فهرست اسامی علمائی که شرح حالات بعض ایشان در این مجلد نگارش یافته

ابو منصور جوالیقی	٥١٢	ابو بکر عیاش	٥٩٧	ابن الاعرابی	٦٠٢	ابو الحسین غسانی	٦٠٧
ابو سعید ابو الخیر	٦٠٨	ابن بریهای نحوی	٦١٥	ابو احمد جلودی	٦١٨	ابن معتز عباسی	٦٢٠
ابو سلیمان منطقی	٦٢٢	ابن اثیر مجد الدین	٦٢٣	ابن اثیر عز الدین	٦٣١	ابن اثیر ضیاء الدین	٦٤٦
ابن رضوان مصری	٦٥٧	ابراهیم بن عبده	٦٦٧	ابن میثم بحرانی	٦٧٤	ابن ابی عمیر	٦٧٧
ابو الصباح کنانی	٦٨١	ابن درید لغوی	٦٨٣	ابو عمار فقیه	٦٨٩	ابن رومیه اشبیلی	٦٩٠
ابن ابی العوجاء	٦٩٢	ابو الحسن میثمی	٧٣١	ابن ابی جمهور احسائی	٧٣٢	ابن شجری	٧٥٧
		ابو الحسن طهرانی	٧٦١	ابن اثال دمشقی	٧٦٣		
		ابن هیثم حکیم	٧٦٨				
		ابراهیم طبری	٧٧٩				

بحمد الله و المنة خط نسخ این کتاب مستطاب از ابتدا تا انتها نگارش داد و توفیق انجام یافت و انا العبد الداعی لابود الدولة القاهرة محمد باقر الموسوی الصفهانی

مجلد اول

بسم الله الرحمن الرحیم

سبحانك من اله تقدس ذاته عن مساس الاوهام وتنزه شأنه عن احساس الافهام و جلت سبحات وجهه عن طروق الظنون وتعالى سرادق غيبه عن شخوص العيون و تفرد عز اسمه بالقدم والازلية وتوحد تعالى جده بالبقاء والسرمدية ولا يدرك حقائق اسمائه بروية الفطن ولا يكتنه معانى صفاته برجم الزكن

تبارك الله من لا عقل يدركه ولا تصوره الاوهام والفكر

فاشهد ان لا اله الا الله شهادة تنشأ من حقيقة الاجتهاد وتنبعث من صميم الفؤاد ولا تعتريها هواجس الخطرات ولا تشوبها وساوس العثرات واصلي على من انتجبه من اشرف بيوتات العرب واكرم افخاذ الشعب وابتعثه على حين فترة من الرسل و سكتة من دعاة السبل اذا الناس اصطلحوا على الخصومة وتنافروا عن الالفة واستبسلوا للكفر وانعدلوا الى الجور واجتمعوا على الشقاق وصرحوا بالنفاق فتجلت انوار دعوته من جانب البيت العتيق واسرع دعاة حضرته الى كل فج عميق واتى بما اعيى به ذوى الالسنة الحداد وادهش اولى الاحلام السداد واورى قادحات

تعالى جدك اى علا جلالك وعظمتك نهايه
روبت فى الامر نظرت وفكرت والاسم الروية قاموس
الفطنة كالفهم صحاح
اكتنه الامر بلغ كنهه اساس
زكنه علمه وفهمه وتفرسه قاموس
الفخذ دون القبيلة وفوق البطن
لا يخفى ما فى الفقرات من صنعة التناسق
البيت العتيق كعبه منتهى الارب
ادهشه دهش اندهش الله
منتهى الارب
الحلم العقل
منتخب

دیباجه

الزناد وقوم اود العماد وابلج موصلات الجواد وابان مشرعات الوراد ذلك الكتاب لا ريب فيه ولا غضاضة تعتريه نزل به الروح الامين على قلبه ليكون من المنذرين فانذر وبشر ونهى وامر وشق القمر وكلم الحجر وانطق المدر ودعا الشجر وجاهد فى سبيل ربه بالحكمة والموعظة الحسنة حتى انار المحجة واتم الحجة فانقشعت غياهب الشرك عن حقيقة الايمان وانجابت غيابر الشك عن قراح الايقان وشيمت اضواء السنن وخبت نيران الفتن وهو خيرة الخلق اسرة واطيبهم شجرة و ازكيهم عرقا واصلا وانجبهم طفلا وكهلا

محمد سيد الكونين والثقلين والفريقين من عرب ومن عجم

صلى عليه اله العرش ما طلعت شمس وما لاح نجم فى دجى الظلم

وعلى شقيق دوحته وضواء روضته وعيبة حكمته وحامى حقيقته الذى ضمه الى صدره وليدا ورباه فى حجره وامنه على سره رشيدا وامره على امره فاستبان فى ارشاد العباد وتقويم البلاد عزائم ثاقبة لا تحد مضاربها وهمما شاهقة لا تنتهى عليائها فطأطأ لصولته قروم الطغاة وتخع لهيبته صناديد البغاة وهو آية الله العظمى وحجته الكبرى والنهج السوى وخليفة النبى بالنص الجلى و البرهان القوى والنبأ العظيم والصراط المستقيم وفتى آل ابراهيم وضار الخراطيم فلاق الهام وقتال الطغام ذو البرق الموبقة والصاعقة المحرقة والمجد الشامخ والعز الباذخ والفخار المعرق والشرف المورق الغيث المغدق والسحاب المودق الذى حاز خصائص جمة ومناقب دثرة ازمعت على غروب اقمارها وطفوء انوارها دول جائرة وطواغ غابرة فتوعدوا رواتها وحبسوهم ومنعوا احسانها وقتلوهم ولم يالوا جهدا فى انهاء التهى الى مشارق الارض ومغاربها ونجومها ومناكبها وسهولها وجبالها ونقاعها ودمالها وتلك الاقمار ابت الا طلوعا وهاتيك الانوار امتنعت الا سطوعا والله متم نوره ولو كره الكافرون

ذاك سيدنا وامامنا على امير المؤمنين و

راس الموحدين ومحى بيضة الدين من كيد اعداها

جمع الله فيه جامع الرسل واتاه فوق ما اتاها

لا ترم وصفه ففيه معان لم يصفها الا الذى سواها

وعلى اغصان شجرتها الطيبة وافنان جرثومتها الطاهرة امناء وحيه وحفظة سره و

الاود العوج تاج
غيضة من كذا غضا اى غض وخب اساس
انقشع انكشف صحاح
انجابت السحابة منكشف گرديد ابر وكذلك انجابت الظلمة منتهى
خبت النار فرو مرد منتهى
اسرة الرجل و ذات عزير ورهطه ج
دوحة بالفتح درخت بزرگ وشنه درخت منتهى الارب
استبان يتعدى ولا يتعدى
قرم مهتر قوم قروم ج
صنديد بالكسر مهتر دلاور صناديد جمع منتهى الارب
الطغام اوغاد الناس الواحد والجمع سواء ص
ذو البرق على بن ابى طالب لقبه به العباس بن حنين قاموس
فى حديث الاستسقاء اسقنا غيثا غدقا مغدقا الغدق بفتح الدال المطر الكبار القطر والمغدق مفعل منه نهايه
الفنن حركة الغصن جمع افنان
جرثومة الشئ ما اصله قاموس

دیباچه

وکهوف کتابه وجبال دینه ینحدر عنهم السیل ولا یرقی الیهم الطیر الذی هامت فی ادراک حقائقهم عقول البشر وافحمت نعوت عناصرهم فصحاء ربیعة ومضر واستودعوا مکتوم سر لو کشفوا عنه لضعضعت اساس الآراء وانذمجوا علی مکنون علم لو باحوا به لاضطربت حلوم الحکماء فانهم مظاهر الوجوب المکنونة فی الهیاکل الامکانیة ومعانی الاسماء المضمرة فی الصور الانسانیة وهم سفراء سلطان اللاهوت وامراء قطان الناسوت واقلام الاقدار والواح الاسرار

علماء ائمة حکما

یهتدی النجم باتباع هداها

سادة لا ترید الا رضی الله کما لا یرید الا رضاها

لم یکونوا للعرش الا کنوزا خافیات سبحان من ابداها

صلی الله علیهم وعجل فرجهم بظهور دولة الحق وبزوغ شارق الصدق ومطلع صبح الدجی وتجلی نور الهدی بقیة الله فی الارضین و خلیفة رب العالمین وظله علی ساکنی الغبراء من کل دیار

ایا حجة الله الذی لیس جاریا بغیر الذی یرضاه سابق اقدار

اغث حوزة الایمان واعمر ربوعها فلم یبق منها غیر دارس آثار

وعجل فداک العالمون بأسرهم وبادر علی اسم الله من غیر انظار

وبعد

توقیع همایون شاهنشاه جهان پناه طراز بخش دیهیم و کاه مایه امن و امان آیه عدل و احسان خداوند ملک و ملت نگهبان دین و دولت انتخاب کتاب قضا و قدر مقدمه کتاب فتح و ظفر رافع رایات صدق و ایمان ناسخ آیات بغی و عدوان شاهین ترازوی معدلت آذین چارسوی سلطنت نکتهٔ امتزاج طبایع و اجسام حکمت نتاج عناصر و اجرام مصدر عظائم همم ملجاء جماهیر امم سایهٔ آسایش عباد مایهٔ آرایش بلاد

فلاق الهامات سباق الغایات غلاب الخصام جلاب الحمام مقرب الحتوف مفرق الصفوف السیف المسلول والرمح المصقول اللیث الصائل والغیث الهاطل السحاب الساکب والشهاب الثاقب الصارم البتار والخضارة الزخار العلم الاشم والیم الخضم الباسط المقسط المجاهد المرابط سلطان السلاطین

ظلّ ظلوا اقامت نمود و بجای کرد مستولا الاثر

العلم کوه خضارة دریا بحر

دیباچه

خاقان الخواقین ابو المظفر **ناصر الدین شاه قاجار** اید الله اعوانه وشید ارکانه ونصر عیشه ونصر جیشه ما دار الفلک الدوار

بر عهدهٔ گنجور گنج دانشوری و دانای رموز هنرپروری محقق عرشه افادت مدبر ملک سعادت ناسخ ترهات اصحاب نجوم برازندهٔ دست وزارت علوم

فلم تک تصلح الا له ۴ ولم یک یصلح الا لها

ملکزاده دانشمند نواب اشرف والا اعتضاد السلطنه وزیر علوم علیقلی میرزا سلیل شاهنشاه مبرور خاقان مغفور ابو الملوک فتحعلی شاه قاجار نور الله مرقده صدور و نفاذ یافت که در ترجمهٔ احوال و شرح اخبار اساتید علوم و مشایخ فنون از علماء اسلام و سایر ادیان کتابی جامع و دفتری کامل ترتیب کن و نام هرکدام از فحول فقها و اکابر حکما و حذاق اطبا و اقطاب عرفا و مصنفین هرفن و متبحرین هر صناعت در عنوانی جداگانه مذکور ساز و خلاصهٔ حالات و نوادر وقایع و لطایف حکایات و نخب اشعار و شیوخ اجازات و مشاهیر تلامید و اسامی تألیف هریک را از اصول معتبر و مدارک معتمد استقصا نموده بی کم و بیش شرح آور و در این اثر جمیل و فیض عمیم اسلاف غابرین با اخلاف معاصرین سهیم باشند تا هم آثار فضائل و رسوم کمالات پیشتازان میدان هنرمندی که مانند منزل سقط اللوی و دمنهٔ ام اوفی حالت دروس و کیفیت طموس پذیرفته بر صورت ملک محروس انتقال یابد و هم مآثر معاصرین که از هنگام جلوس ابد قرین تاکنون که بطالع مسعود و طائر میمون آغاز ثانی قرون است در ظل عنایات شاهانه تربیت یافته‌اند بر صفحات این دفتر جدید جاوید ماند همینکه ملکزادهٔ دانشمند که تمام همت موروث و معظم اوقات شریف در ترویج اسواق علم و تکمیل افاضل ملک و سقایت بساتین ادب و عمارت مدارس هنرهمی مصروف دارد از مضمون حقایق مشحون الخطاب همایون و کتاب مکنون دیدهٔ هوش و باصرهٔ دانش روشن ساخت و در فحوای حکمت پیرای آن روض ممطور و کتاب مسطور رواج ملت بیضا و خدمت دولت غرا هم آغوش یافت این فرخنده شغل خطیر و خجسته منصب مبارک را که مایهٔ افتخار دارین و آیت سعادت نشأتین است بشیر آمال و دلیل اقبال گرفت وار پی امتثال امر اقدس حالا کثر از فلک اطلس بحرکت برخواست نخست حکم نمود تا مدلول توقیع رفیع و مضمون یرلیغ منیع بمسامع ولاة بلاد و حکام اقطار تبلیغ نمایند و گماشته هر مرکز را مأمور دارند که تفصیل حالات و شرح گذارشات علماء آن ملک از شیوخ سلسله و رؤساء خاندان هریک بازخواهند که اهل البیت ادری بما فی البیت تا جملهٔ اخبار و آثار این دفتر محیط با صحت استناد بمطاوی عبارات و نصوص معتبرین و صدق انتساب بفحاوی رسایل و مجامیع معتبرین آراسته گردد و از اختلاط ضعاف اقاویل و ارتباط قباح مجاعیل پیراسته آید سپس مقرر نمود که برای تمهید مقدمات این کتاب کریم و تشیید مبانی این بنیاد عظیم از ارکان افاضل و اعیان اماثل جمعی کثیر و جمی غفیر حاضر آورند و نقد هنر و دانش هریک بر محک انتقاد خاطر وقاد عرضه دارند تا که قبول افتد و چه در نظر آید همینکه نشر انتخاب فصل انتشار یافته بمشام هوش دانشمندان ملک رسید ارباب دواعی و خداوندان فنون از ظاهر و خامل قاصر و کامل

مقرر فلک سعادت ناسخ ترهات اصحاب نجوم

لا یخفی ما فی الفقرتین من صنعتی الایهام والتلمیح نظرا الی ما جرت بینه معاصر ارباب الاحکام واصحاب التنجیم فانه الذی تصدی بین المتأخرین للرد علیهم کالشریف علم الهدی بین المتقدمین وصنف فی ذلک مجموعة البارع المسمی بمقالة السعادة وتألیفه ازال الریب والشکوک وردی علی سائر ابناء الملوک ففی کل شجر نار واستمجد المرخ والعفار

م

۴ البیت لابی العتاهیة من قصیدة مدح بها محمد بن عبد الله المهدی العباسی وقبله اتته الخلافة منقادة الیه تجرر اذیالها وبعده ولو رامها احد غیره لزلزلت الارض زلزالها

برساق تمنی بایستاده آغاز خودنمائی نمودند و زبان خویشتن ستائی گشودند و هریک بیکی از خواهش دست وزارت توسل جستند که اذکرنی عند ربک و برحسب وسع و اندازهٔ طاقت دعوی استعداد و لیاقت کردند و طالب اختبار و امتحان آمدند که عند الامتحان یکرم الرجل او یهان ملکزاده دانشمند که کاشف استار اسرار و واقف کنوز رموز و جامع شتات حکم و فهرست علماء عالم است روزی چند از در تمیز مابین الغث و السمین و القشر و اللباب در بطنان کتابخانهٔ خاصه که مدرس ماحصل افکار حکماء یونانیین و چشمه‌سار عیون فنون فضایل اولین و آخرین است

هی الدار مستطرح العلم عندنا ... بها ناهل الامال دیانا هذا

برمسند مباحثت و صدر تحقیق قرار گرفت و در هر باب از زلال خواطر و زلالف لصائر بیان آورد و حاضران محفل معلی را در حلبات مطارح انظار و مسارح افکار بمسابقت مناظرت مبادرت جستن فرمود لیهلک من هلک عن بینة و یحیی من حی عن بینة و خود بانظر صائب و رای ثاقب در ترجیح مراتب فهم و فضل ایشان تحری و تامل نمود و حق اجتهاد و داد انتقاد بداد فوجد بعضهم کبرق خلب او کسراب بقیعة و بعضهم کزند الحبلی اوجعفر بن فلاح الکتامی پس در جملهٔ آنان که اختبار و اختیار مطابق و موافق یافت چهار کس که در مراتب هنر و مقامات کمال اربعهٔ متناسبه و ارکان متآزیه بودند برگزیدند

احدهم الدبیر الخبیر والطبیب اللبیب استاذنا الحاج میرزا ابو الفضل الساوی حمی الله مجده عن ذناوة المثالب و المساوی وثانیهم الحبر المفضال والعین الهطال صاحبنا المیرزا حسن الطالقانی لازال مؤیدا بالاید الربانی وثالثهم النحریر اللبیب والادیب الاریب مولینا عبد الوهاب القزوینی الشهیر بملا آقا سقاه الله من جوده کاساً دهاقا ثم اتم العلة بجزء لولا ما نهی الله عنه من تزکیة المرء نفسه لذکر فضائل جمة لا تمجها الآذان ولا تنکرها الاجنان وهو صنیع نعمته و ربیب مکرمته محمد المدعو بالمهدی العبد الرب آبادی افاض الله علیه اودیة الایادی

پس تکلیف تتبع و ترتیب و ترجمت و تالیف این معجم مبارک و فهرست شریف بر عهدهٔ آن چهار استاد را حوالت کرد و در ای تبییض مسودات و استنساخ مبیضات یک دو نفر دیگر متمایز از جماعت ضمیمت داشت وهما میرزا مهدی الاذربیجانی و میرزا طاهر الهمدانی آنگاه از بحار زخار جود و نوال ظل الله الممدود جدولی گشت ز ار امال این جمع بجنود و هریک را شهریهٔ مستمر و روزانهٔ مستدام برقرار نمود و از نهایت عنایت و تمام اهتمام کفالت احوال و کفایت مهمات ایشان باسط ارجمند خود نواب طغرلتکین میرزا بازگذاشت و در اختیار روا انبیاز وی ادین منصب سامی جهه تخییت و جنسیت ملحوظ داشت چه او در عنفوان عمر و ریعان شباب و نضرت عیش و خضرت عود و نیروی عزم و توانائی همت کوهر پاک و ذیل عفاف از آمیزش مناهی و آلایش ملاهی صیانت نموده سالیان دراز و عهدی دیر باز

ناهل سیراب و تشنه از اضداد است منتهی الارب

روی عن النبی صلعم انه لما قدم علیه زید الخیل قال له یا زید ما وصف لی احد فی الجاهلیة فرایته فی الاسلام الا رایته دون ما وصف لی غیرک

قال محمد بن هانی الاندلسی فی جعفر بن فلاح الکتامی احد قواد المعز العبیدی من الخلفاء الفاطمیین

کانت مسائلة الرکبان تخبرنا ... عن جعفر بن فلاح احسن الخبر
ثم التقینا فلا والله ما سمعت ... اذنی باحسن مما قد رای بصری

ساوه مدینة حسنة بین الری و همدان والنسبة الیها ساوی و ساوجی معجم البلدان

وهی طالقان قزوین التی الیها ینسب الصاحب بن عباد بن العباس بن عباد لا طالقان طخارستان التی الیها ینسب محمد بن محمد بن محمد الصوفی تزکیة ستودن خود را منتهی الارب

عبد الرب آباد قریة بکورة الدشتابی من نواحی قزوین

الایادی جمع الایدی جمع الید وهی الجارحة المخصوصة تستعمل فی النعمة مجازا مرسلا من قبیل اطلاق اسم ما هو بمنزلة العلة الفاعلیة او الصوریة علی المعلول ملمی

تبط بالکسر بسر منتهی الارب

در تحصیل و تکمیل ریاضات برده و از افاضات خاصهٔ نیای بزرگوار قامت قابلیت بانواع هنر پیراسته فحق علی ابن الصقر ان یشبه الصقر و بر عهدهٔ بجل امجد و نسل ارشد خویش کوهر درج جلال و اختر برج اقبال امیرزاده کامکار نواب محمد حسن میرزا مقرر داشت که هرگاه کراریس اوراق و طروس اطباق این نامهٔ مبارک بجمل هزار بیت پیوست بشرایط طبع آن قیام و اهتمام نماید و این اثر جمیل و ثناء جزیل در اطراف و اکناف ملک محروس شایع و منتشر سازد

یذیع به الاقطار شرقا و مغربا ... و یجری به دجا جنوبا و شمالا

و معقبه ذلک کله آن جملهٔ فادحات ترتیب و تمیق و بامضات ترکیب و تلفیق را نزد یک خویش احضار و اشته جملهٔ را فرمان دهان سفینهٔ فصاحت و دستور ناطور حدیقهٔ بلاغت اصغا نمودن فرمود آنگاه از در آموزگاری رموز تصنیف و نکات تالیف بلسان خطابت چنین نطق نمود که همانا شماره‌دار شناوری این دریای شگرف و غوطه‌خواری این گرداب ژرف رعایت چند معنی نمودن باید تا از غرقهٔ خطر و تعرضات بساحل سلامت و نجات رسیدن توانند نخست آنکه در تتبع و تفحص و استقصا و استیفاء تمامت آثار و اخبار و حالات و حکایات فقهاء و محدثین و حکماء و منجمین و نحاة و لغویین و اطباء و مفسرین و عرفاء و متعرفین و شعراء و عروضیین و غیرهم ممن قرا علی شیخ یتبع او تلمذ دون استاذ فتبرز از آغاز هجرت رسول مختار تا سطوع انوار دولت قاجار که بر دوام ملک و استمرار دوام

من قال امین ابی الله مهجته ... فان هذا یثمل البشرا

چندان بذل جهد و استغناء وسع نمائید که کس را با وجود این مجموع محیط که لا یغادر صغیرة ولا کبیرة الا احصاها بدیگر کتب رجال و تراجم احوال حاجت نیفتد و دیگر آنکه در ترک عصبیت مذهب و حمیت طریقت چنان شرط مواظبت بکار برید که ضبط عقاید و تفصیل اقاویل و شرح مدایح و ثبت مناقب مخالف و مؤالف بر یک نسق فراهم آید و بر حسب اغراض ردیه و اهواء باطله جهات کلام از مساقی که وارد است تبدیل نیابد زنهار صحابه و تابعین و بزرگان ملت و دین و خلفاء راشدین کلمات ناشایست و القاب ناپسند یاد نکنید و با اقتضای کیش خویش در تصحیح و ابطال عقیدت منتحلین فرق و تسهین طوائف اجتهاد نورزید و دیگر آنکه تمام توان و منتهای طوق در احتیاط بر سلاست عبارات و سهولت کلمات مبذول دارید تا عارف و عامی عالی و دانی از ثمرهٔ این شجرهٔ طیبه که باکورهٔ مبارکهٔ این قرن اید قرین است بهره برند و فائدها اندوزند و گمان نبرید که سخن با رعایت این جهه از جمال بلاغت محروم آید و از آئین فصاحت بر کنار ماند چه حقیقت حسن کلام بدان است که خواص و عوام آنرا فهم کنند و پسندیده شناسند عبد الله مأمون بکرار در اختبار با وزیر خود حسن بن سهل گفت ما البلاغة گفت ما فهمته العامة و رضیته الخاصة نی باید اندام معانی جزل از کسوت الفاظ مبتذل صیانت نمود و از تعبیر مردم سفله که از نفایس کلم و اعلاق الفاظ تهی دستند اجتناب جست راغب در محاضرات در عداد قصار کلمات گوید خیر الکلام ما لا یکون عامیا سوقیا ولا عربیا وحشیا همانا فصاحت را بتفاوت از منه مصداق متفاوت گردد نخب خطب و مختار اشعار بعضی قرون و اعصار مختلف آید در زمان جاهلیت و صدر اسلام

دیباچه

غالب تشکیل کلام باعبارات خوشتیه وجمل وحشیه میرفت وازعهد نمایش وحدوث فصحاء محدثین وجوه معانی ومضامین بازیور دقایق کنایات ونکات استعارات آرایش یافت وضخامت هیکل کلمات وخشونت پیکر عبارات بدقت ولطافت روی نهاد تا رفته رفته سهولت سیاق وسلاست اسلوب بمقامی پیوست که استعمال غرائب الفاظ وعویصات کلمات یکباره منافی بلاغت ومخل فصاحت گشت واذهان عوام میزان کلام آمد دریکی ازکتب ادب خوانده ام که صفی الدین حلی راگفتند که فلان فاضل مستدرب دیوان شعرتو بدید وتمام نقود عقیان وکنوز ذهبان آن میزان خبرت بسنجید وگفت لاعیب فیه سوی انه خال عن الالفاظ الغریبة صفی را ازشنیدن این سخن شگفت صفا طاقت از دست بشد وازروی طیش اشعاری بپاسخ وی نوشت که این چند بیت ازآنجمله است

إنما الخزبون والدردبیس
والطخا والنقاخ والعلطبیس
والعطارنیس والشقحطب والصقـ
ـعب والخربصیص والعیطموس
والحراجیج والعفنقس والعفـ
ـلق والطرفسان والعسطوس
لغة تنفر المسامع منها
حین تتلی وتشمئز النفوس
وقبیح أن یسلك النافر الوحـ
ـشی منها ویترك المأنوس

ودیگر آنکه عناوین ارباب تراجم ترتیب حروف معجم ترکیب نمایند وازاسماء والقاب وکنی درهرنام اشهر اعلام منادا شناید که بارعایت این دو شرط گشودن هرترجمت ویافتن هرعنوان باسهل طرق وایسر وجوه بدست آید واگر درطی اخبار وشرح احوال کسی ازاصطلاحات صناعات ومشکلات لغات واسامی بلاد ومشترکات اعلام وعقاید ملل ونحل ومقالات چیزی برآسته اقلام درگذرد ازتوضیح وضبط آن هیچ فروگذارید واگرفهم کردن لفظی ازقبیل تلمیحات ویا شطری ازضمائم قصص وحکایات ازدانستن داستانی ناگزیر باشد خلاصه موقوف علیه برسبیل استطراد ایراد نمائید تا خاطرخواننده را انتظاری نماند ومراجعت دیگرمجامیع محتاج نگردد که اشارت الحدیث ذو شجون والکلام یجرّ الکلام عذرخواه اینگونه اطالت واطناب است واگرصاحب عنوان ازطبع موزون بوده و اشعاری مطبوع سروده انموزجی ازنتایج افکارش مشهود دارید تا هنروی مستور نماند ولی بحکم رعایت تعمیم فیض

ولطیفه دستی[illegible]

الخزبون
بیخ زن گنده پیر
منتهی الارب

الطخا
ابر بالا برآمده
منتهی الارب

الدردبیس
[illegible]

النقاخ
آب خوش خنک [illegible]

العطارنیس
عطرس گزبرج [illegible]
عطاریس جمع
منتهی الارب

الشقحطب
کشقحطب [illegible] با چهار شاخ
منتهی الارب

العیطموس
[illegible] زن تمام اندام وشتر قوی هیکل تمام خلقت
منتهی الارب

الحراجیج
بالضم وکسر الجیم ناقه سخت حراجیج جمع
منتهی

العفلق
[illegible] وپرگوشت وزن کول [illegible]
منتهی الارب

الطرفسان
تاریکی
منتهی الارب

العسطوس
[illegible]

واشاعت نفع هرشعر را ترجمتی لایق نویسید ودراینباب جزحاصل مقصود ووصل مراد امری منظور مدارید تا معانی ابیات ازجهة رعایت تعقیدات نامطبوع وغیرمانوس نشود که خروج معنی ازمضیق تشخص بفراخای نوعیت اسهل کمر وهین واقل محذورین باشد چنانک بعض الشر أهون من بعض ودرنظم وقایع واخبارهرکس علی قدر الاستطاعه ترتیب سنوات مراعات کنید ومانند بسیاری ازارباب طبقات واصحاب تذکرات زمان وفات درآغاز واوان میلاد درانجام بیارید که عقد منتظم خوشتر ازقلاده منفصم پس همی بکوشید تا هرنادره را ازقرائن وامارات وآثار وعلامات تاریخ وقوع بدست آورید وجمله را علی الترتیب تفصیل دهید وپس ازاعمال جمیع شروط وقیودی که اشارت رفت حاصل مشغلت ونتیجه فکرت خویش طلبان مدیرمجلس برمن قرائت کنید تا اگراقدام اقلام را عثرتی افتاده ویا درضبط وربط امری غلطی رفته باشد خود بنفسه جبرت اصلاح کنم چون ملکزاده دانشمند جوامع کلمات حکمای بپرداخت وتبلیغ لآلی اسرار وگنج مسامع مقربان حضرت گرانبار ساخت حاضران محفل رخصت انصراف یافته برحسب اشارت والا درهمان آستان معلی بگنجوری خزانه سرافراز آمدند که ازاشتمال کتب اول واخر خود فلکی است مشحون بل فیها ما تشتهیه الانفس وتلذ العیون درساعتی مسعود شروع درمقصود نموده نقدینه وقت عزیز وعمرشریف درمصرف ترصیف وتصنیف بکار بردن گرفتند وآنک بتوفیق خدای سبحانه تمام ایام درلیاء آثار علماء اعلام وتخلید مآثرشاهنشاه اسلام مصروف میگردد وازعواطف شاهانه وعوارف خسروانه امید میرود که این فن شریف چون هنرهای دیگر موجب حرمان نشود هرچند درانباء ابناء دهر وتراجم اعاظم هرعصر

من متفقهة الصحابة والتابعین ومتدربة النحاة واللغویین ومتبحرة الأساة والمتطببین ومتفلسفة الحکماء والطبیعیین ومتصوفة العرفاء والمرتاضین

تاکنون که یکهزار ودویست ونود وچهار سال ازهجرت رسول اکرم صلی الله علیه وآله وسلم برآمده بسی تصنیفها رفته ونامها پرداخته آمده ولی ارجو که ازپرتو افاضات وتاییدات ربانی وسعادت طالع میمون اعلیحضرت صاحبقرانی این تصنیف کامل وتالیف حافل که بحسن اختیار وبمین انتخاب نظر اقدس خسروی بنام نامه دانشوران ناصری موسوم ومترجم گشت ناسخ دفاتر دیگران وخاتم نامهای گذشتگان آید

فانی وان کنت الاخیر زمانه ... لآت بما لم تستطعه الاوائل

وازملکات کریمه وقایع پردازان خاطرآگاه وبدایع طرازان دقیقه یاب مسئول ومامول چنان است که هنگام مطالعت این اوراق موشح واطواق مطرز ازطریق اعتساف کناره گیرند وازدرسلامت وانصاف درآیند وبنظره حمقاء زبان قدح نگشایند واین کمینه بندگان آستان وزارت علوم ودیرینه چاکران مدارس کل را بضیق ذراع وقصور باع وقلت بضاعت ونزارت استطاعت اسناد نفرمایند که

سالها دفترما درگرو صهبا بود
رونق مدرسه ازدرس ودعای ما بود

لا باس
بتغییر یسیر فی اللفظ
المنتسب للوزن والقافیة
کالتضمین
منقول

واکراحیانا بر زلت قدمی وطغیان قلمی واقف آیند با نند مردمیکه

دَرَسُوا العلوم لِیَملِکوا بجدالهم
فیها صدور محافل ومجالس

نغز پراء بر ندارند و عربده جدال بر نکشند واز در مردمی وفتوت عیون اعتراض بجفون اغماض فرو پوشند

فما اُبرّءُ نفسی اِنّنی بَشَرٌ
اَسهو واُخطئُ ما لم یَحمِنی قَدَرٌ

وَنسئلُ اللّهَ الّذی بِیَدِهِ اَزِمَّةُ

اَلتَّوفیقِ وَاَعِنَّةُ التَّحقیقِ

اَن یَشرَحَ صُدورَنا وَیُیَسِّرَ اُمورَنا

وَیَهدِیَنا سَواءَ السَّبیلِ اِنَّهُ حَسبُنا

وَنِعمَ الوَکیل

اِبنُ بابَوَیهِ القُمّی

چون در عرف علماء رجال علی بن حسین قمی را ابن بابویه گویند وهم خلف صدقش محمد بن علی را که صدوق لقب دارد و در قرب دار الخلافه مدفون است بدان نام نامند وهم فرزند دیگرش حسین بن علی را گاهی بدان عنوان یاد کنند ومراد از مشترکات از تعیین مراد کم ز یزبیت فلهذا مکشوف میدارد و مراد از ابن بابویه که اینک خلاصه احوالش بیان میشود آن محدث فقیه است که در ارض قم بقعه ومزار دارد و اگر توفیق آسمانی امداد کند بحکم ترتیب در حرف صاد بشرح ترجمه صدوق بپردازیم ومجملی از حالات برادرش حسین ابن علی که بدست آمده در ذیل همین عنوان بیاوریم علی بن بابویه را نسب چنانکه در کتب رجال مضبوط شده براینگونه است ابو الحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی از سلسله امامیه است و در طبقات رؤسای مذهب اثنا عشریه از الجمله شمار رود که عهد همایون امام یازدهم ابو محمد حسن بن علی العسکری علیهما السلام را دریافته اند فن حدیث وعلم احکام الهیه وابواب فقه را از گروهی فرا گرفته که این چند نفر از ایشان میباشند سعد بن عبد الله القمی الاشعری وحسین ابن محمد بن عطار وعبد الله بن جعفر حمیری وقاسم بن محمد نهاوندی علی جماعتهم رحمة الله در عصر خود بر جمیع فقها ومحدثین قم رتبه برتری داشت وچشم شیعیان آن بلد بوجود وی روشن بود چنانکه علامه حلی در کتاب خلاصه او را بدین القاب ستوده گوید شیخ القمیین فی عصره وفقیههم وثقتهم چون در مراتب علم وتقوی بمقام عالی فائز گشت و در نشر احکام الهی وترویج آئین تشیع مساعی جمیله مبذول داشت قابل آن شد که خورشید امامت بوی تابش کند لهذا از جانب جناب مقدس امام همام ابو محمد العسکری صلوات الله علیه بدین توقیع همایون افتخار یافت

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والعاقبة للمتقین والجنة للموحدین والنار للملحدین ولا عدوان الا علی الظالمین ولا اله الا هو احسن الخالقین والصلوة علی خیر خلقه محمد وعترته الطاهرین اما بعد اوصیک یا شیخی ومعتمدی یا ابا الحسن علی بن الحسین القمی وفقک الله لمرضاته وجعل من صلبک اولادا صالحین برحمته بتقوی الله واقامة الصلوة وایتاء الزکوة فانه لا یقبل الصلوة من مانعی الزکوة واوصیک بمغفرة الذنب وکظم الغیظ وصلة الرحم ومواساة الاخوان والسعی فی حوائجهم فی العسر والیسر والعلم عند الجهل والتفقه فی الدین والتثبت فی الامور والتعاهد فی القرآن وحسن الخلق والامر بالمعروف والنهی عن المنکر قال الله عز وجل لا خیر فی کثیر من نجویهم الا من امر بصدقة او معروف او اصلاح بین الناس واجتناب الفواحش کلها وعلیک بصلوة اللیل فان النبی صلی الله علیه واله اوصی علیا فقال یا علی علیک بصلوة اللیل ومن استخف بصلوة اللیل فلیس منا فاعمل بوصیتی وامر جمیع شیعتی حتی یعملوا علیه وعلیک بالصبر وانتظار الفرج ولا یزال شیعتنا فی حزن حتی یظهر ولدی الذی بشر به النبی انه یملأ الارض عدلا وقسطا کما ملئت ظلما

وجودا فاصبر یا شیخی وامر جمیع شیعتی بالصبر فان الارض لله یورثها من یشاء من عباده والعاقبة للمتقین
والسلام علیک وعلی جمیع شیعتنا ورحمة الله وبرکاته وحسبنا الله ونعم الوکیل نعم المولی ونعم النصیر

خلاصه ترجمه عبارات عالیات بپارسی آنکه پس از ستایش و توحید پروردگار و درود بر پیغمبر عالی مقدار و عترت پاکش سلام الله علیهم اجمعین ای شیخ و معتمد من و ای ابو الحسن علی بن حسین قمی خدایت توفیق دهد و فرزندان صالح روزی کند ترا وصیت کنم که از خدای بپرهیزی و نماز بگذاری و زکوة ادا کنی زیرا که نماز از کسی که زکوة ندهد قبول نگردد دهم وصیت کنم که هر کس فرمان ترا عصیان آورد از وی درگذری و از گناهش اغماض کنی و خشم خویش فرو بری و با ارحام پیوند نمائی و با برادران دینی در معاش مواسات کنی و در حوائج ایشان بکوشی و در دشواری آسانی همراه شوی و آنچه را که ندانی یاد گیری و در نوامیس شریعت و احکام دین دانا و فقیه شوی و در هیچ امر بی درنگ و ثبات دم نزنی و همواره با قرآن مجید پیمان خویش تازه کنی و خلق خود پسندیده و خوی خویش نیکو نمائی و با مردم طریق امر معروف و نهی منکر مسلوک داری چه خدای عز و جل در کلام مجید فرماید در بسیاری از نجوای ایشان خیر نیست جز آنکه بصدقه یا معروف فرمان دهد یا میان مردمان اصلاح کند و هم بر تو باد بنماز شب چه پیغمبر صلی الله علیه و آله علی علیه السلام را وصیت کرد که بر تو باد بنماز شب چه کسی که نماز شب سبک شمارد و خوار داند از ما نیست پس ای شیخ وصیت مرا بجای آر و شیعیان من همگی را امر کن تا آنرا معمول دارند بر تو باد بشکیبائی و انتظار گشایش پیوسته شیعیان ما در اندوه خواهند بود تا آنگه آن فرزند من ظهور نماید که پیغمبر درباره وی از در بشارت فرموده که او زمین را بداد انسان که از جور و ستم پر شده از داد و معدلت پر کند پس ای شیخ من شکیبائی پیشه کن و شیعیان مرا فرمان ده تا صبر را شعار خود نمایند زیرا که زمین ملک خداست از بندگان خود هر کس که خواهد بازگذارد و عاقبت نیکو پرهیزکاران راست بر تو و بر عموم شیعیان ما سلام و رحمت و برکات خدای باد و ذات پاک آفریده کار ما را نیکو وکیل و یاری دهنده است

هنگامی که آفتاب جمال آن حجت کردگار سلام الله علیه ازین عالم فانی غروب کرد و صبح خلافت مهدویه بردمید آن شیخ سعادتمند هنوز در قید حیات بود و مانند محمد بن یعقوب کلینی و دیگران از قدماء اصحاب آن عهد را که غیبت صغری نامند دریافت پس حسن بن منصور معروف بحلاج که دعوی سفارت از ناحیه مقدسه مینمود و خود را در آستان خلیفة الله عجل الله فرجه باب میشمرد در آن روزگار بشهر قم درآمد ساز سفر از خود برگرفت و در محلی اقامت گزید و چون از رنج سفر آسوده گشت از مسکن و مقام ابن بابویه جویا شد خامه برگرفت و نامه نوشت ایما بر آنکه من از جانب خلیفة الله فی الارضین بشغل سفارت و نیابت سرافراز شده ام بایستی تصدیق مدعای مرا در عهده شناسند و آن نامه را مصحوب رافع نزد ابن بابویه انفاد داشت ابو عبد الله حسین بن علی که برادر صدوق است گوید چون رقعه حلاج را بدست پدرم رضوان علیه دادند و مهر از آن برگرفته از مضمونش مطلع شد فی الفور از هم بر درید آثار خشم از جبینش ظاهر گشت و روی درهم کشید و بجانب فرستاده وی متوجه شد طریق خشونت پیش گرفت و درشتی آغاز کرد و اصلاً جوابی ننوشت پس بپای خواست

وجانب

وجانب دکه که محل تجارت و کسبش بود روانه گردید و گروهی از غلامان و اصحابش نیز همراه بودند چون بسرائی که در آنجا دکه داشت درآمد مردم شرایط تعظیم بجای آوردند و یکبار از جای برخواستند جز مردی یگانه که جانب ادب رعایت نکرده و از جای نجنبید چون پدرم بمکان خود قرار گرفت و برسم بازرگانان دفتر و روزنامه بیرون آورد نزد خویش بنهاد یکی از حاضران گفت که از نام و نژاد آن مرد مرا خبر ده آن مرد خود بدان گفتار متفطن شده گفت من خود حاضرم هر چه خواهی جویا شو پدرم گفت آیا ای مرد شان خود را از آن معروف تر دانی که من از حال تو پرسش کنم گفت آری من آنم که نامه ام در دیدی و خود در آن حال ترا میدیدم پدرم از استماع آن دعوی باطل حالت دگرگون شد قوت صبر و تحمل نماند چهره اش از شدت خشم افروخته گشت و رگهای گردنش درشت شد سخنان ناملایم میان آمد جمعی بر ایشان گرد آمدند و ماجری پرسیدند پدرم شرح مکتوب بر ایشان بخواند بالجمله حلاج هوای قم از سر بنهاد طریق مسافرت پیش گرفت آورده اند که ابن بابویه در اواخر زندگانی بعزم عراق از موطن مألوف مسافرت جست و چون در آن ملک بارگشود بملاقات حسین ابن روح فایز شد و او در آن عصر از جانب حضرت ولی الامر عجل الله فرجه بشغل سفارت منصوب بود و مسائل چند از وی پرسید پاسخ شنید و چندی در بغداد مقیم شد و در آن اوان با شیعه عراق آمیزش داشت ابو الحسن لوزانی گوید زمانیکه علی بن بابویه ببغداد درآمد و آن سال سیصد و بیست و هشتم از هجرت بود من بخدمتش رسیدم و از وی اجازه گرفتم مع القصه چون از آن سفر بموطن اصلی مراجعت کرد بر روایت کشی و علامه علی مصحوب جعفر ابن اسود مکتوبی بحسین ابن روح فرستاد و از وی درخواست کرد عریضه که در استدعای فرزند خدمت امام قائم عجل الله فرجه عرض بناحیه مقدسه گرداند انفاذ دارد پس حسین ابن روح در ایصال عریضه وی شرط سفارت بجای آورد و از ناحیه مقدسه جوابی بدین عبارت صادر شد قد دعونا الله لک بذلک وسترزق ولدین ذکرین خیرین یعنی بتحقیق که ما خدا را بدان حاجت بخواندیم و بر وی دو فرزند مردانه نیکو ترا روزی شود پس ابو جعفر که محمد بن علی ابن حسین و ملقب بصدوق است با ابو عبد الله حسین بن علی بن حسین از جاریه تولد یافتند غضایری گوید از شیخ صدوق شنیدم که در مقام افتخار و مباهات می گفت من بدعای حضرت صاحب الامر سلام الله علیه متولد شده ام آورده اند که در سال سیصد و بیست و نهم هجری که سنه تناثر النجوم نامند گروهی از شیعه در مجلس علی بن محمد سمری حاضر بودند و او خاتم سفرای اربعه حضرت خاتم الائمه عجل الله فرجه بوده است ناگاه علی بن محمد گفت رحم الله علی ابن حسین ابن بابویه حاضرین گفتند او هنوز در حیات است گفت امروز سرای فانی را وداع نمود آن روز را ضبط کردند تا بفاصله هفده یا هجده روز از قم خبر رسیده معلوم شد که در همان روز و در همان ساعت از دنیا درگذشته است رحمة الله علیه و در آن سال بسیاری از علماء وفات یافتند از جمله علی بن محمد سمری است که موت او مدت غیبت صغری و سفارت اولی که هفتاد و چهار سال است بانجام رسید برخی فوت او را در سنه قبل از وفات ابن بابویه نوشته اند و برین عقیدت طول روزگار غیبت هفتاد و سه می شود

وبنابراین ابن بابویه باید از سنین غیبت کبری سال نخست را دریافته باشد و هم ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی که شرح حالش خواهد آمد در آن سال وفات یافته و اختلافی که در تاریخ وفات سمری ذکر شد درباب وفات وی نیز مسطور است اکنون قبر علی بن بابویه در بلدهٔ قم مزار مسلمانان است واین کتب از مصنفات اوست کتاب التوحید کتاب الوضوء کتاب الصلوة کتاب الجنایز کتاب الامامة کتاب التبصرة من الحیرة کتاب الاملاء کتاب المنطق کتاب الاخوان کتاب النساء والولدان کتاب الشرایع کتاب التفسیر کتاب النکاح کتاب المناسک کتاب قرب الاسناد کتاب التسلیم کتاب الطب کتاب المواریث کتاب المعراج

ابو عبد الله حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی

گرامی فرزند ابو الحسن ابن بابویه وبرادر اعیانی شیخ صدوق است بدعای حضرت حجة عجل الله فرجه تولد یافت علامهٔ حلی وشیخ نجاشی ودیگران از علمای رجال وی را توثیق کرده اند روایتش را مقبول شمرده اند در کثرت روایت امتیازی دارد ودر قوت حفظ جز برادرش صدوق مانند نداشت چنانکه ابو علی اصفهانی از کتاب الغیبه که تصنیف شیخ طوسی است درحق آن دو برادر نقل کند وگوید فقیهان ماهران فی الحفظ یحفظان ما لا یحفظ غیرهما من اهل قم یعنی آن دو فقیه را در حفظ مهارتی بود که هیچیک از علماء قم ورواة آن بلد را بدان مقدار محفوظات نبود وابن سوره گوید هرگاه که آن دو برادر ابواب اخبار وذکر احادیث باز مینمودند مردمان از کثرت روایات در شگفت میشدند وایشان را می گفتند که همانا این اختصاص شما را از میامن انفاس قدسیه حضرت قائم سلام الله علیه میباشد واین داستان درمیان اهالی قم شایع است بالجمله ابو عبد الله از پدرش ابو الحسن ابن بابویه وبرادرش صدوق وجمعی دیگر روایت میکند واورا مصنفاتی است من جمله کتاب التوحید ونفی التشبیه وکتاب الرد علی الواقفیه است پاره از کتب را برای صاحب بن عباد تصنیف کرده غیر از صدوق برادری دیگر داشت که بنام حسن بود وپدر ایشان ابو الحسن باسم وی مکنی گشت از فقاهت وروایت بهره نگرفت ولی تمام عمر را بعبادت وزهد بگذرانید وپیوسته وحدت وانزوا میجست صاحب منتهی المقال درباب الکنی پس از ذکر علی بن بابویه وهرسه فرزندش گوید اعقاب واولاد بابویه بسیارند وبیشتر از اجلهٔ اهل علم مستند محقق بحرانی رساله درخصوص تعداد ایشان نوشته واسامی همه را ضبط وثبت کرده با کم بهای ودرخاطر بر استقصاء بوده چند نفر از ایشان را اهمال کرده تاریخ سال وفات ابو عبد الله درست بنظر نرسیده است

ابو الاسود ظالم بن عمرو بن سفیان بن جندل بن یعمر بن حلیس بن نفاثة بن عدی بن الدئل

از علمای علم حدیث وثقه ونحو است علما انساب درنام ونسب ونسبت وی اختلاف بسیار نموده اند مادرش از دودهٔ عبد الدار بن قصی وخود از بزرگان بصره واعیان تابعین است شرف اندوز حضور امیر المؤمنین علی بن ابیطالب شده ودرآن باب علم از حلقهٔ اصحاب وحوزهٔ خواص شمار میرفت درجنگ صفین رکاب مهر انتساب آن حضرت را سعادت التزام یافت ودرتحت لوای جناب مرتضوی تارک افتخار باوج عرش رسانید وعلم حدیث را از علی بن ابی طالب وابن عباس وابی ذر ودیگر اصحاب پیغمبر فرا گرفته پسرش وحیی ابن یعمر از وی اخذ نموده اند

جاحظ گوید ابو الاسود در سلک تابعین وفقها ومحدثین وشعرا وامراء ودهات ونحات وحاضر جوابان منظوم ومعدود بود وبرزانت فکر وحصانت رای وزیادت عقل از همگنان اکمل وافضل بلکه مشار الیه وضرب المثل است وی باجازهٔ امیر المؤمنین بر افاضات وافادات آن حضرت که در وضع علم نحو فرموده اند پاره اضافات آورد ومبانی وقواعد آن علم را بافکار وتصرفات خویش مشید ومحکم نموده خود گوید روزی تقبیل آستان ولایت بنیان مشرف گردیدم در زمانیکه غلط وناصواب در زبان عرب بسیار شده بود دیدم آن جناب سر مبارک را بزیر انداخته آثار تفکر وتدبر مهمی از آنحضرت ظاهر است عرضه داشتم که یا امیر المؤمنین کدام مقصد عالی منظور است که شعاع فیوضات بدان سو تافته وچه مهمی درپیش است که سعادت التفات یافته فرمودند در شهر شما از عرب گفتارهای غلط وناروا شنیده ام بر آن شده ام که در لغت عرب اصول وقواعدی وضع کنم که زبان ایشان از طغیان وغلط باز دارد عرضه داشتم که هرگاه از سینهٔ مبارک که دریای علم الهی ولآلی درج اسرار رسالت پناهی است قطره رسد واز اصول عربیت اشارت رود چنان است که عربان را زنده فرموده اند بعد از سه روز شرفاندوز شدم صحیفه بجانب من انداخت چون نظر کردم بعد از بسمله کلماتی چند در آن یافتم که آنها را حاصل معنی بدین نحو است هرچه بر زبان جاری شود از سه چیز بیرون نیست وآن اسم وفعل وحرف است هرچه از مسمای خویش حکایت کند اسم است وهرچه از عمل وکردار وی خبر دهد فعل است وهرچه غیر از آن دو باشد حرف است فرمودند درین قطره دریائی پنهان است تو خود نیز درآنچه ما رقم فرمودیم وترا فرمایش دهیم فکر کن تا بر افاضات ما اضافات آوری پس فرمودند چیزها سه گونه است قسمی ظاهر وقسمی مضمر وقسمی نه ظاهر ونه مضمر است واین قسم سوم عیار علم وفضل علما را محک است هرکس در شناسائی آن بینا تر ودانا تر است از دیگران برتر وبیشتر است پس از این توجه آنحضرت در هر فکرت وهر تدبر اصولی بدیع وقواعدی تازه در خاطرم سانح میشد از جمله حروف ناصبه که حروف مشبهة بالفعل نامندان وانّ وکانّ ولیت ولعلّ را جمع کرده عرضه داشتم فرمودند چرا لکنّ را منضم نکردی لکن نیز در سلک آنها منظوم است پس از آن بدان پنج حرف افزودم برخی گویند که این کلمات هم از آن جناب است که الفاعل مرفوع وما سواه ملحق به والمفعول منصوب وما سواه ملحق به والمضاف الیه مجرور وما سواه ملحق به ابن ابی الحدید در بیان تفصیل خصایص شرح فضایل مرتضوی فصل مشبعی آورده گوید تمام علوم در آن آستان فضایل بنیان خلعت ابداع وظهور پوشیده از آنجمله علم نحو وعربیت است که قواعد کلیه وکلمات جامعه آنرا بدین نحو با بی الاسود املا وتلقین فرمودند الکلام کله ثلثة اشیاء وآنجناب کلمه را بمعرفه ونکره تقسیم فرمودند ووجوه اعراب را در رفع ونصب وجر وجزم منقسم ومنحصر داشته پس ابو الاسود آن درهای شاهوار را در گنجینهٔ خاطر مخزون کرده از نامحرمان پوشیده میداشت گویند که در زمانیکه زیاد ابن ابیه والی عراقین بود فرزندان او درنزد ابو الاسود بتعلم وتادب مشغول بودند روزی وی درمحضر زیاد آغاز کرد که عربان با مردمان عجم

مخالطت و آمیزش بسیار شده است در گفت و شنید از طرز گفتار یکدیگر اخذ کرده اند بطوریکه در سخنهای ایشان
بوی عجمیت پیدا شد پس اندیشه آن رود که تمام کلمات عرب از لحن و غلط مغشوش شود اگر رای امیر اقتضا کند
مرا اجازت دهد برای زبان عرب اصول و قواعدی پیاورم تا عرب باز درست گوئی از دست نرود و اگر
و اگر در تکلم فرو مانند بدان اصول و قواعد رجوع کرده طریقه صواب را بدست آورند زیاد ابن ابیه اجازت نداد
بعد از چند روز مردی که پدرش مرده بود و از وی چند پسر مانده نزد زیاد آمد و شرح احوال خویش به اینگونه
بروی قصه کرد توفی ابانا و ترک بنون و این قسم تکلم بسی غلط و ناصواب بود چه رفع را که حق فاعل است
بمفعول بخشیده و نصب را که حق مفعول است بفاعل داده هر یک را از حق خویش که مستحق بودند
محروم داشته پس زیاد بن ابیه باحضار ابو الاسود فرمان داده حاضر شد گفت امری را که عزم کرده بودی
باید باقدام و انجام آن کمر ببندی ابو الاسود خواهش کرد تا او را ازین خدمت معاف دارد و هم بر اینگونه
روزگار میگذرانید ابو عبیده و خلیل گویند در آنچه از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام فرا گرفته بود
زیاده بخیل بود تا آنکه روزی مردی را دید که در قرائت إِنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ
کلمه رسوله را مجرور ادا کرد از اینگونه اعراب ناصواب معنی آیه مبارکه از طریق صواب خارج شده
به اینطور میشود که خدای تعالی از گروه مشرکین و از پیغمبر خود بری است و روی توجه و التفاتی به پیغمبر
و مشرکین ندارد پس ابو الاسود از شنیدن آن لفظ و اندیشه آن معنی زیاد بر خود پیچید و گفت نبایستی
که کار زبان عرب بدینگونه شده باشد اکنون میباید آنچه در سینه مخزون کرده ام آشکار کنم پس نزد زیاد آمد
و گفت اینک برای فرمان امیر آماده شده ام مرا نویسنده باید تا آنچه دستور العمل دهم انجام دهد
پس یکنفر از نویسندگان قبیله عبد القیس را بوی سپرد تا هر چه دستور العمل دهد رفتار کند ابو الاسود و یرا نپسندید
نویسنده دیگر خواست بدلخواه او نویسنده از قریش حاضر کرده بوی سپردند پس آن کاتب را بدینگونه
آموخت که تو خود بسوی دهان من متوجه باش و نظر بجانب دیگر مینداز چون ببینی که بجزئی از اجزاء کلمه
دهان را گشاده آرم نقطه بر زبر آن حرف نصب کن و اگر ببینی در حرفی دهان خویش را جمع کرده و دو لب را
بر یکدیگر ضم نمودم نقطه در جانب راست پیش از آن حرف رسم نمای و هر گاه ببینی دهان را شکسته دارم
یا لب زیرین بسوی ذقن آرم نقطه در زیر آن حرف بگذار پس کاتب امری را که دستور العمل یافته بود
بپا داشت پس ازین بیان ظاهر شد که در آن زمان اعراب کلمات و حرکات حروف را بطور نقطه رسم
میکرده اند و چون عجمان بدانگونه دیده اند آن حرکات را زیر و زبر و پیش نامیده اند و اکنون نیز
بهمان اسمها مینامند ابو حرب پسر ابو الاسود گوید پدرم نخست باب تعجب را وضع کرده است چه شبی
بخانه خویش آمده دختر وی گفت مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ و نون را مضموم ادا کرد ابو الاسود با قضای آن ترکیب
چنان دانست که ما استفهامیه است و احسن صیغه افعل التفضیل است که باضافه تمام شده است

پدر را پرسیده چه چیز است نیکوترین اجزای آسمان پدر در جواب گفت نُجُومُهَا یعنی ستاره گان نیکوترین
اجزاء آسمان باشند دختر گفت مرا سؤالی و پرسشی نبود آسمان در نظرم جلوه گر شد از روی شگفتگی و تعجب
سخنی گفتم پدر گفت هر گاه چنین باشد بایستی بدینگونه آوری مَا أَحْسَنَ السَّمَاءَ و نون را فتحه دهی و کلمه السماء را منصوب
دانی تا بر مرادت دلالت کند پس از نیجهة اول بابیکه در علم نحو وضع کرده باب تعجب بوده و آخر
بابیکه ابداع شد باب فاعل و مفعول بود چنانکه نقل کرده اند مردی سعد نام از اهل نوبندجان فارس
با گروهی از کسان خود در بصره نقدامة ابن مظعون وارد شدند و هم در دست او بشرف اسلام
مشرف شده بودند پس سعد پیاده اسب خود میکشید ابو الاسود بروی گذشت گفت چرا پیاده میروی
گفت إِنِّي فَرَسِي ظَالِعٌ و کلمه ظالع را مجرور ادا کرد با آنکه بایستی مرفوع ادا کند همراهان بخندیدند ابو الاسود گفت
این گروه اسلام گرفته اند و ما را برادران دینی شده اند اگر طرز صواب گوئی را بایشان آموزیم شایسته باشد
پس باب فاعل و مفعول و دیگر چیزها که بآنها ملحق شوند وضع نمود از آن سپس آن باب مسدود شد گویند این علم را
ازین جهة نحو نامیده اند که ابو الاسود بحضور امیر المؤمنین بدینگونه عرض کرد أَذِنْتَ أَنْ أَنْحُوَ نَحْوَ مَا وَضَعْتَ
یعنی میخواهم چیزی وضع کنم نحو یکه وضع فرموده اید از آن روی اسم آن علم نحو شده است و برخی گویند
آنجناب بعد از تعلیم قواعد نحویه و تلقین حدود عربیه و یرا فرمود أَنْحُ إِلَى هَذَا پس بدینجهة نام این علم نحو شد
آورده اند ابو الاسود در بصره با طایفه بنو قشیر قرب جوار داشت چون ایشان ناصبی بودند همه شب از بهر
وی را سنگسار میکردند هر وقت ایشان را از آن کردار زشت عتاب و خطابی آوردی گفتند ترا خدای تعالی
سنگسار کرده اگر خواهی این بلیه را از خویش بگردانی از کردار خویش باید خواستگار شوی ابو الاسود
در جواب گفتی دروغ شما ظاهر است چه هر قدر سنگ بسوی من اندازید بمن نرسد و اگر لشکر خدا بجبین سنگ بیاندازند
سنگ ایشان با او همان کند که با اصحاب فیل کرد گویند بطائفه بنو قشیر میگفت من شب و روز دعا گوی شما هم
از خدا میخواهم که دوده شما را باقی دارد تا هر کردار که از شما بینم بر خلاف آن رفتار نمایم و هم نقل شده که وی
از قبیله بنو قشیر زنی گرفت عثمانیه و از نیروی با مردم آن قبیله مجاور گشت و بدان وقت او را همسایه بود که همی
شبانه روز بوی آزار رسانید ناچار ابو الاسود خانه خویش را فروخته بدیگر جای رفت گفتند آیا خانه خویش را
فروختی گفت لَا بَلْ بِعْتُ جَارِي یعنی خانه را نفروختم بلکه همسایه خود را فروختم این مثل از وی بجا مانده و در میان مردم
مشهور گشت گویند و یرا جبه کهنه بود که پیش از زندگانی وی عمر داشت روزی نزد عبید الله بن ابی بکره نفیع بن
حارث بن کلده ثقفی آمد و همان جبه کهنه را در بر داشت عبید الله گفت هنوز این جبه را میپوشی و از پوشیدن
این جبه ملول نشده گفت ملالت و دلتنگی بنهایت رسیده است لیکن رُبَّ مَمْلُولٍ لَا يُسْتَطَاعُ و برخی بجای
مملول مملوک گفته اند پس چون از نزد وی بیرون شد عبید الله صد جامه برای وی فرستاد تا آنکه تازه بتازه
بپوشد او بپاداش این کرمت در مدح عبید الله چنین گفت
کَسَانِي وَلَمْ أَسْتَكْسِهِ فَحَمِدْتُهُ — أَخٌ لَكَ يُعْطِيكَ الْجَزِيلَ وَنَاصِرُ

نوبندجان
بفتح نون و سکون واو و فتح باء موحده و سکون نون و دال مهمله و جیم و الف و نون شهری است از فارس
معجم البلدان

وَاَنَّ اَحَقَّ النّاسِ اِنْ کُنْتَ شاکِراً بِشُکْرِکَ مَنْ اَعْطاکَ وَالعِرْضُ وافِرٌ

حاصل معنی آنکه برادریکه خیر بزرگ بخشد و نخواسته تراپوشانده مدحت و ستودن را شایسته است در میان مردمان آنکس سپاس گذاری را سزاوار است که عطا کند و آبرو نبرد خلیفه ابن خیاط گوید در هنگامیکه ابن عباس از جانب امیرالمومنین علیه السلام در بصره ایالت داشت زمانیکه از عراق آهنگ حجاز کرد ابوالاسود را در جای خود به نیابت برگماشت گویند وی در آنجا بحکمرانی اقامت داشت تا وقتیکه امیرالمومنین بسعادت شهادت نایل شد از ربیع الابرار نقل است وقتی معاویه ابن ابی سفیان ابوالاسود را هدیه فرستاد که از آنجمله حلوائی بود چون دختر او را نظر بآن حلوا افتاد پدر را پرسید که این هدیه از جانب کیست گفت معاویه ارسال داشت که بدان هدیه ما را فریب دهد پس آن دختر در بدیهت این دو بیت انشا نمود اَبالشَّهْدِ المُزَعْفَرِ یابْنَ حَرْبٍ نَبیعُ عَلَیْكَ اَحْساباً وَدیناً مَعاذَ اللهِ کَیْفَ یَکونُ هذا وَمَوْلینا اَمیرُ المُؤْمِنینا یعنی ای پسر حرب آیا انگبین زعفران آلود حسب پاک و دین پاکیزه خویش را بتو خواهیم فروخت هرگز چنین کاری نخواهد شد با آنکه مولا و آقای امیرالمومنین است گویند هنگامیکه واقعه صفین بحاکمیت انجام یافت ابوالاسود از امیرالمومنین علیه السلام مستدعی شد که امر محاکمت را او خود متحمل شود و عرض کرد که ما را از کردار ابوموسی اطمینان نیست چه او را بحکمها و اختبارات آزموده ام چنان یافته ام که وی از اصحاب یمن است اگر من خود حکم باشم بهتر است چه هر کار و حکمی که از جانب سپاه معاویه معین میشود بسر پنجه مکر و تزویر گرهی بگشاید من بسی گرهها برای وی آماده دارم و پیش از آنکه باز بند کردن شواند تا گشودن چه رسد اگر گویند بباید کسی حکم شود که درک صحبت پیغمبر کرده باشد و از این ایرادی گیرند لاجرم مرا با ابوموسی منضم فرما تا از خیال و اراده او مطلع باشم و اگر خواهد مکر و تزویر پیش بکار برد بعرض رسانم چون این سخن بگوش لشگریان رسید فریادها برآوردند و بحکومت وی رضا ندادند چنانکه بحکومت ابن عباس نیز دل ننهادند از این جهة بود که معویه در موضع نخیله که وی را ملاقات کرد بدو گفت شنیده ام که در جنگ صفین برای فیصل تحکیم از تو نیز نامی برده شد بخدا سوگند اگر ترا حکم میکردند چه میکردی گفت بمدینه باز می گشتم هزار نفر از مهاجرین و هزار نفر از انصار جمع میکردم و اگر هزار نفر کمتر بودند از اولاد ایشان فراهم کرده بآن جماعت منضم مینمودم تا عدد دو هزار نفر کامل شود از آن پس ایشان را بخداوند قسم میدادم که آیا مردی از مهاجرین شایسته است بخلافت رسول الله یا مردی از طلقا که در حال کفر اسیر مسلمانان شده بود و او را آزاد کردند پس معویه بروی بنا سزا لب برگشود و گفت حمد خدا را که شر ترا از من کفایت کرد گویند ابوالاسود از بخیلان عرب بوده و از بخل و امساک وی حکایتها آورده اند همواره گفتی اگر درویشان و نیازمندان هرچه از اموال ما بخواهند بایشان دهیم ما خود از ایشان درویش تر شویم فرزندان را نصیحت میکرد که انعام و بخشش منعم حقیقی را سزد و بنا بیست در بذل و بخشش با خدا طریق مجارات بسپارید همه میدانید که از بخششهای خزانه خدا پرداخته میشود پس بر حسب حکمت خود هر کس را لایق هرچه دیده داده است

زنهار زنهار از دادن اموال خویش بپرهیزید و خویش درویش و گدا انگیزند مردی را شنیده که میگوید کیست که گرسنه را سیر کند وی را خواسته اطعام کرد چون خواست بیرون رود گفت هان کجا روی گفت خواهم بخانه خویش باز گردم گفت هیهات بدان جهة ترا شام دادم که مردمان را از فریاد خویش اذیت و آزار نرسانی پس کند و بندی خواسته آن بیچاره را تا صبح در زنجیر داشت ابوالاسود در محاورات و گفتگو زیاده حاضر جواب بود چنانکه شریف مرتضی گوید روزی عبیدالله ابن زیاد بوی گفت اگر نه کهن سال بودی در امورات از تو استعانت و استمداد مینمودم بدون درنگ جواب داد اگر مرا برای کشتی گیری خواهی شوانم کرد و اگر در تدبیر مهام و کارها بفرزانگی و رای من حاجت هست اینک این دو قوت را بیش از پیش دارم مگر ندانی کهن سالان را عقل و خرد از جوانان افزون است وی را گفتند که تو بردباری و دانش را شگفت ظرفی باشی ولی عیب بخل و امساک این خصلت را در تو پوشیده است گفت نیکی ظرف در آن است که هر مایع و روانی در آن ریزند نگهداری کند و از آن نریزد نقل است یکی از آشنایان خود نوشت که مرا جنسی است نزد وی فراهم شود اینک مرا نخواهی لازم شده که از بیع سلم ناگزیرم در جواب بدو نوشت که مرا وجه نقدی نیست و اگر کسی در این باب ترا خبر داده دروغ گفته است ابوالاسود دوباره بوی نوشت تو خود اگر دروغ گفته خدای تعالی سخن ترا راست کند و اگر راست گفته پروردگار من ترا دروغگو کند و هم آورده اند که زیاد بن ابیه وی را از محبت علی ابن ابیطالب علیه السلام پرسید گفت تو حب معویه در دل داری و من ولای علی در آب و گل تو در آن حب حظ و غنا خواهی و من در این عز و بقا جویم تو در دنیا بدست آوری من در آخرت بحکم آرم مثل من و تو مضمون شعر عمر بن معدیکرب است که گوید

خَلیلانِ مُخْتَلِفٌ شَاْنُنا اُریدُ العَلاءَ وَیَهْوی السِّمَن
اُحِبُّ دِماءَ بَنی مالِكٍ وَراقَ المُعَلّی بَیاضُ اللَّبَنِ

حاصل معنی آنکه من و مرکبم که معلی نام دارد دو دوستیم من عزت و شرف میخواهم او آب و علف میجوید مرا ریختن خون بنی مالک خوش آید و مرکبم را سفیدی شیر ابوالاسود را دیوانی است که از اشعار آبدار مشحون است از آنجمله گوید

وَما طَلَبُ المَعیشَةِ بِالتَّمَنّی وَلکِنْ اَلْقِ دَلْوَكَ فی الدِّلاءِ
تَجِئْ بِمِلْئِها طَوْراً وَطَوْراً تَجِئْ بِحَماءٍ وَقَلیلِ ماءٍ

حاصل معنی آنکه معیشت بتمنی و آرزو حاصل نگردد بلکه از سعی و حرکت ناگزیر است بایستی تو خویش در چاه افکنی اگر از آب زلال لبریز نگردد از آب و لای چیزی بیرون آرد که تو را دستگیری کند مطرزی گوید و لا معنی ضرب المثل است الق دلوك فی الدلاء مثلی است که در ترغیب مال اندوزی و کسب معیشت گفته میشود و زمخشری ابن شهرآشوب ابوالاسود داد

اُفَنِّدُنی فی حُبِّ آلِ مُحَمَّدٍ حَجَرٌ بِفیكَ فَدَعْ مَلامَكَ اَوْ زِدِ
مَنْ لَمْ یَکُنْ بِحِبالِهِمْ مُتَمَسِّکاً فَلْیَعْتَرِفْ بِوِلادَةٍ لَمْ تُرْشَدِ

یعنی ای آنکه مرا در دوستی آل محمد سرزنش کنی سنگ به دهانت اگر گفته خویش را بگذاری یا دگر کنی من از عقیدت خود باز نگردم هر کس بحبل المتین ولای ایشان چنگ نزده همانا اقرار دارد که از ناپاکی بوجود آمده

یَقولُ الاَرْذَلونَ بَنو قُشَیْرٍ طِوالَ الدَّهْرِ لا تَنْسی عَلِیّا
بَنو عَمِّ النَّبِیِّ وَاَقْرَبوهُ اَحَبُّ النّاسِ کُلِّهِمُ اِلَیّا
اُحِبُّ مُحَمَّداً حُبّاً شَدیداً وَعَبّاساً وَحَمْزَةَ وَالْوَصِیّا
فَاِنْ یَكُ حُبُّهُمْ رُشْداً اُصِبْهُ وَلَسْتُ بِمُخْطِئٍ اِنْ کانَ غَیّا

حاصل آنکه ترجمه مردمان رذل و پست فطرت که طایفه بنو قشیر باشند مرا ملامت کنند و سرزنش دهند که بعمر روزگار

و در اداء دین حب آل محمد را فراموش نمیکنی و همواره نام ایشان بر زبان جاری میکنی گفتش میکویم تا همه بدانند عم زادکان و خویشاوندان پیغمبر از هر کس نزد من محبوب تراند محمد و عباس و حمزه و وصی پیغمبر را بجان و دل همی دوست دارم اکر دوستی ایشان رستکاری است خوش برخورده ام واکر ضلالت وکمراهی دانید هم خویش را در خطا و ناصواب نه بینم قاضی نور الله آورده او را گفتند در عقیدت خویش شک آوردی گفت اکر چنین فهمیده اند پس خدای نیز در شک باشد چه فرموده است اِنّا او اِیّاکُم لَعَلیٰ هُدًی اَو فی ضَلالٍ مُبِینٍ کویند ویرا ثروتی کزاف و دولتی بی اندازه بود و او را مرض فالج عارض شد با آن حال لنکان لنکان ببازارها رفتی و هر چه لازم داشتی خود خریدار شدی ویرا گفتند خدای تعالی ترا کنیزان و غلامان بخشوده چرا در خانه نمانی و مهمات خود را بعهدهٔ ملازمان تفویض نداری گفت چون من از خانه بیرون آیم و بخانه باز کردم خدمتکذاران و طفلکان بیکدیگر کویند که آگاه باشید اینک آمد از ایزدی مهابت و رعبی که از من در دلهای ایشان بوده بر جای خواهد ماند واکر همواره در خانه برابر چشم ایشان جای کیرشوم هیچیک را او اهمه و هراسی از من در دل نماند پس اکر کوسفندی بر من بول آورد او را از من دور نکنند کویند اعرج و مفلوج و ابجر بوده است چون در مرض فلج ناچار در رفتار لنکیدن ظاهر شود و کاهی دهان بد بو کردد عرج و بجر را در وی مرضی جداکانه نام نهاده اند و محتمل است که فالج مرض بوده و بجر و عرج عرض باشند در بصره در سنه شصت و نه هجری بطاعون عام وفات یافت و هشتاد و پنج سال زندکانی کرد برخی کویند قبل از طاعون بمرض فالج درکذشت و در وقت جان دادن بوی گفتند ترا بآمرزش مژده باد گفت آن کردار که آنرا مغفرت خواهم پس شرسار ام و در نسبت وی اختلاف نموده اند اخفش ابو الاسود دؤلی منسوب است بدُئِل بکسر همزه که پدر قبیله ایست از کنانه و در نسبت دؤَلی بفتح همزه خوانند لام را بجهة مناسبت یاء نسبت بدل بکسره نمایند چنانکه در نسبت نَمِر و ملک نمری و ملکی بفتح میم و لام کفته شده کاه همزه را بواو بدل نموده دُوَلی کویند ابن کلبی در نسبت دُئلی کفته است دِیلی بکسر اول و همزه نیز آمده اصفهانی در شرح لمع کوید دِیل کعنب قبیله ایست غیر قبیله ابو الاسود و دیلی نیز روایت شده زمخشری کوید ابو الاسود یکی از فرزندان دیل ابن کنانه است کتبه و پایان درین مورد کفته اند که قبل از ابو الاسود قواعد نحویه یحیی نحوی که از اجلهٔ حکما و بزرکان فلاسفه است بدان لقب مشهور بوده و در کتب معتبره بالاتفاق نقل شده که حدود عربیت و قواعد نحویه از علی ابن ابیطالب بابو الاسود تعلیم و افاضه شده است پس ناچار یکی ازین دو مطلب بی اصل خواهد بود و ممکن است که کفته شود هر قوم را لغتی و هر لغتی را قواعدیست تا زبان آنقوم را از خطا و غلط نکاهدارد چنانچه در طبقات الاطبا کوید که سین در لغت یونان از جوهر کلمه خارج و از زواید و لواحق کلمات است و بجای تنوین استعمال شده است چون جالینوس و نیرو و بطوس و ارسطو خودوس و غیرها و درباره اسامی مثل بقراط و فراسیوس و چند دیگر که بی سین استعمال شده در لغت ایشان غیر منصرف باشد و از تنوین ممنوع بوده اند چون یحیی النحوی

در نحو یونانی مهارت تمام داشته است بلفظی ملقب شده بود که ترجمه آن در لغت عربی نحوی بوده و چون کتب و کلمات ایشان بعربی ترجمه شد او را یحیی نحوی خواندند و محتمل در زمان جاهلیت علم نحو در میان ایشان بوده و در نزد علما انتشار داشته ولی بعد از مخالطت و آمیزش عرب و عجم از میان رفته بود و پس در زمان رواج اسلام دوباره قواعد نحویه که متروک شده بود حضرت امیر المؤمنین علیه السلام بابو الاسود افاضه و تلقین فرمود و در این صورت ایرادی وارد نیاید چه یحیی که ان شاء الله شرح حالات او در حرف یا خواهد آمد زمان جاهلیت را درک کرده است زمان خلافت معاویه حیات داشته است پس در زمان جاهلیت بعلم نحو که در میان عرب شایع بوده است فایز کردیده بدان کونه که در آن علم علم شده و لقب یافته پس بدانجهة او را یحیی نحوی گفتند

ابن ابی دؤاد ابو عبد الله احمد ابن ابی دؤاد

از اعاظم قضاة آل عباس است مراتب علم و مقامات فضلش محتاج شرح و بیان نیست در نفاذ حکم و قبول عامه در عصر خود مانندی نداشت عهد چهار خلیفه را دریافت مأمون معتصم واثق متوکل در عهد شباب که عنوان کتاب زندکانی است کشتی روز افزون داشت و در زمان شیخوخیت که خاتمه امر است با سختی جان کاه بود باقتضای خیر الامور اوسطها اواسط عمر در بحبوحه عزت و کامرانی جای داشت و او را بعضی فضایل و مزایا بود که امثال و اشباهش را نبود چنانکه ابن خلکان کوید از آن پیشتر که احمد در بساط قرب خلفا راه یابد در پیشکاه خلافت رسم مقرر این بود که احدی در انشاء سخن مبادرت نکند مقربان حضرت همی لب فرو بسته کوش فرا داشتندی تا کر خلیفه سخنی آغاز کند و ایشانرا یارای عرض حاجت و کشف مقال افتد احمد چندان تقرب یافت و تلطف دید که خود بسخن افتتاح مینمود و در این مزیت بر ابناء جنس امتیاز و اختصاص داشت بالجمله در سال یکصد و شصت هجری در شهرستان قنسرین تولد یافت چون بسن جوانی رسید در صحبت پدر که محض تجارت عازم شام بود بدمشق بار کشود و هم در آن شهر مقیم شد و تحصیل علوم و تکمیل فنون را آغاز کرد و در انجام آن شغل خطیر و اتمام آن مهم عظیم رنج بسیار برد و در مدرس هیاج بن علاء سلمی که از اصحاب واصل بن عطاء معتزلی بود کنوز فنون را دارا و رموز علوم را دانا کردید و در فن فقه و حدیث داد جد و طلب بداد و در آن مراتب بمقام عالی قدم نهاد آورده اند که در سال دویست و دو هجری مأمون عباسی یحیی بن اکثم را بقضاوت بصره منصوب نموده از خراسانش بجانب عراق رخصت انصراف بخشید او در آن بلد بر مسند قضاوت متولی و مستقر کشت چون یحیی جوانی نورس و خورد سال بود و همی خواست تا بزرکان بروی خورده نکیرند جمعی از اهل علم و ادب را در آن شغل منیع با خود همراه نمود از جمله ایشان ابن ابی دواد بود که او را بمصاحبت برکزید و چون در سال دویست و چهار هجری که مأمون بدار السلام بغداد در آمد بر یحیی بن اکثم مقرر داشت که از اصحاب و همراهان خویش جمعی را که از وفور فضل و مزید کمال دیکران امتیاز دارند انتخاب کند تا هر وقت مجالست علما و صحبت علمیه را مایل شود بحضور در آیند پس یحیی از آنکروه بیست نفر ممتاز نمود و از آن بیست نفر

دو کس اختیار کرد و از آن ده نفر پنج فاضل اختصاص داد و در جمله این مراتب ابن ابی دواد داخل برگزید کان بود
واز آنوقت که در مجلس مأمون ارتباط یافت پیوسته در عداد ایشان درک حضور مینمود و در هر بار از وفور فضل و دانش
بر قدرش می افزود رفته رفته در مراتب علیه مُسلم و بر همقطاران مقدم شد برخی ارتباط و اختصاص او را
از طریق دیگر دانند و از وی حکایت کنند که گفت روزی با گروهی از فقها در مجلس یحیی ابن اکثم حاضر بودیم ناگاه
فرستادهٔ مأمون در رسید و از جانب خلیفه یحیی را ابلاغ نمود که بایستی تو خود با علمائی که اکنون حاضرند باتستان خلافت
در آئید یحیی بیدرنگ از جای برخواست با آنکه از موافقت و ملازمت من کراهت داشت مرا نیز همراه کرده بحضر مأمون
در آمدیم و نشستیم چون لحظه بگذشت مأمون سخن آغاز کرد مسئله در میان آورد حاضران بمناظرت و مباحثت مشغول شدند
چون ایشان از بیانات خویش دم فروبستند من بسخن لب گشودم و در آن مسئله نطقی کردم که خلیفه را پسند آمده
محض شفقت بجانب من توجه نموده از نام و نژادم بپرسید حسب و نسب خویش باز نمودم گفت موجب چیست
و باعث چه بوده که تاکنون بدین محفل عالی در نیامدی ابن ابی دواد گوید از آن معنی کراهت داشتم که صورت حال چنین
مکشوف شود و خلیفه داند که یحیی از نیل شرف مضایقت داشته معذرت را گفتم حبسةُ القدرِ و بلوغِ الکتابِ
اجلَهُ یعنی درک این سعادت را تقدیر بتاخیر انداخته گفت اکنون بموجب حکم شفاهی مقرر میدارم که از این پس
در هر زمان و در هر مکان که علما بحضور ما مستعد میشوند تو نیز باید در بارگاه خلافت حاضر شوی گفتم سمعاً و طاعةً
ابراهیم بن حسن گوید روزی در نزد مأمون گفتگوئی رفت در باب فرقه از انصار که در لیلة العقبه با پیغمبر بیعت نمودند
سخنها گذشت و هر کس در عدد و اسامی ایشان شرحی بپایان برد ناگاه احمد در آمد بمجرد استماع آن سخن تمامت
آنفرقه را یکان یکان بنام و نسب و کنیت برشمرد پس مأمون گفت هر کس خواهد فیض صحبت دانشمندی
بدست آورد میباید مانند احمد بن ابی دواد مصاحب گیرد احمد گفت هر دانشمندی که قرب سلطانی جوید بایستی
در بارگاه چون تو امیری پا گذارد تا هرچه نداند استفادت کند و آنچه بداند بدانا تر از خویش عرضه دارد
آورده اند که مأمون معتصم را که برادر و هم ولیعهدش بود وصیت نمود که احمد ابن ابی دواد را در هیچگاه از خود
جدا نساز و همواره در انجام مهام امور با وی مشورت کن و آنچه گوید بپذیر که هر گاه بموجب این وصیت
رفتار آوری و از صوابدید آن دانشمند فرزانه تخلف نورزی تو را بدر رای زندگانی بستد پیچ پیچ تیر
و رای بیسح وزیر حاجت نیفتد چون مأمون در سال دویست و هجده هجری در گذشت معتصم بر اریکه خلافت
جای گرفت یحیی بن اکثم را که قاضی القضاة بود معزول و احمد بن ابی دواد را در جای وی منصوب داشت
و محمد بن عبد الملک زیات را بر مسند صدارت عظمی بنشاند حل و عقد امور ملک و ملت را تبدیل برات آن دو مرد خردمند
فرزانه حوالت نمود ولی مکانت و تقرب ابن ابی دواد در نزد معتصم از همگان در گذشت چنانکه احمد بن خلکان گوید
حتّی کان لایفعلُ فعلاً باطناً ولا ظاهراً الّا برأیه یعنی علو منزلت ابن ابی دواد بمثابه رسید
که معتصم هیچ عملی را از پوشیده و آشکار اجز بصلاح دید وی مجری نمیداشت و از این راه ما بین او و ابن زیات

عداوتی شدید در پیوست و پیوسته در محضر خلافت درباره یکدیگر سعایت مینمودند در کتب تواریخ و سیر مسطورست
که در لسان ابی دواد اثری بود که گفتی سخنش مانند سحر خاطر مستمعین را بر قبول مأمول شیفته میکرد و همواره
می گفت من با حضور ابن زیات کراهت دارم که در محضر خلفا عرض حاجت نمایم ترسم که از رموز آن صنعت
آگاه شود و راه استرضاء خاطر و جذب قلب ایشان را بدست آورد حسین بن ضحاک شاعر با متکلمی گفت
که ابن ابی دواد در نزد ما شاعران بر لغت عرب آگاه نیست و در عقیدت شما متکلمان بر اصول و عقاید
عارف نباشد و در نزد فقهاء در عداد اهل فن نیاید ولی چون بمجلس معتصم در آید چنان در نظر وی
جلوه گر شود که پنداری بر جمیع فنون محیط است لارون بن اسمعیل گوید هرگز ندیدم کسی را که در امر و نهی اینگونه
مطیع و منقاد کسی باشد که معتصم احمد بن ابی دواد را چه از وی مهرچیزی تمنا مینمودند مضایقت می کرد
در حال ابن ابی دواد وار دیشد اضعاف آن را در حق خویشاوندان خود و حافظان ثغور و مجاوران
بیت الله الحرام و خدام روضه رسول الله صلی الله علیه و آله و مردمان مشرق و مغرب مسئلت میکرد و همه اعطاء
کل مسئولاتش قرین انجاح میگشت روزی درباره حفر نهری بخراسان که معادل هزار هزار درهم
خرج داشت توسط نمود معتصم دست رد بر سینه آن مأمول نهاده گفت اگر چنان نهری در خاور زمین
جاری نشود مرا چه زیان خواهد بود گفت ای امیر المؤمنین خداوند داد گر بدانسان که از طرز رفتار حسن کرداد
تو با عاکفین آستان خلافت و ملتزمین سریر مملکت خواهد پرسید از مجاری امور کافه رعایا و عامه برایا که در اقصی بلاد
ملک محروس میباشند نیز سؤال خواهد فرمود این مشت مردم را که در دست تو بودیعت سپرده اند
در حضرت آفرید کار از سیاه و سپید دور و نزدیک امتیازی نباشد هرگاه امیر المؤمنین حکمی در اجرای
آن نهر جاری دارد مدالته از آثار آن صدقه جاریه و خیر باد ثغور ملک و قواعد خلافت از هر آفت محروس ماند
لارون گوید چون احمد از سخن لب فروبست معتصم بیدرنگ تحمل آن خرج را تن در داد و بر صرف آن مبلغ
گزاف تمکین نمود مسعودی در مروج الذهب آورده که بامدادی معتصم جوسق را خلوتگاه گزیده بود تا در جمع
حریفان از شرب صبوحی بعشرت گذرانند و ندیمان را مقرر داشت تا هر کدام طعامی ترتیب داده با خویش
حاضر کنند هر یک هر غذا را لذیذ پنداشتی با سعی کامل طبخ نموده در آن خلوتگاه حاضر نمودند آن محفل
دلفریب را از اغذیه رنگارنگ و اطعمه گوناگون بیاراستند در آن نشاط مهنا و بساط مهیا ناگاه
چشم خلیفه بر سلامه که غلام ابن ابی دواد بود بیفتاد گفت چنان دانم که اینک قاضی القضاة در آید
و صفای مجلس انس را بکدورت شفاعات و عرض حاجات آمیخته کند و همی از پریشانی فلان هاشمی و بینوائی
فلان قرشی و گرفتاری فلان انصاری بمسامع ما برساند اکنون شما را گواه میگیرم که من امروز هیچ توسط
از وی نپذیرم و هیچ حاجتش روا نکنم در آن اثنا اتباع حاجب وارد شد ابن ابی دواد را رخصت
حضور طلب کرد معتصم با حضار گفت چگونه یافتید حدس مرا گفتند خوشتر آنکه بار ندهی در خصت اعراض فرمایی

گفت وای بر شما اگر کسالت پیکر من بالتهاب تب گرفتار بود بر من از ارتکاب آن کردار ناهنجار آسان تر باشد
پس ابن ابی دواد در آمد و سلام کرده در جای خود بنشست و آغاز سخن کرد و حکایات نغز در میان آورد
و بشیرین زبانی و طرفه رانی و نکته جوئی و بذله گوئی بزم را خرم و حریفان را سرخوش کرد و با ناخن
مطایبات عقده کراهت و ملال از جبین خلیفه برگرفت آنگاه معتصم با حالت خوش و چهره گشاده
روی بوی آورده گفت ایها القاضی هر یک از این مردم حسب الامر طعامی ترتیب داده اند تا کدام این
در نزد من پسند افتد ولی بدان گونه که رای ترا در قضایا مسلم دانم ذوقت را نیز در غذاها مقدم دارم
اکنون لذت هر یک بر ذائقه خویش بسپار و صنعت هر استاد عرضه کن پس احمد دیگی نزدیک کشید
آستین بر زد بتاراج دست گشاد چندان تناول کرد که اگر یک نفر صرف کردی سیر شدی خلیفه گفت
ایها القاضی طریق تمیز نه اینست و رسم آزمایش چنین شکم را از آن یک دیگ چنان پر کردی که الوان دیگر را
در آن فضا راهی نتواند بود و ناچار درباره دیگ نخستین سجل تحسین خواهی نوشت گفت یا امیرالمؤمنین
باک مدار که من از هر دیگ همان مقدار خواهم خورد که اینک خوردم معتصم تبسم نموده گفت با کار خود باش
چون قاضی از ماکولات دهان بست بتوصیف طباخان لب گشوده گفت طباخ این دیگ استاد قابلی بوده
زیرا که زیره را کاسته و بر فلفلش بفزوده است و آن دیگ دیگر سرکه را چنان زیاد و زیت را چندان اندک
گرفته که گوئی حقیقت اعتدال در این دیگ موجود است پس جمله آن اطعمه را یکان یکان بطوری وصف
کرد و طباخش را بستود که جمیع حاضرین خشنود شدند چون خلیفه و ندیمان بغذا مشغول شدند او هر گاهی همراهی
کرده گاه از اخبار اکولان و نوادر پرخوارگان قصه آورد مانند معاویة بن ابی سفیان و عبیدالله بن زیاد
و حجاج ابن یوسف و سلیمان بن عبدالملک و حاتم کیال و اسحق حمامی چون مائده برداشتند و آن بساط برچیدند
معتصم گفت یا قاضی القضاة اگر ترا حاجتی هست در میان نه که قرین انجاح خواهد بود گفت ای امیرالمؤمنین
سلیمان بن عبدالله نوفلی که یکی از بستگان تست روزگاری تیره دارد اگر پریشانی او را بی کاهش معروض
دارم البته خاطر خلیفه افسرده شود گفت از پریشانی او خاطر جمع دار هر عنایت که حالش بصلاح آورد مبذول دارم
گفت او را پنجاه هزار درهم در کار است گفت محض خرسندی تو آن مبلغ را بوی ارزانی داشتم هر گاه
مطلب دیگر داری معروض دار گفت خواهم خراج مزارع و منال ضیاع هارون بن معمر بخشی گفت بخشیدم
حاجت دیگر داری بر گو راوی گوید سوگند بخدای که احمد از آن مجلس برنخواست تا سیزده مطلب
از وی بخواست و معتصم همگی را قبول کرد و او را کامروا نمود آنگاه خلیفه را بدین عبارت دعا و ثنا گفت

يا أمير المؤمنين عمّرك الله طويلاً فبعمرك تخصب جنّات رعيّتك ويلين عيشهم وتنمو
أموالهم ولا زلت ممتّعاً بالسلامة محبوّاً بالكرامة مدفوعاً عنك نوائب الأيام

یعنی ای امیرالمؤمنین خدایت عمری دراز بخشد زیرا که تا سحاب زندگانی تو باران عدل فرو ریزد

بوستان

بوستان آمال رعیت خرم باشد و خدا ایشان عیشی گوارا و ثروتی بی پایان روزی کند امید آنکه همواره از مشقات
مزاج و سلامت بدن تمتع بری و کرامت و بزرگواری تو را نصیب افتد و دست وبال از اختر اقبالت دور باد
چون احمد از مجلس بیرون شد معتصم گفت سوگند باسم اعظم خدای این است آن کسی که مرد از زینت بخشد و معیشش خرسندی
آورد و با چندین هزار نفر از بنی نوع خود برابر باشد دیدید که چگونه وارد شد بچه شیرین بیانی سخن کرد با چه چرب زبانی
اطعمه را بستود و تا چه حد ما را بگفتار نمکین و بیان خوش انبساط بخشید بر سینه ملتمس وی کسی دست رد نگذارد مگر آنکه تخمه
نژادش را ریشه پست و شاخه پلید باشد خدای داند که اگر در همین مجلس از من معادل ده هزار هزار درهم
درخواست کرده بود مبذول میداشتم چه من یقین دانم که انجاح مأمول و قبول مسئول وی مرا در دنیا نیکنامی بخشد
و در آخرت سزای نیک دهد آورده اند که وقتی در نزد معتصم از محمد بن جهم برمکی سعایت نمودند و بر وی
تهمت خیانت نهادند معتصم از این معنی بر آشفت و سخت برنجید خشمگین شد و نفرمود تا سرش بردارند جلادی خونریز
بساط و نطعی گسترده محمد را بنشاند و سرش محکم گرفته کارد برکشید ابن ابی دواد حاضر بود بنگریست که فرصت
از دست شده نه جای ضراعت و نه هنگام شفاعت است گفت ای امیرالمؤمنین اگر محمد را بقتل آوری چگونه
اموالش بستانی معتصم غضب آلوده روی با وی کرد و گفت چه چیز میان من و اموال این خائن بکار حایل شود گفت
حکم خدای و شریعت پیغمبر صلی الله علیه و آله و عدل امیرالمؤمنین زیرا که محض قتل محمد ترکه و اموالش در شرع
محمدی حق وراث است تا آنکه بر خیانت او و استحقاق دیگران اقامت شهود شود تدبیر آنکه از قتلش درگذری
و مقرر فرمائی در حبسش بدارند و جمعی عدول اداء شهادت بر خیانتش نمایند پس معتصم را آن تدبیر پسند آمد
و کشتن آن مغضوب معوق داشت و بر سبیل مصادره مبلغی خطیر بر وی تحمیل شد تا از ورطه هلاکت خلاص یافت
جاحظ گوید معتصم بر مردی که از جزیره فرات بود غضب کرد و سیاف را امر نمود تا خونش بریزد احمد بن ابی دواد
بانگ برآورده گفت یا امیرالمؤمنین سَبَقَ السَّيْفُ العَذَل یعنی شمشیر از ملامت و نکوهش درگذشت اندکی
آرام گیر و شتاب مفرمای که این مرد مظلوم هست پس معتصم بجانب وی ملتفت گشت و احمد بچالاکی خاطر او را
با خود مشغول کرد و داستان بیجرمی آن مرد بشرح راند تا سورت خشم خلیفه اندکی فرو نشست احمد گوید در آن هنگام
حدت بول سخت مرا می گزید و حبس آن فوق طاقت بود و بیم داشتم که اگر بیرون روم آن مرد مظلوم بقتل آید
چاره در آن دیدم که هم در آن مکان بول آورم پس شلوار و جامه ام بتدبیری جمع کردم و آن الم از خویش
دفع نمودم و در خلاصی آن مظلوم گرفتار آنقدر پای فشردم تا خلیفه بروی ببخشود چون رخصت انصراف یافته
بپای خواستم معتصم را بر رطوبت جامه ام نظر افتاد گفت ایها القاضی آیا در آن مکان که نشسته بودی
آبی ریخته بود گفتم نی یا امیرالمؤمنین بلکه طبیعت در حبس بول بر من غالب آمد و ترسیدم که اگر برخیزم حکم خلیفه در قتل مظلوم
نافذ گردد لاجرم لباس خود را بدین قذارت بیالودم پس معتصم بخندید و گفت احسنت بارک الله علیک آنگاه
تشریفی گرامی با یکصد هزار درهم در حق من مبذول فرمود و ابن ابی دواد را با معتصم وقایع و حکایات بسیار است

ولی قصهٔ افشین ترک و ابو دلف عجلی طرفه داستانی است و آنرا ملکزادهٔ دانشمند و دبیر علوم در اخبار متقدمین
از تاریخ بیهقی بعینها نقل نموده ما نیز متابعت کرده بعبارتهای نگاریم احمد گفت در روزگار معتصم یکشبی بیدار شدم
و هر چند حیلت کردم خوابم نیامد و غم و ضجرتی سخت بر من دست یافت که آنرا هیچ سبب ندانستم با خویشتن گفتم چه خواهد بود
مرا غلامی بود که سلام نام داشت و بهر وقت با من نزدیک بودی او را آواز دادم و گفتم بگوی تا اسب
زین کنند گفت ایخداوند نیم شب است و فردا نوبت تو نیست که خلیفه گفته است خود بفلان شغل مشغول خواهد شد
و بار نخواهد داد اگر قصد دیدار دیگر کس است باری وقت برنشستن نیست خاموش شدم و دانستم که راست
میگوید اما قرار نمی یافتم و دلم گواهی میداد که گوئی کاری افتاده است برخاستم و آواز دادم بخدمتگاران
تا شمع برافروختند و بگرمابه رفتم و دست و روی بشستم و قرار نبود تا در وقت پا ندم و جامه در پوشیدم
و خری زین کرده بودند برنشستم و براندم و ندانستم که کجا میروم آخر با خود گفتم که بدرگاه رفتن صوابتر هر چند
بیگاه است اگر بار یابم خود فبها و نعم و اگر نه بازگردم مگر این وسوسه از دل من بیرون رود و براندم
تا درگاه چون آنجا رسیدم حاجب نوبتی آگاه کردند در ساعت نزدیک من آمد گفت سبب آمدن چیست
بدین وقت و ترا مقرر است که از دیر باز امیر المؤمنین بنشاط مشغول است و جای تو نیست گفتم همچنین است
که تو گوئی تو خداوند را از آمدن من آگاه کن اگر راه باشد بفرماید تا پیش روم و اگر نه بازگردم گفت سپاس
دارم در وقت برفت و در ساعت باز آمد و گفت بسم الله بار است در آی در رفتم معتصم را دیدم سخت
اندیشه مند و تنها و بهیچ شغل مشغول نه سلام کردم جواب داد و گفت یا اباعبدالله چرا دیر آمدی
که دیر است که ترا چشم میداشتم چون این بشنیدم متحیر شدم و گفتم یا امیر المؤمنین من سخت پگاه آمدم
و پنداشتم که خداوند بفراغتی مشغول است و بگمان بودم از باریافتن و نایافتن گفت خبر نداری
که چه افتاده است گفتم ندارم گفت انا لله و انا الیه راجعون بنشین تا بشنوی گفت اینک این سگ ناخویشتن
شناس نیم کافر بوالحسن افشین بحکم آنکه خدمتی پسندیده کرد و بابک خرم دین را بروزگار دراز جنگ پیوست
تا او را بگرفت و ما او را بدین سبب از حد بیرون بنواختیم و درجه سخت بزرگ بنهادیم و همیشه حاجت وی این بود
که دست او را بر ابو دلف قاسم بن عیسی کرجی العجلی گشاده کنیم تا نعمت و ولایتش بستاند و او را بکشد که دانی
که عداوت و عصبیت میان ایشان تا کدام جایگاه است و من او را هیچ اجابت نکردم از شایستگی و کارآمدگی
بو دلف و خدمت قدیم که دارد و دیگر دوستی که میان شما دو تن است و دوش سهوی افتاد که از بس افشین بگفت
و چند بار رد کردم و باز نشد اجابت کردم و پس ازین اندیشیدم که هیچ شک نیست که او را چون روز شود
بگیرد و مسکین خبر ندارد نزدیک این مستعجل برد و چندان است که بقبض وی آید در ساعت هلاک کندش گفتم
الله الله یا امیر المؤمنین که این خون نیست که ایزد عز ذکره نپسندد و آیات و اخبار خواندن برگرفتم پس گفتم بو دلف
بنده خداوند است و سوار عرب است و مقرر است که وی در ولایت جبال چه کرد و چند اثر نمود

و جانی در خطر نهاد تا قرار گرفت و اگر این مرد خود برافتد خویشان و مردم وی خاموش نباشند و در جوشند
و بسیار فتنه بر پای شود گفت یا اباعبدالله همچنین است که تو میگوئی و بر من این پوشیده نیست اما کار از دست من
بشده است که افشین دوش دست من بگرفته است و عهد کرده ام بسوگندان مغلظه که او را از دست افشین
نستانم و نفرمایم که او را بستانند گفتم یا امیر المؤمنین این کار را درمان چیست گفت جز آن نشناسم که تو هم اکنون
نزدیک افشین روی و اگر بار ندهد خویشتن را اندر افکنی و بخواهش و تضرع و زاری پیش این کار بازشوی
چنانکه البته بقلیل و کثیر از من هیچ پیغام ندهی و هیچ سخن نگوئی تا مگر حرمت ترا نگاه دارد که حال و محل تو داند
و دست از بو دلف بدارد و وی را تباه نکند و بتو سپارد و پس اگر شفاعت ترد کند قضا کار خود بکرد
و هیچ درمان نیست احمد گفت من چون از خلیفه این بشنودم عقل از من زایل شد و بازگشتم و برنشستم و روی کردم
بعجلت و زیری و تنی چند از کسان من که رسیده بودند با خویشتن بردم و دو سه سوار تاخته فرستادم بخانه ابو دلف
و من اسب تاختن گرفتم چنان که ندانستم که بر زمینم یا در آسمان طیلسان از من جدا شده و من آگاه نه چه روز
نزدیک بود اندیشیدم که نباید که من دیرتر رسم و بو دلف را آورده باشند و کشته و کار از دست بشده چون بدهلیز
در سرای افشین رسیدم و حجاب و مرتبه داران وی بجمله پیش من دویدند بر عادت گذشته و ندانستند که مرا
بی بار باید کرد دانسته که افشین را سخت ناخوش و ملول آید در چنان وقت آمدن من نزدیک وی و مرا بسرای
فرود آوردند و پرده برداشتند و من قوم خویش را مثال دادم تا بدهلیز بنشینند و گوش بآواز من دارند چون
بسرای برسیدم یافتم افشین را بر گوشه صدر نشسته و نطعی پیش وی فرود صفه باز کشیده و بو دلف بشلواری و چشم بسته
آنجا نشانده و سیاف شمشیر برهنه بدست ایستاده و افشین با بو دلف در مناظره و سیاف منتظر آنکه بگوید تا سرش
بیندازد و چون چشم افشین بر من افتاد سخت از جای بشد و از خشم زرد و سرخ شد و رگهای گردنش برخاست
و عادت من با وی چنان بود که چون نزدیک وی شدمی برابر آمدی و سر فرود کردی چنانکه سرش بسینه من رسیدی
این روز از جای نجنبید و استخفافی بزرگ کرد و من خود از آن نیندیشیدم و باک نداشتم که بشغلی بزرگ رفته بودم
و بوسه بر روی وی دادم و بنشستم خود در من ننگریست و من بر آن صبر کردم و حدیثی پیوستم او را بدان مشغول کنم
از پی آنکه نباید که سیاف را گوید شمشیر بران و البته هیچ سوی من ننگریست فرا ایستادم و از طرزی دیگر سخن پیوستم
ستودن عجم را که این مرد که از ایشان بود و عجم را شرف بر عرب نهادم هر چند که دانستم که اندر آن بزه بزرگ است
و لیکن از بهر بو دلف تا خون وی ریخته نشود و سخن نشنید گفتم یا امیر خدا مرا فدای تو کناد من از بهر قاسم عیسی آمدم
تا بار خدائی کنی و وی را بر من بخشی در این ترا چند مزد باشد بخشم و استخفاف گفت که نبخشیدم و نبخشم که وی را امیر المؤمنین
بمن داده است و دوش سوگند خورده در باب وی سخن نگوید تا هرچه خواهم کنم که روزگار دراز است
تا من اندرین آرزو بودم من با خویشتن گفتم یا احمد سخن و توقیع تو در شرق و غرب روانست و تو از چنین سگی
چنین استخفاف کشی باز دل خوش کردم که هر خواری که پیش آید بباید کشید از بهر بو دلف برخاستم و سرش ببوسیدم

بزه — بنسخ اول [illegible] گناه و خطا باشد — برهان

و بیقراری کردم سود نداشت و بار دیگر کتفش بوسه دادم اجابت نکرد و باز بسرش آمدم و بوسه دادم و دیدم
که آهنگ زانو دارم که تا ببوسم و از آن پس بخشم مرا گفت تا کی ازین خواهد بود بخدای اگر هزار بار زمین بوسی
هیچ سود ندارد و اجابت نیابی خشمی و دلتنگی بسوی من شتافت چنانکه خوی از من بشد و با خود گفتم چنین مردار
و نیم کافری بر من چنان استخفاف بکند و چنین گزاف مرا چرا باید کشید از بهر این آزادمرد بو دلف را خطری بکنم
هرچه باداباد و روا دادم که این بکرده باشم که بمن هر بلائی رسد پس بخشم ای مرا از آزادمردی آنچه آمد
گفتم و کردم و حرمت نگاه داشتی و دانی که خلیفه و همه بزرگان حضرت وی چه آنان که از تو بزرگترند
و چه از تو خردترند مرا حرمت دارند و مشرق و مغرب سخن من روانست و سپاس خدای را عزوجل که ترا
ازین منت در گردن من حاصل و حدیث من گذشت پیغام امیرالمؤمنین بشنو میفرماید که قاسم عجلی را مکش و تعرض مکن
و هم اکنون بخانه باز فرست که دست تو از وی کوتاه است و اگر او را بکشی ترا بدل وی قصاص کنیم
چون افشین این سخن شنید لرزه براندام او افتاد و بدست و پای بمرد گفت این پیغام خداوند بحقیقه میگذاری
گفتم آری هرگز شنوده که فرمانهای او را برگردانیده ام آواز دادم قوم خویش را که درآئید مردی
سی چهل اندرآمدند مرکبی و معدل از هر دستی ایشان را گفتم گواه باشید که من پیغام امیرالمؤمنین معتصم میگذارم
بر این امیر ابوالحسن افشین میگوید بودلف قاسم را مکش و تعرض مکن و بخانه باز فرست که اگر وی را بکشی ترا بدل
وی بکشند پس گفتم ای قاسم گفت لبیک گفتم تن درستی گفت هستم گفتم هیچ جراحت داری گفت ندارم
کسهای خود را نیز گفتم گواه باشید تن درست است و سلامت گفتند گواهیم و من بخشم بازگشتم و اسب در تک
افکندم چون مدهوشی و دلشده و همه راه با خود میگفتم کشتن او را محکم تر کردم که هم اکنون افشین بر اثر من در رسد
که امیرالمؤمنین گوید من این پیغام ندادم بازگردد و قاسم را بکشد چون بخادم رسیدم بحالی بودم عرق
بر من نشسته و دم بر من چیره شده مرا بار خواست و در رفتم نشستم امیرالمؤمنین چون مرا بدید بر آن حال
به بزرگی خویش فرمود خادمی را که عرق از روی من پاک میکرد و بتلطف گفت یا اباعبدالله ترا چه رسید
گفتم زندگانی امیرالمؤمنین دراز باد امروز آنچه بر روی من رسید در عمر خویش یاد ندارم دریغا مسلمانی که از پلیدی
نامسلمانی اینها باید کشید گفت قصه گوی آغاز کردم و آنچه رفته بود شرح بازگفتم چون آنجا رسیدم که بوسه بر سر افشین دادم
آنگاه بر کتف آنگاه بر دو دست و آنگاه سوی پای شدم و افشین گفت اگر هزار بار زمین بوسه دهی سود ندارد
قاسم را بخواهم کشت در این سخن بودیم که افشین از در درآمد با کمر و کلاه و من بفسردم و سخن را ببریدم و با خود گفتم
این اتفاق بد ببین که با امیرالمؤمنین تمام نگفتم از تو پیغامی که نداده بودی بگذارم که قاسم را بکشید هم اکنون
افشین حدیث پیغام کند و خلیفه گوید که من این پیغام ندادم و رسوا شدم و قاسم کشته آید اندیشه من این بود
ایزد عز ذکره دیگر خواست که خلیفه را سخت درد کرده بود از بوسه دادن من بر سر و کتف و دو دست
و آهنگ پای بوس کردن و گفتن او که اگر هزار بار بوسه دهی بر زمین سود ندارد چون افشین بنشست

بخشم

بخشم امیرالمؤمنین را گفت خداوند دوش دست من بر قاسم گشاده کرد امروز این پیغام درست است که احمد
آورد که او را نباید کشت معتصم گفت پیغام من است و کی تا کی شنیده بودی که ابوعبدالله از ما و پدران ما پیغامی
گذارد بجز راست و نه راست باشد اگر ما دوش پس از الحاح که کردی ترا اجابت کردیم در باب قاسم بباید دانست
که آن مرد چاکرزاده خاندان ما است خود آن بودی که او را بخواندی و بجان بر وی منت نهادی و او را
و با خلعت بازخانه فرستادی و آنگاه آزرده کردن ابوعبدالله از همه زشت تر بود ولیکن هر کسی آن کند
که از اصل و گوهر وی سزد و عجم عرب را چون دوست دارد با آنچه بدیشان رسیده است شمشیر و نیزه ایشان
بازگرد و پس ازین هشیارتر و خویشتن دارتر باش افشین برخواست شکسته و بدست و پای مرده برفت
چون بازگشت معتصم گفت یا اباعبدالله چون روا داشتی پیغام ناداده گذاردن گفتم یا امیرالمؤمنین خون
مسلمانی ازین نپسندیدم و مرا مزد باشد و ایزد تعالی بدین در عمر بخرد و چند آیت قرآن و اخبار پیغامبر
بیاوردم بخندید و گفت راست همین بایست کردن که کردی و بخدای عزوجل سوگند خورم که افشین جان
از من نبرد که او مسلمان نیست من بسیار دعا کردم و شکر وی کردم که قاسم جان باز یافت بگریستم معتصم گفت
حاجبی را بخواندند بیامد بگفت بخانه افشین رو با مرکب خاصها و بودلف قاسم عیسی عجلی را بر نشان و بسرای ابوعبدالله
باز بر عزیزا و گرامی حاجب برفت و من نیز بازگشتم و در راه درنگ میکردم تا دانستم که قاسم و حاجب بخانه من
رسیده باشد پس بخانه باز رفتم قاسم را در دهلیز نشسته چون مرا دید شکر کرد گفتم مرا شکر مکن بلکه خدای عزوجل
و خلیفه را شکر کن که جانی بسلامت بردی پس حاجب وی را معززا بخانه و این ببود تا بعد از مدتی بسعایت احمد
خلیفه افشین را بکشت گویند چون ابن ابی دواد را موافق مذهب مأمون عقیدت آن بود که کلام الله حادث است و احمد بن حنبل را
اعتقاد آن بود که قدیم است در رمضان سال ۲۲ هجری بحکم خلیفه با یکدیگر بمناظرت نشستند و بر حجج و براهین برخواستند عاقبت ابن ابی دواد
بر وی فایق آمد ولی ابن حنبل با آنکه از جواب عاجز شد بر حدوث اقرار ننمود و عقیدت خود از دست نداد پس بعد از
معتصم سی و هشت تازیانه بر وی زدند و بزندانش بردند محمد بن مسعود عیاشی در تفسیر خود گوید زرقان که از اصحاب
ابن ابی دواد بوده روایت کند که روزی احمد از دربار خلافت بازگشت بر وی درآمدم دیدم که غبار اندوه و ملالت
بر چهره اش نشسته گفتم ترا چه افتاده که با خاطری چون صبح روشن رفتی و اینک با حالتی چون شام تیره برگشتی گفت
امروز داستانی پیش آمد تمنا کردم که کاش بیست سال ازین پیش مرده بودم گفتم از کدام رهگذر آئینه خاطرت
زنگ کدورت گرفته گفت از جهة این مرد سیاه چرده که نامش محمد و پدرش علی بن موسی الرضاست زیرا که امروز
در حضور خلیفه دزدی در حق خویش بسرقت اعتراف کرد و خلیفه فقهاء را احضار داشت تا سیاست شرع شریف را
معلوم نموده مجری دارد و چون همگی حاضر شدند بجانب فقها متوجه گشت گفت انیر و سارق را دست از کجا برید باید
گفتند محل قطع از مرفق است و دست این مرد را بایستی از آن محل ببرند و مفصل استخوان زندین را از بازو جدا نمایند
خلیفه گفت بر اثبات مدعای خود چه دلیل دارید گفتند آیه مبارکه فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ

چه در این آیه که در اداء تکلیف وضو نازل شده است از دست همان معنی قصد شده که اکنون تعیین کردیم و چون در این آیه شریفه معنی ید معین است در آیهٔ قطع نیز همان معنی تفسیر کنیم پس روی بمن آورد و گفت تو را در این مسئله فتوی چیست گفتم عقیدت من آنست که محل قطع از معصم باشد بایستی مشط و ابهام و سایر اعضای کف را از استخوانهای ساعد جدا کنند گفت بر صحت این فتوی چه حجت داری و از کجا گویی که مراد از ید که در بیان حد سارق است مجموع کف و اصابع است گفت بدلیل کریمه فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ چه در این آیه که در بیان حکم تیمم است مسح ید را مقرر فرموده و از ید همان اراده شده که معروض داشتم پس چون معنی ید در این آیه معلوم است در آیهٔ قطع ید نیز مراد ید است آنگاه پس خلیفه بسوی ابوجعفر محمد جواد علیه السلام توجه کرده گفت رای تو در این مسئله چه اقتضا دارد گفت یا امیرالمؤمنین با آنکه حاضران در آن باب فتوی داد ند قول مرا چه حاجت خلیفه گفت تو را با خدای سوگند دهم که فتوای خویش بیان کن گفت اکنون که سوگند دادی بدانکه این گروه جملگی در حکم خدا راه خطا پیموده اند زیرا که محل قطع ید در سارق نه از مرفق است و نه از معصم بلکه مفصل پنج انگشتان و عظام مشط است باید بقطع تمامت مقدار در حد سارق اکتفا کرد و کف دست را بر جای باید گذاشت گفت این حکم محکم را چه برهان داری گفت دلیل من قول جدم رسول الله صلی الله علیه وآله است که فرموده اَلسُّجُودُ عَلىٰ سَبْعَةِ اَعْضٰاءٍ اَلْوَجْهِ وَالْيَدَيْنِ وَالرُّكْبَتَيْنِ وَالرِّجْلَيْنِ یعنی باید بر هفت اندام سجود نمود که پیشانی و دو دست و دو زانو و دو پای باشند و در آیه اِنَّ الْمَسٰاجِدَ لِلّٰهِ مراد از محل سجود همین هفت اندام است که ودایع الهیه و مخصوص خداوند جل شانه میباشند هرگاه بنا بر فتوی ایشان حد شرعی مجری شود عضوی که از ودایع الهیه و مخصوص خدای عزوجل است بریده گردد و اصلا اندام سجود بر جای نماند ولی چون از اصول اصابع مقطوع شود با وجود کف وظیفهٔ سجده را که حق الهی است بجای آورد و محل آن تکلیف از دست نرود معتصم را تقریر ابوجعفر زیاده پسند آمد و فرمان داد تا دست آن دزد را از آنجا که آن حضرت معین فرموده بود ببریدند ابن ابی دواد گوید در آن حال دنیا در نظرم تیره گشت طاقتم طاق و خاطرم باندوه جفت شد و همی تمنا میکردم که ای کاش زنده نبودم تا چنان روز و چنین مجلس را نمیدیدم راوی گوید پس از چندی ابن ابی دواد برای من حکایت کرد که چون سه روز از آن واقعه بگذشت نزد معتصم رفتم طریق نصیحت و خیراندیشی سلوک داشتم گفتم همانا باستصواب نعمت شناسی حفظ مراتب و دولتخواهی امیرالمؤمنین بر ذمت مقربان حضرت و مرتبان خدمت لازم و متحتم است و در پیشگاه خلافت منصه وضوح رسیده است که این بنده در کار در هیچ مورد شیوهٔ صداقت از دست نداده و نخواهد داد اینک محض صدق ارادت و خلوص عقیدت از مکنون امری پردهٔ خفا بردارم با آنکه از دیده و دوربین معاینه می بینم که آن سخن مرا در عذاب جاودانی گرفتار کرده بپاس نعمت امروز از نقمت فردا نیندیشم گفت کدام سخن است که ترا بدان پایه گرفتاری و خذلان دهد گفتم امیرالمؤمنین برای امری از نوامیس الهیه محفلی ترتیب میکند و طبقات مردم را از اعیان دولت

معتصم
بکسر میم و سکون عین
و فتح صاد و بعد
دست
مشط
بضم میم و سکون شین
مفصل انگشتان دست

دارکان ملت از هر طرف و هر کنار بدان محضر عالی بار میدهد کل وزرا و جمیع قضاة و تمام امرا و همه سرهنگان را احضار مینماید و غلامان بگفتگوی حاضران گوش فرا میدارند تا از آن محضر چه فتوی ناشی شود و کدام حکم مجری گردد پس حکم واقعه را از اجزای مجلس میپرسد و دولتخواهان صمیمی و صداقت کیشان واقعی هر یک بر حسب عقیدت خویش کلامی بعرض میرسانند آنگاه جمیع سخنان را وقعی ننهاده بر طاق اهمال میگذارند بفتوی و رای یک نفر از حاضران که جمعی از امت ویرا حق میشناسند و بی او را منصب خلافت اولی و احق میدانند اعتقاد و اعتماد کرده علی رؤس الاشهاد حکم او را مجری میدارند آیا اینگونه رفتار موافق صلاح و مطابق صواب است پس رنگ معتصم متغیر و حالتش دگرگون گشت از گفته در افسوس و از کرده پشیمان شد و گفت ای قاضی ازین نصیحت و خیرخواهی خدایت جزای خیر دهد اکنون از فکر زرین و عقل دوربین باید تدبیری اندیشید که آن وجود طیب اطهر بسر حد عدم روانه شود چاره آن در آن دید که آن حضرت را بضیافت طلب کند بجای اعزاز و اکرام سم قاتل در طعام کرده بخوراند رکنی از ارکان خلافت آنحضرت را در خانه خود دعوت کرد هر قدر امتناع فرمود در اصرار مبالغت آورد بنا گزیر باکراهت خاطر آن کلبهٔ ظلمانی را از مقدم مقدس نورانی فرمودند و در همان مجلس بزهر قتال مسموم شدند و چون بخانه رجعت فرمودند اعراض سم ظاهر گشت آن جان عالم ازین جهان فانی بیرون شد در جوار جدش موسی بن جعفر سلام الله علیهما در درون خاک منزل گزید برخی گویند که چون سریر خلافت بر معتصم مسلم گشت آن حضرت را با اهل و عیال از مدینه طیبه طلب کرد بدار السلام بغداد تشریف ورود ارزانی داشتند اگرچه معتصم همواره در انظار مردم شرایط تعظیم بجای آوردی و در هر مجلس بر اعزاز و اکرامش افزودی ولی سودای قتل آنحضرت چندان در سرش جای گرفته بود که پیوسته در تمهید اسباب قتل آن بزرگوار مشغول بود و چون از کینهٔ ام الفضل که زوجه آن حضرت بود آگاه گشت سمی قوی با وسپرد و نویدها بسیار داد که در محل و موقعی بکار برد آن محتاله در گاه و بیگاه منتهز فرصت بود وقتی انگور رازقی را بزهر آلوده کرد در نزد آن حضرت بنهاد چند دانه تناول فرمود بعد از لحظه آثار سم در بدن آن حضرت پدیدار گردید روی عتاب بام الفضل کرده فرمود ای زن دنیاپرست از خدا اینکه مرا در سن شباب بزهر سم شهید کردی امیدوار چنانم تا آخر عمر ببلائی گرفتار باشی که چاره پذیر نباشد و چون آن سم قوی در جگر و قلب آن حضرت تاثیر کرده دست از کار و کار از دست شد در روز دوشنبه ماه ذی حجه سال یکصد و هفتاد هجری ازین آب و گل بگل گشت جنان انتقال جست برخی گویند ام الفضل دستمالی بزهر بیالود و در موقع مخصوص بکار برد از اثر آن سم قوی بدن مبارک آماس کرد و در تمام جلد تفرق اتصال عارض گشت و از هر محل زرداب سیلان نمود و هم از آن مرض طایر روح مبارکش باشیانهٔ قدس پرواز کرد گویند از اثر نفرین آن حضرت ام الفضل را ناسوری عارض گشت

که مادام العمر خود و مجاور نشش از تعفن آن زخم نستوه بودند و هم بدان مرض هلاک شد و چون تمهید قبل آن کرده پروردگار ابوجعفر ثانی محمد الجواد باهتمام احمد بن ابی دواد فراهم شده و دامنش بخون پاک آن امام آلوده گشت چندان بختش ناهمیون و طالعش واژون شد که عقل دوراندیش از چاره اش عاجز ماند اگر آثار کسی دیده اسباب بکبتی بود و اگر نعمتی باقی ماند نقمت شد چنانچه این معنی از آنچه می نگاریم بوضوح میشوند آورده اند که چون در تاریخ دویست و بیست و هفت هجری معتصم از سر زندگانی برخاست و فرزندش واثق بجای پدر نشست بنا بر رفتار پدر ابن ابی دواد را نیک بنواخت و همی بر مکانت و منزلتش بیفزود و حفظ قوانین ملت و نظم سیاست ملک را بتدابیر وی باز گذاشت و در کلیات امور محمد بن عبد الملک را با وی شریک و معاون نمود و این معنی بر سوابق سعادات ایشان بیفزود ابن خلکان گوید که واثق بر جمیع طبقات مردم مقرر داشته بود که پاس حرمت ابن زیات را در عهده شناسند و هر زمان که او را ببینند برای تعظیمش بپای خیزند و چون ابن ابی دواد بر ابن زیات نظر افتادی در حال روی بقبله نمودی و بنماز مشغول شدی تا باشتغال بتکلیف شرع از امتثال آن تکلف شاق معذور ماند روزی ابن زیات بحیلت وی تفطن جسته این دو بیت بر زبان آورد

صَلَّى الضُّحَى لَمَّا اسْتَفَادَ عَدَاوَتِي ... وَأَرَاهُ يَنْسُكُ بَعْدَهَا وَيَصُومُ

لَا تَعْدِمَنَّ عَدَاوَةً مَسْمُومَةً ... تَرَكَتْكَ تَقْعُدُ تَارَةً وَتَقُومُ

یعنی چون دشمنی مرا آیین خویش گرفت فریضه ظهر را بر پای داشت و بعد از ادای صلوة بقضای مناسک حج و امساک صوم پرداز در زنهار آن کینه زهر آلوده را هیچگاه از دل خود بیرون مکن که ترا پیوسته توفیق عبادت بخشید تا گاهی بقعود و سجود و گاهی بقرائت و قیام اقدام نمائی گویند یکی از بستگان قاضی القضاة که بمزید خلوص و قدمت خدمت از سایر هواخواهان وی امتیاز داشت بر ابن زیات در آمد و در زیر محض امضائی که آمده با قاضی القضاة داد از محضرش براند و مقرر نمود که هیچکس بارش نشود و هیچگاه بارش ندهند چون قاضی القضاة از آن رفتار زشت و گفتار ناپسند آگاه گشت بر وزیر دار دشنه تشنیع و ملامت آغاز کرد و گفت بخدای سوگند که من هرگز بحضور تو نیایم برای آنکه بواسطه تو از قلتی بکثرت رسیم و یا از ذلتی بعزت گرایم بلکه جهة آنست که امیر المؤمنین ترا در مقامی مرتب داشته که احترام آن مقام بر همه کس لازم است پس اگر کسی بدیدار تو آید فرمان خلیفه در نظر داشته و اگر نیاید از عجب و طغیان تو بر حذر بوده است گویند یحیی از شعرای آن عهد بقصیده که هفتاد بیت بود وزیر را هجا گفت و این خبر بقاضی القضاة رسید این دو بیت انشاد و انشا نمود

أَحْسَنُ مِنْ سَبْعِينَ بَيْتًا هِجَا ... جَمْعُكَ مَعْنَاهُنَّ فِي بَيْتِ

مَا أَحْوَجَ الْمُلْكَ إِلَى مَطْرَةٍ ... تَغْسِلُ عَنْهُ وَضَرَ الزَّيْتِ

یعنی از همه آن هفتاد بیت که در هجو پسر زیات گفتی نیکوتر آنکه مضمون مضامین متفرقه را در یک بیت جمع آورده بگوئی چه بسیار مملکت را لازم افتاده که بارانی نازل شود تا کرچربی و آلایش روغن زیت را

از بسیم آن مملکت بشوید و از این مضمون بخوبی ابان که جد وزیر بوده کنایت و تعریض آورده چه وی از اهل جبل زیت بدار الخلافه معاش میگذرانید و وزیر تا آن دو بیت بشنید بدین سه شعر ویرا پاسخ آورد و چون یکی از اجداد ابن ابی دواد تیر فروش بوده است بدین مضمون متعرض شده است تا این تعرض آن تعریض را مکافات شود

يَا ذَا الَّذِي يَطْمَعُ فِي هَجْوِنَا ... عَرَّضْتَ بِي نَفْسَكَ لِلْمَوْتِ

الزَّيْتُ لَا يُزْرِي بِأَحْسَابِنَا ... أَحْسَابُنَا مَعْرُوفَةُ الْبَيْتِ

قَيَّرْتُمُ الْمُلْكَ فَلَمْ نُنْقِهِ ... حَتَّى غَسَلْنَا الْقَارَ بِالزَّيْتِ

یعنی ای آنکه از هجو من در طمع خام افتاده باخبر باش که جان خود در معرض هلاک آورده شان ما را روغن زیتون قدحی نیارد چه خانواده ما در حسب معروف است چون چهره ملک را دوده شما تقیر اندوده بود برای شستن و سودن قیر با بدان روغن زیت ضرورت افتاده گروهی از شاعران آن روزگار ابن ابی دواد را با قصاید غرا ستوده اند مسعودی این سه بیت را که از نتایج خاطر ابی تمام طائی است در مدح وی آورده

لَقَدْ أَنْسَتْ مَسَاوِيَ كُلِّ دَهْرٍ ... مَحَاسِنُ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي دُوَادِ

وَمَا سَافَرْتُ فِي الْآفَاقِ إِلَّا ... وَمِنْ جَدْوَاكَ رَاحِلَتِي وَزَادِي

مُقِيمُ الظَّنِّ عِنْدَكَ وَالْأَمَانِي ... وَإِنْ قَلِقَتْ رِكَابِي فِي الْبِلَادِ

خلاصه مراد آنکه همانا مناقب و نیکیهای ابن ابی دواد معایب و بدیهای هر روزگار از یاد ببرد ای قاضی القضاة بهر دیار که سفر کردم و بسوی هر نقطه گذر او ردم مؤونه ارتحال و ساز مسافرتم از عطای تو بود اگر چه راحله من در آفاق عالم گردش میکرده و خود مسافر بوده ام ولی آرزوها و آمالم در حضور تو اقامت داشته هنگامیکه از مقر خلافت تولیت مظالم در حق وی مبذول افتاد ابو تمام قصیده در قطعه نظم آورده از وی دادخواهی نمود چند بیت از آن قصیده

إِذَا أَنْتَ ضَيَّعْتَ الْقَرِيضَ وَأَهْلَهُ ... فَلَا عَجَبٌ إِنْ ضَيَّعَتْهُ الْأَعَاجِمُ

فَقَدْ هَزَّ عِطْفَيْهِ الْقَرِيضُ تَوَقُّعًا ... لِعَدْلِكَ مُذْ صَارَتْ إِلَيْكَ الْمَظَالِمُ

وَلَوْلَا خِلَالٌ سَنَّهَا الشِّعْرُ مَا دَرَى ... بُغَاةُ الْعُلَى مِنْ أَيْنَ تُؤْتَى الْمَكَارِمُ

خلاصه مراد آنکه چون مانند تو هنرمند سخن پرور جانب شعر و شاعران رعایت ننماید پس اگر مردمانیکه از حلیه فصاحت عاطلند بدان صنعت گرامی عنایتی نیارند شگفت نباشد از آنگاه که دیوان مظالم ترا مسلم آمد از عدل و داد تو شعر سخن آغاز کبریائی نمود و شانه نخوت و تکبر بجنبش آورد و اگر خصال نیک و صفات پسندیده در آیین شعر تجلی نبودی هرگز طالبان معالی راه بزرگواری را نشانی نمی جستند و همواره از مراسم مکرمت و شرایط مجد غفلت میداشتند و این دو بیت نیز ابو تمام راست که در مدح وی گفته

وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ نَشْرَ فَضِيلَةٍ ... طُوِيَتْ أَتَاحَ لَهَا لِسَانَ حَسُودِ

لَوْلَا اشْتِعَالُ النَّارِ فِيمَا جَاوَرَتْ ... مَا كَانَ يُعْرَفُ طِيبُ عَرْفِ الْعُودِ

یعنی چون خدای خواهد که قدر مجهول وفضل مستور کسی را آشکار کند انجام آن مشیت بر زبان حسود وشرح الت نماید چنانچه تا شعله آتش در مجمر عود در نیاید نخشد کاخ هیچ دماغی شمیم بخورش معطر نکردد روزی ابو تمام از محضر وی محجوب ماند هر چند خواست در حضرت قاضی القضاة پیغامی فرستد یا خود در آید میسر نکشت لاجرم برنجید ودر زمان در آستانش توقف جست تا با مراد خویش جفت کشت چون بمجلس در آمد با قاضی القضاة شوخ چشمی وگستاخی آغاز کرد و بر بعضی از اصحابش که حاضر بودند بر آشفت پس قاضی القضاة گفت ای ابا تمام گمان میکنم که خطاب ترا عتابی آمیخته باشد گفت نی ایها القاضی همانا از طول زمان توقف دلتنگ شده‌ام اینک خاطر عطوفت مآثر ترا بتنکی رنجه داشتم تا خاطر خود را تسلی دهم نه مراد درین محضر زهره عتاب است ونه در باره تو آن تجبر تصور شود زیرا که عتاب جز با یکنفر نخواهد بود و تو خود جمع مردمان باشی چگونه با یک عالم توان عتاب آورد گفت ای ابا تمام این معنی نغز وعذر بدیع ترا از کجا است گفت از شعر حاذق

یعنی ابو نواس حکمی که در خطاب فضل بن ربیع گوید

لَیسَ عَلَی اللهِ بِمُستَنکَرٍ ... اَن یَجمَعَ العالَمَ فی واحِدِ

یعنی اگر خدای عالمی را در یک وجود فراهم کند جای انکار نباشد ابو السمط بن ابی الجنوب که او را مروان الاصغر گویند وفرزند زاده مروان الاکبر بن ابی حفصه شاعر هست نیز قاضی القضاة را مدح کرده واین چند شعر از او ست

لَقَد حازَت نِزارُ کُلَّ مَجدٍ ... وَمَکرُمَةٍ عَلی رَغمِ الاَعادی

فَقُل لِلفاخِرینَ عَلی نِزارٍ ... وَمِنهُم خِندِفٌ وَبَنو ایادِ

رَسولُ اللهِ وَالخُلَفاءُ مِنّا ... وَمِنّا اَحمَدُ بنُ اَبی دُؤادِ

وَلَیسَ کَمِثلِهِم فی غَیرِ قَومی ... بِمَوجودٍ اِلی یَومِ التَّنادِ

نَبِیٌّ مُرسَلٌ وَوُلاةُ عَهدٍ ... وَمَهدِیٌّ اِلَی الخَیراتِ هادِ

حاصل مراد آنکه همانا قبائلی که از نسل نزار بن معد بن عدنانند برغم دشمنان هرگونه مجد ومکرمت را دارا بوده‌اند مانند خندف زنی که زوجه الیاس بن مضر بوده ومفاخر وی در قبایل عرب اشتهار دارد واز آن گروه است ونیز بنی ایاد که وقایع وآثارشان با اکاسره گوش زد عالمیان هست از ایشان بشمار آیند پس آنانرا که بر نزار مفاخرت جویند بگوی که پیغمبر خدای وخلفاء وی واحمد بن ابی دواد همگی از ما باشند ودر هیچیک از عموم طوایف تا روز رستخیز مانند ایشان وجود نیاید چه آن یک پیغمبر مرسل هست وخلفاء ولیعهدان وی باشند واحمد خود امت گرامی را بآداب واحکام ارشاد نماید مسعودی گوید واثق بالله را مرضی عارض شد که رفتن مسجد واقامت وظایف عید اضحی را قادر نکشت پس ابن ابی دواد برحسب اذن وی بمسجد شتافت وبر انجام وظایف عید پرداخت خطبه خواند وخلیفه را دعا کرده گفت اَللّٰهُمَّ اشفِهِ مِمّا بِهِ ابتَلَیتَهُ چون در سال دویست وسی وده واثق بمرد احمد بن ابی دواد وایتاخ حاجب ووصیف ترک وعمر بن فرج وابن زیات وزیر

برآستان خلافت در آمدند و بر بیعت محمد بن الواثق برادر متوکل عازم شدند واو جوانی امرد وکوتاه قامت بود پس جامهای خلافت براو پوشانیدند بقامتش راست نیامد ودر آن باب گفتگوها کردند تا بالاخره رای جملگی بر بیعت متوکل که جعفر نام داشت قرار گرفت ویرا حاضر کردند ابن ابی دواد با لباسهای مخصوص ویرا آراسته دراعه سواد در دوشش افکند وعمامه بر سرش نهاد ومیانه دو چشم او را بوسه داده گفت السلام علیک یا امیر المؤمنین ورحمة الله وبرکاته آنگاه بتغسیل وتجهیز جنازه واثق پرداختند احمد بوی نماز گذارد وچون از دفنش برگشتند ابن زیات خواست که خلیفه را المنتصر بالله لقب کند ابن ابی دواد گفت مرا لقبی در خاطر است امیدوارم که فال نیک باشد وبا معنی موافقت کند وآن لقب المتوکل علی الله هست پس جعفر را بدان اسم ملقب نمودند وبر اطراف ممالک واکناف اقالیم فرمان نوشتند آورده‌اند که در سال دوم از خلافت متوکل احمد را مرض فالج عارض شد حس وحرکت از شق ایمنش باطل گشت پس منصب وی برحسب حکم متوکل بفرزندش ابو الولید محمد ابن احمد برقرار شد وبیکصد روز بعد از فوت ابن زیات احمد بن ابی دواد بمرض فالج وسایر اسقام جسمانی وآلام نفسانی ازین عالم درگذشت آورده‌اند که در پایان زندگانی برخلاف عمر گذشته زیاده خار شد بتفصیلیکه در ترجمه فرزندش ابو الولید اشارت کنیم عزتش از دست برفت واز فلک چنان پشت پای خورد که آنچه در عمری فراهم کرده بود در اندک زمانی متلاشی گشت جز بهای گزاف بر گماشتگان متوکل تسلیم کرد همانا سوء عاقبتش از آن بود که با خاندان رسالت در انداخت وبا خداوند ورسولش دشمنی کرد ومحض حفظ مراتب خویش در واقعه حضرت جواد سلام الله علیه برای خود با دست خویش چاه ویل حفر نمود در سال دویست وچهلم از هجرت در بغداد بمرگ فرزند مبتلا گشت وچون بیست روز از فوت پسرش بگذشت خود از شدت سختی وتلخی درگذشت ابو بکر بن درید گوید ابن ابی دواد با ارباب کمال واهل ادب که از هر سرزمین بود در الفت میگرفت وآن سلسله را زیاده دوستار بود گروهی از ایشان را با خود انیس وهمدم داشت وبهرگونه مخارج ومؤنت ایشان کفالت مینمود در یوم وفاتش زمره از آن طایفه در خانه وی مجتمع بودند پس با هم گفتند آیا کجا رواست که امروز خاتم کرم وتاریخ ادب بخاک رود ودر مرثیه وی سخنی نگوئیم همانا این کردار تقصیر وکوتاهی است که در وفای خود کرده‌ایم پس چون جنازه ابن ابی دواد پدید اشد سه نفر از آن گروه بپای خواسته یکی از آن سه بدین دو شعر لب گشود

اَلیَومَ ماتَ نِظامُ المُلکِ وَالکَرَمِ ... وَماتَ مَن کانَ یُستَعدی عَلَی الزَّمَنِ

وَاَظلَمَت سُبُلُ الآدابِ اِذ حُجِبَت ... شَمسُ المَکارِمِ فی غَیمٍ مِنَ الکَفَنِ

خلاصه مضمون آنکه امروز کسی مرد که نظام مملکت وخداوند سخنوران بود هر که را زمانه جور نمودی بنزد وی تظلم آوردی تا آن خورشید بزرگواری در ابر کفن غروب کرد شاهراه فضایل وآداب تیره شد آنگاه دومین تقدم جسته این دو شعر بخواند

ترك المنابر والسرير تواضعا | وله منابر لو يشا وسرير
ولغيره يجبى الخراج وانما | يجبى اليه محامد واجور

حاصل معنی آنکه این سوار سریر محض تواضع و فروتنی منبر ملت و تخت ملک از دست هشت واگر میخواست هر دو را مسلم میگشت خراج ممالک را بدیگران بازگذاشت و باج ستایش را برای خود اختیار نمود پس سوی من پیش آمد و این دو بیت بر زبان براند

وليس فتيق المسك ريح حنوطه | ولكنه ذاك الثناء المخلف
وليس صرير النعش ما تسمعونه | ولكنه اصلاب قوم تقصف

یعنی این شمیم جانفزا که از حنوط وی بمشام رسد نه بوی مشک است بلکه عطر آن اخلاق ستوده و آثار پسندیده است که بجای خود باز گذارده و این صدا که بگوش میرسد نه صوت جنازه است بلکه صدای استخوانهاست که در پشت و کمر دوستان شکند

ابو الولید بن احمد بن ابی دواد

نامش محمد است در علم و کمال وارث پدر بود ولی از آن حسن سلوک و سیرت نیکو و مکارم اخلاق هیچ بهره نداشت رفتارش زشت و اوصافش ناپسند بود چون سال دویست و سی و سه هجری برآمد پدرش را چنانکه پیش گذشت مرض فالج عارض شد منشور قضاوت قضاة بفرمان متوکل بنام ابو الولید نوشتند و هم دیوان مظالم عسکر بوی مفوض گشت و تا سال دویست و سی و هفت در آن منصب مستقر بود و چون با طبقات مردم طریق خشونت و سوء سلوک میداشت در نزد خلیفه از وی سعایت و شکایت بردند چنانکه ابراهیم بن عباس صولی در هجوش این دو شعر انشاد کرده

عفت مساو تبدت منك واضحة | على محاسن ابقاها ابوك لكا
لقد تقدمت ابناء الكرام به | كما تقدم اباء اللئام بكا

یعنی قبایح بی اندازه تو مدایح بیشمار پدرت را که نه گرد و دست این معایب بر جریده آن مناقب خط بطلان کشید و تو را در قطار فرزندانیکه پدران بزرگوار دارند بر همگی مقدم کرد و تو نیز در مکافات او را در شمار پدرانیکه پسران ناخلف دارند بر همه مقدم نمودی چون مراتب آزردگی مردم از رفتار ابو الولید بر خاطر متوکل مکشوف گشت بر احمد بن ابی دواد برآشفت و ابو الولید را از دیوان مظالم براند و پس از چندی از قضاوت قضاتش نیز معزول ساخت و آن منصب با یحیی ابن اکثم مفوض داشت و بر آن پدر و پسر سخت گرفت جمیع املاک و مستغلات و مزارع پدر را بپسر و تاخیه و خردلی از آنها بوی عاید نگردد و یکصد و بیست هزار دینار از پسر بگرفت و معادل چهل هزار دینار جواهر از وی باز ستاند و از بلده سر من رای اخراج نموده بجانب بغدادشان روانه داشت گویند متوکل مقرر کرد تا مجلسی از عدول و اهل اعتبار ترتیب دادند و احمد بن ابی دواد را که از کردار و رفتار ابو الولید مغضوب بود حاضر ساختند تا در حق آن املاک و ضیاع که ضبط گماشتگان خلافت بود اعتراف آورد

که آنها از حیطه ملکش بیرون است و حقی در آنها ندارد و مردی در مجلس بود که ابن ابی دواد در زمان استقلال از وی منحرف بود و زیاده مکروهش میداشت پس آمد و خواست کینه دیرینه را قصاص جوید بپای خواست و آن نوشته را که در باب انتقال املاک مرقوم شده بود اشارت کرده با احمد گفت آیا آنچه را که درین ورقه نوشته اند صحیح دانی و ما را بمضمون آن گواه گیری گفت لا لا لست هناك یعنی نی نی در چنان قضیه بزرگ شایسته نیست که چون تو حقیری گواه باشد آنگاه با دیگران از عدول روکرده گفت شما همگی در صحت آن ورقه بر من شاهد باشید پس آن مرد را خفت و خذلان تمام دست داده با خواری و مذلت در جای خود بنشست و حاضران از قوت قلب و پردلی و ثبات خاطر ابن ابی دواد در تعجب شدند که در آن حال نیز دلیری و جلادتش از دست نرفته بالاخره هزار هزار دینار بصیغه وجه صلح بدادند تا عقار و اراضی و سایر اموال را استرداد نمودند و ابو الولید خود بیست یوم قبل از فوت پدر درگذشت چنانکه پیش گذشت

ابو حمزة الثمالي الكوفي ثابت بن دينار

نامش ثابت است و اسم پدرش دینار و کنیتش ابو صفیه است بعضی را عقیدت آنست که از موالی آل مهلب بوده و نجاشی [illegible] انکار کند بالجمله از اتباع تابعین و از ثقات سلسله امامیه است روایاتش نزد علما و اساطین معتمد و موثق و اخبارش نزد فقها و محدثین مستند و مستشهد است قلب و زبانش چندان درستی و راستی داشت که خصم را مجال زبان درازی و سخنانش چنان بحلیه صدق آراسته که عامه را فرصت تکذیب نبود قاضی نور الله از علامه حلی حکایت کند که بالاتفاق آن محدث بیمانند و عالم سعادتمند از حضرت علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد فراید اخبار و جواهر آثار را بدست آورد و برخی گویند که از اعتاب عرش جناب مصباح زجاجه دین مبین و مفتاح خزانه علم و یقین موسی بن جعفر الکاظم نیز استسعاد یافته است مؤید این معنی آنکه شیخ ابو عمرو کشی در کتاب رجال خود از سلطان اقلیم ولایت امام ثامن علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیة والثنا روایت کند که ابو حمزة في زمانه كلقمان في زمانه وذلك انه خدم اربعة منا علي بن الحسين ومحمد بن علي وجعفر بن محمد وبرهة من عصر موسى بن جعفر یعنی ابو حمزه در عصر خویش مانند لقمان است در زمان خود سفینه در بحر حکمت و خزینه از علم و شریعت بود زیرا که در آستان چهار امام چنین خدمت نموده و در جناب ایشان ملازم بوده است و در بعضی از کتب بجای کلمه لقمان لفظ سلمان بنظر رسیده ذهبی آورده است که فن حدیث را از انس و شعبی و دیگران فرا گرفته و وکیع و ابو نعیم و جماعتی از او استماع نموده اند بالجمله در نقل احادیث بصحت اقوال در نزد خاصه و گروهی از عامه بدان شایه مسلم است که هرگاه در مدحی و یا قدحی و یا حکمی حدیث کند آن خبر واحد را چون حدیث متواتر شمارند و در سلک صحیح و موثق منخرط دارند چنانکه طبرسی در کتاب احتجاج این حدیث شریف را که گویا جز ابو حمزه راوی نداشته صدق محض دانسته و قول او را واحد کالف شمرده است و چنانچه محدثین و علماء رجال آن حدیث شریف را در ترجمه ابو حمزه آورده اند ما نیز با نثار ایشان

افتضاحست آن روایت را بعینها آوردیم اگرچه اسلوب این کتاب شریف بر آنست که در شرح حال هر کس جز
مختصات او را ذکر نکنیم و بایستی این روایت را در شرح حال حسن بصری ایراد کنیم ولی از سبک جامعیت
تخلف نورزیده بموافقت ایشان آن روایت را بعینها نگاشتیم ابوحمزه گوید روزی حسن بصری بتقبیل آستان
عرش بنیان باقر العلوم امام محمد باقر شتافته بعرض عاکفان حضرت رسانید که از قطع مراحل رنجها برده ام
تا از حل مسائل گنجها یابم معانی بعضی آیات بر من دشوار شده است هم مگر توجهات قدسیهٔ آن جناب بهم مرا آسانی
صورت دهد آنحضرت فرمود چنان دانم که تو خود مردم بصره را فقیه باشی عرض کرد بلی یا بن رسول الله فرمود
آیا در بصره بفیض صحبت عالی رسیده که از او استفادت کرده باشی عرض کرد لا والله یا بن رسول الله
فرمود از اطوار و اعمال تو شرحی بمسامع ما رسانیده بودند اکنون صدق آن عرایض مبرهن شد و این معنی بر
روشن گشت که زمام احکام آن مردم را تو خود در قبضهٔ اجتهاد گرفته عرض کرد آری یا بن رسول الله فرمود
عجب بار گرانی بر تن ناتوان نهاده ای حسن گروهی انبوه چند مطلب که نشانهٔ مذهب و نمونهٔ مشرب است
بتو منسوب داشته اند ندانم ایشان حق گفته اند یا بر تو بهتان آورده اند عرض کرد چه شود آن سخنان را بیان فرمائی
تا حقیقت امر را معروض دارم فرمود میگویند که تو میگوئی خدایتعالی بندگان را بیافرید و زمام امور را
در قبضهٔ اختیار ایشان مفوض داشت آیا در نسبت این عقیدت طریق صدق داشته اند یا راه کذب و افترا
پیموده اند حسن ساکت شده اصلا سخنی نگفت پس آنحضرت فرمودند ای حسن هرگاه اصدق القائلین در کلام مجید خود
بخطاب بلیغ آمن بندهٔ از بندگان خود را مفتخر و معزز فرمایند آیا بعد از آن خطاب مستطاب بر چنین بندهٔ خوف و هراس
و خشیت و باسی باقی خواهد بود عرض کرد یا بن رسول الله فرمود اینک بر تو محقق و مبرهن کنم که آیتی از آیات
قرآنی را برای خود تأویل کرده و فرمودهٔ پروردگار را بر خلاف مقصود فهمیده و از آن روی در تیه
ضلالت مانده و بورطهٔ هلاکت در افتاده و هم دیگران را از ساحل نجات باز داشته و بلجهٔ اضلال در انداخته
حسن عرض کرد آن آیت را ندانم و خطای خویش نشناسم چه شود مرا بر آن خطا آگاه کنی فرمود خدای عز اسمه
فرموده است وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا
لَيَالِيَ وَأَيَّامًا آمِنِينَ ترا عقیدت آن است که مراد از قری مکه است و مقصود از آمنین حاجیانند عرض کرد
آری یا بن رسول الله فرمود این تصریح لاحق با آن تقریر سابق فرط مناقضت و منافات دارد اگرچه
در اول گفتی که بر مخاطب آمن بیم و هراس نماند و در ثانی آمنین را در معرض خوف و باس دانستی
زیرا که حاجیان را بی تقصیر سر زنند و از تهدید بقتل بترسانند و بجبر و عنف اموال ایشان را ببرند پس حسن
مبهوت شده خاموش گشت سپس فرمود اینک گوش فرا ده تا آن آیت بر خوانم و از تأویل آن
ترا آگاه سازم بدانکه خدایتعالی در قرآن مجید از ما و اهل بیت و شیعیان ما بامثال و اشباه یاد کرده
و از ما و ایشان برموز و اشارات بسی تعبیرات فرموده است من جمله این آیهٔ کریمه است که از قرای مبارکه

ما را اراده نموده و ضمیر بینهم راجعست بشیعیانی که اعتراف بفضایل و حقانیت ما کرده اند و از قری ظاهره برادیان
و خواص اصحاب اشارت فرموده که محارم اسرار و مخازن احکام الهیه گردیده اند و آثار و اخبار ما را از ما اخذ کنند
و بشیعیان ما رسانند و از لفظ سیر که در آیه شریفه فرموده است معنی علم را خواسته است و راویان ما را از تردی
آمنین فرموده که ایمن باشند از شک و ریب و اضلال و اشتباه زیرا که آن علوم را از معدن خود اخذ کرده
در موارد اعمال و عبادات بشیعیان ما میرسانند و علوم آسمانی بموجب نص الهی بذریهٔ خاتم النبیین صلی الله علیه و آله
منتهی میشود و مائیم آن ذریهٔ طیبهٔ طاهره نه تو و اشباه تو ای حسن پس حاصل معنی در آیه شریفه چنانکه قاضی نورالله
آورده است آنکه قرار دادیم ما بین اهل بیت و شیعیان ایشان قرای ظاهره را که راویان ایشانند
تا علوم را از آن ائمه کرام فرا گرفته بشیعیان ایشان برسانند چون حسن آن کلام معجز نظام بشنید دم فرو بسته خاموش نشست

پس آنحضرت فرمودند

لَوْ قُلْتُ لَكَ حِينَ ادَّعَيْتَ مَا لَيْسَ لَكَ وَلَيْسَ إِلَيْكَ يَا جَاهِلَ أَهْلِ الْبَصْرَةِ لَمْ أَقُلْ فِيكَ إِلَّا مَا عَلِمْتُهُ
مِنْكَ وَظَهَرَ لِي عَنْكَ وَإِيَّاكَ أَنْ تَقُولَ بِالتَّفْوِيضِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يُفَوِّضِ الْأَمْرَ إِلَى خَلْقِهِ
وَهْنًا مِنْهُ وَضَعْفًا وَلَا أَجْبَرَهُمْ عَلَى مَعَاصِيهِ ظُلْمًا

حاصل معنی آنکه ما اهل بیت جز حق ندانیم و نگوئیم و نشناسیم ای حسن تو خود از معانی و مقاصدی دم میزنی که آن معنی
در وجود تو نیست و هم طریق کشف آنها را نمیدانی هرگاه در این صورت ترا جاهل اهل بصره خوانم سخنی
بصواب گفته ام زیرا که از اطوار و اقوال تو جز آنچه بر ما محقق شد است بر زبان الهام بیان جاری نساخته ام
بعرض ما رسانیده اند که مذهب تفویض را اختیار کرده و متابعان خود را از آن مشرب در ضلالت انداخته
زنهار زنهار از عقیدهٔ تفویض در گذر و هرگز بدان قول معتقد مشو چه خدای عز و جل سستی و ضعف ندارد و امورات را
به بندگان خود تفویض نکند و هم ظلم و جور نفرموده و ایشان را بر معصیتی اجبار نفرماید بالجمله ابوحمزه از فیض عبودیت
آن خواجگان عرش آستان بمقامی رسید که گاهی بر خوارق عادات دست قدرت میگشود و چون حدیده همت
آثار ماریت آشکار مینمود چنانچه سید بن طاوس در کتاب مهج الدعوات از ابوحمزه حکایت کند که مرا پسری بود
از صدمهٔ سقطه استخوانهای دستش درهم شکست او را نزد یحیی بن عبدالله مجبر که خود شکسته بندی مسلم بود
بردم اصلاح و جبران آن عضو را با فرط عجز و انکسار ملتمس شدم پس یحیی محل منکسر را با دقت تمام نظر کرد
و در تعیین و تشخیص آفت استدلالی بکار برده گفت چنان دانم که آن عظم را کسر فسیح دست داده جز با عمامات
جبایر و تخته بندی نتوان جبران نمود اینک توقف نما تا عمل بدر را اسبابی تهیه کنم این بگفت و از پی کار
خویش برفت و من در آنجا بماندم و در کار خویش و فرزند متحیر و متفکر بودم در خلال آن احوال گویا دریچهٔ از عالم
غیب بر رویم گشوده شد و بر من اشارت رفت تا دعائی که از معدن فیوضات نامتناهی و از مظهر قدرت
کامله الهی یعنی امام همام علی بن الحسین در خاطر دارم بر خوانم پس دست فرزند بدست گرفتم روی بسمت کعبهٔ حاجات آوردم

باتضرع وابتهال آن دعا خواندم واز جابر حقیقی جبران انکسار درخواست نمودم وهمی میخواندم ودست بر آن موضع میسودم ناگاه بفرمان شافی حقیقی آن محل بصورت اولیه عود نمود پس شکر خدا یتعالی نمودم وچون یحیی قطعات جبایر پیا در دو دست آن کودک بر دست گرفت تا عمل بدیش گیرد بروی حیرت دست داده در تعجب شد باخود اندیشید که شاید عظم منکسر در دست دیگر است آنرا نیز بگرفت با دقت تمام نظر کرد اصلا آثار انکسار وآفت ندید از در حیرت گفت سبحان الله این بود که من بدست این کودک کسری فسخ دیدم آری جای هیچ شگفتی نباشد چه اینگونه جادوهای عرب از شما بعید نیست گفتم مادرت بعزایت نشیند این جادو وسحر است بلکه درینوقت مرا دعائی که نوباوه خواجه کاینات امام الثقلین علی بن الحسین آموخته بود بیاد افتاد خدای جبار را بدان دعای بزرگوار بخواندم وجبران انکسار درخواست کردم چون یحیی این بشنید آنگاه بجانب من روی نیاز آورده ابلاء وتعلیم آنرا از من تمنی شد گفتم غریب تر ازین چه چیزی اظهار این مناسبت چه بآن سوء ادب وخلاف مروت که مرتکب شدی هرگز مسئولت قرین ایجاب نخواهد شد واینگونه اسرار خفیه از ودایع الهیه است که جز شیعیان کس امین آنها نباشد عمران بن اعین که خود راوی این خبر است حدیث کند که چون ابوحمزه آن داستان بپایان آورد بوی گفتم تورا سوگند میدهم از آن لالی آبدار که هر عقدش رشک یک دریا گوهر است برمن دریغ واز بذل این موهبت درج تن مضایقت مفرما ابوحمزه گفت سبحان الله آنرا ازآن روی بر تو فاش کردم تا شوق تعلم در خاطرت جای گیرد وتشریف تعلیم بر توارزانی دارم پس خامه برگرفتم وآنچه ابوحمزه القا واملا نمود بر صفحه نوشتم وپیوسته آنرا تمیمه بازوی امید وتعویذ وجود خود کردم وآن دعا در کتاب مهج الدعوات بعینها مضبوط است وهم در آنکتاب از ابوحمزه روایت شده که روزی بعزم زیارت آستان عرش نشان امام همام محمد باقر در آمدم واز خدام گردون احتشام ادراک حضور را استیذان نمودم در خلال آن احوال آفتاب جمال بیمثال آن حضرت یکبار طالع شد بر حالیکه لبهای مبارکش در حرکت بود وکلماتی چند بر زبان جاری میفرمود چون مرا دید فرمود چنان دانم که از مشاهدت اینحالت در فکرت شدی عرض نمودم آری وجود ما بودم فدای خاک پایت شود فرمود سوگند بخدا کلماتی بر زبان دارم که هیچکس آنرا بر زبان نراند جز آنکه خدا یتعالی مهمات دنیا وآخرت او را کفایت کند عرض کردم فدایت شوم چه شود مرا از آن فیض کامیاب فرمائی فرمود ای ابوحمزه هر کس از پی مهمی از خانه بیرون رود واین کلمات بر زبان بیاورد البته مهمش قرین انجاح شود پس این دعا را بمن تعلیم فرمود

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ حَسْبِيَ اللهُ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللهِ اَللّٰهُمَّ اِنِّي اَسْئَلُكَ خَيْرَ اُمُورِي كُلِّهَا وَاَعُوذُ بِكَ مِنْ خِزْيِ الدُّنْيَا وَعَذَابِ الْآخِرَةِ

بالجمله از ابوحمزه ادعیه بسیار ماثور است ومتون اوراق وبطون صحایف از آنها مشحون وهر کس

اطلاعی خواهد بکتب ادعیه رجوع نماید در کتب معتبره بنظر رسیده است که ابوحمزه رنجور شد وشرح بیماری او را بعرض امام جعفر بن محمد الصادق رسانیدند کشی آورده است که چون ابوبصیر از عیادت ابوحمزه باز گشت خدمت آن حضرت سعادت اندوز شد محض مراحم ومکارم تفقد وشفقت فرموده واز حالات ابوحمزه جویا شد ابوبصیر عرض کرد با همان رنجوری علیل بستر است فرمود یا ابابصیر چون بجانب وی بازگردی ویرا از من سلام فراوان برسان واز سانحه که هیچ نفس را از آن گزیر نیست ویرا آگاه کن که بیقین در فلان ماه وفلان روز ازین خاکدان فانی بسرای جاودانی رحلت کند ابوبصیر گوید عرض کردم خداوند جان مرا فدایت کند ابوحمزه از شیعیان شما هست واو را با شما انس والفت است فرمود چنین است که گوئی البته فراق دوستان موجب انکسار وملالت است ولی فیوضات نامتناهیه الهیه که در نزد ماست از برای شما از صحبت یاران والفت دوستان بهتر است آنگاه فرمودند که اگر ابوحمزه از خوف وخشیت الهی در هراس بود واحکام سید المرسلین وخاتم النبیین را طاعت واطاعت بر گردن نهاده واز معاصی ونافرمانی یزدان خود را نگاه داشته باشد البته از میان آن اعمال حسنه در درجات علیین با ما خواهد بود ابوبصیر گوید چنانچه آن مخبر صادق خبر داده بود بر همان ماه وهمان روز ازین سرای فانی رخت برکشید واین واقعه در سال یکصد وپنجاه هجری افتاد واین چند کتاب از مولفات اوست کتاب تفسیر القرآن کتاب نوادر در حدیث کتاب زهد رساله الحقوق اولادی که از وی بماندند علی وحسین ونوح ومنصور وحمزه بود اما علی وحسین در عداد رواة ومحدثین در شمار آیند ونوح وحمزه ومنصور با زید بن علی بن الحسین در جنگ همراه بودند در یاری او کشش وکوشش کردند تا کشته شدند در منتهی الارب گوید ثماله بضم ثا مثلثه لقب عوف بن اسلم پدر بطنی است از عرب ولقب کرده شده است ثماله بواسطه آنکه خورانید گروه خود را وآشامانید شیر را بکفار او

ابو مخنف لوط بن یحیی بن سعید

نامش لوط ونسبش چنانکه محدث استرابادی در کتاب منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال در ترجمه جود وحدیثش آورده بدین ترتیب است لوط بن یحیی بن سعید ابن مخنف بن سلیم بن الحارث بن عوف بن ثعلبة بن سعد بن مناة بن غامد الغامدی الأزدی از علماء فن تواریخ وسیر وقدماء علم احادیث وخبر بوده مردم شیعی را بر خلاف اهل سنت بر نقل وروایت وی اتکالی کامل واعتمادی تمام حاصل هست مولفات وتصانیف او را زیاده معتبر وموثق شناسند علامه حلی گوید ابو مخنف رضی الله عنه شیخ من اصحاب الاخبار بالکوفة ووجههم وکان یسکن الی ما یرویه یعنی او یکی از مشایخ ارباب سیر ومعارف حفاظ ووقایع بود واز وجوه مورخین کوفه بشمار میرفت مردم آن عهد مرویات ومنقول ویرا بسمع قبول تلقی نموده با وثوق وطمانینت در خاطر جای میدادند در کتاب مشترکات وغیره نیز نزدیک بدین مضمون مسطور است علماء عامه نقل وخبر وی را

محض تشیع مردود و مقدوح دارند و از حلیهٔ قبول و پیرایهٔ اعتبار عاطل شناسند شیخ مجد الدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی در قاموس گوید اَبُو مِخْنَف کِمِنْبَر لُوطُ بْنُ یَحْیَی اَخْبَارِیٌّ شِیعِیٌّ تَالِفٌ مِنْ نَقَلَةِ السِّیَرِ یعنی وی از مورخین شیعه و محدثین آن سلسله است و در جملهٔ ارباب سیر از مردودین و متروکین معدود دیگر فخر الدین محمد بن شاکر جامع فوات الوفیات در ترجمهٔ وی گوید کَانَ رَاوِیًا اَخْبَارِیًّا صَاحِبَ تَصَانِیفَ وَکَانَ یَرْوِی عَنْ جَمَاعَةٍ مِنَ الْمُحَدِّثِینَ قَالَ اَبُو حَاتِمٍ مَتْرُوکُ الْحَدِیثِ وَقَالَ الدَّارُقُطْنِی اَخْبَارِیٌّ ضَعِیفٌ یعنی او از رواة وقایع و نقلهٔ اخبار است و در فن تواریخ تصانیف چند پرداخته از جمعی از علماء روایت میکند ابو حاتم خبر وی را متروک و مطرود خوانده و دار قطنی او را ضعیف و مطعون بر شمرده است با آنکه از علماء و رجال شیعه جمع کثیری بتشیع وی تصریح نموده اند از علامهٔ مجلسی بس شگفت است که با کمال تبحر و نهایت فضل وی را در مجلد اول از کتاب بحار الانوار در سلک علمای عامه معدود داشته پس از تفصیل کتب و مصنفات خاصه شرحی در مجامع و تالیف عامه رانده و مقتل شیخ ابی مخنف را در اثناء تصانیف الجماعت بشمار آورده است شیخ ابو عمرو کشی رضی الله عنه دعوی کرده که ابو مخنف خود از اصحاب امیر المومنین علی و ابو محمد حسن بن علی و ابو عبد الله حسین بن علی سلام الله علیهم بوده است ولی بر عقیدت محققین فن رجال این سخن استوار نیاید چنانچه شیخ الطایفه شیخ ابو جعفر طوسی رضوان الله علیه در کتاب رجال خویش بدین معنی تصریح نموده گوید وَعِنْدِی اَنَّ هٰذَا غَلَطٌ لِاَنَّ لُوطَ بْنَ یَحْیَی لَمْ یَلْقَ اَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ وَکَانَ اَبُوهُ یَحْیَی مِنْ اَصْحَابِهِ یعنی سخن شیخ کشی رضی الله عنه بعقیدت من غلط است چه لوط بن یحیی خود امیر المومنین علیه السلام را ندیده و دیده را از نور جمال عدیم المثال همایون آنحضرت روشن نساخته ولی پدرش یحیی در آستان مقدس آن باب مدینهٔ علم در حلقهٔ اصحاب منتظم بوده و در اینکه ابو مخنف در محضر مطهر حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد الصادق صلوة الله علیه تلمذ و استفادت نموده در میان علمای رجال اختلافی نیست شیخ ابو العباس احمد بن علی نجاشی گوید برخی او را از رواة و اصحاب حضرت ابو جعفر محمد بن علی الباقر علیه السلام معدود داشته اند ولی این رای در نظر ارباب تحقیق از اوج ثبوت هابط و از حلیهٔ قبول عاطل است آورده اند که جد اعلای وی مخنف بن سلیم ازدی نیز از اصحاب امیر المومنین علی علیه السلام بود در حوزهٔ شیعیان یمن معدود میشود در عهد همایون آنحضرت نظر بمراتب صدق و حسن اماثی که داشت از موقف خلافت ایالت مملکت اصفهان در حق وی مبذول افتاد ابو مخنف را در مجاری احوال و شرح وقایع وی تاریخی است که آنرا کتاب اخبار مخنف بن سلیم نامند و دیگر مصنفات و مجامیع ابی مخنف که در علم مغازی و ملاحم و فن مقاتل و فتوح پرداخته بدین گونه است کتاب السقیفه کتاب ردّه کتاب فتوح الشام کتاب فتوح العراق کتاب فتوح خراسان کتاب الشوری کتاب مقتل عثمان کتاب الجمل کتاب الصفین کتاب النهروان کتاب الغارات کتاب مقتل امیر المومنین علیه السلام کتاب مقتل الحسن علیه السلام کتاب مقتل الحسین علیه السلام

کتاب مقتل حجر بن عدی و اصحابه کتاب مقتل محمد و الاشتر و محمد بن ابی حذیفه کتاب مقتل مصعب بن الزبیر کتاب مقتل عبد الله بن زبیر کتاب مقتل سلیمان بن صرد و عین الورده کتاب مقتل ضحاک بن قیس الفهری کتاب وفات معاویه و ولات یزید و وقعه الحره کتاب حدیث وادی الجماجم کتاب مقتل یزید بن المهلب کتاب اخبار محمد بن ابی بکر کتاب اخبار زیاد کتاب اخبار مختار بن ابی عبیده کتاب اخبار الحجاج کتاب اخبار ابن الحنفیه کتاب اخبار خالد القسری و یوسف بن عمر کتاب زید بن علی و یحیی بن زید کتاب ضحاک الخارجی کتاب اخبار شبیب الحارثی کتاب اخبار مطرف بن المغیرة بن شعبه کتاب الحریث بن راشد و بنی ناجیه کتاب نجدة الحروری و صالح بن مسرح کتاب الازارقه کتاب مرج راهط کتاب شبیب الحروری کتاب الخوارج و المهلب بن ابی صفره کتاب المستورد بن علقمه کتاب خطبة الزهراء و غیر ذلک محمد بن شاکر در کتاب فوات الوفیات وفات وی را در سنهٔ یکصد و پنجاه و هفت نوشته است

ابن ابی رمثه تمیمی

از اطبائی است که در عهد همیون حضرت خاتم الانبیا علیه آلاف التحیه و الثناء بمزاولت صناعات طبیه و ممارست اعمال عملیه اشتغال داشته و در آن زمان بدان فن شریف علم و بر سایر اقران و امثال خویش مقدم بود چنانکه احمد بن ابی اصیبعه خزرجی که شرح حالات اطبای متقدمین و متاخرین را بنهایت تفصی نموده او را در عداد متمیزین بشمار آورده اطبائی که در عرب ظهور نموده اند صاحب کتاب استیعاب ابو رمثه پدرش را در زمرهٔ اصحاب مسطور داشته و روایات جماعتی از محدثین را بدو منتهی ساخته از آنجمله است زیاد بن لقیط قطب الدین لاهیجی در کتاب محبوب القلوب آورده که آن طبیب را در اعمال ید و صنعت جراحی ربطی کامل و یدی طولی بود و در علاج ضربه و سقطه مهارتی تام و بی نهایت داشت چنانکه از ترجمهٔ وی که اینک مسطور میگردد توضیح این معنی خواهد شد نعیم بن عبد الله از ابن ابی عیینه و او از ابن ابجر و او از زیاد بن لقیط و او از ابن ابی رمثه روایت کرده است که گفت وقتی از اوقات را از قبیلهٔ خود بمدینهٔ طیبه رقم بر حسب اسباب و اتفاق بزیارت حضرت رسول مشرف شدم نظرم بخاتم نبوت افتاده از عدم بصیرت و فقدان خبرت که برسالت آن سرور نداشتم در قلبم گذشت که همانا این آثاری است از خارج و داخل در جلد پدید گشته و درخیست که اگر تمنای معالجت نمایم رضا دهند چون چنین معالجتی از من ظاهر گردد صیت آن باقطار بلاد و امصار ارض رود و مرا سودی عظیم بخشد پس در هنگامی که جماعتی از اصحاب برگرد آن سرور را طیاب اجتماع داشتند جسارت نموده نزدیک رفتم و عرض کردم یا رسول الله من طبیبی ماهرم و در هر نوع از امراض ظاهر و باطن و معالجه آن قادر تمنای آن دارم تا مرا بمعالجت آن اثر که در بین کتف مبارک است ماذون نمائی تا بزمانی قلیل باسباب طبیه رفع آنرا نمایم مصداق اِنَّکَ لَعَلٰی خُلُقٍ عَظِیمٍ عرض مرا اصغا فرموده تا مبادا که از جسارت خود خجلتی حاصل کنم از زبان معجز بیان فرمودند اَنْتَ الرَّفِیقُ وَاللّٰهُ الطَّبِیبُ یعنی تو رفیقی و طبیب خداوند تبارک و تعالی است

مرا معالجت چون توئی احتیاج نیست و چون طبیب استنباط نمود که آن جسارت و تمنای وی خارج از رسم و قانون بود
مشتعلاً با عرق خجلت از مجلس همایون بمسکن معهود خویش معاودت نمود و آن کلام معجز نشان را که آنحضرت با بن
ابی رمثه فرمودند فضلای از اطبا معانی مختلفه کرده اند از انجمله سلیمان بن حسان که معروف با بن جلجل
و از شهیرترین اطبا است و شرح حالش عما قریب درین کتاب مستطاب بیاید کلام مبارک را بدین بیان تعبیر نموده گوید
که چون کجی آورا ریش خواند چنین مستفاد میشود که اعمال ید و صنعت جراحی را امر انقت داشته نه صناعات طبیه
و معالجات بدنیه را نیز از اخبار معتبر از ابوذر غفاری رضی الله عنه روایت شده که گفت شرف اندوز حضور
مبارک حضرت خاتم الانبیا بودم عرض کردم یا رسول الله در ابتدای امر چگونه از آثاری که بر جناب تو
ظاهر میگشت دانستی که پیغمبر خدا هستی فرمودند یا اباذر هنگام بعثت دیدم دو ملک را یکی از آن دو بر زمین فرود آمد
و آن دیگر مابین آسمان و زمین بود یکی از آن دو از دیگری پرسید که آن پیغمبری را که بما خبر داده اند
این است گفت بلی همین است که خاتم انبیاست و زمانی نخواهد گذشت که دین او روی زمین را فرا خواهد گرفت
پس نزدیک من آمدند مرا با یک مرد موازنه کردند سنگین تر بودم پس با ده کس و صد کس و هزار کس
سنجیدند وزنم راجح آمد چون دیدند که هم وزن من کسی نیست یکی از آن دو ملک بدیگری گفت بشکاف
بطن و سینه او را همچنان کردند که او گفت پس بطن و قلبم را شستند و بجای خود گذاشتند و مهر نبوت
در میان دو شانه ام زدند

نبوت بر او ختم و مهرش گواه که بر خط آخر بود مهر شاه

در باب شکل مهر نبوت
روایات عدیده وارد شده و آنچه مشهور است این است که بسان نشان محجمه میمود و کلمه لا اله الا الله محمد رسول الله بر آن
مکتوب بود و وجوه دیگر بجهة خاتم نبوت ذکر کرده اند که ایراد تمام آن درین مقام خارج از سبک تصنیف این کتاب بود
لهذا بنوشتن آن مبادرت نمود و از کلمات ابن ابی رمثه است که گفته است طبیب را بگاه اعمال
ید حسن تدبیر و تامل لازم است چه اعمال ید امری است خطیر و خطر عظیم او را در پیش و نظیر تیر اندازی است

بر سبیل مفاخرت گوید مراتب برتری این کتاب را بر آنچه جالینوس در اینباب آورده آنکس نیک شناسد که خود
بحلیه دانش و زیور انصاف آراسته باشد چه هر کس از زیور دانش عاطل باشد داوری را نشاید و آنانکه از طریق انصاف
کناره جسته اند گاهی مرجوح را بر راجح اختیار کنند پس مناط اعتبار رای دانشمندی است که داد انصاف دهد
و هم رتبه تمیز را شایسته باشد تا آنچه من فراهم کرده ام و هرچه دیگران گفته اند نیک استقصا نماید و بتامل ترجیح
و تفصیل دهد و من این کتاب را بنهایت تهذیب و تحریر کرده ام و در تسهیل عبارات و ترتیب معانی و اجمال مفصلات
و اظهار دقایق نکته فرو نگذاشته ام و آنچه خارج بود دخیره اسقاط نموده ام پس از نتایج خاطر فیتر دقایق کافیه
و تحقیقات وافیه در این کتاب درج کرده ام که از نهایت رقت و باریکی بر اصحاب فطانت پوشیده بود و بحکم ترتیب
آنچه را دیگران تاخیر انداخته بودند مقدم داشتم و آنچه سزاوار تعویق بود بتاخیر انداختم در پایان کتاب
مبادی فن را که برهان مسائل است در جای خود آوردم مهذب الدین عبد الرحیم بن علی که از اجله حکما بوده
گوید در میان متقدمین و متاخرین اطبای نصاری ندیده ام احدی را که در فصاحت کلام و جودت بیان
مانند ابی سهل باشد براستی حسن معانیرا بانیکی الفاظ جمع نموده و بر اسلوبی که اهل فن مطبوع دانند سخن رانده
و گویند شیخ الرئیس ابو علی سینا مدتی از زمان نزد وی تحصیل نموده و ابوسهل مسیحی مدتها در حضرت خوارزم شاه
ابو العباس مامون بن مامون بطبابت و منادمت اختصاص داشته چنانکه در شرح حال ابوریحان شمه از آن
یاد شده قطب الدین لاهیجی گوید که ابوسهل مسیحی در مؤلفات خویش آورده است که چون امزجه نسوان را اختلافات
بسیار است لاجرم زمان انقطاع حیض مختلف بود چنانکه بعضی را در سی و شش سالگی منقطع گردد و چون خون حیض
قطع شود بالضروره حمل نیز منقطع گردد و انقطاع حمل نه از آن است که جنین را غذائی واجب است و چون
خون حیض نباشد غذائی نیابد زیرا که آن عقیدت خطای محض است چه خون حیض فضله ردیه است که طبیعت

کویم بهتر و صالحتر خونیکه در بدن حامل است مصرف غذای جنین رسد و اگر در آن خون فضله باشد قوهٔ ممیزه
آنرا جدا کرده ضمیمهٔ خون حیض نماید و در هنکام ولادت و نفاس خارج کردد و قطب الدین در مقام رد و اعتراض
بر آمده کوید که ابو سهل درین مسئله بخلاف اجماع سخن رانده است چه علمای فن تصریح کرده اند که زنان را
در زمان حمل خون حیض منقطع و بسه قسم منقسم کردد قسمی غذای جنین باشد و قسمی به پستان صعود کند و لبن کردد
و قسمی در بدن حامل باند و هنکام ولادت باخراج جنین اعانت کند و در زمان نفاس دفع شود مؤید این مقال
آنکه مولانا جعفر بن محمد الصادق علیه السلام بمفضل فرماید ای مفضل چشم بصیرت بکشا و از دیدهٔ حق بین بنکر
کدام مدبّر در رحم تدبیر جنین قیام کند و با آنکه خود در مشیمه و مشیمه در رحم و رحم در فضای بطن است پس جنین
در آن ظلمات ثلاث از کجا تحصیل غذا مینماید و چکونه در جلب نفع و دفع ضرر خویش قیام دارد بدانکه
خدای تبارک و تعالی مقرر فرموده که خون حیض بسوی جنین بیاید و چنانچه نباتات از آب غذا کیرند جنین نیز
از آن خون متغذی شود و آن غذا همواره نزد وی موجود باشد تا خلقتش برتبهٔ کمال یابد و بدنش محکم
شود و جلدش بر ملاقات هوا مقاومت کند و بصرش بر ملاقات ضیاء قوت کیرد پس درد مخاض بر مادر
مستولی شود و آن درد جنین را از مشیمه خارج کند و در عرصهٔ ولادت آورد و بعد از آنچه خون حیض
محل حاجت نباشد به پستان مادرش کراید و در طعم و لون دکرکون شود بنوعی که موافق مزاج مولود باشد
صدق الله و صدق اولیائه و هم قطب الدین کوید که ابو سهل خود در آن اعتقاد منفرد بوده و این عبارت یعنی
لانّ هذا مما تفرّد به عندی در انفراد او تایید کند امید آنکه خدای تعالی بر طالبان حقیقت حق را
مکشوف دارد و ایشانرا براه راست و طریق درست هدایت کند از کلمات ابو سهل است که کفته
نومه بالنهار بعد اکلة خیر من شربة الدوآء النافع یعنی بعد از خوردن غذا در روز اندکی
خوابیدن بجهة حفظ صحت یا دفع مرض از هر دوائی نافع انفع است نظامی عروض سمرقندی در چهار مقاله کوید
چون سلطان محمود سبکتکین شیخ الرئیس ابو علی سینا و ابو علی مسکویه و ابن الخمار و ابو سهل مسیحی و ابو ریحان
و ابو نصر عراقی را از خوارزمشاه طلب کرد و ابو علی سینا و ابو سهل مسیحی صلاح خود را در آن دیدند در خوارزم
نمانند لاجرم از نزد خوارزمشاه بیرون شدند و دلیلی با خود برداشته در زمانی کمتر از یک روز بیشتر
از پانزده فرسنک بادیه پیمودند بامداد قرب چاهی فرود آمدند ابو علی تقویم بیرون کرد درجه طالع
خروج معلوم نمود شرایط استخراج بجای آورده با بو سهل کفت چنان دانم که درین سفر راه کم کنیم و شدت بینیم ابو سهل کفت من نیز
چنان دانم که ازین سفر جان بسلامت نبرم چه تسییر درجه طالع تولد من بعیوق میرسد و یقین دانم عنقریب در این بیابان از تشنکی بمیرم پس دو روز دیکر
بکذشت که دلیل ایشان راه کم کرد و شوارع محو کردید آب نایاب شد عطش پدید آمد ابو سهل از شدت تشنکی در کذشت و در صحرا
مدفون شد و از کتب معتبره مستفاد میشود که ایام زندکانی او زیاده از چهل سال نبود و زمان وفاتش با سال چهار صد و یک هجری
مقارن بوده است همانا از تقریر ابو سهل مکشوف کردد که محتشم در این بیت کفته زان تشنکان هنوز بعیوق میرسد فریاد العطش ز بیابان کربلا

ستاره عیوق را از دیکر کواکب بذکر اختصاص داده و از آن است که آن کوکب را بعطش اختصاص تمام است و کتب آن حکیم
دانشمند از هزار است کتاب مائه و آن از اول تصانیف اوست و ابن الدوله حواشی بر آن نوشته کتاب
منتخب العلاج کتاب اظهار حکمتهای خدای تعالی در خلق انسان کتاب در علم طبیعی کلیات طب در دو مقاله
مقاله در آلمه اختصار کتاب مجسطی رساله در وباء کتاب در رؤیا باسم ابو العباس مأمون خوارزمشاه

ابو ریحان محمد بن احمد البیرونی

در انواع صناعات و فنون ریاضی و اصناف علوم بمقامی جای کزیده که افاضل عالم در این قضیه راه تسلیم داشته اند که در مطالب
نجومیه مانند آفتاب منحصر در فرد است و چنان یکانه است که دیدهٔ همتایش ندیده و بدان شاه طاق است که نام
جنسش بکوش نرسیده الحق درج کمالات را عجب دُرّ یتیمی است کویند اصلش از بلده بیرون است که از توابع
و اکناف سند شمرده اند محض ترتیب و تحصیل معنی انسانیت که آرایش جوهر انسانی بدو است از آن بلد که بعضی مولد
و هم موطن مألوفش دانند قدم بیرون نهاده و در خوارزم که از بلدان ما وراء النهر است بار کشود و در آنجا بمحض علوم
و کسب معارف اقامت کزید و در اقتباس کمالات و اکتساب معالی چنان مواظبت جست که آسایش از تعب نشناخت
و روز از شب ندانست و دستش از قلم استراحت ندید و زبانش از بیان فراغت نیافت و در تمام ایام سال
همه شبانه روز را برای تحصیل و تکمیل مساوی میدانست مکر روز مهرجان و نوروز را از رنج تعلیم و تعلم آسوده و بر جمعیت
مؤنه اندوزی کرفتار بود تا بتواند با فراغ بال و رفاه عیال حق تحصیل و تکمیل ادا کند همی بر آن منوال بکذرانید
تا در صعود معارج کمالات بحدی ارتفاع جست که هر علم و کمال را تحت قدم نهاده و از آن بالاتر مقام کزید
بالمثل در علم سیر و تواریخ چندان مسلم شد که بهیقی در دعوی صدق خود باخبار و روایات ابو ریحان استشهاد جوید
چنانکه در احوال خوارزمیان چنین کوید من که این تاریخ پیش کرفته ام بر خود الزام نموده ام که آنچه نویسم از معاینات
خویش یا از سماع ثقات باشد و پیش ازین مدتی دراز کتابی دیدم بخط ابو ریحان و او مردی بود در فضل و ادب
و هندسه و فلسفه در عصر او چنو دیکری نبود و بکزاف چیزی ننوشتی و این دراز از آن دادم تا مقرر کردد که من
درین تاریخ چون احتیاط میکنم از کتاب استیعاب فی صنعة الاصطرلاب و سایر مؤلفاتش واضح کردد که آن
استاد کامل چنانکه در معقول و منقول مسلم کشت در محسوسات و مصنوعات نیز مسلط بود در ابداع صنایع
عملیه بجائی رسید که دست اختراعش طبقات افلاک و نقوش انجم را در چند صفحه چنان هویدا نموده است که کویا
الواح فلکیه با صفحهٔ خاطرش التیام داشته و صور چهل و هشتکانه در لوح سینه اش ارتسام یافته است بالجمله در جودت
ذهن و حسن قریحت بپایه بود که خود در صناعت نقشه کشی و آثار جغرافی ابتکار جست و مبتدع قواعدی چند شد
که مردم اروپا هر وقت آن قواعد را پسندند و مطالعت نمایند واضع آنرا بزرک شمارند و در این زمان
مبنای جل نقشه کشی ایشان بر اصول و قوانینی است که وی اختراع کرده است و بعون الله در ذیل شرح حال
از آن مقوله مبسوط مقال خواهیم داد با آن احوال آن فاضل یکانه هرکز مطالعت را بر مشاهدت و بیانرا بر عیان

اصطرلاب و اصطرلاب
هر دو در لغت یونان بمعنی ترازوی
آفتاب است و آن آلتی باشد
که از برنج ساخته ارتفاع
آفتاب و کواکب را کیرند
چه اسطر و اصطر بمعنی ترازو است
و لاب بمعنی آفتاب

جغرافی
یعنی معرفت
سطح زمین

اختیار نیکرد با آنکه در مسائل نجومیه باعلی مدارج ترقیات صعود نمود خاطرش بدانش قناعت نکرده همواره در پی بیش بود از آرزوی در غزنه و بلخ و جوزجان رصدخانها بنیاد کرد و در هریک لختی از عمر بپایان برد تا بر تمام اوضاع فلکیه آگاه گشت پس اصحاب تنجیم را بباطلی بکتبرد و از فواید آن علم سوانحی ترتیب داد که روزگاریست منجمان در شمار عیال فضلش معدود باشند آن استاد فاضل محض تکمیل صنایع و تحصیل بدایع همواره از شهری بشهری بار میکشود گویا گنج هنر را در رنج سفر میدانسته است چنانچه چهل سال در هندوستان بسر برد و روزگاری دراز در حضرت شمس المعالی قابوس ابن وشمگیر با توجهات مخصوصه در سمت نزدیکان و خاصان انتظام داشت و هم بچند در ساحت ری بعزم تکمیل و سیاحت مقام گرفت چنانکه در کتاب آثار الباقیه عن القرون الخالیه در ذیل بیان انواء چنین گوید که از این فصل واقعه در خاطرم بگذشت که مصداق اشعار احمد بن فارس نحوی بود

قد قال فیما مضی حکیم ما المرء الا باصغریه
فقلت قول امرء لبیب ما المرء الا بدرهمیه
من لم یکن معه درهماه لم یلتفت عرسه الیه
وکان من ذله حقیرا یبول سنوره علیه

خلاصه مضمون آنکه اگرچه یکی از دانشمندان سلف گفته که مرد را دل و زبانش که دو عضو کوچک باشند مردی بزرگ نماید ولی مرا عقیدت چنان است که مردم دانا گوید که مرد را تا دو درهمی نباشد هرچند بشنوا اگر بخانه رود و آن دو درهم همراه نبرد همخوابه اش بجانب وی التفات نکند و از نهایت خواری گربه خانه اش بروی بول آورد بالجمله چون از پیشگاه قابوس مفارقت جستم بچند در ملک ری بسر بردم وقتی شخصی را دیدم که خویشتن را در صناعت تنجیم نسبتی داده و حاذق میدانست چون خواستی استخراج احکام کند در حادثات که مقدمه المعرفه استنباط از روی جهل و نادانی نماید مقارنات کواکبی منسوب مینمود لهذا اعتبار ببینمودند و از ربطات آنها در استخراجات معاونت میجست خواستم تا وی را از راه خطا باز داشته بصواب صواب منعطف کنم رای سقیم خویش از دست نداد با آنکه در رتبت معلومات در هر چیز از من فروتر بود بنا بر داو ناسزا با من سخن راند چه او را ثروت و مکنتی بود که هر قدح را رواج کند و مرا فقر و مسکنتی که هر فخر را عیب نماید پس دیری نگذشت که روزگار با من مساعد شد و کوکب اقبالم از وبال برآمد بادی ملاقات اتفاق افتاد و از باب تصدیق درآمد طریق مصادقت پیش گرفت مع القصه ابوریحان پس از سیاحت ری بخدمت شمس المعالی قابوس معاودت کرد گویند تردد وی مکاتب عظیم بهم رسانید آن امیر هنرپرور بر خرد و حکمتش تعجب آورد و رای و تدبیرش به پسندید او را بوزارت دعوت نمود وی ثروت علم و حشمت کمال را از هر چیز بالاتر دانسته از آن شغل منع امتناع نموده چندی در آنحضرت معتکف گشت و کتاب آثار الباقیه را که فی الواقع آثار روحانی است جمع و تالیف نمود و دیباچه آن کتاب را بالقاب آن امیر هنرمند بیار است اگرچه مبنای آن مجموعه بر ذکر تواریخ مستعمله است ولی در هر فصل و هر باب چندان طرایف آثار و مطالب عالیه ودیعت نهاده است که ناظرانش از هیچ علم بی بهره نمی مانند جل مسائل نفیسه که مانند لآلی منثوره بوده است از کتب متقدمین التقاط کرده در عقد نظم در رشته تالیف آورده شرح دهد بعد از اتمام آثار الباقیه

دشم

بضم دال و سکون شین پرنده شبیه به تیهو ولی کوچکتر از او عربان آن را سلاوه سمانی و دیگر پدر چنین گویند

نا ء النجم نوء ابا لفتح

فرو رفت ستاره بمغرب و برآمدن رقیب آن بمشرق در حال صبح

الوبال

الشدة والثقل

بجانب خوارزم مسافرت نمود و روزگاری دراز در آستان مأمون خوارزمشاه که محط رحال حکما و محل رجال علما بود رحل اقامت افکند و در نزد وی چنان محرم شد که در هر نفس همدم بود و بحدی در رتبه اعتماد اختصاص یافت که دخیل هر کار و امین هر راز گشت چنانکه بیهقی در شرح دوستی خوارزمشاه و سلطان محمود از ابوریحان حکایت کند که مأمون خوارزمشاه جانب امیر محمود تا بدان جایگاه داشتی که امیرالمؤمنین القادر بالله بدست حسین که سالار حاجبان بود دیر خلعت ولایت عهد و لوا و لقب عین الدوله و زین المله بفرستاد خوارزمشاه اندیشید که مبادا امیر محمود آزرده شود و بخشی نهد مرا پیش باز رسول فرستاد تا نیمه بیابان بر فتم و آن کرامتها پنهانی از وی فرا گرفتم و بخوارزم آوردم و بدو سپردم فرمود تا آنها را پنهان کردند و آن وقت که میبایست این خاندان بر افتند آشکار کردند تا شد آنچه شد و رفت آنچه رفت بالجمله ابوریحان بحشمت علم و اقتدار کمال قلب خوارزمشاه را چنان مسخر نمود که پایه تعظیم او را باعلی درجه کمال رسانید هم خوارزمشاه بحسن خلق و رفتار خوش چنان وی را الجمند محبت گرفتار کرد که مدت هفت سال بدیگر جای روی نیاورد چنانکه خود در توصیف بردباری و قدرشناسی خوارزمشاه چنین گوید روزی بساط نشاط گسترده و من در پیش او بودم و هم مردی سخت فاضل که صخری نام داشت حاضر بود در هنگامیکه آن مرد پیاله شراب در دست داشت ناگاه شد اسبان که در سرای بودند بانگی کردند و از یکی تیره بادی رها شد خوارزمشاه گفت فی شادب الشادب صخری از بی ادبی پیاله بیفکند و من ترسیدم که فرماید سرش را بر دارند مأمون شاه بخندید و بر راه حلم و کرم رفت و هم روزی بر پشت مرکب جامی چند پیموده بعزم بود تا مرا بخواندند من دیرتر رسیدم پس بجانب من اسب دوانید و خواست فرود آید زمین بوس کردم و سوگند دادم فرود نیاید بگفت

العلم من اشرف الولایات یأتیه کل الوری ولا یأتی

یعنی علم را بر هر حکمرانی بلندی باشد عموم عالمیان نزدیک آن بیایند و آن خود نزد کسی نرود با آنکه مرا بدان کردار نیک و گفتار شاهانه قرین تشکر کرده بود بدین سخن خجلتی بر خجلتم بیفزود

لولا الرسوم الدنیاویه لما استدعیتک فالعلم یعلو ولا یعلی علیه

یعنی اگر این رسمهای معموله نبود هرآینه در نخست نیز تو را احضار نکردمی و خود نزد تو می آمدم زیرا که علم بر هر چیزی بلندی گیرد و هیچ چیز بدان بلندی نگیرد تواند بود که مأمون شاه اخبار معتضد عباسی را مطالعت کرده باشد که روزی در بستانی دست ثابت ابن قره که از افاخم و حذاق اطباء بود گرفته تفرج همی نمود ناگاه دست کشید ثابت سبب پرسید گفت

کانت یدی فوق یدک العلم یعلو ولا یعلی

یعنی دست من بالای دست تو بود علم را بر هر چیز بلندی است و چیز را بر آن بلندی نباشد آورده اند آن استاد کامل هفت سال تا عهد بازپسین با شیخ الرئیس ابوعلی سینا و ابوعلی مسکویه و ابوسهل مسیحی و ابونصر عراقی و ابوالخیر ابن الخمار در سلک ندما و خاصان خوارزمشاه منظوم بود چنانکه از کتب مشهوره مانند نفایس الفنون و حبیب السیر و زینت المجالس و نگارستان

مستفاد میشود شیخ الرئیس را در حضرت سلطان محمود بغبار عقیدت و سوء طریقت نسبت داده و در آن باب چندان
سخن راندند که حقد و کینهٔ آن حکیم در سینهٔ سلطان جای گرفت از فرط عصبیت در غضب شده ابوالفضل حسن بن میکال را
نزد خوارزمشاه روانه داشت و پیغام داد که شنوده ام جمعی از افاضل و اماثل را در صحبت خویش راه داشته
واز اجتماع ایشان فرخنده مجلسی فراهم آورده ما را هوای لقای ایشان در سر افتاده می باید ایشان را
به پایهٔ سریر اعلی بفرستی تا از شرف حضور ما سعادت اندوز شوند گویند از آن پیشتر که ابوالفضل در رسد
خوارزمشاه بفراست دریافت که آن عنایت را نکایتی در پی است و آن احضار را آزاری در قفا است
ایشان را بخواند و گفت سلطان محمود کس بطلب شما فرستاده است بر ذمت مردمی و بزرگی متحتم دانم که شما را
قبل از ورود رسول آگهی دهم چه هرگاه فرستادهٔ سلطان در آید و شما را نزد من بیند یا در این شهر باشید ناگزیر
شما را جانب او روانه خواهم داشت اکنون حالات خویش بنگرید هرگاه بسمت غزنین سر مسافرت ندارید سر خود گیرید و بهر سو
که خواهید رخت بربندید و چون رسول او بیاید شما رفته باشید عذر من پذیرفته باشد ابوریحان و ابن الخمار و ابو نصر
بماندند و دیگران از خوارزم بیرون شدند دیرگاهی نگذشت که ابوالفضل وارد گشت حق رسالت ادا کرد صاحب
تاریخ نگارستان گوید آن سه حکیم بماندند در غزنین فرود آمدند و چون در پیشگاه حضور بار یافتند سلطان محمود خواست
که نقد دانش ایشان را بر محک امتحان بیازماید چنانچه صاحب نفایس الفنون گوید ارکان دولت سلطان محمود را گفتند که ابوریحان
در علوم نجوم چنان است که هیچ چیز بر او پوشیده نیست سلطان گفت وجود دیگر را هیچ چیز پوشیده نیست آنکه ابوریحان گفت عند الامتحان یکرم
الرجل او یهان اگر سلطان بتصدیق دعوی ایشان ازین بنده برهان طلبد تا فضل پوشیده عیان گردد هیچ زیان
ندارد سلطان از سر غضب گفت ضمیری کرده ام بیان کن تا چیست و ضمیر کرده بود که خود از آن قصر از کدام در بیرون رود
و آن کاخ را دوازده درگاه بود پس ابوریحان اصطرلاب برداشت و علاقه برگرفت طالع مسئله معلوم کرد زایچه بنهاد
جواب اخذ نمود و در ورقی ثبت کرده و ضبط نمود گفت معلوم کردم سلطان امر نمود تا در برابر او دیوار قصر بشکافتند
واز آنجا بیرون رفت و چون مسطورات ابوریحان از لحاظ نظر سلطان بگذشت واضح گردید که آن فاضل دانا بحکم صریح
از آن معنی که صورت پذیرفته بود خبر داده است پس غضب سلطان زیادت گشت و امر نمود تا او را از بام قصر
بزیر اندازند خواجه حسن دانست که سلطان در غضب است و شفاعت در نگنجد امر نمود تا او را بر بام قصر بردند و در زیر او
دامی چند مهیا نمودند تا مگر بواسطهٔ آنها ضرر کمتر رسد چون او را بینداختند زیادت المی بدو نرسید مگر انگشت خنصر او
قدری مجروح شد خواجه حسن امر نمود تا او را بخانه بردند و تعهد نمودند بعد از چند روز سلطان بر هلاک وی ندامت و افسوس
اظهار کرد حسن جبهه بر زمین سود و گفت اگر امان باشد بحضور سلطان در آید سلطان گفت مگر او را از قصر نینداختند
حسن گفت چون بسیاست او اشارت رفت و آثار غضب ظاهر شد ترسیدم شفاعت در نگنجد و قدرت آنکه فرمان
دگرگون شود نداشتم و نخواستم هنرمندی چنین بافسوس تلف شود چاره را چنان دیدم که زیر او دامی چند بسته در آنجا
پنبه انباشتند تا مگر بواسطهٔ آن سالم ماند سلطان را آن معنی پسندیده آمد او را طلب داشت و گفت اگر دعوی تو چنان است

که هیچ چیز بر تو پوشیده نیست چرا از این حال واقف نبودی ابوریحان طالع تحویل خود بیرون آورد در آنجا از آن ماجری
بی کم و بیش خبر داده بود و سلطان باز در غضب رفت و امر نمود تا او را بزندان بردند و تا شش ماه مهجور و محبوس ماند و در طول آن
مدت کس حدیث ابوریحان نیارست گفت و از غلامان یک غلام نامزد بود که او را خدمت میکرد و بحوائج او بیرون همی شد
و درون همی آمد روزی این غلام در مرغزار غزنین میگذشت فال گوئی او را بخواند گفت در طالع تو چند نکته همی بینم
هدیه بده تا بگویم غلام دو درم بدو داد فال گو گفت عزیزی از تو در رنجی است تا سه روز دیگر از آن رنج خلاص گردد
خلعت و تشریف پوشد و باز عزیز و مکرم گردد غلام بر سبیل بشارت این داستان با خواجه گفت ابوریحان را خنده آمد
و گفت ای ابلهٔ نادانی که در چنان جایها نباید ایستاد دو درم بباد دادی گویند احمد بن حسن میمندی شش ماه فرصت می طلبید
تا حدیث ابوریحان بگوید آخر بشکارگاه سلطان را خوش طبع یافت بتقریبی علم نجوم در میان آورد و گفت بیچاره ابوریحان
دو حکم نیکو نمود در عوض زندان رفت محمود گفت هر دو حکمش خلاف رای من بود و پادشاهان را سخن بر وفق
رای ایشان باید گفت تا از ایشان بهره بردارند آن روز اگر یکی از این دو حکم خطا شدی او را خوب بودی
فردا بگوی تا او را بیرون آورند و اسب و ساخت و هزار دینار و غلامی و کنیزی بدو دهند همان روز که آن فال گو
گفته بود ابوریحان را بیرون آوردند و تشریف بدو رسید و سلطان از وی عذر خواست با ابوریحان گفت اگر خواهی
از من برخوردار باشی سخن بر مراد من گوی نه بر علم خویش ابوریحان از آن پس سیرت بگردانید و این یکی از شرایط
خدمت پادشاه است چون ابوریحان بخانه رفت افاضل بتهنیت او آمدند حدیث فال گو با ایشان بگفت عجب داشتند
کس فرستادند و او را بخواندند سخت لا یعلم بود و هیچ چیز نمیدانست ابوریحان گفت طالع مولود داری گفت دارم
طالعش بنگریست و دید سهم الغیب بدرجهٔ طالع بود تا هر چه می گفت اگر چه عمیا بود بصواب نزدیک همی آمد و اصحاب پیش اکنون
روایات و حکایات را از خرافات شمارند همانا پس از رهائی بخوارزم معاودت کرد و بظل عاطفت خوارزمشاه پناهید
با جاه وجیه و قدر رفیع بسر برد چون مأمون شاه مقتول شد و دولت آن خاندان انقراض یافت مصلحت وقت در آن
دید که با گنج عزت در کنج عزلت بنشر علوم و تألیف کتب پردازد چنانکه برخی گویند تا شصت سال در آن شاغل بشرف
همی اوقات بگذرانید تا روزگار بساط عمر سلطان محمود سبکتگین را در نوردید چون ابوسعید سلطان مسعود بن یمین الدوله
و امین الملة بجای پدر بر اورنگ سلطنت نشست ابوریحان بعواطف بی نهایت مسعودی اقامت غزنین اختیار کرده از فر
انعام سلطان مسعود حظی وافر یافت شکر انعام و پاس مراحم خسروی را در آن دید که در تألیف کتابی پرداخته
آن را بالقاب همایونی بیاراید و نام نیک او را بر صفحهٔ روزگار باید پیوند دهد پس قانون مسعودی را بنام وی تألیف نمود
چنانکه خود در دیباچه آن کتاب عباراتی آورده که مفادش بر این شرح است اگر چه آن خسرو با ذل لذت بخت
مذلت هیچ منت آلوده نخواهد شود و منعی است که من دادی ندارد داجر و جزا نخواهد ولی عقل سلیم تضییع نعمت را
بحکم صریح حرام شمارد و سحاب مکرمت آن خدیو هنر دوست علاوه بر لطف عام چندان فضل خاص بر من ریزش نمود
که شکری از پی شکری متحتم گشت قطره ای از بحار احسانش آنکه در این آخر عمر از وفور اسباب و حصول آمال مرا

بر بسط بساط علم برزوی خدمت بخشید و در سلک باریافتگان حضور مکانت تقرّب ارزانی داشت و بر تبه‌ام بلند گرد بدان پایه
که آوازه فضل و صیت علم را با قطار و امصار برد بد باجمله آن مکرمت بی پایان که خواجگان در باره بندگان خود
مرعی میدارند در حق من مبذول داشت با آنکه من بنده غریق آن همه نعمتم چگونه شکرگذاری توانم کرد همان بهتر
که خود بعجز و قصور اعتراف نمایم و چون نفایس علوم را در آن حضرت عالی قدر می تمام است این رساله را که در صنعت
تنجیم است حدیث نعمت دانسته وسیله تقرب قرار دهم پس از اتمام کتاب قانون سلطان مسعود محض جایزه و انعام
مقرر نمود تا بر فیلی یکبار نقره خالص حمل کرده نزد وی برد چون پایه قدر خود را از آن والاتر می شمرد
که اوقات فرخنده را بضبط آنها مصروف دارد لاجرم قبول نکرد و گفت همانا این بار مرا از کار باز دارد
خردمندان دانند که نقره میرود و علم می ماند و من بفتوی خرد هرگز معارف باقی را بزخارف فانی نفروشم
و منویه از فضایل آن استاد کامل مناظرات و مباحثاتی است که در هیجده مسئله طبیعیه با شیخ الرئیس ابو علی سینا
در میان داشته است و مبنای آن مسائل بر سکون ارض است و بر میل جمیع اجسام باین مرکز و امتناع خلاء و ابطال
وجزء لایتجزی و تناهی ابعاد و امثال آنها هر کس با نظر دقیق در آن رساله که مطرح انظار متقدمین و مطمح افکار متاخرین است
تأمل کند از مایه فضل و پایه علم آن دو حکیم یگانه آگاه شود در تاریخ الحکما مسطور است که ابوریحان در آن مناظرات
ادب از دست بداد و در هر جا شیخ الرئیس را الفتی الفاضل یاد کرد آن سخن بر طبع شیخ گران آمد از جوابهای
مسائل و رسائل او سر پیچیده و بشاگرد خویش ابو عبدالله معصومی اجوبه او را حوالت نمود معصومی بوی نوشت
که هرگاه برای مخاطبه حکیم الفاظی خوب و کلماتی دلپسند اختیار مینمودی با طریقه حکمت نزدیکتر بود او را مصنفات
از آن بیشتر است که در شماره آید یاقوت حموی گوید وقتی بجامع مرو در آمدم در وقفنامه آن مسجد فهرست
اسامی مولفاتش دیدم که در اوراقی چند با خطی درهم و مقرمط نوشته بودند و چون بر شمردم شصت ورق بود
برخی گویند در هنگام حمل و نقل زیاده از یکبار شتر بود ولی دست حوادث چنان شیرازه آن تصانیف
نفیسه از هم بگسیخت که از آن بسیار جز اندکی در میان نیست ملکزاده دانشمند و زیر علوم که در اکتساب علوم ریاضی
و سایر فنون روزگاری بسر برده است از بدایت تحصیل تا کنون که سنه هزار و دویست و نود و چهار هجری است
در هر محل و هر مخزن از مولفات آن فاضل یگانه نشانی باز جست چون تشنه که آب زلال یابد یا صائمی که هلال شوال بیند
با جدی بلیغ هر طور توانست چند مجلد بدست آورده ایک کتاب قانون مسعودی و کتاب تفهیم بزبان عربی و پارسی
و کتاب استیعاب فی صنعة الاسطرلاب و آثار الباقیه عن القرون الخالیه در مخزن کتب وی موجود است و کتاب
آثار الباقیه را بپارسی شرحی نوشته که توان گفت اگر ابوریحان این شرح واقف شدی همان گفتی که شیخ بهائی از جانب محقق چغمینی با شارح ملخص گفته

لا زال سعیک مشکورًا و اسمک فی صدر جریدة الفضل مسطورًا فلقد سلکت بیانًا و حققت مقاصدها
بایضاح رموزها و ابراز کنوزها و اظهار خفایاها و ابراز خبایاها و تحریر مقاصدها و
معضلاتها و تیسیر غوامضها و مشکلاتها فعلیک منی اشرف السلم و الطف التحیة و الاکرام

باجمله از تمام آن مولفات که ریمی دار د همان است که ذکر شد و مصنفاتی که از آنها خبر اسمی در میان نیست این است
کتاب تجرید الشعاعات و الانوار کتاب الاستشهاد باختلاف الارصاد کتاب الشموس الشافیة للنفوس
کتاب فی اخبار المبیضة و القرامطة کتاب التنبیه علی صناعة التمویه کتاب المقالات و الآراء و الدیانات کتاب الجواهر
کتاب فی العجایب الطبیعیه و الغرایب الصناعیه فی العزائم و الطلسمات و النیرنجات کتاب الارقام کتاب مقالید علم الهیئات
کتاب تسطیح الکره کتاب العمل بالاصطرلاب کتاب زیج مسعودی کتاب تحدید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن
کتاب الاظلال کتاب دلائل القبله رساله فی تهذیب الاقوال مقاله فی استعمال الاصطرلاب الکری مقاله
فی عوارض الزلزله کتاب الصیدله اختصار کتاب بطلمیوس کتاب الاطوال للفرس و کتاب تاریخ الهند
اگرچه آن همه تالیف و تصنیف که یاقوت حموی نقل کرده است محل تعجب است ولی با آن اشتغال و مواظبت
که ویرا بوده مجال شگفتی نماند گویند هنگام که طایر روحش پر و بال بگشود تا آشیان بدرا وداع کند دوستی که
در زمره افاضل بود با حالتی آشفته ببالینش حاضر گشت و چون ابوریحان چشم گشوده بدو گفت در باب حدود داستان فاسده
روزی بعضی سخنان میگفتی اکنون میخواهم حق مسئله بیان کنی گفت کنون مقام سئوال و مجال جواب نیست گفت
فرخنده رفیقا هر که در این عالم بار گشاید بضرورت بدان جهان رخت بر بندد ولی مذاهب عقل حکم میکند که من آن مسئله
بدانم و بمیرم از آن بهتر است که ندانم و جان سپارم بدلخواه وی حق مسئله را بیان کردم و چون سخنانم بانجام رسید
عمر ابوریحان بپایان رسید برخواسته طریق خانه خویش گرفتم هنوز آن مسافت طی و قطع نشده بود که رشته عمرش
قطع شد و در آن خانه ناله و شیون از مرد و زن بلند گردید و آن واقعه در سال چهار صد و سی اند بود و چون سخنی از بطالت
و بدگوئی بمیان آمد این چند بیت از اشعار برمست افتاد در رشته تحریر در آوردم

یا شاعرًا جاءنی یخری علی الادب | وانیمد حنی و الذم من ادب
و جد متضارطا فی لحیتی سفها | کلا فلته عنوتها ذنبی
و ذاکرا فی قوافی شعره حسبی | و لست و الله حقا عارفا نسبی
اذ لست اعرف جدی حق معرفة | و کیف اعرف جدی اذ جهلت ابی
انی ابو لهب شیخ بلا ادب | نعم و والدتی حمالة الحطب
المدح و الذم عندی یا ابا حسن | سیان مثل استواء الجد و اللعب
فاعفنی عنهما لا تشغلن بها | بالله لا توقعن مفسالک فی

ای شاعر بو الفضول هرزه درآی که طریق یاوه گوئی را مجری مستقیم دانسته محضر بن بار گشوده تا از لسان خود عقده
بر داشته در مستراح ستایش از طبع روان فضل و هنر را بد فوع خاطر ملوث کنی بجهة بانقل مدایح من دقایق
مقاعد را بزحمت نقل و احتباس میبیند از چه خوی زشت و خصلت ناپسند من لایق مذمت است نه مستحق مدحت
آن بو الفضول از خامی و ابلهی از در ریشخند در آمده تا ریش و سبلتم بشانه تیز کند و این نمیداند که من ریش ابوجد

وبسلت عنبرینش بجای دم قرار داده هر دم بیاد خواهم داد حال افسانهائی که مرا در باب حسب آورده بودی همان است که شنیدی واما در خصوص نسب بان تا بگویم خدای ما سو گند که من نسب خویش بخوبی نشناسم ولی از نام و حسب پدر همین قدر دانسته ام که وی را ابولهب کنیت بوده و از هر هنر و کمال هیچ بهره نداشته و والده را هم حماله الحطب میگفتند ای ابوالحسن شاعر بر تو مستور نماند که ستایش و نکوهش و حقیقت گوئی و بذله جوئی در عقیدت من یکسانست و از تو نسازد که مرا از آن مراتب و مناقب که دعوی کرده معاف داری و معتقد خویش دان خرطها رنجه نداری و بر این شعر اراد

فلا یغرر لک منی ابن مس — تراه فی دنوبی واقتبا

کانی امرغ الثقلین ظرا — الی الحوض الرذیجی وفیا

حاصل مراد آنکه زنهار بدان نرمی که در مدرس استفادات از من شاهدت کنی فریفته چه بهنگام سختی و جنگ در ورطه هلاک تمام انس و جن را سبقت گیرم چون از مطالب علمیه ابوریحان سخنی رفت اینک بانجاز وعده در شرح مطویات پاره کتب و بعضی مسائل او سخن رانیم از نتایج افکار و بدایع آثار آن فاضل یگانه بعضی مسائل طریقه و مطالب عالیه است که با فقدان اسباب و نقصان آلات تحسین و تحیت و تکرر دوربین برای آنها ایجاد قانون و تاسیس اساسی کرده است که هر کس با نظر انصاف در آنها تامل کند بر رتبت علم و مقدار فضلش اطلاع یابد من جمله اصول و ضوابطی است که در تسطیح کره زمین و ترسیم نقشهای جغرافیا در مطاوی مولفات خود آورده است اگرچه حکمای اروپا آن قواعد را از وفور اسباب و تکمیل ادوات باعلی مدارج کمال رسانیده اند ولی هر زمان این عبارات بشنوند و آن اشارات را ببینند باقتضای الفضل للمتقدم او را بزرگ شمارند و شایسته هر قسم تحسین دانند اینک محض ایضاح آن رموز و کشف آن کنوز آنچه در آثار الباقیه در باب ترسیم نقشهای جغرافی ذکر کرده است حاصل مراد او را بیان کنیم ابوریحان گوید بقانونیکه در تسطیح منازل قمر و صور کواکب در سطوح مستویه مینمایند میتوانند چیزهائیکه بر کره ارض است تسطیح کنند و من خود در این باب شرحی ندیده ام و آنچه گویم از نتایج افکار و لوائح خاطر خویش گفته باشم پس مرا معذور دارند و اگر خطائی دریابند محض کرم بر من ببخشایند ملخص مقصود آنکه ترسیم و تسطیحی که از کره ارض منظور است از این دو بیرون نیست اولا تسطیح دوایر عظیمه و صغیره است که بر کره ارض واقع یا مفروض باشد ثانیا تسطیح نقاطی است که بر این کره واقع یا مفروض باشد اما تسطیح نخستین پس باید دانست که دوایر مفروضه در نصف شمالی است یا در نصف جنوبی مثلا در تسطیح دوایر شمالیه سطحی مستوی فرض کنند که با قطب شمالی بیک نقطه مماس شود و هم موازات و محاذات داشته باشد با سطح دایره معدل النهار پس مخروطاتی توهم نمایند که راس آنها در قطب جنوبی باشد و سطح آنها گذر کند بر دوایری که تسطیح آنها مقصود است و از آنها نیز گذشته بسطح مستوی مفروض متصل شود پس فصل مشترکی که میانه سطح مستوی مفروض و سطح مخروطات است تسطیح آن دوایر است که بر آن سطح شده و اما تسطیح دویمین آن نیز مانند نخستین است جز آنکه در جای مخروطات خطوط متوهم شود پس سطحی مستوی فرض کنند که با احد القطبین بیک نقطه کند مثلا در تسطیح نقاط شمالیه از قطب جنوبی

خطوطی اخراج کنند که آنها بدان نقاط مرور کنند و از آنها گذشته بسطح مستوی مفروض متصل شوند پس فصل مشترکی که میان سطح مفروض و طرف خطها واقع گردد تسطیح آن نقاط است که بر آن سطح شده و صنعانی راس مخروطات را در قطبین قرار نداده بلکه آنها را بر استقامت محور داخل کره یا خارج آن فرض نماید پس در سطح مستوی مفروض خطوط مستقیمه و دوایر و قطع تصویر و تشکیل یابد ابوریحان گوید اگرچه ابوحامد در این باب سخنی آورده است ولی بر من سبقت نداشته است و بعد از بیانات من بر آن مطلب متفطن شده و از قواعد تسطیح نوعی دیگر است که من استوانی نام نهاده ام و در کتب متقدمین خود ندیده ام و آن بر این وجه است که آنچه از دوایر و نقط بر صفحه کره واقع است بر آنها خطوط و سطوحی موازات محور گذرانیم تا بر سطح نصف النهار خطوط مستقیمه و دوایر و خطوط تصویر و تشکیل شود ولی در اعمال این قاعده اجزای صفحه زمین بر یک نسبت تسطیح نشوند پس مناسب تر این است که دایره بر صفحه کاغذ رسم کنیم و هر چند بزرگتر باشد بهتر است و آنرا به دو قطر که از تقاطع آنها زاویه قائمه حادث شود بر چهار قسمت نمائیم و یکی از آن انصاف اقطار را بر نود جزء متساوی قسمت کنیم و از مرکز دایره ببعد هر کدام از آن اقسام نود گانه دایره رسم نمائیم پس نود عدد دایره متوازیه متساویة البعد ترتیب داده میشود و دایره محیطه را بر سیصد و شصت جزء متساوی قسمت می کنیم و از مرکز دایره خطوطی مستقیمه بر نقاط تقسیم که در دایره محیطه است وصل مینمائیم تا شکل تمام شود پس دایره محیطه قائم مقام دایره استوائیه و مرکزش یکی از دو قطب است و بر محیط استواء نقطه نظر مبدء طول فرض میکنیم و از روی جدول طول و عرض بلدان طول هر بلد را که خواسته باشیم از بلدانی که بر این نصف کره واقع میباشند برداشته و ابتدا از نقطه مبدء کره بسمت یسار باندازه درجات آن طول میشماریم تا نقطه که منتهای درجه طول آن بلد باشد و آنوقت باستقامت خط که بمرکز منتهی است بقدر درجات عرض آن بلد از دوایر نودگانه می شماریم هر جا که رسیدیم موضع آن بلد است و آنجا را نقطه نشان می کنیم و این عمل را در جمیع بلاد دیگر که در این عرض واقع میباشند جاری مینمائیم مثل همین عمل را در دایره دیگر تکرار میکنیم تا جمیع بلاد بر صفحه دو دایره تسطیح میشوند و بعد حدود ممالک را با الوان مختلفه بدان دو صفحه طرح می کنیم بهمان قسم که بر صفحه زمین واقع شده اند تا مشهود شود اگرچه مسائل مذکوره نسبت بمبدعات و مخترعات سایر مهندسین در نهایت اتقان است ولی از سلامت ذوق و رزانت عقل به تسطیح دیگر رغبت کرده گوید در وجوه مذکوره تسطیح بعضی معایب دیده شده که معایب آنها بوجه ذیل مرتفع میشود و مناسب تر آن است که در ترسیم و تسطیح آن وجه را بکار برند پس دایره رسم میکنیم و دو قطر آنرا بر یکدیگر عمود ساخته ارباع را بر چهار طرف آن نشان می کنیم و هر دو قطر را در چهار جهت بی اندازه امتداد میدهیم و هر یک از چهار نصف قطر را بر نود جزء متساوی قسمت می کنیم و محیط را هم بر سیصد و شصت جزء منقسم میسازیم بر خط مشرق و مغرب مراکز دوایری طلب میکنیم که هر کدام مرور نمایند بر جزوی از اجزاء قطر و بر دو نقطه شمال و جنوب و چون مراکز بدست آمد از آن دوایر آن قدر قوسها رسم می کنیم که در داخل دایره تسطیح افتد پس یکصد و هشتاد قوس رسم شود و قطر را باجزای متساویه قسمت نمایند و جمیعا از طرفین منتهی شوند به نقطه شمال و جنوب و اینها دوایر طول باشند پس رجوع می کنیم بخطی که از نقطه شمال بر استقامت قطر ممتد گشته و بر آن خط مرکز دایره را

طلب کنیم که مرور نماید بر سه نقطه یعنی دو نقطه که بر طرفین مشرق و مغرب اند از محیط و نقطه که نزدیک مرکز است از قطر و بعد بر سه
نقطه دویم تقسیم محیط و قطر و همچنین تا نود عدد دایره رسم شود پس در نصف جنوبی شکل همین عمل را جاری میسازیم بر خطی که از نقطه
جنوب بر استقامت قطر خارج شده تا تمام دوایر عرض بعدد یکصد و هشتاد رسم شوند و هر یک از دوایر طول را بر یکصد و
هشتاد رسم شوند و هر یک از دوایر طول را بر یکصد و هشتاد قسمت نمایند و نقطه مغرب را مبدء طول فرض کنیم و خط مشرق
و مغرب را دایره استوا. و از نقطه مغرب بعدد درجات طول بلد بر خط مشرق و مغرب میشماریم تا منتهای درجه معلوم شود و از آن
روی بعدد عرض بلد چه شمالی باشد و چه جنوبی میشماریم هر جا رسیدیم موضع بلد مطلوب است و مانند این عمل را در سایر
بلاد جاری نمائیم و هم از آثار لطف قریحت وی لفظی است که او را در مسئله حرکت ارض حاصل شده است چنانچه
در کتاب استیعاب در عمل اسطرلاب زورقی عباراتی آورده است که هر کس در آنها تامل کند داند که اختیار
آن مذهب و سلوک آن طریقه را جنبی تمام داشته است قال وَقَدْ رَأَیْتُ لِأَبِی السَّعِیدِ السِّجْزِی أَسطرلَاباً
مِنْ نَوْعٍ وَاحِدٍ بَسِیطٍ غَیْرِ مُرَکَّبٍ مِنْ شِمَالِیٍّ وَجَنُوبِیٍّ سَمَّاهُ الزَّوْرَقِیَّ فَاسْتَحْسَنْتُهُ جِدّاً لِاخْتِرَاعِهِ إِیَّاهُ
عَلَی أَصْلٍ قَائِمٍ بِذَاتِهِ مُسْتَخْرَجٍ مِمَّا یَعْتَقِدُهُ بَعْضُ النَّاسِ مِنْ أَنَّ الْحَرَکَةَ الْمَرْئِیَّةَ مِنَ الْأَرْضِ دُونَ الْفَلَكِ
وَلَعَمْرِی هُوَ شُبْهَةٌ عَسِرُ التَّحْلِیلِ صَعْبُ الْمَحْوِ لَیْسَ لِلْمُعَوِّلِینَ عَلَی الْخُطُوطِ الْمِسَاحِیَّةِ مِنْ نَقْضِهَا شَیْءٌ
أَعْنِی بِهِمُ الْمُهَنْدِسِینَ وَعُلَمَاءَ الْهَیْئَةِ عَلَی أَنَّ الْحَرَکَةَ سَوَاءٌ کَانَتْ لِلْأَرْضِ أَوْ کَانَتْ لِلسَّمَاءِ فَإِنَّهَا
فِی کِلْتَا الْحَالَتَیْنِ غَیْرُ قَادِحَةٍ فِی صِنَاعَاتِهِمْ بَلْ إِنْ أَمْکَنَ نَقْضُ هَذَا الِاعْتِقَادِ
وَتَحْلِیلُ الشُّبْهَةِ فَذَلِكَ مَوْکُولٌ إِلَی الطَّبِیعِیِّینَ مِنَ الْفَلَاسِفَةِ

گوید از آن ابوسعید سجزی اسطرلابی بسیط دیدم که از شمالی و جنوبی مرکب نبود و آنرا زورقی نامیدی آن عمل زیاده مرا پسند افتاد
و یرا بسیار تحسین کردم چه آنرا بر اصلی قرار داده بود قائم بذات چنان آن عمل و مدار آن صنعت بنا بر عقیدت
مردمی بوده است که ارض را متحرک دانسته و حرکت شبانه روز را بفلک منسوب ندانسته اند قسم بجان خود که آن
عقیدت شبه ایست که تحلیلش در نهایت دشواری است و قولی است که رفع و ابطالش در کمال صعوبت است
مهندسین و علما هیئت که اعتماد و استناد ایشان بر خطوط مساحیه است در نقض آن شبهت و رد آن عقیدت
بسی ناچیز و تهی دست باشند هرگز دفع آن شبهه را اقامت برهان و تقریر دلیلی نتوانند نمود و این معنی باعث طعن ایشان
نشود زیرا که حرکت مرئیه چه از ارض دانند و چه از سما شناسند در هر حال بصناعات ایشان زیانی نرساند
و اگر دفع آن شبهت در حیز امکان آید در آن باب یارای دم زدن باشد با فکار و انظار طبیعیین فلاسفه منوط است
هم که ایشان باشراق نفوس شریفه رد آن مقال را افادات و اضافاتی بیاورند اگرچه ابوریحان در آن مقصد مسلک
طریق گروهی را که قبل از بطلیموس بوده اند پیموده است ولی در چنان مرحله که اسلام متقدمین در تزلزل بوده و اقدام
متاخرین در لغزش افتاده است با حکیمی مانند بطلیموس و جماعتی که بعد از وی بوده اند طریق خلاف پیش گرفتن و حرکت
ارض اعتقاد کردن در آن وقت کار سهل و آسانی نبوده است هر دانا میداند که از این گونه مسائل قول دادن

از فرط اعتمادی است که قائل را بجودت ذهن از دیاد عقل خود بوده و حق را بعیان دیده است بطوریکه یارای اغماض
داشته اگرچه آن فاضل یگانه بدان عقیدت برجای نماند ولی سلوک آن منهاج قویم بجودت ذهن و دکاء ذاتی بوده و رجوع
از آن عقیدت بواسطه امر عرضی واقع شده مانند فقدان اسباب یا نقصان آلات و امثال آنها و هم از طرایف آثار و مسائل غریبه
که خود در آنها ابتکار جسته است استخراج جیب درجه واحده است که در قانون مسعودی بیان کرده و بعد از تالیف
آن کتاب نفیس اگر کسی بمطالعتش فایز شده و از آن مسئله سخنی رانده است غواص آن بحر و کامیاب آن معدن است
سلطان شهید الغ بیک در زیج خود رایت مفاخرت افراشته استخراج جیب درجه واحده را طریق برهانی
بخود مخصوص و منصوب داشته است چنانکه در باب دوم از مقاله دوم در معرفت اوقات و طالع هر وقت و آنچه
تعلق بدان دارد گوید جیب یکدرجه که بنا عمل جدول جیب و ظل بر آن است الی یومنا هذا هیچ کس بطریق برهانی
استخراج نکرده و همه حکما تصریح کرده اند بآنکه طریق عمل باستخراج آن نیافته اند و حیلت کرده اند تا بتقریب بدست آورده
و بعنایت الله و منه بطریق برهانی ملهم شدیم و در بیان آن علیحده کتابی پرداختیم و هم سلطان شهید در تعدیل سیم قمر
گوید اما در قمر مرکز تعدیل اول برگیریم و بر خاصه افزائیم تا خاصه معدله حاصل شود پس بخاصه معدله تعدیل دوم
و اختلاف برگیریم و نگاه داریم پس اگر خاصه معدله کمتر از شش برج باشد مرکز دقایق الحصص از جدول برگیریم
که بعد از جدول موضوع است آنچه باشد در اختلاف ضرب کنیم و حاصل را با تعدیل دوم بر وسط افزائیم تقویم قمر حاصل شود
و ملا عبدالعلی بیرجندی در شرح زیج گوید قدما جیب یکدرجه را بتقریب بیرون آورده اند و بناء جدول جیب بر آن نهاده ام
وافضل المهندسین مولانا غیاث الدین جمشید کاشانی که اصل رصد سمرقند از آثار طبع لطیف اوست ملهم شده باستخراج جیب یکدرجه
و در آن باب رساله انشا نموده و مصنف تغمده الله بغفرانه طریقی دیگر در باب جیب درجه واحده بیان فرموده و در آن باب
رساله نوشته است انتهی اصحاب مروت و انصاف میدانند که مصنف و شارح حق ابوریحان را کتمان کرده اند چه کتاب
قانون مسعودی در خزاین کتب سلطان شهید بوده است و در اکثر اوقات بمطالعت آن فایز می شده چنانچه
از مکتوب غیاث الدین جمشید که از برای پدرش نوشته است و ما خود دشمه از آن مکتوب را خواهیم نگاشت آن دعوی
قرین صحت و ثبوت خواهد شد با وجود این تمعنی کاش سلطان شهید در مسئله جیب درجه واحده از استفادات و استعانات
خود عبارتی میگفت یا در اعانات و افادات ابوریحان اشارتی میکرد و هم در تعدیل سیم قمر که محض تسهیل عمل حیلتی
بکار برده است کاش از طریق ثبوت و انصاف در آمدی فرمود که ما در این مسئله یا در این حیلت متابعت ابوریحان
و با آثار او اقتدا کردیم و برابر او رفتیم و نیز ملا عبدالعلی بیرجندی کاش از جاده انصاف خارج نشده چنانچه
از غیاث الدین جمشید سخنی آورده در مسئله جیب و هم در تعدیل قمر کلامی از ابوریحان میگفت یا نامی از او ذکر می کرد
بالجمله محض اثبات مدعا و انجاز وعده اینک شطری از مکتوب غیاث الدین را بعینه در رشته تحریر آوردیم و هو هذا
روزی در بندگی حضرت سلطنت خلد الله ملکه و سلطانه بمطالعه مشغول بود و قاضی زاده رومی در آن مجلس
حاضر بود و حوالت برهانی بقانون مسعودی کرده بودند در آن مجلس قانون را حاضر فرمودند آن برهان را طلبیده

چون در مجلس محقق منشد قاضی زاده قانون را بوثاق برده که تحقیق کند بعد از دو روز آورده گفته همانا در این محل
ترکی هست که مسئله بتمام از آن بیرون نمی آید نسخه دیگر باید طلبید و با آن مقابله کرد و این بنده را در آن دو روز
حمی یومیه عارض شد بدان عارضه از خانه بیرون نرفت با آن حال هر قسم بود بحضور رشتافته در زمانی که قاضی زاده
در مجلس بود همین که نظر بندگی حضرت سلطنت پناهی بر این بنده افتاد فرمود که مولانا این مسئله را بیرون آور
و قانون مسعودی بدست این بنده داد همین که این بنده پنج و شش سطر از آن مسئله فرو خواند تمامی مسئله بیان گردید
و هیچ ترک در آن مسئله نبوده انتهی و هم در کتاب آثار الباقیه بعضی مطالب مندرج است که در کتب حکمای اروپا
براهین آنها اقامه شده است من جمله در باب جستن آبها از بعضی چشمها شرحی گفته که بعینه حکیم طبیعی دانسیور ز
در باب چاه آرتزین ذکر کرده است و ما بعد از طی مسائل و مطالب ابوریحان آن مسئله و سایر مسائل و قواعد
نقشه کشی را که حکمای اروپا معمول میدارند خواهیم نگاشت تا واضح شود که در آن مسائل ابوریحان را
با جل حکمای ایشان توارد خاطر بوده است و یا ایشان مؤلفات وی ظفر یافته آن قواعد را از وی اقتباس
کرده اند در آثار الباقیه گوید آبهائیکه در تک چاه مجتمع میشود بر دو قسم است گاهی از اطراف چاه ترشح کرده
جمع میشود و چون سطح آن ماده با سطح آب مجتمع هم کفه و هم تراز و ست و این قسم را ممکن نیست که هیچ تدبیر بجستن آورند
چه فتور و ضعفی که دارد با آن منظور موافق نیاید و گاهی میشود که آب در تک چاه بقوت جوش میکند زیرا که ماده در منبع آن
ارتفاعی است که از آنجا بشدت سرازیر شده و از منافذ خارج میشود و این قسم را ممکن است که با آلات معموله
مانند فوارهای بلند و لولهای دراز بجستن بیاورند بقدریکه منتهای آب فواره با سطح اصلی ماده مساوی و موازی شود
و ارتفاع گیرد و گاه بحد قلعه و مناره بلند گردد و نیز ابوریحان در ذیل آن مطلب گوید که در حین حفر چاهی کنند
بسا اتفاق افتد که بسنگی منتهی میشود و مردم آن سرزمین بر حسب فراستی که در آن امر دارند از صدای آن سنگ
معلوم کنند که چه مقدار آب در آن خاک موجود است پس بدان آلتی که در دست دارند رخنه تنگ در آن سنگ
پدید آرند اگر آب بسلامت جوش کند آن مجری را وسعتی دهند و اگر آثار طغیان مشاهده شود آن رخنه را
با خاک و آهک انباشته کنند که مبادا سیلی مهیب در آن مکان پدید آید و در بالای کوهی که در میان ابرشهر و طوس
واقع است دریاچه ایست تنام برزو که گرداگرد آن یکصد فرسنگ میباشد و در آنجا آب مانند جزر و مد که
در آب دریاهای دیگر پدید میشود مشهود نیست زیرا که سطح مبدء و خزانه با سطح آن موازی و برابر است یا اگر
سطح ماده مرتفع است ولیکن بمقداری از آب که تابش خورشید تخفیف میکند موازن آن مقداری است
که از مبدء وارد میشود از آن روی زیاد و کمی در آن نیست و هم ابوریحان گوید دریاچه ایست که آن را
سبز رود نامند و آن چشمه سیرنیست که در سرزمین کیماک در کوهی واقع است که منکور میباشد و مظهر آن چشمه
بقدر یک سپر بزرگی بیش نیست سطح آب با لب چشمه برابر است گاه میشود که سپاهی از آن آب مینوشند و اصلا
کم و زیاد نمیشود و در نزد آن چشمه نقش دو پا و دو دست با همه انگشتان و هم نقش دو زانوی انسانی پیدا است

گویا در آنجا سجده نموده و هم اثر پای طفلی و سم دراز گوشی در سنگ نقش گرفته است ترکان غز هر وقت آن موضع را ببینند بتعظیم آن مکان سجده میکنند
از همه عجیب تر صفه ایست که در فیلوان دیک مهرجان واقع شده از سقف آن صفه که در کوه کنده شده آب ترشح میکند چون سرد میشود
مانند آب نبات و انها در فصل زمستان بطور استالیتی می بندد شنیدم که اهل مهرجان میگویند بسیار شده که کلنگی بدان سقف زده اند
و جای آن خشک شده و از تراوش باز ایستاده است با آنکه مقتضای قواعد طبیعی آنست که اگر آب از کوبیدن کلنگ زیاد نشود
لامحاله بر حالت نخست باقی بماند و شگفت تر از این صفه تراوش آبی است که از دو ستون مسجد جامع قیروان حکایت میکنند
اکنون مسائل و مطالب حکمای اروپا را شرح میکنند را نیم نهی نامه طریقه اولی از قواعد نقشه کشی که ابوریحان ذکر کرده است بزبان فرانسه
استرگرافیک گویند و مخترع آن ابرخس است و تقریبا یکصد سال قبل از میلاد مسیح آن قاعده را اختراع و استبداع کرده است
و طریقه ثانیه را که اسطوانی نام نهاده است بزبان فرانسوی میکراتیک گویند و باعتقاد مهندسین اروپا واضع آن قاعده
ابلونیوس بوده و قریب دویست سال قبل از میلاد آن را وضع کرده است و در این ازمنه در اکثر نقشها برای تسطیح کره زمین معمول
میدارند و طریقه ثالثه در یکی از نقشهای فرانسوی که در سال ۱۲۵۵ هجری طبع شده است ملاحظه شد طریقه رابعه موافق است
با نچه موسیو بابار در سال ۱۲۲۵ هجری بعد از آنکه انواع بسیار از ترسیم نقشها را ملاحظه نموده بود اختراع کرده است حکیم موسیو ز
در کتاب خود که در علم طبیعی نوشته است در خصوص چاه گرنل که در پاریس واقع است فصل مشبعی آورده است و در بیان سبب و علل
طبیعیه آن شرحی گفته است که با تحقیقات ابوریحان نسبی موافقت دارد بالجمله آن چاه در پاریس واقع شده و بعمق پانصد و چهل و هشت متر است
و بواسطه لوله که سی و هشت متر ارتفاع دارد از زمین بلند میشود و در باب بحر خزر حکمای اروپا را تحیری بود که آن همه رودخانها
در آن داخل میشود و اصلا ممر و مخرجی ندارد تا از آن خارج گردد لهذا تا دویست سال قبل عقیدت ایشان چنان بود که بحر خزر را
دو مجری تحتانی است یکی از زیر گرجستان و قفقاز و دیگری بطرف ممالک ایران و هیچ آب که از رودخانها در آن میریزد از مجری اول
بدریای سیاه و از مجری دوم بخلیج فارس پیوسته میشود و اگر چنان نباشد بایستی از اجتماع رودخانهای عظیم طغیان آن آب سواحل ایران
و حاج طرخان بلکه خوارزم و تمامت آسیا را فرو گیرد ولی از تاریخ فوق الی الآن که علوم شیمی و طبیعی را تکمیل کرده اند در باب این بحر
بدان سخن که از استاد ابوریحان نقل کردیم قائل شده اند و معلوم داشته اند هر قدر آب در آن دریا وارد میشود بهمان قدر آفتاب
تخفیف میکند مخصوصا جمعی از مهندسین روس تحقیق این مسئله را غوررسی کرده اند و آنچه ایشان بعد از تتبع بسیار استنباط نموده اند مطابق است با آنچه ابوریحان در آثار الباقیه ذکر کرده

ابو علی احمد بن محمد بن یعقوب بن مسکویه

از خاک ری بوده و در عهد خود در عموم علوم خصوصا حکمت عملیه جز شیخ ابو علی سینا نظیری نداشت احمد بن ابی اصیبعه گوید کان ابو علی بن مسکویه
فاضلا فی العلوم الحکمیة متمیزا فیها خبیرا بصناعة الطب جیدا فی اصولها و فروعها گروهی از علما که از جمله ایشان میرداماد است
در حق وی دعوی تشیع نموده اند خلاصه از شرح احوالش آنست که در اوایل عمر توجهات دستور معظم ابو محمد مهلبی که وزیر معزالدوله دیلمی بود
ترتیب یافت و از آن وزیر دانشمند رعایتها دیده و هم با ابن العمید و پسرش ابو الفتح ذو الکفایتین اختصاص تمام بهم رسانید و چون
ابو الفتح بفرمان عضدالدوله بهلاکت رسید ابو علی باستان آن سلطان سر در دست بشتافت و در حضور وی منزلتی بلند یافت
و از ندمای مخصوص شد و چون مراتب امانتش بر خاطر عضدالدوله مکشوف گردید منصب خزانه داری در حق وی مبذول فرمود و در از دیگر کار

بتالیف کتاب تجارب الامم پرداخت و آن کتاب از وقایع عالم تا سنه سیصد و هفتاد و دو که سال فوت عضد الدوله است
بیش نیست و آن کتاب از نفایس تواریخ است و بر فواید حزم و عواقب افراط و تفریط احاطتی تمام دارد و گویند مابین ابن مسکویه
و ابن سینا صفائی نبوده چنانکه گروهی از مورخین آورده اند که روزی شیخ رئیس در مجلس درس ابن مسکویه در آمد و شاگردان
بر دور وی نشسته بودند پس شیخ الرئیس جوزی نزد یک ابن مسکویه انداخته گفت مساحت این جوز را بشعیرات باز گوی
ابن مسکویه فی الفور جزوی از کتاب اخلاق نزد او انداخته گفت تو اول در اصلاح اخلاق خویش بکوش تا من جوز را مساحت کنم
شیخ رئیس در بعضی از مصنفات خود بتقریبی گوید من این مسئله را بسبیل محاضره با بوعلی مسکویه در میان آوردم بدشواری فهم نمود
مکرر اعاده کردم آخر واگذاشتم و چنانکه بایستی فهم نتوانست کرد بالجمله ابن مسکویه تمامت عمر را بعزت و کامرانی بگذرانید و پیوسته
با سلاطین و صدور و امرا محشور بود و در اواخر عمر در شمار جمعی از حکمای یگانه و علمای فرزانه بنیاد دست خوارزمشاه امتیاز
و اختصاص داشت و در آن جمع با ابو علی بن سینا و ابو سهل مسیحی و ابو ریحان بیرونی و ابو نصر عراقی و ابو الخیر خمار با کمال اعزاز و احترام
بزیست تا آنکه دولت غزنویه اوج گرفت و سلطان محمود سبکتکین بر ملوک عصر فرمان روا گشت بدانگونه که در تفصیل حال ابو ریحان
مشروح است آن جمع را بنزدیک خویش احضار داشت از آن پیش که نامه سلطان در رسد هر دو ابو علی از خوف سطوت وی
راه فرار گرفته از پیش خوارزمشاه بیرون شدند چون بابیورد رسیدند دلیلی گرفتند تا از راه بیابان ایشان را بعراق برد پس براه
آن بلد منزلی چند طی کردند روزی ابو علی مسکویه با شیخ رئیس گفت من از زایچه طالع خود استخراج کرده ام که در این بیابان
راه گم کنیم و من از فرط تشنگی سفر آخرت کنم و تو بعد از سرگردانی بسیار بمقصد برسی اتفاقاً همان روز ابری سیاه ظاهر شد بادی
وزیدن گرفت رعد و برق و باران عظیم روی نمود جهان را چنان تاریکی فرو گرفت که عقل دوربین در وادی
حیرت سرگردان شد در آن ظلمت و تاریکی دلیل ایشان راه گم کرد روز دیگر بصحرائی رسیدند که از هیچ طرف
راهی ندیدند چون آفتاب بوسط السماء رسید از شدت حرارت روی زمین تافته گشت و قطره آب یافت نشد دلیل
از فرط تشنگی هلاک گردید ابو علی مسکویه نیز برحمت خدا واصل شد بعضی از معاصرین در کتاب خود نوشته اند که ابو علی در اصفهان
مدفون است و اکنون قبر وی در محله خواجو مشهور است مؤید این مقال آنکه صاحب چهار مقاله داستان عطش و هلاک او را
چنانچه گفتیم با بو سهل مسیحی نسبت داده و در تاریخ الحکماء و غیر آن مضبوط است که ابو علی در سنه چهار صد و بیست
وفات یافته و از معمرین عصر خود بوده است چنانکه در پایان زندگانی قوت حرکت نداشت و از وی
کتابهای پسندیده در صناعات علوم مانند علم اخلاق و منطق و ریاضی و مغازی و دیگر فنون بیادگار ماند
خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه که شرح حالش خواهد آمد سبب تالیف اخلاق ناصری را بپایان آورده
که حاصل مرادش بدین شرح است زمانیکه در قهستان رحل اقامت انداخته در خدمت حاکم آن بقعه
ناصر الدین عبد الرحیم بن ابی منصور بسعادت صحبت فایز بودیم ذکری از فضایل استاد فاضل و حکیم کامل
ابو علی مسکویه در میان بود و از کتاب طهاره آن فاضل یگانه که این سه چهار بیت در وصفش ناطق است
سخن رفت

بنفسی کتاب حاز کل فضیلة ... وصار لتکمیل البریة ضامنا
مؤلفه قد ابرز الحق خالصا ... بتالیفه من بعد ما کان کامنا
ووسمه باسم الطهارة قاضیا ... به حق معناه ولم یک مائنا
لقد بذل المجهود لله دره ... فما کان فی نصح الخلائق خائنا

حاصل معنی آنکه فدای کتابی شوم که هر فضیلت را جامع و تکمیل عالمیان را ضامن شده است ابن مسکویه
که مولف آن است مطالب حقه را که پوشیده بود بدان تالیف آشکار نموده کتاب الطهاره اش نامیده
و نام نیکی گذارده چه درین تسمیه حق آن کتاب را ادا کرده و شرط زحمت و رنج را در آن تالیف مبذول
داشته زیرا که در نصیحت بندگان خدا هیچ فرو نگذاشته خواجه گوید پس با من که محرر این کتابم فرمود که این کتاب
نفیس را بتبدیل کسوت الفاظ و نقل از زبان تازی بزبان فارسی تجدید کردن باید و دیگر از کتب
ابو علی مسکویه کتاب جاویدان خرد است که بر اسلوب جاویدان خرد هوشنگ تالیف کرده است
کتاب آداب العرب والفرس کتاب ترتیب السعاده کتاب السیاسه کتاب ندیم الفرید
کتاب الفوز الاکبر کتاب الفوز الاصغر که زیاده بر سیصد هزار بیت است کتاب مختار الاشعار
کتاب مجموعة الخواطر

ابن الخمّار ابو الخیر حسن بن سوار بن بابا بن بهنام الطبیب

در ربیع الاول سنه سیصد و هشتاد و یک در ایام خلافت الطایع بالله در بغداد تولد یافت و چون از سنین عمر
مراحلی چند پیموده شد هوای تحصیلش در سر افتاد با کتساب معالی کمر بست از کوشش ننشست تا خود بر اصول صناعات
طبیه و فروع اعمال آن دانا گردید و بر قوانین علوم حکمیه از هر جهت بینا شد و حکمت را در بدایت امر از یحیی بن عدی
که یکی از حکمای عصر بود فرا گرفت و در نقل کتب از سریانی بعربی تصرفی وافی و بصیرتی کافی داشته است
چنانکه ترجمه بسیاری از کتب سریانی بوی منسوب است و آن حکیم دانشمند را حکما و دانشمندان عصر به چندان
ستوده اند که زبان و بیان را مجال تحریر و تقریر نباشد چنانکه شیخ الرئیس ابو علی سینا در بعضی از کتب خود
آورده است فاما ابو الخیر فلیس من عداد هؤلاء ولعل الله یرزقنا لقاءه یعنی ابو الخیر رتبت و شانش از آن
بالاتر است که در شماره اطبای زمان معدود آید و من آرزو دارم دیدار او را شاید خدایم روزی کناد
و در موارد دیگر نیز به بیانی دیگر بتوصیفش لب گشوده و همچنین ابن رضوان مصری در کتابیکه ایرادات
رازی را بر جالینوس رد کرده است زیاده از حد در آن کتاب از آن حکیم ستایش میکند بالجمله در ابتدا
مذهب نصاری داشته و در اواخر بشرف اسلام سعادت یافته اند و ذکر دید آورده اند که چون صیت
فضایل وی اطراف عالم را فرو گرفت رفته رفته بسمع مامون خوارزمشاه رسید آن خدیو هنرمند که
همواره خداوندان فضل را طالب بود او را از بغداد بخواست و در عداد اطبا و ندمای خویشش در آورد

محترم ومکرم میداشت تا آنکه سلطان محمود سبکتکین او را از خوارزمشاه طلب کرد و بغزنین برد چنانکه در شرح حال ابوریحان یاد کردیم و چون او را در اسلام تعصبی بود بروی شفقت آورده بمذهب اسلامش دعوت نمود از قبول آن کار انکار بلیغ کرده همی در کیش نصاری میگذرانید تا آنکه روزی از دبستانی میگذشت شخصی با لحنی شورانگیز این آیه کریمه بر زبان جاری نمود بسم الله الرحمن الرحيم الم أحسب الناس أن يتركوا أن يقولوا آمنا وهم لا يفتنون از استماع این کلمات سراسر هدایات حالتش دگرگون گشته تحتی در آنمکان بایستاد و تمامت آن آیه بشنود آنگاه و برا رقتی روی داده به ورد کار خویش بخریست و چون بمنزل معاودت نمود خوابش در ربود در عالم رؤیا جمال عدیم المثال حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه وآله وسلم را زیارت کرد پس فرمودند یا ابا الخیر ترا از کمال عقل و فرط ذکا که پروردگارت موهبت فرموده بسی دور است که از سعادت اسلام محروم باشی و با کیش نصاری خدای خویش را ملاقات کنی اینک بر دست من اسلام اختیار کن پس ابن الخمار از خواب بیدار شده در آن منام بشرف اسلام مشرف گردید و چون بیدار شد اسلام خویش را آشکار ساخت و بقرائت و حفظ کلام الله پرداخت و در زمره عظماء اهل اسلام در آمد گویند در صناعت خویش زیاده بامروت و بسیار خوش سیرت بود چنانکه هرگاه فقیری بمعالجت او را طلب میدید پیاده بخانه او میرفت و میگفت این اعمال کفاره مراوده و معاشرتی است که با اهل فسق و فجور و اصحاب ظلم و جور را اتفاق افتاده و هرگاه سلطانی یا امیری از امراء وی را به نزد خود میخواند با تجمل بسیار و حشمت فراوان و خدم وافر بر اسب نشسته جمعی از حجاب و سواران ترک با وی سوار میشدند با آن شان و جلال بمحل منظور روانه میگشت باضعاف طریق تواضع از دست میداد و با اقویاء از دایره تکبر و مناعت پای نمیکشید چنانچه فرموده اند التكبر مع المتكبر صدقة گویند بقراط و جالینوس نیز بر آن طریقه قدمی راسخ داشتند فرزانگان و دانشمندان در هر زمان و هر مکان هر چه واجب دانند بکار برند پس در هر مقام تواضع را نیکو دانند مرعی نمایند و در هر محل حشمت و ابهت را مناسب بینند معمول دارند فاضل شهرزوری در تاریخ خویش در وجه تسمیه ابن الخمار گوید که سلطان عصر محلی که خمار مینامیدند برسم اقطاع و قبول ابدی بروی مقرر داشت و روزگاری دراز آن محل در دست وی بماند از آن روی او را ابن الخمار نامیدند و همنام که اسم جد وی است مرکب است از به و نام یعنی خوب اسم و این طبیب دانشمند را تلامیذ بسیار است از آنجمله ابوالفرج بن هندو از اجله حکما و ابوالفرج بن طیب است که از بزرگان اطبا است و ابوالخیر را سنین عمر از صد بگذشت و همواره با سلاطین غزنویه بسر میبرد نوشته اند وقتی سلطان ابراهیم غزنوی وی را بخواست و مرکوب خاصه خویش را با ساخت سلطانی باحضارش فرستاد و چون برنشست از بازار لشکریان میگذشت ناگاه شتری که در مغنی شتری بود بنظر مرکوب در آمد توسن را دهشتی عارض گردید سرکشی کرد و چنانش بر زمین بکوفت که یکسره راه آخرت پیش گرفت و این واقعه در سنه چهارصد و هشتاد و نه بود

آن حکیم دانشمند را کتب بسیار و مؤلفات بیشمار است این چند کتاب از جمله مصنفات وی است مقاله در هیولی کتاب در وفاق بین رای فلاسفه و نصاری در سه مقاله کتاب شرح ایساغوجی مفصل کتاب شرح ایساغوجی مختصر مقاله در صدق و صداقت مقاله در سیرت فیلسوف مقاله در آفات آثار علویه مخلوطه در جو که حادث گردد از بخار دخانی مقاله در راس بر طریق سوال و جواب مقاله در سعادت مقاله در اقوال قدما در شرح صفات باری تعالی مقاله در امتحان اطبا کتاب در خلق و ترکیب اعضای انسان در چهار مقاله کتاب در رد بر مشایخ بر طریق سوال و جواب در هفت و شش باب کتاب در آن مسائلی که در میان وی و استادش یحیی بن عدی و ابی اسحق و ابراهیم بن بکس گذشته مقاله در استقسات مقاله در مرض کابوس و صرع ایضا کتاب ایساغوجی کتاب قاطیقوریاس با نام الیوس اسکندرانی که نقل کرده است از سریانی بعربی ترجمه کتاب تفسره کتاب در معالجات حمیات مقاله در ادویه قلبیه مقاله در خواص ادویه جوارش جالینوس مقاله در شرایع

ابو علی الشیخ الرئیس شرف الملک حسین بن عبدالله بن حسن بن علی ابن سینا

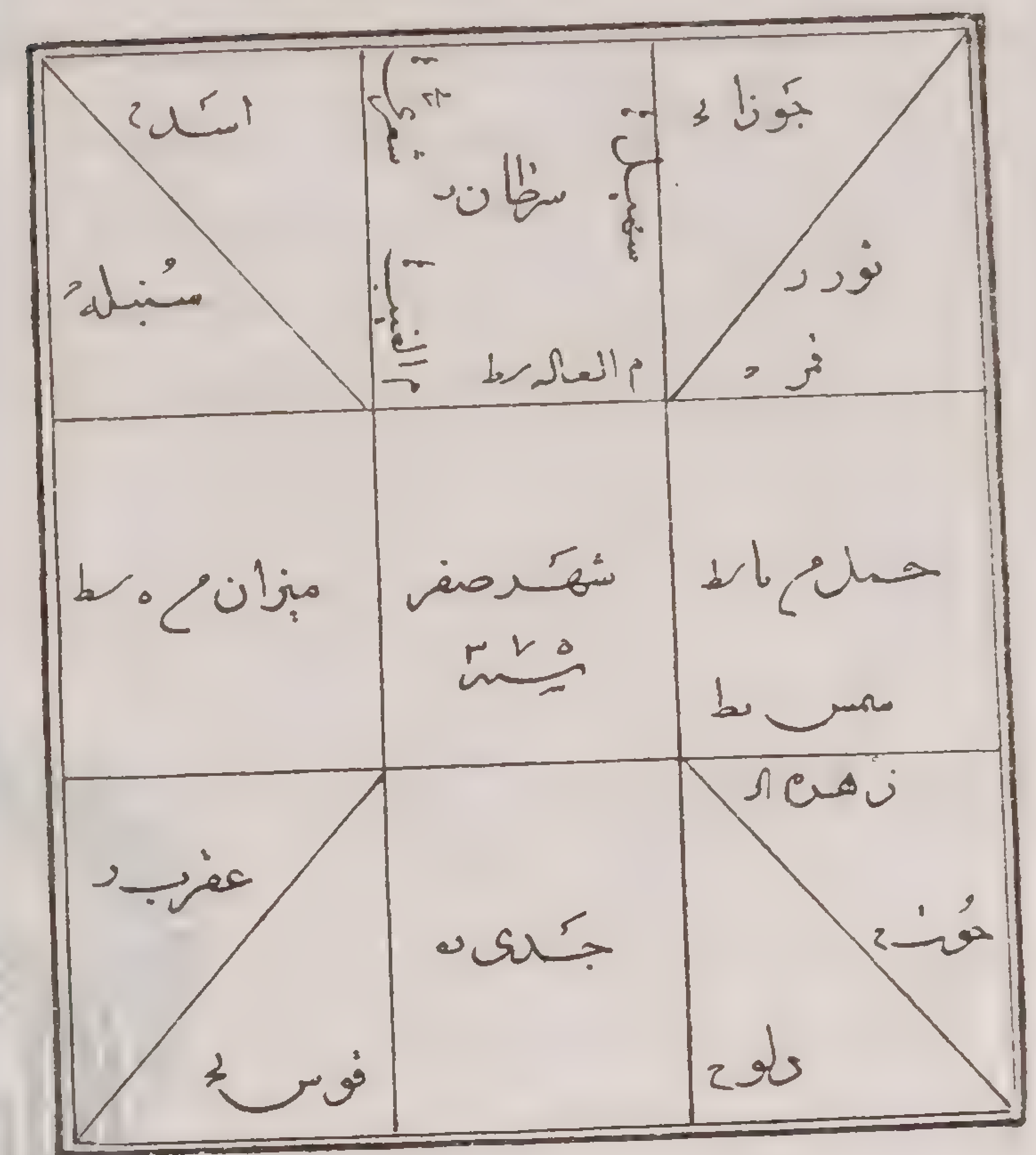
از حکمای فخام و علمای کبار و اطبای اسلام است مراتب علمش بیشتر از آن که محاسب وهم تواند احصا نماید و مقامات فضلش بالاتر از آن است که طایر خیال بر آن ارتقا جوید و او اول حکیمی است که در دوره اسلامیه افاضت و افادت را بساط عام گسترد و طالبان علوم را از موائد حکمیه و الوان طبیه متنعم ساخت و چون مهم اصلی شرح حالات آن فیلسوف بزرگ است همان خوشتر که از توصیف و تمجید اغماض کرده بمهم خویش مبادرت جوئیم پوشیده نماند چنانکه ذکر آباء وی بشرح بگذشت پدرش عبدالله و از مردمان بلخ و از اعاظم و اعیان آن بلد بوده است و پاره مناصب دیوانی تقلد داشته و در عهد دولت منصور بن عبدالملک سامانی به بخارا که مقر سلطنت سلاطین سامانیان بود بار گشود از فرط کفایت و کاردانی در نزد وزراء سلطان بتقرب و وثوق شده مصدر انجام امور و مرجع مهام جمهور آمد یک چند با آن مشاغل در بخارا بزیست سپس باستصواب وزراء از پی انجاح امر بساحت خرمیثن که از اعمال بخارا است رحل اقامت افکند در قریه افشنه که در قرب آن سامان است زنی بود که ستاره نام داشت عبدالله بوی رغبت کرده بعقد مناکحت در حباله ازدواجش بیاورد دیر چند بگذشت

که خداوندش بوجود چنان فرزندی بیمانند منتی بزرگ نهاد بقول مشهور
در سیم ماه صفر المظفر سنه سیصد و هفتاد و سه
و بروایت صحیح در سیصد و شصت و سه
در خرمیثن بدین طالع تولد یافت

خرمیثن
بفتح اول و سکون ثانی و سکون یاء مثناة تحتانیه و ثاء مثلثه و نون آخر از قرای بخارا است

افشنه
بفتح اول و سکون ثانی و شین معجمه مفتوحه و نون و هاء از قرای بخارا است
[illegible]

زایچهٔ تولد شیخ الرئیس ابوعلی سینا

و آن فرزند سعادتمند را مسمّی بحسین نمود و بعد از فطام برادرش که مسمّی بمحمود است در آن قریه بوجود آمد در زمانیکه سنین عمر حسین به پنج رسید عبدالله را از اعمال مرجوعه فراغتی حاصل گشت با اهل و فرزندان به بخارا معاودت کرد چون آناً فآناً از وی آثار رشد و تمیز و آیات دانش و منشش مشاهده میکرد در تربیت و تعلیمش همت بر گماشت و او را بمعلمی دانشمند بسپرد تا خواندن قرآن و اصول دین را بدو بیاموخت و بعد از آن اصول علم ادب را که نحو و صرف و لغت و معانی و بیان و غیرها ست اشتغال جست از لطف قریحت و جودت ذهن و کمال استعداد در مدت پنجسال در آن علوم و فنون چندان احاطت یافت که مزیدی متصور نبود و چون از تکمیل آنها خاطر بپرداخت در نزد محمود مساح که مردی فاضل و در فنون ریاضی سرآمد عصر و تتمهٔ دهر بود و معاش خویش از کسب بقالی میکذرانید فرش تلمذ بگسترد و از وی علم حساب و صناعت جبر و مقابله هندسی فرا گرفت تا آنکه با استاد هم ترازو شده در آن کمالات مقامی منیع یافت پس در نزد اسمعیل زاهد که از افاضل فقهای آن عصر بود بتحصیل علم فقه اشتغال ورزیده در نزد آن فقیه کامل طریقهٔ سؤال و وجوه اعتراض و جواب مجیب را چنانکه عادت فقها بر آن جاری بود نیکو فرا گرفت و چون در آن عصر ابوعبدالله ناتلی در فن ایساغوجی

و صناعت منطق بمزید مهارت و فرط احاطت مسلّم بود پدرش عبدالله آن دانشمند یگانه را بخانه برد و ابواب اکرام و احسان بر او بگشود و از وی درخواست نمود که از مخزونات خاطر بروی مبذول دارد و از هیچ باب مضایقت جایز نشمارد پس آن حکیم فرزانه تعلیم و تکمیل آن مراتب را وجههٔ همت ساخت و ابوعلی بکتاب ایساغوجی شروع نمود پس استاد بحد جنس ابتدا کرده گفت اَلْجِنْسُ هُوَ الْمَقُولُ عَلَی الْکَثْرَةِ الْمُخْتَلِفَةِ الْحَقَائِقِ فِی جَوابِ مَاهُوَ و چون از شرح معنی آن خاموش گشت ابوعلی بر زد و اعتراض لب گشود ایراداتی وارد کرد که استاد را مجال دفع و رفع در او نماند ابوعلی خود بجواب آنها مبادرت کرده با تحقیق وافی و بیان کافی غبار شبهه از خاطر استاد زدود و استاد را از آن وقت نظر و حسن بیان زیاده شگفت آمده تحسینها کرد و آفرینها گفت پس استاد پدر شیخ را در پنهان نزد خود بخواند و آن بیان و تقریر را که از او شنیده بود بوی باز گفت و در تربیت فرزندش شرط نصیحت بجای آورد و در آن باب زیاده مبالغت کرد و ابوعلی همچنان در نزد آن حکیم دانشمند با کتاب صناعت منطقیه مشغول بود تا آنکه علم منطق را چنان تکمیل نمود که هیچکس را با وی مجال تنطق نبود پس کتاب اقلیدس را شروع نمود و چون چند شکل اول را چنانکه رسم است بیاموخت مابقی را بقوت غریزه و قدرت ذاتی حل نمود و غوامض مسائل کتاب اقلیدس را برای استاد تقریر میکرد بنحوی که هر ساعت حیرت بر حیرت استاد میفزود چند اشکال متوسطات را تکمیل نموده بعد از آن بمجسطی مشغول گشت و از مقدمات آن علم فراغت یافت و با شکال هندسیه پرداخت و چون ابوعبدالله خود را در تدریس وی عاجز و قاصر دید گفت این کتاب را خود مطالعه نمای و اگر مسئله لاینحل ماند با من در میان نه تا آنرا حل کنم ابوعلی چنان کرد که استاد گفته بود در اندک زمان آن علم را بمقامی رسانید که هیچیک از اساتید فن را آن مقام حاصل نگردید پس بسیاری از مسائل مشکلهٔ مجسطی را حل کرده بعقد تحریر در آورد در خلال آن احوال ابوعبدالله ناتلی را مسافرت کرگانج پیش آمده از وی مفارقت جست پس شیخ الرئیس بی زحمت استاد برنج تحصیل تن در داد راحت از تعب ندانست و روز از شب نشناخت همت بر استنباط مطالب و التقاط مسائل برگماشت و از فنون حکمیه هر کتاب در هر باب یافتی در کتابخانهٔ خویش فراهم کردی و چون از مراتب حکمیه چه طبیعیه و چه الهیه خاطر بپرداخت و مسائل طریفهٔ آن فنون را زیب خاطر و زیور اوراق نمود او را بعلم طب رغبت افتاد در نزد ابومنصور حسن بن نوح القمری که شرح حالش مسطور است بتکمیل صنایع طبیه اقامت گزید در زمانی اندک فواید بسیار از آن علم شریف بیندوخت و در آن صناعت نکاتی یافت که اساتید را بسی دقایق و نکات می آموخت بعد از آنکه از مسائل طبیه آن لآلی تابناک را در درج اطباق و دیعت آورد و در هر جزء از اجزاء نظریه و عملیه تصانیف و تألیف مرتب کرد چنان در آن فن علَم شد علماً و عملاً مسلّم گشت که اساتید عصر تلمذش گردن نهادند و از بیانات و تحقیقاتش حظ وافی و بهرهٔ کامل میبردند پس بعلاج بیماران تعهد جسته هر روزه گروهی که با مراض مزمنه و علل صعبه گرفتار بودند بخدمتش میرسیدند و از تدابیر حسنه

ومعالجات چند و اعمال یدصحت می یافتند باوجود مشاغل طبیه از اشتغال علم فقه از زمان ومناظرات فقها
آنی غفلت نداشت ارباب سیر آورده اند در آن اوان که خود بدان مقام رسید عمرش به بیست رسیده بود
پس بار دیگر همت بر مطالعه منطق وسایر علوم فلسفه برگماشت در مدت یکسال چندان اشتغال داشت که شبها
بخواب نرفتی الا باندازه که قوای نفسانی را ضرر نرسد وطعام نخوردی مگر بقدری که بدن را ضعف نیاید وهرگاه
خواب غلبه کردی از اشربهٔ مرکبهٔ مقویه نوشیدی نقل است که هرگاه مسئله از مسائل منطقیه وغیرها بروی
مشکل آمدی باطهارت بجامع بزرگ رفتی و استغاثه کردی وحل آن مسئله را درخواست نمودی آن مبهم مکتوم
بروی کشف می گشت وهمواره در تحریر کتب وتقریر مطالب بسر میبرد تا آنکه بر جل علوم محیط گشت بعد از آن
مطالعه کتاب ما بعد الطبیعه که ما قبل الطبیعه وعلم اعلی وعلم کلی وفلسفه اولی نیز گویند بپرداخت وچون آن علمی است
که بحث کرده میشود در آن از اموریکه در وجود خارجی وذهنی محتاج باده نیست مانند ذات باریتعالی ومجردات
چنانکه در محل خود ذکر شده است لهذا شیخ الرئیس با کمال جودت ذهن وحدت قریحت نتوانست بمطالعت
مطالب آنرا فهم نماید از خود مایوس گشته یکچند از مطالعه اعراض واغماض نمود وبدان جهت همواره خاطری
پریشان وحالتی پژمان داشت روزی در بازار بخارا میگذشت در اثنای راه کتاب فروشی نزد وی
شتافت وکتابی در دست داشت برای خریداری بر شیخ الرئیس عرضه کرد وچون بگشود وسطری چند
برخواند مستفاد گشت که در علم ما بعد الطبیعه است وچون خاطر شیخ الرئیس را از آن فن ضجرتی بود در خریداری
کتاب تامل داشت کتاب فروش گفت مالک زیاده تهی دست وقیمت بسی ارزان است هرگاه
در بهای آن کتاب سه درهم مبذول داری مرا رهین تشکر ومالک آنرا قرین امتنان فرموده شیخ الرئیس
محض رعایت آن شخص واعانت مالک درهمی چند داده کتاب را ابتیاع نموده بخانه برد وچون نیک تامل کرد
معلوم شد که از مؤلفات معلم ثانی ابونصر فارابی است ودر بیان اغراض ما بعد الطبیعه است باکمال نومیدی
بمطالعت مشغول گشت از فضل الهی وفیض نامتناهی مسائلی که فهم آن بروی دشوار بود بآسانی دریافت
وچون از حل آن مطالب صعبه خاطر بپرداخت ابتهاجی بی نهایت وانبساطی بی پایان بروی رخ نمود بشکرانهٔ
آن مواهب سنیه وسپاس از الطاف جزیله مبلغی از اموال خویش بر اراذل وایتام انفاق نمود ائمهٔ سیر
آورده اند در آن اوان امیر نوح بن منصور سامانی را مرضی صعب العلاج طاری گشت اطبای آن بلد
از معالجت عاجز آمدند امیر را رنج نومیدی بر نکایت بیماری مزید گشت وچون آن حکیم فرزانه در فنون طبیه
علما وعملا منحصر وصیت اشتهارش در هر جا منتشر بود شمهٔ از فضایل او بپایه سریر اعلی معروض افتاد
باحضارش فرمان داد ابوعلی ببالین امیر درآمد از دلایل طبیه واسباب سابقه و واصله تشخیص مرض کرده
باصلاح مزاج وانجاح علاج مبادرت جست در اندک زمان انحراف باستقامت ومرض بصحت مبدل گشت
سلطان از آن هنر که خود مانند سحری بود زیاده خوشوقت گردید وآنچه در خور شان سلطنت بود

بازاء آن خدمت بروی مبذول فرموده ومقرر داشت که همواره ملازم آستان وحاضر بارگاه باشد
ابوعلی بالتزام سدهٔ علیا مواظبت جست چندی نگذشت که رتبه وشانش از جمیع اعیان وارکان درگذشت
در آن ایام از سلطان رخصت یافت که یکچند در مخازن کتب سلطانی بسر برد ابوعلی بدان مخازن که معادن جواهر
شریفه ولآلی نفیسه بود درآمد چندان کتب دید که دیده اش خیره گشت در آنجا مقیم شده هر لحظه دامان خاطر را
از آن گوهرهای آبدار مالامال مینمود وهر کتاب که متعدد بودی یکی را از برای خود ضبط وذخیرت میکرد وهر کدام منحصر
بفرد باقی با انتساخ واستکتاب نسخه از جهت خویش فراهم میفرمود چون اینگونه توفیقات یزدانی وتاییدات سبحانی
برای او میسر آمد در علوم شرعیه وصناعات فلسفیه وفنون ادبیه که نتایج افکار متقدمین ومتاخرین بود تصانیف
وتوالیف بپرداخت قضا را در خلال آن احوال شبی آتش بکتابخانه درافتاد وبسیاری از آن کتب شریفه
یکسره بسوخت جمعی از اهل حسد وخداوندان حقد که پیوسته با وی طریق خصومت می پیمودند شهرت دادند
که شیخ خود بعمداً در آن کتابخانه آتش افکنده تا آنکه کتب متقدمین که نسخ آنها بفرد انحصار دارد یکباره از میان
برود وسپس آنها را از مکنونات خاطر خویش ومخزونات کتابخانه خود مدون ومرتب ساخته انشاء وابداع آنها را
بخویشتن نسبت دهد رفته رفته اینمعنی بسمع مقربان حضرت ومربیان خدمت رسیده در پیشگاه امیر مکشوف آمد
سلطان از آن سخنان روی درهم پیچید اصلا از شانش نکاست وهمچنان بر قدرش می افزود نقل است
در آنزمان ابوالحسن عروضی از آن حکیم فرزانه درخواست کرد که در علوم حکمیه کتابی جامع ونافع تالیف نماید
پس شیخ الرئیس انجاحاً لمأموله کتاب مجموع را که جز ریاضی جامع جمیع اجزاء فلسفه است در رشتهٔ تالیف بیاورد
آورده اند که شیخ ابوبکر برقی که از مردم خوارزم است در علم فقه وتفسیر افضل اهل آنزمان ودر زهد وتقوی
سرآمد زهاد آن دوران بود باکتساب علوم حکمیه واقتناء اجزای فلسفیه رغبتی تام داشت از ابوعلی ملتمس شد
که در مطالب حکمیه که همواره مطلوب او بود کتابی آورد بنابر آن در بیست مجلد اجزاء فلسفه را بپرداخت
وآنها را حاصل ومحصول نام نهاد ونیز شیخ ابوبکر متمنی گشت کتابی در علم اخلاق تصنیف نماید کتاب البر
والاثم را در آن علم شریف تالیف کرد بموجب شرحیکه ابن خلکان در ترجمهٔ شیخ الرئیس آورده است در این ایام
عمرش بیست ودو سال بوده است بالجمله در آن روزگار امیر نوح بن منصور غریق بحر عدم گشت
وسفینه حکمرانی سامانیان در هم شکست وچهار موجهٔ فتنه وآشوب بخارا را در میان گرفت یکچند منصور بن
امیر نوح در آن طوفان حوادث مهار مهام بگرفت سپس غزنویان در آن دیار رایت استیلا برافراختند
روزگاری امور آن نواحی برین منوال بود وچون در آنزمان پدر شیخ الرئیس در حیات نبود وبساط سلطنت
سامانیان بر باد رفته بود آن حکیم برونق دلخواه مرو سامانی نداشت لاجرم بساحت گرگانج رخت برکشید
وچون وزیر خوارزمشاه ابوالحسین سهلی از فقها وهم فقیه نواز زیاده دوستدار بود خاطر شیخ بلقای او میل نمود
لختی از رنج سفر برآسود با تحت الحنک وطیلسان بمجلس ابوالحسین درآمد وزیر احترامی که در خور فضیلت او بود

منظور نکرد چون مجلس عالی از اغیار گردید ابو علی سخن از مسائل فقهیه بمیان آورد ابو الحسین بحری ذخار و ابری دربار
دید در اثنای مناظرات و مباحثات از جایش برخواست و در مکانش نشاند بعد از طی مراسم اعزاز و اکرام از نام
و نشانش جویا گشت و چون دانست اوکیست و مقصود چیست بنده سینه مانون خوارزمشاه شتافت و از قدوم
آن حکیم بزرگ بشارت برد خاطر خوارزمشاه را ابتهاج بی پایان رخ نمود روز دیگر بحضورش طلب کرد
شیخ الرئیس بکاخ سلطانی درآمد توجهات کامله و تفقدات شاهانه مفتخر گشت ماهانه در خور شان و شهریه بقدر کفاف
برایش معین و مقرر شد. چون در آن ایام از افاضل حکما و افاخم اطبا و اعاظم منجمین و اکابر ادبا و اماثل شعرا جمعی کثیر
در ظل حضرت خوارزمشاه مجتمع بودند شیخ الرئیس را نیز در سلک ایشان منظوم داشته بملازمت و مصاحبت آن
جمع بسر میبرد و صحبت ایشانرا غنیمت میشمرد و پیوسته انجمن را زیب بزم سلطنت نموده از مناظرات علمیه و مباحثات حکمیه
ایشان زیاده محظوظ میگشت بهمین منوال و تیره روزگاری میگذرانیدند و چون سلطان محمود بر آن نواحی
استیلا یافت و بر کل آن بلاد فرمان روا گشت چنانکه خوارزمشاه نتوانستی از فرمانش سر پیچد بنمیمت نمامان
و سعایت ساعیان در پی قتل آن حکیم برآمد اما دولتی بر مقصود ظفر نیافت تفصیل آن اجمال انکه سلطان محمود
در مذهب سنت و جماعت قدمی راسخ داشت و از ترویج طریقه عامه غفلت نمیورزید قومی در نزد آن سلطان
متعصب معروض داشتند که شیخ الرئیس در مناهج تشیع سلوک دارد و در اثبات حقیت ایشان جدی کافی
و سعی بلیغ مینماید لاجرم ابو الفضل حسن بن میکال را که از اعیان دولتش بود بفرمود تا نزد خوارزمشاه برود
و پیغام گذارد که بر من معلوم گشته که جمعی از افاضل حکما و افاخم اطبا و اعاظم علما که بمثل و نظیرند در آن دیار توطن دارند
و در نزد شما مجتمعند مقصود آنکه آن جماعت را بپایه سریر اعلی فرستی تا شرف مجلس همیون را ادراک نمایند و عمده مقصود
سلطان محمود قتل شیخ الرئیس بود. چون خوارزمشاه از آن داستان آگاهی داشت و مقصود و منظور
سلطان محمود را میدانست ابو ریحان و شیخ الرئیس و دیگرانرا بخواند و شرح ماجری باز نمود صورت حال
در میان نهاد و گفت دوست ندارم که مثل شما جماعتی که با من مصاحب بوده اید تکلف نزد سلطان محمود فرستم
ولی مرا از اطاعت فرمان او گزیری نیست از آن پیش که حسن بن میکال درآید هر یک رفتن غزنین را کراهت دارد
سر خود گیرد و چون حسن بخوارزم درآید و بزم ما را از حلیه وجود شما عاطل بیند برای ما عذری موجه باشد
چون شیخ الرئیس از حقیقت امر آگاه بود دید ترک بجا یسفرتن بهار رهت عتبه علیا را وداع گفت ابو سهل مسیحی
نیز از رفتن غزنین اعراض کرده با وی متابعت کرد و آن دو حکیم بمانند از کاخ طریق مسافرت پیش گرفتند
و ابو ریحان و ابن الخمار برفتن غزنین رضا دادند چنانچه در ترجمه هر دو مذکور است مع القصه حسن بن میکال در پی
مطلوب بخوارزم درآمد و چون از نیل مقصود محروم ماند لاجرم صورت واقعه بعرض حضور سلطان برسانید
و چون سلطان محمود را در آن باب اهتمام تمام بود بفرمود تا ابو نصر که در علم تصویر خبیر بود صورت ابو علی را
پرداخته و مصوران از آن روی بر نقش حال ابو علی اطلاع یافته تمثال شیخ الرئیس را بپرداختند و مقرر داشت

که آنها را بمردم هوشیار بسپارند تا هر کس را بدان شباهت بینند و اصل را با سواد مطابق یابند گرفته بپایه سریر سلطنت میبر
بفرستند من جمله چند تمثال هم بساحت جرجان فرستاده شد القصه شیخ الرئیس با همراهان بعزیمت جرجان و دیگر
روانه شدند ابو سهل مسیحی در طی طریق از فرط تشنگی راه عدم پیش گرفت چنانکه در شرح حال ابو سهل مسیحی شرح یاد کردیم
شیخ الرئیس افتان و خیزان با رنج بسیار خود را بابیورد رسانید با آنکه رنجور و آشفته حال بود در آنجا درنگ نکرده
بسا ارتحال یافت و از آنجا بنیشابور راه انتقال جست بچند در آن سرزمین بعزم اقامت بسر برد روزی از ماوای خویش
بیرون شد گروهی را دید گرد آمده اند و سخنی در میان دارند شیخ الرئیس بهانه در آنجا ایستاده استراق
سمع نمود نام خود بشنید چون نیک گوش فرا داشت مکشوف افتاد که آن جماعت از فرار شیخ و فرمان سلطان محمود
سخن میرانند شیخ زیاد بر خود بترسید صلاح وقت در آن دید که از آنجا مهاجرت نماید لاجرم روی بجرجان نهاد
و آن اوان زمان سلطنت قابوس بود ارباب سیر در آداب و سیر آن سلطان یاد کرده اند که وی
پادشاهی فاضل و فاضل دوست و هنرمند و هنرپرور بود حکما را خواستار و دوستار گشتی و چون صیت
خصایل آن امیر عادل فاضل گوش زد اعلی و ادنی شده بود شیخ با کمال استظهار در آن بلد رحل اقامت افکند از آنکه
راه معاش بروی تنگ آمد ناچار طبابت پیش گرفت رفته رفته بدان فن شریف علم شد گروهی که با مراض مزمنه
مبتلا شده و از هیچ علاج سودی نیافته بودند باستعلاج نزد وی حاضر میشدند و در زمانی اندک آن رنج بسیار را
بهبود حاصل میگشت و از آن روی ویرا ثروت و مکنتی فراهم شد در خلال آن احوال خواهرزاده قابوس سخت
رنجور گشت و زمانی دراز پهلو بر بستر ناتوانی نهاد اطبای آن شهر با جد بلیغ و جهد کافی دسته دسته بمعالجت بربالینش
می نشستند و بتجربه تمام بر میخواستند روز بروز قوی در نقصان و مرض در ازدیاد می بود و از هیچ غذا و هیچ دوا
سودی نمیدید مر قابوس را از آن رنجوری و لاعلاجی ملالتی بی پایان بود روزی بعرض رسانیدند که در این
اوقات طبیبی باین شهر درآمده در تشخیص امراض ید بیضا مینماید و در علاج مرضی دم مسیحا بکار میبرد قابوس چون این بشنید
با عجلت بسیار باحضارش فرمان داد ملازمان علیه علیا نزد شیخ شتافته بیدرنگ بدربارش بردند سپس بارگاه
بارگاه درآمد بفرمود تا بر بالین بیمار قدم گذارد بنابفرموده سلطان ببالین مریض درآمد جوانی دید
خوب روی متناسب الاعضا که طلعتش غیرت آفتاب و طره اش خجلت مشک ناب بود و هنوز خطش از بناگوش
ظاهر نمیده و سنین عمرش به بیست نرسیده شیخ نزدیک بستر مریض نشست نخست از ابتدا بپرسید و نبض بگرفت
و قاروره بخواست بعلامات و دلایل طبیه متوجه گشت ساعتی بتفکرت فرو رفت و گفت اکنون مرا شخصی باید که جمیع
محلات و بیوتات شهر را بشناسد آنگاه مردی را که از همه جا آگاه بود حاضر کردند پس بفرمود تا مجلس را از اغیار
بپرداختند چون بنحوی که میخواست مجلس خلوت گشت آن مرد را نزد خود خواند و بنشانید نبض بگرفت و گفت
نخست نام محلات را بیان کن همی یک یک میشمرد تا بمحلتی منتهی گشت که از ذکر آن محلت شریانرا در زیر انگشتان
حرکات مختلفه و قرعات مضطربه طاری شد شیخ الرئیس حس نبض از دست بداد آن مرد را بفرمود که اینک

ن
بیع اول شهر بیت
بحث

خانهائیکه درین محلت است تعداد نما پس نبض بگرفت هوش بر نبض و گوش بر گفتار آن مرد فرا داد و وی همی اسامی خانها میگفت تا بنام خانهٔ رسید که شریان را حالات مختلطه و آثار غریبه ظاهر گشت شیخ الرئیس نبض را از دست رها کرد و گفت کس دیگر خواهم تا اسامی ساکنان آن سرا را باز نماید مردی بدینصفت حاضر نمودند شیخ بدو گفت نام اهالی آن خانه را یکان یکان باز گوی پس انگشتان بر نبض نهاد و سمع بر گفتار مرد بداشت آن مرد نام یک یک میگفت تا آنکه نامی بر زبان راند که نبض از کار طبیعی بازمانده بار تعاشش و ارتعاد در افتاد اگر در هر بار سایر دلالات بر نبض دیگرگون میگشت در این بار آخرین زیاده تغییر یافت شیخ الرئیس روی معتمدان قابوس کرد و گفت این پسر بر فلان دختر که در فلان خانه و در فلان کوی و فلان محلت هست عاشق است از درد فراق و رنج هجران باینحالت در افتاده درمان آن درد و چاره آن رنج دیدار معشوق و وصل محبوب است در تمام اعمال از آن جوان رنجور احوال و اقوالی ظاهر میگشت که بر صدق آن مقالات برهان ساطع بود بعد از اتمام مجلس و تحقیق مطلب محقق گشت که امر چنان است و مایهٔ بیماری همان بعد از آن مراتب را بعرض قابوس رسانیدند قابوس را عجب آمد وی را طلب کرد چون بحضور قابوس در آمد و با وی سخن در پیوست از نشانها که در تمثال شیخ دیده بود او را بشناخت از جای برخاست در کنارش گرفت و بر مسند خود بنشانید و گفت ای افضل فیلسوفان و ای اکمل دانشمندان از تشخیص آن مرض باز گوی گفت چون نبض و تفسره و علامات دیگر دیدم دانستم که این مرض در ابتدا از امراض بدنیه نبوده است بلکه از اعراض نفسانیه بوده است و چون بیقین میدانستم که آن بیمار از فرط حیا کتمان سر خواهد نمود ناچار راه تشخیص را در سلوک آن منهاج دیدم و چنانچه معروض افتاد اصابه حدس نمودم پس صورت ماجری مکشوف داشت ملک را زیاده خوش آمد آفرینها راند بصلات و جوائز و باکرام و اعزازش چندان بنواخت که مزیدی متصور نبود پس گفت ای اجل حکیمان و ای افضل فیلسوفان این هر دو خواهرزادگان من و با یکدیگر خاله زادگانند اختیاری نیکو کن تا دختر را برای این پسر بعقد ازدواج پیوند دهیم پس شیخ بحسب فرمان قابوس اختیاری معین کرده عقد بر بستند بیمار را در اندک زمان آن رنج بسیار زائل گشت نظیر این معالجه را عارف کامل مولوی رومی در ابتدای دفتر اول مثنوی در حکایت عاشق شدن پادشاه بر کنیزک بنظم آورده ولی چون شرط تصنیف و طرز تالیف این کتاب مستطاب آنست که در مقام بیان مطالب و توضیح مقاصد بشعر پارسی و عربی تمثل نجویند از ایراد آن نظیر و شرح آن قصه دلپذیر اغماض کرده بمهم خویش پرداختیم با لجمله قابوس مصاحبت آن فیلسوف بزرگ را غنیمت دانسته آناً فاناً بر اعزاز و احترامش می افزود و در نزد سلطان محمود شفاعت و ضراعت را در بارهٔ او از حد بگذرانید از آن مفاوضات و مراسلات عاقبت کار محمود گردیده غبار کینه که سلطان محمود از شیخ الرئیس در سینه داشت بکسره زائل گشت مع القصه چندی آن حکیم بزرگ در ملازمت قابوس بسر برد قضا را در آن ایام اهل مملکت بر قابوس شورش کرده نوائر فتنه چنان اشتعال یافت که از هیچ خاموش نشد بساط سلطنت پامال و خود دستگیر آمده در یکی از قلاع بسطام که موسوم بجناشک بود در ابتدای حبس آوردند

و بعد از چند روز مقتول گشت چنانکه این واقعه در تواریخ مضبوط است پس بناگزیر شیخ از جرجان بعجلت تمام بیرون شده طریق دهستان پیش گرفت مدتی در آن سرزمین اقامت و بتالیف چند کتاب اشتغال جست و پس از چندی بیمار و ناتوان بساحت جرجان معاودت نمود در بسط بلوی و بث شکوای خویش قصیدهٔ غرائیه که یک بیتش این است بیاورد

لَمّا عَظُمْتُ فَلَیْسَ مِصْرٌ واسِعی　　لَمّا غَلا ثَمَنی عَدِمْتُ الْمُشْتَری

یعنی چون مرا قدر و رتبتی پدید آمد هیچ شهر و دیاری را گنجایش اقامت من نبود و چون کالای وجودم گران بها گردید مشتری خود را نایاب و مفقود یافتم و هم در آن ایام ابو عبیدالله جرجانی مسمی بعبدالواحد بجهة تحصیل علوم فلسفه مصاحبت شیخ الرئیس را اختیار نمود و همواره تا اواخر ایام زندگانی آن حکیم فرزانه چندان پیش از بسر میبرد که اکثر مورخین تمام حالات شیخ را از قول او روایت کرده اند و غیر اخبار او را در آن باب مستند و معتمد ندانسته اند از ابو عبیدالله نقل کرده اند ابو محمد شیرازی که در جرجان ساکن بود و بتحصیل علوم فلسفه رغبتی تمام داشت از شیخ درخواست نمود که فضل شامل عام و فیض کامل تام را از وی دریغ نداشته بافادات و افاضات خویش وی را مستعد و مستفیض دارد شیخ الرئیس از قبول این معنی بر وی منت نهاد پس ابو محمد در قرب جوار خود از برای شیخ الرئیس خانه خریداری نمود و شیخ در آنجا فرود آمد با فراغ بال و رفاه حال در آنخانه بسر میبرد همه روزه بمحضر شیخ سعادت اندوز شده علم منطق و مجسطی از او فرا میگرفت و ابو عبیدالله نیز از هر باب در هر کتاب با او موافقت و مرافقت داشت و چون روزگار دراز از وی دست فتنه و آشوب کوتاه بود بتصنیف و تالیف مواظبت جسته کتاب اوسط جرجانی و مبدأ و معاد و دیگر کتب را در آن ایام بپرداخت چنانکه تفصیل جمله آن کتب مرقوم خواهد گشت و هم مؤلفاتی را که در دهستان شروع کرده بود بپایان برد چون زمانی برین بگذشت و از مکث جرجان دلگیر گشت از آنجا مسافرت کرده بجانب ری متوجه گشت و آن روزگار ایام سلطنت مجدالدوله و ملکه مادرش بود و برخی که از جلالت قدر و فخامت جاه شیخ الرئیس اطلاع داشتند از ورود او آگاه بودند نزول وی را بدان سرزمین معروض داشتند شیخ الرئیس را طلب فرمودند چون بشرف حضور سعادت یافت زیاده توقیرش نمودند و در التزام سدهٔ علیا حکم اکید عز صدور یافت شیخ الرئیس تقبیل آستان کرده در عتبهٔ علیه ملازمت جست اتفاقاً در آن ایام مجدالدوله را مرض مالیخولیائی عارض گردید ملکه شیخ را بمعالجت بخواند در اندک زمان از علاج آن مرض آثار مسیحائی ظاهر نمود احسان بسیار و اکرام زیاد از ملکه بدید و در آن ایام کتاب معاد را بنام مجدالدوله تصنیف نمود در اثنای آن روزگار این معنی اشتهار و انتشار یافت که سلطان محمود بعزم تسخیر ری مراحلی طی کرده و عماقریب رایت استیلای او در آن نواحی شقه گشا خواهد شد شیخ الرئیس را خوف و هراس غالب آمد ناچار از ری بقزوین انتقال نمود و از قزوین بهمدان رفت و آن ایام نوبت امارت و حکمرانی بنام شمس المعالی بن فخرالدوله بود و شیخ الرئیس بکد بانوبه که از امرای شمس الدوله بود

پیوست و یکچند نظارت امور وی با و تعلق گرفت قضارا در آن ایام شمس الدوله را قولنجی طاری گردید مراتب طبابت او
در حضرت سلطنت مکشوف افتاد آن حکیم را بخواست و استعلاج نمود شیخ الرئیس با حسن و شایستگی معالجه و سایر تدابیر
طبیه وی را از آن مرض خلاص داد و مورد تحسین و آفرین شمس الدوله گردید در همان مجلس آن حکیم اجل را بخلاع گرانمایه
بنواخت و هم بمنادمت خویش امتیازش داد و در اثنا شمس الدوله بجز ما نشاهان و حرب عناز که حاکم آن دیار بود
توجه فرمود و شیخ نیز در آن سفر ملازم بود و بعد از تلاقی فریقین شمس الدوله را مطلوب میسر نگردید و فتحی دست نداد
بهمدان معاودت نمود از شیخ الرئیس درخواست کرد که کلیه امور وزارت وی را متقلد گردد و او قبول نمود
یکچند رتق و فتق مهام را با نهایت اقتدار بگذرانید چون در آن ایام خزانه شمس الدوله تهی از سیم و زر بود
مقنای لشکریان و وظایف ملازمان و مرسومات صاحب منصبان چنانچه بایستی با یشان عاید نمیشد مردمان این معنی را
از شیخ الرئیس دانسته بتحریک ارباب غرض و تعیین اصحاب حسد گروهی از لشکریان بسرای شیخ ریختند و آنچه یافتند
بغارت بردند پس وی را گرفته بحضور شمس الدوله آوردند و بر قتلش تحریض مینمودند شمس الدوله آن عریضه را
التفاتی نیاورد ولی محض اطفاء نوایر فتنه و اخفاء محبت آن حکیم فرزانه دست وزارت او را کوتاه کرد لاجرم
شیخ الرئیس خانه نشین و خلوت گزین گردید منزل ابوسعید و خدوک که با او اتحاد داشت فرود آمد و هم
قریب چهل روز در آنجا متواری بود اتفاقا در آن ایام مرض قولنج که شمس الدوله را معتاد بود بر وی
عارض گشت در طلب شیخ الرئیس جد و جهد بسیار کرده بعد از جستجوی بیشمار از وی نشانی جستند شمس الدوله
جمعی از خواص خود را نزد وی فرستاده حضورش را خواهشمند گردید شیخ الرئیس اطاعت کرده پس از درک
حضور شمس الدوله از دیدار وی فرحی بنهایت حاصل نموده با تفقدات بی پایان و توجهات بیکران
مراسم اعتذار بجای آورد شیخ الرئیس دیگر باره آن عارضه را علاج نمود شمس الدوله از قدر معاندینش بکاست
بیش از پیش بر اعزاز و اکرامش بیفزود و ثانیا منصب جلیل وزارت را بوی تفویض فرمود در آن ایام ابوعبید الله
که از اجله تلامید شیخ الرئیس و از خواص اصحاب او بود مستدعی گشت که کتب ارسطو را شرح نماید چون از برای آن حکیم
بزرگ با وجود مشاغل وزارت فراغتی نبود از آن درخواست معذرت خواست و چون ابوعبید الله الحاح را بحد
بگذرانید فرمود اکنون که ترا بکشف حقایق حکمیه رغبت است مخزونات و معتقدات خود را مدون خواهم
داشت و بی آنکه مباحثت دیگران و اقوال مخالفین در میان آرم تألیفی خواهم کرد ابوعبید الله بشکرانه این منت
شاکر و دعاگفت پس شیخ الرئیس قبولا للملتمس بتصنیف طبیعیات شفا پرداخت و ایضا کتابی از کتب خمسه
قانون را نیز در آن ایام برشته تصنیف در آورد از فرط میل و کثرت ولع که او را در مقالات علمیه بود هر شب
جمع کثیری از طلاب علوم و جم غفیری از علماء آن مرز و بوم در حضرتش جمع میشدند و از بیانات شافیه و مقالات
وافیه آن فیلسوف اعظم استفاده و استفاضه مینمودند ابوعبید الله گوید هر یک از متعلمان را نوبتی بود
که تقدیم و تاخیر میسر نمیشد من در موعد مقرر از کتاب شفا مستفید گردیدم پس دیگران مستفیض میشدند

عنان

و زمانی بر این منوال برگذشت اتفاقا شمس الدوله بحرب حاکم جبال که طغیان و سرکشی آغاز کرده بود تصمیم عزم داد
و بفرمود تا شیخ الرئیس نیز مانند رایت منصور همراه باشد پس شیخ الرئیس از ملازمت استعفا کرده معاف شده
در همدان بماند و امیر بیرون رفت باقتضای تقدیر و سوء تدبیر در عرض راه دیگر باره امیر را مرض قولنج
عارض گشت از وجود مقویات مرض و فقدان اسباب علاج قولون را از هر باره رنج افزون آمد باتصواب
امرا و سایر ملازمان از پی اصلاح مزاج و انجاح مرام بصوب همدان عطف عنان کردند و امیر را در محفه
جای داده روی براه نهادند هنوز بلده همدان نرسیده بودند که گرگ اجل در رسید و صولت حیاتش
در هم شکست امرا و اعیان آن مملکت بحکومت فرزندش تاج الدوله رضا دادند و با وی بیعت کردند
و کس بطلب شیخ فرستادند تا وزارت را متقلد شود چون در روزگار شمس الدوله از لشکریان و سایر
مردمان رنج بسیار دیده و ناملایم بیشمار شنیده بود از قبول وزارت امتناع جست و از خوف اجبار و بیم الزام
ایشان بخانه ابوغالب عطار که از تلامید و هم از خواص دوستانش بود متواری گردید مکتوبی بعلاء الدوله
ابوجعفر کاکویه بنوشت ایما بر آنکه اشتیاق تقبیل حضور زیاده از آنست که در ذرایع و عرایض در آید هرگاه باحضارم
اظهاری شود بزیارت عتبه علیه شتابان خواهم شد آن مکتوب را در نهانی بجانب علاء الدوله بفرستاد شیخ
در آن هنگام ابوعبید الله از شیخ الرئیس درخواست نمود که اکنون اوان فراغت و زمان رفاهیت است خوشتر
آنکه اوقات سراسر افاضات باتمام تتمه شفا و قانون مصروف آید شیخ قبول نمود و ابوغالب را بخواست و از وی
کاغذ و محبره طلب کرده پس رؤس مسائل حکمت را که بایستی در آن کتاب درج نماید در ده روز فهرست کرده پس
در مطالب عالیه و مقاصد شریفه آن کتاب تجدید نظر فرموده یک یک را شرح مینمود و بر دقایق و نکات آن
می افزود و آنچه را تعلق بمطلبی و بمقامی میدانست در محل خود ایراد میکرد هر روز چندین ورق بر این نسق
تسوید و تحریر میفرمود و چون از طبیعیات و الهیات آن کتاب خاطر بپرداخت و جمله را از سواد به بیاض آورد
بتالیف اجزاء منطقیه آستین بر زد و جزوی از آن اجزاء بر نگاشت آورده اند که تاج الملک در ایام شمس الدوله
در سلک امرای وی منسلک بود چون پسرش تاج الدوله بر مسند حکمرانی جای گرفت دست وزارت
بر او مسلم شد نظر بکینه دیرینه که از شیخ الرئیس در دل داشت در حضرت تاج الدوله از شیخ الرئیس سعایت برد
و شکایت آغاز کرد که وی را با علاء الدوله کاکویه در نهانی مراسلات و مفاوضات است آن سخنان بر تاج الدوله
اثر کرده بفرمود تا شیخ را گرفته بزندانش برند جمعی در صدد بر آمدند و در هر جا گمان رفتی میرفتند آخر الامر جمعی از خانه
وی گماشتگان تاج الملک را بخانه ابوغالب عطار دلالت کردند ناگهان بخانه ابوغالب در آمده شیخ را بند کرده
بقلعه بردان بردند نقل است که چهار ماه در آن قلعه بماند در آن ایام که هنگام سجن و سجین او بود فراغ وقت را
غنیمت شمرده بعضی اجزاء شفا را که ناتمام مانده بود باتمام برد و کتاب هدایه و رساله حی بن یقظان را نیز در آن قلعه
تصنیف نموده و قصیده در شرح حال خود که یک بیت آن اینست انشاد فرمود   دخولی فی الیقین کما تراه   و کل الشک فی امر الخروج

بردان
قریه ایست در هفت
فرسخی بغداد

یعنی آمدن من باین مکان چنانچه مشاهدت میکنم یقین است و در امید نجات و خلاصی خود ازین تنگنای حبس شک دارم
در خلال آن حال علاء الدوله بقصد تنبیه تاج الدوله و تسخیر همدان بدانصوب متوجه شد تاج الدوله چون تاب مقاومت
نیاورده بقلعه بردان که شیخ محبوس بود پناه برد چون علاء الدوله بدون منازعی بهمدان درآمد بحکم فتوت
و مروت همدانرا به پسر شمس الدوله واگذار نموده و خود باصفهان مراجعت کرد بعد از نهضت علاء الدوله و
تاج الملک وزیر با شیخ الرئیس در مقام اعتذار برآمده و از وی درخواست کرد که در صحبت ایشان بهمدان
باز گردد شیخ مسئول ویرا مقبول شمرده بمصاحبت پسر شمس الدوله و تاج الملک بهمدان آمده در خانه یکی از سادات
علوی که از دوستان وی بود منزل گزیده و باب مراودت و مخالطت بر مردمان مسدود کرده از اجزاء
منطقیه و سایر مباحث شفا که ناتمام بود در خانه علوی بپایان برد و رساله ادویه قلبیه را هم در آن زمان بپرداخت
گویند بعد از وفات شمس الدوله قریب دو سال در کنج انزوا با کنج تالیف و تصنیف بسر برد و چون از طول
اقامت دلتنگ شده بود بهوای رفتن صفهان در افتاد و همی بانتظار وقت و انتهاز فرصت میگذرانید
تا آنکه مقتضیات را موجود و موانع را مفقود یافت لباس اهل تصوف در پوشید برادر کهتر خود محمود را
با ابوعبید الله و دو غلام همراه داشته طریق اصفهان را وجه همت ساخت بعد از رنج بسیار بقریه طبرک که نزد
یک شهر اصفهان بود در رسیدند و چون یک دو روز در آن قریه از رنج راه برآسودند علاء الدوله را خبر شد
که آن مطلوب و آن مقصود که همواره انتظارش میبرد بقلمرو او وارد گشته جمعی از مشاهیر امرا و ارکان و گروهی
از معارف فضلا و اعیان صفهان را بفرمود که ویرا استقبال نمایند و جنیبتی مخصوص با ساخت سلطانی و خلعتی
گرانبها و سایر تشریفات نیز برای شیخ آماده داشتند پس در کمال اعزاز و احترام بشهر صفهانش وارد نمودند
در یکی از محلات در خانه عبد الله بن ابی که از اعاظم رجال بود فرود آوردند و هر گونه مایحتاج که در خور و شایسته بود
فراهم کردند پس علاء الدوله دیگر روز شیخ الرئیس را بحضور خود دعوت نمود زیاده از حد تعظیم و تبجیل مرعی فرمود
و مقرر داشت تا در لیالی جمعه جمعی از فقها و حکما که در آن بلد اقامت داشتند بمجلس علاء الدوله حضور بهم رسانند و جز
مناظرات علمیه و مباحثات حکمیه سخنی در میان نیارند نقل است در هر شب جمعه که علما حاضر می گشتند شیخ الرئیس مسئله را
مطرح سفر مود و چون بسخن در آمدی دیگران سراپا گوش میشدند و از بیاناتش استفادات مینمودند و هر کس را
در هر باب شبهتی بود از وی میپرسید با بیانی موجز حل مینمود در آن ایام وقتی ابو منصور جبان که یکی از فضلا و ادبای
اصفهان بود در نزد امیر علاء الدوله نشسته و شیخ نیز حاضر بود از لغات عربیه سخن در پیوست شیخ در آن باب
لوای مفاخرت برافراشت ابو منصور گفت علوم فلسفه و حکمت را چندان فرا گرفته ای که هیچکس را با تو یارای همسری
و برابری نیست ولی فن لغت بسماع اهل لسان منوط و موکول است بدین واسطه در این مورد اقوال تو حجت
نباشد شیخ را این سخن گران آمد بکتب لغت رجوع نموده کتاب تهذیب اللغه که از تصانیف ابو منصور ازهری است

نشستن شیخ الرئیس در اصفهان

از خراسان طلبید و نسخ دیگر نیز بدست آورده و بمطالعه آن کتب مشغول گردید و در علم لغت مرتبه رسید که مافوق آن متصور
نبود بعد از آن قصیده انشاد نمود مشتمل بر لغات طریفه و الفاظ بدیعه و سه رساله انشا نمود که هر رساله بر چند فصل مشتمل بود
یکی بر طریقه ابن عمید و ثانی بر سبک صاحب ابن عباد و دیگری بر شیوه ابراهیم ابو اسحق صابی و آن رسایل را مانند مکتب
قدیم مرتب داشت و آن دستان را امیر در میان نهاد و درخواست نمود که آن راز را مکتوم فرمود بهیچوجه ابراز نفرماید
بنابر رسم معهود روزی ابو منصور بحضور امیر درآمد بعد از طی مقالات بدو متوجه گشت و گفت این رسایل را در بین ویرانها
یافتیم و همی خواهیم تا مضامین نظم و نثر آنرا معلوم کنیم ابو منصور بگرفت و آنها را با دقت نظر مطالعت کرد و بسیاری
از آن مواضع بروی مشکل ماند در این اثنا شیخ الرئیس حاضر گشت هر لغتی که بر ابو منصور مشکل مانده بود بیان فرمود و در بیان دلایل
و استشهاد چندان احاطت و استیلاء ظاهر کرد که حاضران در حیرت شدند ابو منصور بفراست دریافت که آن نظم و نثر
از نتایج طبع اوست لاجرم خجل و منفعل بنشست و معذرت برخواست و گفت آمنا و صدقنا که تو خود در هر فن از همه
ذی فن افضل و اعلمی و در آن اوان کتاب لسان العرب که در فن لغت است تالیف فرمود و شیخ را فرصتی دست نداد
که از سواد به بیاض آورد و آن کتاب با سایر مؤلفات وی بغارت رفت چنانکه تفصیل آنرا در خاتمه ترجمه یاد خواهیم کرد
و مقارن آن ایام علاء الدوله منصب جلیل وزارت را بدو تفویض فرمود نقل است در آن روزگار که عنان وزارت
در کف کفایت شیخ الرئیس بود همواره قبل از طلوع صبح صادق از خواب برخواستی و بتصنیف و مرور کتب اشتغال
ورزیدی و بعد از ادای فرایض تلامیذ او مانند کیا رئیس بهمنیار و ابو منصور زیله و عبد الواحد جرجانی
و ابو عبد الله معصومی و سلیمان دمشقی و جمعی دیگر در حضرتش حاضر میشدند حقایق حکمیه و دقایق طبیه و دیگر علوم را
استفاضه مینمودند بهمنیار گوید در آن ایام شبی را در صحبت احباب بعشرت و عیش صبح کرده بودیم بعد از افتراق
بمدرس اجتماع کردیم شیخ الرئیس بتحقیقات دقیقه مبادرت جست هر قدر در تفهیم مطالب و توضیح مقاصد اهتمام فرمود
آثار فهم و ادراک در ما ندید بجانب من متوجه گشت و گفت پندارم که دوش اوقات شریفه و عمر عزیز را بتعطیل و اهمال
ضایع کرده اید عرض کردم چنان است که دریافته اید پس برآشفت و آب در دیده گان بگردانید و آه سرد برآورد
و گفت بسی افسوس دارم که عمر گرانمایه به بیهودگی درباخته و باین معارف و معانی قدری و وقعی ننهاده اید سبحان الله
ریسمان بازان در پیشه خود بمقامی میرسند که مایه حیرت هزار عاقل میشوند و شما در اقتناء معارف فقه چندان
قادر نشده اید که جهال زمان از ملکات روحانیه شما متحیر گردند الغرض آن شاگردان فخام که هر یک استادی مسلم
بوده اند همه روزه از محضر وی استفادت مینمودند و در ادای فرایض پنجگانه بوی اقتدا میکردند و بفیض صلوة
جماعت مستفیض میشدند پس شیخ الرئیس بقطع و فصل امور و اصلاح نظام جمهور میپرداخت از رای رزین و فکر
دوربین در اصلاح عباد و تعمیر بلاد و اطفاء فساد تدبیراتی مینمود که اصحاب کیاست را عقول بحیرت فرو میشد
آورده اند که در آن ایام یکی از ابناء امرا که خود از منتسبان سلطنت بود بمرض مالیخولیا گرفتار شد در خاطر وی
چنان نقش گرفته بود که خود گاو فربهی شده است همه روزه بانگ گاو میکرد و هر کس نزدیک وی میرفت

پرداختن شیخ الرئیس به معالجه بیمار

او را بچه میداشت و میگفت اینک من گاوی فربهم مرا بکشید و از گوشت من هریسه نیکو فراهم کنید روزگاری براین
احوال برگذشت و مرض وی هر روز بیش از پیش میگردید رفته رفته اشتداد آن مرض بجائی رسید که هیچ از اشربه و اغذیه
نمیخورد و از آرزوی او را هزالی مفرط عارض شده بود اطبا از معالجت عاجز آمدند لاجرم تفصیل مرض و عجز اطبا را
در حضرت علاء الدوله عرضه داشتند و متمنی شدند که شیخ را بمعالجت برگمارد پس علاء الدوله شیخ الرئیس را التماس
و بفرمود تا آن مرض را معالجه نماید شیخ پرستاران مریض را بخواند و از ماهیت آن مرض چنانچه باید اطلاع یافت گفت
بروید او را بشارت دهید که اینک قصاب را خبر کرده ایم همی آید تا ترا بکشد مریض چون این خبر بشنید شادی
بسیار کرد و از جای برخاست و نشست شیخ با تجمل و کوکبه وزارت بدر سرای بیمار آمد و خود کاردی بدست گرفته
با یک دو تن از ملازمان بدرون سرای رفت و فریاد زد گاوی که او را باید کشتن در کجاست بیرون بیاورید
تا بکشیم بیمار چون این بشنید آن نعره‌ای که داشت مانند صدای گاو بانگی کرد یعنی اینجاست شیخ فرمود که او را میان
سرای بکشید و ریسمان بیاورید که دست و پای او را ببندید بیمار را چون این صدا بگوش رسید از فرط خوشحالی
برخاسته بمیان سرای درآمد و بر پهلو بخفت پس دست و پای او سخت محکم ببستند شیخ خود نزدیک آمد
و کارد بر کارد بمالید و بنشست و دست بر پهلوی او میزد چنانکه عادت قصابان است پس گفت این گاو
سخت لاغر است امروز برای کشتن خوب نیست چند روز او را علوفه دهید تا فربه شود آنگاه او را بکشیم این بگفت
و از پهلوی او برخاست و دستور العمل داد که غذا در پیش او برند گویند بخور تا فربه شوی و زودتر ترا بکشند
بیمار از شوق آنکه زودتر کشته شود بخوردن درآمد و بدان سبب از هر گونه اشربه و اغذیه بدو دادند و داروهای
مناسب خورانیدند و اطبا بفرموده شیخ دست بمعالجت برگشودند و در اندک زمان آن بیمار از آن مرض
صعب العلاج خلاص یافت علاء الدوله را از آن تدبیر صایب و آن علاج نیکو زیاده شگفت آمد و بر تحسین
و آفرینش بیفزود در تاریخ الحکما مضبوط است که در آن ایام باتمام بقیه کتاب شفا پرداخت و از کتاب
منطق و مجسطی فراغت یافت چه قبل از آن بر کتاب اقلیدس و ارثماطیقی و موسیقی اختصار نموده بود و در
هر کتاب از ریاضات زیادتیها که محتاج الیه میدانست بیفزود اما در مجسطی ده شکل از اختلاف منظر ایراد کرد
و همچنین در آخر مجسطی در علم هیئات مطالبی آورد که قبل از وی نیاورده بودند و در کتاب اقلیدس شبهاتی
چند ایراد کرد و در ارثماطیقی خواص حسنه استنباط نمود و در موسیقی مسئلها افزود که متقدمین حکما از آنها غافل بودند
همی بر آن کتاب میفزود تا آنکه بجمیع فنون حکمیه مشحون آمد و بتصحیح و تنقیح آن پرداخت و جمله آنها در آنجا اتمام
پذیرفت الا کتاب نبات و حیوان گویند آن کتاب را در سالی که علاء الدوله بشاپور میرفت در عرض راه
تصنیف نمود و ایضاً در آن روزگار که متقلد وزارت و مقیم اصفهان بود کتاب نجات را که از اجل تصانیف
اوست برشته جمع و تالیف درآورد الغرض هر روزه بیش از پیش در حضرت علاء الدوله اختصاص
و مرتبتی دیگر میدید گویند در ایامی که علاء الدوله محض اصلاح پاره‌ای از مفاسد بهمدان رفت شیخ نیز ملازم بود

شاپور
شهریست از شهرهای فارس
از آنجا تا شیراز
پانزده فرسخست
مرحله

ابو عبید الله که پیوسته مصاحب شیخ الرئیس بود حکایت کند در آن ایام شبی در مجلس علاء الدوله صحبت از نجوم در پیوست
و اختلالی که در تقاویم معموله بحسب ارصاد قدیمه واقعست بیان آورد علاء الدوله بفرمود که شیخ الرئیس دست از آستین
فضایل برآورده بپای مردی دانش و بینش رصدی بنا کند پس گنجور خویش را بخواند و مقرر فرمود که هر نوع و هر طور
که آن دستور معظم دستور العمل دهد بیدرنگ مصارف مقرره را بپردازد ابو عبید الله گوید که شیخ مرا طلب کرده
اصلاح آن امر و انجام آن مقصد را در عهده اهتمام من مفوض داشت محض تسهیل عمل و تشریح نکات و توضیح دقایق
خود رساله در آن باب املا فرمود و من بحسن اهتمام و کمال مراقبت در چند سال نیل مقصود را چندان آلات
و ادوات فراهم آوردم که مزیدی متصور نبود ولی کثرت اسفار علاء الدوله و وفور مشاغل شیخ الرئیس در سال
از بنای رصدخانه شاغل و مانع گشت از آرزوی آن امر معوق ماند و حاصلی که در آن باب نماید شد آن بود که
اکثر غوامض نجومیه منحل گشت و اغلب اعمال رصدیه معلوم و مشهود گردید و کتاب حکمت علائیه را در آن ایام بانجام رسانید
و هم ابو عبید الله گوید مدتها گذشت که در زمره تلامیذ آن استاد الکل فی الکل بودم هرگز ندیدم که در سیر کتب
بترتیب مطالعه نماید بلکه مواضع مشکله هر کتاب را تفحص نمودی تا شان و مقام مصنف را بشناسد
و هم نقل است که چون کتاب مختصر اصغر را که در منطق تالیف کرده است بشیراز بردند فضلا و حکمای آن سرزمین
در چند موضع آن کتاب ایرادات و شبهات یافته بر جزوی چند نوشتند با مکتوبی نزد ابو القاسم کرمانی که رفیق
ابراهیم بن بابا دیلمی بود فرستادند ابو القاسم آن اجزا را نزد شیخ الرئیس برد شیخ اجزا را بگرفت و نظر میکرد
و با ابو القاسم صحبت میداشت و با سایر مردم سخن میگفت تا هنگام نماز عشا بر این منوال بگذرانید پس آغاز نوشتن
ایراد و جواب یک یک از آن شبهات را نمود و آن ایام فصل تابستان و شبها در نهایت کوتهی بود هنوز شب بنصف
نگذشته بود که تمام آن ایرادات و آن شبهات را جواب بنوشت ابو القاسم کرمانی گوید بر شیخ وارد گشتم در حالتی که
شیخ بر مصلی نشسته و اجزائی که در جواب مشکلات علمای شیراز نوشته بود نزد من نگهداشت و فرمود این اجزا را
بگیر در مکتوب خود از تحریر جواب مسائل و صورت حال بنویس ابو القاسم صورت حال را بنوشت و چون فضلا
و علمای شیراز آن تحریر دلپذیر و مطالب بی نظیر را دیدند متعجب گردیدند و بر فضایل و قصور ادراک خود
اعتراف نمودند و اقرار آوردند حکایت کرده اند در هنگامی که آن فیلسوف بزرگ در اصفهان متقلد وزارت
بود وقتی علاء الدوله کمربندی از سیم که محلی بزر و مکلل بلآلی بود با کاردی که از جواهر ترصیع و از گوهرهای قیمتی
آویزها داشت بوی موهبت فرمود و چون آن کمر مرصع و کارد مکلل با زینت وی مناسب نبود یکی از غلامان که مقرب
حضور بود ببخشید پس از چند روز علاء الدوله بدید که آن غلام کمر را در میان بسته و آن کارد را بر کمر زده حقیقت
امر را بپرسید غلام عرض نمود که شیخ الرئیس بمن کرامت کرده است علاء الدوله زیاده از نیمی برآشفت چه آن
کمر و آن کارد از مختصات علاء الدوله بود و غلام را سیاستی بلیغ نموده بقتل شیخ کمر بربست یکی از محرمان حضور
که بادی اتحاد و دوستی داشت شیخ را از ماجری مطلع ساخت و آن حکیم از لباس معتاد کسوت دیگر تن بیاراست

از اصفهان روی بری نهاد چون بدان سرزمین درآمد از پی تحصیل قوت بیازار شد بهر سوی مینگریست
دکه بنظر درآورد که درآنجا جوانی نیکوروی نشسته جمعی از مرضی بروی اجتماع دارند شیخ نزدیک دکهٔ آنجوان طبیب بایستاد
و در اعمال و اقوال او چشم دوخته و گوش فرا داشت در آن اثنا زنی قاروره بر دست باستعلاج نزد وی حاضر شد
جوان چون قاروره بدید بلا تأمل و درنگ گفت مریضی که این قارورهٔ اوست یهودیست بعد از آن گفت چنین
میدانم که صاحب قاروره امروز ماست خورده گفت چنین است پس گفت خانهٔ این مریض و خوابگاه او در مقامی
پست است زن گفت آری شیخ الرئیس از حدس آنجوان زیاده در تعجب شد ناگاه جوان را بر وی نظر افتاد شیخ الرئیس را
نزد خود خواند و بر صدر ش بنشانید چون از عمل و معالجت فراغت یافت گفت چنان میدانم که تو خود
شیخ الرئیس باشی که از بیم علاء الدوله فرار کرده شیخ را حیرت زیاده شد پس استدعا کرد که بروی
منت گذارد و در منزل او فرود آید شیخ الرئیس با جوان طبیب روی بمنزل نهاد و پس از شرایط میزبانی
و سایر تکلفات که از وی بتقدیم رفت روزی شیخ الرئیس سخن از ماضی بمیان آورده گفت در آن روز
از چه رو دانستی آن قاروره از یهودیست و او ماست خورده و مکانش در جای پست است عرض کرد
که چون آن عورت دست بیرون آورد پیراهنی که بس قیمتی و چرکین بود در تن داشت دانستم که آن زن
یهودیه است و هم آلودهٔ بماست بود حکم کردم که ماست خورده و چون در این شهر محلهٔ یهودان در مقام
پستی است لهذا گفتم که منازل شما اینحال دارد شیخ دیگر باره پرسید که از چه دانستی که من ابوعلیم و از بیم
علاء الدوله فرار کرده ام جوان گفت چون صیت فضایل و آوازهٔ جلالتت شنیده بودم آنرا در ناصیه ات
مشاهدت کردم بخاطرم بگذشت که شاید ابوعلی باشی و میدانستم که علاء الدوله با رغبت و اختیار از مانند
تو حکیم و وزیری دست بردار نخواهد شد لاجرم حادثه روی داده است و بدان واسطه باید از وی
فرار کرده باشی شیخ الرئیس بدان طبیب گفت اکنون مسئول تو از من چیست تا آنرا قرین انجاح نمایم گفت علاء الدوله
از چون توئی چشم نخواهد پوشید عما قریب در استرضای خاطر شریفت برآید و بر منصب سابق برقرارت دارد
ملتمس آنست که چون نزد وی روی آنچه از من دیده بعرض برسانی و مرا در سلک ندیمانش منتظم سازی
چندروزی بر نیامد که علاء الدوله جمعی از خواص خود را با تشریف وزارت معذرت نزد شیخ فرستاده وی را
باصفهان بخواند شیخ الرئیس آن جوان طبیب را همراه برده پس از رسیدن بحضور علاء الدوله ماجرای
آنجوان را بعرض رسانید رفته رفته او را در حرکت ندمای علاء الدوله منسلک داشت در زمانیکه شیخ الرئیس
در اصفهان شغل وزارت و امر ریاست می گذرانید چندان نوادر و لطایف در طی مکالمات درج میکرد
که ادبای دقیقه یاب و ندمای نکته سنج در حیرت میشدند در تاریخ نگارستان نگارش یافته که شیخ الرئیس
هرچند بر اصحاب علوم و ارباب فنون در استادی مسلم بود و در هر باب و هر کتاب همه کس را ملزم مینمود
ولی وقتی از ادوات از مردی کناس چندان الزام دید که در نزد همراهان از فرط شرم و خجلت خاموش گردید

و آن داستان چنان بود که روزی با کوکبهٔ وزارت از راهی میگذشت کناسی را دید که خود بدان شغل کثیف مشغول و با خویش
بدین شعر لطیف مترنم است گرامی داشتم ای نفس از آنت که آسان بگذرد بر دل جهانت شیخ را از شنیدن آن شعر
تبسم آمد باشکرخنده از روی تعریض آواز داد که الحق حد تعظیم و تکریم همان است که تو درباره نفس شریف مرعی داشته
قدر و جاهش این است که در قعر چاه بذلت کناسی دچارش کرده و عز و شانش اینست که بدین خفت و خواری گرفتارش
ساخته عمر نفیس را در این امر خسیس تباه میسکنی و این کار زشت را افتخار نفس میشماری مرد کناس دست از کار کوتاه
و زبان بروی دراز کرده گفت در عالم همت نان از شغل خسیس خوردن به که بار منت رئیس بردن ابوعلی غرق
عرق شد و با شتاب تمام بگذشت الغرض ابوعلی در ملازمت علاء الدوله چندان دُرر آبدار و لآلی شاهوار
در درج اطباق بیادگار گذاشته است که از مدح و وصف و از قوه تحریر بیرون است در کتب تواریخ مسطور است
که چون سلطان محمود سبکتکین عراق عجم را مسخر کرد و مجد الدوله دیلمی را گرفته بغزنین فرستاد ابوجعفر علاء الدوله
کاکویه که از جانب مجد الدوله حاکم اصفهان بود از صولت سلطان محمود خائف گردیده بفارس رفت سلطان محمود
پس از ضبط آن مملکت و تسخیر ری ایالت عراق و مضافات آنجا را بفرزند خود مسعود باز گذاشت خود بغزنین
مراجعت نمود علاء الدوله بصلاح وقت پسر خود را با تحف بسیار و هدایای بیشمار نزد سلطان مسعود فرستاد
آن کردار در پیشگاه حضور سلطان مقبول و پسندیده افتاد حکومت اصفهان و مضافات آن ملک را بدستور
سابق بوی رد کرده بر استقرار و استیلایش اهتمام کرد تا مسلط شد چون چندی برگذشت از فرط استیلا
و حسن تدبیرات شیخ الرئیس ملک را از هر خلل مصون دیده داعیه استقلال پیدا کرد سلطان مسعود را از
ما فی الضمیر وی اطلاع حاصل شد با لشکر جرار روی باصفهان نهاد علاء الدوله تاب مقاومت نیاورده از اصفهان
بشاپور و اهواز رفت سلطان مسعود باصفهان درآمد و خواهر علاء الدوله بدست سلطان مسعود افتاد شیخ الرئیس
سپاس نعمت قدیم را منظور داشته در حفظ ناموس علاء الدوله زیاده مراقبت داشت فکر رزین و عقل دوربین
وی را بر آن راهنمائی کرد در نهان بسلطان مسعود نوشت که خواهر علاء الدوله را شأن و رتبه بحدی است
که کفو تو خواهد بود بهتر آن است که او را از پردگیان حرم خویش فرمائی و چون چنین کنی علاء الدوله بمرحمت
خطه اصفهان بر تو مسلم خواهد داشت پس خواهر علاء الدوله را بعقد خویش درآورد و در زمره پرده نشینان
خاصش بمزید مرحمت اختصاص داد سپس اصفهان را بعلاء الدوله باز گذاشت و خود بری معاودت نمود و چون
چندی برگذشت نمامان و بدگویان بعرض سلطان مسعود رسانیدند که علاء الدوله بتهیه اسباب جنگ مشغول است
عزم رزم و تسخیر ری دارد همت کرده سلطان مسعود زیاده خشمناک گشته بعلاء الدوله پیغام فرستاد که راستی بیندیش
و از خیال کج درگذر و عرض خود مبر و زحمت مپسند و گرنه خواهرت را هم میمانیم و باد باش لشکری بکشم چون علاء الدوله
آن سخنان بشنید موی بر تنش علم شد و سراپا چون شعله برافروخت شیخ را بفرمود تا از جانب خود جواب را
بنگاشت آرد شیخ الرئیس بعد از طی مراسم متعارفه بنوشت که هرگاه اهل شقاق و نفاق درباب خلاف علاء الدوله

چیزی بعرض رسانیده اند بهتان صرف و افترای محض است درخصوص بانوی حرم شرحی رفته بود اگرچه آن مخدره
خواهر علاء الدوله است ولی اکنون منکوحه امیر است اگر طلاقش دهی مطلقه تو باشد و جمیع عالمیان دانند که غیرت
زنان بر ازواج است نه بر اخوان سلطان مسعود چون رسیله شیخ مطالعت فرمود از صدق آن عبارات
و سایر امارات بروی معلوم گشت که آنخبر اصلی ندارد و بجبران آن گفتار از شأن تامان زیاده بکاست و بر حرمت
خواهر وی بیفزود اهل سیر آورده اند که هم مقارن آن اوان سلطان محمود از تخت و کاخ بتخته و خاک رفت
چون آن خبر بفرزندش سلطان مسعود رسید دو اسبه بجانب غزنین تاخته تا ملک موروثی را بی زحمت مدعی و رنج
انتظار در تصرف آورد و پس دار و غزنه گردید بعد از استقرار و استقلال ابوسهل همدانی را والی عراق گردانید
ابوسهل با علاء الدوله طریق تکبر و تجبر پیش گرفت باف و گزاف سخن راند علاء الدوله تحمل تکالیف او را نکرده آخر الامر
کار علاء الدوله و ابوسهل به پیکار و محاربه کشید علاء الدوله منهزم گشت ابوسهل باصفهان در آمد و بسیاری از
امتعه نفیسه و کتب شیخ الرئیس که از سواد به بیاض نرفته بود بغارت رفت و چون یکچند بگذشت دیگرباره علاء الدوله
ساز لشکر کرده بر ابوسهل بتاخت و او را منهزم کرده ثانیاً بر مسند ایالت مستقل و مستقر گشت و شیخ الرئیس
ثانیاً بجمع و ترتیب کتبی که از سواد به بیاض نرفته بود بپرداخت مع القصه شیخ الرئیس در ارتقاء مدارج کمال
چنان مقام اعلی گرفته که هر کس را ادنی تدربی است از سیر مؤلفات آن فیلسوف یگانه بر مراتب فضل و اطلاع
خواهد گشت اگرچه ثبوت آن مدعا و وضوح آن معنی کالشمس فی رابعة النهار است ولی محض تزیین این اوراق
و ترصیع این اطباق پاره از ظرایف این کلمات و شمه از نوادر حکایات او را که هر یک در جای چون در یتیم است
درین گنجینه لآلی بودیعت میگذاریم نقل است که استاد ابوریحان بیرونی هیجده مسئله طبیعیه را که اوائل آن مسائل
بر این شرح است از اعتراضات بر ارسطو و استفسار بعضی مطالب و اشکالات خود انتخاب و التقاط کرده
در رساله مدون داشته نزد وی بفرستاد مسئله اولی اعتراض بر ارسطو درباب خفت و ثقل اجسام فلکیه
مسئله دویم اعتراض بر آن فیلسوف درباب قدم عالم و درخصوص اتکال وی در این عقیدت بر اقوال قرون ماضیه
و احقاب سالفه مسئله سیم اعتراض بر ارسطو و سایر حکماء متقدمین درباب جهات سته که از چه روی جهات را
منحصر در شش دانسته اند مسئله چهارم اعتراضات بر آن فیلسوف که از چه جهة بر عقیدت قائلین جزء
لایتجزی تشنیع آورده با آنکه حکما را نیز از آن ایراد که بر متکلمین وارد است گریزی نیست مسئله پنجم اعتراض
بر آن حکیم دانشمند که چرا وجود عالمی را که خارج ازین عالم باشد ممتنع و محال شمرده و بر معتقدین این عقیدت
تشنیع آورده با آنکه براهین امکان وجود آن بسی واضح و دلیل امتناعش زیاده مقدوح است مسئله ششم
اعتراض بر آن فیلسوف که شکل فلک را چرا کروی دانسته و در نفی شکل بیضی و عدسی ملزوم خلاء متمسک جسته
با آنکه هر دانا میداند که ممکن است شکل فلک بیضی و عدسی باشد و خلاء نیز لازم نیاید مسئله هفتم
اعتراض بر آن حکیم درباب تعیین یمین و جهة مشرق که خود مستلزم دور خواهد بود مسئله هشتم در اعتراض بر ارسطو

درباب کرویت شکل ها با آنکه مذهب ارسطو لازم است که شکل ها غیر کروی باشد و استفسار پاره مطالب که در کتب ارسطو دیده است
مسئله نهم سؤال از حقیقت حرارت و شعاعات که اجسامند یا اعراض مسئله دهم اندر استفهام از حقیقت استحاله و انقلاب
عناصر که استحالات آنها بر یکدیگر از چه قبیل است مسئله یازدهم اندر پژوهش از سبب احراق شیشه که مملو از آب صاف باشد
اجسام محاذیه با خود را مسئله دوازدهم در سؤال از امکان طبیعی عناصر مسئله سیزدهم استفهام از کیفیت ادراک باصره
مسئله چهاردهم در سؤال از سبب اختصاص ربع مسکون شمالی ارض بعمارت با آنکه ربع شمالی دیگران با ربعین جنوبین در این
حکم مشترک اند و سبب امتیازی نیست مسئله پانزدهم استفهام و استنکار در تلاقی سطوح با براهین هندسی مسئله شانزدهم
استفهام از امتناع خلاء با آنکه امکان خلاء در زجاجه ممصوصه محسوس است مسئله هفدهم اندر پژوهش از سبب شکستن اوانی
از شدت برودت مسئله هیجدهم در سؤال از سبب وقوف یخ بالای آب با آنکه یخ بمراتب از آب ثقیل تر است مع الجمله
چون استاد ابوریحان را با ابوعبدالله معصومی که از افاضل شاگردان شیخ است معارضات و مراسلات در میان
بود شیخ الرئیس بعد از تتبع و تصفح آن رساله جواب آن مسائل و حل آن مشکلات را بر عهده ابوعبدالله متحتم شمرده از ایراد
اجوبه آنها دم فرو بست چون در رد جواب تاخیری رفت ابوریحان وسیلها بینگیخت و رسیلها بفرستاد و جواب
طلب کرده شیخ الرئیس از مطاوی نامجات ابوریحان مستحضر شد با ایراد اجوبه آنها کلک تحقیق برگرفت نخست
باعتذار برخواست در آغاز رساله خود عباراتی برنگاشت که مفاد آنها بر این بیان است خدایت یاری کند
و از شر هر گروه مصونت دارد در اجوبه مسائل و ارسال رسائل اگر تاخیر شد تقصیری نیست چه می پنداشتم که ابوعبدالله
معصومی تاکنون اجوبه آنها را پرداخته و بدانجانب فرستاده است مع الجمله شیخ الرئیس جواب هر یک هر یک را
در ذیل هر سؤال بیان کرده در چند ورق مرتب و مدون داشت و آن رساله را بدین عبارت خاتمت آورد

هذا جواب ما سألتنيه من المسائل وتحب ان اشكل عليك شئ من هذه الفصول ان تمن علی ب
المعاودة لشرحها حتی اعجل فی ایضاحها وانفادها ان شاء الله

یعنی اینک این جواب مسائلی است که از من باز پرسیده بودی و دوست میدارم که اگر از آنها چیزی بر فهم تو پوشیده ماند
و درست حل نمودن نتوانی بر من سپاس آورده رفع اشکال و کشف شبهت خود از من طلب داری بار دوم اعراض
مبادرت بخوبی پس آن رساله را بجانب وی ارسال کرد چون آن رساله بابوریحان واصل گشت و بر مطاوی
مقاصد آن احاطت یافت عبارات خاطر بروی گران آمد آن جوابها را ناصواب شمرده دست تعرض بگشود و بنقض
و اعتراض گرایست در هر ایراد بالفاظ ناروا ابتدا کرد و بالقاب ناسزا افتتاح نمود در بعضی موارد شیخ را
ایها الشاب خواند در پاره مواضع ایها الفتی الفاضل یاد کرد الغرض بطوری ناپسند و اسلوبی نامطبوع با حکیم فرزانه
طریق معارضت پیموده ایرادات آن اجوبه را مرتب داشته بسوی شیخ الرئیس معاودت داده آورده اند
که شیخ الرئیس روزگاری دراز بر تجرد نفس ناطقه سخن کرد تا اینکه کلام را منجر نمود بر اینکه اجسام عنصریه پیوسته
در تبدل و انحلال و زوال است و جامع این متشتتات و واصل بین المتفرقات و اصل محفوظ و سنخ باقی نفس ناطقه است

که اصلا تغیر و تبدل در او راه ندارد و بهمنیار انکار کرده گفت چنانچه اجسام دائماً در تبدل و تغیر اند و با وجود این تبدلات
در ظاهر متصل واحد دیده میشوند چه ضرر دارد که نفس ناطقه نیز مانند اجسام همواره در تبدل باشد و چون نفس خود غیر
محسوس است تبدل او نیز محسوس نباشد و در این انکار مبالغت آورد جواب این شبهه و نقض این انکار را از شیخ
مطالبت داشت شیخ الرئیس سایر تلامذه را مخاطب ساخته فرمود که این سائل حق مطالبه جواب ندارد زیرا که این
سائل شک دارد در اینکه از من سوال کرده یا از غیر من چه بنا بر عقیده او ممکن است شیخ ابو علی نخستین بزوال رفته
ابو علی دیگر بجای او موجود شده باشد در ترجمه شیخ ابو سعید ابو الخیر یاد خواهد شد که آن عارف یگانه با این فیلسوف
فرزانه ضیاء یک عصر و فروغ یکعهد بوده اند آن عارف کامل بفضایل این حکیم دانا زیاده اعتراف داشت و همواره
ما بین ایشان طریق سوالات سلوک و ابواب مراسلات مفتوح بود چنانچه نقل است یکدو سال قبل از وفات شیخ الرئیس
این نامه گرامی را نوشته نزد ابو علی ارسال داشت

ایها العالم وفقک الله لما ینبغی ورزقک من سعادة الابد ما تبتغی انی من الطریق المستقیم
علی یقین الا ان اودیة الظنون علی الطریق المجد متشعبة وانی من کل طالب طریقه لعل الله
یفتح لی من باب حقیقة حاله بوسیلة تحقیقه وصدقه تصدیقه وانک بالعلم موصوف
وبمذاکرة اهل هذه الطریقة موسوم فاسمعنی ما رزقت وبین لی ما علیه وقفت والیه
واعلم ان التذبذب بدایة حال الترهب ومن ترهب تراب وهذا اسهل جدا وعسر ان عد عد
حاصل والله ولی التوفیق ترجمه انکه

خدای عز و جل بدان معارف و معانی که در خور و شایسته است توفیقت دهد و سعادت جاودانی را که خود جویا و پویای آنی
مرزوقت دارد من خود در طریق مستقیم بر جاده یقینم ولی بر طریقه حقه او دیه ظنون و انهار عقاید منشعب و پراکنده است
و من هر کس را از طریقی که پیموده است پرسان میشوم شاید که حضرت حق بوسیله تحقیق او و از صدق تصدیق او
حقیقت حال را بر این فقیر مکشوف دارد چون آن عالم کامل که خدایش توفیق دهد در مراتب علمیه حکمیه مدار و در ان
سالکان طریقه حقه ما اثر و نشان است از این روی از وی درخواست میکنم مطالب حقه که بآن عالم مرزوق شده
باین فقیر مشروح دارد و آن معانی را که برد فایق آنها واقف گشته برای من توضیح نماید و آن عالم یگانه باید بداند
که تذبذب خود بدایت حال ترهب است و کسیکه ترهب کند بمقام تراب نایز باشد و این امر بسی سهل در پندار باشد
ولی در مقام کردار زیاده صعب بشمار آید پس شیخ در جواب نوشت

وصل خطاب فلان مبینا ما صنع الله تعالی الیه وسبوغ نعمه علیه والاستمساک بعروته الوثقی
والاعتصام بحبله المتین والضرب فی سبیله وتولیة شطر التقرب الیه والتوجه تلقاء
وجهه نافضا عن نفسه غبرة هذه الخربة رافضا همته الاهتمام بهذه القذرة الغرارة
وانسر واصل وانفس طالع واکرم طارق فقرأته وفهمته وتدبرته وکررته وحققته

فی نفسی وقررته فبدأت بشکر الله واهب العقل ومفیض العدل وحمدته علی ما اولاه وسألته
ان یوفقه فی اخریه واولیه وان یثبت قدمه علی ما توطاه ولا یلقیه الی ما تخطاه ویزیده الی ما بدأته
هدایته والی درایته التی اتاه درایته انه الهادی المبشر والمدبر المقدر عنه یتشعب کل اثر
والیه تستند الحوادث والغیر وکذلک تقتضی الملکوت وتقتضی الجبروت وهو من سر الله الاعظم
یعلمه من یعلمه ویذهل عنه من لا یعصمه طوبی لمن قاده القدر الی زمرة السعداء وحاد به
عن رتبة الاشقیاء واوذعه اسیر باح البقاء من دار من مال الغنی وما ازهد هذا العاقل فی
دار یتشابه فیها عقبی مدرک ومفوت ویتساویان عند حلول وقت موقت دار الیمها موجع
ولذیذها مشبع وصحتها فسر الاضداد علی وزن واعداد وسلامتها استمرار فاقر الی استمرار
مذاقه ودوام حاجة الی مج مجاجة نعم والله ما المشغول بها الا متخبط والمتصرف فیها
الا مخبط موزع البال بین الم وبایس ونفود واجناس اخیذ حرکات شتی وعسیف اوطار بری
واین هو من المهاجرة الی التوحید واعتماد النظام بالتفرید والخلوص من التشعب الی الترب
ومن التذبذب الی التهذیب ومن باد یمارسه الی ابد یشادره هناک اللذة حقا والحز
صدقا سلسالا کلما سقیته علی الری کان اهنی واشفی ورزق کلما اطعمته علی الشبع
کان اغذی وامری رتبة استبقاء لا ادراء وشبع استشباع لا اشبع استبشاء ونسأل الله
تعالی ان یجلو عن ابصارنا الغشاوة وعن قلوبنا القساوة وان یهدینا کما هداه ویؤتینا
مما اتاه وان یحجز بیننا وبین هذه الغارة الغاشة البسور فی هیئة الباشة المعاسرة فی
حلیة المیاسرة المفاصلة فی معرض المواصلة وان یجعله اماما فیما اثر واثر وقائدا الی
ما صار الیه وصار اتانه ولی ذلک فاما ما التمسه من تذکرة تردمنی وتبصرة تاتیه من قبلی
وبیان یشفیه من کلامی فکبصیر استرشد من مکفوف وسمیع استخبر عن موقور السمع عن خبر فهل
لمثلی عن یخاطبه بموعظة حسنة ومثل صالح وصواب مرشد وطریق اسنه له منقذ والی غرضه
الذی امه منفذ ومع ذلک فلیکن الله تعالی اول فکره واخره وباطن کل اعتباره وظاهره ولتکن
عین نفسه مکحولة بالنظر الیه وقدمها موقوفة علی المثول بین یدیه مسافرا بعقله فی الملکوت
الاعلی وما فیه من ایات ربه الکبری واذا انحط الی قراره فلیر الله تعالی فی اثاره فانه باطن ظاهر
تجلی بکل شیء لکل شیء

ففی کل شیء له آیة — تدل علی انه واحد

فاذا صارت هذه الحالة ملکة انطبع فیها نقش الملکوت وتجلی له انه قدس اللاهوت فالف الانس الاعلی
وذاق اللذة القصوی واخذ عن نفسه هواها الاولی وفاضت علیه السکینة وحقت له الطما

واطلع على العالم الادنى اطلاع راحم لاهله مستوهن لحبله مستخف لثقله مستخشن لفعله مستطل لطرقه ويذكر نفسه وهي بها بهجة فتبتهج منهم تعجبهم منه وقد ودعها وكان معها كان ليس معها وليعلم ان افضل الحركات الصلوة وامثل السكنات الصيام وانفع البر الصدقة وازكى السير الاحتمال وابطل السعي المرآءاة ولن تخلص النفس عن البدن ما التفتت الى قيل وقال ومنافسة وجدال وانفعلت بحالة من الاحوال وخير العمل ما صدر عن خالص نية وخير النية ما انفرج عن جناب علم والحكمة ام الفضائل ومعرفة الله اول الاوائل اليه يصعد الكلم الطيب والعمل الصالح يرفعه ثم يقبل على هذه النفس المزينة بكمالها الذاتي ويحرسها عن التلطخ بما يشينها من الهيئات الانقيادية للنفوس الموذية التي اذا بقيت في النفس المزينة كانت حالها عند الانفصال كحالها عند الاتصال اذ جوهرها غير مشاوب ولا مخالط وانما يدنسها هيئة الانقياد لتلك الصواحب بل يفيدها هيئات الاستيلاء والاستعلاء والرياسة وكذلك يهجر الكذب قولا وتخيلا حتى تحدث للنفس هيئة صدوقة فتصدق الاحلام والرؤيا واما اللذات فليستعملها على اصلاح الطبيعة وابقاء الشخص والنوع والسياسة واما المشروب فان يهجر شربه تلهيا بل تشفيا تداويا ويعاشر كل فرقة بعادته ورسمه ويسمح بالمقدور من المال ويركب لمساعدة الناس كثيرا مما هو خلاف طبعه ثم لا يقصر في الاوضاع الشرعية ويعظم السنن الالهية والمواظبة على التعبدات البدنية ويكون دوام عمره اذا خلا وخلص من المعاشرين تطرية الزينة والفكرة في الملك الاول وملكه وكيس عن عثار الناس من حيث لا يقف على الناس عاهد الله ان يسير بهذه السيرة ويدين بهذه الديانة والله ولي الذين آمنوا حسبنا الله ونعم الوكيل

حاصل مضمون وخلاصه ترجمه انکه

خطاب مستطاب که خود کرامی وارد و سرور را افزاوصل و بهترین طالع بود از افق عزت طلوع نمود ایما بر اینکه حق عز اسمه انواع نعمت و احسان خویش و فنون مواهب و مکارم خود در حق وی تکمیل فرموده بعروة الوثقی حقتعالی تمسک کشته و بحبل المتین خدای متعال معتصم شده و بجانب حضرت احدیت متوجه کردیده است و هم اشارت بر انکه از دامن همت شریف کرد دنیوی بیفشانده و بحسن مجاهدات همت خود را از تحمل مشاغل این سرای دون بالاتر برده است آن نامه و آن کتاب کرامی را فرو خواندم و معنیش فهم کردم و در مضمونش غور نمودم و بی تامل شکر و سپاس حضرت حق که دهنده کوهر عقل و بخشنده میزان عدل است آغاز کردم پس از واهب العطایا درخواست کردم که آن صدیق یکانه را در دنیا و عقبی توفیق دهد و قدم او را در طریق حق که پیموده است استوار دارد و بدان عقبات خطیره که در نور دیده بازنکرداند و همی هدایت بر هدایت و درایت بر درایت او مزید آورد زیرا که جز حق هادی طریق و غیر از او عز اسمه مشرد تر نی هر اثری از آثار نوی منشعب شود و هر حادث از حوادث بقدرت او مستند باشد کارکذاران

کارکذاران

کارکذاران نشاء ملکوت چنین حکم رانند و مقربان بارکاه جبروت چنین فرمان دهند همانا این نکتهٔ لطیف از اسرار الهی سری است اعظم اکنون بمعنی پی برد که خدایش دیده بصیرت بخشد و الحق ازین راز محروم ماند که خدایش در طریق حقیقت نکهبان نکردد خنک آنکس که تقدیر خدائی او را در سلک سعدا برد و از زمرهٔ اشقیا براند و همی او را تحریض کند که سود جاودانی را از سرمایهٔ بی نیازی طلب کند مرد خردمند را چه تفرج و انبساط خواهد بود در سرائی که فقیر و مالدارش در پایان عمر و انجام امر با یکدیکر مانند باشند و هنکام حلول اجل موعود با هم کرسنه و یکسان شوند فرزانکان میدانند که دنیا خود سرائی است که آلامش اذیت دهد و لذائذش کسالت آورد و صحتش در آنست که اضدادی چند بر خلاف طبیعت بر وزن مخصوص و استعداد معین بپایند و سلامتش در آن است که احتیاج استمرار یابد تا ذوقی استمراء پذیرد و همواره بدفع فضولی محتاج باشد آری بخدا سوکند که خردمندان که از ارتقاء مدارج کمال باز مانده اند بر این دنیای دون دل نه بندند و جز مختبطان بر این دار فانی مفتون نشوند زرینه دنیا همواره در ورطهٔ رنج و نومیدی کرفتار و پیوسته در خیال نقود و اجناس پریشان افکار است و آنان همی در قید حرکات مختلفه باشند و مزد و در حاجات متشتته آیند چنین مردم کجا هوای حق جوئی و حق شناسی دارند و چکونه از شهرستان علایق بجانب توحید مهاجرت توانند با آنکه از مقام تفرق بمقام تراتب قدمی نکذاشته اند واز درجهٔ تذبذب بر تهذب بار نکشوده اند از خوابکاه دنیا بمنزل آخرت دیده باز نکرده اند آن صدیق یکانه میداند که لذائذ حقیقیه و محسنات صادقه در سرای عقبی است و در آن سرا جا و دیدهٔ آنهائی است که بهر قدر تناول کنند سیر نکردند و اینک از حضرت حق درخواست میکنم که پردهٔ عمی و جهل را از دیده کان ما بردارد و زنک قساوت را از قلوب ما بزداید و هدایت بر هدایت ما ضعف کند و پرده فیما بین ما و این دار غرور بیارد و برزوجه این دنیای فریبنده ترش روئی است که خود را در کسوت بشاشت آراسته و امر دشواری است که خود را در لباس آسانی جلوه داده و فصلی است که خویش را بصورت وصل ما نموده است ایزد پاک هدایت خود را در هر امری که مختار ماست پیشوای ما قرار دهد و قائد ما کرداند و اوست ولی هدایت و توفیق سپس مرقوم میشود که آن صدیق یکانه و آن عارف فرزانه از من خواهشمند شده که محض دلالت و رهنمائی شرذمه از نصایح و شمهٔ از مواعظ برای آن صدیق بنویسم این تشابه آن ماند که بصیری از نابینائی استرشاد کند و سمیعی از ناشنوای عز خبر استخبار نماید موعظه حسنه و شمل صالحی که خود سرمایهٔ نجات آن صدیق باشد و طریقه که موجب ارشاد آن عالم فرزانه کردد از برای مثل من چکونه ممکن است ولی با وجود این کویم بایستی که در آغاز و انجام هر فکرت جز ذات احدیت را مقصد و مطلب نشناسی در ظاهر و باطن هر اعتبار و رویه غیر از حضرت صمدیت را منظور نداری و دیده کان نفس را از نظر توحید کحل آوری و در برابر حق بایستی راسخ مثل و واقف باشی اکرچه پیکرت در عالم ناسوت مقیم باشد شهسوار عقل را بسیر عالم ملکوت مسافرت دهی و از اشراقات آیات کبری حظ او را فراوان ساز و دیکر بخشی و چون بتقدیس ذاتیه آراسته کشتی بتنزیه آثار تیره پرداخته در مقام قرانت داد کار لسانا و جنانا حق را منزه و مبرا دانی چه آن ذات یکانه خود نهان و آشکار است و در هر چیز برای هر چیز

افکار
بکاف فارسی بر وزن اذان
بمعنی زمین کیرو کنام
و آزرده آمده است
برهان

خود را جلوه ظهور داده پس در هر چیز برای معرفت ذات یگانه آیتی و برهانی است و آن براهین بر وحدتش گواه فاش و صادقیست و همی بر ارباب بصیرت
پوشیده نیست که چون وجود انسانی بدان کمالات آراسته گردید و آنها در وی ملکات گشت نقوش ملکوتیه در نگین آن نقش شده و نزهت و قدس لاهوتیه
در آن وجود تجلی گیرد و با عالم قدس انس یابد و با انس اعلی الفت پذیرد و بمذاق روحانیت لذتی را که خوشتر از آن نباشد دریابد و خود را نگهبان یابد
وار مبدء فیاض وقار و سکینتی بر وی افاضت کرده و از نواحی آن عالم آرامش و اطمینانی او را فراهم آمد و چون بتاج آن کمالات متوج گشت
و در قصر جلال خویش جای گرفت از منظره حشمت و رفعت بر آن عالم پست گوشه چشمی میکند و بر آن عالم دون بنحوی بنگرد که تو گوئی آن لحظات
و لمحات نظاره انجمی است که از حضیض بندگی باوج سلطنت رسیده است چون روزگار گذشته را بنگرد و بر اهل و کسان خویش ترحم آورد
و خیل و حشم سابق را پست و موهون شمارد و احمال و اثقال خود را سبک انگارد پس بجانب اقبال خویش متوجه شده خود را بزرگ داند
و ما سوای خود را حقیر شمارد و هر وقت از خویش یاد کند مبتهج و مسرور گردد و از رفعت مقام خود و پستی شأن اهل عالم تعجب گیرد چنانچه ایشان نیز از بزرگی
ذات و بلندی جای آن متعجب باشند با آنکه از دار دنیا بسرای عقبی رخت برده و دنیا را از دست نهاده تو گوئی آنها کسی است که در دنیا
نباشند و بایستی بداند که بهترین حرکات اقامه صلوة است و نیکوترین سکنات امساک و صیام است و نافع ترین مبرات صدقات است و پاکیزه
ترین محامد تحمل شداید است و باطل ترین مساعی مراء و لجاج است مادامیکه نفس بعلایق قیل و قال و عوایق بحث و جدال مشغول است هرگز
هرگز از قذورات دنیای دون خالص و پاکیزه نگردد و بهترین اعمال آنست که از نیت خالص و عقیده صافی باشد و نیکوترین نیات آنست
که از معدن علم منشعب شود و حکمت ام فضایل است و شناختن ذات حضرت احدیت اول اوایل و اهم مشاغل است چه کلمات طیبه
بجانب حضرت حق ارتقا جویند و اعمال صالحه مایه صعود ایشان شوند و بایستی آن صدیق یگانه بجانب نفس شریف
که خود بکمال ذاتی مزین است نظر کند و آن را از اختلاط احوال قبیحه و مطاوعت امور دنیویه نگهبان شود
زیرا که چون نفس را ملکات رذیله حاصل شود که بعد از مفارقت از بدن آنها را زوالی متصور نگردد و چه نفس
بر حسب فطرت اصلی و جوهر ذاتی از اختلاط ماده و از امور دنیویه مفارق بوده است متابعت این امور
مایه ظلمت و کدورت آن جوهر شریف خواهد بود و هم آن خلیل جلیل با نفس خود خلوت نماید تا نیت صدق در او
راسخ شود و بدان واسطه احلام و رؤیا را تصدیق نماید و بایستی در لذات بدنیه اهتمام نورزد جز بر حسب
اصلاح طبیعت و ابقاء شخص و نوع و اجرای احکام سیاست و تمدن و در باب مشروبات قناعت کند بر اطفاء
حرارت و طریق مداوا و ترک کند مشروباتیکه مایه لهو و لعب شود و معاشرت کند با هر فرقه بر حسب عادت
و رسم آن فرقه و بقدر المقدور در بذل اموال مضایقه نکند و بسیاری از خواهشهای نفسانی خویش را بجهة
مساعدت مردم متروک دارد و در اوضاع شرعیه تقصیر روا ندارد و در تعظیم سنن الهیه اهمال را جایز نشمارد
و در وظایف شرعیه بدنیه زیاده مواظبت نماید چون از معاشرت مردم فراغت یابد و خلوتی فراهم
آورد بایستی اوقات خود را در احوال ملوک پیشینیان و ممالک ایشان مصروف دارد و از حالات
آنها عبرت گیرد چون که از بواطن امور مردم مستحضر نیست از آنچه لغزش شناسد در گذرد و بر مردم خورده
نگیرد و معاهده کند با حضرت احدیت که سیر این طریقه را نصب العین کند و این دین را پیشه خود نماید

در بعضی

در بعضی از تواریخ بنظر رسیده است که شیخ الرئیس را با نسوان زیاده مؤانست و محبت بود و از کثرت مباشرت
اندک اندک بنیه را هزال و قوه را ضعف طاری گشت و در سالی که علاء الدوله بمحاربه ابن فراش بباب الکرخ
رفته بود شیخ الرئیس را قولنجی صعب عارض گردید و چون علاج بحقنه های حاده قویه اختصاص داشت از شدت
وجع بفرمود تا ویرا در یکروز هشت مرتبه حقنه نمودند بدان واسطه قرحه در امعا پدید گشت و در خلال آن
احوال علاء الدوله با کمال سرعت بسمت ایذج نهضت فرمود و چون شیخ را از متابعت چاره نبود لاجرم
همراه شد در عرض راه صرعیکه غالبا تابع قولنج است عارض گردید و چون آن صرع زایل گشت محض اصلاح قرحه بفرمود
تا حقنه معزی و بزر لقی ترتیب دادند و بمقدار دو دانگ تخم کرفس که خود کاسر الریاح است داخل نمایند
بعضی از غلامان که مباشر ترتیب حقنه بودند بعمد یا بسهو پنج دانگ از کرفس داخل نمودند پس قرحه و سحج زیاد شد
چون محض علاج صرع معجون مثرودیطوس استعمال مینمود برخی از غلامان که در مال آن حکیم بزرگ خیانتها کرده
بودند و بر خود میترسیدند فرصتی بچنگ آورده مقدار کثیری از افیون داخل آن معجون نمودند شیخ الرئیس در وقت
معتاد تناول فرمود مرض اشتداد نمود پس ناچار ویرا بمحفه باصفهان بردند و چون باصفهان رسید ضعف چنان
قوت گرفت که قدرت حرکت نماند بچند در معالجت و مداوای خود بکوشید و اندکی از ضعفش زایل شد گاهی بحضور
علاء الدوله میرفت و چون نقاهت باقی بود آن مرض گاهی عود میکرد و گاه بهتر میشد قضا را علاء الدوله بهمدان
متوجه شد شیخ را همراه خود ببرد بدان سبب آن علت در عرض راه با شدت تمام نکس کرد چون بهمدان رسید یقین دانست
که قوت ساقط گشته و طبیعت از مقاومت مرض بکلی عاجز شده است ترک مداوای خود گرفت و میگفت قوه مدبره
در بدن من از تدبیر باز مانده است اکنون دیگر معالجت فایده ندارد پس غسل کرده و آنچه داشت بر فقرا صدقه کرد
و غلامانرا خط آزادی داده همواره باستغفار مشغول بود و پیوسته بتلاوت کلام الله میگذرانید و بر این
منوال بسر میبرد تا آنکه اجل موعود از پایش در آورد و آورده اند که در حال احتضار این بیت مکرر بر زبان میراند

نموتُ و لیس لنا حاصلٌ سوی علمنا انّه ما علم

حاصل یعنی آنکه مردیم و آنچه با خود بردیم این است دانستیم که هیچ ندانستیم الغرض روز جمعه اول شهر رمضان المبارک سنه چهارصد و
بیست و هفت هجری بنا بر مشهور و بقول قاضی نور الله شوشتری و جمعی دیگر از ارباب سیر در چهارصد و بیست و هشت هجری بجوار
رحمت الهی در پیوست و در همدان در تحت السور در جانب جنوبی مدفون گردید و بعضی نقل کرده اند و از این دو فرد که
که نوشته میشود سال تولد و اوان تحصیل علوم و زمان وفات وی معلوم میگردد

حجة الحق ابو علی سینا در شجع آمد از عدم بوجود
در شصا کسب کرد کل علوم در تکز کرد این جهان بدرود

ولی عقیدت صاحب حبیب السیر آن است که عمر وی شصت و سه سال و هفت ماه شمسی بوده و صحت این قول را گواه دلائل
بسیار است منجمله استعلاج امیر نوح است چه بنابر اقوال سابقه در آن زمان سن شریف آن فیلسوف بزرگ سیزده سال بوده است

کرخ
نام موضعی است
از ماوراء النهر

ایذج
بلادی معتبر و حجیم
شهریست بین اصفهان
و خوزستان
رامهرمز

و دانشمندان میدانند در لیاقت و استحقاق علاج و اعتماد و اعتقاد مریض کبر سن را زیاده مدخلیت است و دیگر آنکه آن تألیفات و تصنیفات که یاد کردیم با صغر سن اگر محال نباشد لا اقل امتناع عادی خواهد داشت منجمله آنکه فضلا و مورخین بجای کلمه شیخ لفظ شخص ثبت کرده اند و ... از جمله مؤیدات باشد کی اقتصار کردیم و مابقی را کجیاست و درایت فرزانگان و دانایان حوالت نمودیم نقل است بعد از وفات شیخ الرئیس رساله جواب ابوریحان در رسید ابوعبدالله معصومی که اجل شاگردان آن فیلسوف فرزانه بود بپاس نعمت تعلیم یک یک جواب ابوریحان را رد کرده در رساله مدون داشت گویند تمام آن سؤالات و جوابات مجلدی شده است در اصفهان موجود است درباب عقاید دینیه او چندان سخن رانده اند که بطون کتب و متون صحف از آنها مشحون است و این دو رباعی که بالقطع و الیقین از نتایج طبع آن حکیم است بر صحت عقیدت و حسن طریقت او دلالتی تام دارد

رباعی

تا باده عشق در قدح ریخته اند — و اندر پی عشق عاشق انگیخته اند
با جان و روان بوعلی مهر علی — چون شیر و شکر بهم برآمیخته اند

و له ایضاً

بر صفحه چهره خط لم یزلی — معکوس نوشته است نام دو علی
یک لام و دو عین با دو یای معکوس — از حاجب و عین و انف با خط جلی

قاضی نورالله آورده است پیشتر آنکه دم که شیخ را نسبت بکفر داده اند فقهای سنت و جماعت بوده اند و شیخ الرئیس این رباعی را در آن باب فرموده است

و منه ایضاً

کفر چو منی گزاف و آسان نبود — محکمتر از ایمان من ایمان نبود
در دهر یکی چون من و آنهم کافر — پس در همه دهر یک مسلمان نبود

ابن خلکان از کمال الدین یونس روایت کرده است که او را علاء الدوله مغلول کرده بزندان فرستاد و هم در آنجا ببود تا جان سپرد و این اشعار بر این معنی اشعار داد

رَأَیْتُ ابْنَ سِینَا یُعَادِی الرِّجَالَ — وَفِی الْحَبْسِ مَاتَ أَخَسَّ الْمَمَاتِ
فَلَمْ یَشْفِ مَا نَابَهُ بِالشِّفَاءِ — وَلَمْ یَنْجُ مِنْ مَوْتِهِ بِالنَّجَاةِ

یعنی دیدم ابن سینا را که همواره با بزرگان و رجال معادات مینمود و کسی را با وی از هیچ راه یارای همسری نبود عاقبت الامر در حبس با سوء حال و رداءت احوال درگذشت کتاب شفا مرض او را بشفا تبدیل نکرد و کتاب نجاة از مرگش نجات نداد مورخ خرزجی و قطب الدین لاهیجی و دیگران این معنی باور ندارند و کلمه حبس را با حبس طبیعت تأویل کرده اند و روایت کمال الدین یونس بعرض و عناد مستند داشته اند اشعار فصیحه و منظومات ملیحه آن یگانه حکیم علیم از تازی و پارسی بسیار است و درین مورد غرض جز ترجمه احوال آن دانشمند بی مانند نیست چند شعر از اشعار او

که شعر بر سلامت طبع و جزالت بیان او است می نگاریم تا بر بینندگان این دفتر مبارک روشن گردد که این هنر را نیز در نهایت کمال اعلی بوده است و درین قصیده تجرد نفس ناطقه و نزول او از عالم عقول نوریه اشاره کرده و در آخر آن استفساری کند که آن جوهر مجرد با آنکه در عالم طبیعت طی کمالات نکرده است از چه روی از بدن مفارقت مینماید و بعالم عقول معاودت مینماید

هَبَطَتْ إِلَیْکَ مِنَ الْمَحَلِّ الْأَرْفَعِ — وَرْقَاءُ ذَاتُ تَعَزُّزٍ وَتَمَنُّعِ
مَحْجُوبَةٌ عَنْ کُلِّ مُقْلَةِ عَارِفٍ — وَهِیَ الَّتِی سَفَرَتْ وَلَمْ تَتَبَرْقَعِ
وَصَلَتْ عَلَی کُرْهٍ إِلَیْکَ وَرُبَّمَا — کَرِهَتْ فِرَاقَکَ وَهْیَ ذَاتُ تَفَجُّعِ
أَنِفَتْ وَمَا أَنِسَتْ فَلَمَّا وَاصَلَتْ — أَلِفَتْ مُجَاوَرَةَ الْخَرَابِ الْبَلْقَعِ
وَأَظُنُّهَا نَسِیَتْ عُهُوداً بِالْحِمَی — وَمَنَازِلاً بِفِرَاقِهَا لَمْ تَقْنَعِ
حَتَّی إِذَا اتَّصَلَتْ بِهَاءِ هُبُوطِهَا — عَنْ مِیمِ مَرْکَزِهَا بِذَاتِ الْأَجْرَعِ
عَلِقَتْ بِهَا ثَاءُ الثَّقِیلِ فَأَصْبَحَتْ — بَیْنَ الْمَعَالِمِ وَالطُّلُولِ الْخُضَّعِ
تَبْکِی وَقَدْ ذَکَرَتْ عُهُوداً بِالْحِمَی — بِمَدَامِعٍ تَهْمِی وَلَمَّا تُقْلِعِ
وَتَظَلُّ سَاجِعَةً عَلَی الدِّمَنِ الَّتِی — دَرَسَتْ بِتَکْرَارِ الرِّیَاحِ الْأَرْبَعِ
إِذْ عَاقَهَا الشَّرَکُ الْکَثِیفُ وَصَدَّهَا — قَفَصٌ عَنِ الْأَوْجِ الْفَسِیحِ الْمَرْبَعِ
حَتَّی إِذَا قَرُبَ الْمَسِیرُ مِنَ الْحِمَی — وَدَنَا الرَّحِیلُ إِلَی الْفَضَاءِ الْأَوْسَعِ
وَغَدَتْ مُفَارِقَةً لِکُلِّ مُخَلَّفٍ — عَنْهَا حَلِیفِ التُّرْبِ غَیْرِ مُشَیَّعِ
سَجَعَتْ وَقَدْ کُشِفَ الْغِطَاءُ فَأَبْصَرَتْ — مَا لَیْسَ یُدْرَکُ بِالْعُیُونِ الْهُجَّعِ
وَغَدَتْ تُغَرِّدُ فَوْقَ ذِرْوَةِ شَاهِقٍ — وَالْعِلْمُ یَرْفَعُ کُلَّ مَنْ لَمْ یُرْفَعِ
فَلِأَیِّ شَیْءٍ أُهْبِطَتْ مِنْ شَامِخٍ — عَالٍ إِلَی قَعْرِ الْحَضِیضِ الْأَوْضَعِ
إِنْ کَانَ أَهْبَطَهَا الْإِلَهُ لِحِکْمَةٍ — طُوِیَتْ عَلَی الْفَذِّ اللَّبِیبِ الْأَرْوَعِ
وَهُبُوطُهَا إِنْ کَانَ ضَرْبَةَ لَازِبٍ — لِتَکُونَ سَامِعَةً بِمَا لَمْ تَسْمَعِ
وَتَعُودَ عَالِمَةً بِکُلِّ خَفِیَّةٍ — فِی الْعَالَمِینَ فَخَرْقُهَا لَمْ یُرْقَعِ
وَهِیَ الَّتِی قَطَعَ الزَّمَانُ طَرِیقَهَا — حَتَّی لَقَدْ غَرَبَتْ بِغَیْرِ الْمَطْلَعِ
فَکَأَنَّهَا بَرْقٌ تَأَلَّقَ بِالْحِمَی — ثُمَّ انْطَوَی فَکَأَنَّهُ لَمْ یَلْمَعِ

حاصل مضمون آنکه کبوتری بس منیع و ارجمند از جایگاهی زیاده رفیع و بلند بر تو فرود آمد با آنکه خود برقع بر نگذد ولی پرده روی بود از نظر ارباب نظر مستور ماند و دیده خداوندان بینش از دیدنش محروم گشت اگرچه دولت وصال آن با کراهتی بکمال میسر آمد ولی خود بعد از وصل بر عارضه فراق و سانحه هجران بسی اندوهناک و نالان گشت

نخست از مجاورت این فضای تیره رنگ ننگ داشتم برغیر فراخای مألوف انس نگرفتی لیکن چون با کراهت خاطر بهوای این ویرانهٔ بی آب و گیاه بال گشود چنان الفت پذیرفت که گوئی از عهود گذشته و منازل قدیم یکباره فراموش کرد همینکه بناچار از سیم مرکز نخستین بهای هبوط در پیوست از ثقل غباری بر پر و منقاران بنشست و در میان این خاکدان ویران غوطه ور گردیده آشیان جست هر زمان که از معاهد دیرین و وکرگاه قدیم یاد آورد سیل سرشک جاری کند و باران اشک ببارد و بر فراز دیاری که بتواتر بادهای مختلف صورت ویرانی پذیرفته بنشیند و بانگ اشتیاق بر داشته نالهای زار بر کشد چه آن طایر برج عزت را رشته دام سطبر از پرواز فضای وسیع پای بر بسته و تنگنای قفس ثقیل از عروج اوج فراخ مانع آمده تا آنگاه که زمان مراجعت او و آوان رحیل نزدیک گردد و از بند علایق و چنگل عوائق باز رهد و آشیانه دیرین در این تودهٔ خاک بگذارد و از پی آهنگ خویش بگذرد و چون پرده حجاب از دیده اش گرفته شود و اشیائی بدیع و اموری ظریف بنگرد که خفتگان بستر طبایع از دیدن آنها محروم مند از فرط وجد آغاز طرب نماید و بر فراز قلهٔ افراخته آواز تغرید بر کشد زینهار بعلو مقام و سمو مکان آن طائر شگفتی مخوری زیرا که علم خداوند دانش را منزلتی عالی بخشد و مرتبتی بلند دهد ندانم این هبوط را سبب چه بود و این عروج را جهت چه اگر حکیم علی الاطلاق آنرا از اوج بلند برای حکمتی و سری در قعر حضیض پست فرود آورد همانا آن حکمت بالغه و سر لطیف بر دیدهٔ خردمند یگانه و دانشور فرزانه پوشیده و مستور است اگر گوئی سر این هبوط و حکمت این نزول آن است که نفس را در این نشاهٔ فانی کمالات جاودانی پدید آید و مراتب استعداد و مقامات ظهور پیوندد و بدستیاری قوی و حواس بسی معلومات در حوصلهٔ خود بپسندد و زد پس از چه روی قبل از نیل مقصود دفور ماموّل از شاخسار کالبد طیران کرد و از آلات تکمیل و ادوات تحصیل دست بداشت و صیاد زمانه طریق پرواز بر آن قطع ننمود تا بر خلاف مامول در غیر مطلع نخست غروب کرد بدان سان که گوئی در جو حمای بدیع برقی بدرخشید و در دم چنان بسجید که گویا هیچ پدید نگشت

ومن اشعاره قدس سره

هَذِّبِ النَّفْسَ بِالْعُلُومِ لِتَرْقَى ... وَذَرِ الْكُلَّ فَهْيَ لِلْكُلِّ بَيْتُ

إِنَّمَا النَّفْسُ كَالزُّجَاجَةِ وَالْعِلْمُ ... سِرَاجٌ وَحِكْمَةُ الْمَرْءِ زَيْتُ

فَإِذَا أَشْرَقَتْ فَإِنَّكَ حَيٌّ ... فَإِذَا أَظْلَمَتْ فَإِنَّكَ مَيْتُ

یعنی بسبب اکتساب فضایل و اقتباس علوم نفس را از هر رذیله پاک ساز و از ماسوای علم چشم بپوش زیرا که علم خود مجموعه ایست که همه چیز در او جمع است و نفس چون آبگینه است و علم سراج اوست و حکمت در آن سراج بمثابه زیت است زجاجهٔ نفس هرگاه روشن و درخشان باشد همواره در زمرهٔ احیا منتظم باشی و چون تاریک شود در عداد مردگان معدود گردی

وله ایضاً

عَجَباً لِقَوْمٍ يَحْسُدُونَ فَضَائِلِي ... مَا بَيْنَ عَيَّابِي إِلَى عُذَّالِي

عَابُوا عَلَى فَضْلِي وَذَمُّوا حِكْمَتِي ... وَاسْتَوْحَشُوا مِنْ نَقْصِهِمْ وَكَمَالِي

إِنِّي وَكَيْدَهُمْ وَمَا عَابُوا بِهِ ... كَالطَّوْدِ يَحْقِرُ نَطْحَةَ الْأَوْعَالِ

وَإِذَا الْفَتَى عَرَفَ الرَّشَادَ لِنَفْسِهِ ... هَانَتْ عَلَيْهِ مَلَامَةُ الْجُهَّالِ

یعنی شگفت دارم از گروهی عیب جو و ملامت گو که بر امرات فضل من حسد برند و از آن روی بر فضیلتم عیب گرفته و حکمتم را مذمت آورند همی از نقصان خود و کمال من بهراس در افتاده اند و حال آنکه حیل و بدگوئیهای ایشان در جنب فضایل من مانند که بزهای کوهی خواهند بضرب شاخهای خود آنکوه از جای بردارند لی چون کسی برای نفس خویش رشاد را تصور کند ملامت جهال برا و آسان نماید

غذای روح دهد بادهٔ رحیق الحق ... که رنگ و بوش دهد رنگ و بوی گل رابق

بطعم تلخ چو پند پدر ولیک مفید ... بپیش سطل باطل بنزد دانا حق

حلال گشته بفتوای عقل بر دانا ... حرام گشته باحکام شرع بر احمق

وله ایضاً

ز منزلات هوس گر برون نهی قدمی ... نزول در حرم کبریا توانی کرد

ولیک این عمل رهروان چالاک است ... تو نازنین جهانی کجا توانی کرد

آورده اند که فیلسوف دانا شیخ الرئیس در بدایت حال بر مدارج کمالات چنانچه باید ارتقا نجسته بود وقتی بمجلس ابوسعید بن ابوالخیر در آمد بر زبان آن عارف کامل سخنی از طاعت و معصیت گذشت و از نکال و حرمان اهل عصیان و عفو و غفران خداوند حرفی در میان آمد شیخ الرئیس این رباعی را در مجلس بگفت

مائیم بعفو تو تولا کرده ... و ز طاعت و معصیت تبرا کرده

آنجا که عنایت تو باشد باشد ... ناکرده چو کرده کرده چون ناکرده

ابوسعید در جواب آن رباعی بدیهة بگفت

ای نیک نکرده و بدیها کرده ... وانگه بخلاص خود تمنا کرده

بر عفو مکن تکیه که هرگز نبود ... ناکرده چو کرده کرده چون ناکرده

مصنفات و مؤلفات و رسایل آن فیلسوف بزرگ از تازی و پارسی بدین شرح است

آنچه در بخارا پرداخته

کتاب مجموع که حکمت عروضیه نامیده است چه شیخ ابوالحسن عروضی تالیف آن کتاب را درخواست کرده است گویند در آن زمان سنین عمر شیخ بیست و یک بوده و این کتاب اول نسخه ایست در حکمت که شیخ الرئیس بر شته تالیف در آورد کتاب حاصل و محصول از برای شیخ ابوبکر برقی نوشته در بیست و یک مجلد کتاب البر و الاثم در دو مجلد که هم بنام شیخ ابوبکر برقی در اخلاق پرداخته کتاب لغات سدیدیه بنام امیر نوح بن منصور سامانی در اصطلاحات طبیه در پنج مجلد

مؤلفات و مصنفات که در خوارزم پرداخته است

رساله مبسوطی در الحان موسیقی بنام ابو سهل مسیحی ایضاً رساله بجهة ابو سهل در علم آیه مقاله در قوای طبیعیه بنام ابو سعید یمامی
قصیده عربی در منطق بنام ابو الحسین سهلی وزیر مأمون خوارزمشاه کتاب در علم کیمیا و در هیئات صور فلکیه
بنام ابو الحسین سهلی مورخین فرانسویه در ترجمه شیخ الرئیس در ذیل ذکر این رساله چنین یاد کرده اند
که شیخ الرئیس در آن رساله بیانات طریفه و حکایات بدیعه آورده در باب تکون سنگ مشارالیه شرحی گفته و از آیات
ماضیه سخن کرده و در باب ثانی از ابواب آن رساله در تکون جبال فصل مشبعی گفته است گوید که جبال بواسطه اسباب
اصلیه و اتفاقیه بوجود آیند و از جمله اسباب اتفاقیه زلزله است و مطلب دیگری که گویا از حلیه صدق و صحت
عاطل است این است که میگوید پاره اجسام مرکبه که جز غالب آنها مس بود در ایران زمین از آسمان فرود آمد
در حالیکه مشتعل بود و بخار خارجی هم از آن منبعث شد و ایضاً گوید که قطعه آهنی هم بوزن هشتصد انس که یکصد و
پنجاه من باشد فرود آمد آنرا پیش پادشاه بردند حکم کرد از آن قداره ساختند و عقیده اعراب آن است
که قداره های اهالی کابل که زیاده از حد تعریف دارد از این آهن است کتاب تدارک در انواع خطاء طبیب
در معالجات ایضاً بنام ابو الحسین سهلی و دیگر رساله ایست در بیان نبض بزبان فارسی نوشته است در عنوان
آن رساله نگاشته است فرمان عضد الدوله بمن آمد کتابی کن اندر دانش رگ تمامًا گروهی که در علم سیر
تتبع وافی دارند میدانند که آن دیباچه از حلیه صدق عاطل است چه یکسال قبل از تولد شیخ الرئیس عضد الدوله
وفات کرده است و آنچه بخاطر فاتر میرسد این است که آن رساله را ابو علی مسکویه در عهد تالیف آورده است
و یا آنکه کاتب اشتباه کرده است بجای مجد الدوله یا شمس الدوله عضد الدوله نوشته است ولی آن مسئله موسیقاریه
که در قانون فرموده است و عباراتی که برخلاف آن در آن رساله ثبت است قول اول را تائید کند والله اعلم

کتبی را که در جرجان پرداخته است

کتاب اوسط جرجانی در منطق بنام ابو محمد شیرازی کتاب مبداء و معاد در نفس ایضاً بنام شیخ ابو محمد بن
ابراهیم فارسی کتاب در ارصاد کلیه بنام شیخ ابو محمد آنچه را در ری پرداخته کتاب معاد بنام مجد الدوله دیلمی
رساله در خواص سکنجبین و این رساله را بزبان لاتین ترجمه کرده اند رساله انتخاب از کتب ارسطو در خواص
حیوانات آنچه را در همدان پرداخته کتاب شفا در حکمت در هیجده مجلد و آن کتاب شریف از اجل
مصنفات آن فیلسوف بزرگ است صاحب طبقات الاطبا مسطور نموده که در بیست ماه آن کتاب را
بپایان برد خلاصه اقوال متقدمین و نقاوه افکار متاخرین را در آن کتاب ذکر کرده طرائف مشاهدات
و غرائب معاینات را فصل مشبعی آورده است چنانکه در فن هیئت گوید و اما کره زهره و کره عطارد آنچه
پوشیده نماند چنانکه شیخ الرئیس در طی مراحل الهیه از زلت اقدام مصون نبوده است در ذکر مسائل ریاضیه
از ورود شکوک و اوهام محفوظ نمانده است و از غرور کمالات و قصور آلات در بیان فلکیات از دزده مهم

بخصیص وهم اکتفا کرده بتحقیق امر و تحصیل حق عنایتی نیاورده بلکه مشهود خود را همین مقصود دانسته در سبیل جزم نقل کرده
که من خود ستاره زهره را مانند خالی بر روی جرم شمس دیدم شگفت تر آن است که ابن اندلسی با آنکه با او موافقت کرده
مزیدی هم آورده است گوید روزی بر بام خانه بودم ناگاه چشمم بر قرص خورشید افتاد بر روی قرص دو خال دیدم
از خیالم بگذشت که شاید آن دو خال عطارد و زهره باشند از فراز بام بزیر آمدم کتاب زیج برگرفتم و در جداول تقاویم
سیارات استخراج کردم روشن گشت که عطارد و زهره با یکدیگر قران و آن دو را با شمس احتراق است آنگاه حدس
خویش را صائب دانسته جزم کردم که آن دو خال عطارد و زهره بوده اند اگرچه شناعت اقوال اندلسی از قباحت
گفتار شیخ الرئیس بسی افزون است ولی خطای بزرگان هر چند خورد باشد بزرگ دانند و در مورد ایراد خرده شمارند
موقع طنز و محل طعن بیارند و ما اکنون شمه از کلمات قوم و شمه از ایرادات وارده را می نگاریم قاضی زاده
رومی در ذکر ترتیب افلاک گوید که صاحب مجسطی را عقیدت آن است که عطارد و زهره فوق فلک قمر و تحت فلک شمس
میباشند و رای او را جمهور متاخرین صواب دانسته اند و با وی همراه و هم رای شده اند بعد از آن گوید که شهود
شیخ الرئیس بر اثبات مدعای ایشان شهادت دهد و آن عقیدت را تائید کند انتهی ملکزاده دانشمند وزیر علوم در بعضی
از مجامیع خود آورده است که زیاده مقام حیرت و محل شگفتی است که حکمای ما با احاطت و استیلائی که در مسائل هیئتیه
و مقاصد نجومیه داشته اند و در امر کسوف علل و اسباب آنرا استقراء کافی و استقصاء وافی نموده اند چنانکه در باب
کسوف شروحا ذکر کرده اند مع ذالک محض انعدام عرض و احتراق زهره و عطارد با شمس از مشاهده جانی
که بر روی جرم شمس بوده است جزم کرده اند باینکه آن یک خال ستاره زهره بوده است چنانکه شیخ الرئیس
گفته است یا آنکه آن دو خال عطارد و زهره بوده اند چنانکه ابن اندلسی آورده است و هم در انا میدانند که در
چنین مورد از وهم و گمان بایستی اجتناب کنند تا بجزم و اذعان چه رسد تا تائید مدعای ما و توهین ادعای ایشان
از علم هیئات جدیده زیاده واضح و روشن میشود چه ایشان کالشمس فی رابعة النهار محقق و معین کرده اند که بر
روی شمس نیز کلفهاست چنانکه در مؤلفات خویش آورده اند که چون بتوسط شیشهای رنگین قرص آفتاب را بچشم یا
بدوربین نظر کنیم در صفحه آن کلفهای سیاه رنگ با وضاع مختلفه بنظر در آید و از روی حرکت آنها معلوم شده است
که آفتاب در مدت بیست و پنج شبانه روز و کسری یک دوره حول محور خود میگردد و منجمان در آنها اوضاع مختلفه
و حالات متفننه مشاهده کرده اند و اول کسیکه آن کلفها را مشاهده نمود شخصی بود که فابرتسیون نام داشت
وی در سنه هزار و بیست هجریه آنها را رؤیت کرده است و بعد از آن شخصی که گالیله نام داشت در سال هزار و
بیست و یک هجریه آنها را مشاهدت نموده با لجمله اشکال آن کلفها در کمال بی نظمی و بی ثباتی است و محیط هر یک از آنها
در نهایت وضوح و ظهور است و در اکثر آنها حاشیه و کنار روشن تر از متن و میان آنها است تو گوئی
مثل شبه ظل محیط است و هرشل که از صنادید و اساطین حکمای فرنگستان است در باب آن کلفها شرحی ذکر
کرده است و ما ترجمه آنرا بعینها نقل میکنیم گوید کلفهای آفتاب را ثبات و بقائی نیست و روز بروز بلکه ساعت بساعت

در مقدار و مساحت آنها تغییرات و تبدلات عارض میشود و فزایش و کاهش در ابعاد آنها ظاهر میگردد و اشکال آنها
دگرگون میشود و بعد از آن آن کلفها از محل مرئی بکلی محو شده و در موضع دیگر که اصلا کلفی نداشت نقطه نمایان
و هویدا میشوند و چون کلفی باختفا و انقضا شروع مینماید اولا در متن و وسط آنها که بزرگتر است نقصان پدید آید
و همی از عرضش کاسته و بر طولش افزوده میشود و همی بر این کاهش و فزایش خواهد بود تا آنکه بکلی مستطیل بشود و از آن
بیشتر که خود منتفی شود در روشنائی اطراف و حواشی آنها محو و نابود میگردد و گاهی اتفاق افتد که یک کلف بدو
منشق میشود و گاهی بچند کلف کوچک منقسم میگردد و ظهور هر یک از آن حالات دلیل است بر وجود سیلان و جریان
شدیدی که واقع نشود جز در مایعات سائله و صورت نپذیرد جز در اقسام رقیقه و هم بروز آنها دلیل است بر وجود
تموج شدیدی که آن گونه تموج مناسب نباشد جز بهوا یا بجائی که در حالت بخار باشند و چنان مینمایند که عرصه ظهور این
حرکات را وسعتی نیست بلکه در وسعت بسیار ممتد خواهند بود و منجمان کلفهائی رصد نموده اند که قطر حقیقی آنها از ده هزار
فرسنگ متجاوز بوده و بهمقدار قریب به پنج برابر قطر زمین است پس در هر شبانه روز هر یک از ضلعین چنین کلف
بقدر دویست و سی فرسنگ بل متجاوز منتشر گرده و بهمدیگر نزدیک میشوند و همی بر این صفت خواهند بود تا آنکه
پس از شش هفته آن کلف بکلی محو و منتفی گردد و کلفی که زیاده از شش هفته ثابت و باقی باشد بندرت اتفاق افتد
ولی هرشل گوید کلفی بر روی قرص ظاهر و مشهود گردید که هفتاد روز بقا و دوام داشت و از غرایب مشاهدات
که هم او نقل کرده است آن است که در حول کلفهای بزرگ و یا در محلی که کلفها بسیار باشند در اکثر اوقات صفحی مواج
بنظر درآیند که از سایر صفحات روشن‌ترند و آن مواضع مضیئه را بفرانسه فاکول گویند یعنی مشعل چه در قرب
آن مشعلها گاه گاه بعضی کلفها رؤیت شده است که سابقا در آن مواضع مشهود نبوده است و با احتمال قوی
محتمل است که این کلفها بعینها طوفانهای عظیمه باشند که از جهت وزیدن بادهای شدید بر طبقه اعلای هوائی که بر آفتاب
محیط است ظاهر شوند الغرض با این همه تفاصیل تاکنون تقدیر و تعداد آنها مضبوط نشده است چه آنها زیاده
شباهت دارند بقطعات ابر که غالبا در زمین بنظر میرسد چنانچه تعیین و شماره آنها ممکن نیست تحقیق امر کلف
هم در تحت قاعده و ضابطه نیاید انتهی و از قضایای طریفه و امورات بدیعه آنست که حکمای ما با وجود نقصان
آلات بلکه با فقدان آنها بر آن خالها متفطن شده و در مؤلفات و مصنفات خود بدانها اشارت کرده اند
چنانچه قاضی زاده گوید وَزَعَمَ بَعْضُ النّاسِ اَنَّ فِي وَجْهِ الشَّمْسِ نُقْطَةً سَوْداءَ فَوْقَ مَرْكَزِها بِقَلِيلٍ كَالْمَحْوِ
فِي وَجْهِ الْقَمَرِ یعنی برخی از مردم پنداشته اند که بر روی قرص آفتاب نقطه ایست سیاه که از مرکز آن
اندکی بالاتر است مانند کلف که در روی صفحه ماه نمودار میباشد روان ایشان را ببی رحمت باد که زیاده
مستحق تحسین و سزاوار آفرینند چه انظار دقیقه و افکار عمیقه ایشان بادراک چیزهائی سبقت جسته که حکمای
اروپا بعد از سنین بسیار و قرون بیشمار بواسطه آلتهای معتبره و طلسکوبهای نفیسه بر آنها اطلاع یافته اند
و هم بر صدق مدعای ما و کذب ادعای شیخ الرئیس و ابن اندلسی این معنی شهادت دهد که اصحاب هیئات جدیده

وخداوندان ارصاد موجوده که از برای شناختن کسوف شمس از زهره و عطارد طریق تحقیق و تدقیق سپرده اند جمیع علل
و اسباب آنرا معلوم کرده و در آن باب تاسیس اساس و تعیین قانون نموده اند چنین آورده اند که بر حسب استخراجات
صحیحه واضح و مبرهن شده است که در هیچ عصر زهره و عطارد هر دو در یکمرتبه و در یک زمان بر روی شمس نبوده و نباشند
اگرچه این واقعه را ممتنع و محال ندانند ولی وقوع آنرا چنانچه اندلسی نقل کرده است جازم و معتقد نیستند
و اما در باب مرور یکی از آنها بر روی شمس اعتقاد راسخ و اعتماد کامل دارند و گویند کرةً بعد اخری
واقع شده و هم واقع خواهد شد چنانکه پیوار اکو رئیس سابق رصدخانه دولتی فرانسه در خصوص عبور عطارد از روی
قرص آفتاب نوشته که شخص طبیب و منجم عرب معروف بابن رشد در مائه دوازدهم مسیحی مطابق مائه پنجم هجری
چنین پنداشته که جرم عطارد را بر روی قرص آفتاب دیده ولی قطر عطارد در اوقات عبور از روی
قرص آفتاب دوازده ثانیه بیش نیست و کلف مستدیر و مظلمی که بقطر دوازده ثانیه باشد در روی قرص
آفتاب با چشم دیده نشود و احتمال قوی است که آن شخص راصد عرب کلفی از آفتاب را دیده و عطارد پنداشته
و بلکه همین بحث را داریم در خصوص ادعای سکالیژه و ادعای کپلر مشهور که گمان نموده عطارد را در ۲۸ ماه مه
سنه ۱۶۰۷ مسیحی مطابق اواسط ماه صفر سنه ۱۰۱۶ هجری بر قرص آفتاب دیده و محققاً اول شخصی که عطارد را بر روی
آفتاب دیده گاسانذی میباشد معلم مدرسه پاریس و معاصر با این شخص در روز هفتم نوامبر ماه سنه ۱۶۳۱ مسیحی
مطابق اواسط سنه ۱۰۴۱ هجری در شهر پاریس عطارد را دید بر روی عکس قرص آفتاب که بر ورقی کاغذ سفید افتاده
بود در اطاق تاریکی و این تدبیر آن اوقات معمول بود برای رؤیت کلفهای آفتاب خلاصه از رؤیت این واقعه
با کمال شعف و بی اختیاری فریاد برکشید که یافتم چیزی را که سالها است حکمای طبیعی با کمال اصرار در طلب و جستجوی
آن میباشند عطارد را در شمس دیدم و مقصود او کنایه بود از حجر حکما و از زیبق و طلا الغرض ما در وقتی میتوانیم
آنچه بر روی شمس است ستاره زهره بدانیم که آن مشاهده با وجود مقتضیات و فقدان موانع مقارن باشد
و هم اصحاب هیئات و نجوم و ارباب ارصاد و زیجات که در اثبات دعاوی خویش جز دلائل قاطع و براهین هندسیه را
معتمد و مستند نمیدانند اعلان نموده باشند چنانچه در چند سال قبل از این منجمین اروپا استخراج کرده اند که
در روز چهارشنبه بیست و هشتم شهر شوال سنه هزار و دویست و نود و یک هجریه مطابق با هشتم دسامبر ماه فرانسه
سال ۱۸۷۴ عیسوی جرم زهره از روی جرم شمس مرور میکند و کسوفی از جرم زهره در جرم شمس حادث میشود و نیز
دوران میرزا عبد الغفار نجم الملک که در مدرسه مبارکه دار الفنون معلم کل علوم ریاضی است او نیز بحسب احاطت
و اطلاعی که در هیئت جدیده دارد مطابق استخراج منجمین اروپا استنباط نموده و موافق اخبار ایشان اعلام داد
و هم در تقویم از حدوث آن واقعه و وقوع آن حادثه شرحی برنگاشت بالجمله منجمین اروپا بعد از استنباط و استخراج
همین صورت واقعه را ممثل و مصور داشته شرح آن واقعه را باقطار و امصار که در آنجا مشاهدت و رؤیت ممکن
و محتمل بود بفرستادند و هم با طلسکوبهای معتبره و دوربینهای صحیحه و سایر آلات و ادوات که استعمال آنها

در آن اعمال بکار آید باطراف واکناف متفرق شدند تا الخسف والخساف را برای العین مشاهده کنند برخی بجانب چین رفتند بعضی بطرف هند روانه شدند بعضی از رصدین بر دس باکهر از صفحه عکس وسایر آلات باصفهان در آمدند و در آنجا ماندند وجمعی از آنها در طهران رحل اقامت انداختند و در عمارت کلاه فرنگی مرحوم سپهسالار میرزا محمد خان قاجار دولو در آمدند و منزل گزیدند و همی با نتظار روز موعود و شهود مقصود بسر میبردند تا آنکه روز بیست وهشتم شوال در رسید ملک زاده دانشمند عضد السلطنه وزیر علوم کوید هنگام طلوع آفتاب در صحبت نواب مستطاب اشرف والا معتمد الدوله فرهاد میرزا انجا به مرحوم سپهسالار رفتیم وجناب مستطاب اشرف مشیر الدوله وزیر امور خارجه سپهسالار اعظم حاجی میرزا حسین خان حاضر بودند و در آن مجمع نیز بعضی از ارباب علم و اصحاب فضل مثل مقرب الخاقان جعفر قلیخان رئیس مدرسه مبارکه دار الفنون ومیرزا عبد الغفار نجم الملک بود بالجمله با آنکه شمس در برج قوس بود و در هوا احتمال انقلاب میرفت ابریکه مانع از آن رؤیت شود و کدورتی که از آن مشاهدت باز دارد چندان حادث نگشت پس آلات وادواتی که در آن باب لازم بود منصوب شد و چیزهائیکه در آن خصوص مانع بود مرفوع گشت وبعد از آن بطور دلخواه بان کسف وانخساف متوجه شدند علی التقریب دو ساعت مستوی زهره بر روی جرم شمس عبور داشت واز کنار جرم آن مرئی میگشت و ما همی بر آنها نظر داشتیم و تا زمانی که بیست دقیقه مانده بود که زهره از جرم شمس جدا شود چندین بار ملاحظه کردیم بجهة شعاع شمس در هوای مجاور زهره که بنفرانسه آتمسفر نامند عوارض واختلافاتی حادث میشد که خیلی طرفه وبدیع بود الغرض آنچه در کتب هیأت اروپا مطالعت کرده بودیم تمامه مشاهده نمودیم وانقلاب هوای مجاور زهره را که شنیده بودیم برای العین دیدیم پوشیده نماند که عیسویان را عقیدت آن است جهنمی که حضرت عیسی علی نبینا وعلیه السلام خبر داده است کره زهره است وبهشت که آن حضرت فرموده در جرم آفتاب است بما این مذهب با مشرب هلامیان نزدیک است چه در اجناد آثار مستفیض آ که بهشت در آسمان چهارم است مع القصه بعد از مراجعت ما آن چند نفر منجمین پروسی که در آنجا حاضر بودند بحساب پرداختند واز قراریکه استخراج واستنباط کرده اند اعلان داشته اند که بعد از انقضاء مدت هشت سال دیگر ایضاً جرم شمس از زهره منکسف خواهد شد وهم صد سال دیگر صورت ماجری واقع خواهد گشت اگرچه رصدین ومنجمین اروپا در تحصیل مجهولات وتکمیل کاذ معلومات همیشه بذل جهد داشته ودارند ولی در این اعصار این کسف وانخساف زیاده در پی کشف وانکشاف بوده اند زیرا که از مخابرات فوریه تلگرافیه نحوی که در کتب ایشان مضبوط است میتوانند با حسن اوجه شلثی اخذ نمایند وبدان واسطه اختلاف منظر آفتاب وبعد زمین را از مرکز شمس که مبنای علم ابعاد اجرام است معلوم کنند فلهذا در این اوقات هرگاه بر حسب استخراجات صحیحه بر چنان کسوف واقف شوند در مشاهده آن وتأمل جائز ندانند ولاجرم در هر سرزمین که رؤیت ممکن باشد ومشاهدت میسر آید آن صوب را نصب العین عزیمت کرده قبل از وقوع واقعه بدانجا شتابند واین مائده که شرح دادیم اندکی از بسیار روشنی از خروار است زیرا که فوائد وعوائد آن اطلاعات بیش از آن است که در این اوراق گنجیده شود وامید از نیامن الطاف الهیه آنکه

از فر دولت وشوکت همایون خلد الله ملکه ویمن سلطنت جاوید آیت روز افزون آنکه در ایران شهر ناصره رصدخانه بپا شود
واینگونه مطالب عالیه ومسائل صعبه در نهایت سهولت وآسانی منحل ومشهود گردد

ایضاً کتبی را که در همدان تألیف وتصنیف نموده

کتاب هدایه در حکمت رساله در ادویه قلبیه اشارت در یک مجلد کتاب در علاج قولنج رساله در ارشاد بنام شیخ محمود برادر خود رساله حی بن یقظان گویند حی بن یقظان حاکم آن شهری بوده است که شیخ در آنجا محبوس بوده ودیگر کتاب قانون است در علوم وصناعات طبیه بعضی از آنرا در جرجان وبعضی در ری وبعضی را در همدان تصنیف نموده وهم در انجا جمع وترتیب آن پرداخته وآن کتاب مستطاب منقسم بر پنج کتاب است کتاب اوّل در امور کلیه است مشتمل بر چهار فن کتاب دوم در ادویه مفرده مشتمل بر دو جمله کتاب سیم در امراض جزئیه واقعه در اعضای انسان از سر تا قدم مشتمل بر بیست ودو فن کتاب چهارم در امراض جزئیه که واقع شود در اعضای غیر مخصوصه مشتمل بر پنج فن کتاب پنجم در ادویه مرکبه مشتمل بر چند مقاله ودو جمله شیخ الرئیس در آن کتاب در علاج سل وقروحی که در نواحی صدر افتد آورده است ومما جربته مرارًا کثیرًا الخ حاصل آنکه من خود در هر بدن آزموده ام ونافع دیده ام که اصحاب سل گلقند بکار برند ومداومت نمایند وهر روز هر قدر توانند اگرچه بنان خورش باشد صرف نمایند وهرگاه ضیق النفس طاری شود بقدر حاجت شربت زوفا بنوشند واگر حمی دقیه اشتعال جوید قرص کافور بکار برند بهیچوجه از آن طریقه تخلف نورزند البته بره وبهبود حاصل میشود واگر از مردمان تقیه میکردم واز تکذیب ایشان نمی اندیشیدم در خصوص فوائد عجیبه حکایت میکردم یکی از آنها این است زنی بمرض سل مبتلا گردید وآن مرض چندان قوت وشدت گرفت که تاب وتحمل نماند از طول مدت وفرط شدت تن بمرگ در داد ودرخواست مینمود که جهاز موت برایش آماده کنند برادرش بمعالجت برخواست بر بالینش نشست وبدان دستور العمل که یاد کردیم مواظبت ومداومت کرد از فضل الهی وفیض نامتناهی سل وی زایل گردید وبعافیت حاصل شد ومن خجلت میبرم که بگویم چه مقدار گلقند بوی خورانیدم واز عهده امکان بیرون میدانم که آن میزان ومقدار را معلوم کنم وبر زبان رانم آنچه را در اصفهان برشته تألیف در آورد کتاب انصاف در بیست مجلد ودر آن کتاب شرح نموده کتب ارسطو را ووجه تسمیه آن کتاب بانصاف آن بوده که حکم نموده در آن کتاب بین فلاسفه مشرق ومغرب چنانکه صاحب طبقات الاطبا مسطور نموده وانصف فیه بین المشرقین والمغربین وآن کتاب در هنگامیکه سلطان مسعود اصفهان را تصرف در آورد بیغما رفته وثانیاً بعضی که باید مدون ومرتب گردید کتاب لغة العرب در پنج مجلد واین کتاب از سواد وبیاض نرفت ودر مجاریه ابو سهل چنانکه گذشت بیغما رفت کتاب حکمت علائیه موسوم بدانش نامه بپارسی نگاشته بنام علاء الدوله کتاب نجات در دو مجلد کتاب در علم قرائت ومخارج حروف رساله الطیر کتاب حدود الطب مقاله در قوای طبیعیه کتاب عیون الحکم در ده مجلد ودر آن کتاب از حکمت طبیعی والهی وریاضی گفتگو کند مقاله در عکوس ذوات الخطب التوحیدیه مقاله در الهیات کتاب موجز کبیر در منطق کتاب منطق نجات مسمی بموجز صغیر مقاله در تحصیل سعادت

و آنرا حج عربیه گویند مقاله در قضا و قدر در هنگامیکه از همدان باصفهان میرفت در طی طریق تصنیف نموده مقاله در خواص کاسنی مقاله فی اشارة الی علم المنطق مقاله در تعریف و تقسیم حکمت و علوم مقاله در بیان نهرها و میاه تعالیق طبیه بجهة ابو منصور مقاله در خواص خط استوا در جواب ابو الحسین بهمنیار رساله سیجده مسئله در جواب ابو ریحان بیرونی مقاله در هیئت ارض و بیان اینکه ثقیل مطلق است کتاب حکمة المشرقیه مقاله در مدخل و در صناعات موسیقی و این مقاله غیر از فصل موسیقی است که در کتاب نجات بیان کرده مقاله در اجرام سماویه کتاب در آلات رصد در هنگامی که علاء الدوله بآن حکیم فرمان داد که در اصفهان بنای رصد کند کتاب در کیسه و رصد و در همان کتاب تعلیقاتی کرده در علم طبیعی مقاله در عرض قاطیغوریاس رساله اضحویه در معاد مقاله در جسم طبیعی و تعلیمی کتاب حکمت عرشیه در الهیات مقاله در اینکه علم زید غیر از علم عمرو است کتاب در تدبیر لشگری و اخذ خراج از ممالک مناظرات که مابین او و ابو علی نیشابوری واقع شده در ماهیت نفس کتاب در خطب و تحمیدات و اسجاع و قوافی جواباتی که متضمن عشر ازان کتابی است که منسوب ساخته اند باو بعضی از خطب را مختصر اقلیدس که او را خیال بوده که جزو کتاب نجات کند مقاله در ارثماطیقی قصاید عشره و اشعار دیگر در زهد و غیره رسائل فارسی و عربی در مخاطبات و مکاتبات تعالیق بر کتاب مسائل حنین ابن اسحق در طب کتاب در معالجات موسوم بقوانین رساله در چند مسئله طبیه جواب بیست مسئله که سؤال کرده اند از او فضلای عصر مسائل در شرح الله اکبر جوابات مسائل ابو حامد جواب مسائل علمای بغداد که سؤال کرده بودند از شخصی که در همدان مدعی حکمت بوده رساله در علم کلام در دو باب شرح کتاب نفس ارسطاطالیس مقاله در نفس مقاله ابطال احکام نجوم کتاب الملح در نحو فصول الهیه فی اثبات الاول فصول در نفس و طبیعیات رساله در زهد بجهة ابو سعید بن ابو الخیر مقاله در اینکه جایز نیست که شیئی واحد هم جوهر باشد و هم عرض رساله در مسائلی که گذشته است میان او و فضلای عصر در فنون علوم تعلیقاتیکه استفاده نموده است ابو الفرج ابن ابو سعید یمامی در مجلس تدریس وی و جوابات آن مسائل مقاله در ذکر مصنفات و مولفات خود که هر یک را در چه شهر و چه وقت برشته تصنیف در آورده رساله در اجوبه سؤالات ابو الحسن عامری چهارده مسئله کتاب مفاتیح الخزاین در منطق رساله در جوهر و عرض کتاب در تاویل و تعبیر رویا مقاله در رد کلمات ابو الفرج ابن طیب

رساله در عشق بنام ابو عبد الله معصومی رساله در قوی و ادراکات انسان

مقاله در حزن و اسباب آن رساله در نهایه و لا نهایه

کتاب حکمت بنام حسین سهیلی

سینا بکسر سین مهمله و سکون یاء مثناه در تحت و فتح نون و بعد از نون الف ممدوده پدر پنجم شیخ الرئیس ابو علی است قطب الدین لاهیجی در ترجمه شیخ الرئیس آورده است که سینا وزیر فخر الدوله دیلمی بود و آن مورخ کامل را

در این قول اشتباهی روی داده چه از زمان سینا تا اوان سلطنت فخر الدوله

متجاوز از یکصد سال است و سینا در عهد سلطنت سلاطین سامانیان در بخارا مسند [illegible] داشته

ابن شراره طبیب

کنیتش ابو الخیر و اسمش اول است از اهالی حلب بوده و در آن بلد تولد یافته و هم در آنجا نشو و نما جسته از اطبای عالم و ادبای کامل است در بدایت حال بشغل طبابت معاش میگذرانید و معالجات نیکو از وی بظهور رسید مدتی وسیله در نزد معز الدوله ثمال بن صالح کلابی که حاکم حلب و از قبیله مرداس بود بشرف محرمیت اختصاص یافت چون وی را از حسن خط حظی وافر بود و در ترسل و رسائل یدی طولی داشت تقدیم مکاتیب و توقیعات و مفاوضات و احکام را بوی تفویض داد و روزگاری دراز در نزد آن طبقه رتق و فتق مهام امور را متصدی گشت آورده اند در وقتیکه ابن بطلان بهوای دیدار ابن رضوان بمصر رفت زمان مراجعت چند گاهی در حلب اقامت نمود مابین او و ابن شراره مجادلات و مباحثات علمیه بسیار اتفاق افتاد و آخر الامر مناظرت بمنافرت انجامید ابن بطلان در آنجا یارای زیستن نتوانست و چنانکه در شرح حالش مرقوم افتاد بانطاکیه رفت بالجمله چون تارک بنی مرداس از افسر امارت عاطل ماند و سریر سلطنت بوجود سلجوقیان آراسته گشت رضوان که خود فرزند تاج الدوله تتش بود چنانکه تفصیل آن در تواریخ مضبوط است والی حلب گردید و ابن شراره از جهة فضل و خطی که داشت از طالع مسعود در آن پیشگاه بمطلوب و مقصود رسید و بشرف منادمت امتیاز یافت هم در آن ایام روزی رضوان را چون بهشت برین بزمی آراسته بود و در آن مجلس عالی از وضیع و شریف خورد و کلان حاضر بودند از هر جای سخن در پیوست بمطالب دولتی و مقاصد ملتی انجامید در اثنای کلام رضوان ابن شراره را بقبول اسلام دعوت نمود وی امتناع کرد رضوان در آن اظهار خویش اصرار ورزید و ابن شراره در امتناع خود مبالغت کرد لاجرم آتش فتنه مشتعل و شراره از آن بر دامن ابن شراره گرفت رضوان شمشیر که در دست داشت بر وی حوالت کرد و زخمی منکر بر دست او رسید ملازمان رضوان همراهی کرده از مجلس جانی بسلامت بیرون برد دیگر بخانه معاودت نکرد و از حلب بیرون شده و بانطاکیه رفت از آنجا بدیه صور رخت تربت و هم در آن شهر مقیم شد پس رضوان از کرده پشیمان و نامه بوی نوشت مشعر بر آنکه محض حقوق خدمات سابقه هر گونه انعامات و جوایز را آماده ام و هم مشاغل جلیله و مناصب شریفه که در سوابق ایام در قبضه اختیار داشتی کماکان درباره تو میبندد و دل خواهم داشت وی از قبول آن سر باز زد و بدان مواعید مطمئن نگردید و چند سالی در آن بلد بطبابت و انزوا میگذرانید و در حدود چهارصد و نود هجری وفات یافت و هم در آن بلد مدفون گردید ابن شراره را در علم نظم و نثر و خط رسایل بسیار است و او را کتابیست در علم بدیع و آداب خط موسوم بتجریده الحکمه و کتابی دیگر در تاریخ حلب تالیف کرده و مطالب نافعه در آنجا مندرج نموده و کتابی دیگر در شرح حال اطبای معاصرین خود نوشته و کتب دیگری از نیقرار است شرح بر کتاب حمیات ابن رضوان

تهذیب کناش رازی باسم معز الدوله کلابی رساله در منافع فقراو مضار آن

رساله در خواص افیون رساله در منافع اشربه لبنیه

ابوخالد کابلی

نامش وردان لقبش کنکر است ولی بکنیت اشتهار یافته از مردم کابل بوده در بازار طلب بیضا کالای تولا و تبرا را
خریدار شد نقدینه عمر عزیز را ببهای آن متاع درباخت در کرباس کردن اساس مولی الکونین علی بن الحسین
مانند خاک فرش راه گشت و از قرآن سعادت کمالات صوری و فضایل معنوی چندان اندوخت که
خزینه آن جواهر و گنجینه آن فراید شد شیخ ابوعمرو کشی در کتاب رجالش حدیث آورد که صادق آل محمد علیه السلام
فرموده هنگامیکه خامس آل عبا سعادت شهادت یافت عموم مردم از شاه راه اسلام بلغزیدند و در بیغوله
ضلالت و ارتداد درماندند بجز ابوخالد کابلی و یحیی بن ام طویل و جبیر ابن مطعم و جابر بن عبدالله که از فروغ انوار
ولایت بسر منزل هدایت راه یافتند آورده اند که پس از واقعه طف و شهادت ثار الله ابو الائمه ارواحنا له الفدا
ابوخالد برحسب اعتماد ثابت و جازم و اعتقاد کامل و راسخ که در طریقت شیعیان داشت در آن اندیشه
فرو شد که خدای سبحانه از صفحه روزگار هیچ آیتی محو نفرماید مگر آنکه مانند آن و یا بهتر از آن بجایش مثبت کند
و از روی زمین هیچ آیت کامله را بقرب جوار نخواند تا حجه بالغه در جایش خلیفه و جانشین نکند لاجرم نیل مقصود
و نور مطلوب را نصب العین همت کرد تا مگر امام عصر و حجه زمان را بشناسد برحسب اتفاق چنان افتاد که از
رهروان طریق کیسانیه شد و آیین ایشان را بگزید و بامامت محمد بن الحنفیه معتقد گشت روزگاری دیرباز آیین
آن گروه داشت تا آنکه از الطاف حقه الهیه یحیی بن ام طویل ویرا خضر راه شد و از یمن همراهی آن پیر سعادتمند
بسرچشمه حقیقت راه یافت چنانکه از کتاب عیون المعجزات که گویند تألیف شریف مرتضی است آورده اند که
ابوخالد گفت یحیی پسر ام طویل مرا بدید و ام طویل خود دایه حضرت سجاد است و یحیی آن اسوه عفایف را گرامی
فرزند و آن درب همایون شهرستان علم را باب پس مانند توفیق با من رفیق شد و چون سعادت سرمدی
عنانم بگرفت و بجانب درگاه عرش اشتباه امام العالمین زین العابدین سلام الله علیه کشید چون بحضور مقدس
شرفیاب شدم و شرط رقیت بتقدیم رسانیدم آنحضرت را دیدم که جامههای رنگارنگ در بر کرده و بر بساط
گوناگون نشسته و دیوار و تاقش از اندودهای آراسته است مرا از مشاهدت آن لباسهای مطرز و فروش معصفر
و خانه ملون وساوس نفسانی در اختلاج آمده از آن خوار خوار شیطانی حرزی بخاطر خلید زود برخاستم چون
خواستم بیرون روم حضرت سید سجاد بتوجهات سعادت آیات برمن عاطفت آورده فرمود فردا بطوف این
آستان عرش نشان عزیمت کن و اگر مشیت خدائی مساعدت کرد بدین کعبه مقصود در آی آنگاه بیرون شدم
و یحیی را عتاب آوردم که مرا نزد کسی آوردی که لباسش رنگین و دستگاهش چنین است در ضمیر خویش عقده
عزیمت فرو بستم که هرگز بدان خانه قدم نگذارم چون بامداد شد با خود اندیشیدم که مرا پذیرفتن فرمان آنحضرت
هیچگونه زیانی نرساند و از مراجعت بدان مجلس عالی هیچگونه گزندی نبینم پس بجانب آن بارگاه آسمان جاه
شتافتم و در آن محل شریف چند لمحه توقف کردم از معتکفان آستان علیا کسی را ندیدم خواستم منصرف شوم

کالا
بر وزن بالا بمعنی رخت و رخوت و اسباب و متاع
براز

محمد بن نصیر قال حدثنی محمد بن عیسی عن جعفر بن عیسی عن صفوان عن معمر عن ابی عبدالله علیه السلام قال ارتد الناس بعد قتل الحسین صلوات الله علیه الا ثلثة ابوخالد کابلی و یحیی بن ام طویل و جبیر بن مطعم ثم ان الناس لحقوا و کثروا

ناگاه

ناگاه از درون خانه کسی مرا آواز داد و پنداشتم دیگری را میخواند جوابی نگفتم پس نام مرا ببرد و گفت ای کنکر بخانه در آی مرا از شنیدن
آن نام حیرت آمد چه با در مرا کنکر خواندی و جز وی کسی آن نام را ندانستی برحسب فرموده روان شدم و بحجره در آمدم
که با گل اندوده و با حصیر مفروش بود و آنحضرت خود جامه از کرباس در بر داشت یحیی نیز حاضر بود و پس خورشید جمال علوی
بر این ذره ناقابل پرتو اقبال انداخته فرمود ای اباخالد من در این چند روزه تجدید فراش کرده ام و همخوابه تازه خواسته ام
آن وثاق را که دیروز دیدی حجله عروس بود و نیز آن جامههای فاخر را بر خواهش وی پوشیده بودم زی من همین است
که امروز مشاهدت کنی آنگاه دست من و یحیی بگرفت و از میان مردم بیرون شد و بکنار برکه فرود آمد فرمود شما در این مقام
توقف کنید پس بسم الله الرحمن الرحیم گفت و بر آب قدم نهاد و چنان خرامیدن گرفت که در هر گام پای مقدسش بر سواد
دیده ها نقش میگرفت مرا از مشاهده آنحال دهشتی عظیم دست داد و گفتم الله اکبر الله اکبر تویی حجه عظمی و کلمه کبری درود
خدای بر تو باد آنگاه بسمت ما توجه فرموده این حدیث شریف را که من خود در هنگام مصداق آن بودم بزبان معجز
بیان آورد ثَلٰثَةٌ لَا یَنْظُرُ اللّٰهُ اِلَیْهِمْ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ وَلَا یُزَکِّیهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِیْمٌ اَلْمُدْخِلُ فِینَا مَنْ لَیْسَ مِنَّا وَالْمُخْرِجُ مِنَّا مَنْ هُوَ مِنَّا
وَالْقَائِلُ اِنَّ لَهُمَا فِی الْاِسْلَامِ نَصِیبًا فردای رستخیز سه گروه از نظر خدای سبحانه محروم مانند و از آلایش گناهان پاکیزه نگردند
و در شکنجه عدل حکیم گرفتار آیند نخست آنانکه دیگری را مانند ائمه اهل بیت عصمت امام شناسند و دیگر کسانی که یکی از
ائمه طاهرین را امام ندانند سومین جماعتی که آن دو گروه را مسلمان خوانند و ایشان را از آیین اسلام با بهره
و نصیب دانند بالجمله دیدن آن اعجاز و شنیدن آن خبر چشم بصیرت ابوخالد را نور بخشید و سامعه فکرتش را شنوا کرد
و بدانگونه که ابوبصیر حدیث کرده از طریق کیسانیت پا کشید و بر دامان علی بن الحسین دست تولا فرا برد در کتاب
مستطاب بحار الانوار مسطور است که ابوبصیر گوید از امام ابوجعفر محمد بن علی صلوات الله علیهما شنیدم که فرمود
ابوخالد کابلی مدتی دراز محمد بن الحنفیه را باعتقاد کامل و خلوص وافی خدمت نمود و در امامت وی هیچ تأمل نداشت
روزی با وی گفت جعلت فداک روزگاریست که عمر ناقابل را نثار چاکری و تعبد کرده و بپاداش آن خدمت
و عقیدت مرا بر تو حقی است عظیم و ترا بحرمت رسول خدا و امیرالمؤمنین سوگند دهم که مرا از خواب غفلت بیدار فرما
آیا تو خود امام مفترض الطاعه باشی یا دیگری بدان ریاست الهیه اولویت دارد محمد گفت یا اباخالد مرا سوگندی
عظیم دادی اینک بدان تا گویم دعوی امامت بر من ناپسند بدان و آگاه باش که امروز حجه خدای بر من و بر تو
و بر جمیع ماسوی الله علی بن الحسین است بایستی طبقات مردم از خورد و بزرگ و دور و نزدیک و سیاه و سپید طاعتش را
فرض دانند و بر خدمتش کمر بندند و فرمانش در عهده شناسند ابوخالد گوید فردای آنروز راه خانه آنحضرت
پیش گرفتم و چون بار یافتم و بحضور در آمدم فرمود یا کنکر تو هیچگاه بزیارت ما نیامدی اینک بازگو بدانم
چه واقع شده است که در این ساعت بر ما در آمدی بنده عرض رسانیدم که از توفیقات الهی سراپای دل
بنور تولا و شناختن امام زمان منور گردیده بدان عزیمت خاکبوس درگاه خلایق پناه شده ام که تا جان
در بدن دارم بنده فرمان و چاکر آستان باشم علی الجمله ابوخالد همچنان با ولای آنحضرت در سلک خواص اصحاب منظوم بود

تا از سرای فانی بعالم جاودانی رخت بربست کلینی در کتاب کافی روایت کرده که حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد
صادق فرمود سعید بن مسیب و قاسم بن محمد بن ابی بکر و ابو خالد کابلی از معتمدین و ثقات علی بن الحسین بودند فضل بن
شاذان بسند خود از ابو الحسن اول حضرت امام موسی روایت کند که چون روز قیامت منادی پروردگار
آواز برکشد که در کجایند حواریان علی بن الحسین ابو خالد کابلی و جبیر بن مطعم و سعید بن مسیب و یحیی بن ام طویل
پیش دوند سعید بن جبیر از ابو خالد روایت کرده که وقتی بتقبیل آستان علی بن الحسین جازم شدم تا از آنحضرت
جویا شوم آلات حرب و سلاح جنگ خواجه کاینات در نزد کیست و هم جامهای کیهان بها که هر تارش بر فلک اطلس
افتخار است در کجا منضود و مخزون است پس بهوای نیل مقصود در آن حضرت درآمدم از آن پیشتر که در اظهار
سؤال مبادرت رود آن طرازندهٔ تشریف ولایت و برازندهٔ جامهٔ امامت فرمود یا ابا خالد آیا خواهی
صنایع الهی و ودایع حضرت رسالت پناهی که از خصایص امامت و از دلایل وصایت است بر تو نمایم
و ترا بدان موهبت مزیت بخشم گفتم یا ابن رسول الله بخدای سوگند که از حقیقت مقصودم پرده برداشتی و از مکنون
ضمیرم خبر دادی چه امروز این چاکر دیرین در همین آرزو بود و بدان امیدواری بدین بساط سعادت مناط شتافت
تا بداند آن اسلحه را با سایر ودایع حضرت رسول که خازن شده است پس آن بانی زمان و زمین و حامی
دنیا و دین حقهٔ بزرگ مخصوص بخواست و انگشتری برآورده فرمود این خاتم مبارک خاتم الانبیاء است پس
زرهی بیرون کرده فرمود این درع مبارک رسول است و شمشیری در قبضه گرفت و فرمود که این ذو الفقار است
و دستاری آشکار فرمود که این سحاب عمامهٔ پیغمبر است و رایتی در دست گرفت که این عقاب علم آن جناب است
و ردائی از هم بگشود فرمود این مبارک جامه را آنحضرت روزهای آدینه بدوش افکنده برای امتان خطبه میخواند
آنگاه از متروکات خواجه کاینات آنقدر بنمود که چشم خیره ماند عرض کردم جعلنی الله فداک برای مزید معرفت
و قوت ایمان همین قدر که با من بنمودی کفایت کند شیخ ابو عمرو کشی بسند خود از ضریس حدیث کرده که ابو خالد
مرا گفت بتحقیق ترا حدیثی آورم که چون صدقش بر شما معلوم شود اگر من زنده باشم تصدیقم نمائی و اگر
مرده باشم رحمتم فرستی شنیدم از علی بن الحسین صلوة الله علیهما که می فرمود اِنَّ الْیَهُودَ اَحَبُّوا عُزَیْرًا
حَتّٰی قَالُوا فِیهِ مَا قَالُوا فَلَا عُزَیْرٌ مِنْهُمْ وَلَا هُمْ مِنْ عُزَیْرٍ وَاِنَّ النَّصَارٰی اَحَبُّوا عِیسٰی حَتّٰی قَالُوا فِیهِ مَا قَالُوا
فَلَا عِیسٰی مِنْهُمْ وَلَا هُمْ مِنْ عِیسٰی وَاِنَّا عَلٰی سُنَّةٍ مِنْ ذٰلِكَ اِنَّ قَوْمًا مِنْ شِیعَتِنَا سَیُحِبُّونَا حَتّٰی یَقُولُوا فِینَا
مَا قَالَتِ الْیَهُودُ فِی عُزَیْرٍ وَمَا قَالَتِ النَّصَارٰی فِی عِیسَی بْنِ مَرْیَمَ فَلَا هُمْ مِنَّا
وَلَا نَحْنُ مِنْهُمْ حاصل مضمون معجز نمون حدیث شریف آنکه یهود در محبت پیغمبر خود عزیر علیه السلام
چنان افراط نمودند که فرزند خدایش گفتند نه عزیر در سلک ایشان منظوم آید و نه ایشان در زمرهٔ موالیان او
معدود باشند نصاری در دوستی عیسی بن مریم سلام الله علیهما بدان پایه از اندازه بیرون شدند که بر
الوهیتش گرویدند مسیح خود از چنان امت بینونت داشته و هم ایشان در قطار دوستان و بستگان مسیح نیایند

ما نیز بدین بلیت گرفتار خواهیم شد زیرا که عنقریب گروهی از شیعه در حق ما چنان غلو نمایند که بنی اسرائیل درباره پیشوایان
خویش از حد و در حدوث و حیاصی امکان بیرون برند و شئون بشریت از ما برگیرند و صفات وجوب برای ما
ثابت کنند ما خود از آن جماعت بیزاریم و ایشان نیز از ما بیگانه‌اند هنگامیکه حجاج بن یوسف ثقفی والی عراقین شد
و در دولت مروانیان مزیت اخلاص و مزید اختصاص از همگنان ملکه از همه کان در گذشت استیصال شیعه
امیر المؤمنین علی بن ابیطالب را همت گماشت و سعی بلیغ نمود که نهال وجود ایشان را از بیخ و بن بکند تا مگر
رسم تشیع برافتد و اسم شیعه باز ماند بستگان آستان ولایت و بندگان خاندان رسالت را از هر کس در هر کجا
نشان جست پدر رنگ برای احضارش فرمان داد و بر اهلاکش طغیان کرد چون از مراتب موالات ابو خالد کابلی
و چند شیعهٔ دیگر از خواص اصحاب علی بن الحسین صلوات الله علیهما آگاه گشت کشتن ایشان را کمر بست و لیکن
نخل امیدش برومند نشد بخواست خدا از آنچه خواستی میوهٔ مقصود نچید بنسیم الطاف الهیه در اهتزاز آمده
همگی بسلامت جان در بردند مگر یحیی بن ام طویل که از تیشهٔ قهر او از پای درآمد چنانچه حضرت امام جعفر صادق علیه السلام
فرماید یحیی بن ام طویل را حجاج بخواست و گفت ابو تراب را ناسزا گوی و گرنه ترا عرضهٔ شمشیر کنم یحیی از سب آنجناب
اجتناب جسته بمرگ دل نهاد حجاج امر کرد تا هر دو دست و هر دو پایش بریدند اما سعید بن مسیب تقیه را شعار خویش
ساخت طریق عامه پیش گرفت و بر طبق احکام ایشان در فروع تکالیف فتوی داد و بدان تدبیر از نکایت شمشیر خلاص
یافت و اما عامر بن واثله را نزد عبد الملک ابن مروان سابقهٔ احسانی بود که همواره منظور داشت حجاج
بپاس آن نعمت سابق و هراس سطوت عبد الملک در آزار و قتل او تغافل و تکاهل نمود و اما جابر بن عبد الله چون از
مشایخ اصحاب رسول بشمار میرفت حجاج را یارای آن نبود که با مانند آن شیخی جلیل در موالات اهل البیت دراندازد
و از مخالطت شیعیانش باز دارد و اما ابو خالد چون از نیت آن بدگهر آگاه شد سلامت را در آن دید که چندی در زوایای
اختفا متواری شود و از ملاقات جاسوسان پرهیز نماید لاجرم راه فرار پیش گرفت و بمکهٔ معظمه درآمد و هم در آنجا
بماند تا از یمن جوار بیت الله در آن وادی ایمن بمراد رسید و از آسیب او امان یافت و هم از حضرت ابو جعفر
علیه السلام روایت شده که چون ابو خالد روزگاری در ملازمت آستان علی بن الحسین بگذرانید در پایان
زندگانی هوای دیدار مادرش در سر افتاد و رجوع وطن در نظر گرفت بعرض حضور مقدس رسانید که عمری است
این چاکر دیرین از روی مادر محروم مانده و خاطر جمعم از هجوم اشتیاق پریشان شده ملتمس آنکه ضمیر عاطفت
تخمیر که منبع رحمت واسعه و مظهر الطاف الهیه است بر آن مهجور فرتوت شفقت آورد و بر این بندهٔ کمین
تشریف رخصت ارزانی دارد تا بوطن مالوف رفته بحظی از دیدار مادر و صلهٔ ارحام توشه گیرد و پس بی تعلل
و درنگ در صحبت سعادت و رفاقت توفیق بدرگاه شتابد و در قطار فرشتگان این آستان بوظایف پاسبانی
قیام کند پس آنجناب فرمود ای کنیکر عرایضت بسمع عاطفت مسموع افتاد و ملتمست بعز قبول مقرون آمد
ولی سفر را توشه و وطن را تنسوقی لازم است اینک بمان که فردا مردی محتشم از مردمان شام بدین بلد درآید

و او را مال و ثروت بی پایان و قدر و جاه بی نهایت باشد و برا دختریست که از جنیان بد و آفتی رسیده و با خود همراه کرده
درین شهر برای او معالجی میطلبد تو خود دیگران باش تا پایدار آن بیشتر که احدی بر وی در آید نزدش در آی و از قانون علاج
سخن گوی که از عنایت شافی الاسقام اسباب شفا فراهم خواهد شد بیک پیغام مختصر که حاوی امر و نهی است تاثیر برء الساعه
خواهد دید بالجمله بآن مرد شامی بگو که من طریق استخلاص و بهبودی این مصروعه را میدانم و ترا ازین اندوه نجات دادن
در هایندن میتوانم ولی شرط اینکار آن است که چون صدق دعوی من بر تو مکشوف گردد که در باب ازاله مرض و حفظ صحت
مصروعه طریق تدبیر و معالجت را نیکو دانم و در آن اعمال ید طولی دارم هرگاه با من شرط کنی که چون بهبودی و علامات
صحت مشاهدت نمائی ده هزار درهم که معادل خونبهای اوست بمن تسلیم کنی آن مرد شامی چون نوید صحت دختر شنود
در حال قول ترا معتمد داند و دادن آن مبلغ را بعد از دیدن آن هنر بر عهده گیرد آنگاه نزد من شتاب تا تو را چیزی
بیاموزم که شفای آن مصروعه بدست تو جاری شود ابو خالد گوید روز دیگر بر حسب اخبار آن حضرت همه جا مترصد بودم
ناگاه مردی بدان صفت در آمد و در جستجوی معالج شد من پیش رفتم و دعوی علاج بدان شرط نمودم گفتم اگر بشرط خود
وفا کنی هرگز آن دیو بروی باز نگردد آن مرد شامی تمام شرط را متقبل شد و دادن مبلغ را متعهد گشت پس بخدمت
علی بن الحسین علیه السلام شتافتم مراتب گذشته بعرض رسانیدم فرمود باز گرد و گوش چپ آن جاریه را بدست گرفته گوی یا خبیث
يَقُولُ لَكَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ اُخْرُجْ مِنْ هٰذِهِ الْجَارِيَةِ وَلَا تَعُدْ اِلَيْهَا یعنی ای پلید ناپاک علی بن الحسین فرماید
از اندام این دختر بیرون شو و بسوی وی باز نگرد آنگاه آن حضرت فرمود یا ابا خالد دانسته باش که مرد شامی عهد بشکند
و بر پیمان خویش وفا نکند پس من در حال برگشتم و بموجب فرمان آن کلمات بر زبان راندم ناگاه آن دختر بهوش آمد
و پدرش را نشاطی بی اندازه دست داد چون مبلغ را مطالبت کردم آغاز مماطلت نمود بخدمت آن حضرت آمدم فرمود
آیا نگفتم که با تو چنین کنند اما شاد باش که آن عارضه باز گردد و ناچار نزد تو باز آیند این نوبت آن مرد شامی را
شرط کن که آن مبلغ را نقد تسلیم کند ابو خالد گوید از فرسندگی آن امام همام شامی را دوباره بمن احتیاج افتاد
بوی گفتم چون غدر کردی بعلاج محتاج شدی حالی برو و آن مال در کف مبارک علی بن الحسین گذار تا خاطرت
از آن اندوه چنان فارغ سازم که تا ابد گرفتار نگردی پس شامی لاعلاج بدان دستور مبادرت جست و من از
درگاه علوی استیذان کرده نزد دختر رفتم و گوشش بگرفتم و بدین عبارت پیغام گذاردم که یا خبیث يَقُولُ
لَكَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ اُخْرُجْ مِنْ هٰذِهِ الْجَارِيَةِ وَلَا تَتَعَرَّضْ لَهَا اِلَّا بِسَبِيلِ خَيْرٍ فَاِنَّكَ اِنْ عُدْتَ
اَحْرَقْتُكَ بِنَارِ اللّٰهِ الْمُوقَدَةِ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْاَفْئِدَةِ یعنی ای پلید علی بن الحسین فرماید
از تن این جاریه بدر آی و دیگرش جز بنیکی متعرض مشو بدرستیکه اگر بر گردی و او را آفتی رسانی بدان آتش
افروخته ات بسوزانم که بر دلهای گناه کاران بر آید پس جاریه را در دم افاقه حاصل شد و از جانب مقدس حجة
عصر آن مال با رخصت ارتحال بر من مبذول افتاد ساز سفر ساختم و راه وطن پیش گرفتم بدیدار مادر خوشنود و
رسیدم و از درک آن سعادت خرسند گشتم همانا از تتبع اخبار و تصفح اوراق معلوم گردد که ابو خالد بعد از درک لقای

از شوق جمال کعبهٔ امامت بیطاقت شد آهنگ حجاز کرد و عهد همایون حضرت امام ابو جعفر سلام الله علیه دریافت و با خلوص عقیدت
در سلک اصحاب انجاب منظوم آمد مخفی نماند که ابو خالد خلافت و امامت حضرت باقر و دیگر ائمه راشدین طاهرین ارواحنا
لهم الفداء را از جان و دل ایمان آورد زیرا که از لسان مبارک علی بن الحسین صلوة الله علیهما خبر صریح و نص محکم شنیده بود
چنانکه شیخ ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی در کتاب احتجاج آورده که ابو حمزه ثمالی از ابو خالد کابلی روایت کند
که بر سید و مولای خود علی بن الحسین وارد شدم و عرض کردم یا بن رسول الله مرا خبر ده از آن کسانیکه خدای سبحانه
طاعت و مودت ایشان واجب فرموده و پس از رسول متابعت و پیروی ایشان را فرض کرده است
فرمود یا کنکر مدبرستی اولو الامری که از مصدر جلال احدیت منشور امامت بنام نامی ایشان شرف صدور
یافته است و از جانب حق عز و علا بر عموم خلق بریاست عامه منصوب شده اسماء متبرکهٔ ایشان چنین است نخست
امیر المؤمنین علی بن ابیطالب بعد از آن پسرش حسن پس حسین پدرم پس اکنون امر امامت بمن منتهی گشته پس
خاموش نشست عرض کردم یا سیدی از جد بزرگوارت امیر المؤمنین سلام الله علیه اخبار صحیحه بما رسیده
که هیچگاه روی زمین از حجتی خالی نماند چون ترا از تنگنای این خانهٔ خاکی بفضای عالم جاوید گذار افتد کدام
برگزیدهٔ حق ترا جانشین و ما را پیشوا باشد فرمود فرزندم محمد باقر حجت عالمیان است که خدایش در توریة
باقر نامیده زیرا که مشکلات علوم و معضلات حکم را از هم بگشاید و پس از محمد فرزندش جعفر است که نامش
بر زبان اهل آسمانها صادق باشد ابو خالد گوید عرض کردم ای سید و مولای من شما اهل بیت عصمت
همگی راست گو و صادق میباشید چگونه است که این لقب بحضرت امام جعفر اختصاص یافته فرمود پدرم از پدرش
مرا حدیث کرد که رسول خدا فرمود که چون فرزندم جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب متولد شود
او را جعفر صادق بنامید و بخوانید زیرا که فرزند پنجم وی که او هم جعفر نام دارد بر خدای سبحانه گستاخی آورد و بدروغ
دعوی امامت نماید او نزد خدا و بنزد اسمه جعفر کذاب است زیرا که خدا را افترا نهد و منصبی را که شایسته نیست
مدعی شود و نعمت پدر را کفران نماید و کردارهای نیک او را برفتارهای بد پاداش دهد و بر برادر حسد برد
و چون حجت کردگار در حجاب غیبت رود ستر خدا را فاش کند ابو خالد گوید پس علی بن الحسین زار زار بگریست
و فرمود گویا جعفر کذاب را بچشم خود مشاهدت همی کنم که فرعون عصر و نمرود زمان خود را بر آن داشته که از امر
امام غایب که در حرز حراست الهی است همی تفتیش کند و بر بیت مقدس امام ابو محمد عسکری موکلان بگمارد تا گر
بر قائم آل رسول هنگام ولادت ظفر یابد اخفاء قدر و اطفاء نور خدا نماید و مواریث و متروکات
پدر بزرگوارش را بغیر حق خود دارد ابو خالد گوید عرضه داشتم که ای فرزند رسول آیا این داستان شگفت
از جعفر کذاب بوقوع پیوندد فرمود آری بخدای سوگند این واقعه را در صحیفه که محنتهای آل رسول در آن
مسطور است نگاشته اند گفتم یا بن رسول الله سپس چه خواهد افتاد فرمود ثُمَّ تَمْتَدُّ الْغَيْبَةُ بِوَلِيِّ اللّٰهِ الثَّانِي
عَشَرَ مِنْ اَوْصِيَاءِ رَسُولِ اللّٰهِ وَالْاَئِمَّةِ بَعْدَهُ يَا اَبَا خَالِدٍ اِنَّ اَهْلَ زَمَانِ غَيْبَتِهِ الْقَائِلِينَ بِاِمَامَتِهِ

المنتظرین لظهوره افضل اهل زمان لان الله تعالی ذکره اعطاهم من العقول والافهام
والمعرفة ما صارت به الغیبة عندهم بمنزلة المشاهدة وجعلهم فی هذه الزمان
بمنزلة المجاهدین بین یدی رسول الله صلی الله علیه وآله بالسیف اولئک
المخلصون حقا وشیعتنا صدقا والدعاة الی دین الله سرا وجهرا

حاصل معنی خبر بشارت اثر آنکه بعد از شرح وقایع غیبت روزگار احتجاب وصی دوازدهم از اوصیای پیغمبر آخر الزمان
امتداد یابد و بسی بطول انجامد یا ابا خالد بتحقیق که مردم زمان غیبت که امامت آن حضرت را اذعان کرده
و باو ایمان آورده اند از مردم هر زمان بهتر اند زیرا که خدای تعالی آنگروه فرزانه را بدان پایه خرد و دانش
عطا فرموده که بفتوای رای رزین و بصیرت دوربین غیبت را مانند شهود دانسته و شابه آن مردم
مثابه آن کسانست که با دیده ظاهری معجزات رسول را میدیدند و از آرزوی با یقین تمام و ایمان کامل
بهم جهاد میپرداختند ایشانند مخلصان بحق و شیعیان مصدق که مردم را بدین حنیف در آشکار و نهان دعوت کنند
و در تشیید مبانی اسلام از جان بکوشند علامه مجلسی در مجلد غیبت از کتاب بحار الانوار آورده که ابو خالد گوید
نوبتی خدمت امام ابو جعفر محمد بن علی علیه السلام مشرف شدم و بسمع همیون آن حضرت رسانیدم که جعلت فداک
وحشت این چاکر دیرین را از مردم زمانه و دانش را باید بزرگوارت دیده بودی فرمود در است میگوئی
یا ابا خالد منظور تو چیست عرض کردم فدایت شوم پدرت برای من مهدی آل محمد را چنان وصف فرمود
که اگر آن حضرت را در راه بینم دست مبارکش بگیرم و پای انورش ببوسم ولی مستدعی آنم که اسم سامی آن
جناب را نیز بمن تعلیم فرمائی تا او را باسما و رسما بشناسم فرمود یا ابا خالد بخدا سوگند از امر بزرگ و مطلب عظیمی
سئوال کردی با جمله در وحدت و تعدد ابو خالد کابلی اختلاف است آنانکه این عنوان را از مشترکات شمارند ابو خالد کابلی
کبیر را بنام کنکر دانسته و اصغر وردان خوانند و این قول از شیخ الطایفه ابو جعفر طوسی و جماعتی از فقها و علمای رجال
نقل شده است و برخی او را واحد شناسند و ابو خالد را کنیت و وردان را نام او دانند و تحقیق این مطلب بر
مطالعت کتب رجال منوط و موکول است

ابو حنیفه نعمان بن ابی عبد الله محمد بن منصور بن احمد شیعی مغربی

در تاریخ ابن خلکان و یافعی مسطور است که وی عالمی بیمانند و فقیهی سعادتمند بود در اوایل حال در مذهب مالکی قدمی
راسخ داشت پس از آن راه منعطف شده طریق امامیه پیش گرفت ابن زولاق در تاریخ مصر گوید که نعمان بن محمد
قاضی در غزارت فضل از امثال خود ممتاز و در قرآات قرآن از اقران خویش مستثنی بود در وجوه تفسیر و تاویل
بدل و عدیل نداشت و در مراتب فقهیه بر همگنان فایق بود و بر کل اختلاف اقوال فقها عالم گشت و در فن لغت
محیط و بر اشعار فحول عارف شد کوشش او در مدایح و مناقب اهل البیت چندین هزار ورق سطر زکرد و تمام آن
مؤلفات را از جواهر الفاظ سجعی مطبوع داده و جمیع آن عبارات را از لطف معانی وضعی نیکو نهاده است

و در زمانیکه خلفای اسمعیلیه در مصر استیلا و استعلا داشتند آن فاضل عامل علامه دهر بلکه یتیمه عصر بوده و از آزرد و پاس تقیه
که از حکمتهای محکمه الهیه است بذکر مناقب شش امام اقتصار جسته و از شرح فضایل موسی بن جعفر الکاظم و ابنا طیبین و طاهرین
آنحضرت خاموش بوده است بدانجهت برخی از علما مانند ابن شهر آشوب و دیگران پنداشته اند که آن عالم فرزانه از سلسله
جلیله اثنا عشریه نبوده بلکه مذهب اسمعیلیه داشته است ولی این توهم زیاده بیموقع و بیمحل واقع شده و صحت عقیده آن
فاضل بیمانند و حسن طریقت آن فقیه دانشمند از وصمت اینگونه توهم منزه است چه علمای خاصه و عامه و کافه محدثین
و اکثری از اهل رجال تصریح نموده اند که ابو حنیفه مغربی امامی اثنا عشری بوده است چنانکه علامه مجلسی در جلد اول از کتاب
بحار الانوار در ذیل ذکر کتاب دعائم الاسلام گوید که بیشتر ابناء زمان ما را عقیدت آن است که آن کتاب از مصنفات
صدوق است ولی در آن عقیدت از صوب صواب برکنار بوده اند آنچه بر من معلوم و محقق شده آن است که این کتاب
از مؤلفات نعمان بن محمد بن منصور است که در زمان خلفاء دولت اسمعیلیه قضاوت دیار مغرب داشت در ابتدا
امر مالکی مذهب بوده عاقبت عمر توفیقات الهیه شامل احوال گردیده روزگارش قرین فوز و فلاح شده از طریقه
الحقه مذهب حقه امامیه عدول نمود و اخبار و احادیثی که در این کتاب ایراد کرده غالبا با روایاتی موافق است
که مردم شیعی در کتب خود آورده اند لیکن محض تقیه که از خلفای اسمعیلیه داشته است از مناقب حجج الله که بعد از
حضرت صادق علیه السلام بوده اند روایتی نیاورده است علی الجمله اخبار کتاب دعائم الاسلام در مقام تایید
و تاکید شایسته است نه در هنگام استبداد و تاسیس انتهی و هم سید سند علامه طباطبائی قریب بمضامین صداقت آیین
مجلسی علیه الرحمه سخنانی چند ایراد کرده است الغرض در حسن مذهب و صفاء مشرب و صحت عقیدت درباره او
مجال شک و ریبی نیست و روزگاری در افریقیه در صحبت ابو تمیم المعز لدین الله علوی میگذرانید و زمام قضاوت
آن خطه در کف کفایت او بود و همی در آن ملک احکام میراند تا آنکه در سال سیصد و پنجاه و هشت هجری معز علوی
جوهر بن عبد الله را سردار نموده فرمان داد که با سپاهی بیشمار بجانب دیار مصریه متوجه شده آن سرزمین را
از لوث وجود متمردین پاک کند و همه را مفتوح و مسخر سازد سردار در رجب فرموده خلیفه با سپاهی که زیاده
از صد هزار بودند با استعدادی تمام روانه آن دیار شد آنجا را بحکم شمشیر در قبضه اختیار آورد و سرکشان
آنسامان بر آستان اطاعت و انقیادش سر نهادند و در رمضان همان سال صورت ماجری و فتحنامه نزد
معز فرستاد معز دیار مصریه را وجهه همت ساخت بلکین را در افریقیه بنیابت و جانشینی خود نصب نموده با جماعتی
از اعیان دولت و اشراف ملت روانه مصر گردید از جمله نعمان قاضی بشرف مصاحبت و سعادت منادمت او
فایز شد چون بدیار مصریه رسیدند و از رنج سفر آسوده شدند قاضی را اجل محتوم در رسیده مجله حیاتش از دست قضا
بختام انقضا مختوم گشت و آن قضیه در غره رجب سنه سیصد و شصت و سه بوده معز علوی بر وی نماز گذارده بخاک سپرد
مصنفات و مؤلفات وی از این قرار است کتاب المناقب والمثالب کتاب الرد علی ابی حنیفه کتاب الرد علی مالک
کتاب الرد علی الشافعی کتاب الرد علی ابن سریج کتاب اختلاف الفقهاء المنتصر فیه لاهل البیت کتاب اصول المذاهب کتاب ابتداء الدعوة للعبیدیین

كتاب الاختيار في الفقه كتاب الاقتصار في الفقه منظومة في الفقه لقبها بالبهجة

ابن طاوس رضي الدين علي بن موسى

چون علماي رجال سه كس را بابن طاوس موسوم دانند و هريك را بي ضميمت قيد ابن طاوس خوانند و ما را در
هر عنوان مشترك از بيان مميز و رفع اشتباه گريزي نيست لاجرم انساب و اسماء شريفه ايشانرا ذكر كنيم كه امتياز
اجمالي حاصل شود پوشيده نماند كه انساب شرافت نصاب آن ابناء كرام بسيد محمد كه خود بواسطه حسن صورت
وقبح پا ملقب بطاوس بوده ارتقا جويد و آباء عظام سيد محمد بسليمان بن داود بن الحسن المثنى ابن الحسن المجتبى ابن
علي المرتضى اتصال يابد از سلسله پدر بحسن مثني رسند و از جانب مادر بعلي بن الحسين پيوند دارد پس اعقاب اطياب
و احفاد امجاد آن سيد جليل هم از سادات حسيني باشند و هم از اشراف حسني مجمع النورين و ولد الحسن والحسين
باشند علي الجمله سيد محمد مطلع سيادتيست كه اين صبح سعادت از او دميده شده است اول نقيب النقبا
رضي الدين علي بن موسى بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد الطاوس دويم جمال الدين احمد بن موسى
سيم غياث الدين عبد الكريم بن احمد بن موسى و آن دو بزرگوار يعني علي و احمد برادر صلبي و بطني بوده اند چه
والد ايشان موسى بن جعفر بن محمد و مادر ايشان دختر شيخ ورام بن ابي فراس است كه كتاب مجموع مسمى تنبيه الخاطر
ونزهة الناظر از مولفات اوست چنانچه شعرا در مدائح ايشان سروده اند كه

وَدَامَ جَدُّهُمْ لِاُمِّهِمْ وَمُحَمَّدٌ لِاَبِيهِمْ جَدٌّ

ونيز ايشان از طرف مادر مجد و اصالتي است چه جده ايشان بنت شيخ ابو جعفر طوسي است و آن شيخ جليل جده هر دو
ابن طاوس و مادر ابن ادريس را اجازت بخشيده تا از مولفات وي و از كتب اصحاب روايت كنند و اين
معني بر جلالت آن دو خواهر شاهد صادقي است اينك شرح حال هريك را بتفصيل نگارش دهيم ابن طاوس
رضي الدين علي بن موسى در زمره علماي اماميه بجلالت قدر و اصالت راي موسوم و در فرقه فقهاي اثنا عشريه
در سلك ثقاة و معتمدين منظوم است در روز پنجشنبه پانزدهم شهر محرم الحرام از سنه پانصد و هشتاد و نه هجري علايق
ارحام از دست داده پا بعرصه عالم نهاد و از تحصيل فوايد علميه و تكميل مدارج عمليه سراچه وجود بشمع معرفت برافروخت
و خرمن جهل و خود پسندي يكسره بر باد داد در كسب علوم و نشر شرايع و رضاي الهي چندان مساعي بكار برد
كه علامه عصر و يتيمه دهر شد و در مدرس بزرگان عمري بپايان برد و از سير كتب بر فوايد علميه و عمليه زياده استيلا
يافت سلسله روايات خويش را بجمعي از مشايخ بزرگ ميرسانيد و رشته آن اخبار را با ايشان پيوند ميدهد كه از جمله
ايشان شيخ طوسي است كه او را جد امي باشد خود بطرق مختلفه از آن شيخ جليل روايت ميكند و ديگر شيخ حسين بن
احمد سوراوي و سالم بن محفوظ و نجيب الدين محمد سوراوي و سيد محيي الدين محمد بن عبد الله و محمد بن معد
الموسوي و گروهي از اعلام علما و اعيان محدثين روايات خويش را باو مستند سازند از انجمله است علامه حلي
و علي بن عيسى الاربلي و سيد عبد الكريم كه پسر احمد و هم برادرزاده اوست گويند كه ابن طاوس بطيب گفتار و حسن كردار

و علو معاشرت و لطف محاورت موصوف و هم بجودت ذهن و حسن قريحت و شدت حفظ و حدت ذكا معروف بود در زهد
و عبادت و قدس و رياضت رتبه ارجمند و مقام بلند داشت چنانچه شيعي و سني بالاجماع و الاتفاق در شرح حالش
نوشته اند كه وي ازهد و اورع اهل زمان و اتقى و اعبد مردم روزگار خود بوده است با آنكه در علم فقه تبحري بكمال بود
و نكات فقهيه را او موج ميزد و صلاح و تقوي شريفش جز يك كتاب تاليف و تصنيف نكرد و در اوايل كتاب اجازات خويش
آورده است كه من در فقه اقتصار نمودم بر تاليف كتاب غياث الورى كه در بيان قضاء صلواة از اموات است
و هرگز در پي تقرير سوال و جواب و فتاوي و مسائل آن علم نگرديدم زيرا كه در مسائل تكليفيه چندان اختلاف آراء بهم
رسيده است كه تحقيق صواب از خطاء و تميز حق از باطل در نهايت اشكال است لاجرم صلاح دنيا و آخرت در آن ديدم
كه در مسائل شرعيه از فتاوي دست بدارم و خود را از خطر اين آيه شريفه كه خطاب بحضرت ختمي مآب است نگهبان شوم
وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْاَقَاوِيلِ لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ يعني اگر بعضي سخنان بر ما
بدروغ نسبت دهد هر آينه دست راست او را گرفته قطع كنيم اينك خود را در حرز عنايت سبحاني از هر خطر محفوظ ميدانم
و هرگاه در فقه تاليفي ميكردم هرگز خويشتن را از آن خطر مامون و مصون نميدانستم چه محتمل بود كه در بيان فتاوي
راه خطا پيموده باشم و مسلمانان بغير ما انزل الله عمل كرده باشند و از اين روي نقصي در ورع من پديد آيد پس
در سلك كساني منظوم ميبودم كه اكاذيب و اباطيل را بخداي جل شانه نسبت داده باشند علامه حلي عليه الرحمه فرمايد
كه رضي الدين علي مستجاب الدعوه بود و كرامات بسيار از آن سيد بزرگوار بظهور پيوست من بعضي از آن
كرامات را از والد خويش و پاره را از ديگران استماع نموده ام در كتاب عمدة الطالب مسطور است كه بجناب
باسم اعظم واقف گشت و بر آن گنج سعادت ظفر يافت در انجاح مقاصد و انجام حوائج خدا را بدان نام بزرگ
ميخواند و از بركات آن بر هر مطلوب مستولي بوده او را دو پسر بود پيوسته بايشان ميگفت كه چندين بار از خدا
مسئلت نمودم كه آن اسم بشما بياموزم از خداي حكيم عليم اجازت نيافتم ولي آن اسم در مولفات من مسطور است
و مانند لآلي تابنده در خزانه كتب من منثور است شما را بمطالعت آن كتب وصيت ميكنم تصفح و تتبع آنها را پيوسته
بر خود لازم شماريد شايد خود بر آن اسم تفطن يابيد گويند او را در استخارات اعتقادي كامل و يقيني محكم و
طريقي مستقيم بود چنانكه در كتاب استخارات گويد زمانيكه از بغداد بحله بهيه رفتم گروهي از اقارب و خويشاوندانم
بملاقات يكي از حكام مرا ترغيب مينمودند چون خود را جازم نيافتم استخاره ذات الرقاع نمودم و از خدا مسئلت كردم
كه مرا بر خير خود آگاه سازد اجازت نيافتم ولي اصرار خويشاوندان بحدي بود كه مرا آسوده نميگذاشتند تا يكماه در
آن باب مترددبودم و هر روز صبح و شام استخاره ميكردم در هر دفعه لا تفعل متوالي خارج ميشد هم بر اين
منوال تجديد استخاره مينمودم تا آنكه امر به نتيجه استخاره انجاميد پس استخاره از دست دادم و سبب منع را
نميدانستم بعد از چندي ظاهر شد كه ملاقات آن حاكم مرا ضرر كلي و زياني عظيم داشته مع القصه در باب استخارات
او را نوادر و غرايب بسيار است از خوف اطالت بمولفاتش حوالت نموديم گويند ابن طاوس درك حضور

امام عصر عجل الله فرجه نموده و از آن سرچشمه فضل سبحان حکمت آمیز نهال وجود آبیاری کرده چنانکه در کشف الغمه و حبیب السیر و غیرهما از اسمعیل بن حسن هرقلی روایت آورده که گفت بر ران چپ من توثه پیدا شد که معالجین از مداوای آن عاجز آمدند و در هر بهار آن توثه شق گشته خون و ریم بسیار از آن میرفت و الم آن مرا مانع از ارتکاب اشغال میگشت پس روزی از هرقل بحله رفته در مجلس سید رضی الدین علی بن طاوس در آمدم و از آن مرض شکایت کردم آن سید جلیل اطباء حله را طلبیده مرض مرا بدیشان نموده استعلاج فرمود همه گفتند این قرحه بر روی عرق اکحل است علاج آن قطع است و در قطع احتمال علاج و مظنه خطر است پس ابن طاوس گفت من ببغداد میروم با من بیا شاید اطباء آن بلده این مرض را علاج توانند نمود من سفر نموده آن جناب ببغداد رفته اطبای آنجا نیز از معالجه آن عارضه اظهار عجز نمودند من نومید گشته بساحت جان بخش سر من رای رفتم بعد از طواف مرقد عسکریین بسرداب در آمدم و از ایزد متعال استغاثت نموده از ائمه طاهرین استشفاعت در علاج آن درد استمداد میکردم چندی در آن منزل شریف بسر بردم بعضی از شبها در آن مکان مقدس بقیام گذرانیدم روزی بکنار دجله شتافته غسل نموده متوجه مشهد شریف شدم ناگاه چهار سوار پیدا شدند همه شمشیرها بر میان بسته یکی از ایشان نیزه در دست و دیگری فرجی در بر داشت گمان کردم که ایشان شرفاء آن مشهدند چون بمن رسیدند سلام گفتم جواب دادند نیزه دار بر طرف راست فرجی پوش و دیگری بر جانب چپ قرار گرفتند پس آن فرجی پوش مرا گفت تو فردا بجانب اهل و خویشان خواهی رفت گفتم آری فرمود پیش آی تا قرحه ترا ببینم مرا از ملاقات و لمس ایشان کراهتی تمام بود چه با خود اندیشیدم که اینک من از آب بر آمده ام و هنوز پیراهنم از رطوبت نخشکیده است و اینان مردمان بادیه اند از پلیدی پرهیز و اجتناب ندارند ولی با این اندیشه پیش رفتم پس آنسوار دست دراز کرد آن توثه گرفته بیفشرد مرا از آن فشردن وجع بسیار عارض گشت آن نیزه دار گفت افلحت یا اسمعیل من متعجب شدم که نام مرا از کجا دانست گفتم افلحنا و افلحتم انشاء الله تعالی گفت هذا هو الامام یعنی این بزرگوار امام زمان است همینکه این سخن شنیدم پیش دویدم و بخاک افتادم و زانوی آنحضرت بوسه دادم پس روان شدند من نیز از دنبال ایشان شتافتم حضرت ملتفت من شده فرمود باز گرد گفتم هرگز از تو جدا نخواهم شد بار دیگر فرمود مراجعت نمای که صلاح وقت در این است من همان جواب اول صاحب نیزه گفت شرم نمیداری که امام زمان دو نوبت فرمود که باز گرد و تو اطاعت ننمودی لاجرم بایستادم چون مقداری راه رفتند امام عصر عجل الله فرجه روی باز پس کرده فرمود چون ببغداد روی ابو جعفر مستنصر خلیفه ترا طلب کند زنهار زنهار اگر ترا چیزی دهد قبول مکنی بلکه نزد فرزند گرامی ما ابن طاوس رو تا آنکه تا آنکه علی بن عوض را در باره تو چیزی بنویسد که ما خود آن شیعه فرخنده را فرمان دهیم تا آنچه خواهی بر تو ارزانی دارد پس چندان بایستادم که ایشان از نظر من غایب شدند بعد از آن بمشهد شریف رفتم و از احوال سواران استفسار نمودم گفتند ایشان از شرفاء این نواحی بودند من گفتم بلکه امام بود سؤال کردند که امام صاحب نیزه بود یا صاحب فرجی گفتم صاحب فرجی گفتند قرحه خود را بوی نمودی گفتم آری آنرا بیفشرد پس پای خود برهنه نمودم

از آن قرحه نشانی نیافتم از غایت دهشت و حیرت در شک افتادم که آن مرض در آن پا بود یا در پای دیگر آنرا نیز برهنه کردم هیچ نیافتم پس مردم ازدحام نموده پیراهنم بدریدند خدمه آن روضه مقدسه مرا از چنگ خلق خلاص کرده بخزانه در آوردند نام و نسب مرا پرسیدند و سؤال کردند که از بغداد کدام روز بیرون آمده صورت حال را براستی تقریر نمودم آن شب را در آنجا بودم بامداد نماز صبح گذارده بجانب بغداد بازگشتم چون باوانا که دهی است در نزدیکی بغداد رسیدم خواص و عوام دار السلام برگرد من جمع شدند زیرا که آن واقعه را شنیده بودند و کثرت ازدحام بجدی انجامید که نزدیک بود هلاک شوم در آن اثنا موید الدین محمد قمی که وزیری از وزرای خلیفه بود ابن طاوس را طلبیده از وی این خبر را تحقیق نمود سید بدان مجمع شتافته مرا از زحمت مردم نجات داد و خود پیاده شده ران مرا مشاهده نمود چون آن از مرض اثری ندید بیهوش شد پس از آن بمجلس وزیر شتافته مرا نیز برد وی بدو خود کیفیت حادثه را اظهار کردم وزیر اطبا را طلبیده از بهر چنان قرحه استفسار نمود گفتند علاج آن منحصر است در قطع و در آن خوف موت متصور است وزیر گفت بر تقدیری که آنرا قطع کنند و این شخص نمیرد چند گاه علاج پذیرد گفتند الاقل دو ماه اما در موضع قطع مغاکی خواهد ماند سفید که از آنجا موی نروید باز پرسید که شما کی این توثه را دیده اید گفتند ده روز است پس بفرمان وزیر ران خود را برهنه کردم همگان ملاحظه نمودند که اصلا اثر مرض در آن ظاهر نمانده یکی از صلحای اطبا صیحه زده گفت هذا عمل المسیح بعد از آن مرا نزد مستنصر خلیفه بردند خلیفه چون آن غرائب بشنید مبلغ هزار دینار بمن انعام کرد من بنا بر نهی امام آنوجه نگرفتم صاحب کشف الغمه گوید من در بعضی ایام این حکایت بجمعی که نزد من بودند میگفتم چون سخن تمام شد یکی از آن مردم گفت من خود فرزند صلبی اسمعیل باشم که صاحب این واقعه است و مرا شمس الدین محمد گویند از آن حسن اتفاق متعجب شدم و از وی پرسیدم که تو خود ران پدر خویش را در وقت مرض دیده بودی گفت من در آن اوان خورد سال بودم اما بعد از صحت مشاهده کردم موی بر آن موضع بر آمده بود و اثر جراحتی نبود شمس الدین محمد در آن مجلس حکایت کرد که بعد از وقوع آن قضیه پدرم در مفارقت امام عصر همی محزون بود تا آنکه در زمستان رخت اقامت ببغداد کشید بامید آنکه شاید یکبار دیگر شرف آن سعادت دریابد پس در هر چند روز یکنوبت بسامره میرفت و باز بدار السلام مراجعت مینمود چنانچه در آن زمستان چهل نوبت آمد و شد کرد ولی از روی آن سعادت بگور برد شیخ احمد احسائی در کتاب شرح الزیاره و هم برخی علما در مؤلفات خود آورده اند که ابن طاوس رضی الدین فرموده است من در مشهد مطهر سر من رای بسعادت زیارت فایز بودم با آنکه کسی را نمیدیدم از پشت دیوار شنیدم که گوینده می گفت اَللّٰهُمَّ اِنَّ شیعَتَنا مِنّا خُلِقُوا مِنْ فاضِلِ طینَتِنا وَ عُجِنُوا بِماءِ وِلایَتِنا اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَهُمْ مِنَ الذُّنُوبِ ما فَعَلُوهُ اِتِّکالاً عَلیٰ حُبِّنا وَ وِلائِنا یَوْمَ الْقِیٰمَةِ وَ لا تُؤاخِذْهُمْ بِما اقْتَرَفُوهُ مِنَ السَّیِّئاتِ اِکْراماً لَنا وَ لا تُقاصَّهُمْ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ مُقابِلَ اَعْدائِنا فَاِنْ خَفَّتْ مَوازینُهُمْ فَثَقِّلْها بِفاضِلِ حَسَناتِنا یعنی بار الها بدرستیکه شیعیان ما اختصاص دارند و از فاضل طینت ما

خلعت خلقت پوشیده اند وخمیره ایشان بازلال ولایت ما سرشته شده است بارخدایا هر آن گناه و نافرمانیکه ایشان مرتکب شده اند وتکیه گاه ایشان در مغفرت آنها بر آن بوده است که حبل المتین ولایت ومحبت ما در روز قیامت دستگیر ایشان خواهد بود بتفضل وکرم از آنها درگذر بارخدایا سیئات وخطایائی که از ایشان بظهور رسیده با جواب ومواخذت مفرما و در رحمت وغفران ایشان ما را گرامی بدار و ایشان را روز قیامت در مقابل دشمنان ما مکافات مفرما الها هرگاه ترازوی اعمال ایشان از حسنات تهی وسبکبار ماند از فاضل حسنات ما ترازوی اعمال ایشان را سنگین وگران بار کن وهم علی بن طاوس در کتاب مهج الدعوات آورده که در شب چهار شنبه بیست وسیم ذیقعده الحرام از سال ششصد وسی وهشت هجری در سر من رای بودم در وقت سحر در سرداب مطهر میشنیدم که آنجناب در حق شیعیان خود بدین عبارات دعا میفرمود الٰهی بحق من ناجاك وبحق من دعاك فی البر والبحر تفضل علی فقراء المؤمنین والمؤمنات بالغنی والثروة وعلی مرضی المؤمنین والمؤمنات بالشفاء والصحة وعلی احیاء المؤمنین والمؤمنات باللطف والكرم وعلی اموات المؤمنین والمؤمنات بالمغفرة والرحمة وعلی غرباء المؤمنین والمؤمنات بالرد الی اوطانهم سالمین الخ وتمام آن کلمات طیبات در خاطرم جای گرفت ولی اینک یاد ندارم که آیا در ذیل فقره وعلی احیاء المؤمنین فرمودند وابقهم فی عزنا وملکنا وسلطاننا ودولتنا یا در ذیل فقره وعلی اموات المؤمنین فرمودند واحیهم فی عزنا وملکنا وسلطاننا ودولتنا صاحب مجبوب القلوب آورده که ابن طاوس بعلم نجوم میلی وافر داشت وآن علم را چون احکام خمسه تکلیفیه بپنج قسم منقسم مینمود ۱ واجب ۲ حرام ۳ مستحب ۴ مکروه ۵ مباح آورده اند که درباره مناظرات ومباحثات یدی طولی ولسانی گویا بود در رساله وصایای خویش که از برای فرزند خود محمد نوشته صورت مباحثتی نقل کرده وحاصل مراد وخلاصه معانی آن را برسبیل ایجاز واختصار مرتب داشته شرح دهیم گوید بدان ای فرزند که من روزی در روضه منوره مولانا الکاظم واجداد علیهما السلام عیار قدر خود از غبار اعتکاف افزوده واز خاکساری آن حرم مقدس تارک افتخار بذروه عرش سوده بودم که ناگاه شخص فقیهی از سمت مستنصریه بر من درآمد بسوابق آشنائی ومعرفت که مرا با وی بود طریق موافقت ومصاحبت مسلوک داشتم از ناصیه احوالش یافتم که او را با من در مذهب هوای معارضت وبنای مجادلت است لاجرم در سخن مبادرت جسته گفتم اگر ترا فرسی باشد وگم شود ودر جستجوی ورد آن از من استعانت کنی در کیش مروت اینگونه اعانت بفتوای خرد نیکو وپسندیده باشد وهمچنین اگر از من فرسی مفقود شود ودر تجسس وعود آن از تو رعایت وهمراهی جویم در آئین انصاف اینگونه رعایت مطبوع وممدوح بلکه لازم وواجب است آن فقیه بر آن بیانات تصدیق آورد وتحسین کرد بعد از آن گفتم چنان میدانم که من یا تو طریق قویم وصراط مستقیم از دست داده در بیغوله ضلالت وگمراهی سرگشته وحیران مانده ایم مصلحت من وتو در آن است که از در انصاف درآئیم واز راه اعتساف کناره گیریم وبچشم حقیقت بنگریم تا هریک که در منهاج قویم وصراط مستقیم است آن دیگر را که راه ضلالت پیش گرفته است هدایت ورهبری کند گفت بجان منت دارم گفتم اکنون که آغاز مقدمات وبنای مباحثات

ومجادلات است با تو میگویم که میباید هیچیک از ما باقوال اصحاب خویش تمسک نجوید چه کلمات شیعیان که اصحاب منند در نزد تو مردود است ومقالات سنیان که یاران تواند در نزد من مطرود پس احادیثی که از طرق خاصه روایت شده است اهل سنت را حجت نتواند شد واخباری که از طرق عامه نقل شده است مردم شیعی را مستند نخواهد بود واینک سه شرط در میان آوریم وبر خود لازم میشماریم که هیچیک از آن شروط تخلف نجوئیم اول آنکه هریک بر اثبات دعوی خویش بفرقان کریم وکلام مجید احتجاج واستدلال کنیم دویم آنکه از احادیث واخبار وآثاری تمسک جوئیم که بین الفریقین مجمع علیه ومسلم باشد سیم آنکه هرگاه حدیثی در میان نهیم که مسلم ویقین نباشد بایستی تو از اقوال ائمه بر من حجت آوری ومن اخبار عامه را بر تو دلیل قرار دهم آن فقیه بطوع تمام ورغبت بینهایت آن شروط را قبول کرده بر امضای آنها رضا داد گفتم آیا چه اعتقاد داری در صحت روایاتیکه مسلم وبخاری در صحیحین آورده اند گفت در حقیقت وصحت آنها کسی را مجال تامل نیست گفتم مسلم در صحیح خود از زید بن ارقم روایت نموده که در رکاب حضرت نبوی بسعادت التزام مفتخر بودم در مکانی که آنرا خم گویند فرود آمد وبفرمود تا اصحاب اجتماع یافتند آنگاه فرمود ایها الناس من نیز مانند شما از جنس انس وبشرم ومرا بعالم بقا دعوت نموده اند همانا از میان شما بیرون میروم ودو چیز بزرگ در میان شما خلیفه وجانشین میگذارم آن دو چیز کتاب خدا است واهل بیت من اذکرکم الله فی اهل بیتی واین کلمه طیبه را دو بار بر زبان معجز بیان جاری فرمود فقیه گفت بلی چنین است دیگر باره گفتم ایها الفقیه آیا دیده مسلم در صحیح خویش در سند عایشه از حضرت رسول روایت نموده که چون این آیه مبارکه نازل شد انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیرا یعنی میخواهد خدای سبحانه بر حسب اراده خود شما اهل بیت را از هر آلایش پاک وپاکیزه فرماید آنحضرت علی وفاطمه وحسن وحسین را نزد خود گرد آورده فرمود این گروه اهل بیت منند فقیه گفت این نیز صحیح است گفتم آیا میدانی که مسلم وبخاری هر دو در صحیحین روایت کرده اند که چون انصار در سقیفه بنی ساعده جمع شدند وخواستند با سعد بن عباده بیعت نمایند وحال آنکه ابوبکر وعمر وسایر مهاجرین را اطلاع نداده وایشان را نطلبیده بودند بمجرد استماع وانتشار آن خبر ابوبکر وعمر وابوعبیده بالاتفاق روی بجانب سقیفه نهادند چون در آن مجمع درآمدند ابابکر بآن جمع گفت که من خود را برای امر خلافت یکی از این دو مرد راضی نموده ام یعنی عمر وابوعبیده پس عمر گفت من هرگز در امر خلافت بر تو سبقت نگیرم اینک دست بده تا با تو بیعت کنیم ابابکر دست بداد عمر بیعت کرد وانصار نیز بیعت نمودند وعلی وبنی هاشم تا ششماه با وی بیعت نکردند هم مسلم وبخاری در ذیل این روایت آورده اند مادامیکه فاطمه سلام الله علیها در حیات بود مردم را بعلی توجه واقبالی بود چون ششماه از رحلت حضرت ختمی مرتبت بگذشت فاطمه علیها السلام نیز بشهرستان عالم بقا روی نمود مردم از علی منصرف شدند چون آنحضرت مراجعت وانصراف وجوه مردم از خود مشاهدت فرمود ناچار با ابابکر بیعت کرد فقیه گفت این نیز صحیح است گفتم پس چگوئی در بیعتی که اهل بیت پیغمبر از آن تخلف نموده باشند

و حال آنکه پیغمبر بعد از خود کتاب الله و اهل بیت را در میان مردم بخلافت بگذاشت و در حق اهل بیت طاهرین ع و مرتبه فرمود اذکرکم الله فی اهل بیتی و خداوند آیه تطهیر بر طهارت ایشان بفرستاد اگر کسی گمان کند که علی و بنی هاشم در بیعت تعلل و تامل نداشتند ولی کثرت مشاغل و ازدحام امور باعث تعویق و تاخیر شد و آن تعلل و تامل نه از روی طعن و اعتراض بوده است در جواب گوئیم تخلف از بیعت الی شش ماه که نصف سال باشد معلوم است که جز برای طعن و قدح نتواند بود زیرا که هر گاه از راه غضب یا بعروض شبهه از بیعت تخلف کرده بودند البته در اندک زمانی آتش غضب فرونشستی و غبار شبهه از میان مرتفع شدی و هم هر دو در ذیل این حدیث آورده اند که بنی هاشم نیز تا آن زمان که علی بیعت نکرده بود بیعت نکردند چون علی بیعت کرد ایشان نیز متابعت کرده بیعت نمودند پس فقیه گفت که مرا یارا و قدرت آن نیست که بر مطاعن اسلاف و اصحاب رسول لب گشایم گفتم آیات قرآنی بر طعن و مخالفت ایشان ناطق است من اکنون بر سبیل احتجاج از کلام الله مجید بر تو برهن میکنم که ایشان در چهار موضع از طریق متابعت رسول اکرم انحراف جسته سزاوار طعن و مستوجب قدح آمدند نخست در حال خوف دویم در حال رجا سیم در مقام صحبت چهارم در موطن ایثار پس جماعتی که در زمان حیات رسول و نزول وحی بنص قرآن حمید مخالفت پیغمبر را جایز شمارند معلوم است حالت ایشان بعد از ارتحال آنحضرت و انقطاع وحی چگونه خواهد بود فقیه گفت اینک بگوی تا بدانم که آن آیات در کدام مواضع قرآن است گفتم اما مخالفت ایشان در حالت خوف از این آیه کریمه واضح گردد وَیَوْمَ حُنَیْنٍ اِذْ اَعْجَبَتْکُمْ کَثْرَتُکُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْکُمْ مِنَ اللّٰهِ شَیْئًا وَضَاقَتْ عَلَیْکُمُ الْاَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّیْتُمْ مُدْبِرِیْنَ یعنی یاد کن روز حنین را که کثرت لشکر شما را بشگفت آورد پس وفور عدد و انبوهی عسکر سودی نبخشید و فراخنای زمین بر شما تنگ آمد پس بر جنگ پشت دادید و از جهاد فرار کردید ارباب سیر و اصحاب تواریخ روایت نموده اند که در غزوه حنین جز هشت نفر دیگر کسی با آنحضرت باقی نماند علی و عباس و فضل بن عباس و ربیعه و ابوسفیان پسران حارث بن عبد المطلب و اسامه بن زید و عبیده بن ام ایمن یا ایمن بن ام ایمن و دیگران راه فرار پیش گرفته رسول خدا را تنها گذاردند و اما مخالفت آنگروه در حین امن از این آیه شریفه معلوم میشود وَاِذَا رَاَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا اِلَیْهَا وَتَرَکُوْکَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللّٰهِ خَیْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللّٰهُ خَیْرُ الرّٰزِقِیْنَ خلاصه آنکه وقتیکه تجارت یا لعبی ببینند پراکنده شوند و بسوی آن شتابند و ترا بر منبر ایستاده گذارند ای پیغمبر با ایشان بگوی آنچه نزد خداوند است از اجر استماع خطبه و پاداش عبادت برای شما بهتر از لهو و تجارت است و خدای سبحانه بهترین روزی دهندگان است جماعتی از مفسرین در شان نزول آیه ذکر نموده اند که حضرت سید کاینات در روز جمعه بخطبه مشغول بود ناگاه بسمع حاضران رسید که کاروانی با زینت تمام بر بعضی از اصحاب وارد شده یکبار جماعتی از آن قوم بیرون شتافتند و تماشای کاروان پرداختند و سرور عالم را در حالت خطبه تنها گذاشتند و حال آنکه از تماشای کاروان امید نفعی نداشتند پس چه خواهد بود حالت ایشان در باب امر خلافت که ایشان را هم هوای ریاست و هم امید نفعی بود

و اما سوء معاشرت ایشان از این آیه کریمه محقق میگردد وَلَوْ کُنْتَ فَظًّا غَلِیْظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوْا مِنْ حَوْلِکَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِی الْاَمْرِ حاصل معنی آنکه اگر تو درشت خوی و دل سخت بودی اینمردم از گرد تو پراکنده میشدند پس از تقصیر و لغزشهای ایشان درگذر و برای ایشان طلب آمرزش نمای و با ایشان در هر امر مشورت کن القصه اگر سوء معاشرت و بدی صحبت و مخالفت نبود هر آینه در عفو از ایشان انخطاب مستطاب نازل نمی گشت که فاعف عنهم واستغفر لهم اما مخالفت ایشان در مقام ایثار از این آیه شریفه روشن گردد یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اِذَا نَاجَیْتُمُ الرَّسُوْلَ فَقَدِّمُوْا بَیْنَ یَدَیْ نَجْوٰیکُمْ صَدَقَةً یعنی ای جماعت مؤمنان هرگاه خواهید که با رسول الله ص راز و نجوی گوئید از آن پیشتر که افتخار نجوی دریابید ببذل صدقه تقدم کنید با آنکه بر ایشان اندک چیزی وارد میشد قلیلی از زخارف دنیا را بر مکانت تقرب و رتبه مناجات رسول اختیار کردند و بی علی بن ابیطالب علیه السلام ده بار مستحقین صدقه بخشید و فیض نجوای آنحضرت را اختصاص جست چون این مطلب برای ایشان فضیحت و عار شد آن آیت منسوخ گردید و در نسخ آن تکلیف این کریمه نازل گشت ءَاَشْفَقْتُمْ اَنْ تُقَدِّمُوْا بَیْنَ یَدَیْ نَجْوٰیکُمْ صَدَقَاتٍ فَاِذْ لَمْ تَفْعَلُوْا وَتَابَ اللّٰهُ عَلَیْکُمْ حاصل معنی آنکه آیا ترسیدید از اینکه قبل از نجوای رسول صدقاتی پیش دارید چون از خوف درویشی و فقر بدینکار اقدام ننمودید خدای سبحانه از شما درگذشت ای فقیه دانشور اصحاب رسول گذشته از چهار مقام در موارد دیگر نیز با آنحضرت از در احتجاج و معارضت در آمدند و طریق ادب از دست بدادند منجمله حضرت ختمی مآب صلی الله علیه و آله سهم مؤلفة القلوب را در تقسیم غنیمت هوازن از دیگران بیشتر منظور فرمود و این معنی بر ایشان ناگوار آمد با آن بزرگوار بمجادلت و اعتراض برخاستند و دیگر آنکه حضرت رسالت پناه بعد از آنکه در فتح مکه بر مردم آن سرزمین رحمت آورد و بر ایشان عفو و اغماض فرمود خواست خانه خدا را بوضع سابق بر دو باب بنا کند آنگروه با پیغمبر آغاز خلاف نموده بر قصد رسول انکار آوردند دیگر آنکه در باب تنزیه صفوان و طهارت ذیل عایشه از آلایش افک با آنحضرت بدانمثابه معارضت کردند که خطبه را بپایان بردن نتوانست این اجمال را تفصیل آنکه ارباب سیر آورده اند که هرگاه سید ابرار و سطوت قهار با انتقام ارباب معاندت رایت نبوت آیت افراشتی تا سرهای پر شر معاندین را همسر خاک سازد و جانهای ناپاک را در مغاک هلاک اندازد در میان مخدرات سرادق رسالت قرعه کشیدی قرعه اقبال بنام هر یک از زوجات طاهرات بر آمدی او را بشرف صحبت و ملازمت امتیاز بخشیدی در غزوه بنی المصطلق فروغ آن قرعه بر نام عایشه لامع گشت در آن مسافرت بفیض مصاحبت مستسعد بود در زمان مراجعت بمنزلی که قرب مکه بود فرود آمدند چون اذن رحیل یافتند لا زمان سعادت اعتصام سوار شدند عایشه گامی چند پیاده همی پیمود در آن اثنا دستی بجانب گردن فرا برد عقد خویش که از جزع یمانی بود گسسته دید ناچار مسافتی را که پیموده بود دیگر باره طی کرد تا گردانهای عقد خود را بجوید جماعتی که حمل و نقل هودج عایشه بر عهده ایشان موکول بود گمان کردند که بقانون مقرر در هودج نشسته هودج را بر شتر گذاشتند و گذ

هوازن
قبیله ایست از عرب

بنی المصطلق
طایفه از خزاعه باشند که منسوبند بجذیمة بن سعد بن عمرو

عقد
یعنی گردن بند

جزع یمانی
مهره ایست سفید و سیاه و چشم را بدان تشبیه نمایند

عایشه در آنمحل که برای تجسس عقد واقف بود واله وسرگشته بماند پس باندیشه اینکه از پی او خواهند آمد بمعسکر میمون رجعت نمود صفوان بن المعطل که از جانب حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله مامور بود که پس از رفتن لشکر در لشکرگاه تجسس کرده اگر چیزی از کسی برجای مانده باشد بلشکر رساند بدان معسکر همایون درآمد بعد از تفحص و تجسس عزیمت راه کرد او را بر سواد حمیرا نظر افتاد دانست که عایشه از موکب مسعود بازمانده صفوان بزیر آمده بر فراز ناقه اش نشاند مهار شتر گرفته همی بکشید تا آنکه بامداد بمنزل رسید چون این خبر انتشار یافت معاندین درباره عایشه بافک سخن راندند والعیاذ بالله دامان عفت او را بنسبت فجور آلوده کردند پس جبرئیل نازل شد و این آیت بیاورد اِنَّ الَّذِینَ جَاۤءُوا بِالْاِفْکِ عُصْبَةٌ مِنْکُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَکُمْ بَلْ هُوَ خَیْرٌ لَکُمْ لِکُلِّ امْرِءٍ مِنْهُمْ مَا اکْتَسَبَ مِنَ الْاِثْمِ وَالَّذِی تَوَلّٰی کِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِیمٌ یعنی بتحقیق کسانی که بهتان عظیم آوردند گروهی از شمایند واقعه بهتان را برای خود شر مپندارید بلکه خیر شمارید هر یک از اهل بهتان باندازه عمل خود جزا یابد و آنکس که معظم آن امر خطیر را مباشرت کرد او را عذابیست بزرگ مخفی نماند که تفاسیر خاصه و عامه از قرار تفصیل ملحوظ افتاد مجمع البیان و خلاصة المنهج و جوامع و تفسیر فراء و تفسیر بیضاوی و تفسیر کبیر امام فخر رازی در تمامت آنها بر این معنی اتفاق شده که این آیه در تنزیه عایشه و صفوان نازل گشته بلکه امام فخر در این باب اجماع مسلمین ادعا کرده ولی در تفسیر صافی از علی بن ابراهیم قمی روایت شده که این آیه در تنزیه ماریه قبطیه و جریح نازل شده و این معنی بس غریب و شگفت است انتهی ابن طاوس گوید گفتم ایها الفقیه آیا این اخبار و آثار را در صحیحین مطالعت کرده و بر مضامین آنها تفطن یافته گفت آری گفتم هرگاه در روز قیامت در نزد خدا و رسولش حاضر شوی و با تو عتاب کنند که چگونه بر خود روا داشتی که قلاده اطاعت قومی بر گردن نهی که گفتار و کردار ایشان چنانست که شنیدی آیا بکدام عذر متعذر شوی و بچه دلیل تمسک جوئی پس مبهوت بماند و حیرتی عظیم بر وی دست داد آنگاه گفتم ایها الفقیه آیا در صحیح بخاری و مسلم دیده باشی که در مسند جابر بن سمره و دیگران آمده است که حضرت نبوی در مواضع عدیده فرمود لَا یَزَالُ هٰذَا الدِّینُ عَزِیزًا مَا وَلِیَهُمْ اِثْنَیْ عَشَرَ خَلِیفَةً کُلُّهُمْ مِنْ قُرَیْشٍ یعنی مادامیکه زمام خلافت در کف اختیار دوازده نفر باشد که تمام ایشان از قریشند شریعت من معزز و مکرم بپاید و هم در جای دیگر از صحیحین بدین مضمون روایت شده که لَا یَزَالُ اَمْرُ النَّاسِ مَاضِیًا مَا وَلِیَهُمْ اِثْنَیْ عَشَرَ خَلِیفَةً کُلُّهُمْ مِنْ قُرَیْشٍ تمامت این روایات گواه صادق و شاهد عادلند که اولیای مطلق و خلفای برحق زیاده از دوازده نفر قرشی نباشند آیا در فرق اسلامیه جز امامیه اثناعشریه هیچ گروهی شناسی که دوازده نفر از قریش را بامامت قائل باشند گفت نشناسم گفتم اینک از تو انصاف میطلبم اگر این احادیث محکوم بصحت است چنانچه در آغاز مباحثت بر تو مقرر داشتم پس تو را از تصحیح عقیدت امامیه و متابعت طریقت ایشان گزیر نباشد و اگر مضامین آنها باطل شناسی چرا در کتب صحاح خویش روایت نموده اند الفقیه در فکرت و حیرت فرو شد و گفت پس حکم روایاتی را که مسلم و بخاری در تزکیه ابوبکر و عمر و عثمان و تابعین ایشان روایت نموده اند گفتم مگر فراموش کردید

که در ابتدا با تو شرط نمودم کلمات اصحاب خود را برای من دلیل قرار مدهی و بآنها تمسک بجوئی تو خود میدانی که اگر عادلترین مردمان برای یکدرم و یا کمتر در نفع خود شهادت دهند در معرض قبول نیاید و اگر بر ضرر خویش و نفع غیر بمالی بسیار شهادت دهند پذیرفته گردد و شهادت مسلم و بخاری محض جلب نفع و دفع ضرر از خود بود چه ایشان بدان روایات تصحیح عقیدت و ترویج طریقت خویش نمایند و هم از آن رهگذر مبانی ریاست و اساس منزلت خود استوار دارند پس الفقیه گفت قسم بخدا که مرا اعتقادتی باطل طریقه حقه نیست و از این کلمات غبار شبهات از خاطرم زدوده شد و حق چنان جلوه بروز و ظهور یافت که بهیچوجه مجال انکار نماند پس گفت فَاَنَا اَتُوبُ اِلَی اللهِ مِمَّا کُنْتُ عَلَیْهِ مِنَ الْاِعْتِقَادِ آنگاه شرایط توبه بجای آورد و از مذهب سنت و جماعت روی برتافت و در تشیع ثابت قدم گردید ابن طاوس گوید در خلال این احوال مردی از پشت سر درآمده بر دست و پای من افتاد و آغاز بوسیدن و گریستن گرفت گفتم آیا تو کیستی و چه نام داری گفت اسم من چه میکنی هرچند در اصرار مبالغت نمودم در انکار سخت تر شد گفتم اینک با من طریق الفت پیش گرفتی و مرا رفیق و صدیق شدی آیا چگونه رواست که من صدیق خود نشناسم و نام آن آشنا ندانم و در جای خود تلافی و مکافات نیارم باز سخنی نگفت و مرا از اسم خود خبر نداد از نقیه مستنصریه اسم او را سؤال نمودم گفت فلان بن فلان است و یکی از فقهای مدرسه نظامیه است اسم او در خاطرم جای داشت و بعد از مدتی محو شد و هم ابن طاوس در آن کتاب آورده که مردی از شیعیان بر من درآمد و گفت از پیروان احمد بن حنبل با وی بود آن شخص گفت این مرد با من صدیق است و میخواهم از توفیقات الهیه او نیز بر مذهب باشد اینک او را نصیحتی گو شاید راه هدایت پیش گیرد با آن مرد حنبلی گفتم که چون قیامت برپا شود و پیغمبر از تو سؤال کند که آیا چه باعث شد که از جمیع علمای اسلام دست کشیدی و احمد بن حنبل را امام و پیشوای خود قرار دادی از قرآن آیتی دلیل داشتی و یا از پیغمبر خود روایتی حجت ساختی در آن باب بکدام جواب متمسک شوی اگر میگوئی مسلمانان را قبل از احمد بن حنبل مذهب صحیح نبود و بعد از ظهور او طریقه حقه واضح گشت پس احمد بن حنبل خود آن مذهب و عقیدت را از که فرا گرفت و آن علم را از که آموخت اگر گوئی علمای سابقین نیز طریق صواب را میدانستند و احمد از ایشان استفادت کرد پس ایشان بالنسبه باحمد بن حنبل اجل و مقدم بوده اند میبایید ایشان احمد بن حنبل و تو را امام باشند نه آنکه تو احمد را بر خود امام شناسی حنبلی گفت مرا در مقابل این سؤال جوابی نیست گفتم هرگاه بناچار میبایید بعالمی از علمای امت تقلید نمائی دست تولا بحبل المتین ولای اهل البیت فرا بر زیرا که مردم هر خاندان بر اسرار خداوندخانه بیش از دیگران عالم و آگاه باشند آن مرد توبه کرد و از آن اعتقاد بازگشت آورده اند که ابن طاوس را با وزیر مؤید الدین محمد بن احمد بن علقمی و برادر و پسرش صداقت تامه بود بدان واسطه از حله که موطن اصلی وی بود ببغداد رخت کشود صاحب عمدة الطالب گوید که خلیفه الناصر لدین الله نقابت علویین را بوی تکلیف نموده او بواسطه کثرت زهد از آن شغل جلیل اعراض کرد چون هلاکوخان بر بغداد استیلا یافت و مستعصم را بکشت

و بساط خلافت عباسیان [illegible] و نقابت علویین و طالبیین با ابن طاوس مفوض داشت چون خواست
بر حسب ورع و تقوی از قبول آن منصب ارجمند سر بپیچد سلطان الحکما خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه که شرح
حالش مفصلاً خواهد آمد از قصد او آگاه گشت و ویرا از استعفا و امتناع منع نمود گفت اگر ازین شغل امتناع جسته
قبول ننمائی و امر سلطان بنافرمانی بگذرانی همانا بدست خود خویشتن را در مهلکه سخت انداخته باشی زیرا که
براین تقدیر از قتل تو ایمن نیستم بناگزیر با کراهتی تمام آن امر را متصدی گشت و مدت سه سال و یازده ماه
در امر نقابت میکوشید و بآن شغل میگذرانید تا در صبح روز دوشنبه پنجم ذیقعده سنه ششصد و شصت و چهار هجری
درگذشت رحمة الله علیه مرقد شریفش معلوم نیست مصنفات آن سید جلیل بسیار است از آنجمله کتاب مصباح الزائر
وجناح المسافر سه مجلد کتاب فرحة الناظر وبهجة الخاطر چهار مجلد کتاب روح الاسرار و روح الاسماء که
بخواهش محمد بن عبدالله بن علی بن زهره تألیف نموده کتاب الطرایف فی معرفة مذاهب الطوایف
و در این کتاب شریف تقیةً خود را بعبد المحمود بن داود المضری موسوم نموده اما اینکه خود را عبد المحمود
خوانده برای آنست که جمیع بندگان خدا عبد المحمود باشند و اما اینکه نسب خود را بداود رسانیده است
بجهة آنکه داود نیز او را جد گرامی است چنانکه در صدر ترجمتش اشارت رفت و اما انتسابش بمضر برای
آنست که جمیع سلسلهٔ بنی هاشم از بنی مضر باشند کتاب طرف من الانباء والمناقب فی التصریح بالوصیة
والخلافة لعلی بن ابیطالب کتاب غیاث سلطان الوری لسکان الثری در قضای صلوات از اموات
کتاب فتح الابواب بین ذوی الالباب و رب الارباب در استخارات کتاب فتح الجواب الباهر
فی شرح وجوب خلق الکافر کتاب مهمات صلاح المتعبد و تتمات مصباح المتهجد ده مجلد کتاب مضمار السبق
فی میدان الصدق کتاب سالک المحتاج الی مناسک الحاج کتاب ربیع الالباب شش مجلد کتاب
النفس الواضح من کتاب الجلیس الصالح کتاب اختاره من کتاب ابوعمرو الزاهد کتاب کشف المحجة لثمرة المهجة
کتاب البهجة لثمرة المهجة فی الجهات فی امهات الاولاد و ذکور اولاده کتاب اسعاد ثمرة الفؤاد علی
سعادة الدنیا والمعاد کتاب لهوف علی قتلی الطفوف کتاب الاجازات کتاب الاصطفاء فی تاریخ
الملوک والخلفاء کتاب التوفیق کتاب الاسرار فی ساعات اللیل والنهار کتاب محاسبة الملائکة
الکرام آخر کل یوم من الذنوب والآثام کتاب الاقبال لصالح الاعمال کتاب جمال الاسبوع
بکمال العمل المشروع کتاب الدروع الواقیة من الاخطار فیما یعمل علی کل شهر علی التکرار کتاب
الامان فی اخطار الاسفار والازمان کتاب محاسبة النفس کتاب سعد السعود رساله فی الحلال والحرام
من علم النجوم کتاب مهج الدعوات کتاب المجتبی کتاب الیقین فی اختصاص بامرة المؤمنین

ابن طاوس جمال الدین احمد بن موسی بن جعفر

با نقیب النقباء رضی الدین صلباً و بطناً برادر و در طیب نژاد و شرافت اجداد برابر است سیدی عظیم الشأن

و فقیهی رفیع القدر بوده در استنباط احکام شرعیه و استخراج مسائل فقهیه جدی وافی و جهدی کافی داشت مبانی علوم
عربیه و قوانین ادبیه را محکم کرد و فهم احکام تکلیفیه را که بنیاد آنها بر آن مبانی است بجای بلند رسانید شاعری فحل و
نکته سنجی زبان آور بود که از هیچ باب راه بیان بروی بسته نگشتی و در نظم سخن چنان ماهر بود که دقیقه مضامین بدیعه
از خزانه خاطرش گسسته نماندی بیانی بلیغ و منطقی فصیح داشت در تفسیر محکمات بصیر و در تأویل متشابهات بی نظیر بود
خود از شاگردان شیخ نجیب الدین بن نما و سید فخار بن معد الموسوی است و در مؤلفات خویش در مواضع عدیده اسناد
روایات خود را بایشان رسانیده و از ایشان مرةً بعد اخری روایت آورده است و علامه حلی قدس سره
در اجازه کبیره خود که اسماء مشایخ و اساتید هست اجازات خود را ذکر مینماید در آن اجازه آن سید جلیل و برادر بزرگوارش را
نیک ستوده است شیخ یوسف در کتاب رجال خود از شیخ حسن روایت کرده که من در محضر احمد بن طاوس کتاب بشری
و ملاذ و سایر کتب که از مصنفات آن بزرگوار بود بروی قرائت کردم مراتب تحصیل و تکمیلم بدیده احاطت و اطلاع
پسندید مرا در نقل و روایت مرویات و مصنفات خود اجازت داد بالجمله در تنقیح اخبار و توضیح احادیث بحری ذخّار
و در فن رجال صرافی ماهر بود علامه حلی و شیخ حسن بن داود مانند دو دیده ابن طاوس بودند از شئون کتب
شریفه و بطون مطالب عالیه چندان توشه گرفتند که خزانه خاطر شریف از جواهر معارف مالامال کردند در مدرس آن
سید جلیل چندان افاضات دیدند و افادات بردند که در فهم تکالیف و درک فتاوی برتبه کمال رسیدند میر معاصر
در کتاب روضات آورده است اول کسی که اخبار را بچهار قسم منقسم ساخت احمد بن موسی بن طاوس بود پس علامه حلی
ویرا متابعت ورزید و دیگران از علمای اعلام نیز همان طریق را سلوک داشتند گویند او را کتابی است که عین العبرة
فی غبن العترة نام نهاده و آن را محض اثبات حقیت اهل البیت و ابطال مذهب مخالفین برشته تألیف آورده است
و چون مبنای آن کتاب بر ذکر آیاتی است که در مدح اهل البیت از خوف مخالفین در دیباچه آن کتاب و قدح
معاندین ایشان نازل شده است از خوف مخالفین در دیباچه آن کتاب نام خود را تصریح نکرده و بعبدالله بن اسمعیل که خود
کنایت از وی خواهد بود منسوب داشته است زیرا که در زمان وی بازار اهل سنت و جماعت رواج داشت و متاع تشیع
کاسد بود لاجرم از خود بعبدالله و از پدر باسمعیل تعبیر کرده است صاحب روضات آورده است که نسخه از آن
کتاب بخط شهید ثانی در کتابخانه من موجود است و هم شهید ثانی در ظهر آن کتاب نوشته که لفظ عبدالله بن اسمعیل کنایت است
از جمال الدین احمد بن موسی بدلیل آنکه در ظهر نسخه ازین تصنیف شریف دیدم که شیخ شهید علیه الرحمه باین معنی تصریح فرموده بدین صورت
هذا الکتاب من تصانیف السید السعید العلامة جمال الدین ابی الفضائل احمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن
محمد بن احمد بن محمد الطاوس الحسینی طاب ثراه وانتسابه الی عبدالله بن اسمعیل لان کل العالم عباد الله ولانه من ولد اسمعیل الذبیح
حاصل معنی آنکه این کتاب از مصنفات احمد بن طاوس است ولی بعبدالله منسوب داشته زیرا که هر کسی بنده خداست
و باسمعیل منتسب ساخته از آنکه نسب طیب و طاهر او بخاتم النبیین منتهی میشود و آنحضرت فخر دودمان حضرت اسمعیل بوده است
در حدود سنه ششصد و هفتاد و سه هجری رخت بآخرت بربست در حله بهیه مدفون شد مرقد شریفش خاصه و عامه را مزار است

وازبرای انجاح مطالب خود نذورات بدان مضجع پاک میبرند واز فرط تعظیم وتکریم بامرقد او قسم دروغ یاد نمی کنند عوام او را بسید عبدالله موسوم دانند چون در تقسیم اخبار سخن رفت وتوضیح آن مبنی بر ذکر مقدمه ایست بطریق ایجاز واختصار بعضی از مصطلحات اهل رجال را بیان کنیم پس گوییم که معنی خبر وحدیث در لغت یکی است ودر اصطلاح علمای درایه ورجال خبر وحدیث از کلمات صادره واقوال وارده از پیغمبر وائمه معصومین علیهم سلام الله وکلمات مرویه از صحابه وتابعین رضوان الله علیهم اجمعین را گویند ولی بعضی درمیان خبر وحدیث فرق نهاده اند چنانچه شهید ثانی در کتاب بدایه فی علم الدرایه فرموده ودیگران در کتب خویش آورده اند کلمات ماثور وروایات مرویه از معصومین حدیث است وآنچه از غیر ایشان رسیده خبر گویند وازینجهت کسانیکه اشتغال بسنن نبوی دارند محدث نامند واشخاصی که بکلمات غیر ایشان باشند اخباری خوانند اما حدیث وخبر بحسب اختلاف شد واعتماد در روات در نزد متقدمین از علما ومحدثین به دو قسم انحصار داشت صحیح وغیر صحیح چه هرگاه حدیثی معتضد بامارات وعلامات وثوق واعتماد بودی آنرا صحیح میگفتند والا غیر صحیح میدانستند وپیوسته این طریقه معمول علیه علما بود تا آنکه بواسطه تعلب اوان وبعد زمان از درک حضور امام وفقد علامات صدق ورفع امارات وثوق اختلافی در احکام شرعیه وشکوکی در مسائل تکلیفیه پیدا شد بقسمی که مجیز را از مجاز وعالم را از جاهل تمیز نبود وامتیاز ایشان از یکدیگر صعب شد پس جمال الدین احمد بن طاوس رایت همت برافراشت وبنیاد آن اختلاف را ازمیان برداشت اخبار را بچهار گونه منقسم ساخت اول صحیح دوم حسن سیم موثق چهارم ضعیف اما صحیح آن حدیثی باشد که سلسله سند آن بالصراحه ویا بالفحوی بمعصوم رسد وجمیع رواة آن سلسله در هریک از طبقات موثق وعادل امامی باشند اما حسن آن روایتی باشد که رشته سندش بمعصوم برسد وجمیع آنها در هرطبقه امامی وممدوح باشند که مورث اعتماد باشد ولی تصریح بتوثیق وعدالت آنها نشده باشد اما موثق آن خبر برا گویند که جمیع رواة آن موثق غیر امامی باشند واین قسم را قوی نیز گویند اما ضعیف آن روایتی باشد که رواة آن سلسله جامع هیچیک از شرایط اقسام ثلاثه سابقه نباشند باین نحو که بعضی از طبقات مشتمل بفاسق ویا مجهول الحال ویا غیر اینها باشد چون هریک از اقسام اربعه را مراتب متعدده بود اعلی وادنی مثلاً حدیث حسن گاهی در بلندی بمرتبه صحیح وگاهی در پستی بدرجه موثق میرسید لهذا مجلسیین فروعاتی از آن اصول اخذ نمودند وآنها را اقسام قرار داده بر آن اصول افزودند چون حسن کالصحیح وحسن کالموثق وموثق کالحسن وموثق کالضعیف وغیر اینها ونیز اخبار را باعتبارات دیگر تقسیمات بسیار است چون مسند ومرفوع ومفرد وغریب ومعنعن ومسلسل ومعلق ومدرج ومختلف ومقبول ومصحف ومزید ومفرد وعالی وشاذ وباعتباری بمتواتر وآحاد تقسیم شود وآحاد بمستفیض وغریب ومقبول ومردود ومشتبه وباعتبار دیگر بموصوف وموضوع ومقطوع ومرسل ومعلل ومدلس ومضطرب ومقلوب که شرح وتفصیل هریک در کتب درایه واصول مضبوط است واستقصای هریک از آنها را کتابی دیگر بایست گویند هشتاد ودو مجلد کتاب تالیف وتصنیف نموده که از جمله مصنفاتش کتاب بشری در فقه شش مجلد وکتاب ملاذ در فقه چهار مجلد

وکتاب الکر وکتاب السهم السریع فی تحلیل المداینه مع القرض وکتاب الفوائد وکتاب العدة فی اصول الفقه وکتاب الثاقب المسخر فی اصول الدین وکتاب الروح نقض بر ابن ابی الحدید وکتاب شواهد القرآن دو مجلد وکتاب بناء المقالة العلویه فی نقض رسالة العثمانیه وکتاب المسائل در اصول دین وکتاب عین العبره وکتاب زهرة الریاض در مواعظ وکتاب الاختیار در ادعیه لیل ونهار وکتاب الازهار فی شرح لامیه مهیار دو مجلد وکتاب عمل الیوم واللیله وکتاب حل الاشکال فی معرفة الرجال در اجازه شیخ حسین بن عبدالصمد در خانه جدش ورام بن ابی فراس در بیست وسیم شهر ربیع الآخر سنه ششصد وچهل وچهار هجری اتمام نموده گویند چون این کتاب مشتمل بر زواید بود شیخ حسن بن زین الدین الشهید آنرا از حشو وزواید برداخت وبنام تحریر طاوسی موسوم ساخت

ابن طاوس غیاث الدین عبد الکریم بن جمال الدین احمد بن طاوس

کنیتش ابوالمظفر واز اشراف بزرگان وصنادید سادات حسنی است چه علمای رجال وعارفان انساب سلسله اسلاف آن سید جلیل را بحسن مثنی میرسانند وحسن خود یکی از دو پسر امام ابومحمد حسن بن علی علیه السلام است که جمیع اعقاب آنحضرت بآن دو پسر ویکدختر پیوسته میگردد وایشان زید بن الحسن وحسن بن الحسن وام عبدالله بنت الحسن زوجه امام زین العابدین علی بن الحسین میباشند چنانکه جمیع اعقاب امام اعقاب امام ابوعبدالله حسین بن علی بیک پسر ودو دختر اتصال می یابد وایشان علی بن الحسین وفاطمه وسکینه میباشند شهاب الدین احمد بن علی الشریف در کتاب عمدة الطالب در پایان شرح احوال بنی الحسن عبدالکریم بن احمد را چنین ستوده السید العالم الفاضل الجلیل الفقه کان عریض الجاه مسموع القول مقدما عند الخواص والعوام یعنی آن مهتر دانشمند را مرتبتی بلند ومنزلتی ارجمند بود گفتار وفرمان او را همگان بسمع قبول اصغای نمودند وبر طبقات مردم مقدمش میداشتند شیخ تقی الدین حسن بن علی بن داود حلی در کتاب رجالش براین گونه او را ستوده الامام المعظم الفقیه النسابه النحوی العروضی الزاهد العابد قدس الله روحه انتهت ریاسة السادات وذوی النوامیس الیه وکان اوحد زمانه یعنی آن پیشوای بزرگوار در عداد فقها وعلمای انساب وفضلا ونحاة بشمار میرفت ودر معرفت بحور وتقطیع اشعار یکی از اساتید فن عروض بود ریاست بزرگان قوم وخداوندان شرف بدو منتهی گشت ویگانه عهد خویش گردید شیخ حر عاملی در کتاب امل الآمل گوید کان السید المذکور شاعراً منشیاً ادیباً یعنی آن فاضل فرزانه را طبعی موزون وخاطری از سخن مشحون بود وبر ابداع نظم وانشای نثر قدرتی بکمال داشت بالجمله در شعبان سنه ششصد وچهل وهشت هجری در حایر مطهر خامس آل عبا حسین بن علی ارواحنا لهم الفداء متولد شد در بلده حله نشو ونما یافت ودر مدرس افاضل واعیان دار السلام بتحصیل فضایل واکتساب کمالات اشتغال جست قوانین عربیت ونکات ادبیه را در نزد شیخ حسین بن بدر بن ایاز ادیب محکم ساخت وابن ایاز مذکور از مشایخ نحاة عامه واز اساتید جمال الدین حسن بن یوسف علامه است واز علمای امامیه در خدمت جمعی از ارکان مشایخ وفحول اساتید تلمذ نموده مانند والد ماجدش جمال الدین احمد بن طاوس وعم بزرگوارش رضی الدین علی بن طاوس وشیخ نجم الدین جعفر بن حسن مشهور بمحقق

وخواجه نصیر الدین محمد بن حسن و جلال الدین عبد الحمید فخار موسوی حایری و شریف علی بن محمد علوی عمری که مؤلف کتاب مجدی
در انساب طالبیین است و از قاضی عمید الدین زکریا بن محمود قزوینی صاحب کتاب عجایب المخلوقات که از علمای جمهور است
اورا اجازه روایت دادند و از افاضل فریقین جماعتی از مدرس افادات و مجلس تحقیقات وی بهره مند گردیدند و از آنجمله
ابن داود حلی صاحب رجال و شیخ عبد الصمد بن احمد بن ابی الجیش حنبلی که از ابی الفرج بن جوزی روایت میکند و شیخ کمال الدین
ابو الحسن علی بن حسین بن حماد لیثی مستور نماند که ابن طاوس مذکور از شدت حفظ و حدت خاطر و جودت ذهن
بمثابه بوده که ارباب دانش و خداوندان خرد را در حال وی حیرت است ابن داود میگوید من و عبد الکریم بن
طاوس از عهد کودکی باهم بودیم و همی باهم بسر میبردیم تا زمانیکه او برحمت ایزدی پیوست در قوت ذکاء و قدرت ذهن
هیچکس را مانند وی ندیدم هرگز نشد چیزی در لوح خاطرش نقش گیرد دیگر صورت نشان پذیرد در چهار سالگی معلمی
بتربیت وی گماشتند در مدت چهل روز از تعلم خط بی نیاز گشت چون سن شریفش بیازده رسید در اندک زمانی
کلام الله مجید حافظ شد تاکنون از معاصرین و غیر معاصرین وی احدی را بحسن معاشرت و صفای طویت و مزیت
صفات و جودت اخلاق او معادل نیافتم فضایل و مآثر وی از حیطه حصر بیرون است پوشیده نماند اگرچه در این
سخن مجال القبول تنگ است و زیاده مایه حیرت و شگفتی است ولی در صورتیکه چنان عالم موثق که پیوسته ملازم
و مصاحب وی بود روایت نماید مجال انکار نخواهد ماند و علما در این مقام برای رفع استبعاد نظایر و اشباه حکایت
فرموده اند از جمله جمال الدین علامه حلی چنانکه سید عبد الله شوشتری در یکی از مصنفات خود آورده است که قبل از آنکه
قلم تکلیف بروی جاری شود رتبه اجتهاد دریافته بود و مردم برای آنکه قلاده تقلیدش در گردن نهند انتظار بلوغش
میبردند و فرزندان آن بزرگوار که فخر المحققین لقب دارد چنانکه قاضی نور الله شوشتری آورده از آن پیش که سن شریفش
از ده سال تجاوز کند بدرجه استنباط احکام و استخراج فروع فایز گشت از مولانا بهاء الدین محمد تاج الدین حسن اصفهانی
که بفاضل هندی اشتهار دارد منقول است که خود گفته من از تحصیل معقول و منقول فارغ شدم با آنکه سال سیزدهم را
کامل نکرده بودم دست بنگارش تصنیف بردم تا آنکه دوازده سال از عمرم گذشته بود و در کتب سیر و تواریخ از احوال
حسین بن سینا که بشیخ الرئیس معروف است نزدیک باین مضامین نقل شده و شیخ یوسف بن احمد بحرینی در اجازه
برادرزادگان خود حکایت کرده که از ابراهیم بن سعید جوهری منقول است که گفته من خود کودکی را دیدم
که بحضور مأمون عباسی میبردند چهار سال بیش نداشت کلام الله قرائت مینمود و در استعداد اجتهاد بمقام فعل
نزدیک بود و در احکام شرع و فتاوی علما سخن میگرد و لی چون گرسنه میشد بعادت کودکان میگریست مع القصه
چون چهل و پنجسال و دو ماه از عمر عبد الکریم بن طاوس بگذشت در شوال سنه ششصد و نود و سه در بلده طیبه
کاظمین وفات یافت و مصنفات بدیع بیادگار گذاشت از جمله کتاب فرحة الغری است و آن تصنیف شریف را
درخصوص تعیین روضه مقدسه امیر المؤمنین علی صلوات الله علیه نوشته باخبار بسیار و براهین بیشمار محقق
و روشن کرده که مضجع مطهر آن امام همام ارض شریف غریین میباشد که اینک مطاف انسیان و قبله فرشتگان است

و در السنه و افواه بنجف شرف اشتهار دارد و ادله آنانکه گفته اند آنحضرت در مدینه و یا در مسجد کوفه و یا در موضعی مخفی مدفون گشت
یا آنکه آن جسد طیب طاهر را بصره بردند و هکذا عقاید دیگر همگی را باطل و مضمحل ساخته و فساد و بطلان آنها را واضح و مبرهن
نموده این رساله از نفایس کتب است و میرزا عبد الله آذربایجانی که افندی لقب یافته در کتاب ریاض العلماء گوید
یکی از علما کتاب فرحة الغری را تلخیص نموده و آنرا مختصر الدلائل البرهانیه فی تصحیح الحضرة الغرویه نام نهاده من خود
یک نسخه از آن در بلده طهران دیدم و مؤلفش را ندانستم از مؤلف مجالس المؤمنین زیاده غریب است که در ذیل بیان
ارض نجف کتاب فرحة الغری را بسید رضی الدین علی بن طاوس منسوب میسازد با آنکه بلاشبهه آن کتاب مستطاب
از مصنفات سید عبد الکریم بن طاوس است و دیگر از مصنفات وی کتاب الشمل المنظوم فی مصنفی العلوم
و آن تالیف را در شرح احوال علمائی نوشته که در علمی و فنی تصنیف و تالیف نموده اند ابن ابی داود میگوید
در میان امامیه هیچ عالمی در حالات علماء و رجال مانند آنکتاب تصنیف ندارد و در کتاب روضات الجنات
دو فرزند سعید برای عبد الکریم ابن طاوس نوشته یکی در محرم ششصد و هفتاد در بغداد تولد یافته و جدش
جمال الدین اورا ابو الفضل کنیت داده و محمد نام نهاده و نام فرزند دیگرش ابو القاسم رضی الدین علی بن عبد الکریم است

ابن مالك محمد بن عبد الله بن مالك جمال الدين

محمد بن عبد الله بن مالک کنیتش ابو عبد الله لقبش جمال الدین از قبیله طی و از مردمان اندلس بوده ذهبی که جامع تاریخ شام است
گوید ابن مالک در سال ششصد و یا ششصد و یک هجری در جیان که از بلاد اندلس است متولد گشت چون معدودی
از سنین عمرش بگذشت از پی تحصیل کمالات عازم شام شد و در دمشق که آنملک را سواد اعظم و مقر ایالت است
درآمد از سخاوی و حسن بن صباح و دیگر محدثین علم حدیث فرا گرفت و از افادات آنها و از دیگر کلمات ایشان نیز
حظی وافر و بهری تمام یافت مراتب علمی با مقامات عملی پیوند نمود و مکارم اخلاق با محامد آداب فراهم کرد ارباب
صلاح و تقوی در ریاضات و عبادات بوی اقتدا نمودند و ملکات کریمه وی را مقتفا میجستند گویند از دمشق
بحلب رفت در آنجا با ابن عمرون و دیگر مشایخ نحویین ابواب مصاحبت و مخالطت مفتوح ساخت از محاورات
و مباحثات آنگروه بلطایف لسان عرب و دقایق فنون ادب نیک متفطن گشت و در انواع از فحول
اعلام گردید خصوصاً در علم نحو زیاده ماهر شد پس در آن بلد بساط افادت بگسترد روزگاری با ترویج کمالات
و تدریس فنون و تعلیم قرآت بگذرانید تا در مراتب علوم و مآثر آداب بمقام عالی رسید چنانچه محمد بن شاکر در صفت وی
شرحی گفته که خلاصه اش اینست کَانَ اِمَامًا فِی القِرَاآتِ وَ عِلَلِهَا وَ اَمَّا اللُّغَةُ فَکَانَ اِلَیهِ المُنْتَهٰی فِیهَا وَ اَمَّا النَّحْوُ وَ
التَّصْرِیفُ فَکَانَ فِیهِمَا بَحْرًا لَا یُشَقُّ لُجَجُهُ وَ اَمَّا اِطِّلَاعُهُ عَلَی اَشْعَارِ العَرَبِ الَّتِی یَسْتَشْهِدُ بِهَا عَلَی النَّحْوِ وَ کَانَ الاَئِمَّةُ الاَعْلَامُ
یَتَحَیَّرُونَ فِی اَمْرِهِ وَ اَمَّا الاِطِّلَاعُ عَلَی الحَدِیثِ فَکَانَ فِیهِ غَایَةً وَ کَانَ اَکْثَرُ مَا یَسْتَشْهِدُ بِالقُرْآنِ فَاِنْ لَمْ یَکُنْ فِیهِ شَاهِدٌ عَدَلَ اِلَی الحَدِیثِ
حاصل مراد آن است که ابن مالک در وجوه قرآت و علل و ادله آنها پیشوای معاصران بود و علم لغت در انتهای وی
منتهی گشت و در فن صرف و نحو مانند بحری بود که لجه آنرا کس نتوانستی شکافت و بر اشعاری که در اثبات قواعد آن

بدانها استشهاد میرود و چندان احاطت داشت که ائمه اسلام را مایه حیرت بود و بر اسانید اخبار و متون احادیث
بصیرتی بغایت داشت در مسائل نحویه با فکری عمیق و رائی رزین فتوی گفتی و چون خواستی بر صدق حکم و صحت قول
خود دلیل آورد اول از قرآن مجید استشهاد کردی و هرگاه در فرقان حمید شاهدی بر مدعای خود نیافتی بحدیث نبوی
تمسک جستی و [illegible] از اشعار جاهلیت و فصحای عرب گواه آوردی انتهی ابوحیان گوید صحایف احوال او را بسیار
تفحص کردم و صحایف اوراق را زیاده تتبع نمودم تا گر برای آن فاضل بی‌مثال معلمی مشهور و شیخی معتمد بیابم هر قدر جستم
نیافتم ولی یکی از شاگردانش از وی حکایت کند که گفت من در بلوک جیانیه که از اعمال دمشق است ثابت بن حیان
غرناطی را زمانی تلمذ کردم و نیز در حلقه ابوعلی شلوبین سیزده روز بسر بردم ابوحیان گوید بر هیچ دانا پوشیده نیست
که ابوعلی شلوبین اگرچه از اساطین قوم و اساتید نحو بوده ولی ابن مالک بیقین در آن چند روز از مدرس او
استفادتی نبرده است که تلمذ ویرا بدان استاد اسناد توان داد و اگر مسلم داریم که در حوزه فاضل غرناطی اقامت و
استدادی داشته او خود مردی مقری بیش نبود که وجوه قراآت و براهین قراء سبعه و غیرهم را همی تعلیم کردی
پس در طبقات نحاة مسطور نباید تا گوئیم که ابن مالک اینهمه تحقیقات نحویه و فواید اعرابیه از تلمذ وی اندوخته است
پس درباره ابن مالک بیقین گوئیم که شانه اش از بار منت هیچ معلم مستکین نشده بلکه بلطف قریحت و جودت ذهن
و اصابت فکر و حدت خاطر انواع علوم و اقسام آداب را استنباط کرده و چون افکار عمیقه و خیالات دقیقه علما را
بصیر نبود در میدان جدل و مناظرت پای ثبات نداشتی و غالبا خصم بر وی غالب آمدی انتهی همواره از آن مقام
خطرناک سر میزد و بحث علما را تن در نمیداد جلال الدین سیوطی گوید من برای وی شیخی جلیل و استادی بزرگ
میشناسم و او ابن یعیش حلبی است که تصریف و نحو را در حلب درس میگفت و طالبان آنفن از اطراف و اکناف
بر وی جمع بودند ابن مالک در آن مجمع از مستفیدان مستعد بشمار میرفت قواعد عربیت و قوانین اعراب را در آن
مدرس تحصیل و تکمیل کرد مع القصه در دمشق که خود در آن عهد قلزم فضایل و محیط کمالات بود لنگر اقامت انداخت
طالبان عربیت را از ورطه مشکلات بساحل تحقیق و نجات رسانیدن گرفت و هم امامت مسجد و تدریس
مدرسه عادلیه که از بنای ملک عادل برادر سلطان صلاح الدین است بوی اختصاص داشت در آن روزگار
مصنفات بسیار در فنون چند از منظوم و منثور بپرداخت آورده اند که شمس الدین احمد بن خلکان برکمی با او
معاصر بوده همانا بدان جهة در تاریخ وفیات الاعیان ویرا ترجمه نیاورده زیرا که او از شرح حالات اکثر معاصرین خود
صرف نظر داشته چه همت وی بر ضبط تاریخ وفات مصروف بوده و شرح احوال معاصرین که در آن وقت
حیات داشته اند از عنوان کتاب و ترجمه تالیف خارج بوده است فخر الدین محمد بن شاکر در دیباچه فوات
الوفیات بدان معنی تصریح آورده و در ضبط حالات آنجماعت و دیگران اهتمام نموده وی گوید چون ابن مالک
در عادلیه از اقامت جماعت فارغ شده راه خانه خویش گرفتی ابن خلکان که در آنزمان منصب قاضی القضاتی
داشت شرط حرمت و تعظیم بجای آورده ویرا تا درب سرایش بدرقه میشد گویند ابن مالک ابن حاجب را

همواره

همواره قدح مینمود که او علم نحو را از صاحب مفصل که جار الله زمخشری است اخذ کرده و او خود در علم نحو بیش از چند مصنفات
مختصر مانند انموذج و غیره ندارد و صاحب طبقات النحاة آورده است که این سخن بر علو مقام و رفعت شان وی گواهی است
کافی چه همه کس را زهره آن نیست که یارای چنان گفتار داشته باشد و در حق علامه زمخشری بآن گستاخی و جسارت
لب گشاید صاحب فوات گوید ابن مالک از جمهور اهالی مغرب زمین بدو مزیت اختصاص داشت نخست آنکه مذهب امام شافعی را
در آن سرزمین رواجی نبود و او در فروع و احکام بطریقه شافعیه میرفت دوم آنکه مغربیان را از شیوه سخا و بخشش اصلا
نصیب نیست و او خود فتوت و همتی داشت که پنداشتی سرشت وجودش با جود سرشته بود باجمله از مدرس تحقیق و حلقه
افادتش خلقی مستفید شدند که انگروه از ایشانند بدر الدین محمد بن محمد که فرزند اوست چون اکنون در عرف علما و طلاب
بابن ناظم کنیت یافته و بدان عنوان اشتهار گرفته ما نیز پس از اتمام ترجمه پدر بانجام شرح احوال پسر بپردازیم و دیگر شمس الدین
ابی الفتح البعلی و علاء الدین بن عطار و بدر الدین ابن جماعه و شهاب الدین یعقوب شاغوری در تاریخ یافعی مسطور است
که ابن مالک در سال ششصد و هفتاد و دو درگذشت و بهاء الدین محمد بن ابراهیم مشهور بابن نحاس او را بدین
اشعار مرثیت گفت

قُل لابنِ مالِكَ إن جَرَت بكَ أدمُعي   حُمراً يُحاكيها النَّجيعُ القاني
فَلَقَد جَرَحتَ القَلبَ حينَ نُعيتَ لي   فَتَدَفَّقَت بِدِمائِهِ أجفاني
لكِن يُهَوِّنُ ما أُجِنُّ مِنَ الأسى   عِلمي بِنُقلَتِهِ إلى رِضوانِ

یعنی ابن مالک را بگو که اگر در عزای تو از دیده من اشکی رنگین تر از خون فرو ریزد شگفت نیست چه خاطر سوزان من از شنیدن
مرگت مجروح شد اینک دل ریش از مجرای دیدگان خونفشانی کند چون یقین دانم که تو را ارتحال از تنگنای دنیا
بفضای ملک جاوید شده و آن علاقه که از یاران بریدی اکنون با رضوان پیوسته از این راه بار اندوه بر من سبک شود
و از این مصیبت هولناک تسلیتی حاصل آید مصنفات و مجامیع و رسایل او را یکی از اهل فضل بشعر آورده گوید

سَقَى اللهُ رَبُّ العَرشِ قَبرَ ابنِ مالِكٍ   سَحائِبَ غُفرانٍ تُغاديهِ هُطَّلا
فَقَد ضَمَّ شَملَ النَّحوِ مِن بَعدِ شَتِّهِ   وَبَيَّنَ أقوالَ النُّحاةِ وَفَصَّلا
بِألفِيَّةٍ تُسمى الخُلاصَةَ قَد حَوَت   خُلاصَةَ عِلمِ النَّحوِ وَالصَّرفِ مُكمَلا
وَكافِيَةٍ مَشروحَةٍ أصبَحَت تَفي   لَعَمري بِالعِلمَينِ فيها تَسَهُّلا
وَمُختَصَرٍ سَمّاهُ عُمدَةَ لافِظٍ   يَضُمُّ أُصولَ النَّحوِ لا غَيرُ مُجمَلا
وَبَيَّنَ مَعناهُ بِشَرحٍ مُنَقَّحٍ   أفادَ بِهِ ما كانَ لَولاهُ مُهمَلا
وَآخَرَ سَمّاهُ بِإكمالِ عُمدَةٍ   فَزادَ عَلَيهِ فِي البُحوثِ وَكَمَّلا

وصنف للإكمال شرحا مبينا   معانيه حتى عذب منه انجلا
ولا سيما التسهيل لو تم شرحه   لكان كبحر ماج عذبا وسلسلا

ونظم في الافعال ايضا قصيدة	فسهل منها كل وعر وذلّلا
وارجوزة تحوي مثلث بيّنا	مربعة المصراع عزّ انجلا
وصنف في المقصور ايضا قصيدة	وضمنها الممدود ايضا فكملا
واتبعها شرحا لها متضمنا	بيان معانيها بها متكفلا
واعرب توضيحا احاديث ضمنت	صحيح البخاري للامام وسهلا
ويكفيه ذا بين الخلائق رفعة	وعند النبي المصطفى متوسلا
فيا رب عنا جازه الان خيرما	جزيت وليا لم تزل متفضلا
وفي الضاد والظا قد اتى بقصيد	واتبعها الجزئي بوزنين اصّلا
وبين في شرحيهما كل ما غدا	على الذهن معتاصا فاصبح مجتلا
ونظم اخرى في الذي يهمزونه	وما ليس مهموزا بشرح له تلا
وجاء بنظم للمفصل بارع	ووضع على المنظوم بدع الماصلا
وعرفنا بالتعريف للصرف انه	اماما غدا في كل فضل مفضلا
وفي شرح ذا التعريف فصل كلما	اتى مجملا فيه وبين مشكلا
وصنف فيما جا بافعل مع فعل	كتابا لطيفا للمهم محصلا
والف في الابدال مختصرا له	دعاه الوفا وفاق تصنيف من جلا
ونظم في علم القرات موجزا	قصيدا اسمي المالكي مجملا
وارجوزة في الضاد والظاء حوى	بها لهما معنى لطيفا وحصلا
واخر لم ادر اسمه غير انه	على نحو نظم الحور منظومه جلا
فجملتها عشرون تتلو ثمانيا	فدونكها نسخا وحفظا لتنبلا

یعنی هر بامداد باران مغفرت خدا تعالی تربت ابن مالک را سیراب کناد زیرا که پریشانی نحو و سخنان مجمل نحاة را باخوشترین عبارات تفصیل داد و این افادات را در نظم رسالهٔ الفیه که خلاصه اش نامیده بکار برده تمام نحو و تصریف را بر سبیل اختصار در آن رساله بازنمود و دیگر در نظم کافیه قواعد آن دو فن شریف را با کمال سهولت بشرح آورد و مختصر که آنرا عمده لافظ نام نهاده با نهایت ایجاز و فرط اجمال در قوانین نحویه پرداخته است و آنرا شرحی نوشته و در آن شرح شریف مطالب عالیه آنرا نیک تنقیح کرده اگر آن شرح نبودی بسی مطالب ارجمند در زاویهٔ اهمال مانده بود و متن مذکور را تصنیف دیگر در مباحث و علل اضافات آورده که اکمال العمده نام دارد و اکمال را شرحی کرده که از چهرهٔ اسرار معانی نقاب خفا برگیرد و کتاب تسهیل را چنان شرحی گفت که هرگاه با نجام میرسید مانند دریا از تحقیقات شیرین و فواید گوارا موج میزد در صرف افعال قصیدهٔ دارد که بدان وسیله راه مباحث فعلیه را

از سنگلاخ

از سنگلاخ اشکال هموار کرده و در بحر رجز منظومی آورده که هر چهار مصراع را یک قافیه تازه آرایش داده و آن را اکمال الاعلام بمثلث الکلام نام نهاده و نیز در کلمات مقصوره قصیدهٔ دارد که از ضمیمه ممدودات تکمیل شده و آن قصیده را شرحی از پی آورده که بیان معانی آنرا کفیل است صحیح بخاری را توضیحی نوشته که مشکلات احادیث و اخبار آن کتاب را آسان نموده و این سعادت بی نهایت علو شان او را در انظار مردم و توسل به پیغمبر آخر الزمان صلی الله علیه و آله کفایت کند ای پروردگار پیوسته رحمت و تفضلت شامل است از جانب ما سزای نیکو بوی ارزانی دار و بدانگونه که اولیا را جزا دهی او را پاداش بخش در مخرج حرف ضاد و ظا نظمی آورده که نام آن قصیده الاعتضاد فی الظاء والضاد است و نیز اشعار دیگری از پی آن در بحر دیگر موزون کرده و از آن دو قصیده هر معنی که ذهن را دشوار است بشرحی آسان نموده و قصیدهٔ دیگرش را نظم الاوجز فیما یهمز نامیده و آنرا نیز بشرحی که در غیر مهموز است از پی در آورده و کتاب مفصل را باسلوبی ملیح منظوم ساخته و موصل فی نظم المفصل نام نهاده و بواسطه کتاب تعریف که در علم تصریف پرداخته خود را نیک شناسانیده که در همه فن او را بر هر کس فضیلت است و در شرح آن کتاب مجملات را تفصیل داده و مشکلات را بیان کرده و در آن صیغ که بوزن افعل و فعل آید کتابی لطیف تصنیف نموده که مهمات را از آن مجموعه بحصول پیوندد و او را در مسئله ابدال بر طبق دیگران تالیفی است که در علو شان از تصنیفات گذشتگان برگذشته است در علم قرآات مختصری نظم کرده که قصیدهٔ مالکیه نام دارد و نیز در ظاء و ضاد ارجوزه ساخته است و مباحث دقیقه را بدان ضم نموده است و هم منظومهٔ دیگر دارد که نامش بدست نیاوردم پس جملهٔ آن مصنفات بیست و هشت است جملهٔ آنها را برای نسخه کردن و بخاطر سپردن بدست کن تا دانشوری بزرگ شوی بعضی از اصحاب بصیرت بر آن بیست و هشت تالیف پنج کتاب افزوده

و نام آن پنج را در این چهار بیت درج کرده است پس بنا بدین قول عدد مؤلفات و تصنیفاتش سی و سه خواهد بود

وَاَملى كِتابًا بِالفَوائِدِ نَعتُهُ	وَاٰخر تَسهِيلُ الفَوائِدِ وَالعُلا
وَصَنَّفَ شَرحًا لِلجُزُولِيَّةِ الَّتِي	غَدا نَظمُها كَالصُّبحِ حَتّى تَسَهَّلا
وَسَبكًا لِلمَنظُومِ وَفَكًّا لِمختَمٍ	عَلى هَيئَةِ التَّوضِيحِ فاضمُم لِما جَلا
وَقِيلَ وَشَرحًا لِلخُلاصَةِ فَاستَمِع	وَفِي النَّفسِ مِن تَصحِيحِ ذِي القِيلِ ما عَلا

یعنی کتابی املاء کرده که بنام فوائدش ستوده و کتاب دیگرش را تسهیل الفوائد موسوم ساخته و کتاب جزولیه عیسی بن عبد العزیز جزولی را شرحی آورده است که صعوبتش بسهولت انجامیده و کتاب سبک المنظوم و فک المختوم را نیز بر مؤلفات گذشته ضمیمت کن و این یک را نیز در شمار آنها معدود دار و آن فاضل بیمانند بر کتاب خلاصه خود که الفیه خوانند شرحی آورده است ولی این سخن بنظر راست نیاید باجمله مصنفات ابن مالک بمتانت و اتقان ما فوق وصف باشند اکنون از آنهمه مجامیع نافعه جز خلاصه الفیه هیچیک بین النحاة متداول نیست و طلاب فن اعراب کثیرا لحفظ آن منظوم لطیف عنایت و اهتمام مینمایند و قرائت و بحث شروح آن همت

و عزیمت میگمارند هر چند ناظم شرحی را که مصنف خود بر خلاصه نموده است باور نداشته ولی ظاهر شواهد یعنی
و صریح تاریخ الاسلام ذهبی بر وجود آن شرح گواه باشند میر محمد باقر سپاهانی که از افاضل سادات عصر است
در شروح خلاصه استقراء وافی کافی کرده اسامی شراح را بتقریبی در تذکرهٔ خود ضبط نموده است چون طالبان علم
و ادب را شرح آن مقال موجب بصیرت و مزید معرفت بود در اینمقام ثبت افتاد شرح ابن ناظم از پسرش
بدر الدین محمد است البهجة المرضیة از مولانا جلال الدین سیوطی است که بطریق مزج پرداخته و تعلم آن در این روزگار
زیاده رواج دارد شرح ابن عقیل از شیخ عبد الله بن عبد الرحمن قرشی است برای فرزندان قاضی القضاة
جلال الدین قزوینی املا کرده شرح ابن جابر اعمی از محمد بن احمد بن علی بن جابر اندلسی شرح ابن القواص
شارح انموذج و کافیه شرح شمس الدین ابو الفتح بعلی که در شمار تلامیذ ناظم بوی اشارت رفت شرح ابن الوردی
از عمر بن مظفر معری و او برالفیه ابن معطی نیز شرح نوشته شرح محمد بن عبد الرحمن زمردی شارح قصیدهٔ برده شرح
شمس الدین محمد بن سلیمان حکری شارح کتاب جاوی شرح ابن خطیب المنصوریه از جمال الدین یوسف بن الحسن
الحموی شارح فرایض المنهاج که از شاگردان جمال الدین شریشی و صدر الدین خابوری بوده اعراب
خالد بن عبد الله الازهری مشهور بترکیب خالد شرح ملا عبد الله شاه منصور طوسی شرح ملا محسن نحوی قزوینی
پوشیده نماند که میر معاصر شرح اخیر را بشمار نیاورده ولی اینک آن شرح بخط مصنف در چهار مجلد در شهر قزوین موجود است
همانا در فن نحو کمتر مصنفی بتنقیح آن یافت شود سعد الدین بن عربی کتاب فواید وی را باین اشعار
مدح آورده

ان الامام جمال الدین فضله	رب العلی ولنشر العلم اهله
املی کتابا یسمی بالفواید لم	یزل مفید الذی لبّ تامله
فکل مسئلة فی النحو یجمعها	ان الفواید جمع لا نظیر له

یعنی امام جمال الدین که خدایش بر همگنان مزیت بخشیده و برای نشر علوم و ترویج فنون توفیقش داده کتابی املا کرده
و آنرا فواید نام نهاده چه همواره خداوندان دانش از آن تصنیف شریف استفادت کنند جمیع مسائل نحو را
جامع است همانا کتاب فواید مجموعه ایست که او را نظیر نیست صلاح الدین صفدی شارح لامیة العجم را
در این مقام لغزشی روی داده چه او پنداشته که ابن مالک را تصنیفی موسوم بفوائد نباشد و اشعار سعد الدین
در وصف آن کتاب نیست و مراد تسهیل الفوائد است و بر حسب توهم خویش گفته هر گاه آن مجموعه که ممدوح است
بفوائد موسوم بود مصراع ششم از صنعت بدیعیه بر توریه اشتمال میداشت زیرا که لفظ فوائد را دو معنی قریب
و بعید است و در این مقام خود معنی بعید اراده شده ولی دریغ که نامش تسهیل الفواید است و آن
صنعت بدیع بر این تقدیر درست نیاید برخی گویند از شرح تسهیل تا باب مصادر فعل ثلاثی بیشتر ننوشت
فرزندش بدر الدین آنرا بپایان برد صفدی گوید ابن مالک خود تمام آن کتاب را انجام داد

پس تلمیذش ابو بکر بن یعقوب شافوری آنرا بگرفت و از خویشتن جدا نکرد تا زمانیکه روح از بدن استادش جدا گشت
و او را گمان آن شد که علماء دمشق او را در مسند ابن مالک خواهند نشانید چون قدر بر قضا بر خلاف رضای وی رای زد
و مأمولش بحصول نپیوست از مردم دمشق سخت رنجیده شد و خشمگین از آن سرزمین برآمده راه یمن پیش گرفت و تمام آن
نسخه را همراه خویش برد از آنروی از تمام آن کتاب محروم ماندند و جز قلیلی بدست نیاوردند

ابن ناظم محمد بن محمد بن مالک

لقبش بدر الدین است صلاح صفدی در وصفش گوید کان ذکیا
فهما حاد الخاطر اماما فی النحو والمعانی والبیان والبدیع والعروض والمنطق جید المشارکة
فی الفقه والاصول یعنی ابن ناظم بذکاوت ذهن و جودت فهم و حدت خاطر اتصاف داشت و در جملهٔ آن شش فن بر همگان
پیشوا بود و هم با فقها و اصولیین نیک همراهی میکرد در روزگار شباب در کسب علوم و آداب بگذرانید و در این عزیمت
و دقایق ادب از محضر افادات پدرش ابن مالک پند و خت تا از حسن مراقبت و یمن توجه پدر در مدارج فضل و کمال بر تبتی
بلند قدم نهاد و در دمشق نامش اشتهار یافت پس برخی مردمان میان پدر و فرزند آتش فتنه مشتعل کردند شعلهٔ مجمره
از کانون خاطر ابن مالک زبانه کشید خرمن مهربانی بسوخت لاجرم ابن ناظم برگ سفر ساز کرده از جور زمانیان جوار پدر را
از دست بداد و بجانب بلدهٔ بعلبک رخت برکشید یکچند در آنجا مقیم گشت و هم در آنجا بر بساط تدریس بنشست و بنشر علوم
و ترویج فنون بپرداخت زمرهٔ از افاضل مانند شیخ بدر الدین ابن زید و غیره شاگردی وی اختیار نمودند و همی
بر این و تیره بماند تا آنکه پدرش در خاک تیره پنهان شد پس او را از بعلبک بدمشق خواستند و بالارث و الاستحقاق
مقام پدر بوی مفوض داشتند و او مانند ابن مالک بر وظایف تدریس و امامت عادلیه و دیگر مشاغل استقلال یافت
و آن مصنفات در فنون ادب تصنیف کرد شرح خلاصه شرح کافیه شرح لامیه تکملهٔ شرح تسهیل ناتمام ماند متون
این چهار شرح از پدرش ابن مالک بوده کتاب المصباح فی اختصار المفتاح در علم معانی کتاب روض الاذهان
نیز در معانی شرح الملحه شرح الحاجبیه مقدمه در عروض مقدمه در منطق و غیر ذلک گویند در حفظ مرتبت
و پاس شأن خود اهتمامی نداشت و حب مطایبات و ملاعبات بر طبعش غالب بود و با مردمی مخالطت کردی
که معاشرت و مصاحبت امثال ایشان مانند او را شایسته نبود و بدین علت جمال عدالتش در نزد عامه از پیرایهٔ
قبول عاطل بود جلال الدین سیوطی گوید از آن قدرت که ابن مالک خود در نظم سخن و سرودن شعر داشت
پسرش را اصلا نصیب نیفتاد با آنکه در مواد آن صنعت ارجمند از نحو و معانی و بیان و عروض و بدیع زیاده قادر بود
از گفتن شعری عاجز بود بالجمله چهارده سال بعد از پدر زنده ماند و در سنهٔ ششصد و هشتاد و شش هجری در دمشق بمرض
قولنج بمرد و مردم آن بلاد بر فوت وی زیاده افسوس خوردند

ابن سریج احمد بن عمر

پسرزادهٔ سریج بن یونس بن ابراهیم بن حارث مروزی است که از معارف زهاد و اصحاب کرامات بشمار میرود ابن سریج
خود رئیس شافعیان و مروج مذهب ایشان بود طریقت محمد بن ادریس بوجود او رونق گرفت و فقهاء امام

بهتمام وی استحکام یافت در مدت یکصد سال که این طلوع ریاست ابن ادریس وطلوع نقابت ابن سریج فاصله بود از ائمه
شافعیه هیچیک چندروی موازین استدلال آنقوم مستقیم نتوانست کرد وقوانین استنباط مخالفین آن کیش سقیم نتوانست نمود
ارباب طبقات آورده‌اند که ابن سریج از حدت فطانت وسرعت انتقال باز اشهب لقب یافت واز فرط فقاهت
وسعهٔ اطلاع بشافعی ثانی موسوم گشت ابو اسحق شیرازی در کتاب طبقات الفقهاء وفاضل قیجهی در شرح مقامات
مقامات حریریه ویرا ستایشها نموده‌اند ودر مدحش عبارتها سروده‌اند ابو اسحق گوید کان من عظماء الشافعیین
وائمة المسلمین ویفضل علی جمیع اصحاب الشافعی حتی علی المزنی وفهرست کتبه یشتمل علی اربعمائة
مصنف وقام بنصرة مذهب الامام الشافعی والرد علی المخالفین وفرع علی کتب محمد بن حسن الحنفی
یعنی ابن سریج که از بزرگان شافعیان وپیشوایان مسلمانان بود برجمیع اصحاب شافعی حتی بر مزنی که ارشد شاگردان اوست
ترجیح می‌نهادند وی در انتشار مذهب شافعیه چهار صد مجلد تصنیفات پرداخت وبر کتب سه مذهب دیگر بسی ردود واعتراضات
نگاشت فاضل قیجهی گوید احمد بن عمر بن سریج امام اصحاب الشافعی علی الاطلاق ومن لا ینفذ ذاته وتنقله فی الآفاق
حجة فی احکام الشرع وشیخ الحجج واقواها وامتنها علی مرور الایام والحجج وکان یلقب بالباز الاشهب و
بالشافعی الثانی لتبحره فی استنباط المعانی من غوامض الاخبار والمثانی یعنی از تمام اصحاب شافعی بیکدام
ابن سریج مقدم نخست واز زنان جهان هیچیک فرزندی چنان نیاورد ودلائل وحججی که او در فقه شافعیه اقامت کرده چندان
استوار است که فقهاء اعصار بر ور اعصار ابنیاز آنها نتوانستند آورد ویرا باز اشهب وشافعی ثانی از آن گفتندی که در فهم
اخبار وآیات فراستی مریع وتبحری وسیع داشت شیخ ابو محمد قاسم بن علی حریری در مقامهٔ عاشره در حکایات منازعت
وتشاجر که ابو زید سروجی با غلام خویش در محضر والی رحبه نموده بدلائل ابن سریج بر سیاق ضرب مثل تلمیح آورده وادلهٔ
ابی زید براهین وی تشبیه نموده گوید فلما رایت حجج الشیخ کالحجج السریجیة علمت انه علم السروجیة شیخ ابو حامد اسفراینی گفته
نحن نجری مع ابی العباس فی ظواهر الفقه دون دقایقه یعنی جایی که ابن سریج در رؤس مسائل فقه وظواهر فروع
شرع سخن راند ما با وی همراهی توانیم کرد ولی هنگامیکه فکر در دقایق نکات احکام واسرار کلمات اعلام
بجولان آورده ما وهم درگشتیم وقدم واپس گذاریم ازاینگونه سخنان وستایشهای شایان درباره وی چندان نوشته‌اند
که استقصاء جمله آنها بیرون سیاق ترجمت است عبدالله بن اسعد یافعی در کتاب مرآة الجنان وعبرة الیقظان از ابو علی بن
خیران حکایت آورده که گفت از ابن سریج شنیدم که گفت شبی واقعه دیدم که از آسمان کبریت احمر همی ریزش کند
ومن آستین وکنار خویش از آن آکنده سازم چون از خواب برخاستم صورت رؤیا با معبری در میان نهادم گفت
تو را علمی روزی شود که در شرافت وعزت شبیه کبریت احمر است آورده‌اند که او علوم ظاهر وسلوک باطن را با هم
تحصیل وتکمیل نمود نخست چنانکه مطرزی گفته بمدارس مشایخ شریعت در آمد فن حدیث از علی بن اشکاب وحسن زعفرانی
وابو داود سجستانی وعباس رقی وجمعی دیگر فراگرفت وعلم فقه از ابو القاسم بن ابراهیم مزنی اخذ نمود سپس چنانکه جامی
در نفحات آورده بصحبت جنید بغدادی رسید وعلم طریقت بارشاد وی بیاموخت ودمیری در حیوة الحیوان گوید هرگاه که شیخ ابو العباس

در اصول وفروع نکتهٔ نفیس وکلامی بدیع میگفت که حاضران از استماع او بشگفت آمدندی گفتی [illegible] این سخن مرا
از کجاست از برکت مجالست ابو القاسم جنید است صاحب نفحات آورده که وقتی عبدالعزیز بحرانی بمکبر مجلس
ابن سریج شد واز در طریقت با وی سؤالی راند وجوابی نیکو شنید نعره بزد واز هوش بشد چون بهوش باز آمد
شیخ با او گفت من با پیر شما جنید روزگاری قدم زده‌ام وصحبت داشته‌ام اکنون این فقهاء مرا مشغول داشته‌اند
اگر خواهید از ایام افادت روزی را معین کنم که در آن جز با طالبان تصوف سخن نرانم کسانیکه بشاگردی وی تعالیم فقه
بیاراستند از آن جمله است ابو اسحق مروزی وابو علی بن خیران وابو عبدالله زردوخی ومحمد بن احمد بن عبدالله نودلی
وغیر ایشان که همگی از مشاهیر فقهاء واعیان محدثین بودند شیخ ابو العباس احمد بن عبدالمؤمن شریشی گوید قاضی
ابو العباس احمد بن سریج شیرازی در مقام گفتگوی علمی بس خوش مناظره وحسن الاحتجاج بود بگاه بحث جوابهای نغز گفتی
وسخنان شیرین آوردی وقتی با ابوبکر محمد بن داود اصفهانی طریق مباحثت می‌پیمود وسؤالهای پیاپی
ایراد مینمود ابوبکر گفت ابلعنی ریقی یعنی مرا مقداری فرصت ده که آب دهن فرو برم گفت قد ابلعتک
دجلة والفرات یعنی چندانت فرصت بخشیدم که رود دجله ونهر فرات فرو بری ودیگر نوبت ابوبکر با وی گفت
امهلنی ساعة یعنی مرا ساعتی مهلت ده گفت امهلتک من الساعة الی ان تقوم الساعة یعنی ازین ساعت
تا بساعت قیامت ترا مهلت دادم هم روزی ابوبکر در اثناء مجلس مجادلت با وی گفت اکلمک من الرجل
وتجیبنی من الرأس یعنی من از پای با تو سخن رانم وتو از سر پاسخ من گویی گفت کذلک البقر اذا حفیت
اظلافها دهنت قرونها یعنی با گاو نیز اینچنین کنند که چون سم او سائیده گردد شاخش را روغن بمالایند
در بدیهه گوئی وحاضر جوابی وی آورده‌اند که وقتی کسی بدو گفت از طلبهٔ علم ومحصلین فقه جمعی کثیر با تو اشتراک
داشتند از چه شد که تو از همگان پیش افتادی وبریاست رسیدی وایشان واپس ماندند ورتبتی نیافتند
گفت یسقی بماء واحد ونفضل بعضها علی بعض فی الاکل علی ادواء النبات بمائه ولکن علی الارواح [illegible]
الکمال اتم مراد آن است که تلاش وکوشش در آموختن دانش امری است وقبول عامه وشهرت آفاق امری دیگر
آن وظیفهٔ بنده است واین کار خداوند چنانکه پروردگار بیک باران تخم هر گیاه سیراب کند ولی بر حسب
اختلاف طبایع برخی را بر برخی تفضیل بخشد همچنین طالبان علم جمله بر یک نسق استفادت نمایند اما خدای حکیم
بر حسب تفاوت قابلیات بعضی را بر بعضی ترجیح دهد پس اشتغال وتحصیل از خلق است وامتیاز وتفضیل از حق
چنانکه صاحب آن بیت گفته برابر است که جمیع نباتات شاداب کند ولی خود شکافتن غلاف شکوفه‌ها وظیفه
باد باشد مطرزی گوید ابن سریج مردی منصف بود ودر حق مخالفان نیز اغماض نمود وقتی شنید
که مردی درباره ابوحنیفه ناسزا همی گوید فرمان کرد تا ویرا حاضر آوردند وگفت یا هذا در حق کسی لعنت
سخن کنی که علماء اسلام از چهار قسمت فقه سه بهره با وی بازگذاشتند تا خود یک بهره اختصاص جستند
واو در آن یک نیز با ایشان سهیم گشت آن مرد گفت معنی این سخن چگونه است گفت علم فقه نیمی سؤالات است

دیگر جوابات وضع سؤالات وانکار آنها بالتمام بوحنیفه نمود پس نیم فقه از آن اوست آنگاه جمله را جواب گفت
مخالفین وی جمیع جوابات او را باطل ندانند بلکه برخی صواب و برخی خطا شناسند چون موارد اختلاف
با موارد اتفاق مقابل کنیم یک نیم بالاتفاق مورد اتفاق باهم پس سه ربع خاص وی باشد و یک ربع مابین او
و سایر فقها بالاشتراک ماند همینکه آمرد از ابن سریج که خود مذهب شافعی داشت در حق بوحنیفه اینچنین تصدیق شنید
عقیدت خویش بگردانید و از طعن و غیبت وی توبه کرد جماعتی از ارباب طبقات و اصحاب تذکرات
چنین نوشته‌اند که ابن سریج را رتبت علم و مقام ترویج بجائی انجامید که در سلک مجددین دین انتظام یافت
و مجدد دین را عالم و یا سلطانرا گویند که عهد وی با راس یکی از مآة هجری مقرون افتد و از دشمنان اسلام
و یا مخربان دین گروهی را براندازد و یا انبوهی را مطیع شرع سازد و از نهضت مذهب حق را قوتی جدید پدید گردد
و ملت حنیف را رواجی کامل حاصل آید و این از طریق عامه بروایت و از فریق خاصه بتجربت ثابت شده
که چون سنین تاریخ هجری یکی از عقود مآت برآید بر سر مأة جدید بی تخلف عالمی مؤید و گرنه سلطانی منصور
قواعد آئین حق را استحکامی تمام بخشد و اصول کیش باطل را استیصالی بکمال آورد چنانکه در کتاب آثار البلاد
که از نفایس تصانیف فن جغرافی است در ذیل شرح اخبار شیراز آورده که ولید بن حسان گفت روزی
در مجلس قاضی ابوالعباس بن سریج دیدم از حاضران محفل دانشمندی کهن سال از جای برخاست و روی
سوی ابن سریج داشت و گفت حضرت قاضی را بشارت باد که خدای عز اسمه بر سر هر صد سال از هجرت
مردی بزرگ همت در دولت اسلام برانگیزد و آورا بسخت قوی دست و عظیم مبسوط الید نماید تا اساس
ضلال از بیخ منهدم سازد و بنیاد رشاد از نو مستحکم کند چنانکه در مأة اولی عمر بن عبدالعزیز را بیگیخت
تا بدعتهای آل امیه را یکباره براندازد و آئین سنت رسول را آذینی تازه بربست و در مأة ثانیه محمد بن
ادریس شافعی را فرستاد تا اساس قیاس بپای داشت و گلزار اخبار شاداب نمود و در مأة ثالثه
ترا مبعوث فرمود و تأیید تجدید دین و رواج شریعت سید المرسلین با تو همراه کرد تا در تشیید مبانی
ملت احمدی مساعی جمیله مبذول داشته طبقات مردم را از بیغوله ضلالت نجات بخشی و بسرچشمه سعادت
ارشاد فرمائی راوی گوید چون آن عالم ثنای منثور بسر برد این بیح موزون گفت و این شعر بسرود

اثنان قد مضیا فبورک فیهما	عمر الخلیفة ثم نجل السودد
الشافعی الالمعی المرتضی	خیر البریة وابن عم محمد
ارجوا باالعباس انک ثالث	من بعدهم سقیا لتربة احمد

یعنی از مجددین دین و مروجین آئین دو کس درگذشت نخست عمر بن عبدالعزیز که خلیفتی مسلمانان داشت و دیگری
نژاد بزرگواری امام شافعی که پسر عم رسول بود یا اباالعباس ارجو که ثالث ثلثه تو باشی و بازار ملت رسول مختار را
رونقی جدید بخشی یافعی پس از این روایت گوید در تاریخ چنین یافته‌ام ولی آنچه حافظ ابوالقاسم بن عساکر در تبیین

مجددین دین رای زده برخلاف این است گوید عقیدت مختار و رای استوار بر آن رود که در راس ثلثمائه مروج مذهب
امام ابوالحسن اشعری بوده چه در زمان او رؤسای بدع و کبرای احداث در اصول اسلام و مباحث فن کلام بسی عقاید
فاسده و آرای کاسده رواج داده بودند و مریدان ایشان برحسب اهواء باطل خویش آشکارا سخن میکردند از این روی
بر مبانی ملت و شریعت و آثار سنت و جماعت علایم اندراس و اضمحلال روی داد و مردم را باقامه اساطین حق و نسخ
اساطیر باطل بیشتر از معرفت فروع و حفظ تکالیف حاجت افتاد پس خدای تعالی ابوالحسن اشعری را برانگیخت تا بتیر دلایل و
براهین مستقیم و اتقان قوانین قویم بحفظ و صیانت مذهب قیام نمود و طریقه پیروان سنت اختیار کرد و اقاویل مبتدعین را
براندخت و ترهات ایشان بدلائل قاطعه و حجج لامعه مردود ساخت لاجرم ابوالحسن اشعری سزاوارتر است
بر آنکه او را در راس مأة ثالث مجدد دانیم و در زمره کسانیکه در حدیث نبوی بروجه ابهام بدانها اشارت رفته
مروج شناسیم و کیفکان مصداق این موضوع در راس آن مأة مخصوص خواه ابن سریج مدنی باشد چنانکه مصنف آثار البلاد
گفته و خواه ابوالحسن اشعری چنانکه مؤلف مرآة الجنان آورده خود داستان ترویج و تجدید مسلم و مجرب است و میر سید شریف
استرابادی در مکتوبی که در اینباب با میر تیمور گورکان فرستاده بر این معنی اجماع علماء مسلمین ادعا نموده بلکه از طریق اهل سنت
و جماعت چنانکه اشارت رفت حدیث نبوی مروی افتاده که ابوهریره گفت از رسول خدا شنیدم که فرمود
إنّ الله یبعث لهذه الامة علی رأس کل مأة من یجدد لها دینها پس اگر در مصادیق اختلافی باشد بر عنوان زیانی نرسد
با آنکه دانشوران متتبع و تاریخ نگاران مهذب بتحقیقی که فاضل طیبی در شرح مصابیح بغوی آورده مابین عبارات مختلف
توفیق داده‌اند و ما بین کلمات متشتت جمع نموده‌اند طیبی در شرح این خبر گوید ارباب فنون و اساتید علوم هر یک در تأویل
این حدیث سخنی گفته و هر کدام برحسب صناعت خویش از مجددی نام برده ولی تحقیق آنست که این خبر مبارک بر تعمیم
باید حمل نمود زیرا که لفظ من چنانکه در کتب ادب و علم اصول مبرهن شده از کلمات عموم است پس حدیث شامل هر گروه
از بزرگان اسلام خواهد بود و اختصاص بفرقه دون فرقه نخواهد داشت چه همچنانکه احتیاج مسلمین بفقها و انتفاع
متکلفین از مجتهدین بسیار است احتیاج و انتفاع ایشان با اولوا الامر و سلاطین و وعاظ و محدثین و زهاد و مقرئین
بسیار باشد از آنکه سلطان پاس شریعت کند و محدثان نشر سنت کنند و وعاظ نظم تهدید دهند و مقریان ضبط ترتیل
نمایند و قس علیهذا پس بحکم اشارت و بشارت این خبر بایستی بر سر هر صد سال سلطانی مروج و فقیهی مجدد و محدثی محیط
و مقرئی کامل و واعظی عامل قائم باشد که جمله در اعلاء کلمه اسلام و اطفاء نائره ضلال از دیگر ابناء جنس خویش که در طول
آن مأة گذشته‌اند امتیازی بنهایت یابند و اختصاصی بکمال جویند آنگاه طیبی مجددین مذهب را از هر فرقه بشمردن
گیرد و گوید بر راس مأة نخستین از اولوا الامر عمر بن عبدالعزیز اموی بود و از فقهاء امام محمد بن علی الباقر صلوات الله علیه
و از قراء عبدالله بن کثیر و از محدثین ابن شهاب زهری و بر راس مأة دوم از اولوا الامر مأمون عباسی بود
و از فقهاء شافعی و از رؤساء حنفیه لؤلؤی و از علماء مالکیه اشهب و از ائمه امامیه علی بن موسی الرضا ع و از قراء
یعقوب حضرمی و از محدثین یحیی بن معین و از صوفیه معروف کرخی و بر راس مأة سیم از اولوا الامر مقتدر بالله

وازفقهاء ابن سریج شافعی طحاوی حنفی وابن جلال حنبلی وکلینی امامی وازمتکلمین ابوالحسن اشعری وازقرّاء ابوبکراحمدبن موسی بن
مجاهد وازمحدثین ابوعبدالرحمن نسائی وبرراس مائه چهارم ازاولوالامر قادربالله بود وازفقهاء ابوحامد اسفرائنی شافعی وابوبکر
خوارزمی حنفی وابومحمد عبدالوهاب مالکی وابوعبدالله حسین حنبلی وعلم الهدی شریف امامی وازمتکلمین قاضی ابوبکر باقلانی
وازمحدثین حاکم بن بیع وازقرّاء ابوالحسن حمامی وازصوفیه ابوبکر دینوری وبرراس مائه پنجم ازاولوالامر مستظهر
بالله بود وازفقهاء ابوحامد غزالی شافعی وقاضی محمد مروزی حنفی وابوالحسن زاغونی حنبلی وازمحدثین رزین عبدویه
وازقرّاء ابوالعز قلانسی انتهی جماعتی ازملوک وغیرهم هریک برسراین صد درشمار وشغل خود مشارالیه بودند
وازشرع شریف ودین حنیف ترویجی بسزا نمودند تا بدینجا ترجمه عبارت طیبی بود حالی که سیاق سخن واسلوب کلام
کمیت کلک بدین مقام راند مارا داعی تناسب نگارش نامه سیدشریف بخواند هرچند مضمون آن مکتوب چنانکه ملکزاده دانشمند
وزیرعلوم علیقلی میرزا سابقاً تفطن یافته بودند وبگاه تسطیر اهتمام اعلام فرمودند باسایرکتب سیر موافق نیاید وتاریخ ترویج
چندکس ازمجددین سلاطین که میرنام برده بازمنافات معاصدت نگردد ولی تکمیل مرادرا ازایراد آن گزیرنیست که از
شجون این اصل وفنون این قول است میرخود درسرمائه هشتم صیتی مشهور ونامی مذکورداشت ومعاصر امیرصاحبقران
تیمورگورکان بود چون امیرچنتر ممالک آسیا ازترکستان وایران ودشت قبچاق وهندوستان وروم تسخیرکرد
درجمیع ممالک محروس بساط ترویج شرع بگسترانید ومنبرنشراحکام برپای داشت بهرمعموره دانشمندی کامل فرستاد
وبهردانشمندی را راتبه لایق برنهاد فلاجرم رؤسای شریعت بثناء وی لب گشودند وبزرگان طریقت بامدادش
همت نمودند منجمله میرسیدشریف که درفنون دانش برعلماء آفاق تفوق داشت برتصدیق تجدید وتحقیق ترویجش
مکتوبی متقن نگاشت امیرازقرائت آن سجل عظیم خوشدل گشت ومحض مباهات تمام آنها رات درتزوک نوشت چنانکه
خودگوید اول تزوک که ازشرق دلم سرزد رواج دین وتقویت شریعت محمدی صلی الله علیه وآله بود ودرممالک
واقطار واشال عالم دین اسلام وشریعت خیرالانام رواج دادم وسلطنت خودرا بشریعت آراسته ساختم وتزوک رواج
دین مبین چنین کردم که یکی ازسادات ذی قدررا بصدارت اهل اسلام مقررکردم که ضبط اوقاف نماید ومتولیان تعیین کند
وبهرشهری وبلدی اقضی القضاة ومفتی ومحتسب معین سازد وسیورغال ووظایف ازبرای سادات وعلما ومشایخ وارباب استحقاق مقررکردانند
وقاضی ازبرای عسکرورعیت نصب نمودم وبهرمملکتی شیخ الاسلام فرستادم که اهل اسلام را ازمعاصی بازدارد وامربمعروف نماید وامرکردم که درهرشهری مساجد وبقاع
تعمیرنمایند وبرسرراهها رباطات بناکنند وبرسرنهرها پل ببندند وعلما ومدرسین بهرشهری تعیین کردم که اهل اسلام را مسائل دینی وعقاید شرعی تعلیم دهند وعلوم دینی
ازتفسیروحدیث وفقه بمسلمانان درس گویند وامرنمودم که صدر وقاضی مهمات شرعی ممالک محروسه رابعرض من رسانیده باشند وامیرعدل تعیین نمودم
که مرافعات عرفی سپاه ورعیت رابعرض من رسانند چون تزوک دین نمودم ودربلاد اسلام شریعت را رواج دادم آوازه رواج دین واسلام بمسامع صغار
وکبار اهل اسلام رسید وعلمای اسلام فتوی نوشتند که چون حضرت حق تعالی درهرصدسال مروجی ومجددی ازبرای رواج وتجدید دین محمدی صلی الله علیه وآله
برمی انگیزد ودراین صد هشتم تجدید دین امیرصاحبقران نموده پس مجدد دین محمدی ایشان باشند ومیرسیدشریف که ازفحول علمای زمان درین باب مکتوبی بمن نوشت که اتفاق
علمای خلف وسلف براین رفته که درهرصدسال بعدازحضرت رسالت پناه الله تعالی ازبرای رواج دین محمدی مجددی می انگیزد چون دراین هشتصدسال امیرصاحبقران دین را

تزوک بضم هرسه قاعده وقانون ونظم

رواج داده اند دراقطار وامصار عالم دین واسلام رواج یافته تحقیق رسید که مروج دین امیرصاحبقران است
وصورت مکتوب این است اللهم انصر من نصر دین محمد واخذل من خذل دین محمد چون اززمان
هجرت حضرت رسالت پناهی الی یومنا هذا هشتصدسال گذشته ودرسرهرصدسال الله تعالی وتقدس ازبرای رواج دین رسول
وحبیب خود مروجی ومجددی برانگیخته که تجدید دین وملت آنحضرت نماید الحمدلله که درسرصد هشتم الله تعالی امیرصاحبقران را
مجدد ومروج دین اسلام برانگیخته که دین محمد را دربلاد وممالک رواج داده اند وازآنچه علمای سلف ازاحوال
مجددان دین تتبع نموده اند ودرتصانیف خود نوشته این اثری ازآن است درسرمائه اول ازهجرت مجدد دین
عمربن عبدالعزیز است که چون دین اسلام بواسطه لعن وطعن که خوارج درمنابر برحضرت علی میکردند ضعیف شده بود
برطرف ساخت وبغض وعداوت که میان اهل اسلام بوقوع آمده بود چنانچه گروهی خلفای راشدین را لعن وطعن
مخصوص میداشتند وجمعی دیگر برامیرالمؤمنین علی وحسین وعباس لعن میکردند رفع نمود وتجدید دین کرد
درسرمائه دویم مجدد دین مأمون الرشید است که هفتاد ودو مذهب باطله را برطرف ومنسوخ ساخته مذهب
برحق سنت وجماعت را رواج داد وعلی بن موسی بن جعفر را رضی الله عنهم بخراسان طلب نمود ویرا ولیعهد
گردانید وباذن وی درمملکت تصرف مینمود ودرسرمائه سیم مروج دین محمدی مقتدربالله عباسی است که چون
قوم قرامطه که رئیس ایشان ابوطاهر بود برمکه معظمه مستولی شد وسی هزارمحرم را درروزعرفه قتل نمود وبدرجه
شهادت رسانیدند وحجرالاسود را ازارکان کعبه برکندند وبلاد اسلام را خراب کرده قتل وغارت مینمود وبدینجهت
دین اسلام ضعیف شد مقتدربالله تیغ برآنقوم کشید وایشان را برانداخت ودین اسلام وشریعت را رواج داد
ودرسرمائه چهارم ازمروجان دین محمدی صلی الله علیه وآله وسلم عضدالدوله دیلمی است که چون بواسطه فسق وفجور
مطیع لامرالله عباسی وظلم توابع ولواحق وی دین اسلام ضعیف شده بود ودربلاد اسلام انواع فسق ومنهیات
شیوع یافته بود عضدالدوله ویرا ازخلافت معزول وپسروی طایع را ولیعهد ساخت وعضدالدوله خودمتصدی
رواج دین شد ورفع ودفع بدعت ونامشروعات وظلم وجور نموده شریعت محمدیرا رواج داد درسرمائه پنجم
مروج دین وشریعت سلطان سنجربن ملکشاه است که شیخ احمد جامی وحکیم سنائی معاصروی بوده اند ومرید ایشان بود
درآن ایام ملاحده وجهال دین اسلام را ضعیف ساخته بودند وی بقتل وقمع ملاحده مبادرت نموده وبمرتبه
دراطاعت ومتابعت دین محمدی مبالغه مینمود که خلاف شریعت ازوی امری سرنزد درسرمائه ششم مجدد دین
غازان خان بن ارغون خان بن هلاکوخان است که چون دین اسلام بواسطه استیلای کفره ترکستان ضعیف شد الله تعالی
غازان خان را باصدهزار ترک برانگیخت که همگی یکمرتبه درصحرای لار بدست شیخ ابراهیم حموی ایمان آورده مسلمان شدند
وزبان بکلمه طیبه لا اله الا الله محمد رسول الله گویا ساختند وآثار کفروبدعت برانداختند وشریعت را دربلاد وامصار
رواج دادند ودرسرمائه هفتم الجایتو سلطان ارغون خان است که ملقب بسلطان محمد خدابنده است که درسنه مذکور
بعدازبرادرش غازان خان برتخت سلطنت نشست چون بمسامع وی رسید که دین محمدی بمرتبه ضعیف شده

که در نماز بعد از تشهد صلوات بر محمد و آل محمد میفرستند خود برخواسته بمسجد جامع سلطانیه حاضر آمد و حکم باحضار علماء اسلام نمود و از فضایل در باب صلوات فرستادن بر محمد و آل محمد سؤال کرد و علما باتفاق گفتند که بحکم خدایتعالی صلوات بر محمد و آل محمد باید فرستاد و در اینوقت جمعی از علما گفتند که امام شافعی نماز را بدون صلوات بر محمد و آل محمد فاسد شمرده و جمعی گفتند و جمعی گفتند که امام اعظم ابوحنیفه فرموده که صلوات بر محمد و آل محمد مقرون نباشد نکرده است آنگاه از علما سؤال کرد که چرا بر هر یک پیغمبر از آل وی در صلوات ذکری نکند و در صلواة بر خاتم انبیا ذکر میکنند چون علما در جواب فرو ماندند سلطان گفت مرا در جواب این سؤال دو دلیل بخاطر میرسد اول آنکه چون دشمنان وی را ابتر خواندند ایزد تعالی ابتر بر ایشان انداخت که نسل ایشان منقطع شده و اگر باشد هم ایشانرا کسی نشناسد و نام نبرد و ذریت آل پیغمبر اینقدر رسیدند که تعداد ایشان را جز خدایتعالی دیگری نداند و در صلوات بمتابعت پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم بر ایشان درود میفرستند و دیگر آنکه ادیان جمیع انبیا و رسل و عمل ایشان در معرض نسخ و تبدل بود و امضای احکام دین ایشان علی الدوام لازم نبود بخلاف دین محمدی صلی الله علیه و آله وسلم که تا قیامت تبدل و تغییر در آن راه نخواهد یافت پس بر متابعان آنحضرت لازم است که در صلوات بمتابعت نام مبارک آنحضرت را که ذکر میکنند اولاد را نیز ذکر کنند تا بر امت معلوم شود که حامیان دین محمدی و مفسران وحی الهی و حافظان شریعت احمدی ایشانند و وارثان علوم انبیا و مرسلین و علوم دین و فرایض اسلام را از ایشان فرا گیرند و متابعت و حرمت ایشانرا از لوازم شمارند چون سلطان این کلمات را بر زبان راند زبان بر صلوات پیغمبر و آل پیغمبر گشادند آنگاه سلطان گفت که چون اول آل محمد و علی و آخر ایشان محمد مهدی موعود است پس ما را که در ملک محمد بدون اذن او و اولادش تصرف نمائیم و اگر نمائیم غاصب باشیم چون کلمات سلطان محمد بسامع خواص و عوام رسید همه علما اذعان نمودند و بعد از اذعان علما سلطان امر نمود که چون حقیقت بر این منوال است باید که خطبه بنام تمام اهل بیت بخوانند و سکه بنام ایشان بزنند و آنچه علما در اینوقت فتوی نوشته اذعان نموده اند این است که ابجای تو سلطان مروج دین و شریعتند در سر مائه هشتم امیر صاحبقران است که در امصار و اقطار عالم شریعت را رواج و سادات و علما را اعزاز و احترام نموده و باذن او ذریت آل رسول الله در ملک او تصرف کرده اند چون مکتوب میر سید شریف بمن رسید حقتعالی را شکر گفتم و بمحمد و آل محمد التجا بردم که مرا تجدید دین و شریعت حاصل آمد و مکتوب را نزد پیر خود فرستادم ایشان در حاشیه همان مکتوب نوشتند که مروج دین و شریعت تیمور صاحبقران ایده الله تعالی معلوم نماید که این موهبتی است عظمی و تاییدی است کبری که آن قطب السلطنه را الله تعالی توفیق تجدید دین و رواج شریعت ارزانی داشته بیفزا تا بیفزایند چون مکتوب موشح بخط پیر بمن رسید تعظیم و احترام سادات و علمای اسلام را بجای آوردم و در رواج شریعت بیشتر از پیشتر سعی کردم و امر کردم که صورت این مکتوب را در دفترخانه وقایع ثبت نمایند کلام صاحبقران گورکان در اینمقام بپایان رفت و اکنون که از تاریخ هجرت رسول یکهزار و دویست و نود و پنجسال بر آمده و تا راس مائه جدید پنجسال کامل مانده علماء اقطار و عرفاء آفاق بالاتفاق فال ترویج و قرعه تجدید بنام همایون صاحبقران عهد ابو المظفر ناصرالدین شاه قاجار مدالله ظله العالی زده اند و بعضای باطن و فراست ایمان

از سعادت طالع و یمن اقبال آن پادشاه اسلام پناه که روزگارش بکام و دولتش مستدام باد چنان استنباط فرموده که بر سر این مائه آیه مساعی مشکور آن سلطان منصور دولت اسلام قوی و بساط ضلال منطوی گردد و قواعد شرع شریف استحکامی دیگر گیرد و بازار ملت حنیف رواجی از سر پذیرد دیگر خود که روزگار را بعهد مسعود این طهور مهدی موعود ممدود آید و ایام بهجت پیام موصول با دولت مسئول موصول گردد اللّهمّ حقّق بفضلك ظهورنا وافرِبذلك عيوننا و رحم الله عبداً قال آمينا قاضی ابن خلکان اربلی در ذیل ترجمه ابن سریج گوید در خبر دیدم خواندم که سریج نیای قاضی ابوالعباس احمد مردی عجمی بود و زبان عرب نمیدانست وقتی باری تعالی را در خواب دید با وی سبحانه بپارسی سخن گفت و در انجام مکالمت خطاب آمد که ای سریج طلب کن او در جواب سه بار گفت یا خدا سر بسر صاحب روضات گوید گویا مثلی که در نظیر اینمقام مابین مردم عجم معروف است که گویند رحمن سر بسر از این کلام ناشی شده بالجمله ابن سریج همی بعزت و ریاست میبود تا در ماه جمیدی الاولی از سال سیصد و شش بمرض موت مبتلا گشت در بیست و سیوم آنماه در واقعه دید که روز رستخیز برپای شده و از جناب جلال خطاب کبریائی رسید که این العلماء پس بیدرنگ علما را در موقف بازپرس حاضر داشتند ندای خدای عز و جل بانقوم آمد که ماذا عملتم بما علمتم یعنی از آنعلم که آموختید کدام عمل نمودید ایشان در جواب گفتند یا ربّ قصّرنا و اسأنا یعنی بارالها در عمل کوتاهی نمودیم و بد کردیم پس دیگر باره الخطاب در رسید بدانسان که گوئی جوابی دیگر میطلبد خود گوید من زبان ضراعت گشودم و عرض نمودم یا ربّ اما انا فليس في صحيفتي الشرك وقد وعدتنا ان تغفر ما دونها یعنی ای پروردگار اما نامه عمل من از شرک خالی است و تو خود وعده فرمودی که از گناهان آنچه مادون شرک است ببخشائی همینکه من این سخن بموقف عرض رسانیدم خطاب آمد که اذهبوا فقد غفرت لكم یعنی بروید که جمله بیامرزیدم ابن سریج بعد از این واقعه سه روز بماند و در بیست و ششم آنماه درگذشت و در حجره که قرب محله کرخ در سویقه غالب از جانب غربی بغداد داشت مدفون گشت

سریج بضم سین مهمله و فتح راء مهمله و سکون یاء مثناة تحتانیه و جیم معجمه

ابو حیان محمد بن یوسف بن علی بن یوسف بن حیان

تقریظ ارباب تحقیق شاگرد آدم برستیخ

از فحول مشایخ مائه هشتم هجری است اشتهار علم و انتشار کمال وی به انعهد مشرق و مغرب عالم را محیط بود مقام او در میان متاخرین نحاة چنان است که سیبویه در عداد قدماء ارباب طبقات و اصحاب تذکرات در تمجید فضایل و تقریظ مصنفاتش عباراتی آورده اند که کسرا در بادی رای و نظره حمقاء از آنکه آنجمله ستایش و توصیف بر اغراق و مبالغت حمل نماید گزیر نماند چون شرحی که صلاح الدین صفدی در کتاب اعیان العصر و اعوان النصر نگارش داده از جمیع کلماتی که در اینباب بنظر رسیده بمزید ملاحت ممتاز بود بنقل عبارت و تلخیص ترجمت وی کفایت رفت گوید اثير الدين ابو حيان الاندلسي الجياني كان امير المؤمنين في النحو والشمس السافرة شتاء في يوم الصحو والمتصرف في هذا العلم فاليه الاثبات و

النحو لو عاصر ائمة البصرة لبصرهم او اهل الكوفة لكف عنهم اتباعهم السواد وحذرهم نزرته كتاب سيبويه في وطنه بعد ان كان طريدا واصبح به التسهيل بعد تعقيده مفيدا وجعل شرحه جنة رائق النواظر توريدا ملاء الزمان تصانيف واملأ عنق الايام بالتاليف تخرج به ائمة في هذا الفن ورد قولهم في عصره منه سلافة الدن فلو رآه يونس بن حبيب لكان بغيضا غير محبب او عيسى بن عمر لاصبح من تقصيره وهو محدب او الخليل لكان بعينه قذاه او سيبويه لما تردى من مسئلة الزنبورية بردا او الكسائي لاعراه حله جاعد الرشيد اوناسه او الفراء الفرقه ولم يقسم ولد المأمون تقديم مداسه او اليزيدي لما ظهر نقصه من مكانه او الاخفش لاخفى جمله من محاسنه او ابو عبيد لما ذكر تعصب الشعوب الشعوبيه او ابو عمرو لشغله تحقيق اسمه دون التعلق بعربيته او السكري لما راق كلامه في المعاني ولا حلا او المازني لما زانه قوله ان مصابكم رجلا

خلاصه معنی بلغت پارسی آنکه آن استاد یگانه در سلسلهٔ شیوخ ادبیت چنان است که خلفاء امت در جمهور رعیت و فروغ ضمیر منیرش بدانسان روشنی بخشد که خورشید تابان بروزی بی‌حجاب سحاب از فضل ربستان ویرا در علم اعراب نیروی تصرف و قدرت رد و قبول چندان است که گوئی در صناعت نحو لوح اثبات و محو بدو اختصاص یافته اگر ائمهٔ بصره متن معاصر بودی بر بصیرت ایشان بیفزودی واگر با نحاة کوفه ملاقات نمودی انبوه تلامذهٔ آن قوم از متابعت اساتید تحذیر فرمودی کتاب سیبویه پس از آنکه آواره و سطرود بود بوجود ابوحیان در جایگاه خویش بار گشود و تسهیل ابن مالک با همه اغلاق و تعقید به بیان وی روشن و سفید آمد و آن ناطور بوستان فضائل صعاب آن کتاب بشرحی توضیح کرد که نواظر بینندگان مانند گلستان با عجاب آورد و بدست دبیر ضمیر ظرف زمانه با تصانیف فاضلانه مشحون ساخت وازجواهر تالیفات گردن روزگار گرانبار نمود پیشوایان فن اعراب بتعلیم وارشاد او راه آداب فرا گرفتند و بعصر وی باده خم کمال از دو شبهات صافی و زلال آمد اگر دیدارش یونس بن حبیب را نصیب افتادی نیز وی هیچکس محبوب نشدی و اگر عیسی بن عمر ثقفی در پایه فضل او نظر کردی بفرط تقصیر خویش منفعل و خمیده گشتی واگر خلیل بن احمد فراهیدی ویرا بدیدی در چشم کتاب عینش خاشاک اعتراض فرو شدی واگر سیبویه معاصرش بودی بدانگاه که در مسئله زنبوریه بر کسائی غالب شد برود دوش خرچش با تشریف افتخار در آستین بیارستی واگر کسائی حضورش دریافتی بجایگاه و تقرب رشیدی نرسیدی و اگر فراء زمان او ادراک نمودی از سطوت مباحثش راه فرار جستی و فرزندان مأمون عباسی از پی تعظیم تقدیم پای افزار وی تقسیم نکردندی واگر ابومحمد یزیدی تحقیقاتش بشنیدی زیاده بر نقص خویش اعتراف آوردی واگر اخفش مصنفات شریفش بدیدی محاسن مبادی خویش بپرده خفا در پوشیدی واگر ابوعبیده لغوی مبادی فصاحتش بسمع انصاف بنوشیدی در توهین شعب عرب سخت کوشیدی واگر ابو عمرو بن علاء بصری از خدمتش سعادت اندوختی بعلاج گمنامی خود اشتغال جستی وعقاید قوم در اسم وی باهیبت وبحلول نپیوستی واگر سکری را با او سر همسری بودی از نبصای شیرینش حلاوت قبول معزول نمودی واگر مازنی را با وی اتحاد زمان افتادی در تقویت جاریهٔ مغنیه وا افادت

ناطور بر وزن کافور نگاهبان دیده‌بان و دشت‌بان منتهی

مع الاجمال آن استاد بیمال در شهر شوال از سال ششصد و پنجاه و چهار هجری از مادر بزاد مسقط الراس وی مدینهٔ غرناطه است که از بلاد قدیمه ملک اسپانیه بوده چون بدایرهٔ تحصیل قدم نهاد نخست از پی اکتساب صناعت اعراب بدرس نحاة مغرب آغاز مراودت کرد و در حوزهٔ تدریس جمعی از اساتید نحو مانند ابوالحسن ابدی و ابی جعفر بن زبیر و ابن صائغ و ابوجعفر لبلی حق ریاضات و قبول افاضات بجای آورد و فن قراآت از خطیب ابومحمد عبدالحق ابن علی بن عبدالله بیاموخت و قرآن مجید بیست دور با جمیع مذاهب قراء نزد وی ختم کرد و هم با قراء خطیب حافظ ابوجعفر احمد غرناطی المعروف بابن الطباع شرط تکمیل بپرداخت و دیگر بار در حضرت خطیب حافظ ابی علی حسین بن عبدالعزیز المشهور بابن ابی الاحوص از فاتحه کتاب تا خاتمه سوره حجر قرائت نمود تا در تمام قراآت سبعه مهارتی کافی و خبرتی کامل بهم رسانید آنگاه برای اخذ احادیث رسول و حفظ اخبار نبوی ملازم مجالس محدثین و اکابر اخباریین شد در هر بلد از حافظی نام شنید و از محدثی نشان یافت در ادراک حضور و کسب فوائدش تقصیر نکرد چنانکه گویند مشایخ وی در فن حدیث بچهار صد و پنجاه نفر رسید که از عموم آن جماعت استجازت کرد و اجازت روایت یافت و علم فقه نزد شیخ علم الدین عراقی بخواند و در اصول فقه و صناعت منطق واندکی از علم کلام استاد ابوجعفر بن زبیر را تلمذ نمود کتاب مستصفی غزالی و کتاب اشاره باجی از او استماع کرد و چون قواعد میزان نزد بدرالدین محمد بن سلطان بغدادی استوار ساخت تا آنکه در عهد اساتید خویش بساط تدریس بگسترد و طلبه صناعت ادب و فن قراآت و علم حدیث و معرفت تفسیر وغیر ذلک از جمیع بلاد اسپانیا و بسیاری از شهرهای آسیا بدو گرد آمدند و در حد کبار مشایخ و عظمای اساتید خویش با ملازمت و اقراء آیات و تعلیم ادبیات پرداختن گرفت جمعی کثیر وانبوهی عظیم از شاگردان وی بمقام استادی فرا رسیدند و هم در عهد ابی حیان بتدریس و افادت اشتغال جستند علی الجمله جلالت شان و علو رتبت وی در سلسلهٔ علمایش از اندازهٔ اختصار است صلاح الدین صفدی که خود از اجلهٔ خدام او بدان فضل وائمهٔ ادب معدود شود و در سلک اجازت یافتگان وی منظوم باشد او در صفت ابوحیان گوید

لم ارفی اشیاخی اکثر اشتغالا منه لانی لم اره قط الا یسمع او یشتغل او یکتب ولم اره علی غیر ذلك

یعنی من در میان استادان خود کس بکثرت اشتغال ابوحیان ندیدم چه من هیچگاه خدمتش در نیافتم جز آنکه یا علمی بروی قرائت میکردند و او استماع میکرد و یا آنکه خود بافادت مشغول بود و دیگران اصغاء مینمودند و یا آنکه بجمع و تالیف وکتابت و تصنیف میگذرانید هرگز در غیر این سه حال ویرا دیدار نکردم و خود را بحکم عزم الزام داده بود که بشغل در آن نپردازد مگر با در الکتاب سیبویه و یا در تسهیل ابن مالک و یا در مصنفات خویش مقدمه ابن حاجب را در نحو هیچ وجه نپسندیدی و همواره گفتی که هذه نحو الفقهاء در لسان وی حبسه‌ای لکنتی پدیدار بود چنانکه بر حسب عادت مردم اسپانیا در محاورات حرف قاف قریب بکاف اداء کردی ولی بهنگام قرائت کلام الله آن حرف نیز مانند دیگر حروف پسندیده و نیکو گفتی انتهی شیخ کمال الدین ادفوی گوید وجری علی مذهب کثیر من النحویین فی تعصبه للامام علی بن ابی طالب کرم الله وجهه عن التعصب المتین یعنی ابوحیان نیز بسان بسیاری از نحویین در حق امیرالمؤمنین علی بر آئین تعصب برفت و در اینباب مبالغتی شدید بظهور می‌آورد وقتی با شیخ بدرالدین ابن جماعه که منصب قاضی القضاتی داشت

گفت در آثار نبویه وارد است که رسول صلواة الله علیه با علی علیه السلام چنین گفت که لَا یُحِبُّكَ اِلَّا مُؤْمِنٌ وَلَا یُبْغِضُكَ اِلَّا مُنَافِقٌ یعنی ترا دوست ندارد مگر مؤمن و دشمن ندارد مگر منافق ایها القاضی آیا چنان دانی که حضرت مقدس نبوی در این خبر بصدق سخن کرده باشد گفت آری گفت پس تو بیکه بر روی مبارک علی سل سیف نمودی و در جدال وی بپای جسارت استوار ایستادی مبغض او بودی یا محب قاضی القضاة از جواب عاجز ماند و اصلاً پاسخی نتوانست آورد گویند ملکه امساک و خست زیاده بر طبع ابوحیان غالب بود صفت بخل را چنان در محاضر و مجالس می‌ستود که ارباب همت کرم را و بدانگونه که خداوندان بخشش بر بذل و ریزش افتخار آورند وی بر قبض ید و فقد همت

مباهات میجست خود در صفت خست و بخل خویش گفته

رَجَاؤُكَ فَلْسًا قَدْ غَدَا فِي حِبَالَتِي	فَیَصَارَ رَجَاءٌ لِلنِّتَاجِ اِلَی الْعُقُم
اَاَتْعَبُ فِي تَحْصِيلِهِ وَاُضَيِّعُهُ	اِذَنْ كُنْتُ مَعْدُودًا مِنَ الْبُرَءَاءِ السُّقْم

یعنی فلسی را که در دام کیسهٔ من گرفتار شد امیدوار باشی چنان است که خود از عقیمی امید ولادت بری هیهات من در تحصیل آن فلس بسی رنج کشم و بر خویشتن تعب نهم و آنگاه تمنای کسی ضایع و نابود کنم اگر چنین کاری ناشایست از من سر زند چنان است که سلامت با بیماری معاوضت نمایم هم خود در ستایش درم چند که برای انجام امری مبذول شده بود بنظم کشیده

اَنِّي شَفِيعٌ لَيْسَ يُمْكِنُ رَدُّهُ	دَرَاهِمُ بِيضٌ لِلْجُرُوحِ مَرَاهِمُ
تُصَيِّرُ صَعْبَ الْاَمْرِ اَهْوَنَ مَا يُرَى	وَتَقْضِي لُبَانَاتِ الْفَتَى وَهُوَ نَائِمُ

یعنی در انجاح امول خویش میانجی و شفیعی برانگیخت که درکیش من پذیرائی سخن او محتوم و رد شفاعتش محال نماید و آن درهم سفید است که مرهم هر جراحت باشد و کارهای سخت بسی آسان کند و حاجات مرد برآورد بر حالتی که او خود در خواب باشد در کتاب نفح الطیب مسطور است که زر و سیم را چندان در خاطر ابوحیان مکانت قبول بود که تا به بهای نفایس کتب و شرایف نسخ نیز مصروف داشتن روا نمیداشت و با شتری کتاب گفتی خدایت عقل معاش روزی فرماید من هر کتاب که محتاج شوم از خزاین اوقاف بعاریت می‌ستانم و چندانکه رفع حاجت کنم نزد خود نگاه میدارم ولی اگر از کسی یکدرهم بعاریت خواهم مضایقت کند و از اجابت چنین سؤال محقر دریغ نماید شیخ کمال الدین ادفوی از وی حکایت آورده که خود گفت من هر گاه تغزلات لطیف و اشعار عشاق استماع کنم در خاطرم حرقت و رقتی پدید گردد و بعاشقی و شیدائی مایل شوم و هر وقت ابیات شجاعت و دلیری و مفاخرات حماست و بهادری فرو خوانم طبعم بآن صفت اقبال آورد و از آن کلمات در قلب نیروئی و در دل توانی حاصل آید ولی از اشعار جود و کرم و اخبار اسخیا و خداوندان همم هر چند اصغا کنم و یا قرائت نمایم اصلاً متاثر نگردم و در حال خویش هیچگونه تغییری نبینم آورده اند که ابوحیان را غرور علم و حدت جوانی بدان میداشت که با برخی از اساتید خویش مانند ابوجعفر بن طباع و ابن زبیر از در معارضت درآمد

سل
بنع برکشیدن
شمشیر و کارد
مشهور است

و در صدور محافل و اثناء امالی خود بدان دو استاد بسی زلات و غفلات نسبت داد چون تجبر و تجری وی در حضرت آن دو شیخ مذکور افتاد سخت رنجیده و خاطر و آزرده حال شدند بلکه بسعایت و نمیمت ارباب غرض جمرات کراهت بشعلات خصومت و کارکین و معادات برد تالیف و تکذیب روایات انجامید ابوحیان در طعن کلمات و رد مرویات ابن زبیر دست تصنیف بگشود و زبان قدح و تخطئه دراز نمود و در معارضهٔ ابن طباع کتاب الماع بنوشت و از آن عادات و رسوم که ما بین شیوخ فنون و مدرسین علوم قدیماً و حدیثاً معهود بوده است هیچ فرو نگذاشت تا آنکه ابن طباع بناچار شکایت وی بخدمت امیر محمد ابن نصر المدعو بالفقیه برداشت و ابن زبیر شرحی از مراتب عقوق وی و اضاعت حقوق خویش بحضرت سلطان عهد بگاشت و فرمان اخذ و تنکیل او صدور یافته همینکه ابوحیان از آن واقعه آگاه شد بر حسب مصلحت وقت در حال بار ارتحال بربست و از مملکت اسپانیا روی فقر راه مصر گرفت چون در طی طریق بشهر فارس رسید شد روز اقامت جست و حضور ابوالقاسم مزیاتی در آنجا ادراک کرد مع القصه مرکب بر نشسته از دریا عبور کرد و بخاک مصر درآمد و این انتقال و شد رحال در سال ششصد و هفتاد و نه بوقوع پیوست در کتاب بغیة الوعات تالیف مولانا جلال الدین عبد الرحمن سیوطی مسطور است که آنچه من خود در کتاب نضار از مؤلفات ابوحیان نحوی خواندم آنست که خود گفته یکی از دواعی اکیده و محرکات شدیده من در جلاء شهر غرناطه و ترک ملک اندلس آن شد که از دانشمندان خاک اسپانیا حکیمی که در چندین فن از شعب معقول چون منطق و فلسفه و ریاضی و طبیعی بسی مهارت و حذاقت داشت و سالها در آن صناعات تدرب و تجربی بدست کرده بود با حکمران آن مملکت گفت که مرا از مرگ نزدیک شده و آفتاب زندگانیم بر لب دیوار رسیده و البته آن تکاپوی عظیم و رنج بیحد که در راه آموختن این رموز شریف و اندوختن این کنوز نفیس برده ام بر ضمیر دقیقه رس مستور نیست اگر این گنجها با خویشتن بزیر خاک برم و بدست حافظ گنجوری نسپارم همانا کاری نه بر طبق پسند خردمندان نموده باشم که عمری دراز در حضرت فلاسفه عهد و مطالعت کتب متقدمین بسر برده برای دوستداران خویش جز دریغ و افسوس چیزی بیادگار نگذارم و ظیفه آنکه فرمان ملوکانه نفاذ یابد که در تمامت مراکز و نقاط قلمرو محروس از هوشمندان هنر دوست و مستعدان خاطر آگاه جمعی فراهم نمایند و بشرط تلمذ بدست من سپارند تا آنچه بروزگاری دراز ذخیرت خاطر نموده ام در زمانی اندک بدیشان بیاموزم پادشاه اندلس را تقریر آن حکیم مطبوع افتاد و بر حسب ملتمس وی گروهی از خداوندان استعداد را اعداد آن تعلم نمودن فرمود از آنجمله یکی مرا که ابوحیانم برای تلمذ نامزد نمود و بپاداش آن خدمت نام من را تبه نیکو و طلبه بی نظیر در دیوان مرقوم و مقرر افتاد ولی چون مرا از شاگردی آن فیلسوف ننگ آمدی و از انتظام در تلامذه وی عار داشتی لاجرم از بیم اکراه و اندیشه اجبار طریق فرار گرفتم و ناموس مردمی و آزادگی خویش از ننگ چنان شهریه و عار چنان تشریف حراست کردم بالجمله ابوحیان زمانی در اسکندریه اقامت جست و در آنجا خدمت شیخ عبد النصیر بن علی بن یحیی المریوطی ادراک نمود و علم قرائت نزد وی از سر گرفت و هم در ملک مصر بر شیخ ابوطاهر اسمعیل بن هبة الله الملیحی جمیع قرائت بخواند

وزمانی بعید در اقطار مصر وعراق وشام وحجاز ویمن وبلاد سودان وبسیاری از آسیا گردش کرد واز عموم مشایخ واغلب ائمهٔ آن بلدان اجازات گرفت شیخنا ابو عبد الله محمد بن سعید رعینی گوید ابو حیان خود گفت جُملةُ من سمعتُ منهم مخوم من حمَّا والمجیزُون اکثرُ من الفٍ یعنی کسانی که من از ایشان استماع احادیث واخذ علوم کردم تا قریب پانصد کس شمار آیند وآنان که مرا اجازت روایات ونقل مؤلفات بخشیدند بیش از هزار باشند هم رعینی گوید از غرائب اتفاقات که ابو حیان را در میان رواة افتاده آنست که او سه خبر از حضرت خیر البشر حدیث کند که در سلسلهٔ سند هر یک ما بین او ورسول صلی الله علیه وآله نام هشت راوی بیش فاصله نیفتاده وهمین مایهٔ استعجاب واستغراب رواة آثار آمده چه ابو حیان به انصعف که در اول ترجمت یاد کردیم از علمای مائهٔ هشتم بهجرت وبا تمادی طول انقدار از زمان تحمل روائی اندک که جملکی از معمرین باشند ودر آغاز عمر اخذ حدیث نموده ودر انجام زندگانی کسند بسی شگفت وبدیع خواهد بود سیما با توافق شمار محدثین در هر سه روایت اما سند روایت اولی بدین سیاق است که ابو حیان را احمد پسر احمد بن موید همدانی ومونسه دختر ملک عادل ایوب بن شادی خبر داده گفتند که ابو الفخر اسعد بن سعید بن روح ما را روایت کرد وگفت فاطمه جوزجانیه دختر عبد الله بن احمد حدیث آورد وگفت ابو بکر محمد بن عبد الله بن ریذه ضبی اصفهانی مرا حکایت نمود گفت حافظ ابو القاسم سلیمان بن احمد بن ایوب بن مطیر لخمی طبرانی ما را اعلام داد وگفت عبد الله بن ماحس قیسی در ارض رماده الرمله بسال دویست ونهم وچهار هجری مرا نقل کرد وگفت ابو عمر زیاد بن طارق تابعی مرا اخبار داد ودر آن وقت از عمر ابو عمر یکصد وبیست سال بر آمده بود گفت از ابو جرول زهیر بن صرد جشمی شنیدم که گفت چون ما را به روز حنین لشکر اسلام اسیر گرفتند وبحضرت مقدس نبوی آوردند من پیش شدم واین اشعار سرودن گرفتم

امنن علینا رسولَ الله فی کرمٍ فانکَ المرءُ نرجوهُ وننتظر
امنن علی بیضةٍ قد عاقها قدرٌ مشتتٌ شملها فی دهرها غیر
ابقتْ لنا الدهر هتافًا علی حزنٍ علی قلوبهم الغمّاء والغمر
ان لم تدارکهم نعماء تنشرها یا ارجح الناس حلمًا حین یختبر
امنن علی نسوةٍ قد کنت ترضعها اذ فوک تملأه من محضها الدُّرر
اذ انت طفلٌ صغیرٌ کنت ترضعها واذ یزینک ما تأتی وما تذر
لا تجعلنا کمن شالت نعامته واستبق منا فانا معشرٌ زهر
انا لنشکر للنعماء اذ کفرت وعندنا بعد هذا الیوم مدخر
فالبس العفو من قد کنت ترضعه من امهاتک ان العفو مشتهر
یا خیر من مرحت کمت الجیاد به عند الهیاج اذا ما استوقد الشرر
انا نؤمل عفوًا منک نلبسه هذی البریة اذ تعفو وتنتصر
فاعف عفا الله عما انت راهبه یوم القیامة اذ یهدی لک الظفر

خلاصه ترجمت الکه ای رسول خدای بر ما اسیران در بذل رحمت وشمول کرم خویش منت گذار چه براستی در سرای امکان وتمامت گیتی مردی جز تو که بر عاطفت وی طمع بندیم وچشم آرزو بعفو ومردمی او بر دوزیم باز نشناسیم بر اهل وسامانی که عوائق روزگار تار وپود انتظامشان از هم پراکنده سپاس آورکه صیاد دهر ما را بدام اسیری در افکند بسی سوگواران که از ما در سنگلاخ دشت مهجور گذاشت که لشکر غم بکشور خاطرشان مستولی گشت وجمله را دل در غمرات اندوه فرو شد ای پیغمبر خردپرور که جمع بخردان جهان در میزان امتحان با تو همسنگ شدن نتوانند اگر باز ماندگان ما را بخشایشی که تواش خداوند باشی فرا نگیرد البته همگی پایمال هلاکت ودست فرسود دهر خواهند بود یا رسول الله از قبیله بنی سعد که اینک اسیران ایشان بدست لشکر اسلام گرفتار اند بدان زنان منت نه که بعهد کودکی وشیرخوارگی از پستان همی شیر مکیدی ودهان مبارکت از زلال آن همی سرشار فرمودی

واین بوقتی گذشت که تورا تن صبا وخورد سالی در میان بود وزنان بنی سعد در بادیه وحضر شرط حضانت بجای آورده ترا در کنار وآغوش خویش بپروراندند اینک بیاد آن روزگار ما را بسان مردمیکه تا بوقتشان برداشته آید مفرمای وبدین جمع که از قبیلهٔ بنی زهره اند ابقاء نمای تحقیق ما گروهی سپاس گذار باشیم که چون دیگر مردم کفران ایادی نمایند ما همی شکرانهٔ ولینعمت بجای آوریم وپس از امروز نیز ما از اداء حق سپاس وقضاء دین منعم بسی اندوخته است پس تشریف کرم وکسوت عفو از مادران رضاعی خویش دریغ مفرمای ای آنکه بهنگام کارزار واشتعال شراره پیکار کمیتهای راهوار بسواری وی بالیدن وافتخار آورند همانا از تو بردباری وخلعت بخشایشی امید میبرم که قامت تمام آفرینش بدان بردپوشانی پس ما را اکرم خویش زنهار عفو بخشائی که خدایت بهنگامهٔ رستخیز از آنچه بیمناک باشی بخشاید واین صدقه عفو را پاداش وسپاس این فیروزی که خدایت بارمغانی روزی داشته بذل فرمای چون پیغمبر رحمت این اشعار بشنید فرمود از سبایای شما آنچه نصیبهٔ من وبنی عبد المطلب است شما را باز گذاشتم پس قریش گفتند آنچه از ایشان سهم ما آید خدا ورسول را باشد انصار نیز گفتند ما کان لنا فهو لله ولرسوله اما سند روایت ثانیه بدین سیاق رود که شیخ ابو حیان همان اسانید که با بو القاسم طبرانی رسد روایت کند که طبرانی گفت جعفر بن حمید انصاری دمشقی مرا خبر داد که جدام من عمر بن ابان مدنی مرا حدیث کرد که انس بن مالک صحابی مرا طریق وضو کردن باز نمود وآن چنان بود که کوزهٔ آب بر گرفت ودر طرف یسار خویش بر زمین نهاد مقداری آب بکف یمین خود بریخت وسه بار دست راست بشست آنگاه کوزهٔ آب بجانب یمین ور داده بسیاق سابق هر یک از اندامهای غسل سه بار تغسیل نمود آنگاه بر سر خود مسح کرد واندکی آب از کوزه بر گرفت وصماخین هر دو گوش بآن مسح نمود راوی گوید گفتم همانا هر دو گوش خویش مسح کردی گفت ای غلام دیدی ونیک فهم کردی یا آنکه دیگربار وضو از سر گیرم گفتم بتحقیق کفایت نمود ودرست فهم کردم گفت خود رسول خدای را دیدم که اینچنین وضو کرد واما سند روایت ثالثه بدین سیاق است که ابو حیان بسند سابق از طبرانی حدیث کرده وطبرانی از محمد بن احمد بن یزید قصاص بصری واو از دینار بن عبد الله غلام انس بن مالک صحابی واو از مولای خود انس روایت کرده که گفت رسول خدای

طوبی لمن رانی وامن بی ومن رای من رانی وامن بی ومن رای من رای من رانی وامن بی یعنی رسول خدای فرمود خوشا کسی را که با ایمان بدیدار من فائز شود و در شمار اصحاب معدود آید و یا از یاران من یکی را دریابد و در سلک تابعین منظوم گردد و یا یکی از تابعین اصحاب را ادراک کند و خود از تبع تابعین محسوب شود و هر یک ازین رتبه روایت بر حسب اتفاق ابن شیخ ابوحیان تا حضرت رسالت پناه صلوات الله وسلامه علیه وآله هشت راوی بیش فاصله نیفتاده و دیگر از بدایع وقبایع و غرائب اتفاقات که در مرویات وی آورده اند آن است که در سلسله روات دو حدیث از اخبار مرویه او چندان روایت ابناء از آباء اتفاق افتاده که بنص عموم محدثین و علمای آثار در هیچ سندی بنظر نرسیده سیاق سلسله روات حدیث اول بدینگونه است حدثنا اثیر الدین ابو حیان الغرناطی عن ابن ابی الاحوص عن قاضی الجماعة ابی القاسم احمد بن یزید بن عبد الرحمن بن احمد بن محمد بن احمد بن مخلد بن عبد الرحمن بن احمد بن بقی بن مخلد بن یزید القرطبی عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه الامام بقی بن مخلد بسنده عن عبد الله بن عمر ان النبی مر بمجلسین احدهما یدعون الله ویرغبون الیه والاخر یتعلمون العلم ویعلمونه فقال کلا المجلسین خیر واحدهما افضل من الاخر اما هولاء فیتعلمون ویعلمون الجاهل وهم افضل واما هولاء فیدعون الله ویرغبون الیه ان شاء اعطاهم وان شاء منعهم وانا بعثت معلما ثم جلس حاصل معنی متن حدیث مبارک آنکه پیغمبر خدای بر دو محفل از مسلمانان عبور فرمود مردم یکی از آن دو همی خدا را میخواندند و بدرگاه حق سبحانه روی آورده شرط دعا و تضرع بجای می آوردند و حاضران مجلس دیگر بتدریس و تعلیم و تعلم میپرداختند برخی بآموزگاری و افادت اشتغال میجستند بعضی باکتساب دانش و استفادت حضرت مقدس نبوی چون آن دو محضر بنگریست فرمود کار هر دو محضر نیکوست ولی یکی ازین دو را بر آنکه دیگر فضیلت و فزونی باشد اما آنکه کار دانش آموزی و فوائد اندوزی پیش گیرند افضل از آن جماعت باشند که پیوسته خدای سبحانه را یاد کنند و در ثواب و انجاح او رغبت آورند زیرا که پروردگار عز و جل را اگر مشیت بالغه تعلق گیرد مسئول ایشان اجابت فرماید و گر نه بر حسب اراده کامله خویش جمله را محروم دارد من خود بتعلیم مردم جهان و تکمیل مکارم اخلاق مبعوث و انگیخته شده ام عبد الله عمر گفت آنگاه جناب ختمی مآب بمحضر اهل علم درآمد و با ایشان بنشست اما سیاق سلسله رواة خبر ثانی چنین است که شیخ ابوحیان بسند خود از ابو الحسن بن نامه که متصل است بوسایط چند با شیخ رزق الله بن عبد الوهاب تمیمی روایت کرده که او گفت سمعت ابی ابا الفرج عبد الوهاب یقول سمعت ابی ابا الحسن عبد العزیز یقول سمعت ابی ابا بکر الحرث یقول سمعت ابی اسد یقول سمعت ابی الليث یقول سمعت ابی سلیمان یقول سمعت ابی ابا الاسود یقول سمعت ابی سفیان یقول سمعت ابی یزید یقول سمعت ابی اکینه یقول سمعت ابی الهیثم یقول سمعت ابی عبد الله یقول سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول ما اجتمع قوم علی ذکر الا حفتهم الملائکة وغشیتهم الرحمة حاصل معنی آنکه رسول خدای فرمود هر آنگاه گروهی از اهل الله بر یاد حق فراهم آیند فرشتگان ایشان را از هر جانب فرا گیرند

و رحمت واسعه پروردگار شان احاطت نماید در حدیث نخستین نه پسر از نه پدر خود و در خبر دیگر دوازده پسر از دوازده پدر خویش روایت کرده و تا چنین نقل در اسانید اخبار و روایات احادیث اتفاق نیفتاده است در کتاب نفح الطیب من غصن الاندلس الرطیب تالیف احمد بن محمد الشهیر بعلامه مقری مسطور است که استاد ابوحیان در زمانیکه از مغرب زمین ارتحال جست و در ارض مصر مقام گزید وصیتی نغز از برای مردم آنملک انشاء نمود که در قوانین سلوک و معاشرات و رسوم تمدن و تعیش بهتر از آن دستوری بدست ارباب تجربت و خداوندان دانش نگاشته نیامده و چون نسخه آن وصیت بس عزیز الوجود بود تحت عبارت آن بعینها پرداخته پس بمضمون حکمت مشحونش اشارت رفت واین نسخه از روی خط ابی الطیب بن علوان تونسی نقل افتاده و او از کسانی است که در مدارس شاگردان استاد ابوحیان تربیت یافته واین وصیت از استاد خویش فرا گرفته گوید

ینبغی للعاقل ان یعامل کل احد فی الظاهر معاملة الصدیق وفی الباطن معاملة العدو فی التحفظ منه والتحرز ولیکن فی التحرز من صدیقه اشد فی التحرز من عدوه وان یعتقد ان احسان شخص الی اخر وتودده الیه انما هو لغرض قام له فیه یتعلق به یبعثه علی ذلک لا لذات ذلک الشخص وینبغی ان یترک الانسان الکلام فی اشیاء فی ذات الله تعالی وما یتعلق بصفاته وما یتعلق باحوال انبیائه وفی التعرض لما جری بین الصحابة وفی التعرض ایضا لائمة المذاهب وفی الطعن علی صالحی الائمة نفع الله بهم وعلی ارباب المناصب والرتب من اهل زمانه وان لا یقصد احدا من خلق الله سبحانه وتعالی الا علی حسب الدفع عن نفسه وان یعد الناس فی مباحثهم واذا کان فان ذلک علی حسب عقولهم وان یضبط نفسه عن المراء والاستهزاء والاستخفاف بابناء زمانه وان لا یبحث الا من اجتمعت فیه شرائط الدیانة والفهم والمزاولة لما یبحث وان لا یغضب علی من لا یفهم مراده ومن لم یدرک ما یدرکه وان یلتمس مخرجا لمن ظاهر کلامه الفساد وان لا یقدم علی تخطئة احد ببادی الرای وان یترک الخوض علی علوم الاوائل وان یجعل اشتغاله بعلوم الشریعة ولا ینکر علی الفقراء ولیسلم لهم احوالهم وینبغی للعاقل ان یلزم نفسه التواضع لعبید الله سبحانه وتعالی وان یجعل نصب عینیه انه عاجز مفتقر وان لا یتکبر علی احد وان یقل من الضحک والمزاح والخوض فیما لا یعنیه وان یتظاهر لکل بما یوافقه فیما لا معصیة لله تعالی فیه ولا خرم مروة وان یاخذ نفسه باجتناب ما هو قبیح عند الجمهور وان لا یظهر الشکوی لاحد من خلق الله تعالی وان لا یتعرض بذکر اهله ولا یجری ذکر حرمه بحضرة جلیسه وان لا یطلع احدا علی عمل خیر یعمله لوجه الله تعالی وان یاخذ نفسه بحسن المعاملة من حسن اللفظ وجمیل التغاضی وان لا یرکن الی احد الا الی الله تعالی سبحانه وان یکثر من مطالعة التواریخ فانها تلقح عقلا جدیدا والله سبحانه تعالی اعلم

حاصل مقصود آنکه مرد دانشمند را سزاوار آن است که هرکس را بظاهر دوست خود دانسته تمامت لوازم دوستی مرعی دارد ولی بباطن وی را دشمن انگاشته هیچگاه از مکر و کیدت او ایمن ننشیند و بایستی از آنکس که دعوی دوستی و مصادقت وی همی کند بیشتر بر حذر باشد تا آنکس که از معادات و خصومت دم زند چون عاقل بنگرد که کسی بادگری شرط احسان بجای آورد و همواره طریق وداد مسلوک دارد البته بیقین بداند که آنشخص دوستار را غرضی در میم ضمیر مسطور است که داعی عقد مودت و استحکام عهد محبت گشته نه آنکه حبی خالص بر ذات محبوب علاقت گرفته آنسان باید در خصوص شش امر هیچ سخن نراند و در آنها جز خاموشی و تسلیم تکلیفی نشناسد نخست در حقیقت ذات اقدس باری دویم در کیفیت صفات الهی سویم در آنچه متعلق باحوال پیغمبران است چهارم در معالات که مابین صحابه رسول گذشت پنجم در باب تعرض پیشوایان مذهب ششم در طعن ارباب صلاح و خداوندان مناصب بلکه مرد بخرد هیچگاه آهنگ آزار کسی از بندگان خدا نکند مگر باندازه دفاع و حراست خویشتن و مردم را در گفتگو و ادراکات هر یک معذور دارد و اگر بر خطا و لغزش کس آگاه گردد بطعن و طنزوی مبادرت نجوید چه هرکس بر حسب فهم و مقدار دانش خود همی سخن کند و هم خود را همواره از راه جدال و مراء بر کنار دارد و بر ابناء زمان خویش توهین و استخفاف ننماید و چون خواهد با کسی آغاز مباحثت کند تا مراتب دیانت و دانش و ممارست وی نیازماید در میدان بحث و مجارات او قدم نگذارد و اگر کس سخن وی فهم نکند و آنچه خود دانسته دیگری نیک نداند بطیش و خشم بر نخیزد و اگر کس کلامی راند که بصورت نه بر وفق صواب و سداد است تا طریق امکان مسدود نباشد آن کلام را توجیهی لایق و حملی نیکو اصلاح نماید و در نظر اولی و بادی رای تخطئه کس اقدام نیارد و در کتب فلاسفه و فنون اوائل خوض نکند و از جاده علوم شریعت پای بیرون ننهد و در تحصیل آنها تغافل نورزد و بر سلوک فقراء طریقت درویشان انکار نیارد و با بندگان خدا جانب تواضع و طریق خضوع سپردن پیشه کند و همواره عجز و فقر خود را نصب العین خویش سازد و با احدی از بندگان حق سبحانه نخوت و تکبر رفتار ننماید و در خندیدن و هزل و بیهوده سرودن طریق تقلیل گیرد و با هرکس موافق میل و مطابق اراده وی رفتار و کردار آورد بشرط که از معصیت خدای سبحانه و مخالفت مقتضای مردی محفوظ ماند و خود را اذان ندارد که هیچگاه کرد امور که نزد یک جمهور مردم زشت و قبیح است نگردد و هرگز در نزد خلق اظهار شکوی ننماید و نزد بیگانگان با کسان و خویشاوندان خود تعریض نیاورد و بحضور جلیس خود از پردگیان خویش چیزی یاد نکند و همی بکوشد تا اگر عملی لوجه الله نموده پوشیده بماند و کس بر آنکار اطلاع نیابد و باید بگاه معاشرت و محاورت حسن معاملت شعار خویش سازد و جز بلفظ نغز و کلام خوش لب نگشاید و جانب اغماض و تغافل از دست ننهد و جز بخدای عز و جل بر هیچکس اتکال و اعتماد نجوید و در کتب تواریخ و سیر گذشتگان همی بنگرد که مطالعت اخبار امم ماضیه و قرون خالیه بر عقل و خرد مزید آورد و بر علم و دانش بیفزاید صاحب تاریخ اندلس گوید برخی از علما گفته اند که شیخ اثیر الدین ابو حیان غرناطی منکر عالم درویشان بوده و طریقت ایشان پسندیده نمیداشت سیما در حق شیخ ابی مدین یاوه قدح و طعن همی و زد

شداد
کسحاب درستی و راستی
در کردار و گفتار
منه الاسم

کرمریدان و معتقدان او را در نقل غرائب نادر یکه از وی حکایت آورده تکذیب مینمود ولی آنچه خود در ضمن این اندرز نامع و پند سودمند درج نموده و در باب اجتناب از طعن صلحاء امت و انکار فقراء طریقت وصیتی صریح و نصیحتی صحیح آورده منافی آن اسناد است حاشا که دانشمندی مانند استاد ابو حیان کرامات اولیا تسلیم ندارد و خوارق عادات در حق ایشان دروغ انگارد خصوصاً با ملاحظه آنکه او خود کرامت چند از ین طایفه حکایت کرده و شاگردان او تمامت آن حکایات در کتب و مصنفات خود از وی روایت نموده اند منجمله فاضل رعینی گوید استاد ابو حیان گفت از ابو تمام غالب بن حسن خزاعی که یکی از فقهاء معروف و مقریان مشهور بشمار رود مرویست که گفت نوبتی زیارت تربت شیخ بزرگوار و قطب عالیمقدار ابو الحسن بن جالوت را عزیمت نموده آهنگ گورستان مسلمانان کردم چون بمقصد خویش در پیوستم مزار ابن جالوت که مرا مقصود بود از میان قبور تعیین نمودن نتوانستم چه هیچگاه بسعادت زیارتش فائز نیامده بودم تأمل کردن گرفتم ولی خاک آن شیخ جلیل بهیچ دلیل تشخیص و امتیاز ندادم و عاقبت مأیوساً بازگشتم همینکه چند گام در نوشتم ناگاه از گوری آواز برآمد یا غالِبُ أتمشي ما تزورني یعنی ای غالب میروی بر حالتی که مرا زیارت نکردی پس بر سر آن گور برگشتم و شرط زیارت بجای آوردم و هم در کنار مزار نشستم در این میانه پسر ابن جالوت وارد قبرستان شد پرسیدم خاک پدرت کدام است گفت همانکه برکنارش نشسته دانستم که خود روان پاک شیخ بود که مرا ندا در داد و بخاک خویش ارشاد نمود راوی گوید پس ابو حیان با آنکه از اینگونه کرامات خود بسی حکایات آورده چگونه معتقد اهل سلوک نبوده و بر اقطاب فقرا و اوتاد فقراء انکار مینمود ولی آنچه در اینباب بدو انتساب داده اند همانا در حق کسانی است که بر داعیه پیری و صورت درویشی بر آمی نیارند و از مقامات عارفین و منازل سالکین قدمی نپیمایند و بشید و زرق همی اموال مریدان بستانند و در بهای حشیش و دیگر مشتهیات خویش مصروف دارند و از ین قبیل مرقع پوشان دغل و خرقه بخشان صاحب حیل جمعی وافر با استاد ابو حیان معاصر بوده اند و او بروایت ابن جماعه این قطعه در صفت آن جماعت و دیگر ابناء زمان خویش گفته است

حَلَبْتُ الدَّهْرَ أَشْطُرَهُ زَمَانًا ... وَأَغْنَانِي الْعِيَانُ عَنِ السُّؤَالِ
فَمَا أَبْصَرْتُ مِنْ خِلٍّ وَفِيٍّ ... وَلَا أَلْفَيْتُ مَشْكُورَ الْخِلَالِ
ذِئَابٌ فِي ثِيَابٍ قَدْ تَبَدَّتْ ... لِرَائِيهَا بِأَشْكَالِ الرِّجَالِ
وَمَنْ يَكُ يَدَّعِي مِنْهُمْ صَلَاحًا ... فَزِنْدِيقٌ تَغَلْغَلَ فِي الضَّلَالِ
تَرَى الْجُهَّالَ تَتْبَعُهُ وَتَرْضَى ... مُشَارَكَةً بِأَهْلٍ أَوْ بِمَالِ
فَيَنْهَبُ مَالَهُمْ وَيُصِيبُ مِنْهُمْ ... نِسَاءَهُمْ بِمَفْضُوحِ الْفِعَالِ
وَيَأْخُذُ حَالَهُ دَوْدًا فَيَرْمِي ... عِمَامَتَهُ وَيَهْرُبُ فِي الرِّمَالِ
وَيَجْرُونَ النُّفُوسَ وَرَاءَ جِنْسٍ ... تَفَرَّطَ فِي الْعَقِيدَةِ وَالْمَقَالِ

خلاصه معنی آنکه عمری دراز در تجربت و آزمودن زمان بگذرانیدم و از پی اختیار پستان روزگار بدوشیدم تا در شناسائی و دانائی بمقامی پیوستم که خود مرا دیدار

[illegible] پیش [illegible] سخت [illegible] در میان جمعیت [illegible] خشم و کینه [illegible]
[illegible] که دعوی صلح و [illegible]
[illegible] مردم [illegible]
[illegible] مردمان [illegible] ایشان کلام گیرد
و وقت [illegible] مردم [illegible] سوی [illegible] گریزند و [illegible]
جمعیتی که [illegible] جمعیت دیگر [illegible] بر میگردد [illegible]
[illegible] که غالب آن مذاهب اکثریت [illegible]
شرح نگارش [illegible] صاحب روضات الجنات گوید
[illegible] که اساسی معروف است از حیثیت [illegible] معقولی مشهور گشته و در هر مختصری به
حفظ من جمله مولانا جلال الدین عبد الرحمن سیوطی در ترجمت احوال و شرح اخبار وی گوید من در کتاب جمع الجوامع
که در اشتمال قواعد اعراب [illegible] نگارش یافته بر مصنفات ابوحیان رحمه الله
[illegible] چنین [illegible] در نقل دو آیت قرآنی لغزشی شگفت افتاده که کس [illegible] چنان [illegible]
نتوانم چنانکه [illegible] در کشف معضلات و حل معقدات
کتاب آثار الباقیه عن القرون الخالیه تألیف استاد الحکما ابوریحان محمد بن احمد بیرونی نوشته و برای پایه [illegible]
[illegible] بر صفحه روزگار [illegible] اشارت بوده و آنها را در سلک [illegible]
چه که [illegible] در نقل آیات قرآنی افتاده و انتظام بخشیده و چون مرکب از آن تحریفات [illegible]
[illegible] تراجم [illegible] در این مقام [illegible]
[illegible] بعنوان استطراد و تبعیت و جمع بین الاشباه والنظائر از عبارت شرح آثار بعینها نقل افتاد مصنف در ضمن
المعول علی ما ثبته التواریخ گوید کلما یتعلق معرفته ببدو الخلق واحوال القرون السالفه فهو مختلط
بتمویهات واساطیر لبعد العهد به وامتداد الزمان بیننا وبینه وعجز المعتنی به عن حفظه
وضبطه وقد قال تعالی الم یأتهم نبأ الذین من قبلهم لا یعلمهم الا الله
شارح در ترجمه گوید هر چیز که تعلق دارد معرفت آن با اول خلقت و احوال قرنهای گذشته غیر مضبوط است و مخلوط با کاذ
و اساطیر بجهة بعد عهد با آن مبدا و امتداد زمان میان ما و میان او و عجز از ضبط و حفظ آن قال الله تعالی الم یأتهم
نبأ الذین من قبلهم الخ و در ذیل شرح فرماید استدلال مصنف بآیه کمال حیرت است از اینکه چنین آیه در کلام الله
مجید نیست و نزدیک باو از حیثیت لفظ و معنی هست چنانکه در سوره مبارکه توبه الم یأتهم نبأ الذین من قبلهم
قوم نوح وعاد وثمود وقوم ابراهیم واصحاب مدین والمؤتفکات اتتهم رسلهم بالبینات فما
کان الله لیظلمهم

ولکن

ولکن کانوا انفسهم یظلمون و در سوره مبارکه ابراهیم الم یأتکم نبأ الذین
من قبلکم قوم نوح وعاد وثمود والذین من بعدهم لا یعلمهم الا الله و در سوره مبارکه تغابن
الم یأتکم نبأ الذین کفروا من قبل فذاقوا وبال امرهم ولهم عذاب الیم اگرچه با اینهمه فضیلت
مصنف اشتباهی باین وضوح کمال حیرت را دارد ولکن لیس هذا باول قارورة کسرت فی الاسلام
ازین قبیل اشتباه در آیات کلام الله برای مفسرین و علمای بیان زیاده واقع شده استبعاد در باره ایشان که صاحب فن
بوده اند بیشتر ازین فاضل عظیم الشان است و حال آنکه بر ایشان نیز جای توبیخ نیست چه سهو و نسیان لازمه خلقت انسان است
الجواد قد یکبو والصارم قد ینبو و آنچه سهو از علما در آیات دیده ایم نقل میکنیم از جمله سهوها سهو قاضی
بیضاوی است در تفسیر آیه مبارکه المغضوب علیهم که گفته قیل المغضوب علیهم الیهود لقوله تعالی منهم
من لعنه الله وغضب علیه و آیه مزبوره در سوره مبارکه مائده است بدون لفظ منهم باینطور قل ءانبئکم بشر من
ذلک مثوبة عند الله من لعنه الله وغضب علیه وجعل منهم القردة والخنازیر و عبد الرحمن
جامی در شرح کافیه سهوی برای ابن حاجب ثابت نموده چنانکه گفته وحکم المصنف فی شرح المفصل فی مباحث الاستثنا
ان قوله تعالی ولها منذرون وفی قوله تعالی وما اهلکنا من قریة الا ولها منذرون صفة
القریه و حال آنکه در این آیه واو نیست باینطریق است وما اهلکنا من قریة الا لها منذرون
و در آیه کریمه واو بعد از استثناء واقع شده نظیر آیه مزبوره این آیه است وما اهلکنا من قریة الا ولها کتاب معلوم
و ابن هشام در مغنی اللبیب در تفسیر آیه مبارکه یا ایها الذین امنوا لا تتخذوا بطانة من دونکم گوید وحصل للامام
فی تفسیر هذه الآیه سهو فانه سئل ما الحکمة فی تقدیم من دونکم علی بطانة فاجاب بان محط النهی هو
من دونکم لا بطانة فلذلک قدم الاهم چه سائل در سؤال مغلطه کرده و امام فخر رازی اعتقاد صحت سؤال را نموده
بطریق مذکور جواب داده و همچنین اشتباهی از ابوحیان روایت کرده که در سوره انبیا متعرض تفسیر لفظ زبر شده
بعد از قوله تعالی وتقطعوا امرهم بینهم و حال آنکه زبرا در این سوره نیست و در سوره مبارکه مؤمنین هست
و در آنجا اصلاً متعرض تفسیر این لفظ نشده و سفاقسی و شهاب الدین حلبی نیز هر یک در تفسیر خود این اشتباه را نموده اند
و غرض ابن هشام از اینکه بعد از اثبات سهو ابوحیان گوید وتبعه علی هذا السهو رجلان تلخصا من تفسیره اعرابا
این دو مفسر است چنانکه دمامینی و شمنی در حاشیه خود ذکر کرده اند و هم ابوحیان در بیان معنی ان زائده که
زمخشری و شلوبین برای ان زائده زیاده بر تأکید معنی دیگر ثابت کرده اند و گفته اند از ان زائده غیر از تأکید
که فائده عموم حروف زائده است معنی سببیت نیز مستفاد میگردد چنانکه در کریمه ولما ان جاءت
رسلنا لوطا سیء بهم از آن حرف زائده چنین مفهوم میشود که مجیء رسل سبب اسائت لوط گردید و در آیه
ولما جاءت رسلنا ابراهیم بالبشری قالوا سلاما سببی مستفاد نگردد چه سلام رسل
از مجیء ایشان مسبب نبود همانا او را در نقل قصه ابراهیم اشتباه و غلط افتاده زیرا که کلمه لما با جمله سیء بهم

درآیه واحد بیاورده واین صحیح نیست چه آیه که در سوره عنکبوت هست بر کلمهٔ ولما افتتاح یافته صورت آیه اولی چنین هست
وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَىٰ قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُو أَهْلِ هَٰذِهِ الْقَرْيَةِ وصورت آیه ثانیه
بدینگونه است وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا بِالْبُشْرَىٰ قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ انتهی
وازآنجمله سهو صاحب تلخیص است در اواخر باب مسند الیه در مبحث ایراد کلام برخلاف مقتضی ظاهر که گفته ومنه
التعبیر عن المستقبل بلفظ الماضی تنبیهًا علی تحقق وقوعه نحو ویوم ینفخ فی الصور ففزع من فی السموات
ومن فی الارض وحال آنکه در آیه مبارکه بجای فصعق ففزع است وازجمله سهوهای فضلای عصر سهو ابن عم بزرگوار ونادره روزگار
الحاج محمد کریمخان قاجار است که در آیات واحادیث مجال احترست در ارشاد العوام در اثبات امامت گوید هو الذی حبب الیکم الایمان وزینه فی قلوبکم
وحال آنکه آیه در سوره حجرات بدینگونه است وَلَٰكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ باید دانست که یکی از مهمات
اخبار علما ومعظمات تراجم مجتهدین وآثار که در طی عناوین این نامه همایون از رعایت آن بهیچوجه گریز نیست امر اجازات اسانید
واستجازات تلامیذ است خصوصا در شرح احوال معاصرین ودر هر مقام از نقل عبارات مشایخ وشاگردان ایشان
با دقتی تمام وصحتی بکمال تسامح جستن روا نباشد رعایت این معنی را اینک بصورت استجازه که ادیب اوحدی صلاح الدین
صفدی نزد اوکسیل داشته بپردازیم وپس از نقل عبارات وحاصل ترجمه وصورت جواب واجازت بعد از وضع
اسامی اسانید وبلدان بیاوریم صفدی گوید من از در استدعاء خدمت استاد ابوحیان نوشتم اَلْمَسْئُولُ
مِنْ إِحْسَانِ سَيِّدِنَا الْإِمَامِ الْعَالِمِ الْعَلَّامَةِ لِسَانِ الْعَرَبِ تُرْجُمَانِ الْأَدَبِ جَامِعِ الْفَضَائِلِ
عُمْدَةِ الْوَسَائِلِ الشَّائِلِ حُجَّةِ الْمُقَلِّدِينَ زَيْنِ الْمُغَلِّسِينَ قُطْبِ الْمُؤَمِّلِينَ أَفْضَلِ الْآخِرِينَ
وَارِثِ عُلُومِ الْأَوَّلِينَ صَاحِبِ الْيَدِ الطُّولَىٰ فِي كُلِّ مَكَانٍ ضَيِّقٍ وَالتَّصَانِيفِ الَّتِي تَأْخُذُ بِمَجَامِعِ
الْقَلْبِ فَكُلُّ ذِي لُبٍّ إِلَيْهَا شَيِّقٌ وَالْمَبَاحِثِ الَّتِي أَثَارَهُ الْأَدِلَّةُ الرَّاجِحَةُ مِنْ مَكَامِنِ إِمَاكِنِهَا
وَقَنَصَ أَوَابِدَهَا الْجَامِحَةَ مِنْ مَوَاطِئِ بَوَاطِنِهَا كَشَّافِ مُعْضِلَاتِ الْأَوَائِلِ سَبَّاقِ
الْغَايَاتِ قَصَّرَ عَنْ شَأْوِهَا سَحْبَانُ وَائِلٍ فَارِعِ هَضَبَاتِ الْبَلَاغَةِ فِي اجْتِلَاءِ اجْتِلَائِهَا
وَهِيَ فِي مَرْقَا مَرْقَدِهَا سَالِبِ تِيجَانِ الْفَصَاحَةِ فِي اقْتِضَاءِ اقْتِضَابِهَا مِنْ فَوْقِ فَرْقَدِهَا
حَتَّىٰ أَتَىٰ بِبَرَاهِينَ وُجُوهُ حُورِهَا لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ وَأَبْدَعَ خَمَائِلَ النَّظْمِ وَالنَّثْرِ لَا
تَصِلُ الْأَفْنَانُ فُنُونَهَا يَدُ جَانٍ أَثِيرِ الدِّينِ أَبِي حَيَّانَ لَا زَالَ مَيْتُ الْعِلْمِ يُحْيِيهِ وَهَلْ عَجَبٌ
ذَٰلِكَ مِنْ أَبِي حَيَّانَ حَتَّىٰ يَنَالَ بَنُو الْعُلُومِ مَرَامَهُمْ وَيُحِلُّهُمْ دَارَ الْمُنَىٰ بِأَمَانٍ إِجَازَةُ
كَاتِبِ هَٰذِهِ الْأَحْرُفِ مَا رَوَاهُ فَسَحَ اللَّهُ تَعَالَىٰ فِي مُدَّتِهِ مِنَ الْمَسَانِيدِ وَالْمُصَنَّفَاتِ
وَالسُّنَنِ وَالْجَوَامِعِ الْحَدِيثِيَّةِ وَالتَّصَانِيفِ الْأَدَبِيَّةِ نَظْمًا وَنَثْرًا إِلَىٰ غَيْرِ ذَٰلِكَ
مِنْ أَصْنَافِ الْعُلُومِ عَلَى اخْتِلَافِ أَوْضَاعِهَا وَتَبَايُنِ أَجْنَاسِهَا وَأَنْوَاعِهَا مِمَّا
تَلَقَّاهُ بِبِلَادِ الْأَنْدَلُسِ وَالْإِفْرِيقِيَّةِ وَالْإِسْكَنْدَرِيَّةِ وَالدِّيَارِ الْمِصْرِيَّةِ

وَالْبِلَادِ الْحِجَازِيَّةِ وَغَيْرِهَا مِنَ الْبُلْدَانِ بِقِرَاءَةٍ أَوْ سَمَاعٍ أَوْ مُنَاوَلَةٍ أَوْ إِجَازَةٍ خَاصَّةٍ
أَوْ عَامَّةٍ كَيْفَمَا تَأَدَّىٰ ذَٰلِكَ إِلَيْهِ وَإِجَازَةُ مَا لَهُ أَدَامَ اللَّهُ إِفَادَاتِهِ مِنَ التَّصَانِيفِ فِي تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ
وَالْعُلُومِ الْحَدِيثِيَّةِ وَالْأَدَبِيَّةِ وَغَيْرِهَا وَمَا لَهُ مِنْ نَظْمٍ وَنَثْرٍ إِجَازَةً خَاصَّةً وَأَنْ يُثْبِتَ بِخَطِّهِ تَصَانِيفَهُ إِلَىٰ
هَٰذَا التَّارِيخِ وَأَنْ يُجِيزَ إِجَازَةً عَامَّةً لِمَا يَتَجَدَّدُ لَهُ مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ عَلَىٰ رَأْيِ مَنْ يَرَاهُ وَيُجَوِّزُهُ مُنْعِمًا مُتَفَضِّلًا إِنْ شَاءَ اللَّهُ
یعنی از آن مهتر پیشوای که خود ناطقه قبائل عرب است ومترجم فنون ادب ودارای موجبات امتیاز وملتجای ارباب نیاز برهان اهل تقلید
وزیب جمع اسانید مرجع خداوندان آرزو وآمل سرآمد متاخرین ووارث دانشمندان اول همان استاد فرزانه که در تنگنای
مشکلات علوم یدی طولی افراخته ودر شعب کلات مصنفاتی دلربا پرداخته بس دلائل راجحه که نیروی راجحه ازکمون خفایا
برانگیختن جسته وبس فوائد شارده بنخجیرگاه فکرت بفتراک حفظ بربسته واز روی مستورات معلقات قدما پرده اشتباه
برداشته ودر میدان مسابقت پیشتازان فصحاء بدنبال خویش فروگذاشت برای نظاره سخن برشتهای بلاغت
صعود فرموده وتاجهای فصاحت از فرق فرقدین بربوده وازجبات براعت براهینی بیاورده که آدم وپری
کس بآهنگ تصرف در حوران آن نظر نتوانست نمود واز شجرات سخن باغهائی نشانده که از مستفیدان عالم هیچ کس را یارای فرو چیدن
ثماران اشجار دست رس نبود مولانا اثیرالدین ابوحیان که کالبد دانش از حسب نام خویش پس از مرگ حیاتی جدید
بخشید ابناء علوم وطالبان فنون را بدلالت تعلیم وتربیت بمقاصد وامانی خود فرا رساند چنین استدعا میرود که نگارنده
این حروف را اجازت دهد تا خود را در سمط شاگردان وسلک مستفیدان وی منظوم داند وبرحسب دستور آن
استاد راد تمامت مرویات او را از مسانید اخبار ومصنفات اخیار وسنن آثار وغیرها روایت نماید وازکتب ادب
ودواوین عرب واصناف علوم وفنون مختلف آنچه را در خاک اندلس وبلاد افریقیه وشهر اسکندریه ودیار مصر وبلدان
حجاز رخصت روایت افتاده خواه بر استادی قرائت نموده ویا از مشایخ قوم استماع فرموده ویا از دست مجیزی
فراگرفته باشد جمله را اجازت نقل بخشد وآن حکایت باز دهد وهم کتب ومجامیعی که خود تاکنون نگارش تصنیف در انواع صناعات
واقسام علوم پرداخته از تفسیر قرآن واحادیث رسول وشعب ادب نظمًا ونثرًا جمله را ضمیمت مرویات داشته باجازتی
خاص بر من سپاس آورد واسامی تالیفات سامی بقلم خود رقم کند وبرحسب عقیدت برخی از مشایخ مجیز با دینی
عام که شامل تصنیفاتی جدید که پس پدید آورد مزید نماید چون این نامه بابوحیان در رسید بدینمکتوب بلاغت اسلوب
که از تیغ زبان وی علامتی است واز فرقان فصاحتش آیتی او را پاسخ داد أَعَزَّكَ اللَّهُ ظَنَنْتَ بِإِنْسَانٍ جَمِيلًا
فَعَالَيْتَ أَبْدَيْتَ مِنَ الْإِحْسَانِ جَزِيلًا وَمَا بَالُكَ وَصَفْتَ مَنْ هُوَ الْقَتَامُ بِظِنَّةِ النَّاسِ سَمَاءً
وَالسَّرَابُ يَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ مَاءً يَا ابْنَ الْكِرَامِ وَأَنْتَ أَبْصَرُ مَنْ يَشِيمُ أَمَعَ الرَّوْضِ النَّضِيرِ يُرْعَى الْهَشِيمُ
أَمَا أَغْنَتْكَ فَضَائِلُكَ وَفَوَاضِلُكَ وَمَعَارِفُكَ وَعَوَارِفُكَ عَنْ تَطَلُّبِهِ مِنْ دَاءِ مَا وَتَرَبِّيهِ مِنْ بِهِ
لَقَدْ تَبَلَّجَتِ الْمَهَارِقُ مِنْ نُورِ صَفَحَاتِكَ وَتَأَرَّجَتِ الْأَكْوَانُ مِنْ أَرِيجِ نَفَحَاتِكَ وَلَا يُنْشَرُ مِنْ يَقْصِدُ الدُّرَرَ
وَأَنْفَذُ مِنْ يُعْتَمَدُ عَلَيْهِ فِي الرِّوَايَةِ وَلَكِنْ أَرَدْتَ أَنْ تَكُونَ مِنْ مَطَارِفِكَ وَتَفْضُلَ مِنْ تَالِدِكَ وَطَارِفِكَ

شارده: رسنده، منتهی الارب

وتجلوا الخامل فی منصة النباهة وتنقذه من لکن الفهاهة فتشید له ذکرا وتعالی له قدرا ولم یمکنه الا اسعافک فیما طلبت واجابتک فیما الیه ندبت فان المالک لا یعصی والمتفضل المحسن لا یقصی وقد اجزت لک ایدک الله تعالی جمیع ما رویته عن اشیاخی بجزیرة الاندلس وبلاد افریقیه ودیار مصر والحجاز وغیر ذلک بقرآءة او سماع او مناولة واجازة بمشافهة وکتابة ووجادة وجمیع ما اجیز لی ان ارویه بالشام والعراق وغیر ذلک وجمیع ما صنفته واختصرته وجمعته وانشاته نظما ونثرا وجمیع مالی فی هذه الاسانید غاء فمن مرویاتی الکتاب العزیز قرائه بقرآءة السبعه علی جماعه من اعلاهم الشیخ المسند المعمر فخر الدین ابو الطاهر اسمعیل بن هبة الله علی بن هبة الله المصری الملیجی اخر من روی القران بالتلاوة علی ابی الجود والکتب السته والموطأ ومسند عبد بن حمید ومسند الدارمی ومسند الشافعی ومسند الطیالسی والمعجم الکبیر للطبرانی والمعجم الصغیر له وسنن دارقطنی وغیر ذلک وجلة الذین سمعت منهم نحو من اربعمائة شخص وخمسین واما الذین اجازونی فعالم کثیر جدا من اهل غرناطه ومالقه وسبته ودیار افریقیه ودیار مصر والحجاز والعراق والشام واما ما صنفته فمن ذلک البحر المحیط فی تفسیر القران العظیم اتحاف الادیب بما فی القران من الغریب

کتاب الاسفار الملخص من کتاب الصفار شرحا لکتاب سیبویه کتاب التجرید لاحکام سیبویه کتاب التذییل والتکمیل فی شرح التسهیل کتاب التکمیل الملخص من شرح التسهیل کتاب التذکره کتاب المبدع فی التصریف کتاب الموفور کتاب التقریب کتاب التدریب کتاب غایة الاحسان کتاب النکت الحسان کتاب الشذا فی مسئله کذا کتاب الفصل فی احکام الفصل کتاب اللمحه کتاب الشذره کتاب الارتضاء فی الفرق بین الضاد والظاء کتاب عقد اللآلی کتاب نکت الامالی کتاب المنافع فی قراءة نافع الاثیر فی قراءة ابن کثیر المورد الغمر فی قرائت ابی عمرو الروض الباسم فی قرائت عاصم المزن الهامر فی قرائت ابن عامر الرمز فی قراءة حمزه تقریب النائی فی قراءة الکسائی غایة المطلوب فی قراءة یعقوب قصیده النیر الجلی فی قرائت زید بن علی الوهاج فی اختصار المنهاج الانور الاجلی فی اختصار المحلی الحلل الحالیه فی اسانید القرآن العالیه کتاب الاعلام بارکان الاسلام نثر الزهر ونظم الزهر نفر الجلی فی جواب اسئلة الذهبی فهرست مسموعاتی نوافث السحر فی دمائث الشعر تحفة الندس فی نحاة الاندلس الآیات الوافیه فی علم القافیه جزء فی الحدیث مشیخة ابن ابی المنصور کتاب الادراک للسان الاتراک زهو الملک فی نحو الترک نفحة المسک فی سیرة الترک کتاب الافعال فی لسان الترک منطق الخرس فی لسان الفرس وعالم یکمل تصنیفه کتاب مسلک الرشد فی تجرید مسائل نهایة ابن رشد کتاب منهج السالک فی الکلام علی الفیه ابن مالک نهایة الاعراب فی علمی التصریف والاعراب رجز مجانی الهصر فی آداب وتواریخ لاهل العصر خلاصة التبیان فی علمی البدیع والبیان رجز نور الغبش فی لسان الحبش المخبور فی لسان الیحمور قاله وکتبه ابو حیان محمد بن یوسف بن علی بن یوسف بن حیان النفزی ی و ست

خدایت ارجمند دارد درحق این ملتمس جمیل بردی وغلوی کزاف نمودی ودر صمیم احسانی جزیل آوردی وباک نفرسودی همانا کسی را بر حسب حسن ظن خویش ستایش ومدح کردی که خود غباری است ولی مردمش آسمان پندارند وسرابی است که عطشانش آب انگارد ویا ابن الکرام تو خود از هر خداوند بینش بیشی باوجود مرغزاری خرم گیاهی خوشیده را چرا کاه نتوان گزید آیا آن کمالات بیحد ومزایای بیشمارت پسنده نیاید تا آنکه دست نیاز نزد کسی بردی که خود از نیم دانش نی وازانبوه بنات کمی بیش نیست بر راستی صفحات دفتر فضائل تو فروغ بخش صحائف دیگران آمده ونفحات نسیم کمالت دماغ جهانیرا معطر داشته وتو را صیت هنر در جمع کسانی که مقصد طالبان در آستیند از همه پیش است ودگر اعتقاد در بارهٔ صیرفیان روایات از همگی پیش همانا ترا از استجازت چون منی منظور آن باشد که بوسیلت این عنوانم از جامه خاز فضائل خویش تشریف شریفی در پوشانی واز کهن وتازه خود بعطائی اندک بی نیازم سازی واین گمنام را در منصه اشتهار جلوه ظهور بخشی ولسانش از عقدهٔ لکنت خلاصی دهی وپایه قدرش برافرازی ونام فضلش مشهور سازی واو را درحق تو از انجاح مسئول واسعاف مطلوب واجابت دعوت وقبول استجازت گزیر نباشد چه بنده را عصیان خواجه خویش نبودن ولینعمت خواره را دوری خداوند احسان جستن نشاید علی الجمله ترا اجازت بخشیدم ورخصت دادم که تمامت آنچه را من از اشیاخ واساتید خویش بجزیره اندلس ودیار افریقیه وبلاد مصر وامصار حجاز وجز آن فرا گرفته ام چه بر شیخی قرائت نموده ام ویا از محدثی استماع کرده ام ویا از دست مصنفی مأخوذ داشته ام تمامها از من روایت کنی اعم از آنکه روایت من بر سبیل مشافهت باشد ویا بعنوان کتابت ویا برآئین وجادت جمیع آنچه را که خود در نامه استدعا طلب داشته بودی از مرویات ومصنفات ومختصرات ومجموعات ومنشآت من نظما ونثرا روایت نمای از مرویات من کلام الله مجید است که بقرائت هفتگانه قراء سبعه بر جمعی از مقریان بخوانده ام افضل ایشان فخر الدین ابو الطاهر ملیجی است واو واپسین مقرئی باشد که قرآن را بر استاد کل شیخ ابو الجود تلاوت نموده ودیگر از مرویات من صحاح سته است وکتاب موطا ومسند ابن حمید ومسند دارمی الخ وجمله اساتید واشیاخی که من استماع حدیث از ایشان کرده ام قرب چهارصد وپنجاه محدث باشند وکسانیکه مرا اجازت روایت بخشیده اند جماعتی بسیار ومردمی بیشمارند از اهل غرناطه وخطه مالقه وشهر سبته ودیار افریقا وملک مصر وبلاد حجاز وخاک عراق وارض شام اما فهرست مصنفاتیکه تا بدین تاریخ نقلم من نگارش یافته بدین شرح است البحر المحیط الخ علامه مقری در شرح اخبار ابو حیان چنین گوید که آن دانای روزگار دختری داشت مسماة به نضار وآن دختر از محدثات عهد خویش وفواضل خواتین اندلس بود ومدتی در نزد پدر خود بفنون اعراب واشتغال حدیث اشتغال جست واز بعضی از علمای مغرب زمین مانند ابو جعفر بن زبیر اجازت یافت وبرخی از متون علم نحو عن ظهر القلب حفظ نمود وآنگاه بزیارت بیت الله شتافت ودر آن ارض مبارکه خدمت یکی از شیوخ محدثین که نامش در کتب تراجم صریحا بنظر نرسیده برسید واز او اخذ حدیث کرد وهم اخباری چند از مرویات ومحفوظات خویش در آنجا روایت نمود واز افراد نوع خود امتیازی لایق یافت ابو حیان را با وی علاقه شدید بود ودر تجلیل ومدح او بسی سخنان سرانده وبر پرسش حیان وی را ترجیح ومزیت مینهاد وهمی گفت لَیْتَ اَخاهٗ حَیّاً کانَ مِثْلَها یعنی کاش برادرش حیان در مراتب کمال بر مثال وی بودی

صفدی گوید ابوحیان در وصف نضار مرا اخبار کرد که او در فن حدیث خود جزوی تصنیف نموده و از صناعت اعراب بهره کامل گرفته و گویا گفتی نضار در نظم اشعار نیز اقتداری دارد در هر حال آن عاقله مفضال در شهر جمادی الاخری از سال هفتصد و سی هجری از جهان درگذشت و ابوحیان خود هنوز در قید حیات بود و از هلاک فرزندی چنین عظیم غمناک واند و هکین گشت و بسی متالم و متاثر گردید و بخدمت ملک ناصر که بدان عهد خدیو مصر بود عریضه کرد و از آن واقعه هایل اظهار توجع و تحسر نمود و مستدعی گشت که برخلاف عادت املاک وی را رخصت بخشد که نعش نضار در داخل شهر قاهره بخاک سپارد ملک ناصر در حق وی انواع ترحم و شفقت بظهور آورده مسئولش قرین قبول نمود پس ابوحیان جسد فرزند بخانه که او را در برقوقیه قاهره بود مدفون ساخت و بکسال در کنار قبر وی مقیم گشت و در این مدت با کس آمیزش نکرد و جز شرط عزاداری و سوگواری تکلیفی نشناخت شیخ صلاح الدین گوید من بهنگام وفات نضار در مدینه رحبه توقف داشتم چون خبر ارتحال او شنودم مرثیتی نغز نسبرودم و بحضرت شیخ ارسال نمودم در مطلع آن نظم بدیع این دو بیت آوردم

بَکَینا بالَّلجین علی نضارٍ — فسیل الدمع فی الخدین جارٍ
فیالله جاریة تولّت — فتبکیها بادمعنا الجواری

یعنی در فوت نضار دیده اشکبار خون گریست و سیل سرشک بر دو گونه روانه نمود خدایا است که جاریه درگذشت و دموع جاریه از چشمه چشم بگشود ابوحیان را در نظم اشعار طبعی سرشار بوده از نتایج خاطر خاروی قرب دیوانی مختصر بنظر رسیده است در میدان هنرمندی که توسن طبع را جولان کردن فرموده گوی سابقت از سخنوران سبق بربوده در فن توشیح که گوئی شعراء اندلس را بدان صنعت بلیع سابقه اختصاصی است تغزلات لطیف پرداخته از آنجمله بدین موشح که در عشق محبوبی است که همانا بنام سنی بکنیت ابوالفرج بوده اکتفا نمائیم

غاذلی فی الاهیف الانس — لو رآه الان قد عذرا
وشاء فدرا ته الحور — غصن من فوقه قمر
قمر من سحبه شعر — ثغره فیه ام درر
جال بین الدر واللعس — خمرة من ذاقها سکرا
وجنة بالورد ام کسل — ریقه بالثغر ام عسل
وردة بالخدام خجل — کحل بالعین ام کحل
یالها من اعین نعس — جلبت لناظری سهرا
مذنای عن مقلتی سنی — ما ادیقا لذة الوسن
طال ما القاه من شجنی — عجبا ضدان فی بدنی
بفؤادی جذوة القبس — وبعینی الماء منفجرا
قد اتانا الله بالفرج — اذ دنی منی ابوالفرج
قمر قد حل فی المهج — کیف لا تخشی من الوهج
غیره لو صابه نفسی — ظنه من حره شررا
نصب العینین لی شرکا — فانثنی والقلب قد ملکا
قمر اضحی له فلکا — قال لی یوما وقد ضحکا
أنجی من ارض اندلس — نحو مصر تعشق القمرا

یعنی آنکس که مرا در عشق آنمحبوب باریک میان همی ملامت آوردی اگر اکنون بدو نظاره کند خود این شیفته را معذور دارد چه وی آهو بره ئی است که چشم حورانه اش بیاراسته و شاخه نهالی که از فرازش قمری بدرخشیده و ماهی تابان که از سحاب موئش فرو پوشیده ندانم او را دهان تنگ دندان خوشاب است یا در نایاب از میان در و دندان و شکر لبانش باده گوارا بدست آید که هر هشیار از آن بنوشد خرد و دانش را ببرد و گوید آیا این لرزه سرین است و یا فتور کسالت و این لآل دندان است یا حلاوت انگبین و این گل رخسار است یا رنگ انفعال و این گونه سرمه است یا سیاهی چشم ای عجب از آن دیده خواب آلوده که سخت از دیده من خواب ربوده از آنگاه که چشم گریانم جمال درخشانش ندیده ذائقه دیدگانم هیچ لذت خواب نچشیده و روزگارم ختم بسی بدراز کشیده شگفتا که از اثر شیفتگی دو همتای متضاد در یکپیکر فراهم شده یکی شعله آتش است که از دل من همی زبانه کشد و دیگر چشمه آب که از دیدگانم همی فرو ریزد براستی که مرا گشایش کار بدانگاه مرزوق گردد که دولت وصال اقبال نماید و آنمحبوب دیرینم بکنار نشیند آنماه خوبان که در خطه خاطر من خیمه و خرگاه برافراخته و در صمیم قلب سوزانم منزلی جاوید ساخته خود بدانچه از من همی گریزان است که در منزل جاویدش هم آتش سوزان است اگر از من نفسی بر اندام کسی فرا رسد خود آنرا شراره نار پندارد و گوئی از آن دو نرگس فتانش طائر دل را دامی بنهاد و بدین حیلتش از آشیانه آزادی بقفس بندگی گرفتار ساخت روزی آن قمر سپهر حسن با من بشکرخنده گفت ای پیر دانشمند آیا از سرزمین اندلس تا ملک مصر همی تاختی و عاقبت خود را شیدای ماهروئی ساختی منظومات حکیمانه وی در پند و نصیحت و زهد و انزوا بسیار است از آن جمله این چند بیت ثبت افتاد

ارید من الدنیا ثلاثا وانها — لغایة مطلوب لمن هو طالب
تلاوة قرآن ونفس عفیفة — واذکار الاعمال علیها اواظب

یعنی مرا در زندگانی این سرای سپنجی جز سه امر هیچ مرادی نیست و آن سه امر هر جوینده بخرد را منتهای مطلوب و فوق مامول باشد نخست لسانی فصیح که پیوسته بتلاوت قرآن مجید و قرائت فرقان حمید اشتغال جوید و دیگر نفسی عفیف که با وساوس شیاطین شهوات آئین تقوی شعار سازد و دیگر توفیقی مستدام که بر مواظبت پرستش و بندگی داعی گردد

اما انه لولا ثلاث احبها — تمنیت انی لا اعد من الاحیا
فمنها رجائی ان افوز بتوبة — تکفر لی ذنبا وتنجح لی سعیا
ومنهن صونی النفس عن کل جاهل — لئیم فلا امشی الی بابه مشیا
ومنهن اخذی بالحدیث اذا الوری — نسوا سنة المختار واتبعوا الرأیا
اتترک نصا للرسول وتقتدی — بشخص لقد بدلت بالرشد الغیا

یعنی اگر در این دار فانی مرا سه چیز میسر نبودی هرگز زندگانی دنیا نخواستمی یکی رجاء رستگاری توبت و فوز انابت است که اگر نه امید ادراک این سعادت بردمی البته حیات بر ممات مزیت ندادمی و دیگر نعمت استغناء طبع و صیانت نفس است

که اگر مرا دواعی ابتذال بر ذلت سؤال میکشید بی‌آنکه مرگ خود از خدا طلب داشتمی و دیگر فرصت تحصیل اخبار رسول
و مدارک احکام شرع شریف است بر حالتی که مردم روزگار سنت پیغمبر مختار بکنار گذاشته اند تکالیف مکلفین و
احکام سید المرسلین را براهین و دلائلی از قیاسات باطله و آراء فاسدهٔ خویش اقامت نمودن گرفته اند آیات نص حدیث
نبوی میگذارید و طریق متابعت شخصی را میسپارید بهانه ضلالت را بر رشاد اختیار کنید و خطا را بر صواب
رجحان نهید

لَقَدْ زَادَنِی بِالنَّاسِ عِلْمًا تَجَارُبِی   وَمَنْ جَرَّبَ الْاَیَّامَ مِثْلِی تَعَلَّمَا
وَاِنِّی وَنَطْلَابِی مِنَ النَّاسِ رَاحَةً   لَکَالْمُبْتَغِی وَسْطَ الْجَحِیمِ تَنَعُّمَا
سَاَرْهَدُ حَتَّی لَا اَرَی لِی صَاحِبًا   وَاَنْجَدُ حَتَّی لَا اَلَاقِی مُتَهِّمَا

یعنی تجاربی که برای من در بارهٔ مردم روزگار حاصل آمد بر مراتب معرفت و خبرتی که بدیشان داشتم بیفزود و هر که زمانه
چون من بیازماید آنچه من آموخته‌ام بیاموزد و از این مردم امید راحت بردن و طلب آسایش نمودن چنان است
که کسی در میانه نار جحیم ناز نعیم خواهد عنقریب صحبت خلق چنان ترک گویم که در تمامت جهان یک آشنا نجویم و مسافرت بجد
بانسان گزینم که سپس یکباره تنها بنشینم

وَزَهَّدَنِی فِی جَمْعِیَ الْمَالَ اِنَّهُ   اِذَا مَا انْتَهَی عِنْدَ الْفَتَی فَارَقَ الْعُمْرَا
فَلَا رُوحَهُ یَوْمًا اَرَاحَ مِنَ الْعَنَا   وَلَمْ یَکْتَسِبْ حَمْدًا وَلَمْ یَدَّخِرْ اَجْرًا

یعنی من از آن ترک دنیا گفتم که خود بدیده تجربت و اعتبار نگریستم که انجام گرد آوردن اموال با آغاز رسیدن آجال
هم دوش آید یعنی مرد از صد که در اکتناز زخارفش پایان امل با فرمان اجل یکبار در رسید نه در این سرای از رنج
جمع حطام روزی تن آسانی نمود و نه پس از مرگ را نامی خوش و پاداشی نیک اندوختن توان است

اَرَحْتُ رُوحِی مِنَ الْاِیْنَاسِ بِالنَّاسِ   لَمَّا غَنِیتُ مِنَ الْاِکْیَاسِ بِالْیَاسِ
وَصِرْتُ بِالْبَیْتِ وَحْدِی لَا اَرَی اَحَدًا   بَنَاتُ فِکْرِی وَکُتْبِی هُنَّ جُلَّاسِی

یعنی از آن روز که مرا مقدمات رجاء توانگران و خداوندان کیاست جز یاس و نومیدی نتیجه نبخشید روان خود را
از رنج الفت مردم آسوده داشتن گرفتم و در کنج کلبهٔ خویش انزوا جستم و جز دوشیزگان افکار و اوراق کتب
همنشینی نگزیدم

خَلَقَ الْاِنْسَانُ فِی کَبَدٍ   بِوُجُودِ الْاَهْلِ وَالْوَلَدِ
کُلُّ عُضْوٍ فِیهِ نَافِعَةٌ   غَیْرُ عُضْوٍ ضَرَّ لِلْاَبَدِ
مُنْتِجٌ ذُلًّا وَفَقْدَ غِنًی   وَافْتِرَاحَةَ الْعَدَدِ
مَنْ یَمُتْ مِنْهُمْ یَذُقْ اَسَفًا   اَوْ یَعِشْ اَلْقَاهُ فِی نَکَدِ
عَاشَ فِی اَمْنٍ فَتًی عَزَبٌ   مُسْتَرِیحَ الْفِکْرِ وَالْجَسَدِ

یعنی انسان بوجود عیال و فرزندان همواره در ورطهٔ سختی گرفتار است از اندام و اعضا هر یک را که بنگری
نافع و سود مندش بینی مگر یک عضو مخصوص که خسران دائم و زیان جاوید از آن پدید آید نتیجه آن عضو آوردن ذلت و خواری است
و بردن ثروت و توانگری بسی جوز ها از بیضهٔ آن عضو بیرون آید که اگر یکی بمیرد کام انسانی با اندوه جاوید آمیخته
زهر آلوده دارد و اگر زندگی یابد بناچار باید در تکاپوی زندگانی او کوشد خنک آن جوانمرد عزب که روان
و توانش از چنین رنج و شکنج ایمن ماند و روح و پیکرش از طلب و تلاش مسکن و معاش براحت گذراند هم این غزل را
که بعذوبت سبک و لطافت اسلوب پایه تشویر تمامت غزلسرایان تازی است تار و پود معنی بدیع و لفظ ملیح
بسر انگشت فکرت آن نساج کارخانه سخن بر هم بافته آمد

نُورُ خَدِّکَ اَمْ تَوَقُّدُ نَارٍ   وَضَنَی جَفْنِکَ اَمْ فُتُورُ عُقَارِ
وَشَذَا رِیقِکَ اَمْ نَارِجُ مِسْکٍ   وَسَنَی ثَغْرِکَ اَمْ شُعَاعُ دَرَارِی
جُمِعَتْ مَعَانِی الْحُسْنِ فِیکَ فَقَدْ غَدَتْ   قَیْدَ الْقُلُوبِ وَفِتْنَةَ الْاَبْصَارِ
مُتَصَاوِنٌ خَفَرًا اِذَا نَاطَقْتَهُ   اَغْضَی حَیَاءً فِی سُکُونِ وَقَارٍ
فِی وَجْهِهِ زَهَرَاتُ رَوْضٍ تُجْتَلَی   مِنْ نَرْجِسٍ مَعَ وَرْدَةٍ وَبَهَارِ
خَافَ اقْتِطَافَ الْوَرْدِ مِنْ وَجَنَاتِهَا   فَاَدَارَ مِنْ آسٍ سِیَاجَ عِذَارِ
وَکَسَا الْعِذَارُ الْعَذْلَ مَجْنَی خَدِّهِ   لِیَرُدَّ عَنْ شَهْدِهِ رِیقَهُ الْمُعْطَارِ
وَبِخَدِّهِ نَارٌ جَمَّهُ وَوُرُودُهَا   فَوَقَفْتُ بَیْنَ الْوِرْدِ وَالْاِصْدَارِ
کَمْ ذَا اُوَارِی فِی هَوَاءِ مُحَبَّبٍ   وَلَقَدْ وَشَی بِی فِیهِ فَرْطُ اُوَارِ

یعنی بر عارض فروزانت این نور جمال است یا شعلهٔ نار و بر نرگس شهلایت این فتور بیماری است یا سکر عقار
و این نسیم نکهت دهان است یا شمیم مشک ناب و این برق لمعان دندان است یا شعاع دُر خوشاب
معانی حسن یکجا در وجودت موجود آمده و فنون دلربائی جمله بر خاطرت مکشوف افتاده و از اینروی روی تو
دام دلها است و جمالت فتنهٔ دیده ها آن غیرت خوبان را چندان جالت شرمگینی و انفعال باشد که چون کسی با او
سخن کند از شدت حیا و فرط آزرم دیده برهم نهد و در طمأنینت و وقار فرو شود در آن صفحهٔ رخسار الوان
شگوفهای گلزار از نرگس بیمار و گونهٔ گلنار و رنگ بهار نمودار است از بیم آنکه مبادا دست نظاره
گلی از لاله زار عذارش چیده گردد بر گرد گلستان روی حایطی از خط دمیده اش برکشیده مورِ آن
سبز پوشش تا بنگ نزدیک شدن سلسبیل از جای بجنبیدند تا از آن انگبین معطر دماغ خرد تر کنند ولی شعلهٔ رخسار
زبانه کشید و آن طالب لبان زلال زندگانی را از آن لذت جاودانی باز داشت نه یارای راه در نوشتنشان
باشد و نه نیروی بازگشتن تا چند در هوای وی درد عشق نهفته دارم با آنکه دود آه و سوز دل پرده از روی نهانیها
برانداختند و راز پنهان آشکارا ساختند علامه مقری گوید در تاریخ وفات استاد ابوحیان ما بین مردم اسپانیا

ومورخین آسیا اختلافست جمهوری از اهل مغرب فوت اورا در سوانح سال هفتصد و چهل وسه از هجرت رسول آورده
ولی اهل مشرق آن حادثه را در وقایع هفتصد و چهل و پنج هجری نگاشته اند و درین باب قول ثانی مقدم است چه انعالم
عظیم الشان در خاک ایشان درگذشته صلاح الدین که خود از معاصرین و متخبرین اوست و از اکابر ادباء شامات
بشمار رود در تعیین روز و ماه و شهر سال وفات وی چنین گوید سلطان علم النحو استاذنا الشیخ اثیر الدین خیر الانام

خدم هذا العلم مدة تقارب الثمانین وسلك من غرائبه وغوامضه طرقا متشعبه
الافانین ولم یزل علی حاله الی ان دخل فی خبر کان وتبدلت حرکاته بالاسکان
وتوفی رحمه الله تعالی بمنزله خارج باب البحر بالقاهرة یوم السبت بعد العصر
الثامن والعشرین من صفر سنة خمسة واربعین وسبعمائه ودفن من الغد
بمقبرة الصوفیه خارج باب النصر وصلی علیه بالجامع الاموی بدمشق صلاة الغائب
في شهر ربیع الاخر

یعنی حکمران فن نحو شیخ اثیر الدین دانشمند آفرینش هست سپس نام زید و عمرو بر زبان مران که با وجود وی از اسامی
معرفین دیگر کس سخن گفتن روا نیست قرب هشتاد سال از روزگار خویش در خدمت نحو صرف نمود و شعب مختلف
و طرق متشتت الجمله با قدم خبرت همی بسپرد تا رخت ازین سرای سپنجی ببرد و نام خویش در جریده گذشتگان در آورد
و از تلاش جهان عاریت آرام یافت و این واقعه بعصر روز شنبه بیست و هشتم ماه صفر از سال هفتصد و چهل و پنج
هجری در سرائیکه آن استاد را در خارج باب البحر از شهر قاهره بود اتفاق افتاد و فردای آن روز در گورستان صوفیه
که بیرون باب النصر هست بخاک رفت چون در ماه ربیع الآخر خبر فوت او بملک شام رسید مردم شهر دمشق در جامع
اموی انبوه شده صفوف جماعت راست کردند و بر آئین صلوة غائب از ارض شام بر میتی که در خاک مصر
مدفون بود نماز گذاردند مخفی مکشوف باد که فقهاء شیعه نماز بر میت غائب را روا نمیدارند و از عامه شافعی و حنبلی جائز
می شمارند دلیل این جماعت آنست که چون در سال نهم هجری نجاشی که فرمان گذار ملک حبشه بود جهان فانی بدرود نمود
رسول خدای با اصحاب فرمود امروز مردی صالح از جهان برفت برخیزید تا بروی نماز گذاریم یاران برخواستند
و با آنحضرت از مدینه بجنازه وی که در حبشه بود نماز گذاشتند این خبر که مروی طریقین و مسلم فریقین است
بر جواز صلوة غائب شاهدی محکم و دلیلی متین باشد علماء شیعی گویند مراد از صلوة در اینگونه روایات همان
معنی لغوی است که دعاء نمودن باشد و از طرق اهل بیت اخبار چند بر تحمل گواه آورند چنانکه در کتاب وسائل الشیعه
تالیف شیخ حر عاملی از محمد بن مسلم یا زرارة بن الاعین علی الاختلاف روایتست که صادق آل محمد سلام الله علیه فرمود
الصلوة علی المیت بعد ما یدفن انما هو دعاء یعنی نماز بر میت بعد از دفن نمودن عبارتست از آنکه در حق او
دعا کنند راوی گوید عرض کردم فالنجاشی لم یصل علیه النبی ص یعنی آیا رسول ص بر نجاشی نماز نگذارد فرمود
لا انما دعا له یعنی فعل حضرت صلوة میت نبود بلکه در حق او دعائی فرمود و این فتوی غیر صلوة بر قرائت
چه نماز بر قبر را جمعی از علماء شیعه بتفصیلی که در کتب فقه مسطور داشته اند جائز شمارند صلاح الدین این مرثیه را که

جامع جمله مصطلحات نحاة است و از تمامت مراثی شعرش امتیازی بکمال دارد در رثاء ابوحیان سروده

مات اثیر الدین شیخ الوری … فاستعر البارق واستعبرا
ورق من حزن نسیم الصبا … واعتل فی الاسحار لما سری
وصادحات الایك فی نوحها … رثته فی السجع علی حرف را
یا عین جودی بالدموع التی … یروی بها ما ضمه من ثری
واجری دما فالخطب فی شأنه … قد اقتضی اکثر مما جری
مات امام کان فی علمه … یری اماما والوری من ورا
امسی منادی للبلی مفردا … فضمه القبر علی ما تری
یا اسفی کان هدی ظاهرا … فعاد فی تربته مضمرا
وکان جمع الفضل فی عصره … صح فلما ان قضی کسرا
وعرف الفضل به برهة … والآن لما ان مضی نکرا
وکان ممنوعا من الصرف لا … یطرق من وافاه خطب عرا
لا افعل التفضیل ما بینه … وبین من اعرفه فی الوری
لا بدل عن نعته بالتقی … ففعله کان له مصدرا
لم یدغم فی اللحد الا وقد … فك من الصبر وثیق العرا
بکی له زید وعمرو فمن … امثلة النحو ومن قد قرا
ما اعقد التسهیل من بعده … فکم له من عسرة یسرا
وجسر الناس علی خوضه … اذ کان فی النحو قد استبحرا
من بعده قد حال تمییزه … وحظه قد رجع القهقری
شارك من ساواه فی فنه … وکم له فن به استأثرا
دأب بنی الآداب ان یغسلوا … بدمعهم فیه بقایا الکری
والنحو قد صار الردی نحوه … والصرف للتصریف قد غیرا
واللغة الفصحی غدت بعده … یلفی الذی فی ضبطها قررا
تفسیره البحر المحیط الذی … یهدی الی وارده الجوهرا
فوائد من فضله جمة … علیه فیها تعقد الخنصرا
وکان ثبتا نقله حجة … مثل ضیاء الصبح ان اسفرا
ورحلة فی سنة المصطفی … اصدق من تسمع ان خبرا

له الاسانید التی قد علت	فانسد فلن عنها سوی الدرا
ساوی بها الاحفاد اجدادهم	فاعجب لماض فانهم من طری
وشاعرا فی نظمه مفلقا	کم حرر اللفظ و کم حبرا
له معان کلها خطها	نثر ما یرقم فی فستر
انعد به من ماض لامر الردی	مستقبلا من ربه بالغفرا
ما بات فی ابیض اکفانه	الا و اضحی سندسا اخضرا
تصافح الحور له راحه	کم تعبت فی کلما سطرا
ان مات فالذکر له خالد	یحیی به من قبل ان ینشرا
جاد ثری واراه غیث اذا	مساه بالسقیا له بکرا
وخصه من ربه رحمه	توردها فی حشره الکوثرا

حاصل مراد آنکه استاد عالمیان شیخ اثیرالدین برد و مرگ خویش باره سحاب سرشک برافروخت و باران اشک بیارانید بیکر فنیم از این ابد وه عظیم نزار شد و از روز بدین صبحگاهی بهارکشت طیور خوش الحان در ماتم ابوحیان خواندگی آغاز کردند و بدین مرثیت راثیه آواز نوحه سرائی برکشیدند که ای چشمه چشم چندان با سنگ سرشاری کن که سیلاب جاریت با تربتیکه کالبد اثیرالدین فرا گرفته در پیوندد و آن خاک شریف سیراب نماید و بجای آب بخون همی جوشش کن در اینواقعه هایل را اقتضایش ازین است چه امامی در گذشت که خود بر تمامت ما و را پیشوا بود و دیگرانش پیرو آمنادی که تار و پود ابدان از هم متلاشی کند آن یگانه دوران ندا در داد چنانکه مبنی در آغوش گورش بخوابید ای افسوس که راهنمونی آشکارا در حجاب تراب پوشیده آمد بعهد وی تمامت اندام صحیح بود چون او در گذشت اعضا و جوارحش در هم شکست و شخص کمال که از وجود وی اشتهار داشت بمرگ او گمنام گشت حمای زینهارش از تطرق حوادث چنان امین بود که هر کس بدو پناه بردی از لطمه چرخ و صدمه سپهر محروس ماندی در جمع ابناء فضل بدانشان بهمانند آمد که کس را با وی در هیچ فنی جامعه اشتراک بر جای نماند بدان القاب که در صفت تقوی آورند در حق کس شایسته ندانند چه کردار بوحیان دستور متقیان بود و همیکه او با خاک گور در پیوست رشته صبر و پیوند شکیب بگسیخت اشد نحویین و جماعت معربین گریستن گرفتند پس از وی تسهیل ابن مالک بسی تعقید یافت چه او ملبسان تحقیق از صعاب آن کتاب بسی مشکلات آسان ساختی و مردم را بر حسب تبحر خویش بخوض کردن آن دریای شگرف دلیر کردی و بانتقال وی انکشاف معلقات دیگرگون گشت و ظهور معضلات دیگر باره بخفایا بازگردید ابوحیان را با جمیع ارباب فنون در صناعات ایشان شرکت است و بسا انواع علوم که ویرا در آنها هیچ انباز نباشد ابناء کمال را چنان سزاوار است که در این ماتم همی بگریند و آثار خواب یکباره از چشم بشویند براستی بدین مصیبت خود علم نحو در گذشت و فن صرف هدف حوادث آمد

بارق
مصاحب بارق
منتهی الارب

ولغت عرب بدان مردم قاصر در افتاد کتاب بحر محیط که او در صناعات تفسیر پرداخته غواصش غواص نور را جواهر فواید بخشد در بسیاری از عوائد علوم و دقایق فنون معصر خود مشار الیه بود و او در فن حدیث اسنادی بلند از مشایخ دانشمند رسید و ملتهای فراخته در جنب آنها پست مینمود و چون آن سلسله روایات در اجازات شاگردان بخشید ایشان را با محدثین سبق همدوش کرداینید آن سخنور فایق و شاعر مفلق را با الفاظ پیراسته است و معانی آراسته که به پرند ششتری بر تری گیرد جانم فدای آن دانشور پارسای که بمجس ارتحال رحمت کرد کارش استقبال کرد و سپیدی اکفانش بسبزی سندس مبدل گشت و حوران بهشت با دستی که بسی تصنیفات نوشت مصافحت نمودند اگرچه خود بمرد ولی نامش تا حشر جاوید باد باران غفران همی صبح و شام خوابگاه خاکش سیراب کناد و رحمت پروردگار تا بوری در کوثر بر روان پاکش مستدام باد

ابوالفضل الحازمی المنجم

از اکابر منجمین و حکما و از اعاظم متبحرین و فضلا است مولد و منشای وی بغداد است و در همان دیار بکسب فضایل و کمالات پرداخت و در بسیار طرق علوم متعلقه بنجوم گردید تا خود را بسر منزل مقصود رسانید و در آن فن احاطتی تمام و مرتبتی بی نهایت یافت علمای احکام گویند احکام و دلایل و قواعد نجومی را چنان عالم بود که هیچ حکمی از احکام وی در آن زمان تخلف ننمودی و هیچ اختیاری از اختیارات او را نتیجه بد حاصل نگشتی و رواج شهرت و صیت فضایل وی با روزگار الناصر لدین الله عباسی مقارن بود آورده اند که در سنه پانصد و هشتاد و دو هجریه سیارات سبعه در برج میزان که یکی از مثلثه هوائی است قران کردند بنابراین ابوالفضل استنباط کرد که اگر آن قران را تاثیر بتاخیر افتد از قوت و شدت خارج نباشد پس از دلایل نجومیه و سایر امارات علمیه براین معنی جزم کرد که بادی سخت وزیدن گیرد بحدیکه بنیان عمارات در ربع مسکون روی بانهدام نهد و اکثر قصور مشیده و ابنیه محکمه را آثار بر جای نماند چنانچه بزعم منجمین در طوفان نوح کواکب سبعه در یکی از مثلثه مائی قران کردند و دنیا را آب فرو گرفت و شد آنچه شد بالجمله چون این حکم از حکیم ابوالفضل در بغداد و سایر بلاد انتشار یافت بیشتر منجمین خداوندان احکام که در امصار دیگر بودند حکم او را متبع دانسته بر آن داستان یکرای شدند و در کتب تواریخ مضبوط است که حکیم اوحدالدین انوری ابیوردی نیز در همان تاریخ همین حکم را کرده و بدان تاثیر قوی خبر داد و چون این حکم هم از حکیم اوحدالدین در مرو و سایر اطراف اشتهار گرفت اغلب از اعیان منجمین و اصحاب احکام رای او را صواب شمرده بدان قول متفق شدند لاجرم شهرت آن حکم و شیوع آن خبر بطوری متقدم مردم گردید که منجمین آن سرزمین نیز در وقوع آن حادثه و حدوث آن واقعه متحد شدند و همگی ایشان را تصدیق کردند الا اشرف الدین عسقلانی که از فحول منجمین بشمار است و در آن زمان در مصر ساکن و مردی دقیق النظر و صائب الرای بود با جمله منجمین در این حکم آغاز خلاف نمود و بر ضد اقوال آنها شرحی بر نکات و نظراتی که در آن قران کلی با آن تاثیر معارضت و مقاومت داشت بنوشت و بر رد دعوی ایشان و اثبات کلام خود دلایل بسیار اقامه کرد که در ایام قران سبعه نسیمی نخواهد وزید تا چه رسد که ریاح عاصفه عالم را زیر و زبر کند مع القصه چون از ابوالفضل و سایر منجمین این حکم اشتهار یافت و گوشزد عالمیان گردید مردم سخت بترسیدند و از برای خویش در زیر زمین سردابها ساختند که بدان مکانها پناه برند و هم مغارها اختیار کردند تا در آن دامیه اموال و اثقال خود را

بدانجا نقل کنند برحسب مشیت کامله در شب موعود جزئی نسیمی نوزید که برگی را از درخت حرکت دهد و گویند ابقا تا پیروزی چراغی برنام افروخته بود و در آن شب آنقدر باد نوزید که آن چراغ خاموش شود باقتضای الکلام یجر الکلام چه نیکو مناسب است که در این مقام باشعار ابی تمام اشارت رود در سنه دویست و بیست و سه هجری المعتصم بالله عباسی فتح عموریه را وجهه همت ساخته بتجهیز لشکر تصمیم عزم داد منجمین آن سرزمین طالع حرکت را استخراج نموده از دلایل فلکیه و آثار نجومیه حکم کردند که در آن جنگ ابواب فتوح مسدود و رایات نصرت سرنگون خواهد شد بهتر که خلیفه از آن اراده دست تعرض کوتاه دارد و پای مکاوحت در دامن برچیند معتصم سخنان ایشان را وقعی ننهاده بمواقعه مبادرت جست قضا را در آن جنگ برخلاف عقیدت منجمین آیات نصرت و ظفر ظاهر گشت و سپاه خلیفه را فتحی نمایان شد ابو تمام شاعر بتعریض منجمین کمر بست و بتوبیخ ایشان لب گشود و این قصیده را انشاد کرد

السَّيفُ أَصدَقُ إِنباءً مِنَ الكُتُبِ   فِي حَدِّهِ الحَدُّ بَينَ الجِدِّ وَاللَّعِبِ

و ما بخواست خدا تمام آن اشعار را با ترجمه در شرح احوال ابو تمام خواهیم نگاشت بالجمله چون در زمان موعود هیچ حادثه بروز و از احکام اصحاب تنجیم اثری بظهور نرسید بالجمله ابو الفضل و سایر منجمین شرمناک و اندوهگین گشتند و مردمان زبان طعن برایشان دراز نمودند و ابو الغنائم محمد بن علی الواسطی در آن ایام این چند شعر را در نکوهش ابو الفضل منجم انشاد کرد

قُل لِأَبِي الفَضلِ قَولَ مُعتَرِضٍ   مَضَى جُمادَى وَجاءَنا رَجَبُ
وَما جَرَت زَعزَعٌ كَما حَكَمُوا   وَلا بَدا كَوكَبٌ وَلا ذَنَبُ
كَلّا وَلا أَظلَمَت ذُكاءُ وَلا   أَبدَت أَذًى مِن وَرائِها الشُّهُبُ
يَقضِي عَلَينا وَلَيسَ يَعلَمُ ما   يَقضِي عَلَيهِم فَذا هُوَ العَجَبُ
فارمِ بِتَقوِيمِكَ الفُراتَ وَالأُسـ   ـطُرلابَ خَيرٌ مِن أَصغَرِ الخَشَبِ
قَد بانَ كِذبُ المُنَجِّمِينَ وَفِي   أَيِّ مَقالٍ أَتَوا وَما كَذَبُوا
مُدَبِّرُ الأَمرِ واحِدٌ أَحَدٌ   لَيسَ يَنبَعُ لِحادِثٍ سَبَبُ
لا المُشتَرِي سالِمٌ وَلا زُحَلٌ   باقٍ وَلا زُهرَةٌ وَلا القُطُبُ
فَليَبطُلِ المُدَّعُونَ وَما صَنَعُوا   فِي كُتبِهِم وَليُحرَقِ الكُتُبُ

یعنی بزبان اعتراض با منجم عصر ابو الفضل جازمی بگوی که ماه جمدی و رجب بگذشت و آن حکم عجیب بظهور نپیوست تا دبنیاد کن وزیدن گرفت و نه کوکب و ذو ذنب نمودار گشت نه قرص خورشید تیره شد و نه شهب و نیازک پدید آمد شگفت تر آنکه تو در باره دیگران از آینده خبر دهی و آن خبر را صادق شناسی ولی از وقایعی که بر تو بگذرد هیچ خبردار نه ای و از انکشاف خطای خود آگاه نباشی خوشتر آنکه تقویم خویش در فرات اندازی و هم سطرلاب خود در آنجا افکنی زیرا که در اسطرلاب برنجین هرگاه فائده متصور شود آن است که خود از سطرلاب چوبین بهتر است براستی چه خوب دروغ منجمان فاش گردید کدام حکم آوردند که در آن دروغ نگفتند ایردم بچرخد مدبر امور خداوند یگانه است

بهفت کوکب سیاره آنها را در حوادث کون و فساد هیچ اثر نیست در آنهنگام که مشیت ازلی تعلق گیرد تمام این مؤثرات سبع چنان متاثر شوند که جملگی فنای محض گردند و نیست و نابود شوند نه از برجیس و کیوان نام بماند و نه ناهید و قطب باقی پس علمای احکام برآنچه در کتب نگاشته اند خوشتر آنکه قلم بطلان در کشند و تمامت تقادیم و دفاتر تنجیم با آتش بسوزند مخفی نماند که محققین مورخین و دقایق شناسان اصحاب تنجیم برآنند که آن قران از سبعه سیاره بوده است و شرذمه که آن قران را در ماسوای زحل دانسته اند از راه صواب دور افتاده اند همان خوشتر که هر کس در طی این مسئله برخطای قوم واقف گردد و قلم اصلاح در میان آورد و از عیبجوئی و خورده گیری کناره گیرد چنانکه ما نیز با خامه اعتذار مینگاریم در زمانیکه ملکزاده دانشمند وزیر علوم در آستان عاطفت ارکان محض امتثال امر همایونی کشیدن سیم تلگراف را وجهه عزم ساخت در خط آذربایجان بانجام مقصود ره سپر بود بدار السعاده زنجان درآمد مدت شش ماه در آن بلد اقامت داشت از نکایت تنهائی و کربت غربت خاطر فضیلت ذخایر والا را بجمع و تالیف کتاب فلک السعاده که همانا فلکی است مزین بنجوم سعادات مشغول نمودند و چون اسباب تالیف چنانچه باید و شاید فراهم نبود در مسئله قران ستة بر کتاب عقد العلی که در تاریخ کرمان است اعتماد جسته قرانرا در سوای زحل دانسته اند در این اوقات خجسته آیات که حسب الامر الاقدس الاعلی این مسائل شریفه و مطالب عالیه طراز اوراق و زیور اطباق میشود ملکزاده دانشمند وزیر علوم اشارت داده اند تا یتیمه دهر و نادره عصر خویشتن دوران ارشمیدس زمان نجم الملک میرزا عبد الغفار معلم علوم ریاضی با اهتمام تمام و دقت بی نهایت تقاویم سیارات سبعه را بجهة رفع این اختلاف استخراج کردند در سنه پانصد و هشتاد و دو تقاویم آنها از قراریست که ثبت میشود در روز اول محرم پانصد و هشتاد و دو تقویم شمس بوده است ا ط ی و تقویم زحل ه سط لح و تقویم مشتری ه لح ی پس معلوم شود که قران معهود در هر هفت کوکب بوده در برج سنبله یا میزان و آن نزدیک اواسط سال پانصد و هشتاد و دو بوده در ماه جمدی الاولی یا جمدی الاخری یا رجب یعنی وقتی که تقویم شمس نیز سنبله یا میزان بوده است پس این معنی کالشمس فی رابعة النهار روشن گشت که در آن سال کواکب سبعه قران داشتند و ظهیر الدین فاریابی در مدح رکن الدین طغرل بن ارسلان سروده است

اجتماع اختران دانی که در میزان چراست   خود نگو دانی که انجم نیت چه نیکو کرده اند
از برای قیمت یک ذره خاکپای تو   نقد هفت اقلیم گردون در ترازو کرده اند

مع الجمله آنچه وزیر علوم در فلک السعاده آورده است باقتضای وَلِكُلِّ حَكِيمٍ هَفْوَةٌ و هم باعتماد تاریخ کرمان با کتب قوم و رای جمهور مخالفت دارد مع القصه میر تقی الدین بن محمد بن شرف الدین علی الحسینی الکاشانی که دانشمندی یگانه و ادیبی فرزانه بوده است در تذکره موسومه بزبدة الاشعار و خلاصة الافکار که از مؤلفات اوست آورده که این حکم اگرچه از منجمین آن عصر واقع نگشت لیکن نکته سنجان آن زمان و حکمای آن دوران پس معلوم کردند که آن قران خالی از تاثیر نبوده منجمله آنکه چنگیزخان در همانسال در توران زمین بر قوم خود سروری گرفت و رتبهٔ آن یافت که طوق طاعت بر گردن دیگران نهد و هم در ممالک ایران اتابک محمد بن ایلدگز که مایه استحکام

قواعد و انتظام قوانین سلطنت سلطان طغرل سلجوقی بود در ذیحجه همان سال درگذشت و بعد از قتل طغرل بساط سلجوقیان در نوردیده شد و ملک ایران و بیشتری از ممالک روی زمین پرآشوب و فتنه گشت چنانچه مفصلاً در تواریخ مبسوطه مضبوط است ولی ملکزاده دانشمند در کتاب ملک السعاده اعتذار همچنین را غیر موجه دانسته است و در مقام رد و اعتراض برآمده گوید که من اولاً در طوفان نوح سخن کنم و گویم بر ارباب بصیرت و خبرت پوشیده نیست که تعیین زمان طوفان از کتب سیر و ملل بنهایت دشوار است و در تعیین وقت آن واقعه بجدی اختلاف اقوال است که تحقیق حق و تشخیص صواب متعسر بلکه متعذر است ثانیاً در باب تولد چنگیز خان سخن رانم و گویم گروهی که در تاریخ و سیر اقوال ایشان محل اعتنا و اعتماد تواند بود در میلاد چنگیز خان روایات مختلفه دارند بدان مثابه که ما به الاختلاف مقدار سی سال میشود و چنانکه خواند میر در حبیب السیر آورده است که چنگیز خان در زمان قران سبعه بر اوج خود ریاست یافت و تفاوت ریاست با ولادت سی سال است

اذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال

و اگر کسی در عبارت اصحاب احکام بدقت بنگرد واضح میشود که ایشان تولد چنگیز خان را بطالع میزان در زمان قران قیاس کرده اند چنانکه صاحب اثمار الاشجار در ثمره دوم در شرح آثار قران اعظم گوید مولودی که طالع ولادتش برج قران باشد پادشاهی شود که اقالیم روی زمین را در زیر نگین آورد و قیاس آن است که چنگیز خان بطالع میزان در آن وقت تولد یافته است بالجمله و لو سلمنا که میلاد چنگیز خان در ایام قران بوده است باز حکم ابوالفضل و انوری باطل است چه ایشان خرابی عالم را بریاح نسبت داده اند و حال آنکه بسیوف و رماح بوده است مع القصه وفات ابوالفضل منجم چون از محل صحیح بدست نیامد بایراد آن مبادرت ننمود

منتهی

ابن الصلاح ابو الفتوح نجم الدین احمد بن محمد بن السری

از فضلای یگانه و حکمای فرزانه بوده است و هم از خانواده اجلاء علماست اصل وی از همدان و مولد وی نیز همان سامان است و برخی گویند که در شمیساط متولد شده و هم در آنجا نشو و نما یافت بالجمله در بدایت تحصیل و اوایل روزگار جوانی از مسقط الرأس خویش ببغداد که محط رحال علما و حکما بود نقل نمود و هم در آنجا توطن جست و در نزد حکیم دانشمند ابوالحکم مغربی که مدرس مراتب حکمیه و رئیس بیمارستان عسکریه بود باستفادت بگذرانید و چندان در اکتساب علوم حکمیه و اقتناء فنون طبیه مواظبت جست که در آن صناعت شریفه رتبتی بنهایت و مهارتی بکمال پیدا کرد و در آن فن بر اقران و اشباه رتبه فزونی یافت چنانکه حکمای آن عصر و فضلای آن زمان ویرا زیاده ستوده اند و تصنیف و تالیفش را زیاده نافع و جامع شمرده اند و هر کس را در کتب قوم تتبع و تدربی است داند که در مصنفات و مؤلفات اطبا نام وی زیاده مذکور است و در شرحیکه بر قانون شیخ الرئیس نوشته اند کلمات وی زیاده ایراد شده است آورده اند که وقتی بعزم خدمت نورالدین محمود ابن عمادالدین زنگی بدان سده علیا شتافت یکچند در موصل نزد آن پادشاه بماند و از وی اکرام زیاده و انعام بسیار دید و در طبقات الاطبا مسطور است که حسام الدین تمرتاش بن ایلغازی بن ارتق از بغداد ویرا طلب کرده یکچند در نزد او بسر برد و از آنجا بدمشق رفت و در آنجا بدرک صحبت استاد خود ابوالحکم مغربی فائز شد و محض پاس نعمت تعلیم و ادای حقوق

شمیساط بفتح اول و فتح دوم و یاء مثناه تحتانیه و سین مهمله بعد از یاء و طاء مهمله شهری است در کنار فرات و هم قریه ایست در حلوان عراق من معجم البلدان

استادی در نزد فضلای دمشق همواره میگفت که استاد من ابوالحکم بوده و علوم طب و ریاضی و غیره را در نزد وی قرائت کردم و از بیانات وافی آن استاد استفادت نموده ام ابوالحکم را استماع آن سخنان که در معنی شکر احسان بود زیاده مسرت بخشید و هر لحظه بر عنایات سابقه زیادت آورد و همواره در مجامع و محافل که از فضلا منعقد میگردید گفتی اگرچه ابن الصلاح فنون ریاضی را از من آموخته است لیکن از فرط ممارست و مباحثت مرا و را رتبتی حاصل شده که میباید اینک من از وی استفادت کنم و در تحصیل مطالب عالیه از رای صائب و ذهن ثاقب او استعانت نمایم زیرا که در تحصیل مراتب علیه مرا اهمال و مماطلت بود و او را اکمال و مطالعت لاجرم در اینحال تلمذ بمعلم و تعلیم تلمیذ زیانی نرساند و نیز مورخ خزرجی از خط حکیم امین الدین ابی زکریا یحیی بن اسمعیل البیاسی نقل نموده که چون حکیم بیاسند و طبیب دانشمند ابن صلاح بشهر دمشق در آمد بخانه حکیم ابوالفضل اسمعیل بن ابی البقاء الطبیب منزل نمود و روزگاری بمصاحبت وی بگذرانید او را کفشی بغدادی بخت افتاد و بیاران ابوالبقاء گفت استادی خواهم که در صنعت کفاشی کامل باشد او را کفش دوزی که نامش سعدان بود دلالت کردند که او را استادان چیره تا بدانحل راه یافت او را بدید و از مقصود و مأمول خود شرح داد و هم کفشی جوی سپرد تا نمونه کار دانسته بدان اندازه بدوزد سعدان انگشت اطاعت بر دیده نهاده پس موعدی فیما بین معین شد که در آن وقت کفش را بابن الصلاح برساند ابن صلاح با اطمینان خاطر بخانه معاودت کرده بانتظار روز موعود میگذرانید چون موعد رسید و کفش نرسید ناچار ابن الصلاح نزد سعدان شده کفش خویش را از وی طلب کرد سعدان بعذری ناموجه متعذر شده اتمام آنرا بفردا حوالت داد روزانه دیگر نزد وی شد تا روز گذشته نگذشت روز سیم بدکه وی رفته با جد و اصرار کفش را خواسته بعد از گفتگوی بسیار با تعهد و التزام او را خاموش و مطمئن ساخته بخانه اش معاودت داد ملخص کلام آنکه بعد از خلف مواعید و نقض عهود کفش را دوخته بوی داد بعد از مدتی ابن الصلاح آن کفش فاسد را بدست گرفته و پائی در آن کرد تا صنعت استاد را نیک دریابد معلوم شد که در آن پا افزار اصناف معایب موجود و اقسام محاسن مفقود است چرمها دارد که از کهنه انبانی جدا شده بیکدیگر وصل کرده اند لونی دارد که با هیچ رنگ مشابهت ندارد محلی که بایستی عریض باشد طولانی کرده و جائیکه میباید طولانی باشد عریض نموده قطعه که محل انگشتان است تنگ کرده و جائیکه محل عقب است گشاد ساخته از آن صنعت ناپسند دلتنگ شده برآشفت که ای استاد ما قابل تر که مردم این شهر با این صنعت میستایند اعمال و اقوال این است پس حالت سایر اسکافان این شهر چگونه خواهد بود و چون این خبر بابوالحکم مغربی طبیب رسید این قصیده را از زبان وی بر سبیل مزاح بنظم در آورد و بسیاری از اصطلاحات منطقیه و الفاظ حکمیه و کلمات هندسیه در آن درج نمود و چون این قصیده در نهایت متانت و سلاست بود تمام آنرا با ترجمه نگاشتیم و هی هذه

مضى مصاب تأباه عقلی وصفه ... وأمر عجيب شرحه يا أبا الفضل
أبث اليك هنا ما أشكو مصابي ... وما قد لقيت في دمشق من الذل
قدمت اليها جاهلاً بأمورها ... على أنني خلصت بالعلم من جهلي
وقد كان في حلي تمسك في آني ... عليه زمان ما البس مجهد بي بغل
فهلت عسى أن يخلف الدهر مثله ... ودهنها ان القائي الحزن والسهل
فيا لك من نزل أذهبت بفقره ... ولله ما قاسيت من خلل النعل
فهل له يا سعد جلد بحاجة ... تحوزها شكر امرئ عالم مثلي
يجيء عسى تستحب اليوم قطعة ... من الادم المدبوغ بالعفص والخل

سمّی بضم اول و تشدید میم بروزن حمّی موضعی است در حجاز و سمای منسوب بآنجا مراصد

[illegible]

فی الشام ... | فیا لیتنی ما حططت بها رحلی
علی النبی فی حاق بین معشر | أعاشر منهم معشر الناس من شکلی

... | وادمعها فی الخد ...
بلغ من دمعی اذا ما رأیته | وقد جاء فی جلی منحرف الشکل

وانی ... لا اجله | فیا لیت انی قد بقیت بلا اجل
فهذا وما عدد بعض خصاله | فکیف احرز امر ادنیه قبلی

ومن عظم ما قاسیت من ... | لخاف علی جسمی من السقم ...
هذا عمل مذ تاملت شکله | علمت یقینا انه موجب قتلی

دیوقعنی فی علة ما اخال ان | یخلصنی منها زرود ولا مثلی

فلا تعجبوا مما دهانی فاننی
وجدت به ما لم یجد احد قبلی

حاصل معنی آنکه یا ابا الفضل هیبت و زینت من هیبت و هاتی است که عقل من در وصف آن حیران است و امور من و بلیات که شرح آن بسی شگفت است اینک روی توجه و تظلم بسوی تو آوردم تا مصائب و نوائبی که بر من وارد آمده و شکایت کنم و ذلت و حقارتی که در دمشق دیدم حکایت نمایم من که در علم و دانش رتبتی داشتم که بپای مروی آن از هر جهل و هر خطا مصون بودم بشهر دمشق در آمدم در حالتی که از امور آنجا جاهل و بی بصیرت بودم مرا پای افزاری در پا بود که از نمایدیی ایام از دست رفته و در کار خود درمانده بود با خود گفتم شاید روزگار از راه لطف آن پای افزار را اهمالی پدید آورد که آنرا خلیفه و جانشین گردد هیهات همال آنرا در زمین های درشت و اراضی ناهموار یافتن نتوانم تنگنا که در هوای خلیفه آن پای افزار سرو کارم با مردی ناکس و خسیس افتاد و الله الله از آن ناکس چه صدمات دیدم و چه زحمات کشیدم با آن ناکس که سعد نام داشت گفتم ای سعد در قضاء حاجت من بر من کرم کن و مانند من مرد دانا و فاضل را این بنگر ما و آن مرتبت و اختصاص جامع شواهد من آن است که پای افزار مرا از چرمی فراهم کنی که دباغت یافته و با مازو و سدر که رنگین شده باشد پس قبول این معنی کرده گفت بچشم و سر این خدمت بجای آورم چه با تو عطوفت و رأفت کردن بر هر کس که با خرد راه دارد فرض است سپس مبیت درهم براو بذل کردم و او دو ماه تمام مماطله و دفع الوقت بکار آمید و چون خداوند حکیم خواست که از چنگ وعده های بی اصل او رهائی یابم و گفتم یا سعد آیا وقت آن رسیده است که تهمارا پرداخته باشی پس مرا پای افزاری آورد با سینه تنگ و پاشنه معوج با کعبی که هلاک قدم و مرگ پای بود با هیئت و شکلی که حل آن بر ذهنها بسی دشوار بود و خداوندان خرد و اصحاب حل و عقد را عاجز و درمانده میساخت آنرا کعبی بود که خود بجانب قطب شمالی مایل بود در وقتی که سمت قطب جنوبی توجه داشت هر گاه از صحت کوئی گویم در اندام و پیکر آن پیدا نیست و اگر از فساد سخن رانی گویم در تمامت اصل و فرع آن پدیداست دو خط که در دو جانب آن کفش هست و با یستی متوازی باشند چندان مخالفت دارد که جزوی از آنها بجانب بالا رفته و جزوی بسوی نشیب فرو د آمده و چه بسیار عیبها داشت چه بسیار رخنه ها که گلوگیر و فشارنده پا بود و چه بسیار پاره های پوست در آن درج شده و قطعات نعل در آن پنهان بود و وصله ها را در آن ضروری و لازم دانسته تو گوئی رای وی آن است که انجام پای افزار بدون آنها ممکن نیست و بجان تو قسم که این معنی را بر خلاف یافته زیرا که ممکن است پای افزار بدون وصله ساخته و فراهم شود در قیاس مرکب آن نه چنان اختلال است که قضیه شرطیه و قضیه حملیه آن برای انتاج نتیجه صالح و در خور باشد شکل و هیات آن که برنده پا است نه مرا شایسته است که بدان صیانت پای نمایم و نه امثال مرا جنس کلیات آن آشکار نیست که از کدام جنس است و نوع آن معین نیست که از چه نوع است چه بهیچ چیز نمیماند و از هیچ نوع بحدی از حدود و فصلی از فصول ممتاز نبود در این پای افزار برای انجاح مأمول استعدادی بود و از عالم قوه بمقام فعلیت نیاید و اگر در جمیع کمالات و کل محاسن عدول کرده لامحاله دارای بعضی بود هر آینه تحمل میکردم لیکن چه سود که از کسوت حسن یکباره عاری است و از کلی و جزئی آن بی بهره مانده است شگفت آنکه نام ثمینک برای آن ثابت کنی در حالیکه سلب آن اسم شایسته تر باشد و هم قضایای آن عنوان در حقش درست آید اختلال هر یک از مقولات عشره

آنرا که می نگرم هیچیک را مفقود و نایاب نمی یابم چرم و تماجش که جوهر است محتمل است رنگش که از مقوله کیف است
معیوب است اندازه اش که از مقوله کم است فاسد است کدام قضیه منطقی و قیاس میزانی هست که اعتلال و کذبش
در باب این تنگی آشکار نیست هر برهان که بر پا افرازی و آثار آن اقامت کنی شرایط انتاجش نایاب چنین به از مقام
کیف ایجابش سلب است و در مقام کم حصر حیثیش کلی است اگر آنرا در آفتاب بداری تا از ظلش در سطح ارض
خطی رسم شود شکل مخروطی که میباید از راس آن احداث شود آن مخروط مانند چیزی خمیده باشد که نسبت ظل
انحراف جوید بهنگامیکه با فضای هموار و خشک ملاصق است در پای من مضطرب است و از طرفی بطرفی
می رود پس چگونه خواهد بود حالت من بیچاره در وقتی که خواسته باشم در گل و لای راه روم امر این کفش مرا
چنان حیران ساخته که گوئی دیوانه و مخبط شده ام ای برادران وای یاران سعدان عقلی برای من نگذاشته است
آنرا در دماغ ناخوشش در هر جزئی از جزئیات آن کفش و در هر امر از امور آن سفاهت و ضعف دماغ خود را
آشکار کرده است چه قدر مرد ناقص العقل خوار بمقدار بوده اقلیدس حکیم اگر زنده ماندی در شکل این پای
افزار عاجز آمدی زیرا که اشکال اینگونه اشکال از رتبه اشکال افزون و با مقام امتناع قرین است
تمام انبیا و اولیا و جمیع سوره قرآنی اگر مانعی نمیداشتم بسوی وطن و اهل خویش مراجعت مینمودم و آن
خائن زیان کار را از گرفتاری مظلمه خود رها میساختم و در شام اقامت نمی جستم تا از دست کفش دوز حیلت اندوز
با الم و درد و هم زبان سخن سرایم مدامیه اذیت دوستی گرفتار گشتم که زلال عمرم مکدر ساخته خدای تبارک
و تعالی مقدم چنین آشنا مبارک نفرماید چه قدر از تکلف وعده خاطرم رنجور ساخت من از دست این خونخوار
آن کشیده ام که حضرت کلیم از دست گوساله کشید ارسطالیس مبتلا میشد بگروهی که از او درخواست میکردند
که در هزل و کارهای بیمعنی با ایشان موافقت کند و بقراط بکاره و شداید بسیار دیده بود ولیکن هرگز
مثل آنچه من از این کفش دوز دیده ام ندیده بود و جالینوس را حال این بود که هرگاه پای افزار سیاه
پای او را می گزید بر هم سر که آن موضع را مداوا میفرمود و قسطای بن لوقا را حالت چنین بود که روزگار
عمر خود را با پای برهنه میگذرانید در برهنگی پای ملامت کوئی ابتلا نیافت و ابونصر را حال این بود که هرگاه
بزیارت گروهی میرفت و نعلین او مفقود میگردید بپای برهنه راه میرفت و خدا او بدان علوم مبتلا و گرفتار
نشده بزحمات ناشایست و چیزهای ناملائم مانند آن بلیاتی که از جهال و مردم نادان بدیشان رسید
همچنین است حال من از هنگامی که بشام فرود آمدم پشیمانی مرا دریافت پس همت بر آن گماشتم که بسوی
اهل خود برگردم و اگر در خانه خویش بودمی و در بغداد اقامت داشتمی در آنجا بتصرف و تازی من گرده
گروه بر میخواستند و هم در آنجا گرد من فراهم میشدند دوستداران من و طالبان علوم که آنچه من املا کنم
در رشته تحریر بیاورند پس کاشکی بزودی بآنجانب طیران میکردم کجا این آرزو انجام پذیرد مدرستی که در شام
بهار بلیه مبتلا شدم ایکاش آن شهر را قحط رجال خویش میکردم علاوه بر این صدمات اگر معاشرت میکنم تو میرا

که مسخ و هم جنس نیستند و خنساء شاعره با آنکه بسیار بر برادر خود صخر گریست بیشتر از من نگریست یا آبا الفضل چنانکه
از آن پای افزار دیدم مرا مریض و ناخوش کرده ایکاش پا نمیداشتم تا آنکه بمثل این پای افزار مبتلا شوم
آنکه شرح دادم بعضی از خصال و احوال این پای افزار بود پس در اینصورت چگونه می توانم خود را از
اذیت و آزار آن محروس بدارم و از جمله سختیهای بزرگ که بعلت تنگی آن دیده ام آن است که در بدنم
اسبابی و استعدادی فراهم شده که ترسم بعارضه رنجوری و سل مبتلا شوم از روی یقین میدانم که این
کفش مایه قتل من خواهد شد و بآن بیماری گرفتارم خواهد کرد که هیچ دوا و هیچ پرستار مرا سودی ندهد
زنهار زنهار زیاده از این حالم میرسید همین قدر میگویم بداهیه گرفتار شدم که هیچکس قبل از من بچنان داهیه
دچار و گرفتار نشده است انتهی پوشیده نماند که مورخ خزرجی در تالیف کتاب طبقات الاطباء
بر خود حتم داشته است که اطبا را طبقات قرار داده منتسبین هر شهر را در یک فصل و یک باب ذکر کند
با آنکه مولد ابن صلاح از همدان بوده است او را در عداد اطباء دمشق معدود داشته است و شرح احوال
وی را در جزو اطبای آن سرزمین آورده اینمعنی از مورخ خزرجی زیاده محل تعجب و حیرت شده است
ولی میتوان از این زلت معذرت جوئیم و جواب گوئیم که چون ابن صلاح در اواخر ایام زندگانی در دمشق
بسر برده و هم در آنجا وفات نموده بدانجهة آن طبیب فاضل را در طبقه شامیین منظور داشته است
مع القصه در سال پانصد و چهل و هشت هجری وفات کرد و در مقابر صوفیه مدفون گردید مؤلفات
و مصنفات مشهوره وی از اینقرار است که نوشته میشود شرح شفای شیخ الرئیس ابوعلی سینا کتاب فوز الاصغر
کتاب مجموعه مبسوطه در طب شرح ایضاح مقاله در شکل چهارم از اشکال قیاس حملی و این شکل را
منسوب بجالینوس دانند انتهی

ابن سمعون محمد بن احمد بن اسمعیل

از افاضل وعاظ دولت عباسیه است کلمات حکمت آموز و عبارات عبرت آمیز وی اشتهار تام دارد در ابتکار مضامین رقیق
و اختراع معانی بدیع خاطری وسیع داشت چون بر کرسی ارشاد قرار گرفتی و بر فنون مواعظ و زواجر لب گشودی و از آیات
بیم و امید و احادیث وعد و وعید سخن راندی قلوب قاسیه را مانند موم بگداختی و از عیون جامده چشمهای اشک جاری ساختی
در تاثیر کلام و کیفیت تصرفات و تصنیفات او عبارات بسیار بنظر رسیده حافظ ابوبکر خطیب در تاریخ بغداد وی را چنین ستوده
كَانَ وَاحِدَ دَهْرِهِ وَفَرِيدَ عَصْرِهِ فِي الْكَلَامِ وَلِسَانِ الْوَعْظِ دَوَّنَ النَّاسُ حِكَمَهُ وَجَمَعُوا كَلَامَهُ
یعنی ابن سمعون در فنون سخن و گفتار مواعظ یکتای زمان خویش بودی مردم کلمات بزرگانه و عبارات حکیمانه وی را گرد
آورده ضبط نمودندی احمد بن عبدالرحمن شیرشی این عبارات در مدح او گفته كَانَ وَحِيدَ دَهْرِهِ وَفَرِيدَ عَصْرِهِ
فِي الْإِخْبَارِ عَمَّا هَجَسَ فِي الْأَفْكَارِ وَلِسَانًا مِنَ الْأَوْلِيَاءِ الْأَخْيَارِ كَلَامُهُ فِي الْوَعْظِ نَافِعٌ وَنُصْحُهُ فِي
الْقُلُوبِ نَاجِعٌ وَمَجَالُهُ فِي تَصَارِيفِ الْكَلَامِ عَلَى الْخَوَاطِرِ رَحْبٌ وَاسِعٌ

حاصل معنی آنکه آن یکانه سخن آفرین را در اخبار از مافی الضمیر خاطری الهام پذیر بود و در مراتب وارستکی و مقامات سلوک
یکی از اولیای کزین بشمار میرفت وقتی که بر عرشهٔ موعظت قرار کرفتی سخنانی بس بلند کفتی و کلماتی سود مند سرودی
و چون کران لسان را در میدان نصایح بجولان آوردی و از اخبار رجاء و خوف فرو خواندی بوصف درجات و قصور
و نوید غلمان و حور دلهای حاضران بربودی و بشرح شدت نزع و سکرات و تفصیل کیفیت برزخ و عقبات در قلوب سامعان
لرزه افکندی و جمال الدین جوزی پس از القاب چند کوید وَكَانَ يُقَالُ لَهُ الشَّيْخُ النَّاطِقُ بِالْحِكْمَةِ یعنی او را
پیر حکمت پرداز کفتندی ولادت او در انجام مائهٔ سوم و آغاز مائهٔ چهارم از تاریخ هجری اتفاق افتاد کویند هم در زمان
طفولیت و صبا آثار خیر و علامات صلاح از ناصیهٔ او نمودار بود ارباب بصیرت و بزرکان طریقت از شمایل و مخایل
وی تفرس اثبت نموده بعلو شان و انتشار فضلش خبر میدادند ابو المظفر ناصر بن علی المطرزی و غیر وی از ابوبکر اصفهانی که
خادم شیخ شبلی است حکایت کنند که کفت وقتی شبلی در جامع بغداد نشسته بود و من نیز در خدمت وی حضور داشتم ناکاه ابن سمعون
بر مسجد وارد شد و او در آن روز هنوز زمان بلوغ در نیافته بود و مانند اطفال قلنسوه بر سر داشت وقتی که از محاذی
شبلی عبور داد همی خیره بنکریده و بهیچ جه بسلام و شرط احترام مبادرت نجست پس شبلی نظر بروی دوخته لختی تامل کرد
آنکاه روی با من نمود و کفت یا ابا بکر مَا تَدْرِي أَيْشٍ لِلَّهِ فِي هٰذَا الْفَتَى مِنَ الذَّخَائِرِ یعنی ای ابا بکر ندانی خدا را
در وجود این جوان چه ذخیرهاست این سخن پیوسته مرا در یاد بود تا آنکه آثار صدق و علائم حقیقت آن بظهور پیوست
دانستم که شبلی سخنی بفراست ایمان کفته و کلامی بلسان غیب سروده اصحاب طبقات آورده اند که ابن سمعون تحصیل
معارف و اخذ علوم در بغداد نمود و از پرتو افادات مدرسین و شیوخ آنملک تربیت یافت فن حدیث از عبدالله بن
ابی داود سجستانی و ابو عبدالله محمد بن مخلد دوری و احمد بن محمد بن مسلم مخرمی فرا کرفت و عهد ارشاد استاد طریقت ابوبکر
شبلی را ادراک کرد و از فیض توجه آن شیخ بزرکوار از صفای مرآت ضمیر و انعکاس حقایق امور بهره وافر یافت چنانکه بنوادر
و اخبار اینده غوی عنقریب اشارت رود و پیوسته در مجالس و محافل و مجامع واعظان دار الخلافه حاضر شده نکات صناعت
وعظ و رموز فن خطابت نیک بیاموخت تا آنکه در آن حرفهٔ شریف بمقامی عالی رسید بلکه خود در اینمعنی ضرب المثل کردید
چنانکه جمال الدهر و امام الادب ابو القاسم بن علی الحریری در مقامهٔ رازیه کوید فَلَمَّا حَلَلْتُ بِالرَّيِّ وَقَدْ حَلَلْتُ حُبَى
الْغَيِّ وَعَرَفْتُ الْحَيَّ مِنَ اللَّيِّ رَأَيْتُ بِهَا ذَاتَ بُكْرَةٍ زُمَرَةً إِثْرَ زُمَرَةٍ وَهُمْ مُنْتَشِرُونَ انْتِشَارَ الْجَرَادِ وَمُسْتَنُّونَ
اسْتِنَانَ الْجِيَادِ وَمُتَوَاصِفُونَ وَاعِظًا يَقْصِدُونَهُ وَيُحِلُّونَ ابْنَ سَمْعُونَ دُونَهُ
یعنی چون بشهر ری در آمدم بر حالتی که بند ضلالت از کمر و زانوی خویش بر کرفته حق از باطل شناخته بودم و عنان
نفس سرکش از مغوله هوا و هوس بر تافته بمنهج صلاح و صواب روی داشتم ناکاه بامدادی مردم آنملک دیدم که همی کروه
از پی کروه بشتابند بصفتیکه مانند ملخان پراکنده و از هم بپاشند و چون اسبان تندرو در تک و دو باشند و در
وصف واعظی ماهر با یکدیکر سخن رانند و ابن سمعون را در صناعت وعظ از و کمتر انکارند صاحب مرآت الجنان
حکایت کند که ابن سمعون در بدایت حال بنهایت فقر مبتلا بود و یکی از درویشان پریشان و مساکین بی سامان

بشمار میرفت و از پیشه وراقت کاتبی وجه معاش بدست میکرد و بامزد استنساخ و اجرت حرفه خویش روزکار میکذرانید
و او را مادری بود سالخورده که در قضاء حقوق زحمت و اداء اجزاء تربیت آن پسر هر کونه تکلفات و مشقات
تحمل مینمود و در هیچ باب از فرمان او سر نمی پیچید و مخالفت میل خاطرش جایز نمیداشت روزی بنزدیک
او در نشسته بود و بشغل مقرر و عمل موظف خویش می پرداخت و همی با آن عجوز خمیده صحبت میداشت در اثنای
سخن کفت ایما در بهوای زیارت بیت الله و لقای جمال کعبه خاطر من سخت پریشان دارد اکر بر این کمین فرزند
رئوف بذل عطوفت فرموده رخصت مفارقت میدادی بهر نحو که توانستی راه مکه پیش کرفتمی و در هر مکان مقدس
و مشهد مبارک تو را بشرط نیابت یاد آوردمی مادر ابن سمعون همینکه این تمنا از وی بشنید زیاده انکار آورد
و کفت ای پسر چکونه بدین عزیمت توانی کذشت بر حالتیکه نه تو را استطاعت آن هست که ساز رحل
و زاد مسافرت فراهم کنی و نه مرا مایه معیشت هست که تا هنکام بازکشت تو زنده مانم ابن سمعون از پس آن
سخن لب فرو بست و از شرح اشتیاق ضمیر خاموش نشست مقارن اینحال آن ضعیفه را خواب در ربود
چون لختی بکذشت ناکهان بر جست و کفت ای فرزند از پی عزم خویش بکذر و بر طی طریق حج همت کمار که
از جانب من هیچ ترا ممانعت نباید ابن سمعون کفت ایما در ترا چه افتاد که از صرف خیال من منصرف کشتی
و بفراق فرزند و تنکی معاش دل نهادی کفت ای پسر همین ساعت رسول خدا را بخواب دیدم
با من فرمود یا امة الله چرا فرزند خویش از آهنک دولت جاوید که عزیمت کاشته بود محروم ساختی و از سعادت
زیارت بیت الله باز داشتی زنهار ابن سمعون را از پی خیال خویش روانه دار که خیر دنیا و آخرت
وی در ضمن این سفر مندرج است اینک زنده و سعادتمند حالیکه حضرت نبوی مرا چنین نوید دلخوش داشته
پس ترا چکونه مانع توانم شد ابن سمعون را از تقریر این رؤیای صادق وجدی بی حد و نشاطی بی اندازه
حاصل کشت و در دم از جای بر جست و از مکتوبات خود نسخی چند که حاضر داشت ببازار برده بفروخت
و ثمن آن برای نفقات مادر بکذاشت و با قافلهٔ حاجیان راه مکه پیش کرفت اتفاقا در اثناء طریق
جمعی از دزدان بادیه ناکاه تاختن آوردند و دست تعدی از آستین تطاول بر آورده تمام زوار بیت الله
برهنه ساختند و جمیع احمال و اثقال کاروانیان بتاراج بردند ابن سمعون را چنان عریان نمودند
که جمله اندام وی حتی العوره مکشوف ماند خود کوید پس از وقوع این حادثهٔ عظیم در میان بیابان برهنه
و عریان ایستاده بودم و از غم انکشاف عورت و ظهور سوءت خویش بچنان انفعالی داشتم که از عهدهٔ شرح آن توانم بیرون شد
در آنمیانه مرا یکی از همراهان نظر افتاد دیدم عبائی در دست دارد که کوئی باندازهٔ قامت من بریده اند پس
پیش او رفته کفتم ای برادر بحال من بنکر و این عبا از من دریغ مدار آنشخص بمضایقه نرفت عبا بمن داد من آنرا نیمه
بر میان بستم و نیم دیکر بر دوش افکندم و دیدم در کوشهٔ آن نوشته بود يَا رَبِّ سَلِّمْ وَبَلِّغْ يَا أَرْحَمَ
الرَّاحِمِينَ این مکتوب بفال نیک کرفتم و کفتم امید میرود که عاقبت حال بخیر و صلاح پیوندد و سعادت

سلامت و دولت رحمت مرا مرزوق افتد در آن ایام بهنگام التهاب شعلهٔ جوع در میان مردم قافله همی طواف میکردم
تا آنگاه که در جائی سفرهٔ طعامی گسترده و یا خوان غذائی نهاده می‌یافتم پس در گوشهٔ نشسته پیوسته بدست و دهان غذا خوران
خوان و دیگر حاضران نظر میدوختم تا آنکه پارهٔ قرصی و لب نانی بجانب من می انگندند بدان قوت قلیل سد جوع مینمودم
و خود را از مهلکهٔ مجاعت خلاص میدادم بهمین تیره قطع مراحل نمودم تا بمیقات مردم عراق فرا رسیدم پس آنسا تر
دوش و عورت خود را بیک تعیل داده بجای لباس احرام بخویشتن بربستم و مشغول مناسک شده و ظائف حج
و عمره بپای بردم و شکرانهٔ توفیق آن عبادت بجای آوردم آنگاه روزی نزد یکی از بنی شیبه که مفاتیح بیت اقدس
بدست او بود رفتم و از عسرت حال و پریشانی روزگار خود شرحی با وی بازگفتم و داستان غارت اعراب و دیگر
شدائدی که بر من گذشته بود در میان آوردم چندانکه وی را به تنگدستی و بیمعاشی من رقت آمد آنگاه گفتم حالیکه بر سوء
حال من ترا آگاهی افتاد بر حسب اختیاریکه داری مرا اندرون خانهٔ مبارکه در آور تا در آنجا با خدای خود خلوت
گزینم و عرض حاجت و نیاز نموده انجاح مقاصد و اصلاح مفاسد خویش التماس کنم باشد که بیمن این خجسته مقام معلی
رحمت واسعه و فضل عمیم مرا شامل گردد آن مرد تمنای من بپذیرفت و بعد از خروج مردمان مرا داخل بیت نموده
در بر دیم بر بست پس من در آن مکان قدس و خلوت انس با حضرت رب العزة گرم راز و نیاز شدم و آغاز
تضرع و ابتهال نمودم و در طی مناجات این کلمات بر زبان آوردم که اَللّٰهُمَّ اِنَّكَ بِعِلْمِكَ غَنِيٌّ عَنْ اِعْلامي
بِحالي اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنِي مَعيشَةً اَسْتَغْنِي بِها عَمَّنْ سِواكَ یعنی بارخدایا علم تو بر حقیقت حال جهان محیط است
که بشرح مسکنت و اعلام فاقتم احتیاج نباشد بارالها از مائدهٔ انعام عام خویش مرا قسمتی نصیب کن که پس
بغیر توام حاجت نیفتد و از تمام ماسوای بی‌نیاز گردم خود گوید همینکه این دعا بر زبان راندم ناگاه آواز گویندهٔ را
شنیدم که از وراء من بدین دعا آواز برداشت که اَللّٰهُمَّ اِنَّهُ ما يُحْسِنُ اَنْ يَدْعُوكَ اَللّٰهُمَّ ارْزُقْهُ
عَيْشاً بِلا مَعيشَةٍ یعنی الها ابن سمعون ترا نیکو نتواند خواند و سود فقر از خسران غنا تمیز نتواند داد کردگارا وی را
عمری قرین فقر بخشای و فوائد نیازمندی بدو ارزانی دار همینکه این آواز شنیدم سخت در حیرت شدم و بهر طرف
نگریستم کسی بنظر نیاوردم و باخود اندیشیدم که این قائل خضر نبی یا یکی از ملائکه مقربین است پس دیگر باره بدعای خود
لب گشودم و هم آن هاتف قول خویش اعادت داد تا سه بار حال بدینمنوال گذشت پس وداع نموده از حرم
بیرون آمدم و جادهٔ عراق در زیر قدم آوردم اتفاقا در آن ایام الطایع لله عباسی یکی از جواری حرم را موجبی
بر خود حرام نموده بود ولی بیم آن داشت که اگر وی را از مجاورت دیگر جواری براند و همچنان مطلق العنانش
از درون حرم سرای بیرون نماید مبادا ابراندام عفافش آسیبی فرا رسد در اینباب با چندی از محرمان
خویش شورت کرد یکی گفت ابن سمعون واعظ عنقریب از سفر حج مراجعت نموده صلاح آنست که امیرالمؤمنین
این خادمه را بشرط زنی بدو بخشد تا کنون خاطر مبارک با حفظ ناموس کنیزک مقرون آید و هر دو غرض بحصول پیوندد
و دیگر حاضران مجلس بر این رای صواب آفرین گفتند خلیفه رخصت داد تا آن امر سرانجام دهند پس چند ایام

مرا با جمعی از عدول در آستان خلافت احضار نموده آنجاریه بر من عقد ببستند و با امتعه و اموالی بیرون حساب و اقمشه و اثاثی
افزون از شمار بسرای من فرستادند گویند پس از آنکه ابن سمعون اثر رؤیای ما در استجابت دعای خویش برای العین
مشهود افتاد همواره علی صدور المجامع و رؤس المنابر شرط سپاس بجای آوردی و از آن نعمت ناگهانی
پیوسته حدیث کردی و در ترغیب مردم بانقطاع از ماسوی و اقبال بمبداء بدان داستان شگفت احتجاج جستی
در شرح خصایص و مدائح وی حکایات بسیار و نوادر فراوان آورده اند یافعی گوید هر وقت قاضی ابوبکر و شیخ ابو حامد
که خود از رؤساء زمان و اکابر دوران بشمار میرفتند ابن سمعون را ملاقات مینمودند بتقبیل دست او مبادرت
میجستند و اینمعنی را دلیل سعادت و مایهٔ مباهات میگرفتند جمال الدین ابوالفرج واعظ گوید یکی از زهاد حکایت کرد
که نوبتی در واقعه دیدم که حضرت مقدس نبوی در جامع خلیفه نشسته و در پهلوی وی مردی جلیل القدر قرار گرفته
از یکی پرسیدم این کیست که در حضرت رسول چنین مقرب افتاده گفت او کلمة الله عیسی بن مریم است
همینکه حضرت مسیح را شناختم گوش فرا داشتم تا گفتار او با خاتم رسل درست فهم کنم پس شنیدم که در مقام فخر
چنین بعرض رسول رسانیدی که اَلَيْسَ مِنْ اُمَّتِي الْاَحْبارُ اَلَيْسَ مِنْ اُمَّتِي الرُّهْبانُ اَلَيْسَ مِنْ اُمَّتِي
اَصْحابُ الصَّوامِعِ یعنی آیا دانشمندان ترسا و رهبانان نصاری و خداوندان کلیسا از امت
من باشند در آن اثنا ابن سمعون داخل مسجد گردید همینکه حضرت او را دید بجانب مسیح توجه نموده فرمود
اَفِي اُمَّتِكَ مِثْلُ هٰذا آیا در میان امت خود مانند این مرد نشان داری عیسی از جواب فرو ماند و من
از خواب بیدار شدم بر ارباب خرد مستور نیست که صورت این واقعه خود از موضوعات و مجاعیل نماید
و گرنه از اضغاث احلام معده و دآید چه عیسی بن مریم بر حسب ظاهر شرع هرگز در حضرت رسول با چون او پیهای فرنگ
و کشیشان ارمن افتخار نجوید و دیرانیان ناقوس زن و صومعه نشینان زنار بند را مایهٔ مباهات نشناسد
و هم لفظ احبار که علماء یهود را موضوع است بدانشوران ترسا اطلاق نیاورد و با افصح عرب بچنین استعمالی
غلط سخن نکند بالجمله مردم عراق را در بارهٔ ابن سمعون عقیدتی گزاف بود بدانمثابه که او را در سلک اولیا
منظوم میداشتند و بسی کرامات و خوارق عادات بدو اسناد میکردند و بدعوی علم مغیبات و کشف ضمایر
در حقش لب میگشودند و ما از غرائب این عنوان چند خبر حکایت کنیم و صدق و کذب آنها بر عهدهٔ رواة
حوالت نمائیم ابن جوزی گوید رصاص زاهد را رسم چنان بود که هر وقت ابن سمعون را ملاقات کردی بیدرنگ
پای وی بوسه دادی سبب پرسیدند گفت وقتی در پای دختری که بخانهٔ من بود علتی که آنرا شوکه گویند ظاهر گشت
و من در درمان آن علت نمیدانستم شبی در واقعه حضرت رسول را دیدم و شفای شوکهٔ آن دختر از آن حضرت
سؤال و التماس کردم فرمود علاج پای وی در پای ابن سمعون است بدان واعظ سقط بگوی که پای خود
بدان موضع بمالد که البته او را بدین سبب بهبودی حاصل گردد صبحگاه نزد ابن سمعون شتافتم دیدم بپوشیدن
لباس مشغول است و اراده آن دارد که از منزل بیرون آید سلام کردم جواب داد گفتم بسم الله

شوکه
بالفتح سرخی است از علتی که بر اندام پیدا آید
منتهی الارب

[illegible] گردید با خود گفتم شاید او را حاجتی است در عقبش میروم و در اثناء راه خبر رؤیا بمیان آورده و پیغام رسول بیسکه ارم همی طی طریق نمود تا بدر سرای من رسیده و گفت بسم الله من بسرای وی دیده آن جاریه علیل بود او حاضر ساختم بر حالتی که جامه بر روی وی انداخته بودم پس پای خویش بر سر وی کشیده و بمنزل خود عود نمود و جاریه در حال از جای بجست بدانسان که هیچ آفتی بر پای نداشت و من از آن وقت تاکنون هر نوبت ملاقات ابن سمعون ناثر کردم بپا و آن کرامت پایش بوسم و این عادت را سعادت شناسم شرشی از محمد بن علی علاف حکایت کند که روزی در مجلس وعظ ابن سمعون حاضر بودم واو بر کرسی نشسته بزبانی فصیح وبیانی صریح از هرباب سخن رانده و در انذار و وعید و زجر و تهدید کلمات جانسوز گفتی و عبارات دلگداز آوردی و ابوالفتح قواس بجلوی کرسی وی نشسته بود و در اثناء موعظت ابوالفتح را خواب در ربود ابن سمعون در دم از سخن دم فروبست و همی خاموش نشست تا ابوالفتح از خواب بیدار گشت پس متوجه وی گردیده و گفت یا ابا الفتح الساعة رسول خدای را بخواب دیدی ابوالفتح گفت آری چنین است گفت چون حقیقت واقعه بر من مکشوف بود از سخن امساک نمودم تا ترا بسبب وعظ از فیض صحبت رسول محروم ندارم و کلمات آن بزرگوار مقطوع نسازم هم شرشی داین جوزی از ابوعلی هاشمی نقل کرده اند که گفت یکی از خدام طایع لله حکایت نمود که روزی طایع مرا امر کرده که ابن سمعون واعظ را در آستان خلافت حاضر ساز و من از وجنات حالات خلیفه آثار خشم و علائم غضب تفرس نمودم واو در میان آل عباس بشدت سورت و فرط طیش ممتاز بود پس برحسب فرمان مطاع کس از پی ابن سمعون فرستادم واو را حاضر ساخته خلیفه را آگاه نمودم چون خلیفه از آمدن او واقف گشت در مجلس خویش نشست وابن سمعون را بار داد وقتیکه او بحضور درآمد طایع را بالخلافت سلام کرده لب بنصایح و مواعظ گشود و گفت رُوِيَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ آنگاه از اخبار مرتضوی حدیثی روایت کرد چون آن خبر بانجام برد هم روایتی دیگر از آنحضرت آغاز کرد القصه در تمام زمان موعظت منقولات خویش بکلمه رُوِيَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ افتتاح نمود و چندین بار نام گرامی آن جناب عنوان کرد و در ضمن حکایت اتفاقات امم و قصص گذشتگان چندان از نصایح شافیه و عبارات بکیه و کلمات محرقه درج نمود که طایع را حالت دگرگون شده گریه بروی مستولی گردید و عویل بکاء برداشته الفقدر بگریست تا دستاری که بدست او بود از آب چشمش تر شد ابن سمعون از کلام امساک نمود و حقه از طیب آکنده بمن داد که طایع دهم من آن تحفه نفیس در نزدیک خلیفه بر زمین نهاده مراجعت کردم دیدم ابن سمعون از مجلس معاودت نموده پس تا خارج سرای خلافت ویرا بدرقه کردم و شرط تکریم و احترام بجای بردم آنگاه بحضور خلیفه عود کرده معروض داشتم ای سید و مولای من قبل از دخول ابن سمعون حمرت و اشتعال غضب از گونه مبارکت مشاهدت میشد و پس از ورود او برخلاف آن حالت جز رأفت خاطر و عطوفت قلب چیزی بظهور نرسید آن حدت را جهت چه بود و این رقت را سبب چه آمد گفت بما نمامان میکال

ابن سمعون
۱۶۵

بسمع ما رسانیده بودند که ابن سمعون در حق امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب زبان قدح دراز کرده همواره در بارهٔ آنحضرت سخنان ناشایست و کلمات ناسزا میراند او را احضار نمودم تا از طرز تکلم و کیفیت وعظش حقیقت این اسناد استنباط کنم اگر العیاذ بالله علامات انحراف ضمیر و سوء عقیدت از وی بظهور پیوست کیفری بسزا درکنارش نهم چون در مجلس حاضر شد و لب موعظت بگشود نخست چنانکه شنیدی بعبارت رُوِيَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ افتتاح کرد و دیباچه و خاتمه مواعظ خویش باسم آنجناب انتساب نمود و حال آنکه ممکن بود از روایات آنحضرت اعراض جسته اخباری از دیگر صحابه رسول رضوان الله علیهم در میان آورد پس چنان دانستم که آن اسناد قبیح از در سعایت بوده نه از روی حقیقت و او را ذیل عقاید از لایش اینگونه مفاسد منزه است و بمکن که عزم مستور ما بر خاطر او مکشوف افتاده اندیشهٔ اختبار و آزمون خویش با نور ایمان دریافته باشد در کتب مغازی و تواریخ مسطور است که در سال سیصد و شصت و هفت هجری عضدالدوله دیلمی پس از فوت پدرش رکن الدوله با لشکری انبوه عزمیت تسخیر عراق تصمیم داده متوجه بغداد گشت و عزالدوله بختیار بن معزالدوله از آهنگ آن یورش آگاه شد سلامت خویش مغتنم شمرده از دارالسلام بغداد بیرون تاخت و راه موصل پیش گرفت وقتی که عضدالدوله وارد بغداد شد و از فرار بختیار واقف گشت قصد موصل نمود و هرچند طایع لله خواست که با او در آن ایلغار همراه شود عضدالدوله رضا نداده خود با حاضران رکاب بختیار را تعاقب کرد و در حوالی موصل تلاقی فریقین افتاده جنگی عظیم در پیوست و بختیار را بخت یاری ننموده بدست عضدالدوله مقتول گشت و چون عضدالدوله از آن مهم فراغت یافت برابی تغلب بن ناصرالدوله تاختن برده قلمرو او در حیطهٔ تصرف آورد و تمام آن ملک با سعدالدوله بن سیف الدوله بازگذارد و خود بدارالخلافه مراجعت جست و خلیفه او را بتشریفات لایق و احترامات شایان امتیاز داد و طوقی مرصع که در آن زمان سلاطین درگردن بیکردند با چند پیرایه دانه نشان که برهیأت دستبرنجن بود و پادشاهان در دست مینمودند و نیز ستاد ورایتی که در آنعهد جز بولیعهد داده نمی شد بوی موهبت کرد الغرض وقتیکه عضدالدوله باکمال استقلال بر عریکهٔ حکمرانی عراق استقرار یافت فرمان داد تا در تمام کوچه و بازار بغداد ندا در دادند که پس از وعاظ و قصاصین کس بنقل اخبار صحابه و فضایل یاران رسول لب نگشاید و هر کرا نیت استحقاق و قصد احراز ثواب است بقرائت کلام الله توسل جوید و رضای حق سبحانه و تقرب رسول در ضمن آن عبادت بی ریا طلب کند و چنانچه کس بهوای تعصب طریقت و حمیت مذهب راه مخالفت پوید و از مناقب انصار و مهاجرین حدیثی گوید البته کیفر آن نیت فاسد بشمشیر سیاست حوالت رود و خرمن عمر آن آشوب جوی بدست دژخیمان آتش خوی بسوزد و این مدارا موجب آن بود که قبل از استیلای وی بر عراق در میان شیعه و سنی محض عناد مذهبی غبار فتنه بالا گرفته کار بر پیکار کشید و جمعی کثیر از طرفین مقتول آمده و دیار بسیار سوخته شد و از اموال و اثاث و سامان بغدر بتاراج رفت که از قید ضبط بیرون بود و عضدالدوله از مادهٔ نزاع و منشأ فساد استفسار نمود معروض داشتند

دژخیم
بر وزن اقلیم جلاد و خونریز
گوینده
برهان

که اصل باعث و حقیقت شورش اینهمه سفک دماء و اتلاف نفوس و اعطال مساجد و منابر و قصه خانان کوی و بازارند
که از طرفین بر حسب عقاید خویش نقل مناقب صحابه بعضاً من دون بعض نمایند و در میان صدر اول از اکابر مسلمین صحابه
اصحاب دعوی تضاد و معادات کنند و سفهاء عوام بهم بشورانند و بقتل و غارت یکدیگر دلیر سازند عضد الدوله
بر حسب مصلحت ملکی منادی در کوچها انداخته آن جماعت را از صعود منابر و استجماع معابر نهی فرموده و
در آن باب چنانکه اشارت رفت تاکید و تهدید آورد و اتفاقا در آن ایام نوبتی ابن سمعون در جامع بغداد بر کرسی
بر کرسی نشسته جمعی کثیر و جمی غفیر بروی انبوه شدند و آن خطیب فرزانه بمواعظ حکیمانه لب گشود و حق تبلیغ ادا نمود
و شرط نصایح بپرداخت وقتیکه این مخالفت صریح با آن منع شدید بسمع عضد الدوله رسید عظیم غضبناک شد
و ابو الثناء را که یکی از مقربان بارگاه عضدی بود مأمور داشت تا ابن سمعون را احضار نماید ابو الثناء گوید
من بر حسب فرمان از دنبال وی کس فرستاده او را بمنزل خود خواندم وقتی که بوثاق من وارد شد او را
مردی با هیبت و نیک منظر دیدم و بی اختیار از پی تعظیمش بپای ایستادم و در کنار خویش جایش معین ساختم
او نیز بی پروا در آن مقام قرار گرفت و دلیرانه بهم زانوی من نشست پس مقدمات احضار در میان آوردم
گفتم ایها الشیخ ترا در حضرت شهنشاه بمخالفت امر و ترک طاعت متهم داشته اند و خاطر وی بر تو سخت آشفته
و خشمگین ساخته اند و البته خشونت خلق و غلظت خوی و شدت بطش وی شنیده و مقام جبروت و سطوت وی
چنانکه باید دانسته پس هنگامیکه در حضور در آئی نخست بتقبیل آستان مبادرت نمای پس در مکالمات انواع
خضوع و تلطف بظهور آور و از رعایت آداب حضور و اعمال رسوم مقرره هیچ فرو مگذار و هم تمام توجه قلب مدرکا
پروردگار کن و حراست خون خویش از خدا التطلب باشد نظر رحمت حق ترا دریافته از چنگ چنین شیری غضبناک
نجات بخشد ابو الثناء گوید همینکه این مراتب بشنید گفت الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ لِلَّهِ هر ملک و ملکوت و غیب و شهود
بدست خدای تعالی است بی فرمان او هیچ امری بوجود و ظهور نپیوندد آنگاه بپای خواسته با وی رفتم تا بقرب
حجره عضد الدوله رسیدیم گفتم تو در اینمقام لختی بپای تا من دخول را رخصتی حاصل کنم هان ای شیخ بهوش باش
و طریق حزم از دست مگذار و از جای خویش حرکت منمای تا من بنزد تو مراجعت کنم و سخنان گذشته دیگر باره
بروی اعادت دادم بر حالیکه بیم آن داشتم که مبادا بدست من آن هنرمند یگانه را آسیبی رسد چون بحضور درآمدم
و اراده استیذان نمودم ناگاه دیدم ابن سمعون بر پهلوی من ایستاده اینهمه تقریرات که در خیرخواهی و صلاح اندیشی
وی رفت جمله را یاوه انگاشته پس در حضرت عضد الدوله نخست روی بجانب سرای بختیار نموده این آیت
قرائت کرد بسم الله الرحمن الرحیم وَكَذَٰلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَىٰ وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ
أَلِيمٌ شَدِيدٌ حاصل مفهوم آنکه چون قهر خدای سبحانه بر ستمکاران قری در گیرد و چنین کند همانا
بطش کردگار بس دردناک و شدید است آنگاه متوجه جانب عضد الدوله گردیده این کریمه بخواند
بسم الله الرحمن الرحیم ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ

یعنی پس از آن جماعت شما را بجای نشینان ایشان فرمودیم تا چگونگی کردار شما را بنگریم پس بوعظ و زجر شروع نموده
از اخبار غفلت زدای و آثار قساوت پیرای و نصایح راحت سوز و سوانح عبرت آموز آنقدر نقل کرد که عضد الدوله را
با همه غلظت قلب و فظاظت طبع رقتی غریب دست داد و روی خویش با آستین جامه بپوشانید و من آنچنان حالت از
سالیان دراز تا بدان وقت از او ندیده بودم از تاثیر سخن و گرمی نفس ابن سمعون بسیار در عجب شدم پس آن سحر
پرداز سخن آفرین بحجره من مراجعت نمود و عضد الدوله مرا گفت همین دم به بیت المال رو و سه هزار درهم مأخوذ
داشته با ضمیمت ده جامه فاخر از البسه قیمتین بنزد ابن سمعون بر و جمله را بوی تسلیم دار اگر از قبول آنها امتناع جست
بگو شهنشاه فرموده که این اموال بر فقرا اصحاب خویش متفرق سازی و اگر آن خلعت و انعام بپذیرفت
در حال او را گردن زن و سرش نزد من حاضر کن ابو الثناء گفت از شنیدن این کلمات خوف و رعب
بر من مستولی گشت و زیاده در بیم شدم که مبادا اهلاک آن واعظ متعظ بدست من جاری گردد پس با نفقت
که عضد الدوله مأمور داشته بود نزد ابن سمعون شتافتم و با او گفتم که مولای ما ترا اسلام رساند و گوید این درهمها را
در نفقه خویش مصروف نمای و بدین جامها اندام شریف مستور نمای گفت یا ابا الثناء مرا بدین دراهم
و اثواب هیچ حاجت نیست چه این لباسها که اکنون من پوشیده ام مدت چهل سال است که پدرم برای من بریده
وقتی که از منزل خود بیرون آیم آنها را در پوشم و چون بخانه انصراف جویم آنها را یک یک پیچیده در موضعی محفوظ
گذارم چنان پندارم که این البسه مرا تا سرانجام عمر کفایت کند و به دیگر اثواب و اقمشه دنیا نیازم نیفتد و اسم
از متروکات پدر خانه مرا بمیراث رسیده که پیوسته بکرایه مسکون است و اجرت آن دار مرا برای نفقات
یومیه و رفع حاجات اتفاقیه کافی باشد با این بی نیازی دائم و غناء قناعت با نعام و تشریف سلطانم چه حاجت
گفتم یا شیخ حالیکه خود بدینها محتاج نیستی پس بحسب امر شهنشاه آنها را در میان فقرا و مستحقین اصحاب خویش تقسیم نما
گفت میان اصحاب من کسی مستحق این اموال نیست خود اصحاب شهنشاه بدانها محتاج ترند خوشتر آنکه این موهبت
فیما بین اتباع موکب و ملتزمان رکاب تسهیم شود ابو الثناء گوید چون پیغام ولینعمت بگذاردم و پاسخ بر طبق ارادت
شنیدم با انبساطی تمام و نشاطی وافر بحضرت عضد الدوله بازگشتم و صورت ماجری بی کم و کاست بعرض
رسانیدم عضد الدوله نیز از آن معنی خورسند و خوشحال گشته بلسان شکر گفت الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي سَلَّمَهُ
مِنَّا وَسَلَّمَنَا مِنْهُ یعنی ستایش خدایرا که او را از سیاست ما حراست فرمود و ما را از جنایت وی سلامت بخشید
ابن سمعون را کلمات حکیمانه و نصایح واعظانه بسیار است مردم قصار عبارات و انواع حکم از دهان وی
التقاط کرده در کتب و خواطر خویش درج و ضبط مینمودند منجمله گفتی رَأَيْتُ الْمَعَاصِيَ نَذَالَةً فَتَرَكْتُهَا
مُرُوءَةً فَاسْتَحَالَتْ دِيَانَةً یعنی ارتکاب گناهان را فرومایگی و ناکسی یافتم پس محض مردمی و کرامت
طمع آنها را ترک کردم و این حالت بتقوی و دیانت انجامید گویند چون فصل بهاری میرسید میگفت
مَرْحَبًا بِزَائِرٍ لِبَاسُهُ حَرِيرٌ وَأَنْفَاسُهُ عَبِيرٌ وَكُلُّهُ وَعْظٌ وَتَذْكِي

فقد فطانة کرانه و فقدان کتاب و فقد محرر ... کردید

یعنی خوش آمرزی که جامه وکسوتش از پرنیان و نسیم و شمیمش عنبر بارخود و سراپا موعظت رطب اللسان است در شرح مقامات حریریه این کلمات از سخنان او نقل افتاده اِنَّ القَلبَ بِمَنزِلَةِ المِرْآةِ فَاِذا اَصابَها لَطخَةٌ عُولِجَتْ بِالتُّرابِ فَاِنْ زادَتْ زِيدَ مِنها مِن حُثاثِ الآجُرِّ فَاِنْ زادَتْ جُلِيَتْ بِالحَديدِ فَاِنْ زادَتْ عَلى ذلِكَ حَتّى رَكِبَها الصَّدَأُ لَمْ يَكُنْ لَها بُدٌّ مِن عَرضِها عَلَى النّارِ حَتّى يَتِمَّ جَلْوُها یعنی دل بمنزله آینه است پس اگر اندک آلایشی در آن پدید گردد باروغن آتش باید معالجت نمود و اگر زیاده باشد باید سائیده و مسحوق آجر بر زینت اضافت کرد و اگر بیشتر باشد باید باآهن صیقلی ساخت و اگر چندان زنگ گرفته باشد که بدین معالجات زدوده نگردد ناچار باید بشعر عرضه آتش ساخت تا از آن بر گذرد و آلایش صافی گردد مراد آن است که اگر قلب را از غبار علایق و تیرگی شواغل حجابی طاری نگردد حقایق امور و عکوس اشیاء در آن تجلی کند و اگر آنرا از قبول انعکاس حاجبی عارض شود علاج آن جز بصیقل عبادات و اعمال ریاضات صورت نبندد و پس باندازه کثرت موانع و معاصی بر شدت ریاضت و زحمت افزودن باید و اگر غفلت و قسوت بدان پایه رسد که بهیچوجه رفع نگردد البته علاج آن بدست فرشتگان غلاظ و شداد حوالت رود ابوالحسن شهرزوری گوید وقتی از وزیر مهلبی دختری خورد سال بمرد و وزیر از فوت او بسیار افسرده و غمگین گشت و از شدت حزن واندوه هیچ آرام گرفتن نمی توانست مردم دسته دسته برای تعزیت بحضرت وی درآمدندی و تسلیت گفتندی تا آنکه ابن سمعون وارد شد و بدین کلام نفیس او را خطاب کرد که صَبْرًا اَيُّها الوَزيرُ عَنِ الرَّيحانَةِ الَّتي اخْتارَ اللّهُ لَكَ المَثوبَةَ عَلَيها عَلَى الاِسْتِمْتاعِ بِها یعنی ای وزیر صبور و شکیبا باش در مصیبت آن ریحانه که خدای سبحانه برای تو ثواب خود را برحیات وی برگزید و بر حسب حکمت بالغه در عزای او جزای صبر بخشیدن را بر تمتعات وجود وی مزیت نهاد وزیر را آن سخن مطبوع مؤثر افتاده زیاده خورسند شد و تسلی گرفت . زکافی الکفاة صاحب بن عباد نقل است که گفت ابن سمعون را شنیدم که در موعظت گفتی سُبْحانَ مَنْ اَنْطَقَ بِاللَّحْمِ وَبَصَّرَ بِالشَّحْمِ وَاَسْمَعَ بِالعَظْمِ یعنی پاک و منزه است خداوندیکه خلق را با گوشت گویا ساخت و با پیه بینا نمود و با استخوان شنوا فرمود همانا ابن سمعون این حکمت عالیه و کلام قدسی را از منبع علم و مصدر کمال اخذ و انتحال نموده و در اینباب بر حکم علوم و معجزات مرتضویه دست برآورده چه این سخن گوهر گیتی افروز علی التحقیق از لسان حقایق بیان امیرالمؤمنین علی صلوات الله علیه سعادت صدور یافته و اکنون در سلک کلمات قصار از کتاب نهج البلاغه بدین ترتیب منظوم است که اِعْجَبوا لِهذَا الاِنْسانِ يَنْظُرُ بِشَحْمٍ وَيَتَكَلَّمُ بِلَحْمٍ وَيَسْمَعُ بِعَظْمٍ اما تکلم بعضو لحمانی خود محسوس و مشهود است و مراد از شحم چنانکه ابن ابی الحدید معتزلی تصریح نموده رطوبت جلیدیه باشد که شعاع بصری از آن خارج شده با عیان مرئیات اتصال جوید و احساس حاصل گردد

دیا بشباح مبصرات بتوسط هوای شفاف در آن انطباع یافته ادراک میسر شود و مراد از عظم استخوانهای چهارگانه لطیفه است که در وراء پرده صماخ در فضای بطن ثانی از بطون ثلثه اذن واقع شده و هر یک را در السنه اطبا بمشابهت نامی معین گشته و آن اسامی در کتب تشریح بدینگونه مشروح است عظم مطرقی عظم سندانی عظم رکابی عظم عدسیه یکی از افاضل عصر را شنیدم که می گفت این عظام در کتب شارحین اسلام بهیچوجه نام نبوده اطبای اروپا که در صناعات حسیه بنهایت مهارت و کمال حذاقت پیوسته اند این عظام را بآلت دقیقه و بین تعیین نموده و علیهذا کلام امیرالمؤمنین را در باب آن عظام کمی از کرامات عظیم توان شمرد در تاریخ وفیات الاعیان مسطور است که ابن سمعون در منتصف شهر ذی القعده از سال سیصد و هشتاد و هفت هجری در بغداد از دار فانی بعالم جاوید رخت بربست در جامع منصور بر او نماز گذارده در خانه اش مدفون ساختند و در یوم پنجشنبه یازدهم شهر رجب از سال چهارصد و بیست و شش هجری نعش او را از آن موضع نقل داده در باب الحرب نزدیک مقبره احمد بن حنبل بخاک سپردند گویند با آنکه از هنگام دفن او تا روزیکه مدفنش برای نقل بشکافتند قریب چهل سال گذشته بود از اعضا و جوارح و اکفان وی اصلا تغیری مشهود نیفتاد و این معنی نیز در معتقدانش مزید کرامات محسوب گشت از وی تصنیفی جز کتاب مجالس یافت نشد نوشته اند که تمام احادیث و روایات و اخباریکه در آن کتاب ایراد کرده از ضعف سندات اند و اصلا خبری مرسل در آن مندرج نیست لفظ سمعون که نام نیای وی بوده مغیر اسمعیل است او را الحنت باسمعیل تسمیت کرده اند رفته رفته تحریف و تحریر بدانکه راه یافته تا صورت آن باسمعون بر زنة فعلول درپیوست

ابن جنی ابو الفتح عثمان ابن جنی الموصلی النحوی

امام اهل عربیت و از اعیان علماء ادب معدود است سید مرتضی و سید رضی را که از اکابر رؤسای علمای امامیه معاصر بوده ولادت وی پیش از سال سیصد و سی در موصل اتفاق افتاده و پدرش جنی از غلامان رومی و مملوک سلیمان بن فهد بن احمد ازدی موصلی بوده چنانکه خود در این ابیات بدان اشارت کند

فَاِنْ اُصْبِحْ بِلا نَسَبٍ فَعِلْمي فِي الوَرى نَسَبي ... عَلى اَنّي اَؤُولُ اِلى قُرُومٍ سادَةٍ نُجُبِ
قَياصِرَةٍ اِذا نَطَقوا اَرَمَّ الدَّهْرُ ذُو الخُطَبِ ... اُولاكَ دَعا النَّبِيُّ لَهُمْ كَفى شَرَفًا دُعاءُ نَبي

حاصل مضمون آنکه اگر مرا شرافت نسب و مجدت عصب حاصل نباشد باکی نیست چه پیوند ادب که برتر از هر حسب است مرا مرزوق افتاده با آنکه مرا بقبیله از دو که خود از اشراف و مهتران قبایل معدود و منتسب است آنان قومی باشند که چون تیغ زبان از نیام کام برای کلام برکشند زمان پر فتن زبان از سخن درکشد و از راندن هر مقال ساکت نشیند حضرت رسالت درباره آن جماعت بدعا لب گشود و آنقوم را بنیکی یاد فرمود ایشان را دعای رسول مختار برای مباهات و افتخار پسندیده باشد و از هر موجب امتیاز بی نیاز سازد نقل است که ابن جنی در نزد ابو علی فارسی روزگاری دراز تلمذ نموده و هم دیوان متنبی بر متنبی قرائت کرده و از افاضات

آن استاد هنرپرور بر دقایق و نکات اشعار آن دیوان اشعار یافت سپس بر آن دیوان شرحی آورده خود در آن
شرح گوید وقتی در عتاب بن شخصی در حضرت متنبی او را از این شعر که از نتایج افکار متنبی است سوال نمود یا د
هواك صبرت ام لم تصبرا بروی وقتی آورد و گفت چگونه با بودن لم جازم الف در لم تصبرا ثابت مانده
و حال آنکه اصول و قوانین صرفیه چنین اقتضا کند که لم تصبر با سقاط الف باشد متنبی در جواب گفت هر گاه ابو الفتح
ابن جنی در این محضر حضور داشت همانا این مسئله ترا جوابی کافی ایراد کردی پوشیده نماند که اشکال شعر متنبی را جواب
آن است که کلمه لم تصبرا در اصل لم تصبرن موکد بنون خفیفه بوده و نون آن در حال وقف با لف بدل شده
زیرا در وقف نون خفیفه را مقتضی قانون صرفی با لف ابدال کنند چنانکه اعشی گفته ولا تعبد الشیطان و
الله فاعبدا که در اصل فاعبدن بوده نون را با لف بدل کرده ولی صاحب دمیة القصر در مقام تجلیل
و تعظیم ابن جنی گوید ولیس لاحد فی فتح المعضلات وشرح المشکلات ما له سیما فی علم الاعراب
ومن تامل مصنفاته وقف علی بعض صفاته وکان یحضر عند المتنبی ویناظره فی شیء من النحو
من غیر ان یقرأ علیه شیئا من شعره انفة واکبارا لنفسه والمتنبی یقول هذا رجل لا یعرف
قدره کثیر من الناس و از این کلمات چنین مکشوف گردد که ابن جنی از متنبی اکتساب و اخذ فنون ادبیه
ننموده و دیوان متنبی را بروی قرائت نکرده بلکه در مجلس متنبی حاضر شدی و در مسائل و مطالب نحویه
با وی مناظرت و مباحثت نمودی بدون آنکه از اشعار متنبی از وی چیزی استفادت کند سیوطی در کتاب
طبقات النحاة گوید ابن جنی را القواعد و اصول تصریف معرفت و استحضار بیش از قوانین نحویه بود
و سبب آن بود که در بدایت و آغاز تحصیل ملازم ابو علی فارسی گردید با خذ مسائل ادبیه و اصول اشتقاق و صرف
در محضر وی چندی اشتغال جست و هنوز بدرجه کمال نرسیده بود که مدرس استاد را مفارقت نموده در جامع
موصل حوزه درسی فراهم آورد و روزها در جامع نشستی و بر تلامذه و اصحاب خود مسائل نحویه املا نمودی
اتفاقا روزی استادش ابو علی از حوالی مدرس وی عبور نمود چون نظرش بر آن جمع افتاد و از صورت حال
آگاه گشت ابن جنی را مسئله از مسائل صرف پرسش نمود ابن جنی از جواب آن فرو ماند و در حضور اتباع خویش زیاده
خجل گشت آنگاه ابو علی وی را بدین خطاب عتاب آورد و گفت تزببت وانت حصرم یعنی دعوی
مویزی میکنی در حالیکه خود غوره باشی ابن جنی را کلام استاد مؤثر افتاده در حال حوزه خویش فرو گذاشت
از آن پس سالیانی دراز همه روزه در مدرس افادهٔ ابو علی حاضر شدی تا آنکه در فن اشتقاق و تصریف
زیاده ماهر و کامل گردید و پس از وفات ابو علی کوکب اقبال ابن جنی طالع گردیده آوازهٔ فضل و دانش وی
در جمیع بلدان انتشار یافت و در دار السلام بغداد در مکان ابو علی مسند تدریس بگسترد و در وسادهٔ افادت
متکی گردید شغل تدریس و ریاست علمیه بروی مسلم گشت و بقیهٔ روزگار خویش بتالیف و تصنیف بگذرانید
عمر بن ثابت ثمانینی و عبد السلام بصری و ابو الحسن سمسمی از تلامذهٔ او معدود آیند ابن خلکان از بعضی حکایت کند

که ابن

که ابن جنی از یکچشم ناپینا بود و از این اشعار که بوی نسبت دهند این معنی مکشوف گردد

صدودك عنی ولا ذنب لی … یدل علی نیة فاسدة
فقد وحیاتك مما بکیت … خشیت علی عینی الواحدة
ولولا مخافة ان لا اراك … لما کان فی ترکها فائدة

حاصل معنی آنکه اعراض نمودن تو از من در حالتی که مرا گناه و معصیتی نیست بر نیت فاسده دلالت کند بجان خودت
سوگند از شدت گریه و فرط اندوه که مراست بر این یکچشم خویش زیاده بیمناک باشم و اگر خوف آن نبود که از دیدن
روی تو محروم مانم همانا از کثرت بکا این یکچشم را نیز نابینا مینمودم چه در واگذاردن او فایده مترتب نگردد ولی بعضی
این روایت استوار ندانند و این اشعار با بو الحسن علی بن منصور دیلمی نسبت دهند مع القصه در بغداد روز جمعه
بیست و هشتم صفر از سال سیصد و نود و دو وفات یافت و بروایت ابن اثیر جزری در سیصد و نود و سه
از این جهان رخت بر گرفت او را در شونیزیه که بمقابر قریش معروف است قرب مزار استادش ابو علی
فارسی بخاک سپردند و او را تصانیف و مؤلفات مفیده بسیار است آنچه از آنها ضبط گردیده بدین شرح است
کتاب خصایص در نحو سر الصناعه منصف شرح تصریف ابی عثمان المازنی کتاب تلقین در نحو
کتاب التعاقب والکافی فی شرح القوافی الاخفش کتاب المذکر والمؤنث کتاب التمام فی شرح شعر الهذ
لیین و کتاب المنهج فی اشتقاق اسماء شعراء الحماسه و مختصر فی العروض و مختصر فی القوافی کتاب المسائل
کتاب المحاضرات والتذکرة حجابیه کتاب مختار تذکره ابی علی فارسی کتاب المقتضب فی المعتل العین
کتاب محاسن العربیه کتاب المحتسب فی اعراب الشواذ شرح الفصیح کتاب اللمع کتاب التنبیه کتاب [illegible]
کتاب التبصره شرح مستغلق الحماسه شرحین علی دیوان المتنبی گوید ابو اسحق شیرازی اسامی کتب خود را
از اسماء کتب ابن جنی اخذ کرده چه او را نیز مهذب و تنبیه و تبصره و لمعه است و کتاب لمع ابن جنی در اصول و قواعد
نحویه است و جماعتی از اعلام علما مانند خطیب تبریزی و ابن خشاب نحوی و شیخ ابو بکر خفاف و سید ابو البرکات
عمر بن شریف نحوی لغوی و گروهی دیگر آن کتاب را شرح نموده اند و جنی بکسر جیم و تشدید نون است

شیخ ابو الحسن علی بن جعفر خرقانی

از ابدال و اوتاد و از افاخم زهاد و اهل حال است بطیب خلق و کرامت نفس سرآمد مشایخ زمان و بخصایل پسندیده
وصفات ارجمند یگانه عرفای دوران بود فضایل صوری و کمالات معنوی را باهم جمع داشته و بر مقامات
شریعت و اسرار طریقت دانا بوده در نفحات الانس و بعضی از کتب سیر مسطور است که انتساب آن عارف
کامل در تصوف بسلطان العارفین بایزید بسطامی رسد ولی جماعتی از اهل معارف و سلوک این نسبت را
صحیح ندانند و گویند نسبت در اصطلاح اهل عرفان درست نیاید مگر آنگاه که مرید بی واسطهٔ غیر باستماع کلمات
و دریافت توجهات از مرشد نموده باشد و از زمان وفات بایزید تا ولادت آن شیخ کامل بشاهد مقال گذشته بود

وهم تصریح مولوی رومی برین تصحیح شهادت دهد که گفته
از پس آن سالها آمد پدید — بو الحسن بعد از وفات بایزید
گاه و بیگه نیز رفتی بی فتور — بر سر گورش نشستی بی حضور
تا مثال شیخ پیشش آمدی — تا که بی گفتی شکالش حل شدی

بهرحال شئون معارف و مقامات سلوک وی زیاده از آن است که محتاج به بعضی از اطناب باشد چه اکثر از افاضل مشایخ عرفا که بسر منزل طریقت بار گشوده اند اخذ معارف و کسب فواید از آن عارف کامل کرده اند و از برکت افادات وی مرتبهٔ اعلی و مقام بلند یافته اند چنانکه بعضی از کلمات آینده بوضوح می پیوندد و در شرح اخبار و تفصیل آثار وی آورده اند که بایزید در عرض سال یکبار بزیارت رباط دهستان که مردمان او باش و رزل در آنجا سکنی داشتند رفتی به فراز تلی که در آن حوالی بود بایستادی و نفس بر کشیدی چون کسی که استشمام بوئی خوش نماید مریدان از شیخ بایزید سوال کردند که دیر زمانی است هرگاه که در حضرت شیخ بدین مکان رسیم انبساط مینمائیم حالت آنکس را که استشمام رایحه کند و ما را از استنشاق هوا هیچ از هیچ سوی بر دماغ نرسد فرمود نیکو دریافتید من از این قریه که مردمان بی تقوی منزل دارند بوی مردی میشنوم که نامش علی و کنیتش ابو الحسن است و چند سال بعد از وفات من بیاید درخت نشاند و زرع کند و بار عیال کشد و مردمان را بطریق خیر ارشاد کند و لحظهٔ از یاد خدا تعالی غافل نباشد و مولوی نیز در دفتر چهارم از مثنوی این حکایت را باندک تغییری مشروحاً منظوم نموده که یک دو بیت آن است

هم در آنجا ناله مشتاق کرد — بوی را از باد استنشاق کرد
گفت زین سو بوی یاری میرسد — کاندرین ده شهریاری میرسد
بعد چندین سال میزاید شهی — میزند بر آسمانها خرگهی
رویش از گلزار حق گلگون بود — از من او اندر مقام افزون بود
چیست نامش گفت نامش بو الحسن — حلیه اش را گفت ز ابرو و ذقن
قد او و رنگ او و شکل او — یک بیک را گفت از گیسو و رو

و چون از این بشارت بایزید یکصد و سه قرن بر آمد و سنین هجرت نبوی بسیصد و چهل و هشت رسید در خرقان که از قرای بسطام است متولد شد با آنکه پدرش مردی دهقان بود و در خرقان بکار زراعت همی مشغولی مینمود ابو الحسن برحسب قابلیتی که در نهاد داشت بتحصیل علوم شریعت و تکمیل سلوک طریقت مایل گشت و کسب علوم را پیش نهاد خاطر ساخت و در آن باب ترقیات کامل حاصل کرد و در ایام تحصیل همواره با نیکمردان و خداوندان تقوی مراودت مینمود و زمانی از اخذ علوم فارغ نمی نشست پیوسته با طهارت و عبادت گذرانیدی و بجز آنکه توتی قوت حیوانی را حفظ نمودی تا بکه در زمرهٔ فضلا و فقهای عصر در آمد و مشهور و معروف گشت مدتی متمادی روزگار زندگانیش بدین وتیره میگذشت تا بواسطهٔ جاعتی آن خبر که از بایزید اشتهار داشت گوشزد وی گشت وقتی را بتربت بایزید گذار کرد فاتحه برخواند و بر حالش تغییر کلی راه یافت دانست که آن مقصود و منظور که او را اکنون ضمیر است در آن مقام قرین انجاح گردد و پس بعد از آن گاه و بیگاه بتربت بایزید رفتی چنانکه نقل است که دوازده سال نماز خفتن در خرقان بجماعت گذاردی آنگاه پیاده روی به بسطام نهادی و نزدیکی تربت بایزید بعبادت مشغول گشتی و دست تضرع بدعا بر داشتی و گفتی خداوندا چه شود که از آن منزلت و رتبت که بایزید را دادهٔ مرا نیز بی بهره نگذاری آنگاه بخرقان مراجعت کرده

نماز صبح را با طهارت بجماعت دریافتی و بدین بیان دوازده سال در هر شب سه فرسنگ راه رفتی و مراجعت کردی پس از آن زمان معهود شبی آوازی از تربت بایزید بر آمد که یا ابا الحسن گاه آن آمد که بنشینی و معاشرت کنی تا انفاس قدسیه تو خلق برکت جویند چنانکه در نظم این حکایات مولوی گفته

بانگش آمد از حظیرهٔ شیخ حی — ها انا ادعوک کی تسعی الی

پس بر اثر آن صدا برفت و نزدیک قبر بایستاد در حالتی که تغییر کلی بر او راه یافته بود گفت ای پیر طریقت مرا که

بدین طریق راهنمونی کنی — همی خواهم که مردی عامیم وا ز علوم شریعت بهره ندارم و قرآن نیاموخته ام

دیگر باره آوازی بر آمد یا ابا الحسن انچه در ایام سلوک مرا رسید بیشتر از برکات تو بود گفت چگونه میشود که ترا روزگار عمر بسالهای دراز قبل از من بوده از قبر صدائی بر آمد آری چنین است اما در زمان حیات هرگاه که از مرز خرقان می افتاد بچشم سر میدیدم که نوری از آن سرزمین بر می شد و در آن هنگام مرا در ضمیر حاجتی بود که بیست و سه سال میگذشت که انجاح آنرا متمنی بودم و قرین اسعاف نمی گردید ناگاه هاتفی بر من بانگ زد که ای بایزید حرمت آن نور شناس و بدرگاه خدا تعالی شفاعت بر انگیز تا حاجت روا کردی پرسیدم آن نور از آن کیست گفت نور بنده خاص ما ابو الحسن و من آن نور شفیع خود کردم آن حاجتم که در سی سال بر آورده نگشته بود روا کردم در اینحال شئون خود از دست مده و در اینجای مقیم باش و مردمان را بطریق خیر ارشاد کن و اقامت شعار خود ساز شیخ ابو الحسن گوید چون بمراجعت خرقان و نشستن اجازت یافتم اطاعت را پیدا رنگ روی براه آوردم از آن زمان که بخرقان رسیدم در بیست و چهار روز تمام قرآن را بیاموختم و در فن قرائت درجه بلند یافتم بروایت دیگر همان گام که روی براه آورد آغاز فاتحة الکتاب کرده چون بمکان خود رسید تمام قرآن را بر خواند سپس طریق خواندن او را تکمیل نمود اگرچه بعضی از فضلای عرفا لفظ عامی را معانی دیگر نمایند و گویند او را غرض از لفظ عامی مطالب دیگر بوده و خواندن و آموختن قرآن را بچیز دیگر تعبیر کنند از آن روی شیخ ابو الحسن در آن هنگام که بتربت بایزید میرفت از فقهای عصر و فضلای زمان محسوب میشد چنانکه در عنوان ترجمه بتحصیل وی اشارت رفت سپس طالب مقامات معنوی و کمالات نفسانی گردید چنانکه مسطور افتاد در تربت بایزید فتوحات و مکاشفات باطنی از برای وی حاصل گشت مع الجمله پس از اینحالت که بر وی ظاهر گردید در خانقاه خود مقیم گشت و بزرگان زمان و فضلای دوران با وی مراودت مینمودند و از بیانات وی استفادت میکردند سلاطین و وزرای عصر را همواره با وی مکاتبات و مراسلات بود و از بلاد بعیده روی بحضرتش مینهادند چنانکه در تذکرة الاولیا مسطور است در هنگامیکه سلطان محمود بن سبکتکین از کین خواهی خوارزمشاه و ضبط آن ممالک فراغت حاصل نموده عنان عزیمت بجانب مقر معهود انعطاف داد از آنکه صیت معارف و آوازهٔ سلوک آن عارف کامل بگوش سلطان رسیده بود زیاده حضورش را شایق گردید فرمان صادر گشت که موکب سلطانی بسمت بسطام در حرکت آید چند در آن مکان آسایش نمایند ملازمان آستان فرمان سلطان را اطاعت کرده از آن سو نهضت نموده در نزدیکی خرقان سراپرده پادشاهی را برپای نمودند و چون یکدو روز خود لشکر بان

ازرنج راه بر آسودند سلطان یکی از خواص خود را بفرمود تا نزد شیخ رود و گوید پادشاه قصد این ملک نداشت
الا آنکه درک صحبت و زیارت آن عارف کامل را نماید و زیاده بر سیدن حضور ما تجشم نمی اگر بر آمدن انکار آورد
این کریمه بر وی بخوان اَطِيعُوا اللهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُولِی الْاَمْرِ مِنْكُمْ فرستاده چون پیغام برسانید
شیخ رفتن نزد سلطان را عذر آورد و فرستاده چنانکه مأمور بود آیت بخواند شیخ گفت محمود را بگوی که ما چنان
در اطیعوا الله مستغرقیم که همواره از اطیعوا الرسول سر خجالت بر زمین داریم تا با ولی الامر چه رسد چون پیغام
بسلطان محمود رسید او را گریه دست داد بعضی از خواص خود را گفت برخیزید که بخانقاه وی رویم که او از آن
اشخاص نیست که ما گمان برده ایم یقین است که نزد ما نخواهد آمد پس ایاز را طلبیده حکم فرمود جامه سلطنت در پوشد
و ده کنیزک را بلباس غلامان بیاراید و خود اسلحه چنانکه رسم اسلحه دار بود در بر گرفت و بفرمود تا کسی دیگر از ملازمان
سلطنت همراه نباشد ایاز بر رسم پادشاه حرکت کرده سلطان مگر چو اسلحه داران در پیش می رفت تا نزدیک
خانقاه شیخ رسیدند و بدانجا در آمدند و سلام دادند شیخ همچنانکه نشسته بود و برنخواست و رد سلام نکرد
و در ایاز ننگریست و احترام سلطنت بروی ننمود سلطان محمود بدو گفت ای شیخ چرا شرط ادب بجای نیاوردی
و از برای تعظیم سلطان برنخواستی ایشم دام تذویر است شیخ گفت که دام تذویر هست اما مرغ آن تو نخواهی بود
پس دست سلطان را گرفته گفت آنرا که بر خلق جهان پیشی داده اند تو ئی پیش آی و بنشین سلطان بنشست
و از هر سوی سخن در پیوست در آن اثنا گفت یا شیخ مرا سخنی گوی گفت نامحرمان را گو از اینجا بیرون روند
تا محرمانه سخن در میان آید سلطان محمود دانست که شیخ آن معانی دریافته و او را شناخته سلطان اشارت کرد
کنیزان که متلبس بلباس غلامان بودند بیرون روند و معدودی دیگر که از ملازمان همراه بودند آنها را نیز رخصت
انصراف داد و بمعذرت لب گشود پس از صحبت بسیار گفت مرا از اخبار بایزید که بتو رسیده است حکایتی گوی
گفت بایزید خبر داده است هر که افعال و اقوال مرا متابعت نمود و مرا دید از جرگه اشقیا خارج گشت سلطان گفت
من این سخن باور ندارم مگر قدم و شان بایزید از پیغمبر زیادت است که بوجهل و بولهب و چندین مردم دیگر
که منکر رسالت و نبوت او بودند آنحضرت را دیدند و جمله در جرگه اشقیا بودند شیخ گفت ای محمود ادب
نگاهدار و سخن را روی از انصاف مگردان پیغمبر را بدان نظر که باید ندیدند مگر معدودی از اصحاب خاص
سلطان گفت دلیل بر این مطلب چه داری این کریمه برخواند وَتَرٰهُمْ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ
سلطان محمود را از آن تحقیق و بیان خوش آمد گفت مرا پندی ده گفت بر نگاهداشتن چهار چیز همت بر گمار
اول زهد و پرهیز دوم نماز جماعت سیم سخاوت چهارم شفقت و مهربانی بر خلق خدای سلطان گفت
مرا دعائی کن گفت در پنج وقت نماز دعا میکنم که اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنَاتِ کاری کن که در عداد
مؤمنین معدود گردی گفت دعای خاص بگو گفت عاقبت محمود باد پس سلطان بدره زر نزد
شیخ نهاد از آنکه وقت چاشت نزدیک بود شیخ نیز قرص جوین در نزد سلطان گذاشت و گفت از این غذا بخور

سلطان لقمه از آن بر دهان گذاشته با زحمت زیاد بخائید چون خواست فرو برد گلوی سلطان را گرفت و نتوانست
ناچار لقمه از دهان بیرون آورد شیخ تبسم کرده گفت میخواهی که این بدره زر ما را نیز گلوگیر شود پس سلطان گفت
اگر دلجوئی مرا خواهی این بدره بر گیر که مرا بدان حاجتی نیست و خود با نیت خالص بفقراء ده سلطان گفت مرا
از آن خود چیزی بیادگار بخش شیخ پیراهنی ملبد که در بر داشت از تن خود بیرون کرده نزد سلطان گذاشت
پس سلطان از جای خواست که شیخ را وداع گفته بمقر سلطنت رود شیخ نیز بپای خواست و از احترام سلطان
چیزی فرو گذاشت نکرد بدو گفت زمان ورود توجهی نکردی و حرمت منظور ننمودی اکنون این همه کرامت چیست
شیخ گفت ابتداء با رعونت و آخر از در انکسار و خضوع و تواضع در آمدی و اکنون بفروتنی و درویشی میسر دیدی
و آفتاب دولت فقر و فنا در تو تافته است جای پیش از این احترام و تواضع است پس سلطان از نزد وی بیرون رفت
و او را حالت دگرگون بود و پس بر آثار و اطوارش تغییر کلی راه یافت مسطور است که در همان ایام که سلطان محمود
رایات سلطنت بسمت غزنین انعطاف داد چنان اسباب فراهم گشت که همت بر غزو کفار هند بر گماشت و
عزیمت سومنات کرد چنانکه آن حکایت خود مشهور و معروف است و عسجدی مروزی درین قصیده گفته است
تا شاه کامران سفر سومنات کرد   کردار خویش را علم معجزات کرد   بزدود نام کفر جبار از لوح دین
شکر و دعای خویشتن از واجبات کرد و در آن واقعه روزیکه حربی سخت واقع گردید لشکر اسلام را اندک ضعفی حادث
روی داد در اثنای گیر و دار سلطان بگوشه رفت و از اسب فرود آمد و روی نیاز بر زمین نهاد پس از تضرع و زاری
پیراهن شیخ را که همراه داشت بیرون آورده بر روی دست گرفته گفت خداوندا اگر صاحب این جامه را در نزد تو
آبروئی است بدان آبرو ترا قسم دهم که لشکر اسلام را بر کفار ظفر ده و عهد کردم که آنچه غنیمت مرا قسمت شود در راه درویشان
و فقرا ایثار کنم در آن اثنا در لشکر کفار رعد و برق پدید گشت و تاریکی جهان را فرا گرفت چنانکه هیچیک از آن کفار
یکدیگر را نمی دیدند و تیغ در هم نهادند از آن روی شکستی فاحش بر لشکر کفار روی کرده جیش اسلام با فتح و فیروزی
قرین گردیدند بدانمایه از غنیمت لشکر اسلام را روزی گردید که از حیز حساب خارج گشت در تذکرة الاولیاء
مسطور است در همان شب سلطان محمود بخواب دید شیخ را که گفت ای سلطان آبروی درویشان را بهیچی که چنین
امری از تو صادر گشت اگر در آنروز از خدای تعالی درخواست میکردی که تمام کفار آن سرزمین را برحمت
کشش و کوشش مطیع نموده و اسلام روزی میکردی بهتر بودی نقل است که شیخ الرئیس ابو علی بن سینا
چنانکه تفصیل آن در شرح حالش گذشت از خوارزم به نیشابور رفت از آنکه صیت معارف و فضایل آن عارف
کامل را شنیده بود و شوق خدمتش را زیاده داشت بیدرنگ بخرقان شتافت علی الصباح بدر سرای
شیخ رسید در هنگامیکه وی بجهة آوردن هیزم بصحرا رفته بود شیخ الرئیس در بکوفت و از حال آن شیخ بزرگوار
جویا گشت و او را زنی بود بسی زشت رفتار و بدخوی از درون سرای صدا بلند کرد گفتی و این زندیق شیاد را
چه میکنی که همواره دام فریب گسترده و خلق خدای را اغوی می کند و زیاده بیهوده گوئی لب گشود

بحدیکه ویرا اندوه زیادی روی داده و بطلب شیخ بصحرا رفت در آن اثنا از دور ویرا دید که پشته زیاد از هیزم
بر پشت شیری قوی نهاده و میراند و بهی آید شیخ الرئیس دانست که آن مطلوب و مقصود را که جویا است او ست
نزدیک رفته سلام کرد شیخ ابو الحسن رد سلام کرده شیخ الرئیس را از آن جلالت شأن و گفتگوی زن تعجب
حاصل گشت و در ضمیرش گذشت که آن حالت را از وی سؤال کند شیخ تبسمی کرد و گفت جای سؤال نیست
اگر بار چنان گیرنده گرگی نکشیدمی چنین درنده شیری کی بزیر بارم رام گشتی پس دست شیخ الرئیس بگرفت
و پیاده همچنان تا در سرای آمدند شیخ ابو الحسن پشتهای هیزم برگرفت و شیر را رها کرده بوثاق آمدند و از هر گونه
صحبت از مطالب حکمیه و فقهیه در پیوست شیخ الرئیس در اثنای مباحثات ادله منطقیه بیان میکرد روزی در همان
ایام دیواری از سرای شیخ خراب گشته تهیه بجهة تعمیران دیده بودند شیخ ابو الحسن خود روزها بکار گل مشغول
میگشت و وقتی دیگر نیز که شیخ الرئیس بکمالات علمیه اشتغال داشت درین صحبت شیخ ابو الحسن از جای برخاست
که مرا معذور دار که دیوار باید عمارت کرد و بر فراز دیوار رشد و مشغول گل کاری گردید ناگاه تیری که بجهة
نصب کردن بمکانی بر دست گرفته بود از دستش بیفتاد شیخ الرئیس از جای برخواسته تا تیر بدستش دهد قبل از آنکه
تیر را از زمین بردارد تیر بلند شده بدست وی قرار گرفت بد و گفت ای حکیم دانشمند بر این عمل چه دلیل داری
شیخ الرئیس چون آنحالت بدید یکبارگی دل از دست داده و دیگر در نزد شیخ ابو الحسن از علوم ظاهری سخن نکرد
و حکمت بطریقت کشید و نیز در تذکرة الاولیا مسطور است که وقتی ابو سعید بن ابو الخیر بعزم ملاقات آن عارف کامل
با جمعی از مریدان بخرقان رفته بگاهی بخانقاه وی در آمدند در خانه شیخ بجز چند قرص نان جوین از اغذیه و ماکولات
تهیه دیگر نبود سجاده سرای گفت بر سر قرصها دستاری بیندازید چون چنین کرد در آن شب هر قدر نان خواستند
بیرون آوردند و روز دیگر نیز بجهة صرف غذا همان عمل که در شب کرده بودند مرعی داشتند در آن اثنا زوجه شیخ گفت
ندانم که این مرد سالوس و دروغ دیگر بجهة فریفتن خلایق چه حیلت برانگیخته که ما را اندیشه نان نبود پس نزدیک رفته
دستاری که بر روی نانها افکنده بودند یکدفعه برگرفت دیدند در زیر جامه کرده نان نیست شیخ گفت ای زن نگذاشتی
که یکدو روز اینجماعت که بر من وارد شده اند بیرنج دستار و نان بخش سد جوع نمایند نقل است که در همان ایام
که ابو سعید مهمان آن عارف کامل بود گفت یا شیخ دستوری ده ایشان که بموافقت و همراهی من بدین خانقاه آمده
تا قوالان خود بسماع مشغول شوند شیخ ابو الحسن گفت مرا در عمر خویش بسماع رغبت نیفتاده اکنون که نوبت سماع نسبت
از آنجا یکه مهمانرا اکرام باید کرد و موافقت را ناگزیریم ولی این عمل را نیکو ندانم پس چون همراهان و مریدان ابو سعید
مشغول ذکر گشتند و هنگام سماع گرم گشت یکی از مریدان شیخ ابو الحسن که بابو بکر خرقانی مشهور بود و دیگری از مریدان
ابو سعید در آمدند و نغز سماع چندان تاثیر کرد که بیهوش بیفتادند پس ابو سعید از شیخ تمنا کرد که گاه آن آمد که توهم
یاران از جای برخیزید شیخ از جای برخواست و سه بار آستین بجنبانید و هفت قدم برداشت بناگاه دیوارهای
خانقاه بموافقت او در حرکت آمدند شیخ ابو سعید مریدانرا اشارت کرد ساکن شوید که نزدیک است بجهة سماع باقی نماند

اگر

اگر لحظه دیگر نه بناها خراب شوند و دست شیخ ابو الحسن را بوسیده و از آن تمنای خود معذرت خواست پس از آن ایام
که در نزد شیخ بودند بسماع مشغول نگشتند و گویند در عمر خویش همین یکمرتبه شیخ را سماع دست داد پس روی با بو سعید
کرده گفت سماع کسی را مسلم است که علوم ظاهری و باطنی را تکمیل کرده باشد و اگر وقتی یکی از اهل سماع را پرسند
که این رقص چرا می کند تواند بر فعل و عمل خود دلیلی بیان نمود و الا بر اعمال لغو بهتر این است که اقدام ننماید
ابو سعید بعد از آن ایام مریدانرا از سماع منع نمود و نیز آورده اند که در همان ایام شیخ ابو سعید شبی خرقه شیخ ابو الحسن را
در بر کرده و هم او خرقه ابو سعید را در پوشید ابو سعید که مردی همواره با خنده و گشاده رو بود تا صبح سر بزانو نهاده
میگریست و شیخ ابو الحسن پیوسته در خنده و شادی بود چون روز شد شیخ ابو سعید گفت خرقه من ده که مرا بیش از این
طاقت گریه نیست وی گفت خرقه خود گیر که مرا با اندوه مستمر در کار خوشتر است چون هنگام آن آمد که از یکدیگر
مفارقت کنند و ابو سعید بشهر خویش رود از خانقاه که بیرون آمد سنگی در آستانه نصب کرده بودند محاسن
خویش بدانجا بمالید شیخ ابو الحسن جهة حرمت منظور داشته بفرمود تا آن سنگ برکندند و در پیش سجاده خود
نصب کردند روز دیگر علی الصباح دیدند همچنانکه بود در آستانه منصوب است دیگر باره فرمود تا کندند و بمحراب بردند
تا سه دفعه این کار کردند باز بر همان طریق اول بمکان خود عود کرد فرمود سنگ را بجای خود بگذارید که ابو سعید را
میل خاطر بر همین است پس در خانقاه را فرمود از سمت دیگر باز کنند بنا بر احترام ابو سعید کسی از آنجا عبور نکند
و بر روی سنگی که محاسن وی بدانجا مالیده گذار ننماید مسطور است که هم در آن ایام که ابو سعید خواست از وی
مفارقت نماید و به نیشابور رود گفت یا ابا سعید من ترا بولایت عهد خویش برگزیدم سی سال میگذرد که از خدا تعالی
درخواست کرده بودم که آنچه در ضمیر دارم و از بیگانگان پنهان باید داشت بمحرم سری بگویم چنانکه او بدان کلمات
بگوش فرا دهد و اکنون چنانکه باید ترا در میان همه انتخاب کرده ام گویند در آن ایام که شیخ ابو سعید مهمان
وی بود در هنگام مصاحبت و حضور شیخ هیچگاه بسخن گفتن لب نگشودی مریدان از ابو سعید پرسیدند که چرا در حضور
شیخ سخن نگوئی گفت ما بجهة استماع بدینجا آمده ایم نه بجهة سخن گفتن چنانکه قبل از رسیدن نزد این مرشد کامل نظر خشت
پخته بودم و بعد از دریافت حضور وی از صفای کلمات و توجه و ارشاد مانند گوهری گران بها گشتم و نیز در اخبار
وی آورده اند که مردی از خداوندان دانش و فضل بجهة استماع احادیث از حد و خراسان آهنگ عراق
کرد و چون بسطام محل عبور قوافل عراق بود چند روز در آن مکان بجهة استراحت بار گشودند و چنان اسباب
فراهم گشت که بخدمت آن عارف کامل رسید پس از ملاقات و صحبت از وی سؤال فرمود ترا چه باز داشت که رنج
غربت را بر خود اختیار کرده بسوی عراق میروی گفت عمده غرض از توجه بسمت عراق تحصیل کردن و فرا گرفتن
علم درایه است شیخ گفت اگر کسی را در این ملک شناسی که اسنادش صحیح تر باشد چه عیب دارد که در نزد
وی استماع احادیث کنی و رنج سفر و غربت را بر خویش نه پسندی آمد گفت ما کسی را در این شهر نشناسیم که از
علمای عراق در علم حدیث برتر باشد شیخ گفت اگر در جستجو و طلب سعی نمائی آن کس را خواهی یافت

آمزد بدین حرف توجهی نکرده بعزم آنکه بهنگام صباح روی بمقام معهود آورد بمنزل خویش شتافت و برحسب عادت طبیعت
بخفت در عالم واقعه شرف جمال عدیم المثال مبارک حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه وآله وسلم را ادراک نمود
و بدو فرمود ندا بر در ازجوان مردان حرز راستی نخواهی دید اگر استماع حدیث خواهی کرد در نزد ابو الحسن نمای که آنچه را
از وی اخذ کنی از مامست آمزد گوید چون از خواب برخواستم دیگر مرا خواب نبرد علی الصباح بخانقاه شیخ شتافتم
دیدم جمعی کثیر بجهة استماع احادیث بدانمقام گرد آمده اند من نیز در میان انجمن نشستم شیخ بافادت مشغول گردید
در اثنای تقریر بعضی از احادیث که میرسید میفرمود این حدیث از پیغمبر نیست جماعتی از تلامیذ گفتند که چگونه احادیث
صحیح و غیر صحیح را به نیکونه در اثناء تقریر از یکدیگر ممتاز مینمائید گفت چون ابتدا بگفتن لب میگشایم همانا حالتی بر من
روی دهد که گوئی از صاحب حدیث صحیح و غیر صحیح آن بر من القا میشود و پس از انقضای مجلس و تفرقه تلامیذ
شیخ ابو الحسن روی بمن نمود و گفت الحق که ترا بدینمقام رهنمون گشت از وی نیز توفیق انجام و اختتام عمل را
بخواه پس آن شخص برخواست و دست شیخ ببوسید و بعد از لب گشود و مدتی در زمره مریدان و تلامید وی
بعد و گشت و ترقیات حاصل نمود بعضی این حکایت را منسوب بقفال مروزی فقیه ساخته اند و باندک تغییری
این حکایت در تذکرة الاولیا مسطور است نقل است که جماعتی از بازرگانان بعزم تجارت از بسطام بشهر دیگر
خواستند روند و از بسطام تا آنشهر مسافت بعید بود و راه زیاده از آشوب دزدان پربیم و خطر با توکل خود را
استحکام دهند و برعزیمت خود اطمینان حاصل نمایند نزد وی رفتند و متمنی گشتند تا دعائی بدیشان آموزد
که جان و مالشان از صدمت و سرقت دزدان مصون و محروس باشد شیخ گفت اگر آنچه را من بشما آموزم
بدان عمل کنید یقین است که از قاطعان طریق بشما ضرری وارد نیاید و آن این است هرگاه در عرض
راه دوچار دزدان شدید و خواستند دستبردی نمایند ابو الحسن را یاد نمائید و او در درگاه خداوند نجات
شما را درخواست نماید آنجماعت که از شیخ تمنای دعا کرده بودند از اینحرف در ضمیرشان انکاری پدید گشت
و گفتند خدای بزرگ با ما است چنانچه سانحه روی دهد خود او را بخوانیم و نجات یابیم پس از نزد شیخ برخواسته
و آن سفر را که در خیال داشتند تصمیم عزم دادند در یکی از منازل که محل خوف بوده دزدان برانجماعت
تاختن آوردند و بغارت اموال مشغول گشتند تنی از آنجماعت آنچه را که در نزد شیخ گذشته بود بخاطر داشت
فی الحال وی را یاد کرد جماعت دزدان فریاد کردند که یکی از شما را نمی‌بینیم بارها و استرانش نیز ناپدید است
همراهان وی چون تأمل نمودند رفیق و بارهایش را ندیدند زیاده در تعجب بودند تا آنکه دزدان از دستبرد
و غنیمت اموال فراغت حاصل نموده براه خویش رفتند جماعت بازرگانان رفیق خود را بسلامت
و بارهایش بی عیب دیدند سبب آن را از وی سؤال نمودند گفت برهمان قسم که شیخ فرمود مرا بخاطر گذشت
و او را یاد کردم چنین شد که می بینید چون از سفر مراجعت نمودند نزد شیخ رفتند و گفتند که ما را برین سر
آگاه ساز که چه مانع بود که هرچه خدا را خواندیم کار ما بر نیامد و آنکس که ترا خواند از نظرها پوشیده گشت

خود و اموالش مصون و محروس گشتند گفت شما چون خداوند تبارک و تعالی را از روی حقیقت نخواندید و بزبان
میگفتید و میخواندید از کرمش محروم گشتید و او چون مرا از روی حقیقت خواند و من نیز خداوند را از برای او بحقیقت
خواندم آنچنان که دیدید مال و جان او محفوظ ماند پس بدانید در اعمال تا ارادتی نباشد کس را سعادتی
حاصل نگردد و تا نیت خالص و قلب و زبان یکی نباشد کار دنیا و آخرت بر وفق دلخواه اصلاح نشود پس آنجماعت
در ارادت خویش بشیخ ثابت قدم گشته و از زمره مریدان شیخ که سالهای دراز در خدمت وی بسر برده بود
وقتی از شیخ دستوری خواست که بجهة تکمیل معارف بکوه لبنان که واقع در حدود شام است رود چه آن ایام
یکی از عرفا که بقطب قنائی معروف بود در همانجا بکار عبادت اشتغال داشت و جماعتی از مشاهیر فضلا
و غیره خدمتش را بارادت کمر بسته بودند پس برخصت شیخ ساز سفر کرده بدانسوی شتافت بعد از زمانی
دراز بدان مقصد که او را منظور بود رسید در نزدیک معبد قطب دید جنازه بر زمین گذاشته اند و گوئی
انتظار کسی را میکشند که بروی نماز گذارد آمزد گوید رفتم نزدیک آنجماعت و سؤال کردم که این جنازه از کیست و بجهة
نماز وی انتظار که را می کشید گفتند این شخص یکی از مریدان قطب است که وفات کرده و ما انتظار آمدن قطب الاقطاب را
میکشیم که بر جنازه اموات ما او باید نماز کند در این گفتگو بودیم که آنجماعت از جای برخواستند و گفتند قطب الاقطاب آمد
من چون نیک نظر کردم دیدم شیخ را که در پیش جماعت ایستاده و بنماز مشغول است آمزد گفته است که من از دیدن آنحالت
زیاده پریشان گشته بیهوش شدم چون بخود آمدم شیخ رفته بود مرا از دیدن آنحکایت گریه زیاد روی داد و از حرکت
خویش پشیمان گشتم یکی از آن جماعت را که در آنمکان بود جستجو کرده از وی پرسیدم که آیا نام این شخص را که بر آن جنازه
نماز گذارد میدانی گفتند او شیخ ابو الحسن خرقانی است و بیشتر از اوقات در پنج وقت از نماز بیاید و جماعتی از مریدان
با وی بنماز جماعت مشغول گردند پس بدو ملتجی گشتم که وقت دیگر که بدینجا باز آید مرا در نزد وی شفاعت کن که من
از مریدان اویم و آنعارف کامل را چنانکه باید نشناخته بودم و ندانسته در حق وی خطائی از من سرزد و زیاده رنج
سفر برده ام تا بدینجا رسیده ام و توانائی مراجعت ندارم در آن اثنا وقت نماز رسید شیخ حاضر گشته جماعتی با وی
نماز گذاردند و چون از نماز فراغت یافت نزدیک رفتم و دست تضرع در دامن وی زدم و گریه بسیار کردم
و درخواست نمودم تا مرا بخرقان رساند پس شیخ از نظر من ناپدید گشت من از شدت فزع دیگر باره بیهوش گشتم چون
بهوش آمده خود را در ظاهر شهر ری دیدم لحظه دیگر نگذشت که بخرقان رسیدم با خجلت زیاد و پشیمانی خود را
بدر خانقاه شیخ رسانیده از سوء عمل خویش معذرت خواستم پس شیخ مرا نوازش کرده و فرمود این مطلب را
که دیدی از نامحرمان پوشیده دار و همه کس را براین سر واقف مساز و در طلب معارف سعی نما تا بدرجه بلند رسی
نقل است که ویرا در بدایت عمر باغی بود که خود آباد کرده و اشجار آنرا نیز بدست خویش کاشته بود وقتی در آن باغ
باصلاح درختان و آبیاری مشغولی داشت و روزگارش بعسرت میگذشت روزی در موضعی بیلی بر زمین فرو برد
مقداری کثیر از سیم و زر و جواهر در آنموضع مدفون دید در آن کار تأمل کرده دانست که وقتی را از رنج روزگار

وعسرت ودلتنگی نبوده وظاهر گشتن آنمقدار زر وسیم در نظر او جز تجربه غرض نبوده پس از اعمال گذشته بدرگاه خداوند
استغفار نمود وگفت خداوندا من بزر وسیم از چون تو خداوندی بر نگردم هرچه از تو بر من رسد شاکر وصابرم وخاک بر روی
آن زرها ریخت ندا آمد یا ابا الحسن ترا از مال دنیا بهره ونصیبی نیست در آخرت بهره ونصیب ترا خواهیم داد آورده‌اند
که شیخ المشایخ خرقانی که از مشاهیر عرفای آن زمان واز اقران وی بود روزی نزد شیخ آمد وگفت تو
همچنانکه در نزد خلایق بزهد وتقوی موصوفی بکرامات معروف نیستی شیخ گفت مگر کسان دیگر را کراماتی هست
گفت آری من توانم از این ظرف آب که در اینجا نهاده ماهی زنده بیرون آورم شیخ گفت هر آنچه از کرامت که ترا میسر است
نما شیخ المشایخ دست در آن ظرف آب برده ماهی بیرون آورده در نزد شیخ گذاشت شیخ گفت اگر ترا کراماتی است
دیگر باره آن کن که کردی چون شیخ المشایخ دست خویش در آب برد که ماهی دیگر بیرون آورد دستش گوئی
بر آتش خورده بسوخت دست بیرون کشید لحظه از خجلت سر بزیر افکند پس شیخ بدو گفت این ماهی که از آب
بیرونش آوردی بجای خویش بنه وبجد وایکونه اعمال مکرد بنابر کریمه إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ
تقوی را شعار خود ساز تا ترا در نزد خداوند منزلتی باشد پس شیخ المشایخ از آن عارف کامل معذرت خواست
واز کرده خویش نادم گشت وباستغفار لب گشود ودیگر در ایام زندگانی بغیر از طریقه وسلک وی طریق
دیگری نپیمود ونیز آورده اند که وقتی یکی از مریدان از شیخ درخواست نمود که بوی خرقه دهد واجازت بخشد
تا مردم را ارشاد نماید شیخ او را بخلوتی برده بدو گفت اگر خرقه واجازت را بجهة فراهم کردن دنیا خواهی
پس در مقام معرفت ونیستی چرا قدم نهادی واگر ارشاد خلایق وترک علایق را طالبی ودر خود آن مقام و
رتبه را می بینی خرقه واجازت را چه میکنی پس بهر حال اجازت وخرقه را که خواستی سودی از برای تو نخواهد داشت
بهر قدر که توانی در هر مقام خلق را بحق دلالت کن مرید چون بیانات شیخ بشنید از گفته نادم گشت ودر مقام معذرت
برآمد وتا در حضرت شیخ بود بخواهش چنان مطلبی لب نگشود واز ارشاد شیخ او را ترقیات حاصل گشت شیخ احمد
فقیه گوید شبی در خانقاه شیخ ابو الحسن بودم وبا یکدیگر از معارف صحبت میداشتیم ناگاه شیخ دست بر دست زد
وگفت اینک جماعتی از اهالی بسطام که بفلان شهر میرفتند گروه دزدان بر ایشان تاختن آوردند برخی مقتول
وجماعتی دیگر مجروح شدند واموال ایشان را بغارت بردند پس از مدتی که از آن جماعت خبر رسید چنان بود که
شیخ فرموده بود چند روزی بگذشت یکی از فرزندان شیخ را که در نهایت تقوی وپرهیزکاری بود جماعتی از اشرار
واوباش مقتول نمودند بعد از مدتی خبر آن داهیه را بشیخ دادند شیخ احمد فقیه گوید از وی پرسیدم چون بود
جماعتی را که در بادیه دزدان بر ایشان تاختن آوردند از حالت حمله آنها وقتل وغارت خبر دادید واز قتل فرزند
مطلع نگشتید گفت در آنوقت بقدرت خداوندی بنابر مصلحتی حجاب از پیش نظر برداشته شد ودر حین قتل فرزند
بر عکس آن پردها فرو هشتند در آنوقت خارج از مقام بشریت از خداوند تاییدی شد ودر آنوقت که مقام بشریت
بشد همان پدید گردد که مشاهده نمودید نقل است که وی در ایام ریاضت چهل سال سر بر بالین ننهاد وهمچنین

نماز بامداد بوضوی نماز خفتن گذاردی شبی بستر وبالینی خواست مریدان وی از این مطلب شاد گشتند وگفتند چون جهت
شیخ امشب بالش طلبید بعضی از مریدان خاص گفتند شیخ امشب استغنا وبی نیازی خدا وکرم او را به انست نقل است
که وقتی در خانقاه وی از کرامت سخنی میرفت وهر یک از آن جماعت چیزی میگفتند شیخ فرمود کرامت جز خدمت
خلق نباشد چنانکه دو برادر بودند ومادر پیری داشتند یکی از آن دو پیوسته در شب وروز بخدمت مادر مشغول
بودی وآن دیگر بعبادت اشتغال ورزیدی وسالهای دراز آن دو برادر بدین طریقه عمل نمودند شبی برادر عابد را
در حین سجود خواب در ربود آوازی شنید که برادر تورا آمرزیدم وترا هم باو بخشیدم عابد عرض کرد که من سالهای
دراز در درگاه تو بعبادت مشغول بوده ام واو بخدمت مادر میپرداخت از کرم خداوندی دور است که او را بر من
رجحان باشد ندا آمد که آنچه تو کردی من از آن بی نیازم وآنچه برادرت میکند مادر بدان محتاج است نقل است
که وقتی با جماعتی از مریدان در صومعه نشسته بودند وچند روز بود که قوتی از برای شیخ ومریدان فراهم نگشته بود
در آن اثنا یکی بر در صومعه آمد وخرواری از آرد وگوسفندی با خود داشت گفت این آرد وگوسفند مخصوص از
برای صوفیان واهل کرامت آورده ام شیخ بدو گفت من وجماعت از اهل کرامت نیستیم ولاف تصوف نیز
نتوانیم زد آن شخص آرد وگوسفند برگردانید لحظه نگذشت که یکی دیگر بدر صومعه آمد ومقداری از گوشت وروغن
ونان پخته همراه داشت وگفت این جزئی قوت را از مال حلال فراهم کرده وتمنا دارم که در این صومعه صرف شود
شیخ بمریدان گفت هدیه او را قبول کنید که عمل این از روی اخلاص است وآن یک را عمل جز ریا نبود در تذکرة
الاولیاء وبرخی کتب سیر مسطور است که روزی شیخ ابوبکر خرقانی که از اجلاء تلامیذ ومعارف مریدان آن عارف
کامل بود بقانون مستمره بخانقاه وی درآمد در ناصیه شیخ آثار انبساط وخرمی دید سؤال کرد که چون است بر خلاف
ایام سابق که پیوسته آیات حزن واندوه از بشره حضرت شیخ ظاهر بود امروز فرح وسرور مشاهده می شود
گفت بدانکه مرا زمان رحلت نزدیک شده وایام عمر بپایان رسیده وچون مرا جز این آرزوئی نبود وپیوسته
مرگ را در نظر داشتم از آرزوی شادان وفرحناکم چگونه فرحناک نباشم که اگر اندرونم بشکافند از خون دلی
که در زمان زندگانی خورده ام مالامال بینند وخداوند تبارک وتعالی بر حالتم دانا وبیناست که در هفتاد
سه سال از عمر یک لحظه بر مخالفت شرع نرفتم ویکنفس بر موافقت نفس نزدم حال تمنای من این است که چون داعیه
حق را لبیک اجابت درهم چنانکه رسم است تجهیز وتکفین کرده در خارج همین قریه مدفونم سازید پس
ابوبکر را از آن حالت وتقریر گریه بسیار دست داده از آنکه نمیتوان است تصور مرگ شیخ کند ودوری ویرا بر خود
هموار نماید دیگر از خانقاه شیخ بمنزل خود نرفت ودر خدمت مواظبت جسته هم در آن ایام بدون اینکه مرض
جسمانی عارض آن عارف کامل گردد زندگانی جاوید را بر حیات عاریت برگزید وسال وفاتش چنانکه در نفحات
الانس وغیر آن مسطور است شب سه شنبه دهم محرم الحرام سنه چهارصد وبیست وپنج هجری بوده در بعضی کتب
وفات او را روز عاشورا نوشته اند پس بنابر وصیتی که کرده بود در خارج قریه خرقان دفنش نمودند

گویند در صباح آن روز که شیخ را آنجا که سپردند برقهای عظیم ظاهر گشت روز دیگر بر سر تربت وی سنگی سپید بزرگ یافتند
و نشان قدم شتر در اطراف قبر دیدند گمان کردند که آن سنگ را شتر بدانجا حمل کرده و میان مردم چنان مشهور است
که هر کس دست بر آن سنگ نهد و حاجتی بخواهد خداوند حاجتش را روا کند به هر حال اکنون بقعهٔ وی از مشاهیر
بقاع است و جماعتی متصدی خدمت آن بقعه هستند و خود را از نسل وی میدانند یکی از علما بعد از وفاتش او را
دید پرسید که با تو چگونه رفتار کردند گفت چون روح از بدنم مفارقت کرد نامهٔ اعمال بدستم دادند گفتند کسی بر درون این
واقف نیست همینقدر رسیدن که عوالی شامل حال تو گشت شیخ محمد بن حسن که یکی از معارف علمای عصر و از معتقدان شیخ ابو الحسن
بود حکایت کرده است که نزدیک وفات شیخ ابو الحسن مرا بیماری سخت عارض گشت چنانکه اهل و عیال از حیاتم نومید گشتند
پس شیخ را ببالین من حاضر نمودند تا شفای مرا از خدا یتعالی درخواست کند من در حالت نومیدی چشم خویش را باز کردم
وی را ببالین خود دیدم گریه بر من دست داد پس دست بر دستم نهاد و گفت گریهٔ تو از چیست آیا از مرگ میترسی گفتم آری
چگونه نترسم که جان دادن بس دشوار است شیخ گفت از این مرض ترا باکی نیست و صحت خواهی یافت و سی سال تمام
پس از من زندگانی خواهی کرد و چون ترا زمان مرگ در رسد و روح از بدنت مفارقت خواهد کند اولیای بزرگ
در بالین تو حاضر شوند و من نیز در حضرت آنجماعت باشم و تلخی مرگ را نگذاریم بر تو تأثیر کند پس از چندی مرا از آن بیماری
بهبودی حاصل آمد پسر محمد بن حسن گفت چون شیخ وفات کرد پدرم سی سال زندگانی یافت و در انجام عمر وی را مرضی
عارض روی داد وصیت کرد و بگفت تا کفن حاضر نمودند و من از خبری که شیخ ابو الحسن داده بود آگاه نبودم از بیزدی بابر
گفتم این مرض که تو داری به انسان شدت ندارد که مایهٔ بیم و ترس باشد گفت من چیزی دانم که تو ندانی و حکایتی که
ما بین پدرم و شیخ ابو الحسن گذشته بود روایت کرد پس یکدو روز نگذشت که پدرم مشرف بموت شد در حالت نزع
بر بالینش حاضر بودم که ناگاه گفت علیک السلام گفتم ای پدر که بر تو سلام کرد که جواب سلام دادی گفت شیخ ابو الحسن
بوعده که کرده بود وفا کرد و اینک در خدمت بزرگان چند ببالینم حاضر گشته است تا از تلخی سکرات مرا برهانند این بگفت
و روح از بدنش مفارقت نمود چون ترجمهٔ حال آن عارف کامل از زمان تولد تا اوان وفات مسطور گردید اینک
بعضی از کلمات و فقراتیکه از وی سؤال کرده اند که هر یک خالی از فائدتی نیست برشتهٔ تحریر در می آوریم روزی
با جماعتی از مریدان نشسته و از هر گونه صحبت در پیوسته بودند در اثنای صحبت پرسید که با من گوئید که در دنیا چه چیز بهتر بود گفتند
چون تو بهتر دانی بجنبه ما گوی گفت بهترین چیزها دلی بود که همواره از حق یاد کند و هیچ بدی در او نبود از وی پرسیدند
که صوفی کیست و صفت صوفی چیست گفت صوفی بمرقع و سجاده صوفی نیست و نیز برسوم و عادات صوفی نبود صوفی آنست
که فنای صرف بود و هم او گفته صوفی روزی بود که بآفتابش حاجت نبود و شبی بود که بماه و ستاره اش احتیاج نبود
بلکه بزین و آراسته بتقوی باشد از وی پرسیدند که مرد چه داند که بیدار است گفت بآنکه چون حق را یاد کند از فرق
تا قدمش از یاد کردن حق خبردار باشد از وی پرسیدند که صدق چیست گفت صدق آن است که دل سخن گوید
یعنی آنچه زبان گوید با دل موافق بود از وی پرسیدند که اخلاص چیست گفت هر چه برای حق کنی اخلاص است

وهره برای خلق کنی ریا است از وی پرسیدند کرا رسد که در فنا و بقا سخن گفتن گفت کسی را که یک تار موی از آسمان
آویخته باشند بادی بیاید که بناها و درختها و جبال بر کند و تمام دریاها انباشته کند وی را از جایگاه نتواند جنبانید
و وی گفته است هرگز با کسی صحبت مدارید که شما حق گوئید و او چیز دیگر و هم او گفته پیوسته اندوه طلب کن تا آب
چشمت پدید آید که حق گریه کنندگان را دوست دارد و هم او گفته اگر کسی سرودی کند و بآن حق را خواهد به
بهتر از آن باشد که قرآن خواند و بآن حق را نخواهد و هم او گفته که وارث رسول صلی الله علیه و آله و سلم آنکس بود
که بفعل رسول اقتدا کند نه روی کاغذ سیاه کند روزی بجنبه وی حکایت کردند که شبلی گفته است آنخواهم
که نخواهم گفت اینهم نخوع خواستن است و هم او گفته امروز چهل سال است تا در یک حالتم و حق بدل من میگرد
و جز خود را نمی پسندد مَا بَقِيَ لِغَيْرِ اللّٰهِ شَيْءٌ وَلَا فِي صَدْرِي لِغَيْرِهِ قَرَارٌ و نیز گفته نفسم را یکشربت آب
بمراد نداده ام گفته علما و عباد در جهان بسیارند ترا آن باید که روز بشب آری چنانکه حق پسندد و شب بروز رسانی
چنانکه حق پسندد و هم وی گفته که روشن ترین دلها آن بود که در وی خلق نبود و بهترین کارها آن بود که در اندیشهٔ
مخلوق نبود و حلال ترین نعمتها آن بود که بجهد تو بود و بهترین رفیقان آن بود که زندگانیش با حق بود گفت
همه چیزها را غایت بدانستم الا کید نفس و معرفت را و نیز گفته در دنیا زیر خاربنی بابلند و هست تر دارم که در جنت با هم
و مرا از وی خبری نباشد هر که آرزوی نفس بدهد هزار اندوهش در راه حق بباید خورد چون خدای تعالی تقدیری کند
و تو بدان رضا دهی بهتر است از هزار عمل خیر که تو کنی و آن پسندد اگر یکقطره از دریای رحمت او بر تو افتد
دیگر نخواهی از همه عالم چیزی شنوی و چیزی خواهی و چیزی بینی از وی پرسیدند صعب ترین چیزها در دنیا چیست گفت
آنکس که خواهد با کسی خصومت کند هم او گفته نماز و روزه و سایر عبادات کاری است بزرگ و نیکو اما کبر و حسد
از دل بیرون کردن نیکوتر و بزرگتر است و نیز گفته بسیار گرئید و مخندید و بسیار خاموش باشید و مگوئید
و بسیار دهید و مخورید و بسیار سر از بالین بر گیرید و منهید تا در دنیا و آخرت عیشی فراهم کنید که کمتر کسی را
دست دهد از وی پرسیدند چه چیز را در دنیا بهتر دیدی گفت عافیت در تنهائی یافتم و سلامت در خاموشی
و هم او گفته با حق باش که چون باوی ایستی روی شادت کند و اگر با فقر در کاهش روی آوری تو انگرت
سازد و چون در راه وی از خویش بگذری آب و هوا را مسخر تو کردانند اندکی تعظیم به از بسیاری علم و زهد
و عبادت از وی پرسیدند که جود و ایمان و معرفت را جای کجاست گفت در آنکس بیند که خود بینی
در وی نباشد تا تو طالب دنیا باشی دنیا بر تو سلطان باشد چون روی از وی بگردانی تو بر او سلطان باشی
درویش آنکس بود که به دنیا و آخرتش رغبت نبود که این هر دو حقیر تر از آنند که در دل درویش توانند
درآیند از وی پرسیدند که جوانمردی چیست گفت آن سه چیز است اول سخاوت دویم شفقت بر خلق
سیوم بی نیازی از خلق و نیز گفته دین را از شیطان چندان فتنه نیست که از دو طایفه اول علمائی که
بر دنیا حریص باشند و دیگر زهادیکه از علم بی بهره کردند کار مردان بپاکی بالا گیرد نه بسیاری عمل

از همهٔ کارها بزرگتر ذکر خداست و سخاوت و صحبت با نیکان چون بنده عزت خویش خواهد کار بخدا تفویض کند پس ذرهٔ از عزت خود بدو دهد و عزیز گردد از وی پرسیدند که خدا را در کجا دیدی گفت در آنگاه که خود را ندیدم و گفت خردمندان خدا را بنور دل بینند و دوستان بنور یقین و جوانمردان یعنی اولیای بزرگ بنور عیان گفت سفر پنج است اوّل بپا دوّیم بدل سوم بهمت چهارم بجان پنجم در فنای نفس هم او گفته طعام و شراب مردان دوستی خدا بود از وی پرسیدند که درویش کیست گفت درویش آن بود که در دلش اندیشه سود نبود و حالت گفتارش نبود می بیند و میشنود حالت دیدار و شنوائیش نبود میخورد و لذت و طعم بذائقه از طعامش نبود و از حرکت و سکون و شادی و اندوه بر حالتش تغییری راه نیابد کسیکه روزی بشب آرد و مومنی نیازارد مانند آن کسی است که آن روز تا بشب با پیغمبران زندگانی کرده باشد و اگر مؤمنی بیازارد خدای طاعت آن روزش نپذیرد بعد از ایمان آنچه بنده را در کار است دلی پاک و زبانی راست است نهایت عمل مردان سه چیز است یکی آنکه خود را چنان داند که خدا او را داند دوّیم آنکه تو باشی و او نباشد سیم آنکه او باشد و تو نباشی اگر دل تو با خدا بود جمله جهان ترا بود زیان ندارد و اگر پلاس پوشیده باشی و دل تو با خدای نباشد از دنیا ترا هیچ سودی نیست از وی پرسیدند که از دنیا قسمت جوانمردان چه باشد گفت نصیب جوانمردان را خدا در اول امر اندوه نهاده و ایشان نیز قبول کرده اند دوست از طاعت برنداشتند تا بمقام اعلی رسیدند مسطور است که شخصی تهیه سفر حجاز دیده بود که بدان سوی رود شیخ به وگفت در این سفر که بر خاطر گذراندهٔ چه قصد کردی گفت حق را میطلبم گفت مگر در خراسان حق نیست که بحجاز باید رفت آن شخص گفت مرا ارشادی کن گفت پیغمبر فرموده که اُطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصِّيْن طلب کنید علم را اگرچه بچین باید رفت نفرمود بطلب خدا را چه خداوند در همه جا حاضر و ناظر است پس آن شخص عزیمت خود را تبدیل بتحصیل علوم شریعت نمود تا بمقام بلند رسید به پلاس پوشی و جو خوردن کس جوانمرد نگردد بلکه از تحصیل معارف جوانمردی پدید آید روزی جماعتی از مریدان به وگفتند شیخنا چیزی گوی گفت مهری بر زبان گذارید تا نگوئید جز خدا و مهری بر دل نهید تا نیندیشید جز خدا پس از این کاری نکنید جز اخلاص و لقمه نخورید جز حلال از او پرسیدند چگونه روز بشب بری و شب بصبح آری گفت پیوسته چون نماز خفتن بگذارم آرام و قرار نگیرم تا حساب خویش با خدای باز دهم روزی عارفی بدو گفت سخنی گوی گفت اینجا که من ایستاده ام سخن نمیتوانم گفت اگر آنچه مرا با اوست سخن بگویم خلایق بدان عمل نکنند و اگر آنچه او را با من است بگویم چون آتش بود که در پنبه افکنی اما دریغ دارم که با خویش باشم و سخن او بزبان خویشتن گویم و شرم دارم که با او باشم و سخن او گویم و کس را آن گوش که من خواهم سخنانم نباشد گفت مرد را که اهل مزاح می بینید از صحبت او احتراز کنید چه اگر مزاح چیزی بود که بصورت در می آید هرگز گذارش از کوی ابوالحسن نیفتد گفت طالب هر بامداد که برخیزد زیادتی علم طلب کند و زاهد افزونی زهد و ابوالحسن در بند آن باشد که سروری بدل برادری رساند از او پرسیدند که در دنیا چه کردی گفت با خلق خدای چنان صلح کردم که هرگز جنگ اتفاق نیفتاد و با نفس در بدایت عمر جنگی کردم که تاکنون صلح نکردم و هر چه مرا رسید از این دو چیز رسید هم او گفته طاعات هفتاد ساله را چون یک نظر کردم گوئی عمر خویش

فزو

فزونتر از ساعتی ندیدم چون بمعاصی خود نگریستم عمر خود فزونتر از عمر نوح دیدم یعنی طاعت خود بسیار کم و معصیت را در نهایت زیادتی یافتم هر که در اینجهان پیران را محترم دارد خدای در آنجهان بر وی ببخشاید از وی پرسیدند که علم چیست گفت علم آنست که چون دارای آن گردی آنرا کار بندی نه آنکه بازگذاری و بدان عمل نکنی هر که بطریق معرفت قدم نهاد خدا را یافت و هر که خدا را یافت خود را فراموش کرد آن عارف کامل را اشعار تازی و پارسی بسیار بوده و اکنون الا معدودی از آن اشعار در کتب و بعضی از تذکرها مسطور است در این مقام بدو رباعی از وی که در نهایت سلاست و خوبی است اکتفا مینمائیم تا بینندگان را فصاحت وی مشهود و معلوم گردد

آن دوست که دیدنش بیاراید چشم — بی دیدنش از گریه بیاساید چشم
ما را ز برای دیدنش باید چشم — گر دوست نبینند بچه کار آید چشم

اسرار ازل را نه تو دانی و نه من — وین حرف معما نه تو خوانی و نه من
هست از پس پرده گفتگوی من و تو — گر پرده برافتد نه تو مانی و نه من

پوشیده نماند که آنچه در این کتاب همایون از شرح حالات فرق متفرقه و طوائف مختلفه از فقها و حکما و اطبا و عرفا و نحویین و غیرهم که مسطور گشته نقل آن بیشتر از کتب خود آن طائفه است و بمذاق هر طائفه ترجمت آنها برشته تحریر درآمده و در شرح حالات عرفا آنچه از کرامات و خوارق عادات که مسطور گشته تمام آنها را معانی مختلفه کرده اند و بر نگارنده از تحریر مطالب بعضی از طوائف جای ایراد نیست و فرق مابین معجزه و کرامات و معانی بعضی از الفاظ را در ترجمت ابراهیم خواص بعون الله خواهیم نگاشت

خرقان بفتح اوّل و تحریک را و قاف و الف و نون قریه ایست از قرای بسطام در طریق استراباد و در روزگار قدیم زیاده معمور و آباد بود و اکنون نیز آبادی کمی دارد و چنانچه مسطور افتاد قبر عارف کامل شیخ ابوالحسن در آنجاست و این خرقان غیر از خرقان ساوه و همدان است و ملّای روم غیر از آنچه شیخ عطار در تذکرة الاولیا مسطور داشته نظم نموده و گوید بوی خوش آمد مرا و را ناگهان در سواد ری ز سوی خارقان از بعضی از فضلای عرفا شنیدم که مصرع ثانی را بدین قسم میخوانند بوی خوش آمد مرا و را ناگهان بر سر ملی بجنب خارقان بهر حال از تصاریف زمان بدانسان تحاریف در اشعار و الفاظ و روایات پیدا شده که توضیح و تطبیق آن بر مؤلف دشوار است با این حالت بقدر وسع و طاقت بذل جهد نموده در تصحیح ترجمت دقیقهٔ فرو گذاشت ننموده هو الله الموفق و المعین

ابن سرّاج ابو بکر محمد بن السّری بن السّهل

در میان ائمهٔ ادب بفضل و جلالتش مسلم است سیوطی در طبقات النحاة آورده که ابن سراج الکتاب سیبویه را نزد مبرد قرائت نمود پس از اتمام آن کتاب بیکچند بعلم موسیقی اشتغال جست و هم در آن اوان که بتحصیل و تکمیل آن علم وجهه همت ساخته بود روزی بمحضر مبرد که زجاج نیز حاضر بود درآمد در آن مجلس مسئله از مسائل عربیه بیان آوردند مبرد آن مسئله را از ابن سراج پرسید وی در جواب آن مسئله طریق ناصواب پیموده بخطا رفت زجاج برآشفت و او را توبیخ و سرزنش نمود

وگفت هرگز روا نیست که مانند تو عالم و فاضلی که رای ترا مانند رای حسن بن رجا شناسیم در چنین مسئله سهله بغیر حق سخن راند اگر این واقعه در مجلس من روی داده بودی همانا ترا بضرب و شتم تادیب مینمودم لکن در این مجلس پاس حرمت شیخ را مرعی دارم و بر جراحات لسان اضافت نیاورم ابن سراج گفت ای ابو اسحق این لطمات و توبیخات که بر من وارد آوردی خود همان ضرب بلکه اشد از آن بود بر اثر آن اشتغال بعلم موسیقی این مسئله را از نظرم محو ساخته است گویند بعد از وقوع آن واقعه بمطالعة الکتاب سیبویه مواظبت جست و برکات مسائل نحویه نظری دقیق و فکری عمیق بکار برد و مسائل اخفش و کوفیین را محل اعتماد خود ساخته و در قواعد و اصول عربیت با بصریین لوای مخالفت برافراشت بالجمله زمانی نرفت که در مقامات ادبیت و مقدمات عربیت از فرائد دهر و نوادر عصر گشت و در علوم عربیت مصنفات بدیعه آورد چنانکه شرح خواهد آمد از آنجمله کتاب اصول است که گفته اند در میان کتب نحویه مانند کتاب اصول تصنیفی نشده است و نحاة در هر مسئله از مسائل نحو که محل اختلاف شدی رفع خلاف را بدان کتاب رجوع مینمودند و آن کتاب در افواه ادبا و السنه نحاة زیاده ستوده شده است چنانکه در حق آن گفته اند مازال النحو مجنوناً حتی عقله ابن سراج باصوله یعنی اصول و قواعد نحو همی پراکنده بود تا آنکه ابن سراج آنها را بکتاب اصول خود جمع نموده و محتمل است که مراد از کلمه اصول نه آنکتاب باشد بلکه قواعد و ضوابطی است که ابن سراج خود تاسیس کرده است آورده اند وقتی در محضری از مدح آنکتاب سخن در میرفت یکی از حضار مجلس در توصیف آنکتاب مبالغت آورد و بر اکثر مصنفات ترجیح داد و گفت براستی با آنکه کتاب مقتضب مبرد از تصانیف شریفه و تالیفات نافعه است کتاب اصول از مقتضب نافعتر و جامعتر است ابن سراج را این سخن ناخوش آمد و گفت زینهار زینهار از اینگونه گفتار دم فرو بندید هر سابق را بر مسبوق مزیتی تمام است و فضل متقدم را مسلم است این بگفت و بدین دو شعر علی بن رقاع تمثل جست

فلو قبل مبکاها بکیت صبابة ... بسعدی شفیت النفس قبل التندم
ولکن بکت قبلی فهیج لی البکا ... بکاها فقلت الفضل للمتقدم

یعنی از آن پیش که آن کبوتر گریستی من بگریستم هر آینه درد خویش و چاره بیچارگی خود کرده بودم ولی اکنون که آن کبوتر در گریستن بر من سبقت آورد و تقدم جست همانا مزیت و فضیلت آن اوست و مرا در آن بهره نیست بالجمله گروهی که در محضر ابن سراج تعلیم میگرفتند مانند ابو القاسم زجاجی ابو سعید سیرافی علی بن عیسی رمانی جوهری در کتاب صحاح در مواضع عدیده از وی نقل میکند ابو علی فارسی گوید بمحضر ابن سراج در آمدم تا الکتاب سیبویه را از وی استفادت کنم و آنچه در تعلیم و تعلم بکار آید با خویشتن داشتم چون بعضی از آنکتاب بر خواندم مرا بر مطالب و مسائل آن کتاب چندان احاطت و استیلا رسید که نیم دیگر را توانستم ادراک نمود پس زمانی بمدرسش حاضر نشدم و چون یکچند بگذشت در این اندیشه فرو رفتم که چون بفارس رحل اقامت افکنم و سخن از اکتساب علوم در پیوندد و از اتمام الکتاب از من جویا شوند مرا در ادای جواب حیرت خواهد بود چه اگر گویم تمامت آن احاطت دارم و در حضرت استاد استفادت نموده ام سخنی دروغ و ناصواب گفته باشم و اگر حقیقة امر را بیان کنم از اعتبار و اعتماد اخبار من بکاهد لاجرم صلاح در آن دیدم که عهد استفادت را

در مدرس

در مدرس استاد تجدید کنم بعزم استفادت و اتمام نیز دیگر بمدرسش در آمدم و چون مرا بدید بدین رنگ این دو شعر بر خواند

وکم تجرعت من غیظ ومن حزن ... اذا تجدد حزن هون الماضی
وکم غضبت فما بالیتم غضبی ... حتی رجعت بقلب ساخط راضی

یعنی چه بسیار باده اندوه و خشم پیمودم که چون جرعه واپسین نوشیدم جرعه پیشین مرا گوارا مینمود چه قدر از روی غضب و قهر کناره گرفتم و چون دیدم عنایتی نکردید خود از در آشتی در آمدم و با دلی خشمگین و رضامند برگشتم ابن سراج از این تمثل روی تعریض و کنایت با ابو علی داشت که با حال انفعال و خاطر پشیمان مراجعت نموده بود ابو علی گوید پس دست ندامت بهم سودم و بر فوت زمان گذشته بسی افسوس خوردم و التزام آن مدرس را نصب العین همت کرده و اتمام کتاب را جازم شدم چون استاد انکسار خاطرم مشاهدت کرد فتح ابواب افادت فرمود همی در آن مدرس بسر بردم تا کتاب را بپایان آوردم ابن خلکان گوید که ابن سراج الثغ بود حرف راء را از مخرج غین ادا مینمود وقتی کلماتی املای نمود کاتبی که در محضر او بود بنا بر طرز گفتار که از وی مشاهدت کردی و استماع نمودی بجای حرف را غین نوشت ابن سراج بدید بر وی عتاب آورد که غلط کرده و آنچه من گفته ام ننوشته زیرا که بایستی این کلمه را با را نویسی یعنی براء کاتب متفطن شد غین را محو نمود بجایش راء ثبت کرد و هم ابن خلکان گوید که او را جاریه بود هوای محبت و شور عشق او چندان در دل بلکه در آب و گلش جای گرفت که یکباره صبر و شکیبش از دست برفت و آن فتانه با همه شیرینی با او تلخی و درشتی داشت و با همه زیبایی و خوبی زشتی و بدخوئی میکرد و همواره مخالفت در میان آوردی و از مجالست و مصاحبت کناره گرفتی اتفاقا در آن اوان المکتفی بالله از سفر رقه مراجعت نموده مردمان برای تماشای خلیفه مجتمع بودند در آن اثنا چشم ابن سراج بخلیفه افتاد و از حسن منظر خلیفه زیاده در شگفت شد و آتش محبت جاریه که در کانون خاطر داشت شعله ور گشت مرتجلاً این ابیات انشاد نمود

میزت بین جمالها وفعالها ... فاذا الملاحة بالخیانة لا تفی
حلفت لنا ان لا تخون عهودنا ... فکانما حلفت لنا ان لا تفی
والله لا کلمتها ولو انها ... کالبدر او کالشمس او کالمکتفی

یعنی چون جمال و خصال او را از هم تمیز دادم بر من معلوم شد که او را خیانت بیش از ملاحت است با ما سوگند در میان آورد که بر سر عهد و پیمان باشد ولی شرط وفا بجا نیاورد تو گوئی قسم یاد کرده که بعهد خود وفا نکند سوگند بخدای که با او تکلم نکنم اگر چه رخسار او مثل ماه و یا آفتاب و یا مانند صورت المکتفی بالله باشد آورده اند که چون چندی از آن داستان بگذشت ابو عبد الله محمد بن اسمعیل بن زنجی آن ابیات را در محفل ابو العباس بن فرات بخواند و گفت که آن اشعار آبدار از نتایج طبع ابن معتز است روزی ابو العباس در نزد وزیر قاسم بن عبید الله حاضر بود سخن از شعر در پیوست آن اشعار را در بزم وزارت انشاد کرده و ابن معتز را که قائل آن اشعار میدانست زیاده بستود وزیر آن اشعار را

در خاطر جای داده بسمع کمتری برسانید خلیفه را زیاده پسند افتاد از قائل آن پرسید گفت عبید الله بن عبد الله بن طاهر است خلیفه در ساعت بفرمود که بعض جائزه و انعام هزار دینار زر سرخ بمنزل عبید الله حمل دهند در حال بروی سبذول داشتند و چون ابن زنجی ماجری شنید زیاده در تعجب شد و گفت طرفه قضیه ایست که اشعار ابن سراج مایه روزی عبید الله می شود مع القصه ابن سراج در روز یکشنبه بیست و هفتم ذی الحجه از سال سیصد و شانزده وفات یافت و از او این مصنفات بیادگار ماند کتاب جمل الاصول کتاب موجز صغیر کتاب الاشتقاق کتاب در شرح الکتاب سیبویه کتاب احتجاج القرا کتاب الشعر و الشعرا کتاب الریاح و الهواء و النار کتاب الجمل کتاب المواصلات کتاب الاصول

اِبن سَماك محمد بن صبیح الکوفی

از موالی بنی عجل است مسقط الراس وی کوفه بوده و هم در آن بلد نشو و نما یافته ابن خلکان در حقش گوید كَانَ زَاهِدًا عَابِدًا حَسَنَ الْكَلَامِ صَاحِبَ مَوَاعِظ جُمِعَ كَلَامُهُ وَحُفِظَ در آغاز عهد صبی هوای تحصیل معالی و اکتساب فضائل او را بر سر افتاده بممارست و مباحثت علوم خاطر پرداخت جماعتی از علما و محدثین مانند اعمش و هشام بن عروه و دیگران را تلمذ نموده فن حدیث بیاموخت سپس مجالس اساتید و مشایخ و وعاظ را ملتزم گشته در اخذ دقائق وعظ و اقتباس نکات خطابت روزگاری بسر برد لآلی سخنان حکمت آمیز و جواهر کلمات نصیحت انگیز در صدف خاطر جای داد پس از سنین چندی بمدارج فضل و مقامات دانش از نقاحبه بر افاضل و اعیان عصر خویش فائق گردید و در فن حدیث و قوانین خطابت و رسوم موعظت تبحری تمام یافت و از ریاضات نفس و تهذیب اخلاق بزیور خصایل آراسته و از وصمت رذائل پیراسته آمد روزها برای تدریس و تعلیم می نشست از محدثین و اهل علم مانند احمد بن حنبل امثال او گردش مجتمع شده از افادات و افاضاتش زیاده محظوظ و بهره مند میشدند پس از چندی که در کوفه اقامت نمود در زمان هرون الرشید عباسی عزیمت دار السلام بغداد که در آن اوان مجمع افاضل و محط رحال اکابر بود نموده در آن بلد بار بگشود صیت دانشش در دار السلام انتشار یافته هر گونه از اهل علم در محضرش حضور یافته خود به نشر احادیث و تدریس علوم اشتغال میجست و هم روزها در جوامع و مساجد بر سریر وعظ قرار گرفته مردمان را موعظت مینمود خلقی انبوه و جمعی غیر محصور در مجلسش ازدحام کرده کلمات و نصایحش اصغا مینمودند رفته رفته در نزد هرون مکانت و مرتبتی تمام یافت در اوقات معینه بسرای خلافت بار یافتی و رشید را موعظت نمودی عز الدین ابن اثیر جزری در احوالات رشید آورده که وقتی ابن سماک در نزد هرون الرشید بود که رشید آب خواست چون خواست بیاشامد ابن سماک گفت ترا بآن قرابت که با رسول الله است سوگند دهم که اگر ترا از آشامیدن آب منع کنند در بهاء چه مبذول داری گفت نصف ملک خویش گفت بنوش پس گفت بدان خویشی که ترا با رسول است سوگند دهم که اگر از خروج این مدت ممنوع کردی بچه چیز دفع معالجت آن کنی گفت تمام ملک خویش در آن بذل کنم ابن سماک گفت

اِنَّ مُلْكًا لَا يُسَاوِي شَرْبَةَ مَاءٍ وَخُرُوجَ بَوْلَةٍ لَجَدِيرٌ اَنْ لَا يُنَافَسَ فِيهِ یعنی همانا ملکی که با یک شربه آب و خروج بولی برابری نکند هر آینه سزاوار آن است که بدان راغب و مایل نباشی رشید را رقت دست داده زیاده بگریست یا هنگامی در مزات الجنان آورده وقتی هرون الرشید سوگند یاد کرد که از اهل جنت است پس از حلف در باب صدق سوگند خویش در اندیشه فرو رفت زیاده مضطرب و پریشان گردید در حال بفرمود علماء بغداد را حاضر کرده این مسئلت از ایشان

استفتاء نمود بر وفق دلخواه وی فتوی نداده و جوابیکه خاطر خلیفه بدان تسلیت یابد ادا ننمودند لاجرم رشید در حیرت و تفکر فرو مانده بفرمود در طلب مبالغت و استقصا کنند شاید از اهل فتوی کسی باقی مانده باشد یکی از ملازمان خلافت معروض داشت که حل این عقدت جز بسر انگشت فکرت ابن سماک میسر نگردد و این مشکل را جز رای سدید او آسان نشاید خلیفه در دم باحضارش فرمان داد او بار یافته ببزم خلافت در آمد رشید صورت مسئلت بروی مکشوف داشت ابن سماک عرضه داشت یا امیر المؤمنین آیا هیچگاه عزیمت معصیتی نموده باشی که در خلال آن خوف و خشیت خداوند قهار ترا از آن عمل شنیع ممانعت کرده باشد گفت آری در رونق شباب بجاریه که مملوک من بود فریفته گشته بهوایش دل و جان از دست بدادم وقتی بر وی ظفر یافته در کنارش گرفتم و بر ارتکاب فاحشه تصمیم عزم دادم در آن اثنا سوء عاقبت آن عمل شنیع را تفکر کردم شراره دوزخ در نظرم مصور و ممثل گردید از خوف و خشیت انتقام خدای جبار عنان توسن شهوت از آن باز کشیدم ابن سماک گفت یا امیر المؤمنین ترا مژده و بشارت باد که خود از اهل بهشتی رشید گفت بر صدق مدعای خود چه برهان داری گفت نص قرآن مجید که فرموده وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَاوَى یعنی هر آنکس از موقف حساب اندیشه کند و عنان نفس اماره از ارتکاب فواحش و معاصی باز دارد همانا بهشت جایگاه او و آرامگاه است رشید را این کلام زیاده مطبوع و پسندیده افتاده بعواطف بی پایانش مخصوص ساخت و نیز یافعی حکایت کند که ابن سماک روزی در جامع بغداد لب موعظت برگشوده و همی با اسلوبی خوب و طرزی مرغوب مردمان را بطریق هدایت میخواند از شیرینی کلام وی را حالت عجب و خودبینی روی داده چون بمنزل بازگشت شبی بیاسائید در عالم واقعه گوینده را شنید که این اشعار انشاد نمود

يَا اَيُّهَا الرَّجُلُ الْمُعَلِّمُ غَيْرَهُ	هَلَّا لِنَفْسِكَ كَانَ ذَا التَّعْلِيمُ
اِبْدَأْ بِنَفْسِكَ فَانْهَهَا عَنْ غَيِّهَا	فَاِذَا انْتَهَتْ عَنْهُ فَاَنْتَ حَكِيمُ
وَاَرَاكَ تُلْقِحُ بِالرَّشَادِ عُقُولَنَا	نُصْحًا وَاَنْتَ مِنَ الرَّشَادِ عَقِيمُ
تَصِفُ الدَّوَاءَ لِذِي السَّقَامِ مِنَ الضَّنَى	وَمِنَ الضَّنَى وَالدَّاءِ اَنْتَ سَقِيمُ
لَا تَنْهَ عَنْ خُلُقٍ وَتَاْتِيَ مِثْلَهُ	عَارٌ عَلَيْكَ اِذَا فَعَلْتَ عَظِيمُ

حاصل معنی آنکه ای مردیکه همی دیگران را از در موعظت در آئی و نصیحت آموزی و براه راست دلالت کنی از چه روی از کلمات خود پند نگیری نخست باید که بنفس خود آغاز موعظت کرده او را از عیوب خود باز داری اگر منع و زجرت در او مؤثر افتد و رذایل از خود دور سازد آنگاه مرد حکیم دانشمند باشی چنانت پندارم که میخواهی اصداف و الواح عقول ما به لآلی ارشاد گرانبار سازی و حال آنکه خود از هدایت و رشاد تهی بار و بی بهره باشی بیماران علل نفسانی را معالجت کنی و برای هر یک دوائی مقرر داری با آنکه خود بامراض و علل گرفتاری و بطبیب معالج از دیگران محتاج تری همی از اخلاق ناپسند و اطوار ناهنجار مردمان را نهی کنی و با این وصف خود عنان شهوت از دست داده بر منهیات اقدام نمائی ابن سماک گوید چون از خواب بیدار شدم مضامین اشعار

باکردار ناهنجار خود سنجیدم مرا سببی تنبه حاصل گشت پس با خود تعهد والتزام نمودم که تا مدت یکماه موعظتی نکنم از معروف کرخی که در سلک موالی امام همام علی بن موسی الرضا علیهما السلام منظوم است روایت شده که گفت روزی در کوچهٔ کوفه میگذشتم عبورم بر مجمعی از مردمان افتاد که در موضعی ازدحام نموده واعظی که او را ابن سماک میگفتند ایشان را موعظت مینمود نزدیک شدم مواعظش اصغا نمودم در اثناء موعظت این عبارات ایراد مینمود مَنْ اَعْرَضَ عَنِ اللهِ بِکُلِّیَّتِهِ اَعْرَضَ عَنْهُ اللهُ جُمْلَةً وَمَنْ اَقْبَلَ عَلَی اللهِ تَعَالٰی بِقَلْبِهِ اَقْبَلَ اللهُ تَعَالٰی بِرَحْمَتِهِ عَلَیْهِ وَاَقْبَلَ بِوُجُوهِ الْخَلْقِ اِلَیْهِ وَمَنْ کَانَ مَرَّةً وَمَرَّةً فَاللهُ تَعَالٰی یَرْحَمُهُ وَقْتًا مَا یعنی هرکس که پیوسته از خدای تعالی روی بگرداند خدایش بخود مشغول ساخته از وی اعراض کند و هرکس روی توجه خویش بروی افکند قلوب مردمان بجانب او مایل سازد و کسی که در بعضی اوقات بحق اقبال کند خداوند رحیم در آنوقت بچشم عطوفت و رأفت بروی نظر نماید معروف گوید کلماتش زیاده در قلبم مؤثر افتاد و بجانب خدا تعالی اقبال نمودم و از تمامت مشاغل جز ملازمت مولایم علی بن موسی الرضا دست برداشتم پس شرفیاب مجلس آنجناب شدم عبارات ابن سماک بروی عرضه داشتم فرمود اگر خواهی بکلامی متعظ شوی کلام ابن سماک در پند و موعظت تو را کفایت است محمد بن حسین گوید از پدرم شنیدم که میگفت پس از وفات معروف کرخی او را در عالم رؤیا دیدم و از وی پرسش نمودم که آیا خداوند با تو چه طریق معاملت نمود گفت خداوند غفار از روی فضل و کرم بر صحائف سیئاتم قلم محو درکشید و بر من رحمت آورد گفتم آیا زهد و صلاحت ترا بسر منزل نجات رسانید گفت نی نی بلکه قبول موعظت ابن سماک و ملازمت فقر و دوستی با فقرا موجب خلاصی من گردید آورده اند روزی مردمان را موعظت مینمود و جاریه از جواری خویش در مجلس وعظ حاضر گشته مواعظ او استماع کرد چون مجلس سپری گشت و ابن سماک بمنزل معاودت نمود جاریه بروی مکشوف داشت که امروز در مجلس وعظ حضور داشتم و در مواعظ بر صدف خاطر جای دادم ابن سماک از وی پرسش نمود که آیا کلمات مرا چگونه یافتی گفت هرگاه کلامت از اعادت و تکرار خالص باشد زیاده نیکو و پسندیده است گفت اعادت کنم تا هر آنکس که در اول بار ادراک ننموده فهم آن نماید گفت تکرار اگرچه این فائده بخشد ولی آنان را که فهم آن نموده اند ملالت و کلال آورد ابن خلکان گوید ابن سماک وقتی برای شفاعت مردی بمجلس یکی از رؤسا درآمد بشفاعت و ضراعت لب بگشود و گفت اِنِّی اَتَیْتُکَ فِی حَاجَةٍ وَاِنَّ الطَّالِبَ وَالْمَطْلُوبَ فِیهِ عَزِیزَانِ اِنْ قَضَیْتَ الْحَاجَةَ ذَلِیلاَنِ اِنْ لَمْ تَقْضِهَا فَاخْتَرْ لِنَفْسِکَ عِزَّ الْبَذْلِ عَلٰی ذُلِّ الرَّدِّ وَاخْتَرْ لِی عِزَّ النُّجْحِ عَلٰی ذُلِّ الرَّدِّ فَقَضٰی حَاجَتَهُ یعنی بتحقیق مرا آمدن بمجلس تو حاجتی است اگر مأمولم بعز انجاح مقرون سازی هر دو ارجمند و عزیز باشیم و هرگاه بر سینه‌ام دست رد نهی و حاجتم اجابت ننمائی هر دو را از ذلت و اهانت گزیری نباشد پس ترا باید که عزت بذل بر ذلت منع برای خویش و عزت انجاح بر ذلت رد برای من اختیار کنی کلماتش مطبوع افتاده مأمول وی قرین انجاح گشت و از کلمات اوست که گوید خَفِ اللهَ کَاَنَّکَ لَمْ تُطِعْهُ وَارْجُ اللهَ کَاَنَّکَ لَمْ تَعْصِهِ یعنی از خدای تعالی بدانسان در هراس باش که گویا او را هیچ اطاعت ننموده و برحمتش چندان امیدوار باش

که گویا هیچگونه از تو معصیت صادر گشته و هم از کلمات اوست مَنْ جَرَّعَتْهُ الدُّنْیَا حَلاَوَتَهَا بِمَیْلِهِ اِلَیْهَا جَرَّعَتْهُ الْاٰخِرَةُ مَرَارَتَهَا بِتَجَافِیهَا عَنْهُ حاصل معنی آنکه کسی را که میل زخارف دنیا باشد و از شهد آن کام خویش شیرین سازد البته سرای جاوید از او کناره گیرد و مذاق شیرینش بحنظل عقوبات تلخ نماید مع الجمله پس از آنکه مدتی در بغداد روزگار بافادت بگذرانید عزیمت موطن اصلی خود نموده بقیهٔ روزگار حیات خویش در کوفه بسر برد و در سال صد و هشتاد و سه در آن بلده داعی حق را اجابت نمود

ابو الحسن بن السنان الصابی الطبیب

از مهرهٔ اطبای عباسی و حذاق این طبقهٔ جلیله است ثابت ابن قره معروف جد اوست و از خاندان مشهور طب بوده اند ایشان را آل سنان میگویند و ابو الحسن مذکور در سنه چهارصد و سی و نه ریاست بیمارستان بغداد در عهدهٔ او بوده و مرجع تام در رجوع مرضی انجاد داشته معالجات غریب از وی مشهور و حسن تدابیر او مسطور است ابو الفضل بن سنان حکایت کرده که در سنه چهارصد و سی و نه وبای عظیمی در بغداد پیدا شد و امراض دیگر نیز زیاد شده بود مرا بیماری شدیدی عارض گردید که بحد هلاکت رسیده بودم ابو الحسن از من خشمی داشت با من تکلم نکردی و بخانه من نیامدی و طوایف صابئه را نوشته اند که صله رحم بجا نمی آورند و مساوات ندارند و هیچوقت دو نفر از آنها را با هم مودت و اتحاد نیست ابو الفضل گوید که چون خبر بیماری من باو رسید و مردم او را ملامتها کردند بدیدن من آمد در وقتی که مرا از حال خویش آگاهی نبود چون ببالین من آمد مرغی را گفت ذبح نموده جگر او را پخته بمن داد و داروئی مرتب نموده یکهفته شب و روز در پیش من بماند تا مرض روی ببهبود گذاشت بعد از آن رفت و دیگر در پیش من نیامد من شادمان گشتم که هم از مرض خلاصی یافتم و هم برادر با من مهربان گردیده بعد از چند روز که قوه حرکت پیدا کردم بدو عصائی که بر آن تکیه میکردم متوجه خانه برادر شدم تا شکرانه او را بجا آرم چون بدر سرای او رسیدم در کوبیدم بر آمدن من مطلع شد رخصت در گشودن نداد و از غرفه خانه سر بر آورد و گفت یا ابا الفضل بخانه خود باز گرد و دیگر اینجا میا که ما همان مهاجرت که فیما بین بوده کرده ایم من با دل شکسته و افسردگی زیاد مراجعت بخانه نموده بقیهٔ عمر با من بدین قسم گذرانید غرس النعمه محمد بن ابی الحسن هلال بن محسن بن ابراهیم بن الصابی آورده که پدرم در محرم سنه چهارصد و سی و شش مریض شد مرضی صعب و ابو الحسن بن سنان بر عادت مستمره دوری او را اختیار کرده کسی را نزد او فرستادم و تمنی حضور او شدم وعده آمدن داد هر چند انتظار کشیدم بوعده وفا نکرد تا آنکه جماعتی از نسوان رفته سرزنش زیاد بوی کردند همچنین وعده داده همی خلف مینمود و ابو الحسن را روز بروز حال بدتر میشد و مرض اشتداد پیدا کرده تا بحدیکه مرض متوجه دماغ شده عقل از وی برفت و حرکات غیر منتظم از وی صادر میشد بحدیکه امید را از وی منقطع نمودند و تهیهٔ موت او را دیده بگریه و زاری پرداختند درین اثنا ابو الحسن داخل گردید چون صدای گریه و زاری بشنید پریشان حال گشته پرسید ابو الحسن بمرد گفتند مرده ولی بحالت نزع است ابو الحسن التفاتی بجائی نکرده و بسوی ابو الحسن روان شد و او همچنان بحالت جنون و دیوانگی باقی بود پس حکم بغلامان و متعلقان کرده او را گرفته نگاه داشتند و نبض او را دیده علامات دیگر را ملاحظه نمود

گفت مزوره از جگر مرغ ترتیب داده با قدری نان بجهة او حاضر نمایند قدری از آن مزوره با جگر مرغ بدو خورانیدند
گفت آب سیب و به و کامی حاضر نمایند و قدری از سیب را در گلاب خود ذکر ده گفت کم کم به او بخورانید و بعضی ادویه نیز
گفت ترتیب داده ابو الحسین را هر ساعت حالت بهتر میشد بعد را از اهل خانه پرسید در ابتدای مرض او را بچه قسم
معالجه کردید گفتند طبیبی که داشت او را در روز پنج مسهلی داد ابو الحسن گفت بس است دیگر تقریری لازم نیست اینها
همه عوارض همان مسهل روز پنج است قبل از نضج رقیق اخلاط را دفع کرده غلیظ آن باقی مانده در ایام بحران
متوجه بداغ گشته بدین قسم شد پس دستور العمل داده برفت گفت اگر او را شب خواب برد مرا خبر کنید پس چون
شب شد او را خواب برده صبح او را خبر کردند او کسان ابو الحسین را تهنیت گفت که از مرض خلاص شد و بیست
خود امروز دوا خواهد خورد پس ابو الحسن ببالین او حاضر شد مریض را بیدار کرده در حالتی که لکنت کمی بزبان او
بود پس ماء الشعیر گفت حاضر نموده با بعضی از ادویه دیگر بدو داد و قدری در صحن خانه راه رفته پرسید که این خانه
کدام یک از خانهای ماست پس اهالی خانه او که اینفقره را دیدند شادی نموده و ابو الحسن چند روز در آنجا باند بکلی
آن مریض شفا یافت ابو الحسن گوید در همان روز ابو الفتح منصور بن المنذر المتکلم النحوی الاصفهانی بر ما داخل شد
بخیال عیادت او چون حالت او را خوب دید خوشحالی زیاد کرد و چندی نگذشت بیشتر از کسانیکه بعیادت آمده
وفات کردند و او سالهای دراز عمر نمود و ابو الحسن از قراریکه از حالات او معلوم میشود در عمل علاج ربطی کامل داشته
و کمال علمی نداشته ولی معالجات او مشهور است عمر زیاد کرده و همواره در بیمارستان بغداد بمعالجه مرضی
مشغول بوده وفات او را در چهار صد و شصت و یک نوشته اند[1]

ابو الخطاب محمد بن محمد بن ابی طالب

در سلک مشاهیر اطبای بغداد منظوم و بحلیه حذاقت آراسته بوده است در نزد استاد کامل ابو الحسن سعید بن
هبة الله که از فضلای اطباست تحصیل علم و تکمیل عمل را بپایان برد و در آن صناعت رتبتی یافت که خود صاحب
تصانیف کثیره و تالیف عدیده گردید گویند چنانکه در ضبط معانی سلیم شد در حفظ الفاظ مسلط گشت در علوم عربیه
و ادبیه قلیل الخط و کثیر اللحن بوده در سلسله اطبا بطول عمر اشتهار دارد با مقتدر عباسی معاصر بوده و هم از اطبای
مخصوص ابو المعالی هبة الله محمد بغدادی وزیر مستظهر بالله عباسی است و در آن فن شریف فضلی تام و تتبعی
وافی داشته است ویرا کتابیست موسوم بشامل مشتمل بر شصت و سه مقاله در کل مطالب طبیه بطریق سؤال
و جواب سخن رانده است و کتابی دیگر در مفردات ادویه بطریق جدول نوشته است و کتابی دیگر
در ساختن آلات جراحی پرداخته و در سنه پانصد و پانزده هجری وفات یافته است از کلمات اوست

که طبیب حاذق از دو خصلت شناخته شود نخست آنکه از مریضی
بقدری متحمل علاج شود که تواند معتمد نمود دویم آنکه
در استعمال ادویه افراط نکند

ابن برخش ابو طاهر موفق الدین احمد بن العباس[1]

از مردمان واسط بوده از جمله فضلاء و از اجله اطباست و در سلک حذاق این طبقه منظوم است فنون صنایع طبیه را
نیکو دانستی و در علوم ادبیه و نظم و نثر از هر جهة ماهر بوده صاحب طبقات الاطبا آورده است که من کتابی بخط وی
از مولفاتش دیدم بر رزانت عقل و غزارت فضل او دلیلی بزرگ بود و آن طبیب دانشمند در ایام المسترشد بالله عباسی
لوای شهرت برافراشت و صیت فضلش گوشزد اعالی و ادانی گردید روایت کرده است شمس الدین ابو عبد الله
محمد بن الحسن بن محمد بن عبد الکریم البغدادی از احمد بن مدر الواسطی که در سنه پانصد و ده در بلده واسط شخصی باستسقا
مبتلا بود و از وی استعلاج نمود مدتی آن طبیب ماهر بمعالجت پرداخت و آثار بهبودی ظاهر نگشت لاجرم طبیب
و مریض از معالجت و پرهیز دلتنگ گشتند پس طبیب با یأس تمام بدو گفت هرچه خواهی بخور و بیاشام
و شفای خود از خدای تبارک و تعالی طلب کن زیرا که علاج این مرض از قوه علم و عمل بیرون است پس آن مریض
با حالت نومیدی بیرون رفت در اثنای راه گرسنگی بر او غالب گشت ناگاه شخصی دید که ملخ پخته میفروشد
بخوردن آن راغب شد و چون دست از جان شسته بود بقدریکه میتوان است از آن ملخ بخورد و پس از
ساعتی اسهال مفرطی بر او روی داده اخلاط زیاد و آبهای متن از وی دفع گشت حالت وی رو به
بهبودی نهاد و از آن مرض خلاص گردید چون ابو طاهر از صحت آن مریض مطلع گردید در حیرت شده
مریض را نخواست و از سبب صحت باز پرسید پس خوردن ملخ و عروض اسهال را بیان کرد طبیب را
حیرت بر حیرت افزوده گشت چه ملخ بالطبع قابض است نه مسهل پس چندروز سر بجیب فکرت فرو برد تا مگر
اسباب صحت را چیزی بدست آورد ذهن ثاقب او را بدین سر ناشب دلالت کرده از مکان ملخ فروش
جویا گردیده ویرا نخواست ملخ فروش مکان صید را نشان داد پس ابو طاهر از پی تحقیق بدان مکان برفت
مازریون بسیاری در آنمکان دید که ملخها میخورند ابو طاهر را از آن دغدغه خاطر فارغ گشت و بر وی معلوم شد
که این اثر از مازریون ناشی شده است چه خاصیت آن گیاه اسهال رطوبات دقیقه است گویند اگر
یکدرم مازریون بشخص دهند آن مقدار اسهال آورد که صبر آن ممکن نباشد و از اینجهة استعمال آن را بدون
مصلحات جایز ندانند و در این مورد مازریون دو طبخ یافته بود یکی در شکم ملخ و دیگری در آب نمک لهذا
باصلاح و اعتدال آمده بموقع استعمال شده آثار نیک و فواید کلیه از آن ظاهر شده پس ابو طاهر بدان
حدس صائب که تالی الهامات باری است از خواص آن گیاه مطلع گشت و بسیاری از مردمان مستسقی را
بدان گیاه معالجت نمود صاحب طبقات الاطبا گوید اگرچه اینحکایت منسوب بابو طاهر است ولی نظیر آن حکایت
در کتب متقدمین بنظر رسیده است چنانکه در کتاب فرج بعد از شدت باندک تفاوتی ذکر شده است
بعد از آن اطبا حبوب و معاجین و سفوف و روغن آنرا ساخته در همین مرض بکار برده و میبرند و ابو طاهر را
نوادر حکایات نثر و نظم بسیار است این چند شعر از اوست که نوشته میشود در هنگامیکه غلامی در مجلس خلال میکرد اینها گفته

وناولنی من کفه مثل خصره ومثل محب ذاب من طول هجره
وقال خلا لی فلک کل جیده سوی قیل صب جاز فیک باسره

یعنی بت خود مرا چیزی داد که در باریکی چون میان خویش بود و در نزاری و لاغری بعاشق هجر کشیده میماند و گفت
خلال مرا بستان کفتم خلال و خصال تو همکی پسندیده است جز آنکه عاشقی را میکشی کر سراپا محو و حیران تست
نجم الدین ابن ابو الغنایم محمد بن علی الواسطی نوشته در هنگامیکه او را معالجه نموده و از غذا منع کرده

صحبت فخرا وعلی واعندی فذلک فوق النجم مرفوعا
یا منقذی من حلقات الردی حاشاک ان تقتلنی جوعا

یعنی همواره با مفاخر و معالی همراه بوده و پایهٔ قدرت بالاتر از ستارکان است اینک که از چنگ مرگ
نجات بخشیدی راضی مشو که از کرسنکی هلاک شوم

در جواب وی نوشته

نبعث مرسومک یا ذا العلا لا زال مرسومک متبوعا
لکن اشفاقی علی من به امسی غریب القول مسموعا
اوجب تاخیر الغذا یومنا وفی غد نسدک الجوعا
اصبر فما اقصرها مدة وان تدکات فاسبوعا

یعنی ای صاحب معالی هرچه مناسب مزاج دانسته ام پیروی کردم امید آنکه پیوسته مراسم ترا عالیان پیروی نمایند
همانا مهربانی و شفقت من بدان وجود که هرچه کوید پذیرفته کردد باعث شد که امروزه غذا را از تو باز دارد و فردا
تدارک مافات مرعی شود یکروز شکیبائی پیشه کن تا یکهفته کرسنکی کرفتار نشوی

جواب

یا عالما این تشوی دجله اجری من العلم ینابیعا
لم عندک للاعمار موصوله بضحی وعیسی الرزق مقطوعا

یعنی ای انشور که هرجا قدم کذارد چشمهٔ علم جوشش کیرد چکونه است که در خدمت تو سلسلهٔ زندکانی و عمرها
پیوسته میکردد و رشتهٔ ارزاق کسیخته می کردد

ابو الحسن بن کشکرایا طبیب

طبیبی عالم و عالی و حکیمی فاضل و کامل بوده بصناعات طبیه مشهور و در مزاولت علاج بحسن تدبیر و اصابت رای
معروف زمان الطایع لله عباسی و روزکار چند نفر از خلفا را نیز دریافته و صناعات طبیه را از سنان بن
ثابت بن قره اخذ نموده و از اجلهٔ تلامیذ وی محسوب میکردد در بدایت امر و اوایل عمر در موصل و میافارقین
که محل ریاست آل حمدان بوده میکذرانید کویند وقتی امیر سیف الدوله را در میدان جنگ ضربتی بر کمر رسید

و بدان سبب مجاری بول را آفتی پیدا شد که قوهٔ ماسکه از عمل خویش باز ماند و اطبای مخصوص معالجت آن علت را
عاجز ماندند برخی از معتمدین مراتب حذاقت آن طبیب ماهر را در حضرت امیر سیف الدوله عرضه داشتند و او را از موصل
طلب کرد و چون وارد کشت بحضور امیر بار یافت از مزاج امیر و تدبیر ما تقدم مستحضر شد حبیکه جزء اعظم وعمود آن
زرقون بود ترتیب داد امیر آن حب را چندروز استعمال نمود تا چند که مداومت شد آن مرض روی به بهبودی نهاد
از آن علت بکلی خاصل کشت پس آن طبیب دانشمند را بعطایای بیکران بنواخت و احسانی بی اندازه اش
مبذول فرمود و در زمره محرمان و خاصانش منظوم داشت همی روز بروز در نزد آن امیر باعظم
ترقیات وافر حاصل کرده بطبابت خاص امتیاز و اختصاص بهم رسانید با جاهی وجیه و قدری رفیع بسر می برد
چون عضد الدوله فناخسرو بیمارستان بغداد را عمارت کرد بر آن شد که طبیبی حاذق بجهة آن بیمارستان
بزرک اختیار کند در آن ایام روزکار امیر سیف الدوله بپایان آمده بود پس ابو الحسن را بجهة طبابت آن
بیمارستان انتخاب نمود انعام و عطائی بسیار بروی مقرر کرد مدتها در آن بیمارستان بطبابه و معالجه اشتغال داشت
کویند که وی کثیر الکلام بوده است و غوامض مسایل طبیه را ضبط کرده در مجالس عام از اطبا سؤال می کرد
و چون جواب را نمیدانستند یا بیان نتوانستند ایشان را توبیخ و سرزنش می نمود و از تراکیب وی حقنه ایست
که در علاج قیام کبدی باو منسوب داشته اند و از کتبی که منسوب بدو است کناشی است معروف بکناشی
و کناشی باسم امیر سیف الدوله و کتابی در معرفت نبض و آن طبیب ماهر در سنه سیصد و هشتاد هجریه در بغداد وفات یافت

ابو عثمان سعید بن یعقوب الدمشقی

از جمله افاضل و حذاق اطبای بغداد بوده و در سلک اجلهٔ مترجمین منظوم است و بسیاری از کتب حکمای یونان
و اسکندرانیون را مانند فصول بقراط و کتاب نبض کبیر از یونانی بعربی نقل و ترجمه کرده است و خود طبیب مخصوص
علی بن عیسی بن جراح وزیر مقتدر بالله عباسی است و او از اعاظم وزراء عباسیان بوده در دین و ورع
و زهد رتبهٔ کمال داشت در تواریخ نوشته اند که علی بن عیسی را هر سال از املاک مختصه خود هشتاد هزار دینار عاید
شدی نیمهٔ آن بر فقها و فقراء و ارباب صلاح انفاق کردی و نیمهٔ دیکر بمصارف خود و مخارج عیال رسانیدی
و روزکار او از روزکار همهٔ وزراء عباسی خوشتر و نکوتر بود و صدقات و مبرات بی نهایت از او آشکار کردید
و از مال خلیفه املاک زیاد وقف کرد و جهة آن دیوانی جداگانه معین و مقرر کردانید و آنرا دیوان البر نام نهاد
و حاصل آنرا بحرمین الشریفین میفرستاد و بعضی بر ثغور اسلام خرج میکرد و از اطعمه و البسهٔ آسان تر چیزی
قانع بود و برای هر امر با عقل و خرد تاسیس قانونی کرد که خردمندان آنرا پسندیدند و بهترین اعمال خیریه که در ایام
وی ظهور یافت بنای بیمارستانها بود که در جمیع ممالک بنیاد کرد از آنجمله بیمارستانی در سنه سیصد و دو در حربیه
که از محلات مصر است و مکهٔ معظمه و مدینهٔ طیبه و بعضی بلدان دیکر بنیاد نهاد و ریاست کلیهٔ آن عمل بزرک را در عهدهٔ
ابو عثمان نهاد و از مال خویش جمیع مخارج آن بیمارستانها را متحمل بود و در بغداد نیز بیمارستانی بنیاد کرده

واختیار آنرا در قبضهٔ عثمان مسلم داشت بالجمله طبیبی فاضل ونیکو تالیف وخوش بیان بوده از کلمات اوست که گفته

اَلصَّبْرُ قُوَّةٌ مِنْ قُوَی الْعَقْلِ وَبِحَسَبِ قُوَّةِ الْعَقْلِ تَكُونُ قُوَّةُ الصَّبْرِ

حاصل معنی آنکه صبر شانی از شئون عقل است هرکس را عقل بیشتر صبر افزونتر است واز تصانیف وی کتابی است که مسائلی چند در علم اخلاق از کتب جالینوس التقاط کرده وآنهارا در رشتهٔ جمع وتالیف آورده است ودیگر کتابی است که در تحقیق نبض مشاری که از کتاب نبض صغیر جالینوس استنباط کرده ورسالهٔ از جمیع آنها مدون ساخته است وفات وی در اواسط مائهٔ چهارم هجری اتفاق افتاد

آبو بکر بن محمد بن خلید الرازی

در صناعت طب استادی کامل وطبیبی فاضل بود برای مشکلات مسائل ومعضلات رسائل حنین بن اسحق آیتین بردرسوز آنهارا از پردهٔ خفا بمنصهٔ ظهور آورد واکثر کتب اورا با دقتی تمام شرح کرده ودقائق ونکات اورا بعرصهٔ وضوح آورد در زمان المقتدر بالله والقاهر بالله خلفای عباسیان لوای اشتهار برافراشت عبد الله بن جبرئیل بن بختیشوع که از افاضل اطبا است از بعض اهم سنخی که در نهاد بعضی نهاده شده حقد وکینهٔ اورا در دل گرفت وچون راه کینه خواهی مسدود دید بخورده گیری دهان باز کرد واین نقیصه بروی تهمت نهاد گوید آن حکیم بشرب شراب آلوده بود وما شراب بخشیدی کتاب نوشتی صاحب طبقات الاطبا نیز عقیدت جبرئیل را معاضدت کرده است گوید شاعری دیدم ما ساغری بیمودی شعری نی سرود وهم او بر صحت مشهود خویش دلیلی اقامت کرده است گوید چون مزاج دماغ سرد وتر است وشراب گرم است لاجرم نوشیدنش بانتعاش حرارت غریزیه وقوت قوی دماغیه اعانت کند لیکن سایر مورخین قول عبد الله بن جبرئیل را معتمد نشمارند وبر محل حسد حمل کنند واز مؤلفات وی دو کتاب مشهور است یکی شرح بر مسائل حنین بن اسحق ودیگر رساله در منافع تریاق فاروق

آبو تمام حبیب بن اوس بن الحارث بن قیس بن الاشج بن یحیی بن مروان بن مر بن سعد بن کاهل بن عمرو بن عدی بن عمرو بن الغوث بن طی

نکته جویان دقیقه یاب در شرح حال وضبط ترجمهٔ ابی تمام وغیر وی از شعرای اسلام بر ما خورده بگیرند واین گونه سخنوران هنرپیشه را از موضوع این دفتر مبارک بیرون شمارند زیرا که این گروه تا قوانین لغت عرب وضوابط شعب ادب را در مدارس استادی از مهرهٔ فن سعادت واستوار ننمودند نه غزلی در مدح ملیحی سرودند ونه کریمی را بلسان مدیح ستودند پس آحاد این جماعت هریک عالمی شاعرند نه شاعری جاهل شاهد این دعوی آنکه جار الله زمخشری که در طبقات کبار مشایخ وعظام اساتید بالاتفاق از طراز اول معدود است همین ابو تمام را در کتاب کشاف بعلم وفضل یاد کرده وپس از آنکه برای اثبات مطلب بشعر وی استشهاد نموده گوید وَهُوَ وَإِنْ كَانَ مُحْدَثًا لَا يُسْتَشْهَدُ بِشِعْرِهِ فِي اللُّغَةِ فَهُوَ مِنْ عُلَمَاءِ الْعَرَبِيَّةِ فَاجْعَلْ مَا يَقُولُهُ بِمَنْزِلَةِ مَا يَرْوِيهِ أَلَا تَرَى إِلَى قَوْلِ الْعُلَمَاءِ الدَّلِيلُ عَلَيْهِ

بَيْتُ الْحَمَاسَةِ فَيَقْتَنِعُونَ بِذَلِكَ لِوُثُوقِهِمْ بِرِوَايَتِهِ وَإِتْقَانِهِ

یعنی اگرچه ابی تمام در طبقات چهارگانهٔ شعرا که جاهلیین ومخضرمین ومتقدمین ومحدثین باشند از فرقهٔ اخیر بشمار میرود که علماء در اثبات لغات وتصحیح اوضاع که بنای آنها بر توقیف ورخصت واضع است بکلمات ایشان استدلال نکنند چنانکه باشعار ومنظومات هریک از دیگر طبقات استشهاد جویند ولی از آنجائیکه ابو تمام از جملهٔ علماء عربیت معدود است سخن در عبارات وی حکم روایات میرانم می بینی علما بکتاب حماسهٔ او استشهاد نمایند وبحکم وثوق بر روایت وی بمحض نقلش قناعت کنند الغرض جمهور علما انساب برآنند که سلسلهٔ نژاد وی بجلهمة بن اُدَد که نخستین بنای قبیلهٔ بنی طی است منتهی گردد واز این روی اورا حبیب بن اوس طائی خوانند ولادت ابی تمام چنانکه یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان آورده در سال یکصد وهشتاد وهشت هجری اتفاق افتاده مسقط الرأس قریهٔ جاسم است که موطن والدش بود ولی در ملک مصر نشو ونما یافت در عنوان جوانی وعنفوان زندگانی در جامع مصر بشغل سقائی معاشش میکرد برخی گویند پدرش در دمشق پیشهٔ خماری داشت وابو تمام خود در آن شهر شاگرد جولائی بود چون یکچند از عهد طراوت ورورگار شباب را بر این نسق بگذرانید قابلیت گوهر واستعداد نهاد اورا بر کسب فضائل وتحصیل کمالات بداشت از آن روی صحبت ارباب دانش وفضل وملازمت خداوندان هنر وکمال را وجههٔ همت ساخت پس از تمهید مقدمات لغت وتشیید مبانی بلاغت در صناعت سخن گستری وفن شعر پردازی بعهد خویش از تمامت شعرای عرب ممتاز گشت ودر ابتکار افکار واختراع مضامین بمقام تاسیس قدم نهاد ونتایج خاطر نگارش بجزالت لفظ ورشاقت معنی امتیازی تمام ومرتبتی کامل یافت ابو الفرج اصفهانی در کتاب اغانی گوید در این عصر مردم در بارهٔ ابی تمام بر دو گروهند قومی در مدح واطراء وی از طریق اعتدال اعراض نموده بر اوج افراط بر آیند واورا بر تمامت اسلاف واخلاف شعرا رجحان ومزیت نهند وجماعتی در قدح ودشنام از جادهٔ انصاف انحراف جسته در حضیض تفریط فرو شوند واز در تعصب وعناد منتخبات دیوانش مستور واشعار نامطبوعش آشکار دارند واین شعار ناهنجار وشیوهٔ ردیه را وسیلهٔ کسب معاش وذریعهٔ نیل آمال گیرند ولی سلوک طریقت اقتصاد در هر امر پسندیده ومطبوع باشد ورعایت حق وپیروی صواب در هر باب شایسته ومطلوب آید آنگاه در ذیل این عبارت گوید نقل است که ابو تمام در محضر یکی از شعرای عصر قصیدهٔ انشاد کرد که تمام آن بطراز فصاحت ولطف سیاقت آراسته بود مگر یک بیت که پسند وی نیفتاد آن شاعر گفت یا ابا تمام این قصیدهٔ تو فی المثل در بیت تابان که از مشرق خاطر جلوهٔ طلوعش بخشیدهٔ ولی دریغ که از کلف این یک بیت پیراسته نیست در جواب گفت من خود نیز بر این عیب واقف بودم وهم بوقت نظم قبح صورت ورکاکت معنی این شعر میدانستم لیکن بعقیدت من آنچه از خاطر شاعر بیرون تراود با آنکه از صلبش بوجود آید برابر است چنانکه مرد مرگ فرزند زشت خود را رضا ندهد شاعر نیز باسقاط بیت نازل خویش دل ننهد همانا از این اعتذار معلوم گردد که آنچه در اثنای قصاید ومطاوی دیوان وی از ابیات ردیه مندرج است بر حسب اختیار ذوق سلیم وانتخاب سلیقهٔ مستقیم وی نیست بلکه باقتضای

علاقه طبیعی ثبت و ضبط نموده پس جودت خاطر زخار و انتقاد خاطر سرشار وی را جای طعن باقی نماند هم ابو الفرج گوید

وَقَدْ فَضَّلَ اَبَا تَمَّامٍ مِنَ الرُّؤَسَاءِ وَالْكُبَرَاءِ وَالشُّعَرَاءِ مَنْ لَا يُشَقُّ الطَّاعِنُونَ عَلَيْهِ غُبَارَهُ وَلَا يُدْرِكُونَ وَاِنْ جَدُّوا اٰثَارَهُ یعنی ابو تمام را از اساتید ادب و بزرگان فن و خداوندان طبع کسانی بر همگنان ترجیح داده‌اند که متعصبین وی بگرد ایشان فرا نرسند و با هر گونه عجلت و شتاب آثار اقدام ایشان در نیابند چنانکه عم من از پدرش نقل کرده که از محمد بن عبد الملک وزیر شنیدم که می گفت اشعر جمیع مردم آن کس است که گفته

وما ابالی وخیر القول اصدقه	حقنت لی ماء وجهی او حقنت دمی

یعنی سخن راست را میگویم و از کسی باک ندارم که بر عقیدت من حفظ آبروی مرد با ریختن خون وی برابر است عمّم گفت از تصدیق آن وزیر بصیر عقیدت من در تقدم رتبت ابی تمام چنانکه باید استوار گشت همی منتظر بماندم تا ابراهیم بن عباس صولی را ملاقات کنم چه او در نزد من بفنون ادب از وزیر خبیرتر بود پس روزی بر وی در آمدم و با اقتضای آنکه وی را اشباه بدرا انگاشتمی دلیرانه گستاخی کردم و از اشعر اهل عصر پرسیدم گفت اشعر زمان آنکس است که گفته

نسب کان علیه من شمس الضحی	نوراً ومن فلق الصباح عموداً
ورثوا الابوة والحظوظ فاصبحوا	جمعوا جدوداً فی العلی وجدوداً

یعنی خاندان بنی وائل را فروغ اصل و علو نسب چنان است که گوئی خورشید تابان بر سلسلهٔ نژاد ایشان پرتو افکنده و عمود صبح روشن از افق اسلافشان قامت افراخته شرافت نیاکان با سعادت اختران بوراثت یافته‌اند و اصالت نسب با نبالت حسب ضمیمت نموده‌اند پس از گواهی این دو شاهد آگاه مرا یقین روشن گشت که ابو تمام بر کافهٔ ابناء جنس خود پیشوا و مقدم است هم عمّم از محمد بن یحیی الصولی و علی بن سلیمان اخفش و آن دو از محمد بن یزید نحوی حکایت آورده‌اند که گفت عمارة بن عقیل وارد بغداد شد مردم دار السلام بروی گرد آمدند از دیوان خود و پدرش نسخه‌ها بر گرفتند و از اشعار اهل بلد بسی بر نظر نقادش عرضه داشتند روزی یکی از حاضران خواست مقام ابو تمام بتصدیق وی معلوم دارد گفت یا عماره در این شهر شاعری است که خود را یگانهٔ دوران و اشعر مردم زمان میداند و دیگران در حق وی اعتقاد دیگر دارند عماره گفت از نظمش چند بیتی انشاد کنید تا میان وی و مدعیانش بر آیین انصاف داوری کنم بدین اشعار دلفریب لب گشودند

غدت تستجیر الدمع خوف نوی غد	وعاد قتاداً عندها کل مرقد
وانقذها من غمرة الموت انه	صدود فراق لا صدود تعمد
فاجری لها الاشفاق دمعاً موردا	من الدم یجری فوق خد مورد
هی البدر یغنیها تورد وجهها	الی کل من لاقت وان لم تورد

خلاصه مراد آنکه چون آن یار دیرین آهنگ مسافرت من بشنید از بیم فراق بسیلاب اشک پناه برد و چنان آسایش از وی برفت که گوئی بر آرامگاهش بساط خار گسترده گشت و از ورطه هلاک بدین اندیشه نجات یافت که این روی تافتن از راه فراق پدید آمده از آهنگ نفاق از بیم هجر اشک خون آلود بر گونه گلگونش جاری ساخت وی را صفحه عارضی است که چون قرص ماه بدرخشد و بی منت غازه مانند طبق گل شکفته باشد منشد اشعار این چهار بیت بخواند و خاموش نشست عماره گفت لله دره زیادت کن گفت سه بیت دیگر از آن اشعار آبدار زیادت کن گفت

ولکننی لم احو وفراً مجمعاً	ففزت به الا بشمل مبدد
ولم تعطنی الایام نوماً مسکناً	الذ به الا بنوم مشرد

خلاصه معنی آنکه نیل مراد و فوز مقصود بی رنج سفر و شکنج غربت حاصل نکردم و من خود هیچگاه تا زحمت مسافرت پریشانی نکشیدم مالی جمع و ثروتی فراهم نکردم و تا در منازل خطرناک خوابهای آشفته ندیدم لذت خواب آسوده نیافتم عماره گفت تا آنکه در معنی توصیف مسافرت بتجیب غربت از این پیش بسی مضامین رانده‌اند بخدا سوگند که این مرد در این بیان از تمامت پیشینیان پیش افتاده هم از گنجینه خاطر وی جواهر دیگر بنمای گفت

وطول مقام المرء فی الحی مخلق	لدیباجتیه فاغترب تتجدد
فانی رایت الشمس زیدت محبة	الی الناس ان لیست علیهم بسرمد

یعنی طول اقامت وطن دیباجه رخسارهٔ مرد کهنه کند پس لختی بسوی غربت گرای تا در نظر دوستان تازه نمائی زیرا که من هم خورشید در نزد مردم بمزید عزت اختصاص نیافته مگر برای آنکه پیوسته بر ایشان نتابد و مدام بر یک مقام نپاید عماره گفت کفایت کرد اگر همه اشعار شعر بجودت الفاظ و لطف معانی است بخدا سوگند که صاحب این نظم اشعر مردمان است نقل است که روزی علی بن الجهم از شئون مزایا و فنون کمالات ابی تمام شرح میداد کسی با وی گفت حقا که داد انصاف دادی در مدح ابی تمام هیچ فرو نگذاشتی اگر خود فی المثل با تو برادر بودی زیاده بر این وصفش نکردی گفت هر چند در میان ما برادری نسب موجود نیست ولی برادری ادب محکم است آیا نشنیدهٔ که او در این اشعار مرا با خود برادر خوانده

ان یکد مطرف الاخاء فاننا	نغدو ونسری فی اخاء تالد
او یختلف ماء الوصال فماؤنا	عذب تحدر من غمام واحد
او یفترق نسب یؤلف بیننا	ادب اقمناه مقام الوالد

حاصل مضمون آنکه اگر اخوت جدیدی که در نشاءه اشباح پدید گردد ما بین ما حاصل نیست با الفت عالم ارواح که خود اخوتی است قدیم بپائیم و اگر آب پیوند ما را جدائی است با زلال یکانکی که خود از یک سحاب فرود آید بسر بریم و اگر ما را در سلسله نسب اختلاف باشد علاقه ادب را بمنزله پدر کریم قاضی احمد بن خلکان گوید ابراهیم بن عباس صولی که امیر نظم و نثر بود و گفت من در مکاتیب و منشآت خود جز بدانچه از طبع خویش تراود اتکال ننمودم و ناموس پردگیان خاطر به نک

سرقت بالایم ولی عبارتی نفیس که بر مضمونی بدیع دلالت داشت از دقایق خیالات ابی تمام اخذ نموده یکی از رسائل خود را بدان پیرایستم و نوشتم

وصار ما یحرزهم یبرزهم   وما کان یعقلهم یعقلهم

یعنی انجماعت را حرز و پناهشان بدست دشمن سپرد و حصن و معقلشان پای بند و عقال گشت

و در این فقره بدین اشعار ابی تمام دست بردم

فان باشر الاصحار فالبیض والقنا   قراه واحواض المنایا مناهله

وان بنی حیطانا علیه فانما   اولئک عقالاته لا معاقله

والا فاعلمه بانک ساخط   علیه فان الخوف لا شک قاتله

یعنی اگر خصمی که با تو طریق نبرد سپارد میدان صاف در فراخای بیابان بیاراید و یرا شمشیرهای آخته و نیزهای افراخته مهمانی کنی و جام اجل از منهل هلاکش بنوشانی و اگر بگرد خود بارهٔ برای تحصن بنیاد کند همانجا مقام حبسش کرده نه مکان حفظ و اگر خواهی ویرا آگاه کن که خود با او بر خشم و کینی تا اندیشهٔ سطوت و بیم قهر تو زهرهٔ وی چاک زند همانا ابا تمام را در پیروی اهل بیت رسول قدمی راسخ بود و در موالات خاندان عصمت عقیدتی استوار داشت از علمأ عامه و خاصه بر تشیع وی تنصیص شده چنانکه جاحظ در کتاب الحیوان و نجاشی در فهرست رواة و علامه در خلاصه رجال و شیخ حر در امل الامل بدین معنی تصریح نموده اند جاحظ گوید کان من رؤسأ الرافضة علامه گوید کان اماميا وله شعر فی اهل البیت کثیر شیخ حر عاملی گوید کان شیعیا فاضلا ادیبا منشئا از ابن الغضائری نقل است که در کتابی بس قدیم که شاید در عهد ابو تمام نگاشته شده بود قصیدهٔ از وی دیدم که در آن اوصیأ بر حق از عترت رسول را یگان یگان تا حضرت امام ابو جعفر ثانی علیه السلام برشمرده محامد جمیله و فضایل بیشمار برای هریک در سلک نظم کشیده بود و چون روزگار حیات وی با ایام سعادت فرجام حضرت امام محمد جواد و سلام الله علیه مقارن بود و عهد امامت سه حجت دیگر از ائمه اثنا عشر در نیافت از این راه در آن رشته پر گوهر تا حضرت امام ابو جعفر بیش یاد نکرده و بنام گرامی ولی النعم ختم نموده ولی صاحب امل الامل از مناقب ابن شهر آشوب بیتی چند با جودت سبک و سلاست اسلوب از نتایج خاطر وی نقل نموده که اسامی بابرکات ائمه هدات تا قائم آل محمد در آن مذکور داشته و ما محض تزیین و تکمیل فواید این تصنیف شریف آنها را ذکر نمائیم

بنبی الله والامین منتی   وکذا بعده الوصی امامی

ثم سبطا محمد تالیاه   وعلی وباقر العلم حامی

والتقی الزکی جعفر الطیب   ماوی المعتز والمعتام

ثم موسی ثم الرضا علم الفضل   الذی طال سائر الاعلام

والمصفی محمد بن علی   والمعری من کل سوء وذام

والزکی الامام ثم ابنه القائم   مولی الانام نور الظلام

هؤلاء الاولی اقام بهم   حجته ذو الجلال والاکرام

حاصل معنی انکه خدای سبحانه را که شایسته پرستش و سزاوار بندگی است پروردگار خویش خوانم و محمد امین را پیغمبر مبعوث دانم و پس از وی علی را امام خود شناسم سپس شوایان من یازده کوکب تابناک باشند که جملگی از افق صلب آن امام همام سعادت طلوع یافته اند و خدای عز و جل را هر یک بر تمامت آفرینش حجتی بالغ و آیتی عظیم باشند نقل است که در مابین ابو تمام طائی و دعبل بن علی خزاعی با توافق عقیدت و اتحاد مذهب طریق خلف و نفاق مسلوک بود و چنانکه آئین معاصرین هر عهد و عادت ابنای هر جنس باشد ایشان نیز بحکم اشتراک صنعت هریک زبان تشنیع بقدح دیگری دراز همی نمودند هرون بن عبد الله مهلبی گوید من با جمعی در حلقه دعبل نشسته بودم یکی از حاضران بتقریبی از ابو تمام نام برد دعبل گفت آن سارق طرار آفت افکار و بلای اشعار من است مردی از میان مجلس گفت یا ابا علی خدایت ارحمند دارد ابو تمام کدام مضمون از تو فرا گرفته گفت من گفته ام

وان امرأ اسدی الی بشافع   الیه ویرجو الشکر منی لاحمق

شفیعک فاشکر فی الحوائج انه   یصونک عن مکروهها وهو یخلق

یعنی آنکس که با دخالت و توسط شفیعی مرا خیری بخشد و خود سپاس آن نعمت امید دارد البته مردی کم خرد و احمق است زیرا که سزاوار آن عطیت بحقیقت خاص آن شفیع باشد چه شفیع دیبای جمالم کهنه سازد و شفیع از ابتذال سؤالم نجات بخشد ابو تمام گفته

فلقیت بین یدیه حلو عطائه   ولقیت بین یدی مر سؤاله

واذا امرؤ اسدی الیک صنیعه   من جاهه فکانها من ماله

یعنی در پیش روی ممدوح شیرینی عطا و در پیش روی خویش تلخی سؤال نگریستم و چون مردی منزلت خود نزد کسی شفیع کند و ترا خیری رساند چنان است که از مال خویش بخشیده زیرا که منزلت و مقام از زخارف و حطام کمتر نباشد پس آنمرد گفت حبذا ابو تمام که این نیکو و بلیغ سروده دعبل بر آشفت و گفت دروغ گفتی قبحک الله گفت نی و الله اگر این معنی را او از تو اخذ نموده بلطف تصرفی که بکار برده بر تو مزید آورده و اگر تو از وی سرقت کرده نظم خود باری بمزایای وی آراستن نتوانسته دعبل زیاده غضبناک شده خاموش گشت از عون بن محمد روایت است که گفت دعبل بن علی را در محضر حسن بن رجا دیدم که از شأن ابی تمام همی میکاست و در حق وی سخنان ناحق میراند مردی از اهل مجلس که عصابه نام داشت گفت یا ابا علی من از قصاید ابی تمام ابیات چند انشا میکنم بشرط آنکه دیدهٔ تعصب از وی فرو پوشی و گوش انصاف بمن فرا داری اگر مضامین گوهر آگین آنها در نظر تو مطبوع افتاد پس دم درکش و زبان ذم بر بند و اگر مرضی خاطر و پسندیده طبعت نیفتاد من نیز سپس در قدح و ملامت او با تو همراه گردم و بخدا پناه میبرم که تو آنها را از راه حسد نپسندی آنگاه از قصیده اما انه لولا الخلیط المودع

این سه بیت فرو خواند

هو السیل ان واجهته انقد لطوعه ... وتقتاده من جانبیه فیتبع
ولم أر نفعاً عند من لیس ضائراً ... ولم أر ضراً عند من لیس ینفع
معاد الوری بعد الممات وسیبه ... معاد لنا قبل الممات ومرجع

یعنی ممدوح ما آن سیلی است که اگر با او روبروی درافتی ترا درهم شکند و اگر با قدم مطاوعت از دو جانب وی راه پیمائی ترا منقاد گردد و من خود بتجربت چنان یافتم که هر کس گزندی تواند رسانید سودی نیز تواند بخشید و هر که ایراد نفعی نیست هم او را توان زیانی نباشد مردم را نشور ارواح و اعادت حیات پس از مرگ صورت بندد ولی جود و عطای ممدوح کالبد ما را قبل از هلاک روح بخشد دعبل گفت ما را در مراتب فضل و کمال این مرد سخن نیست لیکن شما وی را از آن درجه و مقامی که دارد بالاتر برید و بر دیگرانش مزیت و فزونی نهید عصاره گفت اگر بر همگنانش مزیت نبودی ما نشنید تو شاعری نحل بستیزه اش برنخواستی آورده اند که چون ابوتمام در اقطار عراق و شام رایت اشتهار برافراخت بلکه صیت فصاحت و آوازهٔ کمال وی در تمام آفاق منتشر گشت حاضران موقف خلافت از مراتب فضل و بلاغت او شرحی بمعتصم عباسی بازگفتند و خاطر خلیفه را بدیدار شخص و استماع شعر او مشتاق نمودند لاجرم معتصم او را ببلدهٔ سر من رای احضار داشت و علو رتبت و سمو مقام براعتش ببرودن قصاید غرا و اشعار آبدار معلوم نمود و بر عموم فصحای عصر و جمهور شعرای عهدش برگزید تشریفات گران بها و توجهات بی منتها در حق وی مبذول داشت مدایح و قصاید که ابوتمام در آنها بنام معتصم تخلص نموده در مطاوی دیوانش مسطور است منجمله قصیده ایست که در فتح عموریه و مدح معتصم نظم آورده در ذیل شرح احوال ابوالفضل منجم مذکور و ترجمهٔ آن نظم بدیع وعده صریح شد اینک مقام آن است که انجاز وعده بجای آوریم و چون فهم کردن برخی از مضامین آن قصیده از دانستن داستان فتح ناگزیر است نخست بر سبیل اجمال بدان واقعه اشارت نمائیم در کتب مغازی مسطور است که در سال دویست و بیست هجری بحکم معتصم عباسی لشکری عظیم بسرداری افشین بدفع بابک خرم دین که مروج مذهب مزدک بود مأمور گشت و افشین در حدود ارمنیه و حوالی آذربایجان با او رزمها داد و چون کار بر بابک صعب افتاد برای تفرقهٔ جیوش خصم در پرده بسلطان روم که توفلس بن میخائیل بود نامه فرستاد که معتصم در این اوان چندان بر محاربت همت گماشته که تمام لشکر اسلام را باین سرزمین فرستاده و اینک در مقر خلافت از عساکر مسلمین و فرسان قبائل نفری بجای نمانده اگر سلطان را رای رزمین بر لشکرکشی و کشورگشائی تعلق گیرد برای انجام این امر زمانی خوشتر ازین بدست نیاید توفلس چون از مضمون مکتوب آگاه شد فرصت غنیمت شمرده با یکصد هزار سوار از لشکر نصاری بر بلاد اسلام تاختن آورد و قلاع و حصون چند مانند زبطره و ملطیه و غیر آنها مفتوح ساخت و جمهوری کثیر از مردان مسلمانان عرضهٔ شمشیر نمود و جماعتی بسیار از زنان ایشان اسیر کرد چون این خبر بمعتصم رسید آتش غیرتش زبانه کشید و توان شکیب از خاطرش برفت باوی گفتند که در این حادثه زنی از هاشمیات در شهر زبطره بدست مردی رومی اسیر گشته

ناله استغاثت برداشته همی گوید وامعتصماه معتصم چون این بشنید گفت لبیک لبیک و در دم از تخت برخاست و مرکب طلبیده برنشست و طریق دیگر نوشته اند که معتصم از غلام آب طلبیده و در آن بین گفتند شخصی از نصاری زن هاشمیه را گرفته خواست با وی طریق عفاف مسلوک دارد زن فریاد برآورد وامحمداه وامعتصماه نصرانی بطور سخریه و استهزا گفت اینک معتصم بر اسب ابلق سوار است و آمده که ترا خلاص نماید معتصم بعد از شنیدن این سخن گفت آب ننوشم تا تدارک این کار نکنم پس حکم داد آنچه اسب ابلق در سر من رای است حاضر نموده سوار شوند گویند در آن روز یکصد و پنجاه هزار ابلق سوار از سر من رای بیرون رفتند جمهور منجمین و ارباب احکام از دلائل آثار فلکی و زایچهٔ طالع حرکت چنین استنباط و استخراج نمودند که در این واقعه هزیمتی عظیم و شکستی فاحش در لشکر معتصم حادث شود و در این حکم همگی همداستان بودند معتصم را از ترهات آن جماعت رخنه در بنیاد عزیمت پدید نیامد با عدد بی پایان و عدتی فراوان از سر من رای بیرون شتافت بر شدائد حروب و سوانح خطوب دل نهاد طی طریق و قطع مسافت نمود تا بحدود و ثغور ملک توفلس فرا رسید پس آتش قهر و انتقام برافروخت و خرمن اعمار و اموال مردم آن ملک سوختن گرفت تا بشهر انقره واصل گشت نخست آن بلد را در اندک زمانی مفتوح ساخت پس بجانب عموریه گرائید و آن شهری است که در آن عهد مسیحیان را سوادی اعظم و ملکی اشرف از آن موجود نبود و بارهٔ استوار و خندقی ژرف داشت معتصم زمانی آن بلد را در حصار گرفت تا بتقدیر خداوند حکیم و رغم انوف اصحاب تنجیم صورت فتح و ظفر در صفحهٔ شمشیر او جلوه گر گشت از طرفی در حصار آن حصن منیع رخنه افتاد و ناطس که از جانب توفلس در آن شهر بطریق بود اسیر گشت غازیان اسلام بفرمان معتصم دست انتقام بر مردم آن سرزمین گشودند و از قتل و غارت و تخریب و احراق هیچ فرو نگذاشتند ابوتمام در این سفر همراه بود و این واقعهٔ شگفت در ضمن قصیده بشرح آورد که خداوندان سخن را در جزالت کلمات و لطافت مضامین آن حیرت آید و چون آن قصیده از طوال قصاید ابوتمام است و نگارش تمام ابیات و ترجمت آن مورث کلالت خاطر و ملالت طبع گردد لاجرم این چند شعر برای نمونه از آن التقاط نموده بیاوردیم و هر که تمام آن قصیده را من المطلع الی المقطع خواهد بایستی کتاب مستطاب فلک السعاده که از مصنفات ملکزادهٔ دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم است مطالعت کند و هر که تفصیل و شرح آن واقعه را طلبد باید بکتاب طبقات المصلین و اخبار المتنبئین که هم از

تالیفات اوست رجوع نماید و گوید

السیف أصدق أنباءً من الکتب ... فی حده الحد بین الجد واللعب
والعلم فی شهب الأرماح لامعةً ... بین الخمیسین لا فی السبعة الشهب
أین الروایة أم أین النجوم وما ... صاغوه من زخرف فیها ومن کذب
وصیروا الأبرج العلیا مرتبةً ... ما کان منقلباً أو غیر منقلب
وخوفوا الناس من دهیاء داهیةٍ ... إذا بدا الکوکب الغربی ذو الذنب
یقضون بالأمر عنها وهی غافلةٌ ... ما دار فی فلک منها وفی قطب

لو بینت قط امرا قبل موقعه	لم تخف ما حل بالاوثان والصلب
فتح الفتوح تعالی ان یحیط به	نظم من الشعر او نثر من الخطب
یا یوم وقعة عموریة انصرفت	عنك المنی حفلا معسولة الحلب
ام لهم لو رجوا ان تفتدی جعلوا	فدائها کل ام منهم واب
وبرزة الوجه قد اعیت ریاضتها	کسری وصدت صدودا عن ابی کرب
بکر فما افترعتها کف حادثة	ولا ترقت الیها همة النوب
من عهد اسکندر او قبل ذلك قد	شابت نواصی اللیالی وهی لم تشب
حتی اذا مخض الله السنین لها	مخض البخیلة کانت زبدة الحقب
جری لها الفال برحا یوم انقرة	اذ غودرت وحشة الساحات والرحب
لما رات اختها بالامس قد خربت	کان الخراب لها اعدی من الجرب
کم بین حیطانها من فارس بطل	قانی الذوائب من آنی دم سرب
بسنة السیف والخطی من دمه	لا سنة الدین والاسلام مختضب
لم یعلم الکفر کم من اعصر کمنت	له العواقب بین السمر والقضب
تدبیر معتصم بالله منتقم	لله مرتغب فی الله مرتقب
لم یرم قوما ولم ینهد الی بلد	الا تقدمه جیش من الرعب
لبیت صوتا زبطریا هرقت له	کاس الکری ورضاب الخرد العرب
اجبته معلنا بالسیف منصلتا	ولو اجبت بغیر السیف لم تجب
حتی ترکت عمود الشرك منعفرا	ولم تعرج علی الاوتاد والطنب
ان الاسود اسود الغاب همتها	یوم الکریهة فی المسلوب لا السلب
ان کان بین صروف الدهر من رحم	موصولة او ذمام غیر منقضب
فبین ایامك اللاتی نصرت بها	وبین ایام بدر اقرب النسب
ابقت بنی الاصفر الممراض کاسمهم	صفر الوجوه وجلت اوجه العرب

خلاصه مضمون آنکه شمشیر را خبر از کتابها راست‌تر باشد شرحه که مابین حق و باطل وجد و هزل تیز و بر در تیزنای شمشیر تعیین آید حقیقت علم از سنانهای درخشان بدست آید که درمیان هر دو لشکر چشمها خیره کنند نه از هفت اختر تابان که در هفت فلک گردون نمودار باشند آیا آن آثار آسمانی چه شد و آن دلائل نجومی کجا رفت و آن کلمات مزخرف را که در جامه کذب ریختندی چه رسید برای بروج عالیه و کواکب طالعه از سیارات و ثوابت ترتیبی مخصوص اعتبار نمودند و هر زمان که در سمت مغرب ستارهٔ ذو ذنب پدید آمد مردمان را بهی از نزول حوادث و ظهور عجائب بیم دادند از جانب کواکب

همی سخنان گویند و چه کارها هستند و آنها خود از آن آثار و احکام غافل باشند اگر از خفایا و مغیبات آگاه شدن توانستندی آن حادثهٔ ناگهانی که بر اصنام بت پرستان و چلیپای ترسایان نازل آمد بر ایشان مستور نماندی این فتح عظیم را ام الفتوح است که نه زبان شاعران فصیح از عهدهٔ شرح آن تواند بیرون شد و نه بیان خطیبان بلیغ حق وصفش تواند ادا نمود ای روز وقعهٔ عموریه از سعادت ساعات تو شخص آمال با پستانی پر از شیر و شهد باز آمد مدینهٔ عموریه پنداری ساکنان خود را مادری بود مهربان که در حفظ ناموس آن آبا و امهات فدای نمودند همان شاهد لیلی پرده که کسری آنرا رام ساختن توانست و نه ذو القرنین و آن دوشیزه دیرینه که نه حوادث دهر دست تصرف در آن دراز نمود و نه سوانح روزگار از عهد دولت اسکندر و یا از آن پیش تاکنون موی جهان پیر سفید گشت و آن هنوز بر طراوت جوانی باقی بود تا آنگاه که خدای حکیم بدست قدرت خود ظرف سنین بجنبانید و فتح این حصن حصین مسکه آنها قرار داد روزیکه دست حوادث بر مدینه انقره گشاده گردید و آن قلعه متین درمیان صفحات زمین مانند منازل وحش از جنس انس خالی گشت طائر فال بر فتح عموریه بال گشود وقتی که آن بلده عظمی عارضه ویرانی بر پیکر خواهر دیرین بخربست آثار خرابی شناسنده تر از آزار جرب بر اندامش سرایت کرد ایک بسی بهادران دلیر با گیوان رنگین در عرصه آن افکنده است که جملگی بحکم شریعت شمشیر نه بر طبق سنت رسول با خون خویش خضاب نموده اند خود شخص کفر آگاه نبود که از چه عهد تاکنون لشکر حوادث درمیان نیزها و تیغها در کمین آن خفته بود همانا این امر عظیم تدبیر خلیفه عهد است که خود بخدا اعتصام جوید و برای خدا انتقام کشد و در طاعت خدا رغبت نماید و از خدا انتظار ثواب برد و بر فتح هیچ ملک عزیمت نگمارد مگر آنکه مقدمة الجیش از صولت و سطوت خویش بپاراید ای خلیفه غیور بر فراز سریر خویش استغاثت هاشمیه اسیر شنیدی و در جوابش لبیک گفتی و در دم زلال خواب از کاسهٔ چشم بریختی و بادهٔ صافی از لبان دوشیزگان خندان نوشیدن روا نداشتی آن اسیر گرفتار را با تیغ آخته جواب آوردی و اگر نه چنان میکردی البته حق جواب ادا نموده بودی تا آنکه بنیروی پردلی خیمهٔ شرک سرنگون ساختی ولی بر اوتاد و اطناب آن اصلا التفات نیاوردی بر عادت شیران بیشه دلیری که ایشان را در هنگامهٔ پیکار رجز گشتن اقران و افکندن شجعان همتی نباشد و بر سلب و جامهٔ مقتولان خویش عنایت نیارند اگر بالفرض درمیان سلسلهٔ ایام پیوند خویشاوندی و قرب انتساب موجود بودی مابین این ایام و ایام بدر پیوندی قریب و نسبی نزدیک پدید آمدی ملوک بنی اصفر از این شکنهای متواتر مانند نام خویش همی بارنگی زرد بمانند و وجوه قبائل عرب از فتوحات پیاپی بسی بزرگ و جلیل بیایند نظیر قصیده ابی تمام در فتح عموریه قصیده عنصری است در فتح خوارزم که یمین الدوله محمود بن سبکتگین را بدان مدح کرده چند بیت از اوایل آن

که با مطلع قصیده ابی تمام کمال تناسب و نهایت تشابه را داشت ذکر نمودیم گوید

چنین کنند بزرگان چو کرد باید کار	چنان نماید شمشیر خسروان آثار
بتیغ شاه نگر نامهٔ گذشته مخوان	که راست گوی تر از نامه تیغ او بسیار
نه رهنمای بکار آیدش نه اخترگیر	نه فال گوی بکار آیدش نه فال گذار

صاحب تجارب السلف گوید معتصم ابو تمام را بایقصیده سی هزار درهم بخشیده وچون این بیت برخواند که می گوید

دَمِي بِكَ اللهُ بُرجَيْهَا فَهَدَّمَهَا ‌ ‌ ‌ ‌ وَلَوْ رَمَى بِكَ غَيْرُ اللهِ لَمْ يُصِبِ

معتصم گفت دَنَّرْنَا دَرَاهِمَكَ یعنی درمهای تو دینار شد سی هزار دینار جایزه این قصیده بابو تمام داد هم گوید بعضی گویند که معتصم موصل را بجایزه این قصیده بابو تمام داد و فتح عموریه در سنه دویست وبیست وسه بود صلاح الدین کتبی در ذیل وفیات الاعیان گوید از بدایع وقایع آنکه ابو تمام غلامی داشت رومی که در تناسب اعضا وصباحت منظر آفت روزگار بود حسن بن وهب که یکی از کتاب زمانه بشمار میرود آن رومی زاده را فریفته غره درخشان وآشفته طره پریشان بود وخود حسن بن وهب غلامی داشت خزری که در زیبائی طلعت ورعنائی قامت افسانه جهان ویگانه عهد بود ابو تمام خاطری گرفتار آن لعبت خزری داشت ولی ربوده آن ترک غارتگر داشت وقتی حسن بن وهب را دید که با غلام وی مشغول ملاعبت وگرم عشقبازی است از در مطایبت این لطیفه بر زبان آورد که وَاللهِ لَئِنْ سِرْتَ إِلَى الرُّومِ لَأَسِيرَنَّ إِلَى الْخَزَرِ یعنی بخدا اگر تو سوی روم روی هرآینه من جانب خزر گیرم حسن گفت اگر خواهی در این قضیه حتیا با من گذار ومرا در میانه حکم نمای وار آنچه حکم رانم سر متاب گفت بما تو در این داوری چون داود نبی باشی ومن نه خصم وی چه آن حضرت با آنکه در سرادق خلافت بسی پردگیان ماه جبین در حباله ازدواج داشت خاطر مقدسش باسوی وروی معقوده اوریاء علاقتی محکم گرفت وهم بالینی آن اختر فروزان سپهر آرزو برد حسن گفت یا ابا تمام این دعوی بی اعتدالی که در حق من آوردی اگر منظوم بودی هرآینه اندیشه انتشار وبیم اشتهار آن مرا هراسان داشتی ولی سخن منثور خود عارضی است بی حقیقت که زمانی نپاید وبقائی نیابد ابو تمام تفطن جسته درصورت این حکایت اشعاری چند پرداخت که این سه بیت از آن جمله است

اذْكُرَتْنِي أَمْرَ دَاوُدَ وَكُنْتُ فِي ‌ ‌ ‌ ‌ مَصْرِفِ الْقَلْبِ فِي الْأَهْوَاءِ وَالْفِكَرِ

أَعِنْدَكَ الشَّمْسُ تُزْهَى فِي مَطَالِعِهَا ‌ ‌ ‌ ‌ وَأَنْتَ مُضْطَرِبُ الْأَحْشَاءِ لِلْقَمَرِ

إِنْ أَنْتَ لَمْ تَتْرُكِ السَّيْرَ الْحَثِيثَ إِلَى ‌ ‌ ‌ ‌ جَآذِرِ الرُّومِ أَعْنَقْنَا إِلَى الْخَزَرِ

یعنی مرا که همواره نقد خاطر در مصرف افکار بکار میرود از این سخن قصه داود نبی بیاد آمد چه با آنکه خورشید تابان تو را درکنار است همی با دلی طپیده بر وصل ماه رخشان طمع بندی اگر از این عجلت که ترا بسوی گوزن بچگان روم است عنان تابی من نیز جانب آهو برگان خزر شتابم گویند کسی با ابو تمام گفت غلام تو حسن بن وهب را پیشتر پذیرای فرمان ومطیع میل است تا غلام وی ترا گفت آری سبب آن است که حسن غلام مرا پیوسته ببذل مال دلشاد دارد ومن غلام او را همی بقیل وقال خوشنود کنم آورده اند که رقیبان سخن چین این داستان از روی نمامی بسمع محمد بن زیات وزیر رسانیدند وقتی چنان افتاد که غلام ابی تمام برای لوازم احتجام نامه بابن وهب فرستاد واز وی مطبوخی که در آن عهد معهود بود درخواست نمود ابن وهب یکصد من از آن مطبوخ بضمیمت یکصد دینار مسکوک بدو ارسال داشت واین اشعار درجواب نوشت

لَيْتَ شِعْرِي يَا أَمْلَحَ النَّاسِ عِنْدِي ‌ ‌ ‌ ‌ هَلْ تَدَاوَيْتَ بِالْحِجَامَةِ بَعْدِي

دَفَعَ اللهُ عَنْكَ فِي كُلِّ سُوءٍ ‌ ‌ ‌ ‌ بَاكِرًا دَائِحًا وَأَرْخَصَ عَهْدِي

قَدْ كَتَمْتُ الْهَوَى بِأَبْلَغِ جُهْدِي ‌ ‌ ‌ ‌ فَبَدَا مِنْهُ غَيْرُ مَا كُنْتُ أُبْدِي

وَخَلَعْتُ الْعِذَارَ إِذْ عَلِمَ النَّا ‌ ‌ ‌ ‌ سُ بِأَنِّي إِيَّاكَ أَصْفَى بِوُدِّي

فَلْيَقُولُوا بِمَا أَحَبُّوا إِذَا ‌ ‌ ‌ ‌ كُنْتَ وَصُولًا وَلَمْ تَرُعْنِي بِصَدِّ

یعنی ای محبوب ملیح من کاش دانستمی که آیا بحجامت مداوات نمودی یا نه اندام نازکت از هیچ گزند آزرده مباد هرچند بود عهد مرا بسر پنجه خیانت گسلی همانا با تمام طاقت وبنهایت جهد کوشیدم تا شعله عشقت در کمون سینه مستور نمودم ولی دریغ که دود آه سر من فاش نمود وسیل اشک بنیاد شکیبم خراب کرد اکنون که راز پنهان من آشکارا شد سپس بر آئین شیدائی طریق بیباکی پیش گیرم وبر هیچ ملامت مبالات نیارم وچون مرا بنوید وصل جاوید دلشاد داری واز بیم حادثه هجر این سازی مردم بداندیش هر سخن خواهند بگویند وهر فتنه خواهند بجویند قضا را حسن آن مکتوب از آن پیش که بمحبوب فرستد در کنار مصلای خویش نهاده بود خورده بینان بدسگال از نامه وارمغان آگاه شده ماجری با وزیر بازگفتند دو کس بفرمان وزیر نزد حسن شدند یکی از در صحبت برآمد واز هر طرف لطائف حکایات درمیان آورد وخاطر وی مشغول ساخت ودیگری نامه بربود ودرساعت بوزیر رسانید وزیر بدیهة این اشعار از لسان ابی تمام انشاء نموده در آن صفحه بنگاشت وبدست آنکس که آورده بود سپرد که هم درجای خود گذارد

لَيْتَ شِعْرِي عَنْ لَيْتَ شِعْرِكَ هَذَا ‌ ‌ ‌ ‌ أَبِهَزْلٍ تَقُولُهُ أَمْ بِجِدِّ

فَلَئِنْ كُنْتَ فِي الْمَقَالِ مُجِدًّا ‌ ‌ ‌ ‌ يَا ابْنَ وَهْبٍ لَقَدْ تَظَرَّفْتَ بَعْدِي

لَا أُحِبُّ الَّذِي يَلُومُ وَإِنْ كَا ‌ ‌ ‌ ‌ نَ حَرِيصًا عَلَى صَلَاحِي وَرُشْدِي

بَلْ أُحِبُّ الْأَخَ الْمُشَارِكَ فِي الْحُبِّ ‌ ‌ ‌ ‌ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ بِهِ مِثْلُ وَجْدِي

كَنَدِيمِي أَبِي عَلِيٍّ وَحَاشَا ‌ ‌ ‌ ‌ لِنَدِيمِي مِنْ مِثْلِ شِقْوَةِ جَدِّي

إِنَّ مَوْلَايَ عِنْدَ غَيْرِي وَلَوْلَا ‌ ‌ ‌ ‌ شُؤْمُ جَدِّي لَكَانَ مَوْلَايَ عِنْدِي

یعنی یا بن وهب کاش دانستمی که این سخن از راه مطایبت وهزل راندی یا از در حقیقت وجد آوردی اگر در پیروی عشاق بجد ایستاده پس در دعوی ظرافت طریق تکلف پیش گرفته من آن ناصح مشفق که بر عاشق شیدا ملامت آورد دوست ندارم هرچند کلام حق گوید وطریق صلاح جوید ولی آن صدیق موافق که در متابعت آئین محبت با من همراه گردد نیز دوست دارم هرچند مقام عشق من عالی تر از آن وی باشد چنانکه حریف من حسن بن وهب را با من در طی آن طریقت قدم مجارات راسخ وعقد مواخات استوار است اما در نخست اختر شآمت بخت بر دی فزونی باشد زیرا که مهر دیرین وخواجه گزین من پیوسته در خدمت او بچاکری ایستاده اگر مرا از سعادت طالع قسمتی بود از دولت وصل بهره یافتمی واز لذت حضور نصیبی گرفتمی چون ابن وهب ملتفت نامه گشت وماجری بفراست دریافت گفت انا لله در حضرت وزیر رسوا شدیم پس از جای برجست وابو تمام را از قضیه آگاه ساخته

هر دو حریف باتفاق بدرگاه ابن زیات شتافتند واز در اعتذار درآمده واز حقیقت امر تبری جستند وگفتند ما این دو غلام را
دست آویز مشق ادب وبهانه مجارات شعر قرار داده ایم وبدین وسیله در معنی تغزل وتشبیب ودیگر فنون نظم وشجون سخن
شعرها پردازیم وبیکدیگر فرستیم زنهار بر قلب حضرت وزیر اعزه الله سوء ظنی راه نیابد ودر حق ما خاطر مبارک جز خیر چیزی
نخلد وزیر بلسان طعن گفت وَمَنْ يَظُنُّ هٰذَا بِكُمَا یعنی این گمان بد که تواند در حق شما برد راوی حکایت گفت
این طنز وزیر برایشان از انکشاف امر شدیدتر افتاد وپس با نهایت خجلت وکمال انفعال برخواسته بیرون شدند آورده‌اند
که ابو تمام مانند صیت فضل وسمعه کمال خویش در اقطار بلاد ونقاط ممالک دائر وسائر بود وپیوسته در اطراف امصار و
اکناف اقالیم بمدح اکابر واخذ جوائز روزگار میگذرانید احمد بن یزید مهلبی گفته مَا كَانَ أَحَدٌ مِنَ الشُّعَرَاءِ يَقْدِرُ
عَلٰى أَنْ يَأْخُذَ دِرْهَمًا فِي حَيٰوةِ أَبِي تَمَّامٍ فَلَمَّا مَاتَ اقْتَسَمَ الشُّعَرَاءُ مَا كَانَ يَأْخُذُهُ
یعنی بروزگار حیات ابی تمام هیچیک از سخنوران هنرمند را جلوه آن نبود که از پرتو کمالات خویش درمی تواند یافت
واز عطایای اسخیاء عهد وصلات اجواد عصر بضاعتی تواند اندوخت وچون آن یگانه دوران درگذشت از آنچه وی را
تنها میرسید جمیع شعرای آن روزگار قسمتها بردند وبهرها گرفتند اکنون از نوادر واخبار که او را در بلدان چند
افتاده برخی بر سبیل اشارت بیاوریم در کتاب اسعاف وغیر آن مسطور است که در زمانیکه عبد الصمد ابن معذل بن
غیلان شاعر در بصره علم فصاحت افراخته بود ابو تمام بر توسن ارتحال برنشست بعزیمت آن بلد تند براند چون خبر
وصول وی بسمع عبد الصمد رسید سخت بترسید وبیم آن کرد که مردم آن شهر از گرد او بپاشند ودر حیطه تسخیر ابی تمام درآیند
پس باندیشه فسخ عزیمت وصرف نیت وی بدین سه شعر او را پذیره گشت واز آن پیش که وارد شهر گردد آنها را در نامه
ثبت نموده بدستیاری دوستی نزد وی فرستاد

أَنْتَ بَيْنَ اثْنَتَيْنِ تَبْرُزُ لِلنَّاسِ — وَكِلَاهُمَا بِوَجْهٍ مُذَالِ
لَسْتَ تَنْفَكُّ رَاجِيًا لِوِصَالٍ — مِنْ حَبِيبٍ أَوْ رَاغِبًا فِي نَوَالِ
أَيُّ مَاءٍ يَبْقَى لِوَجْهِكَ هٰذَا — بَيْنَ ذُلِّ الْهَوٰى وَذُلِّ السُّؤَالِ

حاصل معنی آنکه ترا حال از دو گونه بیرون نیست زیرا که همواره یا از معشوقی آرزوی وفا وامید وصل میبری ویا از ممدوحی
چشم عطا ودیده طمع میداری وتو خود میدانی که ذلت عشق آفت عزت است وخواری سؤال بلای حشمت پس با این
دو حال ترا چه آبروی برجای باشد چون ابو تمام آن اشعار بخواند گفت اینمرد مردم این بلد بخود مشغول ساخته ومرا
با وجود وی در این شهر درآمدن روا نیست پس نامه بگرداند واین سه شعر در پشت آن بپاسخ بنگاشت
وبعبد الصمد باز فرستاد

أَفِي تَنْظِمُ قَوْلَ الزُّورِ وَالْفَنَدِ — وَأَنْتَ أَنْزَرُ مِنْ لَا شَيْءَ فِي الْعَدَدِ
أَشْرَجْتَ قَلْبَكَ مِنْ بُغْضِي عَلٰى حُرَقٍ — كَأَنَّهَا حَرَكَاتُ الرُّوحِ فِي الْجَسَدِ
أَقْدَمْتَ وَيْحَكَ مِنْ هَجْوِي عَلٰى خَطَرٍ — كَالْعَيْرِ يُقْدِمُ مِنْ خَوْفٍ عَلَى الْأَسَدِ

یعنی ای آنکه هیچ در حساب نیائی ودر شماره از لاشیئی کمتر باشی آیا درباره من بژاژخائی وبیهوده سرائی لب گشائی همانا
شدت بغض وسوزش کین من چنان در صمیم ضمیر پنهان داشته که مانند حرکات روح در اندامت پوشیده ومستور است
وای بر تو از این مبادرت که بهجا گفتن من جستی خود را در خطری عظیم درافکندی مانند درازگوشی که چون بوی شیر دریابد
بیدرنگ بسوی آن بشتابد ابو الفرج اصفهانی این واقعه را در اخبار ابن المعذل بتفصیل دیگر نقل نموده هر کس آن روایت
خواهد باید جزء دوازدهم از کتاب اغانی بگشاید محمد بن سعید کاتب رقی حکایت کند که ابو تمام برای مدح حسن بن رجاء از
بغداد بملک فارس درآمد چون با دیده دقیقه شناس در کم وکیف کمالات واخلاق وی بنگریستم وبا میزان خرد بمقدار
مزایا وخصایصش بسنجیدم مقام عقل وعلم وی بمراتب چندبیش از اندازه نطق وکلامش دیدم وبا آنهمه علو رتبه سخن سنجی
وزبان آوری پایه دانش وخردمندیش از آن هنر بالاتر یافتم روزی در محفل حسن بن رجا بر بساط بزمی سرخوش
نشسته بودیم حسن گفت یا ابا تمام رشته گوهری که برای من ارمغان آورده اینک نثار مجلس انس نمای پس ابو تمام
چالاک نشست وقصیده لامیه را که در ستایش ابن رجاء سروده بود شروع نموده مسلسل بخواند تا
بدین دو شعر رسید

أَنَا مَنْ عَرَفْتَ فَإِنْ عَرَتْكَ جَهَالَةٌ — فَأَنَا الْمُقِيمُ قِيَامَةَ الْعُذَّالِ
عَادَتْ لَهُ أَيَّامُهُ مُسْوَدَّةً — حَتّٰى تَوَهَّمَ أَنَّهُنَّ لَيَالِ

یعنی من آن کسم که برحال من نیک شناسا بودی همانا شیدای بی باک که بر نکوهش ملامت گویان هیچ مبالات نیاوردی
ولی اکنون روزگارم چنان تار گشته که روز روشن من مانند شب دیجور باشد حسن بزبان نوید گفت وَاللّٰهِ لَا
تَسْوَدُّ عَلَيْكَ بَعْدَ الْيَوْمِ یعنی بخدا سوگند که از این پس ترا روزگار هرگز تار نگردد پس ابو تمام دیگرباره بخواند تا
بدین دو شعر آمد

لَا تُنْكِرِي عَطَلَ الْكَرِيمِ مِنَ الْغِنٰى — فَالسَّيْلُ حَرْبٌ لِلْمَكَانِ الْعَالِي
وَتَنَظَّرِي خَبَبَ الرِّكَابِ يَنُصُّهَا — مُحْيِي الْقَرِيضِ إِلٰى مُمِيتِ الْمَالِ

یعنی اگر خداوندان مردمی وکرم را قامت همت از پیرایه ثروت وتوانگری عاطل ماند عجب مدار زیرا که سیل بر زمین
در جایگاه بلند هرگز قرار نگیرد اگر خواهی تا این تمثیل بدیده عیان بنگری در آستانی نظر کن که این روح بخش پیکر سخن برای
ستایش آن آفت مال بدانجا راحله عزم براند ابن رجا چون این بشنید محض تجلیل آن قصیده بپای برخواست وگفت
بخدا سوگند این نظم بدیع نشنوم مگر بر حالتی که ایستاده باشم ابو تمام نیز برای تعظیم ممدوح از جای برجست وباقی
قصیده را ایستاده بپای برد پس ابن رجا وابو تمام دست یکدیگر گرفته باهم معانقت نموده بنشستند ابن رجا گفت
یا ابا تمام این مستوره خاطر زخار را چه نیک جلوه ظهور بخشیده گفت سوگند بخدای که اگر فی المثل خود از حور العین
بهشت بودی زیاده بر ایستادن تو مهر برا سزاوار نبودی محمد بن سعید گوید ایام اقامت وی در فارس
بیش از دو ماه نکشید ودر آن مدت قلیل با آنکه ملکه بخل وامساک بر طبع حسن بن رجاء غالب بود آنچه بدستیاری من

در باره ابو تمام مبذول داشت تا به ده هزار درهم رسید واز آنچه بحوالت دیگران در حق وی بذل نمود آگاه نیستم نقل است
که حسن بن رجا خود گفت از ملازمان وکسان من برخی بر آیین سعایت اظهار داشتند که ابو تمام نماز نگذارد و بر
وظایف آن تکلیف شریف مبالات نیارد چون نیک تحقیق کردم چنان یافتم که گفته بودند بحکم نهی از منکر زبان
تشنیع دراز کردم و بروی سخت بر آشفتم در جواب گفت آیا چنان پنداری که من از دار السلام تا فارس طی منازل
وقطع مراحل نمایم واز ارتکاب زحمات سفر وشدائد رحیل مطلقا سر نتابم ولی از انجام رکعات چند که بسی سهل و
آسان است کاهلی ورزم نی نی اگر یقین داشتمی که برای نماز گذار ثوابی مقرر وجزائی مقدر است هرگز نماز را ترک
نمودمی حسن گوید چون سوء عقیدت وفساد ضمیر وی مرا معلوم گشت بقتلش همت گماشتم ولی پس از چندی
هم آن کردم که شاید تقدیر هلاک او را بتاخیر انداخته باشد وآن امر بدست من جاری نگردد بلکه قضیه بر عکس نتیجه
بخشد از این روی ترک آن اندیشه کردم مسعودی در مروج الذهب گوید همانا ابو تمام بدین سخن بر سبیل مطایبت ومزاح
اعتذار جسته چه او مردی بود که در آیین بیباکی ونامبالاتی قدمی راسخ داشت حاشا که در بنیاد عقاید استوارش
رخنه تزلزل وفساد راه یافته باشد مؤید این مقال شعری است که او خود گوید

وَأَحَقُّ الأَنَامِ أَنْ يَقْضِيَ الدَّيْنَ … امْرُؤٌ كَانَ لِلإِلَهِ غَرِيمَا

یعنی آن کس که عهده ذمتش بدین خدای سبحانه مشغول است از هر مدیونی باداء وام وقضاء دین سزاوارتر باشد
از حسن بن وداع که هم مانند محمد بن سعید از کتاب حسن بن رجا بود حکایت است که گفت در ارض جبل بر ابو الحسین
محمد بن الهیثم وارد شدم دیدم ابو تمام طائی قصیده «أَسْقَى دِيَارَهُمُ أَجَشُّ هَزِيمُ» را در ستایش محمد بن الهیثم آغاز نموده
برای ممدوح خویش انشاد میکند چون آن سمط جواهر بانجام رسانید محمد هزار دینار نقد با یک تشریف گران بها بدو
بخشید من در آنجا یکشبانه روز با وی بسر بردم همینکه بامداد شد قطعه با کمال عذوبت الفاظ ورقت معانی در توصیف
آن تشریف پرداخته نزد محمد بن الهیثم فرستاد محمد اشعاره بخواند واز بهجت بشگفت وگفت کیست که مالک خویش
در جزای این مدیح فصیح نبخشد بخدا سوگند که آنچه از قماش منظر نو ودیبای ملون وپرند مزین اکنون در جامه خانه من
مخزون است همه را برای ابی تمام بخشیدم پس ابو تمام تمام آن اثواب رنگین والبسه قیمتین ببرد وابن الهیثم را چیزی جز
نام نیک بجا نگذاشت در عهدی که ایالت خراسان از جانب خلفاء بنی عباس بر آل طاهر اختصاص داشت
ابو تمام برای مدح عبد الله بن طاهر ذو الیمینین مسافرت خراسان را پیشنهاد خاطر ساخته همه جا راحله عزم میراند تا مملکت
توس رسید صاحب معجم البلدان گوید در کتاب تحف الظرف سلامی خواندم که ابن علویه دامغانی از پدر خود
ابن عبد حکایت کرده که ابو تمام وقتی که بعزم نیشابور بدین ملک رسید در خانه ما منزل گزیده بود گفتم آیا در این مسافرت
دیدار کرا منظور داری در حال بدین دو بیت جواب گفت

تَقُولُ فِي قُومِسٍ صَحْبِي وَقَدْ أَخَذَتْ … مِنَّا السُّرَى وَخُطَا المَهْرِيَّةِ القُودِ
أَمَطْلَعَ الشَّمْسِ تَبْغِي أَنْ تَؤُمَّ بِنَا … فَقُلْتُ كَلَّا وَلَكِنْ مَطْلَعَ الجُودِ

یعنی در ملک قومس بر حالتی که طول سفر ودوام شبروی از توان سیرها وطاقت رفتار شتران کاسته بود یاران
با من گفتند که آیا از این شدت پیمودن منازل وسرعت راندن رواحل رسیدن بمطلع خورشید اندیشی گفتم نی چنین
بلکه دیدار مطلع جود خواهم چون در نیشابور که آنوقت مرکز ایالت خراسان بود بار گشود طبقات فصحا از هر جا
بر وی انبوه شدند واستدعا نمودند تا از نتایج طبع سخن پرور خود چیزی بر ایشان قرائت کند در جواب گفت
امیر مرا بامداد رخصت انشاد بخشیده هر کس را هوای اصغاء کلمات من است بایستی فردا بدان آستان معلی
بشتابد تا نصیبه سمع خود از آن جواهر آبدار دریابد بامداد ارباب ادب وخداوندان کمال در محفل آن امیر هنر دوست
حاضر آمدند ابو تمام بانشاد برخاسته گفت

وَهُنَّ عَوَادِي يُوسُفٍ وَصَوَاحِبُهْ … فَعَزْماً فَقِدْماً أَدْرَكَ السُّؤْلَ طَالِبُهْ

حاصل مراد آنکه این زنان همان ستمکاران یوسف صدیقند بر دوستی وسخنان این جماعت عنایتی میاور واز پی
عزم خویش بگذر که از روزگار دیرین هر جوینده بمقصود رسیده ابو العمیثل که از اکابر کتاب ومادحین آن خاندان بود
همینکه این بیت بشنید از در تعرض با ابو تمام گفت لِمَ لا تَقُولُ مَا يُفْهَمُ یعنی چرا چیزی که فهمیده میشود نمیگوئی ابو تمام گفت
لِمَ لا تَفْهَمُ مَا يُقَالُ یعنی چرا چیزی که گفته میشود نمیفهمی حاضران از بداهت آن جواب جملگی در عجب شدند پس ابو تمام
لختی از باقی آن قصیده فریده فرو خواند چون فصحاء منصف وسعت خاطر وعلو خیال وامتیاز اسلوب وقدرت طبع
وی معلوم کردند بیکبار صیحه بر داشتند که مَا يَسْتَحِقُّ مِثْلَ هَذَا الشِّعْرِ إِلَّا الأَمِيرُ أَعَزَّهُ اللهُ یعنی اینچنین
مدح ارجمند وثنا بیمانند را جز امیر کس شایسته نباشد یکی از شعراء بارگاه او را ریاحی گفتندی معروض داشت
که مرا امیر وعده جایزتی ونوید موهبتی بخشیده ومن آن عطای موعود را در جزای این مدیح فصیح بدین مرد ایثار نمودم
عبد الله بن طاهر گفت تو خود آن صله را بالمضاعف سزاوار گشتی وآنچه شایسته سخن ولایق کلام ابی تمام است
ما خود بدو ارزانی داریم چون ابو تمام قصیده را بانجام رسانید عبد الله فرمان داد تا هزار دینار بر وی
نثار کردند ابو تمام دست در آستین قناعت کشیده از آن دنانیر هیچ برنگرفت غلامان از هر طرف بر چیدند و
آنها را بر چیدند عبد الله از این معنی در غضب شد و بر ابو تمام خشم گرفت وگفت همانا جایزه مرا ناچیز شمرد واز روی
استغناء عطایم خوار انگاشت وبر موهبت من توهین آورد بدان آرزوی مهر ومردمی که از من میبرد هرگز نخواهد رسید
پس ابو تمام روزگاری دیر باز بامید عطاهای گرانمند وجوایز شایان در ملک خراسان مقیم گشت اتفاقا
در آن اوقات از عبد الله طاهر در یکروز دو پسر بسن صغر درگذشت ابو تمام بر او در آمد واین اشعار که الحق سحر حلال
وآب زلال را مصداق است در مرثیت آن دو کودک انشاد نمود

مَا زَالَتِ الأَيَّامُ تُخْبِرُ سَائِلاً … أَنْ سَوْفَ تَفْجَعُ مُسْهِلاً أَوْ عَاقِلاً
مَجْدٌ تَأَوَّبَ طَارِقاً حَتَّى إِذَا … قُلْنَا أَقَامَ الدَّهْرَ أَصْبَحَ رَاحِلاً
نَجْمَانِ شَاءَ اللهُ أَلَّا يَطْلُعَا … إِلَّا ارْتِدَادَ الطَّرْفِ حَتَّى يَأْفُلَا

اِنَّ الفَجیعَةَ بِالرِّیاضِ نَواضِرًا … لَأَجَلُّ مِنها بِالرِّیاضِ ذَوابِلا
لَو یُنسَآنِ لَکانَ هٰذا غارِبًا … لِلمَکرُماتِ وَکانَ هٰذا کاهِلا
لَهفی عَلی تِلکَ المَخایِلِ مِنهُما … لَو اُمهِلَت حَتّی تَکونَ شَمائِلا
لَغَدا سُکونُهُما حِجًی وَصِباهُما … حِلمًا وَتِلکَ الاَریَحِیَّةُ نائِلا
اِنَّ الهِلالَ اِذا رَأَیتَ نُمُوَّهُ … اَیقَنتَ اَن سَیَکونُ بَدرًا کامِلا

خلاصه مراد آنکه روزگار ستمکار خدنگ مصیبت بر هدف خویش بدوزد چه در فضای پایان باشد و چه در قلهٔ جبال همانا شخص مکرمت دوش برادر آمد چنان پنداشتیم که اقامتش مستدام باشد ولی باد او رخت ارتحال بربست خدای سبحانه بر حسب حکمت بالغه چنین خواست که این دو اختر تابناک پیش از یک طرفة العین جلوه طلوع نیابند و زمانی نکشد که در مغرب فنا افول نمایند براستی آه تأسف و نالهٔ حسرت بر سبزه زار بهار بلندتر از بوستان خزان باید اگر نسایهٔ شرف در نژاد ایشان بنگرد از پیکر مکرمات یکی را بمنزلهٔ غارب و دیگری را بمثابهٔ کاهل باید افسوس بر آن آثار جلالت و علائم ابهت که در اندام ایشان موجود بود اگر ایشانرا مدت حیات اینقدر دیر کشیدی که آن آثار دلائل بر کرائم اخلاق و شمایل پیوستی هر آینه آن طمأنینت قلب بر خردمندی و آن هوای خاطر بر بردباری و آن وسعت خلق بر بخشندگی انجامیدی خود این حدث ثاقب و فراست صائب بدیع نباشد چه هر کس بر نمایش هلال بنگرد بیقین داند که عنقریب بدر تمام گردد محمد بن عباس یزیدی از عم خود روایت کرده که در آن مدت از عبدالله طاهر در حق ابی تمام زیاده بر قدر کفاف و اندازه معاش چیزی نمی تراوید و از آن انقباض و انحرافی که از وی در خاطر داشت انجاح سؤال و اصلاح حال او را بر عهدهٔ تعویق حوالت مینمود تا آنکه هنگام اعتدال هوا بگذشت و هنگام فصل شتا نزدیک شد ابوتمام بدین ابیات آغاز تشکی نمود و زبان تشنیع دراز کرد

لَم یَبقَ لِلصَّیفِ لا رَسمٌ وَلا طَلَلُ … وَلا قَشیبٌ فَیُستَکسی وَلا سَمَلُ
عَدلٌ مِنَ الدَّمعِ اَن یَبکی المَصیفَ کَما … یَبکِی الشَّبابَ وَیَبکِی اللَّهوَ وَالغَزَلُ
یُمنَی الزَّمانِ انقَضی مَعروفُها غَدِقٌ … یُسراهُ وَهِیَ لَنا مِن بَعدِها بَدَلُ

یعنی تابستان برفت و از بنیاد و بنای آن هیچ اثر نماند ایکاش مرا نه ملبوسی نو باشد تا در پوشم و نه گلیمی خورد که بر خود پیچم سرشک رامی سزد که از دیده حسرت بر فصل تابستان بریزد بدان سان که بر عهد شباب و ایام وصال ببارد زمانه را بخشندگی و ریزش دست راست انجام یافته اکنون دست چپ را آغاز عطا و عهد جود رسیده این اشعار بسمع ابوالعمیثل رسید و دانست که روی سخن با کیست پس در ساعت نزد ابی تمام شد و بر آیین دلجوئی از استبداد اقامت وی و طول تغافل امیر معذرت خواست و از لوح خاطر ملولش یکباره غبار انکسار بزدود و بر قضاء مأمول و اداء مسئول او عقد ضمان محکم ساخت آنگاه از آنجا بیرون شد و بمجلس عبدالله درآمد و گفت جمال دولت امیر بجمال خلود مزین باد صیت بذل وجود و آوازهٔ کرم و همت امیر چنان آفاق عالم را فرو گرفته که گوئی

غارب
دوش یا مابین کوهان و گردن

کاهل
سر کتف و استخوان آنجا یا پشت کنار دوش ستور یا تمام دو کتف که تنگ حصه سرشت متصل گردن مخروطی شش مهره گردن از پشت یا پائین دو کتف بن گردن
منتهی الارب

ارباب هنر و خداوندان کمال را خود و صلات بلند ندا میکند چنانکه حبیب بن اوس طائی بپا دیل عطا و اخذ جایزهٔ امیر از خاک عراق تا ملک محروسش در هیچ نقطهٔ درنگ ننموده و از خزانهٔ طبع گوهر ریز رشته جواهری برسم ارمغان تقدیم کرده که در نظر سخن سنجان بصیر از هر نظم بلیغ و کلام بدیع بمرتبهٔ اعجاز نزدیکتر است و از یوم ورود وی تاکنون مدتی دراز میگذرد که دیدهٔ امید بر دست نوال امیر دوخته همی انتظار میبرد تا مگر وقتی محیط جود و سخای امیر را موجی پدید آید که کشت امانی و آمال وی از آن سرسبز گردد امیر اعزه الله تا ایندم او را بر خلاف مأمول از دولت قرب مهجور داشته و از بذل توجهات محروم فرموده بخدا سوگند که اگر کسی از نبالت شأن و نباهت قدر او اغماض تواند نمود از خوف جنایت لسان و بیم نکایت کلامش این نتواند نشست ایها الامیر اگر از تمامت مدائح و قصاید او در حق دودمان ذوالیمینین نبودی مگر همین دو بیت در تکریم قدوش کفایت نمودی فقوله فی قومس صحبی الخ عبدالله چون این بشنید گفت لَقَد نَبَّهتَ فَاَحسَنتَ وَشَفَعتَ فَاَلطَفتَ وَعاتَبتَ فَاَوجَعتَ یعنی مرا تنبیهی بس نیک آوردی و در طی شفاعت لطائف نغز بکار بردی و در ضمن خطاب خاطرم با عتاب رنجه ساختی ای غلام ابوتمام را حاضر نمای ابوالعمیثل گوید آنروز ویرا در جرگ ندیمان بنشاند و ابواب تلطف و اشفاق بر رویش بگشود و دو هزار دینار زر بدو ارزانی داشت و سراپای قامتش با جامهای فاخر خویش بپوشانید و مثال داد که او را تا آخر قلمرو خود بدرقه نمایند آورده اند که ابوتمام از نیشابور بار مسافرت بربست و بشهر ری رسید و در آنجا مدتی توقف گزید و از آن سرزمین بعزیمت عراق عرب برنشست چون بلدهٔ همدان درآمد از ارباب فضل و دوستاران کمال و ادب جویا شد ابوالوفاء ابن سلمه را بدو بنمودند و این ابوالوفا یکی از رؤسای جبل بود و ویرا همواره پدر از اکتساب کمال و اقتناء ادب نهی کردی و بر ابتیاع ضیاع و ادخار عقار امر نمودی الخ ابوالوفا بر حسب میل طبع و هوای خاطر مصاحبت ارباب هنر و همراهی اهل دل بر توفیر ثروت و تحصیل آب و گل ترجیح دادی چون ابوتمام را ملاقات کرد وجودش غنیمت شمرد و از شرائط اکرام و لوازم تشریف هیچ فرو نگذاشت قضارا در آن وقت که فصل زمستان بود شدت سرما و کثرت برف بحدی رسید که طریق عبور یکباره مسدود گشت ابوالوفا از تعذر خروج ابوتمام زیاده خوشوقت و خورسند گردید و با وی گفت بایستی در بلد ما سختی زمستان و شدت بارندگی بسیار دیده شده ولی این چنین سرما و برف از هیچگاه معهود نبود همانا کوکب سعادت و اقبال بر صفحهٔ امانی و آمال من پرتو افکنده اکنون بر توقف همدان توطین نفس فرمای ابوتمام ناچار بر اقامت آن بلده دل نهاد و از میزبان خویش کتابی چند خواستار شد تا از هجوم هموم غربت و مفارقت وطن و عشیرت خاطر بدانها مشغول سازد ابوالوفا کلیه کتابخانه که بروزگار دراز از دواوین فصحا و دفاتر ادبا آراسته بود در وی مفوض داشت پس ابوتمام در کمال فراغت و آسایش بر جمع کتاب حماسه عزیمت گماشت و از منتخبات سخنوران سلف اشباه و نظائر فراهم کرد و با کمال حذاقت و نهایت انتقاد از دیوان هر یک ابیات جزل و معانی نغز التقاط نمود

الحماسه
کتابه دلاوری
منتهی الارب

و در هر وادی که فرسان مضمار بلاغت خیول افکار بجولان آورده اند بابی ترتیب داد مانند نسیب و مراثی و هجا و ضیافات و غیر ذلک ولی آن تالیف شریف بنام باب نخستین که در حماسه است اشتهار یافت این کتاب در نزد علماء ادب از نفایس مؤلفات باشد و مکانت قبول آن چندان است که در اثبات قوانین عربیت بی تامل باشعار آن استشهاد کنند هر جا گویند قال الحماسی مراد انتساب آن شاهد است بشاعریکه صاحب حماسه از نتایج طبع او اختیار نموده گویند چون آن مجموع مطبوع سمت اختتام یافت ابو تمام خود بسوی شام شتافت و آنرا در خاندان آل سلمه بیادگار گذاشت ایشان در باب آن کتاب زیاده بخل و ضنت میورزیدند و همواره مانند گوهر قیمتین در خزانه کتب خویش پوشیده و مستور میداشتند پس روزگاری بدین منوال بگذشت از نیرنگ بازی چرخ شعبده گو دودهٔ بنی سلمه را انقلابی پدید آمد ادیبی از مردم دینور که ابو یحیی یا ابو العوادل کنیت داشت بدان کتاب دست یافت و آنرا از چنگ اهلش بر بوده بیدرنگ بجانب اصفهان بشتافت و آن صفحات در آن عهد مجموعه فحول فصحا و فهرست رجال ادب بود در آنجا افاضل هنرمند از روی آن تصنیف لطیف نسخها برگرفتند تا رفته رفته در تمامت آفاق انتشار یافت در اینباب سخنان دیگر نیز بنظر رسیده است که استیفاء آنها موجب اطناب و مورث تطویل گردد از تذکره عبد الله بن معتز منقول است که یکی از دوستان ابی تمام حکایت کرد که در قزوین زمانی که ابو تمام در آنجا مقیم بود برای تجدید عهد بدیدن وی رفتم در حوالی و اطراف او از کتب و دواوین آنقدر بدیدم که خود در میان آنها دیده نمیشد ساعتی توقف کردم و او از فرط اشتغال بمطالعه از آمدن و نشستن من هیچ واقف نبود پس تقریبی سر بر داشت و بمن ملتفت شد و سلام کردم و من گفتم یا ابا تمام در سیر کتب و مطالعه دفاتر رنج بسیار و زحمت بیحد بر خود مینهی گفت لا و الله در اشتغال دواوین و مطالعه کتب هیچ کلفتی بر من نباشد زیرا که بغیر کتاب الفت ندارم و بجز مطالعه لذت نیابم اگر ساعتی از کتاب و مطالعه مهجور مانم بیم آن است که دیوانه و مصروع گردم گفتم از این جمله کتب که در کرد تو فراهم است کدام را بیشتر عنایت و اهتمام داری گفت اینها که در یمین من گذارده شده ها ر دتا و اینها که در یسار من نهاده شده ها رو تند و من خود در میانه از آنها سحر می آموزم آن شخص گفت چون نظر کردم دیدم آنچه در طرف یمینش نهاده شعر مسلم بن الولید است که او را صریع الغوانی نامند و آنچه در جانب یسارش گذارده شعر حسن بن هانی است که ویرا ابو نواس خوانند ابو الفرج از علی بن سلیمان و او از محمد بن یزید نوی حکایت کرده که ابو تمام در زمانیکه خالد بن یزید بن مزید بن زائده شیبانی ایالت مملکت ارمینیه داشت بجانب آن سرزمین عزیمت گماشت مدحی شایان که در خور شان دودهٔ بنی زائده بود از نظر خالد بگذرانید ده هزار درهم جائزت بضمیمهٔ نفقه مراجعت پاداش یافت آنگاه خالد باوی گفت اکنون اگر بر آن اندیشه که بمسکن معهود و موطن مالوف عود دهی پس بیدرنگ آهنگ سفر کن و از پیش در این ملک ممان و اگر ترا هوای توقف و میل اقامت است البته از پرتو توجهات خاص بهره مند گردی و همواره از عنایات عام نصیبه خویش دریابی

ابو تمام گفت دیدار دوستان وطن را زیاده مشتاقم با رخصت امیر براحله مراجعت بر نشینم و بسوی اهل و عشیرت برگردم آنگاه شرط وداع بجای آورد و از محفل بیرون شتافت سپس روزی خالد برای شکار بصحرا رفت ناگاه ابو تمام را دید در سایه درختی نشسته و مشک شرابی در پیش روی خود نهاده جوانی مطرب برای وی بالطنبور تغنی میکند خالد را از مشاهدت این حال حیرتی عظیم دست داد و گفت آیا خود حبیب بن اوسی گفت آری چاکر و بندهٔ دیرین باشم گفت با آن اندوخته چه کردی گفت

عَلَّمَنِي جُودُكَ السَّمَاحَ فَمَا ... أَبْقَيْتُ شَيْئاً لَدَيَّ مِنْ صِلَتِكْ

مَا مَرَّ شَهْرٌ حَتَّى سَمَحْتُ بِهِ ... كَأَنَّ لِي قُدْرَةً كَمَقْدِرَتِكْ

تُنْفِقُ فِي الْيَوْمِ بِالْهِبَاتِ ... وَفِي السَّاعَةِ مَا تَجْتَنِيهِ فِي سَنَتِكْ

فَلَسْتُ أَدْرِي مِنْ أَيْنَ تُنْفِقُ ... لَوْلَا أَنَّ رَبِّي يُمِدُّ فِي هِبَتِكْ

یعنی همانا شخص همت وجود تو طبع مرا در سماحت و بخشندگی آموزگار آمد و از این روی دست اتلاف بدان جائزت دراز کردم و در زمانی کمتر از یکماه چنانش از هم بپاشیدم که گوئی مرا گنجی بسان تو مهیا بود زیرا که تو در سال بیندوزی در ساعتی ببخشی ندانم اینهمه بذل وجود از کجا توانی نمود آری همت طبع و عطای دست تو پیوسته از کارگذاران غیب و خازنان ملکوت مدد رسد پس خالد دیگر باره ده هزار درهم در حق وی بیرزانی داشت ابو تمام آن عطایا اخذ نمود و در ساعت راه وطن پیش گرفت ابو عبادهٔ بحتری گوید در شهر حمص زمانیکه ابو تمام در آنجا بود با جمعی از خداوندان طبع موزون در مجلس وی حاضر شدم مقرر بود که او همه روزه در محفلی برای انشاد کلمات و رد و قبول اشعار بنشستی و در آن بدیع سخنور فصیح نماندی جز آنکه بدان مجمع درآمده نتیجه خاطر و حاصل افکار بر محک رای رزین وی عرضه نمودی پس هر کس هنر خویش بنمود تا نوبت بمن رسید نظمی که پرداخته بودم فرو خواندم چون ابو تمام شعر من بشنید تحسین کرد و آفرین گفت از حاضران روی بتافت و با تمام توجه جانب من اقبال نمود همینکه آن جمع پراکنده شد بامن گفت تو اشعر اقران خویش باشی آیا ترا اسباب وسعت معاش و جمعیت خیال نیک فراهم باشد گفتم لا و الله سخت پریشان است پس خامه برگرفت امر دم معرة النعمان را در سفارشش من نامه بنگاشت و بر حذاقت و براعتم گواهی داد و در رعایت جانبم زیاده تاکید نمود آنگاه نامه در پیچید و بمن سپرد و گفت پس در این شهر مقام مگیر و بسوی معرة النعمان شو و بزرگان آنجا را مدح گوی پس من بر حسب امر وی جانب معره گرفتم و بدان بلد درآمده نامه ابو تمام بردم بنمودم مرا بیاد گرامی بداشتند و عظیم حرمت نهادند و چهار هزار درم بصیغه وظیفه در حق من مقرر نمودند این اول سودی بود که از بضاعت شعر دریافتم و نخست حاصلی که از کشت کمال برداشتم نقل است که ابو تمام ابن زیات وزیر را با قصیده بس بلیغ بستود چون انشاد مدح بانجام برد وزیر بتحسین لب گشود و گفت یا ابا تمام تو اندام کلام با گوهر لفظ و جوهر معنی چنان آرایش نکنی گوئی دوشیزگان کواعب با عقود کواکب آراسته اند و خریدار مدح تو آن متاع گرانبها را

با هر یک عهد معارضت مبند و البته ترا مغبون سازد در حضرت وزیر فیلسوفی نشسته بود گفت این جوان عنقریب جهان را
بدرود کند سبب پرسیدند گفت آن حدت ذهن و شدت ذکا و توقد خاطر که در نهاد اوست پیکرش چنان است که
تیغ هندی نیام خود را پس چنان افتاد که آن حکیم خبر داد زمانی نگذشت که ابو تمام درگذشت نظیر این قضیه مدح احمد بن
معتصم است که ابو تمام در ستایش وی قصیده‌ئی پرداخت و در هنگامیکه فیلسوف عرب یعقوب بن اسحق کندی
حاضر بود انشاد نمود تا باین بیت رسید

اقدام عمرو فی سماحة حاتم / فی حلم احنف فی ذکاء ایاس

یعنی احمد بدلیری عمرو بن معد یکرب و بخشندگی حاتم بن عبدالله و بردباری احنف بن قیس و فرزانگی ایاس بن معاویه
موصوفست یعقوب چون این بشنید گفت هان ای ابا تمام ایشعر ضعیفی چراکه پسر امیر المؤمنین را باجلاف زمان و دزدان
عرب مانند و مساوی نموده اینگونه تشبیه قبیح در آیین بلاغت هرگز مجوز نباشد چرا مثل علی بن جبله ملوک تمثیل بیاوردی
که در مدح امیر ابی دلف گفته

رجل ابرّ علی شجاعة عامر / بأساً و غبّر فی محیا حاتم

یعنی ابو دلف مردی است که در بهادری از عامر بن طفیل و در بخشندگی از حاتم بن عبدالله فزونتر است یا ابا تمام می‌بینی
چگونه از طریق تسویت انحراف جسته و بهره ممدوح در وجه تمثیل بیش از مشبه به آورده ابو تمام سر بزیر افکند و لختی تأمل نمود
آنگاه گفت

لا تنکروا ضربی له من دونه / مثلاً شروداً فی الندی والباس
فالله قد ضرب الاقل لنوره / مثلاً من المشکوة والنبراس

یعنی بر این تشبیه خورده مگیرید و برآنکه در بخشش و بردلی احمد را کمتر از وی مثل زدم انکار میارید زیراکه خدای سبحانه
اینگونه تمثیل تاسیس کرده و برای نور خود به روزن و چراغ مثل زده و فرموده مثل نوره کمشکوة فیها مصباح
و چون حاضران در اصل قصیده نگریستند آن دو شعر که در معذرت تشبیهات آورده بود نیافتند از آن ارتجال عجب
و بدیهه شگفت یکباره صد تحسین برداشتند و از هر طرف آفرینها گفتند احمد بن معتصم گفت هر جایزه که خود خواهی
در حق تو مهیاست ابو تمام گفت منشور ایالت موصل بنام من صادر فرمای احمد بن معتصم گفت تو مرد شاعری از عهده
تکالیف حکومت بیرون شدن نتوانی ترا که از غیر ترتیب الفاظ و تلفیق عبارات خبری نیست نظم قوانین تمدن
و انجام امور جمهور چگونه توانی داد یعقوب بن اسحق آهسته گفت مأمول وی قبول کن و مسئولش معمول دار چه او
زیاده از چهل روز زندگانی نیابد زیراکه از شدت فکر آثار حمرت در دو چشم وی ظاهر شده و صاحب این حال
از یک اربعین بیشتر نماند پس فرمان ایالت موصل بدو سپردند و او بجانب آن خطه بشتافت و در عرض آن مدت معدود
ویرا اجل موعود در رسید پوشیده نماند که این داستان اگرچه در مطاوی مؤلفات قدماء قوم مسطور گشته و از مصنفات
متأخرین نیز در اثناء ثواب اخبار ملک الشعراء مرکوز است ولی جمعی از ارباب ادب مانند صاحب [illegible]

و مؤلف نهایة التلخیص و جامع ادبیات و غیرهم این سخن استوار ندانند و قضیه را بدینصورت صحیح نشمارند زیراکه
در کتب سیر نه از خلافت احمد بن معتصم نامی است و نه از حکومت حبیب بن اوس نشانی هرچند سعد بن محمد بن سعد
مشهور بحیص بیص که از مهره فن و اساتید سخن معدود است در طی عرایضیکه نزد امام مسترشد در طلب قریه بعقوبا
فرستاده بدین داستان اشارت نموده گوید الموصل کانت اجازة لشاعر طائی ولی این اشارت
از آن شیخ محقق و شاعر مفلق محمول است بر مجرد متابعت مشهور و یا محض توسل بمأمول قاضی احمد بن خلکان
گوید من در اینباب بسی تتبع و تحقیق کرده ام برای این خبر اصلی نیافتم بلی آنچه از تصفح اوراق و تفحص اخبار
مستفاد گردید آن است که از ایام حیات و سنین عمر وی کمتر از دو سال مانده بود که بسعی و اهتمام حسن بن وهب
منصب صاحب البریدی موصل از مقر خلافت در حق وی عنایت شد و ارسال سرمان چالاک و انفاذ
قاصدان سریع در خصوص آن بلد بر عهده او حوالت رفت ابو عباده بحتری که گوهر ادب از پرتو ابی تمام اندوخته
در سوز کمال از توجه وی آموخته است گوید وقتی بخدمت آن استاد سخن رفتم و لختی از اشعار خویش خواندم چون آن
اشعار اشنید بدین بیت از کلام اوس بن حجر تمثل نمود

اذا مقرم منا ذرا حد نابه / تخمط فینا ناب آخر مقرم

یعنی هرگاه از قبیله ما فحل ارجمندی را تیزنای دندان سائیده شود از دهان دیگری دندان ناب رسته گردد آنگاه گفت
نعیت والله الی نفسی یعنی سوگند بخدا که از قرائت این نظم بدیع حادثه مرگ مرا خبر دادی گفتم ترا از این اندیشه
هولناک در حرز کردگار پناه میدهم گفت یا ابا عباده با آنکه در دوده آل طی مانند تو جوانی فصیح نمایش یافته پس
مرا روزگار عمر امتدادی نپاید آیا نشنیده که خالد بن صفوان منقری چون شبیب بن شیبه را که از فصحای بنی منقر بود
نگریست که با زلاقت زبان و طلاقت بیان همی سخن کند گفت یا بنی این رتبت بلاغت و قدرت خطابت که از تو نگریستم
گوئی شاهد انقضای عمر بلکه خود قاصد مرگ خویش دیدم زیراکه ما معشر بنی منقر هیچگاه خطیبی از سلسله ما برنخاست
مگر آنکه خطیب پیشین عنقریب درگذشت اکنون که مانند تو جوانی زبان آور در این خاندان برومند آمده مرا نقد
حیات بقابض ارواح سپردن باید بحتری گفت چون از ابی تمام این بشنیدم گفتم این چه کلامی است که میگوئی
مرا جان شیرین فدای تو باد و خدایت عمری روزافزون بخشاد قضارا از این قضیه یکسال بیش نگذشت که او را
پیک اجل فرمان فنا برسانید و در بلده موصل پیوند حیاتش منفصل گشت و این واقعه در ماه ذی قعدة الحرام یا جمادی الاولی
یا محرم الحرام از سال دویست و بیست و هشت یا بیست و نه یا سی و یک یا سی و دو علی الاختلاف اتفاق افتاد
در خارج باب المیدان بر کنار خندق موصل مدفون گشت و ابو نهشل بن حمید طوسی بر مزار وی قبه بنیاد کرد و محمد بن
عبدالملک وزیر در مرثیت او انشاد نمود

نبأ اتی من اعظم الانباء / لما الم مقلقل الاحشاء
قالوا حبیب قد ثوی فاجبتهم / ناشدتکم لا تجعلوه الطائی

یعنی خبری خطیر از خبرهای عظیم بیاوردند گفتند حبیب درگذشت گفتم شما را سوگند میدهم که آن حبیب حبیب طائی نباشد

ودیک الجن شیعی در مرثیت او گفت

فجع القریض بخاتم الشعراء ... وغدیر روضته حبیب الطائی
ماتا معاً فتجاورا فی حفرة ... وکذاک کانا قبل فی الاحیاء

یعنی شعر سخن از فوت خاتم ارباب بلاغت و غدیر بوستان فصاحت درگذشت چنانکه در عهد زندگانی همدوش بودند در دخمه گور نیز هم آغوش بخفتند

ابن خمیس حسین بن نصر بن محمد بن حسین بن قاسم بن خمیس

از فقهاء شافعیه و مصنفین کتب است در سال چهارصد و شصت هجری بقریه جهینه تولد یافت در شهر موصل علم حدیث خواند و برای تکمیل بدار السلام رفت شاگردی ابو حامد غزالی اختیار نمود و علم اصول و فن فقه از او آموخت و در حوزه جمعی از شیوخ مانند قاضی ابو بکر شامی و شیخ ابو الفوارس زینبی و غیرهما نیز در آمد از هر یک فایدتی گرفت و در هر مدرس نکته اندوخت تا آنکه لقب تاج الاسلامی یافت و بر قضاوت رحبه مالک بن طوق گماشته شد مدتی در آن بلد بمیزان شرع حکم راند و عاقبت از آن منصب کناره یافت و در شهر موصل توطن گزید و بکار علم و دانش مشغولی کرد چندین تصنیف سودمند پرداخت که از آنجمله است کتاب مناسک حج کتاب اخبار المنامات کتاب مناقب الابرار علی الجمله در کار خویش بترویج احکام و تشیید سنن و تصنیف فقه و تعلیم تالیف انحصار داد در شهر ربیع الاول از سال پانصد و پنجاه و دو وفات یافت جهینه بضم جیم و فتح ها قریه ایست بزرگ بقرب موصل که در کنار دجله افتاده و آن قریه مجاور دهی است که چشمه عین القیاره در آن واقع شده گویند استحمام در آن چشمه برای فالج و ریاح بارده نافع است احمد بن خلکان در ذیل ترجمه ابن خمیس گوید از شعوب عرب چهار قبیله اند که منسوب بهر یک را کعبی خوانند بفتح کاف و سکون عین مهمله و معلوم نیست که ابن خمیس بکدام یک از آن قبائل منسوب است

ابو بکر ازهر بن سعد سمان

از مردم بصره و مشایخ رواة و ارکان محدثین است ولادت وی در سال یکصد و یازده هجری اتفاق افتاد پدرش سعد غلام مردی از قبیله باهله بود و از اینروی ابو بکر را در کتب رجال باهلی بالولاء نویسند او در فن حدیث شاگردی حمید طویل کرد و محدثین عراق فن اخبار از وی فرا گرفتند و روایت خویش بوی مستند داشتند یافعی و دیگران آورده اند که ابو بکر از آن پیش که ابو جعفر منصور بر اریکه خلافت نشیند همواره در صحبت ابو جعفر بسر میبرد و با وی طریق مرافقت و اتحاد مسلوک میداشت وقتیکه منصور بر مسند خلافت جلوس کرد ابو بکر بر حسب دوستی قدیم برای تهنیت منصور بدرب سرای خلافت آمد آهنگ حضور نمود و اذن ورود خواست چون خبر استیذان وی بمنصور بردند منصور باقتضای منصب آغاز بیوفائی نمود و حاجب را بممانعت وی فرمان داد ابو بکر بناچار بازگشت و در خانه خود همی منتظر نشست تا در یکه منصور طبقات مردم را بار عام بخشید پس ابو بکر بمنزل ابو جعفر در آمد همینکه چشم خلیفه بوی افتاد گفت یا ابا بکر از چه راه آهنگ این درگاه کردی و بچه عنوان عزیمت این آستان نمودی گفت یا امیر المؤمنین آمدم تا حق صحبت دیرین گذارم

و ترا باین موهبت عظمی تهنیت گویم منصور بغلامان گفت هزار دینار بوی تسلیم دارید و از جانب من باو بگوئید که کاری نیکو کردی و مرا بخلافت تهنیت و تبریک گفتی ولی پس مرا از تکلیف دیدار معاف دار و قدم خود در زحمت حرکات رنجه مسار حسب الامر هزار دینار بوی دادند و آن پیغام بگذاردند ابو بکر جائزه خویش بستد و از مجلس منصور برآمد چون سال دیگر منصور بار عام داد ابو بکر بدرگاه رسید و با مردم بحضرت خلیفه وارد شد و سلام کرد همینکه منصور را نظر بدو افتاد گفت هان ای ابا بکر از چه روی دیدار ما را خواستار شدی گفت شنیدم امیر المؤمنین را کسالتی عارض شده وظیفه عیادت بر خود واجب دیدم برای اداء این تکلیف بخدمت رسیدم منصور بایکی از اتقان حضور گفت هزار دینار بوی بسپار و از لسان منش پیغام گذار که شرط عیادت پرداختی از این پس این تکلیف بر خود واجب مشناس که من بس قوی مزاج و قلیل مرض باشم ابو بکر پیغام بشنید و عطا بگرفت و بخانه برگشت چون سال دیگر در آمد و منصور روزیرا که مقرر بود علی الرسم بار عام بخشید هم ابو بکر خود را مانند سالهای گذشته بدار الخلافه رسانید و در جرگه عامه بحضور کشانید همینکه منصور او را دید گفت دو سال از این پیش تهنیت خلافت بهانه کردی و سال گذشته عیادت مرض وسیله نمودی حالی در تصدیع ما چه دستاویز جسته گفت شنیده ام که امیر المؤمنین را دعائی است مستجاب که هر کس در سختی و گرفتاری آن دعا بخواند البته نجات یابد اینک آمدم تا آن دعا از امیر المؤمنین بیاموزم منصور گفت ای ابا بکر خود را بیهوده زحمت نهادی زیرا که یک دو سال است از آن دعا یکباره اثر رفته چه من هر سال آن دعا میخوانم که ترا نبینم و از آزار دیدارت خلاص یابم اصلاً مستجاب نمیشود و چنانکه می بینی همه ساله بعذاب ملاقات مبتلا و بتکلف دیدارت گرفتارم یافعی گوید همانا منصور در این واقعه طریق حلم و بردباری سپرده با آنهمه سختگیری این گذشتی که از او منقول است اینگونه سلوک را از نوادر اتفاقات توان شمرد چه اگر این مقدمات با حجاج افتادی جز عقوبت قتل نتیجه ندادی و همچنین این قسم بذل و بخشش از ابو جعفر بس بدیع و غریب است چه صفت بخل و ملکه امساک چندان بر طبع وی غالب بوده که بابو الدوانیق ملقب شده وفات ابو بکر چنانکه جمعی از ارباب طبقات ذکر نموده اند در سال دویست و سه یا دویست و هفت وقوع یافت قاضی شمس الدین ابن خلکان در ذیل ترجمه ابی بکر گوید بصره از شهرهای مشهور و از بلاد اسلامیه معدود است که عمر بن الخطاب در سال چهارده هجری آن شهر بدست عتبة بن غزوان بنیاد کرد و در نسبت بآن شهر بَصری بفتح با و بِصری بکسر با هر دو مجوز است چنانکه ابن قتیبه در باب اسامی بلدانی که در نسبت تغییر پذیرند بدین معنی تصریح نموده

ابو نصر سعید بن ابی الحسن بن عیسی المسیحی

از اجله و اعیان اطبا و از افاخم و ارکان این سلسله است در کل معالجات طبیه خبرتی وافی و بصیرتی کامل داشت صحت را با حذاقتی تمام حفظ نمودی و مرض را با مهارتی وافر زایل کردی در بدایت عمل در قرب سرای خلیفه ناصر لدین الله عباسی بعلاج عموم مرضی اشتغال داشت و گاهی در سرای خلافت بعلاج خادمان حرم مبادرت میجست شمس الدین محمد بن محمد بن عبد الکریم البغدادی روایت کند که در سال پانصد و نود و هشت هجری

که مرض دل عموم داشت الناصر لدین الله را مرض حصاة عارض گردید و بقدری درشت بود که دفعش از مجرای بول
دشوار بود پس ابو الخیر مسیحی که طبیب معتمد و معالج مخصوص وی بود از پی اصلاح مزاج و دفع مواد و تفتیت حصاة
مراتب حذاقت بکار برده معالجتش سودی نداد و چون زمان مرض امتداد یافت و وجع همه روزه اشتداد گرفت
و بنیه مهزول و ضعیف گشت لاجرم خلیفه بسیار ملول و دلتنگ گردیده گفتند که عود صحت و زوال مشقت را شقی
جز بشق عضو نباشد چون از مرض شکنجها دیده و از وجع رنجها برده بود بتحمل آن مشقت تن در داد پس خواستار
جراحی شد که بحلیه چالاکی و تردستی آراسته شمه از مراتب حذاقت و مهارت ابن عکاشه جراح که در آن
عصر در آن فن شهره آفاق بود بشرح گذرانیدند از محله کرخ که در جانب غربی واقع است او را بخواستند و چون
حاضر گشت شرح حال خویش بدو بازگفت و موضع علت را بروی کشف نموده با جدی بلیغ شق عضو علیل
امر کرد ابن عکاشه گفت در علاج بیماری بدین جلالت و مرضی بدان صعوبت و علتی بدان مشقت بی مشاورت
مبادرت کردن از طریق حزم بیرون است هرگاه رای خلیفه اقتضا کند در این امر خطیر با اصحاب خبرت و بصیرت
مصلحت جوییم تا بدان چه اشارت رود اطاعت شود خلیفه گفت در این فن رتبه مشاورت که را مسلم است
تا یکتن بدربار حاضر کرد گفت ابو نصر است که در مفاخر علمیه و مآثر عملیه مکانتی عظیم دارد خلیفه را بهجتی بی پایان
دست داد بدو گفت بایستی با کمال عجلت تو خود بروی وارد شده در صحبت یکدیگر بر من درآیید ابن
عکاشه فرموده خلیفه را کمر بسته بیرون شد گویند تا قانون نذر بر خود الزام نموده بود که هر قدر بوی منفعت رسد
ربع آنرا در کنیسه سوق الثلاثا صدقه کند باجمله با شوق تمام نزد ابو نصر حاضر شده بعد از لمحه با وی بحضور خلیفه
شتافتند ابو نصر مراسم بندگی طی کرد و زمین ادب بوسه داد پس خلیفه رخصت جلوس بروی ارزانی داشت
بعد از ساعتی بنشست و چون دهشت وی زایل گشت گفت از مراتب حذاقتت آگاه شده ام ترا بمعالجت
برگزیده ام اکنون چنان تصور کن که خلیفه مریض روستائی در بیمارستان معالجت خویش از تو درخواست کرده است
بباید در علاج من بدان جرات و گستاخی سبقت جوئی که خود در علاج چنان بیمار مبادرت مینمائی ابو نصر جبین
اطاعت بر زمین سوده از طبیب مقدم و تدبیرات سابقه جویا گشت پس ابو الخیر را حاضر کردند و هر دوا و غذا که
بکار برده بود دقیقه کرد ابو نصر بر حسن تدبیر و اصابت رایش تحسین نمود خلیفه برآشفت و گفت نه چنان است
که تصدیق کردی بلکه بهر زوره در هر کار طریق خطا پیموده است محض سیاست وی را بر دار کشم تا دیگران عبرت گیرند
ابو نصر بضراعت و شفاعت لب گشوده گفت امیر المومنین را بدان نعمت که خدای عز بروی و اجدادش ارزانی
داشته است سوگند میدهم که ابواب سیاست و عقاب را بر زمره اطبا مفتوح ندارد و این رفتار ناهنجار را
بر ایشان سنت نکند چه طبیب با کمال حذاقت باقتضای بشریت از خطا مامون نماند خدا داند که ابو الخیر را
در عارضه خلیفه چشم بصیرت بیدار بوده است ولی بخت نافرجامش با او مساعدت نکرده است بهر جهت عفو از عاصیان
از شیم سلاطین است شایسته باشد پس خلیفه از آن سخنان رقت آمیز بروی رحمت آورده ولی بفرمود که دیگر

در مجلس

در مجلس وی در نیاید آنگاه ابو نصر بتدبیر معالجت برخواست باستعمال ادویه ملطفه مفتته و ادهان مرطبه موسعه
و مشروبات خفیفه مصلحه پرداخت و گفت امید است که از یمن عنایت الهی و فیض فضل نامتناهی کار علاج راست
آید و شق عضو علیل محل حاجت نشود و چون دو روز بدان دستور العمل رفتار شد ستاره بخت ابو نصر از وبال درآمد
و کوکب طالع الناصر لدین الله قرین شرف گردیده در شب سیم طبیعت قوت گرفت ناگاه ریگی از مجرای بول
خارج شد گویند بقدر هسته زیتون بوده بعضی گفته اند بزرگتر بوده چون ابو نصر و ابن عکاشه مستحضر شدند
سرها آغاز کردند و ابن عکاشه بوفای نذر پرداخت ولی در کتاب تجارب السلف مضبوط است که الناصر
لدین الله را در اواخر عمر امراض بسیار طاری شد و از همه صعبتر آن بود که هر دو چشم او را آب درآمد بقدح آن
راضی گشت چون از آن مرض خلاص یافت سنگ مثانه در وی پدید آمد و علاج آن مرض جز شق مثانه میسر نگشت
ناچار تحمل آن الم رضا داد و از آن مرض شفا یافت و بر هر تقدیر امر علاج باهتمام ابو نصر و ابن عکاشه صورت گرفته است
چنانکه ادای نذر ابن عکاشه بر این معنی دلالت دارد باجمله حذاقت ابن عکاشه و مهارت ابو نصر شهرت بخشید و الناصر
لدین الله را زنگ ملال از مرآت خیال زدوده گشت و چون خاطرش را بهجت درگرفت و طبیعت را قوت فراهم آمد
اختلال احوال روز بروز در نقصان و صحت مزاج دمبدم در تزاید شد و صحت زایله بکلی عود کرد و از حمام عافیت برآمد
ابو نصر را خواسته بتحسین و آفرین لب گشود پس مقرر داشت که تا وی را بدار الضرب برند و بدان مقدار که قوتش همراهی داشت
زر مسکوک حمل نموده بخانه خویش سپرد خلیفه اعیان و ارکان دولت و عشایر و ارحام خویش را طلب نموده آغاز کرد که
ابو نصر در علاج من اعجاز عیسوی بکار برد هر کس بعافیت و سلامت تن خشنود شده بایستی ابو نصر را دلخوش دارد
مادر خلیفه و دو فرزندش محمد و علی و مهین وزیرش نصیر الدین و جمعی از خاصان و مقربانش مانند امین نجاح شرابی
و دیگران هر یک هزار دینار با خلعتی فاخر بدو مبذول داشتند گویند او را در آن روز بیست هزار دینار نقدینه فراهم شد
و زیاده از مقدار مسطور جامه‌های گران بها آماده گشت و هم مقداری خطیر و مبلغی گزاف از نقد و جنس بعنوان رسوم ابدی
در حق او مقرر داشته در دیوان خلافت ضبط شد و نیز کتابخانه امین الدوله بن تلمیذ را که فی الواقع مخزن جمیع علوم بود
بوی ارزانی داشت روزگاری دراز در زمره باریافتگان بزم خلافت تقرب و منصب طبابت اختصاص داشت
و هم در آن شغل جلیل ایام بگذرانید تا در سال ششصد و هشت جهان گذران را وداع کرد و از وی فرزند قابل با اموال نفیس
و املاک با حاصل مخلف گردید پس خلیفه او را در حرز امان خویش محروس داشته در بسط عاطفت و بذل عنایت بر همگنان
رتبت مزیت و اختصاصش بخشید پوشیده نماند که علاج حصاة کلیه و مثانه بچند طریق میسر آید یکی از طرق متداوله معموله
اعمال ید است ولی اخراج حصاة کلیه باعمال ید و آلات حدیدیه زیاده خطرناک است چنانچه شیخ الرئیس در مبحث حصاة
کلیه فرموده است وَقَدْ یَتَصَدّی قومٌ لِإخراجِها بالشَّقِّ مِنَ الخاصِرَةِ ومِنَ الظَّهْرِ وهو خَطَرٌ عظیمٌ وفِعْلُ مَنْ لا عَقْلَ لَه لیکن
اخراج حصاة مثانه بدان طریقه زیاده معمول و متداول بوده است و همواره جراحان حاذق و اطبای ماهر در آن معالجه
با کمال قدرت مبادرت داشته اند و بهترین اقسام قسمی است که شیخ الرئیس چنان فرموده است و آن طریق مقرره

از خوبی اسباب و نیکی آلات و تمرن عمل بدست اطبای فرنگستان رتبهٔ کمال یافت چنانکه در این اوان سعادت اقتران
از تربیت شاهنشاه جمجاه خلد الله ملکه و سلطانه و همت ملک زادهٔ دانشمند وزیر علوم اطبای مدرسهٔ مبارکهٔ دار الفنون نهایت
سهولت باعمال سنگ مثانه بیرون می آورند

ابن العطار ابو الخیر بن ابی البقاء بن ابراهیم النصرانی

از معتبرین اطبای بغداد بوده مولد و منشای وی نیز همان دیار است بحسن عمل و خوبی علاج زیاده شهرت داشت و بیمن قدم
و رفتار نیک او را می ستودند در اوایل حال اعمال طبیه و معالجات خدام الناصر لدین الله عباسی مفوض بوی بود سپس از
اطبای مخصوص گردید و در زمرهٔ معتمدین اختصاص یافت و همواره بصلات بسیار و عطایای زیاد او را بر امثال و اقران
تقدم و برتری میداد و سالهای دراز حفظ صحت و ازالهٔ مرض خلیفه بر تدابیر طبیه وی منوط بود آخر الامر
بواسطهٔ عارضهٔ سنگ مثانه که خلیفه را حادث گشت و از عهدهٔ علاج بعسی که بایست بیرون آمدن نتوانست از نظر خلیفه
مردود و از دربار خلافت مطرود گردید چنانکه در شرح حال ابو نصر مسیحی یاد کردیم آورده اند که وقتی نور الدین ارسلان بن
عز الدین مسعود والی موصل را ضعف معده عارض آمد و از سوء تدابیر آن مرض بسوء هضم منجر گردید و بتدریج
شدت کرد که امر غثیان بقی منتهی میشد و اطبائیکه در اطراف آن ملک و حوالی آن شهر بودند بمعالجت برخاستند
سودی نبخشید ضعف قوت گرفت و مرض شدت یافت ناچار شرح حالات خویش بخلیفه معروض داشت و هم
از دار الخلافه طبیبی برای معالجت خویش درخواست کرد محض تفقد و تفضل که خلیفه را با وی بود ابو الخیر را برای آن امر
نامزد کرد و او را بجانب موصل بفرستاد چون ابو الخیر بموصل رسید بر طریقی که موصل مطلوب بود اسباب مرض را استنباط
کرده از مقلبات تشخیص کافی نمود باصلاح سایر تدابیر شربتی که اصل و عمود آن افسنتین بود با سهر که ترتیب داد و چون
نور الدین بخورد بدان شربت مداومت جست و هم سایر تدابیر مقرره بکار برد از شفاخانهٔ شافی حقیقی آن تدابیر سودمند
شده روز بروز آثار بهبودی ظاهر گردید و آن مرض را برء حاصل گشت امیر نور الدین را مسرت و ابتهاج بسیار دست
داده بصلات و جوایز بسیار او را بنواخت و با ثروت بی نهایت و اعزاز و اکرام تمام وی را بمقر خود باز گردانید و چون
ببغداد وارد گشت از مراتب صداقت و حذاقت او خلیفه الناصر لدین الله آگاه گشت باسترضای خاطر نور الدین ارسلان
خلیفه نیز او را مزید الطاف بر آنچه نور الدین بوی مبذول کرده بود اضافت آورد و از آن روی زیاده غنی و بی نیاز شد
و هم آورده اند که ابو الخیر را در خزانهٔ دل هیچ محبتی چون حب کتب و هوای مؤلفات مفیده نبود و از آنجهت برای
خویش کتابخانه ترتیب داده بود و در آنجا چندان از کتب نفیسه فراهم کرد که مزیدی بر آن متصور نبود و از عادات
مقرره و آداب معلومهٔ ابو الخیر آن بود که هرگاه کتابی نزد وی ببایعت میبردند بهر نوع که او را مقدور بود در خریداری
آن کتاب جد و جهد مینمود و هرگاه با وجود آن احوال فروشنده را در بیع آن کتاب مضایقتی میرفت و ابو الخیر را
بر ازدیاد ثمن امتناع بود لاجرم چند ورق از آن کتاب را بتقسیمکه بایع نداند خارج میکرد و آن کتاب ضایع و ناقص
میماند از آن سبب کسی را بدان کتاب رغبت نمی شد و از همه جا مردود شده ثانیاً نزد خودش آورده

بقیمتی که میخواست خریداری میکرد و ویرا این عمل در بغداد و سایر بلاد شهرتی بود و از آن روی امانت و دیانتش بخیانت
منسوب بود و عموم اطبا در بارهٔ او قدح و ذم کرده اند و هم آورده اند که ابو الخیر را روزگار زندگانی زیاد امتداد
داشت و در مکنت و تمول بجای بلند رسید و از وی خلفی که تواند مخلف را ضبط کند نماند و یکجزرا نداشت چنانکه شرح
حالش قوم بیان کردند و هم آورده اند که ابو الخیر را در طریق علاج بصیرتی وافی و خبرتی کافی بود و طبیعت را که
حکما قوهٔ مدبرهٔ الهیه دانند همواره در کار خویش مدد مینمود و با مماشات طبیعت همراهی داشت و مرض هر قدر
قوی بود بدوای ضعیف اقتصار میجست بدان سبب معالجات او را خطر و ضرری نبود و در اغلب اوقات بصحت
منتهی میگشت صاحب تاریخ الحکما از قسم بن طلحه حکایت کند که در یکی از خانوادهٔ اجلاء اعاظم بغداد درازنی بود
در اطراف سره وی تفرق اتصالی بهم رسید که تا بجلد و عضلات و صفاق و ثرب و امعا منتهی گشت بمرور
ایام آن تفرق اتصال بناصور منجر شد بنوعیکه مدفوع از آن محل خارج میگشت و هرگاه شرابی یا طعام رقیقی
صرف مینمود از آن محل مندفع میشد جمعی از اطبا و جراحان بغداد بمعالجت کوشیدند و لوازم سعی و اهتمام را مبذول
داشتند سودی نبخشید لاجرم بابو الخیر رجوع نموده از وی استعلاج کردند ادویه اکاله و مراهم مدمله که در آن موضع
استعمال میکردند منع نمود مقرر داشت چند روز آن موضع با آب نیم گرم شستشو کردند زمانی نگذشت آن زخم را
طبیعت بقوت خویش ملتحم کرده و بحالت اصلی خود عود داد و از اینگونه معالجات و این قبیل تدابیر طبیه از وی
زیاد نقل کرده اند و ابو الخیر را بعد از آنکه خلیفه قدغن فرمود دیگر بحضور وی نرود و منصبش را بابو نصر مسیحی داد
زمانی نگذشت در بغداد در سنهٔ ششصد و هشت هجری وفات کرد و از کلمات اوست که گفته هرگاه طبیب اسباب
و علامات مرض تشخیص کند که علاج آن بحقنه و تدهین و سایر معالجات مقدور باشد بحقنه و تدهین اقتصار کند
و آن را قائم مقام کل معالجات قرار دهد رعایت مماشات طبیعت که عمدهٔ مقصود اطباست البته بصلاح
و صواب نزدیک و از خطر و آسیب دور است و هم گوید در استعمال مسهل بایستی شروط مقررهٔ اساتید را
بکلی رعایت کند والا مایهٔ خطر و سوء عاقبت خواهد بود و همچنین در استعمال قی هرگاه بابنها مبادرت ورزند خطر
و ندامت بسیار خواهد داشت و هم او گوید در ازالهٔ مرض باعانت بنیه منوط و حفظ صحت برعایت عادت مستمره
مربوط است و اصحاب تجربت و بصیرت دانند که این گفتار مانند لآلی آبدار است باید هر طبیب آویزهٔ گوش سازد که هم
از دست زبان مردم مصون و هم در نزد خالق مفتخر و سرافراز خواهد بود

ابو علی بن ابو الخیر المسیحی

در زمرهٔ اطبای بغداد بجودت ذهن و سلیقهٔ مستقیمه مشهور بوده در ایام پدرش ابو الخیر که شرح حالش مسطور شد
در نزد اطبای عالم بغداد مثل ابو الفرج بن توما و دیگران علم طب بیاموخت و در نزد پدر علم علاج و صنایع عملیه
اخذ نمود و بواسطهٔ شهرت پدر اکثر امرای بغداد و وزرای دربار در دفع مرض و حفظ صحت رجوع بوی مینمودند
و خود نیز بر خلاف قانون طبیه عمل نمینمود و زمانیکه پدرش وفات کرد مالی زیاد از منقود و منقول و املاک و غیره

رجب ارث بوی رسید و نو رغنی با نقصان عقل در یکجای جمع آمد سبب شد که صنعت پدر و سیرت اطبا را پشت کرده ملاهی و مناهی روی آورد و جمعی از اهل فسق و فجور را با خود یار کرده شب و روز بشنایع اعمال و فضایح افعال میگذرانید اتفاقا در شب جمعه یازدهم ربیع الاول سنه ششصد و هفده هجری بزمی ترتیب داده با زنی از فواحش بغداد موسومه بستی شرف بعیش و عشرت مشغول بود بحکم ابراهیم بن خلیل که صاحب شرطه بغداد بود اورا گرفتند و بحبس بردند بعد از تحقیق معلوم کردند که جمعی از نسوان بغداد که از خانواده اجلاء و امراء بودند با وی مراوده دارند که از جمله بنت جیش رکابدار بود پس حکم شد که آن زن را گرفته در سجن مشهور بطرارات که مخصوص نسوان بود نگاه دارند و از مقر خلافت بقتل او فرمان رفت جمعی بشفاعتش برخواستند و او را بشش هزار دینار خریدند اگرچه رشته حیاتش قطع نشد ولی شهریه و مرسومیکه از دار الخلافه داشت مقطوع گردید و همین کردار ناهنجار باعث آن گردید جمیع مالی که داشت بوسایل و طرق دیگر از دست وی بیرون رفت بعسرت و فقر مبتلا گردید و هم در آن سوء حال که میگذرانید در سنه ششصد و بیست هجری درگذشت

ابو الفرج عبد الله بن الطیب الطبیب

از اجله حکما و از افاضل اطبا و از مشاهیر و ممیزین در صناعت طب است چنانکه در آن علم رتبت بلند داشت در علوم فلسفه نیز دارای مقام عالی بوده است در اوایل امر و بدایت حال در نزد جاثلیقی که عالم و بزرگ نصارای بغداد بود شغل کتابت مشغول و از همسران ممتاز نشد از آن پس چنانچه ابو الخطاب محمد بن ابی طالب در کتاب شامل گوید تحصیل علم طب را در نزد ابو الخیر بن الخمار که شرح حالش مسطور گردید بپایان برد و پس در آن علم علم شد که از هر مرز و بوم برای اکتساب فن طب و سایر علوم محصلین بمدرسش بار می گشودند گویند اداره بیمارستان عضدی در عهده وی بود در آن امر بحدی مواظبت داشته که همواره در آنجا بسر برد بلکه مدرس و مطب خود را در آنجا قرار داد و بدرس و علاج مرض مشغول میشد مؤید این قول آنکه صاحب طبقات گوید ابو الفرج را بر اغلوقن جالینوس شرحی است که من خود در آن شرح از خط ابو الفرج سطری دیدم که این عبارات را نگاشته بود در یازدهم شهر رمضان سال چهارصد و شش هجری در بیمارستان عضدی این کتاب را قرائت کردم بالجمله در اداره بیمارستان و اشتغال تدریس و مباشرت اعمال جد وافی و سعی کامل داشت و او خود با شیخ الرئیس بو علی سینا معاصر بوده است و آن بزرگ دانشمند کلمات و تصانیف ویرا در طب مدح مینماید و در حکمت طعن میزند چنانکه شیخ الرئیس را مقاله‌ایست که بر روی نوشته در آن مقاله عباراتی آورده که ترجمه اش در پارسی بدین نحو است بدرستی که یافته ایم کتبی چند را که شیخ ابو الفرج بن طیب در طب نگاشته آنها را درست و پسندیده دیده ایم برخلاف تصانیفی که در منطق و طبیعیات و پاره از ریاضی نموده است و از شیخ موفق الدین یعقوب بن اسحق بن اسقف نصرانی حکایت شده که گفت دو نفر از بلاد عجم آهنگ بغداد کرده بودند برای آنکه در نزد ابو الفرج تحصیل علم طب و تکمیل عمل نمایند چون ببغداد رسیدند از مدرس وی نشان جستند گفتند او امروز بجهة عبادت در کنیسه است پس آن دو نفر با کمال میل

و نهایت شوق روی به کنیسه گذاشتند چون داخل آنجا گردیدند از شخص ابو الفرج جویا شده بعد از شناختن دیدند جامه پشمین در بر دارد آداب نصاری سر برهنه کرده و آلت بخور و مجمر آورده بدست دارد و همی ادویه عطریه در آن میریخت بوضعیکه طریقه مذهب نصاری بود بر دور کنیسه میگردانید و بخور میداد پس آن دو تن از حالت شیخ در تعجب شده با یکدیگر بپارسی بعضی سخنان می گفتند و مدتی نظرها بر وی دوخته خیره مانده بودند چنان حکیم فرزانه که صیت فضل و کمالاتش در اقطار عالم منتشر است چگونه بر آن هیئت و حالت تن در داده است شیخ جواب و سؤال آن دو را همی دریافت پس از آنکه از اعمال فارغ گردید جامه پشمین برکنده استری حاضر نمودند و سوار گشته غلامانش در اطراف پیاده و آن دو نیز همراهی کرده تا بمنزل رسیدند چون هنگام تدریس رسیده تلامذه وی حاضر شده آن دو را بخواست در مجلس تدریس نشانید بعد از فراغ روی بر آن دو نفر کرده گفت آیا حج گذاشته اید گفتند نگذاشتیم پس در تعلیم و تدریس ایشان مماطله و مسامحه گذرانید تا اوان حج رسید آنگاه گفت اگر اراده دارید من استاد شما باشم اول بگذاشتن حج مبادرت کنید زمانیکه بسلامت مراجعت نمودید آنچه را از تحصیل علوم خیال دارید در عهده من است پس آن دو نفر روی بمکه گذاشتند بعد از افاضه اعمال و قضاء مناسک حج معاودت کرده روی بدار السلام بغداد نهادند در حالیکه آثار سفر از ناصیه ایشان پیدا با رنگ متغیر سرهای اقرع و جامه‌های چرکین درک حضور استاد را نمودند شیخ ایشانرا از آداب حج سؤال کرد پس یک بیک بیان کردند گفت در زمانی که رمی جمرات میکردید برهنه و چرکین بودید در دست شما سنگها بود هروله میکردید و سنگها را می انداختید گفت آری و بیشتر از اعمالیکه بجا آورده بودند بیان کردند گفت بلی چنین است اینگونه اعمال را از طریق نقل اخذ کنند نه از اجازت عقل پس آن دو نفر دانستند که شیخ را غرضی از آن حج نبوده جز آنکه ایشانرا براین معنی آگاه کند که آنچه از من دیده و در تعجب شدید مدار آنها بر تعبد است نه بر احکام عقلیه و در جمیع ملل اینگونه اطوار و این قلیل کردار معمول است پس آن دو نفر از جمله تلامیذ و اجله شاگردان وی شدند و مدتها در خدمتش باخذ صناعات طبیه اشتغال داشتند و در علوم بدرجات عالیه رسیدند و تلامیذ وی که بعد از او مشهور زمان بودند از این قرار است که نوشته میشود ابو الحسن بن بطلان ابن البدوخ ابو جعفر بنو کوخون ابو الفضل ابرابردی و عبید و ابن بصوصا و ابن العلیق و از فضلاء و مشاهیر اطبا که معاصر وی بودند صاعد بن عبدوس ابن لقاح حسن الطبیب بابلی که بعضی او را استاد شیخ میدانند ابو علی بن سینا عیسی ابن علی بن ابراهیم هلال کاتب که کنیه ابن نجش بوده ابو الحسن بصری زهرون رجاء الطبیب از اهل خراسان و این طبیب دانشمند را بر شرح کتب رغبتی تمام بوده چنانچه از کتب بقراط و ارسطو و جالینوس بدین تفصیل شرح نموده و کتب امام ابقراط که شرح کرده بدین موجب است شرح کتاب ابیذیمیا شرح کتاب فصول شرح کتاب طبیعة الانسان شرح کتاب اخلاط و کتبی را که از ارسطو شرح کرده بدین تفصیل است شرح کتاب قاطیغوریاس شرح کتاب اری منیاس شرح کتاب خطابه شرح کتاب انولوطیقا اول و دوم شرح کتاب طوبیقا شرح کتاب سوفسطیقا شرح کتاب شعر شرح کتاب حیوان و کتبی که از جالینوس شرح کرده بدین تفصیل است شرح کتاب فرق شرح کتاب فرق شرح کتاب صناعة الصغیر شرح کتاب نبض صغیر شرح کتاب اغلوقن شرح کتاب اسطقسات شرح کتاب مزاج شرح کتاب علل و اعراض

شرح کتاب علل و اعضای باطنه شرح کتاب نبض کبیر شرح کتاب حمیات شرح کتاب بحران شرح کتاب ایام بحران شرح کتاب حیلة البرء شرح کتاب ثمار و تدبیر الاصحا شرح کتاب منافع الاعضا شرح کتاب ایساغوجی فرفوریوس و کتب دیگر غیر از شروح که از تصانیف و تالیفات اوست کتاب جواب مسائل حنین بن اسحق کتاب نکت و ثمار در طبی و فلسفه مقاله در قوای طبیعیه حواشی متعلق بامراض عین مقاله در شراب مقاله در محبت شرح انجیل مقاله در خوابها و متمایز کردن صحیح آنها از سقیم بر مذهب فلسفه مقاله در علت اینکه برای هر خلطی دوای خاصی که استفراغ کند قرار داده شده و برای خون مانند سایر اخلاط دوائی قرار داده نشده مقاله در جواب اینکه از او سؤال کرده اند از باطل کردن اعتقاد باجزائی که قابل قسمت نیستند و سائل طاهر بن جابر سکری بوده که شرح حالش در این کتاب نوشته میشود

(و ابو الفرج در زمان القادر بالله عباسی بوده ولی سال وفاتش بنظر نیامد)

ابن فهد جمال الدین احمد بن محمد بن محمد بن فهد الاسدی

فاضل فقیه مجتهد زاهد عابد ورع تقی نقی در سال هفتصد و پنجاه و هفت هجری تولد یافته در بلده حله نشو و نما کرده چون درجه رشد و تمیز را قدم نهاد از پی تحصیل علوم و اکتساب معارف بحر بیست علی بن خازن حایری که از شاگردان شهید اول بود باستادی برگزید روزگاری در مدرس آن فقیه دانشمند باستفادت بگذرانید و در علوم فقه و فن حدیث مقامی بلند یافت با قتضای علو همت بر آن مراتب قناعت نکرده در مدرس جمعی از محققین عراق که اسامی ایشان شرح میکنند شیخ نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی و شیخ ضیاء الدین علی بن شهید اول و سید بهاء الدین علی بن عبد الکریم و غیرهم تلمذ بجسته و مدتی دراز باستفاضت بگذرانید تا انکه از اقتباس فوائد آن مشایخ عظام بی نیاز شد و خود درجه استنباط احکام و استخراج فروع از اصول گشته از حضیض تقلید باوج اجتهاد ارتقا جست پس بتکمیل معنی انسانیت همت گماشته طریق فقر را بپیمود تا از صفای ریاضات زنگ دواعی نفسانی و وساوس شیطانی از لوح خاطرش زدوده گشت و کمال معنوی با جمال صوری ضمیمت نمود شریعت و طریقت باهم جمع کرده آنگاه در یکی از مدارس حله مسند افادت و افاضت بسط کرد جویندگان انسان کامل از هر جا گرد وی در آمدند و بتعلیم و ارشاد آن فقیه فقیر و مجتهد مرشد در تکمیل مراتب علم و تحصیل مقامات عرفان مساعی جمیله مبذول داشتند پس هر یک بر حسب استعداد خویش بمقامی ارجمند رسیدند و چند نفر از فقهاء آن حوزه و عرفاء آن حلقه در اشتهار رتبتی بلند یافتند و نام ایشان در صفحه روزگار بیادگار بماند من جمله شیخ زین الدین علی بن هلال جزایری است که در ترویج احکام و نشر فنون مدرجه بود که مانند محقق کرکی و ابن ابی جمهور احسائی در مدرس کمالاتش تربیت یافتند و دیگر سید محمد نوربخش است که سالکان طریقت و طالبان حقیقت را مرشد بهانه بود و دیگر سید محمد بن فلاح واسطی است که سلسله مشعشعیه والخنین والی است و در ملازمت ابن فهد بر بعضی غرائب امور و عجائب اعمال دست یافته بدان وسیله بر مملکت خوزستان مستولی شد و آن کشور برای او و اولادش مسلم گشت و هم شیخ علی بن محمد طائی است که خود از آن پیش که سعادت صحبت او دریابد قصیده در مدحت استاد بنظم آورده بجانب حله روانه کرد و در مجلس افادت و حلقه افاضت ابن فهد انشاد کردند

ابن

این چند بیت از آن قصیده انتخاب و ثبت شد

مُعاقرة الاوطان ذلّ و باطل — و لاسیّما ان قارنتها الغوائل
فلا تسكنن دار الهوان و لا تكن — الى العجز میّالاً فما ساد مائل
و ما الاهل الا من رای لك مثل ما — تراه و الا فالمودة عاطل
اذا كنت لا تغنی عن النفس ضیمها — فانت لعمری القاصر المتطاول
اذا ما رضیت الذل فی غیر منزل — فانت لذی عز ذری و الذل نازل
اری زمنا ما كان فی الكون مثله — و لا حدثت عنه القرون الاوائل
اری ان هذا الدهر لم یسم عند ما — من الناس الا جاهل العقل جاهل
اخی شد سرج العزم من فوق سابح — یفوق الصبا عدواً علی الشد كامل
و خل بلاداً امرو داك لمن تری — بسفك الدما فی اشهر الصوم كافل
و عرج علی ارض العراق میمماً — الی بلد فیه الهدی و الافاضل
انخ بنواحی بابل بعراصها — و حیّ بها من للافاضل فاضل
جمال الوری رب الفوائد كاشف — الغوامض مما لم تطقه الاوائل
تری حوله الطلاب ما بین مورد — لطائف ایجاب و اخر سائل

و سله اذا ما جئته دعواته
لذی وله عزت علیه الوسائل

حاصل مراد انکه در وطن مألوف زیستن خود تنهائی خواری دهد و ذلت بخشد خصوصاً اگر در آنمقام پیوسته باشکنج حوادث گرفتار باشی پس در کاخ مذلت ساکن مباش و عنان عزیمت بجانب عجز و ناتوانی منعطف مکن چه هیچکس با کجروی رتبت بزرگی در نیابد حب ارحام و اقوام ترا غره نسازد و از آهنگ ارتحال باز ندارد چه اقارب و عشایر تو آن کسانند که از برای تو همان خواهند که تو خود برای خویشتن خواهی اگر نه چنان باشند دوستی در میان نباشد و اگر استراحت و تن آسائی تو را بر آن مدار و که مذلت و حقارت از خویش بگردانی قسم بجان خودم تو در باره خویش تقصیر و تطاول کرده باشی با آنکه ترا انتقال بدار عزت میسر شود هر گاه در خطه بخواری بسر بری چنان است که بپای خویش از اوج عزت فرود آمده و در حضیض مذلت مقام گرفته همانا روزگاری می بینم که مانند آن دیده ندیده و گوشی نشنیده است چه از اصناف مردم در این زمان جز سفلگان و بیخردان کسی بپیشوائی نپذیرفته ای برادر گرامی زین عزیمت بر آن بادیه پیمائی نه که بر باد صبا سبقت گیرد و این سرزمین با آن مردم واگذار که در ماه صیام خون مسلمانان بریزند در آهنگ عراق بشهری عطف عنان کن که در آنجا مقام هدایت و محط رحال افاضل است و در نواحی بابل در عرصه آن شهر بار بگشای و بحضور سر آمد افاضل شتافته شرط تحیت بجای آر همان یگانه که بحلیه ذات مسعود پیکر بنی نوع انسان بیاراسته و فواید علمیه را بر ایشان

بدان مشابه اظهار دارد که گوئی خداوند آنها است و با سرانگشت فکرت عقده اشکال از شبهات غوامض باز کرده که دست
قدرت دانشوران قدیم از گشودن آنها قاصر آمده چون بحضرت وی در آئی طالبان علوم را بینی که در گرد وی جمعند برخی لطائف ابحاث
دار دآورده و قومی از دقایق مطالب سؤال کنند اگر بدان آستان رسیدی این ارادتمند که تو از عرایض راجسارت شمارد
در خاطر بگذران و دعای خیر برای وی التماس کرده از آن انفاس شریفه استمداد کن باجمله در کتب سیر و مغازی مسطور است
که چون قرایوسف ترکمان بمیران شاه گورکانی غالب آمد و مملکت آذربایجان و عراق عرب را تسخیر کرد میرزا شاهرخ
بعصب برادر بمدافعت برخاست حافظان کلام الله را که پیوسته ملازمت داشتند امر نمود تا برای استیصال خصم دوازده
هزار نوبت سوره انا فتحنا را ختم نمودند چون از تأثیر آن قرائت قرایوسف از پای درآمد عراق عرب بفرزندی میرزا اسپند
مسلم گشت دوازده سال در آن سرزمین حکمرانی کرد در سال هشتصد و چهل هجری ابن فهد را با گروهی از علمای امامیه
از سایر بلاد که در حله بودند بخواست و از علمای عامه و متکلمین خاصه مجلسی ترتیب داد چنانچه شاه خدابنده سلطان محمد الجایتو
برای تحقیق حق از آن دو گروه مجلسی بپا راست باجمله میرزا اسپند ایشان را در مسئله امامت بسخن درآورد فریقین هر یک
بادله خویش بر خصم حمله آوردند و داد مناظرات و جدال بدادند و از تأیید باطن اهل البیت سلام الله علیهم اجمعین ابن فهد
در آن مجمع برحقیت مذهب جعفری براهین قاطعه اقامت نمود چون حقیقت آن مذهب کالشمس فی رابعة النهار روشن گرد
حقانیت تشیع بر خاطر میرزا اسپند مکشوف گردید از عقیدت اسلاف خود دست بداشت و ترویج تشیع را عازم گشت
و امر نمود تا در بلاد عراق بنام ائمه اثناعشر علیهم السلام خطبه خواندند و از این اسامی خیر که عنوان خطب و زیب صفحات دراهم
و دنانیر کردند گویا رایت نصرت و آیت فتح بدست میرزا اسپند افتاده و از فتوحات پی در پی اطراف عراق را از وجود
مخالفین صاف کرد چنانچه قاضی نورالله گوید که میرزا اسپند را در ایام حکومت بغداد با برادران و برادرزاده ها و بعضی
امراء آق قویونلو که در آن سرحد بودند محاربه و منازعه بسیار واقع شد و در اکثر ظفر او را بود و بدان پایه که میرزا جهانشاه
که والی آذربایجان بود با آنهمه عظمت از عهده او بیرون نمی آمد بر طالبان دقایق علم رجال مستور نماند که در میان علمای امامیه
رضوان الله علیهم دو نفر باین اسم نام برده شوند و از جهات چند اشتباه حاصل آید چون هر دو را نام احمد و انتساب
بفهد است در عصر و روایت که از ابن المتوج آورند نیز اشتراک داشته اند و هم بر کتاب ارشاد علامه حلی هر کدام شرحی
نوشته اند پس لازم دانستیم محض امتیاز و افتراق ایشان سخنی گوئیم در کتب رجال چند قرینه برای تعیین مراد و رفع
اشتباه مقرر شده است من جمله ابن فهد یرا که اینک بشرح احوال وی پرداخته ایم در لقب و نسب جمال الدین
علی اسدی گویند و آن دیگر را شهاب الدین احسائی مقری خوانند و دیگر آنکه کلمه فهد نام جد اعلای ابن فهد حلی بوده
ولی ابن فهد احسائی پدرش فهد نام داشته و هم روایت ابن الخازن را قرینه امتیاز شناسند زیرا که ابن فهد حلی
بدان معنی اختصاص یافته و دیگر در مؤلفات و تصانیف آن دو را تمیز گذارند چه فاضل احسائی صاحب کتاب خلاصة التنقیح
فی مذهب الحق الصحیح است و عارف حلی را مصنفات از قراری است که مذکور میداریم کتاب عدة الداعی
و نجاح الساعی کتاب المهذب البارع فی شرح المختصر النافع کتاب المقتصر شرح الارشاد کتاب التحصیل فی صفات العارفین

کتاب الهدایه فی فقه الصلوة کتاب الدر النضید فی فقه الصلوة کتاب الدر الفرید فی التوحید کتاب اسرار الصلوة
کتاب الفصول فی الدعوات کتاب المحرر کتاب الموجز الحاوی کتاب مصباح المبتدی و هدایة المهتدی شرح الالفیة للشهید
کتاب کفایة المحتاج فی مسائل الحاج رسالة موجزه فی منافیات نیات الحج رسالة مختصره فی واجبات الصلوة رساله
فی تعقیبات الصلوة من الادعیة و آدابها المسائل الشامیات المسائل البحرانیات رسالة اللمعة الجلیة فی معرفة النیة
از قراریکه در لؤلؤه مضبوط است لفظ جلیه را که در اسم رساله اخیره آورده با جیم معجمه بر وزن نقیه باید قرائت کرد و بعضی
تحریف نموده با حاء مهمله میخوانند و این خود غلطی است که از توهم انتساب آن رساله ببلده حله ناشی گردیده ابن فهد
گوید در عالم واقعه دیدم که شریف مرتضی دست خویش در دست مبارک جدش امیرالمؤمنین علیه السلام نهاده
در صحن روضه سید الشهداء ارواحنا له الفداء میخرامند شریف لباسهای حریر سبز در بر دارد پس بحضور شتافتم و شرط
تحیت بجای آوردم شریف روی بمن نموده فرمود مرحباً بناصر اهل البیت یعنی خوشا یاری دهنده خاندان رسالت
آنگاه از مصنفات من بپرسید من عرضه داشتم پس گفت کتابی تصنیف کن که بدان تحریر مسائل و تسهیل ادله و اصول
نمائی و در آغاز آن بگوی و بنویس بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله المتقدس بکماله عن مشابهة المخلوقات چون از خواب
برخاستم موجب دستوری که شریف داده بود بتصنیف کتاب تحریر پرداختم و از مصنفات وی رساله ایست که
برای تلمید خود سید محمد فلاح ترتیب داده است کلماتی چند از عبارات معجزآیات امیرالمؤمنین علیه السلام که در صفین
بعد از شهادت عمار یاسر فرموده اند بدست آورده و از تلمیحات و اشارات آن عبارات بلطف قریحت و سلامت ذهن
خروج چنگیزخان و ظهور سلاطین صفویه را استنباط کرده است فلهذا در آن رساله بر سبیل وصیت میگوید حکام حویزه
و ملوک خوزستان را که از نژاد ابن فلاحند لازم دانم که هنگام طلوع دولت صفویه اطاعت آن سلسله را در عهده شناسند
و هر یک از سلاطین آن دودمان را دریابند بیدرنگ بخدمتش مبادرت کنند و دیگر از مؤلفات ابن فهد کتابی است
که در آنجا غرایب امور و عجایب اسرار را جمع کرده و آن کتاب نیز نصیب سید محمد ابن فلاح مذکور گردیده چنانکه ملکزاده دانشمند
وزیر علوم در اخبار مستنبئین آورده که ابن فهد کتابی در علوم غریبه داشت و در حین احتضار آنرا بیکی از خدمه داد
که در فرات اندازد سید محمد بن فلاح بحیله آنرا از وی گرفته از برکت امور غریبه حدود خوزستان را مرید خود ساخت
باجمله ابن فهد در سنه هشتصد و چهل و یک که روزگار زندگانیش بهشتاد و پنج سال رسیده بود سرای فانی را وداع
کرد بجوار رحمت پروردگار شتافت و در جوار مشهد مطهر حضرت ابوالائمه حسین بن علی سلام الله علیهما مدفون گردید
اکنون بقعه وی در وسط بوستانی است که سابقاً باغ نقیب علویین بوده و در جنب خیمه گاه سید الشهداء واقع شده است چه
ارباب تقوی و قدس چون بخاک وی بگذرند شرط تعظیم بجای آورند و از باطن آن شیخ بزرگوار استمداد نمایند کرامات
از آن مزار شریف حکایت میشود که نگارش آنها موجب اطناب گردد

السید ابراهیم بن السید محمد باقر القزوینی

از اکابر رؤسا و متأخرین است در عهد خاقان مغفور فتحعلی شاه قاجار نورالله مرقده که عنوان شباب علم و کمال بود

وی از طراز اوّل معدود میگشت و در دور سلطنت شاهنشاه مبرور محمد شاه غازی طیب الله مضجعه ریاست تدریس
حائر مقدس که محط رجال علماء آفاق بود یکباره باو انحصار یافت و صیت زهد و فضلش باطراف مدن اسلام بر آمد از عراق
عرب و مملکت عجم الی اقصی بلاد هند مسلم شد و چندان ریاست عامه و مکانت قبول گرفت که کافه مردم شیعی در وظائف
دینی و تکالیف الهی رسائل و مکاتب خویش از اقطار و اصقاع باستان وی اختصاص دادند و در امر تقلید و اداء حقوق
و قضاء دعوی و سایر احکام اسلام و شئون نیابت امام مدتی که فقهاء عصر و رؤساء عهد کمتر مراجعت جستند و ضوابط
فن اصول و دلائل علم احکام و نتایج افکار ابکارش چنان استوار داشت که گوئی صناعت مبادی فقاهت بان
سلسله جلیل انحصار یافت اکنون علم و تقوی بدان دودمان عالی در عداد ودایع و مآثر آن سید بزرگوار بشمار آید که اخلاف
آن خاندان شریف کابراً عن کابر بوراثت برند و بر شرایط پاس شریعت و حراست حدود ملت و نشر احکام دین
و ترویج فنون علم قیام و اهتمام فرمایند و بدین دولت جاوید آیت پس از رحلت سید الفقهاء طاب تربته مسند تدریس
و منصب ترویج از این سلسله اصیل بوجود مبارک حجة الحق مجتهد العصر استادنا الاعظم میر سید علی دام ظله الممدود زینت گرفته
و ریاست ملک قزوین و مضافات آن بالوراثه والاستحقاق بوی اختصاص یافته چنانکه بعون الله عز و جل در ترجمت او
بباب همین نگارش خواهیم داد علی الجمله تمجید و مدح و توثیق و ثناء سید بسیار باشد اگر کس خواهد تا شرح غزارت
فقه و احاطت اصول و مقام زهد و رتبت ورع و طیب اخلاق و کرائم ملکات وی استفاد کند ناچار از سیاق
اختصار که بناء اسلوب این نامه دانشوران بران هست بیرون نهند پس بهتر آنکه در تمام چند از خلاصه اخبار و نوادر
آثارش بیاوریم و در سند حدیث او بروایت ثقاة تلامیذش اتکال جوئیم و بیشتر حکایاتش از کتاب قصص العلماء
تألیف میرزا محمد تنکابنی و کتاب روضات الجنات تصنیف سید محمد باقر اصبهانی که هر دو از افاضل شاگردان وی
و معتمدین علماء عصر اند نقل نمائیم همانا العالم العامل اصلاً از اشراف موسویه خوین است که از مضافات محال خمسه سعد
کرد و ولی در بلده قزوین نشو و نما یافت و از آنجا در خدمت پدر خویش بکربلاء معلی انتقال جست چون پدرش از هنر
و پارسائی بهره وافی داشت نواب محمد علی میرزا که حکمران آن ملک بود او را نزدیک خود بخواند و در جوار خویش بنشاند و فرزندان
هنرمند بدست او سپرد تا بلوازم تربیت و شرائط تکمیل ایشان عنایت ورزد سید خود در حسب توطن و اقامت پدر
بمجالس درس علماء آن شهر آمد و شد کرد و مبادی علوم نزد اساتید و مدرسین آن بلد قرائت نمود و پس از چندی
عزیمت آستان مقدس ثالث الائمه صلواة الله علیه نموده در آن رتبت مقدس رحل اقامت افکند و در خدمت افاضل
مجتهدین و اکابر فقهاء و اصولیین باقتباس علوم و اقتناء کمالات کمر بست چندی در مدرس فقیه کامل میر سید علی
صاحب شرح کبیر حاضر گشت و زمانی مدید در مدرس استاد الکل شریف الدین محمد آملی الشهیر بشریف العلماء سر برد
و فن اصول نزد او محکم ساخت و تقریرات آن استاد تدوین و تألیف نمود و بنام ضوابط الاصول مترجم فرمود
آنگاه برای اتقان مراتب فقاهت از ارض طف بنجف اشرف رحلت گزید و بمدرس شیخ زاده اجل شیخ علی بن الفقیه
الاعظم الشیخ جعفر الغروی در آمد و مدت هفده ماه در حوزه تدریس او حاضر شد و هم روزگاری در صحبت برادر وی

مو

موسی بن جعفر که مانند پدر خویش از حمله عرش فقاهت معدود بود کمتر رسید و رموز استنباط و نکات اجتهاد در آن بقعه مبارک
بیندوخت وهی برآهنگ توقف آن ارض بود تا آنکه بنقل صاحب قصص شبی امیر المؤمنین علی سلام الله علیه را در واقعه
و از آن حضرت چنان شنید که با وی فرمود زنهار بکربلا باز گرد و در آن بلد مقیم باش سید از خواب بجست و در حکم رؤیای خویش
بحیرت ماند و عاقبت بر عدم حجیت منام ذمه خود از تکلیف امتثال بری داشت و بر اقامت ارض غری کماکان عزیمت
گماشت تا آنکه دو نوبت دیگر نیز او را صورت آن واقعه بیفتاد و در کرت واپسین با خطابی آمیخته بعتاب محکوم مراجعت
و مأمور معاودت گردید همینکه بیدار گشت سپس توقف نجف روا نداشت و بحائر مطهر بازگشت و بخدمت شریف العلماء
رسید شریف العلماء را اگر در خاطر از مفارقت و مسافرت او رنجشی پدید آمده بود بدانجهت در محفلی خاص از آن تلمیذ ارشد
آثار کدورت بظهور رسانید و گفت سید را نشایسته بود که در انجام امر و پایان عمر از من جدائی جوید و بدیگر سوی روی نهد
از شاگردان حاضر خدمت یکی چنین اعتذار آورد که چون مدرس حضرت استاد غالباً از طراز درس فقه عاطل است
و پرتو عنایت خاطر بیشتر بر تأسیس قوانین اصول و تشیید مبانی احکام همی فروتابد لاجرم طالبان فقاهت و راغبان فروع
از محضر معلی روی تابند و بمجالس فقهاء پراکنده گردند شریف العلماء چون این سخن بشنید تحقیق مشکلات فقه و حل معضلات
فرعیه را مجلسی عظیم تشکیل داد و از مسئله بیع فضولی آغاز تدریس فرمود و تا مدت هشت ماه تمام در آن تخریج سخن راند
و نفائس دقایق و بدایع نکات مراتب فقاهت خویش باز نمود اتفاقاً در آن اوان آن استاد نحریر بمرض طاعون
درگذشت و در جمع کبار تلامیذش کسیکه حق تدریس آن حوزه واسعه اداء تواند نمود جز سید نبود که هم در عهد شریف العلماء
خود مدرسی داشت مشتمل بر کثیر نفر محصل فلاجرم عرشه منبر افادت او را مسلم آمد و شئون منصب ریاست بدو مفوض گشت
در مدرسه حسین خان سردار که در جوار صحن مقدس واقع است مجلس درس بپا داشت فحول افاضل و وجوه محصلین
در تحت منبر وی قرار گرفتند و شمار شاگردان او از هشتصد الی هزار در پیوست و از مدرسش بسی مجتهدین فخام برخاست
که از استفاضت باطن و استفادت ظاهر آن استاد میمون النقیبه انار الله برهانه هر یک در صقعی از اطراف
از اعلام اسلام و مروجین دین آمدند مانند فقیه بزرگ الحاج سید حسین ترک که مجاور ارض غری است و در این عهد
جاوید مهد انبوهی عظیم از مسلمانان او را اعلم عصر شناسند و مقلد وی باشند و شیخ الاساطین شیخ زین العابدین طبرسی
که هم بسیاری از مردم در استخراج احکام و استنباط تکالیف او را بر دیگران رجحان و در وظایف دینیه فتوی وی را
مناط عمل دانند و رئیس المجتهدین الحاج ملا علی کنی که اکنون در پایه سریر اعلی حامی شریعت و داعی دولت است و سلالة
العلم الحاج سید اسد الله که باصبهان مرجع مهمات عظیمه بود و درگذشت و شیخ العراقین شیخ عبد الحسین رازی
که بدار الخلافه طهران منزلتی عظیم داشت و در خاطر اقدس اعلیحضرت همایون خلد الله ملکه مکانت قبول یافت
و بحسب امر مطاع برای تذهیب قبه مبارکه قائمیه زادها الله شرفاً و عمارت قبور مقدسه ائمه عراق صلوات الله علیهم
بآن ملک برفت و در آنجا درگذشت و بقیة الشیوخ الحاج شیخ مهدی کجوری که بکشور فارس قبول عامه داشت و درگذشت
و فحل الافاضل الحاج میرزا محسن اردبیلی که در نواحی آذربایجان مسلم بود و درگذشت و فاضل کامل میر محمد باقر خوانساری

صاحب روضات که در اصفهان تمکنی و اشتهار دارد و نجم الشریعه سید ابوالحسن تنکابنی که در قزوین بتدریس فقه و فصل قضایا
و امامت جماعت اشتغال داشت و درگذشت و ابوالفضائل میرزا محمد صاحب تصانیف الکثیره که در ناحیه تنکابن بحمل
اعباء شرع رسول و جمع شتات اطراف علوم اشتغال دارد و حاجی محمد کریم لاهیجی و مولانا علی محمد ترک و میرزا محمد حسین
ساروی و میرزا رضای دامغانی و شیخ محمد طاهر گیلانی و مولانا محمد صادق ترک و امثال ایشان که جمله از اعیان
شریعت و ارکان ملت معدودند هر یک مدتی در مدرس سید اکتشاف حقایق فن اصول و استنباط دقایق قواعد فروع
فرموده اند چون تعداد تمامت تلامیذ وی متعسر و دشوار بود بشمار معارف آنجمع کفایت رفت گویند وقتی صدیقه طاهره
صلوات الله علیها را در واقعه بدید که آنحضرت قلم و محبره بوی داده فرمود ای فرزند فقه بنویس سید چون بیدار شد
صورت واقعه را بر استاد خویش سید محمد صاحب مناهل و مفاتیح خلف میر سید علی صاحب ریاض نقل کرد استادش
او را بمبادرت تصنیف فقه ترغیب کرد و از کتب فقها آنچه برای انجام آن مهم عظیم و شغل خطیر ضرور بود مهیا فرمود
و او را بر آن بداشت که کتاب قضا تصنیف نماید سید در آن باب و سایر ابواب فقهیه چند مجموع مفصل بپرداخت و فاضل اوقات
خود در تدریس و افاضت مصروف داشت میرزا محمد در شرح اخبار او نوشته است که حضرت استاد روزها دو درس
میفرمود یکی در اصول که عنوان آن نتایج الافکار از مولفات وی بود و دیگر در فقه که شرایع محقق را سطری چند میخواند
و در خارج تقریر مسئله مینمود و کثیرا همان ترتیب که فقها مینوشت درس میگفت و پس از انجام درس میفرمود اگر کسی را
اشتباهی یا ایرادی باقیست بیان کند و یا اگر بر مسئله دلیلی جز آنکه گفتم میداند مسموع دارد آورده اند آن دانشور
متبحر چنان در آداب مناظرت و علم خلاف خبیر بود که هیچگاه در مجلس مباحثت کس بر او غالب نیامد مادام که طرف مقابل
بر آئین انصاف میرفت سید با وی ببیانات وافی همراهی میکرد و اگر از احتجاج بلجاج میگرائید و اندیشه مراء و جدال
میسگالید او خاموش می نشست چنانکه فاضل مدقق شیخ محمد حسین صاحب فصول غرویه که ریاست تدریس اصول در نجف
بوی اختصاص داشت و در سبک تاسیسات اصولیه با شریف العلماء و سید اختلافی بگزاف داشت و از آنرو بوی
اصول کربلائیه با اصول نجفیه بین الطلبه عرفی جدید گردید و در هر جا که با سید ملاقات میکرد باب مباحثت مفتوح میساخت
و در ابواب اصولیه و غیرها با او آغاز مناظرت میکرد غالبا والعهدة علی الرواة بهوای غلبه و تفوق و غرض استطالت
و استعلاء براه اعتساف و انحراف میرفت سید همینکه از مخائل حالات و لوائح مقالات وی بر شوائب جدل و مراء
استدلال میکرد از گفتگو سر میزد و سکوت مینمود تا آنکه شیخ کجوری که در عداد فحول شاگردان وی بشمار میرفت
بر قصد صاحب فصول تفطن جست در موارد اتفاق تلاقی با استاد همی همراه شد و در مباحثه آن مدقق ماهر از استاد
نیابت کرد و بر وی تارة بعد اولی و کرة غب اخری غالب گشت پس صاحب فصول هرگاه که شیخ در خدمت سید بود
از صحبت علمی دم فرو میکشید و هیچ نمیفرمود فاضل تنکابنی گوید سید استاد در مجلس افادت عظیم نیک حالت و خوش
محاورت بود کثیرا مناسب مقام حکایات مضحک می آورد و شاگردان نیز با او از در طیبت و مزاح در می آمدند
وقتی در باب حمل عبارات وصایا و اقاریر بر متفاهمات عرفیه سخن میکرد گفت تمثیل این مسئله آنکه در یکی از رساتیق

مردی دهقان وصیت کرد که فلانرا از ثلث متروکات من نامحروم مدارید چون بمرد وصی او صورت وصیت بر نظر
عالم آن روستا که مردی اصولی بود عرضه نمود او گفت بر حسب قاعده آن شخص را از میراث باید محروم داشت چه علما
گفته اند نفی نفی موجب اثبات است چون نفی مدارید با نفی نامحروم تکافو نماید لفظ محروم مثبت ماند و موصی له را
حرمان آورد و بر این تقریر مسکین موصی له را هیچ ندادند تا آنکه فقیهی را بدان بلد عبور افتاد و از حکم عالم اصولی
واقف شد و گفت بلی باید با نیز چیزی داده باشند زیرا که عبارات و محاورات عامه بر متفاهم عرف باید حمل کرد
عبارات مردم سفله را با دقائق ترکیبات فصحا چکار است اهل روستا و مردم سوقی بگاه محاورت مابین کلمه محروم
و نامحروم فرق نگذارند گوئی آنها را از مترادفات الفاظ پندارند پس لازم آید که حسب الوصیه اقل ما یحصل به عدم
الحرمان بموصی له تسلیم گردد و نوبتی این مسئله بمیان آمد که اگر زید مالی بعمرو سپارد و او را وکیل کند تا آن مال را
بر طائفه خاصه مانند فقها و یا علما مثلا انفاق دارد و عمرو وکیل خود نیز از آن طائفه باشد آیا جائز است نفقه خود را
نیز از آن مال اخذ کند که داخل عنوان مصرف است یا جائز نیست که کلام موکل منصرف بغیر اوست استاد بعد از تقریر
مسئله فرمود احوط آن است که وکیل خود از آن مال چیزی اخذ نکند مولانا علی محمد از روی ظرافت و مطایبت عرض کرد
سیدنا آیا این احتیاط فتوائیست یا عملی استاد تبسمی نموده فرمود حالی که قضیه سالبه بانتفاء موضوع است و هم از در مزاح
در طعن کتاب مفاتیح تالیف مولانا محسن کاشانی میفرمود لو سماه الفیض بمختصر المسالک لکان انسب
یعنی اگر حضرت فیض این کتاب را مختصر المسالک نامیدی از اسم مفاتیح بهتر بودی چه وی در این کتاب مطلبی علاوه
زیاده بر آنچه شهید در مسالک آورده نیاورده پس نام مختصر المسالک فروگذاشتن و باسم مفاتیح نامیدن را هیچ ضرورتی نبود
صاحب قصص گوید وفور حلم وسعه خلق استاد بحدی بود که از حیز بیان بیرون است و من در میان علماء عرب و عجم مانند
او ندیده ام از وضیع و شریف خورد و بزرگ و درویش و منعم هر کس بمحضر وی در آمدی در حال بتعظیمش بر خواستی
و رسوم اکرام و آداب احترام بجای آوردی و اگر العیاذ بالله کس مواجهة و یراد شتام و ناسزا گفتی پاسخش نفرمودی
و مبالات نیاوردی چنانکه من خود زمانی که غبار فتنه و فساد ما بین متشرعه و شیخیه سخت ساطع بود و میان مریدان
آن سید بزرگوار و فدائیان سید کاظم رشتی که ارشد تلامیذ و اخص نواب شیخ احمد بن زین الدین احسائی است
نائره خصومت و جدال اشتعال داشت روزی در مجلس درس سید حاضر بودم که عربی بی ادب از متمردین مریدین
سید کاظم مانند مردم محارب بمغافصه بمجلس در آمد و آغاز سفاهت نموده بیاده گوئی و هرزه درائی لب گشود و نسبت
بآن رئیس ملت سبها و ناسزاها گفت و آن سرور سر بزیر افکند و کوه حلمش بآن عواصف ردیه اضطراب نیافت تا آنکه
یکی از خدام حرم مطهر از جرات آن شوخ چشم جسور آگاه شده بیامد و گریبانش بگرفت و خواست هم در حضرت سید
تعزیر کند سید فرمود از این بدبخت دیوسار دست بدار که خود دیوانه و از خرد بیگانه است پس او را کشان کشان
بیرون برد و در میان صحن مقدس بر زمین افکند و در ازاء آن دلیری کیفری لایق و سپاسی سزا در کنارش نهاد
هم او گوید در سال یکهزار و دویست و شصت هجری که جمعی کثیر از اشرار و اوباش مردم عرب و عجم از دیار مختلف

مغافصه
بناگاه گرفتن و بر غفلت
کسی آمدن
منتهی الارب

و بلا و فتنت در شهر کربلا فراهم شده علم فتنه برپا نمودند و نظم تمدن برهم زدند و دست تزاحم و تعرض بر نفوس و اموال
مجاورین آن حرم شریف دراز کردند سید را که از معارف شاگردان آن استاد جلیل القدر و عالم عظیم المنزله بود
بریاست خود برگماشتند و برای او محفل درسی مشحون از طلاب و محصلین ترتیب دادند و افاضل مجاورین را بجبر و عنف
بمجلس وی حاضر آوردند تا کار بجائی رسانیدند که حضرت سید را نیز بحضور درس او محکوم داشتند سید فرمود مرا نمی
که آنجناب بر مسند تحقیق قرار داده خود بتدریس مشغولم و فرصت استفادت و توفیق حضور ندارم رؤساء آن جماعت
متقاعد نشدند و بر الحاح و اصرار مبالغت آوردند تا آنکه در اینباب دائره اختیار بر آن فقیه بزرگوار تنگ شده و در آن حرم
مطهر جای قرار نیافت و ناچار ببهانه زیارت کاظمین علیهما السلام و عمارت بارگاه صاحب عجل الله فرجه بیرون رفت
و از آنجانب نجیب پاشا که بحکم خواندگار روم بوزارت بغداد و اطفاء نائره فساد مأمور گردید و چندی اطراف شهر کربلا
محاصرت گرفت تا آنکه آن بلد مفتوح داشت و بسان سلم مصرف در آن حرم قدس فرمان قتل عام داد و جماعتی بسیار
از رؤساء اشرار اسیر کرد و منجمله آن سید که شاگرد حضرت استاد بود و میخواست تا آن بزرگوار را در قطار تلامیذ خویش منخرط
آورد از وخامت عاقبت ناهنجار در سلسله اسراء اشرار گرفتار شد و ببغداد فرستاده آمد میرزا محمد گوید اتفاقا من هنگامی که
اسرا وارد بغداد میشدند در بغداد بودم و با جمعی از طلبه علم در بغداد عتیق ایستاده نظر میکردم که ناگاه سید را
دیدم با گردن مغلول و کتف بسته و سر برهنه پیاده در دنبال محاذی بار سید چشمش یکی از همراهان من در افتاد و او را
بشناخت و نزدیک خویش بخواند و گفت از بغداد که بازگشتی بحضرت استاد فرا رسیدی سلام من با وی برسان و عرضه دار
که اگر چه من بد کردم ولی شما بزرگی نمائید و از آنچه گذشت درگذرید و بر جرائت عظیم و جنایت کبری که از من افتاد چشم
اغماض فرو پوشید و بر حسب امکان در خلاص و نجاتم از هتک و هلاک بکوشید چون رسول بحضرت سید رسید و پیغام
آن اسیر بگذارد سید از روی رحمت بر او رقت آورد و در دم بنجیب پاشا نامه نوشت که سید را بمن بخشش و تجار بغداد
توقیع کرد که مکتوب من علی الفور بوزیر عراق رسانید و در بهای سید هر چه خواهد بوی تسلیم دارید همینکه فرستاده استاد
ببغداد در رفت تجار شیعه بحضر پاشا شدند نامه و پیغام برسانیدند پاشا در جواب نوشت من این سید گرفتار با آن سید
بزرگوار بخشیدم و از قتل و سیاست وی درگذشتم ولی رهانیدن او نتوانم و از فرستادنش بدار الملک گزیر ندارم
در حضرت آن شریف دانشمند پیمان ضمان و وثیقه تکفل بر عهده صدق میگیرم که چون او را بحضور خواندگار فرستم
مورد هیچ زحمت نیابد و همچنان سالم بحضرت افندی بازگردد پس پاشا او را باسلامبول روانه داشت و بر حسب ملتمس سید در حق او
میانجیگری کرد الغرض بشمول شفقت و عموم رحمت و برکت شفاعت استاد او را خلاص داد گویند پس از آنکه وزیر بغداد
شهر کربلا بحباء از قتل نفوس و تاراج اموال و هتک دین و شکنج مجاورین انجام داد و لوازم گوهر نجیب و تخمه پاک خود بظهور
آورد از همکیشان خود رشید بیک نامی را بحکومت آن ارض شریف برگماشت و خود بمقر ایالت بازگشت رشید بیک با سید
ابواب مهربانی و دوستداری مفتوح داشت و از مراسم احترام و رعایت جانب وی هیچ فرو نگذاشت سید نیز با حاکم طریق
مرادّت و ملاطفت می سپرد تا کار رشید بیک از شرط حرمت صوری بخلوص عقیدت معنوی کشید و مجذوب سیرت کرم

و منو خلق عظیم آن بزرگوار افتاد بدانسان که بیشتر در محضر وی بسر میبرد و غالب لیالی تا نیمه شب جلیس و انیس سید میشد چون
سید آثار سعادت و آیات بصیرت از وی نگریست بتدریج گفتگوی مذهبی بمیان آورد و هر شب شطری از مبحث امامت که متنازع
مردم شیعی و اهل سنت و جماعت است طرح فرمود و راه حق نمود تا رفته رفته افضلیت امیر المؤمنین علی سلام الله علیه
از کافه اصحاب رسول که مورد اتفاق جمهور عامه و منعقد اجماع جمیع خاصه است بر وی مبرهن و روشن داشت پس شبی با وی
گفت که از تو سؤالی میکنم و همی خواهم تا بلا تأمل و دون انصاف جواب من بگوئی گفت باز پرس گفت اگر تو در میان
جمهور شاگردان من که جمله در علم و تربیت من محتاجند یکی را در مقابل من بداری و مرا باز نهاده و اعتزال ملجا نمائی و مردم را
باعراض از من و اقبال بوی فرمان دهی آیا کاری عند العقل قبیح و لدی الخلق ذمیم کرده باشی و یا آنکه امری بر طبق
صواب و بر وفق انصاف نموده باشی رشید بیک لختی تأمل کرد و گفت معاذ الله من هرگز این کار نکنم و این چنین خطا نپسندم
که بس قبیح و سخت شنیع باشد سید فرمود اجماع مسلمین منعقد است بر اینکه خلافت ابو بکر بنص کتاب و سنت نبود بل ببیعت
و اجماع اتفاق افتاد و چون آن جماعت که اینکار انجام دادند علی را که در میان اصحاب اعلم و افضل و ازهد و اشجع و اسخی
و اسبق در اسلام و اقرب برسول بود در کنج انزواء مهجور و متروک گذاشتند و مرجوحی را که در خصایص نفسانیه
و کمالات انسانیه در قطار تلامیذ وی جای انخراط داشت بر وی سبقت و تقدم دادند پس البته مرتکب فعل قبیح و مستوجب
ذم عقلا باشند رشید بیک از انصاف نگذشت و گفت آری اینچنین اتفاق مناط اعتقاد نتواند شد و مایه نجات
نخواهد آمد پس آئین تقلید از دست بداد و بر جاده اجتهاد پا نهاد و این ماجری بعراق انتشار یافت و در بغداد
بسمع نجیب پاشا رسید سخت برآشفت و بر فرمان حکومت رشید بیک خط عزل کشید و دیگری را که بس متصلب و متعصب بود
بحکومت فرستاد سید را با او آشنائی نیفتاد و از دیدارش کناره گرفت حاکم نیز با آنکه جلالت قدر سید شنیده بود
و مکانت شأنش دیده است از در دوستی در نیامد گوئی تدارک کسری که در طریقت ایشان از عقیدت رشید بیک افتاده بود
همی طلب کرد از اتفاقات روزی مردی شیعی را با یکی سنی جنگ شد و در میانه نسبت بخلیفه دوم ناسزائی گفته آمد
عوانی از شرطه حکومت حاضر غوغا بود شیعی را بگرفت و نزد حاکم برد و جرمش باز نمود حاکم بحبس وی فرمان کرد تا بعد از
فرستند و بسیاست برسانند کسان او صورت ماجری بحضرت سید بر داشتند و هر گونه اضطراب و قلق بظهور آوردند
که بیم هلاک و خوف قتل داشتند سید فرمود حالی تدبیری بکار بندید که کس در پرده نزدیک وی رفته تعلیم او کند
که اگر از وی پرسند چرا در حق خلیفه بد گفتی گوید من هرگز اصحاب رسول را ناسزا یاد نکنم و دشنام و سقطی که از لسان من
شنیده شد نسبت بعمر بن سعد قاتل حسین بن علی بود ایشان حیلتی انگیختند تا این سخن بر آن محبوس تلقین نمودند سید علی الصبح
بنیت استخلاص او از خانه بیرون آمد و گفت تا از اصحاب و حواشی کس همراه وی نرود و خود عبا بر سر کشیده تنها متوکلا
علی الله روانه شد و از کارگذاران بارگاه قدس همی استمداد کرد که در نجات آن مرد شیعی سببی سازند و وسیلتی انگیزند
چه خود با حاکم سابقه معرفتی نداشت تا بهانه ملاقات نماید و از در شفاعت درآید پس متفکرا و متحیرا همی رفت تا عبورش
بجلوخانه سرای حکومت افتاد و از اسباب الهیه حاکم بر منظر نشسته بود و در عابرین تماشا مینمود که ناگاه چشمش بحضرت سید افتاد

دچکم کرد کار بر صحبت آن بزرگوار مایل و مشتاق گشت و خود از درون منظره سر برآورده به وی سلام کرد و گفت هر چند حضرت افندی اراده دیگر سوی دار و لی اگر بر خلاف رعایت رسوم از در آشنائی در آیند و در این کوشک قهوه صرف نمایند از خلق کریم ایشان بعید نباشد سید همینکه این سخن بشنید بالا رفت و حاکم انواع پذیرائی بظهور آورد و در اثناء صحبت گفت دیروز از همکیشان شما یکی را نزد من آوردند و گفتند که سب خلیفه ثانی بر زبان آورده و من او را محبوس داشته‌ام تا بعد او فرستاده بقتلش آورند سید گفت باید در حق وی بخراف سعایت نموده باشند چه ما خلیفه ثانی را از وجوه مسلمین و صنادید اصحاب شماریم و سعه دائره اسلام و حجم دیوان خلافت از رای رزین و تدبیر گزین او شناسیم چه وی در حیات رسول آن اعباء وزارت همی حمل داد و در دعوت و هجرت با پیغمبر خدای همی همراه شد و بهنگام شدائد و بلایا از دامن ملازمت آنحضرت دست بر نداشت و بهنگام جنگها و غزوات از میدان ستابش پا نکشید گاه در خلوت طرف شوری شد و گاه در جلوت شرف خطاب یافت گاه در بادیه میثاق بیعت استوار نمود و گاه در حضر سیف سیاست بر دوش نهاد و پس از رحلت رسول آن پاس بیضه اسلام بر هر شغل واجب مقدم داشت و عصای جمعیت مسلمین از تطرق انشقاق نگهبانی کرد و در عهد خلافت خویش بناء مملکت چنان بر قاعده سیاست و اساس نظم نهاد که صدور و اکابر اصحاب و مسلمین و افاضل مهاجرین از رعب و صلابت او مستی کردید و سطوت و صولت و بطش و مهابتش در قلوب و عروق مردم نفوذ نمود بر اطراف ثغور و مسالح و لشکرها فرستاد و از بلاد کفر و دیار حرب کشورها کشود ایعجب که اینچنین نگهبان شریعت و پشتیبان ملت را کس مستحق طعن و لعن شناسد و مستوجب ناسزا و ناشایست داند همانا آن مرد شیعی عمر پسر سعد وقاص را سب نموده که آنمخذول تیغ بر آل رسول کشید و ثانی سبطین امام ابو عبد الله الحسین را در این سرزمین بکشت و هم جماعتی از خویشاوندان و همراهان و هواخواهان او را بقتل آورد و از اینروی سزاوار سخط و عقوبت پروردگار شد و شایسته لعن و سب تمام آفرینش آمد حاکم چون آن تقریرات دلربا و کلمات جانفریب بشنید بر حضرت سید تحسین آورد و گفت آری باید اینچنین باشد پس فرمان داد که آن مرد را از زندان بکوشک آورند تا خود کلامی که بر زبان رانده تقریر و تفسیر کند چون بیاوردند و سؤال نمود بر حسب دستوری که از حضرت سید بسمع وی رسانیده بودند سخت منکر شد و گفت من بر خلیفه رسول چگونه لعن فرستم و حال آنکه مقلد این سید بزرگوارم و او ما را هرگز این چنین فتوی نفرموده من عمر بن سعد را بد گفتم و هم از در بهتان بعمر بن خطاب بر بستند حاکم همینکه از لسان آن مرد بر طبق سخن سید اقرار شنید زبان بشکر گشود و گفت الحمد لله که خون مسلمانی بیگناه نریختم و مرتکب قتل نفسی بناحق نگردیدم الغرض از خلوص نیت و صفاء سریرت آن عالم عامل و فقیه کامل مسلمانی از اهل مردم جهان را احیات جدید پدید آمد که مَنْ اَحْیَا نَفْسًا فَقَدْ اَحْیَی النَّاسَ جَمِیعًا و از بدایع وقایع و غرائب اتفاقات که در عداد اخبار سید از جمله کرامات و خوارق عادات او بشمار آید آنکه شیعه هند که در حق سید مزید ارادت و خلوص عقیدت از مردم دیگر بلاد ممتاز بودندی و او را در استخراج تکالیف و استنباط احکام از سایر فقهاء نجام اعلم دانستندی وقتی در ضمن عرایض خواستار رساله عملیه او شدند تا فتاوی بیاموزند و شرط تقلید بجای آرند سید نسخه از رسائل خویش با جوابات مراسلات ایشان بر سبیل آنقوم تسلیم داشت و جمله را مقتضی المرام روانه فرمود

چون اتفاقات بکشتی نشستند و تا وسط دریا مرکب راندند ناگاه باد مخالف بوزید و دریا بهم بر آمد و کشتی از تلاطم امواج مضطرب شد سکان جاریه عظیم در هول افتاده و نزدیک آمد که یکسره در لجه بحر غرق شوند ناچار تمامت اثقال و اموال در آب ریختند حتی رساله در سلات سید نیز در جوف احمال بدریا انداختند چه فرصت بیرون آوردن آنها نداشتند تا آنکه بار کشتی سبک شده خود از حادثه آن طوفان نجات یافتند و جانی بسلامت بیرون بردند چون بر زمین در آمدند ماجری بخدمت سید عریضه کردند و دیگر بار خواستار رساله شدند اتفاقا از آن پیش که جواب مکتوب از حضرت سید صدور یابد روزی چند کس از شیعه هند برای تفرج بکنار دریا رفتند جانوری عظیم الجثه از حیوانات بحر در ساحل دریا افتاده دیدند از آنکه بطن آن حیوان سخت متورم یافتند جوفش بامدیه بشکافتند عدلی شمع از بطن آن بیرون آوردند چون آن عدل از هم گشودند رساله سید با جمیع توقیعات وی در میان آن جستند و در اینمعنی بس خوشحال و خرم شدند رساله را برای همکیشان خویش ارمغان بردند و جواب مکتوب هر کس بعد از یاس موصول او آمد پس از ظهور اینواقعه غریب ثانیاً بحضرت سید عریضه کردند که هر چند رساله فتاوی آنحضرت نخست مانند در شاهوار بقعر دریا فرو شد ولی عاقبت چون یونس نبی از بطن ماهی بیرون آمد گویند فقیه دار الارشاد میرزا محسن ترک در مجلس درس غالباً با سید در آویختی و از در احتجاج برد و اعتراض بر خواستی وقتی حضرت استاد علی العاده در اثناء مباحثت با وی فرمود سخن لاطائل از چه گوئی میرزا محسن را که طیش طبیعت ترکی بر رعایت حشمت استادی غالب گشت و گفت بل لاطائل شنوم سید از وقاحت این پاسخ زیاده دلشکسته شد و سر بزیر انداخت و مدرس برهم خورد و حاضران برخواستند و هر یک راه سرای خویش گرفتند میرزا محسن همینکه بمنزل رسید فوراً وجعی سخت در کمر عارض شد بمثابه که آرام از وی بگرفت و هر چند معالجت جست سود نبخشید و آن مرض در اندام وی مزمن گشت و دوام یافت و در استخلاص خود نذرها پرداخت و پس از فوت استاد برای اولادش جائزها فرستاد و هیچیک سودی نبخشید و بهمچنان مبتلا بود تا درگذشت میر معاصر مؤلف روضات الجنات در ترجمت سید گوید من در سال پنجاه و سه بعد الثلاثین والالف مجاور عتبات عالیات ائمه عراق بودم در صف شاگردان آن استاد راه و هر روزه حاضر میشدم حقا در میان اعیان علماء و ارکان فقهاء بمقام فضل و جودت تقریر و مکارم اخلاق و حسن معاشرت وی کس ندیدم مرا در جمع مردم مستفید که از پرتو افاضات درس شحونش بهره‌مند شدندی توجهات عظیم اختصاص بخشیدی و هرگونه مراسم مهر و لوازم عنایت در حقم مبذول داشتی زمانیکه آهنگ مراجعت عجم کردم فرمود من معاودت ترا روا ندارم بلکه بمفارقت چون تو ئی از دار التحصیل حرام مؤکد شمارم ولی پند سودمند آن ناصح مشفق حکم قضا تغییر نتوانست داد که عاقبت از آن حضرت مقدس مهاجرت اختیار وقتی غصه فراق و قصه اشتیاق را عریضه کرده بودم و بدان جناب محروس روانه نمودم در جواب توقیعی رفیع مشتمل بر صنعتی بدیع سرافراز آمدم چه جمیع جواهر الفاظ آن مکتوب خالی از نقطه بود چنانکه از این چند سطر که خلاصه آن نامه شریف است مشهود افتد هو المسدد وراء حمد الله الملك العلام والسلام على محمد وآله الاطهار الكرام لاهم المرام والمهم العام دوام سداد الاوداء السعداء الاعلام وادلاء الاسلام كالولد الاسعد المكرم الودود المامل لكل مسعود دام محروسا طول الدهور والصدور لعمر الله كم

سرور حصل لدیّ مارسولك وصل لمرآك ام دعوك الی محلك المسعود الی الحال
مطلعا علی مدائح الاحوال سائلا لله حل المعسور سائلا الی الاطلاع علی الامور
والحمد لله المسهل للاعسار وعالم الاسرار وراحم الوری علی اطوار اعطاك
الله علوما علمها اهلها کما علم آدم الاسماء کلها وهو المسؤل علی
کل حال والمأمول لدی کل سؤال ولا اسئله الا وصول وصالك
وحصول آمالك وهو سامع الدعاء وواسع العطاء والسلام

حاصل معنی آنکه پس از سپاس خدای متعال و درود بر پیغمبر و آل اطهر مقاصد دوام استقامت دوستداران نیکبخت دانا است که جمله ادیان
دیننده و راهنمایان آیین مانند آن فرزند سعادتمند مهربان که محل امید نیکبختی است و مورد آرزوی هر رستگاری نظر پروردگار
ابد الدهور نگهبان باد و لطف کردگارش الی نفخ صور پاسبان بقاء جاوید یزدانی سوگند که بگاه رسیدن فرستاده تو
بس خرمیها حاصل آمد در طول مدتی که بموطن مسعود معاودت جسته بودی تاکنون از مجاری حالات حمیده ات اطلاعی نداشتم
واز خدای سبحانه گشایش این مشکل همی طلبیدم و بر چگونگی امور تو آگاهی همی خواستم منت خدایرا که آرزو برآورد و کشت
مامول بحصول پیوست پروردگار بخشاینده ترا علومی که باهلش روزی داشته مرزوق دارد چنانکه حقایق اشیاء و معانی اسماء
بآدم ابوالبشر تعلیم فرمود واز وی عز اسمه جز نیل وصال و حصول آمال تو سؤال نکنم او شنونده هر دعائی است و بخشنده هر عطا
الحاصل مدائح و محامد آن محقق معظم بسیار است و تمامت اخبار و آثار وی بشرح آوردن از مقام حاجت بیرون باشد
که جمله بین العلماء و غیرهم مشهور و بر الواح صدور مسطور است آن عالم جلیل در سال یکهزار و دویست و شصت و چهار هجری در جوار
حرم سید الشهداء بمرض وبا مبتلا شد و از این دار فانی بسرای جاودانی ارتحال جست و در شهر کربلا از واقعه وی شورشی عظیم
افتاد گوئی روز وفاتش تالی عاشورا بود بدن شریفش با حرمتی شایان تجهیز کرده در روضه سید الشهداء و بقعه عباس بن علی
صلوات الله علیهما طواف دادند و در جنب صحن مقدس در بقعه مخصوصی قرب سرای خودش بخاک سپردند رحمة الله علیه
چون خبر رحلت وی در حضرت سلطان عجم شاهنشاه سرور محمد شاه غازی انار الله برهانه کورا افتاد بلوازم تعزیت فرمان رفت
پس در جامع سلطانی فرش عزا گسترده گشت و مدرسین دار الخلافه ابواب مدارس فرو بستند و همگان در تحت آن قبه عالی
حاضر آمدند و بر بساط تعزیت نشستند و شرط تسلیت بپرداختند آنگاه اکابر علماء و سایر طبقات مجالس عزا برپا داشتند و بگذا
سایر بلاد از عراق عرب الی اقصی ممالک عجم همه جا رسوم تعزیت و تسلیت انجام دادند و حق تعظیم شعائر اسلام بجای آوردند
از مصنفات سید یکی کتاب ضوابط الاصول است و آن تألیف سامی بر جمیع مباحث فن اصول محیط است و چون آن
آنجمع حامل را احکام تلمذ شریف العلماء فراهم فرموده و در مطاوی آن همان تقریرات استاد عنایت آورده جمعی از طلبه
علم از مطالعه تشقیقات بسیار و تمحلات بی شمار آن که وظیفه مقام تدریس است نه شایسته شان تأسیس در پایه تبحر
واندازه تدرب سید زبان قدح دراز نموده اند که از تصرف فکر و تحقیق جدید خالی است و مزیتی بر کتب دیگر شاگردان
شریف العلماء ندارد صاحب روضات گوید ولی این سخن سید را نقصی و قدحی نیارد چه الکتاب را در مبادی امر

واز

واوائل اشتهار تألیف نمود و هنوز نامی مذکور و صیتی مشهور چنانکه سپس یافت نداشته و از مسطورات زمان تعلم تحقیقات عهد
تعلم توقع داشتن روا نیست اگر کسی خواهد تا حدت نظر دقیق و غور خاطر عمیق او بنگرد باید در لطائف نکات و شرائف
تحقیقات و رموز اشارات و دقایق بیانات کتاب نتایج الافکار او تأمل کند که در یکصد و پنجاه فصل مختصر حاصل فکرت
اولین و آخرین درگنجانیده و خلاصه جمیع مطولات و مفصلات دفاتر قوم در آن درج فرموده و در هر مسئله از قعر خاطر
مواج جواهر آبدار استخراج کرده با اسلوبی بدیع و سبکی لطیف بسلک تحریر کشیده گوئی جامع انموذج نافع خود ملکه صناعت
اصول بوده بل مالک زمام معقول و منقول و دلیل تفوق استاد بر فحول اکابر عهد از آن تصنیف بظهور رسد و حکمت
امتیاز وی از دیگر معاصرین نامدار بدان انموذج وافی مبرهن گردد یکی از موثقین گفت حضرت استاد آن کتاب را
زمانیکه در جوار مشهد عسکریین سعادت اندوز بود در ایامی اندک بی مراجعت کتب قوم همچنان عن ظهر القلب تصنیف کرد
آنگاه که من از روی نسخه اصل که بخط مبارک مصنف بود نسخه برای خود برداشتم حضرت استاد برای من اجازتی
در ظهر آن نسخه مرقوم فرمود و هرگونه حسن ظنی که در حق من داشت بظهور آورد و من در ستایش نتایج الافکار
باشعاری آبدار از در تقریظ ملهم شدم که این دو بیت نمونه آنها است

هذا اجمال دفاتر الاحبار — هذا تمام افاضل الادوار
هذا سلافة عصرهم من اسرهم — فیه الکفایة عن عناء الاسفار

یعنی این نامه نامی پیرایه نامه‌های دانشوران است و پناه پیشوایان دوران و این فشرده افکار جمیع علماء عصر است
که با وجود آن کس را رنج ارتحال و شکنج انتقال ضرورت نیفتد و بزحمت اسفار و طوف امصار حاجت نباشد از محققین
تلامید سید گروهی بر نتایج الافکار شروح نافعه و تعلیقات عالیه نوشته اند مانند شیخ مهدی کجوری و سید ابوالحسن
قزوینی و میرزا محمد تنکابنی و غیرهم و دیگر از مصنفات سید کتاب دلائل الاحکام است شرح شرایع الاسلام
که دوره فقه را از قوانین عبادات الی غاد بن سیاسات بطرز استدلال و آیین اجتهاد در آن کتاب مشروح داشته
و چندین مجلد مفصل و دفتر مطول پرداخته آمده در طی احتجاجات و اثناء استدلالات آن کتاب تحقیقاتی بس غریب
تفرد یافته که در سایر مطولات فقهیه از آن بیانات بدیعه اصلا نشانی نیست و دیگر کتاب حجیت ظن است که زیاده
مبسوط و مطبوع افتاده و رساله در طهارت و رساله در صلوة و رساله در مناسک حج و رساله در حرمت غیبت و
فروع آن و رساله فارسیه در طهارت و صلوة و صیام

ابن ادریس محمد بن احمد بن ادریس العجلی الحلی رحمه الله

از فحول فقهاء امامیه است نامش محمد و کنیتش ابوعبدالله و لقبش فخر الدین بوده پدر وی احمد نام داشته و ادریس
که وی را بدو منسوب دارند جد اعلای او است و جد امیش استاد الکل ابوجعفر طوسی صاحب تهذیب و استبصار باشد
که در سلسله اثناعشریه بشیخ الطائفه لقب دارد و ابن ادریس خود سید محیی الدین بن زهره را جد امی است و از جهة
انتسابش بشیخ ابوجعفر بمیان او و بنی طاوس پیوند قرابت پدید گردد زیرا که ورام بن ابی فراس صاحب مجموع

تنبیه الخاطر و نزهة الناظر که رضی الدین علی و جمال الدین احمد ابنی طاوس اُمّاً به وی منسوبند داماد شیخ الطائفه بوده چنانکه در تقدّم
احوال رضی الدین بدین معنی اشارت رفت بالجمله ابن ادریس از خاندان علم و دودمان کمال است از محضر خال مفضال خویش
شیخ ابو علی طبرسی و شیخ عربی بن مسافر و شیخ حسن بن رطبه سوراوی و سید ابو المکارم بن زهره استفادات نموده
و بر شیخ جعفر بن نما و فرزند زاده وی محمد بن نما و سید فخار بن معد اذن روایات بخشیده در کتب رجال و صور اجازات
نام وی در عداد اکابر مشایخ و افاضل اساتید مذکور دارند در وصفش عباراتی بپا ورند که هر یک برای اثبات مدح و توثیق
و انکار قدح و طعن برهانی ظاهر و دلیلی متین است شهید اوّل در یکی از اجازات وی را بدین کلمات ستوده
اَلامامُ العَلّامه شیخُ العُلَماء و رئیسُ المَذهَب فخرُ الدّین محمّد بن ادریس رضی الله عنه
شهید ثانی در ضمن اجارت چنین ذکر نموده اَلشّیخُ الامامُ العَلّامه فخرُ الدّین ابو عبدِ الله محمّد بن ادریس العجلی
محقق ثانی این عبارت در صورت اجازتی درج کرده اَلشّیخُ الاِمامُ السّعیدُ المحقِّق حَبرُ العُلَماءِ و الفُقَهاء
فخرُ المِلّة و الحقّ و الدّین محمّد بن ادریس الحِلّی الرَّبَعی بَرَّدَ الله مَضجَعَه و شَکَرَ الله سَعیَه
علما را در تمجید وی از اینگونه کلمات بسیار است ولی از تصفح کتب قوم دو عبارت در باره قدح و ذم او بنظر رسیده
یکی آنکه میر مصطفی تفرشی در کتاب نقد الرجال از رجال ابن داود حلّی که خود با ابن ادریس معاصر یا قریب العهد بوده
نقل کرده گوید کانَ شیخَ الفُقَهاء بالحِلّة مُتقِناً لِلعُلوم کثیرَ التّصانیف لکنّه اَعرَضَ عن اَخبار
اَهلِ البَیت بالکُلّیّة یعنی ابن ادریس با همه جلالت قدر و علو مقام از اخبار اهل بیت یکباره روی تافته
و از استدلال بسنت و تمسک اخبار دست بداشته صاحب منتهی المقال گوید پوشیده نماند که این سخن از روی گزاف
نه از راه انصاف زیرا که اولاً ابن ادریس بدانصفت که ابن داود بدو اسناد داده از احتجاج بسنت اعراض نجسته
بلکه عمل وی باکثری از اخبار قابل انکار نیست خصوصاً بدان روایات که خود در ذیل کتاب سرائر از مصنفات نقادان
و قدماء اصحاب انتخاب نموده و ثانیاً اگر ترک اخبار آحاد موجب قدح و مورث طعن گردد بایستی العیاذ بالله بعضی
نیز از اعاظم علما و اکابر فقها زبان تحسر دراز نمود و بذم اسلاف مشایخ و عظماء اساتید لب گشود چه این فتوی از خصایص
و متفردات او نیست بلکه جمله از اجلاء اصحاب را نیز عقیدت بدینسان بوده مانند سید مرتضی و ابن قبه و ابن زهره و غیرهم
شیخ یوسف بحرینی در اجازهٔ برادر زادگان خویش آورده که ابن ادریس اصولی بحت و مجتهد صرف بود و او اوّل
کسی است که باب طعن بر شیخ ابو جعفر طوسی مفتوح ساخت و الا تمامت معاصرین شیخ و کسانی که پس از وی بودند غالباً
بر مسلک او مشی همی نمودند و از متابعت آن فقیه کامل تخلف نمی ورزیدند همچو گوید محقق اول و علامه حلی را در حق ابن ادریس
طعن کثیر و تشنیع بیشمار است در طی استنباط فروع و استدلال مسائل عنان خامه بحث و جدال بجانب اقوال او
معطوف داشته اند و بر گرد بسیاری از فتاوی وی خط بطلان کشیده اند ولی براستی از مقام فضل و علو منزلت
ایشان اغماض نتوان کرد و اینکه از تمام مسائل فن در یک مسئله راه خطا پیموده است دلیل طعن و تجویز تشنیع نگردد
چه امثال او را ابسی اغلاط واضحه و زلات ظاهره افتاده است لاسیما در همین مسئله عمل باخبار آحاد که مطرح انظار

و محلّ

و مختلف اقوال است و جماعتی از افاضل اصحاب که پس از ابن ادریس آمده اند حتی محقق و علامه کثیری از اقوال وی را اختیار کرده اند
و در آنها بر طریقت استدلال و طرز احتجاج او اجتهاد نموده اند مع الجمله ابن ادریس در مسئله عمل باخبار آحاد تعقیب شریف
علم الهدی رضوان الله علیه همداستان است و از جمیع اقسام آثار و انواع روایات جز متواترات استناد نجوید و در اینباب
همان طریق احتجاج تعقیب و کیفیت استدلال وی اکتفا نماید چنانکه در اوائل سرائر گوید دلیل حکم حق و حجت فرمان خدا
از چهار طریق بیرون نباشد نخست کلام الله دوّم سنت رسول بشرط که بر سبیل تواتر بدرجه ثبوت پیوسته باشد سوّم
اجماع چهارم دلیل عقل هر آنگاه که در اثبات تکالیف از آن سه طریق چیزی بدست نکنیم ادلهٔ عقلیه و اصول شرعیه را متمسک
شناسیم بنای محققین قوم نیز در بحث از مدارک احکام و مآخذ شرایع بدین ترتیب است هر کس از این چهار طریق مخصوص
انحراف جوید البته در بیغوله خبط و مهلکه اعتساف گرفتار آید خدای سبحانه ما را در طلب حق و ترک باطل توفیق و تأیید خود
مدد رساند سید ما علم الهدی در جواب مسائلی که برخی از مردم موصل از او سؤال نموده اند فرماید بدانکه ما را در تکالیف
شرعیه و نوامیس الهیه دلیلی باید که موجب علم و مورث یقین گردد زیرا که اگر بر سبیل قطع و یقین ندانیم که این حکم با مصلحت
واقعیه مقارن است بلکه بمجرد ظن بمصلحت قناعت کنیم البته در آن حکم احتمال مفسدت نیز خواهیم داد چه رجحان صلاح با احتمال فساد
پیوسته همدوش باشد و از این راه بر حسب آن حکم فتوی دادن و بر طبق آن عمل نمودن عند العقل قبیح باشد زیرا که عقل اقدام
بر مفسده محتمل را مانند اقدام بر مفسده معلوم محظور شناسد و ارتکاب امری را که فاعل آن از ورطه فساد مأمون نیست مثل
ارتکاب فساد مقطوع تجویز نماید و از همین جهة عمل بقیاس را در شریعت روا نداریم زیرا که از مشابهت فرع با اصل
چنانکه اصحاب رای و عاملین قیاس اعتبار نمایند جز رجحان و ظن چیزی حاصل نگردد و راه احتمال خطا و طریق توهم فساد
هرگز مسدود نباشد جمعی از مشایخ ما در اینباب راه افراط پیش گرفته خواسته اند عمل باخبار و تعبد بقیاس را در جمله
محالات عقلیه معدود دارند ولی براهینی که بر استحاله اقامت نموده اند از تحقیق مدعا قاصر است کلام صحیح و سخن حق همان است
که در اینباب بفقدان دلیل شرعی احتجاج کنیم نه بعدم امکان عقلی اینکه عقیدت آنجماعت را با آنکه بطلان آن واضح است
اشارت نمودم برای آن بود تا معلوم دارم که اصحاب ما سلفاً و خلفاً قدیماً و حدیثاً از تعبد باخبار آحاد و متابعت قیاسات
امتناع داشته اند و عاملین آنها را بشدت عیب می نموده اند بحدیکه آن مذهب از کمال ظهور و نهایت انتشار در عداد
ضروریات و مسلک بدیهیات انتظام یافت این کلام بالتمام از سید مرتضی بود مرا که محمد بن ادریسم هم عقیدت بدینگونه است
و بنای عمل خویش بدین قاعده گذارم و بر طبق آن ادلهٔ مخصوص فتوی نویسم و برا اینوجه شریعت حق و دین حنیف را پیروی کنم
و خود را بر سوادی سطور و کلماتی همچو رشته تعبد نسازم و بمجرد دلیل واضح و برهان لایح چیزی را مقلد نگردم و بر اخبار آحاد هیچگاه
التفات نیاورم که آنها بنیاد اسلام بر انگندند و بیخ شریعت بر آوردند انتهی عبارت دیگر که در قدح ابن ادریس آورده اند
کلامی است که از فهرست شیخ منتجب الدین قمی که از خاندان بنی بابویه و از معاصرین ابن ادریس بوده نقل نموده اند گوید
شاهَدتُه بحِلّة و قالَ شیخُنا سَدیدُ الدّین حِمّصی هو مُخلِّط لا یُعتَمَدُ علی تَصنیفِه
یعنی من ابن ادریس را در بلده حله مشاهدت نمودم و استادم شیخ سدید الدین محمود بن علی الحمصی در قدح وی گفتی که او در تصانیف خویش

زشت وزیبا باهم درآمیخته ومطالب صحیحه با کلمات باطله مخلوط ساخته از اینروی مؤلفات او اعتماد را نشاید برخداوندان خبرت
مستور نیست که علمای شیعه خصوصاً متأخرین براین سخن اصلا عنایت نیارند و در تصحیحات واستدلالات خود با نهایت وثوق
بروایات وکتب ابن ادریس تمسک جویند چنانکه علامه مجلسی در بحار الانوار گوید کِتَابُ السَّرَائِرِ لَا يَخْفَى الْوُثُوقُ
عَلَيْهِ وَعَلَى مُؤَلِّفِهِ عَلَى اَصْحَابِ الْبَصَائِرِ شیخ حر عاملی در مستدرکات وسائل گوید وَمِنْهَا كِتَابُ السَّرَائِرِ تَأْلِيفُ
الشَّيْخِ الْجَلِيلِ مُحَمَّدِ بْنِ اِدْرِيسَ فَاِنَّهُ ذَكَرَ فِي آخِرِهِ اَحَادِيثَ كَثِيرَةً مِنْ اُصُولِ الْقُدَمَاءِ وکلمات معاصرین
لاسیما با اتحاد موطن در قدح یکدیگر چندان اثر نبخشد وابن ادریس روزگاری در حله با شیخ سدید الدین محمود بسر برده
چنانکه خود صورت تحقیق که او را با شیخ افتاده حکایت آورده ودر پایان آن ویرا بحسن انصاف وطیب معاشرت مدح
نموده گوید شیخنا محمود بن علی المتکلم الحمصی الرازی وقتی با من گفت چه گوئی در معنی این حدیث که محمد بن مسلم از امام ابوجعفر
علیه السلام روایت کرده قَضَى اَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللهِ وَسَلَامُهُ عَلَيْهِ بِرَدِّ الْحَبِيسِ وَاِنْفَاذِ الْمَوَارِيثِ
گفتم مراد از حبیس ملکی است که آنرا مالک برانسانی حبس نماید که فوائد ومنافع آن مادامیکه مالک درحیات باشد بدان شخص
محبوس علیه اختصاص یابد واو بر استیفاء منافع مسلط خواهد بود آنگاه که مالک درگذرد درآنحال بایستی ضمیمه متروکات
و وراث هریک سهم خویش از آن بازگیرند اینکه گفتم بر انسانی حبس نموده باشد برای آن است که اگر خود بر مواضع تقرب
ومواطن عبادت مانند بیت الحرام ومساجد معظمه ومشاهد مشرفه حبس نماید عقده انعقاد هیچگاه گشوده نگردد وما دام
که عین محبوسه قابل تصرف ومحل انتفاع باشد همی برحال سابق بماند زیرا که در این فرض عیناً ومنفعةً از ید مالک بیرون
شده پس اگر مرد حابس بمیرد هم درجمع ترکه درنیاید وانفاذ مواریث در حق آن صورت نه بندد همینکه شیخ سدید الدین
این معنی از من بشنید زیاده بشگفت وگفت من از حقیقت معنی خبر آگاه بودم در فهم کردن مقصود امام صلوات الله علیه
محروم ماندم همی شیخ از طراز انصاف حظی وافر داشت وآنچه بیرون صناعت وفن وی بود وآنرا چنانکه بایستی ندانستی دعوی
نکردی در حق او میگویم وحق میگویم که من در ابناء جنس وافراد نوع کمتر کس دیدم که مانند وی بکرائم اخلاق آراسته باشد
وهمواره جانب صواب گیرد وسخن صحیح را انقیاد کرده واز رذیله جدل اجتناب کند وَفَّقَهُ اللهُ وَاِيَّانَا لِمَرْضَاتِهِ وطاعته
این حکایت از باب اخبار نوادر از کتاب قضاء سرائر نقل افتاد واینگونه نکات وتحقیقات در مطاوی مباحث آن
تصنیف شریف بسیار است بلکه آنکتاب از تمامت مؤلفات فقها باشتمال دقایق ادبیه ولطائف عربیه امتیاز تمام دارد
در خاتمه کتاب حج کلام شیخ طوسی را درباب صید وج نقل نموده گوید قَالَ شَيْخُنَا اَبُو جَعْفَرٍ فِي مَسَائِلِ خِلَافِهِ
صَيْدُ وَجٍّ وَهُوَ بَلَدٌ بِالْيَمَنِ غَيْرُ مُحَرَّمٍ وَلَا مَكْرُوهٍ یعنی سرزمین وج از حد حرم بیرون است
واز اینروی صید آنمکان نه حرام باشد ونه مکروه آنگاه گوید بعضی از اساتید را شنیدم که این عبارت را تصحیف میخواند
وبجای جیم حاء مهمله می آورد وهر دو کلمه را لفظ واحد می پنداشت ولی سخت بخطا میرفت زیرا که وج با جیم
مشدده نام بلدی است در طائف نه در یمن چنانکه شیخ ابوجعفر گمان برده نمیری در وصف زینب بنت یوسف
خواهر حجاج ابن یوسف ثقفی گفته است

مَرَرْنَ بِوَجٍّ رَائِحَاتٍ عَشِيَّةً يُلَبِّيْنَ لِلرَّحْمٰنِ مُؤْتَجِرَاتِ

یعنی زینب با جماعت همراهان شامگاهی بسر منزل وج عبور داد برحالتی که جملگی بوظیفه تلبیه اشتغال داشتندی وببذل صدقات
خواستار پاداش بودندی گوید زینب ثقفیه بر آئین نذر نمود وواجب ساخته بود که از طائف پیاده طریق حج سپارد
از آنجا تا مکه زیاده بر دو مرحله فاصله نباشد زینب این مسافت را در مدت چهل ودو روز طی نمود وموضع بطن وج را
یکمنزل قرار داد با آنکه تمام مسافت تا بدانموضع سیصد ذراع بیش نیست نمیری شاعر در این بیت که ثبت افتاد بدانواقعه
اشارت نموده انتهی ودر باب زیارات آورده که در حائر مقدس علی بن الحسین الاکبر سلام علیه را باید زیارت نمود
مادر او لیلی بنت ابی مرة بن عروة بن مسعود ثقفی باشد وی از آل ابیطالب نخستین کسی است که در یوم الطف
بسعادت شهادت مبادرت جست تولدش در عهد امارت عثمان افتاده از جد بزرگوارش امیر المؤمنین علی
احادیث روایت نموده خداوندان سخن در ستایش وی اشعار آبدار پرداخته اند ابوعبیده وخلف الاحمر تصریح

کرده اند که این ابیات فصیح در مدیح علی بن الحسین مقتول گفته شده

لَمْ تَرَ عَيْنٌ نَظَرَتْ مِثْلَهُ	مِنْ مُحْتَفٍ يَمْشِي وَلَا نَاعِلِ
يُغْلِي نِيَّ اللَّحْمِ حَتَّى اِذَا	اُنْضِجَ لَمْ يُغْلِ عَلَى الْآكِلِ
كَانَ اِذَا شُبَّتْ لَهُ نَارُهُ	يُوقِدُهَا بِالشَّرَفِ الْكَامِلِ
كَيْمَا يَرَاهَا بَائِسٌ مُرْمِلٌ	اَوْ فَرْدُ حَيٍّ لَيْسَ بِالْآهِلِ
اَعْنِي ابْنَ لَيْلَى ذَا السَّدَى وَالنَّدَى	اَعْنِي ابْنَ بِنْتِ الْحَسَبِ الْفَاضِلِ
لَا يُؤْثِرُ الدُّنْيَا عَلَى دِينِهِ	وَلَا يَبِيعُ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ

یعنی همانا در تمامت جهانیان هیچ دیده مانند وی ندیده در اطعام مساکین واکرام واردین چندان حریص ومولع است
که پیوسته انواع لحوم واطعمه با قیمتی گزاف وبهائی گران بخرد ودر بازار مردی ومصرف میزبانی بسی ارزان بکار برد
وهمواره بر عادت اشراف سرپنجه همت نار قری بیفروزد تا مردم نیازمند از هر طرف بآستان وی بشتابند ودر خوان
نعمتش گرد آیند آنمه وج عظیم الشان فرزند لیلی باشد که خود خداوند جود وعطا ودست پرورد دایه حسب وشرافت
هیچگاه دین بر دنیا نگزیند وحق بر باطل نفروشد شیخنا المفید در کتاب ارشاد بدین مذهب رفته که علی بن الحسین المقتول
علی اصغر است که فرزند ثقفیه بوده است وعلی اکبر حضرت ابومحمد زین العابدین علیه السلام باشد که از ام ولدی
مسماة بشاهزنان از دختران یزدجرد کسری پدید آمده ولی در اینباب کلام خداوندان خبرت که نسابین واصحاب سیر وموزخین
وارباب اخبار باشند بر عقیدت فقیه مقدم است زبیر بن بکار وبلاذری ومزنی وعمری وابن قتیبه وابن ابی الازهر
وابوالفرج وابن جریر طبری وابوحنیفه دینوری وجامع کتاب الزواجر والمواعظ ومصنف کتاب الفاخر
که خود بعض شیخ ابوجعفر از اصحاب ما بوده وابوعلی بن همام مؤلف کتاب الانوار که هم از علمای امامیه معدود می شود
همگی بلسان واحد اتفاق کرده اند که علی بن الحسین الاکبر همان است که در رکاب پدر رفیق شهادت دریافت

مفید را در نظر این سخن خطای دیگر افتاده در حق عبیدالله بن علی بن ابیطالب نوشته که او همراه برادر در ارض کربلا شهید گشت با آنکه
در کتب مغازی و اخبار بر سبیل تواتر مروی است که او در فتنه مصعب بن زبیر از اصحاب و انصار وی بود و او را مختار
در قصبه مذار بقتل آورد و ابن زبیر از در طعن با مختار گفت تو دعوی تشیع همی کنی و حب علی ابوطالب بر زبان آوری پس
فرزند وی چگونه تیغ برکشی و بر شهادتش اینگونه دلیری کنی مع القصه اینکه عبیدالله را مقتول در ارض مذار ظاهر و معروفست
و هم نظیر این خطا لغزش دیگری است که از مفید پدید آمده در نسب … در عباس بن علی آورده که او ام البنین دختر
حزام بن خالد بن دارم است و این سخن از راه خطا رانده چه عباس اکبر بن علی که سقا ملقب بود و ارباب انساب او را
ابوقربه نامند و ابوعبدالله بروز طف رایت خود بدست او سپرد مادرش ام البنین بنت حزام بن خالد بن ربیعه است
و این ربیعه برادر لبید شاعر بود پدر ایشان عامر بن کلاب بن ربیعة بن عامر بن صعصعه باشد پس نسب ام البنین
با بنی دارم نپیوندد انتهی شیخ ابوالفوز سویدی در کتاب سبائک الذهب فی معرفة قبائل العرب آورده که اولاد کلاب بن
ربیعه شش نفر بودند بدین شرح عبید و رواس و عمرو و عبدالله و ضباب و عامر و در ذیل دائره ضباب نوشته
که نام وی معویه بوده و ذوالجوشن بن الاعور قاتل حسین بن علی کرم الله وجهها و رضی الله عنهما از اعقاب اوست در این کلام
ابوالفوز را خبطی افتاده و یا از عبارت سقطی روی داده چه ذوالجوشن خود قاتل حسین بن علی نبوده بلکه پسر وی
شمر بن ذی الجوشن بدان کار شنیع جرات نمود چنانکه این معنی در جمیع کتب مقاتل و تواریخ در شرح اخبار
ذی الجوشن و پسر او شمر مشروح است و بهر حال قرابت شمر بن ذی الجوشن با ابوالفضل بن علی از اینجا بوضوح میرسد
چه ذی الجوشن را نسب از جهة پدر بضباب بن کلاب پیوندد و ابوالفضل علیه السلام نژاد امی بعامر بن کلاب رساند و از این روی
شمر بن ذی الجوشن بوقتیکه از جانب عبید زیاد بارض طف در آمد چنان سکالید که ام البنین را بحسب قرابت منتی گذارد
پس بخیام گردون احتشام امام ابوعبدالله را نزدیک نمود و نعره برداشت که این بنو اختنا یعنی فرزندان خواهر ما بکجایند
و از این ندا ابوالفضل با سه برادر اعیانی خویش جعفر و عبدالله و عثمان بوی بیرون آمدند همینکه چشم او بدیشان افتاد گفت انتم یا بنی اختی آمنون یعنی ای
همشیره زادگان من در امان باشید ایشان گفتند لعنک الله و لعن امانک اتؤمننا و ابن رسول الله لا امان له
یعنی خدا ترا و امان ترا از خود براند آیا در حق ما بذل امان کنی و از فرزند رسول دریغ داری آن شیطان مایوس بازگشت و بمعسکر
پسر سعد در پیوست هم ابن ادریس گوید ابن حبیب نسابه را در نسب عباس بن علی سلام الله علیه خبطی فاحش و غفلتی شگفت افتاده
چه او در کتاب منمق عباس بن علی را در عداد ابناء الحبشیات از قریش معدود داشته و هم او را در نسب محمد بن علی المعروف
بابن الحنفیه لغزشی بدیع و خطائی عجیب واقع شده چه محمد بن علی را در سلک ابناء السندیات از قریش منظوم آورده بهر حال
آنچه شیخنا المفید در تعیین علی بن الحسین الشهید افادت نموده صحیح نباشد زنهار کس گمان نبرد که امامت زین العابدین
خود بر شهادت برادر کهتر شهادت دهد زیرا که ما ولایت عهد و خلافت پدر را باکبر اولاد اختصاص ندهیم و جز شایستگی
وی و نص امام سابق چیزی را مناط نشناسیم آیا مذهب ما را چه نقص وارد آید از اینکه امام ما در میان فرزندان پدر از همگان
بزرگتر نباشد سید ما امیر المؤمنین علی اصغر اولاد ابیطالب بود و حضرت سجاد بروز طف بیست و سه سال داشت و از عمر شریف

حضرت

حضرت امام ابوجعفر محمد الباقر در آنحال سه سال و چند ماه گذشته بود انتهی در خاتمه کتاب صیام گوید مقتل عمر بن الخطاب در شهر
ذیحجه الحرام افتاد یوم بیست و ششم جراحت یافت و در بیست و نهم درگذشت تاریخ این واقعه گاهی بر بعضی از علمای ما مشتبه میشود
و چنین پندارند که این حادثه در نهم ربیع الاول بود و این قول باجماع مورخین و ارباب سیر مردود است شیخ بزرگوار محمد بن
محمد بن النعمان الملقب بالمفید در کتاب خویش که آنرا کتاب التواریخ نامیده این نکته بر وجه تحقیق نگاشته و با ما در این باب
هم داستان آمده انتهی یکی از سادات معاصرین بعضی از فتاوی نادره و اقوال شاذه ابن ادریس را که از جمیع فقهای شیعه
و یا از اغلب علمای آن سلسله بدانها انفراد و انحیاز دارد التقاط نموده و در ذیل شرح احوال وی مسطور داشته ما نیز
محض اقتضای مقام و مناسبت محل چند فتوی از آنجمله مذکور داریم گوید اگر کسی را چهار زن در حباله زوجیت باشد و از آن چهار
یکی را مطلقه نماید و شخص وی را معین ندارد و بنکاح پنجمین تجدید فراش کند و از آن پیش که مطلقه را تعیین نماید خود
از دنیا درگذرد و یا آنکه پس از تعیین اشتباه و التباسی در معینه پدید گردد در این فرض ربع میراث و یا ثمن آن که علی التقدیرین
نصیب زوجه است باید بر چهار جزء متساوی منقسم شود یکجزء آن بالتمام زوجه خامسه را خواهد بود آنگاه در میان زوجات اربع
چارگانه که یکی از ایشان لا علی التعیین مطلقه است بایستی قرعه زد هر کدام را نام بقرعه معین گشت باید او را مطلقه واقعیه انگاشته
از متروکات محروم داشت و آن سه ربع باقی را بدان سه کس باید اختصاص داد هما نا دلیل الحکم روایت ابی بصیر است
که دیگر فقهای امامیه آن روایت را مردود شمارند و بر تقسیم سه جزء باقی در میان هر چهار زوجه فتوی دهند و گویند
چون در سلک سند این حدیث نام علی بن فضال منظوم است مضمون آن نتوان عمل نمود زیرا که علی بن فضال مذهب
فطحیه داشته و در مسئله امامت از طریقه اثنا عشریه بیرون بوده و دیگر از شواذ فتاوی وی آنکه گوید در وضو اگر کس
هر دو دست را از اطراف سر انگشتان آغاز شستن نماید و در مرفق بانجام رساند عبادتی صحیح و طهارتی مبیح بجای آورده
چه در کتاب مجید جز فرمان شستن مزیدی بر عهده مکلفین ثابت نگشته و هر کس بدین صفت که اشارت رفت غسل یدین بپای
البته امر غسل را امتثال نموده بلی اینگونه شستن مکروه شدید و مرجوح اکید باشد و دیگر آنکه فقهاء اتفاق زوجه دائمیه را
حقی بر زوج واجب دارند که بر لوازم هم بستری سر تمکین فرود آورد و هر وقت شوی را هوای خلوت و اندیشه تمتع
در سر افتد در بذل نفس و امتثال فرمان درنگ نیارد و از شرایط استمتاع هیچ امتناع نجوید پس آن هم بالین که تمکین نیارد
و طریق نشوز گیرد از نفقات مقرر محروم ماند و همچنین معقوده که قدم بسر حد بلوغ ننهاده و هنوز در سن صغر باقی باشد
و از نیروی هم آغوشی را نشاید ولی وی را در باب کسوت و نفقات لسان مطالبت کوتاه باشد زیرا که حق مذکور
شرعا بر شرایط تمکین مشروط است ابن ادریس در خصوص صغیره از عموم فقهاء تخلف جسته گوید در شرع رسول حق انفاق بر حلیله
ثابت شده اگر کس این حکم را بر زوجه بالغه اختصاص دادن خواهد بایستی دلیلی دیگر در این باب جداگانه اقامت کند چه ما هرگز
بوجهی صحیح بتقلید مطلق نپردازیم و بتخصیص عام اقدام نیاریم و دیگر آنکه گوید معقوده را از آن پیش که زوج با او نزدیک شود
روا نیست که تمکین خود را بتسلیم مهر معلق دارد الا آنکه زوج از ادای صداق و قضای مهر عاجز باشد و دیگر آنکه
اگر کس با صغیره خلوت گزیند و طریق مجامعت پیش گیرد این عمل محظور موجب حرمت دائمی و باعث تحریم ابدی نگردد

و ذکر آنکه گوید زنازاده هرچند بظاهر دعوی تشیع کند و بر طریق اثنی عشریه رود باید او را در پلیدی انام مانند کفار گرفت و از ملاقات او برطوبت اجتناب جست بالجمله در تمام این فتاوی با جمهور فقها مخالفت ورزیده و راه انفراد پیموده در السنه و افواه طلبه علم چنان مشهور است که ابن ادریس از روزگار زندگانی متعی نیافت و از عهد جوانی توشه بر نداشت از سنین عمرش قرب بیست و پنج سال بیش بر نیامده بود که در عین طراوت جمال و نضارت نهال سموم مرگ ناگهان بوزید و بهار شبابش تباه ساخت گویند این کوتاهی رشته عمر و قصور زمان حیات را سبب آن شد که او نسبت بجد خود شیخ الطایفه ابو جعفر طوسی اسائه ادب نمود و در طی استدلالات و نتیجه حشمت آن فقیه بزرگ رعایت نکرد و پاس حرمت وی هیچ نگاه نداشت و در تضاعیف تصانیف خود چندان با وی از در خلاف در آمد که هر بیننده آنهمه رد و اعتراض و نقض و ابرام را بیرون از حد احتجاج شمارد و داخل لجاج انگارد و از اینراه علامه حلی غالبا او را بلفظ الشاب المترف یعنی جوان سرخود تعبیر آورده و بعد از آن لفظ ویرا بعبارت عفی الله عنه دعا نموده و این تجربت ثابت شده که هر کس با اساتید و مشایخ رسوم تعظیم و آیین حرمت از دست بگذاشت و بر حقوق تعلیم و تربیت عنایت نکرد و با ایشان مانند مردم بی ادب سخن راند در نکشید که او را اقتضای محتوم در رسید و پیوند حیات ببرید همانا این سخن در حق ابن ادریس عند التحقیق استوار نیاید و از مشهورات بی اصل و ترهات مجهول معدود گردد زیرا که چون تاریخ ولادت وی بر سبیل تخمین با سال انتقالش تطبیق نماییم از روزگار عمرش امتدادی لایق و زمانی قابل بدست آید علامه مجلسی در کتاب بحار الانوار از خط شیخ شهید روایت کرده که ابن ادریس خود گفته بَلَغْتُ الحُلُمَ سَنَةَ ثَمانٍ وَخَمسينَ وَخَمسمائة یعنی براحالت احتلام و بدایت تکلیف در سال پانصد و پنجاه و هشت هجری افتاد و شیخنا ابراهیم بن علی الکفعمی در رساله وفیات العلماء از پسر ابن ادریس نقل آورده که گفت تُوُفِّيَ والِدي مُحَمَّدُ بنُ اِدريسَ يَومَ الجُمُعَةِ وَقتَ الظُّهرِ ثامِنَ عَشَر شَوّالَ سَنَةَ ثَمانٍ وَتِسعينَ وَخَمسمائة یعنی پدرم محمد بن ادریس بوقت زوال از روز آدینه هیجدهم شوال از سال پانصد و نود و هشت درگذشت بر این جمله ابن ادریس را زمان زندگی علی التقریب تا پنجاه و پنجسال کشیده پس این سخن مشهور از مرحله صدق بدور است از مصنفات وی جز کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی و کتاب تعلیقات التبیان و کتاب اجوبة المسائل چیزی در کتب رجال و غیرها نام نبرده اند با آنکه ویرا در اجازات و اسانید بوفور تصانیف و کثرت تالیف تمجید آورده اند چنانکه در صدر ترجمت ابن حسنی اشارت رفت

ابو داود سلیمان بن الاشعث بن اسحق بن بشیر بن شداد بن عمرو بن عمران الازدی السجستانی

از علما و حفاظ حدیث و صاحب کتاب سنن است که یکی از صحاح سته اهل سنت و جماعت معدود است و شیخ ابو اسحق شیرازی در کتاب طبقات الفقها او را در سلک اصحاب احمد بن حنبل منظوم داشته یا می گوید كانَ راساً في الحَديثِ وَراساً في الفِقهِ ذا جَلالَةٍ وَحُرمَةٍ وَصَلاحٍ وَوَرَعٍ حَتّى كانَ يُشبِهُ بِشَيخِهِ اَحمَدَ بنِ حَنبَل ولادت وی در سال دویست و دو هجری اتفاق افتاده است و چون بسن رشد و تمیز رسید بتحصیل علوم و اقتباس کمالات را وجهه همت ساخته بسیاری از بلاد امصار در طلب معالی و اکتساب فضایل سیر کرد در هر بلدی مدتی رحل اقامت بیفکند در محضر اعیان علما مانند ابن حنبل فرش تلمذ بگسترد و از مدرس اساتید فن چون احمد بن صالح و مسلم بن ابراهیم و احمد بن عبید از علم حدیث حظ وافی و بهره کامل حاصل کرد یاقوت حموی گوید که احمد بن صالح چندان بزیور زهد و صلاح و حلیه عفت و تقوی آراسته بود که مجلس درس خویش را از امردان ساده پیراسته داشتی و هر مرد نالحیت و ساده را که در آن

مشاهدت نمودی آنها را از محضر خویش مزاحمت و ممانعت کردی و در باره ایشان از املاء احادیث و اخبار مضایقت نمودی ابو داود را پسری بود که پیرامن رخسارش از سواد خط رنگی نگرفته و آیینه عذارش از غبار مو زنگی نیافته بود همی خواستی که آن فرزند را با فادات احمد بن صالح سعادتمند نماید و چون از رسم و آیین احمد بن صالح آگاه بود روزگاری در این اندیشه بسر میبرد عاقبت الامر چاره کار را در آن دید که آن فرزند ساده را بتدبیر عملی ملتحی سازد پس قدری مو برگرفت و آن را بصورت ریش در آورده بر زنخ فرزند پیوند داد و از آن روی بصورت مردمان نوخط شده با خویش بمحضر احمدش ببرد و بدان حیلت آن پدر و پسر چند در حوزه افادات احمد باستفادت بگذرانیدند و احادیث و آثار از وی فرا میگرفتند یکی از شاگردان احمد که صورت ماجری میدانست آن حیلت را بسمع استاد برسانید احمد بن صالح ابو داود را بخواند و بادی خطاب عتاب آمیز در میان آورده گفت زیاده تعجب دارم که مانند تو کسی با مانند من کسی چگونه این معاملت روا داشته است ابو داود گفت ایها الشیخ در این کار بر من خورده مگیر و این جوان خورد سال را بدین سخنان میازار چه این فرزند سعادتمند در حضرت تو چندان از لالی اخبار و آثار بیندوخته است که دیده مشایخ از آنها خیره ماند و خاطر استاد از آنها انبساط گیرد هرگاه رخصت دهی در محضر تو مجلسی فراهم کنم که از مشایخ و اساتید مشحون باشد و در همان محفل مقرر دارم که این جوان خرد سال با پیران سالخورد در علم حدیث مناظرت و مباحثت برخیزد تا بر خاطر عالی مکشوف افتد که ایشان را با این جوان تاب مقاومت نباشد ملتمس آن است که بعد از تشکیل اینصورت و شهود این معنی مقرر دارند که او در سلک شاگردان منسلک آید و از آن سعادت عظمی محروم نماند پس ابو داود مجلسی بیاراست مشایخ و اکابر حدیث را دعوت نمود و چون آرام گرفتند پسر را بمجادلت و مباحثت امر کرده کار مناظرت بالا گرفت پس از مباحثات بسیار بر آن جماعت فائق آمد ولی با وجود آن احوال احمد از روایات خود چیزی بر او املا نکرد و از استمداد احادیث محروم ماند جز آنکه جزوی از روایات احمد فرا گرفته بدانها فخریه و مباهات مینمود گویند ابو داود از محدثین عراق و خراسان و شام و مصر و حرمین احادیث و اخبار زیاده استملا نموده تمامت آن در صدف خاطر جای داد و ابن خلکان آورده که او در حداثت سن که در طلب احادیث کوشش و سعی مینمود روزی در مجلس استاد نشسته مسموعات خویش را مکتوب میکرد یکی از حضار مجلس نزد وی آمده گفت مرا اذن دهی تا از محبره تو کتابت کنم ابو داود در جواب گفت

مَن شَرَعَ في مالِ اَخيهِ بِالاِستِئذانِ فَقَدِ استَوجَبَ بِالحِشمَةِ الحِرمانَ

یعنی کسیکه در تصرف مال دوست و برادر دینی خود طلب اذن کند و اجازت خواهد و آیین خود بر این قرار دهد همانا سزاوار آن است که صاحب مال از روی حشمت او را از آن مال محروم و بی بهره سازد بالجمله پس از چند سال بر فنون و علوم عموما و در فن حدیث خصوصا بر اماثل و اقران تفوق جست صیت فضل و دانشش در اقطار و امصار منتشر گردید ارباب سیر و تواریخ آورده اند هنگامی که در نزد احمد بن حنبل تلمذ مینمود کتاب سنن را تصنیف کرده بر احمد عرضه داشت ابن حنبل را زیاد پسندیده آمد و ویرا بسیار تحسین آورد خود گوید کتاب نمودم از رسول الله پانصد هزار حدیث و از آنها چهار هزار و هشتصد حدیث صحیح و قریب بصحیح انتخاب کرده در کتاب سنن مندرج گردانیدم و در هر امری از امور دینیه که مردمان را لازم شود از آن روایات رفع احتیاج توانند نمود و از جمله منتخبات این چهار حدیث است حدیث اول اِنَّمَا الاَعمالُ بِالنِّيّاتِ

یعنی اعمال بنی نوع انسان منوط به نیت است و بدون قصد مقبول نیفتد دوم مِنْ حُسْنِ اِسْلامِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مالا يَعْنيه
یعنی از امور که به نیکی اسلام مرد دلالت کند آن است امر که مراو را مفید فایده نیست ترک نماید حدیث سیم لایَکُونُ
الْمُؤْمِنُ مُؤْمِناً حَتّى يَرْضَى لِاَخيهِ ما يَرْضى لِنَفْسِه یعنی مومن بحلیه ایمان آراسته نگردد مگر آنکه در حق
برادر دینی خود بخواهد آنچه را که درباره خود بدان رضا دهد حدیث چهارم حَلالٌ بَيِّنٌ وَحَرامٌ بَيِّنٌ وَمُشْتَبِهاتٌ
بَيْنَ ذلِكَ فَمَنْ تَرَكَ الشُّبُهاتِ نَجى مِنَ الْمُحَرَّماتِ وَمَنْ اَخَذَ بِالشُّبُهاتِ ارْتَكَبَ الْمُحَرَّماتِ
فَهَلَكَ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَم حاصل معنی آنکه اشیا بر سه گونه اند بعضی را حلیت آشکار و برخی را
حرمت هویداست و در مابین آنها اموری است که حکم آنها مشتبه است هر کس از جمیع مشتبهات اعراض کند از محرمات واقعیه
البته خود را نجات داده و هر کس که تمام آنها را مرتکب شود از روی جزم و یقین حرام واقعی را مرتکب شده پس از روی
جهل و نادانی خود در ورطه هلاک افکنده است ابراهیم حربی گوید لَمّا صَنَّفَ اَبُو داوُد كِتابَ السُّنَنِ اُلينَ
لِاَبي داوُدَ الْحَديثُ كَما اُلينَ لِداوُدَ الْحَديدُ یعنی چون ابو داود کتاب سنن را تالیف کرد مشکلات
احادیث و غوامض اخبار بروی بدان مشابه نرم و سهل شد که داود را سختی و صلابت حدید مع الحکم کرامات عدیده
وارد دار السلام بغداد گردیده است و بعد از مسافرت بسیار در بصره توطن جسته و در آن بلده ساکن گردید یافعی
آورده وقتی سهل بن عبد الله تستری که از زهاد و صلحاء زمان معدود و خود صاحب کرامات است بعزم زیارت
ابو داود نهضت کرد چون بسرای ابو داود قدم نهاد ابو داود را اعلام کردند وی از جای خود برجسته در مکانش
بنشانید در تعظیم و تجلیل سهل زیاده مبالغت کرد آنگاه سهل گفت ای ابو داود مرا بر تو حاجتی است گفت باز گوی
سهل گفت مطلب خود مکشوف نسازم تا آنکه در انجاح آن مع الامکان ملتزم شوی ابو داود گفت ای شیخ با قدرت
و امکان مضایقت نکنم سهل گفت مامول من آن است زبان خود که بآن احادیث رسول الله بر مردمان املا نموده
بیرون آری تا تقبیل کنم ابو داود ایجابا للمامول زبان خود را بیرون آورد سهل ببوسید در روز جمعه نیمه شهر شوال از سال
دویست و هفتاد و پنج یا هفتاد و سه یا هفتاد و دو در بصره وفات نمود و عبد الله بن عبد الواحد هاشمی بر وی نماز کرده
بخاکش سپردند از کلمات اوست الشَّهْوَةُ الْخَفِيَّةُ حُبُّ الرِّياسَة یعنی حب ریاست و سروری از شهوات
خفیه است و سجستانی منسوب است بسجستان که ولایتی مشهور است و معرب سیستان است و مشهور است و برخی آورده اند
که منسوب بسجستان یا سجستانه که قریه ایست از اعمال بصره یاقوت حموی در معجم البلدان گوید ابو الفضل محمد بن طاهر مقدسی گفت
از محمد بن سعد قل هو الله احد خوان شنیدم که میگفت امام ابو داود سجستانی منسوب بسجستان که قریه ایست از قراء بصره
و از سجستان خراسان نیست یاقوت گوید این سخن از روی تحقیق استوار نباشد زیرا که ابو داود در زمان صباوت
و طفولیت در نیشابور بوده و در آن اوان بمصاحبت اولاد اسحق بن راهویه بدبستان همی رفت نیز آورده اند آنگاه
که او را سنین عمر کمتر از ده سال بود در نزد محمد بن اسلم طوسی استملاء احادیث مینمود و علاوه آنکه هیچیک از حفاظ
و ضابطین او را بغیر سجستان خراسان نسبت نداده اند

ابُو النَّجْمِ بْنُ اَبي غالِبِ بْنِ فَهْدِ بْنِ مَنْصُورِ بْنِ وَهَبِ بْنِ مالِك

طبیبی فاضل و جامع علم و عمل است در طبقه اطبای شامیین بحسن علاج و جودت معرفت در صناعات طبیه معروف و مشهور است
چنانکه در ترجمه آن طبیب یگانه متقدمین اهل سیر بدینسان مسطور نموده اند كانَ طَبيباً مَشْهُوراً في زَمانِهِ جَيِّدُ
الْمَعْرِفَةِ بِصِناعَةِ الطِّبِّ مَحْمُودُ الطَّريقَةِ فيها مَشْكُورُ الْمُعالَجَة ابن ابی اصیبعه خزرجی در تاریخ خویش از ابو النجم
نصرانی که در زمره اطبای عامل است حکایت کرده که پدر وی ابو غالب از اهالی حوران از قریه شرا که از اعمال دمشق است بوده و روزگار خود را بفلاحت در آن
میگذرانید و ابو النجم در آن قریه تولد یافت چون بسن رشد و تمیز رسید آثار ذکاوت و آیات فطانت از وی ظاهر
گردید بر حسب مومی بعضی از اهل فضل او را بدمشق برده تا در نزد فضلای آن بلد باخذ علوم ادبیه اشتغال ورزد و بعد از
تکمیل آن علوم بتحصیل صنایع طبیه راغب گشت در نزد اطبای دمشق جزء نظری و عملی آن علم را تکمیل نمود و پس متعهد علاج
بیماران گشته هر روزه در محضر وی جمعی که بامراض مختلفه مبتلا بودند حاضر گشته از حسن تدابیر و معالجات آن طبیب حاذق
صحت مییافتند آورده اند در آن زمان که وی بمعالجت عامه مشغول بود ملک ناصر صلاح الدین یوسف که اول ملوک آل
ایوب است در رجل یمنایش سوادی پدید گشت که اطبا موت عضو تشخیص دادند از اضمده و اطلیه و اصلاح مزاج آن فساد
بصلاح تبدیل نیافت بالاخره اطبا حکم بر قطع نمودند سلطان و اقربای او را زیاده اندوه و وحشت روی داد و کار
باضطرار کشید از آن روی در هر مکان از طبیبی نشان میجستند بجهة معالجت حاضر می نمودند در آن اثنا ملازمان آستان پایه حذاقت
وی را بعرض سلطان رسانیدند او را بحضور خویش خوانده استعلاج فرمود طبیب چون علامات بدیده دید و بسنجه را
بیک نظر نمود معروض داشت که آنچه را من بعلامات طبیه در مزاج ملک مشاهدت مینمایم برخلاف آن است که اطبا تشخیص
داده اند و علاج این عارضه بدون قطع زیاده سهل و آسان است ملک را از آن تقریر زیاده مسرت روی داد و بقرار داشت
که در علاج بدستور العمل وی رفتار نمایند ابو النجم معالجت همت برگماشت و با دویه موضعیه و مصلحات مزاجیه پرداخت
بیچند گذشت که سلطان صلاح الدین را فساد پای بمعالجت وی باصلاح آمد و اثری از آن عارضه باقی نماند بشکرانه
این موهبت مالی زیاد بر مساکین و فقرا تصدق کرد و آن طبیب حاذق را بانعام جزیل و تشریفات فاخر بنواخت و بطبابت
خویش اختصاصش داد و هم شهریه کافی برایش معین داشت چون از آن طبیب ماهر چنان حذاقت فوق العاده که خود
مانند سحری بود بظهور رسید اطبای آن مملکت از وی سوال نمودند چگونه بعد از دیدن ملک بی تامل استنباط کردی
که آن مرض بدون قطع علاج پذیر است ابو النجم گفت چون بحضور ملک در آمدم از طرز تکلم و آن حالات که متعلق بقوای
نفسانی است تشخیص دادم که مبدا او را آفتی نیست چنانکه در سبب آن علت نوشته اند ورمی است در جوهر دماغ
و اختلال حالات دماغیه لازمه اوست و هم در موضع ردائتی از ماده آن نیافتم از آن روی بحسن خاتمت این مرض حکم نمودم
اطبا بر حدس صائب و حذاقت وی آفرین و تحسین نمودند بالجمله آن طبیب یگانه همواره ملازمت آن پادشاه عادل
بسر میبرد و عمری براحت و آسایش میگذرانید نقل است که روزی در دمشق از بازار عطاران عبور مینمود شخصی را دید
که بر زمین افتاده و جمعی بر گرد وی گرد آمده اند و افسوس میخورند ابو النجم چون انخلات بدید سبب از دحام و افتادن آن مرد را که گر بپرسید

کفتند لحظه پیش میت کر این شخص ببازار درآمد وچنانچه می پسند چنین حالت از وی ظاهر کشت طبیب ببالین آن شخص برآمد از علامات
طبیه معلوم کرد که روح حیوانی در بدن باقی است بعضی از کسان آن شخص حاضر بودند از شغل وعمل وی جویا کشت معلوم شد که حرفت
دباغی داشته بدون تأمل کفت اورا بدوش کرفتند در کوی دباغانش بر زمین نهادند چون ساعتی بر کذشت اندک اندک بحرکت آمد
نبض بحالت اصلی عود کرده وبتکلم درآمد وبدان تدبیر که آن طبیب نمود از موت خلاص یافت مردمان بر اصابت رای آن طبیب
آفرین نمودند جمعی از فضلا سبب بیهوشی آنمرد ومعالجت ویرا بدان قسم جویا شدند کفت ترک عادت واختلاف حالت موجب
مرض است چون دماغ آنمرد سالهای دراز باستشمام روایح متنه والکنه کثیفه عادت داشت بدان مقام که سیحکاه اورا مجال
عبور نیفتاده بود رسید از سرعت نفوذ ادویه معطره وبوهای خوش بیهوشی بروی روی داد وچون بمقام اصلی خویشش بردند
بعادتی که داشت مزاج بحالت اول عود کرد وازآنحالت که بس نزدیک بموت شده بود خلاص یافت واکر معالجت بدین طرق
که دیده بیشد لحظه میکذشت که روح حیوانی از بدن وی مفارقت مینمود فضلا واطبا که این بیان ازوی شنیدند وبا قواعد طبیه آنرا
مطابق یافتندی اذعان بر علم وعمل وی نمودند مع القصه آن طبیب یکانه چنانکه مسطور کردید روزکار خود را بمعالجت مریضی
وتالیف کتب میکذرانید تا در سنه پانصد ونه در شهر دمشق رخت بسرای آخرت کشید وهم در آنجا مدفون کردید اورا در طب
دو کتاب است یکی مسمی بموجز در جزء علمی وعملی ودیکر کتابی است مبسوط در مجربات خویش در سه مجلد
چون در این مورد از حالت بیهوشی ومعالجت آن سخنی درمیان آمد خالی از فایدتی بنظر رسید که اشارتی بر عقیدت اطبای
متقدمین ومتاخرین رود که بیهوشی را سبب چیست تا معلوم ومشهود کردد که چکونه اینحالت یکباره در بدن انسان ظاهر
وهویدا میکردد بدانکه حالت بیهوشی بنابر عقیدت جمهور اطبا آن حالتی است که بعضی آلات از قوای حیوانی ونفسانی از کار
طبیعی باز ماند وبدان سبب بسیاری از اعضا حس وحرکات ارادیه وطبعیه بر جای نماند وحواس ظاهری وباطنی را خلل کلی
پدید آید واسباب داخله وخارجه آن بسیار است بعضی از اسباب آن مثل امتلای از خون وسایر اخلاط ردیه است
که بمرور ایام در بدن پدید میکردد وبعضی از اسباب خارجه که دفعة واحده ببدن میرسد چون فرح وفزع وامثال ذلک
ودیکر سبب بیهوشی ابخره کثیفه دخانیه وروایح معطره سریع النفوذ است که چون بدماغ رسد طریق ابهر را مسدود کرده
بیهوشی عارض کردد وطبیب چون اینحالت را در کسی مشاهدت نماید باید در معالجت تعجیل نماید در صورت مسامحه ومساهله
احتمال کلی بلکه یقین در موت خواهد بود واطبای اروپا را نیز عقیدت با متقدمین ومتاخرین اطبا نزدیک است چنین مسطور
کرده اند که چون رایحه ادویه که بیهوشی آورد بدماغ رسد سبب شوند تخدیر کلی وفقدان حس وحرکت را چنین روایح
چون بدماغ رسد دوران خون را زیاده از آنچه سزاوار است نماید از آن روی فشار زیاد بر دماغ وارد آید بدان جهة
حس وحرکات بدنیه معدوم ومفقود کردند وهم از مجاورت آن روایح الیاف دماغیه ونخاعیه را حالت مخصوصی دست دهد
که در اصطلاح اطبای اروپا آنحالت را تخدیر کویند وهرکاه از مرتبه تخدیر تجاوز کند سکر کویند واکر درجه آن از سکر
بالاتر رود بیهوشی نامند وچون از مرتبه بیهوشی
تجاوز نماید سکته کویند

ابو

ابو بکر احمد بن علی بن ثابت بن احمد بن مهدی بن ثابت البغدادی

صاحب تاریخ بغداد از علماء متبحرین وحفاظ محدثین است در نقل اخبار وروایت آثار وضبط احادیث اعجوبه عصر ونادره روزکار
بود ودر معرفت رجال وانتقاد اسناد وحفظ اصول از جملهٔ فحول بشمار میرفت از صدق لسان وسعه خلق ونبالت شان
نصیبی کامل داشت چنانکه ابن سمعانی ویرا بدینمعانی وصف نموده کوید **أبو بکر الخطیب فی درجة القدماء من
الحفاظ والائمة الکبار وکان علامة هذا العصر اکتسی به هذا الشأن غضارة
وبهجة ونضارة وکان مهیبا وقورا نبیلا ثقة صدوقا متحریا
حجة فیما یصنفه ویقوله وینقله ویجمعه حسن النقل والخط کثیر
الضبط قارئا للحدیث فصیحا وکان فی درجة الکمال والمرتبة
العلیا خلقا وهیئة ومنظرا انتهى الیه معرفة الحدیث وحفظه وختم به الحفاظ**
یعنی ابو بکر خطیب در وفور محفوظات وکثرت روایات بدرجه قدما حفاظ منتهی کشت ودر فن حدیث علامه عهد خویش کردید
بوستان سنن رسول را بوجود وی خضرتی تازه وطراوتی بی اندازه حاصل آمد بنظاره آن عالم جلیل هیبتی عظیم در دل پدید میکشت
در رفتار بسی بوقار میرفت ودر قدر بسی خطیر مینشست ودر مراتب وثاقت وراستکوئی ومقامات تحقیق وصواب جوئی
چندان مسلم بود که بقول ونقل وتصنیف اوبی تأمل احتجاج میجستند محدثی خوش نقل وزیبا خط ونیک ضبط بود وعبارات
روایات بلسانی فصیح قرائت میکرد ودر طیب معاشرت وحسن هیئت ویمن منظر بهره تمام داشت علم حدیث بوی منتهی کشت
وسلسله حفاظ بدو ختم شد ولادتش در یوم پنجشنبه بیست وچهارم جمادی الثانیه از سال سیصد ونود ودو هجری افتاد
ودر دار السلام بغداد نشو ونما یافت چون مراحل طفولیت وصبی بپای بطالت ولعب در نوردید وبمنزل تمیز ورشد
قدم نهاد در مکتب آداب درآمده وبتعلم قرآن مجید شروع نمود در زمانی اندک اینمرحله را که در مسافت کمالات اول منزل است
با وجوه قراآت طی کرد وازپی تحصیل قوانین اعراب واشتقاق دامن عزیمت بر زد ودر حوزه شیخ ابو اسحق ابراهیم بن عقیل
خشنی بن محمد القرشی که ویرا اکبر نحوی کفتندی درآمد واساس عربیت نزد او محکم ساخت وقواعد اصول فقه در خدمت قاضی
ابو الطیب طبری وشیخ ابو الحسین محاملی وجمعی دیکر استوار نمود ودر سنه چهارصد وسه که از مدت عمرش یازده سال
پیش نکذشته بود باکتساب فن حدیث وخبر واقتباس انوار سنت واثر همت کماشت حلاوت آن صناعت شریف چنان
با مذاق طبعش موافق آمد که در تحصیل آن لذت هر آسایش از یاد ببرد وتمام وقت خود در استملاء احادیث وآثار وحفظ اسانید
ومتون مستغرق ساخت چنانکه اکر برای انجام حاجتی واصلاح امری از مجلس علم بیرون شدی از کثرت شوق وفرط ولع
جزوی از احادیث با خود حمل داده در اثناء طریق بمطالعت وحفظ آن اشتغال نمودی شیخ جمال الدین ابو الفرج بن
جوزی در کتاب منتظم کوید پس از آنکه ابو بکر خطیب مدتی از حفاظ ومحدثین بغداد فنون آثار وانواع سنن فراکرفت
واز فوائد افاضات علماء وامثال مستغنی کشت برای تکمیل مقصود از بغداد مسافرت نموده ودر هر دیار محدثی نشان جست
در عزم حضورش درنک نیاورد ودر هر شهر نام شیخی شنید بدرس افادتش تند بشتافت ومدتی در بصره بسر برد

و روزگاری در نیشابور مقام گزید و چندی در اصفهان توقف نمود تا از طرق اجازات مشایخ و سلسلهٔ اسانید اسانید قواعد
روایات خود سخت محکم ساخت آنگاه به بغداد معاودت کرد و با دوستان دیرین تاکید مودت و تجدید عهد نمود و با اقارب
و خویشاوندان وظائف صلهٔ ارحام انجام داد و دیگر باره بار ارتحال بربست و بر راحلهٔ سفر برنشست و راه شامات پیش گرفت
زمانی در قصبهٔ دمشق و اوانی در بلدهٔ صور مقیم گشت از عمر نسوی نقل است که گفت در جامع صور نزدیک ابوبکر خطیب حاضر بودم
مردی علوی بر او داخل شد که مقداری از دینار در آستین جامهٔ خود فراهم داشت و گفت یا ابابکر فلان مرد محتشم از اعیان
بلد تو را سلام رساند و گوید که این وجه محقر در اصلاح پریشانی خویش مصروف دار ابوبکر گفت مرا با این دنانیر حاجت
نیست علوی گفت شاید این مال قلیل پنداشتی آنگاه برخاسته آستین بجانب سجاده ابوبکر بیفشاند و دینارها در سجاده دی
بریخت و گفت این سیصد دینار است بردار و در مهمات خود بکار بر ابوبکر از مشاهدت آن عمل سخت برآشفت
و از شدت غضب آثار حمرت بر گونه‌اش نمودار شد از جای برجسته گوشهٔ سجاده بگرفت و حرکت داد تمام آن
سیصد دینار پراکنده ساخت و از مسجد بیرون شتافت تنوخی گوید علوی را از انفعال اشتغال بهر سید و انهای
دنانیر از شکافهای حصیر برچید و مراجعت کرد آنروز در ابوبکر چنان استغناء طبع و عزت نفسی مشاهدت کردم که
تا حال در احدی نیافته‌ام و در مرد علوی باندازهٔ خذلان و خجلتی نگریستم که تا کنون در هیچکس ندیده‌ام مع القصه
ابوبکر در مدت اقامت صور گاه گاه بزیارت بیت المقدس و بر وظایف عبادات و آداب ادعیه قیام مینمود و پس از
انجام اعمال بلدهٔ صور معاودت میجست زمانیکه در آن مملکت توقف میداشت قافلهٔ حاج بدانجا عبور نمود ابوبکر را
هوای زیارت بیت الله در سر افتاده احرام حرم بربست و بسعادت آن موهبت عظمی مرزوق گشت چون از تکالیف
مقرر و مناسک معهود فراغت یافت روزی بکنار چاه زمزم گذر کرد و از حدیث مبارک نبوی بیاد آورد
ماءُ زَمزَمَ لِما شُرِبَ لَهُ یعنی آب زمزم برای هر حاجتی است که بنیت آن آشامیده گردد پس یکدو کف
از آن آب بیاشامید و سه حاجت از درگاه رب العزه مسئلت نمود نخست آنکه تاریخ بغداد جمع کرده آن را در
دار السلام رواج دهد دوم آنکه در جامع منصور املاء احادیث کند و درس اخبار گوید سیم آنکه پس از وفات در تربت
بشر حافی مدفون گردد و بسعادت جوار آن مزار و برا مرزوق افتد قضارا هر یک از این سه حاجت باجابت مقرون
گشت چنانکه بهر یک در مقام خود اشارت رود در آنسال ابو عبد الله محمد بن سلامهٔ محدث بزیارت آمده بود ابوبکر
از آن خبر آگاه شده وجود آن استاد مغتنم شمرد و بحضورش فائز گشته خواستار املاء حدیث شد ابو عبد الله برخی
از اخبار شرع و آثار رسول برای او قرائت کرد و در روایت آنها ویرا اجازت بخشید هم در مکهٔ معظمه بر ام الکرام کریمه
بنت احمد بن محمد بن ابی حاتم مروزی که مجاورت حرم الهی اختیار نموده بود صحیح محمد بن اسمعیل بخاری قرائت کرد چون
مراتب تحصیل تکمیل نمود بوطن مألوف که دار الخلافه بغداد بود مراجعت کرد و در آنوقت خاطرش از علم حدیث موج میزد و در
میان جماعت محدثین کس همآورد او نمی‌شد چنانکه از ابن ماکولا منقول است که بغدادیین را پس از دارقطنی مانند
ابوبکر خطیب محدثی نیامد از قبیل ابن ماکولا بسیاری از علمای جمهور ابوبکر را مدح کرده‌اند ولی از محدثین و فقهاء خاصه

و برخی از مورخین عامه در حق او کلمات او قدح و تعریض بنظر رسیده چنانکه سید رضی الدین محمد بن طاوس که از موثقین امامیه است
گفته ابوبکر خطیب از موالات اولاد رسول هیچ نصیب نداشت بلکه بغض و عداوت اولی القربی در خاطرش نهفته بود و جمال الدین
ابو الفرج ابن جوزی در تاریخ منتظم گوید ابوبکر در بدایت حال طریقهٔ احمد بن حنبل اختیار کرد ولی از آنجائیکه بار باب بدعت میلی
در باطن بظهور میرسانید و از اصحاب او صدمات بسیار و زحمات فراوان میدید روی عقیدت از آن طریقت بتافت
و مذهب شافعیه گرفت و در طی تصانیف خود در حق حنبلیان داد تعصب بداد و شعار انصاف از دست بگذاشت
چنانکه در ترجمهٔ احمد بن حنبل ویرا بسید المحدثین وصف کرده ولی از محمد بن ادریس شافعی بتاج الفقهاء عبارت آورده
در بارهٔ احمد از القاب فقیه هیچ یاد ننموده و هر یک از مشاهیر اصحاب و معارف اتباع ویرا مانند مهنا بن یحیی و ابو الحسن
تیمی و ابو عبد الله بن بطه و ابو علی بن المذاهب بموجبات طعن و تشنیعی متهم ساخته همانا او را دو عیب بود فاحش که هردو
از اهل علم و رواة حدیث بس ناپسند است یکی آنکه بر عادت عوام محدثین در جرح و تعدیل رجال بتقریبات موهون
و اعتبارات ضعیف تمسک جستی و دیگر آنکه رونق بازار احمد بن حنبل و رواج مذهب او زیاده مکروه داشتی و در جرح
عدول اصحاب و قدح ثقات تلامیذ وی از حد اعتدال تعدی نمودی از اسمعیل بن ابو الفضل طوسی که محدثی صدوق
و ثقه بود شنیدم که گفتی در سلسلهٔ حفاظ حدیث من سه کس را زیاده دشمن دارم که مردی بس شدید التعصب و قلیل الانصاف
بودند یکی ابو عبد الله الحاکم و دیگر ابو نعیم اصفهانی و سیمین ابوبکر خطیب است حافظ اسمعیل در این سخن حق بصیرت ادا نمود
چه ابو عبد الله الحاکم مردی شیعی ظاهر التشیع بود و ابو نعیم و ابوبکر متکلمین اشاعره را سخت مبغوض داشتندی انتهی
خطیب در زمان اقامت دار الخلافه کتاب تاریخ بغداد که تصنیفی است نامدار در ده مجلد بپرداخت آنگاه آلی آمال آن
هدف گرانبار در طبق افادت نهاده بمسامع ساکنان آن مملکت تقدیم نمود تا آنکه جمیع مطویات آن مجموع سودمند مانند مرویات
آن محدث بیمانند در آن بلد انتشار یافت و آنچه معمول دیرین و آرزوی قدیم وی بود از رواج و اشتهار آن کتاب
بحصول پیوست آن تاریخ مشتمل است بر ترجمهٔ احوال علماء بغداد و تمام طبقات فقهاء و سلسلهٔ رجال حدیث و خداوندان فنون
ادب و ارباب انواع کمال که در آنخاک نمایش یافته‌اند و یا از مردم دیگر بلاد در آنجا رفته‌اند نام و نسب و نوادر کتب
و اسانید و تلامیذ جمیع را من زمان بدو الاسلام الی اوان ختم آنکتاب بسلک بیان کشیده آن تصنیف بدیع چنان در
قلوب افاضل مکانت قبول یافت که مانند ابو سعید سمعانی و محب الدین بن نجار و دیگران بر آن ذیلها نگاشتند و مجلدات
افزودند و تراجم علماء دیگر سنوات بر اسلوب خطیب ترتیب داده بدان تاریخ ملحق ساختند یاقوت حموی گوید وقتی
خطیب را جزوی از مسموعات و مرویات القائم بامر الله عباسی که خلیفهٔ عهد بود بدست افتاد پس از مطالعت آن اراده داشت
بدرب خلافت شتافت و دخول بارخواست و گفت در حضرت خلیفه معروضه آید که ابوبکر باستان معلی حاضر آمده خواهد تا
جزوی از علم حدیث بر امیر المومنین قرائت کند چون این خبر بسمع قائم رسید گفت ابوبکر در نقل حدیث و روایت اخبار
الیوم در عراق و شام بلکه در تمامت بلاد اسلام نظیر ندارد و هرگز ویرا بسماع مفردات و قرائت مسموعات من حاجت نیست
همانا حاجتی دارد جداگانه که بیرون اینگونه اندیشه‌هاست گوئید خلیفه ترا پیغام رساند و گوید آنچه در مکنون سینه مستور نمود

مکشوف دارد که مأمولست بی توسط وسائل قرین قبول است ابوبکر همینکه این سخن شنید گفت آدمی مرا از ترتیب این مقدمات
نتیجه دیگر منظور نبود عمری دراز در اکتساب فنون احادیث بسر برده ام و از آن صناعت شریف بسی فوائد غیر معدود
و شوارد غیر مجموع از السنه مشایخ و افواه اساتید فراهم نموده ام از تربیت نظر و توجه خاطر امیر المؤمنین استمداد می کنم
تا اینهمه رنج بیهوده نگذارد و در ترویج و تأیید من عنایتی مبذول دارد و رخصت دهد که در جامع منصور مجلس علمی منعقد سازم
و نشر اخبار بپردازم چون مراتب بموقف عرض برداشتند مسئول آن محدث بیعدیل بعز اجابت مقرون افتاد
پس ابوبکر در آن جامع عظیم محفل علم بیاراست و بساط تدریس بگسترد و منبر افادت بنهاد و بر عرشه افاضت قرار گرفت
هم استجابت این حاجت که یکی از مأمولات سه گانه او بود بظهور رسید ابوبکر در دار الخلافه منصب خطابت یافت در ایام
و جمعات قرائت خطب بر عهده او حوالت رفت گویند تفویض این منصب را سبب آن شد که او را با وزیر رئیس الرؤسا
علی بن حسین بن محمد که بابن مسلمه معروف است ابواب مخالطت مفتوح گشت و در حضرت رئیس الرؤسا مکانت و تقربی
تمام یافت و چندان محل اعتماد و وثوق آمد که وزیر به حفاظ و قصاصین مقرر داشت که احادیث نبویه را بر نظر ابوبکر
عرضه دارند هر حدیث که او اسناد و روایتش تصحیح نماید بر ملا حکایت کنند و آنچه را مردود و مجروح شمارد از نقل و قصه آن
خاموش نشینند اتفاق را در آن ایام مردی از یهود بحضور وزیر درآمد و مکتوبی ابراز نمود که در خصوص اسقاط جزیه
از جهودان خیبر شرحی از حضرت رسول و صنادید اصحاب در آن مسطور بود و دعوی نمود که این عهدیست از رسول الله
که پس از انجام غزوه خیبر بر ساکنان آن قلاع و یهودان آن حصون رحمت آورده و ایشان را بدین موهبت خاص امتیاز بخشیده
و از مقربان بارگاه رسالت و حاضران رکاب همایون جمعی را بدین معنی گواه گرفته که هر یک شهادت خویش بدست خود
ثبت نموده اند و خاتم نهاده اند اینک این ارقام عالیه از رشحات اقلام علی بن ابیطالب است و این خطوط دیگر از
دیگر یاران رسول باشد وزیر از شنیدن آن دعوی و دیدن آن وثیقه عظیم در حیرت شد و حل این عقده برای ابوبکر باز
گذارد و در اعتبار ورقه و صحت واقعه از او استفتا کرد ابوبکر لختی در خطوط و خواتم آن مکتوب غور نمود و زمانی در فکر
و تأمل فرو شد آنگاه سر برداشت و گفت روزگار اقبال رئیس الرؤسا مستدام باد این مرد بدگوهر در جعل این قرطاس
طریق تدلیس و التباس پیموده بر رسول و اصحاب از در تزویر و مکر بهتان آورده از همین شهود که نام گرامی ایشان در
این مکتوب ثبت افتاده دو گواه عادل بر وضع و جعل آن شهادت دهند نخست معاویة بن ابی سفیان و دیگر سعد بن معاذ
اما شهادت معاویه از آن راه است که غزای خیبر در سال هفتم هجرت واقع شد و او در تاریخ آن جهاد هنوز بر آئین شرک
باقی بود و در عام فتح مکه که سال هشتم هجری است بسعادت اسلام فائز گشت و اما شهادت سعد از آن روی باشد که او
در ایام احزاب که آنرا غزوة الخندق گویند وفات یافت و آن واقعه در سال پنجم هجری اتفاق افتاد پس در سال فتح خیبر
این دو کس هیچیک ملازم موکب نبوی نبودند و اینک نام هر دو در سلک شهود این ورقه منظوم است وزیر همینکه
این تقریر شنید خاطر گرفته اش مانند غنچه بشکفت و گفت آفرینها بر تو باد ای ابابکر و علیک عین الله مرا از این تهمت ناگهانی
خلاص دادی و حیلت این مخذول بنهاد از من کفایت کردی رئیس الرؤسا از آن پس بر مراتب قرب و مقامات انس وی بیفزود

ذوی

تا رفته رفته منشور خطابت دار السلام بنام او صادر نمود و از اینجا بلقب خطیبی اشتهار یافت آورده اند که او از مستفیدین
و شاگردان خویش زیاده رعایتی میکرد و هر یک را مدد معاش و تدارکات تحصیل در خفا میرسانید از ابو زکریا
لغوی تبریزی نقل است که در زمان انتشار فضل و اشتهار علم ابوبکر بدار السلام داخل شدم و بدرس وی درآمدم چون
حضور مجلس را باندیشه تکمیل و رای استفادت که مرا در خاطر بود موافق یافتم دامن خطیب از دست نگذاشتم و از
درسش پا نکشیدم هر بامداد در جمیع گروهی از ارباب اشتغال و طالبان کمال ملازم باب وی بودم و از تربیت
بهره ها یافتم و نکته ها اندوختم مرا در آنوقت در مناره جامع بغداد منزل بود روزی در گوشه وثاق خود خزیده بودم و در کار
مطالعت بر کتاب داشتم که ناگاه دیدم حضرت استاد بمنزل من قدم نهاد برجستم و تکریم کردم و شرط پذیرائی بجای
آوردم همینکه قرار گرفت گفت من زیارت ترا همواره مشتاق بودم و بر ملاقات پیوسته عزیمت می گماشتم ولی انواع
عوائق پیش می آمد و از این فیض واپس میماندم آنگاه از هر جا سخن راندیم تا رشته کلام بدینمقام کشید که خطیب گفت
تحفه برادران و هدیه دوستاران در لسان شارع مقدس بسی ممدوح و مندوب آمده روایات نبویه و کلمات حکمای
در آن باب بر سبیل تواتر و استفاضت وارد شده من امتثال آن احادیث و آثار را قلیل تحفه برای تو هدیه آورده ام
تا آنرا در بهای قلم مصروف داری این بگفت و کاغذی پیچیده نزدیک من نهاد و از مجلس بیرون شد چون کاغذ بگشودم
پانصد درهم در میان آن موجود یافتم ابو زکریا گوید هم ابوبکر وقتی بر سیاق سابق بوثاق من درآمد و بگاه خروج
دنانیر چند معادل آن دراهم بر بساط من نهاده گفت بدین وجه محقر کاغذی برای ثبت احادیث و ضبط اخبار فراهم کن
خطیب را از صناعت نظم و استقامت طبع نصیبی وافر بود و در ترکیب الفاظ و تلفیق معانی قدرتی کامل داشت

این اشعار نغز و ابیات عذب از نتایج خاطر اوست

لعمرك ما شجانی رسم دار — وقفت به ولا ذکر المغانی
ولا اثر الخیام اراق دمعی — لاجل تذکری عهد الغوانی
ولا ملك الهوی یوما قیادی — ولا عاصیته فثنی عنانی
عرفت فعاله بذوی التصابی — وما یلقون من ذل الهوان
فلم اطمعه فی وکم قتیل — له فی الناس ما یحصی وعانی
طلبت اخا صحیح الود محضا — سلیم الغیب مأمون اللسان
فلم اعرف من الاخوان الا — نفاقا فی التباعد والتدانی
وعالم دهرنا لاخیر فیه — تری صورا تروق بلا معانی
ووصف جمیعهم هذا فما ان — اقول سوی فلان او فلان

یعنی بجان تو سوگند که من تا کنون دل بدام عشق نیفکندم و از دیدن آثار و دیار و یاد آوردن کوی یاری اندوهگین نگشته ام
و بیاد روزگار وصالی بر نشانه خیام دوستی نگریسته ام و هیچگاه فرمانگذار ملک عشق زمام اختیار مرا مالک نیامده و هر دم

از راه عصیان با من درانداخت عنان ثبات خاطرم تافتن نتوانست چون کردار و رفتار آن ورطه شیفتگی بنگریستم و از آن جماعت
برگشتگان بسیار و خستگان بشمار گذر کردم اندیشه هوا بخویشتن راه ندادم و عشق را طمع از خود بریدم و در میان طبقات مردمان
دوستی خالص طلب کردم که او را مجتبی از نقش دواعی و عیوب پیراسته و لسانی بطراز امانت و صدق آراسته باشد بسیار جستم
و کم یافتم چه هر کس دعوی اخوت نمود همینکه با دیده اعتبار در و تأمل کردم در دور و نزدیکش منافق یافتم علماء عصر و پیشوایان مردم را
بچشم حقیقت بنگریستم نشان خوبی و ورزیدی در هیچکدام ندیدم هر یک صورتی بدون معنی و ظاهری برخلاف باطن بنظر رسید ناچار را
بدین منوال وصف حال کنم و بر هیچیک اتکا نیارم و کسی را شایسته استثنا ندانم هم از اشعار اوست که در انقلابات دهر
و تلونات زمانه گفته

لا تغبطنّ اخا الدنیا وزخرفها — ولا للذة وقت عجّلت فرحا
فالدهر اسرع شیء فی تقلّبه — وفعله بیّن للخلق قد وضحا
کم شارب عسلا فیه منیّته — وکم تقلّد سیفا من به ذبحا

یعنی زنهار بر اهل دنیا و خداوندان ثروت بدین زینت عاریت و زخارف چند روزه غبطه میاور و باین لذت اندک و سرور
عاجل رشک مبر که گردون را شعبده‌های گوناگون و نیرنگهای رنگارنگ بسیار است و تقلبات سرای سپنجی از دیده ارباب نظر
پوشیده و مستور نیست چه بسیار کس را شربت انگبینی نوشانید که زهر هلاکش در او آمیخته و چه بسیار بهادر را علاقه شمشیری حمایل ساخت
که هم سرش بدان بریده گشت مع الجمله زمانی که نیران فتنه ابو الحارث بساسیری در دار السلام بغداد آغاز اشتعال داشت
بنهاد ابوبکر خطیب از دود آن آتش جهانسوز در بغداد زیستن نتوانست و خود را برای العین اسیر دست هلاک بنگریست لاجرم
آهنگ فرار اختیار نمود و از دیار کهن و موطن دیرین دست بکشید و پای در پیغوله گمنامی نهاده خود را در زوایا و خفایای دیگر بلاد
متواری ساخت و از آن گیر و دار و سیاسات ناهنجار که سایر علما و همکیشان او بدانها گرفتار گشتند نجات یافت توضیح این
اجمال را رمزی از آن آشوب عظیم که از عجایب وقایع روزگار است شرح دهیم و خلاصه آن واقعه را بین الاختصار و الاطناب ضمیمه این کتاب
مستطاب داریم که در تراجم دیگر علما نیز مانند شیخ ابوجعفر طوسی و ابوعبدالله بن جلاب و قاضی القضات دامغانی و غیرهم از
آن داستان گزیر نیست همانا ابوالحارث ارسلان بساسیری مملوک سوداگری بود از ترکان فسای فارس او را بهاء الدوله بن
عضد الدوله دیلمی ابتیاع نموده در سلک غلامان زرخریدش منظوم داشت چون آثار نبالت و علائم جلادت از وجنات
احوال او هویدا بود ملوک بنی بویه در تربیت و تکمیل وی هرگونه عنایت و اهتمام مبذول داشتند تا آنکه بر حسب قابلیت سرشت
و استعداد نهاد در سیاسات ملکی و تدابیر لشکرکشی بمقامی رسید که یکی از اکابر امرا و سرهنگان دار الخلافه محسوب گشت و از علو همت
و فرط احتشام محسود اشراف گردید علی بن حسین بن محمد که او را ابن المسلمه گفتندی و از دیوان خلافت لقب رئیس الرؤسائی داشت
و منصب وزارت القائم بامر الله چنانکه در خلال این شرح احوال اشارت رفت بدو مخصوص بود بر ابهت و شوکت بساسیری
رشک برد و در میان وزیر و امیر غبار وحشت و نفور بالا گرفت تا رفته رفته کار بجایی کشید که بساسیری سر خودسری برداشت
و پیمان طاعت خلیفه بشکست و از بغداد بسواد گریخت و بر آیین خارجیان آتش فساد بیفروخت و بسیار قریها بسوخت

و زاوان و دستها برید هرچند قائم بامرالله استمالت کرد و تسکین نمود مفید نیفتاده همی در طغیان و عصیان مبالغت کرد
تا آنکه لشکرها بیفزود و کشورها بگشود و رایت امارت چنان برافراشت که بر رؤس منابر عراق و غیر آن پس از القاب خلیفه
نام او مذکور میگشت خلیفه در قلع و قمع وی یکباره از عساکر عرب مأیوس گردیده و بناچار دفع او را از سلطان طغرل
بیک سلجوقی خواستار شد سلطان بموجب فرمان روی ببغداد نهاد چون این خبر بسمع بساسیری رسید سخت بر خود بترسید
و چنان اندیشید که مهم او بی توسل بپادشاهی ذی شوکت و سلطانی قوی دست منتشی نگردد لاجرم بقصد طاعت
مستنصر بالله علوی از ملک عراق متوجه دیار مصر شد و در ارض رحبه اقامت گزید مکنون ضمیر در مکتوبی درج نموده
بجانب مستنصر ارسال کرد مستنصر از این معنی خوشوقت شده منشور ایالت رحبه و طغراء نیابت خویش با خلعتی فاخر برای
او فرستاد و او را بنوید امداد دلخوش ساخت و باستیصال عباسیان تحریض نمود از آنسوی طغرلبک با عدت و عددی
وافر بدار الخلافه درآمده جانب شرقی را مضرب خیام ساخت و خطیب در جمعه اول بعد از ستایش خلیفه طغرلبک را ثنا گفت
و بعد از وی ملک رحیم را که واپسین حکمرانی از بویهیان بود نام برد قضارا در آن ایام مابین اوباش بغداد و ترکمانان سلجوقیه
بوجهی که در کتب تواریخ مشروح است جنگی عظیم درپیوست و از لشکریان سلطان جماعتی مقتول و کثیری منهوب گشت
و بسیاری از اردوی وی بتاراج رفت و او خود چنان گمان کرد که اینهمه شورش و فساد بتحریک و اشاره ملک رحیم است
و از این روی بر قتل و غارت دیالمه فرمان داد و ملک رحیم را از خلیفه طلب کرد خلیفه هرچند رسل و رسائل در میان انداخت
و بیگناهی و برائت ذمت ملک رحیم اظهار داشت مفید نیفتاد لاجرم ملک رحیم را با کسان خود همراه ساخته نزد طغرلبک
فرستاد همینکه چشم ترکمانان بایشان افتاد دست غارت و نهب دراز کرده رسول خلیفه و ملک رحیم و همراهان او را
یکباره تاراج کردند و طغرلبک حکم نمود تا ملک رحیم را در حبس نگاه داشتند و کوکب دولت دیالمه بتمامی در غروب رفت
و دست تعدی باموال و اثقال اتراک بگشودند رئیس الرؤسا که در مذهب تسنن بسیار تعصب مینمود و در این باب
برخلاف عمید الملک کندری وزیر طغرلبک میرفت همینکه رایت دولت دیالمه را که شیعه آل رسول بودند سرنگون دید
و دولت سلجوقیه را بس قوی حال یافت فرصت غنیمت شمرده عوام و اراذل اهل سنت را بتاراج مردم کرخ
که تماما بر مذهب امامیه میرفتند ترغیب نمود و علمهای سبز که شعار دیالمه بود از محله کرخ برکند و نصب رایات سیاه
فرمان داد و کلمه حی علی خیر العمل را که شیعیان در نماز صبح میگفتند بعبارت الصلوة خیر من النوم مبدل ساخت
و در جمیع مساجد و مشاهد آن جماعت که بطراز محمد و علی خیر البشر من رضی فقد شکر و من ابی فقد کفر مطرز بود این سطور بسترد
و جماعتی از قصه خوانان و مداحان را امر کرد که بسر کوچهای کرخ فضائل خلفاء ثلثه باواز بلند بخوانند و این معنی تا مدتی
در آن محل بوقوع پیوسته بود مع القصه در قلع و قمع فرقه اثنا عشریه که از ابتداء سلطنت بنی بویه در دیار عرب و سایر بلاد
استیلا داشتند عزیمت گماشت خصوصا درباره متوطنان کرخ اهتمامی شدید آورد که همواره بر وی تسلط داشتند و در دیگر
وقایع و فتن که در میان شیعه و سنی می افتاد ایشان را آزار بسیار میرسانیدند چنانکه ابوعبدالله بن جلاب را که از کبار علماء امامیه بود
در محله کرخ در باب الطاق ای بشت مقتول ساخت و در خانه شیخ ابوجعفر طوسی صاحب تهذیب و استبصار که در آن

فتنه عظمی راه فرار پیش گرفت و بجانب جزائر رفت آتش در انداخت و تمامی کتب وی بسوخت و کرسی تدریس آنفقیه را که بوقت تعلیم
و افاضت بر آن قرار میگرفت بسوزانید و بر اینجمله قناعت نکرده پای تجبر و تجری بدان پایه رسانید که دست نهب و غارت بمشهد امام موسی
و محمد جواد علیهما السلام گشود و پس از تاراج آتش در آن روضه مقدسه برافروخت و قبور جمعی از بنی بویه و وزراء آن سلسله و قبور
چند کس از آل عباس مانند جعفر بن منصور و محمد امین و مادرش زبیده و بسوخت و در مقابل این حرکات عوام شیعه نیز در هر جا بر مدفنی
از قبور ائمه و مقتدایان ایشان دست یافتند بسوزانیدند و زیره بکوهسر را بر اینهمه افعال شنیع و اعمال قبیح شعله کین افسرده نگشت
و چنان سگالید که تربت مبارک کاظمین سلام الله علیهما نبش کرده بدن مطهر آن دو امام را بیرون آورده آنچه مقتضای رای سقیم
و عقل ناقص خود و اندرفتار کند ولی خداوند قهار چنان خصم دیرینش بساسیری را بدو مسلط ساخت که سزای آن اندیشه زشت و کیفر
دیگر کردارهای شنیعش هم بدین سرای دریافت چه در این میانه ابراهیم ینال برادر سلطان طغرل بک راه طغیان گرفت و سلطان
از پی دفع وی ملک عراق را بگذاشته جانب همدان رفت بساسیری ناگاه در بغداد درآمد و خلیفه بقریش بن بدران که در دولت
منتصر علوی با بساسیری همداستان بود پناه برد و رئیس الرؤسا با قبح وجوه اسیر و گرفتار گشت همینکه چشم بساسیری بدو افتاد
مرحبا بمدمر الدولة ومهلك الامم ومخرب البلاد ومبيد العباد رئیس الرؤسا گفت ايها الامير اذا ملكت فاسجح و این سخن
از امثال عرب است یعنی چون بر خصم چیره شدی او را ببخشای و از عصیانش درگذر بساسیری گفت چرا خود بموجب این کلام
رفتار نکردی و بروزی که بر من غالب و قاهر بودی خانهای من بسوختی و اموالم غارت کردی و حریمم از پرده درکشیدی با آنکه تو یکی
از ارباب قلم و اهل دین و عدالت بشمار میرفتی من که مردی از خداوندان شمشیر و ترکی خون آشام باشم چگونه عفو کنم و از آنچه کردی
چشم بپوشم پس فرمان داد تا او را تازیانه بسیار بکوفتند و بعذابهای گوناگون آزار دادند آنگاه اهالی کرخ را احضار داشته
گفت از آنکه شما همواره از این دشمن اهل بیت رسول و خصم خاندان عصمت انواع اذیت و اهانت میبافتید او را بشما سپارم
تا آنگاه که یرلیغ خلیفه علوی در باب وی در رسد پس حکم داد تا دار الخلافه را تاراج کردند و چندان نفایس از جواهر
آبدار و اثواب فاخر و اوانی زرین و ظروف سیمین بیرون آوردند که محاسب وهم از احصاء آن بعجز معترف بود و چون روزی چند
چند بگذشت برحسب حکم بساسیری رئیس الرؤسا را از حبس بیرون آورده بر زی مسخرگان جبه پشمینی بر قامتش راست کردند
و کلاه بدسرخی بر سرش نهاده و از گونه بر شتری بنشانیدند و در جمیع کوی و برزن بغداد گردانیدند همینکه بمحله کرخش
عبور دادند مردم آنجا بپاداش آن آزار و ایذا که از وی کشیده بودند خیو در رویش می افکندند و هر گونه فحش و دشنام لب
می گشودند و او در خلال این احوال آیه قل اللهم مالك الملك تؤتي الملك من تشاء الی آخر الآیه همی تلاوت می کرد
چون از گردانیدنش فارغ شدند بساسیری حکم نمود تا پوست گاوی بر وی بپوشانیدند چنانکه شاخهای گاو بر دو طرف سرویرا
نمودار بود و بدانحالش بدار کشیدند مدتی معتد به ببالای دار زنده بود و حرکات مضطربانه میکرد تا از جسمش مفارقت نمود
و آن آرزوهای زشت بگور برد آنگاه بساسیری هرگونه شکنج و رنج و هر قسم عقاب و عذاب درباره علماء و قضاة دار السلام
بکار برد قاضی القضاة ابوعبدالله دامغانی را به هزار دینار زر مصادره نمود و از او برای مستنصر بالله علوی بیعت
گرفت و هم با جمعی دیگر از اعیان فقهاء و ارکان اشراف مانند ابومنصور بن یوسف و ابوالحسین بن الغریق و گروهی از وجوه

علویین همساز و با عباسیین عقیدت مستقر استوار ساخت چون ابوبکر خطیب از بیم شمشیر فرار نموده بود بدو دست نیافت و او در آن فتنه
عظمی از بغداد بشام گریخت و چندی در دمشق اقامت جست و از آن پس ببلده صور انتقال کرد و از آنجا بطرابلس رفت و از طرابلس جانب
حلب گرفت و از آنجا دیگر باره ببغداد مراجعت نمود و از تاریخ خروج بساسیری از بغداد و ورود خطیب بدانجا دوازده سال
گذشته بود از آنکه بساسیری چنانکه شیخ عز الدین بن اثیر الجزری در کامل التواریخ آورده در چهارصد و پنجاه وارد بغداد شد
و هم در آنسال از بغداد بیرون رفته بجانب شام شتافت در اثناء راه ناگاه خمارتکین طغرائی و سرایا بن منیع خفاجی با قومی
از اهل نجدت در رسیدند و بساسیری را بعد از حملات عظیم بگرفته سرش برداشتند و بسلطان فرستادند و ابوالفتح بن ورام را
با سه فرزند نور الدوله که از امراء وی بودند اسیر نمودند و ورود ابوبکر خطیب بدار السلام چنانکه شیخ جمال الدین بن جوزی
در تاریخ منتظم آورده در چهارصد و شصت و دو بود و در این دوازده سال از همان فرار در اکناف مدن و اطراف بلدان
بگذرانید و پس از مراجعت بغداد یکسال بیش زنده نماند در منتصف شهر رمضان از سال چهارصد و شصت و سه رنجور گشت
و زیاده برگزیده روزی بیمار ماند چون املاک بسیار و ثروت فراوان داشت و او را هیچ عقب و نسلی نبود که پس از وی آن ثروت و املاک را
بارث برد لاجرم در مرض موت بموقف خلافت عریضه کرد که یا امیر المؤمنین ترا دولت زندگانی پاینده باد همانا ساعت رفتن
من نزدیک شده و منشور عزل عمر از صفحه حال خویش همیخوانم در مدت حیات بسیار تلاش کردم و زیاد تکاپوی نمودم و مشتی از حطام زخرف
بیندوختم اینک نام خود را در دایره گذشتگان می بینم حالی دارم بس مشوش و حالتی زیاده پریشان از آنکه بوقت رحیل نه مرا
فرزندی بود و مانی باقی مانده و نه تباری بر بالین حاضر باشد و از ایراد جمیع میراث و ترکه من بچنگ گماشتگان خلافت رود و در خزینه
بیت المال مسلمین درآید از گوهر پاک خلیفه تمنی رود که اینخادم احادیث نبوی را رخصت بخشد تا تمام اموال را در حیات خود بطور
دلخواه در مر وجوه بر و در مصارف خیر تقسیم کند و بدان طرق که ویرا منظور است تسهیم نماید خلیفه مکتوب او قرائت نمود
و بر طبق مقصودش توقیع کرد که میراث خود در هر راه که خواهی پراکنده کن پس ابوبکر تمام اموال و اثقال بر فقهاء و اصحاب
حدیث متفرق ساخت و جمیع کتب خود بر مسلمین وقف نمود و تولیت آنها با ابوالفضل بن خیرون تفویض کرد و وصیت نمود
که ویرا در جوار مزار بشر حافی بخاک سپارند پس در روز دوشنبه بیست و هفتم شهر ذی الحجه آنسال وفات یافت ابن خلکان گوید
زیاده محل شگفت و حیرتست که ابوبکر خطیب صاحب تاریخ در زمان خود حافظ مشرق بود و ابن عبد البر صاحب کتاب استیعاب
حافظ مغرب اتفاقا هر دو حافظ در یکسال وفات نمودند بالجمله جنازه خطیب از منزلیکه در قرب مدرسه نظامیه داشت حمل دادند
برحالتی که از فقهاء و اصحاب حدیث و عامه خلق انبوهی عظیم در تشییعش ازدحام نموده بودند و از کسانی که جنازه او بر دوش میکشیدند
یکی ابواسحق شیرازی بود و در پیشاپیش جماعتی آواز برداشته بدینعبارت ندا میدادند که هذا الذي كان يذب عن حديث
رسول الله هذا الذي كان ينفي الكذب عن حديث رسول الله یعنی این است
آنکس که حادثه وضع و جعل از احادیث رسول دفع میداد و صافی آثار نبوی از درد اکاذیب و اختلاط حفظ میکرد مع القصه
جنازه را از کرخ عبور داده در جامع منصور بر زمین نهادند قاضی ابوالحسین مهتدی بروی نماز گذارد و از آنجا بباب الحرب
نقل دادند اتفاقا احمد بن علی طرثیثی باشد تقرب بمدفن بشر قبری برای خود حفر نموده بود و علی الدوام هفتی یکبار در کنار آن قبر ختم

خلاوت قرآن می نمود خواستند نعش خطیب را در آن قبر پرداخته دفن نمایند احمد زیاده ابتسام جست و گفت اینموضع را از روزگاری دیر باز برای خود مهیا ساخته ام و سالهای دراز کلام الله مجید در آن ختم نموده ام هرگز بدفن کسی در آن رضا ندهم ابو البرکات اسمعیل بن ابو سعید صوفی گوید چون اینخبر بسمع پدرم ابو سعید رسید احمد را بخواند و باوی گفت ای شیخ اگر علی الفرض بشر خود در حیات بودی و با ابو بکر خطیب براو داخل میشدید آیا کدام یک از شما تقدم جستید با بشر همدوش نشستی احمد گفت حاشا که من در مجلس بشر بالاتر از ابو بکر نشستمی و بمقام بشر از خطیب نزدیکتر جای گزیدمی ابو سعید گفت ای احمد مگر ندانی که اولیا را عهد حیات با حال ممات یکسانست همان شرط حرمت و پاس ادب که بوقت حیات آن دو شیخ بر خود لازم دانی هم اکنون باید بر حسب عقیدت منظور داری اسمعیل گفت این سخن در خاطر احمد زیاده مؤثر افتاد و مسئول آنقوم اجابت نمود پس خطیب را در آن تربت آماده دفن کردند و اجابت دعای دیگر از حاجات سه گانه او بظهور آمد بعضی از شعرا در وفات ابو بکر این شعر انشاد کرد

لازلت تدأب فی التاریخ مجتهدا ... حتی رایتک فی التاریخ مکتوبا

یعنی در فن تاریخ همی رنج بردی و پیوسته کوشش نمودی تا آنکه فوت خود در تاریخ مکتوب گشت و نامت در سلک وفیات منظوم آمد و او را بر قول ابن جوزی پنجاه و شش مصنف است که اسامی بسیاری از آنها شرح میرود کتاب تاریخ بغداد کتاب شرف اصحاب الحدیث کتاب جامع الاخلاق الراوی و آداب السامع کتاب الکفایة فی معرفة اصول علم الروایة کتاب المتفق والمفترق کتاب السابق واللاحق کتاب تلخیص المتشابه فی الرسم کتاب فی التلخیص کتاب فی الفصل والوصل کتاب المکمل فی بیان المهمل کتاب الفقیه والمتفقه کتاب الدلائل والشواهد علی صحة العمل بالیمین والشاهد کتاب غنیة المقتبس فی تمییز الملتبس کتاب الاسماء المبهمة کتاب الموضح اوهام الجمع والتفریق کتاب المؤتلف تکملة المختلف کتاب نهج الصواب فی ان التسمیة من حکم الکتاب الجهر بالبسملة کتاب رافع الارتیاب فی المقلوب من الاسماء والالقاب کتاب القنوت کتاب التبیین لاسماء المدلسین کتاب من وافق کنیته اسم ابیه کتاب من حدث فنسی کتاب روایة الآباء عن الابناء کتاب الرحلة کتاب الرواة عن مالک بن انس کتاب الاحتجاج للشافعی فیمن اسند الیه والرد علی الطاعنین بجهلهم علیه کتاب التفصیل لمبهم المراسیل کتاب اقتضاء العلم العمل کتاب القول فی علم النجوم کتاب روایات الصحابة والتابعین کتاب صلوة التسبیح کتاب مسند نعیم بن همام کتاب النهی عن صوم یوم الشک کتاب الاجازة للمعدوم والمجهول کتاب البخلاء کتاب روایات الستة من التابعین کتاب الطفیلیین کتاب التنبیه والتوقیف علی فضایل الخریف یاقوت حموی در ترجمه صور در ذیل احوال ابو عبد الله صوری که از شیوخ ابو بکر است گوید بعضی از علما را عقیدت آن است که چون صوری وفات یافت تمام کتب و مولفات او در نزد دخترش بود ابو بکر خطیب آن کتب را از دختر صوری بخرید و تمام مصنفات خود را از کتب صوری اخذ نمود الا کتاب تاریخ بغداد که مطاوی و مضامین آن بجمله از ابو بکر است و کس را هیچوجه در آن شرکت حاصل نیست

ابو الفرج النصرانی الطبیب الشامی

طبیبی ماهر و معالجی فائق بوده صاحب طبقات الاطبا او را در عداد اطبا شامیین معدود داشته و در زمره افاضل آن طبقه جلیله منظوم نموده چنانکه در ترجمه احوال وی نگاشته است کان طبیبا فاضلا بصناعة الطب

جید المعرفة لها حسن العلاج اعلی تمیزا فی زمانه نقل است در آنزمان که صلاح الدین یوسف بوزارت العاضد بالله علوی قیام داشت آن طبیب حاذق در قاهره معزیه بصناعات طبیه و معالجات مرضی اشتغال میورزید و از حسن حذاقت و جودت مهارت که در معالجات جمهور مرضی از وی بروز و ظهور نمود زیاده محل اعتماد عموم مردم گردید و حبیبی تام او را در رجوع بیماران پدید گشت یکچند بر نیامد در حضرت صلاح الدین نیز توسط جمعی از طرازمان پایه حذاقت و مایه مهارتش ظاهر و لایح گشت از آن پس بگاه عروض امراض و بروز سوء مزاج از وی استعلاج می نمود و در هنگام تندرستی بتدابیر حفظ صحت آن طبیب مطمئن و مستظهر بود و چون دست قضا بساط خلافت علویان را در نوردید و سلطان صلاح الدین در ممالک مصر و شام رایت حکمرانی برافراشت و بر مسند پادشاهی مستقل و مستقر گشت وی را طبیب مخصوص خویش کرده هر لحظه بر قدر و شانش می افزود و در اعزاز و اکرامش مبالغت مینمود بحدیکه در مجالس انس برتبت معاشرت و موانست مخصوص شد و لحظه در حضور ملک غفلت از کار و عمل خویش تغافل نمی ورزید و در آستان سلطنت بعواطف و عنایات جمیله و تشریفات جزیله همواره از امثال خویش ممتاز و مستثنی بود بدانسان که هیچکس را آن رتبه و شان حاصل نبود بر همین منوال در آن ملک روزگاری بآسایش و رفاه حال میگذرانید تا روزگار سلطنت و زمان عمر سلطان صلاح الدین بسر آمد و زمام مهام ملک و سلطنت بکف اقتدار ملک عزیز درآمد آن طبیب را از مصر بخیال اقامت دمشق بدانملک انتقال نمود و چون ملک افضل که در فضل و کمال و فقاهت مقامی بلند داشت و در جودت کتابت بدپیمائی نمود آن زمان حکومت شام تعلق بوی داشت و هم سیره و قانونش این بود که در تکریم و تعظیم ارباب دانش و فضل مراسم مبالغت بتقدیم میرسانید و نیز جمعی از فضلا و اطبا در حضرتش اجتماع داشتند بمیل طبع آن طبیب ماهر را نزد خویش خوانده بمصاحبت و ملازمت خود بر گزید در موارد احتیاج به تبدیل مزاج و استعلاج امراض بوی رجوع مینمود مقارن آنحال ملک افضل را با ملک عزیز برادر مهتر خود کار به پیکار کشید و آن مملکت را از ملک افضل انتزاع نمود چنانکه در کتب تواریخ مضبوط است یکچند حکومت صرخد بوی رسید آخر الامر ولایت شمیساط قسمتش گردید و تا انقضای عمر در آن شهر اساس حکمرانی برپای داشت و آن طبیب ماهر همچنان بمصاحبت و ملازمت ملک افضل بسر میبرد تا در سنه ششصد و ده بعلت ادراک در گذشت و هم در شمیساط مدفون گردید آن طبیب کامل را در طب دو کتاب بوده یکی از آن در معالجات امراض راس است و در آن کتاب حبوب و شیافات و ایارجات را بمناسبت آن مرض ترکیب کرده و موارد استعمال و قدر شربت هر یک را مینویسد و دیگر کتابی است که از آن در حفظ صحت پرداخته در آن کتاب در تدبیر امزجه انسان بر حسب اسنان گوید که حفظ صحت بدان سان که در کهول سزاوار است در اسنان دیگر زیاده اهتمام ندارد چه قوت مزاج صبیان و مراهقین و شبان هر نوع ضرر و منافی از اعراض و امراض و غیره را از بدن دفع مینماید و گوید چون امزجه کهول سرد و خشک است و نیز منتهی بسن شیخوخیت میشود و حرارت غریزیه آنان آناً فآناً روی در نقصان است باید اغذیه ایشان و نیز سایر تدابیر گرم و تر باشد و هم تنقیه خون نکنند خصوصاً بحجامت و ار سال علق چه ضرر آن در امزجه کهول بیشتر از فصد است چه خون مرکب روح حیوانی است و در سن کهولت که قوی روی بنقصان است احتراز از آن اولی است و بهترین تنقیه در امزجه کهول حقنهای معتدله و اشربه ملینه است و بهترت از مسهلات قویه و گوید بهترین تدابیر در مزاج کهل ان الطالل النوم

ونیز استحکام شرط عادت و هم اغذیهٔ لطیفه و اشربهٔ موافقه نوشیدن و پیوسته طبع را نرم داشتن چه در امزجهٔ کهول احتباس طبع
باعث نزول و مورث حدوث شاورام است و نیز استعمال مدرات معتدله و دلک معتدل و تدهین و استعمال روایح طیبه فرمودن
و هم گوید بهترین تدابیر در حفظ امزجهٔ کهول ریاضت است و افضل ریاضات کثرت مشی است و در امزجهٔ که مانع تجفیه مشی باشد
از قبیل جذام و مانند آن علت فتق و علل اسافل اعضا بر مرکوب نشستن احق و اولی است چون آن از مرض ادراک سخنی بمیان آمد از آن که
این مرض نادر الوقوع است و در نزد عموم مردم غیر مشهور در این مورد مختصراً اشارتی بدان مینمائیم تا هیئت آن مرض بر بینندگان
واضح و آشکار گردد باید دانست که نوعی از شبات را اطبا ادراک گویند و تسمیهٔ آن را باسم لازم او نهاده اند چه ناگاه بر مزاج
این علت پدید گردد و حس و حرکت بر جای نگذارد چنانکه آدمی بهر حالت باشد نشسته یا ایستاده یا چشمها باز و بر هم نهاده
بهمان حالت میماند و محل این علت اندر جزء موخر دماغ است و جزء موخر از دماغ اشرف اجزای دماغ است بسبب آنکه مبدأ
قوه حفظ و ارسال قوه لمسی و حرکات ارادیه است بسوی جمهور اعضای مرکبه و غیر مرکبه و سبب آن علت سده ایست
که عارض میشود بجزء موخر از دماغ یعنی در بطن موخر از اقسام دماغ نه جوهر آن بدانچه روح نفسانی منبعث میشود بسایر اعضا
از اعصاب نابته از نخاع و اگر تعجیل در علاج آن نکنند اکثر آن است که منتقل بسکته خواهد شد و برئی از برای آن ظاهر نخواهد گردید
و آن طبیب را در طب دو کتاب بوده یکی در معالجات امراض عین و دیگر در علاج اسهال

ابن جوزی ابو الفرج عبد الرحمن بن ابی الحسن علی بن محمد بن علی بن عبید الله بن عبد الله بن حمادی بن احمد بن محمد بن جعفر الجوزی بن عبد الله بن قاسم النضر بن القاسم بن محمد بن عبد الله المحدث الفقیه

لقبش جمال الدین است از مذاهب اربعه طریقهٔ احمد بن حنبل داشته در زمان خود مقتدا و مروج آن مذهب بوده است ابن خلکان گوید
کان علامة عصره و امام وقته فی الحدیث و صناعة الوعظ یافعی آورده
کان علامة عصره و امام وقته فی انواع العلوم من التفسیر و الحدیث و الفقه و الوعظ
و السیر و التواریخ و الطب در زمان خلافت مسترشد و راشد و مقتفی و مستنجد و مستضیء را بپایان برد
و برهه از روزگار الناصر لدین الله را نیز ادراک کرده است ابن خلکان گوید مولد ابن جوزی علی التقریب در سال پانصد و هشت
یا ده هجری بود محمود الدین نجار مورخ بغداد از ابن جوزی حکایت کند که گفت میلاد من از روی تحقیق معلوم نیست و چون والد
مادرم خبر داد که در وفات پدرت که سال پانصد و چهارده اتفاق افتاده است از سنین عمرت سه سال گذشته بود بهر تقدیر
چون بسن رشد و تمیز رسید بتحصیل علوم و اکتساب معالی را پیشنهاد همت خود ساخته روزگاری بمباحث علوم و تدرب
فنون بپرداخت در محضر ابو عبد الله خیاط و عبد الله بن احمد مقری و ابراهیم بن دینار نهروانی بقرائت قرآن اشتغال جست
و کتاب معرب و سایر کتب ابو منصور جوالیقی را از ابو منصور بیاموخت و ابوبکر دینوری و احمد بن ابو المعالی حربی و حسن بن عبد الله بن
نصر و گروهی دیگر را در فقه تلمذ نمود و مسند احمد بن حنبل را از مدرس محمد بن ناصر فرا گرفت و در تحصیل مناقب ابن حنبل و جامع ترمذی
محضر ملک بن عبد الله بن ابی سهل را ملازم گردید و کتاب ذم الغیبه ابراهیم حربی را بواسطه قرائت ابو الفضل بن ناصر از فاطمه

بنت حسین بن حسن فضلویه رازی استماع نمود و از سایر مشایخ که شرح اسامی هر یک از ایشان موجب اطناب میشود نیز استماع کرده است
و در فن وعظ نامش در تمامت اقطار و امصار اشتهار یافت گویند از عهد صباوت همواره در مجالس وعاظ حاضر شدی و از ایشان
استفاضت نمودی و با وجود صغر سن در محضر ناس بمنبر ارتقا جستی و از نصایح و مواعظ سخن راندی خود گوید در سال پانصد و بیست
ابو القاسم علی بن یعلی هروی واعظ وارد بغداد شد و من در آن سال چندان صغیر و خورد سال بودم که رفتار و حرکت بر من
سخت بود پس مرا در آغوش گرفته بحضرتش حمل دادند در باره من زیاده عطوفت آورد و جامه از لباسهای خود بر من بپوشانید
و فصولی از مواعظ بر من تلقین نمود و من در آن سن تمامت آنها در خاطر ضبط کردم بعد از مدتی که در آن بلد بزیست عزم
رحیل کرد و در روز ارتحال برای تودیع مردمان برنشست و قریب پنجاه هزار نفر بروی مجتمع شدند پس در آن جمع مرا خواند و بمنبر نمود
تا بمنبر صعود کردم و با حضوری از آنچه در خاطرم جای داده بودم نطقی کردم که مستحق تحسین و آفرین شدم بالجمله از آن پس بموعظت
اشتغال جست و مدتی بس دراز در مجلس ابو الحسن زاغونی دقایق خطابه و نکات وعظ بیاموخت و در تاریخ منتظم آورده که ابو الحسن
زاغونی را رسم و دیدن آن بود که روزها در جامع منصور قبل از نماز برای افادت و تدریس می نشست و پس از اداء فریضه
بموعظت بر منبر میخواست و روزهای شنبه در باب بصره و نزد قبر معروف کرخی بنصایح کافیه و مطالب عالیه مشغول میشد در سنه پانصد و
بیست و هفت که ابو الحسن از این سرای فانی رحلت کرد باستصواب گروهی از افاضل و اماثل آن سرزمین ابو علی را از [illegible]
در مقام او بداشتند تا خود بالقاء آن رسوم و احیاء آن علوم ملازمت جوید و چون من زیاده خورد سال بودم مردمان سال خورد
مرا لایق آن منصب و قابل آن مطلب ندانسته آن مقام را از من مضایقت کردند پس از چندی روزی بمجلس وزیر شرف الدین ابن
انوشیروان بن خالد کاشانی در آمدم فصل مشبعی از وعظ بروی القا نمودم مرا زیاده تحسین نمود اذن داد که روزها در جامع
منصور بمنبر ارتقا جسته تکلم کنم در روز اول مجلسم از اکابر فقها مشحون بود و از آن پس در باب بصره و نهر معلی و نزد قبر معروف
تکلم مینمودم جمعیت بسیار در مجلسم حاضر میشدند مع القصه در عهد خلافت المسترشد بالله و الراشد بالله و المقتفی بامر الله
در زوایای خمول و گمنامی بسر میبردم و در نزد مقربان حضرت و محرمان خدمت از من نامی نبود و چون المقتفی بامر الله در گذشت
بفرمان فرزندش المستنجد بالله که بعد از وی خلیفه بود بساط تعزیت بگستردند و خود برسم مقرر سه روز در آن بزم عزا بنشست تا
مردمان تعزیت و تسلیت در می آمدند پس مقرر کرد تا مرا حاضر کردند و کرسی بنهادند و بفرمود تا من بر فراز آن جای گرفتم
در آن سه روز بسخنان عبرت آمیز و نصایح تسلیت انگیز اهی تکلم مینمودم و پس از انجام مراسم تعزیت تشریفی فاخر مرا افتخار فرمود
و مقرر کرد که روزها در جامع منصور بموعظت سخن گویم روز شنبه بیست و هشتم ربیع الثانی در مقام مقرر حاضر گشته بموعظت بنشستم
صیت سخن و آوازهٔ وعظ من چندان منتشر گشت که در اندک زمان علی التقریب و التخمین پانزده هزار نفر باستماع مواعظ من
حاضر میشدند اتفاقا در آن زمان بدواعی نفسانیه گروهی داعیهٔ بدعت و خلاف آغاز کردند و من بحمایت شرع قویم با ایشان
در مجالس عدیده بنزاع برخاستم با قامه براهین و حجج از فیض فضل الهی ایشان را ملزم کرده غالب آمدم در شب یکشنبه دوازدهم
جمادی الآخره از سنه پانصد و شصت هجریه با اصحاب خود در سطح بام خفته بودم در عالم رؤیا دیدم که خود در سرای وزیر عون الدین
یحیی بن هبیرة بن محمد بن هبیره حنبلی حاضرم و با او صحبت میگذرانم ناگاه مردی با حربه کوتاهی نمایان گشت و بی محابا بمجلس در آمد

و پدر یکی آن حربه را بر جبین وزیر فرود آورد خون مانند فواره جوشش نمود در آن اثنا انگشتری طلائی دیدم که بر زمین افتاده او را برداشتم
و همی منتظر بودم که خادمی در آید خاتم بروی تسلیم کنم در خلال آن احوال آشفته حال از خواب بیدار شدم ماجری بر اصحاب باز گفتم هنوز
قصه رؤیا بپایان نرسیده بود که مردی در آمد و گفت که وزیر وفات نمود برخی که روز پیشین در صحبت وزیر بودند زیاده انکار آوردند
چند لحظه نگذشت که آن خبر صحت پیوست از وقوع آن واقعه استفسار رفت گفتند دوش در هنگام سحر عارضه قی و تهوع بوی دست داد
نظر باعتماد و اطمینان ابن رشاده طبیب را خواسته استعلاج نمود ابن رشاده نظر بخبث طینت دوائی بسم آمیخته بروی بیاشامانید
فی الحال در گذشت بالجمله برخواسته بسرای وزیر در آمدم پسرش را چون نظر بر من افتاد گفت تغسیل وزیر با وجود تو هیچکس را نشاید
ایجاباً لمسؤله تغسیل را مهیا گشتم و بغسل پرداختم چون دستش بر گرفتم که آب زیر بغلش فرا گیرد خاتم طلائی که در دست داشت بر زمین افتاد
از مشاهدت آن حالت و تذکر رؤیا زیاده در تعجب شدم و نیز در منتظم گوید مرجان که یکی از خدام بزم خلافت بود بطریق شافعیه بسی
مولع و حریص بود و از روی تعصب همواره در اذیت و آزار حنابله کوشش میکرد و تیما درباره من زیاده از دیگران مخاصمت و معادات
مینمود چنانچه بعد از فوت وزیر با من طریق خصومت پیمود و در حضرت خلافت از من سعایت کرد و سعایت برد و گفت بسیاری
از کتابهای وزیر بودیعت نزد ابن جوزی بوده است و اکنون بمقام انکار بر آمده آنها را از خلیفه مخفی داشته خلیفه بر آن
قول وقعی ننهاده بلکه گفت آنچه گفتی محال میپندارم زیرا که او حکیم که از اهل ثروت و غنی بود بمرد و از او در نزد ابن جوزی دیناری رده
ماند ابن جوزی آنرا هیچ تصرف نکرد و ما را از آن دنا نیز آگاه ساخت مع القصه مرجان در تعصب بشابه بود که رکنی را که در نز
درگاه از برای حنابله بنا کرد و ابن طباخ حنبلی را بامامت آن مکان مقرر داشته بود بدون اذن خلیفه در انهدام و انعدام آن بنیان
اقدام نمود و باخبار متواتره مرا خبر دادند که مرجان میگوید غرض کلی و مقصود اصلی آن است که اساس مذهب احمد بن
حنبل را چنان ویران کنم که از آن طریقه اسم و رسمی در صفحه روزگار نماند چون شعله آن تعصب زبانه کشید و آنچه بر زبان میراند
بوقوع همی پیوست اطفاء آن نار را از سحاب رحمت الهی درخواست کرده بفضل خدائی پناهیدم از لطف عمیم الهی چندی نگذشت
که مرجان در گذشت یکی از صلحا گوید پس از فوت مرجان در عالم واقعه دیدم که دو نفر او را گرفته کشان کشانش میبردند
از صورت حال پرسیدم گفتند وی را بجانب دوزخ می برند سبب خواستم گفتند محض عداوت ابن جوزی است و چون المستنجد
انتقال نمود و خلافت المستضئ بنور الله را مسلم گشت برسم مقرره سه روز بعزای پدر نشست مردمان از هر گروه دسته دسته
بتهنیت و تسلیت می آمدند ابن جوزی را امر نمود هر روزه بر منبر ارتقا جسته بمواعظ شافیه و نصایح کافیه سخن کرد و روزی که مستضئ
جنازه پدر را بمرقد مقرر حمل دادی گروهی از علما را بمزید عنایت اختصاص داده نزد هر یک مصحفی برسم هدیت بفرستاد من جمله
مصحفی که در نهایت خوبی بود نزد ابن جوزی ارسال کرد و در منتظم گوید که در بیست و دوم شهر محرم از سنه پانصد و شصت و هفت
هجریه بعرض مستضئ رسانیدند از یمن اقبال و فر اجلال خلیفه نام عاضد علوی از صفحه خطبه افتاد و در دیار مصریه خطبه و سکه
بنام مستضئ ضیاء و فروغ یافت بعد از وصول این خبر ابوسعید بن ابی عصرون که بشیر این واقعه بود بخلاع فاخره و مزید اختصاص
نواخت و هم فرمود دار السلام را آذین کنند و مردمان بشادی بگذرانند از استماع این خبر اتباع بنی العباس زیاده
مسرور و اشیاع علویان بس ملول و غمگین شدند و من در آن عیش عید و جشن سعید تحفه بارگاه خلافت و ارمغان حضور مستضئ را

مؤلفی

مؤلفی بدیع و مصنفی طریف صلاح دانسته کتاب النصر علی مصر را تصنیف کرده از غرض خلافت بگذرانیدم زیاده مستحسن و مطبوع افتاد
و بسی مورد الطاف و انعام آمدم و هم او گوید در یکی از جمعات محمد طوسی واعظ در تاجیه بمنبر صعود نموده سخنها بر زبان راند من جمله
آن که عبد الرحمن بن ملجم با وجود قتل امیر المؤمنین علی بن ابیطالب در عداد کفار معدود نباشد حضار از آن گفتار زشت یکباره
از جای برخواسته بروی هجوم آور شدند و از منبر بزیر آوردند با آجر و سنگ و کلوخ او را در میان گرفتند واعظ فرار کرده خود را
بسرای خویش رسانیده متحصن گردید روز دیگر که نوبت وعظ بنام او بود اصحابش بجایگاه مقرر گرد آمدند و برسم معهود مسند شرا
بگستردند مردمان اجتماع و ازدحام نموده سنگ و کلوخ بسیار و شیشهای نفت فراهم و آماده کرده که چون واعظ در آید سنگسارش
کنند و جسدش بسوزانند واعظ از آن واقعه آگاه شده در پرده اختفا بزیست و در آن مجمع حاضر نگردید ماجری بموقف
خلافت رسانیدند توقیع بلیغ و حکم اکید بر منع وعاظ و نهی موعظت رقم شد و هم بر این منوال روزگاری بپائید تا آنکه
خلیفه محض بمصالح دینیه و مراسم ملکیه بر سه طایفه عاطفت آورده رخصت داد که سه نفر از زمره شافعیه و حنفیه و حنبلیه بموعظت
بر منبر صعود کنند پس مرا از فرقه حنبلیه معین کرد و هم دو کس از شافعیه و حنفیه را مشخص داشتند تا بموعظت اشتغال جویند
ولی جز ما سه نفر احدی در موعظت ماذون نگردید و نیز گوید مرا رسم دیرین این بود که هر روزه در منبر آیتی چند از کلام الله مجید
میخواندم پس بتفسیر آن آیات و توضیح آن مشکلات پرداخته در تفسیر محکمات و متشابهات بسط مقال میکردم سالی چند
بر این منوال میگذرانیدم و در روز شنبه هفدهم جمادی الآخره از سنه پانصد و هفتاد هجریه تفسیر بآخر رسید منت خدا را
که نعمت این توفیق بر من ارزانی داشت و بدین موهبت مخصوصم فرمود چه گوشی نشنیده از بدو نزول قرآن تا کنون واعظی
در منبر کلام الله مجید را از فاتحه تا خاتمه برخواند و حق تفاسیر را ادا کند و اکنون بعادت تفسیر مبادرت جسته اکثری از آیات
شریفه را برخوانده و تفسیر نموده ام پروردگار ذو القوة المتین قادر و تواناست که مرا بر اتمام مقصود و انجام مأمول توفیق بخشد
در شهر رمضان از سنه پانصد و هفتاد و یک هجریه گروهی از روافض بسبب صحابه کمر بستند و درباره ایشان بناسزا دهان وا
لب گشودند صاحب مخزن وقایع را بعرایض و ذرایع بعرض حضور خلیفه برسانید و از عواقب سوء که آن امر را متصور بود
زیاده سخن راند صلاح وقت را در آن دید که از طرف خلافت جانب ابن جوزی را رعایت و حمایت کرده تا در اطفاء
نائره فساد و اصلاح عباد سعی بلیغ مرعی دارد پس خلیفه باستصواب صاحب مخزن یرلیغی بلیغ و فرمانی محکم بنوشت
ایما بر آنکه ابن جوزی بهر نوع که صلاح داند در رفع فساد را اقدام نماید ابن جوزی گوید بعد از وصول فرمان و حصول اطلاع
در جامع بمنبر بر آمدم و مردمان را گفتم که گفتار ناهنجار و اقوال زشت را که روافض با صحابه کبار و خلفای راشدین میان
آورده اند بسمع امیر المؤمنین رسیده بر من مقرر داشته که هر کس ناسزا گوید سزایش در کنار نهم اینک عموم مستمعین را اعلام میدارم
که بر حسب حکم خلیفه بایستی مواظبت و مراقبت جوئید تا آنکه هر یک از عوام و خواص بر آن کردار ناپسند اقدام کند و از آن
گفتار ناهنجار کلامی گوید مرا آگاه سازید تا سرای عوام ویران سازم و بحبس مؤبد ایشان را بند نهم و خواص را بمنع
موعظت و نفی بلد سیاست نمایم بعد از شیوع آن خبر و انتشار این اعلام و اعلان روافض از آن گفتار لب فرو بستند و در روز
شنبه بیست و نهم رمضان از سال پانصد و هفتاد و چهار صاحب مخزن مجلسی مرتب داشته گروهی از فقها و فضلا و اکابر

تاجیه
محله ایست ببغداد منسوب بسوی مدرسه تاج الملک ابو الغنایم و بهیئت کوفه شبیه تا ارب

واعاظم را دعوت کرد و در آن مجلس گرد آمدند و از هر جا سخن بیان داشتند در آن اثنا رشته سخن بدینجا پیوست که ابن بغدادی فقیه گفت
چون عایشه با امیر المؤمنین علی بن ابی طالب آغاز خصومت و خلاف کرده لاجرم در زمره بغاة و خوارج خواهد بود صاحب مخزن
برآشفت و گفت فی الحال او را از مجلس کشیده بمحبس بردند و چند کس برگماشت تا او را در بند نگاه دارند پس صورت مجلس
بخلیفه نگاشت تا تادیب و تعزیرش توقیع در رسید پس صاحب مخزن فقها را حاضر ساخته با ایشان در میان آورد که هرگاه
چنین قائلی بر خطای خود اعتراف آورد آیا تعزیرش ساقط تواند بود و ابن بغدادی تن بخطای خویش نداده و سعی بر اثبات
دعوی خود براهین و حجج اقامت مینمود و حاضران در نقض و رد آن سخن میراندند ابن جوزی گوید من گفتم چنین شخص در چنان خطا
معذور است چه او را در اخبار و سیر معرفت و تتبعی نیست پنداشته است که عایشه خود منشاء فتنه و فساد بوده و خود محض خصومت
با علی مرتضی آغاز مخالفت کرده در این عقیدت بخطا رفته و ندانسته که سفهای فریقین نایره حرب مشتعل ساختند و عایشه را بهیچوجه
در آن امر مداخلت نبوده اگر ما را در اخبار و آثار تدرب و تتبع نمی بود با او هم عقیدت میبودیم الغرض تعزیر چنین شخص این است
که در محضر اجماع بخطای خود اقرار کند و از عقیدت خویش در گذرد و چون چنین کند بایستی از جرمش اغماض نموده
دست از تعزیرش بدارند چون این مقالات من بسمع خلیفه رسید زیاده پسندیده افتاد بفرمود که آنچه ابن جوزی
بر آن فتوی داده معمول دارند و هم او را ملتزم نموده که پس بر چنان قول شنیع معاودت ننماید و اگر چنین کند او را رهائی
دهند در روز پنجشنبه نهم رجب از سنه پانصد و هفتاد و چهار المستضیء بمجلسگه در استماع مواعظ نشستی قرار گرفت و من برسم مقرر
بر فراز منبر جای گرفتم بمواعظ و نصایح لب گشودم و خلیفه از منظره بر من نظر میکرد و سخنانم می شنید پس طریق موعظت
و نصیحت پیش گرفته چنانچه باید و شاید سخن گفتم و در مواعظ امیر المؤمنین رشته کلام بجائی پیوست که داستان رشید و شیبان
مناسب آمد گفتم وقتی از اوقات هرون الرشید شیبان را که از اجله وعاظ بود بخواند و بفرمود مرا موعظت کن گفت
یا امیر المؤمنین کسی که در دنیا بیمناک کند تا در آخرت ایمن شوی بهتر از کسی است که در دنیا نوید دهد تا در عقبی بیمناک باشی
رشید گفت این مختصر را مطول کن و این مجمل را مفصل نما گفت آنکسیکه از عقبات و احوال قیامت ترا خائف سازد
و گوید خوف و خشیت الهی پیشه خود ساز بجهة آنکه در روز فزع اکبر ترا بموقف بیاورند و از برای حساب بپا دارند و از آن رفتار
و کردار که با رعایا داشته مؤاخذت کنند و اعمال ترا بمیزان عدل بسنجند و سزای گناهانت را در کنارت نهند چنین کس ترا
ناصحتر و نیکوتر است از کسی که برای ترضیه خاطر و خشنودی تو بترهات و اکاذیب لب گشاید و گوید خداوند غفار
اقارب و خویشاوندان و منتسبین رسول الله را بر معاصی مؤاخذت نکند و ایشان را در معرض حساب نیاورد رشید
چون این کلمات بشنید از خوف و بیم چندان بگریست که حاضران بر حالش رقت آوردند ابن جوزی گوید آنگاه بجانب
المستضیء بالله متوجه شده گفتم یا امیر المؤمنین اگر بنصایح راحت سوز و مواعظ عبرت آموز که در خاطر دارم باز گویم
بر خود خائف و هراسان باشم و هرگاه خاموش نشسته لب فرو بندم بر عاقبت امر خلیفه بیمناک و ترسان گردم ولی
باقتضای محبت خیر و صلاح خلیفه بر رعایت احوال خود اختیار کرده شرط موعظت بجای آرم و حق نصیحت ادا کنم
و از هیچ پند پروا نکنم بعد از انجام آن امر و اتمام آن سخنان از منبر بزیر آمده بسرای رفتم اسم او گوید در یوم عاشورا

تحت منظره در باب البدر بر منبر رفته تکلم کردم و گفتم هرگاه ببنده خلافت حاضر میبودم معروض میداشتم که یا امیر المؤمنین خداوند عز اسمه
با آنکه غنی بالذات است و اصلاً بتو محتاج نیست ترا خوشنود خواسته و از هر نعمت ترا دلخوش داشته هست خوشتر آنکه تو هم که سراپا
احتیاجی و در هر چیز با دنیا نیازمندی رضای او را از دست ندادی قدر اینهمه نعمت شناسی و در شکر و سپاس از ابناء جنس خود افزون
باشی پیاپی تمام بر امیر المؤمنین زیاده مؤثر افتاد پس از انقضای مجلس صدقات بسیار بر فقراء و مساکین انفاق کرد و محبوسین را
از قید و بند آزاد نمود یافعی حکایت کند که وقتی مستضیء بالله خلیفه بر محاسبی از محاسبین خود سخت غضب کرد و بر آن
عزیمت شد که او را در قید شکنج و عذاب آورد آن شخص از مکنون خاطر خلیفه مستحضر گردید از دار السلام فرار کرده در زاویه
اختفا مخفی گشت گماشتگان مستضیء بالله هر چند او را طلب کردند نیافتند صورت ماجری بعرض رسانیدند خلیفه از این معنی
زیاده خشمگین گردید فرمان داد تا برادرش را گرفته مصادرت و بی اعتدالی بمبلغ خطیری از او گرفتند رها کردند
پس آن شخص که خود بجای برادر غرامت داده بود بنزد ابن جوزی آمده بشرح ماجری تکلم کرد و از ظلم اخذ غرامت تظلم نمود ابن جوزی
گفت چون مجلس وعظ تشکیل یابد تو نیز در آن مجلس حاضر شو و چون از موعظت فراغت یابم برخیز و مرا مسند گرساز در آنحال کلماتی
بیان آرم شاید بدان سبب خلیفه بر تو رقت آورد و برد اموالت فرمان دهد روز دیگر ابن جوزی بر منبر آمده بعادت مستمره
بموعظت پرداخت و خلیفه نیز برسم مقرر در وراء پرده حاضر بود چون موعظت بپایان رسانید آن شخص متظلم بپای خواست
ابن جوزی چون او را بدید در مقام تعریض بر آمده گفت که چنین کس را مؤاخذت روا نیست و آنچه بظلم و عدوان
از وی گرفته اند بایستی بدو مسترد دارند اکنون بر خلیفه لازم است که بفرماید آنچه مأخوذ داشته اند بوی باز رسانند

پس این ابیات انشا کرد

قِفي ثُمَّ اَخبِريني يا سُعادُ — بِذَنبِ الطَّرفِ لِمْ تَلِفَ الفُؤادُ
وَاَيُّ قَضِيَّةٍ حَكَمَتْ اِذا ما — جَنى زَيدٌ بِهِ عَمرٌو يُقادُ
يُعادُ حَديثُكُم فَيَزيدُ حُسنًا — وَقَد يُستَقبَحُ الشَّيءُ المُعادُ

حاصل معنی آنکه ای سعادی آرام گیر و مرا از سر این بی اعتدالی آگاه ساز که از چه روی بگناه دیدگان دل را در قید هلاک آری
این داوری نتیجه کدام قضیه است که بر جنایت زید عمرو را قصاص کنند حدیث دوست هر چه مکرر شود و اعادت پذیرد
در سمع عاشقان نیکتر و خوبتر آید چه بسا امر معاد باشد که در نظر مستحسن و پسندیده آید چون ابیات مسموع خلیفه شد زیاده مطبوع
آمد از وراء ستر حکم داد که اموال او را بوی بسپارند ختم القصه صاحب کامل التواریخ گوید ابو الفرج بن جوزی را رسم
چنین بود که در حق مشایخ و اکابر زبان طعن و قدح گشودی و همواره بر افاضل و افاخم تشنیع و انکار آوردی و ایشان را
از جراحات لسان آزرده خاطر ساختی و خود نیز بجنایت لسان آزارها یافته و شکنجها دیده است و روزگارها در قید
و حبس بوده است چنانچه یافعی در شرح حوادث سال پانصد و نود و پنج هجری از ذهبی حکایت کند که در این سال
ابو الفرج بن جوزی را بعد از پنجسال قید و بند از شداید حبس خلاص و از محبس واسط رها شد و مردمان ملاقاتش
کردند یافعی گوید ذهبی سبب حبس را بیان نکرده است ولی من خود از موثقین استماع نمودم که مایه حبسش آن بود

که در باب محیی الدین عبد القادر جیلانی بسخنان ناشایست لب می‌کشود و خاطرش از ظعن وطعن همی رنجه میداشت از اینروی
روزکاری او را در محبس داشتند بالجمله ابن جوزی در خورده کیری و نقیصه جوئی برخورد و کلان اتفاق افتاده چنانکه در مطاعن
ابو حامد غزالی فصل مشبعی آورده است در شرح حوادث سنه پانصد و پنج هجریه که سال وفات غزالی است
پس از شرح احوال او کوید که ابو حامد را کتابیست موسوم باحیاء العلوم و در آن کتاب قانون فقه و اساس شرع
از دست بداده طریقه و رسوم صوفیه مسلوک داشته چنانچه در مقام ارشاد و تعلیم مسترشدین حکایت کند که مردی ریاضات
و مجاهدات نفسانیه را وجهه همت ساخته بود روزی بحمام در آمد در هنکام خروج جامهای شخصی را بسرقت برداشت
و در زیر لباسهای خود بپوشید و آهنک بیرون شدن کرد مردی از اهل حمام از آن کردار زشت مستحضر کردید مردم را
آکهی داد فی الحال او را دستکیر کرده جامها از وی باز کرفتند و از اینروی بند حمام مابین خاص و عام اشتهار یافت و از
ملامتها و سرزنشها که از خلق دیدی و شنیدی بمقامات عالیه ارتقا جست ابن جوزی کوید هر دانا میداند که ذکر
امثال این حکایات در مقام ارشاد مستهجن است و بایستی چنین سارقی که در چنان محل جرات سرقت ورزیده بقطع یده
عبرت دیکران نمایند و نیز مسلم را شایسته نیست که مصدر فعلی شنیع شود تا بدان سبب مردمان در حق او سخنان زشت
کویند از اینروی خود را در کناهان و معاصی افکند و نظایر اینکونه حکایات در آن کتاب بسیار است که ذکر آنها
مناسب مقام نیست من خود تمام اغلاط و اوهام این کتاب را التقاط نموده در یک مجموعه پرداختم و آنرا باعلام
الاحیاء و باغلاط الاحیاء نام نهاده ام و هم در کتاب تلبیس ابلیس بر بعضی از آنها اشارت کرده ام ابن جوزی کوید
ابو حامد غزالی از قلت تتبع و عدم تصفح معرفتی تام و بصیرتی کامل در احادیث و اخبار نداشته و صحیح را از سقیم و ضعیف را
از موثق نمیشناخته از اینروی در مؤلفات خود کثیری از اخبار موضوعه و بسیاری از احادیث مجهوله ایراد کرده
و محل اعتماد خویش دانسته مؤید آنکه کتابی بنام المستظهر بالله عباسی تألیف کرده و در آن کتاب بر کروه باطنیه بسی
اعتراضات و ایرادات وارد نموده و در آخر آن کتاب شرذمه از مواعظ خلفا ذکر کرده من جمله کوید وقتی سلیمان بن
عبد الملک نزد ابی حازم پیغام داد که از افطار مخصوص خود مارا چیزی بفرست ابو حازم قدری از سبوس بو داده
که محض افطار خویش مهیا کرده بود برای سلیمان بفرستاد پس سلیمان سه روز روزه داشت و در روز سیم
بدان سبوس روزه بکشود و در همان شب با همخوابه خویش مباشرت جست از آن لقمه حلال نطفه عبد العزیز منعقد شد
و چون عبد العزیز بوجود آمد و از سن طفولیت و صباوت بکذشت و مراهق شد زنی اختیار کرد و عمر از وی
متولد کشت ابن جوزی کوید این روایت که ابو حامد آورده است از منهج صواب بیرون است چه عمر پسر عم سلیمانست
نه پسرزاده سلیمان و آنکس که نقاد اخبار و صراف احادیث است با مثال این روایات هرکز لب نکشاید
و آنها را محل اعتماد نشناسد مستور نماند از جمله انکارها که ابن جوزی در محل و موقع ایراد کرده است قدح
و اعتراضاتی است که بر عبد المغیث وارد آورده تفصیل این اجمال آنکه عبد المغیث بن زهیر بغدادی که از اعیان
حنابله است کتابی در فضایل یزید بن معاویه تألیف کرده و در آن کتاب از مناقب یزید طرایفی چند ایراد نموده

و هم بر کسانی که لعن یزید را مباح و جایز شمارند طعن زده است ابو الفرج بن جوزی در رد آن مقالات کتابی
تصنیف کرده و آنرا کتاب الرد علی المتعصب العنید المانع عن ذم یزید نام نهاده و در آن کتاب بر رد عبد المغیث
بسی مبالغت و اصرار آورده و بر طبق مدعای خود باقوال محدثین عامه استدلال جسته و ما بعضی از آنرا در این کتاب
ایراد کنیم کوید سایلی از من پرسید که در حق یزید بن معویه چکوئی کفتم افعال قبیحه و آثام کبیره که از او بوقوع پیوست
بر سوء عاقبت و خسران اعمالش کواهی دهد کفت آیا بر لعنش اجازت دهی کفتم خداوندان تقوی و ارباب
ورع که در عداد علمای کبار باشند لعنش مباح شمارند چنانکه احمد بن حنبل شرحی آورده است که آنرا بر اجازت
لعن بسی مزیت و زیادت است و از مهنا بن یحیی حکایت شده که کفت در باب یزید از احمد بن حنبل سؤال کردم
کفت یزید آن ناکس است که مرتکب شد آنچه که مرتکب شد کفتم اعمالیکه ارتکاب ورزیده چه بوده است کفت رعایت حرمت حرم
رسول الله صلی الله علیه و آله از دست داده به نهب و تاراج آن بلده مبارکه پای نهاد کفتم آیا روایتش
معتمد دانی و ما را بنقل مرویات او اجازت بخشی کفت حاشا و کلا هیچ مسلم را روا نیست که از او حدیثی روایت کند
و قاضی ابی یعلی بن فراء در کتاب معتمد خود از صالح بن احمد بن حنبل روایت کند که کفت وقتی با پدرم بیان آوردم
که قومی درباره ما اعتقاد کرده اند که ما از جمله موالیان و دوستداران یزید بن معاویه میباشیم چون پدرم این سخن
از من بشنید زیاده برآشفت و کفت ای پسرک من آن کس که بحلیه ایمان متحلی و آراسته است هرکز صفای خاطر را
بزنک موالات یزید مکدر نسازد کفتم پس چرا تو خود او را لعن نکنی کفت ای پسرک من هرکز یاد ندارم که احدی را
لعن کرده باشم ای پسر از چه روی لعن نکنم آن کسی را که خدای عز اسمه در فرقان مجید خود او را لعنت کرده کفتم
در کدام موضع از کتاب الله است کفت در این آیه کریمه که میفرماید فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا
فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ أُولٰئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعْمَىٰ أَبْصَارَهُمْ
یعنی آیا از شما متوقع چنین است که چون بر منصب حکومت و امارت مستقر شوید و متولی امر مردمان آیید از روی
تکبر و تجبر در زمین طریق فساد پیموده اخذ رشوت کنید و خونهای ناحق بریزید و قطع رحم نمائید آن کروه مفسدین کسانی
باشند که خدای تعالی آنانرا از رحمت خود رانده و کور ساخته و ایشانرا بجهت فرط عناد و انکار بحال خود کذاشته
و نظر لطف از ایشان باز کرفته از اینروی از استماع کلام حق اعتراض نموده اند و طریق هدایت از نظر اعتبار انداخته
پس بسخن صواب اصغا کنند و نه راه حق منظور میدارند پس احمد بن حنبل کفت ای پسر آیا کدام فساد عظیم تر
و بزرکتر از قتل حسین بن علی علیه السلام است و هرکاه کسی از راه اعتراض کوید که کریمه فهل عسیتم الخ در شان منافقین
از یهود نازل است و شامل مسلمین نیست جواب کوئیم که این تفسیر از مقاتل ابن سلیمان منقول است و عامه
محدثین مانند بخاری و وکیع و ساجی و سعدی و رازی و نسائی و دیکران بر کذب او اجماع کرده اند و احمد
در مسند خود از حضرت نبوی روایت کند که فرمودند مَنْ أَخَافَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ ظُلْماً أَخَافَهُ اللّٰهُ وَعَلَيْهِ
لَعْنَةُ اللّٰهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ لَا يَقْبَلُ اللّٰهُ مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ صَرْفاً وَلَا عَدْلاً

یعنی هر آنکس از روی ظلم و عدوان اهل مدینه را در هراس افکند خدای تعالی در موقف قیامت او را در ورطهٔ بیم و خوف
اندازد و خدای تعالی و ملائکه و تمام مردمان او را لعنت کنند و توبه اش از درجهٔ قبول ساقط است و تمام نوافل
و فرایض او از اوج اعتبار هابط خواهد بود و پس از نقل اقوال محدثین خود گوید شگفتی کبیر و حیرت بسیار از اینکه ابن زیاد
با حسین بن علی طریق مقاتلت پیمود و عمر بن سعد و شمر و سنان را بر قتل آنجناب دلیر نمود تا او را شهید کردند و سر مقدسش
نزد ابن زیاد بردند بلکه شگفت و حیرت از آن است که یزید بن معاویه حسین بن علی را معاونت و یاری ننمود و رضا داد
که آل رسول الله را بر اقتاب شتران سوار کرده با اسیری ایشان را بدمشق بردند و تمام این کردار ناهنجار سببی محل حیرت
و شگفتی است که در مجلس خود بمخصره که در دست داشت ثنایای خورشید ضیای آنحضرت را مقروع کرد شگفت تر
آنکه هنگامیکه مرد شامی فاطمه بنت الحسین را بکنیزی طلب کرد یزید آهنگ نمود که تسلیم نماید و گفت مرا رسد که
شما را برسم کنیزی بمردمان بخشم پوشیده نماند ذیل این روایت این است وقتیکه آن مرد شامی آن سؤال قبیح را نمود
جناب ام کلثوم به یزید گفت که تو نمیتوانی مرتکب این عمل شوی یزید گفت از چه روی بخشیدن نتوانم اگر خواهم بخشم
فرمودند میتوانی در صورتیکه از دین جدم خارج شوی یزید ساکت شد محیی الدین این را دلیل بعدم کفر او آورده و میگوید
مجتهد مخطی بوده بر او باکی نیست الغرض هرگاه از خداوندان انصاف و مروت داوری جویند بر این معنی
بگرای باشند که در باره چنان قاتل بلعنت فقط اقتصار جستن از آیین انصاف و کیش مروت بیرون است
و یزید آن ناکس است که هنگامیکه سر مطهر نزد او بود بانشاد ابیات ابن زبعری تمثل جسته گفتی

لَيْتَ أَشْيَاخِي بِبَدْرٍ شَهِدُوا — جَزَعَ الْخَزْرَجِ مِنْ وَقْعِ الْأَسَلْ
فَأَهَلُّوا وَاسْتَهَلُّوا فَرَحًا — ثُمَّ قَالُوا يَا يَزِيدُ لَا تُشَلْ

و هرکس از جوهر دانش بهری یافته است داند که آن گفتار شنیع و آن کردار قبیح بر خوارج روا نباشد تا بذریهٔ مصطفی
چه رسد زیرا که هرگاه خوارج از دنیا رحلت جویند باتفاق و اجماع مسلمین میباید ایشان را غسل دهند و کفن کنند
نماز گذارند و بخاک سپارند پس محقق و مبرهن گردید که با آنحضرت ظلمی کردند که هرگز در باره خوارج نشده است
و هرگاه قلب یزید از احقاد جاهلیت و کینه های بدریت خالی بود بایستی آنهنگام که سر مقدس بوی رسید در احترامش
مبالغت نماید و بمخصره اش آزرده نسازد و کفن نموده دفن بکند و در حق اهل بیت رسول الله احسان نماید
و بعضی از جهال لعن او را جایز ندانند و بر مدعای باطل خویش بدین حدیث احتجاج جویند که اَلْمُؤْمِنُ لَا يَكُونُ لَعَّانًا
یعنی مؤمن را شایسته نیست که کسی را لعنت نماید و جواب از این حدیث آن است که روایت محمول
و مأول است بآن کسان که سزاوار لعن نیستند انتهی سبط ابن جوزی آورده که از بعضی مشایخ شنیدم
که جدم ابوالفرج بن جوزی روزی در بغداد در محضر الناصر لدین الله موعظت کرد و مجلس از اکابر علما و فضلا
مشحون بود گروهی برخاستند و در باب لعن یزید از او استفتا نمودند در جواب گفت چه گوئید در حق مردیکه
سه سال امر خلافت را متقلد بود در سال نخستین حسین بن علی را مقتول ساخت و سال دوم نهب و تاراج

اقتاب
جمع قتب بقدر کوهان شتر از عربی کبیر

مخصره
کلمه آنچه در دست گرفته بر آن تکیه کنند از عصا و مانند آن و آنچه پادشاه در دست گرفته مانند تازیانه و در وقت سخن گفتن بجنبد
منتهی الارب

مدینه طیبه جسارت کرد و سال سوم منجنیقها در مکه نصب کرده کعبه را منهدم ساخت آنجماعت گفتند آیا او را لعنت نمائیم گفت آری
او را لعن کنید طایفه از هواخواهان یزید در آن مجلس حضور داشتند چون ماجری بدیدند برخاسته راه خود پیش گرفتند پس ابن جوزی
این کریمه تلاوت نمود اَلَا بُعْدًا لِمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ انتهی یکی از علمای امامیه که از اجلهٔ معاصرین بود در کتاب
خود آورده است که وقتی بدار السلام بغداد رخت گشوده بخانه شهاب الدین سید محمود الوسی که خود در میان علمای عامه
بغزارت فضل و بنیان فتاوی علم بود فرود آمده شرایط میزبانی و وظایف پذیرائی بجای آورد و چند در آن منزل اقامت
داشتم روزی از آن سرای بیرون شده بمجلس ملا عبدالرحمن کردی که اهل سنت و جماعت او را در شمار زهاد و مرتاضین معدود
میداشتند و در مراتب علمیه و مقامات قدسیه وی را از شهاب الدین سید محمود بسی افزون میداشتند درآمدم از هر جا
سخن بمیان آمد در آن اثنا چنان مناسب افتاد و صلاح آمد که من مفاخرت و مباهات آغاز کرده گفتم هر مشکل که از هر فن
داری استفسار کن تا بر تو آسان نمایم چون آن دعوی بزرگ بشنید بر آشفت و گفت تو هر چه خواهی بپرس تا من باز گویم
خاموش نشست پس با خطاب عتاب آمیز گفت اینک از شما کرده شیعه سؤالی دارم یزید بن معاویه را بچه سبب لعن میکنید چون این کلام شنیدم
بر خود لرزیدم بانگ برزدم که آیا هیچ مسلم از مسلم چنین مسئله را سؤال میکند لعنت خدای بر او و پدرش باد گفت آیا در دار السلام بغداد که مجمع اهل سنت
و جماعت است خال المؤمنین را لعن کنی اکنون بباید بر اثبات مدعای خود حجتی اقامت کنی و گرنه در محضر ناس حد الهی و تعزیر شرعی بر تو اقامت نمایم
بالجمله خشونت و درشتی فیمابین در پیوست بعد از های و هوی بسیار گفتم که هرگاه بر مدعای خود از طرق عامه با آثار نبویه
و آیات قرآنیه استدلال کنم و مطلوب خویش را با علی درجه وضوح برسانم تو نیز معاویه را لعن خواهی نمود گفت آری
پس از سوره احزاب این کریمه بر وی تلاوت کردم اِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ فِي الدُّنْيَا
وَالْآخِرَةِ وَاَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا یعنی بدرستیکه آنانکه اذیت مینمایند خدا و رسولش را لعنت کرد آنها را
خدا در دنیا و آخرت و مهیا نمود مر آنها را عذابی خوار کننده گفت این آیه شریفه چگونه دلیل تواند شد گفتم مگر از طریقه
عامه نخوانده که حضرت نبوی فرمودند يَا عَلِيُّ حَرْبُكَ حَرْبِي وَسِلْمُكَ سِلْمِي وَلَحْمُكَ لَحْمِي وَدَمُكَ دَمِي وَ
مَنْ حَارَبَكَ فَقَدْ حَارَبَنِي وَحَارَبَ اللّٰهَ یعنی یا علی هرآنکس که با تو خصمی کند همانا مرا خصومت نموده
و هرآنکس با من طریق مخاصمت بپیماید هرآینه با خدای تعالی مجادلت نموده و کسی که با تو دوست مرا نیز دوست است
گوشت تو گوشت من و خون تو خون من است گفت خوانده ام این روایت صحیح است گفتم آیا از طریق عامه وارد نشده
که آنحضرت فرمود حُسَيْنٌ مِنِّي وَاَنَا مِنْ حُسَيْنٍ لَحْمُهُ لَحْمِي وَدَمُهُ دَمِي یعنی حسین از من است و من
از آن اویم لحم او لحم من و دم او دم من است گفت بلی گفتم آیا از طریق شما نقل نشده که آنجناب فرمود
فَاطِمَةُ عَلَيْهَا السَّلَامُ بَضْعَةٌ مِنِّي مَنْ اَغْضَبَهَا فَقَدْ اَغْضَبَنِي وَمَنْ آذَاهَا فَقَدْ آذَانِي
یعنی فاطمه پاره جگر من است هرآنکس او را بغضب آورد مرا خشمگین ساخته و هرکس او را اذیت و آزار نماید چنان است
که مرا آزرده خاطر نموده گفت بلی گفتم با این تصدیقات که آوردی تقریب استدلال تمام است سر خود حرکت داد
بعضی از خدام سید محمود مفتی او را از ماجری مطلع کرده در منزل منتظر من بود چون بمنزل معاودت کردم مرا ملاقات کرد

از جای خود برخاسته مراد در برکشید وکفت خُرءُ الکِلابِ عَلیٰ لِحیَةِ یَزیدَ ومُعٰویَةَ وَمَن یَمنَعُ النّاسَ عَنِ اللَّعنِ عَلَیهِما یعنی فضله سک بر ریش یزید و معاویه و کسانیکه از لعن ایشان امتناع کنند باد انتهی امیر علی شیر نوائی در این مقام بس نیکو سروده کوید

اکه کفتی بر یزید وآل او لعنت مکن | زانکه شاید حقتعالی کرده باشد رحمتش
آنچه با آل نبی او کرد اکر بخشد خدای | هم ببخشاید ترا کر کرده باشی لعنتش

حکیم سنائی غزنوی کوید

داستان پسر هند مکر نشنیدی | که از و وسه کس او بپیمبر چه رسید
پدر او در دندان پیمبر بشکست | مادر او جکر عم پیمبر بمکید
او بناحق حق داماد پیمبر بکرفت | پسر او سر فرزند پیمبر ببرید
بر چنین کس تو چه لعنت نکنی شرمت باد | لعن الله یزید و علی آل یزید

مع الجمله ارباب سیر و تواریخ آورده اند که ابن جوزی در فراز منبر سؤالهای مردم را جوابهای حاضر و نادر میکفت و در اینباب از او نوادر و حکایاتی ایراد کرده اند چنانکه ابن خلکان کوید وقتی در باب تفضیل امیر المؤمنین علی بن ابی طالب و ابی بکر بن ابی قحافه میان طایفه شیعی و سنی نزاع کلی در پیوست بَعدَ اللُّتَیّا وَالَّتی فریقین بحکومت ابن جوزی رضا دادند بمجلس وعظ او در آمدند یکی از ایشان در برابر منبر بایستاد و سؤال کرد که افضل اصحاب رسول الله علی بن ابیطالب است یا ابی بکر چون رعایت جانب فریقین در آن زمان لازم بود ابن جوزی فوراً در جواب کفت اَفضَلُهُما مَن بِنتُهُ فی بَیتِهِ یعنی افضل آن کس آن است که دخترش در خانه اوست این بکفت و فی الحال از منبر بزیر آمد که مبادا سؤال را اعادت کند پس سنیان کفتند مراد ابن جوزی آن است که ابو بکر افضل است چه عایشه که دختر اوست در خانه رسول الله بود و کروه شیعی کفتند که مقصود ابن جوزی آن است که حضرت امیر المؤمنین علی بن ابیطالب افضل است زیرا که دختر پیغمبر در خانه او بود محدث نیشابوری آورده که وقتی او را از عدد ائمه استفسار کردند از جهت خوف از فریقین بطور ابهام کلامی ایراد کرد و کفت اِلیٰ کَم اَقُولُ اَربَعَةٌ اَربَعَةٌ اَربَعَةٌ یعنی تا چند از این مسئله جواب کویم چهار چهار چهار پس هر یک از فریقین آن کلام بر معتقد خویش حمل کرده با طریقه خود آن کلام مطابق یافت در زهر الربیع مسطور است که ابن جوزی را زن جمیله بود که نسیم الصبا نام داشت قضارا در میان ایشان چندان نشوز و نفاق اتفاق افتاده که موانست و موالفت در عقده امتناع آمد بناکزیر طلاقش کفت و چون بحیله از آن طلاق و زمان فراق بکذشت ریشهای محبت که در ریاض دل بر جای مانده نزاکش کرفت از کرده پشیمان کشت و با خاطر پریشان جویای او بود اتفاقاً آن زن روزی بمجلس وعظ ابن جوزی در آمده و در مکانی بنشست ناکاه دو زن قوی جثه در میان او و ابن جوزی حائل شدند ابن جوزی آن زن بشناخت روی بدان دو زن کرده کفت اَیا جَبَلَی نُعمانَ بِاللهِ خَلِّیا نَسیمَ الصَّبا یَخلُص اِلَیَّ نَسیمُها یعنی ای دو کوه ملک نعمان شما را بخدا سوکند دهم که بکذارید نسیم الصبا بجانب من متوجه شود و از شمیم آن نسیم دماغ جان معطر

درن

ونیز آورده اند که روزی در منبر بموعظت مشغول بود یکی از حضار برخواسته کفت ایها الشیخ در اینجا زنی است العیاذ بالله بداء الابنه کرفتار است آیا با او چه قسم معالمت نمائیم ابن جوزی در حال این شعر انشاد کرد

یَقولونَ لَیلیٰ بِالعِراقِ مَریضَةٌ | فَیا لَیتَنی کُنتُ الطَّبیبَ المُداوِیا

مع القصه سؤالهای مردم را بی درنک و تأمل جواب کفتی و هیچکاه از اداء جواب عاجز نیامدی وقتی او را از منبر غروری پدید کشت و از جواب زنی شیعیه عاجز آمد چنانکه علامه مجلسی در مجلد هشتم بحار الانوار حکایت کند که روزی در ملاء ناس بمنبر در آمده از روی عجب و خودبینی از حد و مقام خویش تعدی جسته زبان جسارت دراز کرد و کفت سلونی قبل ان تفقدونی و چون این خودنمائی از او بوقوع پیوست زنی از حضار مجلس برخواسته از وی استفسار کرد که آیا این روایت صحیح دانی که در وفات سلمان حضرت امیر المؤمنین علی مرتضی از مدینه بمداین شتافت و بتغسیل و تکفین او بپرداخت کفت آری چنین روایت کنند کفت در این حدیث چه کوئی که وارد است نعش عثمان را سه روز در بقیع افکندند و هیچیک از صحابه بتجهیز او اقدام ننمود ابن جوزی کفت آری چنین بوده است آن زن کفت در اینصورت یکی از دو محظور وارد آید یا صحابه طریق خطا پیموده اند یا عثمان در خطا بوده است کفت ای زن اکر بی اذن شوهرت قدم از خانه بیرون کذارده از رحمت خدای عزّ اسمه بی بهره و بی نصیب باشی و اکر با اجازت شوهر بدین محضر در آمده خدای جلّ شانه شوهرت را لعنت کند آن زن در جواب کفت ای شیخ هان مرا آکاه ساز که آیا عایشه از جانب حضرت ختمی مرتبت مأذون بود که با علی مرتضی مخالفت و مخاصمت نماید یا او را اجازت و رخصتی از آن حضرت نبود ابن جوزی را حالت انفعال روی داده مبهوت و متحیر بماند و از جواب عاجز آمد و نیز حکایت شده است که مردی از او سؤال نمود چه سان قتل حسین بن علی را بیزید بن معاویه نسبت دهند و حال انکه حسین علیه السلام در زمین عراق بسعادت شهادت فایز کشت و یزید در شام اقامت داشت در جواب این بیت که از اشعار سید رضی علیه الرحمه است انشاد نمود

سَهمٌ اَصابَ وَرامیهِ بِذی سَلَمٍ | مَن بِالعِراقِ لَقَد اَبعَدتَ مَرماكَ

یعنی شکفت خدنکی که رامی آن در وادی ذی سلم شصت از آن برداشته و بر نشانه که خود در ارض عراق است فرو نشسته و با آن بعد مسافت تیر بر نشان دوخته است ابن خلکان کوید او را در فنون شعر و دقایق سحر بصیرتی وافی و مهارتی کامل بوده اشعار رائقه و ابیات بدیعه انشاد مینمود و از اشعار اوست که در مقام تعریض عراقیان کوید

عَذیری مِن فِتیَةٍ بِالعِراقِ | قُلوبُهُم بِالجَفا قُلَّبُ
یَرَونَ العَجیبَ کَلامَ الغَریبِ | وَقَولُ القَریبِ فَلا یُعجِبُ
مَیازیبُهُم اِن تَنَدَّت بِخَیرٍ | اِلیٰ غَیرِ جیرانِهِم تُقلَبُ
وَعُذرُهُمُ عِندَ تَوبیخِهِم | مُغَنّیَةُ الحَیِّ لا تُطرِبُ

حاصل معنی آنکه عذرخواه حاضر آور که در مکافات جوانان عراق بهانه من آشکار سازد و آن جوانان کسانی باشند که در قلوب ایشان از روی جفاکاری و ناروائی منقلب است زیرا که از سخنان مردم بیکانه شکفتی کیرند و بی

بر کلام نزدیکان وقعی ننهند اکرنی المثل ماوان ایشان بچیزی مناک کردد روی آن از همسایگان بکیرند و چون ایشانرا براین رفتار زشت توبیخ کنند کویند که مغنیهٔ قبیله مردم قبیله را انبساط و طرب بیارد و هم از اشعار او است

اذا قنعت بمیسور من القوت — اصبحت فی الناس حرا غیر ممقوت

یا قوت یومی اذا ما در حلقک لی — فلست آسی علی در و یاقوت

یعنی هرگاه برزق مقسوم قانع شوم هرآینه آزاد مردی باشم که در نزد هیچکس مبغوض و ناپسند نیایم ای زاد و ای قوت یومیه هرگاه پستانت از قوت من وافر و کرانبار باشد مرا هیچگاه بدر و یاقوت احتیاج نیفتد و از فوت آنها اندوهگین نباشم بالجمله در شب جمعه دوازدهم شهر رمضان از سال پانصد و نود و هفت هجریه در بغداد وفات یافت و او را در باب الحرب دفن نمودند و حسب الوصیه این اشعار بر قبرش ثبت کردند

یا کثیر الصفح عمن کثر الذنب لدیه

جاءک المذنب یرجو العفو عن جرم یدیه — انا ضیف و جزاء الضیف احسان الیه

یعنی ای خداوند غفار که در حق بسیار کناهان بسی عفو و اغماض داشته مردی کناهکار بر تو در آمده است در حالتی که چشم امید دارد که معاصی او را عفو نموده و از کناهانش درگذری زیرا که من مهمانم و در رسوم مهمان آنست بروی احسان و نیکوئی کنند ابن خلکان آورده که عدد مصنفات ابن جوزی از حیز احصا و تعداد بیرون است و مردمان در تصانیفش بگزاف سخن رانده اند نقل است که برخی کتب او را جمع کرده و بر ایام حیاتش تقسیم نمودند هر روزی نه جزو قسمت افتاد ولی این دعوی بس عظیم است که عقل را از قبول آن ابا و امتناع است و بعضی آورده اند که تراشهای اقلام خود را که نگارش احادیث نبویه بدانها اختصاص داده بود در جیوه خویش گرد کرده در محلی مخزون داشت و در حین وفات وصیت کرد که آب غسل او را از آنها گرم نمایند حسب الوصیه چنین کردند آبی گرم شد و زیاد آمد بالجمله آنچه از مصنفاتش بلحوظ افتاد از قراریست که شرح میشود کتاب صفة الصفوه در این کتاب در حوادث سنه شصت و پنج هجری آورده که در بصره طاعون جارف روی داد و چهار روز بطول انجامید در روز نخستین هفتاد هزار نفر روز دوم هفتاد و یک هزار روز سیم هفتاد و سه هزار از مرض طاعون بمردند در روز چهارم چندان بمردند که بشر ذمه قلیلی از مردمان باقی ماندند کتاب تقویم اللسان که بر سیاق درة الغواص فی اوهام الخواص تالیف کرده شیخ بهائی در کشکول از این کتاب عباراتی آورده که مفاد آنها این است که کلمه جواب را جمعی نباشد و قول بعضی از عامه که اجوبه و جوابات گفته اند غلط است بلکه صواب آن است که جواب کتب گفته شود و حاجات و حاج جمع حاجت است و حوائج در جمع حاجت غلط است حمیت المریض یعنی مریض را از اشیاء مضره باز داشتم و احمیت المریض غلط است و قائم را گویند اقعد و بر قاعد گویند اجلس عکس غلط است و لفظ عروس بر هر یک از مرد و زن استعمالش صحیح است و او را اختصاصی بزن نیست کتاب المنتظم فی تاریخ الملوک والامم از این کتاب علامه مجلسی و صاحب تبر المذاب روایت کنند کتاب اعمار الاعیان نظیر تاریخ ابن خلکان کتاب منتخب تاریخ بغداد

کتاب النور فی فضائل الایام والشهور از این کتاب علامه مجلسی در بحار الانوار کیفیت نوحه جن بر ابی عبدالله الحسین را حکایت کند کتاب الرد علی المتعصب العنید المانع من لعن یزید کتاب الوفا کتاب التلقیح کتاب الموضوعات فی الاخبار و چون حدیث رد شمس را بر علی بن ابیطالب از اخبار موضوعه دانسته از این روی این روایت را در این کتاب در عداد روایات مجعوله موضوعه آورده ولی سبطش شمس الدین ابو المظفر یوسف بن قزاغلی که از مشاهیر وعاظ و از اجلاء علماء عامه است در کتاب مناقب خود در این دعوی بسی رد و ایرادات وارد آورده و حدیث رد شمس را در سلک احادیث صحاح منظوم داشته کتاب شذور العقود کتاب الاذکیا کتاب مواعظ الملوک کتاب الالقاب در بیان القاب و وجه مناسبت آنها و در این کتاب گوید از چیزهائیکه حفاظ را بدان امتحان کنند این است که سؤال نمایند آیا در میان صحابه چه کس است که او را اسد بن عبد مناف بن شیبة بن عمرو بن مغیرة بن زید گویند و او علی بن ابیطالب است زیرا که از القاب آن جناب حیدره است و حیدره اسد است و عبد مناف ابوطالب است و شیبه عبد المطلب است و عمرو نام هاشم است و مغیره اسم عبد مناف است و زید نام قصی است کتاب فضول اللآلئ کتاب تذکرة الخواص کتاب تلبیس ابلیس در این کتاب انواع محرمات را تفصیل داده کتاب تنویر الغبش فی احوال الاعیان من الحبش کتاب بستان العارفین در احوال بشر حافی کتاب النصر علی مصر کتاب الملتقط کتاب مثیر الغرم الساکن الی اشرف الاماکن صاحب کتاب فصول المهمه از این کتاب حکایات ملاقات کردن شقیق بلخی جناب موسی کاظم علیه السلام را در طریق مکه نقل کند کتاب زاد المسیر فی علم التفسیر کتاب اعلام الاحیاء باغلاط الاحیاء کتاب المدهش در وقایع عجیبه در این کتاب در حوادث سنه دویست و چهل و یک ایراد کرده که ستاره ها از غروب تا ظهور شفق در سیر خود اضطراب و تفرقگی حاصل نمودند و در سال بعد در سویدا که ناحیه ایست از نواحی مصر سنگباران شده یکی از سنگهار سنجیدند ده رطل بود و ری و جرجان و طبرستان و نیشابور و اصفهان و قم و کاشان و دامغان را نیز در یکدم زلزله فرا گرفت که کوه از کوه منقطع شده هر یک بجانبی میل نمودند و در دامغان بیست و پنجهزار نفر شربت فنا چشیدند نعوذ بالله من غضب الله کتاب انس الفرید و بغیة المرید در این کتاب از ابن عباس روایت کند که گفت در قرآن مجید ده طیرند که حق تعالی ایشان را باسماء آن طیور نام برده بعوضه در سوره بقره غراب در سوره مائده جراد در سوره اعراف نحل در سوره نحل سلوی در سوره بقره و سوره طه نمل و هدهد در سوره نمل و ذباب در سوره حج فراش در سوره قارعه ابابیل در سوره فیل

ابو ماهر موسی بن یوسف بن سیار

از جمله حکمای بزرگ و افاضل اطبا است بفنون علوم حکمیه و صناعات طبیه مشهور و باصابت رای و حذاقت در علاج معروف مولد و منشای آن طبیب اریب شیراز بوده و هم در آن شهر که مرکز اهالی علم و مرجع خداوندان دانش بود باکتساب فضایل و اقتناء کمالات بپرداخت و نیز باخذ علوم حکمیه و صنایع طبیه اشتغال ورزید تا در کلیه علوم فلسفه

وطب رتبتی کامل و حذاقتی بی نهایت پیدا نمود بمقامی رسید که در زمان خویش شبیه و بدیلی نداشت و در زمرهٔ امثال و اقران عدیل
و نظیرش نبود و هیچیک از فضلای اطبا و دانشمندان حکما را میسر نه که بروی رتبهٔ تقدم و مقام برتری جویند و جمعی از اطبای کامل
و متمیزین این طبقه که در آن اوان برتبهٔ علم و مقام اعلی ارتقا جستند در نزد آن طبیب ماهر بتلمذ و استفادت مشغول بوده و از وی
اخذ قوانین علمیه و قواعد عملیه نموده اند از آنجمله است احمد بن محمد الطبری و ابو علی بن مندویه و دیگر از اجلهٔ تلامیذ وی علی بن
عیسی مجوسی مصنف کامل الصناعه است که در هر جزء از اجزای آن کتاب نام آن حکیم اجل را یاد میکند و استادی وی را مایهٔ
اعتبار دانسته بشاگردی آن طبیب ماهر فخر و مباهات مینماید و این خود بر علو مقام و مزیت شأن او دلیلی واضح و گواهی صادق است
بالجمله مبادی اشتهارش در صنایع طبیه با بدایت سلطنت آل بویه مقارن بود و در روزگار استیلا و اقتدار آن طبقه زیاده
با احتشام و احترام بسر میبرد حکایت کرده اند در زمانیکه عضد الدوله از جانب پدرش رکن الدوله ولیعهد بود ظفره
در چشم و سلعه در گردنش پدید آمد رکن الدوله از آن عارضه اندوهناک و عضد الدوله ملول و شرمگین بود مقربان آستان
سلطنت بعرض رسانیدند که ابو ماهر طبیبی حاذق و جراحی ماهر است هرگاه از وی استعلاج شود بچشم داشت مراحم ملوکانه
بمعالجت کردن میبندد و عنقریب آن دو آسیب را از چشم و گردن ولیعهد پادشاه زایل میکند رکن الدوله آن طبیب ماهر را
بخواند و مقرر فرمود که در علاج آن دو مرض میباید مبادرت جسته چندان حذاقت بکار بری که از آنها اثری بر جای نماند
ابو ماهر انگشت اطاعت بر چشم و طوق انقیاد بر گردن نهاده باصلاح مزاج میان ببست و بانجام علاج همت کرد و آن
دو مرض صعب العلاج را بآسانی قلع و قمع کرد و چنان مهارت و حذاقت بکار برد که اصلا اثری در چشم و گردن عضد الدوله
نماند و چون عضد الدوله را نزد رکن الدوله بردند چندان حسن علاج دید که بروی معلوم نگردید که آن علت در کدام چشم
و چه جای گردن بود رکن الدوله را از آن معالجت زیاده حیرت دست داده شکر و سپاس ایزدی بجای آورد و آن طبیب
فرزانه را بعواطف بی پایان بنواخت رخصت انصراف بخشید و از آن پس خلاع فاخره و انعام جزیله نزد وی بفرستاد حکیم
از قبول آن امتناع کرده در رد آنها اعتذار جست و معروض داشت که بر اطبای حاذق واجب است که چون در ابنای
نوع خود علتی از علل ظاهره یا باطنه استنباط کنند باقتضای انسانیت و مروت بمعالجت اقدام کرده آن رنجور را از آن مرض
خلاص دهند خاصه بروز آن مرض در ابناء ملوک و ولیعهد پادشاه باشد حقوق ولینعمت و پاس حرمت را نتوان است
از معالجت تکاهل کند و چون سیم و زر انداختن توکل را سست کند تمنا اینکه دارد آن است مرا در رد آن معذور دارند
و از قبول آنها معاف نمایند سلطان بسمع مرحمت و کرمت اصغا فرموده معافش داشت چنانکه از کتب طبیه و تواریخ اطبا استفاده
میشود آن طبیب ماهر از خدمات سلاطین پیوسته اعراض داشته و در نزد عامه زیاده معتمد و موثق بوده است و همواره
در مدرس و تدریس میگذرانید و جمعی از حکما و علما در محضر وی بتلمذ و استفادت مشغول بوده اند و آن طبیب دانا در مسائل طبیه
مسلکی خاص و مذهبی مخصوص داشته است هرگاه مطلبی در ذهنش مرتسم شدی چنان راسخ گشتی که اصلا از عقیدت خویش باز نگشتی
چنانکه طبری در طی امراض کبد آورده است متقدمین از اطبا را عقیدت آن است که در هر تجویف از تجاویف اعضای آلیه
که رطوبات غلیظ سیال بحصاة متحیل میشود مانند کلیه و مثانه و حالبتین و مفاصل و غیره و جالینوس در تجویفات عموما

و در کبد خصوصا با ایشان هم عقیدت بوده و تصریح کرده است که در کبد و سایر تجاویف حصاة صلبه متولد میشود و بعضی از اطبا
کلام جالینوس را رد نموده اند طبری گوید که ابو ماهر رای جالینوس را سقیم و اعتراض آنجماعت را بروی صحیح میدانست ما بین من
و استاد سخنانی بمیان آمد که بطلان اعتراض و صحت قول جالینوس بوضوح پیوست اگرچه در ظاهر خاموش گشت ولی
در باطن برای خود مطمئن بود و اصلا از آن عقیدت رجوع نکرد مخفی نماند که جمهور اطبای فرنگ را در تولید حصاة
تجاویف که ذکر شد با متقدمین از اطبا مثل جالینوس و غیره عقیدت یکسان است چنانکه بیشتری از آنجماعت بدین
طریقه رفته اند و براهین حسیه بر این معنی اقامه نموده اند که در تجاویف اعضای آلیه حصاة صلبه تولید میشود ولی تشخیص دادن
آنرا در بعضی از اعضای آلیه و هم در مفاصل در نهایت دشواری نوشته اند و بعضی از بیمارانرا که بعد از وفات تشریح
کرده اند در مفاصل و بعضی از تجاویف دیگر آنها حصاة صلبه دیده اند که در شکل و رنگ و قوام و ترکیب بسی مختلف اند
و این باب از طب را اطبای فرنگ زیاده شرح و بسط داده اند اگر تمام آن مطالب را خواهیم بنگاریم از مقصود خویش
باز مانیم لهذا بنوشتن عقیدت آنجماعت بطریق اختصار در باب تولید سنگ مثانه اقتصار نمودیم مع الجمله آن حکیم یگانه
و طبیب حاذق عمری دراز یافت و تا اواسط مائه چهارم هجریه در قید حیات بوده و چون سال وفاتش چنانکه باید بتقسیم صحیح
بنظر نرسید بنوشتن آن مبادرت ننمود رسائل و مصنفات آن طبیب دانا از این قرار است کتاب در امراض عین و منافع آن
کتاب در سته ضروریه رساله در آلات جراحی تعلیقات بر کتاب اغلوقن کتاب موسوم بچهل باب در جزء نظری و عملی
مقاله در فصد و بعضی اضافات دیگر از کتاب اسحق بن حنین بر آن کتاب آورده است

ابن سهل ابراهیم بن سهل اسرائیلی اشبیلی

اگرچه در فنون ادب و شئون فضل بعهد خویش امتیازی تمام داشت ولی اشتهارش با انشاء نثر و ابداع نظم بیشتر است سکنای که در شهر اشبیلیه
که بلاد مغرب را سواد اعظم بود اختر کمالش از مشرق هنر طالع گشت و دیگر نادرهٔ ادب را کواکب مآثر بغروب رفت و در
تمام جزیره اسپانی که از قسمت اروپا است گردش آسیای فضل بوجود وی اختصاص یافت علامه مقری و صلاح الدین
کتبی خلاصه اخبار و سلاله اشعار وی از مصنفات ابن ابار و مؤلفات ابو حیان و غیرهما روایت آورده اند گویند یکی
از شعرای مغرب زمین که او را هیثمی گفتندی قصیده در ستایش محمد بن یوسف بن هود که یکی از ملوک اسپانیول بوده
و المتوکل علی الله لقب داشت بنظم آورد و آن پادشاه را با خلفاء بغداد طریق یکرنگی و اتحاد مسلوک بود و او از پیروی
در شرفات دار الملک علمهای نیلگون نصب مینمود و سرهنگان سپاه را رایات سیاه عطا میکرد روزی هیثمی آن قصیده در
مجلس برخی از یاران خویش قرائت میکرد و ابن سهل که هنوز در سن صغر بود در آن مجلس حضور داشت چون لختی از آن اشعار
استماع نمود روی با هیثمی کرد و گفت در اثناء فلان بیت و بیت سابق آن این یک شعر درج کن

اَعلامُهُ السُّودُ اَعلامُ السُّؤدُدِ — كَاَنَّهُنَّ بِخَدِّ المُلكِ خِيلانُ

یعنی علمهای سیاه وی علامات مهتری و بزرگواری اوست گوئی هر یک از آن اعلام مشکین فام خالی است که صفحه جمال
ملک را حسنی بکمال بخشیده همینکه هیثمی این بیت بدیع از ابن سهل بشنید سخت در عجب شد و گفت ای جوان آیا این بیت

برطبق روی این قصیده ازکس روایت آوردی یا خود بنظم کشیدی کفت لا والله نه از شاعری شنیدم و نه از منشدی بلکه اینک خود بطبع موزون ارتجال نمودم پیشی روی بحاضران کرد و کفت اِنْ عَاشَ هٰذَا لَیَکُوْنَنَّ اَشْعَرَ اَهْلِ الْاَنْدَلُسْ یعنی همانا اکر این جوان را عمری نصیب کردد البته وی را با ملک اندلس در صناعت سخن کستری هماوردی نماند و سر آمد اقران خویش کردد آورده اند که ابن سهل نخست مانند اسلاف خویش بر مذهب جهودان میرفت و بر شریعت موسی عمران علی نبیّنا و علیه السلام عمل مینمود ولی با پیروان آیین اسلام در مدارس علم و مجامع تکمیل داخل شده و رؤسا ملت و اساتید قوم فوائد محضر خود ازوی دریغ نمی داشتند چنانکه ابوعلی شلوبین و شیخ ابن الدبّاج و غیرهما مه تهاویر ادر سلک تلامذه خویش منظوم داشته در ترتیب و تعلیم او بذل جهد مینمودند و آن سخن سنج فصیح ارکان فنّ ادب و قواعد لغت عرب در خدمت آن مشایخ بزرکوار استوار ساخت و در غالب آن صناعات بر تبتی بلند ارتقا جست و بر نظم تغزلات بدیع و ترکیب قصاید بلیغ اقتداری بنهایت یافت و اشعار وی بعذوبت معانی و سلاست الفاظ بسی ممتاز کشت یکی از ظرفاء مغرب را کفتند سبب چیست که اشعار ابن سهل بدین پایه سهل الترکیب و رقیق النظم افتاده کفت لِاَنَّهُ اجْتَمَعَ فِیْهِ ذُلَّانِ ذُلُّ الْعِشْقِ وَذُلُّ الْیَهُوْدِیَّه یعنی در ابن سهل ذلت عاشقی با ذلت جهودی ضمیمت یافته و از آن رقت انتظام و سهولت انسجام از آن انضمام پدید آمده در کتاب نفح الطیب مسطور است که ابن سهل را قائد توفیق عنان کرکشته زمام عقیدتش از کیش موسوی بآیین احمدی بر تافت و سراچه ضمیرش بنور اسلام روشن کشت و شرایع دین حنیف بقدم راسخ یقین در نوشتن کرفت برخی از اعیان علما و ارکان فقها در تصدیق اسلام و تحقیق بصیرت وی تشکیک نموده اند و اقرار او را در دعوی ایمان و معرفت حق بصورت صرف و ظاهر محض اختصاص داده اند چنانکه کروهی از حریفان و ندیمان وی کفته اند ما در مجلس عیش و محفل انسی از حقیقت اسلامش پرسش نمودیم کفت لِلنَّاسِ مَا ظَهَرَ وَلِلّٰهِ مَا اسْتَتَرَ یعنی انچه بظاهر فاش کنم برای خلق است و انچه در باطن نهفته دارم برای خداست از راعی روایت است که کفت از علی بن سمعه اندلسی شنیدم که میکفت شَیْئَانِ لَا یَصِحَّانِ اِسْلَامُ اِبْرَاهِیْمَ بْنِ سَهْلٍ وَتَوْبَةُ الزَّمَخْشَرِیِّ مِنَ الْاِعْتِزَالِ یعنی دو امر است که بدرجه ثبوت و رتبت صحت نه پیوندد یکی انابت ابراهیم بن سهل از ملت یهود و دیکری توبه جار الله زمخشری از مذهب اعتزال انکاه کفته ولی این سخن علی بن سمعه نزد یک من بکمال استوار نباشد امّا اسلام ابن سهل بر حسب قرائن و علائمی که بمن رسیده راجح بر عقیدت و غالب بر ظن صحت ایمان او است و امّا توبه علامه زمخشری بحکم آن مجلّه که در بلاد مشرق موجود باشد بشهادت جمعی از اجلّه اعلام اسلام بثبوت پیوسته انتهی ابوعبدالله بن مرزوق در هامش ملاء العیبه که از مصنفات محمد بن عمر بن رشید فهری است بتصحیح اسلام ابن سهل تصریح نموده کوید صَحَّحَ لَنَا مَنْ اَدْرَکْنَاهُ مِنْ اَشْیَاخِنَا اَنَّهُ مَاتَ عَلیٰ دِیْنِ الْاِسْلَامِ یعنی از استادان و مشایخ هر کرا دریافتم همکی بر مسلمانی ابن سهل کواهی دادند و بالصراحه کفتند که وی بشریعت رسول درکذشت و هم این دو بیت که بالاتفاق از نتایج طبع موزون اوست بدرستی آیین و پاکی عقایدش دو شاهد عادل باشند کوید

تَسَلَّیْتُ عَنْ مُوْسیٰ بِحُبِّ مُحَمَّدٍ ... هُدِیْتُ وَلَوْلَا اللهُ مَا کُنْتُ اَهْتَدِیْ
وَمَا عَنْ قِلًی قَدْ کَانَ ذَاکَ وَاِنَّمَا ... شَرِیْعَةُ مُوْسیٰ عُطِّلَتْ بِمُحَمَّدِ

یعنی بدوستی محمد خود موسی را فراموش کردم و از تیه ضلالت بشاهراه هدایت پی بردم اکر توفیق پروردکار مرا رهنما نشدی البته بدین دین حنیف بکرویدمی و نه آن است که شریعت جهود و العیاذ بالله برای انحرافی از حضرت کلیم ترک کفتم بلکه برای آن بود که آیین محمدی ناسخ مذهب موسوی آمد و ملت پیغمبر قرشی مبطل طریقت اسرائیلی کشت بعضی کویند ابن سهل در این دو شعر صنعت ایهام و حسن توریه بکار برده و مقصود او بحقیقت انتقال از عشق جوانیست یهودی که موسی نام داشت بهوای جوانی دیکر که باسم محمد مسمّی بود چه در دیوان شعر وی که در تمامت مغرب زمین اشتهار دارد بسی تغزلات عاشقانه بنام محبوب خود موسی موجود است و در بسیاری از اشعار باسم آن جوان تشبیب نموده و در وصف جمال و حسن طلعت او مضامین لطیف و معانی بدیع بنظم کشیده و ما برای استشهاد باین قطعه که بعذوبت ترکیب و حلاوت عبارات موصوف است اکتفا نماییم

وانی لثوب الحزن اجدد للابر ... وموسی لثوب الحسن احسن مرتد
تامل لظی شوقی وموسی یشبها ... تجد خیر نار عندها خیر موقد
اذا ما رنا شزرا فقل لحظ اخور ... وان یلو اعراضا فصفحة اغید
وعزب بالی انعم الله باله ... وسهّدنی لا ذاق طعم التسهد
شکوت فجاوا بالطبیب وانما ... طبیب سقامی فی لواحظ مبعدی
فقال علی التانیس طبک حاضر ... فقلت نعم لو انه بعض عوّدی
بکیت فقال الحبر والتشری ... بماء جفون ماء ثغر منضد
نعمت منه السیر خلفی مشیعا ... فاقبلت امشی مثل مشی المقید
وجاء لتودیعی فقلت له اتئد ... مشت لک روحی فی الزفیر المصعد
جعلت یمینی کالنطاق بخصره ... وصاغت جفونی حلی ذاک المقلد
وجدت بذوب التبر فوق مورّس ... وضن بذوب الدر فوق مورد
وصبّح اجفانی ببرد بنانه ... فالّف بین المزن والسوسن الندی

فیا انت العقل الحصیف وصبوة العفیف وغی الناسک المتعبد

دعیت لحاظی فی جمالک امنا ... فاذهلنی عن مقصدی حسن موردی
وکان الهوی ما بین عینیک کامنا ... کمون المنایا فی الحسام المهند
اظل ویومی فیک هجر ووحشة ... ویومی بحمد الله احسن من غد
وصالک اشهی من معاودة الصبا ... واطیب من عیش الزمان الممهد

عَلَیْكَ فَطَنْتُ الْعَیْنَ مِنْ لَذَّةِ الْكَرَی　　وَ أَخْرَجْتُ قَلْبِي طَیِّبَ النَّفْسِ مِنْ یَدِي

حاصل مضمون بپارسی آنکه مرا جامه غم و کسوت حزن پوشیدن همی شاید و موسی را قامت سرو بار دای حسن آراستن همی زیبد در این آتش عشقی که موسی در مجمر سینه ام افروخته نظر کن که شعله با نهایت زیبائی و احکر افروزی با گونه آذرگون بکر ای چون موسی از در خشم بر تو خیره نظر نماید چشمی مکحول و دیده دلفریب دیدار کنی و اگر صفحه روی از روی تعرض بر تابد عارضی بس با زاکت و نرمی معاینت نمائی عشق این جوان دل من در عذاب هجر سخت مبتلا ساخته خدایش همواره دلشاد دارد و چشم گریانم بسر به بیداری گرفتار نموده خدایش ذائقه بیداری نچشانه چون چشم نزار اندام لاغر مرا نگریستند به پندار رنجوری طبیبی در برم حاضر آوردند بر حالتی که مرا علاج درد و شفای علت در نظر حبیب مفارق است نه طبیب حاذق همینکه طبیب از حقیقت حالم آگاه شد از در انس و محرمی گفت دوای درد تو بس با تو نزدیک است گفتم آری ولی بشرط که بپای عیادت بو ثاقم در آید و بر کنار بسترم بنشیند از عشق موسی زار زار بگریستم همینکه سرشک ریزان من بنگریست از در استهزا و سخریت گفت آیا خواهی این آب چشم گریان با آب دُرّ دندان معاوضت کنم و در بهای این متاع ارزان چنان کالائی گران بها ارزانی دارم این بگفت و بمشایعت من روانه شد من قدوم وی غنیمت شمردم و بسان مردم پای بسته مشی نمودن گرفتم چون آن آفت خرد شکر وداع دست گشود گفتم ای محبوب دیرین زمان وصال را میعادی نمای که شیدای خود را جان عزیز از کالبد بدن مفارقت جست آنگاه برای بدرود گردن دست راست مانند کمربندی بمیانش استوار کردم و روی در رویش نهاده ناله وداع برکشیدم و از دانهای اشک خود آن گردن افراخته را بپیرایه قلاده آراستن گرفتم هر چند من بریختن زر سرخ بر رخساره زرد جود نمودم آن یار دلسخت از پاشیدن دُرّ شاداب بر گونه ارغوانی بخل ورزید ولی از روی تسلیت و اظهار شفقت دستی بر صورتم بکشید و قطرات اشک با سر انگشت نرم پاک نمود و از ابر دیده گانم شبنم باران با سوسن تر بزدود الا ای آفت عقل و بلای عفت وای سب زاهد فریب و شعله تقوی سوز یک لحه مردم مرا از در تماشا گلستان جمالت در آمد شکوفه خط و سنبل موی و شقایق گونه ات چنان فریفته گشت که راه بازگشت یاوه نمود و سبیل صدور از طریق ورود باز نشناخت همانا داعی عشق در میان دو نرگس شهلایت چنان نهفته است که مرگ در شمشیر هندی مرا همواره روزگار به تنهائی هجران همی گذشتی ولی سپاس خدا را که بدین اقبال وصال امروزم به از فردا است حلاوت حضور و لذت دیدار در مذاق روان من مراحبت از روزگار جوانی گواراتر باشد و شادابی چمن وصال در دیده جانم از طراوت عیش مهنا و عشرت مهیا خرمتر آید در هوای تو طایر خواب از آشیانه دیدگان آواره ساختم و بطیب نفس زمام دل از کف اختیار بنهادم مع الحجله ابن سهل هر چند در تصدیق شرع رسول متهم بود و زلال عقیدتش بدرد شبهات و آلایش اختلاف اتصاف داشت ولی بالاتفاق در ستایش ختم رسالت صلی الله علیه و آله قصیده بارع و مدیحه فائق نظم کشیده که استادان بلاغت گستر و سخنوران فصاحت پرداز را از جودت سبک و حسن اسلوب و لطف ترکیب آن حیرت آید ابو حیان گفته و قفت علیها وهی من ابدع ما نظم في معناها

یعنی مراد ازین ستوده خدر بلاغت وقوف افتاد الحق از بدایع مدایح و نفایس قصایدی است که خداوندان طبایع موزون در مناقب حضرت رسول سروده اند ابن سهل آن مدیحه را علی التحقیق قبل از قبول اسلام بسلک انتظام کشیده و گذشته از تصریحات ارباب طبقات در مطاوی مضامین آن بدین معنی اشارت رفته صلاح الدین کوید آن قصیده فریده از طوال قصاید است و این چند بیت از آن مطول مختصری و از آن مفصل انموذجی است که در صفت محرمان حرم رسول و زوار آن تربت مقدس گفته

ودکب دعتهم نحو طیبة نیة	فما وجدت الا مطیعا و سامعا
یسابق وخد العیس ما شؤنهم	فیقفون بالسوق الملی المدامعا
اذا انعطفوا او رجعوا الذکر ظلیم	عضونا لدانا او حماما سواجعا
تضئ من التقوی خبایا صدورهم	وقد لبسوا اللیل البهیم مدارعا
تکاد مناجات النبی محمد	تنم بهم مسکا علی الشم ذائعا
تلاقي علی وردالیقین قلوبهم	خوافق تذکرن القطا والنوازعا
قلوب عرفن الحق فهي قد انطوت	علیها جنوب ما عرفن المضاجعا
سقی دمعهم غرس الاسی فی ثری الجوی	فانبت ازهارا الشجون الفواقعا
فذاقوا اللبان الصدق محضا العزم	وحرم تفریطی علی المراضعا

حاصل مراد آنکه عزیمت آستان مقدس نبوی و نیت زیارت آن تربت مطهر صلای رحیل در داد و ندای کوچ برداشت پس این جماعت آن داعی سعادت را لبیک اجابت گفته باستماع و اطاعت مبادرت جستند و در طول آن مسافت ما بین تاختن شتران و ریختن اشکها کار بمسابقت و مجارات گذشت و آن مردم سعادتمند سرشک دیدگان را بسبقت اختصاص دادند چون از شعله شوق بر خود بپیچند و قصه اشتیاق بر زبان رانند ترا از پیچ و خم شاخهای نرم و بانگ کبوتران خوش آهنگ بیاد آید هر چند آن قوم را ظاهر بدراعه قیرگون از قماش شب تار مظلم باشد ولی باطن منیرشان بفروغ ورع و ضیاء تقوی منور است شمیم یاد رسول گوئی سراپای وجود ایشان مشک ناب انقلاب بخشیده جانها را دماغ جان معطر نمودن خواهد طائر قلوب ایشان چنان بسر چشمه یقین پی برد که مرغ قطا بآبخور بیابان همان قلوب حق شناس که جنوبی بر آنها مشتمل و منطوی است که هرگز بستر راحت نشناسد و بر فراش آسایش نخسبد نهال حزن که در خاک غم نشانیده اند همی با جویبار اشک آبیاری کنند تا شکوفه اندوه از آن بردمد آن گروه از پستان دایه صدق شیر محض نوشیدند و مرا فرط شقاوت از کنار مرضعه سعادت محروم ساخت آورده اند که چون ابن سهل را آوازه فضل در اطراف و اکناف اندلس منتشر گشت و مراتب هنرمندی و سخن پروری وی در حضرت والی شهر سبته که او را ابن خلاص گفتندی مکشوف افتاد او را امر کرد حکومت طلب داشت و بر حسب استعداد و لیاقتش دیوان انشاء به تفویض نمود

وآن شغل بزرگ ومنصب جلیل بمیمنت قابلیت وی محول بود تا آنکه در سال ششصد چهل ونه درخدمت ابن خلاص بر کشتی نشسته از آب عبور
مینمود همینکه آن مرکب بحبوحهٔ دریا رسید صرصر حوادث وزیدن گرفت وامواج بلا چندان برهم برآمد که سفینهٔ حیات هر دو راکب
بیچاره در گرداب اجل غرق شده نه خود ابن خلاص خلاصی یافت ونه ابن سهل بساحل نجات رسید ودر آنحال چهل واند سال از عمر
آن ادیب بیهمال گذشته بود ویکی از اکابر عهد چون خبر غرق وی شنید گفت عاد الدّرّ الی وطنه یعنی لؤلؤ بوطن
خود بازگشت

ابو جعفر بن غزال الاندلسی

از مشاهیر فضلای اطبا ومعارف حذاق معالجین است در عصر خویش بزیور فضایل آراسته واز همه رذایل پیراسته بود مولد آن طبیب
ادیب فجیره بوده است از قرای شهریه که از بلاد معموره اندلس است وتحصیل صناعات طبیه را در نزد ابوبکر بن زهر که از اجلّاء
اطبا است نموده چنانکه در ترجمهٔ ابوجعفر نگاشته اند که سالهای دراز بگاه استفادت ومعالجت از محضر وطبابت آن طبیب حاذق
دوری نجسته تا در زمرهٔ تلامیذ وی بدرجهٔ بلند ارتقا جست پس از استاد اذن معالجت یافت بزمانی کم از معالجات بدیعه
که از وی بروز وظهور نمود مرجع عموم بیماران وملجأ جمهور مرضی گردید وزمانی ممتد در اندلس بمعالجات خاص وعام اشتغال داشت
وصیت حذاقتش باطراف واکناف بلاد رفت ودر آن هنگام که وی بصنعات طبیه در اندلس مشهور گردید زمان اقتدار
سلاطین ملثمین بود چنانکه آورده اند نوبتی سلطان یعقوب بن یوسف بن تاشفین که المنصور بالله لقب داشت بالباس مبدل
ووضع غیر معمول که سیرهٔ آن پادشاه بود در معبر عام بمکانی که آن طبیب حاذق بمعالجت بیماران میپرداختی نزد او رفته از صداع
مزمنی که داشت حکایت کرده استعلاج نمود طبیب چون نزدیک رفته نبض بگرفت ودر بشرهٔ وی نیک بنگریست از حسن ذکائی که
داشت استنباط نمود که وی امیر است ولی خود را از اظهار آن حفظ نموده بعرض رسانید که چون تشخیص بعضی از امراض را
وقتی لازم است ومکانی خالی از اغیار خواهد همان بهتر بمحلی خاص که بجهت تشخیص اینگونه امراض اختصاص دارد تشریف ارزانی
داشته که بوجه اکمل تشخیص مرض داده شود وسپس معالجت بر طریق قواعد طبیه انجام گیرد امیر قبول اینمعنی کرده بمنزل مخصوص که ویرا
مهیا بود رفت پس ابوجعفر بیماران را از رسم معمول دستور العمل داد بخدمت امیر شتافت وزمین ادب بوسه داد وبرپای ایستاد امیر دانست
که او را شناخته واز طرز ادب وی او را خوش آمد اذن جلوسش داد وباوی از هر گونه صحبت در میان آورد او را در علوم
خاصه در فن طب با مهارت وحذاقت دید پس از او پرسید بروشی که غیر معمول وبروجهی که حالت بدین قسم مجهول بود چگونه
مرا بشناختی عرض کرد امیر را دولت وعمر پاینده باد سلاطین را خود از بابت تأیید خداوندی که وجود ایشانرا مایهٔ نظم ملک وسبب
رفاه عموم خلایق قرار داده در هر کجا که شخص ایشان حضور یابد رعبی از وجودشان بر دلهای خلایق پدید گردد
ونیز امزجهٔ سلاطین چون باعتدال فرضی اقرب است وحسّ نبض نمودم معلوم گردید که غیر از سلاطین نبض سایر ناس را
چنین قوت اعتدال نباشد از آن وی دانستم که مزاجی بدین اعتدال غیر از مزاج امیر نخواهد بود منصور را زیاده از حدس
صائب واقامهٔ آن دلیل خوش آمد وبملازمت خویش امر نمود وسپس در عداد اطبای مخصوص آن پادشاه معدود گشت
ودر مقام حفظ صحت وعلاج وثوقی کامل واعتمادی بی نهایت بوی پیدا نمود خزرجی در تاریخ خویش مسطور داشته که

آن طبیب کامل در علم شناسائی ادویهٔ مفرده ونیز در حق ترکیب ادویه نهایت مهارت را داشت وهم در تمام اجزای طب او را یدی وافی
بود ولی در فن شناسائی ادویهٔ مفرده وترکیب مرکبات او را امتیازی بود بر سایر فنون طبیه احمد بن ابی اصیبعه در ذیل ترجمهٔ وی
آورده است که امیر المسلمین یعقوب المنصور بالله در امر معروف ونهی از منکر مبالغتی بی نهایت داشت ودر جمیع ممالک قلمرو
خویش مسکرات را بر انسان نهی کرده بود که اگر اندکی از آنرا در بلدی از بلدان سراغ میکرد بایع وشارب را بحد وسیاسات
فرمان میداد وآن محل که شراب را در آن مینهادند بجزای آن حکم مینمود وقتی در همان اوان امیر بدان طبیب فرمان داد که
اجزای تریاق فاروق را فراهم آورده یک وزن تمام از آن بسازد وی اطاعت نموده بر جمع ادویهٔ آن همت برگماشت
واجزای تریاق را در زمانی دراز مفرداً ومرکباً از قرص افعی وغیره ترتیب داده خواست ترکیب نماید از آنکه تمام
ادویهٔ آن باید با شراب مخلوط شود وبا عسل معجون گردد هر چند خواست بمیزان یکوزن آن شراب فراهم کند میسر نگشت
سالی بر این برگذشت که هرگاه امیر از انجام واتمام آن تحقیقی مینمود از آنکه اجزای آن ناقص بود بعضی از اقسام عذری
میگفت وبهانه می آورد بالاخره وقتی او را معاتب ساخته سبب تعویق تأدیه آن پرسید عرض رسانید که عمده از اجزای این ترکیب بزرگ
شراب انگوریست در اینمدت همه عذر بدان جهت بود که در هر جای که گمانی میرفت از طلب آن دقیقه فرو گذاشت نشد هیچ قسم
از اقسام فراهم کردن آن میسر نگردید لهذا اینچنین معوق ماند وترکیب آن اتمام نپذیرفت امیر چون از طبیب این مطلب را
بشنید شکر خدای تعالی را بجای آورد وگفت عمده غرض من از خواستن تریاق آن بود تا بدانم که عموم مردم فرمان مرا
چنانکه باید اطاعت دارند یا آنکه در مملکت من مرتکب آن امر شنیع میگردند ودر نهان آن مایهٔ فساد را استعمال مینمایند اکنونکه
دانستم فرمان من را اهالی مملکت در ظاهر وباطن اطاعت دارند کمال امیدواری واطمینانرا حاصل نمودم پس بابوجعفر فرمان داد
که بانجام واتمام تریاق بپردازد وبدل از شراب چیزی دیگر پیدا کند که در خاصیت نظیر آن باشد طبیب می مطبوخ انگور را
ترتیب داده بدل از شراب ساخت وتریاق را ترکیب نمود بعضی از اطبا که در حضرت امیر سمت محرمیت داشتند بعرض امیر
رسانیدند که آن فواید که اساتید اطبا از تریاق خواسته اند چون جزء اعظم ناقص است فایدتی درین ترکیب نخواهد بود
امیر او را طلب کرده واین مطلب با وی در میان نهاد طبیب بعرض رسانید با دویهٔ مرکبه آنگاه اطمینان حاصل باید نمود که
بمقام امتحان درآید وآن خواص که در وی مسطور است ظاهر گردد پس جای سؤال وجواب باقی نماند پس آن تریاق را
که با می پخته ترکیب شده بود چنانکه رسمست امتحان نمودند فایدتش چنان بود که گوئی با شراب ترکیب شده پس
امیر او را بنواخت وبر قدرش بیفزود وتشریفی گرانبها بوی ارزانی داشت ورتبهٔ او را بر سایرین برتری داد وتجویز آن
طبیب امیر مداومت به تریاق فاروق نموده منافع کلی از آن دید وصحت کامل از او حاصل کرد وآن طبیب حاذق در حضرت امیر
یعقوب بن یوسف بن تاشفین بسر میبرد تا روزگار حیات امیر بپایان رفت پس در خدمت محمد بن یعقوب که الناصر
لدین الله ملقب بود در عداد اطبا بسمت محرمیت وطبابت اختصاص یافت وهمچنان در خدمت وی میبود تا در حدود سنه
ششصد وده وفات کرده در مراکش مدفون گردید وآن طبیب را در ادویهٔ مفرده ومرکبه کتب بسیار بوده منجمله او را رساله‌ایست
در خواص سنابطریق مطبوخ وشربت وسفوف وغیره   مقاله در خواص اسطوخودس   مقاله در خواص اطریلال

رساله در منافع اهلیلجات — رساله در طریقه شرب حبوب مسهل

شیخ ابو حامد احمد بن ابی طاهر محمد بن احمد اسفراینی

از ائمه فقهاء اهل سنت و جماعت است پیرو محمد بن ادریس شافعی بود و ریاست دار السلام بغداد در عهد وی رواج علم بوی منتهی
گشت چنانکه محمد بن سعدی در مدح او گفته شیخ طریقة العراق وامام الشافعیة بالاتفاق انتهت الیه
ریاسة الدنیا والدین ببغداد ابو منصور ثعالبی در یتیمة الدهر ویرا یکی از رجال دنیا شمرده گوید اسفراین از مدن خراسان
در میان بلدان مخصوص است بر آنکه همواره مولد فحول دهر و مشاهیر عالم بوده انوشیروان که نخستین شخص ملوک است
در عدل بدان کشور ولادت یافت ابو العباس فضل بن احمد که محمود سبکتکین را تربیت نموده شایسته سریر سلطنت داشت
از آن ناحیه برخاست ابو جعفر حمویه بن علی که دولت سامانیان بکفایت او قوام گرفت از آن ملک نمایش یافت و شیخ
ابو حامد احمد بن ابی طاهر که رئیس ارباب حدیث و صدر جریده فقها بود از آن بلد بیرون آمد و در صفت ابو حامد گوید

فانه بلغ من الفقه والتدریس مبلغا تشیر الیه الانامل وتثنی علیه الخناصر

یعنی او در فقاهت و تدریس بمقامی رسید که در عهد خویش یگانه اعاظم و مشار الیه افاضل گردید شیخ ابو السعادات
مجد الدین مبارک بن اثیر در کتاب جامع الاصول فی احادیث الرسول گوید مروج علم فقه و مجدد فن فروع بر سر مائه چهارم
از امامیه شریف نقیب علم الهدی است و از حنفیه ابو بکر محمد بن موسی خوارزمی و از مالکیه ابو محمد عبد الوهاب بن نصر
و از حنابله ابو عبد الله حسین بن علی بن حامد و از شافعیه ابو حامد احمد بن ابی طاهر اسفراینی ولادت وی در سال سیصد و
چهل و چهار هجری واقع شده و علم فقه از ابو الحسن بن مرزبان و ابو القاسم دارکی فرا گرفت و فن حدیث از عبد الله بن
عدی و ابی بکر اسمعیل و ابراهیم بن محمد اسفراینی استماع نمود ابو بکر خطیب در تاریخ بغداد آورده که ابو حامد در سال سیصد و
شصت و سه وارد بغداد شد و همی در دار الخلافه بتعلم و تعلیم و تدرس و تدریس مشغول بود تا ریاست آن سواد اعظم
باو اختصاص یافت و در نزد سلاطین و امراء جاه و مکانت بگرفت من خود کمتر در مدرس وی که مسجد ابن
در صدر قطیعة الربیع حضور یافتم و از بعضی چنین شنیدم که در مجلس وی هفتصد فقیه می‌نشستند مردم درباره ابو حامد
می‌گفتند **لو رآه الشافعی لفرح به** یعنی اگر محمد بن ادریس در سلسله پیروان خویش چنین فقیهی جلیل مشاهدت
کردی بسی مسرور و خورسند گشتی در تاریخ منتظم تصنیف ابو الفرج بن جوزی مسطور است که مقام قبول و مرتبت
اعتبار ابو حامد بدانجا کشید که ابو غالب فخر الملک وزیر مجد الدوله دیلمی و سایر ارکان خلافت و امراء دار السلام
بزیارت او میرفتند و از اقطار و اصقاع ممالک اسلام وجوهات و زکوات بحضرت او میفرستادند تا در مصارف
مقرر و موارد مخصوص مبذول دارد و او تلامیذ خود را مبلغی معلوم و رزقی مقسوم بصیغه شهریه میرسانید در هر ماه
بسبیل استمرار یکصد و شصت دینار بایشان بهره میداد و در دیگر وجوه بر و مصارف خیر نیز نقود موفور و اموال
گزاف بکار میبرد چنانکه در یک سال چهار هزار دینار بر سکوک بحاج بخشید در تاریخ مرآة الجنان بنظر رسید
که ابو الفتوح یحیی بن عیسی از پدر خویش حکایت کرده که گفت در یکی از مواسم حج شیخ ابو حامد اسفراینی را در مکه معظمه دیدم

برحالیکه

برحالیکه لباسهائی فاخر که در خور ملوک است در بر داشت و در موکبی عظیم که شایسته سلاطین است سوار میشد روزی او را
در طواف دیدم که مردم در تعظیم و توقیر وی مبالغتی اکید میجستند در آنحال یکی بر حسب اتفاق این کریمه تلاوت کرد

تلك الدار الآخرة نجعلها للذين لا يريدون علوا في الارض ولا فسادا

یعنی جهان باقی و سرای جاوید باکسانی باز گذاریم که بر روی زمین کبر نجویند و فساد نطلبند ابو حامد از استماع این آیه
گریستن گرفت گریستن شدید و شنیدم که میگفت **اما العلو یا رب فقد اردناه واما الفساد
فلم نرده** یعنی بارالها ما بلندی را جستیم ولی فساد را نخواستیم شیخ ابو اسحق شیرازی مؤلف طبقات الفقهاء گوید
ابو الحسین احمد قدوری که رئیس حنفیان بود در تعظیم جانب ابو حامد اسفراینی عظیم مبالغت میجست وزیر ابو القاسم
علی بن حسین مرا حکایت کرد که قدوری ابو حامد را بر جمیع فقهاء حتی الشافعی ترجیح و مزیت مینهاد و میگفت **ان ابا
حامد عندی افقه وانظر من الشافعی** یعنی ابو حامد بعقیدت من در فقاهت و مناظرت از شافعی
زبرتر است گفتم ایها الوزیر قدوری را عصبیت حنفیت بر آن داشته که بر امام شافعیه اینگونه تجری نموده و از تابعین
محمد بن ادریس یکی را بر وی ترجیح نهاده سخن قدوری در اینباب از طراز قبول عاری است و بهیچوجه التفات را
شایسته نیست چه ابو حامد و کسانیکه اعلم و اقدم از و بوده اند بسی از درجه شافعی بدورند مثل شافعی و مثل فقهائیکه
پس از وی آمده اند چنان است که شاعر گفته

نزلوا بمكة في قبائل نوفل — ونزلت بالبيداء ابعد منزل

یعنی ایشان در مکه میان قبایل نوفل افتادند ولی من در بیابان بدورترین منزلها گرفتم مابعد این بیت که ابو اسحق
تمثل کرده این شعر است

حذرا عليها من مقالة كاشح — ذرب اللسان يقول ما لم يفعل

یعنی از این مردم برای آن برکناری افتادم که درباره آن مستوره حجاب عفاف دشمن یاوه گوی را که اهمی گفتار
با کردار مخالف دارد زبان افترا بسته باشد گویند ابو حامد باستقصاء نکات و اشباع بیان ممتاز بود و چون بر مسند
تحقیق نشستی و در مسئله سخن گفتن گرفتی از فروع و شقوقات آنمقام چیزی فرو نگذاشتی چنانکه خود گفته

ما فتنی في مجلس النظر قط فندمت على معنى ينبغي ان يذكر فلم اذكره

یعنی هیچگاه نشد که از دست افادت بر جزم و تحقیقی که شایسته بیان بوده ترک نموده باشم و بر ترک آن پشیمان گردم
سلیمان بن ایوب رازی مؤلف کتاب اشاره و غریب حدیث که از فقهاء شافعیه و تلامیذ ابو حامد است حکایت
کرده که من در بدایت امر سمت شاگردی ابو حامد داشتم و در حوزه افادت او می‌نشستم روزی بخانه یکی از علماء
دار السلام میرفتم اتفاقا بمدرس ابو حامدم عبور افتاد دیدم این مسئله را عنوان کرده سخن میراند که **اذا اولج ثم
احس بالفجر فنزع** یعنی قاصد صیام باندیشه بقاء وقت مجامعت کند دخول کند و در خلال آنحال طلوع فجر
مشاهدت نماید و خود را از عمل بر کنار کشد لختی گوش فرا داشتم و در طرز استدلال و قانون احتجاج و حسن تحقیق

وجود تقریر بوحامد تأمل کردم با خود گفتم یا ذا العجب چنین محققی بارع و فقیهی فحل ابداع فواید کند و حل معضلات نماید و من خود را محروم
دارم پس فسخ عزیمت کردم و از آن تاریخ ملازمت او واجب گرفتم و هر روزه در تحت منبر وی حضور یافتم و تحقیقاتی را که در کتاب صیام
املا کرده بود فراهم نمودم و تعلیقهٔ جداگانه ساختم ام سلیمان گوید که رسم و سیرت بوحامد بر آن بود که هرگز از عائدهٔ دنیوی و فایده
اخروی فارغ نمی نشست تا در جمع افاضل حضور داشت بصحبت علمی میگذرانید و چون بجائی میرفت و یا بکاری جز علم اشتغال میجست
قرآن تلاوت مینمود حتی لمحه که به تراشیدن قلم مشغول میشد زبان خود از قرائت قرآن فارغ نمیگذاشت قاضی احمد بن خلکان آورده
که یکی از فقها را در مجلسی با ابوحامد مناظرت علمی افتاد و بروی پرخاش کرده کلمات نالایق گفت چون شب شد خدمت
بوحامد رسیده و از در اعتذار اظهار ندامت و طلب اقالت نمود ابوحامد در جواب بانشاد این دو شعر
لب گشود

جفاء جری جهراً لدی الناس وانبسط — وعذر اتی سراً فاکد ما فرط
ومن ظن ان یمحو جلی جفائه — خفی اعتذار فهو فی اعظم الغلط

یعنی ستمی آشکارا و جفائی برملا درگذشت عذری در نهان و ندامتی پوشیده در رسید پس بر جرم سابق مزید آورد و جنایت
گذشته تاکید کرد و هر کس گمان برد که معذرت پنهانی تعدی فاش از دل ببرد خود در خطئی فاحش است و غلطی عظیم یافعی گوید وقتی
ابوحامد بعیادت مریضی رفت آن مریض از مقدم وی زیاده خوشنود گشت و این دو بیت در مدح او انشاد نمود

مرضت فاشتقت الی عائد — فعادنی العالم فی الواحد
ذاک امام بن ابی طاهر — احمد ذو الفضل ابی حامد

یعنی رنجور و بیمار گشتم و از کسی مشتاق دیدار شدم پس جهانی در پیکری نغز و عالمی در وجودی یک عالم عیادتم کرد و او پسر ابوطاهر
و خداوند فضل امام ابوحامد است در کتب سیر مسطور است که در سال سیصد و نود و هشت هجری در دار الخلافه بغداد
مابین مریدان شیخ مفید که ریاست فرقهٔ امامیه داشت و تابعان ابوحامد اسفراینی که امام عامه بود نزاعی بزرگ افتاد بمثابه
که آن دو رئیس ناچار چندی رخ در نقاب غیاب کشیدند و بر وظیفهٔ تدریس و حق ترویج قیام نتوانستند تفصیل این اجمال
بر سیاقی که ابوالفرج بن جوزی در منتظم و عز الدین ابن اثیر در کامل و دیگر علمای اخبار در دیگر کتب آثار آورده اند آنکه روزی
یکی از هاشمیین که در بغداد بمحلهٔ باب البصره می‌نشست بمسجد شیخ مفید در آمد و از در عصبیت آغاز سفاهت کرد و نسبت بآن عالم
جلیل بسی سخنان نالایق و کلمات ناسزا بر زبان راند شیخ از این معنی زیاده آزرده خاطر گشت و عظیم دلتنگ شد اصحاب او
بحمایت برخاستند و از مردم کرخ که تماما شیعهٔ امامی بودند استمداد نمودند و گروهی انبوه فراهم کرده بسرای ابوحامد اسفراینی
و قاضی ابومحمد ابن الاکفانی در آمدند و در کیفر پیشوای خویش زبان هتک دراز کردند و حشمت آن دو فقیه یکباره ببردند آنگاه
در تفحص دیگر اکابر اهل سنت شدند عامهٔ شهر بحمایت خواص خود برخاستند از طرفین میدان تعصب گرم و غبار فتنه
بالا گرفت قضا را در همان اوقات مصحفی بدست اهل سنت و جماعت افتاد و چنین مذکور شد که آن مصحف عبد الله بن
مسعود است و آن را با سایر مصاحف اختلافی بگزاف بود در یوم جمعه بیست و هشتم شهر رجب آن سال اشراف و فقهاء و قضاة

مجمعی

مجمعی بزرگ ترتیب دادند و آن مصحف را در آنجا حاضر ساخته همگی در آیاتش نظر کردند و مواضع اختلاف برای العین مشاهدت
نمودند ابوحامد و سایر فقها بتحریق و اتلاف آن حکم کرده فتوی نوشتند ایشان آن مصحف را در همان محضر بسوختند چون
ایامی چند بر این بگذشت عرضهٔ نظر خلیفهٔ عهد قادر بالله عباسی رسانیدند که شب نیمهٔ شعبان در مسجد حایر مردی شیعی از اهل جسر
نهروان مشاهدت شد که در بارهٔ کسانیکه آن مصحف سوختند دشنام و ناسزا میگفت خلیفه حکم داد تا آن مرد را بچنگ آورده
بکشتند و چون آن مقتول بر آیین تشیع میرفته شیعیان کرخ در بارهٔ او سخنان گفتند کار به پیکار کشید نائرهٔ قتال در میان
مردم کرخ با عامهٔ باب البصره و باب الشعیر زبانه کشید و در آن میانه جمعی از جوانان شیعه بخانهٔ ابوحامد اسفراینی ریختند
ابوحامد از سرای خود بمحلهٔ دار قطن گریخت کرخیان در آن حال آواز بندای سلطان شیعه بر کشیدند و حاکم بامر الله را
که خلیفهٔ فاطمی بود از مصر نام میبردند و یا منصور یا منصور همی صلا میزدند چه نام حاکم علوی منصور بود همینکه این شعار در حضرت
قادر عباسی مذکور شد سخت بهم بر آمده حکم داد تا لشکریان آنچه حاضر درگاهند با سنیان پیوندند و در استیصال کرخیان
ثبات ورزند چون مدد خلیفه بدان گروه رسید زیاده قوی دل شدند و بر مردم کرخ چیره گشتند و برخی از دیار و مساکن
ایشان را که بر کنار نهر دجاج بود بسوختند پس جمعی از اشراف و تجار نزد خلیفه رفتند و از آن جسارت اغماض طلبیدند قادر
از تجری کرخیان درگذشت و چون امیر ابوعلی عمید الجیوش که سپهسالار دیالمه بود و از جانب سلطان بهاء الدوله بویهی
ولایت عراق و امارت عسکر داشت از این واقعه استحضار یافت داخل بغداد شده نخست بجلای شیخ مفید حکم داد و موکلان
بروی گماشت تا او را از دار السلام بیرون فرستند شیخ در بیست و سیم رمضان آن سال از بغداد انتقال جست آنگاه از مردم
غوغائی جمعی را بگرفت بعضی را بسیاست رسانید و برخی را محبوس داشت ابوحامد بمسجد خویش بازگشت و واعظان و
منابر و قصه خوانان از معابر ممنوع گشتند چرا که عمدهٔ موجبات فتنهٔ آشوب سخنان ایشان بود پس علی بن مزید که از ارکان
امراء بشمار رفتی در حق شیخ مفید توسط کرد شفاعت او پذیرفته شد و مفید دیگربار در صدر ریاست برقرار گشت
و دیگر او عاظ و قصاصین دستور یافتند و بر سر کار خود رفتند ولی بشرط که از در حمیت و عصبیت خبر فتنه آمیز نخوانند
و داستان شور انگیز نگویند مورخین در حوادث سال چهار صد هجری آورده اند که در رمضان این سال قادر بالله را
مرضی صعب افتاد بدان پایه که اراجیف در دار الخلافه بموت او شیوع یافت خبر بقادر بردند در یکی از جمعات بعد از آنکه
برد رسول بر دوش و قضیب آنحضرت در دست گرفته برای مردم بنشست و شیخ ابوحامد اسفراینی بر حسب منزلتی
که در بارگاه قادری داشت حاضر گشت و بر لسان ابوالعباس بن حاجب بخلیفه پیغام داد که آیتی چند از کلام مجید تلاوت
نماید تا مردم صوت خلیفه استماع کنند و اطمینان یابند پس قادر باشارت ابوحامد آواز باین آیات بر داشت

لَئِن لَم یَنتَهِ المُنافِقُونَ وَالَّذِینَ فِی قُلُوبِهِم مَرَضٌ وَالمُرجِفُونَ فِی المَدِینَةِ
لَنُغرِیَنَّکَ بِهِم ثُمَّ لا یُجاوِرُونَکَ فِیها اِلّا قَلِیلاً مَلعُونِینَ اَینَما ثُقِفُوا اُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقتِیلاً

چون لطف اختصاص این آیات بقرائت منوط بترجمت بود ظاهر کلمات مبارکات بپارسی ترجمت شد تا بظهور رسد
که قادر از کتاب مبین تا چه حد آیت مناسب مقام تلاوت کرده فرماید سوگند یاد میکنم که اگر کسانی که نفاق میورزند

وآنان که در دل مرضی دارند و مردمیکه اراجیف اخبار انتشار دهند از شیوه و شعار خویش باز نایستند البته ترا برایشان مسلط سازم
بدانسان که از آنجمله جز قلیلی در جوار تو نمانند بر حالتی که امکان از رحمت خدای رانده باشند هر جا بدست آیند گرفتار کردند
و بتیغ مسلمانان در گذرند چون آن مردم بغداد صوت خلیفه استماع نمودند صدا بگریه بر آوردند و اوراد عاکفه بازگشتند هم در کتب
مثبت است که چون صبح دولت بنی فاطمه از افق مغرب زمین طالع گشت از شام پرچم آن سلسله روز خلافت آل عباس
تار شد چه حکم آن طبقه از اقطار اسپانی و افریقا و برخی از قسمت آسیا رسید و جمع خراج مصر جزو دیوان ایشان گردید
پس اولاد عباس از در التباس در نسب آن گروه قدح کردن گرفتند قادر بالله در سال چهارصد و دو فرمان داد
تا در بغداد مجلسی عظیم تشکیل نمودند وجوه اشراف و مشایخ فقهاء و صنادید قضاة و دیگر علماء در آن محفل انبوه شدند شیخ ابوحامد
که آنزمان در بحبوحه ریاست بود و در مجامع متنی همی بر صدر می‌نشست نیز حاضر گشت پس محضری عریض بر داشتند و هر یک
گواهی خویش در طعن نسب آن سلسله ثبت نمودند و نژاد ایشان از جراید بنی هاشم بیرون کردند ابوحامد اسفرائنی بر حسب هوا
خواهی خلفا سجلی صریح در قدح آن طبقه مرقوم داشت آنچه ابن اثیر در ضبط اسامی حاضران مجلس نوشته که شریف ذو الحسبین رضی
نیز مانند نقیب ذو المجدین علم الهدی و شیخ اجل محمد بن النعمان المفید شهادت خویش بر طبق سایر سجلات درج
فرمود منافی عبارات دیگر مورخین است چنانکه از شرح این واقعه که بعون الله در مقامی مناسب از تراجم آینده
نگاشته آید بظهور رسد مع الجمله ابوحامد در شب شنبه نوزدهم شهر شوال از سال چهارصد و شش در بغداد وفات
یافت و عمر او شصت و یکسال و چند ماه بود ابو الفرج بن جوزی گوید نعش ابوحامد را برای تجهیز بخارج بغداد حمل دادند
تشییع جنازه او را انبوهی عظیم و ازدحامی عام از مردم دار السلام فراهم آمد پس از تغسیل ابوعبدالله بن مهتدی
که خطیب جامع منصور بود بروی نماز گذارد و ثانیاً جنازه‌اش بشهر آورده در سرای خود بخاک سپردند و در سال
چهارصد و شانزده قبر او را بشکافتند و جثه اش بیرون آورده در باب الحرب دفن نمودند از مصنفات او
تعالیق مختصر مزنی است و کتاب بستان و تعالیق کبری انتهی

قاضی آبُو یُوسُف یَعقُوب بن ابراهیم

اهل سنت و جماعت را فقیهی مفخم بوده در سنه یکصد و سیزده هجری متولد شده در عهد صبی بفوت پدر مبتلا گشت
مادر تحمل تربیت و تکفل احوالش آستین بر زد او را بکازری سپرد تا حرفه قصاری آموخته و بدان پیشه معاش گذراند
ابو یوسف خود گوید که همه روزه از راه دکه قصاری بدرس ابوحنیفه میشدم و گوش هوش بافادات وی در باختن
از ماسوای علم چشم پوشیده بودم همه روزه مادر برابرم روان شده در آن محضر داخل و مرا بعنف تمام خارج کرده کشان کشان
بدکه قصاری میبرد و با جد تمام باستادم می‌سپرد روزگاری بر این منوال بگذشت تا از فرارم ستوه آمده روزی بحوزه درس ابوحنیفه
در آمد فریاد بر آورد که فرزندم را تو از کسب معاش باز داشته علما در نظرش جلوه گر ساخته من خود با رنج چرخ
ریسی چیزی بدست آورده دخیل کار و کفیل معاشش شده و او را نزد قصاری بکازری داده ام تا مگر تواند پیشه بیاموزد
تو خود مقصود را در حیز تعطیل و تعویق انداخته و همی بتحصیلش تشویق کنی ابوحنیفه گفت ای زن نادان مرو خویش گیر

و غم خود خور که فرزندت اقبالی بلند و طالعی ارجمند دارد و اگر چه در محضر من بظاهر علم فرا گیرد ولی در باطن طریق خوردن
پالوده را با روغن پسته می‌آموزد مادرم گفت همانا ترا خرافت دریافته است و عقلت زایل شده این بگفت و روی از وی
بتافت و راه خود پیش گرفت و من بدان منوال التزام درس او را از دست نداده در تحصیل مراتب علمیه پای فشردم
و چندان در اکتساب علوم و اندوختن افادات وی حریص و مولع بودم که دقیقه از او غافل نمیشدم تا آنکه بتوفیقات
یزدانی ابواب علوم بر من گشوده گشت و از میامن الطاف الهی کوکب اقبالم بسی اوج گرفت بمقامی رسیدم که
مسند قضاوت بر من مسلم گشت و هارون الرشید را محرم هر راز و جلیس هر محفل شدم و در خوان مائده اش شرف
اختصاص یافتم چنانچه روزی در بساط نعمتش حاضر بودم فالوذجی در مائده رشید مهیا کرده بودند گفت ای یعقوب
از این فالوذج تناول نما که اینگونه فالوذج را هر روزه ترتیب نمیدهند گفتم یا امیر المؤمنین مگر آنرا چه امتیاز است
گفت این را با روغن پسته ساخته اند و زیاده لذیذ و گوارا است ناگاه مرا خنده شدید دست داد بطوریکه
نتوانستم خودداری کنم رشید سبب خنده بپرسید و اصرار و الحاح کردن گرفت گفتم خیر است خدای باقی دارد امیر المؤمنین را
گفت سبب خنده را بتفصیل باز گو مکالماتی که مابین ابوحنیفه و مادرم گذشته بود بمیان آوردم و حکایتش بعرض خلیفه
رسانیدم آنگاه رشید زیاده در تعجب شد سوگند یاد کرد که علم امور دین و دنیا را اصلاح کند و بر ابوحنیفه رحمت
آورد گفت او را بعین حقیقه نظر بود و نه بچشم سر بالجمله ابو یوسف گوید در زمانیکه بدرس و تحصیل مشغول بودم راه معیشت
بر من چنان تنگ بود که مخارج جزئیه فراهم نمیشد از فرط فقر و افلاس بهای کاغذ را استطاعت نداشتم با جستجوی تمام
کتف گوسفند از بدست آورده افادات استاد را در آن استخوان ثبت و ضبط میکردم خود گوید روزی
از محضر ابوحنیفه بخانه معاودت نموده زوجه خود طلب کردم از در مجاعت و گرسنگی بروی شکایت بردم و غذا
خواستم آن زن با عجلتی تمام روانه گشت ناگاه استخوانهای کتف که در مدت استفادت اندوخته بودم در سفره ریخته
نزد من نهاد و گفت آنچه بخانه حمل کرده این است و سزای چون تو بیکاره و بیعار همین آن کردار ناهنجار بر من زیاده
اثر کرده از تحصیل علم باکتساب معاش پرداختم و چون ابوحنیفه یکچند مرا در حوزه درس ندید از کار و روزگارم پرسید
صورت حال بروی مکشوف داشتند بر من رقت آورد و کس باحضارم روانه کرد چون بروی در آمدم ابواب تفقد
برحم بگشود و رسم وظیفه شهریه درباره ام مقرر فرمود همی بدان وجه مقرر معاش میگذرانیدم و دقیقه از طلب
نمی‌نشستم از هر ذی فن توشه و از هر خرمن خوشه میگرفتم دمیری شافعی آورده است در آن اوان که همه روزه
نزد ابوحنیفه حاضر میگشت و در تحصیل فقه اشتغال داشت زمانی دراز از محضر وی غائب گردید و علم مغازی را
طالب شده باکتساب آن علم مشغول گشت پس از زمانی بمجلس ابوحنیفه در آمد از روزگار گذشته اش جویا شد
ماهی را بروی باز گفت ابوحنیفه خواست تا عیار استفادتش از محک امتحان و اختبار معلوم کند گفت از
علم مغازی مرا مسئله ایست تا جواب نیاری از تو دست بر ندارم صاحب لوای جالوت چه کس بوده است
گفت اگر مرا بر آن مسئله اطلاع نباشد زیانی نرسد ولی تو خود را امام عصر خوانی و بر همه کس مقدم داشتنی

هرگاه مجهولی معلوم نکنی و مبهمی روشن نسازی از رتبت کاسته و قدرت از میان برخاسته شود فاش گویم هرگاه من بعد
با من در آویزی و بمجادلت و مباحثت برخیزی در جاییکه مجمع انام و محل ازدحام خاص و عام باشد از راه حجت نه از طریق
حاجت در آیم و بپرسم که زمان وقعه بدر مقدم بوده یا غزوه احد بعین دانم این مسئله تاریخیه که از کل مسائل و اختراعات
جهلا بدانی و نزد پیر و برنا و اعلی و ادنی منفعل و در عرق خجلت غرق شوی آنگاه ابو حنیفه از وی دست بداشت
و سپس هیچ سؤالش نیازرد مع القصه آن فاضل یگانه از هر لذت و راحت چشم بپوشید لیلاً و نهاراً در تحصیل و طلب
میکوشید و مدتی دراز باستماع احادیث و تتبع اخبار نزد رجالی که اسماء ایشان بشرح میگذرد بگذرانید ابو اسحق شیبانی
و سلیمان التیمی و یحیی بن سعید الانصاری و اعمش و هشام بن عروه و عطا بن السائب و محمد بن اسحق بن یسار از صاحب
استیعاب در کتاب انتها منقول است که ابو یوسف مانند مردمان کم شده فرزند در هر مکان ذکر احادیث
و نشر اخبار استشمام کردی دنبال آن اثر روان و در محضر آن محدث ره در کاری بپایان میبرد از شیخ تدریس با
بخشیدی تا پنجاه و شصت حدیث بدست بیاوردی بالجمله بعد از زمانی در مراتب علمیه و معاملات کمالات برتبه علیا و درجه
قصوی رسیده بدان مثابه که در زمان خود سرآمد همگنان و مشار الیه بالبنان گردید رفته رفته از مسند افادت بمنصب قضاوت
انتقال گزیده بپایگاهی منیع و قدری رفیع قدم نهاد در عهد مهدی و هادی و رشید زمام مهام قضا در قبضه اختیار وی
افتاد مایه ارتباط و باعث اختلاط وی را با هارون الرشید آورده اند که مردی از یهود در قرب جوار ابو یوسف مسکن داشت
بر آن شد که بر در خانه خویش ساباطی بنا کند همسایگان از آن بنیان ضرر بخشیدی با بو یوسف شکایت بردند باتجاح
مأمول خویش و ایجاب مسئول ایشان آن مرد یهود را از آن ضرر و اضرار ممانعت کرده و در اصرار مبالغت آورد آن
نامسلمان از روی طعن و طنز بد و گفت از تخریب آن بنا دست بدار و بحال خود بگذار هر وقت از راه شان و جلال
ترا در محفه جای داده و باین محله آوردند باستقبالت شتابان شوم و آن عمارت ویران کنم قضا را در آن اوان
بسنه قضاوت بنشست و هم بر محفه سوار گشت آنگفتار تسخر بجد دار سقدر بدل شد و آن مرد یهودی بقول خود عمل کرد
تفصیل این اجمال آنکه هارون الرشید کنیزکی را فریفته گشت و یکبره در هوایش جان و دل بباخت و چون با او سر و سر
در میان آورد خواست در کنارش گیرد ناگاه بخاطرش رسید که وی از کنیزان زبیده است در دم کناره گرفت سفره
وصلش در نوردید و مهره مهرش برچید اتفاقاً زبیده که بانوی حرم خلافت بود از صورت ماجری اطلاع یافته از آن معنی
زیاده برنجید و چون رشید نزد او شد درشتی و خشونت آغاز نمود و در طعن و بدگوئی زبان دراز کرد و گفت ای دوزخی
از من دور شو که نزدیک است آتش قهر بر من زبانه کشد هارون گفت هرگاه من دوزخی باشم تو بهشتی روی از قید
ازدواج من بطلاقی در حال هر دو از گفته پشیمان و از کرده در افسوس شدند زبیده در گریه و افغان و خلیفه مضطرب
و پریشان ماند که چگونه بر منشور یگانگی طغرای یکانگی کشد و عهد نامه دوستی در نوردد و غبار فراق بر عیار اتفاق
افشاند و از جاده وداد و منهج اتحاد خود را یکسو کشاند امر نمود تا علمای بغداد را حاضر کرده و در این مسئله استفتا نمود
هیچکس جوابیکه تسلی خاطر دهد نتوانست ادا کرد و خلیفه بر جیب حیرت و تحیر سر فرو برده ملول و غمگین نشسته از آن جمع پرسید

که از

که از تلامذه ابو حنیفه کسی برجامانده است گفتند مردی از ایشان داریم که با فرط پریشانی بسیگذراند هارون گفت مرا با علم او
سر و کار است نه با مکنت و ورونکارش فی الحال ابو یوسف را حاضر کردند و بزم خلافت را باریافته وارد شد
علمائیکه صدر مجلس را از فرط ازدحام تنگ کرده بودند اصلاً جانب تعظیم و تکریمش رعایت نکردند و در صف
نعالش جای دادند پس هارون مسئله خود اعادت نمود و بعرض جواب اجازت بخشید ابو یوسف گفت مرا در باب مسئله
جوابی شافی و کافی در خاطر حاضر هست ولی در این محل که آرامگاه من شده بیارم گفت اگرچه از این معنی که جمعی نامناسب
بر من تقدم جسته اند آزرده نیستم زیرا که نشستن ذیل از منزلتم و رفتن صدر بر قدرم نیفزاید ولی پاس حرمت علم خود
جای لایق و مکان مستحق اقتضا کند پس هارون رتبت تقدم بروی ارزانی داشت و گفت تا در صدر مجلس جای گزیند
ابو یوسف لب بسخن گشوده گفت اصحاب سیر آورده اند که وقتی در بارگاه سلطان عصر مردی سفله و بی ادب
بر بقراط حکیم تقدم گرفت آن حکیم دانشمند از آن رفتار ناپسند دم نزد و خاموش بنشست ویرا گفتند چرا غضب
نکردی و آن نادان ناچیز را ادب ننمودی گفت دیوار بر همه کس تقدم جسته و هیچکس از کردار آن در تالم نیست بالجمله
اکنون وقت آن است که خلیفه مسئله را در میان نهد تا این بنده داد فضل و دانش بدهد خلیفه بتکرار مقال پرداخته
از وی جواب صواب طلب کرد ابو یوسف گفت ای امیر المؤمنین هرگز اراده گناهی کرده باشی که در آن از خوف و خشیت
خدای قهار و منتقم جبار ترا از آن شنعت ممانعت کرده باشد گفت بلی وقایع حالیه بر صدق دعوی شاهد عادل است
چه قصد مملوکه زبیده کردم و چون دانستم مملوکه غیر است عنان توسن شهوت بقوت توفیق باز کشیدم ابو یوسف گفت
از این روی بیقین دانم تو خود از اهل بهشتی و لهذا طلاقی واقع نشده است زیرا که طلاق زبیده مشروط براین شرط
بوده که تو از اهل جهنم باشی و چون از فضل الهی مستحق بهشت شده او نیز مطلقه نباشد زیرا که از انتفاء شرط مشروط نیز
منتفی میشود حاضران بروی حمله ور گشته بانگ زدند که این دعوی از چه روی کنی و این فتوی از کجا گوئی و چگونه دانستی
که خلیفه بهشتی است گفت بموجب نص قرآن که فرموده وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ
الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ یعنی هر کس از خوف و خشیت الهی نفس را از وساوس شیطانی باز دارد بهشت جاودان آرامگاهش
خواهد بود هارون را این سخن پسند افتاد و بعواطف بی پایانش بنواخت و هم قضاوت بغداد برای وی مقرر کرد
تشریف فاخر باو پوشانید گفت تا محفه آورده ویرا در آن نشاندند بجانب خانه اش حمل کردند ابو یوسف چون
بساباط مرد یهودی رسید او را طلبید گفت اینک محفه ها رسیده گذرگاه تنگ است بر حسب شرط و پیمان که خود
کرده بودی امروز وقت تخریب ساباط است پس ابو یوسف لمحه توقف کرده تا آن بنیان را منهدم نمودند ابن خلکان
مایه ارتباط ابو یوسف و خلیفه را داستان دیگر داند آورده است که مردی از سران سپاه خلافت در امری سوگند
یاد کرد سپس کاری از وی بظهور رسید خود در شک فرو ماند که مبادا شکست سوگند شده باشد فقیهی طلب مینمود
تا حق مسئله از وی بپرسد او را با بو یوسف دلالت کردند نزد او شد و چگونگی مسئله بوی باز نمود گفت این کردار
موجب نقض سوگند نباشد و چون سردار این فتوی بشنید زیاده خوشحال گردید دراهم و دنانیر بیشمار بروی مبذول داشت

وهم خانه که لایق وقابل بود ابتیاع نموده بروی ببخشید پس از چند روز آن سردار بر رشید وارد شد او را مهموم ومغموم دیده سبب پرسید گفت امری از امور دینیه مرا محزون ساخته فقیهی حاضر نما تا از حقیقه آن امر جویا شوم وحکم آن مدعا باز شناسم سردار روانه گشت ابو یوسف را در ساعت حاضر ساخت خود گوید چون بدربار خلافت رسیدم جوانی خوش سیما نیکو صورت دیدم که آثار ابهت وجلال از ناصیه اش ساطع بود واو را در حجرهٔ محبوس داشته بودند چون با وی برابر شدم با انگشتان اشارت کرد که نشان استغاثت بود او را بدان حالت گذاشته گذشتم پس بحضور بار یافته وارد شدم سلام گفتم وایستادم گفت نام تو چیست گفتم یعقوب اصلح الله امیر المؤمنین گفت هرگاه امامی مردی را در حال زنا دریابد آیا بر امام متحتم است که او را حد زند گفتم نی رشید بسجده شد آنگاه در خاطرم گذشت که خلیفه کسی از نزدیکان خود را در حال زنا مشاهده نموده همانا آن جوان محبوس که بمن استغاثه نمود زناکار بوده باجمله رشید گفت از کدام مدرک این فتوی گوئی گفتم خاتم النبیین صلی الله علیه وآله فرموده ادْرَؤُا الحُدُودَ بِالشُّبُهات حاصل آنکه چون در موارد حدود شبهتی پدید آید حدود شرعیه ساقط میشود واین مقام مورد شبهت است ودر موارد شبهات حدود ساقط است رشید گفت در صورتیکه امام معاینه بیند چه جای شبهت است گفتم سلمنا بعیان مشاهده کرده باشد از عیان جز علمی حاصل نبود واجراء حدود بعلم امام منوط نیست واحدی را نمیرسد که حدود الهی را نظر بعلم خود مجری دارد آنگاه رشید ثانیاً بسجده شد چون از سجده سر برداشت بفرمود تا مال جزیلی بمن دادند از آنجا بیرون نشدم تا هدایای فراوان بمن عاید گشت آورده اند که شبی هارون الرشید را

این دو شعر محل تأمل شد

فَإِنْ تَرْفُقِي يَا هِنْدُ فَالرِّفْقُ أَيْمَنُ — وَإِنْ تَخْرُقِي يَا هِنْدُ فَالْخُرْقُ أَشْأَمُ
فَأَنْتِ طَلَاقٌ وَالطَّلَاقُ عَزِيمَةٌ — ثَلَاثٌ وَمَنْ يَخْرُقْ أَعَقُّ وَأَظْلَمُ

یعنی ای هند اگر طریق مرافقت وموافقت پیش گیری بکاری فرخنده وهمیون قیام واقدام کرده واگر بناسازگاری وقطع الفت پیشه کنی امری ناشایست وشوم بمیان آورده واز قید ازدواج من بسه طلاقه یله ورها خواهی بود واین طلاق از روی جزم وقصد است واین معنی روشن است که هرکس بقطع الفت اقدام کرده است عاق وظالم تر است از کسی که خود بطلاق قیام نموده است وچون هارون الرشید از پی تحقیق الفاظ وتصحیح معانی امعان نظر کرد چنین یافت که در کلمهٔ ثلاث از اختلاف اعراب اختلاف شدیدی در معنی حاصل شود ودر هر طور حکمی از احکام شرعیه بظهور رسد محض تحقیق مطلب وتوضیح مدعا آن دو شعر را نوشته نزد قاضی ابو یوسف فرستاد که هرگاه شخصی از روی جد وعمد با قصد انشاء این دو بیت را بزوجهٔ خود گوید وکلمهٔ ثلاث را مرفوع خوانده ودانند بر حسب قوانین نحویه وفقهیه چه معنی بخشد وچه اثر مترتب شود واگر منصوب خوانند چه مفهوم شود وبر قائل وزوجهٔ اش چه لازم آید قاضی ابو یوسف گوید با خود اندیشیدم که این مسئله در عداد مطالب نحویه ومسائل فقهیه معدود است واختلافی که فقها را در این عبارت حاصل میشود بواسطه معانیست که نحاة را از اختلاف اعراب بدست آید

هرگاه در چنین مسئله برأی خود سخن گویم از خطا محفوظ نباشم رای صواب آن است که آن مسئله را با استاد فن در میان آریم پس برای کسائی در آمدم واو در جامه خواب نشسته بود آن مسئله را با وی در میان آوردم گفت اگر برفع خوانده شود یک دفعه واحده طلاق واقع گردیده زیرا که در اینصورت هر یک از اَنْتِ طالِقٌ والطَّلاقُ عَزیمةٌ ثَلاثٌ جمله مستقله اند که شاعر زوجه خود را گفته تو طالقی بعد از آن اخبار نموده که طلاق کامل وتمام سه دفعه است واگر منصوب خوانده شود سه مرتبه طلاق واقع شده زیرا که بر این تقدیر ثلاثاً قید اَنْتِ طالقٌ است گویا شاعر بزوجه خود چنین گفته است اَنْتِ طالِقٌ ثَلاثاً قاضی گوید آن جواب را بکتابیش بهارون الرشید نوشتم انعام وجوایز بسیاری برای من روانه داشت من تمام آنها را برای کسائی فرستادم بعضی را در این سخن مناقشه ایست وچون ذکر آنها خارج از مقصود بود ترک نمودیم ودرک آن را بکتب نحویه حوالت کردیم هرثمة بن ولید کندی گوید روزی در مجلس قاضی ابو یوسف بودم حکایت نمود که شب گذشته در جامه خواب غنوده بودم ناگاه قرع الباب بگوشم رسید که گویا پرده گوشم بدرید بجانب آن صدا شتافتم در فراز کردم دیدم هرثمة بن اعین است بعد از اداء سلام گفت اکنون باید بحضور خلیفه بشتابی گفتم ای هرثمه در این هنگام از لقای امیرالمؤمنین زیاده هراسانم می ترسم که از من کدورتی در خاطر گرفته ایک مرا خطر وآسیبی رساند اگر توانی امشب خلیفه را بمباهله ومماطله ساکت نما شاید فردا بعفو واغماض بگذرد هرثمه گفت هان آماده باش که جز روانه شدن چاره نباشد گفتم حال که مهلت یکشبه نمیدهی هرگاه از حقیقه امر اطلاع داری آگاهم کن گفت هیچ ندانم جز آنکه مسرور خادم از حضور خلیفه بیرون شتافت ابلاغ کرد که در این ساعت بیاید باعجلی تمام ترا بدربار خلافت برسانم از آن سخن ترس وبیم زیاده شد گفتم مرا رخصت ده تا غسل کنم وحنوط نمایم مرا اجازت داده بدرون خانه شدم غسل نموده وحنوط پرداختم تجدید لباس کرده خود را بعطریات معطر ساختم ودر صحبت هرثمه روانه شدم چون بدرب دار الخلافه رسیدم مسرور خادم را دیدم که با حالت منتظره ایستاده است هرثمه گفت ابو یوسف را حاضر نمودم پس بجانب مسرور شتافته سوگند دادم که مرا از مهم خلیفه آگاه ساز گفت آنچه ندانم چگونه اظهار توانم کرد گفتم آیا بازگو نزد خلیفه کیست گفت جز عیسی بن جعفر احدی نباشد پس همراه مسرور بر خلیفه وارد گشتیم دیدیم که در رواقی جای گزیده وعیسی در طرف راست او نشسته است گفت کیستی گفتم یعقوب گفت داخل شو پس در آمدم وسلام گفتم ونشستم گفت گمانم آنکه در اینوقتِ شب ترا در ورطه ترس وبیم انداخته باشم گفتم نه تنها من خود خوفناک وهراسان گردیده ام بلکه چشم عیال وکسان من تا حال بخواب آشنا نشده است پس اندکی خاموش گشت گفت هیچ دانی ترا برای چکار خواستم گفتم ندانم گفت خواهم بر این جوان شاهد گیرم چه او را جاریه ایست از وی خواستم تا بمن فروشد امتناع میکند گفتم هبه نماید ابا دارد اکنون گواه باش من خود فاش میگویم سوگند با خدا اگر دست رد بر سینه تمنای من نهد وجاریه را برسم هبه یا بعقد مبایعه نفرستد خود سیاست را آماده باشد در این دم از دم شمشیر خونش خواهم ریخت پس من بجانب عیسی متوجه شده گفتم جاریه مملوکه را چه قدر منزلت است که خلیفه از تو تمنا کند وتو دریغ داشته خود را در ورطه هولناک در اندازی عیسی گفت ای یعقوب از آن بیشتر که با من سخن رانی وحقیقه امر را دانی بر من سبقت گرفتی وبی تصور تصدیق آوردی در اینباب مضایقت از آن است که من قسم یاد کرده ام

هرگاه آن جاریه را در معرض بیع یا هبه درآورم زنم مطلقه و کنیزانم آزاد و اموالم صدقه رود پس مرا از آن گفتار
خجلت و شرمساری دست داده خاموش شدم آنگاه خلیفه روی بمن کرده گفت ای یعقوب در این درد که چاره بود را
درمانده ایم اگر درمان آوری و خاطرم قرین ابتهاج کنی چندانت سیم و زر دهم که مغبوط اعیان و محسود اقران شوی گفتم اینک
محسود دهنده ان شوی گفتم اینک آن مشکل را آسان کنم پس عیسی را گفتم که نصف جاریه را بعنوان هبه بحضور خلیفه تقدیم دار
و نیم دیگر را برسم مبایعه در پیشگاه خلافت واگذار تا حنث یمین وارد نیاید چه تمام آن جاریه عرضهٔ بیع نشده و هم در عرضهٔ هبه
نیامده است عیسی گفت تو خود گواه باش که نصف این جاریه را با میرالمؤمنین هبه نمودم و نیم دیگر را بصد هزار دینار
فروختم رشید قبول کرد جاریه را آوردند عیسی شرایط تهنیت بجا آورد و آنگاه رشید گفت ای یعقوب اینک مسئلهٔ دیگری
باقی است گفتم کدام است گفت این جاریه مملوکه است بعد از بیع و شری بناچار حکم استبراء جاری شود و مرا تاب نیست که مدتی
بگذرد و مرا استبراء بگذرد سوگند بخدا هرگاه امشب با من نزدیک نشود ترسم که روح از بدنم دور شود گفتم یا امیرالمؤمنین
او را آزاد نما آنگاه تزویج کن زیرا که حره را استبرائی نباشد پس مسرور حسین را خواند در حضور ایشان آن جاریه را
آزاد نمود و من خطبهٔ نکاح خوانده وی را برای رشید بصداق بیست هزار دینار تزویج نمودم پس رشید امر نمود
که وجه صداق را حاضر نمودند و تسلیم جاریه داشتند آنگاه مسرور را طلبیده گفت دویست هزار درهم و بیست جامهٔ
فاخر بمنزل یعقوب حمل نما پس مسرور عطیهٔ خلیفه را حاضر و با من روانه نمود بشر بن ولید گوید چون صحبت دوش
بپایان رسید ابو یوسف گفت آیا در کار شب گذشته مرا حرجی باشد گفتم نی گفت عشر این مال حق تست
بردار که خدایت در آن برکت دهد بشر گوید شکر نعمت و دعای دولت گفتم خواستم که برخیزم ناگاه عجوزی
داخل شده گفت ای ابو یوسف دخترت سلام میرساند و میگوید بخدای سوگند شب گذشته از امیرالمؤمنین
جز صداق چیزی بمن عاید نشده و من نصف آنرا برای تو فرستادم و نیم دیگر را برای اصلاح امور خود نهادم پس
نصف را بر زمین گذاشته ابو یوسف بمن گفت این مال را رد کن و بخدای که هرگز قبول نکنم چه او را از قید رقیت
خلاص کردم و از بانوان حرم خلافت نمودم با این احوال با این مال قلیل چگونه راضی بشوم بشر گوید
من و اعمامم زیاده اصرار و الحاح نمودیم لاجرم قبول کرد و نصف او را بمن بخشید آورده اند که زبیده زوجهٔ
رشید ابو یوسف را نوشت که در فلان مسئله فتوی چیست و همی خواهم که جواب موافق دلخواه من باشد ابو یوسف
بقیاسات ابوحنیفه چنانچه مراد زبیده بود فتوی داد پس ابو یوسف را حقهٔ نقره فرستاد و در آن حقه
حقهای تو در تو بود که در هر یک طیب مخصوصی ریخته بود و هم جامی دو تو روانه کرد که در وسط آن جام دنانیر
و در اطرافش دراهم مخزون بود و چون حاضران بدان تحفهٔ نفیسه نظر افتاد یکی از اهل مجلس گفت رسول الله
فرموده مَنْ اُهْدِیَتْ لَهُ هَدِیَّةٌ فَجُلَسَاؤُهُ شُرَکَاؤُهُ فِیهَا حاصل آنکه هرکس را در مجمعی هدیه و تحفه آورند
دوستان و هم نشینانش در آن هدیه شریک باشند ابو یوسف گفت مورد آن حدیث تفسیر زمانی بوده است که
تحفه ها خرما و شیر بوده نه این زمان که هدیه ها طلا و نقره شده است گویند که وقتی رشید بجانب بصره نهضت کرد

و قاضی ابو یوسف را در آن سفر بمرافقت مصاحبت مفتخر نمود عبدالرحمن بن که در قصبهٔ مبارک قضاوت داشت از توجه
و عزیمت خلیفه مستحضر گشت و چون بلدهٔ مبارک در عرض راه واقع و معبر کوکبهٔ خلافت بود وی را بخاطر رسید
که در ابتدای ورود خلیفه مردم آن سرزمین در حق وی بتمجید و تحسین لب گشایند تا مگر آن حیلت خلیفه را مایهٔ دلوی
و باعث رسوخ شود هر قدر در آن باب مسئلت کرد مردم از قبول آن مسئول سر زدند پس خود جامه پوشید
و کلاه درازی بر تارک نهاد و طیلسانی سیاه بر سر کشید نزد شریعه که معبر رشید بود بایستاد چون رشید و ابو یوسف
که در کشتی نشسته بودند با وی برابر شدند قاضی فریاد بلند کرد که یا امیرالمؤمنین قاضی ما بسیار معقول
و درست کار و عدل گستر و راست کردار است آنگاه از آن محل بشریعهٔ دیگر شتافت چون کشتی خلافت با او
مقابل شد باز فریاد کرد که ای خلیفه قاضی ما چه بسیار دانا و بیغرض و امین و دیندار است خلیفه گفت
یا ابا یوسف آنچه بر من معلوم شده قاضی این بلده شریرترین قضاة است و خود بخدعه و تزویر با مردم رفتار
نماید ابو یوسف گفت یا امیرالمؤمنین عجب تر آنکه مداح خود قاضی و قاضی خود مداح است پس رشید زیاده
بخندید و گفت این قاضی مرد ظریفی است هرگز نباید عزل شود و نیز آورده اند که وقتی مابین رشید و زبیده
گفتگوئی شد که فالوذج و لوزینج کدام یک اطیب است ابو یوسف را احضار نمودند رشید از وی تصدیق
طلب کرد گفت یا امیرالمؤمنین بر غائب حکم نکنم رشید گفت تا فالوده و لوزینه حاضر نمودند ابو یوسف از جام
فالوذج و لوزینج بقدری تناول نمود که هر یک بنصف رسید رشید گفت خصم از میان برفت و دعوی باقی است
پس حکومت و قضاوت چه وقت صورت خواهد گرفت گفت یا امیرالمؤمنین تاکنون هیچ دو خصم نیافتم که در دعوی
باهم برابر باشند جز این دو جام چون هر یک بر حقانیت خود برهانی اقامت کند دیگری بر صدق خود همان طور
حجت آورد لاجرم از روی هر دو شرم دارم و نیز آورده اند که رشید با بو یوسف گفت بمسامع ما رسیده است
که تو در چندین جا اظهار داشته که هر کس نزد ما ادای شهادت آید متصنع و دروغگو است گفت آری چه مردم
از سه گروه خارج نیستند یا در سوء طریقت واضح الحال باشند یا در صلاح و تقوی ظاهر العمل اند صنف اول
از شهرت فسق و فجور نزد ما نیایند و قسم ثانی از کثرت زهد و قدس از ما پرهیز کنند بر جا ماند قسم ثالث
و ایشان کسانی باشند که در ظاهر عفت و صلاح آشکار دارند و خباثت و فساد را در باطن پنهان کنند و البته
اینگونه مردم متصنع و دروغگو باشند رشید در تبسم شد گفت براستی که درست یافتی محمد بن سماعه گوید شنیدم
ابو یوسف را در آن روز که وفات مینمود این کلمات بگوید اَللّٰهُمَّ اِنَّکَ تَعْلَمُ اَنِّی لَمْ اَجُرْ فِی حُکْمٍ حَکَمْتُ
فِیهِ بَیْنَ اثْنَیْنِ مِنْ عِبَادِکَ تَعَمُّدًا وَلَقَدِ اجْتَهَدْتُ فِی الْحُکْمِ بِمَا وَافَقَ کِتَابَکَ وَسُنَّةَ نَبِیِّکَ وَکُلَّمَا اَشْکَلَ عَلَیَّ
جَعَلْتُ اَبَا حَنِیفَةَ بَیْنِی وَبَیْنَکَ وَکَانَ عِنْدِی مِمَّنْ یَعْرِفُ اَمْرَکَ وَلَا یَخْرُجُ عَنِ الْحَقِّ وَهُوَ یَعْلَمُهُ حاصل معنی آنکه بارخدایا تو خود دانی که من مابین دو نفر
از بندگانت بغیر حق و ناروا حکمی نکرده ام و در صدور احکام خویش بذل جهد همیکردم که با کتاب مجید و سنت
رسولت موافق باشد و هر حکمی از احکام که بر من مشکل شدی در آن حکم پیروی ابوحنیفه نمودم و ابوحنیفه در نزد من

از کسانی بود که امور نهی را شناخته و هرگز با وجود علم خود از جادهٔ حق قدمی بیرون نگذاشته است بالجمله ابو یوسف را در ایامی که قضاوت داشت مرگ در رسید در ربیع الثانی روز پنجشنبه وقت ظهر سنه صد و هشتاد و دو یا صد و نود و دو وفات کرد و صاحب کامل التواریخ وفات او را در سنه صد و هشتاد و یک آورده است گویند او اول کسی است که ملقب بقاضی القضاة شد و اول کسی است که فیما بین لباس اهل علم و عوام امتیازی قرار داد در تاریخ حبیب السیر آورده اند که حمد الله مستوفی گوید از جمله متروکات ابو یوسف چهار هزار تنبان بود که بر بند هر یک اشرفی بسته بود از کلام اوست صُحْبَةُ مَنْ لَمْ یَخْشَ الْعَارَ عَارٌ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ یعنی مصاحبت و مرافقت با شخصیکه از ننگ عار اجتناب ندارند خود مایه ننگ عار روز محشر باشد و هم از کلام او است رُؤُسُ النِّعَمِ ثَلٰاثَةٌ اَوَّلُهٰا نِعْمَةُ الْاِسْلٰامِ الَّتِی لٰا تَتِمُّ نِعْمَةٌ اِلّٰا بِهٰا وَالثّٰانِیَةُ نِعْمَةُ الْعٰافِیَةِ الَّتِی لٰا تَطِیبُ الْحَیٰوةُ اِلّٰا بِهٰا وَالثّٰالِثَةُ نِعْمَةُ الْغِنٰی الَّتِی لٰا یَتِمُّ الْعَیْشُ اِلّٰا بِهٰا یعنی از هر نعمت بالاتر سه نعمت است نخست نعمت اسلام است که هیچ نعمت بدون ضمیمهٔ آن رتبهٔ کمال نیابد دویمین نعمت تن درستی است که طیب زندگانی بآن مربوط است سیمین نعمت غنا و ثروت است که معیشت و زندگانی بصلاح آن منوط است سید نعمت الله جزایری در کتاب زهر الربیع آورده است که در عهد سلطنت شاه سلیمان صفوی در سنه هزار و هفتاد هجری در قرب روضهٔ متبرکه امامین الهمامین کاظمین سلام الله علیهما را از پی مهمی حفر نمودند ناگاه قبری ظاهر شد و بر آن لوحی از سنگ نهاده بودند که در آن نام و نشان قاضی ابو یوسف نقش بود پس از آن بنیانی

بر او بنا کردند

ابن ابی یوسف ابراهیم بن یعقوب

در مراتب علمیه و مقامات فقهیه فاضلی بهمانند بود و قاضی القضاة را که اینک از شرح حالش پرداختیم گرامی فرزندی است اسم پدرش یعقوب و نام خودش یوسف است پسر نیز مانند پدر بفنون علم آراسته شد در فتاوی و احکام فکری عمیق داشت و در تالیف قیاسات ابو حنیفه نظری دقیق یافت مبانی علم حدیث را نزد یونس بن اسحق سبیعی و سری بن یحیی مشید کرد و ابو محمد احمد بن ابراهیم طوسی آن فن شریف از وی استفادت نمود چنانچه پدرش در دار السلام و سایر بلدان اسلام لوای قضاوت افراخت او نیز با وجود پدر در جانب غربی بغداد مهم قضا میپرداخت و در محلی که مدینهٔ منصور خوانند مسجدی عالی بود بر حسب اشارت هارون الرشید در هر آدینه نماز جمعه را با جماعت در آنجا بپا داشتی گویند شاعری که خود ابو یعقوب نام داشت ابو یوسف را سرًّا وجهرًا حلیف و صدیق بود روزیکه قاضی القضاة از این جهان فانی بسرای جاودانی رحلت کرد گروهی را شنید که از راه دریغ و افسوس همی گویند که از رفتن قاضی القضاة علم فقه از میان برفت و از مردن فقیه آن علم شریف هم بمرد آن شاعر را بر فقدان وجود یعقوب و کتمان فضل ابن ابی یوسف دل بسوخت خواست تا مردم را در ماتم آن پدر تعزیت کند و هم خاطر ایشان را بوجود پسر تسلیت آورد

ابی یوسف

این شعر را مرتجلاً انشاد کرد

یٰا نٰاعِیَ الْفِقْهِ اِلیٰ اَهْلِهِ	اِنْ مٰاتَ یَعْقُوبُ وَلٰا تَنْدِی
لَمْ یَمُتِ الْفِقْهُ وَلٰکِنَّهُ	حُوِّلَ مِنْ صَدْرٍ اِلیٰ صَدْرٍ
اَلْقٰاهُ یَعْقُوبُ اِلیٰ یُوسُفَ	فَزٰالَ مِنْ طَیِّبٍ اِلیٰ طٰاهِرٍ
فَهُوَ مُقِیمٌ فَاِذٰا مٰا ثَوٰی	وَحَلَّ حَلَّ الْفِقْهُ فِی قَبْرٍ

حاصل معنی آنکه ای کس که خبر مرگ علم فقه را باصحاب فقه رسانیده است مدان که فقه بمرده لیکن از محلی بمحلی انتقال جسته است قاضی القضاة یعقوب مراتب فقهیه را که مانند لآلی منثوره بود در عقد جمع آورده در حقهٔ خاطر مکنون داشت اکنون آن لآلی آبدار در گنجینهٔ خاطر ابن ابی یوسف مخزون است پس علم فقه از حلیهٔ حیات عاطل نشده است آن علم شریف آن زمان نقش فنا پذیرد که یوسف در قبر جای گیرد و از این اشعار تعزیت قرین و مضامین مدحت آئین رتبهٔ فضل و مقام علم ابن ابی یوسف بر ناظرین مکشوف گردد بالجمله همواره در ظل الطاف خلیفهٔ عصر از همگنان ممتاز بود و ده سال بعد از فوت پدر با منصب قضا بسر میبرد و هیچگاه آن مسند از وی تهی نشد تا آن زمان که تنش از روح تهی گشت و در شهر رجب سنه صد و نود و دو بار ستهٔ قضاوت و دست قضا طومار عمرش در نوردید

ابن ابی صادق ابو القاسم عبد الرحمن بن علی بن احمد بن ابی صادق

از اهالی نیشابور است و در همان سرزمین نشو و نما یافت و او مردی بوده است بفنون علم فلسفه قادر و بینا و در اعمال صنایع طبیه ماهر و توانا در مبادی تحصیل اخذ علوم حکمیه و فواید قوانین طبیه را پیشنهاد خاطر ساخت در نزد فضلای اطبا و دانشمندان زمان خود بتلمذ و استفادت پرداخت مؤلف طبقات الاطبا گوید که ویرا با شیخ الرئیس ابو علی سینا شرف صحبت دست داد و در محضر آن حکیم یگانه بتلمذ و استفادت اقامت گزیدی در آن استفاضت بپائید تا آنکه در آن مدرس از شاگردان مفخم و تلامذهٔ عظام گردید هم گوید در اینخبر مجال استبعاد نیست بلکه قرین صواب و سداد است چه ابن ابی صادق زمانیکه شیخ الرئیس در بساط حیات بوده و صیت اشتهارش در بسیط زمین انتشار داشت و هم در غزارت علم و فور تلامذه ممتاز بود متعذر بوده است و در رتبت و شان هم از ابن ابی صادق برتری داشته است با وجود این احوال ظن غالب آنست که وی بتلمذ او فایز شده باشد و نیز قطب الدین لاهیجی در تاریخ خویش که شرح حال اطبا و حکما را مشروحًا ضبط نموده گوید که وی تکمیل علوم حکمیه و طبیه را در نزد شیخ الرئیس ابو علی سینا نموده و از اجلاء تلامیذ آن حکیم بزرگ است بالجمله مقام وی در مراتب حکمیه و طبیه بدرجه رسید که او را افضلای عصر زیاده میستودند و از مصنفات و مؤلفات وی بهره کامل میبردند و از آن وی در آن روزگار ملقب ببقراط ثانی گردید و هم احمد بن ابی اصیبعه خزرجی که خود فاضلی بیعدیل و مورخی بی بدیل بوده در عنوان شرح حالات آن حکیم بی نظیر چنان از کلک بلاغت سلک رقم کرده است وَهُوَ طَبِیبٌ فَاضِلٌ بٰارِعٌ فِی الْعُلُومِ الْحِکْمِیَّةِ کَثِیرُ الدِّرٰایَةِ فِی الصِّنٰاعَةِ الطِّبِّیَّةِ لَهُ حِرْصٌ بٰالِغٌ فِی التَّطَلُّعِ عَلیٰ کُتُبِ جٰالِینُوسَ وَمٰا اَوْدَعَهُ فِیهٰا مِنْ غَوٰامِضِ صِنٰاعَةِ الطِّبِّ وَاَسْرٰارِهٰا شَدِیدُ الْفَحْصِ عَنْ اُصُولِهٰا وَفُرُوعِهٰا

وَكَانَ فَصِيحًا بَلِيغَ الْكَلَامِ حاصل معنی آنکه ابن ابی صادق طبیبی است دانشمند و از اقران و امثال خویش
در علوم برتر و بیشتر بود و زیاده در صناعات و اعمال طبیه دانا و خبیر گشت اطلاع و تتبع کتب جالینوس و فهم آن مؤلفات و از یاد
مریض و غوامض بیانات و مشکلات صنایع طبیه و اسرار اطبا را از علم علاج و غیره جوینده و از اصول و فروع مسائل طبیه شدید الفحص
و کثیر البحث بود و در رتبه فصاحت و مقام بلاغت جایگاهی منیع و مرتبه رفیع داشت آورده اند که وی در انجام کهولت و آغاز
شیخوخت در نیشابور که مولد و موطن او بود محلی با فضا و زمینهای با صفا گزید و ترک علائق از خلایق نمود و هم
از اندوخته زمانهای سابق که از حق العلاج و طرق دیگر فراهم آورده باحسن الوجوه اسباب معاش و مایه انتعاش خویش را
مرتب کرده بازوار روزگار خود را میگذرانید و از مباشرت معالجات و اعمال طبیه بکلی منصرف گشته از نشئیت ظاهر
بزینت باطن مشغول آمد و باهیچیک از اهالی زمان از امرا و اعیان مخالطت نمی ورزید و اتحاد محبت و انضجار ز پی
از معاشرت اهل ظاهر داشت چنانکه وقتی را محمد بن منصور عمید الملک کندری وزیر رکن الدین طغرل بیک سلجوقی را عارضه
قولنج روی داد و اکثری از اطبای زمان بمعالجت اقدام نمودند برئی حاصل نگردید پس وی اسب خاصه خود را با ساخته
قیمتی و غلامان مخصوص بجهة معالجت بطلب آن طبیب دانشمند فرستاد وی از قبول آن امر و از آن معالجت سرباز زد و گفت
الْقُنُوعُ لَا يَرْخُصُ بِخِدْمَةِ السُّلْطَانِ وَمَنْ أُكْرِهَ عَلَى خِدْمَةٍ لَا يُنْتَفَعُ بِخِدْمَتِهِ كَالْبَازِ الَّذِي
يُكْرَهُ عَلَى الصَّيْدِ حاصل معنی از کلام حکیم این است کسی را که دولت قناعت میسر گردد و عزت عزلت دریابد باختیار
خدمت سلطان را قبول ننماید و نتوان او را بدان امر مجبور نمود هرگاه با کراهت بخدمتش بدارند از آن خدمت که بوی
مرجوع است انتفاعی نبرند چنانکه بازشکاری را هرگاه بکراهت از پی صیدش بپرانند از آن باز تمنای صیدی نباید داشت گویند یکی از تلامیذ
خود را بمعالجت وزیر فرستاد در همان روز بدستور العمل وی از آن مرض خلاص یافت تشریفی قیمتی با مقدار کثیر از دینار
بجهة ابن ابی صادق فرستاد وی قبول نکرد و ملازمان وزیر رد نمود و هم در ترجمت وی آورده اند که آن طبیب فاضل شروحیکه
بر کتب متقدمین نوشته زیاده از حد ممتاز است چنانکه احمد بن ابی اصیبعه گوید شرحی که ابن ابی صادق بر کتب جالینوس
نوشته در نهایت خوبی و محکمی است و کتاب منافع الاعضای جالینوس را شرح کرده است زیاده بذل جهد کرده و طریق
جد و اهتمام سپرده است و در تلخیص معانی آن مساعی جمیله بکار برده است و ابن ابی صادق خود نیز در اول آن کتاب
بخط خود نوشته است من که شرح این کتاب را آستین برزده و خامه تحقیق در بنان دارم بر این عزم میان بسته ام که
بدین شرح مشکلاتش را آسان کنم و حشو و زوایدش را حذف نمایم و متفرقاتش را جمع سازم و هم فوایدیکه جالینوس و دیگران
از منافع الاعضا در سایر کتب آورده اند بر مسایل این کتاب زیادت کنم بعد از تلفیق و ترکیب آنها را ترتیب و تقسیم
نمودم و هر فصل را بتعالیم تعلیم قرار دادم و در آخر هر تعلیم عضوی را که در منافع آن سخن راندم تشریح آنرا چنانچه باید و شاید
بیان کردم و نیز منافع هر جزو از آن عضو را شرح دادم و زمانیکه مرا از آن تألیف و تصنیف فراغت دست داد
از سال هجرت چهارصد و پنجاه و سه گذشته بود مع القصه چون آن حکیم یگانه در بعضی از مطالب حکمیه و بیانات طبیه
متفرد است پاره اطبا بر بعضی از کتب او رد نوشته اند چنانکه مهذب الدین شیخ الاطبای دمشقی معروف بابن طبیب

که شرح احوالش در این کتاب باید کتابی را که شرح بر مسائل حنین بن اسحق نوشته است مطرح قرار داده و بر هر باب آن
ردی مستوفی آورده است چنانکه تفصیل این نیز در شرح حالات شیخ الاطبا خواهد آمد و این حکیم بی مانند را کلمات
و بیانات در شروح قانون و سایر کتب طبیه بسیار است اگرچه سال وفاتش در کتب تواریخ مضبوط نیست ولی
از تألیفات وی چنان بر می آید که تا اول عشر هفتم از مائه پنجم در بساط حیات بوده و بعد از آن وفات یافته است
از کلمات این حکیم بی نظیر است که فرموده اَلطَّبِيبُ الْحَقِيقِيُّ مَنْ عَالَجَ بِالْفَضَائِلِ نَفْسَهُ وَدَاوَى
مَفَاسِدَهُ بِالرَّذَائِلِ ثُمَّ يَهْبِطُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى مُعَالَجَةِ الْأَجْسَامِ یعنی طبیب واقعی و معالج حقیقی آنستکه خصال رذیله
و صفات خبیثه را مایه فساد دانسته آن امراض و آن اسقام را بفضایل شریفه و محاسن لطیفه از خود زایل کند و چون
بر مدارج آن رتبت ارتقا جست و بر عرشه انسانیت مستقر گشت سپس بساحت علاج اجسام فرود آید کتب مصنفات
و مؤلفات وی از این قرار است شرح کتاب مسائل حنین بن اسحق در طب موسوم بشرح کبیر اختصار شرح کبیر موسوم
بشرح صغیر از کتاب مسائل شرح کتاب فصول ابقراط که در سنه ستین و اربعمائه تألیف کرده شرح کتاب
تقدمة المعرفة لابقراط شرح کتاب منافع الاعضای جالینوس که تفصیل تألیف آن مسطور شد کتاب در جواب
ایرادات محمد بن زکریای رازی بر جالینوس کتاب تاریخ کبیر

ابو دلف قاسم بن عیسی بن معقل

از طایفه بنی عجل سلسله اسلافش به بکر بن وائل منتهی گردد در سلک ادبا و فضلا منظوم و در عداد امرا و شعرا معدود آمد
از جودت طبع و حسن قریحت نصیبی کامل داشت و سخاوت و مردانگی و شجاعت و فرزانگی اشتهار تمام یافت
ابن خلکان گوید اَخَذَ عَنْهُ الْأُدَبَاءُ وَالْفُضَلَاءُ باآنکه وی را در بهار جوانی و اوان کامرانی از هر جهة لوازم عیش
مهیا و بهر نحو اسباب کامرانی فراهم بود مجالست ارباب فضل و مصاحبت اهل کمال بر تمام مهام مقدم داشته
روزگار جوانی و عهد شباب در اخذ آداب و اکتساب هنر مصروف داشت و قوانین لغت عرب و اصول فن ادب
محکم نموده در نظم اشعار بسی قادر گشت و در فن موسیقار زیاده مهارت یافت یاقوت حموی گوید پدرش عیسی
بنیاد شهر کرج که تخمیناً در منتصف مسافت ما بین همدان و اصفهان است نهاده بود که بنیان عمرش منهدم شد
و بنای وجودش ویران گشت پس ابو دلف بر حسب عزیمت موروث ببذل اموال و صرف همت عمارت آن بلد
بانجام رسانید خود با تمام خویشاوندان و عشایر و اقوام کوچ داده در آن شهر مقام گزید و آنجا را موطن مألوف
و مسکن مخصوص قرار داد آورده اند که او نخست در زمره سرکردگان محمد امین بسر میبرد در آن مصاف
که طاهر ذو الیمینین علی بن عیسی بن ماهان را بکشت ابو دلف بجانب همدان براند و در آنجا توقف جست هر چند
طاهر بن حسین وی را به بیعت مأمون دعوت نمود اجابت نکرد و در جواب گفت که هنوز از دیگری عقد بیعت
بر ذمت من باقی است و در حل آن عقد و فسخ آن بیعت موجبی صحیح و دلیلی درست بدست ندارم اگر مرا بحال خود
گذارید دست از فریقین باز دارم و کنج عزلتی اختیار کنم و از معظمات امور و حل و عقد جمهور منزوی گردم

طاهر مشغول وی قرین انجاح ساخت دست از طلبش پس ابو دلف مراودت آستان خلافت و مخالطت اعیان ملک
پاکشید و کرج را برای خویش ماْمن گزید علی بن سلیمان اخفش از محمد بن یزید مبرد و او بیک واسطه از علی بن جبله عکوک
حکایت کرده که من در زمانی که ابو دلف در بلدهٔ کرج از نواحی جبال مقام داشت بزیارت وی رفتم در تکریم و اعزازمن
زیاده مبالغت نمود و در مراعات حال و اسعاف آمالم بدانسان اهتمام آورد که از عطیات متواتر و انعامات
پیاپی مرا منفعل ساخت و از شرم بحضور وی رفتن نتوانستم لاجرم یکچند از طریق آستانش پا کشیدم و از ملاقاتش
تقاعد نمودم روزی برادرش معقل بن عیسی بر من در آمد و گفت مرا امیر نزد تو فرستاده و فرمود آیا از ما چه کم عنایتی
دیدی که ترک آشنائی گفتی و پیوند صحبت بریدی اگر بالفرض در معیار قدر و مقدار عطایای تو تقصیری رفته
دلتنگ مباش که تدارک آن بر عهدهٔ همت من حوالت است البته پریشانی ضمیر بجمعیت بدل کن و از درآشتی درآی
که عنقریب بدست عطا انکسار قلبت جبران کنم و جراحت خاطرت التیام دهم گفتم یا معقل عجب بیک خجلت افزا
بودی مرا توالی امطار کرم و تلاطم بحار جود از حضور امیر فراری نموده و در حجاب غیاب متواری ساخته هم اکنون
بدان بارگاه معلا باز گرد و از لسان این نعمت خوارهٔ دیرین این ابیات لب گشای

هَجَرْتُكَ لَمْ اَهْجُرْكَ مِنْ كُفْرِ نِعْمَةٍ   وَهَلْ يُرْتَجیٰ نَيْلُ الزِّيَادَةِ بِالْكُفْرِ
وَلٰكِنَّنِي لَمَّا اَتَيْتُكَ زَائِرًا   فَاَفْرَطْتَ فِي بِرِّي عَجَزْتُ عَنِ الشُّكْرِ
فَالْيَتُ لَا اٰتِيكَ اِلَّا مُسَلِّمًا   اَزُورُكَ فِي الشَّهْرَيْنِ يَوْمًا اَوِ الشَّهْرِ
فَاِنْ زِدْتَنِي بِرًّا تَزَايَدْتُ جَفْوَةً   فَلَمْ تَلْقَنِي طُولَ الْحَيٰوةِ اِلَى الْحَشْرِ

یعنی اینکه خود را از دولت قرب محروم ساخته ام و از سعادت حضور مهجور نموده ام نه از راه ناسپاسی و کفران نعمت است
چه هرگز ناسپاسی موجب مزید نگردد بلکه ترک خدمت را سبب آن شد که در عطا و انعام من چندان افراط نمودی
که از عهدهٔ شکرانه بیرون شدن نتوانستم و از ادای لوازم نعمت سخت عاجز آمدم لاجرم قسمی مغلظ و سوگندی
مؤکد یاد کردم که در امتداد زمان دو ماه یا یکماه جز یکبار بوظیفهٔ زیارت نپردازم و اگر دیگر باره بر احسان و انعام من
بکوشی چنان از طریق وفا سر بتابم و راه جفا پیش گیرم که مرا تا حشر ملاقات نتوانی نمود معقل چون آن اشعار بخواند
از عذوبت الفاظ و رقت معانی آنها بسی بشگفت و گفت احسنت والله امیر را از این مضامین لطیف زیاده انبساط
حاصل آید پس برخاسته نزد برادر شتافت و اشعار عرضه داشت ابو دلف گفت قاتله الله بسیار بر ابکار افکار و اشعار آبدار
اقتدار دارد آنگاه خامه بگرفت و این جواب بر سبیل ارتجال بنگاشت

اَلَا رُبَّ ضَيْفٍ طَارِقٍ قَدْ بَسَطْتُهُ   وَاٰنَسْتُهُ قَبْلَ الضِّيَافَةِ بِالْبِشْرِ
اَتَانِي يُرَجِّيْنِي فَمَا حَالَ دُونَهُ   وَدُونَ الْقِرىٰ وَالْعُرْفِ مِنْ نَائِلِي
وَجَدْتُ لَهُ فَضْلًا عَلَيَّ بِقَصْدِهِ   اِلَيَّ وَبِرًّا زَادَ فِيهِ عَلىٰ بِرِّي
فَزَوَّدْتُهُ مَالًا يَقِلُّ بَقَاؤُهُ   وَزَوَّدَنِي مَدْحًا يَدُومُ عَلَى الدَّهْرِ

یعنی بسا مهمان که شبانگام بر من در آمد و من در پذیرائی مقدمش بساط انبساط گستردم و قبل از شرایط ضیافت نخست
با خاطری شادان و جبینی گشاده مؤانس گرفتم چون با میدنیل سخا و اخذ عطای من آمده بود من نیز بپاداش از
وظایف میزبانی هیچ فرو نگذاشتم و او بمن آمال وی بنوال خویش حجابی نیاویختم عزیمت او را بر عطیت خود فزونتر
گرفتم و رجاء وی را بر عطای خویش مزیت نهادم مالی بدو مبذول داشتم که روزی چندش نپاید و مدحی در عوض بمن داد
که جاویدان بماند و از صفحهٔ روزگار تا ابد محو نگردد عکوک گفت غلام ابو دلف این اشعار با هزار دینار بمن رسانید
من در آنوقت وی را بدین مضمون بگزیده ستوده بودم

اِنَّمَا الدُّنْيَا اَبُو دُلَفٍ   بَيْنَ بَادِيهِ وَمُحْتَضَرِهِ
فَاِذَا وَلّٰى اَبُو دُلَفٍ   وَلَّتِ الدُّنْيَا عَلىٰ اَثَرِهِ

یعنی ابو دلف در میان جهانیان از قبایل بادیه و مردم شهری بدین معنی اختصاص دارد که خود تنهائی مشابه تمام
دنیاست پس اگر ابو دلف بکس روی آورد دنیا به و اقبال نموده و یا اگر از کس روی بتابد دنیا بر او پشت کرده
آورده اند که علی ابن جبله عکوک را قصیدهٔ که این دو بیت از آن است باعث هلاک آمد و مأمون بن رشید
بعضی از مضامین آنرا بر وی حجت نموده حکم داد تا زبان آن هنرمند زبان آور از قفا بیرون کشیدند
از فضل و افاضت کردگار امید میرود که تفصیل این داستان در باب همین شرح آید ابو وائل بکر بن نطاح که
از فرسان و ابطال عرب بود ابو دلف را بدین دو بیت بستود

يَا طَالِبًا لِلْكِيمِيَاءِ وَعِلْمِهِ   مَدْحُ ابْنِ عِيسىٰ الْكِيمِيَاءُ الْاَعْظَمُ
لَوْ لَمْ يَكُنْ فِي الْاَرْضِ اِلَّا دِرْهَمٌ   وَمَدَحْتَهُ لَاَتَاكَ ذَاكَ الدِّرْهَمُ

یعنی ای آنکه نقد عمر در طلب کیمیا و صنعت اکسیر مصروف داری آگاه باش که مدح ابو دلف کیمیای اعظم است
چه اگر تمام کنوز ارض و دفاین عالم بیک درم انحصار یابد و تو در صنعت مدح کوشی البته آن درم بسوی تو شتابد
ابو دلف ده هزار درهم در صلهٔ این دو شعر جود نمود بکر بن نطاح آن دراهم بستد و در نهر ابله که از توابع
بصره است قریهٔ ابتیاع نمود چون یکچند از این قضیه بگذشت هم بر مجلس ابو دلف در آمد و این
دو بیت انشاد کرد

بِكَ ابْتَعْتُ فِي نَهْرِ الْاُبُلَّةِ قَرْيَةً   عَلَيْهَا قُصَيْرٌ بِالرُّخَامِ مُشَيَّدُ
اِلىٰ جَنْبِهَا اُخْتٌ لَهَا يَعْرِضُونَهَا   وَعِنْدَكَ مَالٌ لِلْهِبَاتِ عَتِيدُ

یعنی از تلاطم بحر عطای تو در توابع نهر ابله قریهٔ بخریدم که بر کوشکی خورد از سنگ رخام اشتمال دارد و آن قریه را
خواهری بکنار است که برای فروش آماده گشته و تو را مالی بکنار است که برای بخشش مهیا شده ابو دلف گفت
آن قریه را بها چند است گفت ده هزار درهم آن مبلغ بوی تسلیم داشت و از در مطایبت گفت میدانی که
نهر ابله ناحیتی عظیم و قطری وسیع باشد قرا و مزارع بسیار دارد که هر یک در کنار دیگری افتاده بلکه این مجاورت

و قرب این اراضی قرار تا بلک چنین همی پیوسته است اگر بحص جوار و دعوی قرابت باب استیلاع ضیاع مفتوح داری و قیمت آنها بر من تحمیل کنی کار بس دشوار افتد خوشتر آنکه قرابت و پیوند خویشاوندی بگسلند و از این صلهٔ ارحام درگذرند ابو وائل تبسم نموده او را دعا گفت و از مجلس بیرون شد از تذکرهٔ ابن معتز نقل است که هم بکر بن نطاح وقتی نزد ابودلف آمد و قصیدهٔ شایان در ستایش وی بپرداخت و همینکه از اشعار مدح باپایان تمنا و طلب جائزت منتقل گشت ابودلف گفت یا ابا وائل این سخن ترا با آن دعوی استغنا و لاف مناعت که در شعر دیگر اظهار داشته کمال تعارض و نهایت تنافی است که گفته

وَمَن یَفتَقِر مِنّا یَعِش بِحُسامِهِ   وَمَن یَفتَقِر مِن سائِرِ النّاسِ یَسأَلِ

یعنی اگر از دودهٔ ما کسی فقیر و نیازمند شود بضرب شمشیر بران و اعمال سیف و سنان مایهٔ معاش بدست آورد و اگر از دیگر قبائل کس محتاج و درویش گردد دریوزگی پیش گیرد و از در سؤال درآید بکر را خجلتی زیاد دست بداد و از شدت شرم تا یکساعت روی انفعال بر نبرداشت آنگاه سر برآورد و گفت ایها الامیر اگر از اسبهای تازی و شمشیرهای یمانی و نیزه‌های خطی که ترا هست مرا بدست افتادی از حسن کردار شاهدی بر صدق گفتار اقامت نمودمی و دعوی جلادت و دلیری خویش چنان برای امیر مبرهن ساختمی که مجال طعن نیاید و زبان اعتراض درکشد ابودلف حکم داد تا آنچه از مرکب و سلاح تمنا میکرد بضمیمت همیانی بدو سپردند که پانصد دینار زر در آن بود آنگاه گفت تمام این جوائز بردار و سر خود گیر و بهر جا خواهی برو و بهر که خواهی مباهات کن پس بکر شمشیر حمایل ساخت و نیزه بدست گرفت و بر مرکب برنشسته از شارع همدان براند قضا را در اثنای طریق بکاروانی برخورد که مالی بسیار و متاعی گزاف برای ابودلف حمل میدادند تیغ برکشید و با مردم قافله حمله کرد و پای بهادری بیفشرد تا از کاروانیان چند کس بکشت و باقی بهزیمت فرستاد و تمام آن مال بغارت برد چون این قضیه را با ابودلف گفتند بخندید و گفت همانا این جنایتی است که ما خود بر خود وارد آوردیم و چنان فارس غیور بر خویشتن جسور ساختیم هر که دست در دهان افعی برد و یا دم اژدها بیفشرد هر آزار که یابد جز خود کسی را ملامت نیارد شیخنا بهاء الدین محمد عاملی در کشکول آورده که شاعری نزد امیر ابودلف رفت امیر گفت ای اعرابی در ایالات عرب از کدام قبیله باشی گفت از بطن بنی تمیم امیر بدین شعر که در هجاء آن طایفه سروده اند لب گشود

تَمیمٌ بِطُرقِ اللُّؤمِ أَهدى مِنَ القَطا   وَلَو سَلَکَت سُبلَ المَکارِمِ ضَلَّتِ

یعنی قبیلهٔ بنی تمیم در طی طریق لئامت و دنائت از مرغ سنگخوار که در شناسائی راه و دانائی طریق ضرب المثل است فزونتر باشند ولی در سلوک سبیل مکارم و معالی گمراه گردند اعرابی چون این بشنید گفت آری ایها الامیر من نیز بهمان شناسائی طریق لئامت راه خانهٔ تو گرفتم ابودلف از این جواب بشگفت درخجلت شد و هیچ نتوانست گفت پس مبلغی بدو ببخشید و خاطرش بجو خوشنود نمود گویند ابودلف را از فرط بذل و کثرت اتلاف وامی گزاف بر ذمه وارد شد و این مطلب در میان مردم اشتهار یافت یکی از شعراء عصر قصد وی کرد و این دو بیت انشاء نمود

أَیا رَبَّ المَنائِحِ وَالعَطایا   وَیا طَلقَ المُحَیّا وَالیَدَینِ
لَقَد خُبِّرتُ أَنَّ عَلَیکَ دَیناً   فَزِد فی رَقمِ دَینِکَ وَاقضِ دَینی

یعنی ای خداوند جود و بخشش که ترا پیوسته هر دو دست با روی خویش و جبینی گشاده ببطا دراز است شنیدم که دینی بر تو نشست حالی که ترا در این بند گرفتاری افتاد پس بر اسناد قروض و سجلات دیون خویش بیفزای و مرا از دام وام رهائی بخش ابودلف را شعر وی مطبوع و سؤالش مسموع افتاد و تمام دینش قضا نمود هم در جملهٔ مآثر و مناقب وی آورده اند که وقتی از کرج ببغداد درآمد علی بن عیسی ابن ماهان وزیر ابضیافت دعوت نمود او در روز میعاد راه خانهٔ میزبان گرفت چون بدرب خانهٔ وی رسید شاعری را دید که میخواهست بمجلس درآید و حاجب او را مانع میگشت از مشاهدهٔ این حال غضب بر وی مستولی گشت و گفت طعامی که خاص محتشمان باشد و درویشان از آن محروم مانند بر من حرام است سوگند با خدا که بر خوان چنین میزبانی هرگز دست نبرم این بگفت و بمنزل خویش بازگشت و مادام که علی بن عیسی در حیات بود بخانهٔ وی گذر ننمود از جابر کرخی حکایت است که گفت وقتی در مجلس ابودلف حاضر بودم ابوتمام طائی وارد شد و بانشاد قصیده که در مدح وی انشاء نموده بود لب گشود و همی بخواند تا باین ابیات رسید

إِذا افتَخَرَت یَوماً تَمیمٌ بِقَوسِها   وَزادَت عَلى ما وَطَّدَت مِن مَناقِبِ
فَأَنتُم بِذی قارٍ أَمالَت سُیوفُکُم   عُروشَ الَّذینَ استَرهَنوا قَوسَ حاجِبِ
مَحاسِنُ مِن مَجدٍ مَتى تَقرِنوا بِها   مَحاسِنَ أَقوامٍ تَکُن کَالمَعائِبِ

یعنی اگر طایفهٔ بنی تمیم بقصهٔ قوس مباهات آورند و از نیروی بر مکارم و محاسنی که اندوخته اند مزیدی اعتبار کنند شما قبیلهٔ ربیعه بواقعهٔ ذی قار افتخار نمائید چه اگر از حاجب که مهتر بنی تمیم بود کمانی برهن پذیرفته شد شمشیر شما بنیان اکاسره منهدم ساخت که خود حاجب را زینهار داد و کمانش بگرو گرفت همانا شما را در میدان مباهات مآثر و مفاخری باشد که مناقب دیگران در جنب آنها معایب نماید ابودلف همینکه این ابیات بشنید آواز برکشید که یا معشر ربیعه مَا مُدِحتُم بِمِثلِ هذا الشِّعرِ قَطُّ فَما عِندَکُم لِقائِلِهِ یعنی ای معشر ربیعه شما را تاکنون کس بدینگونه ثنای عظیم نستوده بود آیا قائل این مدح چه پاداش دهید بیکبار آن جماعت رداهای خز از دوش برگرفتند و از در ایثار بر ابوتمام نثار کردند ابودلف گفت ای جماعت ابوتمام تمام اینها قبول نمود ولی بعنوان عاریت شما باز داد هر کس ردای خویش بپوشد که من در این باب از تمام شما نیابت کنم و در زمانی یسیر معادل این عطای کثیر بدو بخشم پس روی با ابوتمام کرد و گفت باقی قصیده قرائت کن همینکه آن نظم بلیغ بانجام رسانید ابودلف پنجاه هزار درهم بدو ببخشید و از در معذرت گفت بخدا سوگند که این وجه ناقابل نه شایستهٔ قدر و در خور شأن تست ابوتمام از روی تعظیم و تبجیل برخواست تا دست ممدوح ببوسد ابودلف او را سوگند داد که بجای خود آرام گیر و بچنین کار مبادرت منمای آنگاه گفت اشعاری که محمد بن حمید بن قحطبهٔ طائی را بدانها مرثیت نموده مرا انشاد کن ابوتمام امتثال نمود و جمیع آن اشعار که در بلاغت مافوق وصف است فرو خواند ابودلف از نهایت اعجاب گفت وَاللهِ لَوَدِدتُ أَنَّها فِیَّ یعنی بخدا سوگند آرزو دارم

که کاش بجای ابن قطبه من مقتول شدمی تا این اشعار در مرثیت من منظوم آمدی ابو تمام گفت آن روز در صفحه روزگار مباد که من ترا مرثیت گویم صندای براپیش مرگ تو فرماید گفت یا ابا تمام آنکس که مانند این اشعار رقیق و مضامین رشیق در مرثیتش سروده اند هرگز نمرده باشد و هیچگاه نامش از افواه رجال عرب و عجم و السنه ارباب فضل و کمال نیفتد پوشیده نماند که ابو تمام در اشعاریکه آل ربیعه را مدح نموده بر آئین صنعت تلمیح دو واقعه را اشارت آورده اکنون که حکایت مجلس ابودلف منتهی گشت توضیح آن دو بیت را رمزی از آن دو واقعه مسطور داریم مجدالدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی وغیره ی آورده اند که قبیله بنی تمیم را بنفرین رسول قحطی شدید پدید آمد از انقطاع امطار و جفوف مراتع بمقام دیرین زیستن نتوانستند لاجرم ترک وطن گفتند و راه جلا گرفتند تا بملک عجم درآمدند سید آن قوم حاجب بن زراره باستان کسری شتافت تا اقامت آن سرزمین را رخصتی حاصل کند پس بر دخول محضر بار یافت و ما فی الضمیر معروض داشت کسری گفت شما مردم تازی جماعتی کج نهاد باشید بر قطع طریق و قتل نفوس اصلاً مبالات نیارید رزیله حرص و آز و صفت جفا و غدر در گوهر شما مجبول است شما را در توقف این خاک دستوری دادن بیرون طریق حزم و خلاف صلاح ملک باشد حاجب گفت ایها الملک من خود این پیمان استوار دارم و در حضرت شاهنشاه تعهد کنم که مادام قوم من در زنهار عجم باشند دست تعدی و تاراج بهیچکس دراز نکند کسری گفت ترا که ضامن قومی ضامن دیگر ضرور است گفت این کمان من شرط ضمان بجای آرد حاضران موقف از این سخن در خنده شدند کسری گفت گمان ندارم که این کمان در گرو بماند البته از عهده عهد بیرون آی و وثیقه خویش از رهن برآور و آنگاه کمان حاجب بگرفت و رخصت اقامت بخشید مردم بنی تمیم به انضمام که از حاجب تعهد رفت زمانی در آنملک بماندند تا آنگاه که حضرت رسالت بر ایشان رحمت آورد و دست مبارک در طلب باران برداشت و از مربع و مرتع بنی تمیم انواع نباتات سر زد و الوان گلها بشکفت و آنجماعت را هوای موطن مألوف و ربع معهود در سر افتاد در آنوقت حاجب از دنیا رفته بود فرزندش عطارد بن حاجب برای فک رهن نزد کسری شد و کسری به آن حسن وفا و صدق عهد تحسین کرد آنگاه کمان را بعطارد تسلیم نمود و قامتش با خلعتی فاخر بیاراست عطارد آن کمان برسم ارمغان بحضرت رسول برد رسول قبول نفرمود عطارد آنرا بچهار هزار درم بیهودی بفروخت و واقعه ذیقار از اعظم ملاحم و مغازی عرب باشد تفصیل آن واقعه در جمله ایام عرب از فن تاریخ مشروح است خلاصه آن داستان آنکه چون خسرو پرویز بسعایت و افساد زید بن عدی بر نعمان بن منذر خشم گرفت و برا بدار الملک مداین احضار داشت و او بر جان خود بترسید و از طریق طاعت سر برتافت پرویز بر ایاس بن قبیصه که از صنادید عرب بود فرمان فرستاد که با چهار هزار مرد دلیر بر ملک حیره بتاز و بنده من نعمان را از تخت بزیر آر و دست بسته باستان معلی روانه دار چون اینخبر بنعمان رسید عیال و اموال و اثقال خود برداشته راه جبل بنی طی گرفت مردم آن قبیله با او گفتند ما را نیروی آن نیست که با ملک الملوک در اندازیم و ترا در پناه خویش جای دهیم نعمان بچند قبیله دیگر نیز التجی شد و همین معذرت شنید تا آنکه بآب ذیقار که خاص بنی شیبان بود وارد گشت هانی بن مسعود که سید آنقوم بود مسئول او بپذیرفت و گفت مرا چنان بخاطر میرسد که تو اهل و مال خویش نزد من بودیعت گذاری و خود بسوی پرویز روی

پس اگر مقتول شوی از این زبونی استغاثت و ذلت زنهار برهی و اگر بر تو کرم کند و از عصیان درگذرد دیگر بار بر ملک حیره حکمران آئی نعمان را این سخن پسندیده افتاد و طریق مداین گرفت وقتی که خسرو پرویز بروی دست یافت بر حبسش فرمان داد و در ساباط محبوس بود تا آنکه بطاعون از دنیا برفت برخی گویند خسرو بگفت تا او را در زیر دست و پای فیل انداخته هلاک ساختند آنگاه با ایاس بن قبیصه که در آنوقت بر سریر حیره نشست نامه فرستاد که نعمان بن منذر اموال و اثقال خویش بهانی بن قبیصه سپرده و جمیع املاکش از سیوف و دروع و البسه نزد وی بودیعت نهاده تمام این متروکات از او استرداد نموده بحضرت ما فرست ایاس نزد هانی فرستاد و فرمان خسرو ابلاغ کرد هانی گفت نعمان آنها را نزد من بامانت نهاده چگونه طریق خیانت سپارم تا مرا توانی در کالبد باقی است هرگز این کار نکنم چون جواب در حضور پرویز معروض افتاد حکم داد تا هامرز شوشتری با دوازده هزار مبارز و هرمزخراد با هشت هزار سوار در تحت رایت ایاس بن قبیصه بر طوائفی که در ذیقار مجتمع بودند غارت بردند هانی و دیگر سران قبائل آگاه شده لشکر پرویز را استقبال کردند هر دو سپاه در برابر یکدیگر صف کشیده هنگامه پیکار در پیوست و یکروز تا غروب آفتاب رزم دادند روز دیگر هانی بن قبیصه و حنظلة بن ثعلبه که سید بنی عجل بود با سپاه خود گفتند شنیده ام که از عرب رسولی مبعوث شده که محمد نام دارند و گویند هر که نام وی بخواند بمطلوب ظفر یابد وظیفه آنکه شما در این حرب نام محمد شعار خویش قرار دهید همی گوئید محمد معنا و النصر لنا چون دیگر باره عرب و عجم باهم درآویختند گروهی از بنی عجل و بنی شیبان و بنی بکر بر سپاه خصم حمله بردند از یمن نام گرامی رسول ص لشکر فرس منهزم شده ایاس بن قبیصه از دنبال لشکریان خود بهزیمت بتاخت تا بمدائن رسید و خبر آن شکست فاحش به پرویز برد و گفت مبارزان عرب بنام محمد بهمی حرب کردندی خسرو از آن وقت کین رسول در خاطر گرفت ولی فرصت کیفر و مجال انتقام نیافت در آنحال که سپاه عرب بر لشکر فرس شکست داده بودند حضرت مقدس نبوی در مدینه طیبه مقام داشت ناگاه جبرئیل نازل شد و آن سید بشر را از آن فتح عظیم خبر داد و دشت ذی قار و میدان حرب و هزیمت عجم بوی بنمود حضرت فرمود اَللهُ اَکبَر اَللهُ اَکبَر اَللهُ اَکبَر هٰذا اَوَّلُ یَومٍ اِنتَصَفَتِ العَرَبُ مِنَ العَجَمِ وَ بِی نُصِرُوا یعنی این نخستین روزی است که عرب از عجم داد گرفت و بنام من فیروز گشت اصحاب تاریخ برداشتند چون بنی شیبان و دیگر قبایل که در ذی قار بودند بمدینه درآمدند داستان آنوقعه باز گفتند چنان یافتند که رسول خبر داد در معجم البلدان آورده این خبر زمانی بود که آنحضرت از غزوه بدر کبری مراجعت فرموده بود بعضی گویند که این واقعه مقارن ولادت رسول اتفاق افتاد بهر حال ابودلف چنانکه سابقاً اشارت رفت در بلاد جبل اقامت جست و از مشاغل ملکی و خدمات خلافت همی آسوده نشست تا آنگاه که مأمون تسخیر ملک ری وجهه همت ساخت در آنوقت رسولی با بی دلف فرستاد و او را بهمراهی موکب و التزام رکاب خود دعوت نمود چون رسول پیغام مأمون بگذارد ابودلف زیاده هراسان و بیمناک شد مردم قبیله و خویشاوندانش بروی جمع آمدند و در تسکین هراس و تشجیع خاطر وی گفتند تو امروز مهتر عرب و سید قبائلی و جمیع طوائف طوق اطاعت تو بگردن دارند

و از معاونت و امداد تو هیچوجه سر نتابند این چه تزلزل است که در بنیاد شجاعت و دلیری تو راه یافته بجای خود بنشین و زنگ ملال از خاطر بزدای که ما شر دشمنان از تو کفایت کنیم ابو دلف به سخنان ایشان عنایتی ننمود و در اجابت خلیفه عازم گشت عشایر و هواخواهان وی هرچند در ممانعت مبالغت کردند مفید نیفتاد پس این دو بیت بخواند و با عجلتی تمام طریق موکب خلافت پیش گرفت

اجود بنفسی دون قومی دافعا | لما نابهم قدماً و اغشی الدواهیا
و اقتحم الامر المخوف اقتحامه | لادرك مجداً او اعاود ثاویا

یعنی مراد اشعار در این چنان است که در حمایت اقوام و حراست عشایر خویش همی جان عزیز مبذول دارم و خود را در هر آسیب و قایه ایشان سازم و همواره در مهالک خطیر و موارد مخوف درآیم تا آنگاه که یا بشخص مجد و کرمت همدوش گردم و یا در زیر خاک مدفون آیم هنگام ادراک حضور مأمون نبود از هر هراس و بیم مأمون گشت خلیفه ابواب لطف و رحمت بر رویش بگشود و پایهٔ قدرش بلند نمود و در سلک سرهنگانش منظوم داشت همی در آن شغل جلیل منصوب بود تا آنگاه که مأمون در گذشت و چون معتصم بر اریکهٔ خلافت قرار گرفت هم ابو دلف را بمنصب عمارت لشکر و ریاست عسکر بگماشت زمانیکه افشین از جانب خلیفه بمحاربت بابک خرم دین مأمور شد ابو دلف نیز حسب الامر در آن واقعه با وی همراه گشت ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم در نوادر خیالات از کتاب فلک السعاده حکایت آورده گوید افشین را در منازعت بابک خرم دین شمشیر بشکست از آن روی راه خرفی شدید پیدا ابو دلف که از جمله حاضرین بود مرتجلاً این دو بیت انشاء نمود

ان انکسار السیف کسر عدوه | و لکسره اعلام بابك تکسر
لا تنفقن علی حسام کسره | فالکسر عن کسر العساکر مخبر

یعنی همانا شکستن شمشیرت نشانه شکستن خصمت از این شکست شمشیر البته رایت دشمن شکسته گردد زنهار کسر سیف مکروه مشمار که بس فالی است نیک و از هزیمت لشکر عدو خبر دهد اتفاقاً فردای آن روز افشین ببابک غالب آمد آورده اند که افشین را بموجبی با ابو دلف ابواب معادات و مخاصمت مفتوح گشت و همواره افشین آتش کین ابو دلف در کانون خاطر مستور میداشت و همی انتظار وقت و انتهاز فرصت میبرد چون در وقعه بابک مظفر و منصور گشت و از آن فتح نمایان در حضرت خلافت ترقی تمام یافت وقتی در حضور معتصم از ابو دلف آغاز تنگی و اظهار آزردگی نموده رخصت قتل وی درخواست کرد و چندان در ابواب الحاح و مبالغت آورد که خلیفه ناچار بدان کار ناهنجار رضا داد و احمد بن ابی دواد بدان تفصیل که در شرح اخبار وی نقل افتاد اطلاع یافت و اورا از آن ورطه نجات بخشید آورده اند که ابو دلف بر حسب لطف معاشرت و طیب مفاکهت و اطلاع بر صنعت اغانی و تألیف اصوات در نزد واثق پسر معتصم زیاده متقرب بود و در سلک ندیمان وی انتظام داشت رفته رفته در آداب منادمت و رسوم صحبت بمقامی رسید که معتصم خود اورا در سلک حریفان محفل عیش

و حاضران بساط انس درآورد ابو الفرج اصفهانی در اخبار ابی دلف آورده که علی بن محمد از جد خود حکایت کرد که رسیدن ابو دلف را از درجهٔ مردان رزم برتبهٔ مقربان بزم سبب آن شد که از حذاقت و خبرت وی در فن تغنی و صنعت سماع در حضرت معتصم زیاده سخن راندند و سمع خلیفه را بملاحت اصوات و حلاوت نغمات وی مشتاق ساختند روزی واثق را از حال ابو دلف پرسید معروض داشت که مرا بامداد قصد فصد باشد و در آنحال البته ابو دلف با دیگر ندیمان نزد من بپایند امیر المؤمنین را بوقت حضور انجمع آگاه سازم چون بامداد ابو دلف حاضر گشت فرستادگان معتصم با هدایا و تحف وارد مجلس شدند واثق با ایشان اشارت کرد که چون بحضرت خلیفه بازگردید حضور ابو دلف را اعلام دارید پس زمانی نگذشت که غلامان و خدم رسیدند و از مقدم خلیفه خبر دادند واثق از جای بجست با ابو دلف و همراهان باستقبال شتافت وقتی رسیدند که معتصم از دهلیز خانه بصحن سرا قدم مینهاد پس بمجلس درآمد و رخصت داد تا ندیمان واثق هر یک در جای خود قرار گیرند آنگاه بجانب ابو دلف اقبال نمود و گفت یا قاسم غن امیر المؤمنین صوتاً یعنی برای امیر المؤمنین بلحنی از الحان تغنی کن ابو دلف بدان صنعت که از اشعار جریر در شعر بان الخلیط برامتین فودعوا اختیار نموده بود آواز برکشید معتصم را از آن صنعت نشاطی تمام حاصل آمد و بروی آفرینها گفت پس دراز کوشی بخواست و بر آن نشست و راه خانهٔ خویش گرفت و ابو دلف را همراه خود ببرد و از آن روز اورا در جمع حاضران خلوت و مصاحبان عیش مقرر داشت و پنجاه هزار دینار در نوازش وی جود نمود هم از علی بن محمد نقل است که گفت جدم حکایت کرد که احمد بن ابی دواد زیاده منکر امر غنا بود و در آن باب همواره بجد ایستاده نهی شدید بظهور میرسانید وقتی معتصم با او گفت یا ابا الولید رفیق دیرین تو ابو دلف را ندانی عذوبت صوت و حسن ترنم تا چه حد است گفت یا امیر المؤمنین براستی این سخن مرا باور نیاید حاشا که ابو دلف با آن وفور عقل و کبر سن بتغنی لب گشاید معتصم گفت اینک خود را در پشت پردهٔ پوشیده دار تا من این معنی بر تو مکشوف دارم احمد در وراء ستری بنشست و معتصم ابو دلف را احضار داشته بتغنی فرمان داد آن سخنور بالحنی شیرین و آهنگی خوش آواز برداشت و زمانی طویل بانواع نغمات و فنون الحان بپرداخت پس برخصت خلیفه احمد را حاضر ساختند بر حالتی که آثار خشم و کراهت از وجنات او ظاهر بود همینکه چشم احمد بابی دلف افتاد گفت بدا حال کسی را که پس از آنکه سالهای دراز از عمرش برآمده باشد بدین شغل خسیس قیام کند ابو دلف در عرق انفعال غرق شد و از نهایت خجلت رو بدیوار کرد و گفت انهم اکرهونی علی ذلك یعنی مرا از در اجبار بدینکار بداشتند گفت هبهم اکرهوك علی الغناء افاکرهوك علی الاحسان و الاصابة یعنی گیرم خود در اصل تغنی مجبور بودی و اختیار نداشتی آیا در این خوش سرودن و نیک خواندن نیز بی اختیار بودی گویند ابو دلف یکی از ابطال و فرسان بنی عجل بود در جلادت و شجاعت وی اخبار بسیار آورده اند مسعودی گوید در یکی از معارک دو کس از لشکر خصم همدوش ایستاده بودند ابو دلف بر ایشان حمله برد

ونیزه که بدست داشت چنان در پیکر نخستین فرو برد که از آنسوی دیگری بدر شد وهم دو سوار برهم دوخته گشت
بیکبار هر دو از مرکب در غلطیده وجان بدادند بکر بن نطاح که مداح وی بود در این واقعه گفت

قالوا وینظم فارسین بطعنة یوم الهیاج وما تراه کلیلا
لا تعجبوا لو ان طول قناته میلا اذا نظم الفوارس میلا

یعنی گفتند که ابو دلف را نیروی دلیری چندان است که در هنگامه حرب بیک طعن دو سوار بهم بدوزد واز کار بیکار
مانده نگردد از این بهادری عجب مدارید چه اگر طول نیزه او تا یک میل بودی در مسافت یک میل سواران بهم دوختی
از تذکره ابن معتز نقل است که از جمله مآثر وی در بسالت وشجاعت آنکه مردی قرقوره نام در بلده اصفهان
وتوابع آن بقطع طریق میکذرانید در آنعهد ابو دلف حکومت آن ملک داشت وقتی مال بسیاری بخزانه ابودلف
میبردند وجمعی برای حفظ وحراست همراه قافله بودند قرقوره از کمین کاروان درآمد وشمشیر در آنجماعت گذارده
جمعی را بکشت وتمامت آنمال ببرد اینخبر بابی دلف باز گفتند زیاده خشمگین گشت ولی چون آن سارق عیار را
مکانی معهود ومقامی معین نبود وهیچگاه در جائی توقف نمی جست تدبیر آنکار از عهده اختیار بیرون گردید همی از غضب
برخود بپیچید وتدارک آن دست برد نتوانست کرد تا وقتی چنان افتاد که آن امیر دلیر برای نخجیر بصحرا شد واز دنبال
شکاری مرکب همی تاخت واز همراهان بسی دور افتاد اتفاقا بدامنه کوهی رسید که قرقوره در آنجا بود همینکه چشم قرقوره
بابی دلف افتاد از فراز کوه بزیر آمده بادی در آویخت ونیز پای جلادت استوار داشت چون او را همآوردی شدید دید در دفع وی
حیلتی اندیشید ودر اثناء مناجزت ناگاه آواز برداشت که ایجوانان از کمین بیرون آیند واین بلای ناگهان از من کفایت
کنید قرقوره چنان پنداشت که ابودلف با جمعی از بهادران باسترداد اموال آمده از آنروی دل از دست بداد وپای
در بیابان گریز نهاد بودلف از تعاقب او بتاخت تا راه بادی نزدیک نمود وچنان نیزه بر پشتش فرود آورد که از
سینه اش سر برزد واز بالای مرکب بخاک افتاده هلاک شد ابودلف سرش بریده بر نیزه فراز کرد وبمقر خویش
بازگشت قطب الدین اشکوری در محبوب القلوب وعلی بن حسین مسعودی در مروج الذهب وعبد الله بن اسعد یمنی
در مرآة الجنان وابن خلکان اربلی در وفیات الاعیان وجمعی دیگر همگی در نقل این حکایت با اندک اختلافی اتفاق
نموده اند که عیسی بن ابی دلف گفت برادرم دلف را از علی بن ابیطالب علیه السلام انحرافی در عقیدت وعدادتی
در ضمیر بود وبسی در مآثر علوی ومناقب مرتضوی قدح میکرد بلکه گاه گاه زبان جسارت دراز نموده بذیل عصمت
آنحضرت مطاعن ومثالب چند اسناد میداد روزی در مجلس نشسته بود ودر اثناء صحبت یکی از حضار گفت در احادیث
نبویه وارد است که رسول فرموده یا علی لا یحبک الا مؤمن ولا یبغضک الا منافق شقی
ولد زنیة او حیضة یعنی یا علی ترا دوست ندارد مگر کسیکه سراچه خاطرش بنور ایمان روشن باشد ودشمن ندارد
مگر منافقی بدگوهر که بنیاد نهادش از حرام کرده دلف گفت اینحدیث را پایه سند نباید استوار باشد چه شما
همگی پایه غیرت امیر در حراست حریم وحفظ ناموس دیده اید که در حق هیچیک از پردگیان وی اندیشه ترک عفاف

وتوهم آلایش حرام نرود باینحال مرا بیمانه دل از بغض علی مالامال است اگر این خبر بطراز صحت آراسته بودی بایستی
شعله این کینه از سینه من سر نزند بلکه مانند روافض وغلاة عقاید سود در خاطرم جای گیرد عیسی گوید در این گفتگو بودیم
که ناگاه امیر وارد مجلس شد بتعظیمش برخواستیم همینکه در صدر وثاق بنشست گفت مباحثت ومشاجرت شما بشنیدم
حالی گوش فرا دهید تا حق داوری ادا کنم در اسناد این حدیث شریف هیچ جای تأمل ومجال توقف نیست ومضمون
آن محض صدق وصرف صواب باشد خدا گواست که این دلف هم ولد حیض است وهم زاده زنا چه در زمان پیش
وقتی مرا کسالت طبع وانحراف مزاجی عارض گشت وبستر رنجوری من در سرای خواهرم گسترده بود روزی ناگاه
یکی از جواری وی بر من درآمد که جمالی بدیع ومنظری زیبا داشت ومن همواره سودای وصال وی می پختم چون مرا
نظر براو افتاد مقامی خلوت وسرائی امن یافتم خود را حفظ نتوانستم نمود لاجرم از بستر بجستم ودست تعرض بازار وی
دراز کردم گفت ای امیر مرا عادت زنان پیش است اندام خویش بپلیدی حیض آلوده ساز من از شدت عشق خویشتن
داری نیارستم تا آنکه کام خود بگرفتم چون از این چندی بگذشت آثار حمل بر آنجاریه ظاهر شد خواهرم اورا
بمن بخشید واین پسر از او پدید آمد دلف را از نقل این قصه حالت دگرگون گشت وبغض پدر در دل گرفت ودرمان
کین ومقام انتقام را منتظر ماند قاضی احمد بن خلکان وغیر وی آورده اند که ابو دلف را چون مرض موت در رسید
حجاب وی مردم را از داخل شدن مانع آمدند روزی اورا از شدت وجع اندک تخفیفی حاصل شد با حاجب گفت
آیا از باب حاجت ومردم نیازمند کسی بدر سرای یافت میشود گفت آری ده نفر از سادات خراسان
واشراف آن ملک حضور دارند وچندی از این پیش وارد شده انتظار صحت امیر ورخصت دخول میبرند
وبرای ادراک خدمت هنوز بار نیافته اند پس با ضعفی شدید بر بستر بنشست وسادات را احضار نمود چون داخل شدند
اظهار بشاشت نمود ورسم تکریم وتشریفشان قیام کرد واز مفارقت اهل واختیار غربت سبب پرسید گفتند
ضیق معاش وقلت بضاعت ما را از وطن وسامان آواره ساخت وصیت جود وآوازه همت امیر بدینجا
آورد ابو دلف تا این بشنید با خازن خود اشارت کرد تا صندوقی مملو از زر حاضر ساخت بیست کیسه از آن
بیرون آورد که هر یک مشتمل بر هزار دینار بود وبهر یک از آن ده کس دو کیسه تسلیم داشت ونیز هر کدام را بقدر نفقه
مراجعت بیفزود وگفت این وجه را در مخارج بازگشت مصروف دارید وآن کیسها سالما باهل خود برسانید ودر جزای
اینخدمت متمنی هستم که هر یک برای من سلسله نسب خود را پدر بر پدر تا امیر المؤمنین علیه السلام وسیده نساء فاطمه
سلام الله علیها بخط خود بنویسید ودر پایان آن ورقه بدین عبارت گواهی دهید یا رسول الله انی وجدت
اضاقة وسوء حال فی بلدی وقصدت ابا دلف العجلی فاعطانی الفی دینار کرامة لک
وطلبا لمرضاتک ورجاء لشفاعتک یعنی ای رسول خدا من بوطن خویش در تنگنای فقر
گرفتار گشتم وسخت بدحال گردیدم واز پریشانی نزد ابو دلف عجلی شتافتم واو دو هزار دینار بمن بخشید واز اینکار
کرامت مقام تو میخواست ورضای خاطر تو میجست وامید شفاعت تو میبرد پس هر یک بدانصفت که گفته بود بنوشتند

و بوی تسلیم داشتند با خراسان بر بستند ابو دلف آن صفحات بکسی سپرد و وصیت کرد که چون دنیا را بدرود کند آنها را در میان کفن او گذارند تا در حضرت رسول بر اکرام ذریت و مودت اولاد وی او را حجتی محکم و سندی متین باشند چون در آن ایام که از سنه دویست و بیست و پنج یا بیست و شش هجری معدود بود از دنیا در گذشت بازماندگانش حسب الوصیه آن صفحات را در کفنش درج نموده مدفون ساختند از آنجا که دلف بن ابی دلف را از شرح آن داستان که ابی دلف بازنمود ننگی عظیم و عاری شنیع حاصل گشت و در حیات پدر کار مکافات و کیفر نتوانست راست نمود پس از فوت ابی دلف آن فرزند ناخلف لسان کذب بر قدح و ذم پدر دراز نمود و در محافل و مجامع نسبت اکاذیب و مجاعیل منتشر ساخت چنانکه محمد بن علی قوهستانی گوید روزی دلف برای من نقل کرد که شبی در واقعه دیدم که شخصی بر من در آمد و گفت اجب الامیر بحضور امیر بشتاب پس از جای برجستم و با وی همراه شدهمی برفتیم تا آنکه بخانه بس خوفناک و سهمگین در آمدیم که مانند بیابان وحش از جنس بشر خالی بود آنگاه از آنجا باز بدبانی که نهاده بود بر غرفه مهیب صعود نمودیم که بر دیوارهای آن علامات آتش پیدا بود و در زمینش آثار خاکستری بنظر میرسید ناگاه پدرم ابی دلف را عریان دیدم که سر خود در میان دو زانوی خویش نهاده بهمیکه چشمش بمن افتاد مانند کسانیکه استفهام نمایند گفت دلف گفتم آری خود فرزند تو دلف هاشم پس این دو بیت انشا کرد

أَبْلِغَنْ أَهْلَنَا وَلَا تُخْفِ عَنْهُمْ — مَا لَقِينَا مِنْ بَرْزَخِ الْخَنَّاقِ

قَدْ سُئِلْنَا عَنْ كُلِّ مَا قَدْ فَعَلْنَا — فَارْحَمُوا وَحْشَتِي وَمَا قَدْ أُلَاقِي

یعنی آنچه من در برزخ گلوگیر کشیدم با اهل و عشیرتم باز گوی و از هیچکس پوشیده مدار از اعمال و افعال هرچه در عهد حیات بجای آوردیم جمله را از ما سؤال نمودند مسئول آنکه مرا در این وحشت و گرفتاری فراموش ندارید و بر من رحمت آرید آنگاه گفت آیا آنچه گفتم نیک فهم کردی گفتم آری پس این دو شعر دیگر انشا نمود

فَلَوْ كُنَّا إِذَا مِتْنَا تُرِكْنَا — لَكَانَ الْمَوْتُ رَاحَةَ كُلِّ حَيٍّ

وَلٰكِنَّا إِذَا مِتْنَا بُعِثْنَا — وَنُسْأَلُ بَعْدَهُ عَنْ كُلِّ شَيْءٍ

یعنی اگر ما را پس از مرگ بر حال خود باز گذاشتندی هر آینه مرگ آسایش هر ذیحیات و راحت هر گرفتار بودی ولی دریغ که چون در زیر خاک بخوابیم در حال بخیزیم و از هر خیر و شر مسئول آئیم پس دیگر باره گفت آیا آنچه گفتم نیک فهم کردی گفتم آری و از خواب برجستم

الشیخ جمال الدین ابو اسحق ابراهیم بن علی بن یوسف الشیرازی

از مشاهیر علماء عامه و اعیان فقهاء شافعیه است سلسله نسب مجد الدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی صاحب قاموس بچند فاصله با وی متصل گردد چنانکه در ترجمه او یاد کنیم در چندین صناعت از فنون علمیه استاد عهد خود بود جماعت متکلمین او را بدقت نظر و علو خیال و جولان فکرت موصوف دارند و ارباب حدیث وی را در مراتب وثاقت و صحت روایات و اتقان اسانید یکی از اساتید شمارند علماء اصول از افادات و تحقیقاتیکه در مصنفات او مندرج است

بهره‌مند و فرقه فقها در استنباط احکام و استخراج تآلیف و تفریع فروعش مسلم دانند سلسله صوفیه وی را از مشایخ و اکابر خود معدود دارند و گویند شیخ ابو اسحق هم بر کسوت فقر دست یافت و هم بر مسند فقه پا نهاد طریقت و شریعت را جامع شد ظاهر و باطن را آراسته کرد وظایف شرع با ریاضات سلوک فراهم نمود مناقب و مدایح وی در عبارات مصنفین و کلمات افاضل بسیار است مصنف کتاب مستظهری گوید شیخنا ابو اسحق حجة علی ائمة العصر موفق حنفی گوید الشیخ ابو اسحق امیر المؤمنین فیما بین الفقهاء محب الدین بن نجار در ذیل تاریخ بغداد گوید هو امام اصحاب الشافعی و من انتشر فضله فی البلاد و فاق اهل زمانه بالعلم و الزهد اکثر علماء الامصار من تلامذته یعنی ابو اسحق شیرازی پیشوای کسانی است که از مذاهب اربعه بر طریقت شافعیه روند فضل و دانش او در اطراف بلاد و آفاق عالم انتشار یافت و در مراتب علم و معرفت و مقامات ورع و زهد بر تمامت معاصرین خویش فایق گشت و بیشتر علماء آن عهد شاگردان وی بودند و از پرتو افاضات و افادات او تربیت یافتند در سال سیصد و نود و سه یا نود و پنج یا نود و شش هجری علی الاختلاف در فیروزآباد از مادر بزاد در مولد خویش نمایش یافت و چون بحسب مشیت الهیه دواعی کسب هنر و بواعث تکمیل وجود که در خمیره سرشت و بنیاد نهادش نهاده بود همینکه زمان تمیز و رشد ادراک نمود در طلب علم و تحصیل کمال از موطن اصلی ارتحال جسته در سال چهارصد و ده هجری وارد دار العلم شیراز گردید و پس از تمهید مقدمات ادبیه و انجام مبادی فقهیه برای اکتساب نوامیس شرع و معرفت افعال مکلفین در مجامع خداوندان فقاهت و مدارس دانشوران فروع آغاز مراودت کرد زمانی در تحت منبر تحقیق و تدریس ابو عبدالله محمد بن عبدالله بیضاوی نشست و مدتی در جمع مستفیدین و تلامذه ابی احمد عبد الوهاب را بین در آمد تا آنکه وی را در استنباط حکم الله از ادله تفصیلیه و استخراج فتوی از مدارک مقرره خبرتی لایق و بصیرتی وافی حاصل گشت و خود را از مدرسین شیراز و فقهاء آنملک بی نیاز یافت پس بلده بصره هجرت نمود یکچند در آنجا اقامت جست و در آنمدت پیوسته بخدمت مدرس خوزی که مرجع طلبه علوم و محصلین فضائل بود میرسید و مشکلات مسائل و معضلات مطالب برای ثاقب آن استاد فرزانه عرضه میداشت و از فروغ خاطر وقاد وی تیرگی شبهات برادمنجلی میشد آنگاه راه دار السلام گرفت و در سال چهارصد و پانزده بدان ملک وارد شد و در آنجا از اساتید هر صناعت و مشایخ هر فن بحسب مأمول حاضر یافت پس در انواع علوم در خدمت اعیان افاضل تلمذ کرد و هیچ گزند از تحصیل سر برتافت و هر گونه ریاضت و زحمت بر خود هموار میساخت در اقتناء مآثر و اخذ فضایل چندان حریص آمد که هر روزه چون از درس استاد مراجعت کردی درس آنروز یکصد بار تکرار نمودی غالب استفادت و تربیت وی ببغداد در محفل قاضی ابو الطیب طبری بود زیرا که بر ملازمت درس و مواظبت خدمت آن دانشمند ماهر بیش از دیگر مدرسین دار الخلافه اهتمام نمود چنانکه یافعی در مرآت الجنان گوید که ابو اسحق در کتاب طبقات الفقها که از تألیفات او است ده نفر از مشایخ و اساتید خود نام برده ولی اکثر که انتساب ابو اسحق باو اشهر و اشتغالش در محضر او بیشتر بوده

قاضی ابو الطیب طبری است ابن خلکان در وفیات الاعیان آورده که ابو اسحق در مدرس ابو الطیب بنیابت می نشست
و برای اصحاب وی درس استاد تقریر میکرد با لجمله پس از سنین چند که در شدائد غربت و مشقت تکمیل بسر برد در بسیاری از
علوم مانند فقه و اصول و کلام و حدیث و تصوف مهارتی تمام یافت و بر دقایق مسائل و نکات مباحث و نقاط بسط اطلاع
خبیر و آگاه گشت و ریاست مذهب در آنعهد بر وی مسلم شد و آستان آن فقیه دانشمند محط رحال رجال
گردید فقرا و مرتاضین و متصوفه و سالکین از اقطار بلاد اسلام و اکناف ممالک محروس در حلقه وی گرد آمدند
سمعانی از او حکایت آورده که گفت وقتی در عالم واقعه بفیض مشاهدت و سعادت زیارت حضرت مقدس
نبوی فایز شدم در حالتی که دو نفر از اصحاب در خدمت آنجناب حاضر بودند پیش دویدم و معروض داشتم
که ای رسول اکرم پدر و مادرم فدای تو باد اخبار بسیار بوسایط صحابه و رواة تابعین از لسان مبارک
بن رسیده و تمام آنها را فروغ سینه و ضیاء خاطر قرار داده ام و در بازار دین حنیف در انتشار و ترویج لآلی
اخبار نبوی رنجها برده ام و طالبان نوامیس شرع مطهر و سالکان طریقه حقه را بر روایت و نقل آنها هدایت
و ارشاد نموده ام مأمول و مسئول آنکه رحمت عالمیان بر این کمین خادم آستان نبوی منت آورد و از مکنونات
حکم ربانیه بحدیثی از شرایف آثار لب گشاید تا آن حدیث را بی دخالت اغیار و توسط بیگانگان از زبان
معجز بیان اصغا نموده روایت آن را وسیله مباهات و مایه افتخار قرار دهم و در میان سلسله محدثین بدین
موهبت عظیم امتیاز یابم همینکه آنحضرت التماس و تضرع من کمترین را باین مضمون حقایق مشحون مخاطب
ساخته فرمود یا شیخ مَنْ اَرادَ السَّلامَةَ فَلْيَطْلُبْهَا فِي سَلامَةِ غَيْرِهِ مِنْهُ یعنی هر آنکس طالب
سلامت باشد و خود را همواره آسوده خواهد سلامت خود را در سالم بودن دیگران از او طلب کند و کس را
از خود رنجیده ندارد و بکس آزار نرساند تا بهی روزگار براحت گذراند و در بستر سلامت آسوده بخوابد گوید
ابو اسحق از این واقعه همواره مسرور و مبتهج بود و پیوسته بلسان فخر و مباهات اظهار میکرد که رسول الله مرا شیخ
نامیده و بخطاب یا شیخ سرافرازم داشته صاحب آثار البلاد در عداد اخبار ورع و تقوی وی گوید نقل است
که ابو اسحق وقتی دو گرده نان بکسی داد تا در بهای دو مرغ مصروف دارد و مقرر داشت که فلان قرص مخصوص را
ثمن مرغی از فلان صنف معین قرار دهد و همچنان قرص دیگر را در قیمت طیری از صنف دیگر بکار برد وکیل
شیخ را وقتی که ببازار درآمد اشتباه و التباسی در آنباب حاصل گشت که آیا سفارش وی بچه نحو گذشت
و تعیین هر قرص در ازاء کدام مبیع بود پس بهر قسم که اتفاق افتاد دو مرغ بخرید و بخدمت شیخ معاودت نمود
شیخ گفت آیا رعایت آن تعیین که سفارش رفت در بیع نمودی گفت لا والله آن معنی از خاطرم محو شد
و هر چه تأمل کردم بیاد نیاوردم و این دو مرغ کیفما اتفق ابتیاع نمودم شیخ چون از وقایع معامله آگاه شد
گفت الآن بهمین ساعت ببازار شو و مرغها بصاحب آنها رد نموده بها بستان و باز گرد زیرا که از آنچه
من بر تو مقرر نموده بودم مخالفت ورزیده و این گونه بیع بر من مباح نباشد چه در خصوصیات معین و قیود مشخص را

خیانت رفته و عقد بر حسب اراده مالک واقع نگشته و از اینراه در صحت معامله و حلیت مبیع اشکال رود و نیز
حکایت کنند که ابو اسحق روزی با یکی از اصحاب خود از راهی عبور میداد و در معبر ایشان سگی خوابیده بود
مصاحب شیخ بدان حیوان بانگ زد که از راه برخیز و از معبر مردم دور شو ابو اسحق بر وی عتاب کرد و گفت
یا هذا ترا نرسد که آن حیوان را منع کنی و از جائیکه خفته است بجنبانی زیرا که شوارع مشترک و معابر عام خاص
مردمان نباشد بلکه انسان و غیر انسان در آنها با هم شریکند و هر فرد از افراد حیوانات و اشخاص مردمان را
بر سبیل اشاعت در آن طرق حقی مقرر است و از اینجهت هیچیک دیگری را از عبور و مرور و استیفاء انتفاعات
مخصوص دفع نتواند نمود نقل است که شیخ ابو اسحق از خصلت انصاف نصیبی وافر داشت و چنانکه دیگر معاصرین
و ابناء همصناعت را رسم دیرین بر تعصب و اغماض است او بر خلاف عادت کهن در هر سخن داد انصاف
دادی و از جاده حق و منهج صواب انحراف نجستی چنانکه وقتی از وی مسئله استفتاء نموده بودند و او جوابی
بی سابقه تأمل و تقدیم مراجعت مرقوم داشته بر خطا رفته بود اتفاق را مکتوب شیخ بدست امام ابو نصر بن صباغ
در افتاد و او نیز همواره در شؤونات پیشوائی و رسوم ریاست با ابو اسحق سر همسری بودی و در میزان
اعتبار با آن شیخ بزرگوار هم سنگ و هم عیار آمدی همینکه ابن صباغ بر لغزش و خطای شیخ واقف شد با صاحب
ورقه گفت نزد این مفتی باز گرد و بگوی که در آنچه نوشته تجدید نظر کن و دیگر باره در این مسئله تأمل نمای
پس آن مرد بر حسب دلالت ابن صباغ خدمت شیخ برگشت و ماجری باز گفت شیخ محض وقوف بر خطا خود
خامه برداشت و در ذیل فتوای سابق نوشت که اَلْحَقُّ مَا قَالَهُ الشَّيْخُ ابْنُ الصَّبّاغِ وَاَبُو اِسْحٰقَ مُخْطِئٌ
یعنی حکم حق و فتوای صحیح آنست که ابن صباغ گفته و ابو اسحق در اینباب بر خطا بوده ارباب سیر آورده اند
که شیخ ابو اسحق در محضر خواجه نظام الملک مزید تقرب و علو منزلت امتیاز تمام یافت و در حضرت آن وزیر
هنرپرور زیاده محل وثوق و اعتماد گردید چون در سال چهارصد و پنجاه و نه از هجرت نبویه مدرسه
نظامیه عمارت کرد و بنیاد آن بنای عظیم بانجام رسانید تدریس آنجا را بعهده شیخ ابو اسحق حوالت
نمود و آن استاد بزرگ را برای تعلیم محصلین و تربیت مشتغلین بگماشت نخستین روز در ساعتی سعد
و زمانی میمون بساط تدریس گستردند و منبر تعلیم بنهادند و ساکنان مدرسه و طلبه علم از هر گوشه و کنار در آن مجمع
حاضر گشتند و بکرد یکدیگر بنشستند جمعی کثیر از اعیان دولت و امراء بغداد محض تهنیت و اداء رسوم
در قطار تلامذه منظوم آمده هر یک بمقامی معلوم قرار گرفتند و جملگی انتظار بر باب مدرس دوخته همی
مترصد بودند تا کی حضرت شیخ درآید و بر عرشه منبر قرار گیرد پس مدتی مدید و زمانی دراز بانتظار گذشت
و از قدوم ابو اسحق اثری پدید نگشت و مردم مجلس از آمدن او یکباره مایوس شدند و گفتند مگر شیخ را
از قبول این منصب بداتی پیش آمده و از جلوس این مسندش کراهتی پدید گشته چون نقض عزیمت و صرف
نیت وی بغیر است دریافتند ابو منصور بن یوسف و عمید ابو سعد که مشرف مدرسه بود با یکدیگر متفق

وبهداستان شدند که امر تدریس بر ذمت امام ابونصر بن صباغ موکول دارند و هم در ساعت وی را بمدرس حاضر آورد
بگذارند تا مردم انجمن بدون درس پراکنده شوند که این معنی در نظر وزیر و دیگران زیاده منکر و ناپسند باشد
بلکه منشاء تطیر و سوء تفأل گردد و دلیل قلت مبالات و عدم کفایت مباشرین آید پس ابومنصور در حال
نزد ابن صباغ رفته او را از صورت واقعه آگاه ساخت و هرگونه اطمینان قلب و استحکام عهد بظهور رسانید
که امر تدریس مدام بر وی استقلال یابد و هیچگاه از وی منتزع نگردد و احدی در امضاء نظام الملک رخنه اخلال
انداختن نتواند ابن صباغ بضمان و میثاق ابومنصور اعتماد کرده بر مدرس درآمد و القاء درس نموده
لختی از هر باب سخن راند آنگاه از منبر فرود آمده اهل مجلس متفرق شدند اما فسخ عزیمت شیخ ابواسحق را گویند
سبب آن بود که بوقت موعود از خانه خود بیرون آمده آهنگ نظامیه کرد چون اندکی راه در نوشت در اثناء
طریق کودکی از پیش روی وی درآمد و گفت أَيُّهَا الشَّيْخ كَيْفَ تُدَرِّسُ فِي مَكَانٍ مَغْصُوبٍ
یعنی ای شیخ آیا در زمین غصبی چگونه درس خواهی گفت شیخ همینکه این سخن بشنید عنان عزیمت بر تافته
روی از طریق مدرسه بگردانید و خود را در کنجی مختفی و مستور داشت تا مگر ثقل آن تکلیف نامشروع از عهده
وی برگیرند و روزانه دیگر در مسجد خود که در باب المراتب بود مجلس افادت و تدریس بیاراست
و بر آن شد که جمیع شاگردان و تربیت یافتگان وی هر روزه در آن مسجد فراهم شده تحقیقات او را
اصغا نمایند ولی آن جماعت را غالباً خاطر از شیخ برنجیده بر ترک درس نظامیه خشم گرفتند و استاد را
پیغام فرستادند که اگر در فسخ عزم خویش بجد ایستاده پای در این بساط ممهد و منبر آماده نگذاری البته
همگی در حوزه ابن صباغ درآئیم و در جمله اتباع و مستفیدین وی داخل شویم و هم از آنطرف چون خبر اعراض
شیخ و تدریس ابن صباغ در حضرت نظام الملک معروض افتاد سخت در غضب شد و زبان تشنیع بر عمید
ابوسعد دراز کرد و گفت همانا از در حسد و سابقه بغضی که او را با ابواسحق بوده وی را از تدریس باز داشته
و ابن صباغ را بمقام او گماشته عمید ابوسعد همینکه این بشنید از پی ترضیه ابواسحق بخانه وی رفت و انواع
ضراعت و التماس بظهور آورد و قضیه اتهام خود را در نزد وزیر بر او مکشوف داشت و گفت اگر در اندیشه خود
یکرای باشی و ملتمس من اجابت ننمائی بیم آن است که وزیر نظام الملک در سیاست این واقعه گذشته از مال
مرا بجان آسیبی رساند زینهار در صرف خیال و مخالفت آهنگ نخستین ابرام مفرمای و بقبول زحمت تدریس
بر من منت گذار و خاطر خواجه با جمعی از چاکران خدمت و انبوهی از طالبان علم مسرور دار پس ابواسحق
زمانی تأمل کرد و پشت و روی آن سخنان نیک بنگریست و نیز مرجحات و مصالح دیگر بنظر آورده آن
امر دیگر بار در عهده گرفت و پس از بیست یوم که ابن صباغ وظائف تدریس و تکالیف آن شغل بپای برده
بود معزول شده ابواسحق بجای وی منصوب گشت و خواجه نظام الملک از عمید ابوسعد شاکر و خوشنود
شده وی را بحسن کفایت و رزانت رای بستود آورده اند که ابواسحق را عقیدت بر غصبیت بعضی از آلات

آن مدرسه راسخ بود و از پیروی همینکه نوبتیان شرع بانگ اذان بر میداشتند و هنگام اداء فریضه نماز و قضاء حق عبادات
میرسید شیخ بیدرنگ از فضای نظامیه بیرون شدی و در مسجدی که بقرب مدرسه بود فریضه ادا نمودی آنگاه بمدرسه عود کردی
مورخین در شرح اخبار و بیان سیرت خواجه نظام الملک آورده اند که خواجه مردی پاکیزه اعتقاد و رقیق القلب بود
و غم آخرت بیش از اندوه دنیا داشت نوبتی بخاطرش رسید که در وضع رفتار و کیفیت سلوک خویش نسبت برعایا
و زیردستان محضری نویسد و بنقوش اسامی صلحا و علامات و خطوط اعیان و اشراف امت آنرا مسطر کرده
و پس از وفات وی آنمحضر را در کفنش درج نموده در قبر نهند پس ائمه دین و قضاة مسلمین هر یک اسامی گواهی خویش
در حسن سیرت و ترویج سنن و کرائم اخلاق خواجه در آن محضر ثبت نمودند چون آن ورقه نزد ابواسحق بردند در مقام
شهادت این کلام نفیس و عبارت شریفه مرقوم داشت خَيْرُ الظَّلَمَةِ حَسَنٌ یعنی نظام الملک بهترین ستمکاران است
آنگاه در ذیل این کلمه لطیفه نوشت کتبه ابواسحق همینکه خواجه سجل شیخ مطالعت کرد آغاز ناله نمود و زار زار
بگریست گفت هیچیک از علما چون ابواسحق از روی صدق و راستی نگاشته و گواهی خود از شوائب خطرات
و آلایش دواعی نپیراسته گویند پس از رحلت نظام الملک او را در واقعه دیدند و از کیفیت مآل حالش پرسش
نمودند گفت خدایتعالی بواسطه آن کلمه صدق و شهادت حق که ابواسحق درباره من نوشته بود بر من رحمت
آورد و از تمام معاصی و گناهان من درگذشت عبدالله بن سعد یمنی در تاریخ مرآت الجنان آورده وَالْعُهْدَةُ عَلَى
الرَّاوِي که چون القائم بامر الله عباسی از فانی بدرود کرد مردم دارالخلافه اتفاق نمودند که تعیین خلیفه بر عهده
شیخ ابواسحق موکول باشد هر کس را که او شایسته خلافت داند و پاس حدود اسلام و حراست ثغور شرع
بر عهده کفالت و کفایت آن حوالت کند همگی او را خلیفه بر حق دانسته قلاده طاعتش بر گردن نهیم ابواسحق برای
اصلاح احوال جمهور و رعایت رعایای ملک مقتدی بامر الله را از هر کس شایسته تر یافته و وی را بر حسب لیاقت
و اهلیت اختیار کرد و مقتدی بامر الله بدانصفت که در تاریخ ابن کثیر شامی مسطور است در روز آدینه سیزدهم شهر
شعبان از سال چهار صد و شصت و هفت هجری پیراهن سفید پوشیده و عمامه سفید بر سر نهاده در موضعی که
بدار الشجره معروف بود بر سریر خلافت جلوس نمود نخستین کسی که از اعیان با او بیعت کرد شریف ابوجعفر ابی موسی
الحنبلی بود و در وقت بیعت این مصراع از فخریات سموأل بن عادیاء یهودی انشاد کرد
إِذَا سَيِّدٌ مِنَّا مَضَى قَامَ سَيِّدٌ از شکوه آن مجلس عالی و مهابت آن انبوه عظیم مصراع ثانی فراموش کرد
و از این سبب آثار اضطراب و انفعال بر وی ظاهر شد خلیفه المقتدی دریافت آنچه شریف از یاد برده بود
او خود بزبان آورد و گفت قَئُولٌ بِمَا قَالَ الْكِرَامُ فَعُولُ و این تفرس خاطر و حدس ثاقب از مقتدی موجب
وقعی عظیم گردید و در قلوب حاضران بیعت بر مکانت قبولش افزوده گشت پس هر یک از رجال دارالخلافه
و ارکان ملک محروس مانند مؤید الملک ابن نظام الملک و فخرالدوله بن جهیر و پسر او عمیدالدوله شرط بیعت و رسم
پیمان استوار کردند و از اعیان علما و فحول مشایخ شیخ ابواسحق شیرازی و شیخ ابونصر صباغ شافعی و شیخ ابومحمد حنبلی

دست بیعت در کف مقتدی نهادند و ربقهٔ امتثال اوامر و طاعت فرامین وی در عهده گرفتند آنگاه شیخ ابو اسحق و دیگر
اعیان و علما و قضاة و اشراف بالتمام بر مقتدی اقتدا نموده نماز پسین بگذاردند یافعی گوید چون ابو اسحق در تعیین
مقتدی خیرت انتقاد و حسن اختیار بکار برد و بر حسب مأمول مردم رفتار نمود یکی از شعراء عصر او را بدیهی بلیغ ستایش گفت
که این دو بیت از آن است

لِلّهِ اِبراهيمُ اَيُّ مُحَقِّقٍ — صَلِبٍ اِذا دبَّ البَصيرةُ لانا
فَحالُهُ مِن زُهدِهِ ومَخافَةٍ — لِلّهِ قد نَظَرَ المَعادَ عِيانا

یعنی ای شگفت که ابو اسحق چه خداوند نظری دقیق و صاحب فکری عمیق است که هر گاه ارباب بصیرت را در عصر هنر
سستی و فتوری پدید آید وی را گوهر کمال با سختی و صلابت آراسته باشد چون در پایه ورع و زهد و خوف و خشیتش
تأمل کنی چنان پنداری که او هنگامهٔ روز بازپرس بچشم خود نگریسته و گیرودار نشور خلایق برأی العین مشاهدت نموده
شیخ عز الدین بن اثیر جزری و دیگر مورخین در مؤلفات خود آورده اند که مقتدی بامر الله را از ابو الفتح بن ابی اللیث
که او را عمید عراق گفتندی رنجشی عظیم در خاطر پدید آمد چه از وی بر اصحاب و حواشی مقتدی و حاضران موقف خلافت
آزار بسیار و مکروه بیشمار میرسید و پیوسته کار در میان آن جماعت و عمید بخصومت و معادات میرفت خلیفه صلاح
وقت در آن دید که در اینباب بر سلطان ملک شاه سلجوقی و وزیر او خواجه نظام الملک مکتوبی نوشته بصحابت
رسولی فرزانه و سفیری چرب زبان نیز و سلطان گسیل دارد در میان تمامت رجال دولت و ائمهٔ ملت کسی را که
در خور انجام این خدمت بزرگ و شایستهٔ کفایت این مهم عظیم باشد جز شیخ ابو اسحق بنظر نیاورد پس فرمان داد
تا او را در خلوت انس حاضر ساخته و محفل از وجود نامحرمان بپرداختند آنگاه مکنون ضمیر آشکار نموده و او را از رموز سفارت
و رسوم رسالت آگاه ساخت و مطالبی که در نظر داشت بتمامها شرح داد یافعی در اینمقام کلامی آورده که از حلیهٔ قبول
عاطل بلکه درایةً و روایةً از درجه صحت نازل است گوید همینکه مقتدی داستان سفارت با شیخ در میان آورد شیخ بموجب
حزم و تیقظ شعار فرزانگی و هوشمندی بجای آورده گفت مرا که از آستان خلافت ببارگاه سلطنت پیام گذاردن
پیش آمده نخست شناختن شخص همایون امیر المؤمنین باید آنگاه مراتب طالب بالمشافهت اصغاء نمودن وَما يُدرِيني
اَنَّكَ اَميرُ المُؤمِنينَ وَلَم اَرَكَ قَبلَ هذا قَطّ یعنی از کجا دانم که تو خود امیر المؤمنین باشی بر حالتی که تا کنون
ترا هرگز ملاقات نکرده ام مقتدی را این احتیاط و تثبت خوش افتاده بتبسم لب گشود و از حاضران درگاه و مقربان
حضرت چند کس که شیخ را با سامی و اشخاص ایشان معرفت بود احضار داشته همگی خلیفه را معرفی نمودند و گواهی دادند
که او خود مقتدی بامر الله امیر المؤمنین است چون شیخ از این مهم خاطر مطمئن ساخت بر وظایف تکالیف سفارت
بپرداخت و کیفکان شیخ ابو اسحق در تاریخ چهار صد و هفتاد و پنج هجری از دار السلام بیرون آمده راه ملک عجم گرفت
و در آن سفر جماعتی از اعیان افاضل بغداد و اکابر ارباب علم با شیخ همراه گشتند و محض مزید حشمت و جلال
و فر و شوکت و شکوه بملازمت رکاب او مأمور آمدند مولانا قاضی زاده تتوی در تاریخ الفی گوید که شیخ ابو اسحق

در اثناء طریق بهر شهر از بلدان اسلام نزدیک میشد اهالی آن بلد از بزرگ و کوچک و مرد و زن باستقبال او بیرون می آمدند
و رکاب وی را می بوسیدند و خاک پای استرش برای تیمن و تبرک برمیداشتند و در وقت عبور او ببازارها اهالی سوق
از مردم صنایع و اهل حرف آنچه مقدور ایشان بود بر شیخ نثار میکردند چنانکه در هنگام ورود ساوه جماعت
خبازان قرصهای نان و میوه فروشان اقسام فواکه و حلوائیان الوان حلواها بر محفهٔ او نثار مینمودند هر چند شیخ
ایشان را از آن معنی منع میفرمود اصلا ممتنع نمیشدند و چون گذارش ببازار کفش دوزان افتاد ایشان کفشهای
کوچک که با کمال زیبائی و نزاکت برای اطفال میدوختند چندان از اطراف و جوانب محفه بریختند که از حیز حساب
بیرون بود گویند علما و فقهاء آن بلد هر یک تمنا داشتند که ابو اسحق در وثاق وی قدم گذارد و او را بدین
اختصاص امتیاز بخشد پس یکان یکان عرض سرای نمودند و خواستار نزول شدند شیخ محض اظهار تسویت
و اجتناب از ترجیح مسئول هیچیک قرین قبول نساخت و در منزلی جداگانه ورود نمود شیخ عز الدین ابن اثیر
در کامل التواریخ آورده که چون ابو اسحق بشهر بسطام رسید سهلکی که امام مشایخ صوفیه بود باستقبال بیرون آمد
همینکه ابو اسحق خبر قدوم وی بشنید با پای پیاده او را پذیره نمود وقتی که سهلکی شیخ را بدید فی الحال خود را
از اسب در انداخته بتقبیل دست شیخ مبادرت کرد و ابو اسحق در قدم پای سهلکی را بوسه داد و بر جای
خود بنشانید و خود بزانوی ادب پیش روی او بنشست پس از ساعتی که در مراسم اظهار خوشوقتی و خورسندی
گذشت سهلکی ابو اسحق را بقدری از گندم که بقول او از شیخ طریقت بویزید بسطامی باقی مانده بود ضیافت
کرد ابو اسحق از آن رزق مبارک و طعام طیب بسیار اظهار بشاشت و خوشحالی نمود و از آنجا بر نشسته طریق نیشابور
در نوشت و وقتی که بآن سواد اعظم که در آنعهد کرسی ممالک محروس و پایهٔ سریر سلطنت بود راه نزدیک نمود و خبر
وصول وی بسمع امام الحرمین ابو المعالی جوینی رسید محض تعظیم شعائر الله و تشریف مقدم شیخ با شکوهی بی اندازه
و کرّ و فرّی غیر محدود به پیشباز برآمد و در تکریم و توقیر وی زیاده مبالغت جست چنانکه غاشیه مرکب شیخ بر دوش افکنده
پیشاپیش او همی شتافتی و هرگونه مباهات بدینمعنی بظهور آوردی ابو اسحق نیز جانب امام الحرمین مرعی داشته در ملاء
مردمان او را بدین مضمون شایان مخاطب داشت که يا مُفيدَ اَهلِ المَشرِقِ وَالمَغرِبِ اَنتَ اليَومَ
اِمامُ الاَئِمَّة الغرض چون باردوی سلطان ملکشاه در آمد سلطان کمال تبجیل و تعظیم در حق وی مرعی داشت
و تمام مقاصد و مطالبی که از جانب خلیفه رسالت نمود بحسن انجاح مقرون ساخت خواجه نظام الملک نیز از شرایط
احترام و لوازم تشریف هیچ فرو نگذاشت و در مجلس خواجه ابو اسحق را با ابو المعالی مکرر صحبت افتاد و سخن
بمباحثات علمیه انجامید طرفین در حضرت وزیر داد فضل و هنر دادند ولی در هر مجلس عاقبت ابو اسحق بر امام الحرمین
غالب آمد و این فیروزی و زبردستی را جهة آن بود که شیخ را برخلاف ابو المعالی در علم جدل و آداب بحث
ید طولی بود و در فن معارضت و صناعت مناظرت خبرتی تمام و بصیرتی بکمال داشت ولی امام الحرمین
خود با ابو اسحق گفتی بخدا سوگند که در این مباحثات و مشاجرات بتعمق نظر و غزارت علم بر من فائق نگشتی بلکه

بنیروی صلاح و قوت ورع مرا الزام دادی باالجمله ابو اسحق پس از زمانی رخصت انصراف یافته از نیشابور برآمد و بهنگام خروج در ترویج و تعظیم امام الحرمین با مردم آن ملک چنان گفت که تمتعوا بهذا الامام فانه نزهة هذا الزمان یعنی از وجود این پیشوای خویش بهره گیرید که او بدین عهد پیراسته معایب و آراسته مناقب است زمانیکه بدار الخلافه معاودت نمود مقدمات سفارت وی بالتمام نتایج سودمند بخشید و آن مقصود که از ارسال و انفاد وی منظور بود حاصل آمد و دست تعدی عمید عراق از منتسبین و متعلقین خلافت کوتاه کردید و پس در هیچ باب از هوای خاطر و میل باطن خلیفه تخلف نتوانست ورزید همانا ابو اسحق را طبعی سخن سنج و لسانی شعر پرداز بود و در فنون نظم ابیات ملیح و اشعار فصیح دارد این دو بیت در ندرت ارباب وفا و قلت اخوان صفا پرداخته

سَئَلْتُ النَّاسَ عَنْ خِلٍّ وَفِیٍّ　　فَقَالُوا مَا اِلَی هٰذَا سَبِیلُ
تَمَسَّكْ اِنْ ظَفَرْتَ بِذَیْلِ حُرٍّ　　فَاِنَّ الْحُرَّ فِی الدُّنْیَا قَلِیلُ

یعنی مردم را از دوستی باز پرسیدم که رسم اخوت و صدق بشناسد و شرط فتوت و وفا بجای آرد گفتند زنهار بیهوده سؤال مکن که هرگز بدین مقصد راه نیابی و اگر احیاناً در تمام جهان بجوانمردی دست یافتی دامنش از کف مگذار که جوانمرد در عالم زیاده کمیاب و عزیز الوجود است و این دو بیت در طعن و تعریض یکی از ارباب احکام و اصحاب تنجیم بنظم آورده

حَكِیمٌ یَرَی اَنَّ النُّجُومَ حَقِیقَةٌ　　وَیَذْهَبُ فِی اَحْكَامِهَا كُلَّ مَذْهَبِ
یُخَبِّرُ عَنْ اَفْلَاكِهَا وَبُرُوجِهَا　　وَمَا عِنْدَهُ عِلْمٌ بِمَا فِی الْمُغَیَّبِ

یعنی همانا دانشوری است که دعوی اختر شناسی و لاف ستاره شماری بطراز صدق و نقش حقیقت مقرون پندارد و در استخراج احکام و استنباط حوادث امعان نظر بکار برد و از جانب افلاک و بروج آسمانی ترهات گوناگون و خرافات رنگارنگ لب گشاید بر حالتی که او را از علم غیب که خاص واجب الوجود است نصیبی نباشد و در حجاب مغیبات هیچ راه پی بردن نتواند شیخ ابو بکر محمد بن ولید طرطوشی گوید در بغداد شاعری بود که عاصم نام داشت و این دو بیت در مدح شیخ ابو اسحق سروده

تَرَاهُ مِنَ الذَّكَاءِ نَحِیفَ جِسْمٍ　　عَلَیْهِ مِنْ تَوَقُّدِهِ دَلِیلُ
اِذَا كَانَ الْفَتَی ضَخْمَ الْمَعَالِی　　فَلَیْسَ یَضُرُّهُ الْجِسْمُ النَّحِیلُ

حاصل مضمون آنکه ابو اسحق را لاغری اندام و گداختگی جسم از شعله ذکاء و افروختگی ذهن است خود حدت ذهانت و توقد خاطرش بدین دعوی گواهی دهد چون مرد را کالبد مآثر کلان باشد و هیکل معالی سطبر نماید باریکی جوارح و نازکی اندامش چه زیان رساند ابن جوزی واعظ در تاریخ منتظم گوید زیاده محل شگفتی و جای حیرت است که شیخ ابو اسحق را با آنهمه قبول عامه و علو پایه جلال و وسعت دائره ریاست

مکنت مسافرت حج فراهم نیامد و استطاعت زیارت بیت الله الحرام نیافت و از فرسعادت آن عبادت عظمی محروم ماند محمد بن اسعد از قاضی محمد بن محمد حکایت کند که گفت اِمَامَانِ مَا اتَّفَقَ لَهُمَا الْحَجُّ الشَّیْخُ اَبُو اِسْحٰقَ الشِّیرَازِیُّ وَقَاضِی اَبُو عَبْدِ اللهِ الدَّامْغَانِیُّ اَمَّا اَبُو اِسْحٰقَ فَكَانَ فَقِیرًا وَلٰكِنْ لَوْ اَرَادَهُ لَحُمِلَ عَلَی الْاَعْنَاقِ وَاَمَّا الدَّامْغَانِیُّ فَلَوْ اَرَادَ الْحَجَّ عَلَی السَّنَادِیسِ وَالْاِسْتَبْرَقِ لَاَمْكَنَهُ یعنی از ائمه عظام و پیشوایان اسلام دو کس را توفیق احرام حج و شرافت اداء مناسک مرزوق نیفتاد یکی شیخ ابو اسحق شیرازی است و دیگری قاضی ابو عبد الله دامغانی اما ابو اسحق را فقدان استطاعت و عدم قدرت مانع آمد ولی اگر باهنگ آن سفر عزیمت نمودی مردم ویرا از ملک عراق تا خاک حجاز بر دوش و گردن خود سوار نموده حمل دادندی و اما قاضی دامغانی را وفور ثروت و فرط مکنت بدان اندازه بود که اگر خواستی تا تمام آن مسافت را پرند مزین و دیبای ملون بگسترده بر روی آن سپر طریق کند هر آینه قادر و توانا بودی وفات شیخ ابو اسحق در شب چهارشنبه بیست و یکم شهر جمادی الاولی از سال چهارصد و هفتاد و شش اتفاق افتاد و این واقعه در سرای ابو المظفر بن رئیس الرؤسا که در جانب شرقی بغداد بود روی داد و ابو الوفا ابن عقیل که از مشاهیر علماء عصر بود بوظایف تغسیل و تکفین او قیام نمود و مقتدی بامر الله در نماز او حاضر شد و دو نوبت بر او نماز گذاردند نخست در باب الفردوس و دیگر در جامع قصر و تکرار صلوة آن فقیه برای آن بود که در دفعه اولی بسیاری از اکابر ملک و اعیان بغداد در تشییع جنازه حضور نداشتند وقتی که همگی اجتماع و احتشاد نمودند محض ادراک آن فیض بزرگ و ذخیرت آن فور عظیم سریر را از دوش مردم برگرفته ثانیاً صفوف صلوة راست کردند و استدراک مافات بجای آوردند آنگاه جنازه بر اکتاف حمل داده در باب ابرز بر زمین نهادند و نعش شیخ را در آنجا بخاک سپردند ابو القاسم بن عبد الله ناقیا او را بدین اشعار عالی مرثیت گفت

اَجْرَی الْمَدَامِعَ بِالدَّمِ الْمُهْرَاقِ　　خَطْبٌ اَقَامَ قِیَامَةَ الْاٰمَاقِ
مَا لِلَّیَالِی لَا تُؤَلِّفُ شَمْلَهَا　　بَعْدَ ابْنِ بَجْدَتِهَا اَبِی اِسْحٰقِ
اِنْ قِیلَ مَاتَ فَلَمْ یَمُتْ مَنْ ذِكْرُهُ　　حَیٌّ عَلَی مَرِّ اللَّیَالِی بَاقِ

خلاصه مراد آنکه این واقعه عظیم و نازله موحش سیلاب سرشک خونین جاری ساخت و قیامت مجاری دموع برپای نمود آیا روزگار را چه رسید که پس از یگانه خویش ابو اسحق پریشانی جمع نگردد و اختلاف حالش بالفت نپیوندد اگر گویند این انقلاب دهر و تشویش روزگار از آن است که ابو اسحق برد مر این سخن باور نباید چه آنکس را که نام بر جریده دوام ثبت است و نشانش از صفحه روزگار محو نگردد هرگز نمرده باشد آورده اند که اصحاب و تلامذه ابو اسحق در مدرسه نظامیه سه روز علی الرسم تعزیت نشستند و در آن ایام تمام اهل بغداد از وضیع و شریف بدان ماتمگاه در آمده شرط ترحیم و تسلیت بجای آوردند بعد از قضاء

مراسم سوکواری مؤید الملک بن خواجه نظام الملک ابو سعد عبد الرحمن ابن مأمون متولی را برای تدریس معین نمود
چون اینخبر بسمع نظام الملک رسید زیاده انکار آورده گفت همانا مؤید الملک در این باب کاری نه بر طبق صواب
کرده زیرا که بر حسب تکریم شأن و تجلیل جانب ابو اسحق و رعایت حقوق وی در حراست حدود اسلام و پاس
نوامیس شرع مناسب آن بود که تا یکسال ابواب حجرات نظامیه مسدود باشد و کس در مدرس شیخ قدم
نگذارد حالیکه بر خلاف مراسم ادب ابو سعد را در بساط وی راه داده اند و منصب آن شیخ جلیل القدر
بر وی تفویض نموده اند باید بکیفر اینکار ناشایست ویرا از آنمقام معزول داشته ابن صباغ را منصوب دارند
که هم در علم و فضل تالی ابو اسحق است و هم در زهد و تقوی یافعی حکایت کند که از اهل علم یکی ابو اسحق را بعد از
وفات در واقعه دید بر حالتی که اورا جامهٔ سفید در بر و تاجی مکلل بر سر بود گفت یا ابا اسحق این جامه زیبا
و افسر پر بها ترا از کجا است گفت این یک تشریف کرامت است که در جزای طاعتم پوشانیدند و این
و آن دیگر دیهیم عزت که بپاداش فقاهتم بخشیدند و ویرا تصانیف و مؤلفات بسیار باشد از جملهٔ کتاب تنبیه است
که در علم فقه پرداخته یافعی گوید در زمان ابو اسحق کتاب تنبیه مابین اهل علم انتشاری تمام گرفت و رواجی بکمال یافت
فقهاء معاصرین همگی بتعلیم و تدریس آن اشتغال میجستند و آن صدف پر بار چندان جامع لآلی فتاوی و حاوی
فرائد فروع بود که ابو اسحق پس از تألیف آن بدین دعوی شگفت لب گشود که پس هر کس از من سؤال کند
جوابش از کتاب تنبیه گویم و در هیچباب بهیچ کتاب مراجعت نمودن نخواهم صاحب آثار البلاد آورده که چون شیخ
از تألیف کتاب تنبیه فراغت یافت بپاس آن موهبت بیهمال و شکرانهٔ آن نعمت بیزوال بعدد هر درّی که
در آن درج پر گوهر درج نموده بود دو رکعت نماز بگذارد و در حق کسانیکه بشرح معضلات و توضیح مبهمات
آن پردازند دعای خیر لب گشود ابن عساکر گوید یکی از شعراء اهل فضل این اشعار در وصف آن کتاب
و مدح مصنّف وی بنظم کشیده

سقیاً لمن صنّف التنبیه مختصراً   ألفاظه الغرّ و استقصی معانیه
انّ الامام ابا اسحق صنّفه   لله و الدین لا للکبر و التیه
له علوم عن الافهام شاردة   فحازها ابن علیّ کلّها فیه
لا زال للشرع و الاسلام منتصراً   تذبّ عنه اعادیه و تحمیه

حاصل معنی آنکه ابر رحمت گرد کار تربت آن فقیه بزرگوار سیراب کناد که کتاب تنبیه تصنیف کرد و هرگونه معانی
عالی در ضمن الفاظی مختصر مندرج ساخت براستی که امام ابو اسحق آن تصنیف شریف محض رضای حق و رواج
دین حنیف پرداخته نه از روی تکبر و اظهار هنر و در آن مجموع مطبوع کشف رموز و حل دقایقی منطوی داشت
که از هر نظر دور و از اندیشه بدور باشند و هر فکرت نکته سنج از فهم کردن آنها عاجز آید طوبی لک ای ابو اسحق که همواره
ناصر اسلام و حامی ملت بودی و دشمنان دین را از حمای شریعت همی دفع میدادی و دیگر از تصنیفات شیخ

کتاب لمع و شرح آن است که در فن اصول و فقه ترتیب داده و کتاب التلخیص که در علم مناظرات و آداب جدل پرداخته
و کتاب النکت و کتاب التبصره و کتاب المعونه و کتاب طبقات الفقهاء همانا در این کتاب اسامی و مراتب فقهاء اسلام
ذکر نموده و ترجمه هر یک از اکابر ائمه و زمان سابق شرح داده اصحاب تذکرات و ارباب صنعات در تفصیل اخبار فقهاء
از آن تصنیف روایات آورده اند دریغا که آن تذکره سودمند بهنگام تشکیل این نامه همایون بدست نیفتاد ولی آنچه
شیخ ابو عبد الله بن اسعد یمنی و شریف ابو محمد بن حسن قرشی و قاضی احمد بن خلکان شافعی و غیرهم احیاناً از آن کتاب
روایت نموده اند در استقصاء و نقل آنها هیچوجه تسامح نرود و هر خبر در مقامی لایق و مناسب ایراد گردد و دیگر از تألیفات
ابو اسحق کتاب مهذب است در فقه که بر نفایس مسائل و شرائف احکام اشتمال دارد یافعی گوید شنیدم که بعضی از متعصبین
معاصرین را عقیدت چنان است که آنکتاب از مسائل فقهیه خالی و از احکام تکلیفیه عاطل باشد و بر طبق زعم خویش
از روی جهل و عناد زبان قدح و ایراد دراز نموده در طعن و انکار مبالغت نماید و سوگندهای مغلظ یاد کند
در اینباب از من سؤالی نمودند و از این تأکید مدعی بایمان مؤکده استغنا کردند من برغم آن متعصب عنید پاسخی
شدید نوشتم و سزای آن جاهل مرکب در کنارش نهادم و در ملامت و نکوهش وی هیچ فرو نگذاشتم و در اینباب قصیدهٔ طویل
بسلک بیان کشیدم که این چند بیت در ذیل آن منظوم است

عذار المعانی قد زهت فی خدودها   علی غیر کفو لازمات التحجّب
ذراری ابی اسحق اکرم سیّد   امام مجیب للبعید مقرّب
بمدح علاه لا اقوم و انّما   اذبّ مقال الطاعن المتعصّب
تصانیفه کم من امام و طالب   بها انتفعا فی شرق ارض و مغرب
و ما ذاک الّا عن عطاء عنایة   تخصیص فضل لا ینال بمکسب

یعنی مطویات کتاب مهذب خیالات بکر و معانی دوشیزه باشند که همی در پرده الفاظ بر خود ببالند و از همتایی
و همسری پیوسته از تصرف اذهان در حجاب عبارات مستور مانند آن افکار ابکار زادگان خاطر شیخ ابو اسحقند
همان مهتر گرامی گوهر و پیشوای راد منش که مردم دور بهیبت هنر نزدیک نماید بدین اشعار هر چند داد ستایش و مدح
وی نتوانم داد ولی سزای خصم بد اندیش و دفع طعنش توانم نمود از آنچه ابو اسحق بیادگار گذاشته عالی و دانی
مبتدی و منتهی سودمند گردند و در شرق و مغرب بتعلیم و تعلم آنها همت گمارند اینگونه قبول عامه را کس بجد و کوشش
نخواهد رسید ولی مساعدت فیض قدسی و امداد عنایت ازلی تواند دریافت هم او گوید که از کبار علماء اعاظم
فقهاء پنج کس بشرح آنکتاب عنایت ورزیده اند نخست ابو اسحق ابراهیم بن منصور که او را خطیب عراقی نامند
آن تصنیف نفیس را در ده جزء شرحی بسزا نوشته دوم ضیاء الدین عثمان بن عیسی که قریب بیست مجلد تا کتاب
شهادات شرح کرده و آنرا کتاب الاستقصاء لمذاهب الفقهاء نام نهاده سوم ابو الذبیح اسمعیل بن محمد حضرمی چهارم ابو زکریا
محیی الدین نواوی پنجم امام علامه قاضی القضاة تقی الدین سبکی و هیچیک از این شراح جز [illegible]

وحضرتی شرح کتاب بانجام نرسانیده

ابو عبیده معمر بن مثنی البصری النحوی اللغوی

از معارف نحویین و مشاهیر لغویین است با عبد الملک بن قریب اصمعی معاصر بوده جاحظ گوید لم یکن فی الارض خارجی ولا جماعی اعلم بجمیع العلوم منه یعنی در تمام کره خاک هیچ خارجی و غیر خارجی بر جمیع علوم داناتر از ابو عبیده نبود ابن قتیبه در کتاب معارف گوید کان الغریب واخبار العرب وایامها اغلب علیه یعنی او را بر لغات غریبه و اخبار عرب و جنگهای ایشان احاطت از دیگر فنون ادب فزونتر بود وی از موالی پسران عبید الله بن معمر تیمی است و پدرش مثنی از مردمان باجروان و ولادتش در شهر رجب از سال یکصد و هشت یا نه یا ده یا یازده یا چهارده علی الاختلاف اتفاق افتاد ابن خلکان گوید اصح اقوال قول سوم است که سال وفات حسن بصری بوده چه ابو عبیده خود بدان میلاد تصریح نموده چنانکه ارباب سیر نقل کرده اند که وقتی امیر جعفر بن سلیمان بن علی بن عبد الله بن عباس بن عبد المطلب او را از زمان ولادتش بپرسید گفت مرا در جواب چنین سؤال عمر بن ابی ربیعه مخزومی سبقت گرفته چه او را از میلادش سؤال نمودند گفت ولادت من در شبی بس شوم و نامیمون اتفاق افتاد چه در لیله که عمر بن الخطاب درگذشت من متولد گشتم در آن شب از میان مردم چنان خیری بزرگ صعود نمود و چنین شری عظیم نزول کرد در کتب تراجم نحاة و اخبار علما ثبت است که ابو عبیده قوانین نحو و اصول عربیت از یونس بن حبیب نحوی و ابو عمرو بن العلا فرا گرفت و فن اخبار از هشام بن عروه و غیر وی از کبار محدثین اخذ نمود در چندین صناعت مانند لغت و نحو و فقه در میان ابناء زمان متفرد و ممتاز شد و در ضبط اخبار و ایام عرب و امثال ایشان علامه عصر گردید علماء لغت و اساتید ادب در بسیاری از مسائل لغویه و ایام عرب بقول وی استشهاد کنند و کلامش حجتی متین و برهانی قاطع شناسند و این معنی بر کسانیکه بمجامیع ادبا و کتب لغت و مؤلفات مورخین مستولی و محیطند بنهایت روشن و مبرهن است جماعتی از مشاهیر قدما مانند علی بن مغیره اثرم و ابو عبید قاسم بن سلام و ابو عثمان مازنی و ابو حاتم سجستانی و عمر بن شبه نمیری و ابو عمر و صالح بن اسحق جرمی شاگردان وی بودند و اصمعی نیز در بعضی از فنون ادبیت او را تلمذ کرد و هم هرون الرشید عباسی در برخی از ادبیات شاگردی وی نمود و جمله از تالیف و تصانیف او را در نزد خودش قرائت کرد ابو نواس شاعر نیز زمانی در مجلس افادات وی بسر برده و از ایزدی در حق استاد خود عقیدتی استوار اظهار میداشت و دیگر اساتید را که معاصر ابو عبیده بودند برتبت از او فروتر می پنداشت و هر وقتی با وی گفتند درباره اصمعی چگوئی گفت بلبل فی قفص یعنی اصمعی در حسن گفتار مانند عندلیب گرفتار باشد گفتند درباب خلف الاحمر چگوئی گفت جمع علوم الناس وفهمها یعنی دانش مردم فراهم کرده و نیک فهم نموده گفتند در حق ابو عبیده چگوئی گفت ادیم طوی علی علم یعنی پوستی است که بدانش و کمال برپیچیده گویند چون رشید ابو عبیده و اصمعی را برای منادمت خویش احضار نمود خبر به ابی نواس دادند که خلیفه آن دو استاد ادب حاضر ساخت تا هر کرا بر دیگری مزیت و افزونی باشد در جرگه ندیمانش انتظام بخشد گفت

اما ابو عبیده فانهم لو امکنوه قرا علیهم اخبار الاولین والآخرین واما الاصمعی فبلبل یطربهم بنغماته

یعنی ابو عبیده را اگر مجال سخن دهند و از نشر فضائلش ممکن سازند هر آینه اخبار اولین و آخرین بر ایشان فرو خواند و اصمعی چون بلبلی است خوش الحان که حاضران را از نغمات دلپذیر بوجد و طرب آورد ابو عبیده با آنکه خود در تحقیق لطائف فن ادب و حل معضلات لغت عرب فطانت و خبرتی بنهایت داشت از طلاقت لسان و حسن بیان زیاده بی نصیب و محروم بود آن دقایق شریف و نکات بدیع که بخاطر حدید در می یافت بجای افادت جمله را بسوء تقریر ناچیز و نابود مینمود و سپس اصمعی را بر خلاف او حلاوت سخن و لطف محاضرت بهره وافی و نصیبی کامل بود مطالب خسیسه و معانی ردیه را بهنگام تقریر بعبارتی ملیح و کسوتی مطبوع جلوه می بخشید که قلوب و عقول سامعان می ربود چنانکه از باهلی صاحب کتاب معانی نقل است که گفتی ان الطلبة اذا اتوا مجلس الاصمعی اشتروا البعر فی سوق الدر واذا اتوا مجلس ابی عبیدة اشتروا الدر فی سوق البعر لان الاصمعی کان حسن الانشاد والزخرفة لردی الاخبار والاشعار حتی یحسن عنده القبیح وان الفائدة مع ذلك عنده قلیلة وان ابا عبیدة کان معه سوء عبارة مع فوائد کثیرة وعلوم جمة

یعنی چون طالبان علم بمجلس اصمعی در می آمدند چنان بودند که در بازار جوهریان پشک همی خرند و چون نزد ابو عبیده حاضر میشدند چنان بودند که در میدان پشک فروشان گوهر ابتیاع نمایند زیرا که اصمعی بحسن گفتار اشعار و اخبار ردیه را چنان پیرایه و طرازی می بخشید که هر معنی زشت از دهان او نیکو مینمود اما ابو عبیده فوائد عالیه و مطالب نفیسه بتقریری نامطبوع املا کردی که بکراهت صورت لفظ صباحت معنی میپوشید ولی از کلمات و سخنان وی اصحابش علوم و فوائد کثیره استفادت مینمودند از ابو عبیده روایت است که گفت زمانیکه در بصره اقامت داشتم فرمان فضل بن ربیع وزیر هارون الرشید در رسید که ترا آهنگ بغداد نمودن باید من از در امتثال راه ارتحال گرفته وارد دار السلام شدم و برای وزیر شتافته بار یافتم بمحلی عظیم درآمدم که تمامت آن باسعه مکان بیکبساط عریض مفروش بود و در صدر مجلس مسندی بس بلند گسترده بودند که کس بر فراز آن بی کرسی صعود نمودن نمی توانست و خود فضل بر دست وزارت قرار داشت من بر آئین تحیت وزراء او را سلام کردم جواب سلام باز داد و لب بتبسم گشوده مرا نزدیک خود بخواند و در کنار خویش بنشاند و هرگونه مهربانی و تلطف اظهار داشت پس گفت یا ابا عبیده از اشعار عرب چیزی انشاد کن من پاره از اشعار که یادگار شعرای جاهلیین بودند بر وی بخواندم گفت این ابیات که قرائت کردی جمله را من خود در خاطر داشتم اشعاری ملیح و ابیاتی ظریف که خاطر را نشاط بخشد و دل را انبساط آورد انشاد کن من نوادری از اشعار عرب و لطائفی از دواوین ادب لب گشودم و ابیاتی چند که بر مضامین غریب و معانی بدیع اشتمال داشت بسر بردم وزیر را از شنیدن آنها وجدی بکمال پدید آمد در آن اثنا مردی با هیئتی خوش که در لباس نویسندگان بود

برلوار دشد وزیر او را تعظیم و اکرام نموده در کنار من جای داد و روی بجانب وی نموده کفت آیا این مرد را میشناسی
کفت نی کفت این ابو عبیده علامه بصره است او را از بلد خویش احضار کرده ام تا آنکه از فهم و دانش وی بهره کیرم
آن شخص را از این خبر سروری دست داده بمدح و دعای وزیر آغاز کرد و پس بجانب من توجه نموده کفت روز
کاریست که زیاده حریص لقا و مشتاق دیدار تو بودم سپاس خدایرا که عاقبت بفیض ملاقات چون تو دانشمندی
فائز شدم براستی مرا از مسئله پرسش نموده اند اکر اجازت دهی آن مسئله باز کویم تا جواب آن بر من مکشوف
سازی و حل اشکال از آن بفرمائی کفتم بکوی کفت خدایتعالی در صفت شجره زقوم فرموده اِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ
مِنْ اَصْلِ الْجَحِيمِ طَلْعُهَا كَاَنَّهُ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ یعنی زقوم درختی است که از تک دوزخ بیرون آید میوه آن بسان
سرهای شیاطین است در این کریمه خدایتعالی میوه درخت زقوم را برؤس شیاطین تشبیه نموده و شیء را بچیزی تشبیه
کردن باید که در خارج محسوس و مشاهد باشد چه تا متکلم مشبه به ندیده و صفت آن مشاهدت ننموده باشد چکونه
مشبه را بآن شبیه و مانند تواند نمود و در این آیه مشبه به که رؤس الشیاطین است محسوس و مرئی نیست چه کس
شیاطین را نه بیند و رؤس ایشان ابصار نکند ابو عبیده کوید کفتم خدایتعالی با عرب بر حسب رسم و عادتی که ایشان
در محاورات خود دارند همی سخن کند آیا نشنیده شعر امرء القیس که کفته

اَيَقْتُلُنِي وَالْمَشْرَفِيُّ مُضَاجِعِي ‖ وَمَسْنُونَةٌ زُرْقٌ كَاَنْيَابِ اَغْوَالِ

یعنی آمرو که در دوستداری محبوبه مرا بقتل همی تهدید کند آیا مرا تواند کشت و حال آنکه همخوابه و ضجیع من شمشیری است
که در مشارف ملک یمن ساخته آمده و سهامی است که در حدت و صفا بدندانهای غول مانند باشد امرء القیس
در این بیت سهام را در صفا و جلا بدندان غول تشبیه نموده و حال آنکه غول را کس مشاهدت و احساس نکند
و انیاب آن ادراک و ابصار ننماید ولی چون از غول محض توهم در قلوب مردم بیم و هراس جای کرفته و اسماع
نام وی نزد ایشان داعی خوف و باعث هول کردد از اینروی عرب بکاه تخویف بنام غول تهدید کنند
و باسم وی همی وعید دهند ابو عبیده کوید چون این تقریر بپای بردم سائل و وزیر این نکته بس لطیف
و بدیع کرفتند هر دو بتحسین لب کشودند و من از آن روز عازم شدم که کتابی در باب تشبیهات و مجازات
قرآنی تصنیف کنم چون ببصره معاودت کردم مجموعهٔ نفیس نکارش داده آنرا بکتاب المجاز موسوم ساختم در کتب
ارباب بیان مسطور است که در آئین فصاحت کاهی شیء محسوس را برامری موهوم تشبیه کنند بشرط که متکلم بر حسب
عقیدت خویش آن امر چنان بر وجه مشبه به متصف داند که محسوسات و مشاهدات را و از این قبیل است تشبیه
صور حسنه بملک و صور کریهه بشیطان چه در اذهان مردم چنان مرکوز افتاده که دیو را از آنکه خود شر محض است
صورتی زشت و هیولائی کریه باشد و فرشته را از آنکه خیر محض است جمالی زیبا و منظری صبیح باشد و چون
خدای سبحانه در رقم مبارک خویش بر اسلوب کلام عرب ایجاد سخن نموده لهذا در مقام تهدید و تهویل
فرموده كَاَنَّهُ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ و در صفت حسن یوسف کفته اِنْ هٰذَا اِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ

مفسرین را در آیه نخستین بجز جواب ابو عبیده سه معنی بدیع است که مبنای هر سه معنی بر اثبات مشاهدت و احساس در
مشبه به است یکی آنکه شیطان در لغت تازی نام درختی است کریه الرائحه که بصورت و پیکر زیاده قبیح و منکر باشد
و ریشهای متفرق و پراکنده دارد و از دور بر کالبد انسان ماند و عرب آنرا استن نیز نامند و ثمره آنرا رؤس
شیاطین خوانند و در کریمه مذکوره میوه زقوم بثمره آن که خود مشهود و محسوس است تشبیه شده دوم آنکه شیطان
ماری است سبک سیر که او را یالهای چند باشد و ما بین اصناف مارها از هر قسم مهیبتر نماید و در درختی
که آنرا حماطه کویند منزل کزیند صورت منکر و منظر قبیح را بدان تمثیل آورده کویند كَاَنَّهُ شَيْطَانُ الْحَمَاطَةِ
سوم آنکه در اطراف مدینه سنکهائی سیاه بود در نهایت خشونت و تیرکی مردم یثرب آنها را رؤس شیاطین
مینامیدند حق سبحانه و تعالی میوه درخت زقوم بدان سنکها تشبیه فرموده و نیز از ابو عبیده نقل است
که کفت وقتی بمجلس فضل بن ربیع در آمدم همینکه چشم فضل بر من افتاد بکفت یا ابا عبیده اشعر شعرای عرب کیست
کفتم راعی کفت بکدام دلیل کفتم بدلیل شعر که در مدح سعید بن عبد الرحمن اموی کفته چه وی نوبتی بر سعید
نازل شد و سعید بی توقیف و تعطیل عطائی جزیل بر وی مبذول داشت و در همان روز راعی بقبیلهٔ
خویش معاودت داد راعی این دو شعر در ستایش سعید نظم کشید

وَانْضَاءٍ تَحِنُّ اِلَى سَعِيدٍ ‖ طُرُوقاً ثُمَّ عَجَّلْنَ ابْتِكَارَا
حَمِدْنَ مُنَاخَنَا وَاَصَبْنَ مِنْهُ ‖ عَطَاءً لَمْ يَكُنْ عِدَةً ضِمَارَا

یعنی بسا شتران لاغر که با چنین شوق شبانکاه بعتبهٔ سعید فرو خفتند و بامداد در راه مراجعت کرفتند آستان
سعید را ستایش کفتند بعطائی از او فرا رسیدند که بوعده ضمار موسوم نبود و کفتاری کردار محسوب نشد ابو عبیده
کوید چون با این دو شعر فصیح بر دعوی خود احتجاج جستم وزیر تصدیق من نموده کفت آری راعی که سعید را
بچنین عبارتی اندک چنان مدحی نمایان و ثنائی شایان آورده است بیقین اشعر شعرای عرب بوده که
در الفاظی یسیر معانی کثیر کنجانیده از اصمعی روایت است که کفت وقتی من و ابو عبیده در مجلس فضل
حضور داشتیم فضل متوجه من کردیده کفت در فن معرفت خیل چند فرسنامه تالیف نمودهٔ کفتم یک مجلد
از ابو عبیده پرسش نمود کفت پنجاه مجلد پس بفرمود تا اسبی حاضر آوردند و روی با ابو عبیده داشته کفت
برخیز از اعضا و جوارح این حیوان نام یکایک باز کوی ابو عبیده کفت من نه بیطار باشم و آنچه در کتب
خویش نبشته ام نه از فن بیطره دست بلکه آنچه از اخبار و اشعار عرب در باب اصناف خیل و صفات مراکب
شنیده ام بیکجا فراهم کرده ام وزیر روی با من داشت و کفت ای اصمعی تو برخیز و آنچه کفتم معمول دار
من از جای بجستم و ناصیه اسب بر کرفتم و در صفت هر عضو و اندام آن آغاز کرده نام و نشان هر یک باز نمودم
و از کلمات و ابیات عرب مناسب هر مقام چیزی در میان آوردم همینکه فضل آنهمه فضل از من نکریست
زیاده شکفتی و شکفتکی اظهار داشت و بر من زیاده آفرین و تحسین کرد و آن اسب بمن موهبت نمود

ازآن پس هرگاه خواستمی که ابوعبیده را بخشم آورم بدان اسب برمی نشستم برخی از علماء آثار در نقل این حکایت
بجای فضل رشید را آورده اند وانیواقعه بجعفر خلافت نسبت داده اند گویند اسحق بن ابراهیم ندیم موصلی
دراین دو بیت بافضل بن ربیع در مدح ابوعبیده و قدح اصمعی خطاب آورده گوید

عَلَیْكَ اَبَا عُبَیْدَةَ وَاصْطَنِعْهُ ‏ فَاِنَّ الْعِلْمَ عِنْدَ اَبِی عُبَیْدَه
وَقَدِّمْهُ وَآثِرْهُ عَلَیْهِ ‏ وَدَعْ عَنْكَ الْقُرَیْدَ بْنَ الْقُرَیْدِ

یعنی ای وزیر بر تو باد بملازمت ابوعبیده او را برای استفادت هنر و اقتباس دانش برگزین که علم و کمال
در نزد او است و او را بر دیگران مقدم دار و بر همه کانش اختیار کن و آن بوزینه که زاده بوزینه دیگر است
از خود واگذار و ابوعبیده را غرایب اخبار و نوادر حکایات بسیار است گویند روزی در مجلس وی
سخن بخیلان بمیان آمد یکی از حضار مجلس گفت در قبیلهٔ بنی هلال بن مالک بن صعصعه مردی بود که مادر
نام داشت عرب در بخل بدو مثل زنند گویند فلان ابخل من مادر یکی از حکایات لئامت و وقایع بخل وی
آن است که نوبتی شتران خویش را بکنار حوضی که اعراب برای سقایت بر لب چاه حفر کردندی برده آب
از چاه برآورده شتران آب داد چون همگی سیراب شدند قدری آب در آن حوض بماند مادر پلیدی کرده
اطراف حوض بدان بینداود تا آنکه کسی از بقیت آن آب منتفع نگردد ابوعبیده گفت عجب دارم که
اعراب با این حرکت که از مادر صدور یافته او را بنجل مثل ساخته اند و هیچکس ذکر خست و امساک
عبدالله بن زبیر نمیکنند چه نقل است که در زمان محاربه حجاج جوانی شامی از لشکر عبدالله بیرون آمده دست
ستیز برگشود و جنگهای مردانه کرد و چند مبارز را بر خاک هلاک افکند عبدالله همینکه آنهمه جلادت از آن
شامی بگزیست دانست که آن دلیری و بها دریرا بجا چارپا داش از پی است و ل بذل درمی چند نتوانست نهاد
لاجرم در اثناء حرب آواز داد که ای جوان از جنگ دست بدار و بجای خویش بازگرد که بیت المال بدانچه تو بارای
این پیکار از من طمع داری و فا نخند و هم در آنزمان که مردم حجاز از بیم حجاج در مکه متحصن شدند عبدالله چندان
خرما و غله در انبارهای مکه ذخیره داشت که دو سال تمامت اهل مکه را کافی بود و لی بخرما کس نداد تا مردم از جوع
مضطر گشته از وی متفرق و پراکنده شدند و بحجاج پناهیدند آنگاه بر ایشان خطابی آورده گفت اَكَلْتُمْ
تَمْرِي وَعَصَيْتُمْ اَمْرِي یعنی خرمای مرا خوردید و نافرمانی من کردید و این کلامی است که اکثر فی المثل بقالب
بدان تکلم کنند بس قبیح باشد تا چه رسد بحبی که دعوی خلافت کند و امارت مسلمین جوید زمخشری در کتاب ربیع الابرار
در باب اسماء و القاب و کنی گوید مردی ابوعبیده را از نام کسی بپرسید گفت نامم ابوسلیمان کیسان هجمی حضور داشت
گفت من او را از هر کس نیکوتر شناسم نام وی خداش یا خراش یا ریاش یا چیزی دیگر است ابوعبیده گفت ای کیسان
چه نیکو شناخته او را این شناسائی و خبرت جای شگفتی و حیرت است کیسان گفت نیز چنان دانم که از قبیله قریش است
ابوعبیده گفت از کجا دانی گفت اَلَا تَرَی كَیْفَ اَخَذَتْهُ الشِّینَاتُ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ

یعنی آیا نبینی که حروف شین چگونه وی را در میان گرفته پس باین دلیل باید اسم قبیله اش نیز مختوم بشین باشد مع القصه
آورده اند که ابوعبیده در آزار قلوب و رنجانیدن مردم زبانی داشت گزنده تر از دندان مار و نیش کژدم خاطر معاصرین
خود را از علماء و غیرهم بجراحات لسان و طعن زبان بیازردی و در قدح وایذاء هر کس از تعریض و کنایت هیچ
فرونگذاشتی و از این روی اهل بصره با وی طریق مدارات گرفته از شناعت مقال و سوء گفتارش همی بر حذر بودند
حتی اصمعی نیز چون برای املاء فوائد و نشر فضائل مسجد بصره وارد شدی مادام که ابوعبیده حاضر بود خاموش نشستی و از
هم تعرض او سخن کردن نتوانستی و هم موسی بن عبدالرحمن هلالی وقتی که ابوعبیده در ملک فارس بروی نازل شد
غلامان خود را احضار داشته از خوف لسان وی بر ایشان در مواظبت خدمت تاکیدات آورد گفت از شر طعن
و زخم زبان وی کس رهیدن نتواند پس با دام ایزد ببرای من مهمان است از شرایط حزم و رسوم نظم هیچ نکته فرونگذارید
و ناموس مردمی من از طعن وی محفوظ دارید غلامان برحسب سفارش خواجه خویش طریق احتیاط گرفته از موجبات
تعرض همی بر حذر بودند تا آنکه روزی بهنگام احضار طعام مقداری شوربا بر جامه غلامی بریخت موسی گفت
اندوه مدار که من بعوض اینجامه ده ثوب بر تو هبه دل دارم ابوعبیده گفت ای موسی ترا این عوض لازم نیست
چه شوربای تو هیچ زیانی نرساند کنایت از آنکه آنرا اصلا چربی نباشد موسی مقصود ابوعبیده بفهمید ساکت گردید
گویند چون وی آیین شعوبیه داشت و بدان عقیدت عرب را بر عجم تفضیل نمیداد و مطاعن عرب در ضمن تالیف خود
انتشار میداد روزی مردی از عرب با او گفت یا ابا عبیده در کتاب مثالب خود از معایب عرب هیچ فرو نگذاشتی
و از هر بادی و حاضر طعنی و قدحی بیاوردی ولی درباره خود هیچ نگفتی گفت آری من در کتاب مثالب عموم
قبائل عرب را قدح نموده ام ولی از قدح قبائل عرب بر تو زیانی نرسد کنایت از آنکه مادر ترا با غیر عرب
صحبت افتاده و ترا از بیگانگان حمل داده در بعضی از مجامیع مسطور است که ابوعبیده بحب غلمان و هوای امردان
متهم بود از این جهت در محکمه هیچیک از قضات شهادتش مقبول نبود مبرد در کتاب کامل گوید وقتی برای ادای
شهادت با یکی از عدول در محضر حکومت عبیدالله بن حسن قاضی حاضر گشت پس از اداء شهادت قاضی با مدعی گفت
ابوعبیده را هیچ بتعدیل حاجت نیست چه خود او را از هر کس نیکوتر شناسم ولی اگر ترا بر اثبات مدعی گواهی دیگر نیز
هست حاضر نمای جمعی از مورخین و ارباب طبقات باختلاف عبارات آورده اند که اصمعی گفت روزی
من و ابوعبیده وارد جامع بصره شدیم و در آن مسجد اسطوانه بود که ابوعبیده بهنگام تدریس و افادت بدان
تکیه میداد چون نزدیک آن اسطوانه رسیدیم ناگاه دیدیم این دو شعر بر فراز آن نوشته اند

صَلَّی الْاِلٰهُ عَلٰی لُوطٍ وَشِیعَتِهِ ‏ اَبَا عُبَیْدَةَ قُلْ بِاللّٰهِ آمِینَا
وَاَنْتَ عِنْدِی بِلَا شَكٍّ بَقِیَّتُهُمْ ‏ مُذْ اَحْتَلَمْتَ وَقَدْ جَاوَزْتَ سَبْعِینَا

یعنی خدای سبحانه بر لوط نبی و امت وی رحمت فرستد ای ابا عبیده ترا بخدای سوگند و هم این دعا را آمین گوی
تو بعقیدت من از بقایای ایشانی و از هنگام احتلام تاکنون که سال عمرت از هفتاد گذشته پیروی آنقوم همی کنی

وازراه ایشان بمی روی ابوعبیده از مشاهدت آن مکتوب سخت شرمنده ومنفعل شد گفت ای اصمعی در ستردن
این شعر مبادرت جوی وچون محل آن مکتوب باندازه هفت ذراع از زمین ارتفاع داشت پای خود بر دوش ابوعبیده
گذارده در محو کردن آن کلمات شروع نمودم چون نزدیک اتمام شد ابوعبیده گفت ای اصمعی تعجیل کن که سخت
خسته شدم وسنگینی تو دیگر حمل نمودن نتوانم گفتم جز حرف طا از کلمهٔ لوط چیزی دیگر باقی نیست گفت زینهار در ازاله آن
تعجیل کن که بدترین حروف این دو شعر همان است وبلای بزرگ در آن خوابیده همانا ابوعبیده به تصریح جماعتی
از اهل خبر بطریقت خوارج مایل بوده ودر میان قبایل وشعوب آن قوم همراهی اباضیه مینمود ودر عقاید این فرقه
در پایان ترجمت شرحی بین الاختصار والاطناب خواهد رفت ابوحاتم سجستانی گوید ابوعبیده را در حق من گمان آن بود
که من از خوارج سجستان باشم از اینجهت هرگاه مرا ملاقات کردی در تعظیم وتوقیر من مبالغت آوردی از ثوری
نقل است که گفت وقتی داخل مسجد شدم ابوعبیده را دیدم که در گوشهٔ تنها نشسته چنان مینمود که در مهمی
تفکر کند چون مرا بدید گفت گوینده این بیت کیست

اَقُولُ لَهَا وَقَدْ جَشَأَتْ وَجَاشَتْ ‏ ‏ ‏ مَكَانَكِ تُحْمَدِي اَوْ تَسْتَرِيحِي

گفتم قطری بن فجاءه گفت فضّ الله فاك چرا نام وی تلفظ کردی واز راه تعظیم به لقب وکنیت تعبیر ننمودی
ونگفتی که از امیر المؤمنین ابونعامه است آنگاه گفت حالی نزدیک من بنشین وآنچه از من شنیدی پوشیده دار ثوری گوید
این واقعه مادامی که ابوعبیده در حیات بود فاش ننمودم ابن خلکان گوید این حکایت بدینصورت که نقل افتاد
استوار نباشد چه این بیت باتفاق اهل ادب از جملهٔ ابیات عمرو بن اطنابه انصاری خزرجی است نه قطری بن فجاءه
محمد بن یزید مبرد در کتاب کامل آورده که معاویة بن ابی سفیان اموی گفت اِجْعَلُوا الشِّعْرَ اَكْبَرَ هَمِّكُمْ وَ
اَكْثَرَ آدَابِكُمْ فَاِنَّ فِيهِ مَآثِرَ اَسْلَافِكُمْ وَمَوَاضِعَ اِرْشَادِكُمْ يعنی حفظ اشعار عظیم ترین همت وبیشتر
آداب خود قرار دهید که مناقب اسلاف ومکارم اوصاف از اشعار بدست آید گفت من خود در یکی از ایام صفین
چون نائرهٔ جنگ سخت مشتعل دیدم بر هزیمت دل نهادم از تک آن آهنگ مرا هیچ چیزی نجات نداد وقصد فرارم
بر ثبات وقرار مبدل نساخت مگر اشعار عمرو بن اطنابه خزرجی که گفته

اَبَتْ لِي عِفَّتِي وَاَبَى بَلَائِي ‏ ‏ ‏ وَاَخْذِيَ الْحَمْدَ بِالثَّمَنِ الرَّبِيحِ
وَاِجْشَامِي عَلَى الْمَكْرُوهِ نَفْسِي ‏ ‏ ‏ وَضَرْبِي هَامَةَ الْبَطَلِ الْمُشِيحِ
وَقَوْلِي كُلَّمَا جَشَأَتْ وَجَاشَتْ ‏ ‏ ‏ مَكَانَكِ تُحْمَدِي اَوْ تَسْتَرِيحِي
لِاَدْفَعَ عَنْ مَآثِرَ صَالِحَاتٍ ‏ ‏ ‏ وَاَحْمِي بَعْدُ عَنْ عِرْضٍ صَحِيحِ

حاصل معنی آنکه مرا عفت وشجاعت وخریداری مدح وقیمت از عار فرار مانع آمد وتکلیف نفس بر مکاره وکوفتن مفارق
ابطال از ترک جدال رادع گشت وهر زمان که نفس را اضطراب وخروشی حاصل شدی بادی گفتمی که بجای
خود باش وتوان ودلیری از دست مگذار چه اگر بدین ثبات وجلادت فیروز ومظفر گردی در افواه والسنهٔ مردمان

لمو

ستوده وممدوح آئی واگر بدست خصم هلاک ومقتول شوی از رنج سرای سپنج آسوده ومأمون گردی بدین قوت قلب
وثبات قدم مآثر ومناقب خویشتن حراست کنم واز نژاد پاک ونام نیک خود حمایت نمایم پوشیده نماند که حکایت
ثوری در اشکال چنانست که ابن خلکان گفته ونکتهٔ نغز ودقیقهٔ نیک جسته ولی خود بمنشأ نظر وجهه اشکال انتقال نیافته
بلکه چند از این بیش در ضمن روزنامجات علمی که از رسوم شریفه ومخترعات بدیعه وزیر علوم است از این معنی سؤالی
رفته بود چون ورقهٔ سؤال بدار التألیف رسید بمجرد قرائت یکی از حاضرین متفطن شده گفت همانا سر این اشکال
اشتباهی است که یکی از رواة حکایات را افتاده چه خود از قطری اشعار چند روایت شده که بصورت ومعنی
مجانس ومناسب شعر عمرو بن اطنابه است بدانمثابه که اگر کس را آن دو شعر بخاطر باشد کثیراً یکی از آن دو را
بجای دیگری بر زبان آورد در اینحکایت نیز یا ثوری خود بهنگام نقل ماجری ویا یکی از ناقلان حکایت اشتباهاً
مطلع اشعار عمرو از شعر قطری بدل آورده چون صدق این سخن وحقیقت این معنی به نقل شعر قطری منوط بود لهذا
اشعار وی در این مقام ثبت افتاد

اقول لها وقد طارت شعاعا ‏ ‏ ‏ من الابطال ويحك لا تراعي
فانك لو سألت بقاء يوم ‏ ‏ ‏ على الاجل الذي لك لم تطاعي
فصبرا في مجال الموت صبرا ‏ ‏ ‏ فما نيل الخلود بمستطاع
ولا ثوب الحياة بثوب عز ‏ ‏ ‏ فيطوى عن اخي الخنع اليراع
سبيل الموت غاية كل حي ‏ ‏ ‏ وداعيه لاهل الارض داعي
ومن لا يعتبط يسأم ويهرم ‏ ‏ ‏ وتسلمه المنون الى انقطاع

خلاصه معنی آنکه چون مرا بهنگام کارزار دل از کار شود وبیم ابطال توان قتال از دست ببرد از در تشجیع با خویشتن
گویم وای بر تو اندیشهٔ خوف بخود راه مده وقوت قلب از کف مگذار که فرار وهزیمت بر اجل مقدر نیفزاید
پس ترا بایست که در میدان مرگ صبور باشی که در این سرای فانی هیچکس جاودانی نماند لباس زندگی
بسان لباس ارجمندی نیست که مرد جبان از آن محروم آید وچنانکه خود را از تشریف عزت بی بهره بیند
باقتحام حروب از خلعت حیات بی نصیب گردد هر زنده را عاقبت پیمودن طریق هلاک باید چه داعی موت
از اهل زمین هیچکس ابقا نکند وتمامت مردم را بهمی دعوت نماید اگر کس را موجب قتل وباعث هلاکت عیش
نباید عاقبت از زندگانی ملول شود وبدرد پیری گرفتار آید ورشتهٔ عمرش بالآل بامقراض قطع آجال بریده
گردد انتهی از ابوحاتم سجستانی حکایت شده است که گفت ابوعبیده با آن فضل ودانش چون شعری انشاد
کردی وزن از او شکسته ومختلف العروض آوردی وچون بقرائت قرآن ویا روایت حدیث لب گشودی
از روی عمد لحن ونا صواب خواندی وقوانین اعراب رعایت ننمودی وهم در زبان وی لثغه بود از این جهت
تمامت حروف از مخارج خویش ادا نتوانستی نمود ومکان بعضی از حروف حرف دیگر می آورد گوینده روزی

در بصره برای محمد بن قاسم نوشجانی رفت محمد مقداری از موز برای وی حاضر ساخت ابو عبیده چند دانه از آن
تناول نمود بدان سبب علیل گشت و هیچ چند لازم بستر شد تا آنکه در سال دویست و نه یا ده یا یازده یا سیزده در
در بصره وفات نمود و قریب یکصد سال زندگانی یافت و چون مردم بصره از شناعت مقال و نکایت لسان وی
آزرده بودند بجنازه اش حاضر نگشتند تا آنکه آخر الامر بروایت مسعودی معدودی را اجرتی مقرر نمودند تا نعش او را
حمل داده بخاکش بسپردند و پس از وفات ابو عبیده وقتی اتفاقا بمجالس محمد بن قاسم در آمد محمد مقداری موز نزد
ابو العتاهیه آورد ابو العتاهیه از در مطایبت گفت ای محمد این موزها بردار ابو عبیده را بموز بکشتی اینک اراده آن داری
که مرا بقتل آوری همانا از کشتار علما در کام شیرین آمده گویند ابو عبیده را نزدیک دویست جلد تصنیفات بوده و از آن جمله
این اسامی بنظر رسیده کتاب مجاز القرآن الکریم کتاب معانی القرآن کتاب الدیباج کتاب التاج کتاب
غریب القرآن کتاب الحدود کتاب خراسان کتاب خوارج البحرین والیمامه کتاب الموالی کتاب البله کتاب
الضیفان کتاب مرج راهط کتاب المنافرات کتاب القبائل کتاب خبر البراض کتاب القرآن کتاب البازی
کتاب الحمام کتاب الحیات کتاب العقارب کتاب النواکح کتاب النواشز کتاب خضر الخیل کتاب الاعیان
کتاب بیان باهله کتاب ایادی الازد کتاب الخیل کتاب الابل کتاب الانسان کتاب الزرع کتاب الرحل کتاب الدلو
کتاب البکره کتاب السرج کتاب اللجام کتاب الترس کتاب السیف کتاب الشوارد کتاب الاحلام کتاب
مقاتل الفرسان کتاب مقاتل الاشراف کتاب الشعر والشعرا کتاب فعل و افعل کتاب المثالب کتاب
خلق الانسان کتاب الفرق کتاب الخف کتاب مکة والحرم کتاب الجمل و صفین کتاب بیوتات العرب
کتاب اللغات کتاب الغارات کتاب المعاتبات کتاب الملاومات کتاب الاضداد کتاب مآثر العرب
کتاب مآثر غطفان کتاب ادعیة العرب کتاب فضل عثمان کتاب اسماء الخیل کتاب مقتل عثمان کتاب العقیقه
کتاب قضاة البصره کتاب فتوح الاهواز کتاب لصوص العرب کتاب فتوح ارمینیه کتاب اخبار الحجاج
کتاب قصة الکعبه کتاب الحمس من قریش کتاب فضائل الفرس کتاب ما تلحن فیه العامه کتاب السواد و فتحه
کتاب من شکر من العمال و حمد کتاب الجمع والتثنیه کتاب الاوس والخزرج کتاب محمد و ابراهیم ابنی عبد الله بن
الحسن بن علی بن ابیطالب کتاب الایام الصغیر خمسة و سبعون یوما کتاب الایام الکبیر الف و مأتا یوم کتاب ایام
کتاب ایام بنی مازن و اخبارهم کتاب غریب الحدیث شیخ زین الدین شهید ثانی اعلی الله مقامه در کتاب شرح الدرایه گوید
نخستین کسی که در احادیث غریبه باب تصنیف مفتوح نمود نضر بن شمیل و بقولی ابو عبیده معمر بن مثنی بود و پس ابو عبید
قاسم بن سلام آنگاه احمد بن محمد خطابی صاحب معالم السنن بود و این چهار در این فن بمنزله ارکان اربعه محسوب شوند
و بعد از این جماعت گروهی از اعیان افاضل بایشان تاسی نموده در احادیث غریبه بضمیمت اضافات و فوائد چند بتصنیفات
سودمند پرداختند چنانچه ابن اثیر جزری در اینباب حق استیفاء و استقصاء ادا نموده کتاب نهایه تالیف نمود و جار الله
زمخشری بتالیف کتاب فائق بر همگنان فائق آمد و پس از زمخشری هروی کتاب غریبین که جامع غرائب قرآن و حدیث است

تصنیف نمود تمت فائده چون در ضمن اخبار ابو عبیده اشارت رفت که وی از خوارج اباضیه بود در اینمقام چنین مناسب
افتاد که عقاید اباضیه را نگارش دهیم در کتب مقالات مسطور است که فرقه اباضیه اتباع عبد الله بن اباض اند که در عهد
خلافت مروان بن محمد که آخر ملوک بنی امیه است خروج کرد و عبد الله بن محمد بن عطیه بفرمان مروان بدفع وی برخواست پس از
قتالی شدید او را بکشت و جمعیتش پراکنده ساخت علامه مقریزی در خطط مصریه گوید این طایفه از آن جهة اباضیه نامند
که منسوب بقریه که آنرا اباض بضم همزه خوانند و کیفکان اباضیه برحسب عقیدت خود درباره مخالفین خویش از اهل
قبله چنین گویند که ایشان کافر موحدند نه کافر مشرک و مناکحه ایشان روا و مواریثشان و غنیمت اموال و اسلحه حرب
ایشان در حال جهاد مباح و در غیر آن محظور باشد و قتل و سبی ایشان در خفیه نکوهیده و قریب روا نیست و در حال
حرب پس از دعوت بحق و اتمام حجت جایز بل واجب است دار مخالفین دار اسلام و توحید جز معسکر سلطان که دار
بغی باشد و گواهی مخالفین در حق موافقین مسموع و مقبول آید و گویند عمل داخل ایمان است و بدون عمل صفت ایمان حاصل نگردد
پس مرتکب کبائر و مقترف معاصی موحد غیر مؤمن باشد و عقیدت اباضیه در مسئله استطاعت موافق رای عدلیه است
و در اینباب برخلاف مذهب اشاعره سخن کنند چه رای اشعری آن است که قدرت عبد بر فعل در حال حدوث فعل
و مقارن فعل باشد بدلیل آنکه اگر عبد قبل از فعل قادر بر فعل باشد لازم آید که هر فعل قبل از خود حادث گردد و این بدیهة
ممتنع است زیرا که اگر وجود فعل قبل از زمان حدوث فعل ممکن باشد فرض کنیم وجود فعل را در زمان قبل پس لازم می آید
آنرا که سابق بر فعل فرض نموده ایم سابق نباشد و خود حال فعل باشد و این محال است چه بودن زمان متقدم بر فعل
مقارن فعل مستلزم اجتماع نقیضین است که عبارت از تقدم و عدم تقدم است پس سبق قدرت بر مقدور ممکن نیست
و نیز ممکن نیست که وجود استطاعت پس از حدوث فعل متصور گردد پس متعین است که استطاعت حال حدوث فعل
و مقارن فعل است عدلیه که عبارت از امامیه و معتزله است بر قول اشاعره تشنیعات بسیار آورده اند که تفصیل آن
در کتاب نهج الحق و سایر کتب کلامیه مشروح افتاده و گویند حق و صواب آن است که استطاعت مقدم بر فعل است
و نخست استطاعت حاصل شود آنگاه فعل تحقق یابد چه استطاعت عبارتست از حالت نفسانیه که حاصل شود پس از تحقق
زوال موانع و وجود دواعی چون عبد را این حال حاصل آید و برابر فعل مستطیع و قادر دانیم اباضیه نیز بر مذهب عدلیه روند
و چنانکه کعبی از ایشان نقل نموده گویند استطاعت عرضی از اعراض که قبل از تحقق و حدوث فعل حاصل آید و هم موافق
عقیدت معتزله افعال عباد را مخلوق خدایتعالی دانند و امام خود را امیر المؤمنین نخوانند و لفظ مهاجر بر خود
اطلاق نکنند و در مسئله فناء عالم و انعدام اجسام بر طریقه اهل حق گویند عالم بعد از فناء جهانیان خود فانی گردد
چه از آفرینش آن جز تمدن و تعیش خلق منظوری نبوده چون خلق فانی گردند عالم نیز فانی گردد بر خلاف فلاسفه که در این
مسئله بر دو عقیدت شده اند بعضی دوام ازلی و ابدی برای عالم ثابت نموده اند و برخی ابدیت اجسام انکار
کرده بر ازلیت و دوام آنها قائل شده اند چنانکه در کتاب شرح مقاصد و غیر آن مشروح است و چون اباضیه
تکلیف ما لا یطاق را تجویز کنند از اینجهة در مسئله شرایط تکلیف برخلاف عدلیه بعضی از شرایط تکلیف مانند عدم حرج

مأموربه انکار نموده گویند روا بود که خدایتعالی در یکزمان مکلف را بدو شیء متضاد امر کند مثل اینکه شخصی داخل زراعت غیر شود بی دستوری وی آنشخص در آنحال مأمور است بخروج از زرع از جهة عدم اذن و منهی است از خروج بجهة فساد زرع ولی امامیه و معتزله در ضمن شرایط تکلیف عدم حرمت مأموربه اعتبار نمایند و در زمان واحد تکلیف بدو امر متضاد تجویز نکنند و هم اباضیه در تعذیب و عقاب اطفال مشرکین توقف نمایند گویند رواست که خدایتعالی ایشان را از جهة انتقام معذب نماید و شایسته است که از در تفضل جمله را داخل بهشت کند برخلاف اکثر مسلمین که اطفال کفار و مشرکین به دلالت شمول عمومات آیات و مطلقات روایات در نار مخلد دانند و معتزله ایشانرا از خدام اهل جنت شمارند و گویند تعذیب آنکس که جرم و ذنبی مرتکب نشده ظلم است و خدایتعالی فرماید وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ و برخی گویند آن طفل که خدایتعالی بعلم خود دانسته که بر تقدیر بلوغ از اهل طاعت و ایمان باشد او در جنت مخلد است و آنکه بر فرض بلوغ بر آئین کفر و عصیان میرفت مخلد در نار است و گویند روا بود فرستادن رسول اگرچه او را هیچ معجزه نباشد و عملی که خدایتعالی در آن منظور نباشد عبادت دانند و او را طاعت گویند و اباضیه بسیاری از کبار صحابه را کافر خوانند و کریمهٔ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّهَ عَلَىٰ مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ در حق امیرالمؤمنین علی علیه السلام دانند و آیهٔ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ در حق عبدالرحمن بن ملجم تأویل کنند اباضیه بسه فرقه منشعب شده اند فرقهٔ اولی حفصیه اند اصحاب و اتباع حفص بن مقدام که از اصحاب عبدالله بن اباض است و ایشانرا از اباضیه امتیاز آن است که گویند میان شرک و ایمان واسطه ایست که آن معرفت است هرکس معرفت خدایتعالی حاصل نماید اگر بدیگر چیزها از معرفت رسول و آنچه بدان تعلق دارد از شریعت و احوال قیامت و ثواب و عقاب جاهل بود و ارتکاب جمله کبائر کند کافر بوده مشرک و هرگاه ویرا معرفت خدایتعالی حاصل نباشد مشرک بود فرقهٔ ثانیه یزیدیه اند اتباع یزید بن ابی انیسه و یزید در عقیدت اباضیه بود ولی مابین اباضیه این فرقه به بدعت قبیحی منفرد باشند گویند خدایتعالی از عجم رسولی بفرستد و از آسمان کتابی بر وی فرود آید بیکبار و تمامت احکام الهیه در آن مندرج است و شریعت محمد مصطفی نسخ کند و مردمانرا بشریعت صابئه که در کلام الله مذکور است دعوت نماید نه بطریق صابئه که اکنون در بعضی از بلدان چون حران و واسط موجود اند و کسانیرا که حدود الهیه برای ایشان متحتم شده مشرک دانند و تمامت معاصی را از صغیره و کبیره گویند شرک است فرقهٔ ثالثه حارثیه اند اتباع ابی الحارث اباضی این طایفه با اباضیه در سه چیز مخالفت نموده اند یکی آنکه افعال عباد را مخلوق عباد دانند دویم در مسئله استطاعت طریقه اشاعره مسلوک داشته استطاعت را مقارن فعل و در حال فعل دانند سیوم عبادتی که خدایتعالی در آن مراد و مقصود نباشد باطل دانسته

آن را طاعت نگویند و عبادت

بر آن اطلاق نکنند

ابو اسحق ابراهیم بن هلال بن زهرون الصابی الحرانی

در عهد آل عباس که دار السلام بغداد از انواع کمالات و اقسام بدایع گلشنی با طراوت و گلستانی شاداب بود و اساتید علوم و اساطین فنون بر مسند افادات و استفادات متکی بودند و طالبان علم بهرها میبردند و هنرجویان کامها میبافتند ابو اسحق در بساط ارباب هنر و خداوندان کمال نشو و نما یافته در اکتساب فضایل و اندوختن هنرها روزگار میگذرانید تا رتبت فضل و مقدار ادب را بجائی رسانید که بر اقران خود بلکه بر اعیان افاضل تقدم یافته در خدمتش تعلم میجستند عموم علوم ریاضی را خصوصاً علم هندسه و هیئت را برتبه کمال رسانید و در حل مشکلات و رفع غوامض آن دو علم از اساتید فن قصب السبق گرفت رسایل جامعه و تصانیف شریفه اش مانند رساله مثلثات و دیگر مراسلات که با خداوندان آن دو فن دارد بر جلالت وی دو شاهد صادق و گواه عادلند چنانکه در کتب سیر آورده اند چون شرف الدوله دیلمی از کرمان بتسخیر عراق کمر بست بدانسامان لشکر کشید برادرش صمصام الدوله باستقبال وی شتافته بجنگ شرف الدوله گرفتار شد پس او را بمجبس فرستاده کار سلطنت و استیلاء خویش ساز کرده بدفع سرکشان و فتح آن نواحی برخاست و دقیقه آسوده ننشست تا کار بغداد و اطراف و اکناف عراق را بحکم شمشیر فیصل داد و بعد از تسخیر ممالک بتعمیر ملک و نشر علوم و وضع آثار رغبت فرمود پس فرمان داد تا بر آنگونه که مأمون الرشید رصدخانه بپا داشته بود بنام او نیز رصدی برپا دارند پس ابوسهل و یحیی بن رستم و چند نفر از منجمین و مهندسین بمعاضدت و دستیاری ابو اسحق در سنه سیصد و هفتاد و هشت رصدخانه بنا نهادند بدان اصحاب رای که در فن نجوم داشتند و بدان مهارت که در علم هیئت و مجسطی یافته بودند برای تجدید اوساط نجومیه و تحقیق ارصاد کواکب زیجی در نهایت صحت استنباط کرده آورده اند ابو اسحق در اصناف هنر و فنون کمالات بعلوم ادبیه و صناعات عربیه نامی دیگر گذاشته است امیر نظم و نثر بوده است چنانچه در حق رسایل او گفته اند

یا بؤس من یمنی بدمع ساجم	یهمی علی حجب الفؤاد الواجم
ولو تعلله بکاس مدامة	ورسائل الصابی و شعر کشاجم

حاصل معنی آنکه اگر جام شراب و رساله های صابی و شعر کشاجم درمان درد می شد کسی را که از حوادث ایام با محبت دلبران سیم اندام از دیدگان اشکبار سرشک ریزان بر پرده های دل طپان فرو ریزد روزگارش زیاده سخت بشکند گویند صاحب کافی اسمعیل بن عباد که فضایل و محامدش طغرای هر نامه و زیب هر کتاب است او را بدین نحو ستوده است گویند منشیان و نویسندگان آفاق در این عصر زیاده از چهار کس نباشند نخست استاد ابوالفضل بن العمید دوم ابوالقاسم عبدالعزیز بن یوسف سوم ابو اسحق صابی است و اگر خواهم چهارمین را بر شمارم میتوانم ولی این معرفت خود در نهاد خداوندان فضل ودیعت است چون تأمل کنند نیکو بشناسند و این معنی روشن است که از چهارمین خویشتن را منظور داشته اصحاب کمال مابین رتبه صاحب کافی و مقام ابو اسحق صابی حکومتها کرده اند گروهی برآنند که منشآت صابی از رسائل صاحب خوبتر است برخی بر آنند که رسائل صاحب از منشآت صابی نیکوتر است

ابو منصور ثعالبی گوید در اینباب بسی فضول و میزات شنیده و زیاده حکومتها دیده ام تیزی بدین زیبائی و تشخیصی بدین دلنشینی ندیده و شنیده ام که گفته اند الصّاحِبُ یَکتُبُ کَما یُرِیدُ وَ اَبُو اِسحٰقَ یَکتُبُ کَما یُؤمَرُ وَ بَینَ الحالَینِ بَونٌ بَعِید یعنی صاحب کافی برحسب اختیاری تمام که در مملکت داشت انچه خود خواستی مینوشت و ابو اسحق بموجب فرمان بردارے که در آن عصر داشت بانچه فرمان میدادند مینگاشت همه دانند مابین اختیار و اضطرار تفاوت کلی است صابی در ایام زندگانی از روزگار بازیها دیده و از فلک شعبده ها سیر کرده در هر دور طوری مشاهدت کرده است گاهی عزیز وقتی خوار زمانی مقدم اوانی مؤخر چندی محبوس روزگاری آزاد بپایان آورده بسیار تلخ و شیرین چشیده و زیاد بلند و پستی یافته چنانچه خود در اینباب گوید

اَخرُجُ مِن بَکبِهِ وَ اَدخُلُ فِی	اُخرٰی تَحِیبنی بِهِنَّ مُتَّصِلُ
کَاَنَّها سُنَّةٌ مُؤَکَّدَةٌ	لا بُدَّ مِن اَن تُقِیمَها الدُّوَلُ
فَالعَیشُ مُرٌّ کَاَنَّهُ صَبِرٌ	وَ المَوتُ حُلوٌ کَاَنَّهُ عَسَلُ

حاصل معنی آنکه اگر روزگار امروز مرا از چنگال ادبار رهائی بخشد چه فردا شود بچنگال ادبار دیگر گرفتار دارد تو گوئی که ناکامی مراوست قضا و قدر و مؤکدات سنن نگاشته که هر دولتی را از استدامت آن گزیری نباشد از این مرا در مذاق جان زندگانی ناگوارتر از زهر و طعم مرگ شیرین تر از انگبین باشد اوائل زندگانی را با بسیجی جوان و بساطی آماده و کاری بدلخواه بسر برده چندانکه برنش افزوده میشد از کام رانیش کاسته میگشت و هر قدر بپیری نزدیک میگردید از جوان بختی دور میشد چنانکه خود گوید

عَجَباً لِحَظِّی اِذ اَراهُ مُصاحِبَاً	عَصرَ الشَّبابِ وَ فِی المَشِیبِ مُغاضِبِی
اَمِنَ الغَوانِی کانَ حَتَّی مَلَّنِی	شَیخاً وَ کانَ عَلَی صِبایَ مُصاحِبِی
اَمَعَ التَّضَعضُعِ مَلَّنِی مُتَجَنِّباً	وَ مَعَ التَّرَعرُعِ کانَ غَیرَ مُجانِبِی
یا لَیتَ صَبوَتَهُ اِلَیَّ تَاَخَّرَت	حَتّی تَکُونَ ذَخِیرَةً لِعَواقِبِی

حاصل معنی آنکه مرا از بخت خویش بسی شگفت آید زیرا که در روزگار پیری برخلاف عهد جوانی با من از در خصومت برآمده است تو گوئی که بخت من یکی از حوروشان چارده ساله بود همگامیکه مرا چون خود جوان نورس یافت بسی گرامی و عزیز داشت و چون پیرم دید بر پهلوی خویش تیرم انگاشته از من کناره گرفت ایکاش نوبت پیری مرا پیش از عهد جوانی بود تا عاقبت امر و آخر عمر را با جوانبختی بسر بردمی همواره در اقتدار آل بویه بمشاغل جلیله و مناصب بزرگ و نیابت وزرا مفتخر بوده است چنانکه در سال سیصد و چهل و نه هجری دیوان رسایل بدو مفوض گردید بنوشتن کل توقیعات و ارقام و مفاوضات و نشر امین مسلم آمد گویند ابو محمد حسن بن محمد که وزیر مهلبی نامند و در عهد معز الدوله زمام مهام امور و رشته کل احکام در قبضهٔ اختیار داشت در آن حال توام صدارت و تحیه وزارت خویش را امعاونت و همراهی ابو اسحق صابی میدانست و در همه امور او را رتبهٔ تقدم بخشیده و زیب بزم انس

و امین بزم خاصه اش بود و ابو اسحق تمام عمر در شمار صابئین معدود بوده بهت با آنکه سینه اش از فروغ کمالات تابنده گشت قلبش بنور اسلام منور نگردید و در کیش خود اعتقادی کامل و قدمی استوار داشت بدان پایه که آئین خویش بهیچ بها نفروختی چنانکه خلفای بنی عباس و پادشاهان دیالمه حیلتها انگیخته تدبیرها بکار بردند نویدها دادند که از طریقت خود پای کشد و حبل المتین شریعت احمدی در دست گیرد قبول نکرد و از ملت خود بازنگشت وقتی عز الدوله نویدی صریح و وعده منجز رتبه صدارت را بازاء اسلام وی مقرر داشت صابی از آن عز و دولت بگذشت و از مذهب خویش نگذشت با آن احوال تمام کلام الله مجید را حافظ بود اگرچه او امر و نواهی آنرا ایمان نیاورد ولی در گفتگو و محاورات بآیات قرآنی تمثل مینمود و در مفاوضات و مراسلات بدانها استشهاد میکرد و در نظم و نثر از آنها اقتباس میجست با مسلمین بسیرتی پسندیده و خوی خوش و طرزی نیک معاشرت میکرد و در حضرت بزرگان اسلام خورد و فروتن بود در شهر رمضان مانند مسلمانان با روزه بسر میبرد و از محظورات صوم امساک میجست و تجدی در ادای فرائض و قضاء مناسک صابئیه مواظبت داشت که از امتثال واجبات و مؤکدات آنها آسوده نمی نشست و بمحرمات و محظورات ایشان اصلاً آلوده نگردید چنانکه این اشعار وی بر آن معنی اشعاری تمام دارد

حَمَتنِی لَذَّتِی رُتَبُ مَعالِی	وَ ظَنِّی بِالمُرُوَّةِ وَ الوَقارِ
وَ دِینٌ ضاقَ فِیهِ مَجالُ فِکرِی	لِخَوفِ عُقُوبَةٍ وَ حِذارِ نارِ
فَاَشوَقُنا اِلَی خَلعِ العِذارِ	وَ فِعلِی ما اُرِیدُ بِلا اعتِذارِ
وَ یا لَهفِی عَلَی حَلِّ الاِزارِ	صَرِیعاً بَینَ سُکرٍ اَو خُمارِ

حاصل معنی آنکه مرا رعایت رتبت معالی و قید تکالیف شریعت و بیم جهل از استیفای لذات باز داشته است ایکاش میتوانستم که هر چه رغبت کنم با کمال بیباکی بکار برم ولی افسوس دارم که با مستی شراب و حالت خراب نتوانم بند شلوار گشوده در کوچه و بازار بیفتم روزی بر خوان مائده وزیر مهلبی حاضر بود وزیر طرفی با قلا که بر آن خوان نهاده بودند نزدیک بگذاشت تا تناول کند چون با قلا از محرمات آن کیش است ابو اسحق اصلا بدان دست نبرد هر قدر وزیر مبالغت نمود متابعت نکرد وزیر بحد ایستاده بطریق هزل و مطایبت گفت گرمی پیش گیر و از خنکی درگذر چه شود با ما در اکل با قلا همراهی کنی گفت ایها الوزیر برای ما کولی نشاید خدای خود را معصیت کنم وزیر را آن جواب زیاده پسندیده آمد و او را تحسین نمود آورده اند وزیر ابو محمد مهلبی در سنه سیصد و پنجاه و دو از جانب معز الدوله با لشکری جرار بقصد فتح عمان روانه شد و چون بدریای عمان نزدیک گشت او را مرضی عارض شده ناچار بجانب بغداد مراجعت نمود هنوز ببغداد نرسیده بود که پیک اجل در رسید در راه بمرد معز الدوله از مرگ وی آگاه گشت فرمان داد تا املاکش از ذخایر و اموال ضبط کردند و هم بستگانش را حتی ملاحان و کسانیکه یکروز بدو خدمت کرده بودند محبوس دارند چون در آن اوان دیوان رسایل با ابو اسحق سپرده و همی نیابت وزیر مهلبی با وی بود او را نیز از سلسلهٔ بستگان وزیر شمرده

در قید حبس و زنجیر آورده در آن زمان که پایش در قید و دستش از همه جا کسیخته بود زبان بلاغت دراز کرده با خاطری اندوهگین
از درج طبع این در شاهوار را از پی استخلاص خویش برای ارکان دولت معزی هدیه فرستاد

یا ایها الرؤساء دعوة خادم   اوفت رسائله علی التعدید
ایجوز فی حکم المروة عندکم   حبسی وطول تهددی ووعید
قلدتکم دیوان الرسائل فانظروا   اعدلت فی لفظی عن التسدید
اعلی دفع حساب ما انشاته   فاقیم فیه ادلتی وشهود
انسیتم کتبا شحنت فصولها   بفصول در عنکم منضود
ورسائلا نفذت الی اطرافکم   عبد الحمید بهن غیر حمید
انا بین اخوان لنا قدا وثقوا   بسلاسل وجوامع وقیود
والله یا سمع الانام ولا راوا   نقدا توکل فیهم باسود
من کل خرما جد صندید   فی کف دعد عاجز رعدید
فتفضلوا وتعطفوا وهبوا لنا   عفوا قدیم ضغائن وحقود
وتعصبوا للصناعة هی بیننا   سبب تاکد غایة التوکید

حاصل معنی انکه ای مهتران وای مخادیم بعرض اینخادم که مراسلاتش نزد شما از شماره افزون شده است توجه والتفات
نمایید چگونه در کیش فتوت ومردمی اینهمه گرفتاری وآزار مرا بر خود پسندیده واید منصب من نامه نگاری وشغل من
احکام نویسی بوده غوررسی کنید واز الفاظ جویا شوید ببینید درباره کدام کلمه ظلم کرده ودر حق کدام لفظ طریقه صواب وسداد
از دست داده ام وهرگاه بر عهده من لازم وحتم میشمارید که محاسبه انشا را بپردازم اینک برای اقامت شهود حاضرم
تا معلوم شود بهیچ منشآت تعدی نکرده ام وهیچ کتابت از دست من شکایت ندارد چه زود از یاد برده اید آن گوهرهای آبدار که در حقه
مفاوضات از جانب شما بهر طرف انفاد داشتم وبدان پایه داد بلاغت دادم که نام عبد الحمید منشی را بدانها از روزگار
انداختم در مکافات آن خدمات با جمعی از همکاران اکنون در غل جامعه وزنجیر گران دستگیر آمده ام همانا گرفتاری ما در چنگ
زندانبان بدان ماند که شیرهای چند را بسلسله کشند وگوسفند زبونی برآنها بگمارند اینک وقت آن است که بر من
ترحم آرید واز کینهای دیرینه اغماض نمایید اگر با شما برادر دینی نباشم نه آخر هم صنعت وهم پیشه ایم تعصب ارباب کمال
بر اصحاب هنر لازم است گویند یکنفر از معاندین وی را بگرفتاری زندان وقید بند وزنجیر وسخط سلطانی سرزنش داده بود

آن سخنان بسمع او رسیده در رد وی چنین گوید

یعیرنی بالحبس من لو یحله   حلولی لطارت واستمر عز آیبه
وذو ب طلیق اعنق الذل رقه   ومعتقل عار وقد عز جانبه
وانی لقرن الدهر یوما ینوبنی   سطاه ویوما تنجلی نوائبه

ومن مد نحو النجم کیما ینا له   یدا کبدت لا فته ایدی تجاربه
ولا بد للساعی الی نیل غایة   الی المجد من ساع تدب عقاربه
وانی وان اودت بمالی نکبته   تطیر فیها کل قوم اناسبه
فما کنت کالقسطار یثری بکیسه   ویملق ان انحی علی الکیس سالبه
ولکن کلیث الغیل ان دام رزقه   حوتها له انیابه ومخالبه
یبیت خمیصا تاویا ثم یغتدی   مباحا له من کل طعم اطایبه
کذلک مثلی نفسه راس ماله   بها یدرک الربح الذی هو طالبه
ومن یکن السلطان فیه خصیمه   فلا عار فی الغضب الذی هو رضابه
وما دونی ان عاض ما ملکت یدی   وفی ضمن جاهی ان یفض مذاهبه
ولی بین اقلامی ولبی ومنطقی   غنی فلما یشکو الخصاصه صاحبه

حاصل معنی انکه مرا بگرفتاری زنجیر مردمانی سرزنش آرند که اگر روزی بجای من باشند البته قالب تهی کنند اگر شیر را بسلسله کشند
از شجاعت وصولت او است واگر روباه را رها کنند دلیل زبونی وپستی وی باشد هر آنکس که با شیر پنجه در اندازد البته
ساعد خویش رنجه دارد واگر بار روزگار طریق همسری سپرد ومصارعت جوید روزی چرخ فلک بر زمین مذلت فرود آرد
واگر دست تطاول بریخ کشاید بنیش خنجر وی گرفتار آید هر آنکس جانب مجد وبزرگی شتابد وخواهد بنهایت بزرگی دریابد
نا گزیر سعایت جویان را عقارب رشک وحسد جنبش گیرد واز پی گزند در افتند اگرچه بخت برگشته وطالع زبون اموال مرا
تباه کرد بدانگونه که هر کس را با من مودت ومناسبتی است نکبت مرا بفال بد گرفته است وانمعنی نداند من مانند صیرفی
نیستم که چون کیسه سیم وزرم برجا باشد خداوند ثروت باشم وچون کیسه هایم از دست رود تهی دست شوم
فاش بگویم چون شیران گرسنه با گرسنگی بخواب روم ولی بهر طعمه میل کنم از نیروی دست وقوت چنگال خود
فراهم کنم کسی را که شاهنشاه روزگار از او در غضب باشد اگر از دست وبازو وشمشیر ونیروی پادشاه ضربتی بیند
ننگ ندارد اگر اموال من مانند سیل بر زمین فرو رود چه باک مرا هنر وکمالاتی است که چشمه های دولت وثروت
از آنها میجوشد مانند من شخص هنرمند که زبان بلاغت در کام وخامه کمال در انگشتان دارد هرگز از فقر ودرویشی
نترسد ونزد هیچکس شکایت نبرد انتهی هنگامیکه ابو شجاع فنا خسرو ملقب بعضد الدوله محض امداد ومعاونت پسر عم
خویش بختیار ملقب بعز الدوله از فارس توجه عراق را تصمیم عزم داده ورایت فیروزی آتش در آنسامان شعله کشا شد
ابو اسحق صابی بتقبیل آستان شتافته زیاده مورد اکرام گردید وچون هنرهای او در حضرت عضد الدوله زیاده
جلوه گر شد گفت هنگامیکه عزم معاودت شود وبفارس که مقر حکمرانی من است بازگردم بایستی تو نیز مانند ظفر
واقبال ملتزم رکاب باشی ابو اسحق پیشانی اطاعت وامتثال بر زمین سوده در آن عزیمت جازم شد بعد از چندی
محض رعایت طایفه صابئه که برادران دینی او بودند از آن اراده بازگشت گویند عضد الدوله را از طیب خاک

و اعتدال هوا و تماشای دجله و وسعت آن ممالک زیاده خوش آمد عنان خیال را بتصرف آن ملک و خلع عزّ الدوله منعطف ساخت
روی لشکر را به اپرچلیت آمیز از عزّ الدوله بگردانید و همه را بخود متوجه نمود پس یکباره بغداد را مقرّ حکمرانی قرار داد
و عزّ الدوله را محبس فرستاد پدرش رکن الدوله از آن کردار که خلاف مروت بود زیاده خشمگین شده از وی برنجید
پس با تهدید تمام با و پیغام کرد که از آن آیین ستم و رای ناصواب و قطع رحم کناره گیر و گرنه آماده کین و انتقام شو پس
فرمان پدر را اطاعت کرده عزّ الدوله را بنیابت خود در مسند حکمرانی نشانید و هرچه از او گرفته بود بدو مسترد داشت
گویند الطایع بالله عباسی ابو اسحق را خواند بدو گفت در آن مصالحت بنحو یکه فیما بین عضد الدوله و عزّ الدوله مقبول افتد
صلح نامه رقم کند حسب الامر صورت صلحنامه را مقرر باستحکامی بی پایان و ابرامی بی اندازه بنوشت و در آن مکتوب
عباراتی چند بدینگونه بپا ورد وقد جدد له امیر المؤمنین مع هذه المساعی السوابق والمعالی السوامق
التی یلزم کل دان وقاص وعام وخاص ان یتزحزح عن ذنبه السما ثلة فیها
حاصل معنی آنکه امیر المؤمنین الطایع بالله عهد حکمرانی را برای بختیار عزّ الدوله تجدید نمود با آن کوششهای پنهایت و مکارم
بی پایان که هر دور و نزدیک و هر خاص و عام را لازم است آنکه بداند هر کس از مماثلت و مشابهت در آن رتبه
دور است و عضد الدوله را آن فقرات زیاده ناخوش و ناپسند افتاد و آن عبارات تعریض گونه بر طبعش بسی
گران آمد کینه صابی را در دل گرفت تا موقع و مقام بدانگفتارها از وی انتقام و کیفر جوید همواره منتهز فرصت بود
نیل مقصود میسر نمیشد چون در سنه سیصد و شصت و شش رکن الدوله سرای فانیرا وداع کرد عضد الدوله برجای
بجای پدر باستقلالی تمام بنشست باز هوای تسخیر عراقش در سر افتاد و خیال نخستین دوباره قوت گرفت بجانب
عراق عطف عنان کرد نخست عزّ الدوله را از حکمرانی بغداد و آن نواحی خلع نمود از آن پس بنابر مصلحتی چند
ویرا مخلّع کرده بمقر حکمرانی بنشاند و بفرمود تا ابن بقیه وزیرا که ملقب بنصیر الدوله بود در زیر دست و پای
فیل هلاک کردند و نظر بکینه که از ابو اسحق در دل داشت فرمان داد تا او را در قید حبس آوردند و چهار سال
با کند و زنجیر در محبس بماند و در جشن های نوآیین نامه نوروز و مهرجان و اعیاد متداوله بدایح و قصاید زبانرا
از بند و طبع را از قید آزاد کرده بوساطت اشعار دلپذیر نامی از خود بمنصه عرض میرسانید تا مکر مراحم
ملوکانه او را از ورطه نکایت دستگیر شود از طالع باژگونش اصلا مورد توجه نمی گردید چون عضد الدوله
در سنه سیصد و هفتاد و یک بعزم زیارت مرقد شریف مرتضوی عازم گشت ابو اسحق قصیده که اوایلش
چند شعر از مناقب مرتضوی داشت بگفت در آن قصیده از نکایت سجن و طول حبس زیاده بنالید و آنرا
بجانب عضد الدوله برسم بدرقه فرستاد هنگامیکه عضد الدوله با نیل مقصود بعراق معاودت کرد خود
باستخلاص او توجه و تفقد فرمود و چون بحضور عضد الدوله معاودت اندوز شد بروی مقرر داشت
کتابی در انساب و مجاری احوال و معارک و فتوح و آثار و سیر دیالمه برشته تصنیف آورد ز بین قبول
بوسه داد و فرموده را کمر بست به تهیه اسباب برخواست و از پی جمع و تالیف بنشست اندکلک گوهرریز

و طبع مواج داد سخن سرائی داد و در هر قصه حق بلاغت ادا کرد و آنرا بکتاب تاجی موسوم نموده است زیرا که عضد الدوله
از جانب خلیفه عصر بلقب تاج الملة نیز ملقب بوده است در آن کتاب سلسله اجداد ویرا بدینگونه آورده است بویه بن فنا
خسرو بن تمام بن کوهی بن شیر ذیل الاصغر بن شیرکوه بن شیر ذیل الاکبر بن شیرانشاه بن شیرفنه بن سیستان شاه بن
سهنس خره بن شیر ذیل بن سنباذ بن بهرام جور الملک استاد الحکما ابوریحان بیرونی صابی را در معرض ایراد
و مورد اعتراض آورده است گوید از چه رو صابی آنچه ذکر کرده است جزم نموده و از چه راه آن سلسله را ببهرام گور
رسانیده و کدام دلیل آن بهرام جز بهرام گور نبوده با آنکه گروهی آن بهرام را از عرب خوانند و برخی از عجم دانند
پوشیده نماند از آن حکیم دانشمند خیلی شگفت است که در حق صابی ایرادی روا داشته است چه مأمور معذور است
خصوصا کسی که محبوس بوده است و از آن پس بدانگونه سخنان مجبور شده است گویند روزی معاندی
در نزد عضد الدوله آغاز کرد که دوستی از دوستان ابو اسحق حال جمع و تالیف کتاب تاجی بر او وارد شده
از کار و شغلش باز پرسیده بود بدو گفته روزگارم همان است که میدانی و روزها کارم همین است
که مینی اباطیل انمقها واکاذیب الفقها یعنی مجعولات چندی است که از خود میسازم و دروغهائی است که
بهم میبافم عضد الدوله از آن سخنان در غضب شد و آتش افسرده اش دوباره زبانه کشید در ساعت
باحضارش حکم داد و چون حاضر گشت بدون درنگ بفرمود تا استخوانهایش در زیر دست و پای فیل نرم بکنند
عبد العزیز بن یوسف و دیگر عاکفان حضور لب بشفاعت و ضراعت کشودند محض عفو و اغماض که سیرت
پادشاهان است از خون او بگذشت ولی بضبط اموال و املاکش گوشمال داد ابو اسحق را با سید رضی
وداد بی اندازه بود چنانچه هیچ وقت با یکدیگر طریقه مکاتبات و مجارات را از دست نداده اند هر آنچه
سید رضی فرمودی ابو اسحق نیز بدان بحر و قافیه گفته نزد وی میفرستاد و هرچه ابو اسحق میسرود سید رضی
هم بر آن منوال گفته بدو ارسال میداشت ابن ابی الحدید گوید چون سید رضی را لعلو همت
همواره داعیه خلافت در نظر بود ابو اسحق از سخنان و اشعارش بدان امانی و آمال متفطن گردیده

باین اشعار او را نوید داده است

أبا حسن لی فی الرجال فراسة	تعودت منها ان یقول وتصدقا
وقد خبرتنی عنک انک ماجد	سترقی الی العلیا ابعد مرتقا
فوفیتک التعظیم قبل اوانه	وقلت اطال الله للسید البقا
واضمرت منه لفظة لم ابح بها	الی ان اری اظهارها لی مطلقا
فان مت او ان عشت فاذکر بشارتی	واوجب بها حقا علیک محققا

وکن لی فی الاولاد والاهل حافظا
اذا ما اطمأن الجنب فی مضجع البقا

حاصل معنی آنکه دوست گرامی بداند که مرادِ احوال مردم فراستی است که براستی و درست گوئی او معتاد شده ام هر وقت
هر چه خبر داده ام راست آمده همانا مرا آن فراست اخبار نموده که ترا درجه بلند و رتبتی عظیم حاصل خواهد شد لهذا بعنوان
مساعده اینک ترا تعظیم کنم و سر فرو دارم و گویم خدای وجود ترا پاینده دارد ولی زیاده بر اینجز نیست بعضی سخنان
در خور آن رتبت باشد در گنجینهٔ خاطر مخزون است تا در موقع بکار برم در آن هنگام که فراست من بشارت داده
اگر زنده ماندم بی پرده خواهم بر زبان راند و اگر اجل موعود پیش از آن معهود مرا دریابد بایستی این بشارت مرا در آن
روزگار بخاطر مبارک بگذرانی و سزای آنرا در حق باقی ماندگان من معمول فرمائی در سال سیصد و هشتاد و چهار
در بغداد قلم قضا بر لوح حیاتش خط انقضا بر نوشت در مقابر قریش که شونیزیه مینامند و اکنون بکاظمین مشهور است
مدفون شد روزگار حیاتش چنانکه ابن اثیر جزری و ابو منصور ثعالبی و دیگران مضبوط داشته اند نود و یکسال
بوده است مخفی نماناد برحسب نسخ عدیده که از وفیات الاعیان دیده شد ابن خلکان را خطائی چنین در اینمقام
حاصل شده چه سن صابی را هفتاد و یکسال نوشته و این خود با تصریح صابی قریب بیست سال مخالفت دارد چنانکه
در شکایت پیری و حکایت ضعف و ناتوانی و نشستن محفه بشریف رضی براینگونه نوشته است

شعر

فقد حملت منی ابن تسعین سالکا ... سبیلا علیها یسلک الثقلان
کما حمل المهد الصبی وقبلها ... ذعرت لیوث الغیل بالنزوان

حاصل معنی آنکه اکنون که شمار عمر به نود رسیده است همان راه پیمایم که جن و انس ناگزیر خواهند پیمود اینک
مرا در محفه حمل و نقل کنند چنانچه اطفال شیرخواره در گاهواره حمل نمایند با آنکه در جوانی شیران نیز از صولت
و حملهٔ من در هراس بودند سید رضی او را باشعاری فصیح و غرا مرثیت فرمود بدانگونه فصحای عراق و بلغای
حجاز را مسلم شده است که مانند آن اشعار گوشی نشنیده است و چند بیتی از آن در اینجا نگاشتیم و باقی را
بدیوان شریف رضی حوالت کردیم

أعلمتَ من حملوا على الأعواد ... أرأيتَ كيف خبا ضياء النادي
جبلٌ هوى لو خرّ في البحر اغتدى ... من وقعه متتابع الازباد
ما كنت أعلم قبل حطك في الثرى ... أن الثرى يعلو على الأطواد
بُعداً ليومك في الزمان فإنه ... أقذى العيون وفتّ في الأعضاد
لا ينفد الدمع الذي يبكي به ... إن القلوب له من الأمداد
كيف انمحى ذاك الجناب وعطّلت ... تلك الفجاج وضل ذاك الهادي
والدهر يدخل نافذات سهامها ... مأوى الضلال ومربض الآساد
أعزز عليّ بأن أراك وقد خلت ... من جانبيك مقاعد العوّاد

أعزز عليّ بأن نزلت بمنزل ... متشابه الأمجاد والأوغاد
قد كنت أهوى أن أشاطرك الردى ... لكن أراد الله غير مرادي

حاصل معنی آنکه هیچ دانی چه فارس میدان بلاغت از مرکب حیات پیاده شد و چگونه بر مرکب عماری سوار نموده
بجانب گورستانش فرستادند هیچ دانی چگونه فروغ محفل کمال و نور مصباح هنر خاموش شد همانا کوهی بود که زلزلهٔ حوادث
چنان اندامش از هم بریخت که اگر بدریائی فرود میشد تا دامن قیامت موج از پی موج متلاطم از پی تلاطم آمدی
ای گنجینهٔ کمال تا دست روزگار پیکر ترا در خاک گور پنهان نداشته بود مرا باور نیامدی که گوهرا توان بخاک پوشانید
خدای روز مرگ ترا دور نماید که خاشاک مصیبت در چشم دوستان بیخت و بازوی هنرها در هم شکست سیلاب سرشک
در ماتم چون تو عزیزی هرگز از ریزش باز نایستد زیرا که سوز این مصیبت دلهای دوستان را آب کند و بدان چشمهای
دیدگان را امداد نماید از کردار گردون بسی شگفت است که چگونه بنیاد آستان هنرها بر انداخت و قافله سالار
شاهراه کمالات بگذشت همانا خوابگاه اژدها و بیشهٔ شیر را آماج خدنگ خویش نمود مرا سخت دشوار است که در بین
دیار تو جای دوستان را خالی بینم و در گروهی که عزیز از خوار تمیز نیابد ترا نشان یابم همواره از درگاه کبریائی
امیدوار بودمی روزی که اجل موعود ترا در رسد مرا در مرگ با تو شریک نماید ولی چه چاره کنم که قضا آرزوی مرا
امضا نداشت و بسوز فراق تو گرفتارم نمود گویند مردم بسید رضی زبان طعن دراز کرده ملامتها آغاز نمود
که مانند تو شریف قرشی را نشاید که مثل صابی کافر را مرثیت گوید در جواب گفت که مرا بر فقدان آن فضل
و کمال نوحه و مرثیت است نه بر فوت آن جثه که یکی از افراد نوع انسان بوده است و هر وقت شریف رضی
بمقابر شونیزیه عبور میکرد و بمدفن ابو اسحق نزدیک میشد از مرکب فرود آمده پیاده طی طریق مینمود و تا از محاذات
مضجع وی میگذشت بر مرکب نمی نشست چون از مذهب صابئه سخنی رفت ناگزیر از آن کرده و از آن کیش مختصری
شرح رانیم بدانکه طریقهٔ صابئه مانند برزخ واسطه ایست که فیمابین دیانات و ملل و اهواء و نحل واقع شده چنانکه اهل
هر ملت خود را متعبد بقول بشری دانند تا حدود و احکام و نوامیس الهیه را از وی فرا گیرند طایفهٔ صابئه نیز طریقت
خود را بحضرت شیث و حضرت ادریس منتهی میسازند و چنانچه ارباب نحل برسالت و بعثت بشری معتقد نیستند
و اگر بامری ارتکاب ورزند باجازت عقول مستند میسازند و هرگاه از چیزی اجتناب جویند بفتوای خرد
منتسب میکنند صابئیه نیز احکام و تکالیف را از امور عقلیه دانسته هر چه خرد فتوی دهد بکار میبرند اقتصار بر احکام بشر
و جمود بر فرمان نبی را شایسته نمیدانند و بانبیائیکه بعد از شیث و ادریس آمده اند ایمان نیاورده و بدانها
نگرویده اند بدانکه صابئین چند فرقه باشند اصحاب روحانیات اصحاب هیاکل اصحاب اشخاص حرنانیون
فرقهٔ اولی که اصحاب روحانیات خوانند گویند عالم را صانعی است واجب الوجود و از نشانهای حوادث
منزه است و از علامات امکان متبراست برخویش واجب شماریم و متحتم دانیم که بعجز خود معترف شویم و خود را
از وصول بحضرت جلالش عاجز دانیم و بعین الیقین می بینیم که ما را با آن وجود والا ربطی نیست پس تقرب بآنحضرت را

بایستی از پرتو وسایط بدست آوریم و آن وسایط روحانیون باشند که از مواد جسمانیه و حرکات مکانیه و تغیرات زمانیه منزه و پاکیزه اند بپاکی و قدس مجبول و بر تسبیح تقدیس مفطورند لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ گویند اگر ارشاد و دلالت شیث وادریس نبود ما را بشناسائی آن وسائل هم راهی نبود پس روحانیون ارباب و آلهه و شفعا و وسایط باشند و ما را بحضرت خدای خدایان و آله الهان تقرب دهند پس لاجرم بایستی بکسر شهوات و تهذیب اخلاق تشبه بکامل جوئیم و بواسطهٔ دعوات و عزائم و نمازها و زکواتها و قربانها و بخورات خوشبوی بروحانیون متوسل شویم و عرض حاجات کنیم و آنان را وسائل تقرب سازیم و بدان وسایل بحضرت احدیت ارتباط یابیم پس پیغمبران را برما مزیت و برتری نباشد چه ایشان در بشریت مانند ما باشند و ما در مجاهدات و ریاضات امثال ایشان باشیم وَلَئِنْ أَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذًا لَخَاسِرُونَ واز جمله روحانیون هفت روحانی را در هفت سیاره مدبر دانند و گویند هیاکل هفت سیاره مانند اجساد هفت روحانی بمنزلهٔ ارواح باشند و در آن هیاکل تدبیر و تصرف کنند و از آن تدبیر و تصرف سبعه سیاره در آسمانها و در زمینها و از آمیزهٔ عناصر اربعه نتایجی پدید آید و از آن تولید موالید شود فرقهٔ ثانیه بدانچه فرقهٔ اولی قائل شده ایشان نیز قائل باشند و هم بر آنجمله مزیدی آورده اند گویند بر ما لازم است که شفیعان خود را بچشم ببینیم و با آنان تضرع و زاری بریم تا در توسط و شفاعت در حضرت روحانیون اقدام نمایند و روحانیون ما را در حضرت رب الارباب تقرب دهند پس آن فرقه خود هیاکل سبعه را که هفت سیاره باشند پرستش کنند و تقرب در نزد آنانرا واجب دانند پس چون ایشان را بشفاعت و وساطت آنان احتیاجی تمام بود معرفت بیوت و منازل و مطالع و مغارب آن سیارات را بجهد بلیغ و سعی وافی بدست آورده در آن معرفت برتبهٔ کمال ارتقا جسته اند و هم هر روزی از ایام هفته و هر ساعتی از ساعات و هر صورتی از صور و هر شخصی از اشخاص و هر اقلیمی از اقالیم و هر قطری از اقطار را بستارهٔ از سیارات نسبت دهند و بر حسب طبایعی که برای آنان پنداشته اند تقسیمات کرده اند و عزائم و دعوات و انگشتریها مناسبت هر ستاره ترتیب داده اند مثلاً روز شنبه را از برای زحل تعیین کرده اند و بر صورت زحل انگشتری ساخته اند و بخور و عزائم خاصی بکار میبرند و بدانها بجرم زحل که هیکل روحانی است توسل جویند تا بدان وسیله بروحانی تقرب یابند چه تقربات با ارواح تعلق گیرد و بدان تقرب بحضرت رب الارباب آشنائی و پیوند بهم رسانند و جملهٔ طلسمات و عزائم و جادوها از علوم آن گروه باشد فرقهٔ سیم اصحاب اشخاص باشند و بدانچه آن دو فرقه معتقد بوده اند ایشان نیز معتقدند و هم بر آن جمله مزیدی آورده اند گویند چون هیاکل را غروبی از پی طلوع است و هم در روز ناپدید باشند و ما را واسطه در کار است که همواره آن واسطه را برای العین ببینیم و بدان واسطه بهیاکل تقرب جوئیم و از هیاکل روحانیات متوسل شویم و از روحانیات بحضرت جلال رب الارباب باریابیم پس اصنام و اشخاصی بر مثال هیاکل سبعه در مکانی مناسب و در وزنی موافق و ساعتی شایسته و دقیقهٔ لایق با لباسی مخصوص و شکلی ممتاز و فلزی خاص که بآن متعلق میدانند هیاکلی ساخته اند

در ساعات مختصه با جامهای مخصوص و بخورات لایقه و عزائم خاصه بعبادات هر هیکل مشغول میشدند فرقهٔ چهارم حرنانیون باشند و ایشان کسانی بوده اند که در حرنان منزل گزیده اند آن فرقه هر آنچه سایر فرق گفته اند پیروی کرده و هم بر آنجمله مزیدی آورده اند مثلاً گویند صانع عالم واجب الوجود و واحد بالذات باشد و بهیاکل و باشخاص متکثر گردد زیرا که در مدبرات سبع و اشخاص ارضیه که خیر و عالم باشند ظاهر شود و متعینات ایشان متعین گردد و با ایجال وحدت ذاتیه وی زایل نشود و خود افلاک و اجرام علویه را پدید آورد و آنها را جملگی احیاء ناطقه و در امهات سفلیه تاثیر نمایند تا از آن جمله موالید عالم کون و فساد از ازدحام عناصر پدید آیند و گاه باشد که شخصی از صافی عناصر ترکیب یابد و از دُرد و کدورات امهات منزه و پاکیزه بود و پس مزاجی کامل و استعدادی تام که در او موجود شده است ذات اقدس باری تشخص وی صورت تعین پذیرد و هم گویند طبیعت کلیه در هر اقلیمی از اقالیم مسکونه در هر دوری که سی و شش هزار و چهار صد و بیست و پنجسال است بجفت از اناث و ذکور از هر نوع پدید آورد تا بدان بخروج آن نوع بتعاقب اشخاص محفوظ ماند و آن دور بآخر رسد و هکذا ابد الدهر بدین منوال است و قیامت عبارتست از انقضاء و انتهاء آن دور است جز این عالم عالمی نباشد و ذات باری برحسب استعداد صاحبان تعین بهی حلول تعینی کند گاه بذاته و گاه بجزئه و با وحدت ذات خود در هیاکل سماویه تعین پذیرفته پس هیاکل سبعه برای او بمنزلهٔ اعضاء سبعه باشند و این گروه پیاز و سیرها و باقلا بر خود حرام دانند گویند که سیر احراق دم و منی مینماید که قوام عالم باوست و باقلا خرافت آورد و ذهن را فاسد کند و در اول امر که پیدا شد او را در کاسه سر آنسانی کاشته اند و از خوردن هر ماهی اجتناب جویند زیرا که میترسند در آنها بیان رجاوه که مار ماهی است از روی غفلت تناول شود و از جنابت و مس میت غسل کنند شتر پروار و گوسپند پروار و خنزیر نکشند و نخورند و هم را حرام میدانند و هم کبوتر و هر مرغی که چنگال دارد حرام شمارند و از مستی و افراط در شراب منع کنند و از ختنه نهی نمایند و بدون حضور شهود ولی تزویج روا ندارند و طلاق را جز بحکم حاکم جایز نشمارند و دو زن نگیرند ایشانرا چند نماز واجبست اول هنگام طلوع فجر و آن شصت رکعت است و دوم قبل از زوال شمس از وسط السماء و آن پنج رکعت است و در هر رکعت سه سجده بجای آورند و دو نماز مستحب دارند و نماز را با طهارت و وضو بپا دارند و سایر تفاصیل مذهب ایشان در کتاب ملل و نحل مضبوط است

حران

اول شهری است که بعد از طوفان بپا شده است از بلاد شام یاقوت حموی از مفسران نقل کرده که مراد از ارض مبارکه در آیه شریفه وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ حران است و هم گفته که ابراهیم خلیل الله عزیمت بلده حران داشته آنگاه که فرموده است إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي و طایفهٔ از صابیه در آن شهر جای گزیده بودند ارباب مقالات از آن گروه بحرنانیین تعبیر کنند زیرا که منسوب بحران را حرنانی گویند و بر خلاف قیاس بعد از راء ساکنه نونی زیادت کنند چنانچه چون مازن را

خواهند نسبت کنند برخلاف قاعده صابی گویند وحال آنکه قیاس اقتضا کند که صابئی وصاوی تعبیر شود صابی مشتق از صبأ مهموز است که معنی میل نمودن است وهم شاید که همزه را منقلب بیا کنیم وصابی گوئیم از این رو در کلام الله مجید صابئین وصابین باسقاط یاء ومنقلب از همزه بر هر دو وجه قرائت شده است صابی در معنی ومفهوم ضد حنیف است زیرا که او مشتق از حنف است که هم معنی میل کردن ولی صابی آنکس را گویند که از شریعت حقه بطریقت باطله میل نماید وحنیف آنکس را گویند که از جادهٔ باطله بصراط مستقیم گراید

ابن سیرین محمد بن سیرین البصری

اسم وی محمد وکنیتش ابوبکر است گویند چون دو سال از وفات پیغمبر وهم از خلافت ابوبکر بگذشت مثنی بن حارثه شیبانی که از بزرگان عرب واز اعاظم نواحی کوفه بود نزد ابوبکر آمده مسلمان شد در آن روزگار کوکب سلاطین عجم در وبال وکوکب ایشان در نحست بود با ابوبکر گفت هرگاه اجازت دهی من خود بنواحی عراق لشکری کشم واز حدود آنجا شهرها تسخیر کنم وار قرار اسلام هر شهر فتح نمایم مقرر گردد که حکومت آن در قبضهٔ اختیار من باشد ابوبکر سخنان او پذیرفته پس مثنی از پی عزم خویش در قبیلهٔ خود فرود آمد در حوالی قبیلهٔ وی طوایفی چند از اعراب بودند که از ظلم سلاطین عجم وجور حکام از جان خود بتنگ آمده بهانهٔ جنگ میجستند مقصود خویش را با ایشان در میان نهاده یکدل شدند پس با همدستی ایشان باطراف عراق پا نهاد علم اسلام برافراخت آتش جنگ برافروخت هرچه توانست قتل کرد هر قدر خواست بغارت برد چون نواحی عراق مسخر شد وصیت اسلام در آنجا منتشر گشت لشکریان از جانب دیگر کشیده بآغاز جنگ وانتشار اسلام کمر بست چون فتوحات پی در پی وکوششهای بافائده او بسمع خلیفه رسید علم وخلعتی گرانبها برای مثنی فرستاده او را سربلند نمود گروه عجم از قتل وغارت او بجان آمدند ودر پی دفع وچاره او شدند چون در مدینه خبر رسید که دشمنان مثنی از پی قوت خود وضعف وی افتاده اند ابوبکر خالد بن ولید را خواست تا او را بامداد فرستد با آنکه خالد تازه از فتنهٔ مسیلمهٔ کذاب خاطر پرداخته از آن جنگ برگشته بود فرمان ابوبکر را پذیرفته با ده هزار سوار بعراق رفته لشکریان وی بهمراهان مثنی ملحق شدند در آن سفر فتوحات بسیار وغنیمتهای زیاد لشکر اسلام را دست داد از جمله بعد از فتح حیره وانبار بقلعهٔ عین التمر در آمدند بهرام چوبین که فرمانروای آن مرز وبوم بود با سپاه خویش تاب مقاومت نیاورده ناچار فرار کردند پس لشکر اسلام در آن شهر ریختند اموال ایشان را بغنیمت بردند ومردمان آن شهر را اسیر کردند سیرین را که از مردمان جرجرایا بود واز آنجا بعین التمر منزل گزیده در آنجا پیشهٔ مسگری داشت با چهل تن ترسابچه که در کلیسا بآموختن انجیل مشغول بودند بچنگ خالد بن ولید اسیر وگرفتار شدند خالد را طمع غالب شده ایشان را از بندگان وغلامان خویش قلمداد کرد تا دیگر مسلمانان را در ایشان نصیبی نباشد ایشان خود بزبان آوردند که ما بندگان زرخرید وی نیستیم از مردمان عین التمر باشیم

ما را در قید اسیری وبندگی آورده اند چون خالد آن سخنان بشنید از ایشان طمع برید ودر میان دلیران وجنگ آوران لشکر تقسیم نمود انس بن مالک انصاری که سیرین مملوک وی بوده چون از پیشه وهنر غلام خود مطلع شد او را بچهل هزار یا بیست هزار درهم در معرض مکاتبت آورد یعنی که در زمانی معلوم از قرار اقساط معینه آن مبلغ را بوی رساند وآزاد شود سیرین برحسب مکاتبه مولای خود آن مبلغ را از کد یمین تحصیل کرده بوی رسانیده آزاد شد یاقوت حموی گوید سیرین که از اسیران عین التمر است نام پدر محمد بن سیرین است مشهور نماید اگر چنان باشد که یاقوت ذکر کرده شاید در اصل شیرین بوده چون خواستند معرب کنند شین منقوطه را بسین مهمله بدل کردند چنانچه نیشابور را نیسابور وکاشان را قاسان گویند وبر این قیاس آن را نظایر بسیار است صاحب وفیات گوید نام مادر محمد بن سیرین صفیه بود واو کنیز ابوبکر بن ابی قحافه است شبی که وی را برای سیرین عروس کردند هیجده کس از سیصد وسیزده نفر مجاهدین بدر در بزم تزویج حضور داشتند که یکی از آنها ابی بن کعب انصاری بود که در حق صفیه دعاهای خیر مینمود ودیگران لب میگشودند وهم سه زن در لیلة الزفاف از زوجات پیغمبر صفیه را آرایش داده پاکیزه وخوشبو کردند وهمگی پیاپی در حق صفیه دعا مینمودند پس از برکت آن دعاها در سال دوم از خلافت عثمان بن عفان محمد بن سیرین از صفیه متولد شد واز علمای تابعین وفقهای محدثین بصره گردید در ورع وتقوی پایهٔ بلند داشت علم حدیث را از ابوهریره وعبدالله بن عمر وعبدالله بن زبیر وعمران بن حصین وانس بن مالک فرا گرفته قتاده بن دعامه وخالد حذاء وابو ایوب سختیانی ودیگران از شاگردان وی باشند از پیشهٔ بزازی کسب معاش میکرد ودر وی ثقل سامعه بود اصمعی را پرسیدند از روایات واحادیث حسن بصری وقتاده ومحمد بن سیرین کدام یک را صحیح تر دانیم در جواب گفت حسن بصری جوانمرد وبزرگوار است قتاده بصری حاطب اللیل است یعنی تر وخشک وصحیح وخطا بهم آمیخته کند وهر گاه آنمرد که چیزی گوید آنرا بدو دست محکم دارید ورها نکنید گویند ابن سیرین را جمالی زیبا وسرشتی نیکو بود زنی بصحبت او میل کرد از وی خواهش کرد که اجناس بزازی خود در خانهٔ من بیاور با تو معامله کنم واجناس بسیاری بقیمت خوب از تو بستانم ابن سیرین اجناس را برداشته بخانهٔ وی بار کرد بعد از لمحه آن زن با غنج ودلال نزد وی آمده عشوه بکار برد از او کام میخواست ابن سیرین از مذمت زنا وعقوبت زناکاران شرحی باز گفت فایده نبخشید هر لحظه آتش شهوت او مشتعل تر میگشت ابن سیرین خلاصی را در آن دید که خود را در نظر آن زن قبیح درست کند بهانه از نزد وی بیرون شده بدن را بنجاسات آلوده کرده نزد زن آمد چون بر او نظر انداخت زیاده کراهت وتنفر جسته او را از خانهٔ خویش بیرون کرده او از اجناس بزازی خود چشم پوشیده بخانهٔ خود بازگشت آنچه گذشته بود بزوجهٔ خویش خبر داد گفت بدان نجاست وپلیدی پاکدامنی خواستی بملاحظهٔ ضرر دینی از نفع دنیوی گذشتی واز اجناس خود چشم پوشیدی خدایت جزا دهد چنانچه بحضرت یوسف صدیق جزا رسید گویند بعد از آن زمان در علم رؤیا وفن تعبیرات بدان پایه رسید که میتوان ثانی یوسف صدیق شمرد چنانچه در اکثری از کتب معتبره تعبیرات از نوادر وی مشحون است وجمیع معبرین تعبیر خواب را بوی نسبت میدهند در اینجا گنجایش شرح وبسط آن نبود

از آنجمله سید الشعرا اسمعیل بن محمد بن یزید بن ربیعه حمیری گوید در عالم واقعه زمینی دیدم شوره زار که از آن نخلهای بسیار
و خارهای بیشمار روئیده است در پهلوی آن زمین قطعه زمینی بود رسول خدا در آنجا ایستاده بود مرا فرمود هیچ دانی آن نخلها
و خارها از آن کیست عرض کردم رسول خدا بهتر میدانند فرمود از آن امرء القیس است پس مرا امر فرمود که نخلها و خارها را
از زمین شوره زار برداشته بدین زمین پاک و پاکیزه که من ایستاده ام نقل کن چنانچه فرموده بود اطاعت شد صبح
خواب را بپدر عرضه کردم مرا نزد ابن سیرین برده خواب را بوی باز گفتم بپدرم گفت فرزند تو شاعری قادر و توانا
شود و در مدایح بزرگان و پاکان دیگران شعرها گوید علمای خاصه گویند سید اسمعیل در اوایل حال کیسانی مذهب بوده
و در مدایح امامت محمد بن الحنفیه شعرها گفته و کوششها کرده است خارها که در عالم واقعه دیده است بدان شعرها
اشارت کند گویند مردی نزد او آمده گفت در خواب دیدم که خروسی در خانه من چند دانه جو برچید ابن سیرین
گفت اگر از خانه تو چیزی دزدیده شود نزد من بیا پس از چند روز آمد آمده گفت فرشی از خانه من دزدیده اند گفت
موذن برده است پس آمد بموذن در آویخت و دزدیده را از وی بگرفت مردی در خواب دید دو سگ
فرج زن ویرا بدندان میگزند و میکنند نزد ابن سیرین آمده آنچه دیده بود باز گفت ابن سیرین تعبیر کرد که آن زن
در ستردن موی عورت نوره و تیغ دلاکی بکار نبرده بمقراض موی آن محل را برچیده است چون مرد تفحص برآمد
چنان بود که ابن سیرین بوی خبر داده بر او تحسین کرد گویند زنی در واقعه دید گربه سیاه رنگ سر باندرون
شکم شوهرش برده چیزی بیرون آورده میخورد نزد ابن سیرین باز گفت خبر داد که مردی سیاه چهره از دکان شوهرت
سیصد و شانزده درهم بسرقت میبرد در آن اوان چنان شد که گفته بود در مقام جستجو برآمدند معلوم شد مردی حمامی
و سیاه رو که با ایشان همسایه بود دزد ایشان بوده آنچه برده بود استرداد نمودند ابن سیرین را گفتند از چه رو
بر آن مطلب آگاه شدی گفت گربه دزد است شکم خزانه است خوردن گربه سرقت است ولی بتعیین مبلغ از حروف
سنور نمودم که سیصد و شانزده است شخصی بوی گفت در واقعه دیدم من و کنیزکم ماهی در میانه نهاده میخوردیم گفت
همانا کنیزک تو پسری است که خود را در لباس کنیزان آورده با حرم تو مراوده و بوس و کنار دارد چون تحقیق نمود
چنان بود که از وی شنیده بود شخصی بروی قصه کرد که در خواب دیدم با موشی مقاربت نمودم و از فرج وی
خرمائی پدید آمد ویرا گفت چنان دانم که زنی زناکار بحباله خویش آورده گفت چنان است گفت آن زن حامله است
ترا مژده دهم که از وی فرزند صالح و نیکو سیرت بوجود آید بالجمله او را با حسن بصری مصاحبت و اختصاص تمام بود
و آخر الامر ایشان را از یکدیگر رنجش پدید آمده ترک صحبت هم گرفتند بدانگونه که حسن بصری از دنیا رحلت نمود و ابن سیرین
بجنازه وی حاضر نگشت بعضی گویند در آنوقت ابن سیرین را بجهة قرض او والی بصره در حبس داشت و از این جهة
بجنازه حسن حاضر نشد ابن عوف گوید که چون انس بن مالک از دنیا رفت وصیت نمود که محمد بن سیرین وی را
غسل داده نماز گذارد و محمد در آنوقت محبوس بود پس نزد امیر بصره که مردی از قبیله بنی اسد بود آمدند و رخصت
انس را بوی گفتند و باذن وی محمد از محبس برآمده غسل و کفن و نماز انس در قصر او که در طف است

قیام

قیام نمود و دوباره اهل و عیال خود را ندیده بزندان مراجعت نمود در کتاب اخبار بصره و غیره آمده است که غسل و نماز انس را
حاکم بصره که قطن بن مدرک کلابی بود انجام داد بهر حال محمد بن سیرین در روز جمعه نهم شوال از سال یکصد و ده بفاصله
صد روز از فوت حسن بصری در بصره وفات یافت و از او پسری که عبد الله بن محمد بن سیرین است باقی مانده با آنکه
او را از یک زن سی پسر و یازده دختر متولد شده بود زیاده از یک پسر بجا نماند و بر او سی هزار درهم دین بوده همه آن
دیون را عبد الله اداء نموده ذمه پدر خود را از حقوق مردم بری کرده و در جزای این عمل برکتی در اموال او بهم رسید که
هنگام فوتش معادل سیصد هزار درهم از او مخلف شد مخفی نماند که تصور خواب و بیداری
بدیهی است و مانند سیری و گرسنگی از وجدانیات باشند چه هر کس معرفت آنها را ندانسته آنها را میشناسد
پس آنچه در مورد تعریفات نوم و یقظه آورده اند بیان کیفیت حصول و فائده آنهاست نه محض شناختن حقیقت
و ماهیت آنها است نه محض شناختن حقیقت و ماهیت آنها بدانکه نوم حالتی است که عارض حیوان میشود که در
آنحالت نفس افعال طبیعیه را بجای آورد و از حس و حرکت ارادی باز ایستد و معلوم است که در چنان حالت
روح بسوی باطن رجوع کند و از آلات منقطع شود ولی باز اندکی از روح بجانب آلات متوجه باشد
بدانکه حیوانرا بچند جهة از خواب گریزی نیست چه در بیداری از حس و حرکت چاره نباشد و آنها بی حرکت
روح انجام نپذیرند و روح که مانند مغز در قشر و غلاف بدن است از حرکات پی در پی کاهش گیرد و واضح است
که هر گاه بیداری همیشگی باشد از کاهشهای بسیار بکلی نیست و نابود گردد پس بباید در باطن اجتماع جوید
تا استراحت کند و هر قدر از گوهر وی سخونت و حدت یافته اصلاح شود و آنچه تحلیل رفته بدل از تحصیل نماید
دیگر آنکه نفس را در حالت بیداری بجز هضم غذا کارهای دیگر هست و در آنحالت نتواند چنانچه باید و شاید
غذا را نیکو هضم کند ناچار خواب عارض شود تا غذا خوب هضم یابد و بدن بدل ما یتحلل گیرد و هم از لطیف غذا
بخار لطیف متولد شود که روح بدل ما یتحلل جوید چون ثمره و فائده خواب معلوم شد علت و موجب نوم را
توضیح کنیم بدانکه رطوباتیکه در بیداری تحلیل میرفت در حالت نوم برجا ماند و از آنها بخارات عذبه گوارائی
بلند شود و بدماغ برسد چون بدماغ آید اعصاب را بلت و رطوبات بسیار بخشد لاجرم مسترخی شوند و اجزاء
زبرین آنها باجزاء زیرین بچفته پس روح از چند راه نتواند بظاهر آید اول مسالک و معبر روح مسدود شده
تا بخارات نگذارد که روح چنانچه باید از میان آنها بگذرد و بظاهر آید مانند شعاع شمسی که در هوای غبار آلود
و کثیف نتواند نیکو نفوذ کند ثانی روح و بخارات بیکدیگر آمیخته شوند و روح غلیظ شده در حرکت کند
و پلید شود گفته اند چون نفس ناطقه از کارفرمائی آلات و مشاغل بدنیه فارغ و آسوده شود با نفوس کلیه و عقول
نورانیه سماواتیه اجتماع یابد و در آنها جمیع موجودات از کلی و جزئی از ماضی و حال و مستقبل منطبع و مرتسم است
در لسان شرع آنها را کتاب مبین و ام الکتاب و لوح محفوظ گویند چنانچه خداوند جل شأنه فرموده
لا رطب و لا یابس الا فی کتاب مبین و قال تقدس و تمجد و کل شیء فعلوه فی الزبر و قال عز اسمه

وَکُلُّ صَغِیرٍ وَکَبِیرٍ مُسْتَطَرٌ باجمله چون از نفس کشف حجب و رفع شواغل حسیه شود و از کدورات و علایق بدنیه
پاک و پاکیزه گردد چون آینه صیقلی که با آینه دیگر روبرو و برابر شود بدانچه در آنها مرتسم و منطبع است نقش پذیرد
خصوصاً از چیزهائیکه با نفس مناسبت و سنخیت داشته باشد از قبیل بلد و ولد و اهل و عیال و غیره در کتب حکمیه
مبرهن شده است که قوه متخیله بالطبع کلیات را کسوت جزئیات پوشاند و معانی را بصور حکایت کند چنانچه هر وقت
نور حقیقی شنیده شود نور حسی در برابر آید و چون سعه و انبساطی گوش رسد بپهنا و عرض بیابانی مثل گردد پس نفس ناطقه هر نقش پذیرد قوه متخیله از او فرا گرفته
در وی مخزون گردد و حس مشترک که مشابه آینه دو رو باشد آنچه از داخل بروی فرود آید مانند چیزهائی که از خارج بسوی او رود و مشاهده کند و به خیال
نابینا بسپارد و از نتیجه است که صور مناسبه در یاد بماند پس آنچه مشهود حس مشترک شده و بواسطه اتصال نفس ناطقه بالواح سماویه هر گاه همان باشد که نفس نقش پذیرفته و متخیله
بدون تغییر و تبدیل از او فرا گرفته و بحسب کلیه و جزئیت با یکدیگر تفاوت و اختلاف ندارند از رؤیای صریحه صادقه خوانند و محتاج تعبیر نباشد چه همان واقع شود که نقش
پذیرفته است و اگر متخیله تغییر و تبدیلی داده ولی با ملایمت و مناسبت بوده است چنانچه از ضدی بضدی برد
مثل اینکه در آن عالم دختر نقش گرفته متخیله او را پسر کند یا از شبیهی بشبیه دیگر حکایت کند چنانچه دشمن دیده است
او را مار حکایت نماید و بر این قیاس او را رؤیای خفیه صادقه نامند که محتاج تعبیر و نظر معبر است و اگر در تغییر
و تبدیل رعایت مناسبت نشده باشد چنانچه از در یا مسجد حکایت شود از دعابات متخیله باشد و اضغاث
و احلام نامند پس محاکات و تبدلات بجائی منتهی شده است که معبران میتوانند از آخر بأول برند
و بقانون تحلیل بالعکس بر آنچه نفس انطباع یافته واقف شوند آن رؤیا را نیز قابل تعبیر دانسته اند از آنچه
گفتیم معلوم شد که رؤیای صادقه چند گونه است نخست خوابهای صادق صریح که محتاج تعبیر نیست بلکه چنانچه دیده شده
واقع شود دوم خوابهای صادق خفی که محتاج تعبیر است و بزودی معبران تعبیر کنند سیم خوابهای صادق خفی که قابل تعبیر است ولی با امعان نظر و عکس تحلیل توانند تعبیر نمود
امّا رؤیای کاذبه که جز اضغاث احلام نباشد نیز چند گونه است و از چندین راه پدید آیند چنانچه پاره اوقات
چیزهائیکه در هنگام بیداری در قوه خیالیه مرتسم شده است در حالت خواب از حس مشترک منطبع شده و دو باره
در خیال مخزون گردد و در یاد بماند همچنین گاهی در بیداری پاره معانی از قوه حافظه رسم شود مثل اینکه
امر هولناکی یا چیز محبوبی را تخیل داشته در حالت نوم قوه متخیله بر آنها کسوت صور بپوشاند و در قوه خیال منطبع
گردیده در حس مشترک منقش شود و دو باره در خیال مخزون آید و بعد از خواب در یاد بماند و گاهی در مزاج
روح تغیر و انحراف پدید شود و قوی که مرکوب ارواح باشند مراکب خویش پیروی کرده از انفعال خود
تغیر جویند و تغیر مزاج روح گاهی ساذج باشد و گاهی مادی مثلاً چون حرارت ساذجی در مزاج روح
پدید آید لا جرم روح مشتعل و افروخته شود پس متخیله بر حسب طبیعت خویش بر آن اشتعال و حرارت
ساذجه لباس اشیاء حاره که در بیداری دیده شده بپوشاند پس بصورت آتش و آفتاب یا صاعقه در آید
پس قوه خیال بدان صور نقش پذیرفته و حس مشترک بدان نقوش منطبع گردد پس مشهود حس مشترک شده
دو باره در خزانه خیال مخزون آید و پس از خواب در یاد مانده باشد و همچنین چون برودت ساذجی

در مزاج روح ظاهر شود متخیله بر حسب طبیعت خود بر آن برودت ساذجه کسوت اشیاء بارده که در بیداری
دیده شده بپوشاند لا جرم بصورت برف و باران و یخ و تگرگ در آید پس قوه خیال بدانها منقش شده
و حس مشترک نیز بدانها منطبع گردیده و دو باره در قوه خیال مخزون شود و بر این قیاس و اگر
سوء مزاج روح مادی باشد مثلاً صفرا غالب شده باشد اجزاء صفراویه زردگون با روح آمیخته
شود و روح مشتعل و افروخته گردد چنانچه گفتیم بمناسبت صفرا و حرارت مزاجیه روح خیالات زردگون
در خواب دیده شود و پس از خواب در یاد بماند و همچنین در غلبه دم و بلغم و سودا بمناسبات آنها در حالت
خواب خیالاتی عارض شده تماماً دیده شوند و بعد از خواب در یاد بمانند و تمام این اقسام را رؤیای
کاذبه نامند و آنها را اصلاً تعبیری نباشد بلکه طبیب بدان علامات و بدان دلائل بر سوء مزاج بدنیه
استدلال کند چون در تحلیل بالعکس سخنی رفت بدان مسئله اشارتی کنیم تحلیل بالعکس در مسائلی
تعلق گیرد که پاره اعمال حسابیه در کلمات سائل ذکر شده باشد پس آن اعمال را در مجهول جاری سازند
تا عدد معلوم بدست آید پس قاعده چنان است که عدد معلوم را ضبط کنند و بر خلاف ترتیب از آخر مسئله شروع کنند
و عکس آن اعمال را در آن عدد معلوم جاری سازند تا در مرتبه آخر عدد مطلوب بدست آید مثلاً اگر سائلی
جمع گفته باشد تفریق میکنیم و تفریق را جمع و اگر ضرب گفته باشد قسمت میکنیم و قسمت را ضرب و اگر مثلاً گفته باشد
نصف بیفزائیم ثلث تفریق میکنیم و عکس آن و اگر گفته باشد خمس تفریق کنیم ربع می افزائیم و عکس آن و هکذا
تا آخر مثال آن عددی مطلوب است که چون سه برابرش نمائیم و دو عدد از حاصل موضوع کنیم و بعد چهار برابر نمائیم
و سه عدد بر حاصل اضافه کنیم و مجموع را مضاعف نمائیم و ده عدد از حاصل تفریق کنیم یکصد باقی ماند جواب
عدد یکصد را میگیریم و ده عدد بر آن اضافه میکنیم یکصد و ده میشود و آنرا نصف میکنیم پنجاه و پنج میشود و سه عدد از آن
موضوع میکنیم پنجاه و دو میشود و باقی را قسمت میکنیم بر چهار پس خارج قسمت سیزده میشود و بعد دو عدد بر آن
می افزائیم مجموع پانزده میشود و آن را بر سه قسمت میکنیم خارج قسمت پنج میشود و آن عدد مطلوب است

قاضی ابو الفرج بن طرار جریری نهروانی

نامش معافی کنیتش ابو الفرج پدرش زکریا بن یحیی بن حمید بن حماد بن داود است از ارباب فنون و اساتید
صناعات بود در عموم علوم یدی طولی داشت لا سیما در فقه و حدیث و ادبیات و از کبار افاضل مائه رابعه
بشمار میرفت چنانکه ابو بکر خطیب مورخ بغداد در حق او گوید کَانَ مِنْ اَعْلَمِ النَّاسِ فِی وَقْتِهِ بِالْفِقْهِ وَالنَّحْوِ
وَاللُّغَةِ وَاَصْنَافِ الْاَدَبِ و شیخ ابو محمد باجی گفته اذا حضر القاضی ابو الفرج فقد
حضر العلوم کلها یعنی چون قاضی ابو الفرج در مجلسی حاضر آید تمامت علوم در آن مجلس حضور یافته و هم او گفته
لَوْ اَوْصَی رَجُلٌ بِثُلُثِ مَالِهِ لِاَعْلَمِ النَّاسِ لَوَجَبَ اَنْ یُدْفَعَ اِلَی اَبِی الْفَرَجِ الْمُعَافی
یعنی اگر کسی وصیت کند که ثلث مال او را بداناترین مردمان دهند بایستی آنمال با بو الفرج معافی تسلیم کردندی

در طبقات افاضل او بمقام علمیت انفراد و اختصاص دارد از احمد بن عمر بن روح که یکی از مشاهیر تلامیذ ابن طرار بشمار رود منقول است که روزی جماعتی از اهل ادب در سرای یکی از رؤسای بغداد مجتمع بودند ابن طرار بدان دار در آمد و بنای گفتگوی علمی شد گفتند از انواع علوم در کدام فن مجارات کنیم قاضی ابو الفرج روی بسوی آن رئیس کرد و گفت

خِزَانَتُكَ قَدْ جَمَعَتْ أَنْوَاعَ الْعُلُومِ وَأَصْنَافَ الْأَدَبِ فَإِنْ رَأَيْتَ أَنْ تَبْعَثَ غُلَامًا إِلَيْهَا تَأْمُرُهُ أَنْ يَفْتَحَ بَابَهَا وَيَضْرِبَ بِيَدِهِ إِلَى أَيِّ كِتَابٍ مِنْهَا فَيَحْمِلَهُ ثُمَّ يَفْتَحَهُ وَيَنْظُرَ فِي أَيِّ الْعُلُومِ هُوَ فَنَتَذَاكَرَهُ وَنَتَجَارَى فِيهِ

یعنی کتابخانهٔ تو از مصنفات هر فن و مؤلفات هر علم فراهم دارد اگر خواهی غلام خویش را بفرمای تا در دار الکتب باز کند و سوی هر کتاب که خود خواهد دست برد و پارهٔ چون الکتاب در این مجمع بگشاید از هر علم که باشد آغاز مذاکرت از آن علم گذاریم و بنای مجارات در آن صناعت نهیم ابن روح گوید از این دعوی چنین مکشوف کردد که ابن طرار را در جمیع علوم خبرت بوده و از هر صناعت نصیبی داشته است بالجمله در یوم پنجشنبه هفتم رجب از سال سیصد و سه یا پنج هجری ولادت یافت و در علوم ادبیه جمعی از نحاة را که از آنجمله ابو عبد الله ابراهیم بن محمد بن عرفه المشتهر بنفطویه تلمذ کرد و فن حدیث را از مشایخ اخبار و کبار محدثین فرا گرفت مانند ابو القاسم بغوی و ابو بکر بن ابی داود و یحیی بن صاعد و ابو سعید عدوی و ابو حامد حضرمی و غیرهم و در علم فقه محمد بن جریر طبری را متابعت نمود و چه ابن جریر در میان فقهاء عامه ترک تقلید سلف و بنیاد قواعد اجتهاد طریقی مخصوص گرفته و آیینی جدید گذارده و قاضی ابو الفرج معروف بابن طرار مانند جمعی بسیار شعار وی پذیرفته و در احکام شریعت و فروع ملت مقلد ابن جریر گردیده و از اینروی او را ابن طرار جریری خوانند و او را قاضی از آنگونه که مدتی از جانب ابن صیرفی قاضی در باب الطاق بغداد بنیابت حکومت کرد و کار قضاوت پرداخت شاگردان وی در فقه و حدیث و غیره بسیارند از آنجمله است ابو القاسم ازهری و قاضی ابو الطیب طبری و احمد بن علی توزی و احمد بن عمر بن روح جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة از ابو حیان توحیدی حکایت آورده که گفت با آن وفور دانش و فرط فضل که قاضی ابو الفرج در جمیع فنون خصوصاً در علم آثار و معرفت اخبار و ایام عرب و غیر ذالک داشت از فقر و پریشانی بنهایت شدت و کمال محنت مبتلا بود روزی او را در موسم زمستان دیدم که در جامع رصافه پشت بآفتاب خوابیده و چندان آثار ابتذال و علائم اندراس بر جامه و لباس وی نمودار است که بیننده را از مشاهدت آن حال از چنان دانشور بسی حال شگفت آید من پیش رفتم و او را در تسلیت گفتم مَهْلًا أَيُّهَا الشَّيْخُ وَصَبْرًا فَإِنَّكَ بِعَيْنِ اللهِ تَعَالَى وَمَرْأًى مِنْهُ وَمَسْمَعٍ وَمَا جَمَعَ اللهُ تَعَالَى لِأَحَدٍ شَرَفَ الْعِلْمِ وَعِزَّ الْمَالِ یعنی ای شیخ بر محنت درویشی و شدت پریشانی صبور باش و از اینگونه نیرنگ و شعبدهٔ سرای سپنج مرنج که حال تو از خدای عز اسمه پوشیده نیست فقر و صبر تو بیند ذکر و شکر تو شنود و او سبحانه بر حسب حکمت کامله و مشیت بالغه هیچگاه شرافت علم و عزت مال در یک وجود فراهم نفرموده هر کرا منصب دانش داد از نشیب و بال آزاد نمود و هر کرا از توانگری بهره بخشید از کرامت علمش محروم داشت چون ابو الفرج اینکلام از من شنود از در انکار فرمود

مَا لَا بُدَّ مِنْهُ مِنَ الدُّنْيَا فَلَيْسَ مِنْهُ بُدٌّ یعنی از مال دنیا آنقدر که برای زندگانی واجب و ضرورست هیچ گریز از آن نباشد آنگاه این اشعار سرودن گرفت

یا محنة الله کفی ان لم تکفی تخفی ... قد آن ان ترحمینا من طول ما قد اسیتنا الدهر

طلبت جدا لنفسی نقیل لی قد توفی ... فلا علومی تجدی و لا صناعة کفی

ثور ینال الثریا و عالم متخفی

یعنی ای بلای روزگار و محنت پروردگار از رنج و آزار من دست بدار و اگر دست بر نداری باری سبک شو و خفت جوی که بر استی هنگام آنست که بر من رحمت آوری و طول زمان زحمت کوتاه داری برای خود بختی طلبیدم گفتند خواموش که بخت برده و از این سرای رخت بر دیس نه صناعاتی که اندوخته ام سود بخشید و نه صنایعی که آموخته بودم یا ذا العجب که از گردش گردون دون پرور هر گاو نر بستارهٔ ثریا واصل شده و هر مرد دانشور در زاویهٔ خفا خامل مانده همانا ابن طرار در نظم اشعار آبدار طبعی سرشار و خاطری زخار داشته علمای سیر و اصحاب طبقات از نتایج خاطر وی قلیلی نقل آورده اند چنانکه این سه شعر بروایت قاضی شمس الدین بن خلکان اربلی از شیخ ابو اسحق شیرازی از قاضی ابو علی داودی بدو منسوبست که ابو اسحق در کتاب طبقات الفقهاء بعد از ذکر وی ابن طرار گفته قاضی ابو علی حکایت کرده که ابو الفرج جریری خود این ابیات را که در حکایت حال روزگار و پاس مردم امیدوار بسلک نظم کشیده از بدایع کلمات خویش برای من انشاد نمود

أَأَقْتَبِسُ الضِّيَاءَ مِنَ الضَّبَابِ ... وَأَلْتَمِسُ الشَّرَابَ مِنَ السَّرَابِ

أُرِيدُ مِنَ الزَّمَانِ النَّذْلِ بَذْلًا ... وَأَرْيًا مِنْ جَنَى سَلَعٍ وَصَابِ

أُرَجِّي أَنْ أُلَاقِيَ لِاشْتِيَاقِي ... خِيَارَ النَّاسِ فِي زَمَنِ الْكِلَابِ

حاصل مضمون آنکه آیا از سوسمار روشنائی خواهم و از سراب آب جویم و از زمانهٔ خسیس آرزوی عطا برم و از شاخهٔ سلع و صاب میوهٔ انگبین چینم و در روزگار سگان مردمان نیکان طمع بندم و نیز این سه شعر شیخ ابو الفرج ابن جوزی از قاضی ابو الطیب طبری از ابن طرار جریری روایت کرده که در طعن ارباب حسد و ذم اهل بغض گفته

الا قل لمن کان لی حاسدا ... اتدری علی من اسأت الادب

اسأت علی الله فی فعله ... لانک لم ترض لی ما وهب

فجازاک عنه بان زادنی ... وسد علیک وجوه الطلب

یعنی با آنکس که بر من همی رشک برد بگوی که آیا میدانی که رشتهٔ این حسد بکجا کشد و این ترک ادب با که انجامد همانا در انکار بر کردار پروردگار انکار آورده که آنچه او بمن روا داشته ناپسند انگاشته پس خدایت اینچنین پاداش دهاد که بر عطایا و مواهبی که نصیب من فرموده همواره بیفزاید و طرق طلب و وجوه تحصیل بر تو پیوسته مسدود دارد و این چند بیت بروایت جامع مرآة الجنان و صاحب وفیات الاعیان از قاضی ابو الفرج است

که در معنی شعر علی بن الجهم سروده

مالکُ العالمین ضامنُ رزقی ۔ فلماذا أملّکُ الخلقَ رزقی

قد قضی لی بما علیّ وما لی ۔ خالقی جلّ ذکره قبل خلقی

صاحب البذل والندی فی یسار ۔ ورفیقی فی عسره حسن رفق

فکما لا یردّ عجزی رزقی ۔ فکذا لا یجرّ رزقی حذقی

حاصل مراد آنکه چون خدای عالم رزق مرا ضمانت کرده پس مرا شایسته است که خود را مملوک مردم دارم و برای امر معیشت بنده مخلوق شوم حضرت آفریدگار که در حق من بکار بستن عطای خویش همی ستوالی دارد و در هنگام عسر همی بحسن رفق همراه باشد از آن پیش که مرا خلعت خلقت بخشد از خیر و شر آنچه نصیب من بوده تقدیر فرموده پس نه عجز و زبونی من از آن رزقی که مشیت ازلی بدان تعلق گرفته بکاهد و نه سعی و تلاش من بر آنچه قلم قضا جاری شده بیفزاید علی بن الجهم گفته

لعمرک ما کلّ التعطّل ضائرٌ ۔ ولا کلّ شغلٍ فیه للمرء منفعه

اذا کانت الارزاق فی القرب والنوی ۔ علیک سواء فاغتنم راحة الدّعه

یعنی بزندگانی تو سوگند که در طلب آمال و توسعه ارزاق نه هر مسامحت زیان رساند و نه هر سعی سود بخشد چون روزی خویش در حضر و سفر یکسان مینی باری راحت آسایش غنیمت شمار و زحمت کوشش بر خود مگذار از نوادر اتفاقات که برای وی افتاده حکایتی است که یاقوت حموی در معجم البلدان و مورخ اربلی در وفیات الاعیان وغیرهما فی غیرهما نقل کرده اند که ابوعبدالله حمیدی صاحب کتاب الجمع بین الصحیحین حکایت کرد که خود از خط قاضی ابو الفرج نهروانی خواندم که نوشته بود سالی بزیارت بیت الله الحرام مشرف بودم و بایام تشریق در منی حضور داشتم آواز کسی شنیدم که ندا کرد یا ابا الفرج خواستم جواب دهم اندیشه کردم که در میان این انبوه بسی مردمند که ابو الفرج کنیت دارند ممکن که جز کسی دیگر مراد منادی باشد بدین احتمال جواب نگفتم آنرد چون دید کسی جواب نداد ندا کرد که یا ابا الفرج المعافی ناچار آهنگ لبیک نمودم که نام و کنیت مرا تر بان راند همینکه خواستم او را آواز بلند کنم دیگر باره اندیشمند شدم که محتمل از حاج دیگر را نیز کنیت ابو الفرج و نام معافی است و این ندای او را طلب کند پس همچنان خاموش ماندم تا آنکه آن مرد بار دیگر بانگ برداشت که یا ابا الفرج المعافی بن زکریا النهروانی همینکه ندای او را با این تعیینات مخصوص استماع کردم گفتم دیگر هیچ شک نماند که این منادی مرا جوید چه نام و نسب و کنیت مرا جمیعا نکو ساخت پس پیش دویدم و گفتم ها انا ذا فما ترید یعنی این منم که همی ندا کنی مرادت چیست گفت مَن اَنت تو کیستی گفتم ابو الفرج بن المعافی بن زکریا النهروانی گفت لعلّک من نهروان الشرق یعنی شاید تو از مردم آن نهروانی که در بلاد مشرق واقع است باشی گفتم آری گفت نحن نرید نهروان الغرب یعنی ما آن نهروان را خواهیم که در مغرب زمین واقع است ابو الفرج گوید چون این پاسخ شنیدم سخت در حیرت و شگفت ماندم که چه امر عجیب بود و اتفاق غریب

الی ۱۱

یکس را چون من نام معافی است و پدر زکریا و کنیت ابو الفرج و موطن نهروان و دانستم که بجز نهروان عراق موضعی دیگر نیز نهروان نام دارد که در ملک مغرب واقع است وفات قاضی ابو الفرج بن طرّار در یوم دوشنبه هیجدهم شهر ذی حجه از سال سیصد و نود در نهروان افتاد و آن فاضل نحریر چند کتاب سودمند در ادبیات و غیرها بیادگار نهاد از آنجمله است کتاب الجلیس والانیس و کتاب التفسیر صاحب آثار البلاد گوید نهروان ناحیه وسیعی است مابین بغداد و واسط که در جانب شرقی دجله افتاده در حوالی واکناف بغداد زمینی بغزارت و حضرت آن نبوده و دخلش بر جمیع نواحی و اعمال عراق زیادتی داشته و پس از خرابی آن ناحیه هر یک از ملوک که اراده عمارت آن میکرد چنین اتفاق می افتاد که قبل از انجام در میگذشت و این معنی منشا شآمت و تطیر شد لهذا پادشاهان و خداوندان ملک از احیاء ضیاع و بنیاد بلاد آن ناحیه بیمناک شدند و بعمارتش رغبت نفرمودند و در زمان مقتفی عباسی بهروز خادم اراده حفر نهر و تجدید مزارع آنجا کرد با او گفتند هیچکس بعمارت این زمین شروع ننموده مگر آنکه قبل از اتمام وفات یافت بهروز بدین سخن التفاتی نکرد و از پی عزم خویش برفت تا آنکه قبل از انجام عمل در گذشت و نهروان دیگر باره ویران بماند

ابن خشّاب عبدالله بن احمد بن احمد بن احمد بن عبدالله بن نصر بن الخشّاب

نامش عبدالله است در نژاد وی نام سه احمد متوالی افتاده فهو عبدالله بن احمد بن احمد بن احمد بن عبدالله بن نصر بن الخشّاب اصل او از دار السلام بغداد است خود از کبار معربین و شیوخ نحویین بوده بجز علوم عربیت در چند فن دیگر نیز از معقول و منقول ید طولی داشت جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة گوید فاضل قفطی در صفت ابن خشّاب گفته کانَ اَعلَمَ زمانه بالنحو حتّی یقال انه کان فی درجة الفارسی و کان له معرفة بالحدیث والتفسیر واللغة والمنطق والفلسفة والحساب والهندسة وما من العلوم علم الّا و کانت له فیه ید حسنة یعنی ابن خشّاب اعلم نحاة عصر خود بود حتی آنکه ارباب خبرت او را با ابو علی فارسی بیکدرجه میدانستند و در این چند فن معرفت و مهارت داشت از صناعات علمیه هیچیک نبود که ابن خشّاب را در آن دخالت نباشد عماد اصفهانی که خود یکی از تلامذه ابن خشّاب معدود است در کتاب خریدة القصر و جریدة العصر در ترجمت او چنین گوید شیخنا فی علم الادب اعلم الناس بکلام العرب واعرفهم بعلوم شتی من النحو واللغة والتفسیر والحدیث والنسب وان الطود الشامی والبحر الطامی و کان فضله علی افاضل الزمان کفضل الشمس علی النجوم والبدر علی ... یعنی او استاد ما است در صناعت ادب و داناتر مردم بسخن عرب بچند فن دیگر نیز بر دیگر علما رتبت داشت ادنی المثل کوهی است افراخته و دریائی برآمده و فزونی وی بر دانشمندان عصر بسان فزونی آفتاب است بر ستاره‌ها و در یاریکو الها آورده اند که ابن خشّاب فنون عربیت بر ابو منصور جوالیقی و ابو السعادات بن شجری قرائت کرد علم حساب و هندسه از ابوبکر مرزوقی بیاموخت فن حدیث و علم اخبار از ابو الغنائم نرسی

وابو القاسم بن حصین وابو العز بن کادش اکرفت قفطی گوید ولم یزل یقرء حتی علا علی اقرانه وافرء العالی والنازل یعنی همی در شاگردی شیوخ بکوشید تا خود به رتبه اساتید رسید و بر امثال خویش بلندی گرفت و عالی و دانی را مدرس شد از معارف محدثین و مشاهیر اخباریین جمعی وافر علم حدیث از ابن خشاب استماع نمودند مانند ابو سعید سمعانی و ابو احمد بن سکینه و ابو محمد بن الاخضر در کتب طبقات و دفاتر تذکرات مسطور است که ابن خشاب با وصف تبحر و تقدم در فنون کمالات داشت و اشتهار و اعتباری که در انواع فضائل یافت در حفظ مراتب مروت و مواظبت شرایط دیانت زیاده کم مبالات و بیباک بود و بسی افعال خسیس و اعمال وضیع که در خور اهل علم نیست ارتکاب مینمود در زی نالائق می گشت و جامه غیر مناسب میپوشید و در مأکل و مشرب طریق دنائت میپرد و با مردم سفله می آمیخت چون بموافقی که عوام الناس بیاری بوزینه یا عمل شعبده یا دیگر ملاهی انبوه بودند میگذشت همچنان با عمامه می ایستاد و تماشا میکرد بلکه نوشته اند او بر سر کوی و برزن با جهال ببازی شطرنج اشتغال میجست ناموس مردمی و رونق علما علی رؤس الاشهاد بر باد میداد و عمامه بر سر مینهاد که از چرکینی چندین ساله اطراف آن سیاه شده بود و چون طیور از سر وی عبور مینمود فضله بر عمامه او می افکندند پاک میکرد و مدتها همچنان باقی میماند و مدة العمر نه منکوحه بحباله نکاح در آورد و نه کنیزکی برای همسری ابتیاع نمود گویند چون ببازار کتاب فروشان شدی و اراده آن نمودی که کتابی را بهائی نازل بخرد صاحب دکه را غافل مینمود و در غفلت او ورقی از کتاب میربود آنگاه میگفت الحق این نسخه بس نفیس است ولی دریغ که نقصان دارد و مابین اجزاء آن مقداری نابود شده بایع چون صدق سخن او مشاهده میکرد بقیمتی که وی خریدار میشد رضا میداد و چون کتابی از کس بعاریت میگرفت از دادن دریغ میداشت و همی تسامح و تسویف میگذرانید و هر وقت صاحب نسخه مطالبت مینمود میگفت نسخه تو داخل کتابخانه شده و در میان نظائر خود مشتبه گردیده و مرا این زمان فرصت فحص و حالت جستجوی نیست و این عذر از او مسموع می افتاد چه کتابخانه او بس وسیع و بکثرت نسخ بدیع بود در مداعبات و مزاحات وی آورده اند که وقتی جماعتی از پیروان احمد بن حنبل در مجلس او بودند کسی گفت آیا کتاب جبال در خدمت حضرت شیخ موجود است او اشارت بحنبلیان کرد و گفت یا ابله اما تراهم حولی یعنی ای مرد ابله این حاضران را در دور من نمی بینی کنایت از آنکه این جماعت مانند جبال داخل جمادند و نیز وقتی از او سؤال کردند که قفا ممدود است یا مقصور او از باب تجاهل عارف محل سؤال که مخلوط بود بر مدلول قفا حمل کرد که یعنی پس گردنی زدن است و در جواب گفت هم ممدود است و هم مقصور زیرا که نخست دست را میکشند آنگاه کوتاه میزنند و هم نوبتی یکی از معلمین صبیان ارجوزه عجاج بن رؤبه در نزد وی قرائت میکرد که گفته

بکیت والمحتزن البکی | والدهر بالانسان دواری
اطربا وانت قنسری | وانما یاتی الصبی الصبی

یعنی گریستم و مرد اندوهناک همی بگرید و دهر با انسان همی بگردد آیا شادمانی کنی و حال آنکه مردی پیر

دلهن

و کهن سال باشی و جز این نیست که کودک نزد بازی و لهو آید آن مرد معلم هر دو کلمه را بنا بر مشابهت کتبی صبی تو زن و صبی قرائت کرد و معنی مصراع بر این قرائت چنین شود که این است و جز این نیست که کودک نزد کودک آید ابن خشاب گفت اما هذا عندک فی المکتب و اما عندنا فلا کنایت از آنکه این قرائتی است لایق حال تو که خود کودکی باشی و در مکتب کودک نزد تو آید شیخ عز الدین ابو حامد عبد الحمید بن ابی الحدید بغدادی شارح نهج البلاغه در ذیل کلام عبد الله بن عباس که گفته فوالله ما اسفت علی کلام قط کاسفی علی ذلک الکلام الا یکون امیر المؤمنین ع بلغ منه حیث اراد یعنی بخدا سوگند که گذشته از کلام پیغمبر ص هیچ کلامی مثل این خطبه تاسف نخوردم که چرا امیر المؤمنین علی ع از آن تا بجائیکه می اندیشید نرسید و مطالعت عرضه آمد گوئی سخن حضرت بریده گوید استاد من شیخ ابو الخیر مصدق با شد شبیب واسطی در سال ششصد و سه برای من حکایت کرد و گفت من این خطبه را نزد شیخ ابو محمد عبد الله بن احمد معروف بابن خشاب قرائت مینمودم و او مردی مزاح و بذله گوی بود و چون باین فقره رسیدم گفت لو سمعت ابن عباس یقول هذا لقلت له وهل بقی فی نفس ابن عمک امر لم یبلغه فی هذه الخطبة لتتأسف ان لا یکون بلغ من کلامه ما اراد والله ما رجع عن الاولین ولا عن الاخرین ولا بقی فی نفسه احد لم یذکره الا رسول الله صلی الله علیه یعنی اگر من بگاه سرودن این سخن حاضر بودم با ابن عباس میگفتم آیا پسر عم ترا چیزی در دل ماند که نگفت تا تو بر ترک آن تاسف خوری که چرا تمام آنچه را میخواست بپایان نبرد سوگند با خدای که از سابقین و لاحقین بجز پیغمبر در این خطبه بر احدی ابقا ننموده و درباره هریک از تعریض و تصریح هرچه خواسته بزبان آورده پس استاد من مصدق گفت با ابن خشاب گفتم آیا مقصود تو آن است که این سخنان بحقیقت از امیر مؤمنان نیست و این خطبه مجعول و منحول است گفت لا والله من همچنان میدانم چه این خطبه را چنان از کلام آن حضرت میشناسم که ترا مصدق بن شبیب گفتم جمعی از مردم این عبارات را بشریف رضی نسبت کنند و گویند این کلام او است گفت انی للرضی ولغیر الرضی هذا النفس وهذا الاسلوب قد وقفنا علی رسائل الرضی وعرفنا طریقته وفنه فی الکلام المنثور وما یقع مع هذا الکلام فی خل ولا خمر یعنی کجا است رضی یا غیر رضی را اینگونه گوهر عالی و اسلوب بدیع ما مکاتیب و رسائل رضی را دیدیم و روش و سبک او را در سخن نثر شناخته ایم عبارت او با این کلام نه در سرکه تواند همراه شد و نه در مدام آنگاه گفت والله که من این خطبه را در بسی کتابها دیده ام که دویست سال قبل از آنکه رضی در وجود آید تصنیف شده اند و آنرا بخطوط جماعتی از اهل علم و ارباب ادب یافته ام که پیش از آنکه نقیب ابو احمد پدر رضی از مادر زاده شود بوده اند انتهی کتب قدما و سالفین مشحون است خاصه کتاب کشف الغمه که مؤلف آن علی بن عیسی رضوان الله علیه در هریک از تراجم ائمه اطهار صلوات الله وسلامه علیهم شطری عریض از ابن خشاب نقل نموده قاضی ابن خلکان مورخ در اخبار ابن خشاب گوید او را اشعاری است اندک از جمله این دو بیت در لغز شمع گفته

صفراء من غير سقام بها كيف وكانت امّها شافيه
عارية باطنها مكتسٍ اعجب بها عارية كاسيه

یعنی زرد رنگی که هیچ رنجی بر آن نیست چگونه رنجور باشد و حال آنکه مادرش انگبین شفای هر درد است و علاج هر رنج ظاهرش از هر لباس برهنه باشد ولی باطنش بجامهٔ فتیله پوشیده است ای عجب که چیزی هم برهنه باشد و هم پوشیده

ونیز این دو بیت در لغز کتاب از ابن خشّاب است

وذی اوجه لکنها غیر بائح بسرّ وذو الوجهین للسرّ مظهر
تناجیك بالاسرار اسرار وجهه فتسمعها بالعین مادمت تنظر

یعنی با اینکه هر مرد دوروی اسرار مردم نزد نامحرمان فاش دارد کتاب با چندین صفحه روی از رازهای درون هیچ بر زبان نیارد و پیوسته چهرهای روی خود راز با نجوی آشکار دارد و تو سخنانش همی بباصره چشم استماع کنی و تا گوش و دیده باز داری کلماتش اصغاء نمائی ابن خلکان گوید ابن خشّاب این معنی از شعر ابو الطیّب متنبّی که در ستایش رئیس ابن العمید کاتب گفته فرا گرفته گوید

فدعاك حسدك الرئیس وامسکوا ودعاك خالقك الرئیس الاکبر
خلفت صفاتك فی العیون کلامه کالخطّ یملاء مسمعی من ابصرا

خلاصه مراد آنکه ترا حاسدان رئیس خواندند وسخن کوتاه کردند ولی خدای آفریدگار بر لقبت بیفزود و ترا رئیس اکبر فرمود وصفت جلال تو از شدّت قوّت مجسّم شده از عالم مسموعات بنشانهٔ مبصرات رسیده است و چنانکه خطوط مکتوبات سامعه بینندگان پر کند نعوت صفات تو باصره مردمان پر نموده ابن خشّاب مستضیٔ بامر الله را که خلیفهٔ عهد بود گاهگاه بفرائد قصاید میستود از آنجمله این قصیده است که در اشعار آن ایشعاری بتهنیت جلوس استنباط میشود و چنان بنظر میرسد که در آغاز کار مستضیٔ آنرا بنظم کشیده و مستضیٔ را بملکات حمیده و صفات کریمه که از وی مشهور و در تواریخ آل عباس مسطور است مدح

قل للامام المستضاء بنوره والمستضیٔ بامر ربّ العالم
یا خیر من نفحت یداه لبائس بمواهب فاضت کفیض غمائم
ورد الوری سلسال وردك اذ دنوا ووقفت دون الورد وقفة حائم
ظمآن ارقب خفّة من زحمة والورد لا یزداد غیر تزاحم
هدم الخزائن جود کفّك وابتنی مجدا فیا عجبا لبان هادم
فرغتها من عسجد وملأتها بمحامد مأثورة ومکارم
انسی عطاؤك کلّ معط قبله جزلا والهی طیّئا عن حاتم
واعدت فینا سیرة عمریّة کفّت عن المظلوم کفّ الظالم

اضحت کالمهدیّ بعد خلافة المنصور منتصبا لردّ مظالم
فرددتها موفورة ونفضتها فی اهلها من غیر نقص خواتم
فرقت ما جمع الاولی فجمعت ما لم یجمعوا من حسن ذکر دائم
ان کانت الخلفاء عقد لآلئ فلانت واسطة لعقد الناظم
او مثلوا الفاظا بلیغا کنت معناه وما الالفاظ غیر تراجم
فتمدّ دولتك الشریفة ما سلك وتجاوبت فی الایك ورق حمائم
الله الطف بالرعیّة ان یری مرعیّة بسوی وهوب راحم
زهت الخلافة حین قام بحقّها لمّا اضیع وکان اشرف قائم
مولی یری الامساك خلّة عاجز والبذل والاعطاء خلّة حازم
زانت سواه وزانها فتهلّلت بعد القطوب بثغر سعد باسم
عادت لجنّات النعیم وطالما القیتها کسعیر نار جاحم
عنفت علی بدر النضار کانّما عادت علاه او انّت بجرائم
عذلوه فی الجدوی فکان جوابه
البخل للخلفاء غیر ملائم

یعنی با امام مستضیٔ که عالمیان از فروغ رویش همی استنارت کنند گوی که ای بهترین کسی که دست همّت بر خداوندان حاجت همی مانند ابر ریزش کند عالمی بر کنار سلسال نوال تو انبوه آمده و از زلال عطایت سیراب کردند و من بجانبی ایستاده و عطشانم و انتظار قلّت ازدحام همی برم ولی از انبوه تشنگان هیچ نکاهد بلکه همی بیفزاید دست سخای تو بنیان خزائن ویران کند و بنیاد معالی آباد نماید ای شگفت که دستی در یکحال هم ویران سازد و هم آباد خزائن اندوخته را از سیم و زر تهی کنی و با محامد و مکارم انباشته داری جود تو نام سلف از خاطرها فراموش ساخت و قبیلهٔ طی را از یاد کردن حاتم غافل داشت سیرت عمر بن خطاب در میان ما اعادت دادی و بدان سیرت عادله دست ستمکاران از مظلومان بربست خلافت تو پس از مستنجد چنان است که خلافت مهدی پس از منصور چه تمامت مظالم مانند مهدی بصاحبانش باز گردانیدی و اموال مسلمانان بی آنکه مهر هیچیک شکسته آید با ایشان پراکندی آنچه خلفاء سلف از متاع فانی فراهم کردند تو پریشان ساختی و آنچه ایشان از ثناء باقی پریشان داشتند تو فراهم آوردی اگر سلسلهٔ خلفاء فی المثل قلادهٔ لآلی باشند تو واسطهٔ آن قلادهٔ و اگر حقایق ایشان از عالم الفاظ تجلّی کند تو معنی آن الفاظی پس مادام که کبوتران بر شاخهای درختان آواز بر کشند روزگار دولتت کشیده باد خدای سبحانه مهربان تر از آن است که خلق خود را زیر پاسبان بخشنده مهربان بسپرد همانا خلافت پس از آنکه نابود گشته بود و این خلیفه بطرزی پسندیده

بجای آن قیام نمود برخود ببالید و او انچنان است که بخل را خوی مردم عاجز شمارد و جود را صفت خدا و بدان عزم شناسد خلافت پیرایه دیگران بود و او خود پیرایه خلافت آمد و از ایزدی روی خلاف از کرفتگی کشوده کشت و دندانش بتبسم نمودار کشت و با آنکه عهدی دیر باز بسان دوزخ جحیم بود اکنون مانند بهشت نعیم شد این خلیفه بدرهای زر چنان از هم بپاشد که کوئی بانتقام خلافت دشمن بوده اند و یا فرمان خلیفه را طغیان آورده اند مردم دون او را بوفور عطا و فرط سخا ملامت کردند در جواب آنقوم کفت که هر خلافت را از ذلت بخل عار است و دونان همت را بسرشت سلطنت چکار انتهی در کتب مغازی و سیر مسطور است که در سال پانصد و شصت و هفت هجری نور الدین محمود بن زنکی که از صناوید اتابکان موصل است و بلاد شامات نیز در حیطه تصرف داشت نامه بصلاح الدین یوسف بن ایوب کردی که پس از عم خود اسد الدین شیرکوه وزیر علویان مصر بود و از جانب عاضد لدین الله فاطمی بالاستقلال در مصر حکم میراند بنوشت که بنیان دولت عبیدیان سست شده وظیفه آنکه مقرر داری تا خطیبان نام ایشان از زبان بیندازند و بر منابر مصر بجای اسم عاضد لدین الله نام مستضیء بامر الله مذکور دارند صلاح الدین ایمنی صلاح حال خویش ندانست چه بیم آن داشت که اگر دولت علویان برافتد نور الدین بسلطنت مصر طمع بندد و لیکن چون از خلفاء بنی فاطمه نامی در میان باشد با آنکه مردم مصر هواخواه آن سلسله اند این اندیشه از وی منتفی کردد در جواب نور الدین نوشت مرا بدین امر جرأت اقدام نیست که از شیعه اسمعیلیه اندیشمندم و از موافقت اهل این مملکت بیمناک نور الدین عذر وی نپذیرفت و در انفاذ خطبه اصرار آورد تا صلاح الدین و نایب او قراقوش و سائر ارباب حل و عقد بر حذف اسم عاضد از صفحه مصر همداستان شدند و امیر عالم العجمی در جمعه اول از محرم آن سال که سال ثانی سلطنت مستضیء بود بنام او خطبه آغاز کرد و چون خبر بدار السلام رسید ارکان خلافت از این بشارت جشنی عظیم کرفتند و بغداد را چند شبانروز آذین بستند ابن خشاب در تهنیت این بشارت قصیده غرا سرود و در حضرت مستضیء بامر الله انشاد نمود این چند بیت از منتخبات آن قصیده است

يقولون مصر قد ابانت واقلعت — وقد سعدت من بعد شقوتها مصر
والت الى آل النبى وانست — طمانينة منهم وكان بها ذعر
وهل مصر الا ابق غاب برهة — وعاد الى مولاه آمره الامر
فاوسعه صفحا واولاه رحمة — وكان له منه التغمد والغفر
وماذاك الا انه لم يكن له — لديه ان استخفى ولا ان بدى عذر
وقد كان فرعون يدل بملكها — ويغروه كبرا ان جرى تحته نهر
وهل هو الا النيل ابدا احتشد — على قدر منه ويمحلها الجزر
فاوبقه طغيانه وعتوه — واورداه فى اليم التجبر والكفر

وقالوا لموسى اذ اتاه باية
هى الاية الكبرى الا انذا سحر

یعنی میکویند ملک مصر از آئین سرکشی بازکشته و از طریق طغیان باز ایستاده و پس از شقوت نیک بخت کردیده و بخاندان پیغمبر راجعت جسته و از وحشتی که داشت اطمینان یافته همانا مصر فی المثل بنده بود که زمانی از مولای خود بکریخت و دیگر بار از راه اطاعت بدرکاه مولای مطاع خویش بازکشت و مولای وی رحمت و عفو خود را شامل او ساخت و از جرم فرارش درکذشت و این بخشش و آمرزش از آن شد که او را در حضرت مولی قدری لایق نبود و بفرار و قرارش عنایتی مبذول نیفرمود چه مصر همان ملک است که فرعون بسلطنت آن مینازید و از آنکه نهری از نشیب کوشک وی روان بود میبالید و بلسان تجبر و تبختر أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهٰذِهِ الأَنْهَارُ تَجْرِي مِن تَحْتِي میکفت آیا مراد بآن نهر نه رود نیل است که بکاه مد ارزانی و فراوانی شود و بکاه جزر قحط و غلا کردد از اینکونه مملکتی که ترقی و تنزل تسعیر آن بوی منوط است فرعون را طغیانی پدید کشت و کفرانش عاقبت در کرداب هلاک انداخت و مردم این کشور حضرت کلیم را که با معجزتی عظمی و آیتی کبری که عصا بود بدعوت ایشان برخاست ساحر خواندند و آن حضرت را جادو استاد خواندند همانا ابن خشاب در صدد این قصیده تصنعی تازه بکار برده چه شعرا در فتوحات ملوک کشوری را که کشوده شده مدح نمایند و در وصف آن مبالغت جویند و او برخلاف عادت ملک مفتوح را قدح نموده و از وظیفه مدح خلیفه نیز بیرون نرفته و این از قدرت خاطر شاعر است که موضوع ستایش را بمذمت یاد تواند کرد و معانی قادحه در آن ابتکار تواند نمود چنانکه ابو القاسم محمد حریری دینار را بعد از توصیف تزییف کند و امیر المؤمنین علی سلام الله علیه که خداوند فصاحت و خلاق معانیست دنیا را تارة ذم و تارة مدح فرماید ابن خشاب

در مدح مستضیء کوید

اذا هطلت نعماه غيث وديمة — وان وضحت غراه فالجر والنحر
بكل امام عادل فخر عصره — وبالمستضیء البر يفتخر الدهر
نوى الخير من قبل الخلافة قلبه — فصدقه الاحسان والنائل الغمر
به نفخر الاملاك فى افق العلى — ويزهى به العباس والحجة الحبر
عليه من اللاهوت نور وهيبة — لها يذعن العاصى ويستعبد الحر
اذا شاء امرا فالقضاء مؤيد — لما شاء والاقبال يتبعه النصر
له فكر لماحة كل غائب — اذا دجت الافكار وانعجم السر
تبسمت الدنيا بذكر خليفة — تهنى به الايام والخلق والعصر

يخيل لى انى بمدحك صاعد
الى الافق الاعلى وتكتب لى اجر

ومن كانت الشعرا دون محله — فيا ليت شعرى كيف يذكره الشعر
وان حياة الناس والملك والهدى — امام الورى فى ان لك العمر

یعنی چون بخشش نماید گوئی باران و ابراست وچون آموزش کند گوئی دانشمند و دریاست بهر پیشوای دادگر که مانند سفینهٔ نیکو کار افتخار روزگار باشد وهر بنازد از آن پیش که بخلافت نشیند اندیشهٔ خیر در خاطر جای داد وبگاه خلافت انعام عام وهمت بی نهایتش تصدیق آن اندیشه نمود خلفاء بنی هاشم بوجود او افتخار میجویند وبنای اعلایش عباس و پسر او عبد الله حبر بوی میبالند براو از عالم لاهوت هیبتی است که هر طاغی برای آن طریق اذعان پوید وهر آزادی راه عبودیت گیرد چون اراده ملوکانه اش بانجام امری تعلق جوید بر طبق مشیتش قضاء تأیید کند ونصرت از دنبال اقبال آید و او را خاطری است دوراندیش که چون در کاری افکار از رفتار باز ماند رای رزین وی عاقبت هر امر دریابد و خاتمت هر عمل مشهود دارد چنین خلیفه که روزگار وخلق آن بوجودش همی تهنیت گویند دیبا یتیم لب گشاید من در حال ستایش چنان می اندیشم که گوئی بعالم بالاهمی صعود کنم وسزای ستایش همی اندوزم کسی که مقام رفیعش فوق ستاره شعراست نظم شعر ثنای او چگونه تواند رسید عمرت جاوید باد که بقاء خلق و خلافت و اسلام در بقاء تو است شیخ ابوالفرج بن جوزی در تاریخ منتظم گوید ابن خشاب در شعبان پانصد وشصت وهفت هجری رنجور شد ومرض وی بیست روز طول کشید ومن بعیادت او رفتم دیدم نفسش حبس شده چون مرا دید از حال خود شرح داد ودر روز جمعه دویم رمضان از آن سال درگذشت ورو ز شنبه در باب جامع سلطان براو نماز گزاردند ودر مقبره احمد بن حنبل قرب مزار بشر حافی بخاکش سپردند هم ابن جوزی در منتظم آورده که عبد الله جبائی که یکی از صلحاء و زهاد بود برای من حکایت کرد که پس از وفات ابن خشاب شبی او را در واقعه دیدم بر حالتی که چهره اش برافروخته وروشن بود گفتم خدای سبحانه با تو از چه روی معاملت فرمود گفت از روی فضل وکرم گفت ترا داخل بهشت کرد گفت آری حضرت آمرزیدگار از گناهم اغماض نمود و از خودم اعراض فرمود گفتم از تو اعراض کرد گفت آری واز جمعی کثیر نیز از علما که بعلم خود عمل ننموده بودند اعراض کردند عماد اصفهانی مؤلف کتاب خریدة القصر در ذیل ترجمت او پس از تاریخ وفات گوید من بوقت وفات ابن خشاب در شام بودم شبی او را در واقعه دیدم پرسیدم مَا فَعَلَ اللهُ بِكَ یعنی خداوند با تو چه کرد گفت خَيْرًا یعنی خوبی وخوشی گفتم يَرْحَمُ اللهُ الْأُدَبَا یعنی خدای تعالی بر ادباء رحم میکند گفت نعم گفتم وَإِنْ كَانُوا مُقَصِّرِينَ یعنی هرچه در طاعت مقصر باشند گفت يَجْرِي عِتَابٌ كَثِيرٌ ثُمَّ يَكُونُ النَّعِيمُ یعنی نخست خشم بسیار باید وعاقبت نیکو وخوش باشد مصنف روضات الجنات گوید ابن خشاب راکتب بسیار بود وتمامت آنها را در زمان حیات بر طلاب وعلما وقف نمود ومصنفات او بدین شرح هست

شرح جمل جرجانی وآنرا کتاب المرتجل فی شرح الجمل نام نهاده واز اواسط کتاب ابواب چند از شرح مهمل گذاشته شرح لمع ابن جنی بانجام نرسیده کتاب الرد علی ابن بابشاذ فی شرح الجمل

کتاب

کتاب الرد علی التبریزی فی تهذیب الاصلاح شرح مقدمه وزیر ابن هبیره در نحو گویند ابن هبیره او را بازاء این شرح هزار دینار صله داد الرد علی الحریری فی مقاماته شیخ عبد الله ابن بری مقدسی که از نحاة مائهٔ سادسهٔ هجری است بر آن کتاب ردی نوشته وحریری را در مقاماتش انتصار نموده ولی خود بر درة الغواص حریری ردی جداگانه نگاشته چنانکه در تفصیل تصانیفاو مذکور داریم

أَبُو مَعْشَر جَعْفَر بن مُحَمَّد بن عُمَر الْمُنَجِّم الْبَلْخِي

از مردمان بلخ واز بزرگان منجمین است ودر عصر خود پیشوا واستاد اصحاب نجوم بوده وهم در علم تاریخ واطلاع بر سیر ملوک فرس وحالات دیگر طوایف رتبت بلند داشته ودر نزد الموفق بالله عباسی که برادر المعتمد علی الله است محترم بود ودر عنفوان عمر وبدایت امر از علمای منقول واصحاب حدیث آمده ودر جانب غربی بغداد در حوالی دروازه خراسان منزل داشت وبا فیلسوف متبحر یعقوب بن اسحق بن صباح کندی که از افاضل حکمای فلاسفه وابناء ملوک عرب است پیوسته عداوت مینمود واو را تشنیع کردی که عمر گرانمایه را نبایست در تحصیل علوم فلسفه صرف نمود پس مردمان عامه را بر وی میشورانید تا آنکه کندی از تشنیعات پی در پی که از وی میرسید بستوه آمده شخصی را برانگیخت تا در نظر او علم حساب وهندسه را جلوه داد واو را بتحصیل آنها تحریض وترغیب نمود لاجرم ابو معشر بچند تحصیل آن دو علم پرداخته بتکمیل آنها راه نیافت تا در آن اوان که چهل وهفت سال از سن او گذشته بود در نزد علمای احکام نجوم بتحصیل کمر بست پس کندی با آن تدبیر صواب شر او را از خویش بگردانید باالجمله ابو معشر در علم نجوم واحکام یگانه دهر وسرآمد روزگار خود گردید وبا محمد بن سنان نسائی وسند بن علی ماموئی معاصر بوده گویند بشرب خمر مداومتی تمام داشت وچون قمر زاید النور وممتلی میشد او را مرض صرع عارض گشتی در خلافت المستعین بالله عباسی امری مطابق واقع استخراج کرده قبل از وقوع اخبار نمود خلیفه را این معنی ناپسند افتاد او را تازیانه چند ادب وآزار داد وی آنچه همواره میگفتی حکم صواب را که پاداش چنان است در حکم خطا چه مکافات خواهم دید وهم از اصابات غریبه واحکام بدیعه بسیار نقل کرده اند هر دانا میداند که آنچه حکایت کرده اند جز خبری نیست وهر خبر محتمل صدق وکذب تواند بود ومنجمله آورده اند که وی را نزد پادشاهی مکانت ومنزلتی بود وپیوسته از خبایا ومغیبات استخراج نموده عرضهٔ حضور مینمود وقتی یکنفر از مقصران از بیم جرم خویش وسیاست پادشاه در خانه پنهان شد وچون از اصابات واستخراجات ابو معشر آگاهی داشته احکام غریبه از او دیده بود

بدینگونه تدبیری بکار برد در طشتی خون بسیاری بریخت و هاونی از طلا بر روی طشت بنهاد و خود بر بالای آن
هاون جای گرفت پادشاه فرمان داد تا جاسوسان در جستجوی آن مقصر جد بلیغ و سعی وافی بکار بردند از وی نشانی
نیافتند ناامید شدند ناچار ابومعشر را خواسته مقصر را از وی طلب کرد پس ابومعشر برای تحصیل مطلوب نسبت
و قواعد استخراج بکار برد و چون در جواب نظر کرد زیاده متحیر شد و هر لحظه حیرت بر حیرت می افزود پادشاه گفت
ترا در استخراج هیچ حکم عاجز و مبهوت نیافته ام و یک بار گو تا چه باعث شده است که مبهوت مانده و جوابی نیکو نمی
گفت شگرف دریائی و شگفت کوهی در جواب خارج شده و من بیقین دانم که در روی زمین بدانگونه کوه و بدان
سان دریائی نباشد چه بنظر آید دریای خونی بکوه طلائی احاطت دارد و آن مقصر فراز آن کوه را مامن کرده
باز بفرمان پادشاه تکرار عمل کرد دوم بار نیز چنان یافت که اول بار دیده بود گفت جواب همان است که دیده ام
و امر همین است که شنیده اید چون پادشاه از هر راه ناامید شد فرمان داد منادیان در آن بلد ندا در دادند
که مقصر و هر آنکس که او را پناه داده در امان پادشاه باشند چون مقصر ندای امان بشنید آسوده خاطر
بحضور شتافت پادشاه او را از مامن و گریزگاه خویش باز پرسید او تدبیر خویش بعرض رسانید پادشاه را
از جلیت او شگفت آمده بر نظر صائب ابومعشر تحسین نمود و اینحکایت را باشخاص متعدد نسبت داده اند چنانکه
ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم و معادن در برج سوم از فلک السعاده بتفصیل آنرا نوشته است
و ما آن عبارات را بعینها نقل میکنیم روایت شده است که چون هلاکوخان دار الخلافه بغداد را مفتوح
ساخت ابن حاجب نحوی از خوف سلطان الحکما خواجه نصیر الدین طوسی که سابقه عداوتی ما بین آنها بود
مختفی شده از خوف اینکه مبادا خواجه بزایجه سؤال ملکی یا قرعه رمالی از موضع او خبردار شود طشتی را طلبیده
و در او خون ریخت و در میان خون هاونی از طلا نهاد خود بر روی هاون نشست و خواجه از قاعده استخراج
خبایا موضع او را استنباط کرد او را در کوهی از طلا دید که آن کوه در میان دریائی خون بود از غایت حیرت
بیکره تا آنکه او را بحیل دیگر بدست آورد و چون از موضع وی سؤال کرد تفصیل را بیان نمود مایه تحیر هلاکوخان
و سایرین شد و حال آنکه میانه زمان خواجه و ابن حاجب مدتی فاصله است و فتح بغداد در سنه ششصد و
پنجاه و شش هجری اتفاق افتاده چنانکه شاعر گفته   سال هجرت ششصد و پنجاه و شش   روز یکشنبه چهارم از صفر
شد خلیفه پیش هلاکو روان   دولت عباسیان آمد بسر   و وفات ابن حاجب ملقب بجمال الدین چنانکه در تاریخ
ابن خلکان مذکور است بیست و ششم شوال سال ششصد و چهل و شش در اسکندریه واقع شده و همین حکایت
سید نعمة الله جزایری در زهر الربیع کرده نسبت این قصه را بابی جعفر منجم میدهد که یکی از ملوک مجهول الاسم
شخصی از اکابر دولت خود را که مقصر شده بود خواست بدست آرد و آن مرد همین حیله را ورزید و ابوجعفر آن
حکم را کرد و بعد از آنکه سلطان از او درگذشت خود حیله را بیان نمود این نیز کذب محض است و از قبیل هذیان
و افسانه خواهد بود در تاریخ ابن خلکان اینحکایت را از ابومعشر بلخی روایت کرده و خواجه در شرح شصت کلم

از ثمره

از ثمره بطلمیوس گوید گفته اند که ابراهیم مهدی در وقتیکه از مامون پنهان شده بود در بغداد یکی از منجمان در بر
نزد او تردد کردی روزی مامون منجم را سؤال کرد از مکان ابراهیم ایشان در طالع وقت نظر بکردند آن منجم
گفته بود تا طشتی بزرگ را آب ریخته بودند و کرسی در میان آب نهاده و ابراهیم را در کرسی نشانده منجمان گفتند
او در کشتی است و بجانب هندوستان رفته است و هم آورده اند که انگشتری پادشاه در حرم سرا مفقود شد
از آن روی بنهایت خشمگین و اندوهناک گردیده ابومعشر را خواسته انگشتری از او طلب کرد و سوگند یاد نمود
که اگر یافت نشود چند کس از اهالی حرم را از بهر قهر بکشد پس ابومعشر ارتفاعی بگرفت و در طالع وقت نظر انداخت
بعد از تامل عرضه داشت که انگشتری سایه خدا را خدا فرا گرفته عاکفان حضور را از آن سخن تعجب دست داد
بعضی از مردمان نادان بر آن جواب بخندیدند چون تفحص بنهایت رسید انگشتری در میان مصحف بالای
لفظ جلاله یافتند در بعضی کتب قصه نقل شده است اگرچه خردمندان اینگونه قصص و حکایات را
در سلک فسانه و هذیان منخرط میدانند ولی محض اشتغال خاطر در رشته تحریر بر آوردیم ابومعشر حکایت کند در هندوستان
پادشاه دانشمندی بود که از دقایق و اسرار نجومیه اطلاع کامل داشت و بقوت ریاضت ستاره مریخ را
در قبضه تسخیر آورده بود اتفاقا از سلاطین همسایان وی پادشاهی با او بخصومت برخاست و بسپاه بسیار مملکت او
را در خاطر می بگذشت تا لشکر دشمن نزدیک شد پادشاه با مریخ که در قبضه تسخیر داشت شکایت برده هلاک دشمنان را
از وی درخواست کرد پس شبی با خاصان خویش در بزم عشرت نشسته که ناگاه ظرفی از مس بشکل مثلث از هوا
در آن بزم فرود آمد چون در آن ظرف نظر انداختند سری دیدند که هم در آن ساعت از بدن جدا شده بود
و خون تازه میریخت حاضران را از مشاهده آن حال هراسی بخاطر رسیده از مجلس فرار کردند پادشاه با کمال
وقار در تکیه گاه خویش نشسته بر اضطراب و هراس آن گروه میخندید چون لختی بگذشت فراریان جمع شدند
پادشاه گفت همانا دشمن ما را مریخ بکشت و اینک سر اوست که زینت بزم عیش شده و این اقبال و فیروزی
از نتایج آن روزی است که من تن بریاضت داده و مرا بجنون و بیخردی نسبت میدادید اکنون که بر فواید
آن زحمات آگاه شدید همه دانید که سخنان شما زیاده بیجا و ناملایم بود محض عفو و اغماض که شعار سلاطین است
از سخنان ناهنجار درگذشتیم پس حاضران زمین ادب بشکرانه عفو و اغماض بوسه دادند آنگاه ایشان را
گفت هیچ دانید که این ظرف از چه روی شکل مثلث پذیرفته گفتند پادشاه بهتر داند گفت هنگامیکه
بمبادی ریاضت کمر بستم ستاره مریخ را که منظور بود در تثلیث شمس بود بدینجهت این ظرف مثلث گردیده پادشاه
مقتول را پسری بود از سر قتل پدر مستحضر شد بقصد مکافات برخاسته در تسخیر مریخ بنشست و با چهار نفر
از برهمن برای دعوت و ریاضت مندل کشیده درون مندل بآداب مقرره مشغول شدند چون یکماه بگذشت
صاعقه از آسمان فرود آمده همه را یکبار بسوخت در تفسیر کبیر در ذیل آیه و لا تذرن آلهتکم الخ از ابومعشر
حکایت شده که بدعت بت پرستی از گروهی ناشی و پدید آمد که خدا را جسم و صاحب مکان دانند چه ان گروه

عقیدت آن است که خداوند نوری است بزرگترین نورها و در فراز عرش جای دارد و ملائکه در اطراف عرش حلقه زده‌اند
نورهائی باشند کمتر از آن نور اعظم پس کواکب بند بر حسب این عقیدت بتی بزرگ بر طبق نور اعظم و بتهای کوچک بر طبق نورهای
کوچک ساخته پرستش کردند بدان نیت که ما خود خداوند و ملائکه را عبادت میکنیم بالجمله ابو معشر زیاده از یکصد سال
عمر کرد و در سال دویست و هفتاد و دو هجری در شهر واسط از دنیا برفت و در فنون علم خاصه علم نجوم تصنیفات
نافعه و تالیفات شریفه بدین تفصیل یادگار بگذاشت کتاب الطبایع کتاب الالوف کتاب المدخل الکبیر
کتاب القرانات کتاب الدول والملل کتاب الملاحم کتاب الاقالیم کتاب الهیلاج والکدخدا کتاب
المقالات کتاب النکت کتاب زیج کبیر که جامع اکثر علوم فلکیه است لیکن در آن کتاب متعرض براهین
و استدلال نشده است کتاب زیج صغیر معروف بزیج قرانات کتاب مدخل صغیر کتاب زیج هزارات
که شصت و چند باب است کتاب موالید کبیر کتاب موالید صغیر که تمام نکرده است کتاب هیئات فلک
کتاب الاختیارات علی منازل القمر کتاب طبایع الکبیر کتاب السهمین واعمار الدول کتاب قران النحسین
فی برج السرطان کتاب الصور والحکم علیها کتاب المزاجات کتاب اضواء کتاب المسائل کتاب اثبات
علم النجوم کتاب الکامل والشامل که تمام نکرده کتاب المهر در آن کتاب جمیع اقوالیکه در باب موالید گفته‌اند
جمع کرده است کتاب الاصول کتاب تغییر المنامات من النجوم کتاب القواطع علی العلامات کتاب
زیج القرانات والاحترافات کتاب الاوقات علی اثناعشریة الکواکب کتاب سهام المأکولات والملبوسات
کتاب طبایع البلدان کتاب الامطار والریاح بعضی گفته‌اند که سند بن علی منجم مأمونی کتاب مدخل که
از مصنفات شریفه وی بوده بابی معشر بخشیده است وی آن کتاب را انتحال نموده و بخود منسوب داشت
زیراکه وی در کبر سن تعلم نجوم نمود و رتبه تصنیف چنان کتابی نداشت و همچنین کتاب هشت مقاله که در موالید است
و کتاب دیگر که در قرانات است از تصنیفات سند بن علی منجم بوده اند فائده چون در احوال ابو معشر
گفته شد که چون قمر زاید النور و ممتلی شدی بر او حالت صرع روی دادی ناچار از آثار طبیعیه قمر مجملی مینگاریم
باید دانست این گونه اثرها از آثار طبیعیه قمر است و ربطی باحکام نجوم ندارد و مثل اینکه مؤامره خسوف و
کسوف و رؤیت اهله از قوانین حساب است و خارج از قواعد احکام بدانکه قمر را که کوکب مخصوص ارض است
آثار طبیعیه بسیار است چنانچه علامه شیرازی در شرح قانون دوازده اثر طبیعی برای قمر ذکر کرده و اعتضاد السلطنه
وزیر علوم در فلک السعاده هشت اثر دیگر نیز از کتب معتبره بر آنها اضافت آورده گوید آثار طبیعیه قمر که در نیمه اول ماه
پدید آید نخست اثری در دریاها پدید کند که جزر و مد دریا بدانجهة حاصل گردد دوم زیاد شدن مخ
حیوانات و مغز قلبهای ایشان و پر شدن بیضه مرغان و زیاد شدن شیر در پستانها است سیم زیادتی
اخلاط بدن است بدان مثابه که بظاهر جلد آیند و رطوبت بخشند چنانچه نعومت و نرمی بدن بیشتر میشود
چهارم سرعت نضج و بدست آمدن میوه جات است پنجم جریان خون حیض است که در بیشتر اوقات

در نیمهٔ اول ماه پدید آید ششم زیادتی موی حیوانات است در طول و عرض و نعومت هفتم آنکه در مهتاب بخوابند
رطوباتی در ایشان بهم برسد چنانکه آن رطوبات باعث استرخاء بدن و فتور حرکات شود هشتم اگر گوشت
حیوانات را در ماهتاب بیاویزند یا بر زمین بگذارند در طعم و بو تغییر پذیرد نهم آمدن ماهیان دریا و رودخانها
از قعر آب بظاهر آب و بیمن زیادی است که در آن وقت بهم رسانند دهم چون غرس اشجار کنند و قمر زاید النور
باشد درختان قوی شوند و زودتر مثمر و بارور گردند یازدهم معادن و چشمها در نصف اول ماه زیاده شوند
دوازدهم حشرات الارض از سوراخها در نصف اول ماه بیشتر در آیند سیزدهم ثمرات بقلیه مانند میوه‌جات
در نیمه اول ماه زودتر بدست آیند چهاردهم دهاقین سیما اهالی اصفهان آزموده اند که چون قمر زاید النور
باشد خربزه بیشتر بطرقد پانزدهم صرع مصروعین است که در امتلا و زیادتی قمر بیشتر عارض شود چنانچه
گفتیم ابو معشر را هنگام امتلاء قمر در هر ماه دست دادی شانزدهم امراض عامه مانند طاعون و وبا در زیادتی
نور قمر اشتداد یابند هفدهم ظهور مرضی است که اهل اروپا ضبط کرده اند و آنرا بزبان لاتین سننی نذوین
خوانند و آن شبیه صرع است گویند از خوابیدن در ماهتاب پیدا شود هیجدهم دهاقین تجربه کرده اند
در وقتی که قمر زاید النور است اگر حصاد کنند جانوری خرد و کوچک میان خوشه پدید آید و آفت
بزرع رساند نوزدهم اگر درختی را در زیادتی قمر برند آفت بریشه او میرسد و در اغلب اوقات دوباره
از آن ریشه درخت نروید بیستم در ازدیاد نور قمر شراب در خمها و ظرفها منقلب شود و کدورت پذیرد
چه درد آن بسیار شود این است خواص آثار طبیعیه قمر که در کتب معتبره ضبط شده است اما متلاشی
شدن کتان و قصب از تابش نور قمر زیاده مشهور است بطوریکه شعرا در اشعار خود ضرب المثل نموده اند

جمال الدین عبد الرزاق اصفهانی گوید

کس نه بر آفتاب نور چراغ آورد   کس نه بر ماهتاب خلعت کتان برد

و استاد الحکماء در آثار الباقیه گوید عجیب ترین آثار قمر شرحی است که ارسطاطالیس معلم اول در حجر القمر
بیان فرموده گوید بر حجر القمر نقطهٔ زرد فامی است چون نور قمر روی بزیادتی گذارد آن نقطه منبسط میشود
بطوریکه قمر چون بحالت بدریت رسد آن نقطه تمام آن سنگ را فرا میگیرد و اطباء در طی احجار نوشته اند
حجر القمر که آنرا بزاق القمر و بهندی چندرکانت گویند سنگی است سفید مایل بغبرت سبک و شفاف
که جذب نقره میکند و در حین زیادتی نور قمر غبرت آن مبدل بسفیدی میگردد و در مغرب و بلاد عرب
یافت میشود گویند شبنمی است که بر سنگها بهم رسیده متحجر میشود

ابو العلاء احمد بن عبد الله بن سلیمان التنوخی المعری الادیب الشاعر

نه خود منفرداً بحلیه فضل آراسته بود بلکه اجداد و پدر و اعمام و برادرش از سابقین و لاحقین در سمط
علماء منظم و قضاوت معره همواره در قبضه اختیار ایشان مسلم بود در روز جمعه بیست و هفتم ربیع الاول

سنه سیصد و شصت و سه هجری هنگام غروب آفتاب بعرصهٔ ولادت قدم نهاد و در سال سیم یا چهارم بمرض آبله
مبتلا شده در سواد دیدهٔ بینایش بیاض عارض گشت و هم چشم چپش از شور بدری نابینا شد خود گوید که از اجناس
الوان جز سرخی نشناسم چه در سن صبی که از آن مرض علیل بستر بودم جامه که در تن داشتم بصبغ عصفر رنگین بود
باقتضای دم که مادهٔ مرض بود همواره بدان جامه نظر میدوختم آن رنگ در خاطرم جای گرفته چنانکه توانم تصور نمود
و چون ده و اند سال از عمر وی بگذشت و در قریحت خاطر و سلامت ذوق رتبت کمال یافته بقصیده در الفاظ
کمرتبت شاعری فحل و سخنوری ماهر شد علوم عربیه و ادبیه را در معره نزد پدر تحصیل نمود و از آنجا بجانب حلب
رخت بربست در محضر محمد بن عبد الله بن سعد آنچه تحصیل کرده بود برتبهٔ کمال برسانید آنگاه صوب دار السلام را
تصمیم عزم نمود وارد بغداد شد در آنجا بافاده و استفاده بگذرانید گویند مدرس ابو الحسین علی بن عیسی
ربعی نحوی را اختیار کرده بدان مدرس درآمد و چون نظر ابو الحسین بروی افتاد بانگ برآورد که نابینا
جانب بالا گراید وی را آن سخن بد آمد و برنجید و از آن محضر خارج شده سپس در آنجا قدم ننهاد و بمدرس
عبد الله بن حسین بصری حاضر شده علم احادیث از او فرا گرفت و ابو القاسم علی بن المحسن التنوخی
و خطیب ابو زکریای تبریزی و محمد بن احمد بن فورجه البروجردی و خلقی دیگر آن علم را از او بیاموختند
بالجمله پس از زمانی در علوم عربیت و مراتب ادبیت و انواع معقول و اصناف منقول مجموعه گردید و در اداء
شعر دو فایق بدیع بر اقران و اتراب فایق آمد و چون صیت کمالات و فضایل علم الهدی سید مرتضی
بمسامع وی رسیده بود روزی بمحفل شریف که مستید المجالس بود قدم نهاد و چون نابینا بود کسی را لگد کوب کرد
او را از آن صدمت زحمتی رسیده برآشفت و گفت این سگ کیست ابو العلاء گفت این نام را آن کس
شایسته باشد که سگ را هفتاد اسم نداند چون شریف این کلام بشنید او را بخواند و نزد خود بنشانید ابواب عطوفت
بر وی گشوده طریق امتحان مسلوک داشت از فضایل آن اعجوبهٔ عصر در تعجب شد سپس همواره در مجلس شریف
حاضر شده در نزد او مکانتی عظیم یافت چنانکه در عداد شعرای مجلس شریف معدود است گویند
ابو العلاء دیوان متنبی را شرحی بسیار جامع و نافع آورد و آنرا معجز احمد نامید و دعوی کردی
که گویا متنبی از دیدهٔ دوربین مرا دیده و در این شعر مرا منظور داشته که گوید

أَنَا الَّذِي نَظَرَ الْأَعْمَى إِلَى أَدَبِي | وَأَسْمَعَتْ كَلِمَاتِي مَنْ بِهِ صَمَمُ

حاصل آنکه من آنم که جلوهٔ فضل و دانشم کوران را بینا کند و صیت علم و ادبم کران را شنوا نماید از آن روی
در علو شأن متنبی غلوی تمام داشت اتفاقا روزی در مجلس شریف از متنبی شاعر ذکری رفت شریف
در معایب و نقایص او زیاده سخن براند ابو العلاء را ناخوش آمده تعصب و حمایت برخواسته گفت ای سید
و مولای من هرگاه متنبی را هیچ شعر نبودی جز قصیده که مطلعش این بیت است لَكِ يَا مَنَازِلُ فِي الْقُلُوبِ مَنَازِلُ
هر آینه در فضل و شرافت او کفایت کردی شریف از آن حمایت و جسارت در غضب شد غلامان را امر نمود

عصفر [illegible]

تا او را زده پایش گرفته کشان کشانش از مجلس بیرون بردند حاضران آن همه خشم را سبب پرسیدند فرمود متنبی را اشعار فریده و غرا و قصاید
نغز بسیار است غرض ابو العلاء از انتخاب این قصیده تعریض بوده چه در آن قصیدهٔ فریده این شعر مندرج است
و خود آنرا مقصود داشته

وَإِذَا أَتَتْكَ مَذَمَّتِي مِنْ نَاقِصٍ | فَهِيَ الشَّهَادَةُ لِي بِأَنِّي كَامِلُ

حاصل معنی آنکه هر ناقص از معایب و مثالب من سخن براند آن نقیصه جوئی بر کمال من خود شاهد عادل و گواه صادق است پس
حاضران از آن ذکاوت و فطانت زیاده در تعجب شدند و نیز آورده اند که روزی با شریف در حد و شرعیه سارق
معارضت کرده این شعر انشاد نمود

يَدٌ بِخَمْسِ مِئِينٍ عَسْجَدٍ وُدِيَتْ | مَا بَالُهَا قُطِعَتْ فِي رُبْعِ دِينَارِ
تَنَاقُضٌ مَا لَنَا إِلَّا السُّكُوتُ لَهُ | وَأَنْ نَعُوذَ بِمَوْلَانَا مِنَ النَّارِ

یعنی دستی را که خدای تعالی دیه او را پانصد دینار مقرر فرموده از مروت دور است که چون ربع دینار میبرد حاکم
آن را میبرد یک شیئی را گاهی پانصد دینار بها خواهند و گاهی ربع دینار قیمت نهند این حکم متناقض
از فتوای خرد دور است

عِزُّ الْأَمَانَةِ أَغْلَاهَا وَأَرْخَصَهَا | ذُلُّ الْخِيَانَةِ فَافْهَمْ حِكْمَةَ الْبَارِي

یعنی چون دست انسانی عزت امانت منظور دارد بهای آن گران بود و چون بذلت خیانت در افتد قیمتش نازل و پست گردد
و هم مردی از اهل مجلس شریف این بیت در جواب انشاد کرد

هُنَاكَ مَظْلُومَةٌ غَالَتْ بِقِيمَتِهَا | وَهَهُنَا ظَلَمَتْ هَانَتْ عَلَى الْبَارِي

حاصل آنکه چون دست را ناحق ببرند مظلوم بود و حق عز اسمه رعایت مظلوم از دست ننهد از این روی گران بها باشد
و چون بمال مردم دراز شود ظالم بود و حق جل شانه ظالم را پست فرموده بدانجهت قیمتش ربع دینار شود و برخی
آن معنی را به نثر ادا کرده و گفته اند نثر

الْيَدُ لَمَّا كَانَتْ أَمِينَةً كَانَتْ ثَمِينَةً فَلَمَّا خَانَتْ هَانَتْ

یعنی چون دست را امانت باشد عزیز و گران بها بود و چون خیانت نمود ذلیل و کم قیمه شود و در نظرها رتبه او پست و خوار
گردد و نیز او را با شریف مرتضی در مراتب توحید و قدم عالم مکالمات و معارضاتی است که از مخافت اطناب
از آن درگذشتیم و اطلاع را بمطالعت کتاب احتجاج طبرسی و غیره حوالت کردیم بالجمله مدت یک سال و هفت ماه
در دار السلام بغداد اقامت نمود و از آنجا بمعره که موطن مألوفش بود عزیمت کرد در عرض راه فضلا شریف را
جویا شدند این دو بیت انشاد نمود

يَا سَائِلِي عَنْهُ لَمَّا جِئْتَ تَسْأَلُهُ | أَلَا هُوَ الرَّجُلُ الْعَارِي مِنَ الْعَارِ
لَوْ جِئْتَهُ لَرَأَيْتَ النَّاسَ فِي رَجُلٍ | وَالدَّهْرَ فِي سَاعَةٍ وَالْأَرْضَ فِي دَارِ

اذا طعمت فی السن فاللحم طیب | واکله عند الجمیع معقل
وخرفانها للاکل فیه کزازة | فما الحصیف الرای فیهن ماکل
وما یجتنی معناه الا مبرز | علیم باسرار العلوم محصل

حاصل معنی آنکه کدام جسم نامی صاحب روحیست که شیرش دوشیدن کار حرام است در هر حال چه هنگامیکه نو و بحلیه حیات آراسته یا آنکه از زیور زندگانی عاطل باشد آنرا مباح شمارند ولی چون از خوردسالی بسال خوردی گراید گوشت او نیکو و پاکیزه شود و هر کس تناول کند از هوش و دانش بی نصیب گردد و چون در ابتداء نشو و نما آنرا در کام گذارند دهانرا درهم کشد اینک فاش گویم در بوستان فضل از نهال این معما آنکس تواند میوه مقصود چیند که خود مانند گلستانی بالوان فضایل و از هار کمالات مزین و آراسته باشد

جوابان عن هذا السؤال کلاهما | صواب و بعض القائلین مضلل
فمن ظنه کرما فلیس بکاذب | و من ظنه نخلا فلیس یجهل
لحومهما الاعناب و الرطب الذی | هو الحل و الدر الرحیق المسلسل
ولکن ثمار النخل وهی غضیضة | تمر و غض الکرم یجنی و یوکل
یکلفنی القاضی الجلیل مسائلا | هی النجم قدرا بل اعز و اطول
ولو لم اجب عنها لکنت بجهلها | جدیرا ولکن من یودک مقبل

حاصل معنی آنکه این لغز و معما را دو جواب صواب است هر آنکس منظور را بوته انگور پنداشته حدسش صائب و در ظن خود صادق است و هر کس نخل انگاشته او نیز بشاهراه علم نزدیک و از طریق جهل دور است چه گوشت رز و نخل که مباح باشند انگور و رطب است و شیرانها که حرام و ممنوع است شراب سیال خوشگوار است لیکن شیرا با این مضامین مناسبت بیشتر است چه غوره را کرازت نباشد و چون در دهان گذارند باعث انقباض شود قاضی جلیل الدین مرا مسائلی در آموخته که در علو منزلت مانند ستارگانند بلکه بر ستارگان هم برتری و تفوق دارند و هر گاه نتوانم از آن معما پرده بردارم مرا ننگ نباشد ولی دوستی اکسیری است که هر نادانرا چو هر علم دهد و هر بیخرد را خردمند کند مردمانرا در باب اعتقاد او اقاویل و عقاید بسیست بعضی آورده اند که الحاد و زندقه داشته برخی نوشته اند اصول مذهبش با شک و ریب آمیخته بود قومی گویند در اوایل حال سوء طریقت داشته و در اواخر عمر بشرف توبه و انابه فائز گردیده گروهی گویند که در تمام عمر بشرع شریف و دین حنیف آراسته و از فساد عقیدت پیراسته بود و جمیع کلمات و اشعاری که بر فساد مشرب و انحراف مذهب او دلالت کند از نتایج طبع او نیست دیگران محض حسد بهم بافته و انشاء آنها را بوی نسبت داده اند و هر یک را به اثبات مدعای خود شواهد و دلائلی است کسانیکه ملحدش دانسته اند مانند ذهبی و تفتازانی گویند اشعاریکه بالاتفاق از نتایج افکار اوست بر صدق مدعای ما دلیلی ساطع و برهانی قاطع است چنانکه گوید

اذا ما ذکرنا آدما و فعاله | و تزویجه بنتیه لابنیه فی الخنا

یعنی ای کسیکه مرا از حالت شریف پرسیده همان تا شرح دهم وی مردی است که از کسوت ننگ و عار برهنه است هر گاه او را ملاقات کنی عالمی را در یک شخص و دهری را در یکساعت و اقطار زمین را در یک خانه دریافته و چون در معره رحل اقامت انداخت عزلت و انزوا پیشه کرد اوقات شبانه روز بتالیف و تصنیف میگذرانید و طلاب علوم محض اکتساب معالی شد رحال کرده بحضرش فوج فوج می آمدند ابو الحسن شاعر مصیصی گوید در شهر معره مرا با نابینائی درک صحبت اتفاق افتاد بحری دیدم ذخار با طبعی سحار در تمام فنون چندان احاطت داشت که اساتید فن افاداتش غنیمت می شمردند و از افاضاتش بهرها میبردند در بازی نرد رندی بود یگانه و در علم شطرنج حریفی فرزانه و همواره از علت کوری مسرت آغاز مینمود و پیوسته آن علت را نعمت شمرده بشکرانه دهان باز داشت گفت مرا از نابینائی همان سپاس گذاریست که بینایان از بینائی و در آن شهر لوای اشتهار برافراخت بدانسان که از صیت فضایل خویش اطراف عالم و اقطار ارض را مملو نمود بزرگان ملت و اعیان دولت ارتباطش را خواستار و مفاوضاتش را مشتاق بودند و همواره از علماء و وزراء دار الخلافه او را رسائل و ذرایع در رسیدی و چون همواره در خانه خود منزوی و دیده اش از ابصار ممنوع بود از انزوای خود را رهین المحبسین نام نهاد چه خود پیوسته اسیر منزل و گرفتار عمی بود زمانیکه در معره اقامت داشت از سرعت انتقال و قدرت ضبط وی نوادر حکایاتی آورده اند چنانکه خطیب ابو زکریای تبریزی که از تلامذه اوست گوید روزی در مسجد معره در مجلس افاداتش حاضر بودم و مدت دو سال بود که از یاران دیار خود دیاری ندیده پیوسته ورود قاصد و نیل مقصود را منتظر بودم ناگاه مردیکه با من همسامان و همسایه بود در رسید زیاده مسرور شدم از مسرت و ابتهاجم پرسید گفتم مرا با این جوان در بلد و سامان مشارکت است و در منازل و بیوت مجاورت گفت بان برخیز تا از یار و دیار خود نشانی یابی و از کار روزگار خویش بوی باز گوئی گفتم مرا افادات سعادت قرین زیاده از آن حظ دهد که دیدن یکنفر از اهل سامان خود لاجرم تا افاضات بانجام نرسد با وی سخن آغاز نکنم ابو العلاء گفت در این مکان بانتظار نشسته بر نخیزم تا باز گردی و هر مسئله که ناتمام مانده باز گویم نزد آن جوان رفتم سؤالها کردم جوابها شنیدم و بازگشتم از من پرسید که این سخنان از چه زبان بود گفتم این خود لغت ترکان است گفت اگر چه معانیرا نیافتم ولی الفاظ را ضبط کردم وی کلماتش را بلهجتی نیکو ادا کرد از آن قدرت ضبط و سرعت حافظه مرا زیاده حیرت دست داد و نیز آورده اند که وقتی نزد وی شرح دادند که شتر سینه بر زمین نهد و بر آن بار نهند وی اهانت از جای برخیزد گفت چنان دانم گردن درازی دارد تا بامداد و قوت آن قادر بر حرکت باشد گویند او را سریری بود روزی در حال غیاب او در زیر هر یک از قوائم آن درهمی نهادند چون بر آن سریر نشست بفکرت فرو رفته گفت ندانم سطح زمین بلند شده یا سقف آسمان پست گردیده و هم آورده اند که ابو الطیب طاهر بن عبد الله طبری در باب رطب باعنب این معما را پرداخته نزد ابو العلاء فرستاد

وما ذات در لا یحل لحالب | تناوله و اللحم منها محلل
لمن شاء فی الحالین حیا و میتا | و من رام شرب الدر فهو مضلل

عَلِمْنَا بِأَنَّ النَّاسَ مِنْ نَسْلِ فَاجِرٍ وَأَنَّ جَمِيعَ الْخَلْقِ مِنْ عُنْصُرِ الزِّنَا

یعنی هرگاه از آدم ابو البشر یاد کنیم که دو دختر خود را در قید ازدواج پسران خویش بیاورد ما را معلوم و محقق شود که تمام مردم حرامزادگان و از نژاد فاجری باشند و اصل ایشان از زنا بوجود آمده قاضی ابو محمد یمنی آن دو شعر

ناصواب را بدین دو بیت نغز جواب آورده

لَعَمْرُكَ أَمَّا فِيكَ فَالْقَوْلُ صَادِقٌ وَيَكْذِبُ فِي الْبَاقِينَ مَنْ شَطَّ أَوْ دَنَا

كَذَلِكَ إِقْرَارُ الْفَتَى لَازِمٌ لَهُ وَفِي غَيْرِهِ لَغْوٌ كَذَا جَاءَ شَرْعُنَا

یعنی سوگند بجان خودت آنچه گوئی در حق خودت عین صواب و در بارهٔ دیگران خطا و دروغست چه در شرع نبوی

اقرار شخص در حق خود مقبول و در بارهٔ دیگران مردودست و هم ابو العلا گوید

هَفَتِ الْحَنِيفَةُ وَالنَّصَارَى مَا اهْتَدَتْ وَمَجُوسُ حَارَتْ وَالْيَهُودُ مُضَلَّلَهْ

اثْنَانِ أَهْلُ الْأَرْضِ ذُو عَقْلٍ بِلَا دِينٍ وَآخَرُ دَيِّنٌ لَا عَقْلَ لَهْ

یعنی پیروان شرع انور و تابعان دین حنیف اقدام ایشان از طریق صواب لغزیده و براه خطا منعطف شده اند و طایفهٔ نصاری صراط مستقیم هدایت از دست داده در وادی ضلالت و غوایت قدم نهاده اند و گروه مجوس در غرقاب فکرت و ورطهٔ حیرت فرو مانده ساحل نجاتی نشناسند و فرقهٔ یهود از طریق قویم و منهاج مستقیم منحرف و در تیهٔ گمراهی سرگشته و حیران مانده اند هر کس که بر ساحت غبراء خیمهٔ اقامت افراشت با نظر تدقیق از این دو گروه بیرون نباشند شطری آنانند که بحلیهٔ دین متحلی و از زیور عقل عاطل مانده اند و نیمی آن کسانند که بزیور دین آراسته و از حلیهٔ عقل

تهی دست باشند و ذو الفضایل حسکی از این اشعار او را جواب گفته گوید

الدِّينُ آخِذُهُ وَتَارِكُهُ لَمْ يَخْفَ رُشْدُهُمَا وَغَيُّهُمَا

رَجُلَانِ أَهْلُ الْأَرْضِ قُلْتَ فَقُلْ يَا شَيْخَ سُوءٍ أَنْتَ أَيُّهُمَا

یعنی هر کس بحبل المتین دین معتصم شود و یا عروة الوثقی شریعت از دست بهد طریق نجات و راه هلاک ایشان بر کسی پوشیده نخواهد بود ای شیخ گمراه بد اندیش تو خود با حصر عقلی مردمان از دو صنف بیرون نباشی

بان بگو تا بدانم تو خود در کدام سلک خواهی بود و هم این چند شعر از اشعار اوست

وَمَا حَجِّي إِلَى أَحْجَارِ بَيْتٍ كُؤُوسُ الْخَمْرِ تُشْرَبُ فِي ذُرَاهَا

إِذَا رَجَعَ الْحَكِيمُ إِلَى حِجَاهُ تَهَاوَنَ بِالشَّرَائِعِ وَازْدَرَاهَا

یعنی چگونه مناسک حج را اقامت آرم و بجانب سنگهای خانه روی آورم با آنکه در بام آن خانه بزم عشرت فراهم آورند و علی رؤوس الاشهاد جامهای شراب نوشند در وقتی که حکیم دانشمند عقل خود را حاکم کند و داوری خواهد و بنیان شرایع را سست بیند و همه را از دست بهد هم او گفته

قُلْتُمْ لَنَا صَانِعٌ قَدِيمٌ قُلْنَا صَدَقْتُمْ كَذَا نَقُولُ

ثُمَّ زَعَمْتُمْ بِلَا زَمَانٍ وَلَا مَكَانٍ أَلَا فَقُولُوا

هَذَا كَلَامٌ لَهُ خَبِيءٌ مَعْنَاهُ لَيْسَتْ لَنَا عُقُولُ

یعنی گوئید که ما را صانعی قدیم باشد گوئیم که این سخن عین صواب است و ما را نیز در این عقیدت مشارکت است سپس پنداشته که از زمان و مکان منزه و مبراست خوشتر آنکه بگوئید این سخن در پرده خفا چنان محجوبست که عقل ما را کشف آن حجاب دست رس نباشد مؤید این قول آنکه یاقوت گوید که در مذهب اسلام قدمی استوار نداشت و شرایش با اعتقادات براهمه آلوده بود گوشت حیوانات تناول نمیکرد بر جسر و بیت الاصل معتقد بود مدت چهل و پنج سال زندگانی نمود حیوانی ذبح نمود چنانکه این معنی از اشعار علی بن همام که در مرثیتش گفته و در محل خود ذکر میشود مکشوف گردد کسی بدو گفت چون است گوشت حیوانات نخوری گفت مرا بر احوال ایشان رقت آید که هیچ چگونی در سباع زیرا که غذای ایشان جز لحوم حیوانات نباشد اگر گوئی ایشانرا خالقی است و بر حسب اشاره و اجازهٔ خالق بعضی مأکول بعضی شوند همانا تو خود بدانها از خالق و صانع مهربان تر نباشی و اگر طبایع را مؤثر دانی و گوئی آن طعمه جوئی بر حسب اقتضای طبیعت است پس طبیعتی که بر حسب عقیدهٔ تو مؤثر مصنوعات است و در صناعات آنها اینهمه حکمت بکار برده البته در این گونه احکام از تو حاذق و داناتر است و نیز معاضد این دعوی آنکه قاضی ابو یوسف عبد السلام قزوینی گفته روزی ابو العلاء با من گفت ای قاضی هرگز احدی را هجو نیاوردم گفتم در غیر انبیا چنان است که گوئی آنگاه رنگش متغیر شد و گفت در میان مردمان جز تو از کسی نترسم و نیز آورده اند که روزی قاضی بر وی درآمد از سخنان زشت و طعنهای مردم با او در میان آورد ابو العلاء برآشفت و گفت مرا چه ربط با مردمان و مردمانرا با من چکار است من واگذاردم برای ایشان دنیای ایشانرا قاضی گفت و نیز آخرت ایشانرا ابو العلا گفت ای قاضی و آخرت ایشانرا و اینکلام مکرر نمود از شیخ تقی الدین حکایت شده که در حق ابو العلا میگفت در دین حنیف اعتقاد ثابت و جازم و رای تام و راسخ نداشت صلاح الدین صفدی گوید چون در آراء مختلفه و اقوال متفرقه مردم را در بارهٔ او بنظر دقت بنگری همانا رای صواب و قول حق با کسانی است که او را

در دین حنیف با شک و ریب دانسته اند چه تناقض در کلام او بسیار است

چنانکه گفته

خُلِقَ النَّاسُ لِلْبَقَاءِ فَضَلَّتْ أُمَّةٌ يَحْسَبُونَهُمْ لِلنَّفَادِ

إِنَّمَا يُنْقَلُونَ مِنْ دَارِ أَعْمَالٍ إِلَى دَارِ شِقْوَةٍ أَوْ رَشَادِ

یعنی مردم برای هستی جاودانی خلق شده اند گروهی که پندارند مردمانرا فنائی خواهد بود هر آینه از طریقهٔ عقل مستقیم دور افتاده اند پیوسته از عالمی بعالمی انتقال جویند چنانکه هرگاه از این عالم رخت بربندند بعالمی دیگر که سرای جاودانی و دار جزاست بار گشایند و با آنکه خود آن دو بیت را سروده این دو شعر را که سراپا

با آنها مناقضت دارد نیز گفته

ضَحِكْنَا وَكَانَ الضِّحْكُ مِنَّا سَفَاهَةً وَحُقَّ لِسُكَّانِ الْبَسِيطَةِ أَنْ يَبْكُوا

تحطمنا الايام حتى كأننا   زجاج ولكن لا يعاد لنا سبك

یعنی خُرد میدیم و سوده ما از روی سفاهت بود چه ساکنان خطهٔ غبرا باید بر حال خود گریه کنند زیرا که روزگار اجزاء وجود ما را درهم شکند بدانسان که گویا شیشه باشیم که کوفته شده باشد لیکن شیشه بسرعت اولی عود کند و ما را صورت اولی حاصل نگردد گویند وقتی بطرابلس رفت و در آنجا خزائنی از کتب موقوفه بود بخیند بمطالعت آنها اشتغال جست و از علوم حقّه وافر یافت و از آنجا بلاذقیه گذر کرد در آنجا راهبی بود که باقاویل فلاسفه اطلاع کامل داشت نزد او استفادت کرد از آن نزد وی را در اعتقاد تزلزل و تردّدی پدید گشت و اشعار شبهت آمیز میسرود چنانکه ذکر کردیم سلفی گفته مرا گمان آن است که در اوایل حال فساد عقیدت داشته بعد از آن توفیقات الهیه شامل حالش گردیده بسعادت توبه و انابه فایز شد امارات و علامایتکه بر صدق دعوی دلالت کند و گمان را بمقام یقین آورد روایاتیست که اصحاب سیر در اینباب آورده اند چنانچه خطیب حامد از قاضی ابو الفتح حکایت کند زمانی که ابو العلا باقتضای حب وطن در معره اقامت داشت من از پی تحصیل علوم و تکمیل فنون التزام خدمتش را اختیار کردم و همواره محض نیل مقصود با وی مخالطت داشتم وقتی درک خدمتش را عزیمت کردم و در سرای او درآمدم در حالتی که او مرا نمیدید و من میشنیدم که این اشعار را با تضرع و ابتهال بر زبان آورد

كم غودرت غادة كعاب   وعمرت امها العجوز
احرزها الوالدان خوفا   والقبر حرز لها حريز
يجوز ان تبطئ المنايا   والخلد في الدهر لا يجوز

پس چه بسیار دختر دوشیزه نار پستان سیمین بدنکه عجوزهٔ دنیا او را بخاک سپرد و مادرش چندان زندگانی نمود که پیر و فرتوت شد پدر و مادرش از بیم نگارهٔ ایام همواره او را در حرز حراست خود نگهبان بودند و اینک تنگنای لحد او حصن حصین شده است قلم تقدیر بر لوح قضا چنین نگاشته است که هر نفس شربت مرگ چشد اگر چند روزی در این سرای فانی دیرتر زیست کند عاقبت از مرگ گریزی ندارد چه هیچکس در این عالم جاودان نماند قاضی گوید بعد از آن از سوز دل چنان آهی برکشید که مرا بر حال وی رقت آمد و این آیه را تلاوت کرد

إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِمَنْ خَافَ عَذَابَ الْآخِرَةِ وَذَٰلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَذَٰلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ وَمَا نُؤَخِّرُهُ إِلَّا لِأَجَلٍ مَعْدُودٍ يَوْمَ يَأْتِي لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ

بدرستی که در این که یاد کردیم از نزول عذاب بر امتان گذشته هر آینه عبرتی است مر کسی را که بترسد از عذاب آخرت یعنی که تأمل کند در آن یا عالم شود بآنکه آنچه بامتان گذشته رسیده نمونه آن چیزی است که حق تعالی برای مجرمان مهیا ساخته در آخرت از آن منزجر شوند و در عمل صالح کوشند روز قیامت روزی است که جمع کرده شده از برای آن مردمان یعنی همه خلایق را در وی جمع کنند و آن روزی است که حاضر کرده شده

در وی اهل آسمان و زمین و باز پس نمیداریم آن روز را مگر برای گذشتن مدتی شمرده شده و مقرر و معین یعنی تا آن مدت که حکمت ما مقتضی آن است منتهی نشود قیامت قائم نگردد روزیکه بیاید جزا آن روز سخن نگوید هیچکس که او را نفع رساند از جواب یا شفاعت مگر بدستوری خدای و این در موقفی خاص باشد که در او اجازت سخن کردن نباشد پس بعضی از اهل موقف بدبخت باشند که بمقتضای وعید در دوزخ جای او بود و ایشان اهل کفر و طغیان باشند و بعضی نیک بخت که بموجب وعده بهشت مأوای او بود و آنها مؤمنان باشند و اهل فضل و صلاح آنگاه گریه و ناله آغاز کرد و صیحه برکشید و خود بر زمین افکند از هوش برفت بعد از چند لحظه سر از خاک برداشت و غبار از صورت بزدود و گفت سُبْحَانَ مَنْ تَكَلَّمَ بِهٰذَا فِي الْقِدَمِ سُبْحَانَ مَنْ هٰذَا كَلَامُهُ و من مدتی در حالت او سیر مینمودم آنگاه بروی سلام کردم بعد از رد سلام گفت چه وقت باین خانه درآمدهٔ گفتم اینک بخدمت رسیدم ای سید و مولای من از جبینت آثار غیظ و خشم ظاهر است گفت آیاتی چند از سخنان پروردگار تلاوت نمودم بر من زیاده اثر کرد از آن روی حالم دگرگون شده قاضی گوید پس از مشاهده آن حالت بر من روشن گشت که عقیدتی درست و طریقتی پسندیده دارد و چنان در اعتقاد و دین خود ثابت و جازم است که اصلاً شک و ریب در او راه نیافته شیخ کمال الدین درباره او غلوی تمام داشته و گفته جَوْهَرَةٌ جَاءَتْ إِلَى الْوُجُودِ وَذَهَبَتْ یعنی همانا دریتیمی بود که از صدف وجود برآمد و در بحر عدم پنهان شد ابن العدیم را کتابی است رفع التجری علی المعری نام نهاده در آنجا آورده است که ابو العلا را اعتقادی صحیح و درست بود و از شوائب شک و ریب منزه و مبرا بود و هر شعر که بر فساد طریقتش آورده اند محض تهمت و تهمت محض است ارباب حسد از راه عناد و لجاج از خود اشعاری بافته بوی نسبت داده اند چنانچه این شعر که بالاتفاق از نتایج طبع اوست بر این معنی شاهد صادق و برهان قاطع است گوید

حاول اهواني قوم فما   واجهتهم الا باهواني
وقولوني بما لا اتيتهم   فغيروا نية اخواني
لو استطاعوا لوشوا بي الى   المريخ في الشهب وكيواني

حاصل معنی آنکه گروهی در پی ایذاء و اهانت من افتاده پس با ایشان برابر شدم جز آنکه بخواری من کمر بستند از عقاید باطله و مقالات فاسده خود بر من تهمت نهادند و صفای یاران موافق مرا بکدورت نفاق آلوده کردند بالجمله در هر جا دست رس داشتند در اهانت و آزار من پا نهادند و اگر ایشان را بر آسمان راهی بود هر آینه بمریخ و کیوان از من سعایت میکردند و اشعاری که بر حسن طویت او اشعار دارد بسیار است چنانچه خود گوید

لا اطلب الارزاق والمولى يفيض علي رزقي   ان اعط بعض القوت اعلم ان ذلك فوق حقي

یعنی مرا چه افتاده که در پی تحصیل رزق باشم با انکه خواجه روزی عبد را میرساند و من بیقین میدانم که خدای مهربان هرچه عطا کند زیاده از استحقاق من بوده و هم در کتب معتبره کلماتی بنظر رسیده که بر صفای مشرب او دلالت کند چنانچه مجلسی علیه الرحمه در کتاب بحار الانوار از ابو یوسف قزوینی حکایت کند که روزی با ابو العلاء بمیان آوردم که شعرای قزوین را در ماتم خامس آل عبا علیه السلام مراثی شور انگیزی است گفت آیا تو هم در مرثیت آنحضرت شعری سروده باشی گفتم بلی این چند شعر که در نظر داشتم خواندم

رَأسُ ابْنِ بِنْتِ مُحَمَّدٍ وَوَصِیِّهِ — لِلْمُسْلِمِینَ عَلَی قَنَاةٍ یُرْفَعُ

وَالْمُسْلِمُونَ بِمَنْظَرٍ وَبِمَسْمَعٍ — لَا جَازِعٌ مِنْهُمْ وَلَا مُتَوَجِّعُ

ایقضت اجفانا وکنت لها کری — وانمت عینا لم تکن بک تهجع

کحلت بمنظرک العیون عمایة — واصم نعیک کل اذن تسمع

ما روضة الا تمنت انها — لک مضجع ولخط قبرک موضع

حاصل معنی انکه سر مقدس جگر گوشه بتول عذرا و فرزند سید الاوصیاء را بر نیزه بلند کردند و کسانیکه بر خود نام مسلمانی نهاده اند آن سر مقدس را می بینند و ناله عترتش میشنوند و هیچکس را در ماتم ایشان جزع و فزعی نیست دیدگانی که در پناه حمایت تو همواره در خواب ناز بودند با خواب الفت نمیگیرند و چشمهائیکه از سطوت و حشمت تو با خواب آشنا نبودند اینک بخواب استراحت رفته اند هر چشم که بر آن سر مقدس افتاد کوری را کحل البصر کرد و هر گوش که آن افسانه را شنید ناشنوا گردید چون ابو العلاء آن اشعار را استماع نمود گفت مرا نیز در ماتم آنحضرت اشعاری است این شعر را بروی بخواند

مسح الرسول جبینه فله بریق فی الخدود — ابواه من علیا قریش جده خیر الجدود

یعنی انهمه تابندگی و درخشندگی که در جبین مبارکش مشاهدت کنی از آن است که دست مبارک نبوی بر آن جبین مبارک مکرر سوده شده پدر و مادرش در قبیله قریش قدم بجائی نهاده اند که بالاتر از آن متصور نشود و جد امجدش از هر جدی برتر و بالاتر است گویند ابو العلاء با حصول امانی و آمال بسم قناعت پیشه کرد و طریق زهد پیش گرفت دامن همت از آن والاتر دید که از حطام دنیوی غباری بر آن نشیند و علو طبع را از آن بالاتر دانسته که باین زخارف پست ناچیز علاقه گیرد از انواع ماکولات بعدس اکتفا نمودی و از ملبوسات و فروش به پشمینه و نمد اقتصار جستی و از حلویات و فواکه بانجیر قناعت داشتی گویند وقتی مستنصر علوی صاحب مصر آنچه از ذخایر و نفایس و اموال مخصوصه خود در بیت المال داشت باو بذل کرد اصلا قبول ننمود بالجمله زمانیکه در معره بود مریض شد و چون سه روز از ابتدای مرض بگذشت شدت تب و حدت مرض تزاید گرفت و پیوسته گروهی از خویشاوندان و بنی اعمام و یاران بر بالینش حاضر بودند در روز سیم بایشان گفت اینک

مداد و قلم حاضر سازید مطالبی چند میگویم رقم کنید ایجابا للمسئول حاضر کردند پس لب بسخن گشود و بعضی خرافات و خزعبلات بر زبان راند ابو محمد عبد الله تنوخی گفت این ترهات بر اختلاط عقل و اختلال حواس دلالت کند چنان دانم که این دم و این ساعت اجل موعود در رسد مرغ روحش دم فرو بندد و بال بگشاید آنگاه برپای خواست کسان و یارانش را تعزیت گفت و تسلیت داده از مجلس برفت فردا که روز چهارم مرض و دوم یا سوم یا سیزدهم ربیع الاول سال چهارصد و چهل و نه هجری بود در عهد خلافت القائم بامر الله عباسی وفات یافت و در فضائیکه با منازل خویشاوندانش قرب جوار داشت بخاک رفت و حسب الوصیه این بیت بر قبرش ثبت نمودند

هذا جناه ابی علی — وما جنیت علی احد

یعنی وجود من خود جنایتی بود از پدرم بر من و مرا جنایت بر کسی نباشد و این کلام مبنی بر اعتقاد حکمات چه ایشانرا عقیدت آن است که ایجاد ولد و اخراج او باین عالم جنایتی است براو زیرا که او را در معرض آفات و حوادث در آورده و نیز دلالت کند که او را اولاد و اعقاب نبوده سلفی گوید از ابو المکارم که مردی ثقه بود شنیدم میگفت صد هشتاد شاعر بر مزار ابو العلاء گرد آمدند در کهفته دو بیت ختم قرآن برای او هدیه فرستادند ابو ذکریا گوید هشتاد و چهار شاعر او را مرثیه گفته اند از جمله ایشان علی بن همام است که او را بقصیدهٔ مرثیه گفته این چند شعر را از آن ایراد کردیم

ان کنت لم ترق الدماء زهادة — فلقد ارقت الیوم من عینی دما

سیرت ذکرک فی البلاد کانه — مسک یضمخ منه سمعا او فما

واری الحجیج اذا ارادوا لیلة — ذکراک اخرج فدیته من احرما

یعنی هر چند در حیات خود محض زهد و تقوی باعث ریختن خونی نشدی ولی در ممات خویش مایه خونریزی گشتی و در عوض اشک از چشمهای من خونها جاری نمودی جمیع اقطار زمین را از نشر محامد و ذکر محاسن خود معطر ساختی گویا ذکر تو دهان مشک بوده است هر کس گوید دهانش خوشبو گردد و هر کس شنود گوشش عطر آمیز شود از اینروی هرگاه حاجیان و محرمان خواهند از تو نامی برند نخست فدیه حاضر کنند سپس ذکر تو بر زبان برانند چه استعمال عطریات بر محرمان حرام است و چون تقصیر کنند فدیه واجب باشد قطفی گوید در سال ششصد و پنج هجری نزد قبر او شدم دری داشت داخل شدم دیدم قبر را خاک و خاشاک فرو گرفته و منطمس شده ابو العلاء را مصنفات بسیار است گویند کتب مصنفهٔ او را فهرستی است که خود املا کرده و در آن صورت فهرست نوشته است مرا صدیقی بود که ابو الحسن نام داشت بی آنکه از من ثمنی ستاند عمری بنوشتن مؤلفات من بگذرانید خدایش جزای خیر دهد

اسامی کتب از این قرار است

کتاب المعروف بالفصول کتاب فی القوافی کتاب الایک والغصون فی المواعظ کتاب تفسیر الهمزه والردیف
کتاب سیف الخطبه کتاب نثر شواهد الجمهره کتاب دعای حرز الخیل کتاب تفسیر رسالة الغفران
تعالیق فی فنون شتی کتاب تفسیر امثله سیبویه کتاب مجد الامصار کتاب تاج الحرف مواعظ الساجع
کتاب یعرف بزوم لا یلزم کتاب ذکری حبیب فی غریب شعر ابی تمام کتاب عبث الولید فیما یتصل بشعر البحتری
کتاب یعرف بالریاش المصطفی کتاب یعرف بالظل الطاهری کتاب مختصر الفتحی کتاب خطب الخیل یتکلم فیه علی السنتها
کتاب خطبة الفصیح کتاب راحة اللزوم تفسیر کتاب لزوم ما لا یلزم کتاب شرح فیه ما جاء فی الذین قبله فی العرب
کتاب حماسة الراح فی ذم الخمر خاصه کتاب مواعظ الست کتاب ثقة الواعظ سقط الزند ضوء السقط
تفسیر سقط الزند کتاب الصاهل والشاحج یتکلم فیه علی لسان الفرس والبغل کتاب لسان الصاهل والشاحج
تفسیر کتاب سابق کتاب القائف علی معنی کلیله ودمنه کتاب منار القائف تفسیر کتاب السابق رسالة
علی لسان ملک الموت کتاب علی بعض فضائل علی علیه السلام کتاب شرح سیبویه کتاب الجمل تتصل بکتاب
الزجاجی کتاب فی النحو یتصل بایضاح ابی علی الفارسی کتاب دیوان الرسائل رسائل الملکیه رسالة المنیه
رسالة الغفران رسالة الفرض کتاب خادم الرسائل فیما تضمنه مأخذه الرسائل کتاب فی المنظوم
یعرف بکتاب استغفروا استغفری کتاب لامع العزیزی فی تفسیر شعر المتنبی که از برای عزالدوله نوشته
کتاب معجزه احمد فی شرح دیوان المتنبی

ابن ابی لیلی محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلی الانصاری الکوفی

از مردم کوفه و از اجله فقها و وجوه قضاة عراق است پدرش عبد الرحمن در عداد تابعین صحابه معدود بود از امیر المؤمنین علی بن ابیطالب و عثمان بن عفان و ابی ایوب انصاری اخذ احادیث و روایات نموده و جدش ابو لیلی در سلک اصحاب پیغمبر منظوم است قاضی ابن خلکان گوید که ابو لیلی در وقعه جمل رایت با سعادت علی بن ابیطالب را حامل بوده در آن جنگ بفیض شهادت فائز گشت مع الجمله ابن ابی لیلی در سال هفتاد و چهار هجری در کوفه متولد گشت احکام شرعیه و سنن نبویه را از شعبی بیاموخت و در عداد اعلام عصر خویش معدود آمد سفیان ثوری نزد وی تلمذ نموده و اخذ روایات از وی کرد ثوری گفت فقهائنا ابن ابی لیلی و ابن شبرمه یا فقهی از احمد بن یونس روایت کنند که گفت ابن ابی لیلی افقه مردم روزگار بود ابن ابی لیلی خود گوید وقتی بر عطاء بن ابی رباح که از فحول علماء سنت و جماعت است در آمدم وی از مسائل شرعیه بعضی از من سؤال کردن گرفت بعضی از حاضران از آن معنی زیاده شگفت آمد عطا چون از حالت ایشان اطلاع یافت رد سخن به ایشان داشته گفت عجب مدارید که وی را رتبت علم از من برتر است بهر حال وی در سال یکصد و پانزده که چهل سال از عمرش گذشته بود بروزگار خلافت بنی امیه در کوفه بر مصطبه حکومت و مسند قضاوت مستقر گشت

پس در

پس در تمام ایام برای انجام مهام و فیصل خصومات خاص و عام مسجد کوفه را برای خود مقر گزیده بود و مهمات مسلمانان را قطع و فصل می‌نمودی و نقد عمر خویش بدان مصرف شریف بذل داشتی وقتی غبار وحشت و گرد کدورت در میان وی و ابوحنیفه بپا خواست و بر خاطر هر یک از وجود دیگری زنگ ملالت پدید آمد از آن روی هر دو با هم طریق خلاف می‌پیمودند چنانکه قاضی ابن خلکان حکایت آورده که روزی ابن ابی لیلی از محکمه قضا برخواسته راه خانه خویش گرفت در بین راه شنید که زنی مردی را مخاطب داشته گفت یا ابن الزانیین یعنی ای پسر دو زناکار قاضی بمحض شنیدن آن کلام در غضب شده بجانب محکمه عود نمود و باحضار آن زن فرمان داد چون آن زن حاضر نمودند حکم کرد تا همچنان ایستاده دو حد قذف بر وی زدند ابوحنیفه را چون از آن واقعه خبر افتاد گفت

اخطأ القاضی فی هذه الواقعة فی ستة اشیاء فی رجوعه الی مجلسه بعد قیامه منه ولا ینبغی له ان یرجع بعد ان قام منه فی الحال وفی ضربه الحد فی المسجد وقد نهی رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم عن اقامة الحدود فی المساجد وفی ضربه المرأة قائمة وانما تضرب النساء قاعدات کاسیات وفی ضربه ایاها حدین وانما یجب علی القاذف اذا قذف جماعة بکلمة واحدة حد واحد ولو وجب ایضاً حدان لا یوالی بینهما بل یضرب اولاً ثم یترک حتی یبرأ الم الضرب الاول وفی اقامة الحد علیها بغیر طالب

حاصل ترجمت آنکه در این یک واقعه قاضی را شش خطا حاصل آمده نخست در عود او بسوی محکمه خویش بعد از آنکه از آن محل بپا خواسته بود دویم در اجرای حد در مسجد چه حضرت رسول نهی فرمود از اقامه حدود در مساجد سیوم در اقامه حد زن بر حال قیام با آنکه زنان را باید بنشانند و گلیمی بر ایشان بپوشند پس حدود الهی جاری نمایند چهارم اجرای دو حد برای قذفی زیرا که اگر کسی جماعتی را بیک کلمه قذف نماید جز یک حد بر او وارد نگردد پنجم آنکه اگر چه بالفرض مستحق دو حد باشد جائز نیست که یکبار آن دو حد را جاری سازند بلکه باید اول یک حد بر او واقع ساخته او را رها نمایند چندانکه الم ضرب اول بهبود پس از آن حد دیگر جاری نمایند ششم در آنکه بدون طلب اقامه حد کرده چون تمامت این کلمات بسمع ابن ابی لیلی رسید بسیار در غضب شد و نزد والی کوفه شتافت گفت جوانی در این شهر معروف بابی حنیفه در اجرای احکام با من طریق معارضت می‌پیماید و بخلاف حکم من فتوی می‌دهد و بر من تشنیع می‌آرد و مرا بخطا نسبت می‌کند از امیر خواهشمندم که وی را در معرض زجر و منع در آورد تا از اینگونه حرکات قبیحه و اقوال سخیفه دست بدارد پس والی کس بجانب ابوحنیفه فرستاد و او را از ذکر فتاوی و بیان احکام منع نمود ابوحنیفه بعد از آن از فتاوی لب بربست بدانسان که وقتی وی با زن و پسر و دخترش نشسته بودند دخترش با وی گفت من امروز روزه بوده‌ام و از میان دندانهایم خونی بیرون آمده پس من بهمی آب دهن بیرون ریختم تا آنکه دیگر اثر خونی بر آن ظاهر نبود و آب دهنم بحالت اول عود نمود حال اگر آب دهن فرو برم

ایا فطار نموده باشم یا خیر ابو حنیفه گفت ای دختر که من امیر مرا از بیان فتاوی منع نموده تو این مسئله از برادرت حماد سؤال نمای
علمای سنت و جماعت این حکایت را از جمله مناقب ابو حنیفه معدود داشته اند الغرض طبرسی در کتاب احتجاج از یعید بن
ابی الخصیب روایت نموده که گفت وقتی باتفاق ابن ابی لیلی وارد مدینه طیبه شده و با یکدیگر بمسجد رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم
درآمدیم و در گوشه بنشستیم ناگاه خورشید جمال حضرت امام جعفر صادق علیه السلام در مسجد طالع گشت ما برای تعظیم آنحضرت
بپا خواستیم نخست روی مبارک با من داشت و از حال من و عیالم پرسید پس فرمود این مرد کیست گفتم ابن ابی لیلی
قاضی مسلمین پس آنحضرت روی باوی داشته فرمود آیا تو مال یکی بگیری و بدیگری دهی و زنان را از شوهران
جدا سازی و از کسی اندیشه نداری ابن ابی لیلی گفت آری حضرت فرمود بچه چیز در میان مردم حکم نمائی گفت
بآنچه از پیغمبر رسیده است و از ابی بکر و عمر روایت شده گفت آیا شنیدی که رسول الله فرمود اَقْضَاکُمْ عَلِیٌّ بَعْدِی
یعنی بعد از من بر علم قضا و دانش داوری علی از همه کس داناتر است گفت بلی فرمود پس چگونه
حکم نمائی در میان مردم بغیر حکم علی و حال آنکه حدیث رسول شنیده باشی ابو الخصیب گوید از شدت انفعال و فرط
خجلت روی ابن ابی لیلی زرد شد گفت رفیق و ردیفی دیگر برای خود پیدا نمای که من پس از این هیچ وجه با تو صحبت نکنم
در آمر بن ابی فراس حتی بسند خود نقل کرده که بحضرت صادق خبر دادند که عماره دهنی در نزد ابن ابی لیلی قاضی کوفه در
شهادت کرد قاضی شهادت وی قبول ننمود و گفت قُمْ یَا عَمَّارُ فَقَدْ عَرَفْنَاکَ لَا نَقْبَلُ شَهَادَتَکَ لِاَنَّکَ رَافِضِیٌّ
یعنی برخیز ای عمار که شهادت تو در نزد ما مقبول نیفتد چه تو رافضی باشی و ما خود ترا میشناسیم عمار با خاطری افسرده
و کمال اندوه و ناله از جای خویش برخواست بحالتی که از شدت غضب رگهای گردنش پر شده بود ابن ابی لیلی
گفت یا شیخ تو مردی باشی از اهل علم و حدیث هرگاه از شنیدن لفظ رافضی ننگ داری پس از طریقه و مذهب آن جماعت
بازگرد و از ایشان بیزاری جوی و در سلک برادران دینی ما منظوم و گرم باش عمار گفت یا هذا بخدا سوگند که گریه من
نه از آن است که تو گمان کرده بلکه برای تو و برای خود میگریم اما برای خود از آنکه تو مرا بمرتبه شریفه نسبت نمودی که من
قابلیت انتساب آن مرتبه بخویشتن گمان ندارم چه رافضه جماعتی باشند که از مکروهات و منهیات کناره کنند و اوامر
خداوندی بجای آورند چنانکه صادق آل محمد مرا خبر داد اول مردمیکه بدین نام موسوم گشتند سحره بودند که چون آیت
و برهان موسی از عصا مشاهدت کردند از پیروی فرعون کناره نموده امر او باز گذاشتند و بر نبوت موسی
اذعان نمودند و تابع وی شدند و آنچه را موسی آورده بود تسلیم و تصدیق کردند فرعون ایشان را از آن روی
رافضه خواند که فرمان وی ترک نمودند و پیرویش از دست بگذاشتند و من کسی هم آن کنم که از فرمان فرعون عصر
سر نزده باشم و لایق مقام رفض نیایم خدای سبحانه بر ضمیرم واقف و بر عقیدتم عالم است مرا بالطاف این درجه
کبری مورد عتاب فرموده گوید یَا عَمَّارُ اُکْتُبْ رَافِضِیًّا لِلْاَبَاطِیلِ عَامِلًا لِلطَّاعَاتِ کَمَا
قَالَ لَکَ و مرا جوابی نباشد و اما گریه من بر تو برای دروغی است که بمن نسبت نمودی و بمقامی که
لایق آن نیستم اسناد کردی و من از فرط شفقتی که نسبت بتو داشتم از بیم مؤاخذت این بهتان عظیم بر تو گریان شدم

از ابو عمرو کشی روایت کند که گفت وقتی فیض حضور حضرت صادق علیه السلام ادراک نمودم فرمود یا ابا کهمش آیا محمد بن
مسلم ثقفی قصیر در محضر ابن ابی لیلی ادای شهادت نمود و او شهادت محمد از میزان قبول دور نموده گفتم بلی با این سؤال
پس فرمود ای ابا کهمش چون بجانب کوفه بازگردی بنزد ابن ابی لیلی درآی و با او بگوی که سه مسئله از تو سؤال نمایم جواب
هر یک باز گوی شرط آنکه بقیاس سخن نرانی و باقوال اصحاب خویش تمسک نجوئی پس گفت اول آنکه اگر مردی در دو رکعت
اول از نماز خود شک نماید تکلیفش چیست دیگر آنکه اگر جامه یا بدن کسی بنجاست بیالاید چگونه آنرا پاک کند و هر گاه کسی
در حین رمی جمره بیحد و از آن هفت سنگ از وی ساقط گشت چه کند چون وی از جواب گفتن عاجز آید آنگاه بگوی
که جعفر بن محمد گفت که با تو بگویم آیا چه باعث شد و ترا بر آن چه داشت که رد کنی شهادت کسی را که احکام الهیه را
از تو شناساتر و سنن نبویه را از تو داناتر است ابو کهمش گوید چون رخصت انصراف یافتم و در کوفه بازگشودم
قبل از آنکه بخانه خویش درآیم راه خانه ابن ابی لیلی گرفتم و بنزد وی درآمدم گفتم اینک سه مسئله از تو سؤال نمایم
و با تو شرط کنم که در هیچیک از آنها بقیاس سخن نکنی و هم جواب آنها یکی از اصحاب خود مستند نداری گفت
قبول دارم مسائل خویش بیان کن نخست مسئله اولی از وی سؤال کردم لختی سر بزیر افکند پس سر برآورد
گفت در این مسئله چیزی بخاطر ندارم پس از دو مسئله دیگر سؤال نمودم از جواب عاجز ماند بعد از آن پیغام آنحضرت
بگذاردم گفت یا ابا کهمش آیا کیست آنکس که من شهادت او رد نموده ام گفتم محمد بن مسلم ثقفی قصیر گفت
ترا بخدا سوگند که آیا جعفر بن محمد با تو چنین گفته گفتم آری بخدا آنحضرت بمن فرمود که با تو چنین بگویم پس
کس بجانب محمد بن مسلم فرستاده او را نزد خویش بخواند و آن شهادت از وی اصغا نموده پذیرفت
پس ایشان را با یکدیگر باب مراوده مفتوح گشت ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی بطریق خود از ابن
ابی لیلی روایت کرده که مردیکه با وی طریق خصومت میپیمود وقتی بروی درآمد و گفت شخصی این جاریه را
بمن بفروخت چون عورت وی مکشوف نمودم و بر اطراف فرج وی نگریستم در حوالی زهار او موئی نیافتم
و گمانم آن است که هرگز موئی از آن موضع نرسته باشد ابن ابی لیلی گفت مردم حیلهای کنند تا آن موضع
از موی پاک سازند زیاده تعجب دارم از اینکه آن مطبوع ترا مکروه آمد آن مرد گفت ایها القاضی اگر آن
عیب است با من بگوی ابن ابی لیلی از جای خویش بپا خواست و گفت تو در اینجا باش تا من برگردم و جواب
مسئلت تو باز گویم چه اینک آثار درد وی از شکم خود احساس میکنم پس داخل خانه خود شد و از در دیگر
بیرون رفته راه خانه محمد بن مسلم پیش گرفت و بنزد وی درآمده گفت در مسئله کنیزی که بر زهارش موی نرسته باشد
هیچ روایتی از مولای خود جعفر بن محمد داری محمد بن مسلم گفت من در این مسئله مخصوص نصی و حکمی ندانم و لیکن
جعفر بن محمد صادق از آباء کرام خویش و ایشان از پیغمبر روایت نموده اند آنحضرت فرموده آنچه از اصل خلقت
زیاده و ناقص باشد آن عیب است ابن ابی لیلی گفت همینقدر مرا کفایت کرد پس بمنزل خود عود نمود
حکم آن مسئله را با آن مرد بیان نمود شیخ صدوق علیه الرحمه در کتاب من لا یحضره الفقیه روایت کند

وقتی ابن ابی لیلی از حضرت صادق علیه السلام پرسید اَیُّ شَیءٍ اَحلی مِمّا خَلَقَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ یعنی آیا کدامین یکی
از خلق خدا از همه شیرین تر است حضرت اَلوَلَدُ الشّابُّ یعنی پسری که بسن جوانی رسیده باشد پس ابن ابی لیلی گفت ای
شَیءٍ اَمَرُّ مِمّا خَلَقَ اللّٰهُ یعنی کدام یک از خلق خدا از تمامت آنها تلخ تر است حضرت فرمود فَقدُهُ یعنی فقدان
همان پسر پس ابن ابی لیلی گفت شهادت میدهم که شما حجتهای خدائید بر خلق او و نوادر اخبار و طرائف آثار وی
بسیار بوده و از آنجمله ابن ابی لیلی گوید در یکی از اسفار با مردی شامی همسفر بودم در یکی از منازل دیدم آن شامی
بجر اناری از کسی بگرفت پس از لمحۀ انار بدرویشی بخشید گفتم ای مرد آیا این چه انصاف است که بعنف از یکی
مال بستانی و بدیگری بکمال میل بخشی گفت مگر این آیت از قرآن قرائت ننموده که مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ
عَشرُ اَمثالِها وَمَن جاءَ بِالسَّیِّئَةِ فَلا یُجزی اِلّا مِثلَها یعنی اگر کسی یک حسنه بیاورد ده برابر
جزا یابد و اگر ایتان گناهی کند جز بمثل آن جزا داده نشود اینک بصریح این کریمه گناهی نموده ام مرا در مقابل
گناهی ده حسنه باشد یک حسنه بصاحب انار داده نه جزء دیگر برای خویش ذخیره نمایم محدث نیشابوری
در ذیل ترجمت وی گوید آنچه از فحاوی اخبار و تتبع کتب بوضوح انجامیده آن است که وی از سلسلۀ
سنت و جماعت و از اهل رای و قیاس بشمار رود و ولی سینه اش از محبت اهل البیت خالی نبوده
از ابن ابی عمیر نقل است که میگفت ابن ابی لیلی بحلیه صدق و امانت آراسته بود و لی بشدت کم حافظه بود
الغرض بعد از آنکه سی و سه سال بر مسند قضا برقرار بود و دولت عباسیه درک نمود دست حوادث
طومار قضای وی در پیچیده در سال یکصد و چهل و هشت هجری سفر آخرت در پیش گرفت گویند وی را کتابیست
معروف بفردوس مانند مسند احمد بن حنبل که علمای حدیث از آن کتاب روایت می کنند

اَبُو مَنصُور حَسَن بن نُوح القَمَری

از اجله و اعاظم بخارا بوده در اوایل مائۀ چهارم هجریه که روزگار سلطنت سامانیان بود در همان بلد ولادت یافت
وهم در آنجا نشو و نما جست و چون بمقام رشد و تمیز قدم نهاد بشوق ذاتی از پی تحصیل افتاد در نزد اطبا
و فضلای آن شهر علوم ادبیه را بیاموخت و صنایع طبیه را تکمیل نمود بالجمله وی از افاضل و متمیزین اطبا
و از اعاظم و متبحرین فضلا است در فنون طب علماً و عملاً کامل و هم در کلیه اعمال آن عامل بود فضلای اهل سیر
که شرح حالات اطبا را ضبط نموده اند در شرح احوال این طبیب هر چنین مرقوم داشته اند کانَ سَیِّدَ وَقتِهِ
وَاَحَدَ زَمانِهِ مَشهُوراً بِالجَودَةِ فی صِناعَةِ الطِّبِّ مَحمُودَ الطَّریقَةِ
فی اَعمالِها فاضِلاً فی اُصُولِها وَفُرُوعِها حَسَنَ المُعالَجَةِ جَیِّدَ المُداواةِ وَمُمَیَّزاً
عِندَ مُلُوکِ السّامانِیَّةِ وَفی زَمانِهِ کَثیرَ الاِحتِرامِ حاصل آنکه وی بزرگ زمان
و یگانۀ دوران خود بود در صناعت طبیه بجودت ذهن مشهور و در فنون علمیه بحسن اعمال مذکور بر اصول
و فروع طب دانا بود و در عموم معالجات قادر و توانا شد در نزد ملوک سامانیه از اقران خویش ممتاز و زیاده محترم گشت

نقل است که آن طبیب دانا در نزد امیر منصور سامانی رتبه محرمیت و شأن مصاحبت یافت از فرط صداقت و حذاقت
و کمال امانت و دیانت بمعالجات اهالی حرم اختصاص جست بقسمی معتمد و موثق بود که هر وقت پردگیان حرم را
مرضی طاری گشتی خود بسرای سلطانی درآمده بمداوات و معالجات ایشان پرداختی آورده اند که روزی
آن طبیب حاذق با ملک در حرم سرای بود سلطان بفرمود که خوان بگسترند و مائده حاضر کنند کنیزکی برسم معهود
خوان از سر خادم برگرفت و بر زمین نهاد چون خواست کمر راست کند نتوانست و همچنان خمیده بماند
سلطان بحکم اکید و فرمان بلیغ بفرمود حالی بایدت بمعالجت اقدام کنی ابو منصور در اندیشه فرو شد
از استعمال اغذیه و ادویه از تاثیر فوری نومید گشت چاره کار خویش و درمان آن درد را در آن دید که تدابیر
نفسانیه بکار برد دست فرا برد و مقنعه از سرش کشید سپس بمردمک گفت تا شلوار از پایش بیرون کنند
کنیزک چون آنحالت دید مقاومت را مبادرت جست در حال کمر راست کرد تا آنکس را از خود براند
پس بحالت اولیه عود کرده بر صحت اصلیه بماند ملک را از آن معالجه بر دالساعه زیاده شگفت آمد اسباب
مرض و باعث تاثیر فوری بپرسید گفت چنان یافتم که در حال انحنا ریاح غلیظه در تحت فقرات ظهر کنیزک
محتبس مانده است و بایستی بمحلل قوی تحلیل رود ناچار غیرت حرارت غریزیه اش را بحرکت آورد ملک را خوش آمد
بتحسین و آفرین لب گشوده بعطیات و صلات گران بهایش بنواخت و بر اعزاز و اکرامش بیفزود
از شمس الدین عبد الحمید بن عیسی که او را خسروشاهی گویند نقل شده که شیخ الرئیس ابو علی سینا در مبادی
تحصیل و اوان جوانی که زمان شیخوخت ابو منصور بود صناعت طب را از علم و عمل در نزد وی تکمیل کرده بهنگامی
که آن طبیب حاذق و عالم در مدرس تدریس نشستی باستفاضه جزء علمی از وی استفادت کردی و در وقتی که آن
اریب عامل در بالین بیماران بمعالجت برخواستی با خذ جزء عملی استفاضت نمودی روزگاری براین و تیره
در زمره تلامیذ وی بیرنسیت چنانکه در شرح اساتید شیخ الرئیس یاد شد بالجمله آن طبیب دانشمند با محمد بن زکریای
رازی معاصر و همعهد بوده و هر یک از دیگری مطالب طبیه نقل کرده اند و ابو منصور را کتابیست که غنی و منی نام دارد
در آن کتاب امراض و معالجات را مشروحاً ذکر کرده است و اقوال فضلاء اطبا و متمیزین آن طبقه را نقل نموده
و بسیاری از اقوال الرا که در مصنفاتش متفرق بوده جمع آورده است و چنانچه وی را از رازی در آن کتابی است
رازی را نیز از علل العلل در حاوی کبیر کلمات است خلاصه غنی و منی در جلالت قدر بپایه ایست که شیخ الرئیس
در مؤلفات خویش نام آنرا مصرحاً یاد کرده است الغرض وی تا اواخر عشر هشتم از مائه چهارم در نشأه
حیات بوده پس مرض ممتنع العلاج مرگ بروی مستولی گشت دار باقی را بسرای فانی برگزید و هم در آن بلد
مدفون گردید و مصنفات وی بعضی ذکر شد و باقی از قراریست که نوشته میشود کتاب غنی و منی در طب
کتاب علل العلل مجموعۀ کبیر در ادویه مفرده معالجات منصوری مقاله در بحران رساله در علاج امراض صدر
رساله در حمیات دائره مقاله در مرض استسقا

۳۸۲

ابو اسحق ابراهیم بن محمد اسفراینی

رکن الدین لقب داشت در چند علم مدرس بود کلام و اصول و فقه شیخ ابو الحسن عبد الغافر بن فارسی مورخ نیشابور در ترجمت
او گوید کان طراز ناحیة المشرق یعنی ابو اسحق اسفراینی پیرایهٔ ملک خاور بود و کشور شرق بوجود وی آذین داشت
برای تحصیل کمال چندی بعراق رفت و در آنجا نزد شیخ ابو محمد دعلج بن احمد سجزی درس خواند و چندی در خراسان
مدرس شیخ ابو بکر اسمعیلی تلمذ کرد آنگاه در نیشابور مقیم گشت و به نشر علوم و تدریس فنون اشتغال گرفت در آن بلد
که مجمع فحول و دار کمال بود مدرسه برای او بنیاد کردند طلبهٔ علم بمدرسش اجتماع نمودند ابو عبد الله حاکم بن بیع
نیشابوری که از ائمهٔ علم حدیث و قضاة دولت سامانیه است در تاریخ علماء نیشابور ابو اسحق اسفراینی را یاد کرده
گوید اخذ عنه الکلام والاصول عامة شیوخ نیسابور واقر له بالعلم اهل العراق والخراسان
یعنی تمام مشایخ نیشابور فن کلام و علم اصول از ابو اسحق اسفراینی فرا گرفته اند علماء عراق و خراسان بفضل
و دانش او اقرار آوردند احمد بن خلکان در وفیات الاعیان چند کس از ارکان متقدمین را از شاگردان
ابو اسحق شمارد و چون شیخ ابو القاسم عبد الکریم بن هوازن قشیری و قاضی ابو الطیب طبری که بعهد اقامت ابو اسحق در
اسفراین بخدمت او رسیده و اصول فقه از او آموختند و حافظ ابو بکر بیهقی که در مصنفات خود کثیر اسناد روایات
با ابو اسحق مستند ساخت اصحاب طبقات و ارباب معجمات آورده اند که ابو اسحق اسفراینی در فروع و احکام بر طریقت
شافعی میرفت و در اصول و عقاید پیروی اشاعره مینمود از اینجهت با قاضی عبد الجبار معتزلی که از متکلمین عصر او بود
صفائی نداشت ملاعلی قوشجی وغیره حکایت کرده اند که روزی در مجلس صاحب بن عباد قاضی عبد الجبار معتزلی را با شیخ ابو اسحق اسفراینی ملاقات افتاد قاضی
عبد الجبار از در تعریض گفت سبحان من تنزه عن الفحشاء ابو اسحق بدیهة گفت سبحان من لا یجری فی ملکه
الا ما یشاء تنزیه عبد الجبار طرزی است بر مذهب اشاعره که بجبر قائلند و افعال عباد بخالق اسناد کنند چون بر این
عقیدت لازم آید که فاعل منکر و فحشا نیز واجب عز اسمه باشد قاضی در مقام طعن گفت خدای سبحانه را پاک خوانم که
از فعل قبایح و عمل شنایع منزه است و تسبیح ابو اسحق انتصاری است از مذهب اشاعره و قدحی در عقیدت معتزله که
بتفویض قائلند و افعال را بالاستقلال بعباد استناد نمایند و اراده الهی از جمیع اعمال خلق مسلوب دارند چون
بر قول این گروه حق تعالی را در افعال بندگان اختیار و مشیتی نخواهد بود شیخ در صدد اثبات قدرت گفت خدای
تواناتر از آن تسبیح کنم که در مملکتش امری بی مشیت او صورت نگیرد و ترجمهٔ این کلام رامع المزید از شیخ مفید و ابو بکر باقلانی
نقل کرده اند چنانکه در ترجمت یکی از ایشان بشرح رود آورده اند که شیخ ابو اسحق در حال حیات همی گفتی مرا آرزو
آن است که در شهر نیشابور وفات یابم تا مت مردم نیشابور که سوادی است اعظم مشتمل بر جمهوری لا یحصی از محدثین و فقها
بر من نماز گذارند قضا را مأمول وی بحصول پیوست و در یوم عاشورا از سال چهار صد و هیجده در نیشابور درگذشت
پس از تغسیل و صلوة جنازه او را باسفراین نقل کرده در آنجا بخاک سپردند او را مصنفات جلیله بسیار است منجمله
کتاب جامع الحلی فی اصول الدین والرد علی الملحدین ابن خلکان گوید من این کتاب را در پنج مجلد دیده ام

صرفا

۳۸۳

ضبط اسفراین در ذیل ترجمت ابو حامد اسفراینی ثبت شد

ابن منیر احمد بن المفلح الطرابلسی الشامی

در سنه چهار صد و هفتاد و سه در طرابلس که از بلاد شام است تولد یافته و بنام جدش که احمد بن مفلح بوده است نامیده شد
و در همان بلد نشو و نما یافته و بتاییدات یزدانی بسعادت تحصیل علوم و تکمیل فنون فایز گشته تمام کلام الله را فرو گرفت حافظ
و ضیاء سینه خویش کرد در اصناف علوم ادبیه و فن لغت و نحو و استاد شد با طبعی سرشار و قریحتی نیکو از درج خاطر
گوهرهای آبدار برآورد و ببلاغت الفاظ و لطافت معانی بر فحول شعرا و عموم بلغا فایق گردید در صناعات شعریه
بدان پایه شهره شهر شد که آن هنر بر سایر کمالات علمیه اش برتری جست محض اکتساب معالی و انتشار هنر و تحصیل معاش
از طرابلس که مولد و موطنش بود مسافرت جسته در دمشق رحل اقامت انداخت و چون خامه و زبانش بمناقب
اهل البیت و مطاعن خلفا گویا بود لاجرم مردم آن سرزمین که از جان و دل دوستدار خلفا بودند تاب استماع نیاورده
بعداوتش کمر بستند و در نزد حکمران دمشق بوری بن طغتکین از او سعایت و شکایت بردند پس بوری باحضارش
حکم داد و چون بمقر حکومت حاضر شد باقتضای مصالح ملکی بحبس و قید او فرمان داد و بر قطع لسانش عزیمت
گماشت پس دوستان ابن منیر و حاضران مجلس شفاعت قطع لسانش برخواستند محض عفو و اغماض بروی بخشید
بفرمود تا در دمشق نماند سر خود گیرد بدیگر جای رود چنان دانم که از دمشق بجبل عامل وارد گشته و در آنجا که مجمع شیعیان
و معدن تولا و تبرا بود دیگر چند اقامت گزیده باشد و همانا از آن روی شیخ حر عاملی او را در کتاب امل الآمل در شمار
علمای جبل عامل معدود داشته پس برحسب عادت دیرینه در هیچ جا و هیچ وقت از مدیحت سرائی و هجا گوئی خاموش
نمی نشست بدانجهت اهل سنت و جماعت در کتب تواریخ و سیر در شرح حالات ابن منیر طریقه بیغرضی که از
سیرت مورخین است از دست داده سخنان زشت و گفتار ناهنجار در ذکر احوالش رقم میکنند چنانچه یافعی
گوید ابن منیر شاعری مشهور و خداوند دیوان است خود رافضی بوده و اسلوب هجاگوئی داشته است
و هم قاضی ابن خلکان گوید پدرش منیر در بازار طرابلس با انشاد اشعار و سرود و تغزل و تغنی اوقات روزگار
معیشت میگذرانید و خود رافضی و کثیر الهجا و خبیث اللسان بوده است بالجمله ابن منیر را با نقیب الاشراف
شریف موسوی طریق دوستی در میان و ابواب مراسلات و مفاوضات مفتوح بود چه شریف موسوی
بر سلسلهٔ امامیه منصب نقابت و مهتری داشت و ابن منیر در میان شیعیان بصفت خلوص و بر ترتیب
موصوف بود گاهی شریف را ارمغانی میفرستاد و گاهی شریف ابن منیر را تحفه و هدیه یا دیگر ابن منیر را
غلامی بود سیاه فام و زشت اندام کریه الوجه قبیح المنظر پس بهدیه ناقابل بصحابت آن غلام بجانب نقیب الاشراف
روانه کرد شریف را از مشاهده آن خلقت منکر و ارمغان مختصر خاطر پژمرده شد مکتوبی با خوبترین اسلوب
بدین عبارات مختصر نزد ابن منیر ارسال داشت

اما بعد فلو علمت عددا اقل من الواحد — ولو نا شرا من السواد لبعثت به الینا

حاصل معنی الکمه الحمیده الستی عددی کمتر از واحد و رنگی بدتر از سیاهی بود در آینه آن امیر ستادی ابن منیر از آن مکتوب زیاده در خجلت شد قضای مافات و جبران ماضی را مهیا گشت باسوگندهای مؤکده بر خود منحتم نمود که نقیب الاشراف را از معانی نفرستم جز بصحابت آن کس که مرا از جان عزیزتر باشد پس هدایای نفیسه و تحفهای گرانبها فراهم کرد و یرا غلامی بود تتر نام که ترکان تتاری بغلامیش معترف و زبان فصاحت از بیان صباحتش عاجز بود گویند ابن منیر را بر حسب بشریت و اقتضای طبع موزون با حسن بشره ان غلام میلی بود چنانچه هر وقت سپاه غم و لشکر محنت بروی حمله ورشید بیک تیر نگاهش همه را منهزم میساخت محبت او چنان در جان و دلش جای گرفته بود که طاقت جدائی نداشت آن تحف و هدایا را بصحابت آن غلام بجانب شریف فرستاد چون چشم نقیب بر آن غلام افتاد بدیدارش خرسند گردید آن جوان صبیح المنظر را نیز از جمله تحف و هدایا پنداشته رخصت انصراف و مراجعت نداد و چون زمان مهاجرت و مفارقت بطول انجامید و دیده انتظار ابن منیر بر در مانده از دیدار تتر محروم گردید لاجرم ایام فراق بروی اثر کرد حیلتها انگیخت و رنگها آمیخت ونامها نوشت تا مگر شریف را بر احوال وی رقت آید از هیچ راه چاره بیچارگی در مان درد خویش فراهم ندید زمانی در آن اندیشه فروماند عاقبت الامر صلاح کار و عافیت در آن دید خویشتن را که بسته آن زنجیر بود بدیوانگی و اختلال عقل نسبت دهد و در حضرت نقیب الاشراف چنان نماید که هرگاه تتر باز نگردد من دست از مذهب تشیع برداشته در طریقه اهل تسنن با منهم پس مقصود و منظور خود را با مضامین بدیعه و الفاظ لطیفه بر اینگونه در سلک نظم منخرط داشته نزد شریف ارسال داشت

عذبت طرفي بالسهر واذبت قلبي بالفكر ومزجت صفو مودتي من بعد بعدك بالكدر
ومنحت جثماني الضنى وكحلت جفني بالسهر وجفوت صبا ماله عن حسن وجهك مصطبر
يا قلب ويحك كم تخا دع بالغرور وكم تغر والى م تكلف بالاغن من الظباء وبالاغر
ريم يفوق ان رماك بنبلها ناظر النظر تركات اعين ترکها من بأسهن على خطر
وورمت فاصمت عن قسي لا يناط بها وتر جرحك جرحا لا يخيط بالخيوط ولا الابر
تلهو وتلعب بالعقول عيون ابناء الخزر فكأنهن صوارم وكأنهن لها اكر
تخفي الهوى وتسره وخفي سرك قد ظهر افهل لوجدك من مدى يقضى اليه فينتظر
نفسي الفداء لشادن انا من هواه على خطر عذل العذول وما دراه وخير غانيه عذر
قمر يزين ضوء صبح جبينه ليل الشعر وترالواحظ خده فيرى لهن به اثر
هو كالهلال ملثما والبدر حسنا ان سفر ويلاه ما احلاه في قلب الشجي وما امر
نوى المحرم بعده وربيع لذاتي صفر بالمشعرين وبالصفا والبيت اقسم والحجر
وعن سعى فيه وطاف به ولبى واعتمر لئن الشريف الموسوي ابن الشريف ابي مضر

ابدا الجحود ولم يرد الي تمالوكي نشر
والبيت ال امية الطهر الميامين الغرر
وجحدت بيعة حيدر وعدلت عنه الى عمر
واذا جرى ذكر الصحابة بين قوم واشتهر
قلت المقدم شيخ تيم ثم صاحبه عمر
ما سل قط ظبا على آل النبي ولا شهر
كلا ولا صد البتول عن التراث ولا زجر
واصابها الحسنى ولا نشق الكتاب ولا بقر
وبكيت عثمان الشهيد بكاء نسوان الحضر وشرحت حسن صلاته جنح الظلام المعتكر
وقرات من اوراق مصحفه البراة والزمر ورثيت طلحة والزبير بكل شعر مبتكر
وازور قبرهما وازجر من نهاني او زجر واقول ام المؤمنين عقوقها احدى الكبر
ركبت على جمل لتصلح من بنيها في زمر وانت لتصلح بين جيش المسلمين على غرر
فاتى ابو حسن وسل حسامه وسطا وكر واذاق اخوته الردى وبغير اثم عقر
ما ضره لو كان كف وعف عنهم اذ قدر واقول ان امامكم ولى بصفين وفر
واقول ان اخطا معو يه فما اخطا القدر هذا ولم يغدر معويه ولا عمرو مكر
بطل بسوئه يقاتل لا بصارمه الذكر وجنيت من رطب النوا رج ما اثمر واختمر
واقول ذنب الخارجين على علي مغتفر لا ثار ربيتا لهم في النهروان ولا اثر
والاشعري بما يؤ ول اليه امرهما شعر قال انصبوا لي منبرا فاذا الرئ من الخطر
فعلا وقال خلعت صا حبكم واوجز واختصر واقول ان يزيد ما شرب الخمور ولا فجر
ولجيشه بالكف عن ابناء فاطمة امر وحلفت في عشر محرم ما استطال من الشعر
والشمر ما قتل الحسين ولا ابن سعد ما غدر
ونويت صوم نهاره وصيام ايام اخر
ولبست فيه اجل ثوب للملابس يدخر
وسهرت في طبخ الحبوب من العشاء الى السحر
وغدوت مكتحلا اصافح من لقيت من البشر
ووقفت في وسط الطريق اقص شارب من عبر
واكلت جرجير البقول بلحم جري الحفر

وجعلتها خير المأكل   والفواكه والخضر   وغسلت بخلي صلة   ومسحت خفي في السفر
وامين اجهر في الصلوٰة   بها كن قبل جهر   واسن تسنيم القبور   لكل قبر محتفر
واذا جرى ذكر الغدير   اقول ما صح الخبر
ولبست فيه من الملابس   ما اضمحل ومادثر
وتكت حلو وافتدت   بهم وانكانوا بقر   واقول مثل مقالهم   بالقاشر ما قد نشر
مصطيحتي مكسورة   وطيرتي فيها صقر   بقرمني بر بيسهم   طيش الظليم اذا نفر
وخفيفهم مستثقل   وثواب قولهم هذر
وطباعهم كجبالهم   جبلت وقدت من حجر
مايدرك التشبيب تعثر   بدا البلابل في السحر   واقول في يوم تحار   له البصيرة والبصر
والصحف ينشر طيها   والنار ترمي بالشرر   هذا الشريف اضلني   بعد الهداية والنظر
فيقال خذ بيد الشريف   فستقر كما سقر
لواحة تسطو فما   تبقي عليه ولا تذر
والله يغفر للمسيئ   اذا تنصل واعتذر   الا لمن جحد الوصي   ولاءه ولمن كفر
فاحذر اهلك بوغلك   واحذر كل الحذر   واليكها بدوية   رقت لرقتها الحضر
شامية لو شامها   قس الفصاحة لافتخر
وددي ايقن انني   بحر والفاظي درر
وبديعة كخريدة   عذراء ترفل في الحبر   جرتها فغدت كزهر   الروض باكره المطر
والي الشريف بعثتها   لما قراها وانبهر   رد الغلام وما استمر   على الجحود ولا اصر
واصابني وخزيته   شكرا وقال لقد صبر

حاصل معنی آنکه ای ملوک معشوق من چشم عاشق خود را بعذاب بیداری گرفتار کردی و دل شیفته اش را بفرقت آب نمودی و صافی روزگار بعد از خود بگرد درت فراق آلوده ساختی تن ناتوانم را نزاری بخشیدی و چشم انتظار را سرمه بیداری کشیدی نگاه را که تاب جدائی و یار ترا ندارد مبتلا کردی ای خاطر گرفتار من وای بر تو چه قدر جادوی آهو روشان ترا برباید و فریب دهد و بدام عشق خویش شکار کند و نشانه ناوک ساز و خدنگ نگاه ترکان خطائی از پایت در آورد و سینه سوزانت را چنان ریش کند که هیچ علاج التیام نپذیرد و چشمان ترک بچکان بد آنگونه خود را برباید که چو کاهها کوی را هرچه آتش عشق را در کانون دل پوشیده داری زردی رنگ و سرخی اشک پرده از روی کارت براندازد ندانم پایان این آتش سوزان بکجا خواهد کشید جان این مستمند فدای برده آهوئی باد که خاطرم بعشقش گرفتار است مرا مردم ملامت کوی بگرفتاری دے

لکم

کوهش کردی تا آنکه خود جمال زیبا و قامت دلارای وی را بدیدند از ملامت عشاق باز ایستادند و مرا در شیفتگی معذور داشتند هما نا ماه مرا جبینی است که همواره مانند صبح تابان از ظلمت گیسوش طالع میشود و آن رخسار لطیف از تاثیر نگاهی آثار کلف می پذیرد ترک دلفریب من اگر نقاب لثام بصورت بندد و جبینی بگشاید هلال را ماند و اگر پرده براندازد ماه چهارده شبه را منفعل کند آه آه از آن لعبت شیرین چه شور عشق در سر و چه تلخی فراق در مذاقم پدید آمده که خواب و خور را بمن حرام کرده و بهار عیش و نوش مرا خزان آورده است بصفا و مشعر و بیت الحرام و بحجر و اشخاصیکه سعی و طواف و تلبیه کنند و عمره بجای آورند قسم است که اگر شریف موسوی انکاری اظهار نماید و تشر غلام مرا رد نکند البته دوستی بنی امیه اظهار کنم و بیعت حیدر را انکار نمایم و از او عدول نمایم و در هر مجمعی که ذکر صحابه شود و از تقدم آن باز پرسند گویم شیخ تیم یعنی ابوبکر و بعد از او عمر مقدم بوده اند فاش گویم که عمر هیچوقت شمشیری بروی آل رسول نکشید حاشا و کلا که اگر کسی فاطمه بتول را از میراث منع و زجر نموده باشد بلکه با او خوبی کردند و نوشته فدک را ندریدند گریه کنم عثمان شهید را مثل زنان شهری که رقیق القلب تر از بدوی هستند و هم نمازهای عثمان را که در شبهای تاریک بجای آورد شرح دهم و از مصحف عثمان این دو سوره مبارکه یعنی برائت و زمر را قرائت کنم مقصودش آیه مبارکه ثانی اثنین اذ هما فی الغار است که در سوره مبارکه برائت است و در شان ابوبکر آمده و نیز مقصودش آیه مبارکه امن هو قانت آناء اللیل است که بعقیده اهل سنت در سوره زمر در حق عثمان نازل شده است و مرثیه گویم طلحه و زبیر را شعرهای آبدار لطیف و زیارت کنم قبر هر دو را و کسی که نهی و زجر نماید مرا من نیز نهی و زجر کنم و میگویم عاق شدن از ام المومنین یعنی عایشه یکی از گناهان کبیره است و بد نیکو نه اعتذار جویم که در جنگ جمل از برای چه بر شتر نشسته بود که میخواست در میان اولادش اصلاح کند و لشکر مسلمین را با هم صلح دهد پس ابوالحسن یعنی امیرالمومنین علیه السلام آمده شمشیر از کمر برکشیده و حمله کرده برادران دینی خود تنگ گرفته قتل نمود و نسبت ام المومنین رای کرد چه ضرر داشت اگر از این جنگ خود را باز میداشت و ایشان را عفو مینمود زیرا که بر عفو قدرت داشت و میگویم امام شما که در صفین بجنگ آمده بود فرار کرد و اگر معاویه خطا کرد تقدیر را خطائی بوده است و هیچیک از معاویه و عمرو بن العاص در آن جنگ حیلت نکردند معاویه مصاحف را بالای نیزه نکرد و عمرو عاص مرد شجاعی بود بدفع ضرر موقع را چنان دیده شلوار خود را گشوده با عورت خویش جنگ کند و آن عمل خدعه بوده و خدعه در جنگ ممدوح است و هم بجمیع اقوال و افعال خوارج رفتار کنم و متابعت جویم و میگویم گناه خوارج که بر علی بن ابیطالب امیرالمومنین خروج کردند آمرزیده است و هم گویم خوارج احدی از مسلمانان نکشته بودند و جنگ امیرالمومنین با ایشان محض خونخواهی بوده و در باب قتال نهروان هیچ خبری و اثری از پیغمبر نرسیده است و ابوموسی اشعری آل امر علی بن ابیطالب و معاویه را دانا بود که گفت برای من منبری نصب کنید تا چیز تازه سخنی گویم هر دو فرقه قبول کردند پس بر منبر برآمده بطریق اکاذ

واختصار گفت که من صاحب شاه علی را از امارت مؤمنین معزول کردم و میگویم یزید مسکراتی نخورد و منکراتی مرتکب نشد ولشگر خود را از جنگ اولاد فاطمه باز داشت و شمر بن ذی الجوشن بقتل حسین بن علی آلوده نگشت و عمر بن سعد هم غدر و مکری نکرد و در روز عاشورا بطوریکه در اعیاد معمول است موهای بلند خود را کوتاه کنم و هم در آن روز نیت روزه نمایم و در پوشم بهترین جامهای خود را که ذخیره نموده ام و از شب تا صبح بیدار باشم و طبقهای نیکو کنم و چون صبح شود چشمها را سرمه کشیده با مردم مصافحه کنم چنانچه در اعیاد نمایند و در وسط راه بایستم هر کس که بگذرد شارب او را بچینم و هم نخورم از سبزیها جرجیر یعنی تره تیزک را با گوشت ماهی جری که در هر گودال گرد آیند و آنها را از جمیع ماکولات و میوه ها و سبزیها بهتر دانم و در حالت وضو پاهای خویش بشویم و در سفر بالای کفش مسح کنم و در نماز آمین بلند گویم چنانکه پیش از من اینکار را کرده اند و تسنیم قبور را سنت دانم در وقتی که حکایت غدیر خم بمیان آید گویم این خبر صحیح نیست در آن روز از جامها لباسی پوشم که کهنه و چرک آلوده باشد و در جلق که دمشق است ساکن شوم هر کس امامت کند در نماز باو اقتدا نمایم اگر چه خود کاوی باشد و هم بر منوال ایشان هذیان گویم مردمان شام گروهی باشند که رئیس ایشان را وقر و سکینه نباشد بلکه مانند شتر مرغی رمیده باشند که در رفتار عجلت جوید سبک ایشان بسیار سنگین است و اقوال نخستان بیهوده و هذیان و طبیعتهای ایشان مانند سنگهائی باشد که از کوهستان جدا شده است و اهل شام تغزلات و آواز بلبل را از بی شعوری فرق نمیدهند اما در روزی که چشمها خیره شود نامهای اعمال گشوده گردد و آتش جهنم زبانه کشد گویم نقیب الاشراف مرا اکراه کرد با آنکه دین پاک و درستی داشتم چون چنین گویم خطاب شود بگیر دست شریف را که قرارگاه در جهنمی است که صورتها تغییر دهد و مردمان را حمله ور شود همانا من که خدای غفارم هر کس را که از گناه خود پشیمان شده و عذر آورده بیامرزم و بمحض کرم بخشم بجز کسی را که منکر دوستی و خلافت علی بن ابیطالب امیرالمؤمنین شود و بدان نعمت کفران جوید ای شریف خدا را از کردار زشت خویش بترس اینک قصیده مبهجه فصحای صحرانشین از شام بعراق فرستادم که رقت الفاظ و دقت معانی دلهای حاضرین را وجد و رقت بخشد و اگر قس بن ساعده ایادی که سخنوران دانشمند بفصاحتش اعتراف دارند خود این قصیده را بشنود هرگز بفصاحت خویش مباهات نمی نمود و بیقین میدانست که من غواصی باشم که از بحر خاطر چنین درهای آبدار بیرون آورم این نظم بدیع دوشیزه را ماند که در پرده های یمانیه بخرامد و مانند گونه های گلها شکوفهای چمن را بپاراید آرایش داده ام اکنون که ارمغان حضور شریف شد یقین دانم که این لعبت نجدی بستاند و آن آهوی تتاری باز دهد و در سزای این معاوضت از من سپاس گوئی و مه بیت مراثی بیند گویند چون آن قصیده بشریف رسید زیاده بخندید و گفت همانا معذور است از آنچه در فراق تره تیزک است پس غلام را با هدایای نیکو بسوی وی فرستاد ابن منیر او را بدین

دو شعر مدح گفته

الی المرتضی حث المطی فانه | امام علی کل البریة قد سما
ترى الناس ارضا فی الفضائل عنده | و نجل الزکی الهاشمی هو السما

حاصل معنی آنکه بجانب شریف مرتضی باید تاخت مرکبهای تند را زیرا که اوست پیشوای کسانیکه خداوندان همت عالی هستند و جمیع مردم در ایوان فضلش مانند زمین و آن آزاده دودمان هاشمی چون آسمان باشد آورده اند که ابن منیر را با محمد بن نصر بن صغیر که ابن القیسرانی خوانند ابواب مکاتبات و مهاجات مفتوح و طریق مزاح و بذله گوئی مسلوک بود ابن منیر بطلاقت بیان و جلافت لسان و عادت شاعرانه ابن القیسرانی را با بیاتی چند هجا گفته بسمع وی آورد

او نیز بمکافات و مهاجات او را بدین دو شعر یاد نمود

ابن المنیر هجوت منی | خیرا افاد الوری صوابه
ولم تضق بذاک صدری | فان لی اسوة الصحابه

از جمله مضامین که ابن منیر در حق وی گفتی و معایبی که در باره او جعل نمودی آن بود که ابن القیسرانی را مقدمی نحس و صحبتی شوم است نکبت و ادبار چنان در نهاد ابن القیسرانی جای دارد که دیدارش هر دولت و اقبال را زایل کند چون مبنای روزگار بر مکافات و عادت سپهر بر مجازات جاری شده هنگامیکه آق سنقر برسقی از جانب سلطان محمد بن ملکشاه حکمران موصل بود جماعتی از باطنیه در مقصوره مسجد جامع موصل او را بکشتند و پسرش مسعود نیز برد فرمان سلطان محمود بن محمد بن ملکشاه از خراسان دبیس بن صدقه اسدی که فرمان گذار حله بود در رسید که تا در جای آق سنقر متمکن شود پس امام مسترشد عباسی و جمعی از ارکان موصل این معنی را انکار داشته و در این خصوص خلیفه و سلطان را مراسلاتی در میان آمده عاقبة الامر فریقین بحکومت عماد الدین زنگی بن آق سنقر ملقب بملک منصور رضا دادند و چون عماد الدین در آن مملکت مستقل شد سلطان محمود پسران خویش الب ارسلان و فرخ شاه که خفاجی خوانند محض تربیت بوی سپرده لقب اتابکی بروی ارزانی داشت گویند هنگامیکه زنگی در اطراف موصل رایت فتوحات برافراخته قلعه جعبر را در قبضه محاصره آورده بود بزمی آراسته بعشرت میگذرانید یکی از مغنیان

در آن بزم باین اشعار سرودی آغاز نمود

ویلی من المعرض الغضبان اذ نقل ال | واشی الیه حدیثا کله زور
مزنر الصدغ مسبول ذوائبه | لی منه وجدان ممدود ومقصور
سلمت فازور یزوی قوس حاجبه | کاننی کاس خمر وهو مخمور

حاصل معنی آنکه وای بر من از غضب معشوق روی بر تافته بخشم رفته از وقتیکه سخن چینان و رقیبان از من بوی سخنان دروغ میبرند مرا با گیسوان آویخته و موهای حلقه حلقه آتش وجدی و اشتیاقی است بوی سلام کردم از من کناره جست و کمان ابروان درهم کشیده چنانکه پنداری من جام شرابم و او مست خمار آلوده است عماد الدین را آن اشعار آبدار و آن معانی دلپذیر زیاده مستحسن افتاده معنی را از گوینده اشعار پرسید گفت ابن منیر است که اکنون در حلب توقف دارد پس عماد الدین بسرهنگ والی حلب را توقیع نمود که ابن منیر را باکمال شتاب روانه دارد پس در شبی که لشکر زنگی تسخیر قلعه جعبر نزدیک شده بود ابن منیر از حلب در رسید

و در همان شب سعادت طالع علی بن الک ملقب بسیف الدوله که فرمان گذار قلعه جعبر بود بدستیاری نحوست اختر ابن منیر عماد الدین در بستر خویش بدست غلام خود کشته گردید پس ابن منیر در اردوی اسد الدین شیرکوه صاحب حمص بحلب بازگشت ابن القیسرانی که از ناوک سخنان ابن منیر سینه مجروح داشت ویرا ملاقات نموده زبان طعن و نکوهش بکلمات آن سخنان ناهنجار دراز کرده گفت هذه بجمیع ما کنت تنکتنی به یعنی این یکی در عوض آنچه در حق من گفتی

ابن منیر را دیوانی است که بدایح اهل البیت مزین و تغزلات عاشقانه مشحون است

و این چند شعر از تغزلات او نگاشته شده

من رکب البدر فی صدر الردینی ... وموه السحر فی حد الیمانی
وانزل النیر الاعلی الی فلک ... مداره فی القباء الخسروانی
طرف رنا ام قراب سل صارمه ... واغید ماس ام اعطاف خطی
اذلنی بعد عز والهوی ابدا ... یستعبد اللیث للظبی الکناسی

وله ایضا

اما ذوائب مسک من ذوائبه ... علی اعالی القضیب الخیزرانی
وما یجن عقیق الشفاه من ... الریق الرحیق والثغر الجمانی
لو قیل للبدر من فی الارض تحسده ... اذا تجلی لقال ابن الفلانی
اربی علیّ بشیء من محاسنه ... تالف بین مسموع ومرئی
اباء فارس فی لین الشام مع ... الظرف العراقی والنطق الحجازی
وما المدامة بالالباب افتک من ... فصاحة البدو فی الفاظ ترکی

حاصل معنی آنکه آیا کیست که ماه تمام را با قامت چون نیزه ردینی پیوند داده و شمشیرگاه ویرا آب فسونگری سیراب کرده و خورشید عالمتاب را از فلک چهارم فرود آورده در سپهری جای داده است که قطب وی بر قبای خسروانیست و ورزند آیا خود این چشم اوست یا غلافی که شمشیرش بقصد جان عشاق برکشیده شده همانا سرو نازک اندام است که برفتار آمده و نخود هی بالد یا نیزه خطی است اگر مانند من عزیزی را ذلیل عشق خویش نموده باشد شگفتی نباشد چه عشق پیوسته شیران را بزنجیر آهوان گرفتار آرد قسم بآن گیسوان درهم آویخته که مشک را باندازه تاب خورشید جمالش آب شده بر قامت چون خیزرانش ریزد و سوگند بدان می ناب و در خوشاب که در حقه عقیقی لبش پنهان است که اگر ماه تمام در عین جلوه گری پرسند که بر روی زمین کدام ماه را رشک بری او را نشان دهد چه آن خط و خال و حسن و جمال که خوبان همه دارند ویرا تنها خدای بخشوده سماحت خونریزان پارس و نرمی نوخطان شام و خوش منشی و سبک روحی دلبران عراق را با لهجه شیرین سخنان حجاز در یکوجود گرد آورده آن نکایت که خرد از سبوی صبوحی پسند صد چندان از ترکان حجازی دریابد

واذا الکریم رای الخمول نزیله ... فی منزل فالحزم ان یترحلا
کالبدر لما ان تضاءل جد فی ... طلب الکمال فحازه متنقلا
سفها لحلمک ان رضیت بمشرب ... رنق ورزق الله قد ملأ الملا
ساهمت عینک مر عیشک قاعدا ... افلا فلیت بهن ناصیة الفلا
فارق ترق کالسیف سل فبان فی ... متنیه ما اخفی القراب واخملا
لا تحسبن ذهاب نفسک میتة ... ما الموت الا ان تعیش مذللا
للقفر لا للفقر هبها انما ... مغناک ما اغناک ان تتوسلا
وصل الهجیر بهجر قوم کلما ... امطرته شهدا اجتنوک حنظلا
من غادر خبثت مغارس وده ... فاذا محضت له الوفاء تاولا
لله علمی بالزمان واهله ... ذنب الفضیلة عندهم ان تکملا
طبعوا علی لؤم الطباع فخیرهم ... ان قلت قال وان سکت تقولا
انا من اذا ما الدهر هم بخفضه ... سامته همته السماک الاعزلا
واع خطاب الخطب وهو مجمجم ... راع اکل العیس من عدم الکلا
زعم کمنبلج الصباح وراءه
عزم کحد السیف صادف مقتلا

حاصل معنی آنکه هر وقت شخص کریم خمول و ناشناسی را با خویش هم منزل یابد در آنهنگام رای صواب اقتضا کند که از آن سرزمین بارض دیگر مسافرت جوید چنانچه هلال خود را لاغر و خورد دیده بجدی دورزد و از منزلی بمنزلی انتقال جست تا رتبه کمال و مقدار بدریت یافت ای پسر منیر تباه باد بردباری تو اگر با شبخور درد آلودی تن در دهی با آنکه الوان نعمتهای خدا روی زمین را پر کرده است از تن آسانی در تلخی زندگانی با اشتران خود شریک شده چرا با آنان قطع مسافت نکنی و پیشانی بیابانها نشگافی همانا اگر مانند شمشیر از نیام طن کون نشوی جوهر خویش را بعالمیان آشکارا توانی داشت گمان مبر که مردن در جدائی روح است بلکه مردن واقعی بخواری زیستن و با ذلت گذرانیدن است نفس خود را در بیابان قفر واگذاری خوشتر است از آنکه در چنگ فقر اسیر باشی جایگاه نیک آن است که ترا از پناهیدن بمردم دون بی نیازی بخشد با سفر بمواصلت جوی و از نزد این مردم حق نشناس مسافرت کن چه اگر برایشان انگبین بیاری بدست تلافی از برای تو حنظل بچینند و هر قدر با ایشان روآوری پشت میکنند آفرین بر من که چه خوب مردم زمانه را شناخته ام هرگاه کسی مراتب کمال را بنهایت رساند همان هنر کمال را ذنب عظیم شمارند بخبث جبلی و رذالت باطنی مجبول و مفطورند خوب ایشان آن کسی است که هرچه شنود همان گوید و اگر چیزی نشنود با فترا و بهتان برخیزد من آنم که هرگاه روزگار پستی مرا قصد کند همت بلند مرا بر آن دارد که خود را بسماک اعزل رسانم

داگر روزگار خواهد مرا از مقام ارجمند فرود آورد نتواند بر حوادث ایام صبر و تحمل دارم و مرکب همت را از تاختن عنان نکشم
و تا از مراد خویش کام نگیرم باز نایستم مراد ای مولای است که چون صبح صادق روشن است و عزمی است که چون دم شمشیر
برنده است شیخ حر عاملی . در کتاب امل الآمل آورده که این ماجری مابین ابن منیر و سید رضی واقع شد و جمهوری
بر آنند که با برادرش سید مرتضی وقوع یافته گروهی که در سیر و تواریخ تتبع دارند میدانند که رای شیخ عاملی
از طریق صواب خارج و عقیدت جمهور از حلیه صحت عاطل باشد چه سید رضی در سنه سیصد و پنجاه و نه تولد یافت
و در سنه چهارصد و شش در گذشت سید مرتضی در سنه سیصد و پنجاه و پنج متولد شد و در سنه چهارصد و سی و شش رحلت کرد
ابن منیر در سنه چهارصد و هشتاد و سه در طرابلس بوجود آمد و در سنه پانصد و چهل و پنج وفات نمود سید مرتضی
که خود بچهار سال از برادرش سید رضی بزرگتر بود سی سال بعد از رحلت سید رضی آخرت رخت بست
لاجرم قریب سی و هفت سال از فوت سید مرتضی و شصت و هفت سال از رحلت سید رضی گذشته ابن منیر
ولادت یافته است پس چگونه تصور شود که ابن منیر بصحبت سید رضی یا سید مرتضی رسیده باشد بنابراین
رای صواب و قول صحیح همان است که ابن عراق در تذکره خویش آورده گوید این ماجری مابین ابن منیر
و نقیب الاشراف شریف موسوی ابو الرضا که معاصر ابن منیر و مرجع شیعیان آن عصر بوده است بوقوع
پیوسته بعضی از علمای عامه در کتب خود آورده که ابن منیر از تشیع خارج شده بمذهب اهل تسنن داخل گردیده
هر دانا میداند که تعلیق شرط و جزا افاده وقوع نکند و هم اواخر قصیده از عقیدت ابن منیر صریح خبر میدهد
با آن احوال ابن منیر را بتسنن نسبت دادن از طریقه دانش بیرون است **فائدة** چنانکه از کتب مستفاد
میشود نیک سوی نامه ابن منیر را از عبارات عبد الحمید اقتباس کرده است چنانکه ابن خلکان گوید عبد الحمید کاتب
در نزد مروان حمار سمت کتابت و انشا داشت بعضی از عمال وی غلامی سیاه برسم هدیه نزد او بفرستاد
عبد الحمید را گفت تا مختصر جوابی که مشتمل بر مذمت او باشد نوشته بدو روانه دارد عبد الحمید بدینگونه مکتوبی نوشت

لَوْ وَجَدْتُ لَوْنًا شَرًّا مِنَ السَّوادِ وَعَدَدًا أَقَلَّ مِنَ الْواحِدِ لَأَهْدَيْتُهُ وَالسَّلامُ

در کتب معتبره مضبوط است که خوارج نهروان عبد الله بن خباب را که خود تابعی و پدرش صحابی بود بقتل آوردند
و زوجه اش که آبستن بود شکم دریدند و ام سنان صیداویه را نیز مقتول ساختند و هم از قبیله طی سه زن
بیگناه را کشتند حضرت امیر المؤمنین علی بن ابیطالب حارث بن مره عبدی را بجهت تحقیق امر نزد ایشان فرستاد
او را نیز عرضه شمشیر کردند ناچار آن حضرت بر حسب ولایت شرعیه و ریاست الهیه بخونخواهی آن کشتگان بکارزار
ایشان و قتال مشتغل گشت و اسم آنحضرت فرموده **أُمِرْتُ بِقِتالِ النّاكِثِينَ وَالْمارِقِينَ وَالْقاسِطِينَ**
و آن حدیث بر کفر و ارتداد خوارج نهروان برهانی قاطع است بدانجهت ابن منیر گوید **لا ثائر** الخ حاصل معنی آنکه
از قتال نهروان نه ثائر و خونخواهی بود و نه اثر روایتی است مقصودش از اکل جرجیر و جری اخذ شعار بنی امیه
و اهل تسنن است چنانچه در حدیث اهل البیت است **اَلْهِنْدِبا لَنا وَالْجِرْجِيرُ لِبَنِي أُمَيَّه**

یعنی کاسنی مخصوص ما اهل البیت است و تره تیزک مخصوص بنی امیه و جری اسم نوعی از ماهی است که آنرا فلس نباشد
و استخوان بسیاری ندارد مگر استخوانی که در زیر فک آن است و شباهتی تمام بمار دارد و بفارسی مارماهی
و بیونانی سلودس گویند و اهل مصر سلور نامند بمذهب شیعه حرام است و حضرت امیر المؤمنین علیه السلام از
اکل آن نهی فرموده ولی اهل سنت و جماعت حلالش دانند فقهای امامیه گویند هرگاه مورد تقیه نباشد
در نماز فقط آمین گفتن حرام و موجب بطلان نماز است لیکن اللهم استجب که در معنی آمین است جایز است
بعضی آنرا نیز جایز نشمارند ولی اهل سنت و جماعت آن لفظ را حرام و مکروه ندانسته مستحب میشمارند و در نماز
میگویند و بهیچوجه فساد در عبادت نمیدانند در شرح لمعه مضبوط است بایستی قبر را تسطیح نمایند
و در پشت قبر تسنیم قرار ندهند یعنی ماهی پشت نکنند چه آن هیأت از شعار ناصبین و از بدعتهای مستحدثه
ایشان است مصطبحه چنانچه صاحب طراز گوید در لسان اهل دمشق یعنی چوگان است و قحچو کامارا
در محاذی و برابر یکدیگر نگاه میداشتند هر یک چوگانش کوتاه بود از بازی خارج شد و میگفت
مصطبحتی قصیره و نیز در بازی خطیره هر یک از ایشان که فطیره اش شکسته بود خود در بازی خارج شده
میگفت فطیرتی مکسوره حاصل مراد ابن منیر آن است که داخل عوام دمشق شده باین هذیانات لب گشایم
بلکه بر گفتارهای ایشان نیز زیادت آورم و لفظ قصر را بجای کسر و کلمه کسر را بدل قصر استعمال نمایم

ابن جمیع الشیخ الموفق شمس الریاسة ابو العشائر هبة الله بن زید بن حسن بن یعقوب بن اسمعیل بن جمیع الاسرائیلی

در فسطاط تولد یافت و هم در آنجا نشو و نما جست و چون بمرتبه تحصیل قدم نهاد نخست بحضر شیخ موفق الدین که از فحول
فضلا و صنادید اطبای آن زمان بود اقامت گرفت و جمیع اجزای علمیه و عملیه را که در آن صناعت بکار آید از وی
بیاموخت بدانگونه که از همسران و همگنان در گذشت و بفنون فضایل آراسته شد چنانکه در سلک حکمای مهرین
و اطبای ممیزین منظوم گشت در حسن تفطن و جودت قریحه بپایه بود که در یک لحظ از مآل احوال هر بیمار آگاه شدی
در استنباط دلایل تفرسات بدیعه و اصابات طریفه بکار بردی گویند روزی ابن جمیع در بازار مصر در دکه
نشسته بود جنازه بگذرانیدند و جمعی از بزرگان مصر در تشییع حاضر بودند چون بر آن جنازه نظر افکند بحدس صائب
دریافت که محمول در حیات است ایشان را گفت این جنازه بر زمین گذارند که در ادست نمرده است و اگر دفنش نمایید
در حقیقت زنده بگورش کرده اید جماعتی که در تشییع جنازه بوده اند از قبول آن امر انکار بلیغ کردند برخی گفتند که این
دعوی خالی از خطر است پس نزدیکان میت را از این خبر انبساطی روی داد در صدق آن دعوی برهان طلبیدند حکیم را
بخانه مراجعت داد و خود نیز همراهی کرد چون جنازه را بمنزل رسانیدند گفت کفنش بیرون کردند بحمامش بردند
آب گرم بر بدنش ریخته زیاده مالش دهند و هم بر بدنش مالیدند و اطلیه و اضمده و نطول و سایر چیزها بکار بردند
چون بدنش اندک گرم گشت با عطوسی قوی بعطسه اش در آورد ناگاه اعضای او بحرکت در آمد ابن جمیع گفت

بشارت دهید علامت حیات و آثار نیک ظاهر است پس چند روز مواظبت نمود بکلی بهبود کامل حاصل آمد پس کسان
و نزدیکان او را انبساط دست داده احسان بی اندازه‌اش نمودند و مالی زیاده بدو دادند اهالی مصر و سکنهٔ آن دیار
از این معالجه که مانند سحر بود تعجبها کردند و پیچید در هر محفل و هر مجلس خاص و عام را غیر از این صحبتی نبود چون این معالجه
از ابن جمیع شهرت کرد اطبا و فضلا بر این معنی اتفاق کردند که آن گونه حدس و تشخیص از قوانین طبیه و مراتب علمیه
بدست نیاید این میت مگر از جبلتی که خود کرده بود چون این سخنان بسمع ابن جمیع رسید مجلسی بیاراست و جماعتی را که
زبان بقدح او گشوده بودند حاضر کرد و گفت ایراد شما را جواب این است که چون جنازه را میبردند دیدم که قدمینش
راست ایستاده تشخیص دادم که هنوز روح حیوانی در مبدء باقی است چه اگر از بدن بکلی خارج شده قدمین بر زمین فرو
افتاده بود اطبا تصدیقش نموده بر حسن تشخیص و حدس صائبش تحسینها کردند و آفرینها گفتند گویند که هم در آن ایام
عاضد بالله علوی را عارضهٔ لقوه روی داد وی را بجهة علاج بخواست چون درک حضور خلیفه نمود مقرر داشت که هیچکس
نزد خلیفه نیاید در منزلی تاریک خلیفه را جای داد حتی ادویه و اغذیه که لازم میشد خود مباشر میگردید و هر صباح
که درک حضور خلیفه مینمود بصحتش بشارت میداد و طبیعت وی را بدین بیان قوتی می‌افزود پس بدان سخنان قوت
انگیز و نویدهای مسرت آمیز روز بروز آثار بهبودی ظاهر میگشت تا یکباره طبیعت قوت گرفت و بر مرض غالب آمد
و آن بیماری زایل شد خلیفه علوی مالی زیاد بدو بذل نمود و در سلک خواص و محرمانش در آورد و بتشریفات
لایقه‌اش بنواخت در بزم قرب خلافت در شمار خاصان معدود گشت چون زمان دولت عاضد بالله علوی
در مصر بپایان رسید آن مملکت ملک ناصر صلاح الدین یوسف بن ایوب را مسلم گردید و او پادشاهی بود
بتربیت علما و فضلا راغب نظر بسوابق دوستی که وی را با ابن جمیع در میان بود آن هنگام که خود بمقام وزارت
و ابن جمیع بسمت طبابت در نزد عاضد بالله بودند او را بخوانده و در سلک اطبا منسلک گردانید گویند
از بابت سوء مزاج سردی که ملک ناصر را بود از او علاج خواست پس تریاق کبیر را برای او ترکیب کرد و کتابی
در خواص ادویهٔ آن برشتهٔ تالیف آورد چون ملک ناصر بدان مداومت کرد سوء مزاجش زایل شد و از آن ملک
نوازشی بی پایان دید روایت کرده است شیخ سدید بن ابی البیان که از تلامیذ ابن جمیع و از فضلای اطبا است
که من عمری در محضر ابن جمیع بسر بردم و جمیع مراتب طبیه و مقامات علمیه را از وی فرا گرفتم طبیبی چون او خوش
بیان و فصیح اللسان ندیدم در کل علوم تصرفات نیکو داشت و در مسائل اجتهادات صحیحه مینمود جید التالیف
و حسن التصنیف بود در علوم ادبیه و عربیه مهارتی کامل داشت و بر صحاح اللغهٔ جوهری وی را اعتمادی تمام بود
و پیوسته در هنگام تدریس در برابر داشت در تصحیح کلمات زیاده بمطالعهٔ آن کتاب می‌پرداخت احمد بن
ابی اصیبعه در کتاب طبقات الاطبا گوید در زمانیکه ممالک مصر و شام در قبضهٔ اختیار نجم الدین ملک صالح
بودی مفوض بوده در آن محفل از هر طرف حکایات ظریفه در میان داشتیم و سخن از یکدیگر میربودیم پس وزیر
مرا گفت بدانگونه تالیف که در شرح احوال اطبا نوشته و طبقات الاطبا نام نهاده هیچکس از مولفین را سبقت نجسته

و بدان پایه تصنیف طریف نیاورده آنگاه گفت آیا اطبای مصر را که در این عهد با ما معاصر و مصاحب بوده‌اند در حکایات
هیچ یاد کرده گفتم آری گفت بینم که در آنجا گفته که طبیبان مصر از متقدمین ابن رضوان بی مانند بوده و از
متاخرین ابن جمیع بی نظیر است گفتم چنان است که فرموده‌اید و من نیز بر آن عقیده‌ام و هم بر طبق آن رای صواب
سخن رانده‌ام نوشته‌اند که چون شیخ الرئیس ابو علی سینا قانون را بپرداخت نسخهٔ از آن کتاب را بمصر بردند چون آن کتاب
جامع نافع را برخواند بطعن و رد آن کتاب زبان گشود و کتاب تصریح بالمکنون فی تنقیح القانون را عمرها صرف نمود و تنقیح القانون را در رد آن کتاب تالیف کرد
گویند بعد از اتمام آن کتاب نسخهٔ آن را ببغداد بردند بنظر عبد اللطیف یوسف بن محمد البغدادی رسید آن حکیم دانشمند
گفت اگر عمر شریف را در فهم آن عبارات صرف کردی از آن بهتر که در پی تحصیل شکوک رود و کاری بپایان آورد
پس ایرادات او را ردی نوشت و با دلائل ساطعه و براهین قاطعه بوضوح رسانید که آن ایرادات وارد نبوده است
و چون ملک ناصر صلاح الدین یوسف در سنه پانصد و هشتاد و نه وفات کرد هیچند با ملک ظاهر پسر صلاح الدین
یوسف بسر میبرد گویند در سنه پانصد و نود و چهار وفات یافت یوسف بن هبة الله بن مسلم که از فضلای آن عصر بود
این اشعار در مرثیه ابن جمیع گفته است

أعینیّ بما تحوی من الدمع فاسجمی — وان نفدت منك الدموع فبالدم
یحق بان تبكی علی فقد سید — فقد نابه فضل العلی والتكرم
وافضل اهل العصر علما وسوددا — وافضلهم فی مشكل القول منهم
وابذاهم بالنهی والامر منهم — واعلمهم بالغیب علم التقدم
وارجحهم صدرا وكفا ومنزلا — ووجها كمثل الصبح عند التبسم
وانجد من نادیته لملمة — وامجد من امّته لتالم
ولو كان یفدی من حمام فدیته — بنفسی متی علی الحیف یعدم
وبطش اسود كالاساود دیرمی — بهزة هندی وعزة لهدم

ولكن قضاء الله فی الخلق نافذ
فلا واقع الله آمر محكم

ای چشم در ماتم آن طبیب یگانه تا اشک داری بریز هرگاه سرشک تمام شود خون ببار سزاوارتر است
که نوحه و افغان کنی بر فقدان بزرگواری که از وفاتش معالم و مکارم از میان برفت آن فاضل یگانه در برترین
روزی و دانائی سرآمد روزگار بود و در قضایای مشکله و مسائل غامضه بیانش فصل الخطاب گشت و در شناختن
شرایع و دانستن اوامر و نواهی در مردمان برهبری برتری داشت و در فنون طبیه و علم تقدم بالحفظ کامل بود
و بسی بر دیگران تقدم داشت بشرح صدر و بسط کف و فسحت منزل آراسته بود از فروغ رخسارش خندهٔ صبح
در خاطر میگذشت در حوادث روزگار از همگنان زودتر بفریاد میرسید و در علاج دردمندان از همه حاذقتر بود

و با خوبتر طریق معالجت می‌نمود اگر دوستان را روا بود که بنیروی دلیری حکم تقدیر را بگردانند من خویشتن را فدای
او میکردم و بقوت بازوی خویش و صولت شیران اژدها وش که بشمشیر بران و نیزه لرزان مصاف دهند بکارزار
برمیخواستیم ولی افسوس که سهم تقدیر و ناوک قضا نه چنان نافذ است که بتوان از خویش بگردانید هما نا تیر تقدیر
بهیچ تدبیر از غرض خود باز نگردد چه بقراط که امام صناعت بود بتدبیر طبیبانه نتوانست مرگ را رد کند و آن درد
بیدرمان را علاج آورد

ابن سکیت یعقوب بن اسحق الشیعی

صاحب سیر آورده‌اند که اسحق مردی صالح و درست کردار بود در فنون ادبیه احاطتی تمام داشت علما دوستدار
و عالم را گرامی داشتی سالی بسعادت حج فایز گشته و بزیارت بیت الله توفیق یافت بعد از ادای مناسک و افاضه
از عرفات و انجام سعی و اتمام طواف از رب البیت اجر خویش درخواست کرده علم نحو را برای فرزند خود مسئلت نمود
پس از برکت دعای پدر و یمن آن مکان مقدس و فر الطاف الهیه بحسب فیوضات ادبیه و تعلم علوم ادبیه موفق گشت
چنانچه علماء رجال او را در سلک ثقات و معتمدین منظوم داشته و گفته‌اند که در آستان مقدس حضرت رضا صلواة الله
علیه بسعادت صحبت و درک حضور مبارک فایز گشته است و در کتاب عیون اخبار الرضا از اخبار و احادیث رضویه
که او خود اصغا و روایت کرده نیز نقل شده و هم در سایر کتب معتبره اخبار تقویه و احادیث نقویه را که او خود
شنیده و برشته روایت آورده است ذکر کرده‌اند گویند که او در نزد آن دو بزرگوار اختصاص وافی
و امتیاز تمام مزیت و افتخار داشته است بالجمله ابن سکیت فنون عربیه و علوم ادبیه را در نزد اساتید فن و اساطین قوم
مانند فراء و ابی عمرو شیبانی و اثرم و ابن اعرابی بیاموخت و در آن علوم خصوصاً در فن نحو و فنین رتبتی
بلند یافت و در سایر علوم نیز نادره روزگار شد فن لغت را از همگنان بلکه از همکان نیکوتر دانستی
بدانگونه که علماء لغت از خرمن فضل او خوشه‌ها چیده و توشه‌ها برده‌اند ثعلب گوید ابن سکیت در علم لغت
پس از ابن اعرابی از همه بیش است خود گوید من فن نحو را از پدرم بهتر دانم و وی علم شعر و لغت را از من نیکوتر شناسد
هنگامیکه نزد ابن اعرابی بتعلم علوم اقامت داشت و در تحصیل فن لغت مشغول بود ابن اعرابی وی را حکایتی آورد
ابن سکیت با فکار و سعار رفت برخواسته از او وی و حاکی سؤال کرد پس ابن اعرابی غضبناک شده گفت
مکافات چنان جسارت و گستاخی در این است که کسی دو گوش ترا گرفته گوشمال دهد و قفاهایی
پی در پی زند تا سزای خویش دریابی ابن سکیت خاموش شد چون خشم ابن اعرابی فرونشست بوی گفت
بسی شادمان و خورسندم که من خود عرضه این گفتار شدم چه تشویش داشتم دیگری را در معرض چنان سخنان
در آوری و او نتواند تحمل نمود لاجرم بجواب ناصواب لب میگشود و آن کردار مرا بیشتر رنجه میداشت از این گفتها
که خود شنیدم ابوالحسن طوسی گوید من در مجلس ابوالحسن علی لحیانی حاضر بودم ابوالحسن عادت داشت از نوادر لغویه
و بدایع الفاظ و طرایف معانی که خود مستفطن شده شرحی باز گوید گفت عرب‌ها گویند مُثْقَلٌ اِسْتَعانَ بِذَقَنِه

ناگاه ابن سکیت که جوانی نورس بود از جای برخواسته گفت آخرین کلمه دقنه باشد نه ذقنه و چون عربان
خواهند افادت کنند که ضعیفی از ضعیفی اعانت جسته این مثل سار را بکار برند چون کلمه ذقنه با لفظ دقنه در نوشتن یکسان
باشند ترا خیال سهو خطی بر آن اشتباه بداشته است پس ابوالحسن شرمنده گشت از مجلس بیرون رفت دیگر
روز برای افادات نوادر خود مجلس آراست و حاضر گشت من نیز حاضر بودم لب بسخن گشود و گفت عربان
گویند هُوَ جَارِی مُکَاشِرِی باز ابن سکیت برخواسته گفت کلمه مکاشری در اینجا ناصواب و بیجا است بجای
شین معجمه بایستی سین مهمله آوری چه جانب خانه را کِسر گویند و چون خواهند افادت کنند که جانب خانه من
جانب خانه او است یعنی همسایه دیوار بدیواریم این سخن را بر زبان رانند و چون مکاشر را که بمعنی نماینده دندانست
با دیگری بکار در نوشتن جز بنقاط تفاوتی نباشد از آنروی بدین اشتباه در افتادی پس ابوالحسن از آن امر
که تصمیم عزم داده بود منصرف شده دیگر برای املاء نوادر خود بدان مجمع قدم ننهاد چون روزگار را عادت
بر این است سپهر را مدار چنین یکی را بزیر یکی بدر را خریدی سزانهد چنانچه ابوالحسن از وی در خجلت شد ابن سکیت نیز
از ابوعثمان مازنی در خجلت آمد چنانکه ابوعثمان گوید من و ابن سکیت در محفل وزیر محمد بن عبدالملک زیات
بودیم وزیر بمن گفت خواهم ابن سکیت را بمسئله از مسائل ادبیه امتحان کنی تا رتبه فضل و پایه علم او معلوم شود
رد مسئلت را از ادب و مردمی خارج دیدم پرسیدن مسئله را با وفاق و صفا خلاف دانستم تأمل و تعلل از لحظه
بلحظه دیگری سپردم تا مگر آنچه خواسته است از خاطر وی محو شود بعد از لمحه وزیر سخن اول را بر زبان راند
و در سؤال خود الحاح کرد چون ناچار شدم مسئله که حل آنرا آسان و جهل آنرا دشوار میدیدم میان آوردم
گفتم خدایتعالی در سوره یوسف فرموده أَرْسِلْ مَعَنا أَخانا نَكْتَلْ آیت باز گو که نکتل را چگونه صرفیان میزان
آرند گفت بروزن نفعل باشد گفتم مطابقتی ماضی و مضارع آن کتل یکتل باشد تا نکتل بدان میزان در آید
گفت نی نی غلط گفتم میزان نکتل نفتعل است گفتم حروف نفتعل پنج است او حروف نکتل چهار چگونه تصور شود
که پنج حرفی میزان چهار حرفی شود پس ابن سکیت در سکوت شده زیاده خجل و شرمنده گشت وزیر توبیخ
و سرزنش برخواسته گفت کجا رواست بپاداش مراتب علمیه در هر ماه هزار درهم شهریه بستانی و خود
میزان نکتل را که نفتعل است ندانی ابوعثمان گوید چون مجلس بپایان رسید در صحبت ابن سکیت از نزد وزیر
بیرون آمدیم ابن سکیت بس اندوهناک بود گله‌ها آغاز کرد و همی گفت یا اباعثمان هیچ دانی در این معاملت
مرا چه مقدار زیان آوردی بمعذرت لب گشودم و بخدایتعالی سوگندها یاد کردم که در این مسئلت معذور بودم
چه مراد سؤال وزیر مقصود نبود قاضی احمد بن خلکان در شرح حالت ابن سکیت گوید که واقعه سلیمان باهلی
و عمرو بن معدیکرب را بخط ابن سکیت نقل نموده‌اند و آن واقعه چنان است که سلیمان بن ربیعه باهلی هنگامیکه
در ارمنیه پیادگان و سواران سپاه خویش را سان دیدی هر یک از لشکریان که اسبی نانجیب در زیر
ران داشتند نه پسندیدی چون نوبت بعمرو بن معدیکرب رسید با اسبی پیل پیکر درشت اندام از سان وی بگذشت

سلیمان بن ربیعه گفت هرگز ندانم ترا اسب نانجیبی مرکب باشد گفت ایها الامیر اگرچه اسب من لاغر میان نباشد ولی در شماره اسبان نانجیب نباید گفت همانا در نظر اول آنرا نانجیب یافتم تو نیز یقین بدان که اسب هجین و نانجیب است عمرو گفت چه گفت زنجیان است که امیر شناخته است پس کار گفتار بامتحان دیگر کشید سلیمان گفت تا عمرو اسب خویش را مدتی از آب ممنوع داشت و هم فرمود تا ملبیان چند اسب نجیب را زمانی از آب باز داشتند چون تشنگی ایشان بنهایت رسید طشتی آب خواستند اسبان نجیب را ازان آب خورده یکطرف شدند پس اسب عمرو نزدیک طشت بایستاد و دو دست خود ته کرده لب در آب فرو برد و آن دلالت کند بر عدم اصالت اسبان چون سیراب شد سر برداشت پس سلیمان برسم توبیخ بعمرو گفت اکنون دانستی که مرا شناسائی اسبان تا چه مقدار معرفت است عمرو گفت اینگونه معرفت جامه ایست که ترا بقامت دوخته اند چه نانجیب نانجیب را نیکو شناسد سلیمان بجو دسپیده هیچ نگفت و آن داستان را بعمر بن خطاب نامه کرد چون نامه بوی رسید زیاده خشمگین شد کتابتی بسلیمان بن ربیعه فرستاد که آنهمه حلم و بردباری ندانم ازچه رهگذر بوده است بایستی امیر و سرکردگان از مهر و قهر هر یک را در جای خود بکار برند و هم بعمرو بن معدیکرب نامه نوشت که ما را ازان کردار زشت و گفتار ناهنجار که با مهتر و امیر خویش بکار بردی آگاهی حاصل گشت گویا بشمشیر خویش که صمصامه مینامی ترا هوائی در سر و غروری در خاطر پیدا شده اینک بگوش هوش بشنو و از روی دانش بدان مارا تیغ آبداری است که مصمم نام نهاده ایم قسم بخدای غالب قاهر اگر آن تیغ بفرق تو فرود آید همی بشکافد تا استخوانهای سینه ات و دو نیم شود نیمی ازچپ و نیمی از راست بعقد هرگاه روز حرب و وقت ضرب را دوست میداری اینک بدان گفتار ناهنجار معاودت کن تا صدق قول مشاهدت کنی گویند چون نامه وی بعمرو رسید گفت ندانم که خلیفه مرا بکدام شمشیر تهدید کرده اگر شمشیر خود را گوید هرگز ازاس نخسم و اگر ذوالفقار مرتضوی را منظور داشته همه کس از آن بر حذر باشد گویند وی را طبعی آبدار و اشعاری نمکین بوده حسین بن

عبدالمجیب موصلی گوید در مجلس ابی بکر بن ابی شیبه این دو شعر را من خود از ابن سکیت شنیدم

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُحِبُّكَ حُبًّا — ظَاهِرُ الْحُبِّ لَيْسَ بِالتَّقْصِيرِ
فَإِذَا مَا سَأَلْتَهُ عُشْرَ فَلْسٍ — أَلْحَقَ الْحُبَّ بِاللَّطِيفِ الْخَبِيرِ

حاصل معنی آنکه پاره از مردمان هستند که با معشوق خود محبت و مودت ورزند تا وقتی که طمعی از زخارف دنیوی نکند همینکه چیزی بخواهد از عشق وی منصرف شوند

و هم از جمله اشعار او این چند شعر است که الحق داد فصاحت داده است

إِذَا اشْتَمَلَتْ عَلَى الْيَأْسِ الْقُلُوبُ — وَضَاقَ لِمَا بِهِ الصَّدْرُ الرَّحِيبُ
وَأَوْطَنَتِ الْمَكَارِهُ وَاسْتَقَرَّتْ — وَأَرْسَتْ فِي أَمَاكِنِهَا الْخُطُوبُ
وَلَمْ تَرَ لِانْكِشَافِ الضُّرِّ وَجْهًا — وَلَا أَغْنَى بِحِيلَتِهِ الْأَرِيبُ
أَتَاكَ عَلَى قُنُوطٍ مِنْكَ غَوْثٌ — يَمُنُّ بِهِ اللَّطِيفُ الْمُسْتَجِيبُ
وَكُلُّ الْحَادِثَاتِ إِذَا تَنَاهَتْ — فَمَوْصُولٌ بِهَا فَرَجٌ قَرِيبُ

حاصل معنی آنکه چون دلها را یأس و ناامیدی فرا گیرد و سینههای گشاده از نوائب و شدائدی که در آنها فراهم آمده تنگ شود و ناملائمات در ساحت دلها بار گشاید و دانشمندان چاره جوئی را ندانند و برای کشف مضرت راهی نیابند در آن هنگام خدای دانای مهربان البته فریادرسی کند و در عین ناامیدی امیدوار فرماید چه حادثات و مکاره چون بنهایت رسند بدایت فرج و گشایش باشد احمد بن محمد بن ابی شداد گوید از ضیق معیشت با ابن السکیت شکایت بردم گفت ترا از شعر و شاعری هیچ بهره و نصیبی نباشد گفتم تاکنون طبع خویش را نیازموده و شعری نگفته ام گفت

مرا دو شعر است اینک انشاد کنم تا راه وسعت معاش را بپوئی گفت

نَفْسِي تَرُومُ أُمُورًا لَسْتُ مُدْرِكَهَا — مَا دُمْتُ أَحْذَرُ مَا يَأْتِي بِهِ الْقَدَرُ
لَيْسَ ارْتِحَالُكَ فِي كَسْبِ الْغِنَى سَفَرًا — لَكِنْ مُقَامُكَ فِي ضُرٍّ هُوَ السَّفَرُ

حاصل معنی آنکه مراد در خزانه خیال آرزوها اندوخته شده و یقین دانم تا از حوادث و مقدرات هراسی باشد هرگز بآنها ظفر نیابم همانا اگر مسافرت را رنج و زحمت میشماری آنچه فقر و فاقه بسر بردن است نه از وطن بیرون شدن گویند ابن سکیت و اسحق در بغداد همواره دبستانها بپا میداشتند و تعلیم و تربیت کودکان بسر میبردند چون ابن سکیت را ذکر فضل و صیت دانش گوش زد عام و خاص شد بتعلیم بزرگزادگان اختصاص یافت و در آن اوان که در دبستانها بتعلیم اطفال مشغول بود او را با هرون و بشر که در نزد محمد بن عبدالله بن طاهر سمت نویسندگی و انشاء داشتند مراودت و آمیزش دست داد پس بتعلیم فرزندان ایشان اشتغال جست اتفاقا ابن طاهر را در آن روزگار برای تعلیم و تربیت فرزندان خود معلمی دانشمند حاجت افتاد ابن السکیت از تعلیم اولاد بشر و هارون دست کشید نزد ابن طاهر آمده بدان امر اطاعت و اقامت کرد و ابن طاهر در اوایل امر پانصد درهم و در اواخر هزار درهم بر وی مقرر داشته میرسانید چون صیت فضل و حسن تربیت او بسمع متوکل عباسی رسیده او را خواسته برای مصاحبت و منادمت خود برگزید و هم برای تعلیم و تأدیب فرزندان خود حکم نمود ابن سکیت آنها را با احمد بن عبید عبدالله ابن عبدالعزیز میان ورده و با ایشان مشاورت جست آنها لطف سیرت و حسن امانت او را نصیحت کرده بتعلیم اولاد متوکل رای ندادند ابن السکیت صلاح بینی و خیراندیشی ایشانرا بحسد و غرض حمل کرده نزد متوکل شده و طوق قبول برگردن نهاد چون روز اول در مجلس شاگردان خویش که معتز و موفق باشند حاضر گشت معتز را گفت اکنون چه چیز مطلوبست تا بدان ابتدا شود معتز گفت انصراف از هر چیز نیکوتر است ابن سکیت بدان لطیفه متفطن شده گفت اینک برخاسته بخانه خویش باز گردم معتز گفت من در برخواستن چالاکترم پس برخواسته بیرون شتافت ناگاه دامنش در پای پیچیده بر زمین افتاد و شرمنده شد بدان شابه که رنگ رخساره وی سرخ گون گردید پس ابن السکیت

این دو بیت را مرتجلا انشاد نمود

يُصَابُ الْفَتَى مِنْ عَثْرَةٍ بِلِسَانِهِ — وَلَيْسَ يُصَابُ الْمَرْءُ مِنْ عَثْرَةِ الرِّجْلِ
فَعَثْرَتُهُ فِي الْقَوْلِ تُذْهِبُ رَأْسَهُ — وَعَثْرَتُهُ بِالرِّجْلِ تَبْرَى عَلَى مَهْلِ

حاصل معنی آنکه لغزش زبان سخت مصیبتی است ولی لغزش پا مصیبتی نباشد چه لغزش زبان سر بباد دهد و لغزش پا در اندک زمانی بهبودی یابد چون دیگر روز نزد متوکل برفت متوکل بوی گفت از داستان دوز گذشته مطلع شدم و آن دو بیت که بداهة انشاد کردی شنیدم و زیاد پسندیده آمد پس پنجهزار درهم بوی انعام کرد ابن خلکان گوید ابن السکیت در حب امیرالمومنین علی بن ابیطالب علیه السلام و اولاد آنحضرت غلوی تمام داشت و متوکل برخلاف وی بغض و عداوت آن خاندان را بنهایت رسانیده بود روزی ابن السکیت بر متوکل وارد شد معتز و موفق نیز نزد وی حاضر بودند از هر جا سخنی رفت و از هر کس ذکری بمیان آمد در آن اثنا متوکل از عقیدت و سریرت ابن السکیت جویا شده بدو گفت همی خواهم آنچه در دل پنهان داشته امروز آشکار کنی اکنون بی پرده باز گو تا بدانم آیا این دو فرزند مرا عزیزتر داری و محبوب تر دانی یا دو فرزندان علی بن ابیطالب حسن و حسین را ابن السکیت تاب نیاورده سر نهفته خویش را از پرده دل بیرون انداخته گفت سوگند بخدای علی اعلی که رتبه کمترین غلامان آنحضرت که قنبر حبشی است از تو و فرزندان تو خیلی رفیعتر و بس بالاتر است و این عقیدت فروغ دل و طراز آب و گل من است پس متوکل در غضب شده غلامان ترک را فرمان داد تا زبان او را که مایه زبان درازی است از پشت سر او برآورند و در حال رخت بآخرت کشود بعضی گویند اتراک را گفت تا لگدهای پی در پی بر شکم او زدند پس او را بخانه بردند روز دیگر از دنیا رحلت کرد برخی سبب خشم متوکل و باعث قتل او را بطوری دیگر حکایت کرده اند گویند مردی قرشی و ابن السکیت در صحبت متوکل بودند سخن بجائی کشید که خلیفه قصد آزار قرشی کرد ابن السکیت را فرمان داد تا وی را بدشنام و ناسزا اذیت برساند ابن السکیت بفرمان خلیفه وقعی ننهاده و بناسزا لب نگشاد خلیفه را آن حرکت ناپسند آمده قرشی را گفت که با ابن السکیت آن معاملت کند که وی مضایقت کرده بود چون قرشی بیاده گوئی و عیب جوئی لب گشود ابن السکیت از کرده خود پشیمان شده گفت اینک بفرمان نخستین اطاعت کرده هیچ از سقط و دشنام فرو نگذارم خلیفه گفت آنچه الحال گوئی عین تلافی و انتقام است نه محض اطاعت و امتثال پس غلامان ترک را امر کرد و او را الطهابر خسار و لگدها بر شکم بزدند که یکسره از هوش برفت او را بدوش کشیده بخانه بردند از جراحات لسان و صدمات اتراک دو روزی نگذشت که از دنیا در گذشت رحمة الله علیه وحید بهبهانی آقا محمد باقر رضوان الله علیه از جد خود نزدیک باین مضمون نقل نموده که اگر گویند تقیه از نوامیس شرعیه و تکالیف حتمیه الهیه باشد ابن السکیت با رتبت علم و درک حضور ائمه اطهار بایستی در همه جا مطیع اوامر و منقاد نواهی باشد در جواب گوئیم در آن مجلس حالت طبیعیه که مایه تذکر احکام شرعیه است از قبضه اختیار وی بیرون شده بود لهذا ترک تقیه او را مایه توبیخ دنیوی و عقوبت اخروی نخواهد شد مولد و موطن ابن السکیت دورق است که شهری از خوزستان بوده وقتی فراء استاد وی از موطن اصلی او پرسش نمود در جواب بدو گفت خوزی أصلحك الله من دورق پس فراء از آن سپس از هر کار چهل روز دست برداشت از خانه خویش بجائی پا ننهاد و دوستانش بدو گفتند از چه روی از مردم انقطاع جسته

و در خانه خود عزلت گزید گفت سبحان الله از ابن السکیت زیاده شرمگین و منفعلم و حیا میکنم او را ببینم که از نخستین سؤالی مبادرت ورزیدم مرا بصدق و راستی پاسخی داد و در آن کردار و گفتار پاره از قبایح بوده است باتجمله ابن سکیت پنجاه و هشت سال زندگانی نمود و در روز دوشنبه پنجم ماه رجب از سال دویست و چهل و سه یا چهار یا شش هجری از سرای فانی رخت بر گرفت مصنفات نافعه و مؤلفات بدیعه در صفحه روزگار بگذاشت از جمله کتاب اصلاح المنطق است که در وصف آن گفته اند که از جسر بغداد کتابی در علم لغت مانند او نگذشته است و آن کتاب زیاده نافع و محل اعتبار و اعتماد علما است و هر لغتی که در سایر کتب بدست نمی آمده باصلاح المنطق رجوع میکرده و هر روایت که ابن سکیت آورده از این چند کس فرا گرفته است ابوعمرو اسحق بن مرار الشیبانی محمد بن مهنا محمد بن صبیح بن السماک الواعظ اصمعی و ابوعبیده و فراء و چند نفر از علمای اعلام و هر روایت که این چند کس آورده اند از ابن السکیت فرا گرفته باشند احمد بن فرج المقری محمد بن عجلان اخباری ابوعکرمه ضبی ابوسعید سکری میمون بن هارون کاتب و چند نفر دیگر از رواة

ابوحاتم سهل بن محمد بن عثمان بن یزید الجشمی النحوی اللغوی

ابوحاتم شیخ اهل سنت و جماعت است سیوطی در طبقات النحاة گوید ابوحاتم در علوم قرآن از قراآت و تفاسیر و اسباب نزول وغیره و در فن لغت و صناعت شعری امام عهد بود ابن خلکان گوید وی در استخراج معمیات و حل الغاز یدی طولی داشت و در تقطیع اشعار و تمیز بحور از علمای عروض معدود میگشت و قامت قابلیتش باز یور صلاح و پیرایه عفت آراسته بود وَكَانَ يَتَصَدَّقُ كُلَّ يَوْمٍ بِدِينَارٍ وَيَخْتِمُ الْقُرْآنَ فِي كُلِّ أُسْبُوعٍ یعنی هر روز یکدینار برسم صدقه باهل استحقاق میرسانید و در هر هفته یکبار کلام الله مجید را ختم می نمود اصلش از مردم سجستان است در آغاز جوانی بعزم تحصیل علوم و اخذ فنون مسافرت اختیار کرد و روزگاری دراز در خدمت اساتید و ملازمت مدارس بسر میبرد فن قرائت از یعقوب مقری بیاموخت و صناعت اعراب از اخفش نحوی فرا گرفت الکتاب سیبویه را دو دور من البدو الی الختم نزد وی قرائت کرد و علم حدیث از ابوعبیده بصری و عبدالملک اصمعی و حسین بن فضل هاشمی و ابوزید انصاری و عمرو بن کرکره و روح بن عباده اخذ نمود چون از تحصیل و استفادت این علوم فراغت یافت خود مرجع محصلین کمالات گردید و باب مدرس تعلیم بگشود شمس الدین احمد در وفیات گوید بسیاری از علما و افاضل علما ابوحاتم مانند محمد بن درید لغوی و ابوالعباس مبرد نحوی وغیرهما شاگردی وی کردند مبرد غالباً در ملازمت حلقه و حضور مدرس بر دیگران مبادرت میجست و پیش از سایر تلامیذ بخدمت استاد میرسید و او را در آن وقت هنوز سبزه عذار از صفحه رخسار ندمیده بود عارضی ملیح و لهجتی فصیح و منظری صبیح داشت از این روی خاطر استاد با خط و خال و رنگ و بوی وی علاقتی محکم گرفت این چند بیت در حسن جمال و طیب گفتار وی نظم آورد و بر گرفتاری دل و آرزوی خاطر خویش اشارت نمود

ماذا لقیتُ الیومَ مِن　　متمجّنٍ خنثِ الکلام
وقفَ الجمالُ بوجهِه　　فسمَت له حدقُ الانام
حرکاتُه وسکونُه　　تجنی بها ثمرَ الاثام
واذا خلوتُ بمثله　　وعزمتُ فیه علی اغترام
لم اعدُ افعالَ العفا　　فِ وذاک اوکد للغرام
نفسی فداؤک یا ابا العباس حل بک اعتصام
فارحم اخاک فانّه　　نزرُ الکری بادی السقام
وانله ما دون الحرام　　فلیس یرغب فی الحرام

خلاصه مراد آنکه آیا امروز چه دیدم و چه کشیدم از آن چالاک شوخ چشم که بگاه گفتار همی مانند زنان سخن کند و فنون افسونگری و کرشمه سازی بکار برد گوئی کاروان حسن و قافله ملاحت در صفحه عارض وی بار اقامت گشوده و از ابروی چشم خلایق در تماشای جمالش همی حیران مانده در حرکات چندان با کرشمه رفتار کند و در سکنات چنان نگار نشیند که دین و ایمان بر باید مرا با وی در مجلس انس و بنگام خلوت جز طریق عفت و پارسائی مسلوک نیست و از این راه پیوسته بر آتش محبت و شعله عشق من افزوده گردد یا ابا العباس جانم فدای تو باد بر حال این عاشق شیدا که بذیل محبت چنگ زده رحمت آور که در هوای تو آرام و راحتش برفته و با درد رنجوری گرفتار آمده و از دولت وصل خویش آنچه در ملت حنیف حرام نیست مضایقت مفرمای که من خود هرگز هوای حرام نکنم و در آئین محبت از عاشقان پاک باشم علی بن عیسی اربلی در کشف الغمه در طی اخبار امام ابو الحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام از ابو حاتم کلامی نقل کند که بر خلوص وی در موالات اهل البیت و مودت ولی القربی دلالتی صریح دارد گوید ابو الصلت هروی گفت وقتی که علی بن موسی صلوات الله وسلامه علیه وارد شهر نیشابور شد من ملازم رکاب و سعادت اندوز خدمت آن حضرت بودم همینکه طبقات علما و محدثین بلد مژده آن خبر مسرت اثر شنیدند برای استقبال و پذیرائی مقدم آنحضرت از هر طرف بشتافتند وقتی که موکب همایون رضوی بچهار سوی شهر رسید جماعتی از مشایخ ارباب اخبار و رواة احادیث بر لجام بغله شهبا که حضرت بر آن نشسته بود بیاویختند و آغاز التماس و ضراعت نموده عرض کردند ای فرزند رسول ترا بحق آباء طاهرینت سوگند دهیم که بر ما جماعت محدثین منت گذار و از احادیث و اخبار که از پدر بزرگوارت شنیده حدیثی روایت فرمای تا ما آن حدیث شریف بی توسط اخبار و دخالت رواة از لسان معجز بیان تو روایت کنیم و بدین مزیت عظمی بر جمیع مشایخ و جمهور محدثین افتخار آوریم حضرت مسئول آنجمع قرین قبول ساخت و فرمود حدثنی ابی العدل الصالح موسی بن جعفر قال حدثنی ابی الصادق جعفر بن محمد قال حدثنی ابی باقر علم الانبیاء محمد بن علی قال حدثنی ابی سید العابدین علی ابن الحسین قال حدثنی ابی سید شباب اهل الجنة الحسین بن علی قال سمعت ابی سید العرب علی بن ابی طالب

قال

قال سمعت رسول الله صلی الله علیه واله یقول الایمان معرفة بالقلب واقرار باللسان وعمل بالارکان

چون این حدیث مبارک با همین اسناد عالیه بسمع ابو حاتم سجستانی رسید گفت لو قرأ هذا الاسناد علی مجنونٍ لبرأ من جنونه یعنی این حدیث مقدس را شرافت سند بمقامی است که اگر بر مجنونی خوانده شود البته از عارضه جنون خلاص یابد هم علی بن عیسی گوید عبد الرحمن ابی حاتم سجستانی از پدرش ابو حاتم نقل کرده که من خود این معنی تجربت کردم و این خبر با سند شریف بر مصروعی خواندم در حال بهوش آمد و از حادثه صرع افاقت یافت مولانا جلال الدین سیوطی حکایت کرده که ابو حاتم وارد بغداد شد روزی در یکی از مساجد بغداد نشسته بود و جماعتی از اهل فضل و دانش برگرد وی مجتمع بودند از یکی پرسید که در کریمه یا ایها الذین آمنوا قوا انفسکم واهلیکم نارا وقودها الناس والحجارة کلمه قوا مفرد چه باشد گفت ق گفت تثنیه اش چیست گفت قیا گفت جمعش چگونه است گفت قوا گفت اینکلمه را از واحد تا جمع برای من صرف کن گفت ق قیا قوا قضارا در ناحیه مسجد مردی نشسته بود و قماشی در کنار خویش نهاده بر کلمات و گفتگوی ایشان گوش داده بی همینکه آن کلمات شنید برفیق خود گفت قماش و ثیاب مرا تا زمانی که باز گردم مراقبت نمای این بگفت و در حال [illegible] بمنزل صاحب شرطه بشتافت و گفت بر قومی از زنادقه ظفر یافته ام که کلام الله مجید بصوتی مانند صوت خروس قرائت کنند ابو حاتم خود گوید زمانی نگذشت که ناگاه اصحاب و اعوان صاحب شرطه بر ما هجوم آوردند و ما را دستگیر نموده نزد صاحب شرطه حاضر ساختند در حالتی که از عوام ازدحام بسیاری برای استکشاف امر بر ما مجتمع بودند صاحب شرطه از صورت واقعه استفسار کرد من پیش رفتم و ماجری باز گفتم چون از حقیقت حال آگاه شد مرا زیاده توبیخ و تعزیر نمود گفت آیا مانند تو کسی را روا است که در محضر عامه بامثال این کلمات لب گشاید آنگاه امر کرد از اصحاب من هر یک را ده تازیانه بکوفتند و از ایشان عهد مؤکد گرفت که پس در مجمع عوام الناس بچنین الفاظ زبان نگشایند ابو حاتم پس از وقوع این حادثه بیدرنگ از بغداد بیرون شد و راه بصره گرفت و تا آخر عمر در آن بلد مقام گزید محمد بن حسن ازدی از ابو حاتم حکایت کرده که وقتی از جانب خلیفه عهد یکی از دانشوران کوفه بر ایالت بصره منصوب گشت چون بر بصره وارد شد من علی الرسم برای تهنیت بمجلسش در آمدم پس از مراسم تحیت گفت ای سجستانی از حال علماء بصره مرا واقف ساز و مقام فضل و فن هر یک را اینک بشرح آور گفتم ایها الوالی مازنی در صناعت نحو اشتهار دارد و هلال الرای در علم فقه فتوی دهد و شاذکونی در فن حدیث مسلم باشد و زیادی در نقل نوادر و روایات اصمعی بی نظیر است و ابن کلبی در کتابت شرعیات و استیفاء شروط و نوشتن سجلات ید طولی دارد و مرا مردم این ملک بعلوم قرآن منسوب دارند پس با کاتب خود روی کرد و گفت تمام اینجماعت را فردا نزد من حاضر ساز ابو حاتم گوید بامداد از روز ما را جمیعاً حسب الامر در مجلس والی حاضر ساختند چون لختی بگذشت بجانب آن جمع توجه کرد و گفت ابو عثمان مازنی از شما کدام است ابو عثمان گفت ها انا ذا یرحمک الله یعنی اینک منم

خدایت رحمت کند گفت یا ابا عثمان آیا شرعاً در کفاره ظهار آزاد کردن غلام اعور کافی باشد گفت مرا از مسائل فقهیه استحضار و اطلاعی نیست از قواعد عربیت آنچه والی خواهد سؤال نماید پس متوجه زیادی شد و گفت ای زیادی آیا در باب زنیکه ثلث صداق خود بر زوج بذل نماید تا آنکه او را بطلاق خلع مطلقه سازد چگونه فتوی نویسی گفت این مسئله فقهیه بیرون فن من است و جواب آن وظیفه هلال الرأی باشد هلال را خطاب نموده گفت آیا ابن عون چند خبر از حسن روایت آورده گفت از فن حدیث مرا بهره نیست شاذکونی در این علم معروف است بشاذکونی روی آورده گفت از قراء اربعه کدام است که در آیه الا انهم يثنون صدورهم يثنوني بیاء مثناة قرائت کرده گفت علم قرائت از دانش من خارج باشد جواب این مسئله برعهدهٔ ابو حاتم محول است ابو حاتم گوید بجانب من التفات کرد و گفت یا ابا حاتم اگر خواهی در شرح پریشانی امور و شکستگی احوال اهل بصره و تفصیل آفت سماوی که بر ثمار و زروع ایشان حادث آمده بمقر خلافت مکتوبی معروض داری و ضمناً در اخذ خراج و جمیع مقاسمات بر تمنای تأخیر و استدعاء مهلتی اشارت کنی چگونه خواهی نوشت گفتم عافاک الله از این صنعت مرا حظی نیست و مرا عالم قرآن و مفسر کلام الله دانند پس والی بطعن و تخویش برخاست و گفت

ما اقبح بالرجل يتعاطى العلم خمسين سنة لا يعرف الا فناً واحداً حتى اذا سئل عن غيره لم يحل فيه ولم يمر لكن عالمنا بالكوفة الكسائي لو سئل عن هذا كله لاجاب

یعنی مرد را چه بسیار مستهجن و زشت است که از وقت عزیز و عمر شریف خود پنجاه سال در تحصیل کمال صرف کند و در اینمدت وسیع جز یک صناعت چیزی نیاموزد اگر احیاناً از غیر آن فن مطلبی از وی سؤال کنند یکباره در جواب فرو ماند و از سود و زیان هیچ گفتن نتواند ولی کسائی که از علماء است در کوفه اگر جمیع این مسائل گوناگون از وی پرسیده شود هر یک را از همان صناعت پاسخ گوید و در جواب هیچ سؤال درنگ نیاورد مع الاجمال در زمانیکه سلیمان بن جعفر بن عیسی بن علی بن عبد الله بن عباس بر ولایت بصره منصوب بود هم ابو حاتم در مجلس ایالت در آمدی و از سلیمان بسی رعایات دیدی و هر وقت او را در محضر سلیمان با ابو عثمان مازنی اتفاق ملاقات افتادی از خوف آنکه مبادا مازنی از نکات نحو و دقایق اعراب چیزی از او سؤال کند خود را از خوض در مباحثت علمیه با مزبور مشغول مباحثت و با لطایف حیل و اظهار معاذیر دستور انصراف گرفته بر خروج مبادرت می جست این حزم و هراس را جهة آن بود که وی در آن اوان چندان بر تحصیل فن لغت عنایت و اهتمام نمودی که مصنفات نحاة را مراجعت نمودن نتوانستی و از این راه بسیاری از نکات صناعت نحو از خاطرش محو شده بود در مناقشات و اشکالات اعراب از مقاومت خصم و تهیه جواب عاجز آمدی یافعی در شرح حال ابو حاتم گوید از ابو حاتم حکایت است که گفت مردی بر راهبی بگذشت و از او درخواست کرد که مرا موعظتی نمای راهب گفت اعظكم وفيكم القرآن وبينكم محمد صلى الله عليه وآله وسلم یعنی آیا با آنکه قرآن مجید در میان شما است و محمد رسول از شما بوده از من اندرز خواهی گفت آری گفت پس از این یک بیت که هم کسی از همکیشان شما نظم آورده

بدیگر گفته

تجرد عن الدنيا فانك انما … خرجت الى الدنيا وانت مجرد

یعنی چنانکه از زاویهٔ ارحام در این سرای فانی برهنه در آمدی هم پیوسته از کسوت علایق و آلایش دنیوی برهنه میباش از تجارب ابو حاتم آنکه اگر خواهی مطلبی پوشیده بکسی مکتوب کنی که نظر نامحرمان از قرائت آن محروم ماند بگیر مقداری از شیر دوشیده و خامه خود را مانند مداد در آن فرو بر و مافی الضمیر بر صفحه بکار و بدان کس که منظور تست ارسال دار چون وی بهنگام وصول نامه مقداری کاغذ سوخته خاکسترش بر صفحه مکتوب بیفشاند تمام آنچه با شیر مرقوم شده نمودار گردد و بسان سواد مداد قرائت شود طریق دیگر آنکه بجای شیر دوشیده آب زاج سفید بکار برد و مکنون خاطر با آن آب شرح دهد چون مکتوب الیه مقداری از مازوی سائیده بر صفحه بپاشد چون مکتوب الیه مقداری از مازوی سائیده بر صفحه بپاشد مکتوب ظاهر شود و مطلوب بدست آید و اگر این عمل بر عکس بجا آورند و از آن دو جزء هر یک را بدل دیگری بکار برند هم مقصود حاصل گردد وفات ابو حاتم در ماه محرم و بقولی در رجب از سال دویست و چهل و هشت یا پنجاه یا پنجاه و چهار هجری در بصره واقع شد والی بصره سلیمان بن جعفر هاشمی بر وی نماز گذارد و در مقبرة المصلی مدفون گشت در جمله متروکات وی آنقدر از کتب موجود بود که معادل چهارده هزار دینار تقویم یافت چه او بروزگار حیات از طریق تجارت کتاب وجه معاش بدست کردی ابن سکیت نحوی کس نزد وراث فرستاد و تمام آن کتب را بهایی کمتر از قیمت مذکور خریدار گشت و او را اجابت نمودند ثمن بگرفتند و جمیع آن مبیع بدو سپردند اسامی مؤلفات ابی حاتم بدین شرح بنظر رسیده کتاب اعراب القرآن کتاب ما يلحن به العامة كتاب الطير كتاب المذكر والمؤنث كتاب النبات كتاب المقصور والممدود كتاب الفرق كتاب القراءات كتاب المقاطع والمبادي كتاب الفصاحة كتاب النخلة كتاب الاضداد كتاب القسي والنبال والسهام كتاب السيوف والرماح كتاب الدرع والفرس كتاب الوحوش كتاب الحشرات كتاب الهجاء كتاب الزرع كتاب خلق الانسان كتاب الادغام كتاب اللباء واللبن والحليب كتاب الكرم كتاب الشتاء والصيف كتاب النحل والعسل كتاب الابل كتاب الغيث كتاب الخصب والقحط كتاب اختلاف المصاحف

سجستانی

منسوب است بسجستان که معرب سیستان است و آن از بلاد اقلیم چهارم محسوب میشود بتقسیم قدماء یاقوت حموی از ذهبی حکایت کند که زمین سجستان در تمام بلدان بمحاسنی چند اختصاص دارد منجمله آنکه مردم آنجا در اجابت مستغیث و اعانت ملهوف خود را بهیچ بهانه معاف نشمارند و هیچ عذر تقاعد نجویند در امر معروف و مواسات فقرا و رعایت مساکین چندان مواظبت نمایند که مورد هیچ ملامت نیابند

ابو علی محمد بن عبد الوهاب بن سلام بن خالد بن حمران بن ابان

از اهالی جبا و از مشایخ متکلمین و از ائمه معتزله است در سنه دویست و سی و پنج هجری در بلده جبا تولد یافت و چون بمقام
رشد قدم نهاد بتحصیل علوم رغبت کرد بعد از استحضار مقدمات و استحکام مبانی باشتیاق عقاید کلامیه بشهر بصره بشتافت
در محضر ابو یوسف یعقوب بن عبد الله الشحام البصری که در آن زمان وحید عصر و رئیس معتزله بود حاضر آمده از افادات
و افاضات وی کامیاب گردید از فرش تلمذ بمسند استادان مقام گرفت و از حضیض تقلید باوج تحقیق ارتقا
جست و در زمره معارف و مشاهیر آن بلد با متیازات وافیه اختصاص یافت جمعی از افاضل آن شهر در مجلس افادتش
مجتمع بودند که از جمله ایشان است شیخ ابو الحسن الاشعری چون شیخ ابو الحسن روزگاری در خدمت او بسر برده
حفظ عقاید با یراد حجج و رفع شبهات که آن خود تعریف علم کلام است از وی فرا گرفت رفته رفته حلقه
مشاجره و حوزه مباحثه وسعت گرفته مذهب اشعریه بمیان آمد مخفی نماند بتبیین این مقال را از بسط و تطویل
گزیری نیست بصحت پیوسته است که علم کلام در زمان حضرت رسول صلعم و صحابه اخیار فن منفرد و علم مخصوصی
نبود و از افواه و السنه بر دفاتر و اوراق تدوینی نداشت چه هرگاه در مسائل اعتقادیه بسؤالی محتاج می گشتند
از میامن وجود مسعود رسول الله صلعم و مهابط وحی و معادن رسالت از مسئلت دیگران مستغنی گشته امراض جهل
و نادانی را از شربت بیانات آنحضرت و ائمه طاهرین ع مداوا مینمودند و چون خداوند وحی و تنزیل و شارع
هر امر و نهی از این خاکدان فانی بجوار قرب یزدانی رخت کشود در باب عقاید مکالمات بسیار شد و چندان
شیوع یافت که از مکالمات بمکابرات انجامید فرقه امامیه و شیعی در ظل رایت ائمه هدی از تطرق شبهات
مصون و محروس ماندند چه احادیث ایشان را حجج قاطعه دانسته عقول ناقصه و افهام قاصره خود را رخصت
مداخله ندادند و چون اهل سنت و جماعت هر یک از اصحاب را مقتدی و پیشوا میدانستند مجالس و محافل تشکیل
داده در باب عقاید مکالمات نموده و مقالاتی بمیان آوردند و بدانجهة آن مقالات را مسمی بعلم کلام نمودند
و در تسمیه آن وجوه دیگر نیز یاد کرده اند چنانچه برخی گویند که آنرا بدانجهة کلام نامیده اند که اکثر مکالمات
ایشان در باب کلام الله بوده که آیا قدیم است یا حدیث و بعضی گویند بواسطه آن است که گفته اند کلام
در واقع همین مقالات است و بس و سایر سخنان نسبت بدان مقالات هست و بس و سایر سخنان نسبت بدان
مقالات مانند خرافات و ترهات است و بالجمله این مسلک و این منهاج می پیمودند تا آنکه حسن بصری لوای
ریاست برافراخت و واصل بن عطا که از افاضل تلامذه او بود در آن محضر با استاد خود که انشاء الله در ترجمه واصل
نگاشته خواهد شد مخالفت ورزید پس حسن بدو گفت اعتزل عنا لاجرم واصل اعتزال جسته و برای خود
مستقلاً مجلسی تشکیل داده و اتباع او بدین واسطه موسوم بمعتزله گردیدند و کار آن علم روز بروز بالا گرفت از گفتن
بنوشتن رسید و همی تصرف عقول در آن بیشتر میشد تا اینکه مباحثه مابین شیخ ابو الحسن اشعری و استاد وی

ابو علی جبائی پیوست و از وی اعراض نمود نقل است که روزی ابو الحسن از جبائی پرسید چه عقیدت داری
در خصوص سه برادر که اولین مؤمن و تقی و دومین کافر و شقی سیمین صغیر و غیر ممیز باشند و هر سه برادر بمیرند آیا حال ایشان
در نشأه دیگر چگونه خواهد بود جبائی گفت اما آن برادر که خود مؤمن و تقی بوده صاحب درجات رفیعه و مقامات عالیه است
و اما آن برادر که خود کافر و شقی بوده است مخلد در نار و معذب بعذاب کردگار است و اما آن برادر که خود
صغیر و غیر ممیز بوده از هر گروه در سلامت است پس اشعری گفت اگر صغیر اراده کند که بمقامات زاهد فائز شود
آیا اذن خواهد شد یا نه جبائی گفت نی نی زیرا که زاهد بسبب طاعات کثیره بدان درجات مستعد گشته و صغیر را
آن طاعات نبوده است پس اشعری گفت اگر صغیر بگوید از فوت طاعات مرا تقصیری نبوده زیرا که خداوندم
خود در حالت صغر از دنیا برد و چندان مهلت نداد که اکتساب طاعات نمایم آیا خداوند در جواب او چه خواهد گفت
جبائی گفت صغیر را میفرماید من بعلم ازلی میدانستم که هرگاه تو را در دار دنیا میگذاشتم معاصی بسیار را مرتکب گشته مستحق عذاب
الیم میشدی پس صلاح تو را در آن دیدم که در حال صغر از دنیا رحلت نمائی پس اشعری گفت اگر برادر کافر بگوید
یا اله العالمین چنانچه حال او را میدانستی از حال من هم مستحضر بودی پس چرا رعایت مرا منظور نفرمودی و مرا در حال
صغر از دنیا نبردی تا خود بنجاسات کفر آلوده نیایم و مستحق عذاب الیم نشوم پس جبائی در جواب مبهوت مانده گفت
همانا آثار جنون و اطوار دیوانگان در تو مشاهدت میکنم اشعری در جواب گفت نه چنان است که پنداشته بل وقف
حمار القاضی فی العقبة یعنی بلکه حمار قاضی در گردنه وامانده است پس شیخ ابو الحسن از جبائی روی برتافت و خود بتشکیل
مجلس مخصوصی مبادرت جست بساط جداگانه بگسترد و بر وساده تعلیم تکیه گشت گروهی بروی گرد آمدند و اقوال او را
متبع و معتقد شدند و از آنروی ایشان را اشعری نامیده اند امام فخر رازی در تفسیر کبیر در شرح سوره انعام چنین آورده است
که چون شیخ اشعری از مجلس استاد پای کشید و دست مخالفت از آستین بر آورد رفته رفته نوائر بغض و خصومت
در میان ایشان اشتعال و اشتداد گرفت پس شیخ اشعری خامه اعتراض در بنان آورد و در جمیع مقالات
استاد خویش خط اعتراض و ایراد در کشید اتفاقاً روزی ابو علی در مجلس موعظت که جمعی از علما و عوام در آن مجمع
حاضر بودند به بیانات کلامیه اشتغال داشته مستمعین را از مواعظ خود مستفیض مینمود اشعری از این معنی خبر یافته بدان مجلس
در آمد و در ناحیه مختفی گردید و عجوزی را فریفته همی مسائل مشکله بوی آموختی و او با ابو علی مکابرت مینمود و جبائی
از آن سؤالات متعجب میشد چون موعظت را بپایان آورده از منبر بزیر آمد چشمش بر اشعری افتاد دانست که آن مسائل را
اشعری بروی القا کرده است بالجمله خصومت مابین معتزله و اشعری زیاده شده بگشته سلسله معتزله محض قوت
خویش و ضعف خصم براهین حکمیه را اخذ کرده در اثبات دعاوی و تقریر مدعای خویش از آن براهین استمداد
مینمودند و در مقام تحقیق بدانها استدلال میکردند و بدانجهة مطالب کلامیه معتزله بدلایل حکمیه و براهین فلسفیه
خلط و مزج یافت رفته رفته اتباع فلاسفه و استدلالات حکمیه چندان در نزد ایشان قوت گرفت که عقل
خود را بر نقل مقدم میداشتند و هرجا که ظواهر آیات و اخبار با عقول ایشان موافقت نمیکرد توجیه و تأویل مینمودند

وطایفه اشعریه در معادات و مقابله با ایشان مبالغت را چنان از حد بگذرانیدند که از ظواهر آیات و اخبار بهیچوجه
تعدی جایز ندانسته و باب تأویل را مسدود کردند و از آنروی در میان ایشان مذاهب مجسمه و عقاید مشبهه مستحدث گشت
بمحض عناد که ایشان را با معتزله بود بر ذم براهین فلسفه کمر بستند و در قدح اعلام فلاسفه لب گشودند و در آن اطوار
و اقوال چندان اصرار ورزیدند که هر جا علم حکمت می شنیدند مذموم میشمردند و هر محل اهل حکمت میدیدند ملوم میدانستند
آن ذم و قدح از افواه ایشان تعدی کرده بالسنه طوائف دیگر نیز جاری شد چنانچه آن اقوال ناپسند و آن گفتار
ناهنجار تاکنون مابین عوام کالانعام دایر و شایع است مع القصه ابوعلی در مقاصد معتزله مبتدع و مبتکر بوده و در عصر
خویش ریاست آن سلسله اختصاص داشته است و چون او درگذشت فرزندش ابوهاشم بر جای پدر بنشست
و مابین آن پدر و پسر در مسائل کلامیه طرفه داستانی است با آنکه هر دو از یک مشرب آب نوشیده اند و در یک مذهب
سالک بوده اند درباره مسائل با یکدیگر اختلاف شدید داشته اند و از جمله مسائلی که ابوعلی بر آنها متفرد بود
این است با آنکه اسماء الله توقیفی است و جز اسمائی که از شرع شریف بدعوت آنها رخصت است اسم دیگری
بر آنها نتوان جعل و وضع کرد با وجود آن احوال ابوعلی گوید که چون خداوند در انجام حاجات عباد و پذیرای
عرایض و مستدعیات ایشان است میتوان اسم مطیع بر حضرت احدیت اطلاق نمود و ابوعلی در این قول متفرد
و متوحد است و از این گونه کلمات و اعتقادات بوعلی در میان اهل کلام معروف و مشهور است چنانچه نظیر این
عقیدت را نیز اثبات نموده گوید که خداوند را محبل النساء یعنی حامل کننده زنان میتوان گفت چه علت ایجاد
نطفه در ارحام امهات اوست از آنروی اطلاق آن نام بر خداوند روا باشد و در تفضیل امیرالمؤمنین بر ابی بکر
از جمله متوقفین بوده و گاهی میل بتفضیل داشته است ولی تصریح ننموده است و در بسیاری از تصانیفش گوید که اگر
خبر طایر صحیح باشد علی افضل است **فائده** افضل المتکلمین والمحدثین یوسف
سبط ابن الجوزی که خود از رؤسای عامه است در کتاب مناقب خویش از انس بن مالک حدیث کرده که روزی
در برابر حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله و سلم مرغ بریانی حاضر بود آنحضرت فرمود خداوندا محبوبترین و دوست ترین
خلق خود را در نزد من حاضر کن که با من از این مرغ تناول نماید ناگاه امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب علیه السلام در آمد
و بسعادت حضور مستسعد گشت با آنحضرت موافقت کرده از آن مرغ بریان تناول فرمود علیهذا فرقه شیعی بدین
حدیث شریف بر افضلیت علی بن ابیطالب استدلال کرده اند و گویند احب الناس افضل ناس است و افضل ناس
اقدم است پس علی بن ابیطالب از دیگران افضل و اقدم است و بامر خلافت الیق و احق خواهد بود و علمای عامه
گویند که این حدیث بر افضلیت دلیل نتواند بود چنانچه محقق تفتازانی گوید وَالْاِنْصافُ اَنَّهُ اِنْ اُرِیدَ کَثْرَةُ
الثَّوابِ فَلِلتَّوَقُّفِ جِهَةٌ وَاِنْ اُرِیدَ مایَعُدُّهُ ذَوِی الْعُقُولِ فَضِیلَةً فَلا مضمون آنکه اگر از فضیلت
زیادت ثواب را اراده کرده در قبول آن سخن جای توقف و تأمل است ولی بر مدعای شیعه دلیل نتواند شد
محقق لاهیجی در جواب گوید که فضیلت بمعنی کثرت ثواب اگرچه بالمفهوم و بحسب صدق غیر فضیلت بمعنی اتصاف

بفضایل و کمالات است اما بحسب تحقق و وجود از او جدا نتواند بود چه ثواب مترتب نتواند شد پس توقف در هیچ باب
اصلا وجهی نتواند داشت ولی ابوعلی در اواخر عمر بتفضیل علی بن ابیطالب تصریح نمود قاضی القضاة در شرح مقالات
ابی القاسم بلخی گوید ابوعلی از دنیا نرفت تا آنکه قائل شد بتفضیل علی با آنکه این عقیدت از وی مشهور است ولی در تصانیفش
دیده نشده است و نیز قاضی القضاة گوید ابوعلی هنگام وفات پسر خود ابوهاشم را بمذهب تفضیل بخواند بر حالیکه
از شدت ضعف قادر بر رفع صوت نبود پس ابوهاشم را نزدیک طلبیده مطالبی بوی القا نمود که منجمله آنها تفضیل علی بود
بر ابی بکر الغرض ابوعلی در اواخر عمر از بصره ببغداد ارتحال کرد و در سنه سیصد و سه هجری وفات یافت

اَبُوهاشِم عَبدُالسَّلام بن اَبی عَلی جُبائی بن عَبدالوَهّاب بن سَلام بن خالِد بن حُمران بن اَبان

مانند پدر از علمای علم کلام و از رؤسای صناعت اصول است در علم ادب مهارت کامل و بصیرت وافی داشت
جدش ابان از موالی عثمان بن عفان بوده در سنه دویست و چهل و هفت هجریه از نشأه ارحام بعالم ولادت
قدم نهاد و چنانکه از مطاوی کتب تواریخ و کلمات ائمه سیر مستفاد میشود تولد او در بلده بصره اتفاق افتاد
و در همانجا که مولد او بود نشو و نما یافت و چون بحد رشد و مقام تمیز بر آمد در تکمیل مراتب علمیه و تحصیل قواعد کلامیه
جد وافی و جهد کافی مرعی داشت در علوم ادبیه از مقام پدر برتری گرفت و در علم کلام بر امثال و اقران
مزیت و سروری جست و در آن عصر که بازار کلام را رواجی بود کلمات او را گرانبها میشمردند تحقیقات او
مسرح انظار علما و مطرح افکار عقلا گردیده دانشمندان آن عهد باعتقادات او اعتماد تمام داشتند الغرض در عداد بزرگان
فرقه معتزله و پیشوایان آن طایفه معدود گشت نتایج افکار او در قلوب بدانسان راسخ شد که گروهی جمیع عقاید او را
صواب دانسته قلاده تقلید او بر گردن نهاده و خود را بدو منسوب داشته اند و از آنروی در میان فرقه اسلامیه
بفرقه بهشمیه موسوم و ملقب شده اند آن پدر و این پسر در اکثر مسائل با اغلب طوائف مخالفت کرده تأسیس
اساس جدید و بسط بساط تازه نموده اند با آنکه آن دو فاضل یگانه در مخالفت دیگران موافقت کرده اند در میان
خود ایشان نیز اختلافی چند اتفاق افتاده و ما بر حسب رسم و آیین خویش در پایان این عنوان عقیدت و کیش
فرقه بهشمیه با مشترکات و متفردات هر یک را از آن بشرح نگارش دهیم گویند چنانکه ابوهاشم اسم پدر خود ابوعلی را
در صفحه روزگار ثبت نمود فرزندی که ابوعلی کنیت داشت رسم علم و نام کلام را از آن خاندان محو کرد چنانکه
عمر عزیز را باطل کرد و وجود شریف را از عمر عاطل گذاشت رنج طلب نبرد و گنج ادب نیافت در علم و کمال از
حسب به نسب اختصار کرد و در فضل و هنر بنام پدر اکتفا نمود روزی بمجلس صاحب بن عباد که منبع فضائل
و مجمع افاضل بود در آمد صاحب برای آن نتیجه علم و مقدمات تعظیم فراهم کرد و شرایط تکریم بجای آورد
بتجلیلش برخواست و بر صدرش بنشاند و چون رسوم پذیرائی برگذار شد گفتگوی علمی بمیان آورد

صاحب گمان آنکه وی در هنر و کمال وارث پدر و جد است بجانب او متوجه گردیده مسئله آغاز کرد کشف مقال را
از وی سؤال نمود ابو علی مضطرب شد و خوشتر از لا اعرف و لا ادری پناهی ندید در جواب گفت لا اعرف
نصف العلم یعنی نمیدانم نصف دانش است صاحب دانست که او را از آن نیمه دیگر هیچ بهره و نصیب نیست
گفت صَدَقْتَ یَا وَلَدِی اِلَّا اَنَّ اَبَاکَ تَقَدَّمَ بِالنِّصْفِ الْاٰخَرِ یعنی ای فرزند راست گفتی ولی
پدرت بجهة آن نیمه دیگر بر مردم مقدم گشت و در محافل بر صدر نشست مع القصه ابو هاشم روزگاری دراز بارایت
علم بسر برد تا عمرش بسر آمد و در روز چهارشنبه هیجدهم ماه شعبان از سنه سیصد و بیست و یک هجریه در بغداد بمرد
و در جانب شرقی مقابر بستان بخاک رفت و در همان روز ابو بکر محمد بن دُرید لغوی نیز وفات یافت مردم عراق
گفتند اَلْیَوْمَ مَاتَ اللُّغَةُ وَالْکَلَامُ یعنی علم لغت و فن کلام امروز بمرد از رؤس معتقدات بهشمیه یکی
همین مشرح است که گویند روا بود کسی مستحق ذم عقلا و عقاب الهی گردد اگرچه از وی معصیتی بظهور نرسیده باشد
و اگر کافری مسلمانی گیرد و ایمان آورد در حالتیکه ذمه او به یکدینار از مظالم مشغول باشد علی الابد در دوزخ خواهد بود و
ایمان وی را سود نخواهد بخشید و اگر کسی توبه کند از گناهی که بجای آورده و بگاه توبه بر مثل آن گناه قادر نباشد توبه وی
قبول نیفتد اگر کسی دروغ گفت و بعد از آن لال شد یا زنا کرد و بعد از آن عنین گشت توبه اش از کذب
و زنا قبول نگردد و طهارت خود واجب نیست بلکه مکلف مامور است بصلوة در حالیکه متطهر باشد پس طهارت
باب مغصوب بجری و نماز در مکان مغصوب محرم است کلام الله عبارتست از اصوات مقطوعه و حروف
منظومه چون اصوات و حروف حادث باشند و ذات واجب محل حوادث نیست پس معنی اینکه گوئیم
خدای سبحانه متکلم است آن است که در اجسام ایجاد کلام فرماید نه آنکه کلام بذات وی قیام نماید و ارباب
لغات مختلف را مانند زنگیان و هنود و اتراک قدرت آن است که مانند این قرآن از نزد خود بیاورند
و از غرائب متفردات بهشمیه اثبات معدومات است که برای تصحیح علم واجب معتقد شده اند زیرا که در مسئله
علم قبل الایجاد ما بین اهل کلام اختلاف بسیار است در اینکه شیء معدوم چگونه معلوم گردد اضطراراً علم
قبل الشیء را انکار کرده اند و بعضی بارتسام صورت قائل شده اند و بعضی ارباب انواع اثبات نموده اند
ابو هاشم و پیروانش بر اثبات معدومات رفته اند و گفته اند که اشیاء قبل از وجود کونی یک نحو ثبوتی
در عالم خود دارند که نه موجودند و نه معدوم و بدان ثبوت معلوم واجب گردیده اند و هم از متفردات بهشمیه
مسئله اثبات حال است چون درباره از صفات واجب که خود مغایر ذاتست مانند سمیعٌ و بصیرٌ متکلمین را
عقایدی است بعضی معنی آنها را راجع بعلم کرده گویند معنی سمیع و بصیر آن است که عالم بمسموعات و دانا بمبصرات است
برخی گویند سمیع و بصیر یعنی حی و بلا آفت است ابو هاشم از برای تصحیح اینگونه صفات احوالی قائل شده
تا این صفات را ثابت نماید و از ایرادیکه بر اشاعره وارد گردد سالم ماند گوید معنی سمیع آنست که داب
تعالی صاحب حالی است که آنحال در حد ذات خود نه موجود است و نه معدوم نه مجهول است و نه معلوم

نه قدیم است نه حادث از آنحال اثر سمع بظهور میرسد و همچنین عالمیت و قادریت و غیر اینها را جمیعاً از جمله احوال میدانند
عمید الدین اسعد زمانیکه بحکم اتابک ابو بکر بن سعد بن زنگی در قلعه اشکنوان محبوس بود قصیده بنظم کشید در این قصیده
بدین بیت مذهب ابو هاشم اشارت نموده و هم مذهب نظام تلمیح آورده گوید

کَمْ طَفْرَةٍ طَفَرَ النَّظَّامُ عَنْ جُحْجُحٍ جَعَلَتْ حَالَهُ حَالَ ابْنِ جُبَّائِیْ

یعنی چه بسیار طفره زده نظام از حج و براهین من و من حالت او را مثل حال ابن جبائی نمودم یعنی حالتش را مانند اثر انگاشتم
مثل حالیکه ابن جبائی بدان اعتقاد کرده است بهشمیه و جبائیه متفقاً معتقدند بر اینکه رؤیت خدای تعالی
در آخرت نیز محال است بر خلاف اشاعره که تجویز رؤیت کنند و گویند مؤمنین خدا را در بهشت مشاهدت نمایند
ولی بر وجهیکه از جهة و مکان و مقابله منزه و مبرا باشد و هم بر خلاف اشاعره افعال عباد را مخلوق عباد دانند
و گویند خیر و شر طاعت و معصیت مستقلاً بخود عبد مستند و از او صادر است و گویند استطاعت صفتی است
زاید بر سلامت بنیه و جوارح و قبل از فعل حاصل گردد بر خلاف بشریه از معتزله که استطاعت را عبارت از همان
سلامت جوارح و بنیه شناسند و بر خلاف اشاعره که استطاعت را مقارن فعل شمارند و در مسئله شرعیت عقلیه گویند
معرفت حق و شکر منعم و تمیز حسن و قبح از واجبات عقلیه است که عقل خود در ادراک آنها استقلال دارد
و محتاج بارشاد شرع نیست و وجوب این عقاید و معارف بر عهدهٔ رسول باطن موکول است نه عقل ظاهر و تبلیغ
احکامیکه عقل را بآنها راه نیست بلسان رسول انحصار دارد مثل وجوب محتومات و استحباب مندوبات
و توقیت طاعات موقته و حلیت و حرمت اشیاء مقرره پس عقل که شریعت باطن است بالاستقلال ادراک
میکند که ثواب مطیع و عقاب عاصی واجب است ولی خلود عاصی را در نار میباید تعبداً از شرع شریف که عقل
ظاهر است قبول کرد و گویند اگر کسی مرتکب گناه کبیره شود فی الحال از ایمان بیرون رود در آن حال
نه مؤمن است و نه کافر بلکه خود فاسق و برزخ ما بین این دو طبقه باشد و اگر بدانحال بدون توبه بمیرد در آتش
مخلد خواهد بود جبائیه و بهشمیه در مسئله مقتول نیز در قول توقف متفقند و با عموم عامه مخالف توضیح آنکه علمای اهل سنت
و متکلمین ایشان در باب مقتول بدو فرقه شده اند گروهی گویند که مقتول را اجل محتوم همان بوده است که
بقتل رسیده اگر کشته نمیگشت ناگزیر با موت طبیعی در میگذشت زیرا که جایز نیست که حضرت حق در لوح محفوظ
و علم ازلی خود اجلی معین کند و هنوز آن وقت نرسیده آنرا مخترم و منقطع سازد و از برای اثبات
آن مدعا باین آیه کریمه شریفه استدلال کنند لَوْ کَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ
اَنْفُسِکُمُ الْمَوْتَ اِنْ کُنْتُمْ صَادِقِیْنَ زیرا که حق سبحانه در این آیه قول منافقین را تشنیع و تقبیح آورده
که میگفتند اگر مقتولین بجهاد نمی رفتند و در نزد ما میزیستند نمیمردند و کشته نمی گشتند میفرماید اگر ایشان این سخن
راست میگویند چرا نمیتوانند مرگرا از نفس خود دور نمایند پس این آیه دلالت کند بر اینکه اگر شهداء مسلمین
بجهاد هم نمیرفتند از موت حتمی محروس نمیماندند فرقه دیگر گویند ما یقین داریم اگر مقتول کشته نمی شد

زنده میماند چه اگر زنده چنین باشد قصاص را محل و قاتل را گناهی نماند و هم بایستی در ذبح گوسفند که مال غیر است ذابح را سلامتی نباشد زیرا که او خدمتی بخداوند گوسفند کرده حیاتیه اشتیه گفته اند واجب است که در این مسئله توقف نمائیم و بهیچ طرف متیقن نشویم و احتمال هر دو وجه از دست ندهیم زیرا که چنانچه احتمال حیات در حق مقتول هست احتمال ممات نیز میرود و هیچکدام از محتملین را بر آن دیگر ترجیحی نیست

ابن دهان مبارك بن سعيد بن ابي السعادات

از علمای نحو و اهل واسط است مردی نابینا و بیهوده سرا و حریص طبع و کثیر التلاوه بوده است که در سنه پانصد و سی و یا سی و چهار هجری در بلده واسط از گذرگاه ارحام بسرای ولادت انتقال گزید و هم در آنجا که مولد و موطنش بود نشو و نما یافته تحصیل علوم و اکتساب فنون را نصب العین همت ساخته بصیرت کامله در علم نحو و لغت و تصریف و عروض و معانی و اشعار و تغییر و اعراب و تعلیل قراءات بهم رسانید و هم در علم فقه و طب و نجوم و علوم اوایل از اعلام عصر ممتاز گردید بالجمله در اوائل رشد و مبادی تحصیل قرآن را قرائت کرد و تمام آنرا فراغ خاطر ساخت و چون از قرائت و حفظ آن پرداخت بمدرس ابوسعید نصر بن محمد بن سالم ادیب و ابو الفتح العلاء ابن علی معروف بابن سوادی شاعر شتافته طرق قراءات و وجوه اختلافات آنرا در نزد ایشان تکمیل نمود و بعد از آن اشتیاق کسب علوم و تحصیل فنون وی را متحرک گردیده از موطن مألوف بساحت بغداد مسافرت و مهاجرت کرد در مدرسه مظفریه بغداد اقامت گزید بمجلس ابو محمد بن خشاب نحوی که از جمله اساطین علم نحو بود حاضر آمد و از افاضات وی مستفیض گردید و در اندک زمانی از جمله اعیان تلامذه او گشت و نیز با کمال بن البرکات الانباری مجالست و مصاحبت جست و شرط ملازمت بجای آورد تا آنکه کثیری از فنون و جمله از علوم را در خدمت وی استفاضت کرد و هم در محضر ابی زرعه طاهر بن محمد بن طاهر مقدسی روزگاری بسر برد تا آنکه علم حدیث را از او فرا گرفت و در عداد اساطین معدود و در زمره مشایخ محسوب گردید و جمعی از افاضل علماء که من جمله ایشان سالم بن ابی الصقر و عبد اللطیف بن یوسف بغدادی و ابو البرکات بن زید التکریتی است در نزد او بر تبعه تلمذ در آمدند و در مجلس افاده و افاضه وی بهره ها بردند و از خصایص و مآثر وی آن بود که مطالب علمیه را با بیانات شافیه و ایضاحات وافیه و نثرهای مستحسن باذهان تلامذه خود القا می نمود آورده اند که از طرف تلامذه خود بسیار کم حظ و بی بهره بود که همواره با وی مخاصمت میکردند و انتساب خود را بوی قبیح و مذموم میشمردند و در ازای تعلیمات او بایذاء خاطرش انواع صدمات بکار میبردند و با اشعار قبیحه بهجوش روا میداشتند الغرض ابن دهان را انبساط و انبساطی بود که بی فرح و بشاشت نمی نشست و حلمی بدیع و تحملی عجیب داشت گویند که خلیفه عصر از اشتهار این حلم عظیم و شیوع این خلق کریم تعجب کرده مبسی اندیشید که از ایصال مکاره و القاء شدائد خیال او را آشفته سازد هر تدبیر بکار برد و هر اذیت بیار آورد اصلا بحر حلمش از تموج غضب متلاطم نگشت ولی در باب مذهب زیاده تذبذبی داشت چنانکه مدتی

در مذهب احمد حنبل میزیست و بعد از او مذهب حنفی را شعار خود ساخت و هنگامی که تدریس مدرسه نظامیه مفوض بوی شد نظر بشرط واقف که شافعیت از شرایط تدریس بود مذهب شافعی را اختیار نمود ابو البرکات بن زید التکریتی که از جمله تلامذه اوست در مذمت و ملامت او گوید

وَمَن مبلغ عني الوجيه رسالة ... وَإن كان لا تجدي اليه الرسائل
تمذهبت للنعمان بعد ابن حنبل ... وذلك لما اعوزتك المآكل
وما اخترت قول الشافعي تدينا ... ولكنما تهوى الذي منه حاصل
وعما قليل انت لا شك صائر ... الى مالك فافطن لما انا قائل

یعنی کیست که از جانب من بوجیه رسالت برد و پیغام گذارد با آنکه میدانم این رسایل و توبیخات سودی ندهد و حاصلی نبخشد باو گوید که تو خود قلاده تقلید احمد بن حنبل از گردن برداشتی و بطوق طاعت ابو حنیفه نعمان بن ثابت تن در دادی نه از بابت رشاد و سداد بود بلکه بواسطه آن است که راه معاش بر تو تنگ بوده است انتقال از مذهبی بمذهبی را وسیله معیشت خود دانسته و اینکه قدم در طریقه شافعی نهادی نه از بابت دین داری و حق جوئی بوده است بلکه از جهة آن است که شرط تدریس مدرسه نظامیه شافعیت بوده است قبول آن مذهبرا وسیله انجام مقصود قرار دادی و شکی نیست که عنقریب بمذهب مالک رجوع خواهی کرد پس اقوال مرا متفطن شده نکتهای سخن را در یاب که آنهمه انتقالات از روی بصیرت و تدین نبوده بلکه کاشف است از سوء عقیدت و خبث سریرت تو در هر مذهبی که صلاح دنیای خود دیدی قبول نمائی الغرض مدت دو سال بتدریس مدرسه نظامیه پرداخته و عاقبت الامر جماعتی از شاگردان وی که رئیس ایشان سالم بن ابی الصقر و عبد اللطیف ابن یوسف بغدادی بود طریق مخالفت پیموده بر وی خروج نمودند سیوطی در طبقات النحاة گوید بچشم عبرت بنگرید و ببینید محض حب دنیا شاگردان که پرورده نعمت تعلیم استادند با او چگونه رفتار مینمایند بالجمله صاحب روضات در ترجمه ابن دهان گوید که چون ابراهیم ابن سعود الرصافی البغدادی النحوی را وجیه صغیر میگفتند مبارک بن سعید را که اینک شرح حالش یاد کردیم وجیه کبیر نامیدند تا امتیاز حاصل کرده و او را طبعی دلکش و اشعاری خوش بوده است و این دو فرد که از جمله اشعار ممتازه اوست معلوم میشود که در مدح کی انشا کرده است نگاشته آمد

لست استقبح اقتضاءك بالوعد ... وإن كنت سيد الكرماء
فإله السماء قد ضمن الرزق عليه ويقتضي بالدعاء

یعنی با وجود اینکه تو سید بزرگان و بزرگ کریمان امتی و خلف وعده نمینمائی من قبیح نمیشمارم آنچه را وعده نموده مطالبت و درخواست نمایم پس خداوند آسمان با وجود اینکه برزق عباد ضامن است رزق را از او با دعا و تضرع مطالبه کنند و در شب یکشنبه بیست و ششم شهر شعبان در سنه ششصد و دوازده هجری وفات یافت

و صبح آن شب در مقبرهٔ وردیه بغداد مدفون کردند و او را در نحو کتابیست که نامش علوم بیت

ابن بطلان ابو الحسن مختار بن حسن بن عبدون بن سعدون بن بطلان

در کیش نصاری و از اهالی بغداد و ساکن محلهٔ کرخ بوده است و مولد و منشای وی نیز در آن شهر بوده در فنون حکمت
و اصناف کمال و صناعت طب رتبتی عظیم داشت در سلک اجلای مشاهیر فلاسفه و مشایخ اطبا منظوم بوده است
در هر هنر حظ وافر و نصیبی کامل داشت او را کلامی نمکین و زبانی شیرین و لسانی فصیح و بیانی بلیغ بود و با آن هنرها
کار معیشت را از مزاولت علاج ساز کردی تحصیل علوم و تکمیل فنون را در نزد نصارای کرخ که در آن زمان مدرس
علوم و مدبر فنون بودند بپایان برد و مراتب حکمیه را در نزد استاد ابو الفرج عبد الله بن طیب که از فحول حکما و مسلم
آن دوران بود و شرح حالش گذشت کامل نمود و مقامات طبیه و صنایع علم و عملرا در نزد ابو الحسن ثابت بن زهرون
طبیب حاصل کرد ولی خود تعلم علوم و اکتساب فضایل خویش را باستاد ابو الفرج نسبت داده و خویشتن را از
تلامذهٔ آن حکیم شمرده است چه اهم مقاصد طبیه اصناف معالجات است و ابن بطلان آن هنر بزرگ را از تربیت وی
بیاموخت زیرا که باستعانت آن استاد در بیمارستان عضدی باعمال ید و انجام تدبیر و استعمال ادویه و اصلاح
مزاجات و غیره اشتغال داشت از حسن مراقبت و فرط اهتمام استاد رتبتی ارتقا جست که در آن محضر محل وثوق گردید
موقع اعتماد یافت و ابو الفرج او را اکبر و اجل اصحاب خویش دانسته زیاده تعظیم و اجلالش مینمود و بر سایر شاگردان
خود در رتبه تقدمش می بخشید و بر اینگونه در مقام تجلیل و تفخیم وی در آخر کتاب ثمار البرهان شرحی نوشته است شیخ جلیل
ابو الحسن مختار بن حسن کتاب ثمار البرهان بر من قرائت کرد و از مبتدا تا منتها با دقت تمام بیاموخت بدان پایه که
منظور نظر اساتید است فهم مطالب و درک لطایف و حل غوامض را از عهده برآمد و بعد از آنکه محل وثوق و اعتماد
گشت در محلهٔ کرخ بامر علاج مباشرت ورزیده علم و عملش بحدی انتشار و اشتهار یافت که در اطراف و اکناف
نام خویش بلند کرد چون ابن بطلان با علی بن رضوان مصری معاصر بوده است و هر یک را با دیگری مواخات
ادبیه و مکاتیب غریبه در میان بود و همواره طریق محاورات و مباحثات مسلوک میداشتند لاجرم هر یک تالیف
کتابی مبادرت مینمود آن دیگر برد و نقض مسابقت میجست و هر کدام مبتدع رائی و مبتکر قولی میگشت دیگری با خلاف
آن عقیدت موافقت کرده با ایراد اعتراض منازعت مینمود پیوسته آن دو حکیم را کار این بود و در روزگار چنین رسایل
و مراسلات ایشان مضبوط و کتب قوم از سوال و جواب ایشان مشحون است پس ابن بطلان را هوای مصر در سر افتاد
و میل دیدار ابن رضوان قوت گرفت در سنه چهارصد و بیست و نه از بغداد مهاجرت و مسافرت جسته راه مصر پیش گرفت
چون در عرض راه بشهر حلب بار گشود طیب خاک و رقت نسیم و اعتدال هوا و طراوت صحاری و نضارت بستانها
بطوری در نظرش جلوه گر شد که آن مسافر را دل از وطن بر کنده کرد و خاطر از هوائی پرداخته نمود چندی در آن شهر
اقامت گزید از فرمان که از حلب مشمول نیکی و احسان بسیار گردید و درخواست نمود تا امور متعلقه نصاری را بوی
مفوض دارد ملتمسش قرین اجابت شد پس ابن بطلان باقامت قواعد دینیه و قوانین مذهبیه ایشان همت برگماشت

دادگر

و آن معنی زیاده بر نصاری سخت بود گویند در آن ایام ابن شراره طبیب که شرح حالش مسطور گشت هر وقت در مجمع
ابن بطلان حاضر میگشت با وی مناظرات طبیه در میان آورده از ابن بطلان مغلوب و منکوب میگردید محض بغض و عداوت
ابن بطلان را در نزد نصاری که از وی دلتنگ بودند بفساد عقیدت نسبت داده آن جماعت را بر وی میشورانید
ناگزیر تاب اقامت نیاورده از حلب بیرون رفت و بجانب مصر رخت بربست در سنه چهارصد و چهل و یک اول
جمادی الآخره که عهد خلافت المستنصر بالله علوی بود بشهر فسطاط وارد گشت و چهار سال در مصر مقیم و متوقف بود
و در ظرف آن مدت ویرا با ابن رضوان وقایع ظریفه و مناظرات بدیعه اتفاق افتاد و عاقبت الامر بسبب این
مناظرات میان ایشان وحشت و منافرت پدید آمده از اقامت مصر دلتنگ شده از آن شهر بیرون رفت و از آن
پس کتابی در وقایع اتفاقیه و شرح مناظرات خود با ابن رضوان تالیف کرده منتشر نمود چون ابن رضوان
از نگاهی آن کتاب آگاه گشت بعادت مستمره و طریقه متداوله که فیما بین داشتند او نیز کتابی بدان وضع
و اسلوب تالیف کرده مقالات ابن بطلان را در معرض اعتراض و مورد ایراد برآورد گویند ابن رضوان را
مسمی با اسم مخالفت داشت و ویرا خلقی منکر و منظری قبیح و رنگی سیاه بود از آن روی ابن بطلان او را بسوء
ترکیب عیبها کرده و طعنها زده و مضحکه ها ساخته است چنانچه در هر محل از وی نامی میبرد او را بلقب تمساح
الجن میخواند بعبارات هم صنعتی بر فضایل او خط بطلان کشیده و باقتضای طبع موزون آن خلق ناموزون را
عرضه هجا کرده است چنانچه گوید

فلما تبدی للقوابل وجهه　　نکصن علی اعقابهن من الندم
فقلن واخفين الكلام تسترا　　الا ليتنا كنا تركناه في الرحم

یعنی هنگامیکه قابلگان را روی وی نمودار شد از پشیمانی واپس رفتند پس در پرده با هم گفتند که ای کاش تولید
وی معاونت نمیکردیم و میگذاشتیم تا در رحم مقیم باشد پس ابن رضوان برغم ابن بطلان در حق طبیبان زشت رو
تعصب ورزیده در رد آن مقالات رساله نوشته است و در آنجا دلایل بسیار آورده که طبیب را حسن صورت
بکار نیاید فضایل معنوی در کار است بالجمله ابن بطلان بعد از مسافرت از مصر بسیاحت قسطنطنیه رغبت کرد
و یکسال در قسطنطنیه بسر برد و در ایام سیاحتش سرگذشت خویش و غرایب اتفاقات و عجایب مشاهدات را بر سبیل
بسط و تفصیل ضبط کرده است چنانچه با ابو الحسین هلال بن محسن نامه کرده است که در ذیل این ترجمت مسطور میشود
و هم در ایام زندگانی خویش آفات شایعه و امراض عامه را در رسایل خود با شرحی تمام و بیانی وافی آورده است
و عقیده منجمانرا که اراده الهیه را فاعل و مواد ممکنات را قابل و اوضاع سماویه را شرط میدانند موافقت کرده
برای حدوث هر حادثه از اسباب سماویه اسبابی شرح داده و آن اسباب را منشأ تاثیر دانسته و بر اثبات
مدعای خود دلائلی ذکر کرده است گوید در سال چهارصد و چهل و پنج و هم در چهارصد و چهل و شش کوکب آثاری
در برج جوزا طالع گشت و در فصل خریف وبائی یعنی طاعون حادث شد که خلق بسیاری مردند بدان پایه

که جمیع مدافن و مقابر از اجساد مردکان مملو کردید پس از آنکه دیگر جای بجهة دفن باقی نماند ناچار کردیده در کنیسه یوقا
چارده هزار میت مدفون نمودند و چون سال چهارصد و چهل و هفت شد در نیمه تابستان که اوان طغیان سیل
و زمان مد آن رود بود دفعةً بالا بیامده و بکلی فرو نشست و بدان واسطه نیز مردم مصر و اهالی شام بهلاکت رسیدند
و اندغزا که در آن نواحی فرود آمده بودند همگی جان سپردند و هم در آن روز کار طاعون از مصر بعراق منتقل گشت
و مردم آن اطراف عرضه هلاک شدند و نیز در آن اوقات اساس عراق بورود عساکر پی در پی و تطاول
سپاهیان کسینه جوروی بانهدام نهاده بکلی خراب شد و قحط و غلا در آن اطراف و اکناف بحدی رسید که مردم
گوشت جنبنده معیشت میکردند حتی آنکه انسان گوشت انسان تغذیه مینمود و هم در اکثر بلاد قروح
سوداویه شایع گشت و اورام طحال بسیار شد و ملاک امور طبیه و مدار وقایع مجربه اختلال یافت چنانکه ترتیب
نوبها مختلط گشت و در انتظام حمیات دائره اختلاف پدید آمد و علم تقدمة المعرفة که از شعب فن علمی است تخلف
ورزید و نظام بحرانها از هم گسیخته شد بالجمله در آن اوان نحوست اقتران هیأت متوالیه و آفات متتالیه از سال
چهارصد و چهل و پنج الی چهارصد و چهل و شش در آن اطراف و ممالک مسلط بود چنانچه ابن حجر در اخبار طاعون گوید در
حدود چهارصد و پنجاه و پنج طاعونی بمصر حادث شده و ده سال آن بلای سخت در آن بلاد مقیم بود و چون
ابن بطلان از شرح وقایع اتفاقیه خاطر پرداخت در مقام استدلال و تأیید اقوال خویش چنین گوید که بطلیموس
بر سبیل انذار فرموده است وای وای از زمانیکه کوکب ذو ذوابه حادث شده و در برج جوزا طالع گردد و زحل
در برج سرطان باشد در آن زمان بعراق و موصل و جزیره خرابی روی دهد و دیار بکر و ربیعه و مضر اختلال یابد و در فارس
و کرمان فتنه و اضطراب پدید شود و در بلاد مغرب و یمن و شام اغتشاش حادث گردد احوال پادشاهان ردی و بدین
تغییر پذیرد و جنگهای بسیار اتفاق افتد و قحطی عظیم ظاهر شود و وبای شدید عارض گردد و هم فرموده است
که چون زحل و مریخ در برج سرطان مقارنه جویند زلزله عظیم واقع میشود ابن بطلان گوید در بیست سال و آند
چندین کس از علمای فخام بمرض طاعون دعوت حق را لبیک گفتند چنانچه از طبقات فقها بدین شرح درگذشتند
سید مرتضی شیخ ابو الحسن بصری ابو الحسن القدوری اقضی القضاة ماوردی ابو الطیب الطبری علیهم جمیعا
رضوان الله و از اصحاب علوم قدما این اشخاص جان سپردند

ابو علی مصری ابو علی بن الهیثم ابو سعید الیمامی ابو علی بن سمح صاعد الطبیب ابو الفرج عبد الله بن الطیب

و از متقدمین علوم ادبیه و مترسلان و منشیان و شعرا بدین تفصیل وفات یافتند

علی بن عیسی ربعی ابو الفتح نیشابوری مهیار شاعر ابو علی موصلی رئیس ابو الحسن صابی ابو العلاء معری
و از فوت ایشان چراغهای علوم خاموش گشت و عقول خردمندان در ظلمت بماند ابن بطلان را اشعار لطیفه
و نوادر ظریفه است جمله از آنها در رساله دعوة الاطبا مندرج است و در رسایل دیگرش نیز فی الجمله ذکر شده است
در ایام زندگانی زنی در حباله نکاح خود نیاورد و چون شجری بی ثمر ماند مرگ خویش را بیاد آورده باین دو شعر

حالت خود را شرح کرده است

فلا احد اذا مت یبکی لمیتتی — سوا مجلسی فی الطب والکتب باکیا

یعنی هیچکس بمردن من نخواهد گریست مگر مجلس طبی و کتابخانه و تصنیفات من و در سال چهارصد و شصت و یک
وفات یافت بعضی از رهبانان از ابو الخیر نقل کرده اند معبد ابن بطلان که مدفن وی گردیده است سابقاً کنیسه بوده
چون آن محل را از وضع اصلی و حالت اولیه تغییر داده اند هر وقت در آنجا چراغی آورند بی سبب خاموش میگردد
مؤلفات وی بسیار است جمله از آنها ذکر میشود کتاب کناش الادیره والرهبان کتاب تقویم الصحة مقاله
در خوردن دوای مسهل مقاله در کیفیت هضم و خروج فضلات آن مقاله در بقای ادویه مسهله در بدن و ترکیب آن
کتاب دعوة الاطبا که باسم نصیر الدوله تألیف کرده دعوة الاطبا مقاله در معالجه سنگ مثانه کتاب مدخل مقاله
در اعتراض علی بن رضوان در فرخ و فروج و هم او را مقاله ایست در آنجا بیان کند که از چه رو حذاق اطبا
در امراض بارده تدبیر مبرد بکار میبرند با آنکه ازاله امراض باضداد است چنانکه مسطورات جمهور اطبای قبل از اسلام و بعد
از این مطلب مشحون است پوشیده نماند که اوقات بحرانرا که جمهور اطبا در کتب خود ضبط نموده اند جیدا از نظم و ترتیب است
که از آن نظم و ترتیب در حمیات خارج نشود چون هفتم و چهاردهم و بیست و یکم اگر بحران در حمیات لازمه در همین ایام
واقع شود آنرا بحران صحیح جید خوانند و اگر برخلاف این نظم و ترتیب که مسطور آمد آید آنرا بحران ناقص و ردی دهند
و حمیات هرگاه در بلدی یا مملکتی عام شد علامت رداءت آن است اعم از دائر یا لازم و جمهور اطبا تجربت نموده اند
که در چنین ایام نظم و ترتیب بحران برهم خورد گاه از اوقات طبیعت از کمی قوت بدفع مرض نتواند قادر گردد و از اوقات
مخصوصه بحران بگذرد و بمقام ذبول رسد یا از اشتداد حمی قبل از وقت معین بحران واقع شده و منتقل بامراض مهلکه ردیه گردد
و حمیات دایره نیز از این قبیل است هرگاه برخلاف نظم و ترتیب آید علامت رداءت آن است این بود حاصل معنی
برهم خوردن نظم و ترتیب حمیات و بحارین و از این قبیل است اختلاف حکم طبیب در علامات و تقدمة المعرفة در هنگامیکه
که حمیات ردیه مرکبه عموم پیدا کند از علامات و تقدمة المعرفة برخلاف آنچه مقصود است حاصل گردد و ابن بطلان
چنانکه مرقوم افتاد در فنون نظم و نثر سرامد اهالی عصر بوده و از سفرنامه هلال بن محسن کرده در ضمن ترجمت
اشارت رفت در اینمقام ترجمت آنرا نگاریم و چون خالی از فائدتی هم بنظر نیامد تمامی آنرا مسطور میداریم و هی هذه
چون از بغداد بعزم مصر برآمدم ملاقات مشایخ و خاصان هر بلد را در جستجو شدم که مطلع گردم بر عجایب اخبار و غرایب
آثار که در نزد ایشان باشد پس فرا گرفتم از هر یک چیزهای عجیب و قصه های غریب و اشعار نغز دلفریب و چون مجال
اقامت در هر بلدی تنگ بود بتقلیلی از استفادت و استفاضت صحبتهای اهل دانش و فضل اکتفا نمودم و گذارم
بر شهر انبار افتاد و تا مسافت ده مرحله از آنجا برحبه رسیدم بلده دیدم در نهایت خوشی هوا و انواع میوه ها متجاوز از حد
این بلد نسبت با بار و حلب و تکریت و موصل و جزیره در وسط واقع شده و از آنجا تا قصر رصافه چهار روزه مسافت است
و از رصافه تا حلب بچهار مرحله رفتیم و حلب را دیوار باره با سنگ بنا شده و شش دروازه دارد و در یکجانب سور قلعه ایست

در فراز آن مسجدی و دو کنیسه و در یکی از آنها مذبحی است که خلیل الرحمن ع در آن موضع قربان میکرده و در پایین قلعه غاریست
که گوسفندان خود را در آنجا میدوشیده و بعد از دوشیدن شیر آنها مردم را ضیافت مینمود بنابر آن عادت مردم
از یکدیگر سؤال میکردند حلب ام لا دوشیده است یا نه از اینجهة آن موضع موسوم بحلب گردیده و در آن بلد جامعی است
بزرگ و فقهای آن شهر اکثر بمذهب امامیه فتوی میدهند و بیمارستانی کوچک در آنجاست و شرب اهالی آن بلد از برکهاییست
که آب آنها از نهر موسوم بقویق پر گردد و آب آن نهر در زمستان زیاد و در تابستان کم است میوه سردسیر و نبید
در آنجا کم است از خارج و بعضی از بلاد روم بدانجا می آرند و در شهر و اطراف حلب جای غیر معمور نیست پس از آنجا بقصد
انطاکیه بیرون رفتیم مسافت میان این دو شهر یکشبانه روز راه است پس از رسیدن بدان شهر شب را فرود آمدیم
در منزل موسوم به نقم چشمه آبی در آنجا بود و مسجدی صاف و گوارا که بتحریر در نمی آمد و آسیای زیاد از آن آب در گردش بود
و خوراک اهل آن قریه گوشت خوک بود و زنهای زانیه و فسق و فجور و خمور و اسباب مناهی و ملاهی دیگر باندازه
که وصف نتوان کرد و در آن قریه چهار کنیسه بود و جامعی نیز داشت که اهالی مسلمین در آن قریه ساکن بودند در آنجا
نماز میگذاردند و ما بین حلب و انطاکیه زمینی نیافتم که مزروع نباشد از گندم و جو در هر مکان درخت انگور و زیتون
مجدی بود که از تعریف و توصیف خارج بود و همچنین باغهای پر گل و شکوفه و آبهای گوارا هر سوی روان و انطاکیه
شهریست بزرگ با سور و در آن مشتمل بر سیصد و شصت برج است که همواره چهار هزار مرد بحراست آنجا مامور است
و از قسطنطنیه فرستاده میشوند و تا یکسال حراست آن شهر در عهده آنها است چون سال باخر رسد همان عدد
جماعت دیگر می آیند و جماعت سابق میروند شکل بلد چون دایره ایست که از هر دو جانب بکوه پیوسته و باره از هر سوی
بکوه مذکور بالا رفته و در قله آن کوه بهم پیوسته و آن کوه در مشرق آن بلد واقع است چنانچه تا دو ساعت از روز نگذرد
شعاع آفتاب بر اهل بلد نمی تابد و قلعه را سوای آنچه بکوه بالا رفته مشتمل بر پنج دروازه است و قلعه قیبان ملک در
وسط شهر است که خانه اش نیز در آن مکان واقعست و قلعه مذکور را طول صد ذرع و عرض آن هشتاد ذرع است
و بر فراز آن قلعه کنیسه ایست که ستونهای زیاد در آن قرار داده و گرداگرد هیکل رواقهاست بعضی از آن مجلس قضاة است
بجهة رفع مشاجرات و خصومات و بعضی از آن مدرس معلمین نحو و لغت است و بر یکی از درهای آن کنیسه فنجان ساعتی است
که تمام اوقات در کار است و دوازده ساعت را مینماید و از شیب باره تا بالای آن پنج طبقه است و در طبقه پنجم نیز
حمامها و بوستانهاست و در آن شهر گلزارهای بسیار و آبهای جاری است و کنایس چندانست که از
بسیاری بشمار در نیاید جمله آنها مفضض و مذهب و مزجج بزجاجهای الوان و در آن شهر بیمارستانی است که بطریق
بنفس خود در آنجا مراقبت مرضی را می کنند و در آن شهر حماماتی است که در هیچ مملکت بخوبی و پاکیزگی آنها نباشد
زیرا که آب همگی آب باران و هیمه که آنها را بدان گرم کنند از درخت آس میباشد و در بیرون آنجا نهریست معروف
بمقلوب از جنوب بشمال جاریست مانند نهر جیحون و هم در بیرون آن دیریست موسوم بدیر سمعان بمقدار نصف
سرای خلیفه هر که آنجا وارد شود البته ویرا ضیافت کنند میگویند مداخل آنجا در سال چهار صد هزار دینار است

واز آنجا بکوه راههاست که مردم بکام بالا میروند و در آن کوه دیرها و صومعه و بستانهاست و آبهای جاری و زهاد و اصحاب
سیاحت و تقوی در آنجا منزل دارند در سحرها اصوات ناقوس و صدای نماز گذاران بقدری تغییر حالت میدهد که بتصویر
نمیتوان در آورد و در انطاکیه ادراک خدمت شیخی را دریافتم معروف بابی نصر بن العطار قاضی القضاة آنجا بود و در هر علمی
دست داشت بسیار ملیح سخن و خوش تقریر بود سپس از انطاکیه بلاذقیه رفتیم در آن شهر از علوم حکمای یونانیین
تدریس میشد و میدان وسیعی دارد برای اسب تاختن و بازی کردن و در آنجا مسجدیست که در قدیم الایام
بیت الاصنام بوده بعد کنیسه گردیده و در اوایل اسلام آنجا را مسجد کردند و مشرف است بر دریا و قاضی که در آنجا
بجهة مشاجرات مسلمین از جانب ملک روم منصوبست و هر وقت بجهة نماز جماعت در آن مسجد اذان میگویند
گروه نصاری ناقوس میزنند و از امور عجیبه این بلد آن است که محتسبی دارد فاحشگان شهر و کسانیکه راغب
آنها باشند در یکجای جمع میکنند و قیمت یک شب فاحشگان را مناداة میکند بمبلغی معین و فساق و کسانیکه
از عزبا راغب آنها باشند بر آن قیمت می افزایند تا بر هر که قرار گرفت او میبرد و اگر نوشته از محتسب
در دست نداشته باشد در هنگام عبور از محلات او را میگیرند و جنایت بر او وارد می آرند و در این بلد
از گوشه نشینان و زهاد و فضلا آنقدر هستند که وقت وفا نمی کند بذکر احوال همه و بذکر سخنانی که از صفای عقول
و اذهان ایشان صادر میشود تا اینجا بود ترجمه نامه ابن بطلان بهلال بن محسن و چون در ضمن ترجمت
از مناظرات ابن بطلان و ابن رضوان سخنی رفت از آرزوی این رساله شریفه را که از نتایج طبع ابن بطلانست
در رشته بیان و اختصار تمام آنرا مینگاریم تا مطالعه کنندگان را فائده کلی از آن حاصل گردد

بسم الله الرحمن الرحیم

خداوندان یک صناعت چون مردم یک عشیره و فروع یک شجره باشند بسی شایسته است که هر یک درباره ابنا
صنف خویش همان رفتار جوید که در باب صله ارحام مقرر شده است منجمله آنکه در حق یکدیگر از جاده اعتساف
کناره جسته از راه انصاف در آیند از آن شیخ گرامی بسی سخنهای ناهنجار و پیغامهای زشت بما رسیده است
هر زمان آن تندخوئی که ترا عادت شده بخاطر میگذرانم نزدیک است باور کنم و هر وقت آن دانش را
که خدایت موهبت فرموده تصور کنم کذب آنها را تصدیق میکنم به تقدیر از آن سخنان غم فزا و پیغامهای جانگزا
اغماض را لازم میدانم و در کیش مودت واجب و متحتم میشمارم چه زمانی میگذرد که شیخ از آن عقیدت
ناصواب میگذرد و بر خلاف ماضی بوفاق و الفت رغبت میکند زیرا که همه میدانند و هم آن شیخ گرامی گواه است
که من در هر جا بپاس آشنائی در هیچ مسئله چه آسان و چه دشوار بروی مجالی تنگ نکرده ام با آنکه در اکثر
مسائل راه خطا پیموده بجوابهای درست طریقه صواب را بدو باز نموده و محض دوستی بدشمنانش آگاهی
نداده ام با این احوال در مدح خود و قدح من زبان دراز کرده میگوید فلانی هزار مسئله از من پرسیده
و من یک مسئله از او میپرسم تا رتبه هر یک معلوم شود اگر خواهم مقدار علم ترا بر همه کس واضح کنم میتوانم

ولی چه فایده که مصداق «قومی هم قتلوا امیم اخی فاذا رمیت یصیبنی سهمی» چون تو را تیری پرتاب کنم خود را
نشانه کرده باشم خدا گواه است که من ترا با همه اطبا مانند اعضای خود میدانم چون بتو گزندی رسد بدان ماند که عضو
من آسیبی یافته است هیچوقت با آزار بیان و جراحات لسان رغبت نداشته‌ام ولی حالتی پیش آمده که نمیتوانم خودداری کنم
لاجرم اظهار میدارم آن شیخ گرامی را بخدای آسمان و زمین سوگند میدهم که هنرهای مرا کتمان نکند و آنچه در حق من
از اعیان فلاسفه اسلام شنیده است پیشنهاد خاطر نماید همانا براین دعوی همگی تصدیق دارند که چون من کمیت عنان قلم
در میدان مطالب رها کنم و با ستدلال و برهان آستین برزنم مطلوب را با رخساری درخشنده بچنگ آرم از آن شیخ گرامی
خواهشمندم که چون آن مطالب حکمت‌آمیز مرا از سخنان سفیهانه معاف دارد زیرا که پاسخهای گوینده اثری ندهد و شنونده را
اثری نبخشد و اگر خواهی بجوابی لب‌گشائی همان بهتر که مقصود مرا در خاطر جای داده از نفس سؤالی با دلی پاکیزه
وحقیقت جو جواب بگوئی تا حق از باطل و صواب از خطا شناخته شود ثامسطیوس فرموده که هیاکل و عبادتخانه
یزدان باشد سزاوار آن است که خانه عبادت پروردگار پاک و منزه باشد فیثاغورث گفته مردم عوام چنان
پندارند که خداوند در هیاکل و عبادتخانها حاضر است از آنروی چون بدانجا شوند شرط ادب بجای آرند و سیرت نیکو
پیش گیرند اما دانشمندان که خدا را در همه جا حاضر و ناظر دانند بایستی همه وقت همه جا را عبادتخانه و هیاکل دانسته
بجز طریقه تقدس و پاکی نگیرند امید از میامن الطاف الهیه آنکه از تعصبیت بدور بدانچه خواهشمند شده‌ام مدارا و مارا
بحقیقت و صواب راه نماشود مارا با شیخ گرامی از هر مقوله چند مقاله خواهد بود مقاله اولی آنکه تو خود علوم را از تتبع کتب
فرا گرفته و هر دانا میداند هرآنکس علوم را از مطالعه و تفکر حاصل کند علومش با مشکلات و شکوکی آمیخته باشد که حل آنرا
نتواند چه تقصیر که در تحصیل آنها کرده مایه آن شکوک شده است و هرآنچه کرم از خویش بیارد خود بر چاره وی قدرت ندارد
هرکس در حضرت استاد استفاده کند مانند کسی است که در خانه از باب داخل شود اگر وی را سانحه دست دهد تواند
آن بلیه را از خویش بگرداند و آنان که علوم را از مطالعه کتب فرا گیرند چون کسانی باشند که از بام بخانه فرود آیند اگر حادثه
روی آورد نتوانند خود را نگهبان شده از آن ابتلاها نجات دهند با آنکه علم شبهت‌آمیز فاسد بود و چون فسادی
در علم پدید آید هر لحظه شک قوت گیرد و چون شک افزون شود علم فاسد و تباه گردد پس ازدیاد شک و فساد علم هر یک
سبب آن دیگر شوند چنانچه سودا باعث رداءت فکر گردد و رداءت فکر مایه احتراق اخلاط و موجب تولد سودا و باعث
وفور آن خلط شود پس هر یک مانند دو رمعی علت آن دیگر باشند پس هرکس آنچه از کتب استنباط کرده بایستی بر استاد
فن عرضه کند تا صواب از خطا باز شناسد و اگر عرضه ندارد چنان پندارد که حق همان است که وی یافته است مثلاً
هرگاه کسی را بگزد سگ دیوانه گرفتار شده باشد از آب حذر کند و مرگ خود را در نوشیدن و دیدن آب داند با آنکه
رشته حیات او بشرب آب پیوسته است پس هر قدر از آب دور شود بهلاکت نزدیک گردد و بر این قیاس هرکس
باطل محض را عین حق پنداشته از مرض جهل خود بیخبر است و از تقصیر نفس خویش آگاه نیست لاجرم در علاج مرض
جهل نکوشد و ابدالدهر در آن درد بدرمان بماند و هر وقت علما رفع شکوک و حل مشکلات او را اراده کنند

بر مقصود خود ظفر نیابند و اگر آن شیخ گرامی از در انصاف درآید و نیک بنگرد داند که همه فسادها بواسطه خودپسندی و خودخواهی
ناشی گردد یا بجهة راحت جوئی و تن‌آسانی پدید آید با آنکه چون از مطالعه کتب علوم فاسده و معانی شبهه‌آمیز در خاطر جای دهند
خاطر از آنها نقش پذیرد و آن مطالب در آنجا تمکن گیرد و بمنزله امور غریزیه شده با طبیعت انس و الفت بهمرساند و از قبیل
چیزهای معتاده شود و ترک عادت البته سخت و دشوار است پس آن علوم فاسده معتاده و آن وساوس نفسانیه که
آنها را علوم نامیده با تمکن و استقرار در خاطر بماند و اندک اندک کار بجائی میرسد که آن فساد در تراکیب زکیه میرود چنانچه هوا
با عفونات آمیخته شود فسادی در جوهر آن پدید آید و از آن فساد وبا حادث شود و از وبا نفوس هلاک شوند از این
ارسطاطالیس فرموده که انسان جاهل میت است و متجاهل علیل است که در وی جهل است و عالم زنده و پاینده است
مقاله دوم آنکه فضلا را عادت بر این جاری شده که چون در کلمات بزرگان و متقدمین امری غریب یا تباین و تناقض می
در یابند بر قصور فهم و فتور طلب خود حمل کرده در رد و ابطال آن مطالب عجلت نورزد چنانکه ارسطو را از سخنان قدما
فلاسفه بنظر رسید که قوس قزح چنانچه از شمس بهم رسد از قمر نیز حادث گردد و عمر گرانمایه را در تحصیل آن مطلوب صرف کرده
و برا مشاهده دست نداد با آن احوال اصلا بر متقدمین بر نخواست و دقیقه از طلب ننشست و چون جوینده در عاقبت
یابنده باشد پس دو نوبت آن قوس قزح را بدید ملک‌زاده دانشمند وزیر علوم در بعضی از مجموعات خود آورده است
در سنه هزار و دویست و شصت و نه که قریه اُمامه مضرب خیام گردون احتشام همایونی بود و بجهة تحرز و با ظل عاطفت ظل اللهی
خلد الله ملکه پناه برده در آنجا متوقف بودیم در شب مهتابیکه هوا اندک رطوبتی بود نیمه شب بحاجتی از خیمه بیرون شدم
در هنگامیکه قمر نزدیک مغرب بود ناگاه در سمت مشرق قوس قزحی دیدم و از مشاهده آن که اصلا بسمع نرسیده بود
زیاده حیرت کردم امیرزاده محسن میرزا و ملا علی محمد اصفهانی و حکیم قاآنی و شمس الشعراء سروش رحمة الله علیهم و جناب نصیر الدوله
میرزا عبدالوهاب خان وزیر تجارت با من بودند همه را بیدار کردم ایشان نیز مشاهده کردند و بسیار تعجب نمودند و از آنجا
برای هر یک از ارباب کمال نقل کردم ظاهراً تصدیق و باطناً انکار داشتند وقتی بمطالعه کتاب تاریخ الحکما میگذرانیدم
همان مطلب که مطلوب بود دیده شد زیاده از حد مستظهر شدم و از آن پس در اثبات مدعا و صحت مشهود خود بدان
قول استشهاد میکردم و چون خاطر مرا کشف آن مسئله تعلقی بود در سیر کتب فزیک روشن گشت که حکمای فرنگستان
کره بعد اخری قوس و قزح قمری را با دقت تمام مشاهده کرده چنانچه صاحب فزیک کانو گوید قمر را نیز مانند شمس قوس
قزحی است ولی الوان قمری بسیار ضعیف است و صاحب کتاب فزیک راکن که چهار مجلد است گفته روشنائی شمسی
زیاده از قمریست و الوان قمری از یکدیگر امتیاز تمام ندارند صاحب علم طبیعی و کتب ادی و گران پیره گوید که گاهی
قوس قزح مهتابی نیز بهم رسد چنانچه در ماه سپتامبر در سنه هزار و هفتصد و هفتاد و شیوئی در شهر شوطر که از بلاد مملکت
فرانسه است ملاحظه شد چون ذکر این واقعه برای تنبه و انبعاث خاطر خالی از فایده نبود بر سبیل استطراد آورده‌ایم
فائدة اُمامه در معجم البلدان اِمانه ضبط کرده اند قوس و قزح را بفارسی گوکم کلکم شیرازه گویند انتهی آنچه از سخنان ابن بطلان
که در طعن علی بن رضوان آورده است آنکه جالینوس برای ادراک سکون بعد از انقباض روزگارها

در حرکت نبض بپایان برد تا آنکه سکون را ادراک کرد و ابو الخیر بن سوار و ابو علی بن زرعه در حیرت مقالۀ یحیی بن علی که در
بیابان تجربیات مبطلۀ قیاس نوشته بود عمرها بسر بردند و آخر الامر با فزون حیرت بمردند شیخ ما ابو الفرج عبد الله بن طیب
در شرح کتاب ما بعد الطبیعه ذکرها کرده بحدیکه قریب بهلاکت شد و حال آنکه علومیکه ایشان را بالفعل حاصل بود بسی
زیاده از آن علومی بود که مردم را بالقوه حاصل است یعنی اگر در پی تحصیل باشیم شاید بتوانیم بدان علوم فیضیاب
شویم پس اگر امثال ما مردم در مطالب امثال ایشان زبان طعن دراز کنیم بنفس ناطقه خود زیان رسانیده باشیم و ما هو
الواقع فی نفس الامر بر ماها بخشند و حقیقة امر و حق مسئله با ما استهزا کنند پس نباید بسخنان ایشان که در ظاهر تناقض
دارند قدحی بپا ورند یا سخنی از روی طعن و دق بگویند تا مقصود ایشان کالشمس فی رابعة النهار واضح شود و هر گاه
بر توفیق کلمات و صلاح آن توانا باشند شاید از پی صلاح بروند مثلاً ارسطو فرماید منشأ اعصاب و عروق و شرایین
قلب است و جالینوس فرماید منشأ شرایین قلب است و منشأ اعصاب دماغ است و منشأ عروق کبد است و هر یک
از آن سه را پس بتدبیر کار خوادم خود بپردازند مثلاً دماغ حس و حرکت را برای اعصاب تهیه کند و بر این قیاس
پس چون بظاهر نظر کنی در آن دو قول که آن دو حکیم فرموده اند تناقض پدید شود ولی هرگز تناقض و تباین نباشد
چه ارسطو اصل طبایع قوی را قصد کرده است و هم داند که روح حیوانی در قلب تولد یابد و از آنجا بدماغ و کبد رفته
روح نفسانی و طبیعی بهم رسد و هر یک از آن سه روح مرکب از قوای حیوانیه و نفسانیه و طبیعیه شوند نظر جالینوس
در افعال محسوسه است که از هر عضو ظاهر میشود پس بدیهی است که حس و حرکت از دماغ باعصاب میرسد و از اعصاب
باعضا در آید و چون جهات نظر آن دو دانشمند بزرگ مختلف است لاجرم تناقض متصور نشود و چون
بینی ارسطو گوید کواکب را طریقه خاصه است چه کون و فساد نپذیرند و هم گوید طبیعت قمر از اسطقسات
اربعه است پس روا نباشد که آن دو قول را متناقضین بشماریم شایسته نیست و چون نظر کنی که در بقای
عقل هیولانی سخن گوید و آن سخنان را با آنچه در ما بعد الطبیعه گفته است تباین و تناقض باشد شایسته نیست بر رد
قول او برخیزیم زیرا که میتوانیم بگوئیم در هر جا منظوری جداگانه داشته است چه شروط تناقض را او بما تعلیم نموده
چگونه تواند که وی تناقض را نا شناسا شده و خود نشناسد و چون بینی که ارسطو فرماید ریح حار یابس است و در جای
دیگر گوید حار و بارد است واجب است کلام او را بر مهب ریاح حمل کنیم اگر چه ماده همه فی حد نفسه حار و یابس باشد
و آن مسئله را از آن روی بر آن شیخ گرامی ایراد کرده ایم زیرا که بما رسیده بود که در آن خصوص وی را شبهه
عارض گردیده بود خواستم آن شبهه را زایل کنم و چون بینی که ارسطو در باب نتیجه قانونی بدست بدهد میگوید که
سیدها که نتیجه در کمیت تابع صغری و در کیفیت تابع کبری است از آن پس بینی که خودش در قیاس مولف از کبری
ضروریه و صغری ممکنه میگوید نتیجه ممکنه است ما را نرسد گمان بد کنیم و گوئیم تفصیل قانونیکه ما را تعلیم داشته
خود مرتکب شده است چه در این قیاس نتیجه را بحسب کیف نه بحسب کم تابع صغری گردانیده اند از آن شیخ
گرامی خیلی حیرت دارم که در حق مردمان بزرگ مانند حنین بن اسحق که تمام علم جویان از ائمه و فضل و کمالات او

زندگانی میکنند خود را بخیالهای بد آلوده کنند تا بانکار محسوسات و خرق اجماع راضی شوند و آنچه از بیان صافیه
بدلایل و براهین قطعیه تصدیق کرده اند تکذیب کنند و با اعیان و ارکان علما ستیزه نمایند و قدح کنند همان بقراط
که امام و صاحب صنعت است فرموده و هم اطبا را وصیت کرده که علما فن را گرامی دارید و سخنان ناهنجار
در حق ایشان نگوئید و آن شیخ گرامی نیز کفران نعمت نکند و انکار کرمت نجوید و از حنین بن اسحق بشنو که گوید چه
اگر وی نبود سخنی از طب آشکار نمیشد پس بزرگان بمنزله پدران روحانی باشند هرگز بعقوق آبا راضی نشوند
چه با خداوندگان ستیزه کردن توفیق از خویش بردن است افلاطون گوید با دولتی که در اقبال است دشمنی مجوئید
چه اقبال ایشان شما را در ادبار اندازد و آن شیخ گرامی چون نیکو نظر کند بر نصیحت و خیراندیشی من آگاه شود و این
سخنان بر وی گران نباشد زیرا که چون فائده و اعلوم شود تلخی آن گوارا گردد عربان گویند من بکاک لا من اضحکک
و نیز گویند اخوک من نصحک در بیشتر اوقات مردم از سخنان دشمنان نفعها برده اند اینک اگر از کردار خویش
باز گردد و با ائمه صناعت گمان بد نبرد و از گناهان خویش مغفرت جوی و اطبای نوآموز را که در نفوس ایشان
مثالب و مطاعن قدما ودیعت شده بضلالت و گمراهی نیفکن زیرا که از خواندن کتب صناعت متنفر گردند
و بدون علم در پی عمل افتاده مرضای ایشان هلاک شوند چنانچه وقتی با یکی از شاگردان آن شیخ گرامی حضور ابو علی بن
جلال الدوله بن عضد الدوله فنا خسرو حاضر بودیم آن پادشاه بتب مبتلا بود که چهار روز ایام فتره داشت و در روز پنجم برد اطراف دست داده
نوبه عارض بشد و بعرق و مداومت مفارقت نمیجست طبیب حاضر او را مسهلی خورانیده بر عادت اطبای مصر که
فصد را بعد از مسهل معمول میدارند بقصد فصد نشسته بود بوی گفتم حمی امیر از کدام صنف حمیات است گفت
ماده حمی امیر دم صفرا بوده که دوره اش چهار روز است امیر را مسهلی خورانیده ام خون را تحلیل برده صفرا بر جا
مانده است اینک بر آن سرم که فصدی کرده که صفرا را نیز تحلیل دهم اکنون ندانم بکدام هنر او عبرت برم
و از کدام حدس صائبش حیرت گیرم چه بسیار شبیه است این طرفه بحکایتیکه شیخ ابو نصر عطار انطاکیه برای من قصه کرد
که طبیبی رومی با مریضی که غب خالص داشت مقرر داشتند و برا از آن نوبه بگیر و زنه بگیر و ز علاج کند فلان قدر
بستاند از معالجات او ماده مرض غلظت پذیرفته غب خالص بشطر الغب انتقال یافت آن طبیب بمطالبه وجه مزبور
هر روزه آن مریض را آزار میداد آن بیچاره هر روز از مقاسات مرض در آزار و از مطالبه طبیب در اذیت بود
پرستاران و دانشمندان هر قدر با او ملامت میکردند سودی نمیداد میگفت نصف فلان قدر را باید بمن بدهند چه
از حسن معالجه خویش غب او را بشطر الغب آوردم زیرا که شطر الغب در معنی نصف الغب است پس باید نصف
اجرت را بدهند باجمله دانشمندان چون تناقض در یابند نباید باعتراض و رد آن بشتابند چنانکه مفسرین در چنان
مواضع از جانب مصنف بدینگونه اعتذار جویند که در این کلمه معنی حقیقی اراده نکرده یا بمذهب دیگران سخن رانده
یا بمذاق معاصرین کلامی آورده یا ناسخ غلطی نوشته یا ناقل سهوی در افتاده یا در لغت اولی صواب بوده و در
ترجمه خطا شده است چنانکه در زبان یونانیین پاره اسامی مذکر بوده اند و نه مؤنث پس در توابع آنها

رعایت متابعت را بر خود لازم نمیدانستند یا آنکه متن توضیحی در حاشیه نوشته کاتب جزو متن پنداشته و بحیز
اگر کلامی را به بینند بر تأکید و مبالغه حمل کند چنانچه ابقراط مقدار ظهر فرموده شراح گویند کلمه ظهر را محض مبالغت آورده
و اگر مکرر باشد گویند بجهة تأکید ذکر کرده یا آنکه بنابر اصطلاح قومی بوده چنانچه کل اورام حاره را فلغمونی مینامند و هرگاه
در دو موضع که در علامت ممتاز باشند در آن دو مرض یک اسم برخورند نباید زبان طعن دراز کنند چه اصطلاح
قوم را متابعت کرده اند و اگر مثالی با ممثل مطابق نیاید گویند مسامحه و مساهله شده است و اگر در قضیه تناقضی بود اگر
باشد محمول را لفظی مشترک قرار دهند یا منع شرطی دیگر از شروط تناقض مینمایند تا رفع تناقض شود و اگر مصنف
احد ضدین را بیان کرد و بمقابل نپرداخت چنانکه ارسطاطالیس کرده اعتذار جویند که چون ضد از ضد
شناخته میشود از آن روی بذکر یک ضد اکتفا کرده است و اگر مصنفی در مقام تقسیمی برآید و استیفاء جمیع
اقسام ننماید میگویند اقتصار بیکه محل حاجت بوده آورده است و اگر لفظی در غیر مدلول وضعی آن استعمال
نماید چنانکه اطبا فم معده را فؤاد مینامند و وجع که در هر یک از امعا باشد قولنج خوانند اگرچه امعاء قولون نباشد
گویند قدما را میرسد بحشمت فضل و کمال خود نامی نهند چنانچه در ایساغوجی ذکر شده است و اگر در اول کتاب
کلامی آورده و همین کلام ایضاً گفته باشد گویند چون فاصله بسیار است از آن روی اعادت شود تا پیوند آن
در رشته اتصال باقی ماند و اگر در آخر کتاب تکراری باشد گویند بر سبیل نتیجه و ثمر آورده است اینها برای آن است
که بدانند آنچه بخاطر ما رسیده است خاطر مصنف از آنها غافل نبوده است و مرا از مسائل مختلفه چند سؤال است
و از شیخ گرامی جواب آنها را خواستندم مسئله اولی سبب چیست که مردم صقالبه و حبشه با اختلاف بلاد و طباع ایشان
عنبر در مزاج همه فرد هر فرد موافقت میکند و میرسد شیخ را که بگوید صقالبه عنبر را بر سبیل دوا و حبشه
بر سبیل غذا استعمال مینمایند سبب در اول مضادت و در ثانی مشابهت تا لازم نیاید که بهمان وجه استعمال کنند
در صیف و شتا توان نمود زیرا که نسبت صیف ببلاد حبشه مثل نسبت شتا است ببلاد صقالبه و ما می بینیم که جری امر
بر خلاف این است ما در صیف اغذیه بارده استعمال میکنیم و در شتا اغذیه حاره و بحکم آن جواب بنابستی
استعمال ادویه حاره در شتا نمایند زیرا که حرارت در آنوقت کامن است و در صیف اغذیه بارده بکار برند
چه برودت در باطن مستولی است و اینها همه ضد قوانین صناعت است مسئله ثانیه آنکه چگونه انسان با امتلاء
مثانه از بول بخواب میرود و هم بول در آنجا محتبس مانده دفع نمیشود و از چه روست چون در خواب چیند
جماع مینماید قادر بر خودداری نمیباشد و بی اختیار انزال منی شود مسئله ثالثه آنکه ارسطاطالیس فرموده مکان
نهایت مقعر جسم حاوی است که مماس نهایت محدبه جسم محوی است و این تحدید ظاهراً مستلزم یکی از سه شناعت است
چه لازم آید که خارج این عالم نیز مکان باشد و این خود بوجود اجسام لانهایه کشاند یا آنکه حرکت اینیه لافی مکان
واقع شود و این خود اجتماع نقیضین است و یا آنکه گوئیم العیاذ بالله ارسطاطالیس در حد مکان غلط کرده باشد
و این نسبت از مروت و ادب دور است بیان ملازمه آنکه فلک اطلس با جمیع اجزاء خارجه آن متحرک است

زیرا که

زیرا که هر جزء آن ابتدا شروع میکند و باز بهمان نقطه عود میکند اکنون جزئی از اجزاء خارجه او را فرض کنیم که متحرکست پس گوئیم اگر در آن حال
در خارج فلک اطلس مکانی هست که این حرکت در آنجا واقع میشود و از قبیل حرکت زحل است در سطح محدب فلک ثامن پس در این صورت
لازمست که خارج عالم جسمی بوده باشد و بر و دوالی غیر النهایه و اگر حرکت جزء مفروض در مکان باشد و جسمی در خارج عالم
نباشد لازم می آید که جزء خارج فلک محیط حرکت مکانی کند نه در مکان پس اجتماع نقیضین شود و یا آن است که
جزء خارج از محیط حرکت میکند باعتبار پیوستگی و اتصالیکه او راست با اجزاء داخله خود که حرکت میکند بر محدب فلک
زیرین در اینصورت لازم می آید که متمکن مماس مکان خود نباشد یا لازم می آید که اجزاء خارجه عین اجزاء داخله شوند یا هم دوری
و بعد که میان ایشان است و هم انتقاض حد لازم می آید چه بایستی در حد مکان چنین گفته شود که آن نهایت محدبه محویست مماس
نهایت مقعره حاوی است بر عکس آنچه حکیم گفته و اگر خواهیم که حد را منتقض نکنیم لازم می آید متمکن که خود جوهر است
عین مکان باشد که خود عرض است پس ندانیم کدام شق را اختیار کنیم و خلاصی از آن شبهه نیست مگر گوئیم ارسطا
طالیس در تحدید مکان بغلط رفته است مسئله رابعه از کتاب نفس و این مسئله از مسائل بزرگ و حل آن در نهایت
صعوبت است و در کتب الهیه است روشن و مبرهن شده است که نفس ناطقه بفساد بدن فاسد و فانی نمیگردد
و بعد از خراب بدن ابدالدهر باقیست اکنون میگوئیم نفس بعد از فساد موضوع که بدن است آیا قائم خواهد بود بذات خود
یا قائم خواهد بود بهمان موضوع که داشته است و یا قائم بود بموضعی دیگر پس بنابر اول لازم می آید که وجودی غیر از هیولی
قائم بذات شود و بنابر ثانی لازم آید که نفس هم مفارق و هم مقارن باشد در یک حال و از میت همان ظاهر شود
که در حال حیات ظاهر میگشت و بنابر ثالث یعنی آنکه قائم باشد بموضوعی دیگر خالی از آن نیست که قبل از انتقال بآن موضوع
مناسبتی میان ایشان بوده است یا هیچ مناسبتی نبوده است بر تقدیر اول لازم می آید که انتقال نفس بآن موضوع
حرکت باشد و حرکت لامحاله در مکان باشد و نفس خود جسم نیست و حرکت از صفات اجسام است و بر تقدیر ثانی
لازم می آید که هر صورت در هر ماده که اتفاق افتد حلول تواند کرد و خود در هر هیولی وارد تواند شد و هم ابن
بطلان گوید فیلسوفی نزد امینی از قضات ارمنیه جامه بودیعت نهاده و آن جامه مفقود شد فیلسوف را غمی شدید
حاصل کرد دید مردم ویرا سرزنش کردند که برای رفتن جامه چندین تألم خصوصاً از چون تو حکیمی شایسته نیست ملامت
گویان را گفت در امثال آمده است که خطافی در سقف مجلس یکی از قضات آشیان کرده بازی بدانجا راه
یافته بچگان او را بخورد خطاف مسکین بیتابی میکرد مرغان دیگر هر قدر او را تعزیت و تسلیت میدادند سودی
نداشت و فائده نبخشید گفت که گریه و حزن من برای آن نیست که در جمله طیور بدین مصیبت اختصاص یافته ام
بلکه گریه و اندوه من برای آنست که این جور بین و ظلم فاحش بر من در مجلس حکم و محل عدل وارد آمده ابن بطلان
میگوید آن شیخ گرامی در مقاله شریفه مرا امر فرموده بود که باغلاط رسائل و عیوب مسائل او تفطن جسته اشاره ام
چون معذور بودم لاجرم بعد از جستجوی بسیار رساله از وی بدست آوردم که اغلوطات حنین بن اسحق نام کرده
و مسائلیکه وی از برای فرزند خویش از رسائل جالینوس انتخاب کرده بود و بمقام رد و ابطال آورده است

از علم خدا تعجب کردم که تا چه حد در عقوبت و انتقام مهلت و مدارا داده و رساله اغلوطات را هر کس خوانده داند که شیخ را
از افادات اساتید و مطالب طبیه اصلا بهره نبوده کسی را ماند که خواسته است رنگ گل را به آنچه دریابد مشخص
در آنجا بر چنین برآمده که اعتراض کرده است که وی گفته صفرای محی از مخالطت بلغم و مرار احمر تولد یابد بدانچه
ابر داست و جالینوس فرموده که از غلبه حرارت بر مرة الصفرا پدید آید تا جرم آن سخن خواهد بود پس چنین را
با قول جالینوس تناقض است آن شیخ گرامی را جواب گوییم اولا این اعتراض را قبل از شیخ گرامی ابن بکس
متعرض شده است ثانیا بر هر تقدیر آن ایراد اصلا وارد نباشد چه لفظی مشترک است گاهی بصفرائی
اطلاق شود که بنفسها نضج یافته و چنان صفرا البته حار است و گاهی بر صفرائی استعمال شود که با بلغم مخالطت کرده
و چنین صفرا البته بارد است پس تناقض و تباین نخواهند داشت چنانچه لفظ صورت نظر بهیولی معنی عرضی بخشد
و نظر بجسم مرکب از هیولی و صورت معنی جوهری دهد پس تناقض و تضاد پدید نگردد چه در تضاد اتحاد موضوع
معتبر است و چون در آن موارد دو اطلاق از دو جهت شده است اصلا مجال تصور متضادت نماند مثلا ابوحنیفه نکاح
صابئیه را جایز میداند و ذبیحه ایشان را حرام شمارد و ابو یوسف و محمد هر دو را حلال میدانند اگر چه اختلاف بین
کرده اند ولی هر یک را منظوری بوده ابوحنیفه در باره صابئین حران که عبادت کواکب کنند چنین فتوی
داده است و ایشان گروهی مانند که از عبده اوثان باشند و ابو یوسف و محمد آن صابئین را گویند که در بطیحه
سکنی دارند چه ایشان فرقه از نصاری باشند که نکاح و ذبیحه اهل کتاب محکوم بحلیت است و هر کسی در امثال این
مسائل برد و اعتراض مبادرت ورزیده فضل رتبت و خود داری او ظاهر خواهد بود زیاده تعجب دارم از حالت
شیخ گرامی که بر چنین ایراد کرده و از جالینوس گذشته است با آنکه سخن جالینوس درسته جای محل ایراد است اولا آنکه صفرای
مخلوط با بلغم رقیق را از چه روی مرة الصفرا گفته با آنکه تلخ نیست ثانیا آنکه صفرای محیه را از اقسام غیر طبیعی شمرده و حمرا را از اصناف طبیعی دانسته
با آنکه محیه بصفرت و زردی نزدیکتر است ثالثا آنکه صفرا را بر چهار قسم تقسیم نموده و زنجاری را اسقاط کرده است همان بهتر از آن سخن نیز
در گذریم از نقطه طبیعیه دهن باز کنیم اقلیدس در حد نقطه فرموده است که النقطة شیء لا جزء له برین تعریف
پنج ایراد وارد دارم اولا چرا بر وجه سلب رسم آورده است و حال آنکه بایستی بر وجه ایجاب باشد تا معرف
مطابق معرف باشد و اگر چیز را بر وجه سلب رسمی آورند در صورتیست که معرف را با چند چیز محصور
معدودی اشتراک باشد مثل الحركة ليست بسكون والسطح ليس بنقطة ولا خط ولا جسم ثانیا بر تعریف
اقلیدس محدود از ماسوی خود متمیز نشود چه بر وحدت نیز آن تعریف صادق آید ثالثا آنکه نقاطیر نقطه هیولی
که عبارت لاشی و صورت که عبارت از لا جزء له باشد عقد شده و در تعریف سطح بصورت اکتفا شده است
رابعا فائده از دیاد و انفصال کلمه لا شیء چه خواهد بود خامسا آنکه سوال کنیم از کیفیت تلفظ حد و قول جازم
تا فرقی میانه ایشان باشد و اگر بحسب ظاهر حد نیز قولی جازم خواهد بود که محمولش مرکب باشد زیرا که بهمان
روش که تو وضع میکنی انسان را پس حکم میکنی بآنکه حیوان ناطق است همچنین نقطه را وضع میکنی و حکم میکنی

باانکه

با آنکه چیز نیست که او را جزء نیست از شیخ گرامی ملتمس است که این چند مسئله را از جمله نامه محسوب داشته بجوابهای
آنها تفضل فرماید و هم ابن بطلان در آن رساله گوید شیخ را اعتقاد چنان است که خطوطی از حجر مقناطیس خارج
شده حدید را جذب مینماید بنا بر آن لازم آید که در ملاقات حدید و مقناطیس حدید افزون شود و مقناطیس
ناقص گردد و در این مقام سوالی بخاطر میرسد چه شود که آنرا نیز شیخ از جمله هزار مسئله حساب فرماید سوال
میکنیم آیا حدید بحرکت شوقیه بجانب مقناطیس رود یا مقناطیس بقوه جاذبه آنرا جذب مینماید و بحرکت قسریه آنرا
بجانب خود میکشاند و ما بر خویش قبیح میشماریم که واقع این گونه مسائل محسوسه را ندانیم و اگر در جواب آنها رجوع
نکنیم با فاد ایکه حنین بن اسحق فرموده اعنی صاحب اغلوطات زیاد حیران و سرگردان خواهیم بود بخدای
مهربان پناه میبرم از هواهای نفسانی و وساوس شیطانی و تضییع عقول اعاذنا الله و ایاکم شیخ را یافتم
که در بعضی از مقالات با طبعی برآشفته و غضبی افروخته هیچ رعایتی منظور نداشته و پاس هم صنفی از دست داده
نسبم را تصریح و نامم را باشاره آورده بغباوت و کودنی نسبت داده گوید که فلان علوم اوائل را نخوانده
و ندیده و چه اگر وی را از آنها بصیرتی بود هر آینه میدانست ابن بکس که از مشایخ اطباء است در کناش خود میگوید
مدرسیکه در قلب نقطه ایست که از آن نقطه منبعث میشود حیات بسایر اجزاء بدن لاجرم بعرض جواب ناگزیر
شده اظهار میدارم که آن شیخ گرامی را درین سخن نیز چنانکه عادت کرده بی تامل بگفتار دم زده و ندانسته است
که ابن بکس ناقل کتب و مدرس طب است و ندانسته که او پسری بود پدری نابینا داشت که خود پدر را عصا کش بود
و زیاده و ستد از خمر و دائم مست بود چنانچه ابن الخمار در مقاله امتحان اطبا گوید که کار طب در بغداد بدانجا رسید
که هر کس دو ماه عصاکش نابینا گردد دکانی گشوده داخل اطبا گردد و ابن بکس همان است که از بیمارستان بیرونش
کردند بسبب آنکه عقلش بدوام سکر فاسد و چشمش از ملاحظه قاروره عاجز و دستش از جستن نبض مرتعش گشته بود
و هم اوست که شکوکی که بر کلمات حنین وارد آورده بدست شیخ افتاده دیباچه بدان نوشته و بخود منسوب ساخته
و اغلوطات چنین نام نهاده است اینک رهنمائی کنم شیخ را بجهل ابن بکس تا رتبه وی معلوم شود در مبحث عظام حکم کلی
کرده که رجال قاطبه عدد اضلاع ایشان یکی از عدد اضلاع زنان ناقص است و ندانسته بر تقدیر صحت
روایت در آدم علیه السلام فقط چنین بوده نه در سایر بشر پس ابن بکس چنان کس نیست که قول او را در وجود
نقطه طبیعیه سند دانند و بدان احتجاج جویند باین قدر منتهی ساختم سخنان او را که مایه ملالت نشود متوقع از شیخ
آنکه این سخنان را تصفح فرماید چنانچه ذوی الالباب کنند و جواب نویسند و بیقین داند که لذت خائیدن لحم نحلت
جوابهای گلوگیر نیرزد بدانکه موقف حسابی و مجمع ثواب و عقابی هست که بیماران و مریضان آنجا با فریاد گله
تظلم کنند و اطبا را که با غلاطی که مایه هلاکت ایشان شده است مواخذه فرماید و آن بیماران آن شیخ گرامی
میگذرند چنانچه من گذشت کردم و آن شیخ بیقین بشناسد که ایشان را البته ملاقات خواهد کرد و ایشان از وی راضی
نخواهند شد امید آنکه خداوند من و ترا توفیق دهد که عمل کنیم بر وفق طاعت او و تقرب جوییم بحضرت او
حسبنا الله ونعم الوکیل

ابوبکر محمد بن هاشم بن وعلة خالدی

از دودمان عبد القیس بن افصی بوده در قریه خالدیه که خود از اعمال موصل است تولد یافت و هم در آنجا نشو و نما داشته است بدینجهة او و برادرش را خالدین نامند علمای ادب گویند که آن دو برادر چنانکه در طی مراحل اصلاب و منازل ارحام از هم گسسته نبودند در مراتب کمال و مقامات فضل نیز پیوندی تمام داشتند در سیاق بدایع الفاظ و ابکار معانی مانند فرقدین هم افق بودند همواره در نظم قصاید و مدح ملوک و ستایش وزراء موافقت سلوک میداشتند ثعالبی گوید إن هذان لساحران یعنی این دو پیکر پاک روح زنده بوده‌اند بجادوی شیرین زبانی خواطر اهل دل میربودند و خرد مند از اسحر حلال فریب میدادند چون در مراتب هنر ترقیات وافی یافتند بحضور سیف الدوله بن حمدان شتافته در شمار شعرای آن آستان منظوم شدند و در خاطر آن امیر هنر دوست رسوخ تمام نمودند و با مقربان حضرت همدوش آمدند و بر حراست خزائن کتب منصوب گشتند همانا آن دو برادر طریق تشیع و موالات ائمه طاهرین مسلوک میداشتند چنانکه سید الافاضل صدر الدین المدنی در شرح بدیعیه خود گوید که وقتی خالدین ابو الحسن الشریف الحسینی را که محمد بن عمر الزیدی باشد بقصیده مدح کرده بودند جایزه ایشان را تعویقی شده بود و شریف را قبل از ادای صله عزیمت سفری پیش آمد خالدین از آن ارادت آگاه شده بحسن طلب تمنای خویش را در ضمن قطعه درج کردند تا رسول وار از مدعای ایشان پیغام گذارد بروی برآمدند و این قطعه انشاد نمودند

قل للشریف المستجار به اذا عدّ	وابن الائمة من قریش والمیامین الغرر
اقسمت بالریحان والنغم المضاعف والوتر	لئن الشریف مضی ولم یبعث لعبدیه النظر
لنشارکن بنی امیة فی الضلالة مشتهر	ونقول لم یغصب ابو بکر ولم یظلم عمر
ونری معویه اماما من یخالفه کفر	ونقول ان یزید ما قتل الحسین ولا امر
ونعد طلحة والزبیر من المیامین الغرر	ویکون فی عنق الشریف یخول عهده

حاصل معنی آنکه آن سید جلیل و آن سلیل ائمه کرام را که چون ابر رحمت بارد و سحاب کرمش پناه میبرند بدین پیغام گوش زد باید نمود که بگل و ریاحین و زیر و بم نغمات قسم یاد کرده‌ام اگر رخت سفر بر بندد و درباره دو بنده خود نظر و توجهی مبذول ندارد در طی جاده گمراهی با دودمان ضلالت بنیان بنی امیه مشارکت کنیم و در رفع مطاعن از خلفاء راشدین همی نامش گوئیم ابوبکر حق علی بن ابیطالب را غاصب نبود و هم عمر بن الخطاب تعدی و ظلمی نفرمود و معاویه را امام بحق دانیم و مخالف وی را کافر شماریم و گوئیم که پسر وی یزید در شهادت حسین بن علی نه فاعل بوده و نه سبب آمر و طلحة بن عبید الله و زبیر بن العوام را از نیکان دانیم و هر وبال و گناهی که در این عقاید و مقالات ما را لازم آید در عهده شریف شناسیم و خود خویش را در عذاب الهی گردن وی اندازیم

پس شریف را آن مضمون شگفت و آن اسلوب بدیع مطبوع آمده تجدید وعطای موعود بنقد تسلیم کرد احمد بن منیر که مجملی از شرح احوالش باز گفتیم اسلوب قصیده تتریه از ایشان اقتباس نموده است بالجمله ابوبکر را در وقایع روز عاشورا و مراثی ابو الائمه سید الشهداء روحنا له الفداء اشعار جانگدازی است که این چند بیت از آن جمله است

اذا تفکرت فی مصابهم	اثقب زندا الهموم قادحه
بعضهم قربت مصارعهم	وبعضهم بعدت مطارحه
اظلم فی کربلاء یومهم	ثم تجلی وهم ذبائحه
لا برح الغیث کل ساریة	تهمی غوادیه او روائحه
علی ثری حله غریب	رسول الله مجروحة جوارحه
ذل حماه وقل ناصره	ونال اقصی مناه کاشحه
عفرتم بالثری جبین فتی	جبریل بعد النبی ماسحه
یطل ما بینکم دم ابن رسول	الله وابن السفاح سافحه
شتان عند الانام کلهم	خاذله منکم وذابحه

حاصل مراد آنکه خاندان رسالت را مصائبی وارد آمد که اگر در آنها تفکر نمائی بشراره آن افکار خاطر خویش سوزانی جمعی از آن دودمان پاک مانند ائمه بقیع و شهداء فخ نزدیک حرم رسول شهید شده‌اند و گروهی از روضه آنجناب بدور افتاده‌اند و در خاک عراق و طوس مدفون گشته‌اند روز عاشورا بر عترت پیغمبر سخت ظلمانی گردید و چون آن هوای تیره روشن گشت از هر طرف جوانهای بنی هاشم در خون خویش غلطیده بودند پیوسته ابر رحمت در هر صبحگاه و چاشتگاه بدان تربتی ببارد که ستاره آسمان رسالت با اعضای چاک چاک در آن غروب نموده در آنروز که قیامت صغری بود مسلمانان خوار شدند و یاوران آن حضرت باده شهادت نوشیدند عدوی دیرینه آتش بارزوی دل بر سینه‌ای دشمنان خدا و رسول جبین مبارکی را بخاک مالیده که رسول خدا دست مقدس بدو میکشید و بعد از پیغمبر روح الامین بال خویش بوی میسود چنان پنداشتید که خون پسر پیغمبر خدا که زنازاده بریخت در میان شما هدر رفته است آنانکه از یاری وی نشستند مانند کسی باشند که بکشتنش برخاستند فردای قیامت هر دو گروه را در عذاب ابدی اقامت خواهد بود برخی از علماء ادب بر خالدین بسرقت مضامین و انتحال معانی تهمت نهاده گویند از دفاتر مخضرمین و معاصرین بسی معانی دلپذیر باز گرفته در قالب دیگر در آورده‌اند از عنصر خویش دست کشیده و بالفاظ دیگر ادا کرده بخود منسوب و از نتایج افکار خویش محسوب داشته است محمد بن هاشم در حق ایشان چنین گوید

اذا استحسنا شیئا عضباه صاحبه | حیا کان او میتا لا عجز منهما عن قوله الشعر

یعنی نسبت

که ایشان نفایس شعرا موجب اضطرار عصب میکردند و خود بنظم بدایع و ابداع مضامین توانا بودند لکن طبع ایشانرا
بهمه سرشاری اقتضا چنان بود که دست سرقت بمعانی و اسالیب دیگران نیز دراز کرده باشند سری رفاء را
در اثبات این مدعا سخنهای بسیار است و بر آن دو ادیب هنرمند عربده ها آورده بلکه چنان دانم که ابتدای این اسناد
و انتشار این تهمت از وی شده چه اسباب معادات مابین او و خالدیین بسیار بوده است زیرا که ایشان از
مردمان یک سرزمین و خداوندان یکصناعت و هنرمندان یکعهد بوده اند آورده اند که سری از آن پیش که صیت
فضل و هنر از حد موصل بگذراند در زمره نویسندگان بحجاب معیشت مینمودی چه تر با استنساخ دیوان کشاجم
که در آن عهد یگانه ادبا بود روزگار میگذرانید و پیوسته خالدیین را باسناد سرقت هجا میگفت محض صدق
دعوی و اثبات مدعای خویش جمله از فرائد دیوان ایشان در جزو دفتر کشاجم منظوم میداشت و هم این معنی را در
ترویج سرمایه معاش خویش و کثرت طالبان آن کتاب دخیل میشمرد و از این روی سخنهای آن دو ادیب را
اختلاف پدید آمد سری بر این منوال بمزدوری روزگاری بپریشانی میگذرانید تا بحکم تقدیر نوبت فراغ
خاطر و رفاه روزگار در رسید از موصل بحلب رخت برکشود و در شمار شعرای سیف الدوله بن حمدان معدود
آمد در آن موکب با خالدیین که از همگنان بمزید تقرب ممتاز بودند هم رکاب شد و این معنی نیز بر دواعی
معادات و دشمنی افزوده گشت و چون دست سپهر بساط زندگانی آن امیر هنرپرور در پیچید سری را
هوای بغداد بسر افتاد بدار الخلافه در آمد و وزیر مهلبی و جمعی از بزرگان و رجال را بقصاید بلند مدحت گفت
و از آن دو حریف نیز در محافل ارباب فضل و خداوندان هنر شکایتها آغاز کرد و از داستان سرقت
حکایتها بازنمود تا هنگامیکه نامه خالدیین بدین مضمون با بو اسحق صابی در رسید که اینک با کمال سرعت
طریق دار الخلافه میسپاریم اگر طالع میمون مساعد شود عنقریب سعادت ملاقات حاصل آید سری از استماع این خبر
برآشفت و قصیده بصابی فرستاد که این چند بیت از آن است

قد اظلتک یا ابا اسحق — غارة اللفظ والمعانی الدقاق
کان شن الغارات فی البلد القفر — فاضحی علی سریر العراق
فاتخذ معقلا لشعرک تحمیه — مروق الجوارح السراق
غارة لم تکن بسمر العوالی — حین شنت ولا السیوف الرقاق
یا لها غارة یفرق فی الحومة — بین الحمام والاطواق

حاصل مراد آنکه ای ابا اسحق بهوش باش که یغمای عبارات و معانی ترا نزدیک شد تا کنون آن راه زنان در بیابانهای
بی آب و علف دست غارت دراز داشتند اینک قطاع الطریق پای بر سریر عراق روآورده اند تدبیر کار
چنان دانم که برای حراست گنجینه افکار خویش حصاری بکنی تا مگر از آن دو عیار که از کیش انصاف بیرونند
آنها را نگاهبانی توانی کرد این یغمانه از آنگونه است که بنیزه های خطی و شمشیرهای یمانی بجنگ آید بلکه چنان است

کوی سیف و سنان قلاده طوق از گردن فاخته باز کند و غنیمت بر باید گویند پس از آنکه آن دو ترا در بغداد درآمد
و از محیط خواطر بمحافل وزراء و اعیان ملک بسی جواهر تابناک نثار کردند سری هم برسم سابق از توهین و تخفیف
ایشان دقیقه غفلت نداشت و از تنگی و تظلم باز نمی ایستاد و این چند شعر از قصیده ایست که در مدح ابو البرکات
لطف الدین ناصر الدوله گفته و در اوایل آن قصیده از ممدوح خویش دادخواهی نموده

اشکو الیک حلیفی غارة شهرا — سیف الشقاق علی دیباج افکاری
ذئبین لو ظفرا بالشعر فی حرم — لمزقاه بانیاب و اظفار

یعنی بسوی تو شکوه آرم از دو عیاری که خود با یغما هم قسمند دیبای افکار مرا بشمشیر غارت از هم گسسته اند همانا
گرگی باشند که اگر آهوان شعر را در حرم بیت الله بدست آرند هم در آنمکان بچنگال و دندان خود بدرانند
صدرالدین مدنی این چند شعر را که هر بیتی از آن بتشبیهی بدیع مشتمل است بابی بکر محمد مذکور
منسوب داشته

لو اشرقت لک شمس ذاک الهودج — لاراتک سالفی غزال ادعج
ادعی النجوم کانها فی افقها — زهر الاقاحی فی ریاض بنفسج
والمشتری وسط السماء تخاله — ومناه مثل الزئبق المترجرج
مسمار تبر اصفر رکبته — فی فص خاتم فضة فیروزج
وتمایل الجوزاء یحکی فی الدجی
میلان شارب قهوة لم تمزج
وتنقبت بخفیف غیم ابیض — هی فیه بین تخفر وتبرج
کتنفس الحسناء فی المرآة اذ — کملت محاسنها ولم تتزوج

خلاصه مراد آنست که هرآینه از دیده کانت هردو بناگوش آهوی سیاه چشمی نمایان شود ستارگان آسمان که خود
بر آنها چشم دوخته ام مانند گلهای اقحوان است که در بنفشه زارها شکفته باشند و مشتری با آن تابندگی که مانند
سیماب لرزان است در وسط السماء چنان پنداری که خود مسمار طلای زردی است که در نگین فیروزه فرو شده
که حلقه انگشتریش از نقره خالص بوده سپهر جوزا در این شب تیره بحرکات مستانه مخموری ماند که باده ناب و شراب
خالص درکشیده باشد از ابر نازک نقابی سفید بر چهره آویخته که گویا گاهی نقاب براندازد و رخ نماید و گاهی
شرم آرد و روی بپوشاند تو گوئی پریچهره بی شوی طلعت خویش در آینه بیند و با آه حسرت امید
روی آینه زنگی دهد بالجمله ابوبکر چنانچه ابن شاکر حلبی در ذیل وفیات آورده در حدود سیصد و هشتاد
دنیا را وداع کرد رحمة الله علیه

ابو عثمان سعید بن هاشم خالدی

شمه از شرح حالش در ضمن عنوان ابوبکر محمد که برادر مهتر بوده باز نمودیم اکنون سایر حالاتش بشرح گذاریم

در آن روزگار که سیف الدوله حراست کتابخانهای خود بدان دو برادر تفویض کرد از ذخایر فصحا و دواوین شعرا هر آنچه تمنا داشتند در آن کتابخانها مهیا دید پس ابو عثمان را آمادگی اسباب بر جمع و تالیف بر انگیخت و زمانی نگذشت که مولفات چند فراهم کرد از آن جمله کتاب حماسة الشعرا هست که در آن جمع تالیف اسلوب ابو تمام طائی را پیروی نموده ولی آن گنجینه را بجواهر افکار متاخرین اختصاص داده محمد بن اسحق الندیم گوید مرا حافظه ابو عثمان زیاده شگفت آید چه وقتی میگفت که من حافظه خود را بنگاهبانی هزار کتاب بگماشته ام که هر یک در شماره یکصد ورق است در انشاء سخن و انشاء اشعار اسلوبی شیرین و سبکی پسندیده داشت از سلاست عبارات و جزالت الفاظش باین چند بیت از قصیده هنر او را میتوان معلوم کرد غلام خود را که رشا نام داشته در این اشعار دلپذیر بیمن قدم و حسن خدمت و صباحت منظر وصف کند و گوید

ماهو عبد لكنه ولد   خولنيه مهيمن الصمد
وشد ازری بحسن خدمته   فهو يدی والاذراع والعضد
صغير سن كبير منفعة   تمازج الضعف فيه والجلد
فی سن بدر الدجی وصورته   فنشله يصطفی ويعتقد
وورد خديه والشقائق والتفاح   والجلنار مغتضد
رياض حسن زواهر ابدا   فيهن ماء النعيم يطرد
وغصن بان اذا بدا واذا   شدا فقمری بانه غرد
ابنی ويهوی وكل ماربنی   مجتمع فيه ومنفرد
ظريف مزح مليح نادرة   جوهر حسن شرارة نقد
ومنفق مشفق اذا انا   اسرفت وبذرت فهو مقتصد
مبارك الوجه مذ حللت به   حالی رحی وعيشتی رغد
مسامری ان دجی الظلام فلا   منه حديث كانه الشهد
خازن ما فی يدی وحافظه   فليس شیء لدی يفتقد
يصون كتبی فكلها حسن   بطوی ثيابی فكلها جدد
وابصر الناس بالطبيخ فكا   الفلايا والعنبر الشرد
وهو يدير المدام ان جليت   عروس دن نقابها زبد
تمسح كاسی يدا نامليها   تخل من لبنها وتنعقد
وصيرفی القريض وزان   دينار المعانی الجياد منتقد
ويعرف الشعر مثل معرفتی   وهو علی ان يزيد مجتهد

وكاتب توجد البلاغة فی   الفاظه والصواب والرشد
وواجدی من المحبة والرافة   اضعاف ما به اجد
اذا تبسمت فهو مبتهج   وان تنمرت فهو مرتعد

ذا بعض اوصافه وقد بقيت
له صفات لم يحوها احد

حاصل مراد آنکه نه چنان است که من اینغلام را بنده خود شمارم بلکه فرزندی دانم که خدای مرا روزی کرده و بحسن خدمتش پشت مرا قوت بخشیده مرا مانند دست و ساعد و بازوی بکار آید اگرچه بعمر بسی خورد سال است ولی از وجودش منافع بزرگ یابم با آنکه خود ضعیف و نورس است جلادت جوانان با پیکر ناتوان در آمیخته غلامیکه در شمار سال و فروغ رخسار مانند بدر تمام است برای انتخاب و ذخیرت شایسته است گل عارض و شقایق عذار و گونه گلنار و سیب زنخدان گلستانی آراسته و خود بوستان جمال شده که پیوسته ریاحین آن بستان با طراوت و آب نعمت شاداب است اگر خرامیدن قامت موزونش بینی گوئی همانا آن بوستان را شاخ بان است برفتار آمده و چون بآواز دلپذیر سرود کند گوئی قمری آن گلستان است که خوش میسراید آنچه مرا آرزو و مراد دل است همه را بتنها دارد شوخ ظریفی است که اگر بسخن لب گشاید قصه های نمکین باز گوید درج حسن و ملاحت را فروزنده گوهری است که چون شراره آتش همواره درخشان است قانون معیشت را بدان خورد سالی نیکوتر از سالخوردگان شناسد اگر من در مخارج و مصارف تبذیر و اسراف کنم او خود از طریق عقل معاش و میانه روی خارج نشود الحق پیشانی میمون و قدمی مبارک دارد چه از زمانیکه خدایش بمن ارزانی داشت پیوسته با فراغت خاطر و فراخی نعمت قرین بوده ام و چون شب در آید داستانهای شیرین تر از شهد قصه کند چون روز شود اموال مرا که جملگی سپرده او است مراقبت نماید از آنچه از مایملک من هیچگاه چیزی مفقود نگردد و کتابها و جامهای من کهنه نشود در طبخ طعامهای گوناگون استاد بی نظیر است اگر قلیه پزد بوی مشک دهد و اگر تریدی ترتیب دهد بعنبر میماند اگر خواهم زنگ غمها از لوح خاطر بزداید در حال بجمله خم دست برده نقاب از عروس می باز گیرد و با نگشتان خود که از باریکی در هم پیچد ویرا جلوه دهد و چهره گلگونش بالب من آشنا کند طبعی چنان موزون دارد که اگر نقدینه اشعار بمحک خاطر آشنا کند مانند صیرفیان سخن خالص از مغشوش باز شناسد اینک خود ناقد شعر است و همی کوشش کند که بر من در این معرفت مزید آورد و ویرا از انشاء مکاتیب قدرتی است که گوئی بلاغت را در پیکر الفاظ ایجاد کند بدان پایه که من ویرا دوست دارم او چندین برابر مرا دوستدار است در حسن ترتیب بدان مقام است که اگر من تبسم کنم او خورسندی کند و اگر بتهدیدش لب گشایم بر خویشتن بلرزد این جمله که بر شمردم پاره از صفات پسندیده اوست و جز آنها اوصاف دیگر دارد

که هیچکس را یارای شمردن آنها نباشد. فخرالدین حلبی این دو شعر را نیز از نتایج افکار پسندیده او دانسته است

بنفسی حبیب بان دهری لبینه … واودع عنی للاشجان ساعة ودعا

وانحلنی بالهجر حتی لو انتنی … قضی بین جفنی ادمعا ما توجعا

جان گرامی بفدای آن دوستی باد که از درد ریش شکیبائی از من دور شده و در هنگامیکه مرا وداع کرد اندوه عالمی در دلم بودیعت سپرد و از هجر خویش تنم را چنان نزاری بخشیده که اگر بجای خاشاک در چشم رمدیده ام نیم بر در دش نیفزایم آورده اند که وی اشعار خود و برادرش را هم در زندگانی برادر جمع کرده دیوانی ترتیب داد که پاره از ارباب ادب در آن دیوان بعضی اشعار را بدیگران منسوب دارند چنانکه از داستان سری رفا که در شرح حال ابوبکر خالدی اشارت رفت معلوم شود ابومنصور ثعالبی گوید که سری بخالدی اصغر تهمت سرقت بیشتری نهاد لهذا در این قصیده که نزد سلامة بن فهد انشاد کرده وی را بزیت عتاب اختصاص داده چنانکه ابن فهد را بتکوی نظر از وی داد خواهی کند

تحیف شعر ابن فهد مصالتا … علیه فقد اعدمت منه و قد اثرا

و فی کل یوم للعبیین غارة … تروع الفاظی المحجلة الغرا

اذا عن لی معنی تضاحک لفظه … کاضحاک النوار فی الروضة العذرا

تناوله شر من الجهل معدم … من الحلم معذود متی خلع العذرا

فمهلا اباعثمان مهلا فانما … یغار علی الاشعار من عشق الشعرا

لاطفاتما تلک النجوم باسرها … و دستما تلک المطارف و الازرا

فویحکما هلا بنظر قنعتما

وابقیتما لی من محاسنه شطرا

خلاصه مراد آنکه چنان بر حیف و سیل اشعار من حمله ور شده و بیغما و غارت بردند که اینک من خود از آن ثروت تهی دستم و ایشانرا از آن ثروت حظ وافر است پیوسته آن دو شاعر بخرد تاراجی است که الفاظ شیرین من از مشاهده ایشان بهول و لرزه در آیند چون مرا فکر بدیع و مضمون تازه بخاطر رسد و بر روی لفظ خود خندان شود چنانکه شکوفه در بستان نونهال تخنده آید ناگاه طبع آن حریف بی افسار که عذرش خواسته و با جهل آشنا و از علم بیگانه است آن فکر بدیع میربا یدای اباعثمان آرام گیر و در غارت آن نفایس تندمران که عشاق شعر بکابت اشعار خیزند و در این تعدی تعصب آورند آن ستارگان که از خاطر من طلوع کرده بودند خاموش کردیدند و آن جامهای زیبا که بافته بودم چرکین نموده اند وای بر شما چگونه دست تاراج بهمه آنها گشودید کاش که پاره نیز برای خودم باقی میگذاشتید

هم ثعالبی گوید که افاضل شام و عراق در تصدیق و تکذیب مدعای سری بدو فرقه بودند گروهی بملاحظه آن تقرب که ایشانرا در حضرت ملوک و اکابر بود شرط رعایت درباره ایشان معمول میداشتند و جمهوری برای کشاجم تعصب میکردند اشعاری را که مورد محاکمت بود از کشاجم دانسته مسلم میداشتند ابن العصب شاعر که او را ملحی گویند با سری در آن عقیدت طریق خلاف می پیمود لهذا سری وی را پیوسته بنیش زبان میگزید و خاطر آن شیخ فرتوت را باسناد قیادت می آزرد و در حق وی دعوی آن مینمود که همواره اهل ریبه و شاهد بازان بخانه وسیے تردد دارند و بدستیاری او بکام دل میرسند چنانکه گفته

شفقت قذال الخالدین بمنطق … یشق من الاعداء کل قذال

و ناضلنی الملحی عنه فصحت … جوارحه مجروحة بنبال

فان شئتما ان تحظیا بوصال غزالة … فهفهف الکشحین او بغزال

نقدم له الجدی الرضیع و ثنیه … بعذراء من ماء الکروم زلال

حاصل مضمون آنکه فرق خالد یرا بدان تیغ زبان شکافتم که فرق هر دشمنی از هم بشکافد پس ملحی شاعر بحمایت وسیے برخواست و با من از در ستیزه جوئی در آمد بر خم زبان سزای آن پیر پرخاشجوی بدادم اگر ترا هوای حوران پری پیکر یا ساده کان ماه منظر باشد بایستی که برای آن پیر صاحب خیر در آئی و بره شیرمستی بایک صراحی شراب همراه بری تا بدان وسیلت باشاهد مراد هم آغوش کردی گویند یکی از آشنایان ابوعثمان که قامتی کوتاه و جسمی نحیف داشت همخوابه برای خود اختیار کرد که برخلاف خلقت وی بسی بلند بالا و قوی هیکل و سطبر پیکر بود ابوعثمان بر سبیل مطایبت و هزل این چند شعر نوشته بدو فرستاد

یا من اجل به الرزیة … و اعاد نعمته بلیة

حظی الردی بک اذ غدت … لک بنت عمار حظیة

قل لی و کیف بنیکها … مع ذل قامتک القمیة

انت البعوضة قلته … و کانها جمل صحیة

نعشتها فالک وقد … بصرت بایرک کالشظیة

من لیس تشبعه الهریسة … کیف تشبعه الفلیة

فلو اطلعت علیهما … عند ادتکابها بالبلیة

لذکرت فی تخضیهما … انعقا قد خطفت جلیة

ای که مصیبت و اندوه بوی نازل شد و نعمتش بر بلا مبدل گشت از آنگاه که دختر عمار در نزد تو منزلت یافت گوئی هلاکت بنزدیک تو منزل گرفت مرا خبر ده که چون خلوت کنی بچه تدبیر با وی مباشرت نمائی ای پشه زبون چگونه از آن شتر قربان کام گیری شنیدم که در شب زفاف چون او را نظر بدان تصغیف خورد گفت کسی را که هریسه سیر نکند

همه اش بیکبار آید اگر آن دو را در حال ترویج در پیالی چنان انگاری که سبیع ملفکی بهنقار بوده این دو بیت
از خمریات ابو عثمان است که جامی باده را وصف آورده

هذا الصبح بالدجی فاسقیها | قهوة تترك الحلیم سفیها
لست تدری لرقة وصفاء | هی فی کاسها ام الکاس فیها

یعنی اکنون که صبح صادق تیرگی شب را بکنار زد مرا باده خود سوزی بنوشان که از کمال لطافت و صفای آن ندانی که مدام در جام است یا جام در مدام هنگامیکه آن دو برادر از بغداد مراجعت را عازم شدند برای وداع مجلس وزیر مهلبی در آمدند پس ابو عثمان قصیده از نتایج طبع خود در ستایش وزیر انشاد کرد و در تقدیم عزیمت انصراف بدینگونه معذرت آورد

انا الرحل و للاهواء اجمعها | لدیك مستوطنات لیس ترتحل
لمن فی خلقك الروض الغرض | فذاك یغمرنی العارض الهطل
لکن کل فتی یستنفد غنی | دعاه شوقا الی اوطانه عجل
و کل غاز اذا اجلت غنیمته | فان اشهی شیء عنده القفل

یعنی هر چند خود از این آستان بار ارتحال بر بستم ولی دل با همه آرزوها در این محضر عالی مقیم است چه آمال ویرا از آن خلق کریم مرغزاری است پهناور که بخاطر خورسند در آن تعیش کنند و در آن دریای نعمت غوطه ور شوند اگر ما را دوامی محرومی از فیض مجاورت پیش آمد همانا از مزید عطاهائی است که در این آستان اندوخته ایم چه هر نیازمندی که در سفر خویش ثروتی بدست آرد بیدرنگ بسوی وطن باز گردد و هر مرد جنگی را که غنیمتی گزاف بچنگ آید مراجعت را زیاده مشتاق شود بالجمله فخر الدین حلبی در ذیل وفیات گوید که ابو عثمان خالدی در حدود سنه چهار صد وفات یافت رحمه الله علیه

ابن قریعة القاضی ابو بکر محمد بن عبد الرحمن البغدادی

در حدت ذهن و جودت فهم او را از عجائب دنیا شمارند و در بدیهه گوئی و سرعت جواب بر رتبه بود که هر آنچه از وی سؤال مینمودند بیدرنگ بلفظی فصیح و سجعی ملیح جواب گفتی و از جانب ابو السائب عتبة بن عبید الله قاضی در سندیه و غیر آن از اعمال بغداد منصب قضاوت داشته ابن خلکان گوید ویرا سؤالات و جوابهای لطیفه ایست که تمامت آنرا مردمان جمع و ضبط نموده و در کتابی تدوین کرده اند که آن کتاب ما بین ناس مشهور است رؤسای عصر و فضلاء زمان وی همواره از روی ظرافت و مزاح مسائل طریفه و مطالب غریبه مکتوب کرده از او پرسش مینمودند و او بداهة مطابق سؤال هر یک جوابی نیکو و لطیف ایراد مینمودی ارباب سیر و تواریخ آورده اند که ابن قریعه در حضرت ابو محمد مهلبی وزیر معز الدوله دیلمی علو مرتبت و مزید قرب اختصاص تمام داشت یافعی گوید وزیر مهلبی جماعتی را مقرر داشته که سؤالات سخافت

و امور هزلیه ترتیب داده از او استفسار میکردند ابن قریعه مطابق سؤالات ایشان جوابهای ظریفانه که طبع هر یک از اهل فضل و ارباب هزل را خوش آمدی مکتوب کرده نزد ایشان انفاذ میداشت منجمله ابو العباس بن معلی کاتب بوی مکتوب نمود ما یقول القاضی وفقه الله تعالی فی یهودی زنی بنصرانیة فولدت ولدا جسمه للبشر و وجهه للبقر و قد قبض علیهما فما یری القاضی فیهما
یعنی چه میفرمایند حضرت قاضی وفقه الله در باب مرد یهودی که با زنی نصرانیه زنا کرده و از آنها فرزندی متولد شده که رویش چون روی گاو و بدن او مانند بدن انسان است اینک ایشان را گرفته بفتوای حضرت قاضی موکول داشته اند ابن قریعه در جواب این عبارات بنگاشت هذا من اعدل الشهود علی ملاعین الیهود بانهم اشربوا حب العجل فی صدورهم حتی خرج من ایورهم واری ان یناط برأس الیهودی رأس العجل و یصلب علی عنق النصرانیة الساق و الرجل و یسحبا علی الارض و ینادی علیهما ظلمات بعضها فوق بعض
یعنی این واقعه در باب ملاعین یهود از اعدل گواهان است بر اینکه ایشان چندان مودت و دوستی گوساله در سینهای خود مخفی داشته اند که از آلات تناسل ایشان بروز و ظهور یافته مراد در این مسئله فتوی اینست که نخست باید سر گوساله را بر گردن مرد یهودی آویخته و ساق و پای آنرا صلیب وار بگردن زن نصرانیه معلق نمایند آنگاه آن دو را بر زمین کشیده و مقرر دارند تا منادی در کوی و برزن آواز بر داشته این کریمه بر ایشان همی قرائت کند ظلمات بعضها فوق بعض و نیز آورده اند روزی در محضر وزیر مهلبی پیری بذله گو که در سلک خدام وزیر منظوم بود از در مطایبت با ابن قریعه گفت ایها القاضی پی گردن که آنرا عرب قفا نامند کجا است ابن قریعه بالبدیهه در جواب گفت ما یشتمل علیه جربانك و ما زحلك فیه اخوانك و ادبك فیه سلطانك و باسطك فیه غلمانك یعنی قفا آنجا است که گریبان پیراهنت آنرا فرو پوشد و برادرانت هنگام مزاح دست در آن کوبند و بوقت تأدیب و سیاست پادشاهی آنرا رنجه دارند و شاگردانت بگاه ملاعبت لطمه جسارت بدانجا سپرند و آورده اند ابن خلکان گوید وقتی که صاحب بن عباد به بغداد آمد روزی ابن قریعه را در مجلس وزیر ملاقات کرد از حدت خاطر و جودت ذهن و بدیهه گوئی و کلمات ظریفانه وی در حیرت شد و او را زیاده بپسندید و در باب اتصاف ابن قریعه بفضل و دانش و قدرتش بر نوادر جدل و هزل فصلی مشبع با بی الفضل بن عمید بنگاشت جمعی اجله علمای شیعی در شرح احوال صدیقه کبری جناب فاطمه زهرا سلام الله علیها این اشعار از ابن قریعه ایراد کنند و بدین ابیات بر حسن عقیدت و صحت تشیع وی استشهاد آورند

یا من یسائل دائبا عن کل معضلة سخیفه | لا تکشفن مغطا فلربما کشفت جیفه

ولربّ مستور ابداً کالطبل من تحت القطیفه	انّ الجواب لحاضر لکنّنی اخفیه خیفه
لولا اعتداء رعیّه الغی سیاستها الخلیفه	وسیوف اعداء بها هاماتنا ابداً نقیفه
لنشرت من اسرار آل محمّد جملاً طریفه	تغنیکم عمّا رواه مالک وابو حنیفه
واریتکم انّ الحسین اصیب فی یوم السقیفه	ولایّ حال لحدت فی اللیل فاطمه الشریفه
ولما حمت شیخیکم عن وطئ حجرتها المنیفه	آوه لبنت محمّد ماتت بغصّتها اسیفه

ای کسیکه با جد تمام از مسائل سخیفه پرسش کنی از رازهای نهانی پرده بردار زیرا بسا باشد آنچه را که خواهی مکشوف سازی و در حقیقت آن آگاه شوی جیفه و مردار باشد بسا چیزهای مستور که خود ظاهر شوند مانند طبلی که او را در زیر پرده نوازند همانا تراجواب مسائل در نزد من حاضر و آماده است ولی از روی بیم و خوف آنرا مخفی داشته فاش نسازم اگر[1] اعتدالی رعیت که سیاست خلیفه از ایشان برداشته فاش نسازم اگر بی اعتدالی رعیت که سیاست خلیفه از ایشان برداشته شده شمشیرهای اعدا که همواره شکافنده مفارق است نبودی هر آینه از طرائف و بدایع اسرار آل محمّد مجموعه بر تو آشکار مینمودم که ترا از روایات مالک و ابو حنیفه بی نیاز سازد از آن روی بر تو ظاهر و مکشوف گردد که شهادت جناب حسین بن علی علیهما السلام در روز سقیفه بنی ساعده اتفاق افتاد و ترا معلوم گردد که بچه سبب جناب فاطمه زهرا علیها السلام را در تاریکی شب مدفون نمودند و از چه روی آنجناب شیخین را از دخول در حجره رفیع خود ممنوع ساخت برای دختر پیغمبر زیاده ملول واندوهناکم زیرا که از این جهان فانی درگذشت در حالتی که خاطر مبارکش غمگین و اندوهناک بود تمّ الجمله در روز شنبه بیستم شهر جمادی الآخره از سال سیصد و شصت و هفت هجری چراغ عمرش خاموش گشت و مدت عمر وی شصت و پنج سال بود و قریعه بضم قاف و فتح راء و سکون یاء و بعد از آن عین مهمله لقب جدّ ابن قریعه است و سندیه بکسر سین مهمله و سکون نون و کسر دال مهمله و تشدید یاء و بعد از یاء هاء ساکنه قریه ایست قرب نهر عیسی ما بین بغداد و انبار در نسبت بآن قریه بر خلاف قیاس سندوانی گویند تا ما بین او و سند که محالی در هند است در نسبت فرق بوده باشد

ابن سماک ابو الحسین احمد بن الحسین بن احمد الواعظ

در عصر القادر بالله و القائم بامر الله عباسی از جمله وعاظ و محدثین معدود بود و از معاصرین ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن بیضاوی شافعی است ولادتش در سال سیصد و سی اتفاق افتاده فن حدیث از جعفر خالدی و گروهی از مشایخ فرا گرفته مرویات خود بدانجماعت اسناد دهد و پس از تشیید مبانی و تمهید مقدمات حدیث تمامت همت خویش در تحصیل نکات وعظ و دقایق خطابت مصروف ساخته مجالس شیوخ و وعاظ را ملازم گشت تا آنکه در فن موعظت خلاصه ایام و مقبول خاص و عام گردیده روزها در جامع منصور و جامع مهدی بر سر منبر وعظ و از تفاجته مردمانرا موعظت مینمود جمعی کثیر و جمّی غفیر

از عموم ناس در مجلسش حاضر میشدند و در وعظ طریقه اهل تصوف سلوک میداشت ابو الفرج بن جوزی در تاریخ منتظم از ابو محمد تمیمی حکایت کند که گفت با جمعی از اهل دانش و فضل در مجلسی نشسته از هر گونه سخن میراندیم تا آنکه در لفظ ابابیل سخن در میان آمد که آیا همزه آن همزه قطع یا همزه وصل است هر یک از اهل ادب و ارباب دانش که در انجمن حضور داشتند در آن باب کلامی گفته اند در خلال آن احوال ابن سماک در آنمجلس در آمد از مناظرت و مباحثت ما پرسش نمود صورت حال بروی مکشوف داشتیم گفت همزه ابابیل نه همزه وصل و نه همزه قطع است بلکه همزه خشم و غضب است آیا در کتب اخبار و سیر ندیده که آن طیر چگونه زندگانی اصحاب فیل را تباه و ایشانرا هلاک نمود و بعضی از اصحاب حدیث در روایات او را بکذب متهم داشته اند چنانکه از ابو الفتح محمد بن مصری حکایت شده که گفت از متهمین بکذب هیچگاه روایتی ضبط و اخذ ننمودم جز چهار تن که از جمله ایشان ابن سماک است تمّ الجمله در ماه ذیحجه از سال چهار صد و بیست و چهار هجری طریق سفر آخرت پیش گرفت و مدت عمر وی نود و پنج سال بود در مقبره باب حرب مدفون گردید

ابو عبید قاسم بن سلام ادیب

نامش قاسم و پدرش سلام بوزن علام بتشدید لام است از نوادر علماء عربیت و اکابر اساتید لغت بوده تمجید کمالات و تقریظ مصنفات او در کتب اهل خبر بسیار بنظر رسیده قاضی احمد بن خلکان در صفت وی گوید

کان ابو عبید فاضلاً فی دینه وعلمه ربّانیاً متفنّناً فی اصناف علوم الاسلام من القرآن والفقه والعربیّه والاخبار حسن الروایه صحیح النقل لا اعلم احداً من الناس طعن علیه فی شیء من امر دینه

یعنی ابو عبید عالمی بود ربانی که در دین و دانش مزیت یافت و در علوم اسلامیه از معرفت قراءات و فن فقه و صناعت ادب و علم حدیث بهره مند گردید و در نقل اخبار و روایت سنن مکانت قبول گرفت و در دین و آیین وی هیچکس جای طعن بدست نیاورد ابراهیم حربی گوید کان ابو عبید کانّه جبل نفخ فیه الروح یحسن کلّ شیء یعنی ابو عبید مانند کوهی بود که روح در آن دمیده باشند در هر فن از علم خبرتی نیکو داشت ابن راهویه که یکی از ائمه اهل سنت و جماعت است در حق ابو عبید که معاصر وی بود گفته کان ابو عبید اوسعنا علماً واکثرنا ادباً واجمعنا جمعاً انّا نحتاج الی ابی عبید ولا یحتاج الینا یعنی ابو عبید را از روی علم از همه ما وسیعتر بود و در موز ادب از همه بیشتر مایه است و چنان جامعیت داشت که جمیع ما را بوی حاجت افتادی و او خود بهیچیک از ما محتاج نگشتی هلال بن علاء رقی گوید منّ الله تعالی علی هذه الامّه باربعه فی زمانهم بالشافعی بفقهه فی حدیث رسول الله وباحمد بن حنبل بثبته فی المحنه ولولا ذلک لکفر الناس وبیحیی بن معین بنفیه الکذب عن حدیث رسول الله وبابی عبید القاسم بن سلام فسّر غریب الحدیث

---

[1] [illegible]

ولولا ذلک لاقتحم الناس الخطاء

یعنی خدای تعالی بوجود چهار کس از بزرگان ملت بر این امت منت نهاده نخست محمد بن ادریس شافعی که احادیث
نبویه را فهم کرده دلائل تکالیف شرعیه استنباط نمود دوم احمد بن حنبل مروزی که در محنت صبوری گرفت و در ابتلا
نلغزید اگر او پای ثبات نورزیدی از مردم کس بر دین حنیف نپائیدی سیم یحیی بن معین بغدادی که احادیث
رسول از اختلاط اکاذیب مبرا ساخت و تمامت اخبار از مجعولات و موضوعات تمیز داد چهارم ابو عبید قاسم بن
سلام که از آثار نبویه هر یک که بر لغت غریب و کلمه مشکل مشتمل بود در توضیح و حل آن هیچ فرو نگذاشت و گرنه
مردم از جاده صواب انحراف جستندی و در تیه خطا مبتلا شدندی عبارت هلال بن علاء در باره ابو عبید
اشارت است بتصنیف کتاب غریب المصنف چنانکه عنقریب از مطاوی اخبار او روشن گردد و در حق
احمد بن حنبل اشارتست بدان امتحان بخلق قرآن که چون عبد الله مأمون عباسی در باب کلام الله عقیدت
آن بود که کلام الله مخلوق و حادث است از اینروی علما و قضاة و فقها را بر آن میداشت که آن عقیدت را
اعتراف آورند هر کس انکار آن معنی میکرد و اذعان نمی آورد باقسام عقوبات و انواع سیاسات مبتلا میشد
احمد بن حنبل که از معتقدین قدم کلام الله بود حدوث آن انکار نمود مأمون بفرمود با تازیانه قهر آزار دادند
همچنین در عهد معتصم و خلافت واثق بشکنج عذاب گرفتار شد و اقرار نیاورد تا آنکه سریر خلافت بمتوکل
عباسی اختصاص یافت متوکل او را از آن محنت نجات بخشید چنانکه تفصیل آن در اخبار ابن حنبل بشرح آید
گویند سلام پدر ابو عبید اصلاً از بوم روم بود و بملک یمن در خدمت یکی از اهل هرات میزیست ابو عبید بقول ابو الفرج جوزی
در سال یکصد و پنجاه و بقول زبیدی در سال یکصد و پنجاه و چهار هجریه در شهر هرات از او بوجود آمد در عنفوان شباب
بعزمی ثابت و همتی راسخ بتحصیل فنون از فقه و حدیث و ادب اشتغال داشت در نزد جمعی از ارکان منتقدین
و اعیان لغویین و محدثین درس خواند مانند شریک قاضی و عبد الله مبارک و ابو عبیده لغوی و ابو زید
انصاری و قراء نحوی و علی بن حمزه کسائی و ابو محمد یزیدی و عبد الملک اصمعی و ابن اعرابی لغوی
و جماعتی دیگر که همگی از فحول شیوخ و رجال فنون بوده اند الغرض از مبالغت و اجتهاد در تحصیل و تکمیل علوم
در مراتب فضائل و فنون علوم تبحری تمام یافت و در ترویج هنر و نشر کمال منتهای طاقت مصروف داشت
و بر حسب فقاهت و دیانت بقضاء طرسوس منصوب گشت و روزگاری در فیصل خصومات و انجام منازعات
بگذرانید و هم مصنفات نفیس و مجامع شریف فراهم کرد زیاده بر بیست مجلد در تفسیر آیات قرآن
و توضیح مشکلات حدیث و تفصیل ابواب تکلیف تألیف نمود بعضی از علما را عقیدت آن است که ابو عبید
نخستین کسی باشد که در حل غریب احادیث و شرح مشکل اخبار کتاب نوشت و این فن بدیع او اختراع
نمود غریب المصنف که از مشهورات مجموعات او شمار رود اول کتابیست که در اینباب نگاشته آمده ولی
آنچه ابن اثیر جزری از دیباچه کتاب نهایه از مصنفین این فن شریف نام میبرد منافی این عقیدت است
گوید

گوید اول کسیکه در اینباب کتاب نوشت ابو عبیده معمر بن مثنی بود که اوراقی معدوده و اجزائی لطیف تصنیف کرد و بعد از وی
ابو الحسن نضر بن شمیل مازنی کتابی بزرگتر از کتاب ابی عبیده فراهم ساخت آنگاه معاصر ابی عبیده عبد الملک بن قریب
اصمعی در اینوادی قدم نهاد و در شرح مشکلات و بسط مجملات و توضیح الفاظ غریبه و تفسیر کلمات وحشیه داد استادی
بداد و حق خبرت ادا نمود و همچنین محمد بن مستنیر معروف بقطرب و غیر وی از کسانیکه جامع جهة لغت و فقاهت بودند
در این فن مجلداتی چند مجامع سودمند پرداختند و حال بدینمنوال بماند تا عهد ابو عبید قاسم بن سلام در رسید
آن متبحر یگانه در مائه ثالثه در این صناعت عالیه کتابی نگاشت که شهره آفاق شد و تا آخر زمان از امکان
پیش افتاد و آن تصنیف از جهة کثرت احادیث و توسع آثار و معانی لطیف و فوائد بیشمار ناسخ دیگر نسخ گردید و جامع خود
قدو سایر مصنفین ساخت براستی ابو عبید عمر عزیز در شغل آن فرسائی تمامی فانی کرد و نام خود در جریده رجال
روزگار مخلد نمود و بعقیدت خود احادیث رسول و اخبار اصحاب و آثار تابعین با وصف تفرق و تشتت آنها جمله را
در آن نامه مشهور نشر و مسطور داشته و در موارد احتیاج از سلسله رجال و روات اسانید هیچکس مهمل نگذاشته
این شعبه از علم فنی است عزیز و صناعتی شریف که بجز نیکبختان دانشمندان کس توفیق آن نیابد و بتصنیف
آن نپردازد علی الجمله هر چند کتب ابو عبید جملگی مکانت قبول یافت و طراز امتیاز پذیرفت افاضل آن عصر گاه
تشاجر و اختلاف بدان کتب رجوع میکردند و بافادات و تحقیقات ابو عبید چنانکه در ذیل این عنوان مذکور
میداریم مواد نزاع قطع مینمودند ولی کتاب غریب المصنف چندان سمت اشتهار و انتشار گرفت که نام
ابو عبید بطفیل آن مجموع مخلد گردید قاضی بن خلکان گوید که چون ابو عبید از جمع کتاب الغریب المصنف فراغت
یافت آنرا نزد عبد الله بن طاهر ذو الیمینین برد و بنظر آن امیر هنر دوست عرضه داشت عبد الله پس از مطالعت

گفت ان عقلاً بعث صاحبه علی عمل هذا الکتاب لحقیق ان لا یحوج الی طلب المعاش

یعنی آن عقل و خرد که خداوند خود را بتصنیف چنین کتابی شریف برانگیزد شایسته نیست که در تدبیر معاش
و طلب رزق مصروف گردد پس ده هزار درهم شهریه از برای وی مقرر داشت از محمد بن وهب مسعودی نقل است
که گفت از ابو عبید شنیدم که در مقام ملامت شاگردان ملالت و تحریض ایشان بتحصیل کتاب غریب المصنف
اشارت نمودی و گفتی که من مدت چهل سال نقد عمر عزیز در تحصیل این جواهر نفیس صرف نمودم و در جمع و ترتیب
آن رنجها بردم و زحمتها کشیدم بسا میشد از افواه رجال فائدتی میگرفتم و نکته می اندوختم و آنرا از این کتاب
در محلی که اسلوب آن اقتضا داشت میگنجانیدم و از شدت شوق و فرط سرور در این اضافت جدید تمام
آنشب را بیدار میگذرانیدم و خوابیدن نمی توانستم ولی از شما چون یکی برای تعلم نزد من آید همینکه چهار ماه یا پنج ماه
اقامت کند چنان وی را افسردگی خاطر و انزجار طلب و ملالت طبع عارض میشود که آن مدت یسیر کثیر انگارد و آنچند ماه را
چندین سال پندارد در بغیة الوعاة سیوطی از طبقات النحاة زبیدی نقل است که ابو عبید را گفتند
فلان معاصر تو گوید ابو عبید در دویست حرف از غریب مصنف خطا نموده آن دانشور پرهیزکار از در تقریب

برد باری آغاز کرد و قدح آمیز در اطبنی تدارک نمود و در جواب گفت کتاب غریب المصنف هرچند بن هزار حرف از مواد کلمات مشتمل است اگر من برغم معاصر در کلمات معدوده از آنها را ه خطائی سپرده باشم بسیار نباشد و اگر آن فاضل معترض اکنون در محضر من حضور داشتی در این دویست حرف با او سخن کردمی و در یکایک آنها حق توجیه و تخریج ادا نمودی البته راوی را مکشوف میشد که مراد رسیچیک خطی نیفتاده و موجب اعتراضی بهم نرسیده زبیدی گوید عدد الفاظ و مواد حروف آن کتاب برشمردم تمامت آن هفتهزار و هفتصد و هفتاد حرف بود یکی از تذکره نویسان سلف در کتاب غریب المصنف ابی عبید رامعی دیگر آورده و گفته فوائد یکه این کتاب بدانها مشتمل است از نتایج فکرت ابو عبید نیست بلکه بسیاری از آنها ملتقطات کتاب محدثی است هاشمی که آنرا در شرح رموز اخبار و اظهار کنوز احادیث پرداخته ابو عبید بهنگام تصنیف غریب خود از آن کتاب بسی تحقیقات انتخاب کرده و مطالبی از کتب اصمعی فرا گرفته و بعضی از افادات ابو یزید و روایات کوفیین بدانها منضم نموده مجموع را غریب المصنف نام نهاده و کتاب غریب الحدیث و غریب القران که هم از آثار قلم او میباشند از کتاب ابو عبیده معمر بن مثنی لغوی انتزاع کرده ابو بکر محمد بن قاسم انباری گفته ابو عبید ساعات لیالی خود را سه قسمت کردی یک ثلث از شب بوظایف طاعات و لوازم عبادات اشتغال جستی و ثلثی از آن در خواب و استراحت گذراندی و در ثلث دیگر بمطالعت و تالیف پرداختی زبیدی در کتاب تقریظ آورده که ابو عبید در سال دویست و بیست و دو یا بیست و سه یا بیست و چهار عزیمت حج نموده بزیارت بیت الله فایز شد چون از مناسک معهوده و وظایف مقرر فراغت یافت برای مراجعت راحله کرایه گرفت در آن شب که بامداد آن حاجیان را عزم رحیل بود حضرت خاتم النبیین در واقعه دید در حالیکه بر کرسی قرار گرفته و برفراز سر مبارک آنحضرت جماعتی صف زده بودند که بشرایط خدمت و رسوم پاسبانی قیام داشتند مردم گروه گروه بسعادت زیارت نبوی فایز میشدند و بشرف دستبوس و مصافحت آنحضرت افتخار میجستند خود گوید چون دولت حضور بدان ارزانی یافتم پیش شدم تا دست مبارک آن حضرت بوسم کی از آن مردم که منصب پاسبانی قیام داشتند بانگ دورباش برداشت و مرا نهیب زد که مانع تو را دولت دیدار رسول میسر نگردد گفتم گرا از من چه جرمی افتاده گفت آیا نه تو وطن ملک عراق بر جوار حرم خدا ترجیح نهادهٔ بخدا سوگند که با این حال هرگز بخدمت پیغمبر خدای نتوانید رسید گفتم آیا با آنکه آهنگ عراق و ترک حجاز موجب این گونه حرمان گردد من همچنان بر عزیمت خویش خواهم گذشت لا والله هرگز این کار نکنم چون از من پیمانی استوار گرفتند اذن حضور بخشیدند مشرف شدم و سعادت مصافحت یافتم و بامداد فسخ مکارات گفتم و در آن ارض مقدس توطن گزیدم گویند در همین سال که مقارن سنه دویست بیست و دو یا بیست و سه یا بیست و چهار هجری بود در مکه داعی حق را لبیک اجابت گفت و در آن تربت شریف مدفون گشت و برخی آورده اند که این رؤیا در مدینه طیبه

اتفاق افتاد و سه روز پس از رحلت حاج در آن بلده مبارکه رحلت کرد و این مصنفات بیادگار گذاشت کتاب امثال السائره کتاب معانی الشعر کتاب المقصور والممدود کتاب القراءات کتاب المذکر والمونث کتاب النسب کتاب الاموال کتاب الاحداث و ادب القاضی و عدد آی القران والایمان والنذور والحیض ابن خلکان در ذیل ترجمه ابی عبید گوید طرسوس بفتح طاء مهمله و راء و ضم سین مهمله و سکون راء شهری است در ساحل شام نزدیک سیس و مصیصه مهدی بن منصور عباسی در سال یکصد و شصت و هشت هجری آنرا بنیاد نهاد در خبر است که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَتَغَنَّ بِالْقُرْآنِ یعنی از ما نیست کسیکه بقرآن تغنی ننماید این حدیث شریف در میان سابقین ولاحقین علما میدان افکار و عنوان گفتار است ابو عبید در تفسیر این خبر بتوجیهی وجیه اختصاص جسته که خداوندان خبرت بر استیفاء آن تحقیق تصدیق آورده اند چنانکه از مطاوی تفصیل این تذییل بظهور رسد یکی از متقدمین محدثین چنین گفته مراد بتغنی در این خبر تحسین صوت و ترجیع آواز است فرماید هر کس قرآن مجید با آهنگ خوش و آواز دلکش نخواند از ما نباشد مؤید این معنی آنکه عبد الرحمن بن سائب گفت بر سعد صحابی در زمانی که چشمش از بینائی باز مانده بود وارد شدم و سلام کردم گفت کیستی گفتم عبد الرحمن سائب گفت مرحبا یا بن اخی مرا چنین خبر داده اند که تو قرآن مجید بصوت خوش تلاوت کنی خود از رسول خدای شنیدم که فرمود اِنَّ هٰذَا الْقُرْآنَ نَزَلَ بِحُزْنٍ فَاِذَا قَرَأْتُمُوهُ فَابْكُوا فَاِنْ لَمْ تَبْكُوا فَتَبَاكَوْا فَمَنْ لَمْ يَتَغَنَّ بِالْقُرْآنِ فَلَيْسَ مِنَّا یعنی قرآن بحزن نازل شده پس هرگاه که قرآن خوانید گریه آغاز کنید و گرنه لامحاله گریستن تکلف نمائید که هر که قرآن با آهنگی دلاویز و آوازی اندوه انگیز نخواند از ما نباشد مؤید دیگر آنکه در آثار نبویه وارد است که رسول فرمود لَا يَأْذَنُ اللّٰهُ لِشَيْءٍ مِنْ اَهْلِ الْاَرْضِ اِلَّا لِاَصْوَاتِ الْمُؤَذِّنِينَ وَلِلصَّوْتِ الْحَسَنِ بِالْقُرْآنِ یعنی خدای عز و جل هیچ صوتی از اهل زمین گوش فرا ندهد مگر با صوات کسانیکه بانگ اذان بر کشند و یا آهنگ قرآن بردارند ابو عبید این معنی استوار نشناسد و گوید اگر مراد به تغنی ترجیع باشد کار بسی مشکل شود و محنت زیاده عظیم گردد چه لازم آید که هر کس قرآن را بسرود نتواند تلاوت نمود از حضرت رسالت مطرود باشد پس سخن صحیح آنست که گوییم کلمه تغنی در این خبر مبارک از ماده غنای مقصور اشتقاق یافته نه از غناء ممدود و از لفظ تغنی نیاز اراده شده نه رفع آواز و حاصل معنی حدیث چنین باشد که هر که خود را بکلام سبحانی از حطام فانی مستغنی نداند و این گنج بی رنج از زخارف سرای سپنج بدل نشناسد از حرکت معدود نخواهد بود در لسان عرب تغنی و تغانی بمعنی استغنا بسی استعمال شده شاهد اطلاق تغنی به استغناء قول اعشی است که در مقام افتخار گفته وَكُنْتُ امْرَءًا زَمَنًا بِالْعِرَاقِ عَفِيفَ الْمُنَاخِ طَوِيلَ التَّغَنِّ یعنی من برزعراق مردی خدا وند بستر پارسا و بینیاز از دو نام

و قول شاعر دیگر آن است که گفته

کِلانا غَنِیٌّ عَن اَخیهِ حَیاتَه   و نَحنُ اِذا مِتنا اَشَدُّ تَغانِیا

یعنی ما دو برادر ما دام الحیات بیکدیگر محتاج نباشیم و چون بمیریم از همدیگر بیشتر بی‌نیاز گردیم و شاهد این حمل دقیق تفسیر این حدیث دیگر است که فرموده لایَنبَغی لِحامِلِ القُرآنِ اَن یَظُنَّ اَنَّ اَحَداً اُعطِیَ اَفضَلَ مِمّا اُعطِیَ لِاَنَّهُ لَو مَلَکَ الدُّنیا بِاَسرِها لَکانَ القُرآنُ اَفضَلَ مِمّا مَلَکَه یعنی حامل قرآن را نشاید است که گمان کند که عطای الهی احدی را بیشتر از او مرزوق افتاده چه اگر وی مالک تمام دنیا گردد قرآن از آنچه بدست او است فزونتر باشد و مؤید معنی مذکور کلامی است که از ابن مسعود مأثور افتاده گوید مَن قَرَأَ سورَةَ آلِ عِمرانَ فَهُوَ غَنِیٌّ یعنی هر که بقرائت سوره آل عمران توفیق یابد از هر چیز بی‌نیاز باشد و خبر دیگر که گفته کَنزُ الصُّعلوکِ سورَةُ آلِ عِمرانَ یَقومُ بِها اَلخِرَ اللَّیلِ یعنی سوره آل عمران گنج بی‌نیاز مندان است که در ثلث آخر شب بقرائت آن قیام نماید و مؤید دیگر که از دیگر مؤیدات بیشتر تشیید کند انکه از عبد الله نهیک نقل است که گفت بر سعد صحابی در آمدم و جمله اثاث بیت و خواسته سرای وی مندرس و کهنه یافتم سعد گفت رسول فرمود لَیسَ مِنّا مَن لَم یَتَغَنَّ بِالقُرآنِ هر نکته سنج دقیقه یاب میداند که روایت این حدیث مقارن آن حال در مقام استدلال خود شاهدی است با استقلال که با وجود آن هیچ احتجاج احتیاج نیفتد کلام ابو عبید در اینمقام بانجام رسید ابو بکر محمد بن قاسم انباری را در تفسیر این حدیث توجیهی دیگر است گوید همانا از کلمه تغنی بر آیین استعارت التذاذ ارادت نموده و فرمود هر که بتلاوت قرآن متلذذ نگردد و قرائت آن شیرین نشمارد از ما نباشد تصحیح و توضیح این معنی انکه عرب هر چیز را که از شیئی دیگر بخشد آن چیز بنام آن شیئی خواند چنانکه دستار سر را بنام افسر نامند و گویند اَلعَمائِمُ تیجانُ العَرَبِ و تاب آفتاب را نام گرمابه نهند و گویند اَلشَّمسُ حَمّاماتُ العَرَبِ اینگونه معانی مجازی در لغت تازی فراوان است در اینجا نیز چون تلاوت قرآن در مذاق اهل ایمان آن حلاوت و عذوبت بخشد که سماع اغانی در مذاق ارباب طرب از اینروی قرآن را غنا خوانده و تلاوت آن تغنی نامیده نقیب علم الهدی گوید تفسیر ابی عبید بهترین تفاسیر و جواب واپسین بهترین جوابات است زیرا که شیرین شمردن و گوارا گرفتن چون بذوقات حیوانیه و شتهیات نفسانیه گفتن نشاید قرائت قرآن و فهم معانی آنرا که خود از افعال صعبه و اعمال شاقه است چگونه موافق طبع و ملائم نفس توان گفت اگر گوئی شاید باشد که از آهنگ تالی قرآن طبع را لذتی و نفس را حلاوتی پدید آید در جواب گوئیم این خود جواب نخستین است که از آن اعراض جستی و توجیهی دیگر متفرد شدن خواستی آنگاه نقیب گوید در این حدیث شریف توجیه رابعی است که بخاطر ما گذشته بیان آن چنان باشد که گوئیم تغنی مأخوذ است از غنی بالمکان عربان این کلام در مقامی گویند که اقامت کسب در مکانی بطول انجامیده باشد و آن مکان را مغنی و جمع آنرا مغانی نامیده خدای سبحانه فرموده کَاَن لَم یَغنَوا فیها یعنی لَم یُقیموا بِها و ابن قیس رقیات گفته وَ لَقَد

وَ لَقَد غَنَوا فیها بِاَنعَمِ عیشَةٍ   فی ظِلِّ مُلکٍ ثابِتِ الاَوتادِ

یعنی بتحقیق آنگروه در آنجا اقامتی دراز گزیدند و روزگاری در سایه دولتی جاوید گذرانیدند و در همین بیت که اعشی نیز گفته

وَ کُنتُ امرَءاً زَمَناً بِالعِراقِ   عَفیفَ المُناخِ طَویلَ التَّغَن

کلمه تغنی بهمین معنی شبیه تر است تا معنی استغنا که ابو عبید فهمیده بر این تقدیر حاصل تفسیر آن باشد که هر که ملازمت قرآن نجوید و دوام اقامت بر آن نپوید و از کتاب الله تجاوز کند و از فرقان حمید تعدی نماید از ما نباشد اگر گفته شود از این معنی لازم آید که اگر کسی در احکام الهیه و فروع اسلامیه بسنت رسول و اجماع مسلمین احتجاج و استدلال نماید از حرکت مرحومه بیرون باشد در جواب گوئیم بسنت و اجماع تمسک نمودن عین اقامت قرآن حسن است زیرا که وجوب متابعت ادله شرعیه بنص کتاب ثابت شده و حجت مدارک معتبره ببیان قرآن تقرر یافته استدلال بچنان دلیل را چگونه از قرآن تعدی نمودن و تجاوز کردن توان شمرد انتهی کلام المرتضی از امیر المؤمنین علی صلوات الله علیه روایت است که فرمود مَن اَحَبَّنا اَهلَ البَیتِ فَلیُعِدَّ لِلفَقرِ جِلباباً اَو تِجفافاً یعنی هر که ما اهل بیت را دوستدار باشد باید برای درویشی پوششی فراهم آورد ابو عبید در کتاب غریب الحدیث گوید بعضی از محدثین در شرح این خبر گفته اند که مراد از فقر نیازمندی دنیوی است و مقصود آن باشد که بفحوای البلاء للولاء هر که ولای اهل بیت جوید باید ببلای فقر سازد و این تفسیر بالبداهه باطل است زیرا که ما دوستان اهل بیت را مشاهدت کنیم که ایشان را با سایر مردمان از جهة فقر و ثروت هیچ امتیازی نباشد و مانند دیگر فرق بعضی نیازمند و برخی توانگرند و سخن صحیح آن باشد که گوئیم در این خبر مراد از نیازمندی تهی دستی روز قیامت است و سیاق حدیث شریف سیاق وعظ و زجر و تحریض بر طاعات و حث بر عبادات باشد فرماید هر کس ما را دوست دارد باید از اعمالیکه سبب تقرب خدای سبحانه است برای فقر فردای قیامت ذخیره نهد و خود مهیا سازد تا آنکه از عذاب و اهوال روز باز پرس ایمن ماند شیخ ابو محمد عبد الله بن مسلم بن قتیبه گوید صواب در توجیه حدیث خلاف قول ابو عبید است چه از فقر جز فقر دنیوی اراده نشده و معنی چنین است که هر که ما را دوست میدارد باید در فقر و فاقه و بیا صبر را شعار خود سازد و در تحمل شدائد درویشی و نیازمندی شکیبائی پیشه کند لفظ جلباب یا تجفاف استعاره از صبر است زیرا که صبر آنچنان فقر را بپوشاند که جلباب بدن را و دلیل بر صحت این تأویل آن حدیثی است که از آنجناب روایت کنند که روزی جماعتی را در باب سرای خود ملاقات نمود از قنبر پرسید اینان چه کسانند قنبر معروض داشت هؤلاء شیعتک یعنی ایشان شیعیان تواند فرمود پس چرا در ایشان سیمای تشیع و علامت پیروی نبینم قنبر عرض کرد قنبر عرض کرد یا امیر المؤمنین سیمای تشیع کدام است و شیعیان تو چگونه اند فرمود خُمصُ البُطونِ مِنَ الطَّوی یُبسُ الشِّفاهِ مِنَ الظَّماءِ عُمشُ العُیونِ مِنَ البُکاءِ یعنی شیعیان من کسانیند که شکمهای ایشان از گرسنگی فرو رفته و لبهای ایشان از تشنگی خشکیده و چشمهای ایشان از گریستن بیمار شده انتهی شریف مرتضی گوید ممکن است در حل این خبر وجه ثالثی بیان کنیم که بر صحت آن

لغت عرب و کلام فصحا گواهی دهند گوییم از معانی فقر یکی آن است که داغ شتر را قطع کنند قسمی که باستخوان نزدیک آن رسانند آنگاه ریسمانی از آن مقام گذرانیده شتر را بدان سبب مهار نمایند آنمحل را فقر و آن شتر را مفقور خوانند و بدین تدبیر شتران سرکش را آرام کنند و محملهای صعب را منقاد سازند در اینحدیث نیز ممکن است که فقر بدین معنی محول گردد و مراد حضرت آن باشد که هر که دوستدار ماست باید نفس سرکش خود را زمام کند و مهار ریاضت از ارتکاب معاصی و اقتراف سیاتش بازدارد و با حمل طاعات و کسر شهواتش رام سازد و با نفس اماره آن کند که عربان با بختیان صعبه نمایند ابوهریره از حضرت مقدس نبوی روایت آورده که لَا يَمُوتُ لِمُؤْمِنٍ ثَلٰثَةٌ مِنَ الْأَوْلَادِ فَتَمَسَّهُ النَّارُ اِلَّا تَحِلَّةَ الْقَسَمِ یعنی هر مؤمنی که از او سه فرزند بمیرد خود آتش دوزخ نبیند مگر تحله سوگند را علما خبر در معنی این اثر اختلاف نموده اند ابوعبید گفته تحله قسم ایما است بکریمه وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا یعنی از شماها مردم هیچکس نیست مگر آنکه وارد دوزخ شود این کار بر پروردگار حتم و واجب است خدای عز اسمه در این آیه که جواب قسم سابق واقع شده سوگند یاد کرده که تمام مردم را بجهنم وارد نماید چون این سوگند مؤکد و حکم جازم منافی ظاهر صدر حدیث بود لاجرم حضرت نبوی دفع تدافع و رفع تنافی را کلام معجز نظام بجمله استثنائیه ختم نمود و کوئی فرمود آن مرد مسلمی که سه فرزند از او مرده باشد وارد آتش نشود مگر برای آنکه سوگند خدایتعالی صادق آید ارباب ادب این استثنا را منقطع دانند و جمله را در قوه آن دانند که گفته شود لَا يَمُوتُ ثَلٰثَةٌ مِنَ الْأَوْلَادِ فَتَمَسَّهُ النَّارُ وَلٰكِنْ تَحِلَّةُ الْقَسَمِ لَا بُدَّ مِنْهُ ابن قتیبه گوید اگر کریمه وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا قسم بودی کلام ابوعبید حدیث را تفسیری پسندیده نمودی ولی مراد بتاویل اینخبر طریقی دیگر است که بکلام عرب و معانی ایشان از توجیه ابوعبید مانندتر باشد و بیان آن چنان است که گوییم عربان چون تقلیل کمیت و قصور مدت چیزی اراده کنند آنرا بتحلیل قسم تشبیه نمایند و تحلیل قسم آن است که شخص پس از سوگند کلمه انشاء الله بر زبان آورد مثلاً گویند وَحَقِّكَ لَا اُكْرِمُ زَيْدًا اَبَدًا اِنْ شَاءَ اللّٰهُ وقت اندک و زبان کوتاه را از آنجهت تحلیل الیمین و تحلة القسم و تحلیل الالیه نامند که خود تحلیل را بطول زمان حاجت نیست بلکه در آنی واقع شود پس گویند مَا يُقِيمُ فُلَانٌ عِنْدَنَا اِلَّا تَحِلَّةَ الْقَسَمِ یعنی اقامت فلان در نزد ما بسی اندک بود وَمَا يَنَامُ الْعَلِيلُ اِلَّا كَتَحْلِيلِ الْأَلِيَّةِ یعنی بیمار را خواب زیاده کم باشد شاعر در صفت باد گفته

اِذَا عَصَفَتْ رَسْمًا فَلَيْسَ بِلَمِّهِ ... بِهِ وَتَدٌ اِلَّا تَحِلَّةَ مُقْسِمِ

یعنی هرگاه آن باد در اثر آثار خیمه وزیدن گیرد در او تا دیکه بزمین کوفته شده هیچیک بر جای نپاید مگر زمانی قلیل

شاعر دیگر در صفت ثور گفته

يَخُذُّ التُّرَابَ بِاَظْلَافٍ ثَمَانِيَةٍ ... فِي اَرْبَعٍ مَسُّهُنَّ الْاَرْضَ تَحْلِيلُ

یعنی آن ثور با سمهای خود خاک بیفشاند و قوایم آن بر زمین نساید مگر زمانی اندک بر این معنی

مفهوم حدیث آن است که چنان کس بآتش دوزخ گرفتار نگردد مگر زمانی قلیل که بقدر تحله یمین باشد ابوبکر محمد بن قاسم انباری گوید توجیه ابوعبید صحیح است نه تاویل ابن قتیبه چه جمعی کثیر از محدثین در شرح اینخبر موافق قول ابی عبید تفسیر آورده اند و باحتمال دیگر اهتمام نموده اند و هم بر تاویل ابن قتیبه لازم آید که این مرد مصاب نیز گرفتار عذاب باشد نهایت امر آن است که زمان تعذیب وی بطول نینجامد و این معنی منافی مقام تقرب و شمول مغفرتیست که سیاق حدیث بر اثبات اختصاص آن دلالت کند زیرا که قلیل از آتش را نیز المی عظیم است و مردم نیکوکار را در آخرت هیچ عذاب نخواهد بود خواه زمانی قلیل و خواه مدتی مدید و بر توجیه ابوعبید این عیب وارد نگردد زیرا که ابوعبید در باب مصاب باولاد که آتش دوزخ را زمانی اندک نسوزاند بلکه مقتضای تاویل وی آن است که او برای صدق قسم کردگار بناچار وارد نار شود و ورود نار مستلزم آن نیست که آن کس از ابرار نباشد و بعذاب نار گرفتار گردد ابوبکر گوید مرا در معنی حدیث توجیهی دیگر بخاطر رسیده و آن توجیه این است که کلمه الا را برای تاکید زائده گیریم و تحلة الیمین بر ظرفیت منصوب خوانیم ماحصل معنی چنین باشد که مصاب باولاد را حتی زمانی اندک نیز آتش بر نخورد شریف مرتضی گوید وجوهی که در تفسیر خبر ذکر نموده اند در مفاد با یکدیگر متغایرند ولی آن توجیه که ابن انباری بدان اختصاص جسته از تعسف و استبعاد خالی نیست چه آن مبنی است بر زیادتی الا و زیادتی الا خود مسلم نحاة نیست بلکه جماعتی از علماء اعراب آن قول را تضعیف نموده و قائل را بتعسف شمرده

اَبُو اِسْحٰقَ اِبْرَاهِيمُ بْنُ اِسْحٰقَ الْفَقِيهُ الْمُحَدِّثُ الْحَرْبِي

اهل سنت و جماعت را فقیهی دانشمند و محدثی بیمانند است پدرش از مردمان مرو و مادرش از قبیله بنی تغلب است صاحب طبقات النحاة گوید كَانَ اِمَامًا فِي الْعِلْمِ رَاسًا فِي الزُّهْدِ عَارِفًا بِالْفِقْهِ بَصِيرًا بِالْاَحْكَامِ حَافِظًا لِلْحَدِيثِ مُمَيِّزًا لِلْاَدَبِ جَمَّاعًا لِلُّغَةِ یعنی ابراهیم در فهم و دانش قصب السبق از همگان بربود و در زهد و ورع یگانه و ممتاز بود و در احکام فقهیه و اصول آن زیاده متبحر آمد و در فنون ادبیه و علوم عربیه متبحر و ماهر گردید مسعودی گوید كَانَ فَصِيحًا جَوَادًا عَفِيفًا یعنی بفصاحت بیان و سخاوت طبع موصوف بود دارقطنی نیز اضافتی کرده گوید كَانَ اِمَامًا يُقَاسُ بِاَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ فِي زُهْدِهِ وَعِلْمِهِ وَوَرَعِهِ یعنی امامی است که او را در زهد و تقوی و دانش باحمد بن حنبل قیاس کنند ابوعمرو زاهد از ثعلب حکایت کند که مدت پنجاه سال مجلس افاده ابراهیم را همی مراقبت داشتم در آن طول مدت همه روزه قواعد نحو و لغت بر تلامذه خود املا می نمود و هیچگاه او را فارغ البال ندیدم و هرگاه بتعلیم متعلمان مواظبت جستی اجرت و مزدی نخواستی بالجمله تولدش در سال یکصد و نود و هشت هجری بوده و چون چندی بر سنین عمرش بگذشت بر اکتساب فضایل و اقتباس علوم همت صرف کرد که در اندک زمان بر بسیاری از علوم ماهر و کامل شد و در علو شان و جلالت قدر

چندان علم گشت که نزد اقاصی وادانی مسلم آمد نقل است از احمد بن حنبل و ابی نعیم فضل بن دکین و عثمان بن
ابی شیبه و عبد الله قواریری و عبد الله بن محمد بن عایشه و جماعتی دیگر استماع حدیث نموده است و ابن سماک
و ابن صاعد و موسی بن هرون حافظ و ابو بکر بن ابی داود و حسین محاملی و ابو بکر بن انباری نحوی
و ابو عمر زاهد صاحب ثعلب و دیگران از او استماع نمودند عبد الله بن احمد بن حنبل گوید که پدرم مرا گفت
ای فرزند گرامی برای استفاده فرایض ترا باید که ملازم مجلس ابراهیم شوی و افاضات او را مغتنم شماری
و علاوه بر خصایل صوریه بفضایل معنویه نیز آراسته بود در خصلت زهد سرآمد زهاد و در صفات تقوی
یگانه دوران آمد از زخارف و حطام دنیویه اعراض داشت و در امر معیشت بقلیل اکتفا مینمود چنانکه در شرح
احوال خویش آورده است هر آنکس بقضای سبحانی و تقدیر یزدانی رضا ندهد مرا ور اعیش ناگوار و زندگانی
دشوار باشد مرا قمیصی است پاکیزه و نظیف و ازاری است زیاده چرکین و کثیف هرگز یاد ندارم که ازارم
چون پیراهنم پاکیزه باشد همواره این دو را بر خلاف دیگر دیده ام زیرا که در تمام عمر قدرت نداشته ام
که آن دو را یکباره تجدید کنم و در یکزمان پیراهن و ازار نو پوشم و هیچگاه از مرضی که بر من طاری شدی
نزد اهل و عیال لب بشکایت نگشودم چه مرد فرزانه آن کس است که چون عارضه و داهیه بروی سانح شود
تحمل کند و از اهل و عیال پوشیده دارد تا آنکه ایشانرا مانند خود افسرده و اندوهناک نسازد و مدت
پنجاه سال است که من با صداع شدید روز بشب میبرم و شب بروز می آرم و هیچکس را از حال خود آگاه
نساخته ام و مدت سی سال رزق مقسوم من در هر روز دو گرده نان بود اگر مادر یا خواهرم آن دو گرده را
حاضر مینمودند صرف میکردم و گرنه تا روز دیگر با شکم گرسنه بسر میبردم و بعد از آن قریب سی سال بر من بگذشت
که نصیب من یک گرده نان بود هرگاه دخترم یا عیالم آنرا بمنزل من حمل میدادند بدان سد جوع مینمودم
و گرنه تا صباح دیگر آنروز با رنج گرسنگی میساختم و حال خود بر کسی اظهار نمیکردم و اکنون وظیفه مقرره
من در هر روز نیم گرده نان و چهار دانه خرما است و در خاطر ندارم که در یکروز بد و طعام دست دراز نموده باشم
و هم در زهدش از احمد بن سلیمان قطفی حکایت کند که گفت وقتی بضیق معاش مبتلا شدم و روزگار نا
سازگار با من مخالفت آغاز نمود بمنزل ابراهیم شدم صورت حال خود بروی شرح کردم بر حال من
بسی رقت آورد و ابواب تفقد و ملاطفت بر رویم بگشود گفت انسانرا در شداید و مهالک از شکیبایی
و صبوری گزیری نیست زینهار زینهار از عسرت و تنگدستی اندوهناک مباش که رزق بنی آدم
بعهده کفالت رزاق حقیقی است من از مدت عمر خویش زمانی دارم که امر معیشت چندان بر من صعب شد
که قوت یومیه را قادر نبودم همخوابه ام بر من عتاب آورد و گفت گرفتم من و تو در مکابده و مکاره فقر و فاقه
تحمل را پیشه خود سازیم ولی اطفال خورد سالرا در التهاب جوع و گرسنگی توان صبر و طاقت ثبات
نباشد لاجرم اکنون ترا لازم و حتم افتاد که پاره از کتب خود در معرض بیع آوری تا ثمن آنرا در نفقه اطفال

معروف سازیم من از ابتیاع آن جواهر نفیسه زیاده امتناع نموده با او گفتم برای قوت اطفال چیزی بقرض بستان مرا امروز
مهلتی ده شاید آنکه منعم حقیقی بر ما فرجی عنایت فرماید آنگاه بحجره که مخزن کتب بود در آمدم و آنروز را تا شام بمطالعت
پرداختم در خلال آن احوال صدای کوبیدن در بگوشم رسید با ثر آن صوت شتافتم گفتم کیستی گفت از همسایگانم
پس فتح باب نموده اذن دخول دادم گفت تا سراج فرو ننشانی درون نیایم و با تو ننشینم چراغ بکشتم پس برای در آمد
چیزی نزد من نهاد و بیرون شد چون چراغ برافروختم دیدم مندیلی قیمتی است که از الوان ماکولات و اصناف
مطعومات مالامال است و هم در آن میان کاغذی بود برداشته بگشودم دیدم که در آن پانصد درهم نهاده است
زیاده مبتهج و مسرور شدم پس زوجه خود بخواندم و بنشاندم غذا خوردند و از رنج گرسنگی بیاسودند فردای آنروز
وام خود از آن دراهم ادا نمودم اتفاقا در آن روز با زمان ورود حاج خراسان مقارن بود بر در خانه خود نشسته بودم
جمالی دیدم که مهار دو شتر بر دست گرفته می آید چون بنزد من رسید گفت سرای ابراهیم حربی کدام است
من خود بوی باز نمودم پس شتران بخوابانید و گفت این بارها که بر این شتران نهاده اند هر دو درهم است
که یکی از اهالی خراسان برای تو انفاذ داشته گفتم نام آنمرد چیست گفت مرا سوگند داده که نام و نشان از تو
پوشیده دارم و هم یاقوت حموی از ابو عثمان رازی حکایت کند که وقتی المعتضد بالله عباسی ده هزار درهم
نزد ابراهیم بفرستاد و پیغام داد که آن وجه را بارباب استحقاق انفاق نماید ابراهیم آن دراهم قبول ننمود نزد
خلیفه رد کرد رسول معاودت نمود و گفت خلیفه گوید این مالرا بر همسایگان خود تقسیم نما ابراهیم گفت حاشا و کلا
که من دست پاکیزه خود بقذارت این دراهم بیالایم از جانب من خلیفه را پیغام گذار که ما جمع و گرد آوردن
این مال خود را مشغول نساخته چگونه بتفرقه آن بپردازیم امیر المومنین ما را از این گونه تکلفات و زحمات معاف
دارد و گرنه از این منزل رخت خویش بسرای دیگر کشم و خود را از قرب جوار خلیفه خلاص کنم و هم یاقوت
حموی از ابو القاسم ختلی حکایت کند که وقتی ابراهیم را مرض شدیدی عارض گشت بعیادتش رفتم از مرض
و احوالش جویا شدم باز گفت که ای ابو القاسم امر معیشت بر من و صبیه ام زیاده سخت و دشوار گردیده پس
دختر خود را بگفت شرح حال خویش بر عم خود مکشوف دار پس دختر متوجه من گردیده گفت ای عم از فرط سختی
و شدت فاقه روزگار بر ما بسیار صعب و تلخ است چه بس هفته و ماه بر ما میگذرد در حالتی که ما خود فادر بر
طعامی نیستیم که بدان سد جوع کنیم و پدرم مریض در بستر افتاده از وجودش مشکلی حل نشود و امری صورت
نپذیرد دیروز معتضد خلیفه هزار دینار برایش فرستاد آنرا قبول نکرده رد نمود و همواره از فلان و فلان بدو
عطایا رسد و از قبول آنها امتناع کند دختر چون شکایت بپایان برد ابراهیم بروی تبسم کرده گفت ای دختر گمان
آیا فقر را بر خود محقق و مسلم دانی گفت آری گفت نه چنین است که گمان کرده زیرا که در زاویه فلان خانه دوازده
هزار جزو از لغات عربیه و مسائل نحویه بخط خود مرقوم و مرتب داشته ام و در آن محل اندوخته دارم و آنان
که در بازار علم خریداری دارند هر جزو آنرا بیک درهم ابتیاع کنند اینک ترا وصیت میکنم که پس از وفات من

روزی یک جزو از آن اجزا را ببازار برده بیک درهم بفروش و در امر معاش خود صرف نما ای دختر کسی
الحق را که دوازده هزار درهم ذخیره است فقیر و نیازمند نباشد و نیز در خصلت زهدش که صاحب نوادر آورده
اسمعیل بن اسحق قاضی بملاقات ابراهیم زیاده مولع و شایق بود و ابراهیم را از مجالست وی همواره اعراض بود
و میگفت سبب آنکه او را حاجب و دربان است هرگز قدم ننهم یکی از حضار این سخن بسمع قاضی برسانید قاضی گفت
هرگاه ابراهیم را عذر این است من خود سرایم را مانند مسجد جامع کنم و حاجب از در خانه دور سازم پس از زمانی
ابراهیم بعزم ملاقات قاضی برخواسته وارد سرای قاضی شد نعلین از پای برآورد قاضی نعلین ابراهیم را
در جامه دقیقی پیچیده در آستین خود مخفی داشت و پس از انقضاء مجلس ابراهیم برخاست که روانه شود نعلین خویش
نیافت به تفحص و جستجو برآمد قاضی نعلین از آستین برآورده بر زمین نهاد ابراهیم گفت چون جانب علم رعایت
نمودی و او را اکرامی داشتی خدایت اجر دهد و از فرط رحمت گناهانت ببخشد گویند چون قاضی از دار فانی درگذشت
او را در عالم واقعه دیدند از حالش استفسار کردند گفت دعای ابراهیم در حق من باجابت مقرون گردید
خداوند غفار از روی فضل و کرم بر صحیفه سیئاتم قلم محو درکشید و از گناهانم درگذشت ابراهیم خود گوید هر وقت
شعری انشاد مینمودم بکفاره آن سه مرتبه سوره اخلاص تلاوت میکردم مسعودی گوید روزهای جمعه در جامع
غربی بغداد برای افاده می‌نشست و مردمان بروی مجتمع شده از او استفادت مینمودند و هر کس را حاجت
صعبی روی میداد که راه چاره بروی مسدود بود مطلب خود در رقعه درج میساخت و بدان حوزه می انداخت
ابراهیم آن را برداشته مفتوح مینمود از مقصود مستحضر میشد آنگاه در آن باب دست بدعا برداشته حاضران با وی همداستان میشدند
ابو اسحق ابراهیم بن جابر گوید در روزهای آدینه در حلقه افاده ابراهیم حاضر میشدم و هم دو پسر از ابناء تجار کرخ که در لطافت بپایه حسن صورت شهره آفاق بودند حاضر میشدند
آن دو غلام بهم آشنا به ایتلاف و اتحاد داشتند که گوئی یک روح در دو تن و دو مغز در یک پوست بودند در نشستن
با هم و در برخواستن مرافقت مینمودند در خلال آن ایام روز جمعه بمسجد در آمدم دیدم یکی از آن دو حاضر است
چون چشم بروی دوختم چهره اش زرد و چشمش اشک آلود مشاهدت نمودم از حالش تفرس نمودم که همانا
غلام غائب را عارضه رخ نموده از آن روی حالت این غلام را تغیر و خاطرش تکدر است و چون جمعه ثانیه برآمد
آن غلام که در جمعه سابقه غائب بود حاضر شده در چهره آن غلام حاضر یک نظر کردم آثار صفرت و انکساری
در او دیدم دانستم که در ایتلاف ایشان اختلافی و در وفاق ایشان نفاقی بهم رسیده است با جمله ایشان را
منافرت بحدی که در هر جمعه هر یک در آن حوزه سابقت بصحبت آن دیگر که از پی در آمدی چون وی را دیدی
نماندی و بچه رنگ بازگشتی و ابی بر این منوال میگذرانیدند تا آنکه در یکی از جمعات یکی از آن
دو نزد ما بنشست پس از لمحه آن دیگر در رسید غلامی که در نزد ما نشسته بود خیره خیره در او بنگریست یکباره صبر
و شکیبش از دست رفته سخت بگریست آنگاه رقعه جات چند برآورد و از میان آنها رقعه برداشت بمیان
جماعت بینداخت و خود را از شدت حیا مخفی ساخت ابراهیم بن جابر گوید در آن روز ابو عبیدالله حسین بن جریر

درطرف

در طرف یمین من نشسته بود و من همواره بگوشه چشم بر آن غلام نظر داشتم چون رقعه بدست ابراهیم رسید آن را
برگشود و در آن تاملی کافی نمود پس گفت بارخدایا کدورت از آئینه قلوب ایشان بزدای حاضران برسم معهود آمین
لب بگشودند پس رقعه را در نورد دیده بجانب من افکند چون باز کردم این دو بیت را
در آن بدیدم

عفى الله عن عبدٍ اعان بدعوة ... لخلين كانا دائمين على الود
الى آن وشى واشى الهوى بنميمة ... الى ذاك من هذا فحالا عن العهد

حاصل معنی آنکه خدای غفار برگروهی رحمت آورده که دعا کنند درباره دو دوستی که از نمیمت نمامان مهر
دیرین ایشان از میان برفت و صفای خاطر ایشان بکدورت مبدل گشت پس آن رقعه را ضبط نمودم
تا جمعه دیگر فرا رسید هر دو با کمال موافقت و مهربانی بمجلس حاضر گشتند با ابن جویریه گفتم همانا برید دعای شیخ
در حق این دو غلام ببر منزل مقصود رسیده اتفاقاً در آن سال بزیارت بیت الله مشرف بودم و در جمیع
مواقف حج آن دو را موافق و همراه دیدم ابراهیم خود گوید که وقتی ببازار در آمدم و بدکه عباس بقال
رفتم دانقی الا فلس بدو دادم تا چیزی از او ابتیاع کنم عباس گفت ای ابو اسحق خواهم از حکایات
اجداد و نوادر اسخیا که در خاطر داری مرا قصه آوری تا قلب را سروری دهد و صدر را شرح بخشد شاید
بدان سبب خیری از من ظاهر شود گفتم در اخبار و آثار آورده اند که حسن بن علی علیهما السلام را وقتی
یکی از نخلستانهای مدینه عبور افتاد غلام سیاهی بدید که نشسته است و گرده نانی در نزد خود نهاده است
و سگی هم برابر او ایستاده است غلام همی لقمه خود تناول مینمود و لقمه دیگر بسگ میداد تا آنکه گرده نان
بآخر رسید حضرت مجتبی نزد غلام رفته فرمود از چه روی این سگ را در اکل رغیف با خود شریک نمودی
غلام گفت شرم داشتم که خود غذا خورم و این حیوان که بر دهان من چشم دوخته است از طعام محروم ماند
آنگاه حضرت فرمود ای غلام بگو که سید و مولای تو کیست عرض کرد که خواجه من ابان بن عثمان است
فرمود بگو که مالک و صاحب این حائط کیست معروض داشت که از آن ابان است پس حضرت بفرمود
که ای غلام ترا بخدای سوگند دهم که در موضع خود توقف کن تا من مراجعت نمایم آنگاه حضرت نزد ابان آمده
باغ و غلام بخریده معاودت نمود غلام را فرمود که من این باغ و هم ترا از سیدت ابتیاع نمودم
اینک طلباً لمرضاة الله ترا از ربقه عبودیت آزاد نمودم و این بستان را نیز بر تو مبذول و موهوب داشتم
غلام عرض کرد من نیز این بستان را برای رضای آنکس که مرا در راه او آزاد نمودی محض مصارف خیریه
و مبرات عامه بگذاشتم تا هرچه صلاح باشد معمول داری و هر کس مستحق شناسی بهره مند کنی ابراهیم گوید
عباس چون این حدیث از من اصغا نمود گفت ای غلام ابراهیم را نزد ما دانقی الا فلس است از هرچه خواهد
بمقدار دانقی کامل بروی تسلیم دار من اباء نمودم و جز بمبلغ آن از وی قبول نکردم مسعودی گوید

با اتصاف بزهد و عبادت طبعی ظریف و خلقی نیکو داشت همواره بشاش و متبسم بود و از ذمیمهٔ تکبر و تجبر عاری و بحسن تواضع و فروتنی آراسته بود و پیوسته احوال اصحاب و تلامذهٔ خود را جویا شدی و درباره هر کدام تفقد بسیار و توجه بی شمار اظهار میداشت صاحب فوات الوفیات از ابونعیم حکایت کند که گفت گروهی از جوانان در مدرس ابراهیم باستفادت حاضر میشدند وقتی یکی از ایشان بمحبت شخصی مبتلا گردید از آرزوی از فیض محضر استاد محروم ماند ابراهیم از مجاری حالاتش مستفسر شد حاضران حشمت محضر ابراهیم را رعایت نموده از بیان واقع و کشف حقیقت مضایقت کردند گفتند او را شغلی روی داده است که از درک حضور ممنوع مانده است ابراهیم سؤال خود مکرر نموده در استعلام اصرار آورد ایشان بر جواب اول مزیدی ننهادند ابراهیم گفت ای قوم شرح حال اینجوان باز گوئید هرگاه برنج مرضی گرفتار است عیادتش کنیم و هرگاه بزحمت وام و چار است بمواسات مساعدت نمائیم و اگر محبوس است در خلاصش کوشیم گفتند جناب ترا از آن بالاتر دانیم که این محضر پاکیزه را بشرح احوال او آلوده سازیم گفت از بیان حالات و ذکر وقایع او گزیری نباشد حتماً و لزوماً میباید مرا آگاه سازید گفتند این جوان را با شاهدی سروسری بمیان آمده بشور عشق و سوز محبت آن گرفتار گشت ابراهیم چون این سخن بشنید زیاده ملول و اندوهگین گردید ساعتی از گفتار لب فرو بست آنگاه گفت معشوقش بملاحت رفتار و صباحت رخسار موصوف یا بقباحت کردار و کراهت منظر معروف گفتند کجا رواست که مانند تو شخص دانشمند بدین گونه عبارات لب گشاید گفت بما رسیده است هر کس بدوستی قبیح المنظری مبتلا شود همانا بلائی است که بایستی سلب آنرا از خداوند مسألت کند و بامن الطاف الهیه پناه برد و هرگاه بمحبت ملیح الوجهی گرفتار گردد ابتلائی است که نباید زوال آنرا درخواست نماید و صبر و شکیبائی پیشه سازد ابونعیم گوید از سخنان ابراهیم مارا زیاده حیرت و تعجب دست داد بالجمله گویند ویرا طبعی موزون بود ولی چندان استیلاء قدرت نداشت اما در فهم نکات معانی و معرفت دقایق شعر و تمیز جید و ردی صرافی بی نظیر و سخن سنجی بی عدیل بود محمد بن عبدالله کاتب گوید روزی در محضر مبرد بودم از هر جا کلام رفت تا آنکه در باب شعر سخن در پیوست مبرد این دو شعر انشاد نمود

جسمی معی غیر ان الروح عندکم   فالجسم فی غربة والروح فی وطن
فلیعجب الناس منی ان لی بدنا   لا روح فیه ولی روح بلا بدن

یعنی قالب و جسم من با من است ولی قلب و روح من نزد تو است از اینروی پیکر من بکربت غربت گرفتار و روح در نعمت وطن کامکار است پس سزاوار است که مردمان از کار من شگفتی گیرند و حیرت آورند زیرا که از برای من بدنیست که روح در آن نیست و هم روحی است که بدن با آن نیست محمد گوید پس از انشاد این شعر گفت مرا گمان آن است که هیچیک از شعرا مانند این دو شعر نسروده است گفتم در این دو شعر کداخر گفت است چه گوئی

فارقتکم وحییت بعدکم   ما هکذا کان الذی یجب
فالآن ابقی الناس معتذرا   من ان اعیش وانتم غیب

حاصل معنی آنکه حیرت دارم که مرا از مانند تو معشوق مهرپرور جدائی و مفارقت دست داد و با وجود آن رشتهٔ حیات و پیوند عمرم گسسته نگشت و مرا هرگز چنین زندگانی در گمان نبود اینک بایستی از سخت جانی و سست مهری خود مردمانرا معذرت گویم چه شما که مانند روح من بودید از من غائب و دور شدید و من بعد از شما زنده میروم گفت این دو شعر هرگز مانند آن دو بیت که خواندم نباشد گفتم در باب دو شعر که خود سروده است چه گوئی

روحان لی روح تضمنها   بلد واخری حازها بلد
واظن غائبتی کشاهدتی   بمکانها تجد الذی اجد

یعنی شگفتا از این معنی که مرا دو روان است یکی آنکه در تن دارم و در این شهر اقامت دارد و دیگر روحی است که در بلد دیگر مقیم و متمکن است و چنان این دو روح طریق ائتلاف و اتحاد در میان نهاده و از رسم خلاف و اختلاف کناره گرفته اند که تو گوئی روحی که در بلد دیگر جای گرفته همان روحی است که در تنم جای دارد و هر المی که آن یار سفرکرده را روی دهد تو گوئی که بر این روان ناتوان وارد آید مبرد گفت هرگز چنین نباشد که من برخواندم محمد بن عبدالله گفت این اشعار که من بر زبان رانده ام بهتر است از آن دو شعر که تو خواندی ولی چون ترا بچیزی رغبت باشد همواره او را پسندیده دانی و از آن گذشت و عدول را جایز نشماری مبرد گفت قول صواب آن است که گفتم و حق مقام آن بود که شنیدی محمد گوید پس بمجلس ثعلب شدم و صورت ماجری باو گفتم گفت چرا این اشعار را از برای مبرد نگفتی

ماتوا فصار الجسم من بعدهم   لا تنظر العین له فیئا
بای وجه اتلقاهم   اذا راونی بعدهم حیا
یا خجلتی منهم ومن قولهم   ما ضرک الفقد لنا شیئا

یعنی یاران جانی بمردند و از فراق ایشان چنان مهزول شدم که هیچ دیده سایهٔ آنرا دیدن نتواند بکدام روی و کدام آبروی ایشانرا ملاقات کنم هرگاه مرا بعد از خود در این دار فانی زنده ببینند چه بسیار خجلت خواهم برد هنگامیکه با من عتاب نمایند که آیا فراق و وصال ما نزد تو یکسان است و از مفارقت ترا آسیبی دست نداده پس برخواستم از مجلس ثعلب بمنزل ابراهیم شدم ماجرای گذشته بروی شرح دادم گفت اکنون برخیز و نزد او شو و این دو شعر انشاد کن

یا حیائی ممن احب اذا ما   قلت بعد الفراق انی حییت
لو صدقت الهوی حبیا علی   الصحبة لما نای لکنت اموت

یعنی بسی سزاوار است که از دوستان خجلت برم در آن هنگام که بعد از فراق یاران رخت حیات بدر نبردم

وپیوند عمر بگسیختیم چه هرگاه در دعوی محبت صادق بودم بایستی از دوری او شربت مرگ در کشیده باشم محمد گوید نزد
مبرد معاودت نمودم اشعار ابراهیم بروی بخواندم زیاده تحسین نموده گفت همانا از روی تحقیق و انصاف اشعار
ابراهیم بر آن ابیات که خواندم مزیت و زیادت است و ما بین ایشان بسی امتیاز است طوماری گوید در مرض موت
ابراهیم نزد او رفتم دیدم که بر وساده تکیه نموده کسی را فرستاده تا طبیب را حاضر سازد لمحه نگذشت که خبر رسید که طبیب
شربت ناگوار مرگ را نوشیده از دار فانی درگذشت ابراهیم شروع بگریه نمود و گفت

إِذَا مَاتَ الْمُعَالِجُ عَنْ سَقَامٍ　　فَيُوشِكُ لِلْمُعَالِجِ أَنْ يَمُوتَا

یعنی چون طبیب خود در دام اجل در افتد رنجور ناتوان چگونه از مرگ خلاصی یابد و هم قومی بعیادتش رفته از حالش
جویا شدند گفت خود چنان می بینم که حال من چنان است که این شاعر گفته

دَبَّ فِيَّ السِّقَامُ سِفْلًا وَعُلْوًا　　وَأَرَانِي أَذُوبُ عُضْوًا فَعُضْوًا
بَلِيَتْ جِدَّتِي بِطَاعَةِ نَفْسِي　　وَتَذَكَّرْتُ طَاعَةَ اللهِ نِضْوًا

یعنی اسقام و امراض تمام اندامم را فرا گرفته و هر عضوم گداخته و ناتوان گردیده عهد شباب در مطاوعت نفس اماره
مصروف داشتم و همی از یاد خدای غافل بودم وقتی در پی چاره کار افتادم که کار از دست رفته و هزال
ولاغری کالبد را فرا گرفته است مع القصه روز دوشنبه بیست و هشتم ذی الحجه در سال دویست و هشتاد و پنج
هجری در بغداد از این دار فانی بسرای باقی رخت بربست و در قرب باب انبار او را بخاک سپردند مؤلفات
و مصنفات وی از قراری است که شرح میشود

کتاب غریب الحدیث　کتاب سجود القرآن　مناسک الحج　الهدایا والسنة فیها　الحمام وادابه
مسند علی علیه السلام　مسند زبیر　مسند طلحه　مسند سعد بن ابی وقاص　مسند عبد الرحمن بن
عوف　مسند العباس　مسند شیبة بن عثمان　مسند عبد الله بن جعفر　مسند مسور بن المخرمه　مسند مطلب بن ربیعه
مسند السائب　مسند خالد بن الولید　مسند ابی عبیدة بن الجراح　مسند ما روی عن عاصم بن عمر　مسند صفوان بن امیه
مسند عمرو بن العاص　مسند عمران بن الحصین　مسند حکیم بن حزام　مسند عبد الله بن ربیعه　مسند
عبد الرحمن سمره　مسند عبد الله بن عمرو　مسند ابن عمر　مسند عمر　مسند ابی بکر　مسند عثمان
مسند جعدة بن هبیره　مسند ما روی عن معاویه

و وی منسوب است بحربیه و حربیه محلی است در خارج شهر بغداد که آنرا حرب بن عبد الله که یکی از سران سپاه
ابی جعفر منصور بوده بنیاد کرده است و بنام وی مسمی گردیده در فتنه مغول و غیر آن خرابی در آنجا راه یافته
از تواتر غارات و تطرق حوادث بسیاری از اطراف و اکناف آن مندرس و ویران گشت مردم آنجا
برکه ما بقی بوده کشیدند و آن در محاذی باب الحرب بغداد واقع است هم از بناهای
حرب بن عبد الله میباشد انتهی

ابن شَنَبُوذ محمّد بن احمد بن ایّوب بن الصّلت بن شنبوذ

در خلافت الراضی بالله عباسی از ائمه ادب و در سلک مشاهیر قراء انتظام داشت گویند وی به بینداری و ساده لوحی
معروف بود مورخین آورده اند ابن شنبوذ از علوم عربیت معرفتی کامل نبوده از آن روی در محاورات ملحون و اصوات
تکلم مینمود قاضی احمد بن خلکان گوید وی از وجوه قراءات قرائت شاذه را اختیار کرده روزها در محراب جامع می نشست
و کلام الله مجید را بقراءات غیر متعارفه قرائت مینمود عوام الناس بر قرائتش زیاده انکار آورده او را
تشنیع و توبیخ مینمودند رفته رفته این سخن در دار السلام بغداد انتشار یافت تا آنکه عماران بسمع محمد بن علی بن مقله
که منصب وزارت راضی بدو مفوض بود رسانیدند که ابن شنبوذ مقری حروف کتاب الله را تحریف کرده بر خلاف
آنچه که نازل شده قرائت کند پس در غره شهر ربیع الاول از سال سیصد و بیست و سه هجری وزیر او را احضار ساخته
در سرای خود چندی او را محبوس داشت تا آنکه روز یکشنبه هفتم شهر مذکور مقرر داشت که قاضی ابو الحسین عمر بن محمد
و ابا بکر احمد بن موسی بن عباس بن مجاهد مقری و جماعتی از قراء در حضرت وزیر حاضر شوند و در باب قراءات ابن شنبوذ بمکالمت پردازند
پس از احضار آنجماعت وزیر امر نمود ابن شنبوذ را در محضر ایشان آورده آنگروه با وی آغاز مناظرت و مباحثت نمودند ابن شنبوذ در مخاطبت بسی از
آنجماعت طریق ادب از دست داده راه غلظت و خشونت مسلوک داشت و ایشان را بعدم معرفت و قلت
دانش نسبت داد و بر آنها تشنیع و انکار آورده گفت تمامت شما راحت و آسایش وطن را اختیار کرده هیچگاه
برای تحصیل علم و تکمیل نفس رنج مسافرت نکشیده اید پس بجانب قاضی ابو الحسین عتاب آورده گفت تو هنوز
در زمره اطفال معدودی ترا نرسد که با مردان سخن سنج دانا با فرهنگ روی مخاصمت و مناظرت آوری
وزیر از جسارت و سوء ادب او زیاده در غضب شده نخست امر نمود تا او را بتازیانه رنجه سازند موکلین
ابن شنبوذ را از مجلس بیرون برده و در محضر وزیرش بپا داشتند و هفت تازیانه بر او زدند آن هنگام که در شکنج
عذاب گرفتار بود دست بدعا برداشته گفت خدایا دست وزیر مقطوع و جمعیت او پراکنده و متفرق ساز
تیر دعایش بهدف اجابت مقرون آمده پس از چندی بحکم خلیفه دست ابن مقله مقطوع گردید چنانکه در پایان
این شرح حال بر وجه اختصار بدو اشارت کنیم پس از آن قراءات شاذه که از وی منقول بود استفسار
کردند از آن قراءات آنچه را که زیاده مستهجن و شنیع بود انکار آورد و گفت بدین قراءات قرائت نموده ام و بر غیر
آنها اعتراف کرده و گفت من بدان طرق قرائت کنم و نیز گروهی از مشایخ قرا چنین قرائت کرده اند و یرا بدان
داشتند که از قراءات غیر متعارفه تائب گشته بقراءات مشهوره متعارفه قرائت کند پس از توبه گفت دیگر
جز مصحف عثمان بن عفان قرائت نکنم و از قراءات شایعه ما بین الناس تخطی نجویم آنگاه وزیر محضری در این باب
نوشته آنچه را که ابن شنبوذ بدان اعتراف کرده بود در آن محضر ثبت نمود و ابن شنبوذ را مقرر داشت که در
آن ورقه بخط خویش صورت حال را مکتوب دارد و او در آن محضر عبارات چندی که بر توبه اش اشارت داشت
ایراد کرد و نسخه محضر این است

سُئل عن محمد بن احمد المعروف بابن شنبوذ عما حكى انه يقرؤه (وهو اذا نودي للصلوة من يوم الجمعة فامضوا الى ذكر الله فاعترف به (وعن) وتجعلون شكركم انكم تكذبون فاعترف به (وعن) تبت يدا ابي لهب وقد تب فاعترف به (وعن) وكان وراءهم ملك يأخذ كل سفينة صالحة غصبا فاعترف به (وعن) كالصوف المنفوش فاعترف به (وعن) اليوم ننجيك بندائك فاعترف به (وعن) فلما خر تبينت الانس ان الجن لو كانوا يعلمون الغيب ما لبثوا حولاً في العذاب المهين فاعترف به (وعن) والليل اذا يغشى والنهار اذا تجلى وخلق الذكر والانثى فاعترف به (وعن) فقد كذب الكافرون فسوف يكون لزاما فاعترف به (وعن) ولتكن منكم فئة يدعون الى الخير ويأمرون بالمعروف وينهون عن المنكر ويستعينون الله على ما اصابهم اولئك هم المفلحون فاعترف به (وعن) الا تفعلوه تكن فتنة في الارض وفساد عريض فاعترف به وتاب عن ذلك

محض ترجمه محضر آن است که از محمد بن احمد که بابن شنبوذ معروف است استفسار شد از آن قراءات غیر متعارفه که از او حکایت کنند و بدو نسبت دهند بر آن قراءات اعتراف کرده و از آنها تائب گشت پس از اتمام محضر جماعتی که حضور داشتند هر یک گواهی خود به آن نهج که از او استماع کرده بودند در آن ورقه ثبت نمودند و خود بخط خویش در آن محضر عباراتی ایراد کرد که صورت آن این است یقول محمد بن احمد بن ایوب المعروف بابن شنبوذ ما في هذه الرقعة صحيح وهو قولي واعتقادي واشهد الله عز وجل وسائر من حضر على نفسي بذلك فمتى خالفت ذلك او بان مني غيره فامير المؤمنين في حل من دمي وسعة وذلك يوم الاحد لسبع خلون من شهر ربيع الاول سنه ثلاث وعشرين وثلاث مائة في مجلس الوزير ابي علي محمد بن علي بن مقله ادام الله توفيقه يعني محمد بن احمد بن ايوب که بابن شنبوذ معروفست گوید آنچه در این رقعه ثبت گردیده صحیح و آن قول و معتقد من است و بدین قول خداوند عز و جل و حضار را گواه گیرم و هرگاه آنچه را که در این محضر نگارش یافته مخالفت نمایم یا آنکه از من چیزی غیر از آن ظاهر شود خونم بر امیرالمؤمنین مباح و در اراقه دم من در وسعت است و این سجل روز یکشنبه هشتم ربیع الاول از سال سیصد و بیست و سه هجری در محضر وزیر محمد بن علی بن مقله ادام الله توفیقه نگارش یافت مع الجمله حضار مجلس متفرق شدند ابو ایوب سمسار در باب ابن شنبوذ بحضرت وزیر لب بشفاعت برگشود و رهائی او را خواستار گردید و برای وزیر مکشوف ساخت که هرگاه در اثناء روز ابن شنبوذ منزل خود رود بیم آن باشد که عوام الناس بر وی ازدحام آورده او را مقتول سازند تمنی از حضرت وزیر آنکه

او را در تاریکی شب بمدائن فرستاده روزی چند در آنجا بسر برده آنگاه مخفی ببغداد آمده در منزل خود قرار گیرد بحضر مردمان ظاهر نشود تا شاید فتنه و غوغای عامه تسکین یابد وزیر مأمول او را قرین انجاح ساخته ابن شنبوذ را بمدائن فرستاد پس از چندی از مدائن ببغداد معاودت کرده در سرای خود مخفی باند هرار باب بصیرت و کسانیرا که بر وجوه قراءات مختلفه معرفتست پوشیده نیست که غالب قرائات ابن شنبوذ با قراءات اهل البیت سلام الله علیهم مطابق و بر وفق آن قراءات شاذی است که از مشاهیر علما و اعیان قراء روایت شده و ما بر هر یک از آن قراءات بوجه اختصار اشارت کنیم در کریمه سوره جمعه مشهور اذا نودي للصلوة من يوم الجمعة فاسعوا الى ذكر الله قرائت نموده‌اند ابن شنبوذ بمکان فاسعوا فامضوا قرائت کرده و اینگونه قرائت از علی بن ابیطالب و ابوجعفر باقر و ابوعبدالله صادق و ابن عباس و عمر بن الخطاب و ابی بن کعب و عبدالله بن مسعود منقول است و در آیه شریفه سوره واقعه مشهور وتجعلون رزقكم انكم تكذبون قرائت کرده‌اند ابن شنبوذ بدل رزقکم شکرکم خوانده و این قرائت از جناب علی بن ابیطالب و ابی عبدالله صادق مروی است علی بن ابراهیم قمی روایت کرده که حضرت امیرالمؤمنین سوره واقعه تلاوت فرمودند و در کریمه وتجعلون رزقكم وتجعلون شكركم قرائت فرمود پس از اتمام سوره فرمودند همانا خود دانم زود است مردمان در باره من گویند از چه سبب علی بن ابیطالب از قرائت متعارفه عدول کرد من خود چنین قرائت نمودم زیرا که از حضرت رسول ص استماع کردم که بدین طریق تلاوت میفرمودند و در سوره تبت یدا ابی لهب وتب قرائت مشهور است ابن شنبوذ تبت یدا ابی لهب وقد تب قرائت کرده و این طریق از ابن مسعود و ابی بن کعب نقل شده و کریمه سوره کهف را مشهور وكان وراءهم ملك يأخذ كل سفينة غصبا قرائت نموده‌اند و ابن شنبوذ سفينة صالحة تلاوت کرده و این نحو قرائت از علی بن ابیطالب و جناب باقر و صادق روایت شده و در سوره قارعه مشهور وتكون الجبال كالعهن المنفوش قرائت نموده‌اند ابن شنبوذ كالصوف المنفوش خوانده و این قرائت از ابن مسعود منقول است و در کریمه سوره یونس فاليوم ننجيك ببدنك قرائت شایع است ننجیک بتخفیف و ننحیک بحاء مهمله قرائت شده و بمکان ببدنک بندائک قرائت شده ولی بر طریق قرائت ابن شنبوذ که بندائک خوانده از تفاسیر بنظر نرسیده و در کریمه سوره سبا مشهور چنین قرائت نموده‌اند فلما خر تبينت الجن ان لو كانوا يعلمون الغيب ما لبثوا في العذاب المهين ابن شنبوذ فلما خر تبينت الانس ان الجن لو كانوا يعلمون الغيب ما لبثوا حولاً في العذاب المهين قرائت کرده و اینگونه قرائت بدون اضافه کلمه حولاً از علی بن الحسین زین العابدین و ابوعبدالله صادق و ابن عباس و ضحاک روایت شده در کتاب تفسیر صافی علی بن ابراهیم قمی از امام روایت کند که فرموده چون حضرت رب العزه بطریق وحی سلیمان را آگاه ساخت که زندگانی تو در این سرای فانی

بآخر رسیده عنقریب اجل محتوم ترا فرا گیرد سلیمان شیاطین را مأمور ساخت که برای او خانه از شیشه بنا کرده و اورا در قعر دریا گذارند روزی حضرت سلیمان داخل آن بنا گردید و بر عصای خود تکیه داده بقرائت زبور اشتغال جست و طوائف جن در اطراف و ایستاده همی بدو نظر میکردند و هیچیک را جرأت و جسارت آن نبود که از مکان خود زائل شوند در آن اثنا قابض ارواح بصورت مردی مهیب بروی در آمد سلیمان را چون نظر براو افتاد از دیدار او زیاده مضطرب و خائف گردید پرسش نمود که تو کیستی گفت من آن کسی باشم که هرگز رشوت قبول نکنم و از ملوک و سلاطین روی زمین مراهم و هراسی نباشد آنگاه بهمان حالت که سلیمان عصا تکیه بود او را قبض روح نمود و شیاطین را گمان آن بود که سلیمان زنده است از این روی تا مدت یکسال باعمال مقرره خود اشتغال میجستند تا آنکه خدایتعالی ارضه را امر فرمود که عصای او را خورده سلیمان بر زمین افتاد امام فسر مودند فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْإِنْسُ أَنَّ الْجِنَّ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ این کریمه چنین نازل شده زیرا که آدمیان را عقیدت آن بود که شیاطین بمغیبات دانا باشند چون سلیمان بر زمین افتاد ایشان را ظاهر و مکشوف گردید که هرگاه شیاطین بامورات مخفیه و مغیبات دانا بودند وفات سلیمان بر ایشان معلوم گشته و مدت یکسال برای او عمل نمی نمودند و در کریمه سوره و اللیل مشهور وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَىٰ قرائت کرده اند ابن شنبوذ الذکر و الانثی قرائت کرده قرائتی مطابق این قرائت ابن شنبوذ بنظر رسیده که از حضرت رسول و علی بن ابیطالب و جناب صادق و ابن عباس و ابن مسعود و ابی الدردا وَخَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَىٰ بدون ضمیمت کلمه ما روایت شده و در کریمه سوره فرقان معروف لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا قرائت کرده اند ابن شنبوذ لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبَ الْكَافِرُونَ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا تلاوت نموده و این قرائت از عبدالله بن زبیر و ابن عباس منقول است ولی در باب قرائت کریمه وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ فِئَةٌ و کریمه وَالْأَنْفَعَلُوهُ آنچه از کتب تفاسیر ملاحظه شده بر طبق قرائت ابن شنبوذ قرائتی نیافتیم مع القصه در منتصف شوال از سنه سیصد و بیست و شش هجریه نتیجه دعای ابن شنبوذ ظاهر گردیده دست راست و زبان ابن مقله وزیر را قطع نمودند و تفصیل این اجمال بر وجه اختصار آن است که چون وزیر ابوالفتح بن جعفر بن فرات از وزارت خلیفه الراضی بالله استعفا نمود و بجانب شام نهضت کرد خلیفه مرتبه سیم ابوعلی بن مقله را بوزارت نصب فرمود اما مدار مهمات مملکت و رتق و فتق امور خلافت بر عهده ابوبکر محمد بن رائق که امیرالامراء بود استقرار داشت و ابن مقله را خرسندی از وزارت بیش نبود بعلاوه ابن رائق دست تعدی بر املاک و ضیاع ابن مقله دراز نموده تمام آنها را خود داشت ابن مقله در باب رد املاک خویش هر قدر با ابن رائق تذلل نمود مفید نیفتاد لابد در صدد دفع ابن رائق بر آمده مکتوبی بیجکم ترک که یکی از غلامان مرداویج پادشاه دیالمه بود نوشت و او را تطمیع آن کرد که اگر ببغداد آید خلیفه او را بجای ابن رائق امیرالامرا بسازد و هم مکتوبی بر این مضمون بوشمگیر که در ری اقامت داشت نوشت و بر خلیفه اشارت کرد که بجکم ترک را ببغداد خواست منصب ابن رائق بوی تسلیم دارد و گفت

هرگاه خلیفه ابن رائق را بن حوالت فرماید ده هزار هزار دینار از وی تحصیل نمایم راضی بظاهر ابن مقله را دعا داده و در باطن از آن امر زیاده کراهت داشت ابن مقله تعجیل نموده مکتوبی به بجکم نوشت ضمناً اشارت نمود که خلیفه آنچه دلخواه من بود اجابت فرمود اینک ترا لازم است بر سبیل استعجال حرکت کرده در آمدن ببغداد بهیچوجه مسامحت و تعلل ننمائی آنگاه از خلیفه درخواست کرد که از کاشانه خود بسرای خلافت انتقال نموده در دارالخلافه اقامت کند تا آنکه آنچه را که در باب ابن رائق اتفاق نموده اند ظهور یابد خلیفه او را اذن داد پس برای نقل بسرای خلافت شب آخر از رمضان را که بنا بر عقیدت اهل تنجیم تحت الشعاع و امور مستوره در آن مناسب است معین کرد و چون در امر خود بر غیر خدا اتکال جست از این روی سر رشته اش فاش گردیده بعقوبت گرفتار آمد چون بسرای خلافت رسید راضی او را رخصت حضور نداده بحبسش فرمان داد او را در حجره محبوس داشتند صباح آن روز خلیفه ابن رائق را احضار نموده صورت حال بروی شرح داد و آن مکاتیب که ابن مقله در باب ابن رائق سعایت نموده بود ظاهر ساخت ابن رائق شکر خلیفه بجای آورده پس همواره در باب ابن مقله مابین خلیفه و ابن رائق ابواب مکاتبات و مراسلات مفتوح بود تا آنکه در شهر شوال از سنه سیصد و بیست و شش هجری او را از محبس بیرون آورده دست راستش مقطوع ساختند و پس از چندی بسعایت مردم بد اندیش بقطع لسانش فرمان رسید زبان او را نیز قطع کردند و شرح حال ابن مقله در ترجمه خویش بعون الله تعالی مفصلاً نگارش خواهد یافت مع الجمله ابن شنبوذ روز دوشنبه شهر صفر از سال سیصد و بیست و هشت هجری در سرای خود از عالم خاک بجهان پاک انتقال نمود و برخی آورده اند که وفاتش در مجالس سلطان اتفاق افتاد

شنبوذ

بفتح شین معجمه و نون و ضم باء موحده و سکون واو و بعد از او ذال معجمه است

ابو البختری وهب بن وهب بن کثیر بن عبد الله بن زمعة بن الاسود بن المطلب بن عبد العزی بن القرشی المدنی

و ابن قتیبه در ذکر نسب او بجای کثیر وهب آورده است بهر تقدیر از سلسله فقهاء و محدثین است و مادرش در عداد زوجات طاهرات جعفر بن محمد الصادق معدود بوده و خود ربیب آنحضرت است روزگاری در مدینه طیبه باستفادت و افادت بگذرانید و علم احادیث را در عتبه علیه آن حضرت استفاضت کرده است و هم از عبدالله بن عمر العمری و هشام بن عروه اخذ نموده است و جابر بن سهل و آبو القاسم سعید بن مسیب و ابراهیم بن هاشم و احمد برقی و محمد بن عیسی اشعری و دیگران از او استماع حدیث نموده اند ولی روایاتش نزد علماء خاصه و عامه از درجه اعتماد و قبول ساقط است چنانکه بعد از این بشرح آید بالجمله زمانی نگذشت که در علم فقه و فن حدیث و معرفت انساب از همگنان در گذشت در عهد خلافت هارون الرشید وارد بغداد شد رشید قضاوت محله عسکر مهدی با منصب و مفوض داشت پس از زمانی از آن قضاوت معزول و بقضاوت مدینه طیبه منصوب گردید

وچون بحچند در آن منصب بپایید خلعت آن شغل ازاو خلع شده بجانب بغداد رفت در آنجا مقیم شد با تحلیه باآنکه وجودش بفضائل کتبیه آراسته بود از فواضل ذاتیه هم بهره تمام داشت بخل را مذموم شمردی و بذل را ممدوح دانستی ابن خلکان گوید هرگاه بسائلی احسان نمودی چه اندک چه بسیار از وی اعتذار جستی وچون حاجتمندی از او درخواست کردی چندان بهجت بروی دست دادی که گوئی خود نیاز مند بوده و بر مقصود ظفر یافته است وهمواره چشم امیدش بجانب سائلان باز و دست عطایش بسمت ایشان دراز بود و شاعران وثناگستران را دوست داشتی هر مدیحت را انعام جزیل مبذول نمودی خطیب در تاریخ بغداد آورده

وقتی شاعری بمجلسش درآمد واین اشعار را در مدح وی انشاد نمود

إذا فتى وهبٌ خلته برقَ عارضٍ   تبعّق في الأرضين أسعده السكب

وما ضرّ وهباً قولُ من خالف الملا   كما لا يضرّ البدرَ ينبحه الكلب

لكل أناس من أبيهم ذخيرة   وذخر بني فهر عقيد الندى وهب

یعنی هنگامیکه وهب از پی جود وکرم لب بگشاید واز فرط بشاشت دندانش درخشان شود پنداری برقی است وازدنبال ابری دارد که از بارانهای پی در پی روی زمین شاداب کند وبهی از قعقاع دان ابر مدد ها بدان شابه که اصلا منقطع نشود گروه اندرگروه وهب را مدیحت گو وثناگستر ند اگر نکیفر بر خلاف ایشان او را مذمت گوید از جلالت شان او نکاهد چنانکه ماه چارده شبه عالمی نورانی کند در آن هنگام اگر سگ بجانب آن عوعو نماید هرگز بدر تمام را زیانی نرسد هر یک از مردمان از مواریث پدر ذخیره دارند ولی اندوخته قبیله بنی فهر مواهب وعطایای وهب است که گوئی خود باکرم عهد اخوت بسته است ابو البختری از شنیدن آن اشعار مبتهج وخندان گشت غلام خود را طلب کرده بنجوی سخنی گفت غلام برفت ودر ساعت با پنصد دینار زر سرخ حاضر ساخت بر آن شاعر مبذول داشت وبنا بر عادات دیرینه معذرت خواست وهم ابو الفرج اصفهانی در کتاب اغانی در ترجمه ابی دلف آورده که احمد بن عبد الله بن عمار گفت روزی چند در محضر ابو العباس مبرد بودم و در نزد او دو جوان خوش سیما از اولاد ابو دلف وابو البختری حاضر بودند مبرد آغاز سخن کرده نواده ابو البختری را گفت از جدت فتوتی در خاطر دارم که خود بدان منفرد بوده گفت کدام است مبرد گفت گروهی بزم طرب آراسته ادیبی را بالضیافت دعوت نمودند ودر آن بساط عشرت که مساوات ومواسات از اهم امور هست از راه وفاق کناره کرده رسم نفاق میان آوردند صفای مجالس را بکدورت مشوب ساخته راح ریحانی کشیدند ودردی باو دادند وچون حریف ذائقه طعم آن باده را اختیار نمود شرابی مغشوش دید از آن رنجیده اند وهگین شده بداهتاً باین چند شعر حالت خویش شرح داد

نبيذان في مجلس واحد   لإيثار مثرٍ على مقترِ

فلو كان فعلك في الطعا   م لزمت قياسك في المنكر

ولو كنت تطلب شأو الكرا   م صنعت صنيع أبي البختري

تتبع إخوانه في البلا   د فأغنى المقل عن المكثر

یعنی ای کسیکه در یک مجلس دو شراب فراهم آورده باآنکه خداوندان غنی را بر اهل مسکنت ترجیح دهی هرگاه رسم وشیوه تو در طعام نیز چنین است همانا در جمیع امور اینگونه امتیاز را بر خود لازم شمرده وحتم دانسته اگر خواهی که طریقه جوانمردان پیشه سازی بایستی که اقتدا وپیروی با ابو البختری نمائی چه همواره در بلاد بعیده تفحص از ضعفا وتنگدستان نماید وبعطای خود ایشان را از ذل سؤال رهانیده بعز غنا رساند وتو در مجلس خود اهل ثروت را بر فقیر ناچیز برتری دهی ومقدم داری چون این ابیات بسمع ابو البختری رسید سیصد دینار نزد آن ادیب بفرستاد ابن عمار گوید چون قصه مبرد بپایان رسید بوی گفتم که من خود از جد این جوان ابو دلف در اینباب حکایتی دارم که از این قصه شگفت تر است گفت باز گو گفتم مردی زیاد فقیر وپریشان بود ومعاش خود بعسرت وتنگدستی میگذرانید زوجه اش بدو گفت که نمیدانی که سراج رواج ادب منطفی گردیده وتو را نشستن در خانه سودی نبخشد بهتر آنکه سلاح جنگ برداشته خود را در عداد شرطه سلطان منظوم داری وبهر طرف که برای رزم روند ایشان را مصاحبت نمائی شاید خدای تعالی ترا غنیمتی دهد که بدان امر معاش خود بگذرانیم آن مرد بر آشفت

وبدین ابیات او را پاسخ داد

إليك عني فقد كلفتني شططاً   حمل السلاح وقول الدارعين قف

أمن رجال المنايا خلتني رجلاً   أمسي وأصبح مشتاقاً إلى التلف

تمشي المنايا إلى غيري فأكرهها   فكيف أمشي إليها بارز الكتف

حسبت أن نوال الفرض من خلقي   أو أن قلبي في جنبي أبي دلف

یعنی از این سخنان درگذر واز من کناره گیر بنا بر امر تکلیف کنی حمل سلاح نمایم وبقول اهل رزم لب گشایم آیا چنان پنداشته که من در عداد مردانی معدودم که مهیای مرگ شده ام ودر بامداد وشام بر وزنمیبرند در حالتی که مشتاق هلاکت میباشند وای بر تو هرگاه مرگها بجانب دیگران شتابند من هراسناک وگریزان باشم پس چگونه باختیار خود روی بدیشان آورم آیا چنین گمان کرده که در هنگام جنگ مبارزت با قرآن طبیعی وذاتی من است یا آنکه مرا قلبی است که در دو پهلوی ابو دلف نهاده اند چون این اشعار بسمع ابو دلف رسید آن مرد را حاضر کرده وگفت بخواه تو از دیوان وظایف سلطانی چه قدر تمنا داری گفت صد دینار گفت تقریباً چند سال از عمر او باقی است گفت بیست سال گفت ما از اموال خاصه خود مؤنه بیست ساله او را معین ومبذول داشتیم آنگاه بفرمود تا آنمال بوی عطا کردند با جمله علماء خاصه ابو البختری را توهین وتشنیع نموده اند وروایات او را موثق ندانند چنانکه ابو سعید در رجال خود گوید

وهب بن وهب ابو البختری روی عن ابی عبد الله الصّادق وکان کذّاباً وله احادیث مع الرّشید فی الکذب یعنی ابو البختری از حضرت ابو عبدالله جعفر بن محمد الصادق روایت کردی ولی دروغگوئی را شعار خود ساخته بود و او را با رشید روایاتی است که تمامی آنها از جادهٔ صدق و صواب منحرف است و هم کشی گفته کان ضعیفاً عامیّاً الّا انّ له احادیث عن جعفر بن محمّد کلّها لا یوثق بها یعنی ابو البختری در عداد قضات عامه معدود است ولی او را احادیثی از جناب جعفر بن محمد است که هیچیک از آنها نزد اصحاب معتمد و مقبول نیست و هم کشی در رجال خود از فضل بن شاذان حکایت کند کان ابو البختری من اکذب البریّة در زمرهٔ دروغگویان از همه کس پیش است و هم کشی از عباس بن هلال روایت کند که گفت خدمت جناب ابو الحسن رضا معروض داشتم که ابو البختری مردمان را حدیث کرده که چون حکم عذاب دربارهٔ قریشی با آتش رسد آتش آن حکم را افسانه پندارد و در آن باب مسامحت و مسالمت نماید تا هفت مرتبه حضرت رضا فرمودند که خدای تعالی فرماید علیها ملآئکة غلاظ شداد لا یعصون الله ما امرهم ویفعلون ما یؤمرون یعنی بر آتش دوزخ ملائکهٔ غلاظ شداد موکل باشند که بدانچه مامور شوند نافرمانی نکنند و بر آنچه خدای فرمان دهد قیام نمایند و هم روایاتش نزد علما و اهل سنت غیر موثق و نامعتبر است چنانکه ابن خلکان گوید ابو البختری بکذب و وضع احادیث متهم بود از اینرو روایاتش متروک و نزد علما معمول نباشد و هم او گوید هنگامیکه در مدینه اقامت داشت سالی رشید عزیمت حج نمود وارد مدینه شد چون مسجد رسول خدای درآمد خواست که بر منبر رسول از تفاخر قبای سیاهی در بر و منطقه در کمر داشت از اینروی کراهت داشت که بر منبر صعود نماید ابو البختری چون کراهت رشید مشاهدت نمود بسمع خلیفه رسانید که جعفر بن محمد صادق از پدران خود مرا خبر داده که جبرئیل بر پیغمبر نازل شد در حالتی که موزه در پا و قبائی در بر و منطقه در میان و خنجری در کمر داشت معافی تمیمی چون اینحدیث مجعول استماع نمود این

ابیات انشاد نمود

ویل و عول لابی البختری	اذا توافی النّاس للمحشر
من قوله الزّور و اعلانه	بالکذب فی النّاس علی جعفر
والله ما جالسه ساعة	للفقه فی بدو ولا محضر
ولا راه النّاس فی دهره	یمرّ بین القبر والمنبر
یا قاتل الله ابن وهب لقد	اعلن بالزّور و بالمنکر
یزعم انّ المصطفی احمدا	اتاه جبریل التّقی السّری
علیه خف و قبا اسود	مخنجراً فی الحقو بالخنجر

یعنی وای بر ابو البختری هنگامیکه مردمان در محشر گرد آیند از آن روی که آشکارا بقول باطل لب گشاید

و حدیث دروغ بصادق آل محمد اسناد کند سوگند بخدای که در حضرت ابو عبدالله صادق ساعتی در حضر و سفر از برای استفادت مجالست ننموده و در تمام عمر او را مابین قبر پیغمبر و منبر عبور نیفتاده خدایش هلاک کند همانا آشکارا بدروغ و منکر لب گشاید و گوید که جبرئیل بر حضرت مصطفی فرود آمد در حالتی که قبای سیاهی در بر و موزه در پا و خنجری در کمر داشت جعفر طیالسی گوید وقتی در حوزهٔ درسش حاضر شدم شنیدم که اینحدیث مجعول را تقریر مینمود بروی بانگ زدم که ای دشمن خدای آیا بر پیغمبر دروغ میبندی چون اینکلام از من بشنید باعوان سلطان اشارت نموده فی الحال مرا دستگیر کرده بجهت بیرون کشیدند در اثناء راه از غیظ و خشم من سبب پرسیدند پریشان حال او و بیان خود مکشوف داشتم زیاده بر حال من رقت آوردند با یکدیگر گفتند که سوگند بخدای که این قاضی مردی کذّاب است و این مرد را جرم و تقصیری نیست آنگاه مرا رها کردند و هم خطیب مورخ بغداد حکایت کند که مردی از احمد بن حنبل سؤال کرد که از محدثین کسی را شناسی که اینحدیث آورده باشد که لا سبق الّا فی خفّ او حافر او جناح ابن حنبل گفت چنان دانم که اینحدیث از مجعولات و اکاذیب ابو البختری است پوشیده نماند که مقصود از جناح کبوتربازی است و این از مجعولات غیاث الدین است چنانکه در احوال غیاث الدین بن ابراهیم مفصلاً ذکر خواهد شد و از جمله قبایح وی که بر خبث ذات و رذالت گوهر و فساد نهادش دلیلی قاطع و برهانی قویم است و از تمامت شنایع افعال و قبایح اعمال او افزون است معاملت و سوء سلوک اوست با یحیی بن عبدالله محض ابن حسن مثنی ابن حسن مجتبی ابن علی بن ابیطالب که امام ششم زیدیه بود چنانکه ابن ابی الحدید گوید که ابو البختری را از جناب امیر المؤمنین علیه السلام انحراف بوده و وثیقه که رشید در باب امان یحیی بن عبدالله بن حسن نوشته بود بدرید و بحیلی بر فساد و بطلان آن بنوشت و شرح این مختصر آنکه اصحاب سیر آورده اند که در سال یکصد و هفتاد و شش یحیی در دیلم و دار المرز بر هارون رایت مخالفت برافراشت و خلقی انبوه در ظل رایتش مجتمع شدند و هم ملک دیلم کمر اطاعت و انقیاد او را بر میان بسته در حفظ و حراست یحیی زیاده از حد مبالغت نمود چون اینخبر بسمع رشید رسید بدانمثابه مضطرب و ترسان گردید که از شرب خمر و هم از پوشیدن البسهٔ نفیسه و التذاذ سایر ملذات دست کشیده تمامی همت خود در اطفاء نایرهٔ آن فتنه مصروف داشت فضل بن یحیی بن خالد برمکی را با هفتاد هزار نفر بدفع یحیی نامزد نمود و هم استمالت نامه بصاحب دیلم بنوشت و سران سپاه و وزرا او را باحسان و انعام خود امیدوار کردند آن نامه را بفضل سپرده محض اعزاز و اکرام خود نیز تا خارج شهر بغداد او را مشایعت نمود وی از پی مقصود برفت و خلیفه بجانب دار السلام معاودت کرد پس فضل نامهٔ رشید را بصاحب دیلم برسانید چون مهر برگرفت و برخواند زیاده برآشفت و گفت هرگاه رشید تمامی مملکت خود بر من مبذول دارد دست از حراست یحیی باز ندارم و او را بتسلیم نخواهم رشید آنچه صلاح وقت داند معمول دارد پس یحیی نامهٔ خشونت آمیز نوشته نزد رشید بفرستاد رشید را از آن نامه حیرت بر حیرت افزود و گشت وساوس خیالیه بر وی هجوم آور گردید که مبادا دست قضا بر منشور خلافت بنی عباس خط انقراض کشیده باشد

درحال وزراء وامراء وقضات وفقها را بخواند و در آن داهیه با ایشان مشاورت نمود ابو البختری سخن درآمد وگفت خدا تعالی وجود خلیفه را از سموم و غموم محروس دارد مرا طرفه حیلتی بخاطر رسیده است که بدان حیلت صاحب دیلم را مضطر نمایم تا بی زحمت مجادلت یحیی را تسلیم نماید گفت فاش کو تا بدانم ابو البختری گفت فقها و اعیان و اشراف اهل قزوین و ابهر و همدان و ری و زنجان را برداشته نزد صاحب دیلم میروم و ایشان را گواه گیرم که از سند خلافت منصب قاضی القضاتی بر عهده من مفوض است پس خود نزد او گواهی دهم که یحیی بنده از بندگان امیرالمؤمنین است که طوق عبودیت امیرالمؤمنین از گردن برداشته از دار الخلافه گریخته و ترا ملجأ و پناه خود ساخته است اکنون بایستی امیرالمؤمنین امر کند که آنجماعت از قول من تخلف جایز ندارند و هرکس از ادای شهادت سر زند سرش بردارند و اموالش مباح دانند و من بیقین دانم که صاحب دیلم چون صورت ماجری بدینسان بیند بیدرنگ یحیی را تسلیم کند رشید را کلام ابو البختری پسندیده آمد درحال سیصد هزار درهم بروی مبذول داشته و او را بجانب فضل روانه نمود و هم نامه بفضل بدین مضمون نوشت که ای فضل باید در هر حال ابو البختری را مراقب شوی و بدانچه دستوری دهد در عهده شناسی بالجمله بعد از تمهید امور و تاکید عهود ابو البختری روانه شد در بعضی از بلاد جبل اقامت نمود اعیان و اشراف آن نواحی را طلب کرد چون حاضر شدند گفت هان ایقوم بدانید که یحیی سر از اطاعت امیرالمؤمنین برتافته و صاحب دیلم را پناه خود ساخته و عزیمت آن دارد که از اهل شرک اعوان و انصار فراهم آورد و با مسلمانان طریق جدال و خصومت سپارد در چنین موارد از جانب شرع مبین بدروغ و خدعه رخصت رسیده است بدانید که ما در باب یحیی مشورت نمودیم و بنای امر براین نهادیم که تمام شما نزد صاحب دیلم گواهی دهید که یحیی بنده از بندگان امیرالمؤمنین است تا مگر یحیی را بما تفویض کند و همه دانسته باشید که امیرالمؤمنین در ازاء این شهادت شما را بجوائز و عطایای جزیله اختصاص خواهد داد آنجماعت قبول کردند آنگاه ابو البختری از آنجماعت گروهی از ایشان نزد صاحب دیلم موثق و معتمد بودند انتخاب نمود و از آنجمله هفتصد نفر از اهل قزوین و ابهر و زنجان و ری و همدان و چهارصد تن از مردمان طبرستان بودند ایشان را برداشته همگی نزد صاحب دیلم روانه شدند و چنانچه برایشان مقرر داشته بود گواهی دادند پس صاحب دیلم متوجه یحیی گردید و گفت ای یحیی گویا جز من کسی را نیافتی که او را بفریبی یحیی گفت اینجماعت بزور و ناروا گواهی دادند صاحب دیلم گفت چگونه تواند بود که تمامی اینجماعت بالاتفاق بدروغ و باطل لب گشایند یحیی گفت تمنا دارم که ایشان را حاضر سازی تا در حضور من گواهی دهند و یحیی را امکان آن بود که هرگاه برایشان کلماتی چند القا کند سبب اختلاف کلمه ایشان خواهد شد صاحب دیلم ابو البختری و اصحاب او را بخواند تا در حضور یحیی شهادت دهند آنگاه سریری برای یحیی نصب نموده بر فراز آن قرار گرفت کلماتی که مشتمل بر مواعظ و نصایح بود گوشزد آنگروه نمود و چون آن کلمات بپرداخت صدای مردمان بگریه بلند شد بنحوی که نزدیک بود جانهای ایشان از تن دور شود بیکبار برخاستند دسته دسته بکرد یکدیگر مجتمع شدند

وگفتند

وگفتند که یحیی برای ما عذری بر جای ننهاد پس با یکدیگر از در اتفاق درآمدند وگفتند اگر ابدان ما را بشمشیرها چاک چاک کنند و اولاد و زنان ما را بقهر و غلبه جور و ستم اسیر کنند و اموال ما را بتاراج برند هر آینه بر ما خوشتر آید از آنکه در چنین مورد در حق زاده پیغمبر خود بدی روا داریم و ناروا شهادت دهیم ابو البختری چون امتناع ایشان بدید و آن حالت مشاهدت کرد برآشفت و عتاب آورد که ایقوم تعلل و تامل تا چند و درنگ و توقف تا کی سوگند با خدای اگر در اداء شهادت مماطلت رود هر آینه حکم دهم که شما را مقتول و اولاد شما مغلول و اموال شما را منهوب سازند چون این سخنان بشنیدند و آن تهدیدات مشاهدت کردند خوف و بیم برایشان مستولی شده از روی اکراه بدان شهادت زور لب گشادند پس صاحب دیلم با یحیی گفت که اینک ترا هیچ عذری نباشد یحیی گفت مگر نه بینی که اینجماعت از روی اکراه شهادت دادند اینک که عذر من نه پذیری مرا مهلتی ده برای خود و اصحاب امانی از ایشان بگیرم پس یحیی صورت امان نامه بر صاحب دیلم املا داشت که وی بدان مضمون از رشید درخواست کند پس صاحب دیلم صورت ماجری را بفضل نگاشته وثیقه بخط رشید و گواهی فقها و شهادت بنی هاشم طلب نمود فضل انگشت قبول بر دیده نهاده ملتمس یحیی و صاحب دیلم را از پیشگاه خلافت ملتمس و مستدعی شد در ساعت بریدی خواسته بجانب رشید روانه داشت بعد از وصول نامه فضل هارون زیاده مبتهج و مسرور گردید وثیقه بخط خود و خطوط اکابر بنی هاشم و علما و مشایخ با اصناف هدایا و انواع تحف نزد فضل بفرستاد فضل بهر را نزد یحیی انفاذ داشت و یحیی با اعتماد تمام و اطمینان کامل بلشکرگاه فضل درآمد در صحبت یکدیگر متوجه بغداد شدند رشید مقدم یحیی را گرامی داشت آن نعمت غیر مترقبه را البتی غنیمت شمرده او را با نعامات و جوائز گرامنده اختصاص داد و هم بر فضل منصبی ارجمند ارزانی داشت گویند پس از چندی یحیی بمدینه رفت و در آن بلده طیبه اقامت گزید و در خلال آن احوال دشمنان سعایت کرده خلیفه یحیی را ببغداد خواست بعد از ورود نخست او را در حبس بداشتند وهمی در آن محابس بپائید تا آنکه روزی هارون فقها و قضاة و اکابر بنی هاشم را بمحضر خود بخواند آنگاه بفرمود تا یحیی را از محبس بمجلس آوردند رشید در حضور آنجماعت بیحیی درشتی کرده بجراحات لسان آزرده اش ساخت یحیی بالضروره وثیقه که بخط رشید بود در آن محضر آشکار کرد محمد بن حسن فقیه گوید که رشید در باب یحیی مرا بخواند تا از امان نامه با من سخن گوید من چون صورت ماجری دانستم با خود متعهد شدم که در تصحیح آن وثیقه چندان که توانم کوشش کنم تا مگر خون یحیی محفوظ ماند چون داخل مجلس شدم رشید از صحت و بطلان امان نامه با من سخن کرد همانا مقصود رشید آن بود که من در فساد آن وثیقه با وی همراهی کنم تا مگر بدان واسطه آن وثیقه بدرد و خون آن مظلوم را بریزد مع القصه وثیقه را نزد من بینداخت وگفت ای محمد در این نامه فاسد یک نظر کن چون بدیدم وثیقه صحیح و محکمی یافتم که اصلا خلل و نقصی در آن نبود و چندان صحت و استحکام داشت که تحریر مثل آن از من صورت نگرفتی پس برخواستم وگفتم با وجود این وثیقه خون این بیگناه ریختن بر خلیفه مباح نباشد رشید در غضب شد

دوات بکهور برابر داشت چنان بر سرم زد که مجروح شد آنگاه آن وثیقه از من بگرفت و تمامی فقهاء مجلس پرسید
ایشان هم جوابی مانند جواب من گفتند آنگاه ابو البختری که خود یکی از مصدقین و مصححین امان نامه بود برخاست
و با رشید در میان آورد که هرگاه فضل اعتراف نماید که هنگام بذل امان بر یحیی آنچه بر زبان راندم با مکنون ضمیرم
مخالفت داشت چه قصد وفای آن نداشتم همانا این امان نامه باطل و او را وثوقی نباشد هارون گفت هرگاه
بدین اعتراف امان نامه فاسد میشود فضل را از این تقریر مضایقت نباشد آنگاه فضل را در مجمعی که یحیی بن خالد
و پسرش نیز حاضر بودند بخواند پس متوجه فضل گردید و گفت ای فضل آیا نه تو در زمان بذل امان نقض عهد را
در ضمیر داشتی فضل گفت نی نی بلکه قلب و لسانم موافق بود هارون در خشم شد گفت وای بر تو آیا نقض عهد
و شکستن پیمان را قصد ننمودی فضل گفت نی نی بلکه اجرای آن وثیقه را بر خود لازم و حتم نموده بودم نائره
غضب رشید اشتداد یافته ثالثاً کلام خود اعادت کرد فضل همچنان بر قول خود ثابت بماند جز همان سخنان
در جواب نگفت در آن اثنا چشم ابو البختری بر یحیی و جعفر افتاد دید که با چهره برافروخته دیدگان بر دهان فضل
دوخته مبهوت و متحیر مانده اند گفت یا امیر المؤمنین با این سخنان چه حاجت است بفرما تا کاردی حاضر کنند
پس بفرمود که در ساعت آورده بوی سپردند آنگاه وثیقه را گرفته در حالتی که هر دو دستش مرتعد و مرتعش بود
با آن سکین عهدنامه را پاره پاره کرده بعد از آن گفت یا امیر المؤمنین در قتل یحیی بهیچوجه دغدغه بخاطر
راه مده و اصلا از کشتن او میندیش من خود خون او بر ذمه میگیرم و چون یحیی این اعمال شنیعه و اقوال قبیحه
مشاهدت کرد روی بجانب ابو البختری کرده گفت ای زنازاده همانا قبیله قریش میدانند که ترا از سر راه
برداشته اند و همگان دانند که ترا با آن کس که پدر مینامی اصلا نسبتی نباشد بلکه آن خس بنده از بندگان
طائفهٔ بنی زمعه بود پس تو خود از اولاد زنائی و هم پدرت زنازاده است و در اخبار نبوی چنین رسیده است
که هر کس خود را بغیر پدرش منسوب دارد خدایتعالی او را در آتش دوزخ جای دهد پس حال خود چگونه
مشاهده میکنی بعد از آن که این خبر از صادق مصدق بما رسیده است و تو خود بر حال خویش آگاه باشی
و با این احوال خود را بغیر پدرت منتسب میداری و در آن نسبت بی حقیقت مبالغت می آوری و هم بر
معاصی خدایتعالی قوی دل باشی و محرمات شرع را سهل انگاری و وثیقه را که گروهی از اکابر مسلمین سخت
و محکم نموده اند سست پنداری و او را میدری و پاره میکنی منقول است که هارون از آن کردار ناهنجار
زیاده مسرور گردید پس فرمان داد که یحیی را بمحبس بردند و محمد بن حسن را از فتوی منع نمود و منصب
قاضی القضاتی با بو البختری مبذول داشت ابو الفرج اصفهانی در مقاتل الطالبیین این داستان بطور
دیگر آورده است گوید رشید محمد بن حسن و حسن بن زیاد لؤلؤی و ابو البختری و سایر فقها را بخواند و از ایشان
در مجمعی که خود حاضر بود محضری مرتب داشت بعد از آن مسرور خادم را با عهد نامه بدان محفل بفرستاد
تا در صحت و بطلان آن وثیقه سخن کنند مسرور بر حسب فرموده حاضر و عهد نامه بر ایشان بنمود

همگی جز ابو البختری بر صحت آن همداستان شدند ناگاه ابو البختری آن وثیقه را از دست حسن بعنف ربوده آغاز
کرد که آن امان نامه از اوج اعتبار ساقط است چه یحیی دماء مسلمانان هدر ساخت و جماعت را تفرقه در انداخت
با این احوال چگونه سزاوار امان و شایستهٔ خیانت است خلیفه از خون یحیی باک نیارد و او را بدست قصاص از پای
در آرد من آن مظلمه بر گردن گیرم و در قیامت جواب گویم مسرور بازگشت و صورت ماجری شرح داد خلیفه از پیغام
مسرور زیاده مشعوف گشت دیگر باره بدان جمع روانه اش کرد تا ابو البختری را پیغام گذارد که هرگاه ترا
عقیدت آن است که گفتی بایستی بدست خود آن وثیقه را پاره پاره کنی مسرور آن رسالت بنهاد ابو البختری مسرور را گفت
ای ابو هاشم تو خود وثیقه را پاره ساز مسرور گفت تو چون بنقض آن فتوی کردی خود پاره ساز آنگاه ابو البختری کاردی بر دست گرفته آن وثیقه را
پاره پاره نمود در حالتی که دستهای او مرتعش و مضطرب بود پس مسرور پاره های آن وثیقه برداشته بمجلس خلیفه
شتافت و کردار ابو البختری بوی بازگفت رشید از شدت فرح و نشاط از جای برجست پاره های آن وثیقه
از وی برگرفت و گفت ای مسرور بایستی ترا بنام مبارک خوانند پس بفرمود تا هزار هزار و ششصد هزار
درهم حاضر کردند با بو البختری مبذول داشت و هم منصب قضاوت را بعهده وی مفوض داشته
دیگران را از فتوی منع نمود مع القصه پس از این واقعه مکانت و مرتبتش نزد رشید بدان مثابه بلند شد
که در بزم خلافت او را بر همگان رتبت تقدم و برتری بود چنانکه ابن خلکان از ابو البختری حکایت کند
که گفت هنگامیکه در بغداد بودم مرا نزد رشید تقرب و منزلتی تمام بود و پیوسته بشرف منادمت اختصاص
داشتم روزی بمجلس رشید در آمدم دیدم قاسم پسر رشید که مؤتمن لقب داشت در نزد خلیفه نشسته است
بعد از لمحه دیده من بر رخساره وی افتاد نظر باز نگرفتم و بدو چشم دوخته بودم یکی از ندماء مجلس متفطن گردید
برشید گفت ما ادری ابو البختری الا یحب دوس الحلال یعنی همانا ابو البختری را با چشم و ابروی ساده کان
و بنا گوش و موی نو رسیده کان سری است رشید ملتفت شده هیچ نگفت چون بار دیگر بمجلس در آمدم
بر من عتاب آورد و گفت می بینم که همواره بر رخساره مؤتمن نظر میدوزی هیچ خواهی ترا بانجام امور
و انجاح مقاصد وی اختصاص دهم گفتم یا امیر المؤمنین پناه میبرم بخدای از اینکه خصلتی که در من نباشد
بمن نسبت دهی اگر بر طلعت مؤتمن چشم بیفکنم نه از بابت ریب است که موجب عیب شود بلکه بعلت آن است
که جعفر بن محمد صادق از آباء خود و ایشان از رسول الله روایت نموده اند که سه چیز در قوت نظر
بیفزاید آب جاری و صورت حسن و طراوت سبزه بالجمله در بغداد بر مسند قضاوت همی منصوب بود
تا در سال دویست هجری وفات یافت و او را این مصنفات باشد

کتاب الروایات کتاب تم وحدس کتاب صفة النبی کتاب فضایل الکبیر کتاب
فضائل الانصار کتاب نسب ولد اسمعیل و ابو البختری بفتح باء موحده و سکون خاء معجمه ماخوذ است
از بختره بمعنی تبختر و یافعی به باء مضمومه و تاء مهمله ضبط کرده است

ابن دهان سعید بن مبارک بن علی بن عبد الله بن سعید بن محمد

از علمای نحو و مردم بغداد است ابن خلکان گوید در شب پنجشنبه یا جمعه شانزدهم رجب از سال چهارصد و نود و چهار هجری در شهر بغداد در نهر طابق که یکی از محلات آن شهر است بساحت ولادت قدم نهاد سیوطی در کتاب طبقات النحاة ولادت ویرا در یازدهم آن ماه آورده بالجمله ابن دهان در همان بلد که موطن و مولد او بود نشو و نما یافت و در تحصیل علوم همی سعی بلیغ بکار برد تا در فن نحو گوی مزیت از همگنان در ربود چنانکه عماد کاتب در کتاب خریدة القصر وی را بدین الفاظ آبدار ستوده بَحْرٌ لَا يُغَضْغَضُ وَحَبْرٌ لَا يُغِيضُ سِيبَوَيْهِ عَصْرِهِ وَوَحِيدُ دَهْرِهِ یعنی ابن دهان دریائی است که رخنه نقص بدان راه نیابد و دانشمندی است که از شرح محاسن و کمالاتش چشم پوشیدن مقبول نیفتد سیبویه عصر خود و یگانه عهد خویش بوده است و هم آن فاضل فرزانه در کتاب گوید چون ببغداد در آمدم اتفاقا مرا با وی قرب جوار همی رسید بملاقاتش فائز شدم و در آن زمان علم نحو بوجود چهار نفر که بمنزله ارکان اربعه بودند قوام داشت و ایشان اینانند ابن جوالیقی و ابن الشجری و ابن الخشاب و ابن الدهان با آنکه هر یک از ایشان امام عصر خویش بودند برخی از اعیان فضلا مقدار فضل هر یک از این چهار نفر را بمیزان معرفت سنجیده اند قدر فضل ابن دهان را از دیگران بیش دیده اند و او را بر آنان مزیت و برتری داده اند وی علم حدیث را از مدرس افادات و محضر افاضات ابو القاسم هبة الله بن الحصین و غالب بن احمد بن الحسن البناء و غیر آنها فرا گرفت و همی با یشان اسناد کرده روایت مینمود مع الجمله چون مقدار فضلش انتشار یافت از اطراف و اکناف برای تحصیل نحو بجانب وی قصد مینمودند و از مدرس افاداتش بسی فوائد میبردند روزگاری بدان منوال بگذرانید تا در سال پانصد و چهل و چهار هجری کتب خویش در بغداد بگذاشت خود بجانب موصل رخت بربست در ظل عاطفت جمال الدین معروف بجواد اصفهانی که وزیر سیف الدین غازی بن اتابک زنگی بود در آمده بشرف مجالست وزیر فائز شد کردار حمیده و اطوار پسندیده اش مقبول افتاد و سحاب فضل و انعامش خاطر ابن دهان را از یاده خرم و شاداب داشت در تاریخ ابن خلکان مسطور است در آن سال که ابن دهان از بغداد بموصل رفت آب دجله چندان طغیان کرد که بجانب شهر فرو ریخت و در خانها سیلان جست بطوریکه قباب خانها مانند حباب بر روی آب در حرکت بود و در آن سال اموال و نفوس زیاده تلف شدند منجمله دارالکتب که در پشت سرای ابن دهان بود آب در آنجا رخنه کرده آن بنیاد را خراب نمود و بکتابخانه وی رسید تمامت آن کتب را فرا گرفت و چون آب از طغیان بایستاد و مردمان بجمع آوری اموال مشغول شدند کسان ابن دهان نیز آن کتب را از میان آب بیرون آورده با رطوبت و تلبت در پارچها پیچیده بجانب موصل حمل دادند تا هر کدام که سیاه نشده و قابل انتفاع است اصلاح شود پس در موصل بازکشود بعضی که سیاه و محو نشده بود از کیفیت آب دباغخانه چندان رائحه کریهه داشت که مطالعت آنها بس دشوار بود ابن دهان را خاطر بفکر بوی کتب افتاد که بخور لادن عفونت آنها ببرد عطریت و خوشبوئی آورد وی لادن بسیاری فراهم آورد و بسی در آنکار اوقات بگذرانید گویند زیاده از سی رطل لادن که بحساب ابن زمان

سنه

سنه من و بیست و چهار مثقال است بکار برد چون پیوسته آن دود و بخار بجانب سر و چشمش صعود مینمود بچشم وی از ادراک مبصرات مهجور بماند و نابینا گردید با آن حال مردم از وی روی نتافته و از مجلس افاداتش منتفع میشدند ابن خلکان آورده است که سمعانی از ابن عساکر حکایت کرده که روزی در محضر ابن دهان بودم گفت طرفه داستانی دارم دوش در عالم واقعه دیدم شخصی را که دوستی از دوستان خود را مخاطب نموده این دو بیت همی بر زبان میراند

أَيُّهَا الْمَاطِلُ دَيْنِي أَمْلِي وَتُمَاطِلْ ... عَلِّلِ الْقَلْبَ فَإِنِّي قَانِعٌ مِنْكَ بِبَاطِلْ

یعنی ای کسیکه در ادای دین من مماطلت و مسامحت مینمائی آیا روا باشد که تو خود خداوند ثروت باشی و مماطلت داری قلب مرا بچیزی مشغول و آرام کن بدرستی که من از تو بقول باطل و وعده دروغ قناعت دارم ابن دهان گوید که آن دو بیت چنان در لوح خیالم نقش بست که چون بیدار شدم در خاطرم مانده بود و ابن عساکر گوید چون ابن دهان آن داستان بپرداخت آن قصه طریفه را ضبط کرده بسمع سمعانی برسانیدم چون روزگاری بگذشت سمعانی را با ابن دهان مصاحبت دست داد این داستان که ابن عساکر بوی اسناد کرده بود برای خودش شرح دادم ابن دهان بحیرت فرو شد هر چند خنگ خیال را در میدان محفوظات جولان داد از آن واقعه نشانی نجست گفت اصلا چنان قضیه و چنین قصه در خاطر ندارم و هم او گوید ابن عساکر که راوی این حکایت است در وثاقت روایات و ضبط حکایات بمثابه ایست که اسناد کذب بوی نتوان دادن بالقطع والیقین ابن دهان آن واقعه دیده و ابن عساکر از وی شنیده بود ولی از نظر ابن دهان محو شده و در خاطر ابن عساکر مانده است و نیز گفته است از غرائب حکایات و طرائف روایات آنکه ابن دهان پس آن قصه را بدو واسطه از خود بدین مضمون روایت کردی دَعَانِي السَّمْعَانِيُّ عَنِ ابْنِ عَسَاكِرَ وَهُوَ عَنِّي یعنی ابن دهان از سمعانی روایت کند و او از ابن عساکر که او از من شنیده بالاخره در سال پانصد و شصت و نه هجری از دنیا در گذشت و در مقبره معافی بن عمران که در باب المیدان واقع است مدفون گشت و نیز گوید وقتی که بموصل در آمدم مردمان بلد را زیاده بر تحصیل کتب و تحقیق کلمات ابن دهان مولع دیدم ویرا در نظم اشعار طبعی سرشار بود از نتایج افکارش چند شعر در اینجا بیاوریم از آن جمله این دو شعر است

لَا تَجْعَلِ الْهَزْلَ دَأْبًا وَهْوَ مَنْقَصَةٌ ... وَالْجِدُّ تَعْلُو بِهِ بَيْنَ الْوَرَى الْقِيَمُ

وَلَا يَغُرَّنْكَ مِنْ مَلْكٍ تَبَسُّمُهُ ... مَا تَنْضُبُ السُّحْبُ إِلَّا حِينَ تَبْتَسِمُ

یعنی مزاح و مطایبت را شعار خویش مکن چه آن مرد را بنقصان آورد بلکه شیوه جد پیشه کن که بدان و اسطه شخص را در میان مردم قیمت بیفزاید همانا تبسم و لب خنده سلطان ترا فریب ندهد زیرا که ابر چون بخندد در حال بعد دبانگ رعد بر دارد و نیز این دو شعر از اوست

بَادِرْ إِلَى الْعَيْشِ وَالْأَيَّامُ رَاقِدَةٌ ... وَلَا تَكُنْ لِصُرُوفِ الدَّهْرِ تَنْتَظِرُ

فَالعُمْرُ کَالکَأسِ یَبْدُو فِی اَوائِلِه صَفْواً وَآخِرُهُ فِی قَعْرِهِ الکَدِرُ

یعنی ای دیده روزگار دیده‌ست زنهار از عیش و نوش کام خود بگیر و انتظار دیگر وقت مبر چه پیمانهٔ زندگانی باده

لب ریز را ماند که اولش صافی و آخرش درد آلود است و نیز ویراست

اَهْوَی الخُمُولَ لِکَی اَظَلَّ مُعَافاً مِمّا یُعَانِیهِ بَنُو التّیجَانِ اِنَّ الرِّیَاحَ اِذَا تَوَالَی عَصْفُهَا تَوَلِّی الاَذِیَّةَ غَالِیَ الاَغْصَانِ

یعنی زاویهٔ خمول و کنج انزوا را بسی دوست میدارم تا از رنج و زحمتی که تاجداران جهان برند آسوده مانم هنگامیکه بادهای پیاپی وزیدن گیرد جز بشاخهای سرافراخته گزندی نرساند و اغصان فروتن را از پای نیارد و ابن هانی را

در علم نحو مصنفات شریفه است

شرح ایضاح و تکمله چهل و سه مجلد فصول کبری فصول صغری شرح کتاب لمع ابن جنی موسوم بعیده چند مجلد کتابی در علم عروض کتاب دروس در نحو کتاب رسالة السعیدیة فی المآخذ الکندیة مشتمل بر سرقات متنبی کتاب زهر الریاض هفت مجلد کتاب الغنیة فی الضاد و الظاء کتاب العقود فی المقصور و الممدود و الراء و الغین و الاضداد کتاب نکت و اشارات در السنهٔ حیوانات رساله در تفسیر فاتحة الکتاب رساله در تفسیر سورهٔ اخلاص شرح مبتی از ابیات ابن رزیک در بیست اجزاء دیوانی در نثر و نظم خویش

ابن قولویه ابو القاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه

هنگام غیبت صغری در دار الایمان قم از ظلمات رحم عرصهٔ آن بلد را روشن فرموده از اجلهٔ رواة و علماء و از افاضل ثقاة و فقهاست بجلالت قدر و رفعت شأن و اصالت رای در اعلام متقدمین ممتاز و بکثرت علم و غزارت فضل و شهامت طبع در اساطین متأخرین مستثنی بوده پدرش محمد که مسلمه لقب داشت در زمرهٔ اصحاب سعد بن عبد الله اشعری منظوم بوده و ابن قولویه احادیث فقه را از پدر و برادر خود روایت کرده و آن دو از سعد بن عبد الله روایت میکنند و خود نیز بلا واسطه چهار حدیث از سعد بن عبد الله روایت نموده است جمعی از فقها در سلک اصحابش منظوم آیند و گروهی از علما در شمار تلامیذ وی معدود باشند از جمله ابو عبد الله شیخ مفید است که از موثقین علماست علم فقه را از آنجناب آموخت و فواید بسیار از وی حاصل کرد و جمعی از محدثین و فقها احادیث و فقه را از ابن قولویه روایت کرده اند من جمله هرون بن موسی تلعکبری و حسین بن عبد الله و احمد بن محمد بن عبدون است نوشته اند چون ابو طاهر قرمطی بر مکه بتاخت و سی هزار نفر از مردم مکه را بر خاک هلاک انداخت حجر الاسود را بر کند و ببصره برد و مدتی آن سنگ را نگاه داشت بعد از قتل ابو طاهر ابن شنبر قرمطی که از خواص ابو طاهر بود حجر را بکوفه آورده بر ستون مسجد آویخت و اینواقعه در اوایل خلافت الطائع بالله بود و پس در ذیحجه سنه سیصد و سی و نه هجری مقرر شد که حجر را بجای خود نصب نمایند همانا این قصه در اوایل غیبت کبری بود و چون ابن قولویه از اینخبر مستحضر گشت بتقبیل خاکپای امام عصر سفر حج را تصمیم عزم نمود

و بدان صوب روانه گشت چه بر وی از اخبار صحیحه روشن بود که حجر را جز امام زمان نتواند نصب نمود چنانکه قبل از بعثت که حجر از صدمت سیل بیفتاد رسول خدای آنرا بر جای نهاد و در فتنهٔ عبد الله زبیر که حجاج خانه را منهدم ساخت سید سجاد حجر الاسود را بر جای خود نصب فرمود بالجمله چون ابن قولویه ببغداد رسید او را مرضی صعب روی داد چنانچه امید برء نداشت و از حرمان آن فیض بزرگ زیاده اندوهگین بود پس ابن هشام که مردی از اهل علم و صلاح بود و هم با وی زیاده دوستی داشت بخواند و نیابت خویش بوی تسلیم کرد و مراتب مخفیه را بر وی مکشوف داشت ایام عمر خویش را در عریضه استعلام کرده بخاتم خود مختوم داشته با ابن هشام سپرد تا هر کس حجر را نصب کند آن عریضه را از خاکپای مقدسش بگذراند وی با شوق تمام روی بمکه نهاد خود گوید چون مناسک حج افاضت شد گروهی انبوه جمع شدند تا حجر را نصب نمایند اجماع وازدحام بجائی رسید که راه آمد و شد بر خلایق مسدود گشت و من جمعی از خدام مبلغی زر دادم تا مرا در قرب موضع حجر جای دادند بدان محل چشم دوخته بودم و میدیدم هر کس حجر را نصب مینمود از محل خود ساقط می گشت ناگاه جوان خوش روئی پیدا شد و حجر را بگرفت و بجای خود بنهاد چنان در جای خود مستقر گردید که گویا او را با چندین مسمار بر دیوار دوختند در آنوقت از مردم همهمه بر آمد و صداها بهلهله بلند شد و چون آن جوان خواست از مسجد بیرون رود من بر اثرش روانه شدم و صفوف مردم را همی شکافتم و از دو طرف دور میکردم و میدویدم چنانچه مردم گمان کردند که من دیوانه شده ام و هر چند میدویدم باو نمیرسیدم چون بجائی رسید که بغیر از من و او کسی نبود ایستاد بجانب من توجه و التفات کرد فرمود ودیعهٔ ما را اینک برسان عریضه را از حضور ساطع النور مقدسش بگذرانیدم گشوده فرمود از این مرض صحت یابد و اجل محتومش بعد از سی سال مقرر شده چون اینحالت را مشاهده نمودم چندان خوف بر من مستولی شد که بر سؤال دیگر قادر نگشتم در این اثنا از نظرم غایب گردید مرا گریه بسیاری دست داد روی بمنزل نهادم ساز سفر کرده ببغداد آمدم بدون درنگ نزد ابن قولویه رفتم و آنچه دیده بودم باز گفتم و مژدهٔ زندگانی سی ساله و صحتش رساندم بعد از شنیدن آن سخنان گریه بر وی مستولی شد و چون دو روز بگذشت مرض از وی زایل گردید بوطن مراجعت کرد و سی سال بعد از آن زندگانی نمود چون ایام موعود بسر رسید آثار تب پدید گشت در همان روز وصیت کرد کفن و حنوط و ملزومات سفر آخرت را فراهم کرد اصحابش بدو گفتند ترا از رنجوری بحدی نیست که مایهٔ تشویش و اضطراب گردد گفت این همان سال و همان روز است که مولای من مرا خبر داده البته آخر ایام زندگانی من خواهد بود و پس در همان ایام از آن رنجوری از سرای فانی رخت بدار جاودانی کشید و اینواقعه در سنه سیصد و شصت و نه هجری اتفاق افتاد و در ارض قم مدفون گردید مرقدش اکنون در آنجا مزار مسلمانان است و آنجناب را کتب بسیار و مؤلفات بیشمار است و تصانیف مشهورهٔ وی از اینقرار است

کتاب تاریخ شهور و حوادث کتاب نوادر کتاب قضا و آداب احکام کتاب شهادات کتاب عقیقه کتاب یوم و لیله کتاب حج کتاب زیارات کتاب رد بر ابن داود کتاب در تمیز اعضای محلّله از محرّم کتاب مداواه جسد کتاب صلواة کتاب جمعه و جماعت کتاب قیام اللیل کتاب رضاع کتاب صداق کتاب در تقسیم زکوة کتاب عدد در شهر رمضان کتاب در صرف کتاب الوطی بملک الیمین کتاب اضاحی کتاب نساء و

الحاج میرزا ابو القاسم بن محمد علی طهرانی

از جمله فقها و از اجلّه علمای دار الخلافه است حاج هادی جدّ وی در زمره تجّار از زمره ابرار بوده در اواسط عهد خاقان مغفور از بلده نور روی بدار الخلافه نهاده هم در آنجا سکنی گزید حاج محمد علی که یکی از پسران وی بوده بر حلیه امانت آراسته بود بصرافت طبع و میل خاطر در دایره اهل علم قدم نهاد و بپاکی اسیمنی بر همگنان مرتبت یافته بنکاح زنی از خاندان قدس و دودمان اصحاب تقوی مبادرت جست خدایش این فرزند سعادتمند را موهبت فرمود در سیم ربیع الثانی هزار و دویست و سی و شش در دار الخلافه طهران تولد یافت و چون رتبه رشد دریافت بتحصیل علوم رغبت کرد یوماً فیوماً آیات قدس و آثار فضل از و ظاهر مشد چنانکه در دو سالگی مقدماتی را نیکو فهم کردی و عبارات مشکله را آسان دانستی بدانجهه در صحبت یکی از اعمام خود که در سلک طلاب منظوم بود باصفهان رفت قریب سه سال در آن مکان تحصیل مقدمات نمود پس معاودت کرده دو سال در دار الخلافه بماند بعتبات عالیات مشرف شد و قریب دو سال نیز در آنجا بماند چون اسبابی فراهم نداشت و توقفش ممکن نگشت لاجرم بطهران آمد و در این هنگام از علوم ادبیه فارغ بود و پس در مدرسه خان مروی در محضر آخوند ملا عبد الله زنوزی بتحصیل معقول و در نزد علمای دیگر بخواندن فقه و اصول مشغول شد تا سنین عمرش به بیست رسید و ترقیات کامله از وی مشهود شد بترغیب علما و فقهای آن زمان اعتکاف عتبات عالیات را وجهه همت ساخته در آن مقام شریف رحل اقامت انداخته بشرف مجلس جناب آقا سید ابراهیم قزوینی رسید و یکچند در آن مدرس عالی از کلمات آن سید جلیل علوم شرعیه استفادت نموده در اواسط دولت شاهنشاه مبرور که در کربلای معلّا فتنه قتل و غارت واقع گردید زیست آن مکان مقدس را نتوانست ناچار باصفهان رفت بعد از چندی که آشوب و فتنه آن سرزمین مرتفع گشت باز روی بدان مکان شریف نهاد در مدرس مرحوم شیخ مرتضی بتحصیل علوم شرعیه مشغول گشت در اندک زمان معتمد استاد شده قریب بیست سال در نزد شیخ رفیع الدرجه باستفادت بگذرانید و کرة بعد اخری بر مراتب اجتهادش تصدیقات بلیغه فرمود مقام فضل و رتبه اجتهادش بر احدی پوشیده نبود احدی را مجال انکار نماند در سنه هزار و دویست و هفتاد و هفت هجری از نجف اشرف عزیمت دار الخلافه طهران نموده و توقف را مصمم گردیده مرجع خاص و عام شده همه روزه فقها و علما

مجلس تدریسش حاضر میشدند و از افادات و بیاناتش بهره میبردند چون جناب عمدة المجتهدین حاج ملا علی تولیت مدرسه حاج محمد حسین خان فخر الدوله یافت بتدریس مدرسه اش برگزید و هفت سال در آن مدرسه بتدریس علم فقه و اصول مشغول گردید در اواخر عمر رمدی شدید او را طاری گردید چندی بصرش از حلیه دیدن عاری ماند و هم در آن ایام اجل موعود در رسید در روز نهم شهر ربیع الثانی هزار و دویست و نود و دو که مطابق با روز میلادش بود داعی حق را لبیک گفت در حضرت عبد العظیم در پشت بقعه متبرکه حمزة بن موسی مدفون گردید در ایام توقف دار الخلافه اکثری از مسائل فقه و اصول را در دو کتاب که چندین رساله است و همانا بشرح میکند و بتحقیق وافی و اسلوبی بدیع برشته تألیف و تصنیف آورده است

رساله در صحیح و اعم رساله در اجتماع امر و نهی رساله در اجزا رساله در مقدمه واجب و امر بشیئ رساله در مسائل تخصیص و مجمل و مبین مطلق و مقید رساله در مفهوم و منطوق رساله در استصحاب رساله در اصل برائت رساله در حجیة ظن رساله در حسن و قبح و ملازمه رساله در مشتق رساله در اجتهاد و تقلید رساله در تعادل و تراجیح طهارت خلل صلوة صلوة مسافر غصب وقف لقطه قضا و شهادات رهن احیاء موات رساله در تقلید زکوة اجاره

و میرزا ابو الفضل فرزند کهتر وی که در عداد فضلا او با محسوب است در ماتم پدر قصیده سروده و ما خود چند شعر از آن قصیده را که بمرثیت اختصاص دارد انتخاب نموده در این تذکره همایونی ثبت کردیم

دع العیش و الآمال و اطو الامانیا فما انت طول الدهر و الله باقیا
رمی الدهر من سهم النوائب ماجدا اغر کریما طاهر الاصل زاکیا
و علّامة الدنیا و اوحد اهلها و من کان عن سرّ العلوم محاجیا
و ابلج وضّاح المفاخر مشرقا به للهدی بدر یجلّی الدیاجیا
فلیت یمین الدهر حین اصابه رمی السهم شلّت ثمّ لم یک رامیا
جلیل بلاء قد اصیب به العلا فمن مبلغ عنّی العلا لنعا زیا
ابی کم اتانی من فراقک حادث مبیر لقد ابلی ثیاب شبابیا
و لکنّنی قد انسلی عن مکاربی بان صرت للعیش الرغید مقالیا
و قد نلت من عبد العظیم جواره جوارا له طول المدا کنت راجیا
اجارک قوم من اناخ ببابهم غدا عن صروف یشتکیهنّ ناجیا
خدمتهم ما دمت حیّا فاحسنوا جوارک اذ اصبحت للموت لاقیا
ابا القاسم القرم الخضارم صل و زر ابا القاسم اللاجی الیک مراعیا
و احسن له حق الجوار و کن له بجنّته طول الحیوة مجازیا

[illegible]

فیا لیت امّی لم تلدنی ولم اکن اُمادیك ملهوّا وادعو ثنائیا — سأبکیك ما لبّی بمکّة حاجم وما طاف حول البیت من کان ساعیا

وأبکی من شکوی الزمان محافلا وأملأ من بثّ الغرام نوادیا — وأندب من صبح الی الصبح صارخا علیك صراخ الطیر فی الغصن باکیا

وأرثیك من بیض القصائد خرّدا تهزّ العلی حتّی أمَلّ القوافیا

أبا الفضل أقصر من نیاحة بلبل یغرّد حتّی یفضح الشّوادیا

ویغنی سجعا کالأغانی مطربا ویهدی قریضا طیّب النشر لیّنا — فما صبت السبّوح یوما لمعبد اذا أنت من نظم أخذت المثانیا

حاصل مضمون انکه دست زمانه بزرکوار پاکیزه کوهر را آماج تیر بلا کرد که خود علامه دهر ویکانه عالمیان بود و از فنون علوم حمایت میکرد همان روشن ضمیر که انواع هنر وکمال انکار را داشت و در سپهر هدایت ماه تمامیرا که تیرکی ضلالت میزدود و نور میبخشید ایکاش دست روزکار شل شدی هنکامیکه ویرا تیر هلاک پرتاب کردی و دیکر بدان کردار توانا نکشت عجب مصیبت بزرکی بجد و علا بر خود کیست که از جانب من آنرا تعزیتها کوید ای مهربان پدر در فراق تو چه بلاهای مهلک مرا در رسید که جامه نوجوانیم کهنه کرد ولی خاطر خود را بدان خورسند کنم که تو خود عیش کوارا دریافتی و مجاورت و مجاورت حضرت عبد العظیم را که همواره خواستار بودی رسیدی همانا خاندانی تیره ا در پناه خود جای دادند که هرکس بدیشان پناهید از هر شکایت خلاصی یافت تا زنده بودی چاکری آن دودمان کردی وچون بردی بپاداش خدمت جوار خود بر تو ارزانی داشتند الا ای ابوالقاسم حسنی ای سید بزرگوار رشته توجهت را با ابوالقاسمیکه باستان تو ملتجی شده پیوند فرمای و رعایت جار در حق وی نیک مبذول کن وبدان چاکری در ازای زندکانی داشت او را پاداش ده هیچ چیز جز دوستی دوستان شما و دشمنی دشمنان شما ذخیره نکرد ای پدر ای انکه بزرکان از کروه بوی پناه جستی و در سختیها او را ملتجی میشدم خوشا بدان عمر کو ارا که در سایه مهربانیت بگذرانیدم وحبذا آن روزکار آراسته که در کاخ بزرکواریت بسر بردم آیا ممکن است که آن روزکار برکردد حاشا وکلا کی تواند که مانند آن زندکانی خوش دوباره مرا فراهم آورد از روی تو زمانه مرا بتیر کردهات نشانه کرد وچون تو درکذشتی مرا حوادثی پیش آمد که روز سفیدم مانند شب نمود ایکاش که مادر مرا نزاییده بود و با دل اندوهکین ترا میخواندم و نوحه سرایی میکردم هر زمان که مناسک برپاست و حاجیان لبیک کویند وکرد خانه خدا طواف نمایند من بر تو بکریم و از جور روزکار شکوها آورم و محفلها از شرح اشتیاق برپا کنم وپیوسته از بامداد تا بامداد شیون نمایم و بدانسان که بلبل شوریده در شاخها بنالد ترا فریاد زنم و از قصاید غرا آنقدر بر تو مرثیت کویم تا قافیه ها ستوه آیند ای ابوالفضل خوشترانکه ازاین نوحه سرایی عندلیبانه که حور وشان سرودکوی را شرمنده کند خاموش نشینی و از انشاد این اشعار طرب انگیز لب بربندی و ازاین ارمغان غالیه آمیز که دماغ خردبدان معطر شود دست بداری انتی اکر تو سازشعر سرایی

سازکنی کوی سرودکوئی از معبد مغنی بربائی

ابوسهل

ابوسهل ارجانی طبیب

مولد وی ارجان فارس است طبیبی فاضل فصیح وادیبی نیکو قریحت وخوش محضر ومعالجی ماهر بوده فنون طبابت را باشئون ادبیت وقوانین معالجت را با صنایع اعمال بد با هم جمع داشته بر درکار پادشاهی دیالمه و اوایل ایام شباب بشهر شیراز وطن نمود و در آن شهر باکتساب صناعات طبیه پرداخت وهمتی فوق العاده مصروف کرد چنانکه در تمام اجزاء آن فن شریف سرآمد اقران آمد واز امثال واشباه خویش درگذشت تا آنکاه که مباشرت عمل اشایسته کشت سپس روزکاری دراز بمعالجات عموم مرضای آن ملک اشتغال ورزید و تدابیر حسنه وحسن عمل در علاج امراض مزمنه وغیره از وی بعرصه بروز وظهور رسید بدان وسیلت وزراء وامرای سلاطین دیالمه را باوی مراودت ومعاشرتی پدید کشت رفته رفته کار وی بالا کرفت وبطبابت مخصوص آن سلاطین منصوب کردید وهمواره در سفر وحضر بلوازم خدمت وشغل خود عمل مینمود وبصفت محرمیت اتصاف داشت و در مجالس انس ومحفل آن ملوک او را بار بود در عمل معالجت وثوق واعتمادی کامل بدو داشتند تا روزکار سلطنت وحکمرانی آل بویه بابوکالنجار حسام الدوله مرزبان ابن سلطان الدوله رسید بدانسان که نیاکانش آن طبیب حاذق را بجهة حفظ صحت وعلاج برکزیده بودند آن پادشاه نیز چنان کرد که ایشان کرده بودند پس یکچند در حضرت پادشاه معالجت را مباشرت نمود از فرط مهارتی که در مواقع علاج از وی ظاهر میکشت هر لحظه سلطانرا بر وی مهر ومحبت افزون میکردید تا آنکه بر همه اطبایش رتبه برتری داد وشأن ومقام او را بجایی رسانید که هیچیک از همکنانش را مجال اینکه باوی لاف برابری زنند نبود نقل است که قبل از آنکه حسام الدوله ابوکالنجار ویرا متصدی حفظ صحت خود کند مزاج پادشاه همواره از سوء تدابیر اطبایی بتدبیر علیل بود ومعده اش را ضعفی پدید کشته پس از آنکه او را بجهة طبابت خود اختیار کرد وحفظ صحت خویش را منوط برای وتدابیر وی بازکذاشت آن طبیب حاذق مقرر داشت که پادشاه دیکر استفراغ دم نکند وحتی که عمود آن سورنجان وصبر بود بوزن مخصوص معین نمود که هر چند شب یکمرتبه بکاه خفتن میل نماید ونیز شربتی از کل کاوزبان ومویز وعرقی از پوست اترج وشکوفه خرما ترتیب داد وبعضی تدابیر دیکر در رشته ضروریه سلطان بکار برد چون یکچند پادشاه بدان ادویه وتدابیر مداومت وعمل نمود انحراف مزاجش باستقامت بدل یافت ودیکر اثری از بعضی علتها وضعف مزاج پادشاه برجای نماند چون اینکونه تدابیر وتصرف در مزاج سلطان از وی ظاهر کشت زیاده موقع ومستحسن اتفاق افتاد هر لحظه لطفی تازه وشفقتی بی اندازه از سلطان نسبت بوی ظاهر میکردید ولی از آنکه هیچکس را زمان عزت وروزکار منصب بر قانون دلخواه بپایان نرسد آخر الامر زلتی بدو دست داد که ذلتش را سبب شد بدانجه تمام اموالش بکرفتند واملاکش ضبط کردند تفصیل این اجمال آنکه یکی از پردکیان حرم که با سلطان نیز دختر عم واز سایر پردکیان مقدم بود برادری داشت که بعضی جهات بادی طریق عداوت وحسد می پیمود و از آنکه سلطانرا بدان طبیب چنانکه معلوم افتاد اعتمادی تمام بود

در هیچگاه با هیچ اسباب نمی توانست بجهة وی با یه سعایتی فراهم کند بدان سبب همواره آتش حسد در کانون سینه اش
مشتعل بود چاره بجز آنکه آن طبیب را از دربار سلطان براند ندید جز آنکه شکایت نزد خواهر خود برد و آن زن
متقبل گردید که قلب سلطان را از وی منحرف سازد پس هر گاه وقت و موقعی می یافت بهانه صحبتی از طبیب را
بخیانت و بعضی عیوب منسوب میساخت سلطان به آن مقالات توجهی میکرد و گوش فرا مینداشت چون اعتماد
سلطانرا نسبت بدو به اندازه دید که آن سعایات و بدگوئی در ضمیر سلطان تأثیری نخواهد کرد راه چاره را
بامری دیگر انصراف داد از آنکه معالجات حرم سرای سلطان با وی بود وقتی بتوسط یکی از خواجه سرایان
بهانه مرضی آن طبیب را نزد خود خواند و زیاده بتشریفات و انعامات او را خورسند کرد و بدو گفت یکی از جواری
خاصه سلطانرا دیر گاهی است که با من عداوتیست و بدینجهة مرا راحتی میسر نیست اگر توانی داروئی ترتیب کن
که چاره او را با سانی کنم از زر و سیم هر قدر تمنا باشد مضایقت نکنم طبیب در بدایت امر انکار آورده بالاخره
بدان حرفهای واهی فریفته گشت و نیز باغوای چند نفر از خدمه چند حب که از سموم قتاله بود بدو داده که
در وقت حاجت بکار برد غافل از آنکه چون طبیب دیانت بیکسو نهد و از طریق خیانت خواهد جلب منفعتی کند
بسوء عاقبت و وخامت خاتمت دچار گردد چندی براین ماجری برگذشت وقتی دیگر که زمانی بچنگ آورد
بدگوئی و مذمت طبیب را دیگر باره آغاز کرد پادشاه برسم سابق انکار آورد زن گفت اگر برای این مطلب
دلیلی باشد چه جای انکار است سلطان فرمود بر اینمطلب چه دلیل داری زن تفصیل خواستن بعرض
سلطان رسانید و آن حبوب در نزد سلطان بر زمین گذاشت و نیز معروض داشت که طبیبی را با کمیت واستطاعت
بمیسان بزرگوان فریفت و چنین امر قبیحی را مرتکب شود شک نیست اگر از راه خیانت نباشد لااقل در نقصان
عقل وی جای تأمل نخواهد بود پس در موارد علاج نشاید بدو اطمینان حاصل کرد سلطان چون اینواقعه بشنید
زیاده در تعجب شد و همی خواست بعفو و اغماض گذراند معاندین وی مجالی یافته از خیانت و عیوب وی
آنچه توانستند بعرض رسانیدند و سلطانرا براین داشتند که در آن امر تحقیق نماید پس از آنکه آن امر واضح گردید
گروهی سلطانرا بر قتل وی تحریض نمودند سلطان بحقوق خدمات دیرین قتل ویرا مکروه داشت ناچار حکم فرمود
بزندانش بردند و از منقول و غیره هرچه او را بود بحیطه ضبط در آوردند پس از آنکه آن طبیب را بحبس بردند
چندی نگذشت که از صدمت آن قضیه که او را روی داد در حبس بمرض اسهال مبتلا گردیده بدان علت درگذشت
و اینواقعه در سنه چهارصد و شانزده هجری اتفاق افتاد چون خبر وفات ویرا بسلطان دادند با آنکه چنان امر
قبیح از وی مشاهده کرده بود اندوه زیاد بر خاطرش مستولی شده مقرر داشت اموال و املاک ویرا
باولادش رد کردند و دست تعرض از بستگان او کوتاه داشتند ارجان بفتح اول و تشدید ثانی
وجیم والف و نون از شهرهای بزرگ و معروف فارس است و شهریست پرنعمت و از انواع فواکه نخل
و زیتون در آنجا یافت میشود و عجمان آنرا ارغان خوانده اند و از آن شهر تا دریا اندکی مسافت است

ومتنبی

ومتنبی لفظ ارجانرا در این شعر که نظم کرده بتخفیف راء آورده

ارجان ایتها الجیاد فانه عزمی الذی یذر الوشیج مکسرا

ابوحاتم محمد بن حبان بن احمد بن حبان البستی

از قبیله بنی تمیم و مردم شهر بست است از اعیان علمای عامه و ارکان محدثین اهل سنت بوده در تحصیل علوم و تکمیل فنون
و تصحیح اسانید و تسدید روایات و احاطه بر متون اخبار نزد اساتید فن و اساتید عصر عمری صرف کرده و در اغلب
بلاد مسلمین محض تعلم و تلمذ و اخذ روایات بمحضر علما و مدارس محدثین حاضر گشت و با فاضات و افادات هریک
نائل گردید گویند تحصیل علوم را بحدی مایل و شایق بود که از حوالی ترکستان تا نواحی اسکندریه و مصر در هر شهر
و هر بلد بمصری نشان صحبت با فقیهی سراغ میکرد یا محدثی میشنید بجدی تمام در خدمتش باستفاده و تعلم
اقامت میکرد بتفنن مدارس و تعدد اساتید در میان جمیع علما امتیازی تمام دارد چنانچه یاقوت حموی
زیاده بر هفتاد نفر از مشایخ و اساتید وی بشمار آورده است با وجود آنهمه اساتید او را با ابوبکر بن
محمد بن اسحق بن خزیمه انتساب و اختصاص است چه در اکتساب معارف اکثر اوقات را در محضر آن استاد
کامل بپایان برده است و علم فقه را در ملازمت وی فرا گرفت و هم در آنجا بمرتبه کمال رسانید مشکلات
احادیث و معضلات اخبار را در آن محضر کشف نمود و در هر حال صحبتش را غنیمت می شمرد و کلماتش را
ثبت میکرد و چنان در ضبط مقالات وی مولع بود که از هیچ سخنش نمیگذشت و در هیچ مجلس آسوده نمیگذاشت
چنانکه ابو حامد نیشابوری گوید وقتی ابوبکر بن خزیمه از نیشابور در طلب مقصودی بمحل منظوری روانه بود من نیز
با گروهی از اصحابش در صحبت وی بودیم ابو حاتم نیز همراه بود و پیوسته در راه از مسائل غامضه و مطالب
عالیه افادت میجست و آنچه در جواب می شنید همی در صفحه که بر حسب عادت معموله آن عهد در دست داشت
مینگاشت پس چون در سؤال الحاح کرد و پرسش مسائل از حد گذشت استاد در خشم شده بانگ زد که
یا بارد تنح عنی ولا تؤذنی یعنی ای خنک از من دور شو و مرا آزار مرسان ابو حاتم آن عبارات را نیز
مانند سایر سخنان استاد ثبت و ضبط نمود همراهان از کردار وی بخندیدند و بدو گفتند آیا اینگونه سخنانرا
نیز مینگاری گفت بر خود حتم داشته ام که هرچه فرماید زیب کتاب و زیور خاطر کنم ناگزیر از هیچ فرموده
نگذرم و هیچ یک را نانوشته نگذارم بالجمله چون در فنون نظریه سعی بلیغ و جهد وافی مبذول داشت
برتبت تألیف و تصنیف ارتقا جست پس روزگاری دراز از عمر خود را در جمع و تألیف صرف کرد چنانکه
در هر فنی از فنون کتب زیاد و رسایل بیشمار در رشته تصنیف آورد و هیچ علم را از فواید تألیف
و جمع نکات بی بهره نگذاشت ابو عبدالله حافظ که او را حاکم و از مشاهیر علمای عامه و از شاگردان
اوست چنین گوید ابو حاتم بستی مانند ظرفی بود که از علم لغت و فقه و فن حدیث و موعظت آگنده

و مملو باشد و خود از خردمندان و فرزانگان روزگار بوده است بحقایق علم طب و دقایق نجوم احاطت
جست و احادیث بسیار در حفظ داشته است همانا قلمش بر لوح کتب چندان مطالب عالیه در احادیث
ثبت کرده که هیچیک از علما را پیش از وی میسر نگردیده است در سمرقند و سایر بلاد بمنصب قضاوت
و حکومت شرعیه منصوب گردید و در سال سیصد و سی و چهار هجری صیت فضل او در اقطار و امصار
کوشزد خاص و عام گردیده بشهر نیشابور وارد شد حاکم گوید طلاب علوم و محصلین فضایل بعد از نماز جمعه
همگی نزد وی گرد آمدند من نیز در آن جمع بودم پس بیک قول و یکزبان از وی خواهشمند شدیم تا از
مراتب علمیه و ذکر احادیث بر ما افاضت نماید و بجانب من که از دیگران خردتر بودم تفقد و توجه کرده
گفت تو نیز با تمنای ایشان موافقت داری گفتم بلی پس مسئول ما را قرین اجابت داشته بتعلیم و تدریس
مشغول گشت و هم بر مسند تدریس تمکن و استقرار داشت تا زمانیکه او را بقضاوت چند ولایت نامزد
کردند لاجرم از نیشابور بمقتضای حب وطن از راه خراسان بجانب دیار خویش عزیمت نمود یاقوت
حموی گوید جمعی از علما که از علم حدیث استقراء کامل و استقصاء وافی دارند در حق ابوحاتم بطعن و قدح
سخن میرانند و ویرا در شمار ثقات معدود نمیدانند و چنان پنداشته اند که پاره از مصنفات دیگران را
بدست آورده و آنها را بخلاف مروت از مولفات خود شمرده و بخویش نسبت داده است بدان جهة
در قبول روایات وی تامل و تعلل ورزند و پیروان خود را از نقل و قبول روایاتش منع کنند سهل بن
السری الحافظ گوید که ابوحاتم کتابی در شرح حال قرامطه بنوشت و در نزد حکمران سمرقند بهدیت برد
و از آن کتاب او را تالیف قلب نمود تا منصب قضاوت سمرقند که منتهی آمال ابوحاتم بود بر وی مفوض داشت
چون اهالی آن بلد را مکشوف شد که او در تحصیل سند حکومت بدان حیلت توسل نموده بر وی بشوریدند و بر
کشتنش عزیمت گماشتند لاجرم از آن سرزمین بجانب بخارا بگریخت و در آنجا دلالی بگماشت تا در سوق
بزازان معادل پنجهزار درهم قماش بوعده دو ماه برای وی خریداری کرد پس شبانه اموال مردم برداشته
بیرون رفت احمد بن علی بن عمرو السلیمانی الحافظ میگفته زنهار بر روایت ابوحاتم اعتماد نکنید چه نزد من
بزیست و مصنفات مرا بنوشت و در روایت از من اجازت گرفت و من روی او را مانند روی دروغگویان
یافتم و بکارش با ایشان یکسان دیدم آنگاه از من مفارقت جسته با کتابی که در احوال قرامطه تصنیف کرده بود
بطرف سیستان رفت هر فرمان گذار آن بلد با عمال آن سرزمین قیام نمود از آن اعمال دست کشید تا زمانیکه
باخرت کشید ولی تلمیذ وی ابوعبدالله الحاکم آن سخنان با در نکند و آنها را باطل شمارد و بر رشک و غرض که
خداوندان یک صنعت را در هر عصر بوده حمل نماید و گوید ابوحاتم كَبِيْرٌ فِي الْعُلُومِ وَكَانَ يُحْسَدُ لِفَضْلِهِ وَتَقَدُّمِهِ
یعنی ابوحاتم در عصر خویش در هر فن رتبت بلندی داشت از آنروی همگنان بر وی رشک بردندی
و در حق او زبان بناسزا و ناصواب دراز میکردند اکنون پاره از مصنفات وی بشماریم کتاب الصحابة

پنج جزو کتاب التابعین دوازده جزو کتاب اتباع التابعین پانزده جزو کتاب تبع الاتباع هفده جزو
کتاب تباع التبع بیست جزو کتاب الفصل بین النقلة ده جزو کتاب علل اوهام اصحاب التواریخ ده جزو کتاب
علل حدیث الزهری بیست جزو کتاب علل حدیث مالک ده جزو کتاب علل مناقب ابی حنیفه و مثالبه ده جزو
کتاب علل ما استند الیه ابو حنیفه کتاب الفصل و الوصل ده جزو کتاب الفصل بین مکحول الشامی و مکحول الازدی یک جزو کتاب
مناقب الشافعی دو جزو کتاب مناقب مالک بن انس دو جزو کتاب المعجم علی المدن ده جزو کتاب الجمع
بین الاخبار المتضاده دو جزو کتاب وصف المعدل و المعدل دو جزو کتاب الفصل بین حدثنا و اخبرنا یک جزو
کتاب وصف العلوم و انواعها سی جزو کتاب الهدایة الی علم السنن خود در آن کتاب صناعت حدیث و فقه را
بروجه احسن بیان کرده و براین منوال مقالاتی آورده است اولا حدیثی عنوان کند و آنرا ترجمه آرد پس نسب و مولد
و موطن و اسم و کنیه و قبیله و مشایخ و اسانید و فضایل راوی را شرح دهد آنگاه بر مفادات آن حدیث از مسایل
فقهیه و مراتب حکمیه بروجه لایق سخن گوید کتاب التقاسیم و الانواع پنج مجلد کتاب روضة العقلاء که از جمله مصنفات او
مشهورتر است کتاب الثقات کتاب الجرح و التعدیل کتاب شعب الایمان کتاب صفة الصلوة آن فاضل
همانند در کتاب تقاسیم گوید در چهار رکعت نماز که انسان باتیانش مکلف است ششصد حدیث نبوی وارد است
و من همه را بتفصیل در کتاب صفة الصلوة آورده ام و ابن اثیر جزری ضبط نموده است که ابوحاتم در سنه سیصد و
پنجاه و چهار سرای فانی را بدرود کرد یاقوت حموی از محمد بن عبدالله الضبی روایت کرده است در بیست و
دویم شوال از همان سال در شهر بست دعوت حق را اجابت نمود و بعد از نماز جمعه در صفه که نزدیک خانه خود ساخته بود
مدفون گردید ولی ابوعبدالله الغنجار در تاریخ بخارا گوید که وی در سیستان بمرد لاجرم طریق جمع آنست که خود در
سیستان وفات یافته و جسدش بجانب بست نقل شده باشد و یا آنکه ابوعبدالله را از کثرت اعتبار عاری
دانیم زیرا که مزار ابوحاتم در بلد بست معروفست گویند که از جمیع کتب ابوحاتم جز قلیلی باقی نیست زیرا که خود
در روزگار زندگانی تمام مولفات خویش را بر طبقات علما و اصناف فضلا باشهر وطن چند حبس موید نمود
و هم در ایام حیات خانه خود را مدرس کرده خزانه برای ضبط کتب بنا نهاد و در وصایای خویش مقرر داشت
که هرکس خواهد کتابی استنساخ کند بر وی روا ندارم که خود از آن مکان نسخه را خارج کرده بنویسد یا بنویساند لیکن
بوفور حوادث و تطاول ایام و اختلال امور ملک در آن بلد دست تعدی دراز شده تماما بغارت و یغما از میان رفت
از کتب معتبره مستفاد میشود که ابوحاتم در عهد خلافت المطیع بالله عباسی که زمان سلطنت فناخسرو عضدالدوله بوده است
وفات یافته است العلم عند الله

ابن راهویه اسحق بن ابراهیم

کنیت او ابویعقوب و اسمش اسحق پسر ابی الحسن ابراهیم بن مخلد بن ابراهیم است از معارف محدثین و قدماء متفقهین
اهل سنت و جماعت بشمار میرود و نژاد وی با آل حنظله که بطنی از بنی تمیمند پیوسته گردد در بدایت حال بشهر مرو

که از امهات بلاد خراسان بوده می‌نشست با محمد بن ادریس شافعی هم‌عصر بلکه همعنان بود فاضل طیبی در حاشیه
تفسیر کشاف از جامع الاصول چنین نقل کرده اَبُو یَعْقُوبَ اِسْحٰق بن اِبْرَاهِیم التَّمِیمِی المَعْرُوف
بِابْنِ رَاهَوَیْه اَحَد اَرْکَانِ الْمُسْلِمِینَ وَعَلَم مِنْ اَعْلَامِ الدِّیْن وَمِمَّنْ جَمَعَ بَیْنَ الْحَدِیث
وَالْفِقْه وَالْاِتْقَانِ وَالْحِفْظِ وَالْوَرَع احمد بن حنبل که یکی از ائمه مذهب اربعه است در ستایش فقاهت و فضل او گفته
اِسْحٰق عِنْدَنَا اِمَامٌ مِنْ اَئِمَّةِ الْمُسْلِمِیْنَ وَمَا عَبَرَ الْجِسْرَ اَفْقَهُ مِنْ اِسْحٰق یعنی ابن راهویه بعقیدت ما یکی
از پیشوایان مسلمانان است از جسر دار السلام فقیهی از او بر ترعبور نکرده قاضی ابن خلکان مورخ گوید ابن
راهویه در سال یکصد و شصت و سه یا شصت و شش هجری بوجود آمد و برای تحصیل کمال مدتی مدید در رحل
و ارتحال شد و از مشایخ بلاد چند مانند ملک حجاز و کشور عراق و صقع یمن و قطر شام اخذ حدیث نمود و در نزد
سفیان بن عُیَیْنَه و کسانیکه در طبقه او بودند روزگاری تلمذ بسر برد و هم بتصریح دارقطنی و بیهقی از امام شافعی
کسب علم و اجازه روایت یافت تا خود بمقام املا و افادت رسید پس در شهر نیشابور سکن گزید و در آنجا
بر منبر تدریس ارتقا جست محدثین عامه مثل بخاری و مسلم و ترمذی از لسان او استماع حدیث نمودند امالی
و مرویات وی طاوی کتب اخبار ثبت کردند خود در سعه احاطت و قوت حفظ خویش گفتی اَحْفَظُ سَبْعِیْنَ اَلْفَ
حَدِیْثٍ وَاُذَاکِرُ بِمِائَةِ اَلْفِ حَدِیْث وَمَا سَمِعْتُ شَیْئًا قَطُّ اِلَّا حَفِظْتُهُ وَلَا حَفِظْتُ
شَیْئًا قَطُّ فَنَسِیْتُهُ یعنی هفتاد هزار حدیث بحافظه سپرده ام و در یکصد هزار حدیث مباحثه میکنم هیچگاه چیزی
نشنیدم مگر آنکه حفظ نمودم و هرگز نشد که چیزی را حفظ کنم و پس از حفظ از خاطر ببرم زمانیکه ابن راهویه در شهر نیشابور
اقامت داشت و از وجوه مشایخ فن حدیث محسوب میشد حضرت امام همام علی بن موسی الرضا صلوات الله
و سلامه علیه در سفری که برحسب احضار مأمون عباسی عازم مرو بود بدان بلد نزول اجلال فرمود ابن راهویه
از کسانی بود که در جمع جمهور رواة و محدثین آن شهر حدیث سلسلة الذهب از لسان همایون آن جناب اصغا نمود
چنانکه شیخ صدوق محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه در کتاب عیون اخبار الرضا بوسائطی چند از ابو الصلت
عبد السلام بن صالح هروی روایت کرده که گفت زمانیکه علی بن موسی الرضا از نیشابور عزیمت مرو نمود
من بسعادت ملازمت رکاب آنجناب شرفیاب بودم چون استر شهبای آن حضرت که در آنحال بر فراز
آن جلوس داشت بچارسوی نیشابور قدم نهاد ناگاه محمد بن رافع و احمد بن حارث و یحیی بن یحیی
و اسحق بن راهویه و جماعتی از اهل علم بلجام بغلهٔ وی پا و یختند و از در التماس عرضه داشتند بِحَقِّ
آبَائِكَ الطَّاهِرِیْن حَدِّثْنَا بِحَدِیْثٍ سَمِعْتَهُ مِنْ اَبِیْكَ یعنی بحرمت نیاکان پاک خود که ما را خبر ده
بحدیثی که از پدر خویش شنیده باشی ابو الصلت گوید فَاَخْرَجَ رَاْسَهُ مِنَ الْعِمَارِیَه وَعَلَیْهِ
مِطْرَفُ خَزٍّ ذُوْ وَجْهَیْن یعنی چون این بشنید سر مبارک از عماری بیرون کرد بحالتی که کسوتی
دورویه از خز بر دوش داشت و فرمود

حَدَّثَنِی اَبِی الْعَبْدُ الصَّالِحُ مُوسَی بْنُ جَعْفَر قَالَ حَدَّثَنِی اَبِی الصَّادِقُ جَعْفَر
ابْنُ مُحَمَّد قَالَ حَدَّثَنِی اَبِی اَبُو جَعْفَر مُحَمَّد بْنُ عَلِی بَاقِرُ عِلْمِ الْاَنْبِیَاء قَالَ حَدَّثَنِی
اَبِی عَلِی بْنُ الْحُسَیْن سَیِّدُ الْعَابِدِیْن قَالَ حَدَّثَنِی سَیِّدُ شَبَابِ اَهْلِ الْجَنَّةِ الْحُسَیْن
قَالَ حَدَّثَنِی عَلِی بْنُ اَبِی طَالِب علیهم السلام قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ الله صَلَّی الله عَلَیْهِ وَآلِهِ وَسَلَّم
یَقُولُ سَمِعْتُ جَبْرَئِیْل یَقُولُ قَالَ الله جَلَّ جَلَالُهُ اِنِّی اَنَا الله لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنَا فَاعْبُدُونِی مَنْ
جَاءَ مِنْکُمْ بِشَهَادَةِ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا الله بِالْاِخْلَاصِ دَخَلَ حِصْنِی وَمَنْ دَخَلَ حِصْنِی اَمِنَ مِنْ عَذَابِی
حاصل ترجمت آنکه از اسلاف اشراف من تا امیر المؤمنین علی صلوات الله علیه هر لاحقی از سابق خویش
روایت آورده اند که آنحضرت فرمود از خواجه عالمیان رسول خدای شنیدم که فرمود از پیک پروردگار
جبرئیل شنیدم که گفتی خدای جل جلاله فرمود منم خداوند یگانه که جز من پروردگاری نیست پس مرا
بپرستید از شما مردم هر آنکس که از روی اخلاص و صمیم قلب بیگانگی من گواهی دهد و کلمه توحید بر زبان آورد
در حصن حراست من داخل گردد و هر که در حصن من در آید از رنج شکنج من آسوده ماند هم شیخ صدوق
علیه الرحمه در کتاب عیون این حدیث را بعبارت و روایت دیگر از ابن راهویه نقل آورده گوید محمد بن موسی
بسند خویش از یوسف بن عقیل مرا حکایت کرد که اسحق بن راهویه خود گفت چون امام ابو الحسن رضا
صلوات الله علیه بشهر نیشابور رسید و خواست بعزیمت لقاء مأمون بجانب مرد بیرون رود اصحاب حدیث
در حضرت او گرد آمدند و عرض کردند یَا ابْنَ رَسُولِ الله تَرْحَلُ عَنَّا وَلَا تُحَدِّثُنَا بِحَدِیْثٍ
فَنَسْتَفِیْدَ مِنْكَ یعنی ای فرزند رسول از شهر ما کوچ میکنی بر حالتی که ما را بروایت حدیثی از خود مستفید
نفرموده آن حضرت بگاه این سخن در عماری نشسته بود چون این بشنید جمال همایون از عماری طالع
ساخت و فرمود سَمِعْتُ اَبِی مُوسَی بْنَ جَعْفَر یَقُولُ سَمِعْتُ اَبِی جَعْفَر
ابْنَ مُحَمَّد یَقُولُ سَمِعْتُ اَبِی مُحَمَّد بْنَ عَلِی یَقُولُ سَمِعْتُ اَبِی عَلِی بْنَ الْحُسَیْن بْن
عَلِی یَقُولُ سَمِعْتُ اَمِیْرَ الْمُؤْمِنِیْنَ عَلِی بْنَ اَبِی طَالِب صَلَوَاتُ الله وَسَلَامُهُ عَلَیْهِم
یَقُولُ سَمِعْتُ رَسُولَ الله صَلَّی الله عَلَیْهِ وَآلِهِ یَقُولُ لَا اِلٰهَ اِلَّا الله حِصْنِی فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِی اَمِنَ مِنْ عَذَابِی
ابن راهویه گوید چون راحله حضرت در گذشت ما را ندا نمود و فرمود بِشُرُوطِهَا وَاَنَا مِنْ شُرُوطِهَا
صدوق گوید مراد آن است که شرط ایمنی عذاب آن است که مرد موحد بشروط توحید اقرار آورد
که از آنجمله است اعتراف بامامت علی بن موسی صلوات الله علیه و آنکه آن حضرت حجت پروردگار باشد
بر تمامت بندگان و طاعت او بر جمیع مکلفین مفروض است میر معاصر در کتاب روضات گوید از روایت
این خبر شریف قرب اسحق بن راهویه براه نجات استنباط شود و شیخ نحریر علی بن عیسی الوزیر در کشف الغمه
از ابو القاسم قشیری حکایت کرده که گفت چون این حدیث به بعضی از امراء سامانیه رسید بفرمود تا آن را

بسلسله سند با طلا نوشتند وآن مکتوب زرین همی حراست کرد تا هنگام وفاتش در رسید پس وصیت نمود که آنرا با جثه وی در قبر دفن کنند پس از موت او را دید ندانه اجرا و حالش پرسیدند گفت غفر لی بتلفظی بلا اله الا الله و تصدیقی محمد رسول الله مخلصا و انی کتبت هذا الحدیث بالذهب تعظیما و احتراما یعنی گناهان من آمرزیده گشت از بهر آنکه بیکانگی خدای اقرار آوردم و بر رسالت پیغمبر گواهی دادم و این حدیث مبارک از روی احترام با زر نوشتم ارباب سیر واصحاب تفاسیر آورده اند که ما بین ابن راهویه و محمد بن ادریس شافعی زمانیکه آن دو فقیه اسلام مجاور بیت الله الحرام بودند در این مسئله اختلاف افتاد که آیا خانهای مکه را فروختن و کرایه دادن و سایر تصرفات مالکانه نمودن جایز است یا نی شافعی مانند برخی از علماء خاصه بملکیت قائل بود و از برای بیع و شراء و اجاره آنها جایز میدانست و ابن راهویه بر عقیدت ابو حنیفه و بعضی از شیعه میرفت و باقتضای عدم ملکیت جمیع مسلمانانرا در تصرفات آنها مساوی میگرفت چون باهم مناظرت گشتند شافعی ابن راهویه را الزام داد و از عقیدت خویش باز گردانید و ما اکنون بماده نزاع و منشاء خلاف اشارت میکنیم و ادله شافعی را که بدانها بر ابن راهویه غالب گشت در طی احتجاجات مذکور میداریم بدانکه علما را در تفسیر این کریمه اختلاف است إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ ترجمت ظاهر کلام مبارک آنکه بحقیقت کسانی که کافر شده اند و باز میگردند از راه خدا و مسجد الحرام که اهل مکه را با سوای ایشان در آن مساوی فرموده ایم و کسانیکه در آنجا آئین الحاد میسگالند جمله را از شکنج دردناک خواهیم چشانید اختلاف در این است که آیا مراد از تساوی ما بین مکی و آفاقی که از این آیه مستفاد شود در چه چیز است قتاده و سعید بن جبیر و عبدالله بن عباس گفته اند مراد از تساوی در سکنی است و کسانیکه در مکه اقامت دارند و آنانکه طاری و بدوی باشند هر دو در نزول و سکون خانهای آن ارض مبارک یکسانند احدی از این دو طایفه بر منزلی که در آن ساکن گشته اولی و احق از دیگری نیست عبدالله بن عمر و عمر بن عبدالعزیز و اسحق بن راهویه و امام ابو حنیفه و جمعی از امامیه بر این قول رفته اند و از نیجه بیع و اجاره و بارآن ارض حرام دانسته اند و گفته اند مراد از مسجد الحرام که محل تساوی است تمام مکه باشد بدلیل آنکه از مقیم که مقابل بادی است بلفظ عاکف تعبیر شده چه اعتکاف عبادت مخصوص است که در مساجد بجای آورده شود پس مقیم منازل مکه بیان معتکف مساجد اسلام خواهد بود و مصحح این اطلاق آنکه در آیه دیگر نیز در تمام اراضی مکه استعمال شده قال الله تعالی سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى چه مراد از مسجد الحرام در این آیه خصوص مسجد الحرام نیست بدلیل آنکه حضرت رسول در لیله معراج از سرای ام هانی بملکوت آسمانی رفت نه از مسجد الحرام و بقولی از خانه خدیجه رضی الله عنها

و بقولی از شعب ابی طالب رضوان الله علیه و بر هر تقدیر از مسجد الحرام عروج نفرمود پس مراد از مسجد الحرام در این آیه نیز ارض مکه خواهد بود و علی هذا حکم زمین مکه حکم ساحات مساجد است و تصرفات ملکیت در آنجا جایز نیست و مردم آفاق با مجاورین حرم در جمیع رباع آن ارض مبارک از جهت سکنی مساوی باشند چنانکه رسول صلی الله علیه و آله و سلم فرمود مکة مناخ لمن سبق الیها یعنی زمین مکه هر کس را که بدان سبقت گرفت مباح باشد اما حسن و مجاهد و جبائی و امام شافعی و جمعی از امامیه گفته اند مراد از مساوات حاضر و بادی تساوی در عبادتست و خدای تعالی مسجد الحرام را برای مقیم و غیره در عبادت یکسان کرده است نه مجاور مکه بدوی را در مسجد الحرام بالخصوص از موضعی منع تواند نمود و نه بدوی مقیم را تمام پیروان دین اسلام در عبادت مسجد الحرام باهم مشارک و مساوی باشند نه مقیم را حق مجاورت اولویتی دهد و نه بادی را رنج مسافرت رجحانی نهد مؤید این معنی آن است که رسول فرمود یا بنی عبد مناف من ولی منکم من امور الناس شیئا فلا یمنعن احدا طاف بهذا البیت او صلی ایة ساعة شاء من لیل او نهار یعنی ای پسران عبد مناف از شما هر کس متولی منصبی از امور مسلمانان گردد بایستی احدی را از طواف اینخانه و نماز آن منع ننماید تا در هر ساعت از ساعات شبانروز که خواهد عبادت کند و این فرقه گویند استعمال مسجد الحرام در مطلق ارض مکه از در مجاز است و بدون قرینه صریحه از معنی موضوع له صرف نظر نتوان کرد و اطلاق عاکف بر مقیم قرینه نتواند شد چه خود از عاکف مجاز اً مجاور مسجد اراده شده امام فخرالدین رازی در تفسیر کبیر گوید امام شافعی در انتصار اینمذهب با ابن راهویه گفت کریمه الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ که در شأن اهل مکه نازل شده و حدیث نبوی که حضرت در روز فتح مکه فرمود من اغلق بابه فهو امن یعنی کسیکه در خانه خود ببندد از شمشیر مسلمانان در امان است برهان قوی و حجتی محکم باشند بر آنکه دیار مکه ملک ساکنان آنها بوده چه در آیه و حدیث دیار و باب بآنگروه اضافه شده و در فن عربیت مقرر است که اضافه افاده ملکیت کند و هم در خبر است که چون رسول اکرم از جوار حرم بیرون آمد و بمدینه طیبه هجرت نمود پسر عم او عقیل بن ابیطالب خانه مسکون وی بفروخت و زمانیکه آنحضرت بر مشرکین فیروز گشت و ملک مکه بگشاد نزول اجلال را اصحاب عظام عرضه داشتند که مناسب است تا خورشید رسالت در بیت الشرف قدیم که مهبط وحی و منزل آیات بود انتقال نماید حضرت چون این سخن شنید فرمود هل ترک لنا عقیل من ربع یعنی آیا عقیل برای ما منزلی بر جای گذاشت که امروز در آن نزول نمائیم و در بعضی از روایات بجای من ربع من رباع آمده و کیفکان از این حدیث چنان مستفاد گردد که رسول را در حرم الهی مسکنی مملوک بوده و عقیل آنرا در معرض بیع بر آورده و هم در کتب سیر مثبت است که خلیفه ثانی در مکه خانه معروف بدار السجن ابتیاع کرده یا ابن راهویه آیا ترا گمان آن است که عمر دار السجن را از مالکین او نخرید و از غیر مالکین آن ابتیاع نموده لازم آید کسانی بغیر مستحق آن داده باشند و اگر گوئی از مالکین آن باز خرید فهو المطلوب ابن راهویه گوید چون در براهین شافعی موقع قدح نیافتم لاجرم از در انصاف بعقیدت او گرویدم پس بجواز بیع و شراء و اجاره دور مکه فتوی دادم

مخالفین اینمذهب گویند اضافه دیار و باب در آیه و خبر از برای ملکیت دلیلی استوار نتواند بود چراکه اضافه گاه مفید ملکیت است و گاه مفید اختصاص چنانکه عرب گوید الجُلُّ للفرس و در این مورد قرینه از برای تعیین احد المعنیین نیست و از اینجهة شکی در دلالت پدید آید و اینچنین حجت استدلال را نشاید و هم در کتب سیر و تواریخ و مجامیع خطب و مکاتیب مضبوط است که امیر المؤمنین علی بن ابیطالب بر عهده قثم بن عباس که بعهد خلافت آن جناب عامل مکه بود فرمانی مشتمل بر تکالیف ایالت و وظائف حکومت داشت و ابکلام در جمله عبارات آن منشور سطور فرمود ومُر اهلَ مكة الّا يأخذوا من ساكنٍ اجراً فانّ الله تعالى يقول

سواءً العاكف فيه والباد العاكف المقيم به والبادى الذى يحج اليه من غير اهله

یعنی مردان مکه را فرمان ده که از ساکنین آن دیار اجرت سکنی نگیرند چراکه خدایتعالی فرماید عاکف و بادی در زمین مکه یکسان باشند و عاکف آن کس است که در مکه اقامت دارد و بادی آن است که از غیر اهل مکه باشد و برای گذاردن حج بمکه وارد آید انتهی وفات ابن راهویه در شب شنبه یا یکشنبه یا پنجشنبه پانزدهم شهر شعبان از سال دویست و سی و هفت و بقولی سی و هشت بشهر نیشابور اتفاق افتاد ابن خلکان گوید راهویه بفتح راء و بعد از الف و هاء ساکنه پس واو مفتوحه و بعد از آن یاء ساکنه و بعد از آن ها لقب ابراهیم پدر ابن راهویه است و وجه تلقب وی بدین نام آن است که در طریق مکه متولد گشته و طریق بفارسی بمعنی راه و ویه بمعنی جستن است گویا او را از راه یافته اند و بعضی راهویه بضم هاء و سکون واو و فتح یاء خوانند از اسحق بن راهویه روایت است که خود گفت عمید الدین طاهر امیر خراسان با من فرمود ترا از چه راهویه گویند و معنی این لفظ چه چیز است و آیا ترا کراهت است که بدین نام خوانده آئی گفتم ایها الامیر پدرم در طریق مکه متولد گردیده مردمان مر او را راهویه گفتند یعنی کسیکه در راه متولد شده پدرم کراهت داشت که او را بدین نام خوانند ولی مرا کراهتی از این نام نیست

ظهیر الدین ابو اسحق ابراهیم بن نصر بن عسکر موصلی

قاضی ابن خلکان گوید وی از اهل عراق و از مردم قریه سندیه است برخی گویند اصلش از موصل بوده از فقه شافعی نصیبی وافر گرفت و در آن فن حظی تمام یافت ابن دبیثی در تاریخ خود آورده که علم فقه و حدیث را در موصل از قاضی ابو عبد الله حسین بن نصر الخمیس موصلی فراگرفته پس از تحصیل این دو علم شریف برای تکمیل آنها باستحقاق بغداد رخت بربست در آنجا توطن جسته و در مدرسه نظامیه اقامت گزیده مسند تعلیم و تعلم بگسترد همه روزه گروهی از محضر و مدرس وی استفادت مینمودند و خود نیز در نزد گروهی استفاضه میکرد دید از آن اشتغال و مواظبت در مراتب فقه و مقامات حدیث رتبتی ارجمند یافت بعضی مصنفات ابو البرکات عبد الرحمن بن محمد انباری نحوی را که در اربل استماع کرده بود بجمع غفیری افادت کرده و آنمردم افاضات وی را در گنجینه خاطر مخزون نموده روایت آنرا بوی منسوب داشته پس از چندی بموصل که موطن اصلی او بود معاودت نمود

بامر قضاوت سلامیه که یکی از بلدان آن سرزمین است قیام کرد و روزگاری دراز اوقات خویش بقضاوت آنجا گذرانید با آنکه در علم فقه احاطتی تمام و در فن حدیث تتبعی وافی داشت شعر و شاعری بروی غالب و اشعاری دلپذیر داشت و ما چند قطعه از وی در این کتاب آوردیم تا سلامت طبع و قدرت بیانش مشهود شود

لا تنسبوني يا ثقاتي الى … غدرٍ فليس الغدرُ من شيمتي
اقسمتُ بالذاهبِ من عيشنا … وبالمسرّاتِ التي ولّتِ
انّي على عهدِكم لم احُل … وعقدة الميثاقِ ما حلّتِ

حاصل معنی آنکه ای دوستان یکرنگ مرا بخدعه و تزویر نسبت مدهید زیرا که غدر و مکر از عادت و خوی من نیست سوگند بزندگانی رفته و خوشیهای گذشته که من بعهد شما باقی ام و عقده محبت کشوده نگشته و نیز

از اشعار او است

جُودُ الكريمِ اذا ما كان عن عِدَةٍ … وقد تأخّر لم يَسلَم من الكدرِ
انّ السحائبَ لا تُجدي بوارقُها … اذا تأخّرَ بها ولم تمطر على الاثرِ
وماطِلُ الوعدِ مذمومٌ وان سمحت … يداهُ من بعد طول المطل بالبدرِ
يا دوحةَ الجودِ لا عتبٌ على رجلٍ … يهزّها وهو محتاجٌ الى الثمرِ

یعنی بخشش مرد کریم اگر از روی وعده باشد و در آن وعده تأخیری رفته از کدورت آفات سالم نباشد زیرا که برقهائی که از ابرها بجهند و بر دنبال آنها بارانی نبارد سودی نبخشد و کسیکه در وعده تأخیر و تعلل را جائز شمارد از مذمت بدگویان محفوظ نماند اگر چه بعد از مسامحه و مماطله دستهای او بدرهای زر بخشد ای شاخه بذل و بخشش چه جای عتاب و خطاب است بر طالب و محتاج میوه که ترا در حرکت آورد گویند مرشدی که مکی نام داشت با گروهی از مریدان و درویشان در تکیه بوزیج اقامت داشتند هر شب برقص و سماع بر میخواستند از هیاهوی خود زحمتی میرسانیدند قاضی این چند بیت را انشاد کرده نزد مرشد روانه داشت

الا قل لمكيٍّ قولَ النصوحِ … فحقّ النصيحةِ ان تُستمع
متى سمع الناسُ في دينهم … بانّ الغناءَ سنّةٌ تُتّبع
وان يأكل المرءُ اكلَ البعير … ويرقص في الجمع حتى يقع
ولو كان طاوي الحشا جائعاً … لما دار من طربٍ واستمع
وقالوا سكرنا بحبّ الاله … وما اسكر القوم الّا القصع
كذلك الحمير اذا اخصبت … ينفّرها ريُّها والشبع

حاصل معنی آنکه مکی را بنصایح مشفقانه پیغام گذارید و بسی شایسته است که اندرز و نصیحت بسمع طاعت و قبول

اصغا شود در کدام دین و آیین شنیده که غنا و آواز سنت است که پیروی و متابعت شود آیا در کدام دین دیده شده
که مردم بقدر ستری بخورند و در میان جمع بجدّی برقصند که از خستگی بر زمین افتند و هرگاه درون ایشان
از طعام خالی و با رنج گرسنگی میبودند هر آینه ایشان را در طرب حالت دور زدن و ذوق استماع کردن
نماندی گویند که ما از ساغر محبت مست و بیخود شده و از نشئهٔ الهی سرخوشیم خدای داند دروغ گویند
مستی ایشان از کاسهای طعام است نه از جام محبت خدائی بر این گونه است حالت خرها که چون از آب
و علف سیر شوند سرکشی و رمیدگی آغاز کنند و نیز این اشعار از وست

اقُولُ لَهُ صِلْنِي فَيَصْرِفُ وَجْهَهُ كَأَنِّي أَدْعُوهُ لِفِعْلٍ مُحَرَّمِ
وَاِنْ كَانَ خَوْفُ الْاِثْمِ يَكْرَهُ وَصْلَتِي فَمِنْ اَعْظَمِ الْاَشْيَاءِ قَتْلَةُ مُسْلِمِ

یعنی چون بگویم مرا از وصل خود محظوظ فرما روی خود را بگرداند چنانکه گویا من او را برای فعل حرامی میخوانم
اگر اجتناب او محض گناهی است که در مواصلت پیدا شده است از هر گناه بزرگتر آن است که مسلمانی
بیگناه بتیغ مفارقت کشته شود   در روز پنجشنبه سیم شهر ربیع الآخر سنه سیصد و ده هجری قضای الهی
در رسید و دنیا را وداع کرد

قاضي ابو ذر عمر بن ذر بن عبد الله الهمداني

بعلو مرتبت و شرافت منزلت معروف و در زمرهٔ صلحا و زهاد زمان خود معدود بود در اکتساب افادات از مهره
مجاهد شرط مجاهدت بجای آورد و چنانکه باید و شاید بذل جهد مرعی داشت نقد احادیثی که در خزانهٔ خاطر
اندوخته بودی بدان استاد اسناد کرده رواج دادی و هم بچند مدرس عطا چشم استفادت دوخته
از آن استاد در نقل اخبار و نشر آثار عطاها دیده وصول آن عطیات و حصول آن مواهب را از وی دانسته
بدو منسوب مینمود و او را پسری بود که ذر نامیدی و خود بنام وی کنی بود ابن خلکان گوید که ذر جوانی بود
که در حق پدر بکثرت بر و وفور احسان امتیاز داشت و دقیقهٔ از دقایق تکریم اهمال نکردی و نکتهٔ
از نکات تعظیم فرو نگذاشتی و هم ابن خلکان گوید هنوز پدرش در بساط حیات بود که او را پیک اجل در رسید
ابو ذر در حال احتضار بر بالینش حاضر گشت اشک تحسر و تأسف از دیدگان جاری داشت در آن
وداع بازپسین دیده بر رخسار ذر دوخته باین سخنان لب گشوده بگفت ای فرزند گرامی رشتهٔ
توکّل من بحبل المتین الطاف الهی پیوسته است در هیچ حال پناهی و ملجائی جز پروردگار عالم نداشته و ندارم
مدبر و سببی جز خدای عدل حکیم نداشته و ندانم با همین از وفات تو در مبانی امور من خللی صورت نبندد
و در اصلاح مفاسد و انجاح مقاصد من اختلالی راه نیابد اینک بفضل خدا ترا بدرقهٔ راه تو کردم
پس خاموش نشست و چون ذر داعی حق را لبیک گفت ابو ذر بروی نماز کرده بخاکش سپرد آنگاه بر سر
مرقدش ایستاده و گفت ای ذر اگرچه دلم از مفارقت تو چون آتش سوزان است ولی سوگند بخدای

۸۱

اندوه و حزن من بر آن خطوب و شدائدی است که در عقبات موت ترا رسیده و آن احزان و اشجان مرا
از اندوه وفات تو باز داشته است زیرا که ندانم در آن نشاه با تو چه معاملت نمودند آیا موازین اعمالت از
مرضیات الهیه راجح و گران بار است یا تهی و سبک سنگ است بار الها حقوقی که از برای من بر این فرزند
واجب شمرده بودی و او رعایت نکرده من از وی درگذشتم و تو هم وظائف عبودیت را که بر او مقرر
فرموده بودی و او در ادای آنها تقصیر نموده است محض عفو و کرم اغماض فرما و اجر شکیبائی و پاداش
صبری که مرا در این واقعهٔ دلگداز مقرر داشته بروی موهبت نمای و از فضل و کرم خود بر آن بیفزای مدتیکه
من بحضرت تو مایل و راغبم هم گوید وقتی ابو ذر را پرسیدند که ذر را با تو نیکوئی و احسان تا چه حد بود گفت
هیچ روز با من همراه نبود مگر آنکه بشرط ادب از قفای من راه می پیمود و هرگز در شب با من راه نمیرفت
جز آنکه بوظیفهٔ مراقبت در پیش روی من طی طریق میکرد و هیچگاه سطحی که در زیر آن مقیم بودم ارتقا
نمیجست بالجمله گویند ابو ذر در مذهب طائفهٔ مرجئه مشی داشت و در عداد ایشان معدود بود و در سنه
پنجاه و پنج یا شش هجریه وفات نمود

فائده   خلاصه اقوالی که در تعریف مرجئه آورده اند این است که ایشان گروهی باشند
که در اثبات وعد و رجا و نفی خوف و وعید غلو نموده گویند که بنده را ارتکاب معاصی با وجود صفت
ایمان زیانی ندهد چنانچه با صفت کفر عمل و طاعت نفعی نرساند برخلاف وعیدیه و حروریه چه وعیدیه
در اثبات وعید و خوف و نفی وعد و رجا غلو نموده مرتکب معاصی را کافر و مخلد در نار دانند و مابه الامتیاز
ایشان در طی بیان مذهب هر یک معلوم شود و مرجئه بچهار صنف منشعب شوند اول مرجئهٔ قدریه
دویم مرجئهٔ جبریه سیم مرجئهٔ خوارج چهارم مرجئهٔ خالصه و هر صنف از اصناف چهارگانه بفرق عدیده
منشعب شوند منجمله یونسیه باشند که اتباع و اصحاب یونس بن عمرو بوده اند و یونس را عقیدت آن است
که ایمان عبارت است از شناختن خدایتعالی و خضوع داشتن و ترک استکبار نمودن بدرگاه حضرت
کبریائی و هم از روی یقین و اخلاص دوستی او در قلب جای دادن و هر آنکس که جامع این صفات
باشد متحلی بحلیهٔ ایمان است و تحقق صفت ایمان بطاعت و عمل موقوف نباشد و با وجود خلوص
ایمان و تحقق اذعان ترک طاعات خسرانی نیاورد و بنده را بترک آنها معذب نسازند و مؤمن بسبب اخلاص
یقینی و محبت قلبی مستحق جنت شود نه بواسطهٔ طاعت و عمل و ابلیس را معرفة الله حاصل بود ولی چون طریق استکبار
پیمود در زمرهٔ کفار معدود گردید و از فرق مرجئه یکی عبیدیه است که اصحاب عبیدند عقیدت ایشان در ایمان
همان طریقهٔ یونسیه است ولی آنچه بر یونسیه مزید آورده اند آنست که علم خدایتعالی و همچنین سایر صفات را مغایر
ذات واجب دانند و هم او را گمان آن است که خدایتعالی متصور بصورت انسانست و حدیث ان الله خلق آدم
علی صورة الرحمن را بر مدعای خود دلیل آورده و از جمله فرق غسانیه است اتباع غسان بن ابان کوفی

که منکر نبوت عیسی بوده و تلمیذ محمد بن حسن شیبانی است و غسانیه گویند که ایمان معرفت و شناسائی خدا و رسول او است و هم تصدیق نمودن احکام رسول اجمالاً نه تفصیلاً و گویند ایمان قابل زیاده و نقصان نیست و توضیح آن اجمال آنکه هرگاه کسی معتقد شود که خدای تعالی اکل لحم خنزیر را حرام نموده ولی مصداق خنزیر که محرم است نداند و خنزیر را از گوسفند نشناسد مومن باشد و همچنین اگر قایل باشد که خدای حج کعبه را فریضه ساخته ولی نداند که کعبه بنائی است در تهامه یا بنائی است که در هند واقع است هر آینه مومن باشد و مقصود ایشان آن است که این تفصیلات امری است سوای ایمان و از حقیقت ایمان خارج است و گرنه هیچ عاقل در جهة کعبه شک نیاورد و هم کس مابین گوسفند و خنزیر تمیز دهد محمد شهرستانی گوید که زیاده شگفت است که غسان مذهب خود از ابوحنیفه حکایت کند و او را در عداد مرجئه معدود داند و از جمله فرق مرجئه مریسیه است که اتباع بشر بن غیاث مریسی باشند و بشر در فقه عراقی المذهب و از تلامذه قاضی ابویوسف است و بر اعتقادات آن است که ایمان عبارت از تصدیق قلبی و اعتراف به لسان است و صفات الله را منحصر بعلم و قدرت داند و سایر صفات را منکر است و چون منکر صفات الله و هم معتقد بخلق قرآن است از این روی صفاتیه او را کافر دانند و چون افعال عباد را مخلوق خدای تعالی داند و گوید بنده را بهیچ وجه استطاعت و تمکین فعلی از افعال نیست به این واسطه معتزله نیز او را در زمره کفار دانند گویند وقتی وی را با شافعی در مسئله نفی صفات و خلق قرآن مناظره در پیوست شافعی بدو گفت که نیمی از تو کافر است زیرا که نفی صفات و خلق قرآن را معتقدی و نیمی دیگرت مومن است چه قائل بقدری یعنی افعال عباد را مخلوق خدای تعالی دانی شهرستانی و دیگران حکایت کرده اند که بشر را عقیدت آن بوده که سجود شمس و قمر و صنم فی نفسه کفر نیست ولی علامت کفر است و هم از آن فرق یکی تومنیه است اتباع ابی معاذ تومنی و بر اگمان آن است که ایمان چیزی است که بنده را از کفر نگاه دارد و گویا ایمان عبارت است از مجموع خصالی که هر کس فاقد تمام آن یا بعض آن باشد کافر است و خصلت واحده از آن خصال را نه ایمان داند و نه بعض از ایمان و گوید هر معصیتی که کفر بودنش ما بین مسلمین مجمع علیه نباشد مرتکب آنرا فاسق نتوان خواند ولی عاصی میتوان گفت و هر کس صلوات را ترک کند و آن ترک را مباح و حلال داند کافر است ولی هرگاه قصد قضای آن داشته باشد کافر نیست و هر کس پیغمبر را لطمه زند یا بقتل آورد از جهة قتل آن کافر نشود ولی چون فعلش به تکذیب و عداوت نبی دلالت کند از اینجهة کافر است و از فرق مرجئه یکی ثوبانیه اند اصحاب ابی ثوبان مرجئی وی گوید ایمان آن است که خدا و رسول و آنچه را که فعلش عقلاً جایز است بشناسی و هم اقرار آوری پس قبل از بعثت رسول و ورود شرع ایمان بعقل را واجب داند و از اینجهة او را با غسانیه و یونسیه مباینت است و ابوثوبان جامع طریقه ارجاء و اعتزال و خوارج است از این روی او را جامع النقایص و [illegible] نوشته اند الخصایص گویند صاحب ملل و نحل گوید جماعتی از خداوندان فتاوی نیز طریقه ارجاء را مسلوک داشته اند

مانند

مانند سعید بن جبیر و طلق بن حبیب و عمرو بن مرة و محارب بن دثار و ابوذر عمرو بن ذر و حماد بن سلیمان و ابوحنیفه و ابویوسف

ابوالقاسم بن محمد محسن بن مرتضی بن مهدی بن محمد بن صالح الحسنی الاصفهانی

در دار الخلافه طهران در مسجد سلطانی نماز جمعه و جماعت اقامت داشته است خود از سادات فخام و از فقهاء جلیل است بزهد و تقوای و قدس و نهی سرآمد علمای عصر و اسوه فقهای دهر بوده و در حسن اخلاق و فضائل صوری و معنوی رتبتی بلند داشت چون در سنه هزار و دویست و سی و هفت هجری که خبر وفات شاهزاده مبرور محمد علی میرزا بخاقان مغفور فتحعلی شاه مبرور انار الله برهانه رسید و از آن رهگذر اندوه زیاد در خاطر همایونش راه یافت علمای هر بلد عازم دار الخلافه شدند تا در آن تعزیت تسلیتی گفته باشند از آنجمله علمای اصفهان بودند که درک حضور مبارک را عزیمت نمودند میر محمد مهدی امام جمعه طهران که عم او بود و شرح حالش در این کتاب خواهد آمد باشتیاق تمام که در خدمت علمای اصفهان بدار الخلافه بیاید وی باتفاق حاج میر محمد حسین سلطان العلما که امام جمعه اصفهان بود بدار الخلافه آمده پس از ورود با عم خود میر محمد مهدی و علمای دیگر بحضور شاهنشاه مبرور مشرف شدند بمقتضای ارباب دل ملهمون پادشاهان در یک نظر از ناصیه انجام آثار را استنباط کنند که عقلای زمان در سالهای دراز عشری از اعشار آنرا نتوانند ادراک نمود خاقان مغفور با توجهات شاهانه در میان علما آن جناب را تفقد فرموده و از حالات ایشان جویا شدند سلطان العلما از نام و حسب و مقامات فضل و مراتب زهد و انتساب آن جناب فصلی مشبع شرح گذرانید خاقان خلد آشیان فرمودند چون امام جمعه را پسری نیست و نائبی بجهة نماز جمعه و جماعت در کار است اراده علیه همایونی آن است که او را بفرزندی قبول کرده بنیابت خویش برگزیند محض امتثال امر اعلی با سمت فرزندی و نیابت عم خویش در دار الخلافه توطن فرموده و در نزد ملا عبد الله بتحصیل فنون حکمت و کلام اشتغال جست و در نزد ملا محمد تقی استر آبادی باکتساب علم فقه و اصول مشغول گشت در آن ایام آقا میر محمد مهدی امام جمعه را سفر اصفهان پیش آمد نیابت نماز جمعه را به وی مفوض داشت در غیاب عم خویش با خلاق حسنه و اطوار پسندیده جذب قلوب نمود هر قدر از طیب خلق و حسن سیرتش در حضرت خاقان مغفور عرضه میداشتند بر اعزاز و اکرام آن جناب زیادت میفرمود و هم بر این منوال روزگار میگذرانید تا عید نوروز سلطانی در رسید خاقان خلد آشیان بنا بر سیرت ملوکانه و رسم معمول ملاقات علمای دار الخلافه را عزیمت فرمود چون حاج میرزا مسیح از بزرگان علما بود در هر سال دیدن او را بملاقات دیگران مقدم میداشت بعزم دیدنش تشریف فرما شد و چون معبر کوکبه سلطانی از درب خانه امام جمعه بود در عرض راه از اراده نخستین منصرف شده ملاقات حاج میرزا مسیح را پس از دیدار امام جمعه مقرر فرمود و از مکنون خاطر ملوکانه اعلان داشتند فوراً آن جناب را بدان ملاطفت بی نهایت مژده دادند با کمال مسرت و تشکر باستقبال بیرون شتافت بعد از اظهار مراحم خسروانه فرمود روا ندیدم که مکان دیگران را بر اینخانه ترجیح دهم و لقای ایشان را بر این ملاقات مقدم دارم بعد از تفقدات شاهانه

ازآنجا مجلس منظور و منازل سایر علما تشریف نزول ارزانی داشت و در هر مکان فضایل و معالی آن جناب را
بر زبان الهام نشان جاری میفرمود که در اندک زمان برتبت قبول عامه ارتفاع جست در آن اوان میر محمد مهدی
از اصفهان بدار الخلافه معاودت کرد از آن حسن رفتار و توجه نفوس زیاده خوشوقت شده مصلحت را
چنان دید که وی بجهد در عتبات عرش درجات باکتساب معارف و تکمیل فقه و اصول اشتغال جوید پس
اقامت نجف اشرف را وجهه همت ساخت در آن منبع فیوضات نزد شیخ حسن بن شیخ جعفر نجفی باستفادت
بنه رانید و بر استنباط احکام فرعیه از مدارک شرعیه قادر و توانا گردید پس برحسب تمنای عمش میر محمد مهدی از جانب
خاقان مغفور توقیع همایون باحضارش صادر و از آن مکان مقدس با اجازات عدیده بدار الخلافه رجعت
احکام ورودش از طرف قرین الشرف و از جانب عموم مردم اعزاز تمام مبذول و معمول آمد پس از چند روز
بر مسند افادات و قضاوت شرعیه نشست و در زمانی قلیل مرجع خاص و عام شد و هم بر این منوال روزگار
میگذرانید چون خاقان فردوس مکان درگذشت و نوبت سلطنت بشاهنشاه مبرور محمد شاه غازی
نور الله مضجعه برسید آن پادشاه نیک سریرت همی بسیرت جد خویش بر طریقت توقیر و اجلالش سالک بود
و هر زمانش بلاطفتی مخصوص مینواخت چون سال دوازدهم از آن سلطنت برآمد میر محمد مهدی سرای فانیرا
بدرود کرد و چون هفته از آن واقعه بگذشت برحسب استدعای ملک آرا ابو الملوک کیومرث میرزا فرمان آن منصب جلیل را
بتشریف نفیس و عصای مرصع حامل شده بدان جناب ارزانی داشت غریب و بومی از آن عطای ملوکانه
آگاه گردیده بمسجد سلطانی شتافتند امام جمعه بدان تشریف شریف تن بیاراست و خطیبی شرح فرمان همایون
گوشزد عام و خاص نمود و با آن گروه نماز جمعه بپا داشت و آن منصب او را مسلم گشت سالهای دراز
با آن مقام منیع نشر احکام سید المرسلین بپایان برد همواره بشیوه مرضیه اجداد امجاد دیگران را بر خود ترجیح داده
در طریق ایثار سعی کامل داشت وقتی در مجلس میرزا تقی خان امیر نظام از آن جناب بمناسبتی صحبت در پیوست
با آنکه فیمابین ایشان ودادی نبود بر حسن سریرت وی گواهی داده گفت امام جمعه را در میان علما خصلتی است که خود
بر آن اختصاص دارد چه هر یک از علما بمن نامه نوشت یا خواهشی کرد طلب نفع یا دفع ضرر را برای خود تمنا
داشت ولی هرگز از نوشتجات وی جز اغاثه ملهوف و اعانت مظلوم نیافتم با وفور شواغل و کثرت مشاغل
از تعلیم و تدریس کناره نمی جست و در تصنیف و تالیف جهد کافی داشت و این چند کتاب از تصانیف
آن جناب است و در سنه هزار و دویست و هفتاد و یک هجری از عمر شریفش پنجاه و شش سال گذشته بود
اجل موعود دررسید علما و اعیان در تشییع جنازه اش همگی حاضر شده با احترام تمام در خارج
دروازه قدیم حضرت عبد العظیم که اکنون داخل شهر است بر زمین نهاده جناب صدر العلما میرزا مرتضی بر آن گروه
پیشوا شده بر وی نماز گذاردند در آن محل که اکنون بقعه او و مزار مسلمین و معروف بقبر آقا است بخاکش سپردند
کتاب در شرح بلدان مفتوح العنوه کتاب در ذکر فتاوی و احوال خود پنج رساله کتاب در تحقیق مطالب اصولیه منتخب الفقه

ابن خالویه حسین بن احمد بن خالویه بن حمدان ابو عبد الله همدانی النحوی

در زمره فقهاء امامیه بغزارت فضل و کثرت علم علم و در حوزه علما و ادبیه بجلالت قدر و علو شان مسلم بود و خود از مردم همدان
بلکه از مفاخر آن دودمان است در حدود سنه سیصد و چهارده هجری برای تحصیل علوم عربیه و تکمیل فنون ادبیه ببغداد
که محط رحال علما و محل رجال فضلا بود درآمده و در نزد جمعی از اعاظم استفادت نمود و فنون ادبیه را از ابن درید
و نفطویه و ابوبکر انباری و ابوعمرو زاهد فراگرفته و علم احادیث را از محمد بن مخلد عطار و دیگران استماع نموده و علم
قرائت و دقایق ترتیل و حقایق تجوید در نزد ابن مجاهد مقری و ابوسعید سیرافی تحصیل کرده آنگاه بجانب شام رخت ببست
و در حلب اقامت نمود در کل فنون چندان اشتهار گرفت که نامش در تمامت بلدان انتشار یافت و فضلای
آفاق از هر طرف برای استفاده علوم و اتخاذ فنون بر وی وارد میشدند جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة
آورده که در مدینه رحل اقامت انداخت و در مسجد جامع قامت برافراخت روزگاری دراز بذکر آثار و نشر احادیث
میگذرانید گروهی انبوه بر وی گرد آمده از مصابیح افاداتش اقتباس مینمودند شرذمه از آن گروه و اینانند
که اسامی ایشان بشرح میگذرد معافی بن ذکریا و عبد المنعم بن عبد الله و حسن بن سلیمان و دیگران و ایشان
مسموعات را بوی منسوب داشته همی روایت کنند گویند بواسطه اتحاد مذهب و علو قدر و انشراح صدر همواره
صدرنشین بزم آل حمدان و مسند گزین محفل آن دودمان بود خصوصا در نزد سیف الدوله بن حمدان و اولاد او
اختصاصی تمام یافت چنانچه خود گوید روزیکه بحضور سیف الدوله مرا دست داد بپاس ادب چند لمحه بپای ایستادم
تفقدات مخصوصه بر من ارزانی داشته و فرمود اقعد چون از کلمه اجلس بلفظ اقعد عدول فرمود از آن تعبیر و تقریر
دانستم که همانا خود را بشاخهای فضل آویخته و از آن اغصان ثمراتی چیده است بر اسرار کلمات عرب واقف آمده است
و بر نکات عبارات و الفاظ ایشان عارف زیرا که قعود و جلوس اگرچه معنی نشستن دارند ولی در موارد
استعمال از یکدیگر جدا شوند چه قعود انحطاط از بلندی است به پستی و جلوس انتقال از پستی است به بلندی
لهذا چون خواهند با ایستاده گویند بنشین کلمه اقعد استعمال کنند و چون با خفته و ساجدی خطاب نشستن میان آورند گویند اجلس
گوید بعد از ادای شرایط تعظیم نشستم آن امیر هنرپرور ابواب عاطفت بر من بگشود و انواع
تلطف در حقم مبذول فرمود رفته رفته با وی همدم و در هر حال محرم شدم چنانچه در هر مجلس جانبم فرو نگذاشت
و در هیچ حال از حمایتم مضایقت نفرمود آورده اند که شبی سیف الدوله را از وجود علما و فضلا محفلی آراسته بود
و از ضیاء افادات علمیه شبی روشن تر از روز و وقتی خوشتر از نوروز داشت ما بین ابن خالویه و متنبی در باب مسئله
سخن درپیوست کار بحث و کلام بسقط و دشنام کشید و امر صحبت بفضیحت انجامید متنبی یکباره دیگری
از شناعت فرو گذار نکرد ابن خالویه را حالت دگرگون شده زیاده برآشفت مفتاحی که با خود داشت
آلت ضرب کرده چنان بر سر و رویش بنواخت که خون از عروقش بریخت و جامهایش بخون ملوث شد

ابو الطیب با خاطری افسرده و مهری چون دلش شکسته برخواست و از مجلس رفیع بیرون رفت پس بهوای خدمت کافور اخشیدی در مصر بار کشود کویند سیف الدوله در آن محفل بپاس تکریم ابن خالویه ابو الطیب را استمالت نکرد و از رفتن ممانعت نفرمود و از اینروی معلوم شود که ویرا رتبه احترام تا چه حد بوده هم او کوید شبی در محفل انس سیف الدوله جمعی از فضلا حاضر و از هر جا سخن در میان بود پس از آن جمع بپرسید آیا اسم ممدودی در خاطر دارید که چون جمعش بنا کنند مقصور شود همکی یکرای و یک زبان شده بعرض رسانیدند که ما را بر چنان اسم اطلاع نیست پس بجانب من متوجه شده کفت ترا در این مسئله چه جواب است بکفتم که اسمی بدین صفت بیاد دارم ولی وقتی از خزانه خاطر خارج شود که از خزانه بیت المال هزار درهم در کیسه من داخل کردد تا چنان لولو لالا را کرانبها بماند و هم امیر کمال دوست آنرا قدر شناخته کرامی دارد پس اشارت رفت تا صره حاضر کردند و از بشارت بذل رهین تشکر و قرین افتخارم فرمود پس معروض داشتم این دو اسم که بدین صفت باشد یکی صحرا و دیکری عذرا است که جمع آنها بر صحاری و عذاری بسته میشود هم او کوید که بعد از دو ماه بدو اسم دیکر اطلاع یافتم که جرمی نحوی آن دو را در کتاب تنبیه ذکر کرده بود یکی صلفا است که ارض غلیظه را کویند و دیکری خبرا است که زمین نمناک را نامند چه جمع آنها صلافی و خباری است و پس از بیست سال بر چنین اسم واقف کشتم که ابن درید در کتاب جمهره آورده و آن سیتاء است که ارض خشنه را کویند که جمعش سیاتی آمده است آورده اند که مردی بوی کفت مرا هوای اکتساب علوم عربیه و تحصیل ادبیه در سر افتاده ولی زبانم موافقت و همراهی ندارد و در آن حسرت و حیرت درمانده ام هر کاه ان درد را درمان توانی نمود آن مشکل را از من آسان کن کفت من خود پنجاه سال است که تعلیم و تعلم علم نحو مینمایم هنوز زبانم همراهی نمیکند اکر عقده خود را کره کشائی یافتی مرا نیز از آن محنت خلاصی بخش

ویرا اشعاری خوب و نظمی مرغوب بوده و آنچند شعر از وی ضبط نمودم

اِذا لَم یَکُن صَدرُ المَجالِسِ سَیِّداً　　فَلا خَیرَ فیمَن صَدَّرَتهُ المَجالِسُ
وَکَم قائِلٍ ما لی رَأَیتُکَ راجِلاً　　فَقُلتُ لَهُ مِن أَجلِ أَنَّکَ فارِسُ

حاصل معنی آنکه صدر مجالس کسی را شایسته است که خود بحلیه شهامت و جلالت آراسته باشد و اکر مجالس که خود از زیور شعور عاطل است کسی را مصدر دارد صدر نشین را خیری نه و بزرکی نبخشد مرا پرسیدند که چه باعث شده که ترا پیاده می بینم کفتم از برای آنکه ترا سواره دیدم و نیز فرمود

الجُودُ طَبعی وَلکِن لَیسَ لی مالُ　　فَکَیفَ یَبذُلُ مَن بِالقَرضِ یَحتالُ
فَهاکَ حَظّی فَخُذهُ الیَومَ تَذکِرَةً　　اِلَی اتِّساعٍ فَلی فِی الغَیبِ آمالُ

یعنی جود و بخشش خصلت ذاتی من است ولی چکونه بخشش نماید کسی که سرمایه جز قرض ندارد پس این است وضع معیشت من و وسعت در این روزکار را در عالم غیب مرا آرزوها است و در سال ۳۷۰ هجری بعقیده معتاد از اینجهان رخت بآخرت بربست

ابن خالویه را کتب مصنفه بسیار است از جمله کتابی است که آل نام نهاده در ابتدای آن مدلولات لفظ آل را بیان کند و او را به بیست و پنج قسم تقسیم نموده و بعد از آن بتفصیل اسامی شریفه ائمه اثنا عشر که آل محمد صلوات الله علیهم اجمعین اند با اسامی آباء و امهات و تواریخ ولادت و رحلت ایشان ضبط نموده و دیکر کتاب لیس و آن کتاب بدین طریقه است لیس فی کلام العرب کذا کذا کتاب المرغش که در لغت نوشته و کتاب اشتقاق کتاب جمل که در نحو است کتاب قرائت کتاب سبع در قرارات کتاب اعراب القرآن که مشتمل است بر اعراب سی سوره از کلام الله کتاب مقصور و ممدود کتاب المذکر و المونث کتاب الالفات کتاب شرح مقصوره ابن درید کتاب الاسد کتاب اشتقاق خالویه و ذالک خالویه بفتح خاء معجمه و بعد از الف لام و واو مفتوحتین تواند بود که از الفاظ عجمیه باشد و چون سیبویه و نفطویه و یا آنکه خال عربی باشد و یکی از معانی مناسب آن اراده شده باشد

ابو حنیفه نعمان بن ثابت کوفی

اکرچه اصحاب سیر و علمای رجال در ذکر فقهای بلاد ویرا در عداد فقیهان کوفه معدود داشته اند ولی اشتهار علم و انتشار نام و نفاذ حکمش بکوفه اختصاصی ندارد بلکه صیت فقاهت و آوازه فتاوی او اقطار عالم را فرو کرفته است بدان پایه که در ربع مسکون ربع اهل سنت بلکه نصف ایشان مذهب حنفی که از مذاهب اربعه عامه است اختیار کرده اند و در ممالک روم مقرر است که سلاطین آل عثمان و صدر اعظم ایشان و قاضی القضاة بر طریق مذهب ابو حنیفه باشند با لجمله جدش در زمره کفار بوده و بچنک مسلمانان اسیر شد روزکاری دراز در بندکی یکی از قبیله بنی تیم الله بن ثعلبه بکذرانید پس از آن از قید عبودیت آزاد کشت در آن اوان که از قبول اسلام سعادت اندوز کردید ثابت که خود والد ابو حنیفه است از وی بوجود آمده بعقیدت اهل سنت و جماعت آن مولود را باستان مبارک علی بن ابیطالب امیر المؤمنین آورده آنحضرت درباره ثابت و فرزندانش دعای خیر فرمود و چون ثابت را سنین عمر بچهل و اند رسید ابو حنیفه که بنام نعمان بود از صلب وی بدین عالم قدم نهاد و چون بحد رشد رسید در صنف خزازان درآمده بداد و ستد میکذرانید شبی در عالم واقعه چنان دید که مضجع مطهر منور حضرت خاتم الانبیاء را همی نبش کند ناکاه از خواب بیدار کشت از آن رؤیا زیاده سراسیمه و هراسان کردید کس نزد ابن سیرین فرستاد صورت منام را بر وی قصه کرده خواستار تعبیر شد کفت هر آینه صاحب رؤیا را علمی مرزوق شود که از تمامت مردم روزکار و علمای عصر خود در کذرد پس دواعی شوق تحصیل در او هر روزه زیادت شد با جدی تمام و جهدی وافی باکتساب معارف و اقتباس معانی مبادرت جست و صحبت کروهی از تابعین که اسامی ایشان شرح میکذرد دریافت کردید عطا بن ابی رباح ابو اسحق سبیعی محارب بن دثار هیثم بن حبیب هشام بن عروه محمد بن منکدر نافع مولی عبد الله بن عمر سماک بن حرب

ومقامات حدیث و مراتب معالم دین را همراهی ایشان طی نموده و مبانی علم فقه را در نزد حماد بن ابی سلیمان مشید کرد
از طرق عامه و خاصه بنظر رسیده است که ابوحنیفه از تلامذهٔ حضرت امام همام جعفر بن محمد الصادق ع بوده چنانکه
ابن حجر در صواعق گوید جعفر صادق افضل و اکمل فرزندان امام محمد باقر است و هم از آن راه بوصایت و خلافت
آنحضرت اختصاص یافته است و عموم مردم در کل فنون و تمام علوم از آن حضرت مستفید و مستفیض بوده اند
و خواص علماء روایات خود را بآن حضرت اسناد دهند مانند یحیی بن سعید و ابن جریج و سفیان و ابوحنیفه عبد الحمید بن
ابی الحدید گوید هر فقیهی که در اسلام بوده است در مراتب فقاهت عیال علی بن ابیطالب امیر المؤمنین بوده و خواهد بود
اما اصحاب ابوحنیفه مانند ابویوسف و محمد و دیگران فقه را از ابوحنیفه فرا گرفته اند و او در خدمت صادق آل محمد
سلام الله علیهم آن علم را قرائت نموده و انتساب علوم آن جناب بامیر المؤمنین علیه السلام از فرط وضوح
محتاج بذکر و بیان نیست و مؤید این مقال از طرق خاصه آنکه مجلسی در بحار گوید ابوحنیفه ربیب الخباب و هم
از تلامذهٔ آنحضرت بوده است و پیروانش دعوی کنند چنانکه درک صحبت تابعین نموده و از خدمت اصحاب نیز
کامیاب شده است ولی رای صواب و قول صحیح آن است که با ایشان معاصر و هم عهد بوده لیکن بسعادت
استفادت و توفیق ملاقات ایشان موفق نگشت بالجمله در مراتب علمیه بدرجهٔ اعلا حبت که شافعی با آنکه
خود رئیسی از رؤسای مذاهب چهارگانه است در حق وی چنین گوید قبائل علما و شعوب فضلا در پنج شعبه
از فنون کمالات بایستی خویش را عیال پنجکس شمارند و فواید و فضائل خود را از فواضل و موائد ایشان
شناسند در علم فقه ریزه خوار فضل ابوحنیفه اند و در صناعت شعریه پرورده انعام زهیر بن ابی سلمی باشند
و در معرفت مغازی نعمت اندوز محمد بن اسحق بوده اند و در فن نحو بهره مند عطای کسائی باشند و در شان
تفسیر جیره خوار مقاتل بن سلیمان بوده اند مالک بن انس را که خود از ائمهٔ اربعهٔ عامه است پرسیدند زمانیکه
ترا با ابوحنیفه درک صحبت اتفاق افتاد مراتب فضل و مقامات علمش چگونه یافتی گفت رتبت قیاس و استدلالش
بدان پایه دیدم که هرگاه از وی خواستار آن میشدم که بدلائل و براهین ستونی را از جنس طلا شماره و با آنکه حس بصر
برخلاف مدعا حکم مینمود هر آینه قادر بودی یحیی بن معین گفت که چند علم نزد چند کس بدان مثابه رتبهٔ کمال یافت
که توانم آنها را در ایشان اقتصار و انحصار دهم اسحق قرائت قرائت حمزه است و فقه فقه ابوحنیفه و جملگی در این
رای صواب با من طریق همراهی پیموده اند جعفر بن ربیع گفت پنجسال در جوار ابوحنیفه بسر بردم چندان خاموش بود
که هیچکس را در آن خصلت با وی برابر ندیدم ولی در نشر فضایل چون دهان بگشود چندان علوم میریخت
که سیل کمالات جاری مینمود عبد الله بن مبارک در مدح وی گفته

لَقَدْ زَانَ الْبِلَادَ وَمَنْ عَلَيْهَا — اِمَامُ الْمُسْلِمِينَ اَبُو حَنِيفَه
بِآثَارٍ وَفِقْهٍ فِي حَدِيثٍ — كَآيَاتِ الزَّبُورِ عَلَى الصَّحِيفَه
فَمَا اِنْ بِالْعِرَاقِ لَهُ نَظِيرٌ — وَلَا بِالْمَشْرِقَيْنِ وَلَا بِكُوفَه

یعنی

یعنی ابوحنیفه که پیشوای مسلمانان است بزیور آثار و حلیهٔ احادیث صفحات بلاد را چنان زینت داده است که آیات آسمانی
اوراق قرآن را گویا در روزگار در کوفه و مشرقین از همال و نظیرش عقیم شده است ابن خلکان و یافعی آورده اند
که ابوحنیفه بجمیع کمالات آراسته بود جز آنکه در علوم عربیه رتبت بلند نداشته است گاهی سخنانش بلحن و غلط آمیخته میشد
چنانکه روایت شده است که ابا عمرو بن العلاء المقری النحوی از ابوحنیفه استفتا کرد که هرگاه مردی شخصی را بشیئی ثقیلی
در معرض هلاکت آورد بر آمر قصاص وارد خواهد شد گفت اینگونه قتلها سبب قصاص نشود ابوعمرو گفت و لو قتله
بابا قبیس و کلمهٔ ابا را که بایستی ابی خواند بلحن و غلط ادا کرد گروهی از جانب او اعتذار جسته اند که چون ابوحنیفه
از مردم کوفه است بدان جهت در آن کلام بلغت کوفیین تکلم کرده است چه ایشان اسماء سته را در همه حالات
بالف خوانند چنانچه در این منوال گفته اند

اِنَّ اَبَاهَا وَاَبَا اَبَاهَا — قَدْ بَلَغَا فِي الْمَجْدِ غَايَتَاهَا

ابوحنیفه در اصول عقاید بسلسلهٔ زیدیه راه پیروی داشته محمد شهرستانی در ذیل مقالات جارودیه که از فرق زیدیه
میباشند گوید که ابوحنیفه بآن فرقه هم عقیدت بوده و با محمد بن عبد الله محض که معروف بنفس زکیه و امام ششم زیدیه است
عقد بیعت داشت و هم با برادرش ابراهیم بن عبد الله محض که نیز از ائمهٔ آن گروه است و معروف باسیر الیو
و شهید باخمری است و امام هفتم زیدیه است باقدمی استوار دست بیعت داده و هنگامیکه بر منصور خروج
کرده بود در پنهان مردم را باعانت وی ترغیب مینمود ولی خود در آن جنگ همراه نشد زیرا از تخلف آن جیش
پرسیدند گفت مردم را نزد من امانتی است از آن ترسم که چون بعرصهٔ محاربت قدم نهم ودایع مردم عرضهٔ تلف گردد
در کتب معتبره مضبوطست که ابوحنیفه مکتوبی بدین مضمون با ابراهیم نوشت اَمَّا بَعْدُ فَاِنِّي قَدْ جَهَّزْتُ اِلَيْكَ اَرْبَعَةَ
آلَافِ دِرْهَمٍ وَلَمْ يَكُنْ عِنْدِي غَيْرُهَا وَلَوْلَا اَمَانَاتُ النَّاسِ عِنْدِي لَلَحِقْتُ بِكَ فَاِذَا لَقِيتَ الْقَوْمَ وَظَفِرْتَ
بِهِمْ فَافْعَلْ كَمَا فَعَلَ اَبُوكَ فِي اَهْلِ صِفِّينَ اُقْتُلْ مُدْبِرَهُمْ وَاَجْهِزْ عَلَى جَرِيحِهِمْ وَلَا تَفْعَلْ كَمَا فَعَلَ اَبُوكَ فِي اَهْلِ الْجَمَلِ فَاِنَّ الْقَوْمَ لَهُمْ فِئَةٌ
حاصل آنکه چهار هزار درهم تقدیم داشتم و از قلت آن معذرت میجویم زیرا که زیاده از آن میسر نبود و هم از تخلف خویش
عذر میگویم که از فتور عقیدت و خوف هلاکت نیست بلکه از ترس تضییع امانات بوده محض نصیحت و خیرخواهی
عرضه میدارم هرگاه در آن محاربت بر ایشان ظفر یافتی طریقهٔ پدرت علی بن ابیطالب که با اهل صفین سلوک داشته
با ایشان بر مجری دار و هزیمتیان را تعاقب کن و از شیوه آن حضرت که در جنگ جمل مرعی فرمود کناره گیر
زیرا که سپاه منصور را اعوان و انصار از پی است گویند قضارا آن مکتوب وقتی بدست منصور افتاد از مطالعهٔ آن
در خشم فرو رفت و کینهٔ او را در سینه جای داد و همواره منتهز فرصت بود تا زمانیکه بر وی دست یافت چنانچه
خواست بمرادش رساند جار الله زمخشری در ذیل کریمهٔ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ گوید كَانَ اَبُو حَنِيفَةَ يُفْتِي
سِرًّا بِوُجُوبِ نُصْرَةِ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ وَحَمْلِ الْمَالِ اِلَيْهِ وَالْخُرُوجِ مَعَهُ عَلَى اللِّصِّ الْمُتَغَلِّبِ الْمُتَسَمِّي بِالْاِمَامِ وَالْخَلِيفَةِ كَالدَّوَانِيقِي وَاَشْبَاهِهِ
یعنی ابوحنیفه در پنهانی مردم را فتوی داده که زید بن علی بن الحسین امامی است مفترض الطاعه بایستی نصرت

و یاری او واجب شمارند و وجوه اموال خود بدو سپارند و در قتال او با دزدان متقلب چون منصور دوانیقی
و امثال وی خود را بکذب و بهتان خلیفه و امام دانند همراه شوند و هم او گوید که زنی نزد ابوحنیفه شکایت آغاز کرد
که از چه رو فرزندم را بمتابعت محمد و ابراهیم دعوت کرده عرضهٔ هلاکش ساختی گفت ایکاش من بجای
فرزندت در رکاب ایشان زیدیه حاضر بوده جان خویش میباختم سوگند بخدا هرگاه منصور بنیاد مسجدی کند
و مرا بخواند تا شماره اجرهای آن مسجد را مباشر شوم هرآینه قبول نخواهم کرد بالجمله در اصول عقاید اقوال زیدیه را
متبع میدانست و در احکام فقهیه قیاس و رای خود را معتمد میشمرد و دمیری شافعی از ابن شبرمه حکایت کند
که در صحبت ابوحنیفه بعتبهٔ جعفر بن محمد الصادق مشرف شدیم بعرض حضور مبارک رسانیدم که رفیق من از
فضلای عصر و از فقهای عراق است فرموده چنان دانم ایزد همان است که در احکام خدا برای خویش
اعتماد کند و در نوامیس الهیه قیاس بکار برد مگر نه این مرد نعمان بن ثابت است ابن شبرمه گوید تا آن اوان
نمیدانستم که نام او نعمان است پس ابوحنیفه بتصدیق آن حضرت مبادرت جسته عرض کرد اصلحک الله
یا ابن رسول الله من همانم که شناخته اید فرمود ای نعمان زنهار از سخط الهی بپرهیز و در شرایع بعقل
نا تمام خود تکیه میاور و در دین خدا قیاس را مستند مدان چه اول کسی که طریق قیاسات پیش گرفت
ابلیس بود هنگامیکه پروردگار عز اسمه وی را بسجود آدم علی نبینا و علیه السلام امر فرمود گفت انا خیر منه
من خود از آدم نیکوترم زیرا که مادهٔ مرا از آتش که عنصری لطیف و جوهری درخشنده است بیافریدی
و خمیرهٔ آدم را از گل که خود اصلی تاریک و تیره است ایجاد فرمودی ای ابوحنیفه ابلیس رجیم در حکم سجود
بدانش و رای خود قیاس کرده نافرمانی جست و در ورطهٔ ضلالت بماند و بعذاب ابدی گرفتار خواهد بود
پس فرمود آیا نیکو دانی سر خود را با سایر اندامهای خویش در احکام قیاس کنی گفت ندانم فرمودند
هیچ دانی از چه رو حقتعالی شوری در چشم و تلخی در گوش و مخاط در بینی و شیرینی در بین دو لب بیافرید گفت
نمیدانم فرمود حقتعالی دو چشم را بمقتضای حکمت بالغه از پیه خلق فرمود در آنها آب شوری قرار داد
تا نعمتهای خود را بر مخلوقش مرئی آورد چه آن رطوبات مالحه دیدگان را از انحلال و ذوبان نگاه دارد و تلخی
در گوش آفرید تا نعمتی دیگر نیز بر مخلوق خود افزوده باشد زیرا که اگر چنین نبود جانوران کوچک و خورد
بگوش راه یافته و مخ را غذای خود قرار داده در اندک زمان نابودش مینمودند و آب را در منخرین
آفرید تا قابل تمدد باشد و نفس بسیار در آن مجری حرکت کند و صعود و نزول نماید و هم از رطوبت آن آب
مزاج بینی بر صحت باقی بوده بوی نیکو از رایحهٔ ناخوش تمیز دهد و در بن شفتین آب گوارا آفرید تا مخلوقش
لذت اکل و شرب را دریابند آنگاه فرمود خبر ده مرا از کلمه که اولش کفر و آخرش ایمان است گفت
نمیدانم فرمودند کلمهٔ لا اله الا الله است چه اگر متکلمی لا اله گوید و ساکت شود وجود واجب را انکار نموده باشد
و این خود کفر صریح است و اگر کلمهٔ الا الله را منضم نماید معبود بحق را اثبات کند و آن خود ایمان محض است

پس فرمود

پس فرمود وای بر تو ای ابوحنیفه حقتعالی قتل نفس و زنا را حرام فرموده اینک باز گو که گناه قتل نفس در نزد خدای
اعظم است یا زنا گفت قتل نفس فرمود بمقتضای قیاس بایستی طریق اثبات آن نیز عظیم تر باشد و حال آنکه چنین نیست
حقتعالی بشهادت دو شاهد عادل اثبات قتل نفس را مقرر فرموده و در زنا شهادت چهار شاهد اعتبار
کرده است پس چگونه حکم الهی با قیاس بدست آید فرمود نماز و روزه کدام یک در نزد حقتعالی بزرگتر است
گفت نماز فرمود پس چرا بر حائض قضای صوم واجب و قضای صلوة واجب نشده ای ابوحنیفه میباید
از خدای تعالی بپرهیزی و در تکالیف مقرره قیاس فاسد بکار نبری و بغیر ما انزل الله را حکم ندانی در فردای
قیامت من با جمیع شیعیانم در حضور عدل حکیم ایستاده گوئیم خدای و رسول چنین فرمود تو نیز با پیروانت
در آن عرصهٔ هولناک ایستاده گوئی رای ما چنین حکم کرد و قیاس ما اینگونه اقتضا نمود پس حقتعالی درباره
ما و شما بدانگونه که عدل خدائی مقتضی باشد حکم خواهد فرمود و از طرق شیعه در باب معارضات آن جناب
با ابوحنیفه روایات بسیار است در احتجاج طبرسی و مجلسی و علل الشرایع و غیرهم از آن مقوله اخبار بسیاری
ضبط شده است هر که خواهد اطلاع یابد بآن کتب رجوع نماید از کتب صحیحهٔ معتبره بنظر رسیده است
که ابوحنیفه در مدینهٔ طیبه بعتبهٔ جعفر بن محمد الصادق ع مشرف شد و چون رخصت انصراف یافت حضرت
موسی بن جعفر را بدید که از دبستان معاودت فرموده خواست تا آن حضرت را امتحان کند عرض کرد
معصیتی که از عبد صادر شود فاعل آن کیست فرمود لمحه بنشین تا جواب سخنانت بیان کنم معصیت صادره
برحسب تقسیم عقلی از این اقسام خارج نباشد زیرا که یا عبد در آن فعل مستقل است یا خدای تعالی و یا هر دو
شریک باشند هرگاه پروردگار عز اسمه فاعل معصیت باشد عذاب عبد عاصی از طریق عدل و انصاف
بیرون است و اگر بمشارکت فاعل معصیت شده اند شریک اقوی بمؤاخذت و انتقام اولی و احق است
و عقاب عبد خلاف عدالت و مروت است و چون سزای عاصیان را عذاب و عقابی مقرر شده است
واضح گردد که عبد عاصی خود فاعل عصیان بوده است پس ابوحنیفه گفت ذریة بعضها من بعض والله
سمیع علیم بعضی از شعرای اهل البیت سلام الله علیهم این معنی را بالفاظی خوش
برشتهٔ نظم در آورده

لم تخل افعالنا اللاتی نذم بها	احدی ثلاث خصال حین نأتیها
اما تفرد باریها بصنعتها	فیسقط اللوم عنا حین ننشیها
او کان یشرکنا فیه فیلحقه	ما سوف یلحقنا من لائم فیها
او لم یکن لالهی فی جنایتها	ذنب فما الذنب الا ذنب جانیها
سیعلمون اذا المیزان شال بهم	اهم جنوها ام الرحمن جانیها

و چون ابوحنیفه در اقتباس احکام طریق رای و قیاس زیاده مسلوک میداشت از اجتماع فتاوی مشتته

والسلام را متفرقه او در عبادات تراکیب غریبه اتفاق افتد چنانکه قاضی القضاة احمد بن خلکان در ترجمه محمود بن سبکتکین که امام الحرمین در کتاب مغیث الخلق چنین آورده که سلطان محمود در بدایت حال مذهب ابوحنیفه داشت و چون علم حدیث را زیاده دوست داشتی و همواره نزد آن سلطان احادیث میخواندند و خود بتفسیر آنها اشتغال میجست پس اکثر آنها را بمذهب شافعی موافق یافت فقهای طرفین را بخواند تا هر یک حقیقت مذهب خویش بیان کند و حقیقت هر کدام معلوم شود بدان سوی گراید پس اصحاب فریقین براین معنی اتفاق کرده اند که مردی بقانون مذهب حنفی و هم بطریق مذهب شافعی دو رکعت نماز گذارد و طریقه هر یک پسند خاطر سلطان آید آنرا سلوک دارد پس قفال مروزی برخواسته بطهارت کامل و رعایت ستر و استقبال قبله و ملاحظه سایر ارکان و سنن و آداب مقرره دو رکعت نماز بجای آورد و گفت که این نمازیست که از طریقه امام شافعی بما رسیده است آنگاه پوست سگی دباغی شده بپوشید و تن خود بنجاست آلوده کرده و بدون نیت با شراب وضو ساخت و در شستن دو دست از بند کاه شروع کرد و برفق منتهی کرد و چون تابستان بود در آن صحرا مگسان بسیار بر آن پوست سگ که در تن داشت جمع شدند پس روی بقبله نموده بایستاد و بجای تکبیرة الاحرام گفت خدای بزرگ تر است پس سوره حمد بخواند و بعد از آن ترجمه آیه مدهامتان بزبان آورد و گفت دو برگ سبز آنگاه برای سجدتین مانند خروسیکه دانه چیند دو دفعه پیشانی بر زمین بکوفت در رکوع و تشهد را التفاتی نکرد و بجای سلام ضرطه بداد آنگاه گفت ایها السلطان اینست صورت نمازیکه ابوحنیفه فتوی داده است سلطان گفت هرگز چنین نمازی از ابوحنیفه نرسیده است چه در هیچ کیش اینگونه ستایش یزدان نکنند پس تو خود اینصورت ساخته و این تهمت براو نهاده اگر صدق دعوی خویش باثبات نرسانی هر آینه عرضه شمشیر شوی علمای مذهب حنفی بتائید قول سلطان برخواسته بر قفال انکار کردند پس قفال درخواست نمود تا از کتب فتاوی ابوحنیفه حاضر کردند سلطان مردی نصرانی مقرر داشت که طریق حنفی و شافعی را از کتب ایشان معلوم کند و چون مرد نصرانی در آن کتب تتبع نمود از تالیف فتاوی متفرقه نمازی مرکب گشت بدانگونه که قفال ادا کرده بود پس سلطان مذهب حنفی از دست بداد و طریق شافعی پیش گرفت پوشیده نماند چنانچه از کتب فقهیه مستفاد میشود ابوحنیفه را فتوی آنست که مصلی بهر چه که ماحی صورت صلوة باشد تواند خویشتن را از نماز خارج کند چنانچه علامه در کتاب احقاق الحق گوید ذَهَبَتِ الْاِمَامِيَّةُ اِلىٰ اَنَّ الْخُرُوْجَ مِنَ الصَّلوٰةِ يَحْصُلُ اِمَّا بِاِكْمَالِ الصَّلوٰةِ عَلَى النَّبِيِّ اَوِ التَّسْلِيْمِ لَا غَيْرُ وَقَالَ اَبُوْ حَنِيْفَةَ يَخْرُجُ بِالتَّسْلِيْمِ اَوْ يَخْرُجُ بِالْكَلَامِ اَوِ الرِّيْحِ پیروان ابوحنیفه آورده اند که در مدت چهل سال نماز بامداد را با وضوی عشا بجای آورد و هر شب در دو رکعت جمیع کلام الله قرائت میکرد و در تاریکی شب صدای گریه و زاری او بلند بود بطوریکه همسایگان براو ترحم میکردند گویند همواره از زخارف دنیوی اعراض داشتی چنانکه محمد بن شجاع گوید ابوحنیفه را گفتند که منصور عباسی امر کرده تا ده هزار درهم برای تو فلان روز بیاورند ابوحنیفه از قبول آن انکار نمود چون روز موعود شد و بعد از ادای فریضه بخانه در آمده خود را بجامه پوشانیده با هیچکس متکلم نشد پس فرستاده

حسن بن

حسن بن قحطبه در رسید و آنچه منصور فرستاده بود نزد او بگذارد ابوحنیفه با او تکلم نکشت اصحاب وی برسول گفتند که خوی و عادت امام بدینگونه است پس اشارت کرد تا مال را در انبانی کرده در زاویه خانه گذارد در رفت آن مال بهمان حال در کاری در موضع خود بماند و اصلا براو التفاتی نکرد در کتب معتبره مضبوط است که ابوحنیفه را با برادران دینی معاشرتی نیکو و سیرتی پسندیده بود همواره در انجاح مطالب و شفاعت بیچارگان مساعی جمیله مبذول میداشت چنانکه ابوالفرج اصفهانی در کتاب اغانی آورده که یکی از مغنیان کوفه در جوار ابوحنیفه منزل داشت همه شب بغرفه که داشت در آمده همواره بشرب اشتغال میجست سرخوش و سرمست آواز خود بتغنی بلند میکرد و بیشتر بدین شعر که از عرجی شاعر است سرود مینمود

اَضَاعُوْنِيْ وَاَيَّ فَتًى اَضَاعُوْا لِيَوْمِ كَرِيْهَةٍ وَسِدَادِ ثَغْرٍ

یعنی مرا که برای کارزار و بستن سرحد مملکت شایسته ام از نظر انداختند و تنها گذاشتند و ابوحنیفه هر شب صوت او می شنید شبی عسسان او را گرفته بزندانش بردند چون ابوحنیفه آواز وی در آن شب نشنید بامداد از حالش باز پرسید گفتند دوش گرفتار میر شب شده اکنون محبوس است پس ابوحنیفه جامه در پوشید و سوار شده بخانه والی که عیسی بن موسی بود در آمد گفت مرا همسایه ایست که عسسان او را گرفته در محبس امیر بداشتند و من او را جز بخوبی نشناسم پس عیسی امر کرد تا آنمرد را با هر کس که در آن شب گرفته بودند رها کردند چون ابوحنیفه همسایه خود را دید او را نزد خود بخواند و بنهانی گفت ایجوان آیا حق ترا ضایع نمودیم و ترا تنها گذاشتیم گفت نی بخدای سوگند ضایع نکردی بلکه حفظ نمودی و حق جار خود را مراعات فرمودی خداوند ترا جزای خیر دهد آنگاه گفت طریقه سردی که داشتی از دست منه چه مرا آواز تو پسندیده است و در آن باکی نمی بینم و هم ابن خلکان تفرید و تغنی همسایه و شفاعت ابوحنیفه و خلاص محبوسین را با اندک تفاوت روایت کرده است و ما از مخافت تطویل و تکرار بقول ابوالفرج اقتصار کردیم در وفیات الاعیان و حیات الحیوان مضبوط است حماد بن اسمعیل بن ابوحنیفه گوید که در جوار ابوحنیفه مردی بود رافضی که خود در شغل آسیابانی میگذرانید و برا دو استر بود یکی را ابوبکر نام نهاده و دیگری را عمر میخواند ناگاه یکی از آن دو استر بر وی لگدی بکوفت و او را از آن ضرب بکشت چون ابوحنیفه از آن واقعه مطلع گشت حاضرانرا گفت بنگرید همانا استری که عمر نام داشته است صاحب خود را کشته و چون تحقیق کردند اخبار ویرا با ماجری مطابق یافتند گویند مابین ربیع حاجب منصور و ابوحنیفه عقده معاداة زیاده مستحکم بود همواره ربیع انتهاز فرصت مینمود تا او را در مجلس منصور توهین و خفتی آرد و خاطر منصور را از وی متغیر سازد و همیشه در آن اندیشه بود تا آنکه روزی ابوحنیفه در مجلس منصور حاضر گشت ربیع منصور گفت یا امیر المومنین ابوحنیفه عبدالله بن عباس جدت را در مسائل مخالفت میکند چه ابن عباس را طریقه آن است که استثناء منفصل بعد از قسم جائز باشد چنانچه اگر کسی امروز سوگندی یاد کند و روز دیگر استثناء نماید روا باشد ولی ابوحنیفه گوید که بایستی استثناء بکلام سابق که مشتمل بر مستثنی منه است متصل باشد ابوحنیفه گفت یا امیر المومنین ربیع را گمان آنست

که ترا بر ذمه سپاه بیعتی نباشد منصور گفت بچه دلیل گفت از آن راه که در حضورت بیعت کنند و چون بمنزل خود
باز گردند استثنا نمایند و بیعت خود باطل سازند منصور در خنده شد گفت ای ربیع ابو حنیفه را متعرض مشو
که معارضت با علما از طریق حزم بیرون است چون هر دو از مجلس بیرون شدند ربیع گفت خواستی خون مرا
هدر کنی ابو حنیفه گفت بلکه تو خواستی مرا عرضه هلاک کنی ولی من خود و ترا از آن خطر رهانیدم و نظیر این واقعه
مابین ابو العباس طوسی و ابو حنیفه اتفاق افتاد چنانچه ابن خلکان آورده است که روزی ابو حنیفه بر منصور
وارد شد و در آن محفل از هر گروه حاضر بودند طوسی بر آن شد سخنانی بمیان آورد که ابو حنیفه از آن راه
مستحق قتل شود پس متوجه شده گفت مسئله دارم اینک باز گوید هرگاه امیر المؤمنین مردی را طلب کند و او را
بقتل شخص فرمان دهد و آن مرد کیفیت واقعه را نداند کشتن آن شخص مر آن مرد را مباح تواند بود ابو حنیفه گفت
امیر المؤمنین بحق امر میکند یا بباطل گفت بحق ابو حنیفه گفت در هر مکان بایستی حکم حق را جاری نمود و از کیفیت
آن سؤال نباید کرد و چون از نزد منصور بیرون شدند گفت همانا طوسی خواست که مرا در ورطه هلاکت اندازد
من هر دو دست وی را بستم ابو الفرج در اغانی آورده که ابو حنیفه را در بدایت حال با حماد عجرد که خود
از شعرای مشهور است پیوند یگانگی در رشته صداقت محکم بوده پس ابو حنیفه طریق زهد پیش گرفت
در اکتساب فقه و سایر علوم شرایط کوشش ادا کرد تا بدان مرتبه که خواستی ارتقا جست و چون در آن مقام
عالی جای گرفت از دوستی حماد کناره گزید طعن و نکوهش وی بمیان آورد پس حماد بتالیف خاطر ابو حنیفه
برخواسته بسی لطایف الحیل بکار برد تا مگر از جراحات لسانش محفوظ ماند آن تدابیر سودمند نشد
حماد بناچار این اشعار در تعریض و کنایت گوئی بنظم آورده برای وی روانه داشت

اِن کانَ نُسکُکَ لا یَتِمُّ بِغَیرِ شَتمی وَانتِقاصی ... اَو لَم تَکُن اِلّا بِهِ تَرجو النَّجاةَ مِنَ القِصاصِ
فَاقعُد وَقُم بی کَیفَ شِئتَ مَعَ الاَدانی وَالاَقاصی ... فَلَطالَما زَکَّیتَنی وَاَنا المُقیمُ عَلَی المَعاصی
اَیّامَ تَأخُذُها وَتُعطی مِن اَبارِیقِ الرَّصاصِ

خلاصه مضمون آنکه اگر تکمیل مراتب تقوای خویش در آن دانی که مرا دشنام گوئی و از رتبت من نقصان کنی
پس هر آنچه توانی کردن فرو گذاشت مکن و در دور و نزدیک با من بدلخواه خویش نشست و برخواست نما
چه روزگاری دراز بگذشت که مرا بپاکیزگی و عدالت یاد میکردی و من در جرگ فاسقان داخل بودم
هیچ دانی کدام اوقات را قصد کرده ام همان روزگاری را گویم که تو خود در باده نوشی از ابریقهای سربی
از زبر جامهای لبریز همی با حریفان دور میدادی گویند چون ابو حنیفه بدان اشعار مطلع گشت از بیم
زبان حماد از آن سخنان بایستاد گویند همواره از منصب قضاوت احتراز مینمود و خلفا هر قدر او را
بدان شغل منیع تکلیف میکردند امتناع میکرد چنانکه در زمان مروان بن محمد که آخرین ملوک بنی امیه است
عمرو بن هبیره فزاری که بعراق والی بود ابو حنیفه را احضار نمود تا بقضاوت کوفه منصوب دارد

ابو حنیفه

ابو حنیفه قبول نکرد هر قدر یزید بن عمرو بر مبالغت بیفزود ابو حنیفه در امتناع زیادت آورد در ظرف ده روز روزی
ده تازیانه بروی بزدند ابو حنیفه بر انکار خود اصرار آورد لاجرم یزید بن عمرو از وی دست بداشت ربیع بن حاجب
گفت منصور را دیدم که با ابو حنیفه در باب قضاوت همی منازعت مینمود و منصور هر چند جد و اصرار داشت
ابو حنیفه در رد و انکار بود و میشنودم که ابو حنیفه با منصور همیگفت زنهار زنهار از خدای بپرهیز چنان شغل
منیع و امر خطیر را که خدایت بر آنها سلطنت بخشیده بقبضه اختیار من مسپار من از دیگران خود را نیکوتر
شناسم در آنهنگام که با حالت طبیعیه میگذرانم نتوانم خود را از خشم و غضب باز دارم زمانیکه در مصطبه قضاوت
متکی شوم هر لحظه امور ناپسند و ناشایست ببینم و سخنان کذب و ناملایم بشنوم چگونه توانم خویشتن را
از غیظ نگاه دارم تو خود بدیده انصاف نظر انداز با این همه خدم و حشم که تراست و هر یک را رعایت
مخصوصی و تفقد ممتازی توقع است چگونه اجراء حق و اظهار عدل توانم نمود هرگاه خلیفه مقرر دارد
که مرا در دجله فرات غرق کنند یا در مسند قضاوت بنشانند هر آینه بغرق راضی شوم و خود را قاضی نکنم
منصور گفت دروغ گوئی بلکه قضاوت را شایسته ابو حنیفه گفت من خلیفه را حاکم قرار میدهم و از او
انصاف میطلبم در صورتیکه سخنانم دروغ باشد چنین دروغگوئی چگونه لایق چنان امانت باشد در کتب سیر آمده است
که چون منصور از تحمل قضاوتش اغماض کرد سوگند یاد نمود که از تو دست ندارم تا بکاری از کارهای من مباشرت
کنی ابو حنیفه بقبول شغلی خلیفه را خوشنود ساخت پس از زمانی از جهت شورش طایفه راوندیه که در هاشمیه
بر منصور خروج کرده بودند و اسباب دیگر خواست تا بنای شهری نماید که لشکرش در کوفه منزل نداشته باشند
پس در اختیار محل و انتخاب مقام مشاورت جست زمین بغداد را اختیار نمودند پس احضار معماران و بنایان
و اصحاب آن صناعت را فرمان داد حکمی با عجلت و شتاب از شام و موصل و جبل و واسط و کوفه آمده
در بغداد جمع شدند و امر نمود تا قومی از اهل فضل و امانت را نیز حاضر نمایند از جمله ایشان حجاج بن ارطاة
منجم و ابو حنیفه بود پس منصور بهر یک امری مفوض داشت و نظر بسوگندیکه یاد کرده بود ابو حنیفه را
بفرمود تا آجرها و خشتها را شمارد پس ابو حنیفه بقیاسی از نی بگرفت و باندازه آن کمیت آجر و خشتی که حاضر میساخته
معلوم میداشت و اینگونه تعداد اختراع اوست که قبل از وی کس بدین معنی تفطن نجسته بود ابن خلکان گوید چون
منصور از بنای بغداد فارغ گشت بانجا وارد شد پسرش مهدی که ولیعهد بود بجانب شرقی بغداد فرود آمد
پس منصور بوی اشارت کرد تا در همان محل اردوی خود قرار دهد و برای خود خانه چند عمارت کند مردم هم با وی
متابعت و همراهی نموده در آنجا عمارتها بپا داشتند بناها بنیاد کردند دیری نگذشت که آن محل باندازه شهری شد
که پدرش ساخته بود و مسجدی بزرگتر از مسجدیکه منصور بنا نهاده بود بپا گشت و آنرا مسجد رصافه نامیدند پس
مهدی فرمان داد تا ابو حنیفه را حاضر کردند قضاوت جانب رصافه را بر او عرضه داشته ابا نمود مهدی
گفت اگر قبول نکنی بتازیانه قهرت تادیب کنم ابو حنیفه بیقین دانست هرگاه قبول نکند بدان آزار گرفتار خواهد شد

بناچار قبول کرد و دو روز در مجلس قضا بنشست در آن دو روز کسی نزد او نیامد چون روز سیم شد صفاری بر شخصی
ادعائی کرده نزد وی برافعه حاضر شدند صفار گفت ایها القاضی از بابت قیمة کاوی که از من خریده است مرا
بر ذمه این مرد دو درهم و چهار دانگ است ابو حنیفه بامرد گفت آنچه صفار گوید شاید تو خود فراموش
کرده باشی و چون امعان نظر کنی شاید در خاطرت بگذرد گفت بهیچوجه ذمه خود را بحق او مشغول ندانم پس ابو حنیفه
بصفار گفت چه میگوئی گفت هرگاه سوگند یاد کند خاموش شوم پس ابو حنیفه بمنکر گفت بگو والله الذی لا اله الا هو
چون آن مرد قسم را آماده گشت و بخواندن صیغه قسم شروع کرد ابو حنیفه کیسه بر آورده دو درهم بصفار داد و گفت
این در عوض حق تست صفار دو درهم برداشت و از مجلس قضا بیرون شد بعد از دو روز ابو حنیفه مریض شد
و در بستر بیماری بپهلو نهاد پس فرزند خود حماد را خواسته در طی وصایای خویش بروی مقرر داشت که پس از
وفات من این بدره را بحسن بن قحطبه بسپار و بگو که این ودیعتی است از تو که نزد ابو حنیفه بود و چون شش روز
بگذشت ابو حنیفه دنیا را وداع کرد گوید بعد از وفات پدر آن وصیت بجای آوردم و آن مال بدو سپردم حسن بن
قحطبه گفت خداوند رحمت کند ابو حنیفه را در دین خود زیاده بخیل بود مورخین را در ماه و سال و کیفیت
وفاتش اختلاف است بعضی در رجب و برخی در شعبان سال یکصد و پنجاه هجری ذکر کرده اند قومی گویند
در روزیکه شافعی از مادر بزاد ابو حنیفه بسرای دیگر قدم نهاد خاصه را عقیدت آن است که در محبس فوت شد
و عامه بر خلاف ایشان اعتقاد کرده اند مسعودی در مروج الذهب گوید ابو حنیفه در سجده نماز بود که بدرود
اینجهان نمود و هفتاد سال زندگانی یافت باتفاق مورخین او را در مقبره خیزران بخاک سپردند و در سنه
چهارصد و پنجاه و نه شرف الملک ابو سعد محمد بن منصور الخوارزمی که مملکت سلطان ملکشاه سلجوقی را مستوفی بود
مرقد ابو حنیفه را بنا نهاد و روضه بنیاد نمود در جنب مشهدش مدرسه عمارت کرد تا فرقه حنفیه در آن سکنی گیرند
و چون آن بنا پرداخت محض مشاهده آن مشهد و آن مدرس با جماعتی از اعیان بدانجا فرود آمدند در آن اثنا
شریف ابو جعفر مسعود که معروف به بیاضی شاعر است در بدیهه این دو شعر انشاد نمود

أَلَمْ تَرَ أَنَّ العِلْمَ كَانَ مُبَدَّدًا — فَجَمَّعَهُ هَذَا المُغَيَّبُ فِي اللَّحْدِ
كَذَلِكَ كَانَتْ هَذِهِ الأَرْضُ مَيْتَةً — فَأَنْشَرَهَا فِعْلُ العَمِيدِ أَبِي سَعْدِ

یعنی هیچ میدانی که شیرازه علوم از هم پاشیده و انواع فضایل از هم پراکنده بود و این مستور در زیر خاک تمامت
آنها را برشته جمع و نظم در آورد و همچنین زمین از اراضی موات بشمار میرفت و بوجود ابو سعید معمور گشت
ابو سعید را آن دو شعر زیاده پسند آمد و ویرا بانعام وافر بنواخت در کتب تواریخ بنظر رسیده است
که بانی مشهد ابو حنیفه سلطان الب ارسلان پدر سلطان ملکشاه سلجوقی بوده است و آن اقوال را با یکدیگر
منافاتی نیست چه ممکن است که سلطان خود بانی و ابو سعید مباشر بوده هم دانند که در هر عصر کارگذاران سلطنت
مباشر امور باشند و بنام سلطان مشهور شود

ابن الصائغ ابو بکر محمد بن الصائغ الباجی التجیبی

از اهل سرقسطه و مردم اندلس بمزید علم و وفور دانش موسوم است حکیمی دانشمند و طبیبی سعادتمند و شاعری بیمانند
بوده در جودت طبع و رزانت خاطر و حدت ذهن و اصابت رای و شدت ذکا و نفاست حفظ شهره
آفاق است بسر انگشت رای رزین و فکر متین معضلات حکمت و مشکلات هیئت را از هم گشوده و ویرا بر علمای
عصر و ابنای روزگار خود بسی برتری بود و در فن تنجیم و جغرافی و علم ادب و موسیقی احاطتی زیاد داشت
امام غرناطه علی بن عبد العزیز در صدر مجموعه کلمات حکیمانه ابن صائغ گوید كَانَ فِي نَقَابَةِ الذِّهْنِ وَلُطْفِ الغَوْصِ
عَلَى تِلْكَ المَعَانِي الجَلِيلَةِ الشَّرِيفَةِ الدَّقِيقَةِ أُعْجُوبَةَ دَهْرِهِ وَنَادِرَةَ الفَلَكِ فِي زَمَانِهِ وَثَبَتَ أَنَّهُ لَمْ
يَكُنْ بَعْدَ أَبِي نَصْرٍ الفَارَابِي مِثْلُهُ فِي الفُنُونِ الَّتِي تَكَلَّمَ عَلَيْهَا حاصل معنی آنکه ابن صائغ ذهنی سلیم و سلیقه
مستقیم داشت و در غواصی دقایق حکمت الهیه و فهم حقایق معانی اشیا از عجایب روزگار و نوادر فلک دوار شمار
آمدی همانا براستی که بثبوت پیوسته بعد از معلم ثانی ابی نصر فارابی در فنونیکه وی در آنها توسن سخن جولان داده کسی
برابر و مانند وی نبوده لسان الدین بن خطیب در کتاب احاطه در ترجمت وی گوید که إِنَّهُ آخِرُ فَلَاسِفَةِ الإِسْلَامِ
بِجَزِيرَةِ الأَنْدَلُسِ یعنی وی در جزیره اندلس و اسپین فلاسفه اهل اسلام است قطب الدین لاهیجی
ویرا بدین عبارات ستوده كَانَ عَلَّامَةَ وَقْتِهِ فِي العُلُومِ الحِكَمِيَّةِ مُتَمَيِّزًا فِي العَرَبِيَّةِ وَالأَدَبِ
حَافِظًا لِلْقُرْآنِ مُتَفَنِّنًا فِي صِنَاعَةِ الطِّبِّ وَالمُوسِيقَى یعنی وی در علوم حکمت علامه وقت و در فنون
ادبیت و شجون عربیت ممتاز عصر خویش بوده و در زمره حفاظ قرآن مجید بشمار میرفت بنیاد صنعت طب و حرف موسیقی را
محکم نموده احمد بن ابی اصیبعه گوید وی در صنعت طب دارای بهترین مقام جامع مقامین علم و عمل بود و هم او گوید که فلسفه اولی و حکمت الهی در بلاد اندلس بیاری فضل
و عیون حکمت همی از آن بلد جریان داشت سالها کیفیت اندراس و انطماس یافته بود و کسی از آن علم شریف نام
نمیبرد و نشان نمیجست پس بحکم توالی ایام و تعاقب اعوام بدین منوال بگذشت تا آنکه شمع وجود ابن صائغ از دهلیز عدم طالع
گشت و قامت قابلیت برافراخته باستعانت حسن قریحت و شدت فکر و کثرت طلب ربوع آن علم معمور کرد و
جداول تحقیق بر آن بگشود و آنچه را که تندباد حوادث درهم زده و بدست مرور دهور و ایام تبدیل یافته وی
بنظام اشتهار و حضرت شیوع مبدل ساخت جوهر مبانی و گوهر معانی این صنعت شریف را از خزاین کتب متقدمین
از حکمای متالهین نقل نموده خدایش پاداش این عمل غبار گناه و زنگ عصیان از مرآت وجود بآب غفران بشوید
و گل رویش بآب رحمت طراوت و نضارتی تازه بخشد همچنین در حکمت طبیعی و معالجات طبی مهارتی بنهایت
داشت کلماتی چند و تعلیقاتی دلپسند در آن دو صنعت شریف آیتی از مراتب دانش و اندازه تبحر خویش
بنگاشت واهم ویرا در علم هندسه و فن هیات رسائلی چند است که هر یک بر استیلا و احاطت آن فیلسوف
بزرگ نمونه ایست و هر کس بر رساله اتصال الانسان بالعقل الفعال و غیر آن از مصنفات وی واقف شود
بر مطالب مستنبطه و ذخایر مستخرجه وی آگاهی یابد در فهم کلمات معلم اول ارسطاطالیس بی مثل بوده

هرگاه بیانات این حکیم با عبارات رئیس المتألهین شیخ الرئیس وغزالی که بعد از ابو نصر فارابی خنگ خیال در میدان علوم حکمیه جولان داده اند بمیزان معرفت سنجیده آید هرآینه مزیت وی بوضوح رسد قاضی محمد بن رشید و ابو الحسن علی بن عبد العزیز امام غرناطه در سلک تلامیذ وی منظوم آیند صاحب طبقات و ارباب تراجم ویرا بیاد ستوده اند از آنجمله امیر رکن الدین در کتاب زبدة الفکر نگاشته که ابن صائغ مردی عالم و فاضل بوده است و او را در علوم ریاضی و منطق مصنفات بسیار است ابو نصر فتح بن خاقان که از آیات بلاغت و دانشمندان کتاب است در یکی از مجامیع خود ویرا مدحی بسزا و ستایشی بجا آورده علامه مقری در کتاب نفح الطیب فی غصن الاندلس الرطیب بعضی از آن عبارات برشته نقل آورده ما نیز آن عبارات در این نامه مبارک می نگاریم نور فهم ساطع وبرهان علم لکل حجة قاطع تتوجت بعصره الاعصار وتارجت من طيب ذكره الامصار وقام وزن المعارف واعتدل ومال للافهام فننا وتهدل وعطل بالبرهان التقليد وحقق بعد عدمه الاختراع والتوليد اذا قدح زند فهمه اورى بشرر للجهل محرق وان طما بحر خاطره فهو لكل شيء مغرق مع نزاهة النفس وصونها وبعد الفساد من كونها والتحقيق الذي هو الايمان شقيق والجد الذي يخلق العمر وهو مستجد وله ادب يود عطارد ان يلتحفه ومذهب يتمنى المشتري ان يعرفه ونظم تعشقه اللبات والنحور وتدعيه مع نفاسته جوهرها البحور قد اثبت منه ما تهوى الاعين النجل ان تكون اثمدها ويزيل من النفوس حزنها وكمدها
حاصل معنی آنکه وی نوری درخشان از جوهر علم و دانش است و برهان یقین هر دلیل قاطع دیگر زمانه و اعصار خواهند که زبان ویرا بجای تاج و اکلیل بر سر نهند تمامت اکمنه و امصار از نکهت ذکر وی پرداخته و خوشبو باشند او و از آن معارف میزان وجودش اعتدال و استقامت یافت و بنیان فنون علم را برای سهولت فهم سست و مایل کرده و با براهین محکم خط تعطیل بر رخساره تقلید بکشید بعد از آنکه دست نیستی بنای هستی علوم ویران نموده وی از شیمه فکرت خویش خلعت وجودش بداد چون آتش زنه فهم و قادش بجائی فرا رسد آتشی از آن افروخته گردد که خرمن نادانی بسوزد و اگر بحر خاطرش پر و متلاطم شود تمامت اشیا غرق کند با آنکه نفس شریف از مخالطت ارجاس دور و ذیل عفاف از قذارت فساد مصون داشت تحقیقات وی مزایا از آنکه شفیق و رفیق است چندان در تکمیل علوم و تحصیل فنون جد و مواظبت وجد و مداومت نمود که عمر روزگار کهنه گرد و خود با طراوت طلب و تازگی میل باقی باند عطارد که اختر دبیران است همی خواهد که گرد وی در پیچد مشتری که ستاره علماست تمنای آن کند که از مذهبش اطلاع یابد سینه و گلوی محبوبان بعقد نظم و رشته شعرش عشق ورزند دریاها با جواهر نفیسه خود گوهر نفس ویرا میخواهند بر صفحه روزگار مطالبی ثبت نمود که چشمهای بخیلان آنرا بجای سرمه خواهند بر دیدگان کشند تا حزن نفوس و ناخوشی آنها زایل کنند انتهی پس از مدتی بواسطه غبار عداوتی که ما بین ابن خاقان و ابن الصائغ پدید آمد

ابن خاقان زمام ادب از دست بداد و از طریق انصاف کناره گرفت در کتاب قلائد العقیان عنوان وی در ذیل تراجم ذکر نموده و عباراتی چند در هجو وی بیاورد که بعض آنها این است هو رمد عين الدين وكمد نفوس المهتدين اشتهر سخفا وجنونا وهجر مفروضا ومسنونا فما يتشرع ولا ياخذ في غير الاضاليل ولا يشرع نافيك عن رجل ما تطهر من جنابه ولا اظهر مخيلة انابه ولا استنجى من حدث ولا اشجى فؤاده بتوارية في جدث ولا اقر بباريه ومصوره ولا قر بتباريه في ميدان تهوره الاساءة اليه اجدى من الاحسان والبهيمة عنده اهدى من الانسان نظر في تلك التعاليم وفكر في اجرام الافلاك وحدود الاقاليم ورفض كتاب الله الحكيم العليم ونبذه وراء ظهره ثاني عطفه واراد ابطال ما لا ياتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه واقتصر على الهيئة وانكر ان تكون منه الى الله تعالى فيئة وحكم للكواكب بالتدبير واجترم على الله اللطيف الخبير واجترء عند سماع النهي والايعاد واستهزء بقوله تعالى ان الذي فرض عليك القران لرادك الى معاد فهو يعتقد ان الزمان دور وان الانسان نبات او نور حمامه تمامه واختطافه قطافه قد محى الايمان من قلبه فما له فيه رسم ونسي الرحمن لسانه فما يمر له عليه اسم وانمت نفسه الى الضلال وانتسبت ونفت يوم تجزى كل نفس ما كسبت نقصر عمره على طرب ولهو واستشعر كل كبر وزهو واقام سوق الموسيقى وهام بمجاري القطار وسقى فهو يعكف على سماع التلاحين ويقف عليه كل حين ويعلن بذلك الاعتقاد ولا يؤمن بشيء قادنا الى الله تعالى في اسلس مقاد مع منشاء وخيم ولوم اصيل وخيم وصورة شوهها الله تعالى وقبحها وطلعة اذا ابصرها الكلب نبحها وقذارة يؤذي البلاد نفسها ووضارة يحكي الحساد دنسها وفند لا يعمر الا كنفه ولدد لا يقيم الا السعاد جنفه
حاصل ترجمه آنکه ابن صائغ دیده دین را رمدی و نفوس مهتدین را مرضی است ضعف عقل و جنون را اشتهار داده واجبات الهیه و مندوبات مصطفویه را متروک و مهجور نمود و بهیچ شریعتی متشرع نگشته و جز در طرق اباطیل و اضالیل و راه ملاهی و مناهی قدم ننهاده کفایت کند تا مردی که از جنابت طهارت نکند و دست تحلل و توهم بلبان اناث و بازگشت فرا نبرد و بدن از لوث نجاسات نشسته و پاک نساخته هیچگاه از مردگان عبرت نگرفتی حزن و اندوه بقلبش راه نیافتی تمامت بهایم و چارپایان در نزد وی از انسان کامل هدایت یافته و ره سپارتر باشند همی در اجرام سماوی و فلکی و حدود اراضی و اقالیم و اجسام تعلیمی نظر دوخته و ترک قرآن مجید بگفت و آنرا پشت سر افکنده خواستی که شریعت رسول باطل سازد و بر علم هیئت اقتصار کرده در مقام انکار قرآن و ضلال ارشاد

پس بازگشت بسوی خدا را از محالات شمرده ستارگان را مؤثر ناسوت و مدبر توده خاک انگاشت در وقت
استماع نواهی و ایعاد و شنیدن مواعید و انذار زبان جسارت و لسان جرائت دراز داشته کریمه
إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ سخریه و استهزا مینمود و ویرا عقیدت آن بود
که دنیا جز دوری و انسان جز شکوفه و گیاهی نیست بر چیدن بساط وجود را با چیدن گیاه هم آغوش
و زمان وفات را با اوان خشکی مقارن داند نور ایمان بر دلش نتافت و سواد قلبش به بیاض اسلام
تبدیل نیافت قفل خاموشی و مهر فراموشی بر زبان خود بنهاد پس اسم خدا بر زبانش جاری نگشت
پیوسته ضلالت در نفس وی زیادت شد روز بروز انکار آمد در ازای عمر بصرف لهو و لعب و کبر
و نافرمانی در باخت و در سر بازار موسیقی اقامت نمود از عشق ساربانان حدی سرا و نواگویان قطار
بحد جنون رسیده بود پیوسته در محافل نغمات و مجامع الحان مانند زهاد معتکف گشتی و آن عقیدت
آشکار داشتی با آنکه شاخه قامتش از زمینی رسته که گیاهش گوارا نباشد و در محلی غیر موافق نشو نموده
صورتش از قهر خدا عریان و طلعتش قبیح بود بقسمی که اگر کسان بر منظر نازیبای او نظر اندازند بیکباره صدا
بنیاحه بر دارند از قذارت نفس مردم بلاد در اذیت باشند و کثافت صورتش از رخسار آهنگران حکایت کند
چنان کاو کشاورزی است که جز بهلوی خود آب دندان زند و جز با قامه طرف باطل میل نماید انتهی قاضی شمس الدین
ابن خلکان در ترجمت ابن صائغ عین عبارت هو مدعین الدین تیز را بکتاب مطمح الانفس ابن خاقان نسبت نموده
و هم میر معاصر صاحب روضات عبارت قاضی را بعینها نقل نموده است و حال آنکه این عبارات در آخر
کتاب قلائد موجود است علامه مقری نیز همین عبارات در کتاب نفح الطیب از قلائد العقیان نقل نموده
بالجمله علامه مقری آورده است که باعث عناد و موجب نفاق ابن خاقان با ابن صائغ از این جهت بوده
که ابن خاقان پیوسته در مجالس زبان بخود ستائی باز میداشت روزی وی در حوزه اقراء ابن
صائغ بود و از مراتب بزرگی و شئونات خود همی سخن میکرد و از اقسام جواهرات و انواع زیورها وصف
مینمود که از فلان امیر اندلس مرا چنان رسیده و فلان امیر بمن چنین داد بیکدفعه فضله سبزی از بینی وی
جسته بر شاربش نشست ابن صائغ در دم گفت همانا یکی از آن جواهر زمرد نیست که اینک بر شارب تو است
وی از خجلت بپای خواسته از آن پس تخم عداوت وی در زمین دل بکاشت صاحب تاریخ الحکما گوید
فتح بن خاقان وقتی نزد ابن صائغ بفرستاد و از نتایج طبعش بخواست که تا زیور جمال کتاب خویش سازد
ابن صائغ در آن باب با وی طریق مغالطت مسلوک داشت ابن خاقان از آن معاملت رنجیده بدان سبب
بنهجی که نموده شد در قلائد العقیان ویرا بر وجهی قبیح ذکر کرد کیف کان وی در بدایت حال بنکایت
و پریشانی روزگار میگذرانید و مدائحی چند در حق امیر ابوبکر صحراوی صاحب سرقسطه بسرود و از وی صلات
و جوائز بسیار دید امیر را در عقل و کیاست و رای و سیاست ابن صائغ زیاده عقیدت بود چون آن امیر

شرق اندلس بقبضه اقتدار درآورد ابن صائغ را بخواند و شغل جلیل وزارت بوی تفویض نموده ویرا از این جهت
نکبتی پدید آمد چندی بر این منوال بگذشت که دست حوادث بنیاد عمر امیر بر کنده و روزگار زندگانیش باخر رسید
این دار فانی را وداع کرد و ابن صائغ ویرا مرثیت نمود که این یک بیت از آن جمله است

وَسَأَلْنَا مَتَى اللِّقَاءُ فَقِيلَ الْحَشْرُ قُلْنَا صَبْراً لِلّٰهِ وَشُكْراً

یعنی چون وی رخت بربست از زمان ملاقات سؤال نمودم گفته شد که در حشر پس زبان شکر باز داشته صبوری
پیشه نمودم انتهی در سال پانصد و دوازده چون آن ملک از دولت اسلام بیرون شده مردم فرنج بر آن سرزمین استیلا یافتند
وی بسوی غرب اندلس متواری گشت در پایه سریر و ظل حمایت یحیی بن یوسف بن تاشفین درآمده چند سال
بوزارت وی مفتخر و مقتدر بود امیر رکن الدین گوید بواسطه حسن سیرت و لطف محاورت وی امور مردم
بصلاح پیوست و از دست وی مأمول ایشان بانجام رسید ویرا در نظم اشعار طبعی قادر و غره باهر بود و از انواع
اشعار بسی نظمها سروده این چند بیت که در مقام تشبیب بوده مینگاریم

اُسُكّانَ نُعْمَانَ الْأَرَاكِ تَيَقَّنُوا	بِأَنَّكُمُ فِي رَبْعِ قَلْبِي سُكَّانُ
وَدُومُوا عَلَى حِفْظِ الْوِدَادِ فَطَالَمَا	بُلِينَا بِأَقْوَامٍ إِذَا اسْتُحْفِظُوا خَانُوا
سَلُوا اللَّيْلَ عَنِّي إِذْ تَنَاءَتْ دِيَارُكُمْ	هَلِ اكْتَحَلَتْ لِي فِيهِ بِالنَّوْمِ أَجْفَانُ
وَهَلْ جُرِّدَتْ أَسْيَافُ بَرْقٍ سَمَائِكُمْ	فَكَانَتْ لَهَا إِلَّا جُفُونِيَ أَجْفَانُ

یعنی ای ساکنین وادی نعمان الاراک یقین باشید که شما در منزلگاه دل من جای گزیده اید البته پیوسته در حفظ
دوستی بکوشید چه دیری است که با قوامی مبتلا شده ام که در حفظ دوستی راه خیانت می پیمودند حالت من
از شب بپرسید از آن هنگام که در دیار شما اقامت کردم آیا مژگانم بسرمه خواب مکحول شده و یا شمشیر
آخته برق آسمان شما را جز پلک چشمهای من غلافی هست یا نه قاضی شمس الدین بن خلکان گوید وقتی یکی از فضلاء
مغرب در محروسه حلب این اشعار بر من انشاد کرد و با بن صائغ نسبت نمود پس از زمانی دیر باز این ابیات
بعینها در دیوان ابو الفتیان محمد بن حیوس یافتم بسیار در حیرت و شک بماندم و با خود چنان اندیشیدم
که شاید شیخ در این اسناد خطا نموده باشد پس از چندی در کتاب مطمح الانفس ظفر یافتم که این اشعار نیز
در آن کتاب با بن صائغ منسوب داشته بود گویند وقتی ابن صائغ بر غلامی حبشی دل درباخت و سلطان
حسنش را اسیر گشت گاهی آتش محبت را بنگاهی و نائره عشق را بدیداری فرو مینشاند تا آنکه وقتی آن غلام
بدام اسیری گرفتار و بدست اشرار دچار آمد او را از آن بلد بدیگر جای نقل دادند چون ابن صائغ از ماجری
اطلاع یافت و از مقام و سکر و مکان مأمن وی نشان نجست از روی حزن
این چند شعر انشاد کرد

يَا شَائِقِي حَيْثُ لَا أَسْتَطِيعُ دَرْكَ	وَلَا أَقُولُ غَداً أَغْدُو فَأَلْقَاهُ

اما النهار فلبلی ضم شمله | علی الصباح فاولیه کاخریه
اعز نفسی بامال مزخرفه | منها لقائك والایام تاباه

یعنی ای کسی که مرا در بوته اشتیاق بگداختی نه مرا قدرت است که از چنگ دشمنت باز ستانم و نه توان انکه از قید اسیریت برهانم بیکویم فنداقادرم تا انکه بانتظار آن وقت بگذرانم چه شب هجرانت چادر خود بر اطراف صبح درپیچید پس اول روزم بسان آخر آن گشت ونفس را با روزهای دراز و آمالی که ظاهر خود آراسته اند مغرور میسازند که یکی از آن آمال وصل روی تو است با انکه روزگار امتناع میکند پس از چندی خبر فوت آن جوان بوی پیوست وی مانند مردم سوگدار این اشعار بسرود

الا یا ذوو الاقدار تجری | بما شاءت تشاء او لا تشاء
هل انت مطارحی شکوی فتدری | وادری کیف یحتمل القضاء
یقولون الامور تکون دورا | فهذا قد ره فمتی اللقاء

حاصل معنی انکه احکام روزگار بدانگونه که خواهند جاری شوند و امورات بر وفق میل خود واقع گردند چون مدافع راضی باشم یا نباشم آیا تو ای تقدیر من مرا بفلاخن تدبیر شکوی در اندازی و حال انکه من و تو هر دو دیده ایم که چگونه خود متحمل تبدل و تغییری خود را بقول تسلیت کنم که میگویند امورات و بناوی بر انسان دور زنند وانچه گذشته باشد معاودت کند پس اینک زمان فراق و اوان فقد معشوق است آیا در کجا به دیدارش فائز آیم جماعتی روایت کنند که ویرا محبوبی بود که ابن صائغ بغره بیضا و طلعت زیبا و طره سیاهش دل بسته شور عشق و شراره محبتش در خاطر جای داده بود روزگاری بهر بمقراض آفات رشته عمر آنجوان ببرید و از اینعالم رخت ارتحال بربست ابن صائغ بصنعت تعدیل وقت انخساف قمر تعیین نمود و دو شعر در مخاطبت قمر نظم کرد و صورت آن بر صفحه خاطر بنگاشت و از الحان موسیقار لحنی بدان وزن انتخاب کرده در شب معهود برای اظهار مقصود بهمراهی جماعتی از خلان صفا و اصحاب وفا بر سر تربت آن جوان برفت لحنی قبل از کسوف بنوایی دلسوز و آوائی خاطر دوز این دو شعر سرودن گرفت

شقیقك غیب فی لحده | وتشرق یا بدر من بعده
فهلا کسفت فکان الکسوف | حدادا لبست علی فقده

یعنی ایا ماه آسمانی نیمی از تو که در زمین جای داشت بزیر خاک پنهان گشت ایا ماه چهارده وای بدر تمام آیا چرا پس از سرای وی ضیاء و پرتو افکنی مکدر و منخسف نشوی چه شایسته است که بر فقد وی بصورتی منکر و لباسی قبیح جلوه کنی پس در ساعت قمر منخسف شد و این مطلب از نوادر غریبه وی آمده و مورخین در ضمن اخبارات عجیبه بنگاشتند وقتی عماد الدوله بن زهو بر قتل وی تصمیم عزم داده ملکه جازم شد چون آن خبر با ابن صائغ گفتند خود را در گرداب یاس و غرقاب فنا دید از روی ناامیدی

این دوبیت انشاد نمود

اقول لنفسی حین قابلها الردی | فرغت فرارا منه یسری الی یمنی
قری تحمدی بعض الذی تکرهینه | فقد طالما اعتدت الفرار الی الامنی

یعنی چون داهیه موت و عارضه فوت با نفس من مقابل شد با وی گفتم که از رنج سفر و صدمت فرار از یسار و یمین فارغ گشتی پس اینک بجای خود بنشین و بر بعضی از مکاره حمد نمای چه زمانی دیر باز که خود را آماده و مهیا نموده بودی بمکانی امن و مقامی بی خطر منزل گزینی الغرض در زمان وزارت یحیی کتاب و اطبا بر فضل و قرب او حسد بردند و بر جلالت و نبالت وی رشک ورزیدند و بکیدت همت گماشته عاقبت در شهر رمضان از سال پانصد و بیست و سه یا بیست و پنج هجری زهری در بادنجان بکار برده بروی بخورانیدند در شهر فاس از دنیا درگذشت و در همان مکان مدفون شد صاحب تاریخ الحکما از قاضی ابو مروان حکایت کند من تربت وی دیدم که نزدیک ابوبکر بن العربی بود و یکی از شعرا این اشعار در مرثیت وی بسرود

هم رحلوا یوم الخمیس عشیه | فودعتهم لما استقلوا فودعوا
ولما تولوا ولت النفس معهم | فقلت ارجعی قالت الی این ارجع
الی جسد ما فیه لحم ولا دم | وما هو الا اعظم تتقعقع
وعینین قد اعماهما کثرة البکا | واذن عصت عذالها لیس تسمع

یعنی در عشای روز پنجشنبه ایشان بار سفر بربستند و نفس من ایشانرا وداع گفت و ایشان نیز شرط وداع بجای آوردند چون همرهان با پشت کرده عزیمت رفتن نمودند روح من نیز با ایشان از من روی بگردانید گفتم هان ای نفس تو بکجا سیر وی برگرد گفت آیا بکجا باز گردم بسوی جثه که گوشت و خون او رفته جز استخوانی چند باقی نمانده که در وقت حرکت از یکدیگر بپاشند یا بجانب آن دو چشم که از بسیاری گریه کور شده اند و یا بسمت گوشی که از زبان نکوهش و سرزنندگان دیگر چیزی نشنوند انتهی واز کلمات حکیمانه آن فیلسوف است که می گفت الاشیاء التی ینتفع بعلمها بعد زمان طویل لا یضیع بذکرها یعنی چیزهائیکه پس از زمان دراز بعلم آنها نفع حاصل آید آنها را ذکر نباید ضایع نمود و هم او گفته استحسن عملك یجر من الله سبحانه یعنی نیکوی عمل ترا از خدای سبحانه پناهی است کتب مصنفه وی بدین تفصیل است شرح کتاب السماع الطبیعی لارسطوطالیس قول علی بعض کتاب الاثار العلویه لارسطوطالیس قول علی بعض کتاب الکون والفساد لارسطوطالیس قول علی بعض المقامات الاخیره من کتاب الحیوان لارسطوطالیس کلام علی بعض کتاب الانسان لارسطوطالیس قول ذکر فیه الشرف الطبیعی وماهیته واسبابه رسالة الوداع قول یتلوا رسالة الوداع کتاب اتصال العقل بالانسان قول علی القوة النزوعیه فصول یتضمن علی اتصال العقل بالانسان قول علی قوة تدبیر المرضی تعالیق علی کتاب ابی نصر الفارابی فی الصناعة الذهنیه

فصول قلیلة فی سیاسة المدینة وکیفیة المدن رسالة کتبها الی صدیقه ابی جعفر بن یوسف بعد قدومه الی مصر تعالیق حکمیة فی مدة متفرقة جوابه لما سئل عن هندسة سید المهندسین وطرفه کلام علی شیئی من کتاب الادویة المفردة لجالینوس کتاب علی ادویة ابن وافد کتاب اخبار الوالی للراضی کلام فی غایة الانسانیة کلام فی الامور التی بها یمکن الوقوف علی العقل الفعال کلام فی الاسم والمسمی کلام فی البرهان کلام فی الاسطقسات کلام فی البحث عن النفس کلام فی المزاج باجه بباء موحده و بعد از الف جیم مشدده بلغت فرنگ قصبه را گویند بنا بر قول شهاب الدین یاقوت حموی در پنج موضع است سرقسطه بفتح سین وراء وضم قاف وسکون سین ثانی شهریست در ولایت اندلس

ابو العلاء فارسی طبیب

طبیبی متمیز و معالجی ماهر بوده و بروزگار آل بویه و استقلال آن طبقه علم علم برافراشت و رتبه معالجت پیدا نمود و در نزد جمهور خلایق بدان فن شریف مشهور و بصناعت طبیه معروف گشته و هم مرجع بیماران آن ملک آمده چنانکه از ترجمت وی مستفاد میشود آن طبیب کامل علم و عمل طب را دارا و بر هر دو جزء آن دانا بوده بر معالجات وی عموم ناس را از رجال و نساء اعتماد و اعتقادی بی نهایت بود هر چند از وی در طب تحقیق مطلبی کافی و کتابی وافی مشهور نیست اما نامش در بعضی کتب طبیه مسطور است و اقوال او را مصنفین از اطبا بر بیانات و تحقیقات خودشان شاهد آورده اند و با استاد اجل ابو ماهر و علی بن عیسی مجوسی و ابن مندویه اصفهانی معاصر بوده و در نزد ملوک آل بویه و امراء ان سلاطین زیاده محترم و بر همگنان خویش مقدم بنزیست و در مورد حفظ صحت و مقام معالجت همواره بدو رجوع مینمودند و از تشریفات جمیله و صلات جزیله او را بهره ور میساختند نقل است که آن معالج یگانه در بدایت امر که بمعالجت عموم مرضی اشتغال میورزید بجهت طبابت عسکر در ایام عضد الدوله بوی مرجوع بود و از معالجات بدیعه و تدابیر طریفه آثاری عجیب ظاهر مینمود چنانکه خود گوید وقتی از اوقات بجهت مهمی عضد الدوله لشکری گران از فارس بسمت بغداد حرکت داده در آن ایام بر حسب ریاست اطبا که مرا بود متابعت را ناگزیر بودم و معالجت را مباشرت داشتم از اسباب ارضیه و سماوی به اشباه امراض ردیه و حمیات مختلفه وارده و غیرها در آن معسکر زیاد بود که مجال تدبیر و امکان معالجت نبود و هر روزه جمعی کثیر راه عدم میسپردند از قضایای اتفاقیه یکی از امراء عضد الدوله که حمی لازم و دائری باهم مرکب داشت و هرگاه حمی دائره با حمی لازم ترکیب میشد صداعی شدید او را عارض میگشت بدانسان که از شدت وجع آن تاب و توان از وی میرفت باندازه که غشی عارض او میگردید بالاخره معالجت از من خواست و هر چند مشغول علاج گشتم بهر قسمی از اقسام معالجت و هر گونه از تدابیر صائبه که بکار میبردم هر روزه مرض روی در اشتداد و قوت روی بضعف مینهاد بحدیکه من از معالجت مایوس و مریض از حیات خویش نومید گشته قوه حرکت از او برفت و سقوط اشتها در وی پدید آمد روزی از امتداد زمان مرض و شدت وجع آن مریض دلتنگ گشته بر خویش متحتم نمود که مقداری

از مشک خورده و خود را از آن رنج و الم آسوده نماید و همچنین کرد که در خیالش گذشته بود و یرا از پرستاران تنی چند که مواظب احوال او بودند بدان سر مکتوم پی بردند مرا در نهان بدان امر اطلاع دادند از خوف آنکه مبادا از موت وی بدنامی دو چارم گردد و مورد مواخذت گردم پدر رنگ بسوی آن مریض شتافتم شربتی از دوای معینی به وی خورانیدم حالت قی بدو دست داد بسیاری از اخلاط فاسده ردیه قی کرد و مرا همچنان از صحت وی یاس کلی حاصل بود و گمان داشتم که با چنان ضعف مزاج بعلاوه سستی بدان قوت استعمال کند بجهت وی برئی نخواهد بود از آنرو ببهانه امری از جای برخواسته قصد منزل نمودم و یقین داشتم که آنروز را بشب نخواهد رسانید چون روز دیگر شد علی الصباح یکی از غلامان و یرا دیدم بحالت انبساط و فرح میآید چون نزدیک رسید شکر بجای آورد و از صحت خواجه خویش اظهار خرمی و خورسندی نمود مرا تعجب زیادت گشت برخواسته بمصاحبت آن غلام بمنزل مریض رفتم چون نبض بگرفتم و در بشره وی بنگریستم هیچ اثری از آثار حمی در وی ندیدم و از صداع شدیده که عرضی حمی دائره بود اثری باقی نبود و زیاده از گرسنگی و الم جوع مینالید خرمی بسیاری در علامات صحت وی روی داد گفتم غذائی مقوی از لحوم طیور بجهت وی ترتیب دادند و نیز بعضی از اشربه مقویه مقرر داشتم که در اوقات مختلفه بنوشد چون یکچندی بدینموال بگذرانید از آن مرض صعب العلاج هیچ اثری بر تن باقی نماند سپس مرا معلوم گشت که آن تاثیر و قطع نبود الا از مشک و هم ابو العلا گوید از آن بعد در آن لشکرگاه هر کس را که مبتلا بتبهای ردیه مرکبه بود مقدار ذره از آن دوا با بعضی از ادویه تریاقیه ترکیب میکردم پس از تنقیه و تدابیر بر آنجماعت میخورانیدم در بیشتری از امزجه آنان که مبتلا بوبه بودند در شربت اول احتیاج بتکرار پیدا نمی گردید بدان سبب گروهی کثیر معالجت یافتند و از موت خلاص گشتند جمعی از خاصان عضد الدوله حسن صداقت و معالجاتیکه در آن معسکر از من ظاهر گشته بود در پیشگاه سلطان بمعرض ظهور و بروز آوردند بحضور خویش احضارم کرد و زیاده از اندازه بنواخت و تشریفی لایق بمن ارزانی داشت و در سلک خواص اطبا خویش منظومم فرمود سپس در مورد حفظ صحت و علاج همواره بجستجو پرو معالجات اطبیان داشت و این قسم معالجت در بین اطبای اروپا در تبهای مختلفه معمول است و آن جماعت از اطبای ایران که بر مسلک و طریقه اطبای اروپا رفته اند نیز در تبهای مرکبه استعمال مینمایند و فایده زیاد هم دیده اند در تاریخ الحکما و بعضی از کتب سیر آورده اند که آن طبیب حاذق بعد از انقضاء زمان عضد الدوله در حضرت شرف الدوله بن عضد الدوله نیز رتبتی بی نهایت و محرمیتی بسزا داشت ولی از آنروی که شرف الدوله بر خلاف حفظ صحت عمل مینمود و اکثر عمر خویش را در ملاهی و مناهی مصروف میداشت از حضور او دوری میکرد تا آنکه از ادمان و اکثار شراب شرف الدوله را دردی در گلو شبیه بخناق عارض شد اطبای وی معالجت را بترک شراب و فصد دیده نشنیدند و همچنان بخوردن شراب اصرار کرد تا یکدفعه راه بلع ضیق پیدا کرد و صوتش ضعیف گردید ابو احمد که از وزرای شرف الدوله بود غلامی مخصوص بجهت ابو العلاء فرستاده او را برای معالجت سلطان بخواست و چون طبیب ببالین شرف الدوله حاضر گردید و معلوم کرد که زمان مرض را معالجت گذشته و تدابیر طبیه را فائدتی متصور نیست ببهانه ای تمسک بآن کرده

که باید جمعی از معارف و مهره اطبا شرف حضور پیدا کنند آگاه باطلاع بهر اینها قصد شود و ملازمان سلطنت تا بخیال آن افتاد
که جماعت اطبا را در یک مجلس حاضر نمایند قبل از اجتماع آنها شرف الدوله از صدمت آنمرض صعب العلاج دنیا را وداع کرده
سفر آخرت پیش گرفت بعضی از معاندین ابوالعلا او را در آن معالجت متهم ساختند که در علاج تکاهل و عمدا تعلل نموده از اینروی
از اقامت شیراز دلتنگ گشته بعزم بصره از آنشهر مسافرت اختیار کرده در عرض راه بمرض رشته که عرق مدنی گویند
مبتلا گردیده و هم بدان علت رشته حیات وی منقطع گردیده درگذشت و اینواقعه بعد از وفات شرف الدوله در حدود
سنه سیصد و هشتاد هجری اتفاق افتاد مخفی نماند که مرض رشته از علتهای معروفه است و در کتب اطبای متاخرین
بعرق مدنی موسوم است در مبحث اورام در مقام خویش خود مشروحا ذکر شده است و چون در بعضی از ازمنه
سالفه در مدینه طیبه اینمرض شیوع داشته متاخرین از اطبا بدان مکان شریف نسبت داده اند و این علت
اکثر در اینزمان در لارستان فارس و بصره و خوزستان و نواحی آن بلاد وقوع یابد جماعتی از متقدمین اطبا
آنرا حیوانی دانند که در تحت جلد تولید شود فرقه از اطبا شعبه از لیف عصب دانند که فاسد و غلیظ گردد
و طبیعت از باب دفع موذی آنرا شبیه برشته کرده بتدریج دفع نماید و جالینوس معتقدات اطبا را در ماهیت
اینمرض سخیف شمرده و گوید در ماهیت آنمرض امری که بدان اعتماد توان کرد نیافتم و بیشتر عروض اینمرض در میان
و بدین وجه چنین واقع شود و اسباب تولید آنمرض و معالجات آن در کتب اطبا مشروحا مضبوط است
چون ایراد اسباب و علامات و علاج آن در اینمقام خارج از سیاق ترجمت نوشتن تمام آن مبادرت نمود
و بدینقدر که خالی از فائدتی نبود اکتفا نمود و چون شطری از مذاهب اطبای متقدمین را در ماهیت آنمرض بتحریر
درآوردم برخی از معتقدات اطبای اروپا را نیز در اینمقام مسطور میداریم بدانکه اینمرض را بزبان فرانسه فیلر و مدین و عرق کینه و سکال مینامند و این
مرض را تقریبا دو هزار سال است که اطبای اروپا در کتب خود ماهیت و علاجش را ضبط نموده اند و گویند
این کرم اندامی دارد مدور و طول او را تا چند مطر و سی قدم بلکه بیشتر دیده اند وضع و هیئت آن که خارج از
بدن میگردد چون ابریشمی است که بجهت خیاطت تابیده باشند و چون بطبیعت خود گذارند بعضی از آن بشکل
دائره بر خود می پیچد و بعضی دیگر پیچ و خم پیدا مینماید و دو طرف آن از وسط باریکتر است و قریب بانکه
خواهد باتمام رسد چون اصول بعضی از نباتات متشعب و پراکنده است باعتقاد بعضی از اطبای اروپا
ذنب و بمذهب جماعتی قضیب حیوان است که بدین هیئت طبیعت از بدن دفع کند و اکثر بروز آن
در ساقین و رانها و بعضی مواضع دیگر از پاست و نیز در جلد پشتین و دیدن پدید گردد و در تمام مملکت اروپا
تاکنون اینمرض دیده نشده و بیشتر در بعضی از بلاد گرمسیر و بعضی از قطعات آسیا و امریکا وقوع مییابد
و قومی گفته اند ظن غالب آن است که آن حیوان از خارج داخل بدن میشود و بر این مطلب میتوان انکار
آورد که چگونه میشود حیوانیکه او را دهان و استخوان سختی که در آن واقع نشود جلد بدن را تواند سوراخ کرده
داخل شود و کمن تامدن صاحب که از مشاهیر اطبای اروپاست گفته است که ماهیت اینمرض را چنانکه باید

از روی تحقیق نیافتیم و عقیدت این طبیب در اینباب با جالینوس چنانکه مرقوم افتاد نزدیک است و اختلافی باهم
ندارند و نیز از قراریکه مسطور داشته اند و مشاهدت کرده اند زمان آن از یکماه الی یکسال بلکه بیشتر امتداد پیدا میکند و از
عوارض آن اختلالی در بدن پدید گشته و تبی ظاهر میگردد و دیده شده گاهی بثره در جلد ظاهر گشته بجز خارشی در زیر جلد
حرکتی نکند و نمایان شود و وقتی دیگر بر قانون بروز دمل جلد را ورم پدید گردد و چون آنرا بآلات و ادوات جراحی بگشایند
در وسط موضع دمل آنرا متحرک گردیده و آن قسم را بر چوبی باریک یا میلی از حدید ببندند بتدریج بر دور آن میل پیچیده گشته
بیرون آید چون تمام رشته بیرون آید موضع التیام یابد و موسیو مرن تو در پاریس شخصی را گویند که در سواحل مصر
و سایر گرمسیرات رفته بود و اینمرض را پیدا کرده معالجت نمود پس از علاج مشاهدات و تجربیات خود را
در آنمرض چنین مسطور داشته که آنچه دیدم از جراحت آن رطوبتی شبیه برنگ شیر بیرون می آید و گوید آن رطوبت
از آن حیوان که در تحت جلد است خارج میگردد و چون آن رطوبت را در ذره بین ملاحظه نمایند بسیاری از کرمها
بشکل همان که از جلد خارج میگردد پدید میشود و گفته است تا آن هنگام که آن حیوان تغذیه مینماید و نمو میکند
ماده از عضو بیرون می آید سپس که نمو آن باتمام رسید و قطع گردید ماده نیز قطع میگردد و بعضی را ماده در زیر جلد
پراکنده است و برآمدگی پیدا نمیکند الا در وقتی که خواهد از وی تولید شود و تخم گذارد در آنوقت یا بثره عارض
گردد یا دمل برآورده منفجر شود و نیز آن موضع را چون با ذره بین دیده ایم بیش از اندازه از جنس خود بیرون آمده
و گوید زیاده جای تعجب است که طبیعت بچه گونه این کرمها را از بدن بیرون مینماید و الا مزاج انسان را خطری
بس عظیم داشت و در این مرض گاهی ورم باندازه زیاد میشود که باعث سقوط اشتها و مورث هزال میگردد انتهی

ابو علی فارسی حسن بن احمد عبد الغفار بن محمد بن سلیمان

از مردم شیراز در طبقه نحاة و زمره محدثین مضبوط است شیخ ابو علی طبرسی در کتاب مجمع البیان در تفسیر
کریمه یا ایها الذین آمنوا شهادة بینکم اذا حضر احدکم الموت گوید) هذا کله
مأخوذ من کلام ابی علی الفارسی و ناهیک به فارساً فی هذا المیدان نقاباً
یخبر عن مکنون هذا العلم بواضح البیان

یعنی تمامت این بیانات از متفرعات کلام ابی علی فارسی است و آن بیانات ترا کافی است چه وی میدان نحو سواری
بی نظیر و عالمی نحریر است که با سرانگشتان فکرت پرده خفا و نقاب حجاب از روی مستورات آن علم برگیرد قاضی ابن
خلکان گوید در سال دویست و هشتاد و هشت هجری در شهر فسا که از توابع شیراز است از تنگنای رحم بفضای عالم
قدم نهاده همی در آنجا تعیش یافت تا آنکه سنین عمرش با سیصد و هفت هجریه مطابق گشت گوهر نهاد و جوهر نژادش
وی را بدان داشت که از رنج غربت بر گنج علم واقف شود و از رفع علایق بر فتح آن باب فائز آید پس شهر بغداد را
نصب العین همت ساخت و عنان عزیمت بدان صوب معطوف نموده همی طریق آشنایان در نوردید تا آنکه از حرم

براحت سکون رسیده بساط تحصیل بگسترانید فنون اعراب و نحو و تصریف را از مدرس افادت و محضر افاضت ابن سراج و زجاج تکمیل نمود آورده اند که وی در تحقیق نکات و دقایق آن دو علم شریف چندان نقد عمر مصروف داشت که جمعی از اعیان تلامذه و افاضل شاگردان وی چون پایه علم و مایه فضلش میزان معرفت سنجیده نسبی از ابو العباس مبرد برتر و فزونتر یافتند و از مدرس افاداتش برخی چون ابن جنی و علی بن عیسی الربعی به اوج علیه ارتقاجسته رتبتی ارجمند یافتند ابن جوزی در کتاب منتظم گوید که جوهری و تنوخی از وی استماع حدیث نموده روایت کنند ابن جنی گوید شنیدم از ابو علی که میگفت من در صد مسئله لغویه راه خطا پیمایم و هیچگاه در یک مسئله قیاسیه بحر فکرتم را امواج خطا راه نیابد جلال الدین سیوطی در کتاب طبقات النحاة آورده است که قبل از آنکه ابو علی را در علم عروض نظری و از مصطلحات آن فن خبرتی باشد وی را از زجاج متفاعلن سؤال افتاد لحتی بفکرت فرو شد و در بحر محفوظات غوص نموده جوابی از قواعد نحو انتزاع کرده گفت لا یجوز الابتداء بالساکن چون شرح این سؤال و تبیین این جواب منوط است بذکر بعضی از مسائل علم عروض لهذا در انتمام شرحی از مصطلحات آن فن مقدمه بپا داریم سپس بسوی انجام مقصود گراییم بر ارباب شعور و دانش مستور نماند که شعر در لغت ادراک معانیست بحدت خاطر و دانستن آن بفهم ثاقب و در معنی اصطلاحی آن اندک اختلافی است چه بعضی از علماء عروض در مقام تعریف گفته اند که شعر عبارت است از کلام موزون مقفی و جمعی دیگر قیدی بر آن زیاد نموده گفته اند شعر کلامی است موزون و مقفی که متکلم در نظم آن کلام قصد شعریت داشته باشد پس تعریف اول بر بعضی از آیات کریمه و احادیث شریفه نبویه که مطابق است با وزنی از اوزان و بحری از بحور صادق است و از تعریف ثانی موزوناتی که از کلام حق و لسان صدق صادر شده خارج باشند چنانچه ملکزاده دانشمند وزیر علوم اعتضاد السلطنه ادام الله اقباله در رساله که در فن عروض و قافیه تألیف نموده فرماید که اگر کلمات چند یافت شود که موزون باشد نباید از قبیل شعر شمرد مثل اینکه در سوره مبارکه بقره است ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ثُمَّ أَنْتُمْ هٰؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا و اسم کریمه بسم الله الرحمن الرحیم موزونست چنانکه نظامی گنجه در اول مخزن الاسرار گوید بسم الله الرحمن الرحیم هست کلید در گنج حکیم و آیه مبارکه رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً نیز موزون است چنانکه مولوی رومی علیه الرحمه در مثنوی گوید

ربنا انزل علینا مائده … مائده از آسمان شد عائده

اگرچه این شعر در نسخ مثنوی مختلف است و اینگونه کلمات موزون گاهی در محاورات و خطب جاری میشود مثل آنکه وقتی حضرت خاتم الانبیاء صلی الله علیه و آله برای تمثیل فرمودند کَفَى الْإِسْلَامُ وَالشَّيْبُ نَاهِيًا ابوبکر عرض کرد شاعری گفته کفی الشیب والاسلام للمرء ناهیا أَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللّٰهِ و اینکه وقتی دیگر فرمود أَنَا النَّبِيُّ لَا كَذِب أَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِب بدون قصد در دیه شعری بوده است انتهی بالجمله شعر مرکب است از اجزاء و ارکان اما اجزاء عبارت است از حروف متحرک و ساکن که باهم ترکیب شوند و آن منقسم بر دو نوع باشد

اول سبب دوم وتد چه اجزاء یا مرکب اند و حرف باشند و یا سه حرف زیرا که بکمتر از دو حرف ترکیب صحیح نگردد و زاید از سه حرف ترکیب دو دو یا سه سه منحل شود پس مؤلف دو حرفی را سبب و سه حرفی را وتد گویند و هر یک از اینها نیز بر دو قسمند چه حرف اول از هر ترکیبی ساکن نتواند بود و حرف دوم از سبب اگر متحرک باشد آن مرکب را سبب ثقیل و اگر ساکن باشد سبب خفیف گویند و اگر حرف دوم از وتد متحرک باشد و سیمش ساکن آن مرکب را وتد مجموع و عکس آنرا وتد مفروق گویند و دو حرف ساکن اجتماع نیابد و بیش سه حرف متوالی متحرک نتواند بود زیرا که در صورت اتصال آن به سبب دیا وتدی دیگر توالی و تتابع حرکاتی که مورث ثقل است شود اما ارکان مرکب شوند از سبب و وتد گاه خماسی است یعنی مرکب از سبب و وتدی مانند فعولن و فاعلن و گاه سباعی یعنی مرکب از دو سبب و وتدی چون مَفَاعِيلُن و مُسْتَفْعِلُن و فَاعِلَاتُن و مفاعلتن و متفاعلن و مفعولات و این هشت رکن را اصول و متغیرات از اینها را فروع گویند پس اگر این ارکان چند بار با عدد التکرار یابند وزن مصراعی حاصل شود و از دو مصراع بیتی و از ابیات قصیده و یا غزلی و یا مسمطی یا قطعه و یا رباعی منظوم آید و در یک مصراع این ارکان دو بار یا سه بار یا چهار بار تکرار توانند که بترتیب مرکب از چهار رکن یا شش رکن و یا هشت رکن باشد علمای این فن رکن اول از مصراع اول را صدر و رکن آخر از همان مصراع عروض و رکن اول از مصراع دوم را ابتدا و رکن آخر از آن مصراع را ضرب و باقی ارکان را حشو خوانند و هر گونه تغییر که در اصول شعر در آید آنرا زحاف نامند و زحاف بر دو گونه است یکی مفرد و دیگری مرکب مفرد آن است که در یک رکن جز یکنوع تغییر نباشد و مرکب آن است که در رکنی زیادت از یکنوع تغییر حاصل شود و تغییر مفرد یا بنقص باشد و یا بزیاده اما تغییر مفرد یا بنقص حرکت و یا باسقاط حرف است و آن بر دو نوع است یا عام است یعنی آن رکن در هر موضع چه در ابتداء و عروض و چه در غیر آنها واقع شود آن تغییر در آن رکن ممکن باشد و یا خاص است یعنی تغییر در آن رکن موقوف است بوقوع همان رکن در اول و یا آخر مصراع به هر حال زحاف از چهار قسم بیرون نیست چه آن یا در سبب خفیف واقع است و یا در سبب ثقیل و یا در وتد مجموع و یا در وتد مفروق اول زحافاتی که در سبب خفیف صورت وقوع یابد یا عام است یا خاص اما تغییر عام اسقاط حرف ساکن است از سبب خفیف پس اگر در حرف دوم واقع شود آنرا خبن و رکن را مخبون خوانند چنانکه الف فاعلاتن و سین مستفعلن را بیفکنند فعلاتن و متفعلن شود و اگر در حرف چهارم باشد آن رکن را مطوی گویند چنانکه در مستفعلن فاء را بیندازند مستعلن شود و چون آن لفظ خود مستعمل نیست مفتعلن بجای او نهند و واو مفعولات را بیفکنند مفعلات شده بفاعلات نقل کنند و اگر در حرف پنجم از رکن باشد آنرا مقبوض خوانند چون فعولن و مفاعیلن که نون و یا بیفکنند فعول بضم لام و مفاعلن شوند و اگر در حرف هفتم واقع شود و آن رکن مکفوف باشد چون فاعلاتن که نونش ساقط نموده فاعلات بضم التاء خوانند اما تغییری که منحصر برکن آخر مصراع است بر دو گونه باشد اول آنکه ساکن سبب خفیف ساقط و متحرکش را ساکن کنند و رکن را مقصور خوانند چنانکه نون از مفاعیلن و فعولن بیفکنند و لام را ساکن کنند مفاعیلْ و فعولْ شوند دوم آنکه سبب خفیف را

از آخر رکن بیندازند پس رکن را محذوف گویند مثل فاعلن و فعولن که بعد از اسقاط سبب از آخر اینها فاعلا و فعو شوند
فاعلن و فعل بر جای آنها نهند دویم زحافات واقعه در سبب ثقیل و آن از یکنوع زیادت نباشد و در عداد زحافات
عامه معدود است گاه باشد که متحرک دویم از سبب ثقیل را ساکن نمایند پس هرگاه آن متحرک حرف دوم از رکن
آخر باشد آنرا مضمر گویند چنانکه تای متفاعلن را ساکن نموده متفاعلن بسکون تا شده بسوی مستفعلن نقلش نمایند
و اگر حرف پنجم باشد آن رکن را معصوب خوانند مثل آنکه لام مفاعلتن را ساکن کرده مفاعیلن بجای آن بگذارند
سیم زحافاتی که در وتد مجموع حاصل شود بر دو نوع است اول مخصوص صدر و ابتدا دویم مخصوص عروض
و ضرب اما آنکه خاص باوایل مصراع است عبارت از ساقط کردن حرف متحرک اول از وتد مجموع است پس
اسقاط را خزم بخاء معجمه و راء مهمله و رکن را مخزوم گویند و آنرا بحسب عروض اعتبارات اسامی دیگر نهاده اند
مثلاً هرگاه خزم در رکن خماسی سالم باشد آنرا اثلم گویند چنانکه فای فعولن را ساقط کرده عولن شود
و فعلن بسکون عین بجای او نهند و اگر در سباعی سالم مجرد از فاصله باشد آنرا اخرم دانند چنانکه میم مفاعیلن را بیفکنند
فاعیلن شود و مفعولن بر جای او بگذارند و هرگاه در سباعی مشتمل بر فاصله باشد رکن را اعضب گویند مثل مفاعلتن
که بعد از اسقاط میم فاعلتن گردد و مفتعلن بر جای او بگذارند سید عطاء الله مشهدی در بدایع الصنایع و رضی الدین محمد
در کتاب مطلع و دیگران بر اقسام خزم مزیدی آورده اند و تمامت آنها را از زحافات مفرده شمرده اند سلطان
المحققین خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه در کتاب معیار الاشعار اقسام خزم را در این سه قسم منحصر داند و باقی آنها را
از زحافات مرکبه معدود دارد و ما نیز در اینمقام متابعت وی از دست ندهیم و بدانچه فرموده مزیدی نیاوریم
اما آنچه خاص باواخر ارکان است دو نوع باشد اول آنکه ساکن وتد مجموع را افکنده متحرکش را ساکن کنند و آنرا
مقطوع خوانند چنانکه در مستفعلن و متفاعلن نون ساقط کنند مستفعل و متفاعل بسکون لام شوند پس مفعولن و فعلاتن
بجای آنها نهند دویم یکحرف متحرک وتد مجموع را حذف کنند آنرا اشعث خوانند چنانکه در فاعلاتن لام را بیندازند
فاعاتن شود و یا عین را ساقط ساخته فالاتن گردد و مفعولن بجای او بگذارند چهارم در زحافات وتد مفروق است
و آن یکنوع بیش نیست و خاص باشد بوقوع وتد در آخر رکن پس اگر متحرک دویم از وتد مفروق را بیفکنند تا دو ساکن
ملاقات کنند آنرا موقوف خوانند چنانکه در مفعولات بضم التاء تا را ساکن کنند مفعولات بسکون شود و
مفعولان بر محل آن نهند و هرگاه متحرک دویم از وتد ساقط کنند رکن را مکسوف خوانند چنانکه تاء مفعولات
ساقط و مفعولن بجای او ثابت دارند و گاه تمامت وتد مفروق از آخر رکن بر دارند و آنرا اصلم خوانند
چنانکه در مفعولات که بعد از اسقاط وتد مفعو شود و فعلن بجای آن نهند اما تغییر بزیادت بر دو قسم است
اول خاص باول مصراع دویم مخصوص بآخر مصراع است پس آن زیادت که در اول مصراع باشد آنرا
خزم بخاء و زاء معجمتین خوانند و آن عبارتست از زیادت چیزی در اول بیت که در معنی معتبر و در لفظ غیر معتبر
باشد چون وجود آن وزن را افزون کند در تقطیع بیت آنرا اعتبار نکنند تا وزن درست آید و زاید اغلب یک حرف

و یا دو حرف باشد مانند واو عاطفه و ال استفهامیه محقق طوسی در معیار الاشعار فرموده که منتهای کلمه مرکبه از چهار
حرف است مثل این شعر که منسوب بحضرت علی بن ابی طالب علیه السلام است

اشدد حیازیمک للموت فان الموت لاقیکا   ولا تجزع من الموت اذا حل بوادیکا

که کلمه اشدد در این بیت زیادتست و هم افزوده باید که این تغییر را بارکان و اجزا هیچ تعلق نباشد پس اولی آنکه این تغییر را
از احوال ابیات شمرند نه از احوال ارکان آملی در کتاب نفایس الفنون آورده است که علمای عروض تا هفت حرف
زیادت روا داشته اند کیف کان اما آنکه خاص باواخر مصراع است دو نوع باشد اول آنکه یکحرف ساکن در آخر رکن
زیادت کنند پس اگر در آخر آن رکن سببی خفیف بود رکن را مسبغ خوانند چنانکه در فاعلاتن الف زیادت کنند فاعلاتان
شود در اینصورت بعضی تا و الف بدو یا تبدیل نموده فاعلیان بتشدید یاد اعلام خوانند و اگر وتدی مجموع باشد
مذال گویند چنانکه مستفعلن را مستفعلان خوانند دویم آنکه سببی خفیف زیادت کنند رکن را مرفل خوانند
چنانکه در آخر مستفعل الف و تا زیاد نموده مستفعلاتن شود گویند هر رکن که در آخر آن زیادت ممکن بود و از آن
خالی آنرا معرّی خوانند و رکنی که خزم در آن ممکن و از آن سالم باشد آنرا موفور گویند بر صرافان الفاظ
و نقادان معانی پوشیده نماند که جواب ابوعلی فارسی در باب سؤال از خزم داده است بجهاتی چند از ساحت قبول
مردود و از طریق اعتدال خارج است اما اولا آنکه بر حسب بیان سابق خزم اسقاط حرف اول از وتد مجموع است
که در اول رکن واقع شده باشد و این خود واضح است که متفاعلن مشتمل است بر دو سبب که اول از آنها ثقیل
و ثانی خفیف و وتدی که در آخر آن رکن واقع است اما ثانیا آنکه بر فرض تسلیم اسقاط حرف اول ابتداء
بساکن نشود چه ما بعد حرف اول که تاء است مفتوح است و ابهم حمل کلام ابوعلی بر زحاف مرکب نتوان نمود چه سؤال از
خزم است و آن از زحافات مفرده میباشد و زحافات مرکبه هر یک بلقبی دیگر معروفند که ذکر هر یک از مقصود
بیرون است گویند سپس در تحصیل آن فن بکوشید و حظی وافر حاصل داشت چنانکه از ابوالقاسم بن احمد
اندلسی روایت شده که گفت در مجلس ابوعلی حاضر بودم که شعرا را گفتگو میان آمد وی گفت با آنکه مرا در تحقیق
علومی که هیئت شعری را بمنزله ماده اند زیاده بصیرت و خبرت است هیچگاه خاطرم در نظم کلمات و گفتن
اشعار با من موافقت ننماید و از آن روی بشاعران رشک و غبطه برم مردی از آن جماعت پرسید
آیا هرگز شعری پرداخته باشی ابوعلی گفت بیاد ندارم تا کنون نظم اشعار اقتدار یافته باشم جز این سه شعر
که در صفت پیری و سپیدی موی گفته ام

خضبنا الشیب لما کان عیبا   وخضب الشیب اولی ان یعابا
ولم اخضب مخافة هجر خل   ولا عیبا خشیت ولا عتابا
ولکن المشیب بدا ذمیما   فصیرت الخضاب له عقابا

حاصل معنی آنکه چون سپیدی موی عیبی ظاهر بود بخضاب رنگش مستور داشتم اگرچه خضاب خود عیبی دیگر است

ولی میزان دانش او لویت آنراست و خضاب سوی نه از جهة ترس هجران دوستان و عیب جوئی و سرزنش
مردمان بوده بلکه چون سپیدی موی با هیأتی ناپسند آشکار گشت بعقوبت بخش گرفتار نمودم گویند ابو علی
از بغداد عزیمت بلاد شام نموده چندی در اقطار الملکت و نقاط آن ولایت بگردید تا آنکه در سال سیصد و چهل و
یک هجری بشهر حلب که در آنزمان از فر سلطنت سیف الدوله بن حمدان فروغی تام داشت درآمد و چندگاه
در ظل عاطفت آن سلطان بزیست و او را با ابو الطیب متنبی مباحثاتی بمیان آمد که تمامت آنها را در شرح
حال متنبی نگارش دهیم پس قصد فارس نموده و رخت بدانجا کشید و بدرک فیض حضور عضد الدوله دیلمی
فایز گشت گویند وی چندان بمزید مکانت و عاطفت مخصوص آمد که وقتی عضد الدوله در حق وی
بدین عبارت لب گشود أَنَا عَبْدٌ مِنْ عَبِيدِ أَبُو عَلِيٍّ الْفَسَوِيِّ فِي النَّحْوِ آورده اند که ابو علی کتاب ایضاح را
در علم نحو باسم عضد الدوله تالیف کرده و در آن بارگاهش جلوه ظهور بخشید چون عضد الدوله آن کتاب
مطالعت نمود با کمال استخفاف و حقارت روی با بو علی داشت و گفت یا شیخ از این کتاب چیزی
بر معلومات م زیادت نساختی همانا اطفال دبستان را در خور است ابو علی بعرق انفعال مستغرق شده
و راه منزل پیش گرفت پس همت در تالیف کتاب تکمله که در علم تصریف است صرف کرد بعد از انجام تقدیم
حضور عضد الدوله داشت چون عضد الدوله لختی از آن کتاب بر خواند گفت گوئی شیخ از کلمات ما در خشم
شده و بتالیف کتابی پرداخت که نه خود بر فهم آن قادر و نه ما را ادراک آن ممکن است آورده اند
روزی ابو علی با عضد الدوله بعزم تفرج در میدان شیراز سیاحت میکردند عضد الدوله گفت ای شیخ
در مثل قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا ناصب مستثنی چیست و از چه روی نصبش خوانی گفت أَسْتَثْنِي تقدیر کنم
و زید را مفعول المحذوف دانم عضد الدوله گفت چه باعث است که أَسْتَثْنِي تقدیر کنی و زید را مرفوع
و فاعل آن فعل ندانی ابو علی سخت در فکرت شد گفت هَذَا الْجَوَابُ مَيْدَانِيٌّ چون بمنزل باز گردم
جواب شایان بموقف عرض برسانم قاضی احمد بن خلکان گوید چون بمنزل خود عود نمود بر اثبات دعوی
خویش کلامی پرداخت عضد الدوله را زیاده پسند افتاد ولی شیخ ابو علی را در کتاب ایضاح عقیدتی
دیگر است گوید در اینصورت نصب مستثنی بفعل مقدم است بتقویت الا پوشیده نماند که علما را در ناصب
این مستثنی هشت قول است که شرح تمامت آنها در مظان خود مضبوط است و آنچه را که ابو علی
گفته است یکی از اقوال آن مسئله است جلال الدین سیوطی آورده است چون عضد الدوله برای دفع
ابن عم خویش عز الدوله بختیار بن معز الدوله بسمت بغداد تصمیم عزم نمود ابو علی بر وی در آمد عضد الدوله گفت
آیا ترا در ملازمت و مصاحبت ما چه رای باشد ابو علی گفت أَنَا مِنْ رِجَالِ الدُّعَاءِ لَا مِنْ رِجَالِ
اللِّقَاءِ خَارَ اللهُ لِلْمَلِكِ فِي عَزِيمَتِهِ وَأَنْجَحَ قَصْدَهُ فِي نَهْضَتِهِ وَجَعَلَ الْعَافِيَةَ زَادَهُ وَالظَّفَرَ
تُجَاهَهُ وَالْمَلَائِكَةَ أَنْصَارَهُ یعنی من از مردان دعایم نه از مردان دیدار خداوند

ملکرا اسباب عزم جمع دارد و بر مقصود حرکت و قیامش بر سازد و عافیت را توشه و پیروزی را رو بارو و ملائکه را یاور
و معین وی کناد پس این دو شعر انشاد نمود

وَدَّعْتُهُ حَيْثُ لَا تُوَدِّعُهُ — نَفْسِي وَلَكِنْ تَسِيرُ مَعَهُ
ثُمَّ تَوَلَّى وَفِي الْفُؤَادِ لَهُ — ضِيقُ مَحَلٍّ وَفِي الدُّمُوعِ سَعَهْ

یعنی وداع کردم او را در آن مقام که هیچ نفسی دست از وی ندارد ولی نفس با وی بسفر میرود پس بازگشت کند
در حالتی که در دل جایش تنگ و در سرشک چشم مکانش وسیع است عضد الدوله گفت خدا برکت دهاد
ترا چه مرا بحسن طاعت تو اعتماد و بصافی ضمیرت یقین است القصه ابو علی را در مسائل نحویه و قوانین صرفیه
اقوالی خاص و عقایدی مخصوص است از آنجمله در مسائل تمرین که از غصون اشتقاق است رائی منفرد داشت
پس ناچار لختی از آن باب سخن کنیم پوشیده نماند که تمرین در لغت عود و الفت دادن کسی است بر چیزی
و علمای تصریف این باب را وضع نموده اند برای آنکه متعلمین و مشتغلین آن فن را بر قواعد ممهده و قوانین مقرره
آن علم رجوع دهند تا تمامت آنها را در خزانه خاطر متمکن و برقرار سازند علما را در جزئیات مسائل آن علم اختلافات
که منشا و مبنای تمامت آنها از اختلافی است که در بیان معنی این عبارت نموده اند اِبْنِ مِنْ كَذَا مِثْلَ كَذَا
اینک ما بعون الله نخست باصل و منشاء اختلاف پرداخته سپس بموارد اختلافات اشارت کنیم باید دانست
که آن کلام بدان ماند که با صائغی گوئی از این شوشه طلا مانند این انگشتری بساز پس جمهور علمای اشتقاق
بر آنند اصول کلمات که بمنزله فلزند بر جای خود باید گذارد و صور حالیه آنها را تغییر داد و آنچه را که قیاس
صرفی و قواعد زرگری اقتضا کند چنان باید نمود از حذف و اثبات و قلب و هرگاه از اصل چیزی حذف شده
چه بر قانون قیاس و چه برخلاف آن در فرع اعتبار نکنند ابو علی فارسی را عقیدت بر آن است که اگر از اصل
چیزی بقیاس صرفی حذف شده باشد در فرع نیز باید حذف نمود و اگر بدون موجب از اصل حذف شده بود
در فرع حذف نبایست کردن برخی دیگر از علمای تصریف گویند آنچه از اصل حذف شده بود چه بر وفق
قیاس صرفی و چه خارج از قیاس باید در فرع نیز حذف نمود مثلاً هرگاه از کلمه دعا صیغتی بر وزن اسم
اشتقاق دهند بنا بر مذهب جمهور که محذوف از اصل را در فرع اعتبار نکنند چه بر وفق قیاس و چه خارج
از قیاس و بنا بر مذهب ابو علی که محذوف برخلاف قیاس را در فرع اعتبار ندانند دِعْو [illegible] باشد
چه اسم در اصل سمو بوده است حذف لام الفعل و اسکان سین و ازدیاد همزه جمله برخلاف قیاس صرفیست
اما بنا بر مذهب دیگران که تغییر اصل را مطلقا در فرع پا در بند گویند اُدْعٌ و هرگاه از ضرب بر وزن مفعول
اشتقاق دهند بنا بر مذهب جمهور مضروب باشد و بنا بر مذهب ابو علی و دیگران مَضُوب است چه عین الفعل
از اصل بقیاس حذف شده است و در فرع نیز حذف نمایند و هم علما را در اینباب اختلافی دیگر است
چه برخی را عقیدت بر آن است که جائز نباشد لفظی را بر هیئتی بنا کنند که آن ماده را در کلام عرب بآن هیئت معنی نباشد

مثلاً از ضرب بر وزن شریف صیغتی نتوان بنا کرد چه ضریب در کلام عرب موضوع از برای معنی نیست سیبویه گوید از لفظ عربی بر صیغتی که در کلام عرب ثابت باشد توان بنا کردن پس از ضرب مثلاً صیغتی بر وزن جعفر و شرنبث بنا کنند و گویند ضرب و ضربب اگر چه آن دو صیغت را در کلام عرب معنی نباشد ولی مقصود که ریاضت نفس و امتحان فهم طالب است حاصل باشد امّا از ضرب بر وزن جالینوس و فیثاغورس که غیر اوزان عرب اند بنا نتوان نمود ابوالحسن اخفش را گمان آن است که از مواد کلمات عرب بر اوزان غیر عربی نیز صیغتی توان بنا کردن مثلاً از ماده ضرب بر وزن جالینوس بنا کرده گوئیم ضاریبوس یا ضاربیوس و علما را اتفاق است بر آنکه دو صیغه اصل و فرع ناچار باید از هم در هیئات متخالف باشند پس از ضرب بر وزن خرنبج نتوان صیغتی بنا نمودن بالجمله وقتی از ابوعلی سوال افتاد که از اَوْلَقْ چگونه صیغتی بر وزن ما شاء الله بنا کنی ابوعلی بیدرنگ گفت ما اَلَقَ الالاق مستور نماند که این جواب مبنی است بر آنکه اولق بر وزن فوعل و واو زاید باشد نه بر وزن افعل پس الق بر وزن شاء باشد و آنکه الله مشتق از اَلَهَ و اصل آن الاله باشد نقل حرکت همزه بسوی لام تعریف و حذف همزه و ادغام لام در لام بنا بر مذهب ابوعلی تمامت آنها از قیاس صرفی خارج است پس بملاحظت این اصل گفته الالاق بر وزن الله است گویند روزی ابوعلی با ابن خالویه گفت از آءة که اسم درختی است صیغتی بر وزن مسطار بنا نمای ابن خالویه سر بجیب فکرت فرو برده در حیرت بماند چه ویرا گمان آن بود که مسطار بر وزن مفعال و مشتق از سطر است و ندانست که آن اسم معمول از استطار بنظیر است ابوعلی گفت مستآء چه آءة در اصل اَوْءَة بوده است برای آنکه سیبویه گوید هرگاه در عین الفعل کلمه الف واقع شود و ندانیکه اصل آن واو بوده است یا یاء چون اجوف واوی در کلمات عرب اکثر است بواوش حمل نمائیم پس از آءة صیغتی بوزن مستفعل بنا کنند گویند مستاوء واو متحرک ماقبل مفتوح منقلب بالف شود و تاء را بدان قیاس که در مسطار حذف شده بود حذف کردند مستآء شد و مسطار بلغت روم اسم شراب است گویند بجهة خفتی که در آن است بدین نامش بخواندند آورده که ویرا باعتزال متهم ساختند و نود و اند سال عمر یافت عاقبت در سنه سیصد و هفتاد و هفت هجریه در شهر بغداد از دنیا کناره گرفت و روی بآخرت نمود در مقبره شونیزیه بزیر خاک مستور آمد قاضی احمد بن خلکان گوید که در سال ششصد و چهل و هشت هجری در شهر قاهره مسکن داشتم شبی در عالم رؤیا دیدم که گویا بسمت قلیوب که قصبه ایست نزدیک بقاهره بیرون رفتم که ناگاه در روضهٔ درآمدم که از حسن بنا و محکمی بنیاد آن زیاده در شگفت شدم و آن عمارتی بس قدیم بود و پس شش نفر دیدم که در آن روضه بهیه مجاور و مقیم بودند روی با ایشان داشته گفتم که این بنای عالی از آن کیست جوابی نگفتند پس مردی از ایشان گفت ابوعلی فارسی چندین سال مجاور این مشهد شریف بود و ما در حدیث وی شریک بودیم پس گفت ویرا با تمامت آن کمالات و فضائل اشعاری است که بجزالت لفظ و طراوت معنی موصوفند گفتم بیاد ندارم که ویرا بدین صفت کو تو گفتی

شعری باشد گفت اینک گوش فراده تا از اشعار وی انشاد کنم پس آواز برداشته و سه بیت چنان بسرود که گویا هنوز لذت آن آواز در سمع من جای دارد و چون از خواب بیدار شدم جز این یک شعر از آخر آن ابیات در خزانهٔ خاطرم جای نداشت و آن شعر این است

الناس فی الخیر لا یرضون من احدٍ فکیف ظنک سیموا الشر او ساموا

حاصل معنی آنکه مردمان در وقت رسیدن خیر از کسی رضا و خوشنود نباشند پس چگونه گمان کنی در زمانیکه بشر تکلیف شوند

ویرا مصنفات بسیار است و از آن جمله است

کتاب تذکره و کتاب مقصور ممدود کتاب ایضاح در نحو کتاب تکمله در صرف کتاب حجه در قراءات کتاب اغفال در معانی که زجاج از آنها غفلت کرده کتاب عوامل کتاب مسائل الحلبیات کتاب مسائل البغداذیات کتاب مسائل الشیرازیات کتاب مسائل المجلسیات کتاب القصریات کتاب مسائل العسکریه کتاب البصریه کتاب مسائل العسکریات کتاب مسائل الکرمانیات کتاب در ابیات عرب و تعلیقه بر کتاب سیبویه

ابوالحسن بن محمد الطباطبائی

سیدی است جلیل الشان عالمی عظیم المکان فاضلی فصیح البیان و از حکمای بی مانند زمان و صاحب زهد و تقوی است اسوه اصحاب قدس و نهی کمالات صوری و معنویش بیش از اندازه تحریر فضایل ظاهری و باطنیش زیاده از حد تقریر مرجع طلاب و مدققین و ملجاء حکماء و محققین است بطبیعت علم و رقت خلق که او راست هر کس روزی خدمتش را درک کرد دیگر از ارادتش را ترک نگوید و غیر از راه دوستیش را نپوید او راست همتی عالی و طبعی متعالی چنانچه هیچگاه در خیالش تحصیل مالی نگذشته و امانی و آمالی نداشته بمضمون القنیع منیع والحریص ذلیل سر همت را پای مناعت در دامن قناعت کشیده و منا از آشنا و بیگانه نکرده با آنکه با بیشتری از ارکان ملت و رجال دولتش الفت است بقدر ذره از وجود کلفت بر کسی وارد نیاید و طبعی را از شخصش اثر جاری پدید نگردد مجلسش مرجع خاص و عام و مدرسش مجمع فضلای ایام است اکنون که سال هزار و دویست و نود و چهار هجری است در دار الخلافه طهران بتدریس علوم حکمیه مشغول هر روزه در حوزه ایشان بجهة تلمذ گروهی از طلاب و فضلا گرد آیند و استفاده خدمتش را مغتنم شمارند تلامیذ انجناب که بیشتر اهل فضل و تقوی هستند در حضرت ایشان همواره مواظب بتحصیل علوم الهی و طبیعی و ریاضی را راغب تکمیلند زیاده از حد طلاب را در خدمتش از علوم بهره و فایده پدید میگردد و اشعاریکه در بدایت حال گفته اند بقدری فصیح و ملیح است که بلغا را آن رویه و فضلا را آن سجیه کمتر دست دهد تخلص ایشان در شعر جلوه و در بعضی تذکرها هم اشعار ایشان ضبط است چون مولد و منشاء و کلیه شرح حال خود را تفصیل نوشته و خدمت ملکزاده دانشمند وزیر علوم اعتضاد السلطنه فرستاده اند همان بعینه نقل میشود و بینده حالات ایشان معلوم میگردد

و آن این است

شرح حالات این اقل السادات ابو الحسن بن سید محمد الطباطبائی بر این طریق است مرحوم والدم که در علم طب ماهر بود و در فنون
شاعری قادر چنانچه مرحوم فاضل خان گروسی در انجمن خاقان که احوال شعرای متأخرین از معاصرین خود را می‌نویسد
شرح حال او را که متخلص بمظهر است بطریق اختصار نوشته است در اول جوانی از راه قندهار و کابل بجهان‌آباد هند
رفت میرزا ابراهیم شاه که وزیر میر غلامعلی خان بود او را بمصاهرت اختیار کرده دختر خود را که خواهر میرزا اسمعیل شاه
بود بازدواج او در آورد و رفته رفته در حضرت میر غلامعلیخان منزلتی پیدا کرد وقتی بضرورت خواستند سفیری
بهندوستان بفرستند او را برگزیدند و بکلکته نزد فرمانفرمای هندوستان بسفارت فرستادند سرجان
ملکم انگلیس در تاریخ سیاحت ایران کیفیت ملاقات او را در هندوستان و استعلام کردن احوال سلاطین صفویه را
از او و نوشتن وی رساله در اینباب نوشته است پس از بازگشتن از مأموریت چون مساعی جمیله از او مذکور بود
بعضی در حق او چنانچه رسم است حسد بردند و بعضی چیزهای خلاف واقع امیر را در حق او بی‌میل کردند بمجرد اینکه
بی‌میلی امیر را دانست ترک آن مملکت کرده عیال و خانه که داشت بهمان حالت گذاشته متوجه احمدآباد
گجرات شد و در احمدآباد مشغول تجارت از این وضع و حالت نیز فراغی گرفت چندی که گذشت که بر امیر سند صداقت
و راستی او انکشاف پذیرفت و غدر بدخواهان آشکار شد کاغذها نوشتند و معذرتها خواستند و اصرار کردند
در معاودت قبول نکرد و جوابهای خشن نوشت من در احمدآباد گجرات در ذیقعده سنه هزار و دویست و سی و هشت
متولد شدم مدتی بهمین حالت در احمدآباد زندگانی کرد بعد اسبابی فراهم آمد که از احمدآباد بمبیئی آمد چندیکه در آنجا ماند
اقارب اصفهان و زواره خاصه مرحوم عمو که مردی فاضل و دانا بود و معایب درنگ هندوستان و محاسن
توقف ایران را نوشتند و آدم مخصوصی را از اقارب بجهة اینکار فرستادند والد قبول کرده متوجه اصفهان شد
زمان توقفش در سند و هندوستان سی و شش سال بود چون اکثر اقارب در اردستان و زواره که از مضافات
اصفهانست متوطن بودند هم در زواره خانه و علاقه مهیا کرد و هم در اصفهان گاهی در زواره متوقف بود
و گاهی در اصفهان من در ابتدای ورود باصفهان هفت ساله بودم شش و هفت سال پس از آمدن از هند
پدر حیات داشت پس او بناخوشی وبا در زواره در گذشت من چون بمرتبه نبودم که بتوانم خود را حفظ و حراست کنم
و غمخوار و پرستار درستی نیز نداشتم از مسافرت هندوستان آنچه پدر اندوخته بود و از او مخلف شد تلف شد بکلی
و کار من بپریشانی کشید چون این سلسله از قدیم الایام اکثر از اهل علم و فضل بوده‌اند چنانچه صاحب وسایل الشیعه شیخ حر عاملی
رحمه الله در وسایل جد اعلای مرا که میرزا رفیع الدین محمد معروف بنائینی است و صاحب تصانیف بسیار است
که از آنجمله حواشی بر اصول کافی است و الآن بقعه او در تخت فولاد اصفهان مزار عام و خاص است در عداد
مشایخ اجازه خود میشمارد و من احوال این گذشتگان را از اقارب میشنیدم با این پریشانی شوق تحصیل در من پیدا شد
با عدم اسباب باصفهان رفتم و در مدرسه معروف بکاسه گران حجره گرفته مشغول شدم تا آنکه از مقدمات
باعتقاد خودم فراغتی حاصل شد چون فطرتها در میل علوم مختلف است خاطر من میل بعلوم عقلیه کرد

در تحصیل

در تحصیل فنون علم معقول از الهی و طبیعی و ریاضی اوقاتی صرف کردم خاصه الهی و طبیعی که در ایران متداول است سیما الهی با آنکه
اول جوانی رفیق دوست بودم و دوست کثیر صحبت ادبا و شعرا و ظرفا را خوش داشتم و با همگنان معاشرتی تام و گاه‌گاه
بحسب وراثت و مجالست با شعرا شعری میگفتم تا وقتی که مرا از طرز سخن آگهی حاصل شد و خوب و بد شعر تمیز دادم و دانستم که شعر
خوب گفتن با آنکه چندان فایده ندارد مشکل است شعر متوسط و پست هیچ از این خیال منصرف نشدم بس طور عجب لازم
ایام شباب است و هم دانند که اینگونه معاشرتها مانع هر چیز است خاصه تحصیل من از تحصیل خود را باز نداشتم و همواره اختلاس
وقت بجهة اینکار میکردم تا آنکه دیدم از استادان حاضر مرا چندان منفعتی نیست ترک درس خواندن کرده مشغول مطالعه
و مباحثه شدم و آنی نیاسودم و اتفاق چنین افتاد که اکثر طلاب دقیق بافهم من در اینکار مراوده میکردند و با ایشان
اهمال مطالب و مداهنه ممکن نبود و امینی مرا بر آن داشت که در اینکار که باعتقاد بعضی باطل است و بعقیده برخی بیحاصل کوشش بلیغ کردم
و حظی وافر بردم مدتی در اصفهان بهمین شغل اشتغال داشتم تا از درنگ اصفهان بجهة شیوع تهی‌دستی و اصرار در عیب
جوئی و متعرض شدن مردمان بدون جهة بیکدیگر و واجب الاطاعه دانستن بعضی خود را دلتنگ شدم بطهران آمدم بحسب
انس و عادت و عدم قدرت بر منزل علیحده بمدرسه دار الشفا فرود آمدم و الآن که سنه هزار و دویست و نود و چهار است
بیست و یکسال است که در طهرانم و در اینمدت بجز این امر بیفایده که مطالعه و مباحثه علوم مذکوره باشد شغلی و خیالی دیگر
نپرداختم و چون دانستم تصنیف تازه صعب بلکه غیر ممکن چیز مستقلی ننوشتم ولی حواشی بسیار بر حکمت متعالیه که معروف
باسفار است و غیره نوشته‌ام و اکنون در دست بعضی از طلاب است و محل انتفاع و در اینمدت یا از روی فطرت یا اضطرار
قناعت را پیش نهاد خود کردم و از من تقاضائی تحریراً و تقریراً بظهور نرسیده و بی دعوت اگر چه دوستان مشتاق بودند
نرفتم بالفعل اکثر طلاب از شهرهای مختلف که میل معقول دارند گرد من جمعند هر جمعی بخیالی برخی محض آموختن اصطلاح
و طایفه بجهة آراستن مجالس و شرذمه بجهة صداقت و ساده لوحی و اعتقاد بعالم تجرد و شرح این طایفه است ثلة من الاولین

و قلیل من الاخرین باری

هر کسی از ظن خود شد یار من — وز درون من نجست اسرار من

این بود شرح حال میرزا ابو الحسن حکیم متخلص بجلوه که خودش برشته تحریر آورده بود و ما بعینها در این تذکره نقل کردیم اگر چه شعر
و شاعری در جنب کمالات و علومش نمونه و از خرمن فضل و هنرش خوشه ایست چون از مراتب توحید و مقامات عالیه
و مناقب اهل بیت سلام الله علیهم اجمعین باین اشعار آبدار لب گشوده بود و از ایزدی که در این کتاب جاویدان نشانه

بر حسب خواهش ایشان این اشعار آبدار نیز در این تذکره ثبت شد

خویش بشناس ای فرو شده در تن — تن بهل این غفلت از بر افکن
چند نمائی که تو منی نه این ریو — ای تن خاکی که نیستی تو همی من
گر تو منی چون برق و قاعده کاهی — از چه منم اندر آن زمان خوش و روشن
وقتی اگر جان فسرده گردد و نالان — از قبل رنج تن خلاف مبرهن

زانکه کهی اوفتد کهی پژمان گردد | مرد دو ویرانی سرای نشیمن
چرخ بدست قضا فلاخن گردان | خلق بود در میان سنگ فلاخن
دولت در این نکده نگردد شادان | خواه بگلشن خرام و خواه بگلخن
مهبط احجار این فلاخن بینی | کس بنماند بغیر ایزد ذوالمنن
گرد و چو چرخ هاون است و کوبه حوادث | نرم شدم اندر این مطبق هاون
ذره از مهر این جهان سر راست | رمزی از این داستان حدیث عیسی و سوزن
باطنت از تیره ظاهری عملت پیسح | کنده نعل را چه سود عنبر و لادن
دامن تو قدسیان بلا بگیرند | گر تو برین خاکیان کشائی دامن

ولهُ ایضاً

خدیو شرق بر تخت حمل بگرفت چون مسکن | چمن شد جنت لاله و من شد مربع سوسن
زبرافکند شخص بوستانی مر لباس زر | بجای آن همی پوشند بر تن سبز پیراهن
بسرو اندر رقم ارتی ها از چمن ها له بربط | بشاخ اندر عنادل نغمه کش چون نغمه ارغن
طلوع اختر از گردون همی دیدی پس از بهمن | زخیل لاله و نرگس طلوع اختر از گلشن
همی بینی عروس باغ را گر سوری و نسرین | بگوش اندر نشش آویزه بدست اندر نشش ارجن
ستاک و باغ از برگ زمین باغ از سبزه | یکی بومی است با فرش و یکی بامی است پیرایه
مکلل فرق نسترون بسان تارک خسرو | پریشان طره سنبل چو زلف شاهد ارمن
همی گوئی که دایه ابر اینک مرسله لولو | نثار دختران باغ را بگسسته از گردن
که از اطراف باغ و بوستان سیم پر از زر و | دهان لاله و زلف بنفشه چهر نسترون
یخ ریزی بهمن شاخساران ابر روئین تن | زبر قش برکشد صارم زده دو شخ چون جوشن
یکی مرغی است آبستن یکی پیلی است پرنده | ندیدم غیر از این پیل پرنده مرغ آبستن
خروش آورد چو پیل مست در اغراقش بتیغ و تیر | خم اندر خم چو زلف یار و گریان همچو چشم من
همی آگنده بر لولوش دامن کوهسار و دشت | بدریوزی بدربار ولی حضرت ذوالمن

امیر مؤمنان حیدر که جبرائیل و میکائیل
پی خدمت همی ایستاده اندر ایسر و ایمن

شیخ ابراهیم بن سلیمان القطیفی

در سلسلهٔ علماء امامیه از اعاظم مجتهدین و فحول شیوخ است در فن فقه و مبادی آن مقامی عالی و رتبتی رفیع داشت

باسلطان

باسلطان خلد آشیان شاه طهماسب اول از ملوک صفویه معاصر بوده و با مجتهد مذهب و رئیس ملت شیخ مفضال علی بن عبدالعال الشهیر بالمحقق الثانی دعوی همسری مینمود اصلش از قطیف بحرین است ولی زمانی در ارض غری وطن گرفت و مدتی در شهر حله از اینجهة ویرا در کتب رجال و صور اجازات گاه قطیفی یا بحرانی نویسند و گاه نجفی یا حلی میر معاصر در تذکرهٔ روضات در صفت شیخ گوید کَانَ عَالِمًا فَاضِلًا وَرِعًا صَالِحًا مِنْ كِبَارِ الْمُجْتَهِدِينَ وَاَعْلَامِ الْفُقَهَاءِ وَالْمُحَدِّثِينَ در کتاب انیس المسافر و جلیس الحاضر تالیف شیخ یوسف بحرینی مسطور است که برخی از علما ابراهیم قطیفی را از تلامید علی بن هلال جزائری دانسته اند و گفته اند ابراهیم قطیفی با عزالدین آملی و شیخ علی کرکی در خدمت علی بن هلال درس بالاشتراک داشته ولی از آن صورت اجازتی که شیخ ابراهیم برای مولانا شمس الدین محمد بن حسن استرابادی نگارش داده چنین مکشوف گردد که شیخ خود از محضر علی بن هلال استفاضت ننموده بلکه بواسطه ابراهیم بن حسن المعروف بابن الوراق مرویات و مصنفات علی بن هلال را رخصت نقل و اجازت روایت یافته در کتاب لؤلؤة البحرین که هم از مؤلفات محدث بحرینی است حکایت شده که یکی از ارباب فضل گفت بخط عالمی خواندم که نوشته بود از مردم بحرین کسی چنین گفت که روزی شیخ ابراهیم قطیفی در وثاقی نشسته بود ناگاه مردی شمایل یکی از آشنایان شیخ بوثاق درآمد و گفت یا شیخ اَيُّ الْآيَاتِ مِنَ الْقُرْآنِ فِي الْمَوَاعِظِ اَعْظَمُ یعنی از آیات قرآن کدام یک در وعظ و زجر عظیم تر است گفت کریمه إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ الخ یعنی براستی کسانی که در آیات ما آئین ملحدان گیرند و از منهج صواب انحراف جویند بر ما پوشیده نباشند پس آیا کسی که در آتش انداخته شود بهتر است یا کسیکه بروز رستخیز از عذاب دوزخ ایمن باشد بکنید هر چه را که میخواهید بدرستیکه خدایتعالی بر اعمال و افعال شما بیناست آنشخص چون اینجواب شنید گفت صدقت یا شیخ این بگفت و از نظر ناپدید شد شیخ از وثاق بیرون تاخت و از مردم خانه پرسید که آیا فلان شخص بیرون رفت گفتند ما کسی ندیدیم نه گاه درون آمدن و نه حال بیرون شدن شیخ تفطن یافت که همانا حضرت حجت عجل الله فرجه بوده که او را بسعادت توجه نظر مبارک اختصاص بخشیده محدث نیشابوری و دیگران از مصنفین رجال یکی از مشایخ شیخ ابراهیم قطیفی محقق ثانی را نوشته اند و روایات ویرا بآن فقیه جلیل مستند داشته اند شیخ یوسف گوید با آنکه فقیه قطیفی از اجازت یافتگان محقق کرکی بوده چندان با او از در تعارض و تنازع درآمده و در مشاجره و مجادله باوی در انداخته که جای شگفتی است زیرا که از حد رد و بحث و اندازهٔ نقض ابرام قدم بالاتر گذاشته و بشیل محققی زبان تخطئه و تشنیع دراز کرده من خود کلام او را در بعضی از مصنفاتش مشاهدت کردم که بر قدح و رفقاهت محقق دلالت داشت والعیاذ بالله بر تجهیل آنعالم جلیل مشتمل بود با تحمله شیخ در معارضه محقق چندین رساله در چندین مسائل پرداخته و در هدم بنیان قواعد احتجاجات و تخریب اساس مبانی استدلالات وی تمام جهد مبذول نموده و نهایت جنبه معمول داشته ولی بتصدیق ارباب خبرت و خداوندان بصیرت از عهدهٔ ردّ دلائل محقق و اثبات فتاوی خویش بیرون شدن نتوانسته بلکه خود در مهاوی زلات و مهالک عثرات در افتاده یکی از آن دو رساله خراج و خراج است که در مسئله

خود مجموعه بخط شیخ ابراهیم قطیفی مطالعت کردم که در آن بسی افتراها و بهتانها بر شیخ علی کرکی بسته بود و حال آنکه فضل شیخ کجاست
از تبحر محقق داور اچگونه سزاست که با چنان محلی عظیم برابری جوید و در مقابل تحقیقات او ترهات گوید محدث بحرینی پس از
نقل این کلام گفته هر که رساله حائریه بگشاید و اینکلمات که من آوردم و باقی عبارات آن بنگرد و بانچه از علامه نقل افتاد
اذعان نماید ولی این خود راهی است که مابین معاصرین هر عهد مسلوک بوده و از ابنای یک صناعت کمتر کسی است که
این طریق نپیموده وکثیرا کار بسخنان ناهنجار کشیده و از قدح در علم بطعن در عدالت انجامیده چنانکه اینمعنی از ملاحظه تراجم احوال
جمعی از روساء کبار بظهور رسد مانند شیخ علی محشی لمعتین خلف الصدق شیخ محمد بن شیخ حسن بن شهید ثانی که رساله
در رد مولینا محمد باقر سبزواری مؤلف کتاب کفایه و ذخیره نگاشته و در آن رساله از مطاعن و مقادحات عبارات
و کلماتی درج نموده که ذکرانها مستهجن و مستقبح است شیخ مفید و سید مرتضی در مسئله جواز سهو از معصوم بر صدوق
اعتراضاتی که مشعر بر جهل او است ایراد نموده اند علامه حلی و محقق اول بر محمد بن ادریس مصنف کتاب سرائر چندان
رد و تعریضات نوشته اند که در بسیاری از موارد یکباره تشریف فقاهت از او خلع نموده کسوت جهل بقامتش
راست کرده اند هم محدث بحرینی در کتاب انیس المسافر و جلیس الحاضر گوید هر چند مرا لیاقت و شایستگی آن نیست که
میانه این دو دانشمند بزرگ محاکمت کنم ولی تحقیق مقام بر وجه اجمال آن است که در مسئله اخذ جوائز سلطان جائر
بر کلام محقق آثار مغالطت ظاهر است بچند دلیل نخست آنکه حسن بن علی جوائز معاویه از آن اخذ میفرمود که جمله جوائز
معاویه از آن اخذ میفرموده که جمله جوائز از حقوق ایشان بوده چه دنیا و جمیع ما فیها از آن ائمه معصومین است تا چه رسد
بدان زخارف قلیل که در قبضه تصرف معاویه طاغی باغی بود پس در قبول جوائز بفعل حسن بن علی تمسک نتوان جست
و حکم تاسی در اینمقام جاری نتوان ساخت چه وجوب یا استحباب تاسی در فعلی است که جهت اختصاص آن با امام معلوم نباشد
دو دیگر آنکه در قبول جوائز معاویه مسترد میداشت در حق آنجناب مفتوح بود چه آنحضرت با معاویه کار بمصالحت راست نموده
تا شیعیان و دوستاران خویش را از بی اعتدالی و ستمکاری وی مامون دارد و خون ایشان را از شمشیر سفیانیان شریر
محقون نماید پس اگر آنحضرت جوائز معاویه مسترد میداشت معاویه چنان می سگالید که او از صلح و عهد خویش روی تافته
و هوای خلافت و آهنگ خروج نموده لاجرم بقتل شیعیان و استیصال ایشان میپرداخت پس بر این احتمال بفعل
آنحضرت استدلال نتوان نمود که از قانون مناظرت بیرون است و دیگر آنکه خدای سبحانه فرماید و لا
ترکنوا الی الذین ظلموا فتمسکم النار یعنی بسوی ستمکاران میل نکنید که شرار آتش دوزخ بسوزاند قبول
جوائز قطعا مستلزم رکون است چه بر فحوای الانسان عبید الاحسان از نیکی پذیرفتن بنده شدن پدید آید
تا چه رسد بآرمیدن و اخذ جوائز مقدمه رکون محرم باشد و مقدمه حرام در صورت استلزام حرام حرام است
از عموم کریمه موارد ذی مخصوص از قبیل عمل معصوم بدلیل خارج شده و سایر افراد در تحت نهی عام باقی خواهد بود زیرا که دلیل
تخصیص در محل نزاع قائم نیست چه بالضروره احتمال ضرورت در حق شیخ مرتفع بوده پس تجویز اخذ جوائز چنانکه محقق رای زده
وجهی ندارد و دلیل وی اثبات مدعا نتواند انتهی شیخ ابراهیم قطیفی بچند کس از شاگردان و معاصرین خود اجازت داده

از جمله سید معز الدین محمد بن تقی الدین محمد حسینی اصفهانی است که در ظهر کتاب شرایع از سید مستجیز رقم نموده و آن اجازه را در مشهد غروی
در سال نهصد و بیست و هشت نوشته است گویند از این اجازه چنین معلوم شود که شیخ علی بن هلال جزائری عم شیخ ابراهیم است
و دیگر سید شریف الدین حسینی مرعشی تستری است والد قاضی نور الله مولف کتاب مجالس المؤمنین چنانکه قاضی خود در حواشی کتاب مبین آیات تصریح نموده
تاریخ آن یازدهم شهر جمادی الاولی از سال نهصد و چهل و چهار است و قاضی گوید شیخ در این اجازه تحقیقاتی شریف و فوایدی
سودمند در علم درایه و رجال و غیر آن بگنجانیده و در تمجید و تجلیل والد عباراتی آورده حتی آنکه نوشته در اینمدت که سید در نزد ما بعنوان
علمیه اشتغال داشته استفادت ما از او زیادتر از افادت ما بوده با او و دیگر شمس الدین محمد بن ترکی است اجازه که برای او شیخ
نوشته تقریبا دو جزو باشد و بر فواید و تحقیقات مهمه اشتمال دارد و این اجازه را بعد از دو سال از ورود وی بعراق عرب
نگاشته تاریخش سال نهصد و پانزده هجری است و دیگر شمس الدین محمد بن حسن استرابادی است و تاریخ آن سال نهصد و
بیست هجری است در این اجازه گوید جماعتی از فضلا مرا اجازت روایات داده اند اوثق ایشان شیخ ابراهیم بن حسن است
که ابن وراق اشتهار دارد و او از علی بن هلال جزائری روایت کند و از مشاهیر تلامیذ وی سید نعمة الله حلی است و در حق او
اجازتی از شیخ بنظر رسید شیخ را مؤلفات مفیده و تصانیف نافعه بسیار است آنچه از تصانیف وی ضبط شده علاوه بر آن
رسائلی که در اثنای شرح حال اشارت رفت بدین شرح است

کتاب الهادی الی الرشاد فی شرح الارشاد کتاب الاربعین مجلسی در کتاب بحار الانوار از احادیث این کتاب روایت کند
مجموعة فی نوادر الاخبار الطریفة رسالة فی ادعیه سعة الرزق و قضاء الدین رساله در شرح عدد محرمات ذبیحه رساله
صومیه که فاضل اردبیلی در کتاب صوم از شرح ارشاد آن رساله را بوی نسبت داده و بعضی از فتاوی آن نقل نموده
شرح الفیه شهید اول تعلیقات بر شرایع حاشیه بر ارشاد که قاضی نور الله تستری در کتاب مجالس المؤمنین در شرح احوال
خواجه نصیر الدین آنرا بشیخ ابراهیم نسبت داده کتاب فرقه ناجیه رساله در شکیات کتاب نفحات الفوائد و مفردات
الزوائد که بصورت جواب و سوآل است شرح اسماء الله الحسنی که در سال نهصد و سی و چهار از تالیف آن فراغت یافته

ابن شهر آشوب ابو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب

نام نامیش بر افواه رجال ساری و جاری است خود از مردم طبرستان و از اهالی بلده ساری است از صنادید طایفه امامیه
و از مشایخ آن سلسله جلیله است در بازار حدیث دانی و رجال شناسی صرافی بیمانند خالص را از مغشوش نیک امتیاز دادی
و صحیح را از مخدوش افتراق خوش بخشیدی ذهنی وقاد و طبعی نقاد داشت و بعلو قدر و شرح صدر و خضوع قلب ممتاز و مشتهر بود
در علوم ادبیه و رسوم ترسیل و آداب شعر در شمار فحول علما و ارکان ادبا معدود گشت بدستیاری ریاضات شرعیه سراچه
وجود را از خاشاک رزایل بپیراست و از رعایت احکام دین مبین و شرایع سید المرسلین سراپای خود را بمحامد صفات
و مکارم اخلاق بیاراست با زبده افاضل و اعلام ابن ادریس معاصر بوده و از شیخ طوسی علیه الرحمه گاهی بدو واسطه
و گاهی بیک واسطه روایت کرده و اسناد مرویات خود را بجمعی از مشایخ میرساند از آنجمله پدرش و جدش و سید ابو الفضل

داعی حسنی و سید فضل الله بن علی حسینی و شیخ ابو الفتوح احمد بن علی الرازی و شیخ ابو عبد الله محمد و برادرش علی و شیخ ابو منصور احمد بن علی بن ابیطالب طبرسی است که انشاء الله حالات هریک در محل خود بشرح خواهد گذشت و نوشته استفاده و استجازه جمهوری از علما با جازات وی پیوسته شود که از جمله آن گروه شیخ جلال الدین ابی الحسن علی بن شیرة الحلبی الجامعانی و غیر اوست و چون از فر دولت آل احمد آن رواج فضل و هنر و شیوع تشیع در حلب بود بدان صوب منسوب گشت و در آن بازار در آمد کالای تولا و تشیع نمود دوستان اهل البیت بروی گرد آمدند و روزگاری بترویج مذهب جعفری قیام داشت در سال پانصد و هشتاد و هشت هجری قضای الهی در رسیده طومار عمرش در هم پیچید و گویند در دامنه کوهی که معروف بجوشن است مدفون گشت رحمة الله علیه مؤلفات و مصنفاتش از نیز است که ثبت می شود

کتاب مناقب آل ابیطالب کتاب معالم العلماء در رجال که بر نهج فهرست شیخ طوسی نوشته است الا آنکه بعضی از شعرا را در آخر کتاب آورده کتاب مثالب النواصب کتاب المخزون والمکنون فی عیون الفنون کتاب اعلام الطرایق فی الحدود والحقایق کتاب مائدة الفائدة کتاب المثال فی الامثال کتاب الاسباب والنزول علی مذهب آل الرسول کتاب الحاوی کتاب الاوصاف کتاب المنهاج کتاب الرجال کتاب انساب آل ابیطالب کتاب متشابه القرآن

ابراهیم بن عبد الله بن محض بن الحسن المثنی بن الحسن المجتبی علیه السلام

از علماء شعبه طالبیه و ائمه شیعه زیدیه است و بر عقیدت آن قوم در مقام هفتم امامت افتاده چه ایشان از امیر المؤمنین تا حضرت رابع حضرت امام ابو محمد سجاد با جمله فرق شیعه جز کیسانیان همعنان آیند پس روی عقیدت باز بدشهید نمایند و پس از قتل جوزجان یحیی بن زید آنگاه بر وصیتی که در طی اسناد صحیفه حضرت سجاد ایراد شده امامت زیدیه بالنفس زکیه محمد بن عبد الله انتقال یافته و از وی به برادرش قتیل باخمری که صاحب این ترجمت است اختصاص گرفته چه او تمامت مزایا و خصایص را که زیدیه شرط امامت گیرند فراهم داشت از نژاد فاطمه و شرف علم و صفت زهد و فضل شجاعت و ملکه سخا و خروج بسیف این فرقه گویند

كُلُّ فاطِمِيٍّ عالِمٍ زاهِدٍ شُجاعٍ سَخِيٍّ خَرَجَ بِالسَّيْفِ لِلْخِلافَةِ فَهُوَ اِمامٌ وَاجِبُ الطّاعَةِ سَواءٌ كانَ مِنْ وُلْدِ الْحَسَنِ اَوِ الْحُسَيْنِ

فاضل نحریر عبد الحمید بن هبة الله در مفاخرات بنی هاشم و آل امیه چنین آورده که اما محمد و ابراهیم فَاَمْرُهُما مَشْهُورٌ وَفَضْلُهُما غَيْرُ مَجْحُودٍ فِي الْفِقْهِ وَالْاَدَبِ وَالنُّسُكِ وَالشَّجاعَةِ وَالسُّؤْدَدِ شیخ ابو الفرج اصفهانی جامع مقاتل الطالبیین گفته كانَ اِبْراهِيمُ مِنْ كِبارِ الْعُلَماءِ فِي فُنُونٍ كَثِيرَةٍ وَكانَ جارِيًا عَلى شاكِلَةِ اَخِيهِ مُحَمَّدٍ فِي الدِّينِ وَالْعِلْمِ وَالشَّجاعَةِ وَالشِّدَّةِ شریف یحیی بن حسین بن هرون در کتاب افاده گوید وَكانَ تِلْوَ اَخِيهِ مُحَمَّدٍ النَّفْسِ الزَّكِيَّةِ فِي الْعِلْمِ وَالدِّينِ وَالشَّجاعَةِ وَكانَ خَطِيبًا فَصِيحًا جَيِّدَ النَّقْدِ فِي الشِّعْرِ الْحَسَنِ الْبَدِيهَةِ فِيهِ یعنی ابراهیم در علم و دیانت و فضل و شجاعت تالی برادرش محمد بود و خطیبی زبان آور بود و ادیبی هنرگستر خاطری سخن شناس داشت و طبعی بدیهه گوی سید صدر الدین علی بن احمد

درصفت

درصفت او گوید كانَ مُتَفَنِّنًا فِي كَثِيرٍ مِنَ الْعُلُومِ قِيلَ كانَ يَرى مَذْهَبَ الْاِعْتِزالِ وَتَلَقَّبَ بِاَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ یعنی در بسیاری از علوم متفنن بود و گویند در اصول عقاید بر آیین معتزله میرفت و در امامت زیدیه امیر المؤمنین لقب یافت کتاب مفضلیات انتخاب نظر اوست چنانکه در ضمن اقاصیص آینه مشروح آید کنیت وی ابو الحسن است در مبسوطات انساب آورده اند که از متقدمین آل ابو طالب هر که را نام ابراهیم بوده ابو الحسن کنیت داشته و از مورخین هر که ابراهیم بن عبد الله را بابو اسحق مکنی دانسته بر خطا است و این سخن را از روی قیاس گفته نه روایت چه در غیر طالبیین غالباً آنانکه ابراهیم نام داشته کنیت ابو اسحق باشد و این از نام حضرت خلیل و پسرش اسحق اقتباس شده سدیف شاعر نیز در قصیده که ابراهیم را هنگام خروج مدح نموده از روی مقایست و ضرورت ابا اسحقش خوانده و همانا شعر او منشأ خطای دیگران آمده گوید

اِيهٍ اَبا اِسْحٰقَ هُنِّئْتَها	فِي نِعَمٍ تَتْرى وَعَيْشٍ طَوِيلْ
اُذْكُرْ هَداكَ اللّٰهُ وِتْرَ الْاُولى	مِنْبَرُ بَهِيمٍ فِي مُصْمَتاتِ الْكُبُولْ

یعنی ای ابا اسحق ترا منصب خلافت گوارا باد در نعمتی بی پایان و عمری دراز افزون از این کینه آن اسیران که با غل و قید بند بودند بجوی در قوت اعضا و نیروی بدن ابراهیم حکایت کرده اند که روزی با محمد در حضرت پدر بزرگوارشان عبد الله بودند در آنحال شترانی چند از محمد در رسید و در میان آنها شتری بود صعب و شرود که هیچ پهلوانی قوی نگاه داشتن آن نمیتوانست همینکه چرک شتران از محاذی ایشان گذشت ابراهیم نظری تند بآن ناقه انداخت که گرانجا نور وحشی صید تواند نمود محمد گفت ای برادر چه مینگری آیا چنان پنداری که آنرا توانی گرفت گفت آری گفت اگر این هنر بازنمائی خود آن شتر از آن تو باشد ابراهیم در آنحال جامه بر خود پیچیده و نشسته بود همینکه این بشنید از جای بجست و با آن پیل مست در آویخت و زمانی در ستیزه و گریز بود هر گاه که شتر بر او حمله میکرد خود را در میان شتران در می انداخت و چون باز میگشت از دنبالش تعاقب مینمود تا آنکه فرصتی بدست کرد و دم شتر بقوت بگرفت و شتر روی فرار جانب صحرا نهاد و ابراهیم همچنان از دنبال آن بتاخت تا از نظر غایب شد عبد الله با محمد گفت برادر خود را بجستی چون ساعتی بگذشت ابراهیم تنها بازگشت محمد گفت چگونه دیدی ابراهیم دست از جامه که بر خود پیچیده داشت بیرون آورد و دم آن شتر بر زمین انداخت که از بیخ بر کنده بود و گفت اَما اَعْذَرَ مَنْ جاءَ بِهٰذا یعنی آیا کسیکه این نشانه همراه آورد معذور نیست حاضران از وفور قوت و فرط شدت او عظیم در عجب شدند بالجمله فضل ابراهیم بسیار بود و بکمالات و خصایص چند از دیگر فرزندان بنی الحسن امتیاز داشت و او با نفس زکیه برادر اعیانی است هردو برادر عبد الله محض پسر حسن المثنی بودند و مادر هند دختر ابو عبیدة بن عبد الله بن زمعة بن اسود بن مطلب بن عبد العزی بن قصی بن کلاب بود و پدر ایشان را از آنرو محض گفتندی که از بنی الحسن نخستین کسی است جامع نژاد دو سبطین چنانکه حضرت ابو جعفر محمد بن علی الباقر از بنی الحسین چرا که مادر عبد الله بن حسن بن الحسن فاطمه بنت الحسین بود و مادر محمد بن علی بن الحسین فاطمه بنت الحسن صلوات الله علیهم اجمعین

پس عبدالله از شرف طرفین ونسب ابوین محض اصالت بود و خالص نجابت واز این روی در مقام مفاخرت می گفت
أَنَا أَقْرَبُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَلَدَتْنِي بِنْتُ رَسُولِ اللَّهِ مَرَّتَيْنِ عبدالله را شیخ بنی هاشم
میگفتند واو بوفور فضل وکثرت کرم وعلو همت وحسن صورت در عصر خود ممتاز بود وسید شهاب الدین احمد نسابه در صفت او گوید
كَانَ يُقَالُ فِيهِ عَبْدُ اللَّهِ أَجَلُّ النَّاسِ وَأَكْرَمُ النَّاسِ وَأَفْضَلُ النَّاسِ وَأَسْخَى النَّاسِ
ابوالفرج اصفهانی در کتاب اغانی گوید مصعب زبیری در صفت عبدالله گفتی انْتَهَى كُلُّ حَسَنٍ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَسَنٍ
یعنی سرانجام هر خوبی وبازگشت هر نکوئی عبدالله محض است در کتاب اخبار المتنبئین وآثار المصلین تالیف ملکزاده دانشمند
وزیر علوم خَرَقَ اللَّهُ الْعَادَةَ بِطُولِهِ تعالی مسطور است که سعید بن ابان قرشی گفت روزی در نزد عمر عبدالعزیز بودم عبدالله بن
الحسن که در سن شباب میزیست وارد مجلس شد عمر اورا مرحبا گفت ونزدیک خویش خوانده در کنارش نشانید
وازخرمی وخوشی هیچ دقیقه مهمل نگذاشت وعبدالله در آنحال لباسی در بر نداشت کر ازاری ورداتی پس عمر از شکم
عبدالله چینی بدست گرفته ودرفشرده وبدان وقت از بنی امیه جز یکنفر حاضر بارگاه نبود چون عبدالله برفت من با عمر گفتم
اینکار برای چه کردی گفت برای شفاعت چه امید میبرم که رسول خدا بروز بازپرس ببرکت مس این بزرگوار درحق
این دست گناهکار شفیع گردد عبدالله راطبعی موزون بود واحیاناً بنظم سخن رغبت مینمود این دو شعر لطیف از آیات
لسان او است که در صفت لعبتان پارسا گفته

بِيضٌ حَرَائِرُ مَا هَمَمْنَ بِرِيبَةٍ	كَظِبَاءِ مَكَّةَ صَيْدُهُنَّ حَرَامٌ
يُحْسَبْنَ مِنْ لِينِ الْكَلَامِ زَوَانِيَا	وَيَصُدُّهُنَّ عَنِ الْخَنَا الْإِسْلَامُ

یعنی آنجماعت سیمبران آزاده اند که کس باندیشه ریبه آهنگ ایشان نتواند کرد مانند آهوان حرم که صید شان
نتوان نمود بگاه محاورت آنچنان سخن رانند که درحقشان پندار زناکاری رود وهیچگاه برخلاف اسلام بگفتار
نالایق لب نگشایند مادر محمد وابراهیم هند نخست درخانه عبدالله بن عبدالملک اموی بود وپس از وی بحباله عبدالله
درآمد چنانکه ابوالفرج اصفهانی در مقاتل واغانی از علی بن صالح نقل کرده که عبدالملک مروان هند دختر ابوعبیدة بن
عبدالله وربطه دختر عبدالله بن عبدالمدان را با پسرخویش عبدالله تزویج نمود چرا که شنیده بود حکمران این امت
از اولاد ایشان خواهد بود پس عبدالله بمرد وربطه را چنانکه مبرد در کامل گوید محمد کامل باذن عمر عبدالعزیز بحواست
وابوالعباس سفاح از او بزاد وهند را عبدالله محض خواستار شد واز مادر خود فاطمه بنت الحسین خطبه هند تمنی کرد
فاطمه فرمود ای فرزند هند را بمیراث شوی خود ثروتی گزاف رسیده وبتزویج تو راضی نگردد که مردی فقیر
ولی بضاعتی عبدالله راسخن مادر باور نیامد وخود بخانه ابوعبیده رفت وهند را خطبه نمود وابوعبیده دامادی او
از جان بپذیرفت وگفت بجای خویش باش تا من باز گردم در دم برخاست ونزد هند شد وگفت ای دختر
این فرزند رسول خدا عبدالله بن حسن است ترا از من خطبه کرد گفت چه جواب دادی گفت اجابت نمودم
گفت احسنت من نیز اجازت کردم آنگاه هند بعبدالله پیغام داد که از جای خود حرکت مفرمای تا حلال خویش

هم آغوشش گردی پس خود را زینت کرد ونزد عبدالله رفت وعبدالله تا هفت شب درخانه هند بجشن بود ومادرش
فاطمه از حال او خبر نداشت پس بروز هفتم علی الصباح بخدمت مادر رفت برحالتی که جامه فاخر پوشیده وعطر خوش
مالیده بود فاطمه چون اورا باین صفت دید فرمود يَا بُنَيَّ مِنْ أَيْنَ لَكَ هَذَا یعنی ای فرزند این جامها ترا
از کجا است گفت مِنْ عِنْدِ الَّتِي زَعَمْتِ أَنَّهَا لَا تُرِيدُنِي یعنی از نزد همانکه می پنداشتی مرا همسری خویش نپسندد
عبدالله را با هند الفتی مفرط وعلقتی وافر همیرسید چنانچه در محبت او غزل میرود واشعار عاشقانه می فرمود
واین دو بیت که در کتب اغانی وایقاعات آورده اند از آنجمله است

يَا هِنْدُ إِنَّكِ لَوْ عَلِمْتِ بِعَاذِلَيْنِ تَتَابَعَا	قَالَا فَلَمْ أَسْمَعْ لِمَا قَالَا وَقُلْتُ بَلِ اسْمَعَا
هِنْدٌ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ مَالِي وَرُوحِي فَارْجِعَا	وَعَصَيْتُ فِيهِ عَوَاذِلِي وَأَطَعْتُ قَلْبًا مُوجَعَا

یعنی ای هند کاش دانستی که دو ملامتگر از در نکوهش درآمدند ومرا در هوای تو سرزنش کردند ومن سخن ایشان
نشنیدم وگفتم این شنوید وباز گردید که هند نزد من از مال وجان عزیزتر است پس در هوای تو مردم بدگوی را
عصیان آوردم ودل رنجور را فرمان بردم اکنون بسر خبر ابراهیم باز گردیم وحدیث او را از بدایت هوس
خلافت وآغاز داعیه امامت الی نهایت امر وانجام عمرش بپای بریم آنچه از تتبع کتب مغازی ودفاتر
مقاتل ومبسوطات انساب وسیر زیدیه مستفاد شد آن است که چون این بشارت از لسان مبارک رسول صلی الله
علیه وآله مسموع جهانیان بود که لَوْ بَقِيَ مِنَ الدُّنْيَا يَوْمٌ لَطَوَّلَ اللَّهُ تَعَالَى ذَلِكَ الْيَوْمَ حَتَّى يَظْهَرَ فِيهَا مَهْدِيُّنَا
يَمْلَأُ الْأَرْضَ عَدْلًا كَمَا مُلِئَتْ جَوْرًا یعنی اگر از عمر دنیا بر جای نمانده باشد مگر یکروز هر آینه خداوند تعالی
آن روز را دراز گرداند تا مهدی ما ظهور نماید وزمین را از پس آنکه از جور وستم پر شده باشد از عدل وداد
پر کند همینکه محمد پسر عبدالله محض در بحبوحه تغلب واستیلاء بنی امیه در وجود آمد مردم ویرا مهدی موعود پنداشتند
بعنوان خبر پیغمبر که فرمود الْمَهْدِيُّ مِنْ وُلْدِي اسْمُهُ اسْمِي وَاسْمُ أَبِيهِ اسْمُ أَبِي یعنی مهدی این امت از فرزندان
من نام او نام من است ونام پدرش نام پدر من وآل بنی هاشم نیز جمعی کثیر خاصه بنی حسن این حدیث را بولادت وی
اشارت میگرفتند وبراین تاویل او را بلقب مهدی میخواندند واز مخائل وجود وشمائل حال وی چنان فال میزدند
که او ملک بنی امیه براندازد وروی زمین از عدل آباد سازد مؤید این خیال آنکه در میانه دو شانه محمد خالی بود سیاه
وبزرگ همچنان خاتم نبوت بر دوش پیغمبر گفتند این مهر امامت است وخاتم خلافت چندانکه محمد بزرگ میشد وآثار جلالت
وشهامت از شرف عنصر واصالت گوهر او بظهور میرسید بر عقیدت بنی هاشم افزوده میگشت وبر حرمت وتبجیل او
از عمیر بن فضل خثعمی روایت است که گفت روزی محمد درخانه پدرش عبدالله بود وغلامی سیاه مرکب او را در
بیرون درگاه میداشت وابوجعفر منصور دوانیقی انتظار محمد میکشید همینکه بیرون آمد ابوجعفر بجست ورکاب وی
برگرفت تا برنشست آنگاه جامهای او را بر پشت مرکب هموار نمود ومن تا آنروز محمد بن عبدالله را نمی شناختم چون برفت
از ابوجعفر پرسیدم این که بود که بدین پایه تعظیمش کردی گفت ویحک این مهدی ما اهل بیت است انتهی وهمانا یحیی بن زید بن علی از محمد

و برادر او ابراهیم بالجلیلی برکماشت و ودیعت خود را از خراسان نیز در ایشان روانه داشت چنانکه در تفصیل سند نوار آل محمد صحیفه حضرت امام علی بن الحسین صلوات الله علیه منقول است که متوکل بن هارون بلخی گفت یحیی بن زید را هنگامیکه بخراسان میرفت دیدم و براو سلام کردم گفت از کجا آئی گفتم از حج پس حال خویشان و بنی اعمام خویش پرسید و در استفسار خبر حضرت ابوعبدالله جعفر بن محمد مبالغتی بکمال نمود من حال هر یک بگفتم و اندوه ایشان از شهادت پدر او زید بن علی باز نمودم گفت عم من ابوجعفر محمد بن علی باقر پدر مرا از آهنگ خروج نهی فرمود و از آنچه بروی گذشت خبر داد آیا ای متوکل تو خود پسر عم جعفر بن محمد را دیدی گفتم آری گفت درباره من از او چیزی شنیدی گفتم آری گفت چه فرمود گفتم جعلت فداک خوش ندارم که آنچه شنیده ام رو بروی تو باز گویم گفت آیا مرا از مرگ میترسانی هرچه شنیدی بگوی گفتم میفرمود تو نیز مقتول و مصلوب شوی چنانچه پدرت مقتول و مصلوب شد متوکل گوید پس گونه یحیی دیگرگون شد و گفت يَمْحُوا اللهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ ای متوکل خدای عزوجل این شریعت بنیروی ما استوار داشت علم و شمشیر در ما فراهم فرمود و بنی عم ما را بعلم اختصاص بخشید گفتم جعلت فداک من رغبت مردم را به پسر عم تو جعفر صادق بیشتر دیدم تا با تو و پدرت زید گفت این از آنست که عم من باقر و پسرش صادق مردم را بحیات خواندند و ما بممات گفتم یابن رسول الله آیا ایشان بعلم فزونترند یا شما پس لختی سر بزیر افکند آنگاه سر برداشت و گفت ما و ایشان هر یک را دانشی است و لیکن هرچه ما دانیم ایشان نیز دانند و هرچه ایشان دانند ما ندانیم آنگاه گفت آیا از املاء پسر عمم جعفر چیزی نوشته گفتم آری گفت بمن بنمای پس من وجوهی از علم بیرون آوردم با نسخهٔ دعائی که حضرت ابوعبدالله بر من املاء فرموده و خبر داده بود که پدرش ابوجعفر او را روایت کرده که آن دعا از اوراد پدرش سجاد است از دعای صحیفه کامله یحیی آنرا تا آخر بنگریست و گفت آیا دستور میدهی تا از این دعا نسختی برگیرم گفتم ای فرزند رسول آیا در چیزیکه خود از شماست دستور طلبی پس گفت بخدای سوگند که اینک برای تو صحیفه از دعای کامل بیرون آورم از اسرار او کار که پدرم از پدرش زین العابدین فرا گرفته بود و مرا وصیت فرمود که آنرا از تلف صیانت کنم و از غیر اهلش باز دارم راوی گوید متوکل گفت پس برخواستم و سر یحیی را بوسه دادم و گفتم والله یابن رسول الله که من با دوستی و طاعت شما بخدا گروم و همی بولای شما امید میبرم که در حیات و ممات نیک بخت آیم پس یحیی نسخه مرا بجانب غلامی که با او بود بینداخت و گفت این را بخطی آشکارا و خوش بنویس و بر من بنمای باشد آنرا در خاطر کنم که من از جعفر بن محمد حفظه الله نسخه آن بخواستم و از من دریغ داشت متوکل گوید چون این سخن شنیدم از زحمت استکتاب نادم شدم و حضرت ابوعبدالله با من نفرموده بود که آنرا بدو دهم پس یحیی زنبیلی از ادیم بخواست و صحیفه مقفل و مختوم از آن بیرون آورد و نخست در خاتم آن بنگریست و ببوسید و بگریست پس مهرش بشکست و قفلش بگشود و صحیفه را باز نمود و بر دو چشمش بنهاد و بر رویش بر کشید و گفت والله ای متوکل اگر نه آن بود که از پسر عم حکایت کردی که من مقتول

ومصلوب

ومصلوب گردم هر آینه این صحیفه با تو ندادمی و بر آن بخل نمودمی ولی میدانم که خبر او حق است که از پدران خویش گرفته و براستی سخن او درست خواهد گشت پس ترسیدم که با چنین علم با بنی امیه رسد و آنرا پوشیده دارند و برای خویش در گنجینه ها اندوخته نمایند پس این صحیفه بگیر و این اندیشه از من کفایت کن و همی منتظر باش تا گاهی که خدای در میان من و این قوم حکم راند و بدانوقت این صحیفه از من نزد تو امانت است تا آنکه آنرا بدو پسر عم من محمد و ابراهیم پسران عبدالله بن حسن بن حسن بن علی علیهما السلام فرا رسانی که بعد از من ایشانند ولی خلافت و قائم امامت متوکل گوید آن صحیفه بگرفتم و چون یحیی بن زید کشته شد بمدینه رفتم و حضرت ابوعبدالله علیه السلام را دیدم و با وی باز گفتم پس او بگریست و اندوهش بر یحیی سخت شد و فرمود خدای پسر عمم را رحمت کند و با پدران و نیاکانش باز رساند والله ای متوکل من آن دعا از وی دریغ نداشتم مگر برای اندیشه که او را بر صحیفه زید بود آیا آن صحیفه کجا است متوکل گوید صحیفه را دادم و گفتم این است پس حضرت ابوعبدالله آنرا بگشود و فرمود سوگند بخدای که این خط عمم زید است و دعای جدم علی بن الحسین علیه السلام آنگاه با پسرش گفت برخیز ای اسمعیل و دعائی که ترا بمحفوظ و مصون داشتن آن بفرمودم بیاور اسمعیل برخواست و صحیفه بیرون آورد که گوئی بعینها صحیفه ایست که یحیی بن زید بمن داد پس حضرت ابوعبدالله آنرا ببوسید و بر دیده اش بنهاد و گفت این خط پدر من است و املاء جدم که در مسمع من املاء شده و در مرای من نگاشته آمده گفتم یابن رسول الله اگر خواهی این صحیفه را با صحیفه یحیی مقابله دهم گفت رخصت است که ترا اهل این معنی می بینم پس من نظر کردم و آن دو را یکی دیدم حتی با من دو حرف از آنها مخالفت نیافتم آنگاه از حضرت ابوعبدالله دستوری خواستم تا صحیفه یحیی را بمحمد و ابراهیم دهم گفت إِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا آری الصحیفه بایشان ده چون ملاقات محمد و ابراهیم از محضر امام برخواستم فرمود بجای خود باش و آنگاه از پی محمد و ابراهیم کس فرستاد تا هر دو حاضر شدند پس حضرت ابوعبدالله با ایشان گفت این میراث پسر عم شما یحیی است از پدرش زید و شما را با خود برادرانش بان مخصوص داشته و ما را درباره آن بر شما شرطی است گفتند رحمک الله بفرمای که قول تو مقبول است فرمود لا تخرجا هذه الصحيفة من المدينة یعنی این صحیفه از مدینه بیرون نبرید گفتند چرا گفت پسر عم شما یحیی بر این صحیفه آن بیم داشت که من بر شما دارم گفتند که یحیی وقتی که قتل خویش بدانست بر این صحیفه بیمناک شد فرمود شما نیز ایمن نباشید که سوگند بخدای من میدانم که شما خروج خواهید نمود چنانکه یحیی خروج کرد و کشته خواهید شد چنانکه یحیی کشته آمد متوکل گوید پس محمد و ابراهیم از مجلس برخواستند و میگفتند لا حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم مع القصه عبدالله محض بر این جمله همی در حق فرزندان بر طمع خلافت بود تا آنگاه که عمر دولت امویان از زمان پیری در آمد و در ملک آن طبقه اختلالی خطیر پدید گشت و ولید بن یزید بقتل رسید پس گروهی از بنی هاشم طالبیاً و عباسیاً در قریه ابواء از توابع ناحیه فرع نزدیک ربذه که تربت آمنه مادر پیغمبر در آنست فراهم آمدند از آن جمله بود ابراهیم امام و ابوالعباس سفاح و ابوجعفر منصور و صالح بن علی و محمد بن عبدالله بن عمرو بن عثمان و عبدالله بن حسن و پسرانش محمد و ابراهیم و سخن ایشان در صفت

جور بنی امیه و اضطراب ملک ایشان در پیوست صالح بن علی از آن میانه آغاز کلام کرد و گفت ای جماعت
همانا این معنی مکشوف است که خود شما آن کسانید که چشمهای این امت بجانب شما نگران است و مردم عالم آرزوی
پاس اسلام از شما برند و امید حراست ملت از شما دارند و این ساعت خدای تعالی بزرگان شما را در این محفل فراهم
فرموده پس از میان خود کسی برگزینید و همگان دست بیعت در کف او گذارید و رشته پیمان وی نیک
استوار دارید و داعیان باطراف فرستید و مردم را به بیعت خویش بخوانید تا خدای سبحانه ملک خلافت بدست شما
بگشاید و مسلمانان را از مضیق ظلم خلاص بخشد و هو خیر الفاتحین پس عبد الله محض بسخن درآمد و نخست بلسان
خطابت حمد خدای بجای آورد آنگاه روی بآن جمع داشت و گفت ای اهل بیت رسول همانا خدای تعالی شما را
بشرف رسالت مخصوص ساخت و پیغمبر خاتم از قبیله شما مبعوث فرمود و برکات خود را در شما افزون داشت
شما ای عترت محمد در مجاهدت راه حقتعالی از دیگران سزاوارترید آیا نمی بینید کتاب خدای مهمل مانده
و سنت رسول متروک آمده نور حق مختفی گردیده و ظلمت باطل عالمگیر شده از آن پیش که نام شما از میانه برافتد
و عزت این سلسله دیگرگون گردد در طلب حق بکوشید تا مردم این قبیل بسان بنی اسرائیل زبون و ذلیل نگردند
که پس از آنکه محبوبترین آفرینش بودند نزد حقتعالی ذلیل ترین قبایل شدند نزد خلق و ما همی شنیده ایم که چون
اینقوم دست بکشتار یکدیگر دراز کنند ملک از تصرف ایشان بیرون شدن خواهد اکنون ولید بن یزید را کشته اند و این نحو
اخبار که بما رسیده آیت زوال ملک ایشان است و بشارت انقراض عهد طغیان ای جماعت حالی که برعزم خروج باید بود
بیائید با پسر من محمد بیعت کنید و سریر خلافت باو گذارید چه همه میدانید که او است قائم منتظر و مهدی موعود ابوجعفر منصور نیز
بر این عبد الله سخن راند و گفت ای گروه از چه راه خود را همی فریب دهید همه میدانید که مردم در اجابت هیچیک از شما چنان
شتابان نباشند که در اجابت اینجوان حاضران نیز او را تصدیق کردند و بر سخن عبد الله همداستان شدند پس دست بگشودند
و یکایک با محمد بیعت نمودند آنگاه گفتند ابوعبد الله جعفر بن محمد در میان ما نیست وظیفه آنکه کس فرستاده او را
حاضر سازیم تا کار بیعت بوجود وی استوار نموده باشیم عبد الله گفت از جعفر بن محمد بگذرید و داستان بیعت با او
در میان منهید که مرا بیم آن است که او جمع شما پریشان کند و این کار بپایان بردن نگذارد گفتند جعفر بن محمد بزرگ
بنی الحسین است و سید اشراف ما را از حضور او گزیر نیست پس بناچار کس بطلب آنحضرت روانه داشتند از عیسی
پسر عبد الله بن محمد بن عمر اطرف منقول است که هم رسولی از عبد الله نزد پدر من آمد و او را به انجمن بخواند پدرم با من گفت
ای پسر نزد عبد الله رو و ببین مرا برای چکار احضار داشته عیسی گوید من بمجلس ایشان رفتم دیدم محمد بن عبد الله
بر روی گلیمی مشغول نماز است گفتم مرا پدرم فرستاده تا بپرسم که اجتماع شما برای چیست عبد الله گفت برای آنکه
با محمد مهدی بیعت کنیم عیسی گوید پس حضرت ابوعبد الله جعفر بن محمد در رسید عبد الله او را در پهلوی خویش جا داد
و بروایتی ابوعبد الله علیه السلام نخست از حضور آن مجلس استناع جست تا عبد الله خود رفته او را همراه آورد و ماجری
در میان نهاد و گفت آنچه ما بنی هاشم از بنو امیه کشیده ایم بر کس پوشیده نیست و اینک بر آنیم که یداً واحدة با این جوان

بیعت کنیم حضرت فرمود زینهار اینکار مکنید که هنوز عهد دولت ما نرسیده و پسر تو ای عبد الله مهدی منتظر و قائم موعود نیست
و اگر این بیعت برای آن است که کار امر بمعروف و نهی منکر انجام دهید بخدا سوگند که ما از بیعت تو تجاوز نکنیم که خود شیخ
بنی هاشمی و بزرگ اشراف عبد الله چون این بشنید در خشم شد و گفت تو خود خلاف آنچه میگوئی معلوم داری و خدایتعالی
ترا علم غیب نیاموخته ولی این سخن از روی حسد که ترا بر محمد است بر زبان آوری حضرت چون سخن عبد الله بشنود
بلسان اعجاز فرمود إِنَّ هٰذَا الْأَمْرَ وَاللّٰهِ لَيْسَ إِلَيْكَ وَلَا إِلَى ابْنِكَ وَإِنَّمَا
هُوَ لِهٰذَا ثُمَّ لِهٰذَا ثُمَّ لِوُلْدِهِ بَعْدَهُ فِيهِمْ وَلَا يَزَالُ فِيهِمْ حَتّٰى
يُؤَمِّرُوا الصِّبْيَانَ وَيُشَاوِرُوا النِّسَاءَ
یعنی بخدای سوگند که خلافت نه ترا آید و نه پسران ترا بلکه سفاح را باشد آنگاه منصور را پس در اعقاب او تا زمانی که کودکان را امیر کنند
و زنان را مشیر و پسران تو محمد و ابراهیم البته کشته گردند آنگاه این بگفت و از مجلس برخاست و بدست عبد العزیز بن
عمران زهری و بروایتی بدست عبد الله بن جعفر بن مسور تکیه نموده بیرون رفت راوی خبر عبد العزیز یا عبد الله گوید
ابوجعفر منصور در آنروز قبای زرد پوشیده بود وقتی که با حضرت ابوعبد الله از مجلس بیرون آمدیم با من فرمود آیا خداوند
قبای زرد را دیدی گفتم آری گفت سوگند با خدای که ما او را قاتل وی میبابیم گفتم آیا او محمد را بکشد گفت آری
پس من با خود گفتم قسم بپروردگار کعبه که ابوعبد الله بر محمد حسد برد و سپس از دنیا نرفته بودم که منصور محمد و ابراهیم بکشت
چون حاضران این خبر از امام جعفر بن محمد شنیدند همگی برخاستند و پراکنده شدند و دیگر فراهم نیامدند و عبد الصمد بن علی
و ابوجعفر منصور از دنبال حضرت فرا رسیدند و گفتند اتدری هذا یا اباعبد الله یعنی آیا آنکه فرمودی
میدانی گفت ای وَاللّٰهِ أَدْرِي وَإِنَّهُ لَكَائِنٌ یعنی آری بخدای سوگند که میدانم و البته خواهد شد در تجارب السلف آورده
که منصور گفت چون این سخن بشنیدم در دل خویش عمال در اطراف مرتب کردم الغرض عباسیان از این بشارت
عقده آن بیعت در دل بگشودند چه ایشان خود از عهدی دیرباز بود که سودای سلطنت بسر داشتند و هوس خلافت
در خاطر که شنیده بودند عباس پسر خود عبد الله را که هنوز طفل بود بحضرت رسول آورد و بروایتی عبد الله پسر خود
علی را بخدمت امیر المؤمنین و حضرت وی را بکنار خویش گرفت و در گوش او بانگ نماز گفت و قدری آب دهان
مبارک در دهان آن کودک انداخت و در حق او دعا کرد آنگاه بپدرش داد و فرمود خُذْ إِلَيْكَ أَبَا الْأَمْلَاكِ
یعنی بگیر پدر پادشاهان را و هم آن جماعت دعوی خلافت ابن الحنفیه و امامت کیسانیه میداشتند و از وقتی که
سلیمان بن عبد الملک ابوهاشم عبد الله بن محمد را شیر مسموم نوشانیدند و او بحمیمه شام رفته خلیفتی خویش بمحمد کامل
پدر ابراهیم امام و عبد الله سفاح و ابوجعفر منصور داد و صحیفه محمد بن الحنفیه را که از علامات امامت بود و امارات
امارت و بر حوادث عالم تا روز قیامت اشتمال داشته باو سپرد این سلسله آثار اقبال در حال خویش دیدند و
از همان اوان که عهد سلیمان بود دعوت کیسانیه اساس نهادند و اعیان بخراسان و غیرها در حرکت آوردند و شرح
این مختصر بر کتب سیر حوالت است که در اینجا از این تفصیل مقصودی اصل نیست که اشارتی بمقدمات خروج ابراهیم

باجمله دعاة محمد بن عبدالله پس از قتل ولید و اضطراب امر یزید ناقص و من بعده در اطراف پراکنده شدند و بعد مروان حمار خبر او با مروان بگفتند گفت محمد و امثال وی التفاتی نیست چه آل ابوطالب را از خلافت نصیبی نباشد و در سال یکصد و بیست و نه که شیبان بن عبدالعزیز یشکری بر مروان خروج کرد و عبدالملک بن عطیه سعدی بامر مروان با وی مصاف داد و مقهور گشت هنگام مراجعت وارد مدینه شد مردم مدینه کلهم نزد او رفتند مگر عبدالله بن حسن و پسرانش محمد و ابراهیم عبدالملک شرح این بیعنایتی بمروان نوشت مروان جواب داد که عبدالله و پسران او را تعرض مکن که ایشان نه آن کسانند که بر ما خروج خواهند کرد پس کار مهدی موعود همچنان بین الظهور والخفا ببود تا آنکه در سال یکصد و سی و دو که تاریخ آغاز خلافت عباسیان است و انجام دولت امویان چون دعوی خلافت کیسانیه رواج گرفت و مذهب حشویه بانقراض بنی امیه برافتاد امام زیدیه محمد بن عبدالله با برادرش ابراهیم مختفی شدند تا چند از بیم تعرض عباسیان ایمن مانند و در خلال این حال مقدمات خروج تمهید کنند سفاح و منصور را از تواری ایشان عیش دولت منغص بود و صفای ملک مکدر و غمی نداشتند جز آنکه محمد و ابراهیم را بدست آورند و بکشند چرا که بیعت محمد بر گردن ایشان بود و خود رعیت آل علی محسوب میشدند سفاح در بدایت استقلال در طلب محمد و ابراهیم جدی بکمال داشت ولی عاقبت از آن اهتمام بایستاد چنانکه از کلمات آتیه بظهور رسد سبط ابن جوزی قزاغلی در تذکرة الخواص گوید در زمانیکه ابوالعباس بر سریر خلافت نشسته بود عبدالله محض با جمعی از طالبیین ملاقات سفاح را از مدینه بیرون آمدند چون بانبار رسیدند سفاح ایشانرا گرامی داشت و هر یک را بعطائی که در خور او بود خورسند نمود و حرمت عبدالله را از تمامت آل علی زیادت کرد و بیشتر شبها را در صحبت او میگذرانید و بسی ناملایمات از وی تحمل میکرد و کلمات ناگوارش بر خود هموار میساخت چنانکه از کتاب اوراق تألیف ابوبکر صولی منقول است که وقتی عبدالله بسفاح گفت من اسم هزار هزار درهم بسیار شنیده ام ولی رسم آن تاکنون ندیده ام سفاح بگفت تا هزار هزار درهم بیاوردند و در پیش روی عبدالله بر هم نهادند عبدالله چون آن حال بدید گفت یا امیرالمؤمنین این دراهم من بخش گفت بخشیدم پس مردم نزد عبدالله آمدند و او را بدان موهبت تهنیت گفتند عبدالله در جواب گفت شَکَرْتُمْ رَجُلاً اَعْطانا بَعْضَ حَقِّنا وَفازَ بِالْباقی یعنی مردی را سپاس گفتید که از حق ما برخی بداد و خود بباقی آن رستگار شد این سخن بسفاح رسید و هیچ نگفت و هم شبی سفاح زنبیلی خواست انباشته از جواهر آنرا بگشود و جواهری ثمین از آن بیرون آورد و روی با عبدالله داشت و گفت یا ابامحمد اینها از نفایس اموال و اعلاق منال بنی امیه است که بما رسیده پس آن گوهرها قسمت کرد بهری با عبدالله داد و بهری برای خود نهاد چون اندکی بر این بگذشت سفاح را خواب گرفت و عبدالله این دو شعر انشاد کرد

اَلَمْ تَرَ حَوْشَبًا اَمْسیٰ یَبْنی ... قُصُورًا نَفْعُها لِبَنی نُفَیْلَه

یُؤَمِّلُ اَنْ یُعَمَّرَ عُمْرَ نُوحٍ ... وَاَمْرُ اللهِ یَأْتی کُلَّ لَیْلَه

یعنی آیا حوشب را ندیدی قصورها اساس مینهاد که سود آنها پسران نفیله را باشد و خود آرزو میدارد

که عمر نوح دریابد ولی قضای کردگار در هر شبانگاه نازل آید سفاح چون این دو بیت بشنید از خواب بجست و بانگ بر عبدالله زد که این چه تمثل بود آیا سزای آن حرمت است که ترا نهادم و یا جزای این جائزت که تو بخشیدم از رعایت تو هیچ دقیقه مهمل نگذاشتم و از اسرار خویش امری بر تو مخفی نداشتم عبدالله گفت یا امیرالمؤمنین بخدا سوگند از انشاد این دو بیت چیزی که کروه خاطر تو باشد در ضمیر نگرفتم بل شعری بود مرا بخاطر گذشت و بر زبان جاری گشت اگر خواهی این معنی از من تحمل فرمای سفاح گفت تحمل کردم و از تو درگذشتم آورده اند که روزی سفاح با عبدالله گفت اینگونه حفاوت و تلطف که با تو میگذارم از آن است که ترا بمنزله پدر و عم خویش میدانم اینک از تو سؤالی دارم و خواهم تا جواب آن بلسان صدق بازگوئی گفت از هرچه خواهی سؤال کن گفت اینکه پسران تو محمد و ابراهیم نزد من نیایند برای چیست گفت یا امیرالمؤمنین بتحقیق از ضمیر ایشان خبر ندارم ولی آنقدر میدانم که دوری ایشان نه از راه مخالفت است سفاح ساکت شد شبی دیگر نیز آن سؤال اعادت داد و اصرار نمود و از عبدالله همان پاسخ شنود پس گفت یا ابامحمد آیا چنین پنداری که پسرانت را این پنهان شدن سودی بخشد بخدا قسم که هر دو مقتول شوند محمد در سلع و ابراهیم در نهر عیاب عبدالله از این سخن رنجیده شد و با اندوهی تمام بیرون آمد در تجارب السلف مسطور است که عبدالله روزی برادر خویش حسن مثلث بن حسن بن حسن بن علی بن ابیطالب اینحال حکایت کرد او گفت اگر نوبتی دیگر این از تو بازپرسد تو بمن حوالت کن سفاح نوبتی دیگر پرسید عبدالله گفت عمش حسن مثلث احوال او میداند سفاح حسن را طلب کرد و از او حال محمد و ابراهیم بازپرسید او گفت یا امیرالمؤمنین با تو چنان سخن گویم که با پسر عم خویش گویند گفت یا امیرالمؤمنین ترا بخدای سوگند میدهم که اگر اهل شرق و مغرب جمع آیند و خواهند که محمد را خلافت دهند و خدای نخواهد توانند گفت نه گفت اگر خدای خواهد که او خلیفه باشد و تو با همه خلق روی زمین منع کنید آن منع را هیچ فائدتی باشد گفت نه گفت پس چرا این پیر را معذب میداری و نعمتها را که بدو بخشیده منغص میکنی سفاح از این سخن خجل شد و تا زنده بود دیگر سخن محمد بن عبدالله را نگفت شریف شهاب الدین نسابه در عمدة الطالب اینواقعه از ابراهیم غمر حکایت کرده نه از حسن مثلث و سبط ابن جوزی در تذکره خواص الائمه قصه تمثل را که اشارت رفت بروجهی دیگر نقل نموده که استوارتر مینماید گوید چون عبدالله بسفاح درآمد سفاح دست او را در دست گرفت و بتماشای ابنیه و قصوری که در هاشمیه بنیاد کرده بود ببرد عبدالله از آن قصور شامخ و مبانی راسخ در شگفت شد و بدان دو بیت تمثل کرد سفاح در غضب شد دست خود از دست عبدالله بکشید و گفت هان ای عبدالله این چه انشاد بی هنگام بود عبدالله گفت ای امیر مرا از قرائت این شعر مآل نیک در نظر بود نه فال بد که خواستم ترا آئین تقوی در خاطر اندازم و از غفلت غرور و امل بیدار سازم پس ابوالعباس بدین بیت از قصیده عمرو بن معدیکرب که درباره ابی مرادی گفته تمثل جست

اُریدُ حِباءَهُ وَیُریدُ قَتْلی ... عَذیرَكَ مِنْ خَلیلِكَ مِنْ مُرادِ

یعنی من عطای او خواهم و او کشتن من سگالد ای عمرو خود کسی را بیاور تا عذری که ترا است در آرزوی دوستت مرادی خویش نماید

در بعضی نسخ بدل کلمه حبابه حیاته وارد است مع القصه عبد الله گفت از گناه من بگذر سفاح گفت خدای از من بگذرد اگر از تو بگذرم گویند پس منصور درباره عبد الله شفاعت نمود سفاح بخنده لب گشود و گفت اینک در حق عبد الله توسط کند و عاقبت هم خود او را بکشد عبد الله پس از چندی که در هاشمیه مانده بود به مدینه طیبه بازگشت و سفاح در اشعار با محمد

بیت معدیکرب زبیدی بعبد الله نوشت که

اريد حباءه ويريد قتلي عذيرك من خليلك من مرادي

و عبد الله در جواب اشعاری که این بیت از آنهاست بسفاح فرستاد

وكيف يريد ذاك وانت منه بمنزلة النياط من الفؤادي

یعنی محمد قتل تو چگونه اندیشد با آنکه تو نزد وی آنچنانی که قلب او بتو آویخته باشد شیخ عز الدین علی بن اثیر جزری در کامل آورده که ابوجعفر منصور در سال یکصد و سی و شش هجری که امارت حج یافت و با ابومسلم بموسم رفت در مکه از عامل مدینه زیاد بن عبد الله الحارثی حال محمد و ابراهیم باز پرسید زیاد گفت ترا از غیبت ایشان خاطر پریشان نباشد من محمد را از پرده اختفا بیرون آورم منصور زیاد را بامارت اعادت داد و چون در آن سال سفاح بمرد و منصور بخلافت نشست تمامت بنی هاشم را یکان یکان احضار داشت و در نهان موجب تواری محمد و ابراهیم سؤال نمود و از آنجمله کس آهنگ خروج بدیشان نسبت نکرد الا حسن بن زید بن الحسن که از بنی اعمام خویش منحرف بود و در شعار متوده میز بیت گفت نخواهد کس که من از معاضدت ایشان بر تو این گستم سخن او در خاطر منصور موقعی عظیم گرفت پس در اظهار آن دو برادر جدی تمام بظهور آورد و در طلب ایشان جواسیس باطراف فرستاد و خود در کشف ضمیر عبد الله حیلتی انگیخت چنانکه در سیر مسوده مسطور است که منصور چون عقبة بن سلم ازدی را بدید و او را خردمندی و فرزانگی بپسندید در نهانش احضار داشت و گفت مرا در کاری خطیر همواره خاطر پریشان است و کفایت آن مهم را مردی فرزانه همی جویم چنان بینم که تو آن مرد توانی بود عقبه گفت ارجو که حدس ملوکانه بصواب رفته باشد گفت پس خود را پوشیده دار و در فلان وقت نزد من آی عقبه برفت و در میعاد باز آمد منصور گفت همانا بنی اعمام ما در کید ملک باشند و ایشان را در فلان قریه از ملک خراسان شیعیانی است که زکوات اموال و تحف بلاد خود بدیشان فرستند پس بروایت عبد الرحمن بن خلدون مغربی مکتوبی مجعول و تحفی منحول از جانب مردم آن قریه بعقبه داد و گفت ترا باید که جانب مدینه گیری و بر عبد الله حسن در آئی بدین دعوی که از مردم خراسانم و یک شیعیان پس اگر نامه تو نخواند و هدیات نپذیرد باید زبان التماس در آن داری و چندان خضوع و ضراعت کنی که اگر اعراض او از در احتیاط باشد از بیم مکر بیرون رود و مکنون ضمیر آشکارا کند عقبه برفت و عبد الله را بدید و مکتوب باز نمود عبد الله نخست از راه انکار در آمد و گفت من اینقوم که تو گوئی نشناسم و عاقبت با فسونهای آن طرار راز پوشیده آشکار داشت عقبه جواب مکتوب خواسته عبد الله گفت جواب نامه بکلک نیارم که مرا رسم دیرین نه اینچنین است ولی خود سلام و پیغام برسان که فرزند من مهدی در فلان میقات ظهور خواهد کرد عقبه در ساعت بیرون آمد و راه عراق گرفت آنگه ماجری با منصور گفت و خود از حیره احرام بست

چون بمدینه رسید صلات گرانمند در آل ابیطالب تقسیم کرد که شاید محمد و ابراهیم مفتون گردند و بیرون آیند و وقتی که عبد الله را دید عتاب کرد که در کجایند پسران تو گفت ندانم پس کلام بخشونت و غلظت کشید و در میانه ناسزائی با در عبد الله گفته آمد عبد الله گفت یا اباجعفر این سخن زشت بکدام مادر من راندی با تبول دختر رسول یا فاطمه بنت الحسین یا ام اسحق زاده طلحه یا خدیجه ام المؤمنین گفت حاشا که بدیشان بد گفته باشم بلکه مراد جربا بود مادر ام اسحق دختر قسامة بن زهیر که زنی از قبیله طی پیش منیت سیب بن زهیر چون عبد الله را بر منصور آنچنان جسور دید پیش دوید و گفت یا امیر المؤمنین بفرمای تا او را گردن زنم زیاد بن عبید الله عامل مدینه برخواست و ردای خویش بر روی عبد الله انداخت و گفت یا امیر او را با من بخش که من پسران او ظاهر سازم و بروایت تاریخ کامل و کتاب العبر چون منصور بمنزل اکو طاس رسید عقبة بن سلم را در خفا بخواند و گفت چون بنی حسن مرا پذیره شوند و در نزد من فراهم آیند ایشان را زیاد حرمت کنم و طعام طلب کنم تو در گوشه پنهان باش تا آنگاه که خوان برگیرند پس تو پیش آی و در برابر دیدگان عبد الله بایست چون دیده او در تو افتد روی بگرداند تو همی دور زن تا از دنبال سر عبد الله بایستی پس با ابهام پای خود پشت او را فشار ده که در تو نظر کند و دیده اش از تو پر شود که همین قدر از تو کافی است زینهار که در سر خوان خود را بعبد الله باز ننمائی و لذت طعام بر وی ناگوار نسازی راوی گوید چون بنی حسن بر منصور در آمدند عبد الله را پهلوی خود جای داد و طعام طلبید و با ایشان مشغول غذا شد و در اثنا با عبد الله خطاب کرد که یا ابا محمد محمد و ابراهیم را نمی‌بینم و چنان دانم که ایشان از جانب من وحشتی است با آنکه من همی دوست دارم که پسران تو با من انس گیرند و من با ایشان وصلت کنم و صلات بخشم عبد الله سر بزیر افکند و پس از مدتی سر برداشت و گفت قسم بحق تو یا امیر المؤمنین که مرا از مکان ایشان خبری نباشد و این امر از اختیار من بیرون رفته منصور گفت یا ابا محمد چنین مبیت که گوئی نویس و هر دو را بطلب عبد الله جواب سابق اعادت داد و چندین بار گفتار باصرار و انکار گذشت چون خوان برداشتند منصور گفت یا ابا محمد آیا آن مواثیق محکم و عهود مؤکد که بر التزام وفاق و ترک نفاق من سپرده ترا در خاطر است گفت آری یا امیر المؤمنین آن پیمان را گسلی نیامده و آن ایمان را خللی نرسیده منصور بگوشه چشم جانب عقبه نگریست و عقبه از فرمان معهود در حرکت آمد تا آنگاه که پشت عبد الله با ابهام پا بکاوید همینکه چشم عبد الله در او افتاد حیلتی را که انگیخته بودند فطن جست از جای بر جست و پیش روی منصور بنشست و از در آغاز التماس کرد و گفت یا امیر المؤمنین مرا بر نقض عهد بگیر و گناهم اقالت فرمای خدایت اقالت کند منصور گفت هیهات که از تو درگذرم ای ربیع او را بگیر و در زنجیر کن و بروایت ابو الفرج اصفهانی در مقاتل حدیث آن مجلس که بحبس کشید بر طریق دیگر است گوید عباس بن محمد برادر ابوجعفر گفت عبد الله محض و حسن مثلث نزد منصور بودند و او در کتابی نظر میکرد و پسرش مهدی سخنی گفت بغلط عبد الله از در تعرض گفت یا امیر المؤمنین سخن مهدی بکلام کنیزان همی ماند چرا آموزگاری بر او نمی‌گماری تا او را قوانین اعراب تعلیم کند و لسانش از اعوجاج لحن تقویم نماید منصور ملتفت نشد و من با عبد الله اشارت کردم که ساکت شود تنبه نکرد و دیگر باره آغاز این سخن کرد منصور در غضب شد و گفت این ابناک کجا سیند محمد و ابراهیم

عبد الله گفت میدانم گفت باید هرد و را حاضر کنی گفت اگر فی المثل در زیر قدمهای من باشند که نخواهم با تو سپرد منصور بجانب ربیع نظر کرد و گفت برخیز و او را حبس کن ربیع دست عبد الله بگرفت و بیرون برد و در دار مروان که سرای خلافتی بود و حکام در آن می نشستند او را محبوس داشت و اینواقعه در یکصد و چهل و هجری اتفاق و بعضی در یکصد و چهل و یک نوشته اند و درست نیست چه حبس عبد الله بالاتفاق در سال حج منصور بود و او در سال صد و چهل و یک بحج رفت و امارت موسم در آنسال با عم خویش صالح بن علی گذاشت شیخ ابو علی بن مسکویه مصنف تجارب الامم گوید از ابو حنین روایت است که گفت چون عبد الله را بگرفتند روزی بمجلس او رفتم همینکه مرا دید گفت یا ابا حنین امروز چه حادثه افتاده گفتم ابو جعفر فرمان داده تا اموال و اثاث و عبید و اماء ترا عرضه بیع و شری دارند ولی من گمان نبرم که کس از آنها چیزی را خریدار شود گفت ای ابو حنین بخدای سوگند اگر خود مرا با دختران من در قطار بردگان کشند و عرضه فروش کنند هر آینه شما خواهید خرید در مقاتل مسطور است که پس از حبس عبد الله محمد در خفا نزد ما درش هند آمد و گفت یا ام اسحق بخدمت ابو محمد شو و او را از من پیغام رسان که اگر از اولاد رسول یکنفر بقتل آید بهتر است تا چندین کس دستور ده تا من نزد ابو جعفر روم هند گوید بمجلس رفتم همینکه پایهای عبد الله در قید دیدم صدا بجزع بر آوردم و او مرا تسلی نمود و بصبر فرمود پس پیغام محمد بگذاردم راست نشست و گفت خدای محمد را محفوظ دارد اگر امروز اینکار کند فردا در نزد خدای چه حجت آورد لا والله این اندیشه بسی ناصواب است زینهار خود را در اطراف ارض متواری سازد که لایزال دعوی حق و طلب خلافت در سلسله ما خواهد بود الحاصل منصور از مدینه بیرون رفت و زمانی که در مکه بود محمد و ابراهیم و جمعی از بنی حسن در آنجا فراهم آمدند و عبد الله اشتر پسر محمد خواست که ناگهانی بر منصور در آید و او را کردن زند محمد رخصت نبخشید و گفت کشتن او نپسندم تا آنگاه که بنقض بیعت خود بر وی احتجاج آورم چون منصور از حجاز بعراق رفت در جستجوی پسران عبد الله جدی تمام نمود و محمد را از زیاد بن عبید الله که اظهار او بر عهده گرفته بود طلب داشت پس نوبتی که محمد بمدینه آمد و زیاد را از قدوم او خبر شد کس نزد وی فرستاد و از در تلطف امانش داد تا لمحه روی بمردم مدینه نماید و او را از عهده شرطیکه با منصور نموده بیرون آورد محمد بپذیرفت و بگاه میعاد برنشست و بیرون آمد مردم چون او را بدیدند غوغا بر داشتند که یا اهل المدینه المهدی المهدی پس زیاد مردم را گواه کرد و گفت ایها الناس هذا محمد بن عبد الله الحسن آنگاه علی العهد با محمد گفت بهر جای که خواهی باز گرد و محمد ناپدید شد چون اینها بمنصور رسید زیاد بن عبید الله الحارثی را در ماه جمیدی از سال یکصد و چهل و یک هجری معزول داشت و محمد بن خالد بن عبد الله القسری را در ماه رجب بجای وی برگماشت پسران عبد الله را از او طلب نمود و گفت در اینمصرف هر مقدار که از بیت المال ضرور افتد دریغ مدار او فزون از یکسال در مدینه بماند و مبلغی گزاف در تفحص محمد و ابراهیم مصروف داشت و ظفر نیافت حتی بفرمان منصور بیوت مدینه یکایک تفحص کرد و سودی نبرد چون منصور تفاوت بیت المال بنگریست او را در باب محمد و ابراهیم متهم داشت و با ابو العلا که مردی بود از قبیله قیس عیلان بشوری نشست ابو العلا گفت اصلاح وقت چنان بینم که محمد بن خالد را از مدینه معزول داری و از اعقاب طلحه بن عبید الله یا زبیر العوام مردی را بجای او بگماری تا آنچه بغض موروث و عداوت مجبول اقتضا کند در طلب محمد و ابراهیم بگذارد منصور از وی شگفتی گرفت و گفت قاتلک الله چه رائی رزین آوردی و فکری متین این تدبیر بر من پوشیده نبود

ولی

ولی مرا با خدای تعالی عهد دیرینه چنین است که از بنی اعمام و اهل بیت خویش بدشمنان کهن انتقام نخواهم و ازدودمان ایشان احدی را بر ایشان مسلط نسازم اما امروز عیاری از صعالیک عرب بر بنی حسن بگمارم که آنچه را تو رای زدی خود بر حسب سرشت خبیس بظهور آورد و پس باشارت یزید بن یزید سلمی ریاح بن عثمان مری را امیر یثرب ساخت و برخی گویند ریاح بن عثمان خود خواستار ایالت مدینه شد بشرط که محمد و ابراهیم را بدست آورد و کیفر ایشان را و در رمضان یکصد و چهل و چهار وارد مدینه شد چون بدار الاماره رسید با حاجب خویش ابو البختری گفت دار مروان این است گفت آری گفت اما انها محلال مظعان یعنی سرائی است که حق وارتحال آن بسیار باشد چون از مجلس تهنیت فراغت یافت گفت یا ابا البختری دست من بگیر تا بمجلس این شیخ یعنی عبد الله بن حسن رویم همینکه نزد عبد الله شد عتاب کرد و گفت ایها الشیخ سوگند با خدای که امیر المؤمنین امارت یثرب نه برای آن بامن سپرده که حق نسبتی قریب گذارده باشد و یا شکر نعمتی سابق چه مرا با او نه عنوان خویشاوندی در میان است و نه داستان شناسائی بخدا قسم که من بازیچه تو گردم مانند زیاد بن عبید الله حارثی و محمد بن خالد قسری سوگند بخدای که جان تو بستانم مگر آنکه پسرانت با من سپاری عبد الله چون این بشنید سر بر آورده گفت نعم اما والله انک لازیرق قیس المذبوح فیها کما تذبح الشاة یعنی آری اینچنین است بخدا که خود همان ازرق ناچیز خواهی بود که سرت چون گوسفند بریده گردد ابو البختری گوید ریاح چون این خبر از عبد الله استماع کرد روی بگردانید از مجلس بیرون آمد بر حالتی که دستش از غلبه خوف و فرط دهشت چنان سرد شده بود که دست من برودت آن احساس مینمود و پایهایش از فتور وسستی بر زمین میکشید گفتم ای امیر از کلام عبد الله ترا بیم بخیرد چه او را از علم مغیبات نصیبی نیست گفت ولیک خاموش که این خبر نگفت مگر از لسان مخبری صادق ابو البختری گوید عاقبت صدق خبر عبد الله مشهود افتاد و محمد بن عبد الله در عهد خروج پس از آنکه دیوان اهل بیت خود بسوخت بزندان آمد و ریاح بن عثمان را با برادرش عباس بکشت در مقاتل ابو الفرج مسطور است که حسن بن زید علوی گفت ریاح بن عثمان مرا با چند کس بمجلس فرستاد تا از عبد الله در باب محمد و ابراهیم خبری باز پرسیم و از مکان ایشان سخنی استماع کنیم چون بمجلس در آمدیم دیدیم عبد الله بر خورجین انباشته از کاه نشسته کسانی که همراه من بودند سخن آغاز کردند و آنچه در خاطر داشتند ابراز نمودند همینکه کلام ایشان بپایان رسید عبد الله جانب من نگریست و گفت ای پسرک برادر من بلای من از بلای ابراهیم عظیمتر است چه او را فرمان رسید تا پسر خود اسمعیل را در طاعت پروردگار ذبح نماید و شما مرا محکوم داریدتا فرزندان خویش در معصیت کردگار بقتل رسانم هیهات که ابست امتحان جلیل با امتحان من حاشا من انکار ناصواب گنم والله یا ابن اخی همیشگاه بر فراش خود اینچنین آسوده نمی خفتم که اینگاه بر این بستر کاه در اخبار بنی الحسن آورده اند که روزی عبد العزیز بن سعد از خواص منصور گفت یا امیر المؤمنین تو انتظار خروج محمد و ابراهیم میبری بر حالتی که برادران و عمزادگان ایشان مطلق العنان باشند و ترا هیچ اندیشه نیست بخدا قسم که مهابت یکی از ایشان در قلوب مردم فزونتر است از سطوت شیر نر منصور از این سخن سخت اندیشناک شد و در حال ریاح بن عثمان را فرمان فرستاد تا جمله آن

شیران شرزه را در سلسله کند چون مثال منصور بوی رسید نوبتی که بنی علی بر درب حکومت فراهم بودند غلامی رکفت
ندا کرد که از بنی الحسین هر کس حاضر است داخل شود ایشان از دری در آمدند و از دیگری بیرون شدند آنگاه
ندا در داد که از بنی الحسن هر کس هست در اینجا در آید همینکه ایشان داخل شدند غلامان و شرطه خویش را بگفت تا جمله را
بگرفتند و حدادان قید و زنجیر بر ایشان استوار نمودند و آفندی گوید آنجماعت بیست نفر بودند و آنچه ما خود
از سامی ایشان یافتیم بر اینگونه است حسن مثلث ابراهیم الغمر جعفر بن حسن بن حسن داود بن حسن بن حسن موسی الجون بن عبدالله داود و اسمعیل و اسحق ابناء
ابراهیم الغمر عباس و عبدالله و سلیمان ابناء داود بن حسن بن حسن حسن بن جعفر بن حسن علی بن محمد بن عبدالله و علی الخیر پدر حسین صاحب فخ و برادر وی
عباس بن حسن المثلث ابوالفرج گوید عباس برادر علی خیر در عتبه سرای خود نشسته بود ناگاه ملازمان
ریاح در رسیدند و او را بگرفتند چون مادرش عایشه بنت طلحه آنحال بدید از وراء باب صیحه کشید و گفت
دَعُونِی اَشُمُّهُ شَمَّةً وَاَضُمُّهُ ضَمَّةً یعنی بگذارید تا فرزند را یکبار ببویم و در آغوش گیرم گفتند
لا وَاللّٰهِ مَا کُنتِ فِی الدُّنْیَا حَیَّةً یعنی دیگر او را نبینی مگر آنگاه که بمیری علی الخیر را که در طالبین ملقب بعابد اشتهار داشت
و بورع و تقوی ممتاز بود تعرض ننمودند و او خود همینکه آن حادثه شنید بدار مروان آمد و جامه بر خود پیچیده داشت
چون ریاح بن عثمان او را بدید گفت مرحبا بک برای چه حاجت آمده گفت برای آنکه مرا با قوم خود در زندان کنی
ریاح بگفت تا او را با برادران و بنی اعمامش ملحق ساختند محمد بن عبدالله العرجی نواده عثمان بن عفان را
با آنکه با بنی حسن برادر امی بود تعرض ننمودند چه منصور نسبت بوی عقیدتی نیک داشت و در خیال خروج با
برادران همداستان نبید نسبت تا آنکه منصور در همانسال که یکصد و چهل و چهار هجری بود عزیمت حج نمود چون
بمدینه رسید محمد بن عمران طلحه را با مالک بن انس نزد بنی حسن فرستاد تا مکان محمد و ابراهیم بنمایند چون بمجلس در آمدند
عبدالله بن حسن بنماز ایستاده بود ایشان وظیفه رسالت بگذاردند عبدالله از نماز فارغ شد دیگر بار سخن تکرار
نمودند عبدالله گفت لا والله این سؤال را پاسخی نگویم مگر در حضرت منصور پس اگر خواهد دستور دهد که خود او را
دیدار کنم و جواب گویم محمد و مالک بازگشتند و ماجری باز نمودند منصور ملتمس او نپذیرفت و گفت آیا عبدالله مرا
سخریه کند و با من از در استهزا سخن گوید قسم بخدا که هرگز او را مواجهت نکنم مگر آنگاه که با دو پسر خویش نزدیک من آید
و منصور اینسخن از آن گفت که ترسید عبدالله او را بجلال مکالمت بفریبد چه در لسان وی اثری بود که با احدی
محاورت نمیکرد مگر آنکه او را در سخن خویش همداستان میساخت و رای او را با خود موافق میداشت پس منصور
طریق مکه گرفت و در مراجعت راه کعبه دا بدید و خیام خویش در ربذه بر پا داشت ریاح بن عثمان به رود خلیفه را
بربذه رفت و با وی گفت یا امیرالمؤمنین اهل خراسان هواخواهان تو باشند و خلق عراق دوستان
علویان و کفار شام شیعیان عثمان بخدا سوگند که اگر از محمد بن عبدالله عثمانی یک داعی شتابات رود
احدی از اجابت او تخلف نجوید این سخن در نظر منصور درست افتاد و از محمد بن عثمانی منحرف شد پس فرمان
کرد تا ریاح بمدینه زود و محمد را بچنگ آورد و با تمامت محبوسان بنی حسن بربذه برد ریاح بر حسب امر منقرا ایالت شد

و محمد بن عبدالله عثمانی را گرفت بر اغلال و قیود بنی حسن بیفزود و جمله را جانب اردوی منصور حمل داد ثقة
الاسلام کلینی محمد بن یعقوب رضوان الله در اصول کافی از عبدالله بن ابراهیم جعفری روایت کرده
که موسی بن عبدالله گفت چون فرستادگان ابوالدوانیق در رسیدند و پدرم عبدالله را با تمامت
اعمام من در قید آهن کشیدند و جمله را در محامل بی فرش و روی پوش نشانیدند و براندند تا بمصلی رسیدند
پس بایستادند که مردم ایشان را بدانخواری و گرفتاری شماتت کنند اما اهل مدینه چون فرزندان پیغمبر را آن صفت
دیدند بر ایشان رحمت آوردند و رقت نمودند آنگاه موکلان منصور از راه مسجد رسول در حرکت آمدند
در بحار الانوار مسطور است که حسین ذی الدمعه ابن زید الشهید پسر خوانده حضرت امام ابوعبدالله صادق
گفت من ما بین قبر و منبر رسول ایستاده بودم حسین ذی الدمعه پسر زید شهید گوید من ما بین قبر رسول
ایستاده بودم و نظر مینمودم که اولاد حسن بن علی علیه السلام را از دار مروان بیرون می آوردند در اینحال
حضرت ابوعبدالله صلوة الله علیه مرا احضار داشت و فرمود چه خبر داری گفتم بنی حسن را بر محامل نشانیدند
تا جانب ربذه برند فرمود بنشین بنشستم پس حضرت زمانی بسیار روی بدرگاه پروردگار داشت آنگاه با غلامی فرمود
نظر کن تا هر وقت جمله را در محامل نمودند مرا خبر دهی غلام برفت و بازگشت و گفت آوردند حضرت برخواست و در پشت
پرده از موی سفید که بر در آویخته بود بایستاد همینکه عبدالله محض و ابراهیم غمر و دیگر بنی حسن را که با هر یک پاسبانی از مرد
بمحمل نشانیده بودند نگریست بگریست و قطرات اشک بر ریش مبارکش سرازیر گشت آنگاه ملتفت من شد
و گفت یا اباعبدالله والله که پس از این حادثه خدا را هیچ حرمتی رعایت نخواهد شد سوگند با خدای که نه انصار بیعت
عقبه را وفا نمودند و نه اولاد انصار مرا پدرم ابوجعفر از آباء کرام خود حدیث آورد که رسول با علی بن ابیطالب در عقبه
فرمود از مردم بیعت بگیر گفت بچه شرط فرمود با آنکه پیغمبر و ذریت وی را آنچنان حمایت کنند که خود و ذریت خود را
اینک احدی نیست که از فرزندان رسول دست ستم باز دارد بار الها بر انصار سخت بگیر کلینی در کافی آورده که خدیجه
دختر عمر اشرف گفت چون اسراء بنی حسن را بر باب جبرئیل از درهای مسجد رسول واقف داشتند حضرت ابوعبدالله
نخست از خانه خویش بر ایشان نظر فرمود و از خشم ردای مبارکش بر زمین میکشید آنگاه بر اهل مسجد نگریست
و سه بار فرمود لَعَنَکُمُ اللّٰهُ یَا مَعْشَرَ الْاَنْصَارِ شما را با رسول نه شرط عهد برای عطت بود و نه میثاق بیعت اما والله
من خود سعی در تفریق مبادی این امر و بان حرص و آز باز نمودم و زبان بموعظت و نصح دراز داشتم تا اگر حرمت
بیت رسالت دست فرسود این جماعت نگردد و حشمت ذراری اطهار پایمال قومی نابکار نیاید ولی نصیحت و تحذیر
دفع مشیت و تقدیر نتوانست نمود و عترت پاک رسول مانند عبید مقید و مغلول شدند از موسی الجون روایت است
که حضرت ابوعبدالله از مسجد بیرون آمد و با محمل پدرم عبدالله بن حسن نزدیک شد خواست تا با او سخنی گوید یکی از جلاوزه
با غلظتی سخت مانع وی گشت ابوعبدالله فرمود دور شو که خدای عنقریب ترا و دیگران را کفایت کند خدیجه بنت عمر
اشرف گفت پس حضرت ابوعبدالله بخانه بازگشت و از شدت آن محنت تا بیست شب بآتش تب گرفتار بود

ولایزال بیگریست نه شب آرام داشت و نه روز بدانسان که ما بروی بهلاک بیمناک بودیم موسی بن عبد الله گفت هنوز ما را به بقیع نرسانیده بودند که آن پاسبان دیو سرشت که ابو عبد الله را از مکالمه پدرم مانع گشت ببلائی شدید مبتلا شد یکی از شتران چنان لگدی بروی بکوفت که استخوان سرینش بشکست و بدان ضربت در گذشت جمعی از قدماء اصحاب و ثقاة محدثین روایت کرده اند که چون اولاد احفاد حسن بن علی علیه السلام را با رضن ربذه حمل دادند حضرت امام ابو عبد الله صلوات الله علیه توقیعی همایون از راه تسلیت بعبد الله فرستاد که علماء امامیه از اسلوب آن مکتوب بر صحت عقیدت و حسن حال او و دیگر مصطفاء انش از بنی حسن استدلال کنند و آنجماعت را از مخالفت حجت عصر بدعوی تقیه و غیر آن معذور دارند و نیز دلائل دیگر از اخبار آل محمد بر سعادت عاقبت ایشان بل عموم بنی فاطمه رضوان الله علیهم ضمیمت نمایند و ما نسخه آن کتاب شریف که گرفتاران قید مصائب و بستگان زنجیر حوادث را بصبوری دستگیر است شگفت بیک واسطه از اصلی صحیح بخط محمد بن علی بن مهجاب مرسوم و بسال چهار صد و چهل هشت هجری مورخ بوده زیادت تبرک را آن نامه مبارک بر آذین نامه دانشوران مزید آوریم

بسم الله الرحمن الرحیم الی الخلف الصالح والذریة الطیبة من ولد اخیه وابن عمه اما بعد فلان کنت قد تفردت انت واهل بیتک ممن حمل معک بما اصابکم ما انفردت بالحزن والغیظ الکآبة والیم وجع القلب دونی ولقد نالنی من ذلک من الجزع والقلق وحر المصیبة مثل ما نالک ولکن رجعت الی ما امر الله جل و عز به المتقین من الصبر وحسن العزاء حین یقول لنبیه صلی الله علیه وسلم وعلی آله الطیبین فاصبر لحکم ربک فانک باعیننا وحین یقول فاصبر لحکم ربک ولا تکن کصاحب الحوت وحین یقول لنبیه حین مثل بحمزة وان عاقبتم فعاقبوا بمثل ما عوقبتم به ولئن صبرتم لهو خیر للصابرین وصبر رسول الله ولم یعاقب وحین یقول وامر اهلک بالصلوة واصطبر علیها لا نسألک رزقا نحن نرزقک والعاقبة للتقوی وحین یقول الذین اذا اصابتهم مصیبة قالوا انا لله وانا الیه راجعون اولئک علیهم صلوات من ربهم ورحمة واولئک هم المهتدون وحین یقول انما یوفی الصابرون اجرهم بغیر حساب وحین یقول لقمن لابنه واصبر علی ما اصابک ان ذلک من عزم الامور وحین یقول عن موسی وقال موسی لقومه استعینوا بالله واصبروا ان الارض لله یورثها من یشاء من عباده والعاقبة للمتقین وحین یقول الذین امنوا وعملوا الصالحات وتواصوا بالحق وتواصوا بالصبر وحین یقول ثم کان من الذین امنوا وتواصوا بالصبر وتواصوا بالمرحمة وحین یقول ولنبلونکم بشیء من الخوف والجوع ونقص من الاموال والانفس والثمرات وبشر الصابرین وحین یقول وکاین من نبی قاتل معه ربیون کثیر فما وهنوا لما اصابهم فی سبیل الله وما ضعفوا وما استکانوا والله یحب الصابرین وحین یقول والصابرین والصابرات وحین یقول واصبر حتی یحکم الله وهو خیر الحاکمین وامثال ذلک من القرآن کثیر واعلم ای عم وابن عم ان الله جل و عز لم یبال بضر الدنیا لولیه ساعة قط ولا شیء احب الیه من الضر والجهد والبلاء والاذاء مع الصبر وانه تبارک وتعالی لم یبال

بنعیم

بنعیم الدنیا لعدوه ساعة قط ولولا ذلک ما کان اعداؤه یقتلون اولیائه ویخوفونهم ویمنعونهم واعداؤه آمنون مطمئنون عالمون ظاهرون ولولا ذلک لما قتل زکریا ویحیی بن زکریا ظلما وعدوانا فی بغی من البغایا ولولا ذلک ما قتل جدک علی بن ابی طالب علیه السلام لما قام بامر الله جل و عز ظلما وعمک حسین بن فاطمة صلی الله علیهم اضطهادا وعدوانا ولولا ذلک ما قال الله جل و عز فی کتابه ولولا ان یکون الناس امة واحدة لجعلنا لمن یکفر بالرحمن لبیوتهم سقفا من فضة ومعارج علیها یظهرون ولولا ذلک لما قال فی کتابه ایحسبون انما نمدهم به من مال وبنین نسارع لهم فی الخیرات بل لا یشعرون ولولا ذلک لما جاء فی الحدیث لولا ان یحزن المؤمن لجعلت للکافر عصابة من حدید فلا یصدع رأسه ابدا ولولا ذلک لما جاء فی الحدیث ان الدنیا لا تساوی عند الله جل و عز جناح بعوضة ولولا ذلک ما سقی کافر منها شربة من ماء ولولا ذلک لما جاء فی الحدیث لو ان مؤمنا علی قلة جبل لابتعث الله له کافرا او منافقا یؤذیه ولولا ذلک لما جاء فی الحدیث انه اذا احب الله قوما او احب عبدا صب علیه البلاء صبا فلا یخرج من غم الا وقع فی غم ولولا ذلک لما جاء فی الحدیث ما من جرعتین احب الی الله عز و جل ان یجرعهما عبده المؤمن فی الدنیا من جرعة غیظ کظم علیها وجرعة حزن عند مصیبة صبر علیها بحسن عزاء واحتساب ولولا ذلک لما کان اصحاب رسول الله یدعون علی من ظلمهم بطول العمر وصحة البدن وکثرة المال والولد ولولا ذلک ما بلغنا ان رسول الله کان اذا خص رجلا بالترحم علیه والاستغفار استشهد فعلیکم یا عم وابن عم وبنی عمومتی واخوتی بالصبر والرضا والتسلیم والتفویض الی الله عز و جل والرضا بالصبر والصبر علی قضائه والتمسک بطاعته والنزول عند امره افرغ الله علینا وعلیکم الصبر وختم لنا ولکم بالاجر والسعادة وانقذنا وایاکم من کل هلکة بحوله وقوته انه سمیع قریب وصلی الله علی صفوته من خلقه محمد النبی واهل بیته

خلاصه معنی عبارات عالیات بپارسی اینکه

این نامه ایست بسوی بازمانده نیک و زاده پاک از فرزند برادرش و پسر عمش سپس یا ابا محمد هر چند تو و اهل بیتت بدین مصیبت ناگوار تنها گرفتار آمدید اما در اندوه خاطر خشمگین و رنج دل دردناک تنها نیستند و براستی در این ستم و جوریکه بر شما رفت

از ناله و اضطراب و سوز مصیبت مرا آن رسید که تراولی من براه شکیب و صبر باز گشتم چه پروردگار عز و جل خداوندان
تقوی را در چنین حال بپردن آن طریق فرموده چنانکه با رسول صلی الله علیه و آله و سلم در خطابی فرماید حکم پروردگار را
شکیبا باش که همواره در تو نگرانیم و در خطاب دیگر فرماید در طاعت کبریا صبوری گیر و بسان یونس نبی مباش
و در خطاب دیگر هنگامیکه حمزه را مثله نموده بودند فرماید اگر بر آهنگ کیفر باشید مثل این مثله مکافات کشید
و اگر بشکیبید همانا خوشتر خواهد بود رسول صبوری گرفت و عقوبت نفرمود و در خطاب دیگر فرماید کسان خود را
نماز امر کن و در امتثال حکم حق صبر نمای ترا از روزی باز نپرسیم و خود ترا روزی رسانیم و عاقبت نیک
پرهیزکاران راست و در آیت دیگر فرماید آن جماعت چون مصیبتی بر ایشان فرا رسد گویند ما خدای را باشیم و بوی باز گردیم
درود و رحمت پروردگار بر ایشان باد و ایشانند راه رفتگان و در آیت دیگر فرماید جزای صابران بی حساب
پرداخته گردد و در حکایت خطاب لقمان با پسرش فرماید ای فرزند شکیبا باش که شکیبائی امری است فرض
و در حکایت خطاب موسی با بنی اسرائیل فرماید ای قوم از خدا یاری جوئید و صبوری گیرید که زمین ملک و هست
از بندگان خویش هر که را خواهد بسپارد و عاقبت ستوده پرهیزگاران راست و در صفت بندگان خاص خود فرماید
کسانی که ایمان آوردند و کردار نیک پرداختند و همدیگر را ملازمت صواب و صبر سپردند و در آیت دیگر فرماید
آنگاه بظهور رسید از کسانی که بگرویدند و یکدیگر را بشکیبائی و مهربانی وصیت نمودند و در آیت دیگر فرماید
هر آینه شما را باندکی از بیم و گرسنگی و کاستن اموال و اشخاص و اثمار بیازمائیم صبوران را بشارت ده و در
آیت دیگر فرماید بسا پیغمبران که با بسیاری از خاصان خویش کار جهاد پرداختند و از آنچه در راه خدا بر ایشان رسید
سستی نگرفتند و ضعف نپذیرفتند و خواری نپسندیدند و خدای صابران را دوست دارد و هم در کلام مجید
مردان صبور و زنان شکیبا را یاد فرموده و در آیت دیگر فرماید شکیبائی را شعار خود گیر تا آنگاه که حق سبحانه
حکم راند و او بهترین خداوندان حکم است یا ابا محمد امثال این آیات مبارکات در ستایش صبر و مدح ثبات
بسیار باشد ای عم و پسر عم بدانکه خدای جل و عز برای ولی خویش هرگز گزند دنیا باک نیاورده و چیزی را از اجل
بلیت و تحمل مصیبت فزونتر نخواسته و هیچگاه در باره اعداء خود بر آسایش دنیا مبالات ننموده اگر از این بودی دشمنان خدا
اولیای او را نکشتندی و نترسانیدندی بلکه خود جمله ایمن و آسوده باشند و هم بلند و قوی و اگر نه خود ذکریا کشته نشدی و نه فرزندش یحیی و اگر نه این بودی پاک و علی بن ابیطالب را که
و ستم شهید ننمادی و عم بزرگوار تو حسین بن فاطمه از عدوان و ظلم بقتل نرسیدی و اگر نه این بودی خدای جل و عز
در کلام خود تفرمودی که اگر اراده آن نبود تا طوائف امم در نیازمندی و درویشی بر یک آیین باشند هر آینه
سقف بیوت کفار و نردبان بامهای ایشان را از زر خالص گردانیدمی و اگر نه این بودی وحی آسمانی
نرسیدی که آیا خداوندان نعمت چنان پندارند که این اموال و اولاد که نصیب ایشان فرموده ایم خیری است
عاجل بلکه خود از حکمت آن غافل اند و جاهل اگر نه این بودی در حدیث قدسی نرسیدی که اگر کراهت آن نبودی
که مؤمن اندوهگین شود هر آینه پیشانی بند آهنین بر کافر بستمی تا هیچگاه بصداع مبتلا نگردد و اگر نه این بودی

در حدیث نیامدی که دنیا در نزد خدای جل و عز با بال پشه برابر نباشد و اگر این نبودی از دنیا دم آبی بکافر
ننوشانیدی و اگر نه این بودی در خبر نرسیدی که اگر مؤمن بر قله کوهی عزلت گزیند هر آینه خدای کافری
یا منافقی را برانگیزد تا او را بر فراز کوه آزار رساند و اگر نه این بودی در آثار وارد نشدی که چون خدای
قومی یا بنده را دوست دارد ابر بلا بر وی بباراند پس از غمی بیرون نرود مگر آنکه در غمی دیگر درآید و اگر نه
این بودی در سنت روایت نیفتادی که هیچ دو جرعه نزد خدا محبوب تر نیست که بنده خود را در دنیا بنوشاند از
جرعه خشمی که مؤمن فرو برد و کظم غیظ کند و جرعه اندوهی که در حال مصیبت بنوشد و بحسن صبر ثواب محنت
بشمارد اگر نه این بودی اصحاب رسول در حق ستمکاران خویش بدرازی عمر و تندرستی و فزونی مال
و فرزند دعا ننمودند و اگر نه این بودی خبر ما نرسیدی که چون رسول الله کسی را بدعای رحمت و طلب مغفرت
اختصاص بخشیدی بسعادت شهادت رسیدی پس بر شما باد ای عم و پسر عم من و ای فرزندان عم
و برادران من بشکیبائی و خورسندی و تسلیم فرمان قضا و تفویض امر خدا و ملازمت طاعت حق و متابعت
حکم وی خدای بر قلب ما و شما نیروی شکیبائی فرو ریزاد و عاقبت امر ما و شما را بپاداش نیکبختی باز رساند
شیخ عزالدین علی در تاریخ کامل گوید روزیکه عبد الله با دیگر همراهان بجانب ربذه روانه بودند محمد و ابراهیم
در زی اعراب نزدیک پدر می آمدند و بنجوی سخن میگفتند و اذن خروج میطلبیدند عبد الله دستور ندادی
و گفت زینهار آشکار نشوید تا آنگاه که شرط فیروزی نیک مهیا ساخته باشید همانا اگر ابو جعفر شما را از اینکه
بعزت بمانید مانع گردد باری از آنکه بعزت بمیرید مانع نتواند بود واقدی گوید با ابو جعفر دوانیقی گفته بودند
که عبد الرحمن ابی الموالی از موالیان محمد و ابراهیم است بل از داعیان ایشان پس ایامی که در ربذه توقف
داشت موکلان برگماشت تا او را بدست آوردند و نزد وی بردند عبد الرحمن گفت چون مرا وارد ربذه نمودند
دیدم بنی حسن را جمله با اغلال و سلاسل در آفتاب نشانیده اند ابو جعفر مرا احضار داشت چون درآمدم بجانب
عمش عیسی بن علی که در جرگ حاضران بود نگریست و گفت همان است عیسی گفت آری یا امیر المؤمنین اگر
بر وی سخت بگیری البته مکان محمد و ابراهیم باز خواهد نمود پس من نزدیک رفتم و سلام گفتم گفت لا سلام علیک
این الفاسقان ابن الفاسق این الکذابان ابن الکاذب گفتم یا امیر المؤمنین اگر بلسان صدق سخن کنم
آیا سودی خواهد داشت گفت کدام است گفتم نکوهش من بطلاق رهاست اگر از مکان ایشان آگاه باشم منصور
نپذیرفت و بگفت مرا در عقابین کشیدند و چهارصد تازیانه بر من بکوفتند و من چنان از هوش شدم که اثر ضرب احساس
نمیکردم آنگاه حکم کرد تا مرا باز کردند و بیاران خود فرا رسانیدند ابن اثیر گوید چون بنی حسن را بربذه رسانیدند منصور از آن جمله محمد بن عبد الله بن عمرو بن عثمان را
احضار داشت محمد وارد مجلس او شد بر حالی که وی را جامه در بر نبود الا پیراهنی و ازاری پس در مقابل منصور بایستاد
و منصور باب عتاب بگشاد و گفت ایها یا دیوث محمد گفت سبحان الله تو خود مرا از عهد مهد و زمان کودکی
بغیر این صفت شناخته گفت پس دختر تو رقیه در غیاب شوی خود ابراهیم از که بار برداشته گر نه تو با من

سوگند آوردی که راه خیانت بن سپاری و امداد عدوی من روا نداری اینک اثر حمل بر تو هویداست پس حال تو از
دو گونه بیرون نخواهد بود که یا نقض میثاق من نموده باشی و یا قیادت دختر خویش سوگند بخدای که مرا غزیت آن است
که دختر ترا بسیاست زنا رسانم و بحکم شرع رسول سنگسارش نمایم گفت یا امیر المؤمنین اما نقض پیمان وحنث ایمان اگر
صدق باشد وبال عصیان آن بر من خواهد بود واما حمل اینجاریه پس خدای سبحانه ویرا باصالت نژاد رسول گرامی داشته
والبته با انتساب خاندان عصمت دامن عفاف او بلوث تهمتی چنان آلوده نتوان داشت همانا وقتی که اثر حمل بر وی
نگریستم دانستم که ابراهیم در غفلتی از ما براو در آمده منصور در غضب شد و بگفت تا پیراهن او بدریدند و یکصد و پنجاه
تازیانه اش بکوفتند ومنصور خود در آنحال ویرا دشنامهای صریح میگفت و در اثناء تازیانه بر رویش فرود آمد
میم زد که وَیْحَكَ اكْفُفْ عَنْ وَجْهِي فَاِنَّ لَهُ حُرْمَةً بِرَسُولِ اللّٰهِ ۳ یعنی وای بر تو از روی من تازیانه بردار و حرمتی که
آنرا از رسول خداست نگاهدار منصور بر غم او بانگ بر جلاد زد که الراس الراس پس قریب سی ضربت بر سر و روی
وی فرود آورد و تازیانه بر چشمش وارد گشت که طبقات باصره اش فرو ریخت آنگاه از محضر منصورش بیرون بردند
بحالتی که اندامش بر گونه زنگیان سیاه گشته بود و گوینده ازاری که در بر داشت زیاده رقیق بود چون قمیص او بدریدند
عورتش نمودار گشت وقتیکه بیرون آمد غلامش پیش دوید و گفت ایمولا اگر خواهی پوشش خود بر تو افکنم گفت چنین کن که اینها
ضرب بر من آنچنان شد که از کشف عورت از محمد بن هاشم بن یزید حکایت کرده اند که گفت وقتی که اولاد حسن بن علی را وارد و بسته نمودند من در لشکرگاه در آن
حاضر بودم و محمد عثمانی را در سلسله اسیران دیدم که گوئی بصفای بشره و سپیدی اندام شوشی بود از نقره خام ناگاه
از بارگاه مردی مسود برآمد و گفت محمد عثمانی کدام است محمد برخاست و با او نزد دوانیقی رفت و در ساعت
صدای تازیانه بلند شد آنگاه ویرا بیرون آوردند با جسمی سوخته و چشمی فرو ریخته پس در کنار برادرش عبدالله
بر زمین نشست و آب خواست عبدالله گفت مَنْ يَسْقِي ابْنَ رَسُولِ اللّٰهِ ۳ مَاءً کیست که فرزند رسول خدای را
آبی نوشاند کس یارای جواب نداشت تا آنکه مردی خراسانی مقداری آب با محمد داد پس زمانی نگذشت که دوانیقی
از محلی بیرون آمد و ربیع حاجب معادل او نشسته بود عبدالله آواز داد که يَا اَبَا جَعْفَرٍ هٰكَذَا فَعَلْنَا
بِاُسَرَائِكُمْ يَوْمَ الْبَدْرِ یعنی آیا ما در غزوه بدر با اسیران شما اینچنین کردیم منصور التفاتی نکرد و راه خود رفت
و کلام عبدالله اشارتی بود بر آنکه در کتب مغازی آورده اند که چون در غزای بدر کبری عباس بن عبدالمطلب
اسیر مسلمانان شد و در قطار کفار گرفتار گردید تمام شب را از رنج قید همی بنالید و چنین ناله او بسمع همایون
رسول میرسید حضرت بامداد فرمود لَقَدْ مَنَعَنِي اَنِينُ الْعَبَّاسِ اللَّيْلَةَ اَنْ اَنَامَ یعنی براستی ناله
عباس مرا دوش از خوابیدن باز داشت پس بر وی رحمت آورد و بگفت تا قید از وی برگرفتند الحاصل
بنی حسن را از ربذه کوچ دادند و در هاشمیه که شهری جدید بود قرب کوفه از بناهای سفاح محبوس داشتند
سبط ابن جوزی در تذکره خویش آورده که پس از حبس بنی حسن خوف بر محمد و ابراهیم مستولی گشت و از
حوالی حجاز بیرون رفتند و راه دشت و هامون در نوشتن گرفتند چندی در یمن بسر بردند و زمانی

در هند و سند و جاسوسان دوانیقی تا هر ملک از دنبال آن دو برادر در حرکت بودند و ایشان دیگر بار از طریق
جزیره باز گشتند و همچنان پوشیده بعراق در آمدند و بالباسی دیگرگون با جمعی از لشکر منصور که با ایشان بیعت نهانی
داشتند پیوستند گویند منصور را آئینه بود که چون بآن نظاره مینمود از کران تا کران جهان میدید وقتی بآن مرآت
سیر لشکر خویش میکرد ناگاه ندا داد که اینک محمد و ابراهیم است که در معسکر من ایستاده اند جلاوزه و شرطه از هر
سوی در جستجوی شدند ولی ایشانرا نتوانستند یافت این افسانه جز تذکره قزاغلی ابن جوزی در مجامیع برخی
از مورخین نیز بنظر رسیده وصدق آن بر عهده رواتش حوالت است و همانا از اساطیر خرافات و عداد تر هات
بیرون نرود الا بر احتمال آنکه آن مرآت آلتی بوده مصنوع از جنس آلتهای تلسکوب و سنخ دوربینهای اروپ
و فیه ما فیه ابن اثیر گوید ابراهیم از بیم در یکملک نمی توانست مقیم شد لاجرم هر چندی در کشوری میسکندر ابند
از بلاد جبل و دیار یمن و اراضی شام واصقاع فارس و نواحی کرمان و حوالی حجاز و غیرها و کماشتگان منصور
در هر اقلیم از پی وی میگشتند بدانسان که شهرهای وسیع و سوادهای عظیم براو تنگ میداشتند چنانکه خود گفته
نوبتی که موکب ابوجعفر منصور در موصل توقف داشت بدان بلد بودم از شدت طلب و فرط فحص چندان
مضطرب شدم که حیلتی نیافتم الا آنکه خود جوار دوانیقی را امن خویش سازم پس با لباس مبدل که در بر داشتم
داخل بارگاه شدم و بر سفره طعام که گسترده بود بنشستم تا آنگاه که اندکی اطمینان یافتم و بمنزل خویش باز گشتم گویند
از لشکریان منصور جمهوری بر کیش زیدیه بودند و با ابراهیم بیعت داشته زمانیکه منصور شهر دار السلام اساس
مینهاد و خود در حوالی آن بلد میزیست هواخواهان ابراهیم پیکی از پی وی دوانیدند و او را بعراق طلب داشتند
که معاضدت برد و انیقی بتازند ابراهیم بدرنگ راه بغداد گرفت و با شیعیان خویش در پیوست اتفاق را
روزی منصور با مرآتی مخصوص که بذکر آن اشارتی رفت در لشکرگاه مینگریست ابراهیم را در انبوه مردم بدید
گفت ای مسیب دشمن ترین خلق بجا زا انبست بخود همیکاه در میان سپاه می بینم جویا شوید و بیاوریدش گویند
و نیز ایامی که قنطره صراط را با مر منصور عمارت میکردند روزی ابراهیم از منزل خویش بیرون آمده بود و در
جرگ مردم تماشائی بقنطره نظر مینمود منصور نیز حضور داشت ناگاه چشم او بر ابراهیم افتاد ابراهیم ملتفت شد
بر زمین نشست و خود را در انبوه آنگروه مستور ساخت و از گوشه بیرون رفته در سرای سفیان بن حیان
قمی که از شیعه زیدیه بود پنهان شد منصور چون بر حسب معاینت یقین کرد که ابراهیم در آن ملک است
در هر نقطه از حدود عراق جاسوسی گماشت و ابراهیم حلیف بیت و ملازم منزل گشت چه بر تمامت شوارع
و معابر عیون منصور ایستاده بودند و انتظار آن می بردند سفیان بن حیان که شرط میزبانی و بجای
میگذارد در نزد منصور بتهمت تشیع معروف بود و بسی بیم داشت که مبادا از مردم عوان کسی بمکان
ابراهیم پی برد و از گرفتن وی شکنجه جاویدی بر دوده او پدید آید پس خلاص ابراهیم را حیلتی شگفت اندیشید
بامدادی نزد ربیع حاجب رفت و گفت مرا بحضرت خلیفه عهد رسان که نصیحتی لایق دارم ربیع برای وی

دستور حضور گرفت همینکه وارد بارگاه شد منصور آغاز دشنام کرد سفیان گفت یا امیرالمؤمنین از سخنان ناملایم
انچه در حق من بزبان آوری بجاست ولی اینک از در انابت آمده ام واز ماضی توبه کرده ام و بالفعل خود از
خواص معتقدان آل عباس هاشم چه ابراهیم بن عبدالله ومتابعین ویرا بمیزان خبرت بسنجیده ام وحیله را
در شرائط خلافت بیازموده ام وخیری در ایشان نیافتم اگر رای امیرالمؤمنین اقتضا کند برای من وغلامی که
همراه دارم تذکره خروج بعهده موکلان حدود نگارد و جمعی از فرسان عسکر در فرمان من کند عنقریب
ابراهیم را بچنگ آورم و در آستان معلی حاضر سازم منصور دعوی مغرور شد و بنام او و غلامش بجواز معابر و
عیون خاطر اذن عبور نوشت و جماعتی از سپاه بوی همراه داشت وبجهت تا هزار دینار برای تهیه کار نزد او آوردند
سفیان از آنمال سیصد دینار بگرفت و گفت مرا پیش ازین نفقه حاجت نخواهد افتاد پس با آن لشکر بیرون آمد
و ابراهیم را قبل الوقت جبه پشمین وقبائی ناچیز که درخور غلامان است پوشانیده بود وچون بسرای خود رسید
و با همراهان بدرون خانه آمد بر ابراهیم بانگ زد که بخیز و روانه راه شو ابراهیم بر آئین ممالیک از جای بجست و در عقب
سفیان شد پس همگان از آنمکان بیرون رفته راه مداین گرفتند چون بقنطره رسیدند کاشته منصور پیش آمد و از
عبور مانع شد سفیان مکتوب خلیفه با وی بنمود و او در مکتوب بنگریست و گفت غلام تو کدام است سفیان بجانب ابراهیم
اشارت کرد و آنمرد با ابراهیم نظر نمود گفت سوگند بخدای که این غلام نیست همانا ابراهیم بن عبدالله است ولی
در امان خدای راه خویش بگیرید که از جانب من در امانید پس سفیان و همراهان در سفینه نشستند واز راه آب
وارد بصره شدند آنگاه سفیان تفرقه فرسان را تدبیری پیش گرفت آنجماعت را چندین جوق نمود پس هر جوقی را
همراه خویش میبرد و در شوارع شهر میگردانید تا بجانبه که آنرا دو گذرگاه بود میرسید و با ایشان میگفت شما بر درگاه
بایستید تا من وظیفه تجسس بیک گذارم و بیرون آیم که اینداراز مظان استتار مطلوب ما است این میگفت واز
اندر بدرون میشد واز در دیگر بیرون میرفت ونزد جوق دیگر میرفت وایشانرا نیز بر همین وتیره بر در سرائی بیصفت
مترصد میگذاشت تا تمامت آنجماعت را گروه گروه از هم بپاشید وخود با ابراهیم تنها ماند پس در کنجی مهیا از کمینگاهان
خویش مستور گشت چون والی بصره سفیان بن معاویه را از ماجری خبر شد موکلان فرستاد و آن سپاه پریشانرا
که جمله در انتظار خروج بودند فراهم آورد ودر طلب سفیان تمی جدی وافی ظاهر ساخت ولی از یافتن وی
عاجز آمد گویند ابراهیم قبل از ورود بصره چندی در اهواز بخانه حسن بن حبیب مختفی بود وعامل آنکشور محمد بن حصین در
جستجوی وی اسی تکاپوی مینمود روزی در مجلس خود گفت امیرالمؤمنین مرا مرقوم فرموده که ارباب احکام
واصحاب تنجیم خبر داده اند که ابراهیم باهواز در جزیره پنهان است این دو نهر و من اورا در تمام جزیره بجستم و نیافتم
حالی بر آن عزیمتم که بامداد شهر شمارا تفحص کنم مگر مراد از آن دو نهر یکی رود دجیل باشد و دیگری وادی مسرقان
حسن بن حبیب گوید من حاضر درگاه بودم همینکه سخن ابن حصین بشنودم در ساعت نزد ابراهیم آمدم و ماجری
شرح دادم چون آنروز بسر رفت شبانگاه اورا از ظاهر بلد حمل نمودم و در موضعی امن جای دادم وخود مراجعت کردم

وعلی الصباح نزد وی بازگشتم آنروز را من الغداة الی العشاء در خارج بلد بکار خویش بودیم وابن حصین بدرون شهر
مشغول تفتیش چون آفتاب بغروب رفت هر یک بدراز گوشی نشستیم و بشهر درآمدیم قضارا در اثناء راه سپاه ابن حصین
نمودار شد ابراهیم در حال پیاده شده قضارا در اثناء راه سپاه ابن حصین نمودار شد ابراهیم در حال از راه
کناره گرفت وبهانه بول را پشت بر مردم نشست اوایل سپاه ابن حصین برسید چون حصین خود مرا بدید گفت
یا ابا محمد در اینوقت شب بکجا بودی گفتم بمنزل یکی از خویشاوندان گفت اگر خواهی کسی با تو همراه کنم تا ترا بخانه فرا
رساند گفتم ضرورتی نیست که مقصد نزدیک است پس ابن حصین براه خود رفت ومن جانب سرای خویش گرفتم و چون
تمام لشکر بگذشتند بسوی ابراهیم بازگشتم و دراز گوش ویرا که نایاب شده بود پیدا نمودم پس بر نشست
در روانه راه شدیم وقتی که بشهر رسیدیم ابراهیم گفت بخدای سوگند که همانا از من بجای پیشاب خوناب فرو ریخت
حسن گوید بامداد بدانموضع رفتم دیدم حال چنان بود که ابراهیم فرموده ارباب تواریخ آورده اند که ابراهیم
پس از چندی که در اهواز مختفی ماند عزیمت بصره کرد و در سال یکصد و چهل و پنج هجری وارد آن بلد گشت و
بدانوقت برادرش محمد بن عبدالله در دار الملک اسلام مدینة الرسول زادها الله شرفاً بشمشیری آخته
بیرون آمده بود و مردم یثرب را برملا بیعت خویش دعوت مینمود وبقولی ورود ابراهیم بشهر بصره در یکصد و
چهل و سه هجری است قبل از خروج نفس زکیه و من التاریخین براین حمل التیام توان داد که سال صد و چهل و سه
تاریخ ورود نخستین باشد که با سفیان افتاد و چهل و پنج تاریخ ورود واپسین که بخروج پیوست و کیفکان میزبان ابراهیم
در آن بلد یحیی بن زیاد حنظلی بود و بروایتی ابوفروه بصری پس ابراهیم در خفا اظهار دعوت کرد و بنام برادر
آغاز بیعت نمود مردم بصره یکایک در طاعت او درآمدند و دعاة ویرا اجابت گفتند اسامی کسانیکه بیشتر
در بدایت دعوت به بیعت او مبادرت جستند بدین شرح است که از تواریخ زیدیه نقل افتاده نمیلة بن مره
عبسی عمرو بن سلمه هجیمی عبدالله بن یحیی الرقاشی معاویة بن هشیم بن بشیر اسحق بن یوسف ازرق عیسی بن یونس
معاذ بن معاذ عباد بن عوام مغیرة بن فزع عبدالله بن سفیان عبدالواحد بن زیاد گویند طمأنینت مردم
از اینجماعت پدید آمد که رؤسای طوائف بودند و زعماء قبایل و از پس گردیدن ایشان گروه گروه
دلاوران شیرشکار و فرسان روزبیکار بپای مطاوعت پیش رفتند و دست مبایعت در کف ابراهیم
نهادند حتی سفیان بن معاویه مهلبی که والی بصره بود با او طریق موافقت می سپرد و با صاحب خویش حق
نصیحت نمی گذارد از اشیاخ بصره جماعتی روایت نموده اند که وفیف بن اسد از موالی یزید بن حاتم
قبل از خروج ابراهیم یکشب نزدیک سفیان آمد و گفت از فرسان منصور فوجی همراه من کن تا خود
ابراهیم را نزد تو آورم و یا سر اورا سفیان براه مسامحت رفت و گفت مگر ترا بجز این عملی نیست سر خود گیر
و براه خود رو وفیف چون این بشنید شب از بصره بیرون شده و ادراک یزید بن حاتم را راه مصر گرفت
ونیز از قبیله از دگروهی نقل کرده اند جابر بن حماد که بر شرطه سفیان بود قبل از خروج ابراهیم بیک روز

نزد سفیان آمد و گفت بمعبر و بی‌شکر عبور دادم در آنجا گروهی از ایشان چون او را دیدند بانگ زدند و سنگ انداختند سفیان طریق مسالمت
گرفت و گفت آیا ترا معبری جز معبر و بی‌شکر نبود اگر براه دیگر میگذشتی نه سنگ میدیدی و نه بانگ می‌شنیدی و از فقهای
زمان و زهاد عهد نیز جمعی با ابراهیم هم‌داستان بودند که عاره مسلمین رای ایشان را مناط قبض و بسط دیده بیعت میداشتند
و مراحل و عقد امر دعوت بل بروایت یحیی بن هرون مولف کتاب الافاده ائمه اسلام و مشیتان شریعت و مشایخ
ارشاد و سالکان طریقت من الباب الی المحراب من الرؤس الی الاذناب جمیعاً صلای دعات ابراهیم را
لبیک اجابت گفتند بلی فرقه معتزله و شیعه زیدیه را با وی نفر و فی اختصاص اندکی امتیاز بود همواره در حضرت او
فراهم میشدند و خدمات مخصوص بظهور میرسانیدند و مرجع کلیات اموری آمدند و مصدر مهمات مشاغل یکی از
صنادید متابعین و جبابذه و کبراء مبایعین وی امام اعظم ابوحنیفه کوفی بود که مقلدین خود را از مردم عراق
و غیرهم بوجوب متابعت محمد و ابراهیم برمی‌انگیخت و بقول و مال خویش آن دو برادر را مدد میرسانید چه او در
اصول عقاید شیعه زیدی بود و آن دو برادر را پس از یحیی بن زید امام عهد میدانست و حجت عصر میگفت و میگفت
با ایشان خروج واجب است و از ایشان تخلف حرام از ابو اسحق فزاری روایت است که گفت نزد ابوحنیفه رفتم
و او را عتاب آوردم که ایها الشیخ از خدای سبحانه نترسیدی و بر خون برادر من فتوی دادی که بحکم تو با ابراهیم
خروج کرد ابوحنیفه در جواب من گفت قتل اخیک حیث قتل یعادل قتله لو قتل یوم بدر و شهادته
مع ابراهیم خیر له من الحیوة یعنی بقتل آمدن برادرت در رکاب ابراهیم آنچنان است که بروز بدر در رکاب رسول
بشهادت رسیده باشد والبته اینگونه شهادت برای او از زندگانی نیکوتر خواهد بود گفتم پس تو خود چرا سعادتی
اینچنین عظیم از دست دادی و از میدان خروج قدم واپس نهادی گفت یا هذا اگر نه رعایت ودایع و امانات مسلمین
فرض بودی البته خود را از فیض مجاهدت و فوز شهادت محروم نگذاشتمی جار الله زمخشری در تفسیر کشاف آورده
که زنی نزد ابوحنیفه آمد و از در شکایت گفت ای مفتی مسلمانان بچه سبب فرزند مرا بمتابعت محمد و ابراهیم اجازت
دادی و او را عرضه هلاک ساختی ابوحنیفه گفت ایکاش من بجای فرزند تو در رکاب ائمه زیدیه حاضر بودم و جان
خویش فدای ایشان می‌نمودم از ابراهیم سوید حنفی روایت است که گفت ابوحنیفه مرا گرامی میداشت و مسی
حرمت مینهاد نوبتی در ایام ابراهیم از وی استفتا کردم که پس از قضاء حجة الاسلام آیا کدام یک از این دو امر را
بر دیگری رجحان است بیعت ابراهیم و یا عزیمت بیت الله گفت غزوة بعد حجة الاسلام افضل من خمسین حجة
یعنی پس از اداء حج واجب یکنوبت جهاد کردن افضل است از پنجاه نوبت حج گذاردن و از محمد بن خالد برقی
روایت است که ابوحنیفه بعهد خروج ابراهیم این نکته همی برملا میگفت تا باشد بسمع ابراهیم رسد و بدان
دستور رفتار کند که انما امر علی علیه السلام ان لا یجهز جریح ولا یتبع مدبر یوم ... فو ...
لم یکن لهم فئة یوم الجمل ولم یفعل ذلک بصفین لان القوم کانت لهم فئة
یعنی اینکه امیرالمومنین علی لشکر خود را در غزوه جمل فرمان داد تا خستگان را بقتل نیارند و گریختگان را از دنبال نروند

از آن است که ناکثین بصره را گروهی پشتیبان نبود که در صورت هزیمت بدیشان استظهار نمایند و در غزوه صفین
بر خلاف این شیوه بود چه فلسطین شام را مردم دمشق و نواحی آن در خونخواهی عثمان انتصار مینمودند و این سخن
اشارتیست بآیین ارشاد بر آنکه اگر نسیم ظفر بر شیعه زیدیه فرو وزید ابراهیم از عسکر دوانیقی بر احدی ابقاء
نفرماید حتی مجروحان و فراریان را نیز با تیغ بگذراند چنانکه خود در ضمن مکتوبی که از طریق هواخواهی بوی فرستاده بدین
تلویح تصریح نموده نسخه آن مکتوب بر دو روایت مختلف بنظر رسیده و ما از اندو یکی را در طی ترجمت ابوحنیفه
بیاوردیم و اینک بروایت دیگر نگارش دهیم تا از وصمت تکرار بر کنار مانیم عمر بن شبه از عبدالله بن محمد بن حکیم
حدیث کرده که چون ابراهیم با لشکر خویش باستقبال سردار ابوجعفر عیسی بن موسی بیرون آمد ابوحنیفه بوی نوشت که
اذا ظفرک الله بعیسی واصحابه فلا تسر فیهم سیرة ابیک فی اهل الجمل فانه لم یقتل
المنهزم ولم یاخذ الاموال ولم یتبع مدبرا ولم یذفف علی جریح لان القوم لم یکن لهم فئة ولکن
سر فیهم سیرته یوم صفین فانه سبی الذریة وذفف علی الجریح وقسم الغنیمة لان اهل الشام
کانت لهم فئة وکانوا فی بلادهم یعنی چون ایزد تعالی ترا بر عیسی
و یارانش فیروز فرماید با ایشان سیرتی که پدرت با اهل جمل سلوک داشت نسپار که او هزیمتیان را نکشت و اموال دشمن
تاراج ننمود و فراریان را دنبال نکرد و مجروحان را بقتل نیاورد چرا که آنگروه را گروهی دیگر در پی نبود ولی تو
آن سیرت در پیش گیر که آنحضرت با مردم صفین سلوک داشت که اولاد ایشان اسیر گرفت و بقتل مجروحان
مبادرت جست و اموال اعدا قسمت کرد چرا که مردم شام را حامیان بدنبال بودند و هم در موطن خویش
حرب مینمودند از کتب سیر و دفاتر خبر بسیار جا خوانده ایم که این مکتوب موجب هلاک ابوحنیفه شد زیرا که نسخه آن بدست
منصور افتاد و بعیسی بن موسی که ایالت کوفه داشت نوشت تا ابوحنیفه را ببغداد فرستد عیسی مثال منصور
امتثال نمود چون ابوحنیفه ببغداد رسید منصور شربتی زهرآلود بوی نوشانید که بدان درگذشت و دیگر از
مشاهیر علما که راه بیاعث ابراهیم میسپرد سلیمان بن مهران بود و او از ارکان شیوخ عامه است و ثقات
محدثین ایشان در میان آنجماعت بلقب اعمش اشتهار داشت و چه در چشم او علتی بود که همواره اشک فرو میریخت
اعمش مردم عراق را بنصرت ابراهیم تحریض میکرد و سخنان عزیمت انگیز بسمع خداوندان شجاعت میرسانید راوی
گوید خود شنیدم که سلیمان بن مهران میگفت ایها الناس زینهار از متابعت ابراهیم تقاعد نورزید که
شما را در خذلان وی هیچ عذری ستوده نخواهد بود اگر من خود چشمی بینا داشتمی خویشتن را از سعادت
ملازمت او محروم نگذاشتمی از عمرو بن نظر نقل است که گفت چون ابراهیم بن عبدالله بقتل آمد و خبر شهادت او
بکوفه رسید نزد اعمش رفتم و او را از واقعه باخبر و واقف ساختم گفت آیا در این مجلس مخالفی هست گفتم نی
گفت اگر باشد بیرون نمایید آنگاه گفت اگر مردم کوفه با من همراه میشدند و مرا نزد ابوجعفر می بردند
وا و از من میپرسید که برای چه آمده میگفتم برای آنکه با من قصر خضرای ترا ویران کنم و یا تو سرای مرا خراب کنی

که پس از جرمی اینچنین شنیع نتواند بود که هم بنیان ایوان تو برجای ماند و هم عنوان ایمان ما و دیگر عباد بن عوام بود از ائمه اسلام که از خاصگان اصحاب ابراهیم بشمار میرفت و هنگام خروج ملتزم رکاب او گردید چون غبار فتنه از میانه برخاست و نائره قتال فرونشست که ابراهیم شهید شد و منصور مظفر گشت عباد در سرای خویش منزوی گردید به اِنسان که با احدی یارای مخالطت و پروای مراودت نداشت چرا که ابوجعفر سخت خواست تا او را بقتل آورد و پرسش مهدی میانجی شد و از هلاکش خلاص داد ولی بشرط که از خانه بیرون نیاید و آمیزش نکند و حدیث نگوید و فتوی ننویسد پس عباد همی در پس زانوی انتظار نشست و در سرای خود مستور بود تا دوانیقی درگذشت و دور خلافت بمهدی رسید و مهدی ویرا دستور ظهور بخشید و او از منزل انفراد بیرون آمد و بر منبر ارشاد قرار گرفت و نشر احکام و املاء اخبار مشغول شد و دیگر از علما شیعه ابراهیم مفضل بن محمد ضبّی راویه بود که خود از معاریف رجال زیدیه معدود داشت زمانی که ابراهیم در بصره بر چهره آویخته میداشت بیشتر روزگار خویش در سرای مفضل بسر میبرد و از اخبار و اشعار ابراهیم شطری عظیم بروایت مفضل رسیده ابن ابی الحدید مدائنی و ابوالفرج اصفهانی و غیرهما آن حکایات را بسندیکه با مفضل بن محمد پیوسته دارند نقل آورده اند و ما آن روایت را بطولها ذکر نمائیم ولی بر سبیل توزیع تا هر جزء آن در مقامی تألیف یابد که مقتضای ترتیب باشد مفضل گوید زمانی که ابراهیم در خانه من میبود روزی فرمود یا مفضل چون تو بیرون میروی مرا تنهائی سخت دلتنگ میدارد و از دفاتر ادب و دواوین عرب آنچه داری نزد من گذار تا بگاه وحدت خاطر بمطالعت مشغول سازم من چند دفتر از اشعار فحول بحضرت او بردم پس هرگاه که تنها میماند از آن دواوین میخواند و هر قصیده که می پسندید علامتی بر آن میکشید و من منتخبات خاطر شریف و منتقدات نظر مبارک او را برچیدم و صدر کتاب مفضلیات خویش را بدان اشعار گزیده و ابیات پسندیده که جملةً هفتاد قصیده بود پیراستم و دیگر از رؤساء ملت شیعه بن الحجاج شیعه خاص ابراهیم بود و او چنانکه عبدالرحیم پوری مترجم قاموس بر عقیدت اهل سنت در صفت علم و جلالتش گفته برهانی است مبین از ائمه مسلمین و حجتی متین از ارکان دین گویند هرگاه در متابعت ابراهیم از او فتوی طلبیدندی بپاسخ گفتی ما یفعد کم هی البدر الصغری یعنی شما را چه اندیشه از این جهاد متقاعد سازد که خود بعینها غزوه بدر صغری است مع الخبر ابراهیم در بصره بتهیه کار و تمهید بکار اشتغال داشت و قتیکه در دیوان هواخواهانش نظر کردند نام چهار هزار دلاور بشمار آمد اصحابش گفتند اگر مکان خویش از کرد بصره تغییر دهی و در بحبوحه شهر قرار گیری البته مردم بمنزل تو بیشتر درآیند و در میدان مطاوعت فزونتر گرایند ابراهیم آن نصیحت بپذیرفت و از منزل خود کوچ داده در مقبره بنی یشکر بسرای ابی مروان از موالی بنی سلیم مقیم شد و اسامی هواخواهانش یکبره مزید گشت بلکه در چند سند معتبر دیده شد که یکصد هزار مرد شمشیرزن در طاعت ابراهیم بودند و معهذا هنوز تجهیز اسباب خروج چنانچه سزاوار بود فراهم نداشت که پای جلادت بیرون گذاشت و باعث تعجیل وی خبر ظهور محمد شد که او نیز قبل از تکمیل استعداد قدم بسالت بیرون نهاد و آن دو برادر را عهد بر آن بود که در یوم واحد طلوع نمایند یکی از سمت حجاز و دیگری از سوی عراق و عبدالله نیز

با ایشان وصیت نموده بود که تا زمان خروج و هنگام ظهور چنانچه شایسته است فراغت نیابند بیرون نیایند ولی ایشان را نه عهد اتحاد و زمان مطابق افتاد و نه شرط استعداد و سامان که وبال اختر بنی حسن و اقبال طالع آل عباس بتقدیر حاکم قضا بود و بتحریر قلم اعلی و مقدمه عجلت محمد آن شد که بگاه توقف بنی حسن در ربذه منصور با عبدالله پیغام داد که از همراهان خویش یکی را نزد من فرست عبدالله روی با آنجماعت داشت و گفت ابوجعفر از شما یکی را احضار نموده گفتند هر کرا گوئی اطاعت کند که جمله منقاد امریم و مطیع فرمان عبدالله ایشانرا دعا کرد و گفت مرا یقین است که این طلب از در قهر باشد نه از روی لطف و از شما ایمن نیز دریغ هیچیک روا ندارم مگر بر فرزند خویش موسی بن هند پس موسی الجون را که خوردترین اولاد او بود از نام در محمد و ابراهیم همراه رسول کرد موسی گوید همینکه چشم منصور بر من افتاد نخست دشنام داد آنگاه امر کرد که چندان تازیانه بر من زدند که از هوش شدم چون بخود باز آمدم مرا نزدیک طلبید و گفت آیا میدانی این چیست این سجل حکمی است که بدست داوری چون من نگاشته آید بخت تا تازیانه سیاط فرمان رود آنگاه تیغ جلاد تو را عقوبت سوط اینچنین گذشت ولی سیاست سیف بر جای باشد هان ای پسر بر جان خویش بترس و از نافرمانی من بر حذر باش گفتم یا امیرالمومنین سوگند با خدای که من هیچ گناه ندارم و از آن سو داکه محمد و ابراهیم پیش گرفته اند بیزارم گفت برو و برادران خود را حاضر کن گفتم یا امیرالمومنین چون من از پی امتثال بمدینه روم البته ریاح بن عثمان بر من جاسوسان برگمارد پس در هر طریق که قدم گذارم موکلی از وی ملازم من خواهد بود محمد و ابراهیم چون این حال بنگرند ناچار از من همی در فرار باشند منصور سخن من بصواب نزدیک یافت لاجرم بریاح نوشت که ترا بر موسی بن عبدالله سلطانی نیست و موکلان چند با من همراه داشت تا اخبار من روزنامه کنند و بوی باز فرستند من بمدینه برگشتم و چند ماه در ملاطفه که موضعی است مابین منبر رسول و سوق مدینه بسرای ابن هشام توقف داشتم تا ریاح بمنصور نوشت موسی بن عبدالله مدتیست در مدینه انتظار حوادث بر تو همی برد و سود که از اطلاق وی طمع میداری بدست نیاید منصور جواب داد که موسی را بدست جمعی بسیار که بغداد برسانند ریاح جماعتی را همراه موسی کرد و مقرر داشت که هرگاه از سمت مدینه گروهی بتعاقب ایشان برآیند بی تامل موسی را گردن زنند که بی شبهه فرستادگان محمد خواهند بود و برای استخلاص موسی چون موکلان راه عراق گرفتند هواخواهان زیدیه خبر بمحمد بردند که منصور موسی را دیگر بار احضار کرد و ریاح او را ببغداد فرستاد محمد پس مجال درنگ نیافت و در آن وقت که بیست و هشتم جمادی الآخره بود یا غرّه رجب از سال یکصد و چهل و پنج بمدینه خروج نمود چون ریاح را بدیدند نخستین سخنی که با او راندند سؤال از برادرش موسی بود ریاح گفت او را بعراق فرستادم و با کاشتگان خویش چنان قرار داده ام محمد روی با صحاب کرد و گفت آیا کیست که موسی را بسلامت باز آورد ابن حسین بپای خواست و آن خدمت خطیر بر عهده گرفت با سواری چند از دلیران لشکر محمد بیرون آمد و چون نزدیک آنجماعت شد راه بگردانید و از راه عراق موکلان موسی را استقبال کرد و با ایشان در آمیخت

موسی را سالماً بیرون آورده و بحضرت برادرش رسانید شیخ کلینی در کتاب کافی آورده که موسی بن عبد الله
در خروج محمد همراه او بود و پس از وی در بصره با ابراهیم درپیوست و چون ابراهیم بقتل رسید با برادرزاده اش
عبد الله اشتر پسر محمد بن عبد الله همراه شد وقتی که او در سند کشته گشت خائفاً بملک عرب باز گردید خود گوید
بعد از شهادت برادران و برادرزاده که فراخای جهان بر من تنگ شده بود از هراس بنی عباس خبر
حضرت امام ابو عبد الله صادق مرا بیاد افتاد که فرمود چون برادران موسی مقتول گردند و خود از آل عباس
التماس امان کند دریغ نخواهد داشت و بدانوقت منصور درگذشته بود و مهدی خلیفه بمکه وقوف داشت
لعله وی را احرام حج بستم قضارا وقتی بمقصد رسیدم که مهدی بر فراز منبر بود و حاج را خطبه می کرد من خود را
بپای منبر رسانیدم گفتم یا امیر المؤمنین آیا مرا امان است اگر ترا بنصیحتی دلالت کنم گفت آری چه نصیحت داری
گفتم موسی بن عبد الله بتو بنمایم پس عهود مؤکد و مواثیق مغلظ در اتقان امان بجر قسم آنگاه گفتم یا امیر المؤمنین
انا موسی بن عبد الله گفت زهی کرامت که پس آسوده مانی و خوش گذرانی چه ترا از جانب من نعمت
امان مهیا است و جایزت احسان مهیا گفتم پس تکمیل اکرام را مرا یکی از تبار خویش بسپار گفت از اقارب
و عشیرت من هر کرا شایسته کفالت خود شناسی برگزین من در میان ارحام و اعمام وی عباس بن محمد را
ستوده دانستم گفتم یا امیر المؤمنین کفالت من با عم خویش عباس بگذار عباس گفت مرا با تو حاجت نیست
گفتم ولی مرا با تو حاجتست ترا با امیر المؤمنین سوگند دهم که از قبول مأمول من سر نزنی عباس خواهی نخواهی
ملتمس من بپذیرفت پس مهدی گفت از اینرو دم که ترا بشناسد گفتم از حاضرین بنی هاشم حسن بن زید
و حسن بن عبد الله و موسی بن جعفر صلوات الله علیه ایشان بلسان تصدیق گفتند آری یا امیر المؤمنین
خود موسی بن عبد الله است و گوئی هیچ از نظرها غایب نبوده موسی گوید پس خبر حضرت ابو عبد الله
جعفر بن محمد سلام الله علیهما را در آن جمع روایت نمودم ولی مزیدی بدروغ بر کلام امام بیفزودم و گفتم
پدر موسی حضرت جعفر بن محمد مرا از اینمقام خبر داد و فرمود چون مهدی را دیدار کنی سلام من با وی
برسان که او است امام عدل و سخا مهدی چون این شنود امر نمود تا پنجهزار دینار بموسی بن جعفر جائزت
دادند موسی از آن مال دو هزار دینار بمن کرم کرد و باقی را بر اصحاب خویش قسمت نمود مع الجمله چون محمد
از اصحاب بغیبت بیرون تاخت اعلام ابراهیم را نامه ببصره فرستاد ابراهیم از خبر خروج برادر عظیم دلتنگ شد
که خود بمرض آبله رنجور بود و علی العهد در زمان نمی توانست خروج نمود از عفو الله بن سفیان منقول است
که گفت روزی وارد مجلس ابراهیم شدم و دیدم سخت اندیشه ناک است سبب پرسیدم گفت مهدی بمدینه
ظهور نموده و مرا نیز بخروج مأمور فرموده این بگفت و از اشتعال خشم و استیلاء غضب خاموش گشت
و سخن کردن نتوانست من از راه تسلیت بر آمدم و سورت خاطر او را تسکین نمودن گرفتم و گفتم یا ابن
رسول الله همانا خروج تو بدینوقت نه کاری است مشکل که اسباب ظفر بتمام انجام گرفته و قلوب مردم رام شده

دلاوری مانند ابو الصفا بچاکری تو رضا داده و بهادری چون طهوی تراندوی گردیده من و مغیره از پس آنکه با غیر
بودیم اینک از جان نثاران معدودیم چون شب در آید بجماعت شیعیان شمشیرهای هندی حمایل کنیم و نیزهای
خطی در دست گیریم بفال نیک و طائر میمون بیرون تازیم و مانند سعادت و اقبال در یمین و یسار تو ایم تخت باب
سخن بگشائیم و مسندیان از ضبس بر هاشم علی الصباح عالی در رکاب تو احتشاد کنند و با طاعتی بکمال فرمانت انقیاد نمایند
ابراهیم سیکه سخنان من شنفت از آن گرفتگی بشگفت و خاطر مبارکش آرام گرفت فتتبع الآجال منصور حرب است بصره را
در امداد سفیان هر گونه اهتمام بظهور میرسانید و با نفاذ ارباب نجدت بر عدت و عدت وی می افزود از جمله
سه سرهنگ از ابطال رجال را با افواجی چند از متجنده خویش روانه بصره داشت سفیان بن معاویه آن سه سرهنگ را
در جوار خود منزل داد تا ابراهیم گاه خروج ایشان را باسهل وجوه بچنگ آورد ابراهیم از توالی امداد و تراکم اعداد
بیم آن کرد که سپس فرصت خروج نیابد لاجرم در نهان کس نزد سفیان فرستاد و او را از قصد خویش آگاه ساخت
و در شب دوشنبه غره رمضان سال یکصد و چهل و پنج در بصره رایت ظهور برافراخت و آتشی سخت که بر سم آن عهد
آیت خروج بود بیفروخت و فریضه صبح در جامع بلد بگذارد و از پس نماز با حشم خویش راه دار الاماره گرفت سفیان
آن سه سرهنگ را مقدمة نزد خود دعوت کرده بود و چون خبر ابراهیم شنیدند متحصن شدند و امان طلبیدند ابراهیم
ایشان را امان داد تا در دار الاماره بگشودند چون وارد شد حصیری بگستردند که بر آن جلوس کند قضارا بادی بوزید
و آن حصیر را واژگونه کرد حاضران از ینمعنی تطیر نمودند و او گفت من فال بد نزنم پس همچنان بر حصیر منقلب بنشست و نفرمود
تا سفیان و همراهان او را احاطت نموده جمله را گرفتند و سفیان را بزندان فرستاد ولی باشارت وی
قیدی سبک بر پای وی بگذاردند چرا که حبس او بر آئین ظاهر بود تا نزدیک منصور و دیگر مردم بنفاق متهم نباشد
علی بن حسین مسعودی در مروج الذهب گوید آنگاه که از خروج محمد خبر بمنصور بردند اسحق بن مسلم عقیلی را
که از عقلا عهد و مجربان دهر بود برای مشورت طلب داشت و گفت ای پیر خردمند چگوئی در باب مردیکه
بر من خروج کرده گفت یا امیر المؤمنین صفت او چیست گفت جوانیست از احفاد فاطمه بنت رسول الله صاحب
علم و زهد و ورع گفت کدام طائفه در طاعت وی شده اند گفت گروهی از آل علی بن ابیطالب و اولاد
جعفر طیار و اعقاب عمر بن الخطاب و تبار زبیر بن عوام و سایر قریش و طبقات انصار گفت از چه سمت بیرون آمده
گفت از بلدیکه نه زراعت دارد و نه تجارت عقیلی لختی در تفکر شد آنگاه سر بر آورد و گفت یا امیر المؤمنین
اشحن البصرة بالرجال یعنی بصره را از مردان جنگی آگنده ساز منصور با خود گفت این پیر را زمان خرافت
برسیده من حال کسی که در مدینه خروج نموده سؤال کنم و او از بصره جواب گوید پس آنگاه از خروج ابراهیم
ببصره خبر رسید منصور گفت پیر عقیلی را حاضر کنید چون بیاوردند نزدیک طلبید و گفت من در باب مردیکه بمدینه
خروج نموده بود از تو استشارت کردم و تو بجز است بصره اشارت آوردی همانا ترا از بصره خبر بوده گفت
لا والله خبر نداشتم ولی چون امیر المؤمنین صفت آن خارجی بیان کرد دانستم که از اعیان مسلمین و وجوه قبایل

احتشاد یاری و کوشش نمودن است

هیچکس از تسلیم او تخلف ننماید و چون حال بدینقرار بود یقین کردم که او را در بلدی بدانصفت آهنگ و درنگ نباشد و از راه ضرورت بملکی دیگر خیال انتقال دارد و پس در تعیین مقصد وی اندیشه کردم ثغور مصر و عراق و شام در کمال رزانت و استحکام یافتم چه از عسکر امیرالمؤمنین جنودی نامعدود نگاهبان ایشند و باشند پس در ملک بصره تامل نمودم آن کشور را از لشکر خالی دیدم چنان اندیشیدم که آن فاطمی نخست ببصره سپاه کشد آنگاه کشودن سایر دیگر ممالک عزیمت کند منصور از حصافت عقل و رزانت رای عقیلی بشگفت شد و ابوالحسین گفت قاضی احمد بن خلکان گوید یکی از علویان گوید این سه شعر در معنی ابیات ابومریم که نصر بن سیار در تعریض خروج بومسلم و ظن زوال ملک امویان در نامه خود از خراسان نوشته بود ببرده و مسامحت منصور را در دفع محمد و ابراهیم بغفلت مروان ابن محمد تمثیل نمود

اری نارا تشبّ علی البقاع ... لها فی کلّ ناحیة شعاع

وقد رقدت بنوالعباس عنها ... وباتت وهی آمنة رتاع

کما رقدت امیّة ثمّ هبّت ... یدافع حین لا یغنی الدفاع

یعنی آتشی همی بینم که براماکن چند بفروزد و پرتو آن در اکناف عالم فرو تابد و بنی عباس از آن شعله جهانگیر همی در خواب غفلت بسر برند آسوده سپرند بدانسان که آل امیه همی بخفتند و زمانی بیدار شده و مدافعت آغاز کردند سودی نداشت

الغرض آنگاه خروج ابراهیم محمد و جعفر پسران سلیمان بن علی بن عبدالله عباس در بصره بودند چون واقعه ابراهیم بشنیدند باششصد دلاور از متابعان خویش بر دفع وی برخاستند خبر با ابراهیم بردند داود در مسجد خطبه می کرد در حال ابوالمضاء طهوی را که سرداران وی بودند بخواند و گفت پسران سلیمان را با جرهای آتشبار استقبال کنید و در نخست ایشان را از جانب پیغام گذارید که پسر خال شما گوید اگر خوشدارید که در جوار ما باشید پس شما با تمامت زنهاریان خویش درآمایید و اگر صحبت ما مکروه شمارید پس راه خود گیرید و بهر جای که خواهید بسلامت روید تا در میان ما خونی بناحق ریخته نیاید ابوالمضاء طهوی با پنجاه کس از مردان جنگی سر راه بر محمد و جعفر گرفتند و در میانه بسی سخنان رفت تا کار به پیکار کشید سرداران ابراهیم دست بشمشیر بردند و با آن پنجاه دلاور بر آن ششصد کس حمله آوردند و حمله را در ساعت برهم شکستند و فیروز بخدمت ابراهیم بازگشتند پس لشکر زیدیه بهر جانب بتاختند و شهر بصره بهم برآمد ابراهیم خود پای از مسجد بیرون نهاد و بفرمود تا در افواج و عساکر خویش برخلاف دستور بوصیفه ندا کنند که لایتبع منهزم ولا یذفف علی الجریح یعنی از پی شکستگان نروید و بقتل خستگان پیشی نگیرید آنگاه ابراهیم خود در حرکت آمد تا در سرای زینب بنت سلیمان رسید که زینبیون از بنی عباس بوی منسوبند پس گفت تا مردم آنخانه را باختصاص امان امتیاز دهند در حدیث مفضل بن محمد ضبی است که ابراهیم بسرای سلیمان بن علی رسید آب طلبید و بیاشامید آنگاه چند کودک از آنخانه بیرون فرستادند ابراهیم ایشان را از در مهربانی در آغوش کشید

دکو

وگفت هؤلاء والله منا ونحن منهم وهم اهلنا ولحمنا ودمنا ولکن اباءهم انتزوا علی امرنا وانتزوا حقوقنا وسفکوا دماءنا بخدا سوگند که ایشان از ما باشند و ما از ایشان نسب و عصب ما بهم پیوسته است و گوشت و خون ما بایکدیگر آمیخته ولیکن پدران ایشان بمقام ما برجستند و منصب ما بربودند و بریختن خون ما روا داشتند آنگاه بدین اشعار تمثل جست

مهلاً بنی عمّنا ظلامتنا ... ان بنا سورة من الغلق

لمثلکم نحمل السیوف ولا ... نغمز احسابنا من الرقق

انی لانمی اذا انتمیت الی ... عزّ عزیز ومعشر صدق

بیض سباط کان اعینهم ... تکحل یوم الهیاج بالعلق

یعنی ای عمزادگان ما در ستم کردن ما آهسته روید که آتش خشم ما سخت انگیخته است همانا برای اقرانی مثل شما شمشیر برداریم چه حمله خداوندان نژادی باشیم پیراسته از ننگ ظن و من چون بیان نسب کنم نژاد خویش باعزی نامبردار پیوند دهم و گروهی راست گفتار که گوئی خود تیغهای برانند و تا زیانهای سوزان و پنداری که بهنگام قتال دیده بخون اکتحال نمایند

مفضل گوید عرض کردم چه اشعاری فحل باشند و الفاظی جزل آیا اینها نظم کدام شاعرند و نسیج کدام خاطر گفت از ضرار بن خطاب فهری که در غزوه احزاب سروده بگاهی که از خندق بجست و از خاندان ما جمعی در مواقف چند بدین ابیات تمثل فرموده علی بن ابیطالب در یوم صفین و حسین بن علی در یوم طف و زید بن علی در یوم سبخه و یحیی بن زید در یوم جوزجان مفضل گوید چون این بشنیدم تطیر زدم و با خود گفتم ای دریغ که ابراهیم بچه اشعار شوم تمثل فرمود که احدی بدانها تمثل نکرده الا آنکه یا مقتول شده و یا مغلوب مع القصه بفرمان ابراهیم در بیت المال بصره بگشودند هزار هزار درهم در آن آماده یافتند بفرمود تا جمله را بر لشکریان پراکنده کردند هر کدام پنجاه درم رسید لشکر وی چون آن مال میگرفتند بایکدیگر میگفتند خمسون والجنة یعنی پنجاه درم بگیریم با جنت در مقاتل ابوالفرج مکتوب است که از معاریف اتباع زید بن علی کیسانی چند لباس خویش تبدیل نمودند و در زی حمالان داخل شده با ابراهیم پیوستند مانند سلام بن ابواصل و عیسی بن یونس بن ابی اسحق سبیعی و ابوخالد احمر و خلیفة بن حسان کیال سلام بن ابواصل روایت کرده که چون وارد بصره شدم ابراهیم در سرای محمد بن سلیمان بود بدانجا رفتم و با حاجب گفتم ابراهیم را سلام برسان و بگوی که سلام بن ابواصل بر درگاه ایستاده بار حضور می طلبد حاجب برفت و بازگشت و گفت داخل شو که رخصت است چون درآمدم ابراهیم با من خطاب فرمود چرا دیر نزد آمدی گفتم در ادراک حضور اهمال کردم که با تفقد بیت اشتغال داشتم فرمود آری راست گفتی پس مرا در همانسرای بوثاقی جای داد روزی در منزل خود

نشسته بودم پیغام ابراهیم بمن رسید که در امر بیت المال اختلالی پدید گشته ما را در اجتناب با امانت خود امداد نمایی
من از حاضران مکان بیت المال سؤال کردم و بدانجا رفتم مردی کهن سال که گنجور بیت المال بود پیش آمد
و گفت آیا بامری مامور شده گفتم آری گفت همانا خود سلام بن ابو اصل خواهی بود گفتم آری پس برحسب
فرمان از آن روز پاسبانی بیت المال بر عهده گرفتم و بر ضبط و حراست آن قیام نمودم علی الجمله ابراهیم پس از
استیلاء بصره قضای آن مملکت با عباد بن منصور گذاشت آنگاه بر فتح دیگر بلاد عزیمت گماشت عمرو بن شداد
بر سر فارس فرستاد مغیرة بن فزع را روانه اهواز نمود هرون سعید را بگشودن واسط فرمود پس مغیره
دویست مرد شمشیرزن از میان دلیران لشکر برگزید و راه اهواز گرفت چون محمد بن حصین که از جانب منصور
والی آن کشور بود خبر رسید با چهار هزار کس آسوده بدفع مغیره بیرون آمد مغیره با آن فئه قلیله بر ایشان
بتاخت ابن حصین را پای ثبات بلغزید و با سپاه خود بهزیمت رفت مغیره وارد اهواز شد و دست
تصرف دراز داشت و بروایتی انفاذ مغیره باهواز پس از ورود ابراهیم بود بباخمری و عمرو بن شداد
بمیانه عنی ملک فارس بگشود اسمعیل و عبد الصمد پسران علی بن عبد الله بن عباس که بامر منصور پاسبان
آن کشور بودند بدانگاه در شهر اصطخر بسر میبردند چون از ورود عمرو اخبار یافتند بدار ابجرد گریختند
و بدان بلد متحصن گشتند و عمرو بدون مناجزت بر آن مملکت استیلا یافت گویند هرون بن سعید عجلی
که خود از وجوه محدثین و اجلاء فقهاء معدود می گشت قبل از آنکه فتح واسط بر عهده وی حوالت رود
از درگاه ابراهیم مطرود بود و ابراهیم بر سابقه رنجشی که از او در خاطر داشت بجانبش التفات نمی نمود
هرون در آغاز داستان خروج نزد یکی از اصحاب ابراهیم آمده گفت آیا صاحب ترا در وقتی این چنین
بمن حاجت نیست گفت چرا پس در ساعت نزد ابراهیم آمد و او را از حضور هرون خبر داد ابراهیم گفت
مرا بوجود او نیازی نباشد گفت یا امیر المؤمنین با مردی بزرگ چون هرون این چنین استغنا روا نیست پس
چندان التماس کرد تا ابراهیم مسئول وی بپذیرفت و هرون را رخصت دخول بخشید چون هرون در آمد
گفت یا امیر المؤمنین از امور خود مهمی لایق بر من تفویض کن ابراهیم فتح واسط با وی حوالت فرمود
و او با هفده هزار کس از لشکر زیدیه روانه واسط شد و هرون بن حمید ایادی که از جانب منصور والی آن بلد بود
چون از آن خبر آگاه گشت انبوهی عظیم فراهم ساخته بر سردار زیدیان سر راه بگرفت هر دو هرون در مقابل
یکدیگر صفوف لشکر بیاراستند از هر دو سوی دلیران جنگی در جولان آمدند و هر مرد نبرد با همآورد خویش در آویخت
و عاقبت پرچم علم زیدیان بنسیم نصرت در اهتزاز شد هرون عجلی بر هرون ایادی فیروز گشت شهر واسط و مردم
آن ملک در جامع بلد فراهم نمود و خود بر فراز منبر شده خطبه آغاز کرد مناقب آل علی و مثالب بنی عباس شمردن
گرفت و از افعال شنیع و اعمال فظیع و معایب صریح و مطاعن قبیح ایشان شطری عریض شرح داد و از عداوتی
و دستی که منصور با اولاد حسن و اسباط رسول معمول داشته بود چندان بگفت که مردم صدا بناله بخشیدند های های

بگرفتند پس دست بیعت بگشود و بنام ابراهیم دعوت نمود گروهی از اهل علم و ارباب فقاهت برخواستند
و بشرط بیعت بپرداختند از آنجمله بود عباد بن عوام و یزید بن هرون و هشیم بن بشیر و علاء بن راشد
و اصبغ بن زید و مسلم بن سعد و اسحق بن یوسف ازرق که اسامی برخی در ضمن تسمیت متابعین از مشایخ
محدثین و کبراء فقهاء اشارت رفت گویند از علمائیکه در شهر واسط می نشستند احدی از بیعت ابراهیم تخلف نکرد
الا عاصم بن علی که هرون کس فرستاده او را برای بیعت طلب داشت و او برنجوری و ناتوانی متعذر گشت
و گفت من مردم اینملک را فتوی دهم که با تو در خروج همراه شوند آنگاه مخفیاً از واسط فرار کرد گویند چون
دیوان اسامی بیعتیان در بصره تعداد کردند نام یکصد هزار کس بیکاپیش در شمار آمد که جملگی سر طاعت
در پای ابراهیم سوده داشتند و یا دست بیعت در کف عمال وی نهاده بودند و ابراهیم بر سیرتی نیک
و آئینی ستوده با مردم رفتار مینمود گفتارش بلسان صدق و کردارش بر قانون حق بود و از متابعت
احکام شرع شریف و شرایعت و ظائف دین حنیف هیچ دقیقه مهمل نمیگذاشت سیرت او را در تاریخ
زیدیه بالی نهاده اند وقتی از عمال منصور یکی را نزد وی آوردند کسی برخواست و گفت یا امیر المؤمنین احتیاطاً
اینمرد با من گذار گفت تا چکنی گفت تا او را اشکنجه نمایم کز بر اموالی که از ابو جعفر نزد اوست اقرار آورد
ابراهیم گفت حاشا من اینچنین کاری ناهنجار روا دارم و مالیکه بعذاب مسلمی بدست آید غنیمت شمارم و چون لشکر
زیدیه بر فارس در آمدند محمد بن عطیه را از موالی باهله که از جانب منصور گماشته برخی از اعمال فارس بود
بگرفتند و نزد ابراهیم آوردند ابراهیم او را خطاب کرد که یا هذا آیا از ابو جعفر نزد تو مالی است گفت نه
گفت پس برحسب انکار خویش سوگند یاد کن ابن عطیه اطاعت نمود و حلیفه حلف بر قانون شرع بر زبان
آورد ابراهیم گفت او را رها کنید ابن عطیه بیرون آمد و میگفت کجاست سیرت اینمرد از سیرت ابو جعفر
هم عبد الحمید بن لاحق را که یکی از کارگذاران منصور بود اسیر نموده نزد ابراهیم آوردند ابراهیم با وی گفت
بسمع ما چنین رسانیده اند که از این ستمکاران نزد تو اموالی است اندوخته عبد الحمید انکار کرد ابراهیم گفت
سوگند یاد کن عبد الحمید بشرط یمین بپرداخت ابراهیم گفت اگر معلوم شود که از اینجماعت نزد تو مالی بوده
و بدروغ قسم خورده همانا از این پس ترا در عداد دروغگویان معدود دارم ابو الفرج گوید گروهی از زیدیه
بمنزل شبیه کاتب سوریانی شده گفتند از منال دوانیقی مبلغی که در دست تو است با ما تسلیم ساز شبیه
انکار نمود مدعیان وی را بر داشته نزد ابراهیم بردند شبیه خود گوید چون مرا در خدمت ابراهیم حاضر ساختند
و ماجری بگفتند از مخایل شمائل وی تفرس کردم که از کردار اینجماعت انقباضی در طبع دارد و اشمئزازی
در خاطر پس بجانب من توجه نموده فرمود سوگند یاد نمای که از اموال ظلمه چیزی نزد تو نیست من اطاعت
کردم پس بگفت تا دست از من بداشتند بنرمی و سیاستی از آن پس همواره از حال ابراهیم سؤال
میکردم و او را دعا مینمودم تا آنکه مخدوم من مسعود سوریانی مرا از استفسار حال و ذکر خیر وی منع نمود

تا مبادا بسمع منصور رسد و مرا زیانی رساند و نیز آورده اند که یکی از اصحاب ابراهیم محمد بن یزید را که از دولتخواهان
دو اینیتی بود بچنگ آورد و بخدمت ابراهیم برد و او را اسبی بود بسخت عظیم الجثه طویل القامه چندانکه هر گاه
محمد بروی می نشست فرق راکب و مرکوب محاذی همدیگر می گشت محمد خود گوید ابراهیم مرا در حبس بداشت
و پس از ایامی چند پیغام داد که اگر خواهی اسب خویش بمن بفروش من پاسخ فرستادم که آن مرکب را تقدیم کردم
و بحضرت خداوند هدیه ایست محقر ابراهیم پرسید بهای این مرکب تا چند است گفتند دو هزار درهم پس دو هزار و
پانصد درهم نزد من فرستاد و آنگاه که بجانب باخمری میرفت مرا از بند برهانید و وقتی جماعتی از اهل مزارع
و ارباب ضیاع نزد ابراهیم آمده گفتند یا ابن رسول الله ما گروهی باشیم از غیر عرب و هیچکس را بر ذمت ما
حقی نیست اموالی از خالص املاک خویش بدرگاه تو ارمغان آورده ایم و همی آرزو میبریم که این تحفه
نا قابل پذیرفته داری و در مصرف قتال دشمنان بکار بری ابراهیم سخن آنجماعت نشنود که خود نه مسلم بودند
و نه ذمی و فرمود هٰذِهِ هِيَ السِّيرَةُ عَلَىٰ اَوِ النَّار کنایت از آنکه یا باید سیرت امیرالمؤمنین علی
سلوک داشت و یا در آتش دوزخ معذب گشت از موفق که شیعه ابراهیم بوده روایت است که ابراهیم
مکاتیب چند بشیعیان که در کوفه میبودند نوشت و مرا فرمود باید این نامها بکوفه برده با دوستان من
برسانی من نامها را در میان انبانی پنهان کردم و جانب کوفه گرفتم و مکتوب هرکس را برسانیدم و جواب
بستانیدم بگاه مراجعت ده کس از مشایخ سوده بر من در آویختند و گفتند همانا تو از یاران ابراهیم باشی
نامه و خبری که داری فاش کن من انکار کردم ایشان باور نداشتند تا اینکه سوگند یاد کردم که زوجه من بطلاق
رها است و ممالیکم جمله آزاد و اموالم جزو صدقات اگر فرستاده ابراهیم باشم یا هوای او جویم چون آنجماعت
این حلف مغلظ استماع نمودند دست از من بداشتند هنگامیکه بحضور ابراهیم رسیدم بیاد آثار آن سوگند گریستن
آغاز کردم ابراهیم ملتفت من شد از جای بجست و بشمشیر طرف من آمد و گفت هان ای پیک شیعیان ترا که آزرده
که اینچنین گریانی من ماجری بگفتم فرمود باک مدار نه زوجه تو از حباله نکاحت رهاست و نه اموالت از ید تصرف بیرون
البته مال و عیال خود را تصرف کن که این سوگند را هیچ اثر نباشد و نیز در قیامت من خود از عهده جواب
بیرون آیم الحاصل کار ابراهیم بالا گرفت اهواز و فارس و بصره و واسط و مداین و سواد بروی مسلم گشت
حکام و عمال بهرسمت روانه داشت مناصب و مشاغل بر اصحاب برقرار فرمود چون حادثه خروج
و استیلاء وی بسمع منصور رسید بسیار بترسید و از فرط فزع و شدت خوف یکباره آرامش برفت چراکه از
سپاه سوده جز اندکی حاضر رکاب وی نبودند و عمده لشگرش در حدود و ثغور توقف داشتند خود با محارم
خاصان خویش میگفت سوگند بخدای که در امر خود متفکر و حیرانم و تدبیر دفع دشمنی اینچنین قوی را با اینحال ندانم
که از سپاه خود بجز هزار کس همراه ندارم و تمامت لشگر من در اطراف و اکناف پراکنده است سی هزار کس
با مهدی است در ری و چهار هزار نفر با محمد بن اشعث در افریقیه و باقی با عیسی بن موسی در مدینه قسم بخدا ای

اگر از ورطه ابراهیم خلاص یابم هیچگاه معسکر خویش از سی هزار دلیر خالی نگذارم پس بعیسی بن موسی مکتوب کرد که بسرعت تمام
بجانب مدینة السلام معاودت نماید عیسی پس از قتل محمد بنیت عمره متوجه مکه شده بود پیک منصور وقتی بعیسی رسید
که احرام بسته بود و همینکه از مضمون مکتوب واقف شد جامه احرام برکند و از راه عراق بازگشت و نیز منصور بسلم بن
قتیبه که در ملک ری میبود نوشت که با سپاه خود بجانب بغداد کوچ دهد و مهدی فرمان داد که خزیمة بن خازم را
باهواز فرستد ابوعلی در تجارب الامم گوید بگاه خروج ابراهیم در لشگرگاه منصور کسی حاضر نبود مگر جماعتی معدود
از زنجیان منصور از در حیلت بگفت ایشان هیزم فراوان بدست کرده هر شبانگاه در جوانب لشگرگاه آتش
بیفروزند تا بینندگان از کثرت آتش بکثرت لشگر استدلال کنند ولی در معسکرش بجز آتش و معدودی قلیل
چیزی نبود و چون اخبار موحشه و مکاتیب مفزعه از تسلط ابراهیم و فتح امصار بروی متوالی گشت
این بیت انشاد کرد

وَجَعَلْتُ نَفْسِي لِلرِّمَاحِ دَرِيئَةً   إِنَّ الرَّئِيسَ لِمِثْلِ ذٰلِكَ فَعُولُ

یعنی خویشتن را نشانه نیزهای حوادث نمودم همانا مرد رئیس از اینگونه کار بسیار کند در کتب سیر ثبت است که منصور
پس از استماع ماجرای ابراهیم از تمامت لذائذ و شهوات کناره کرد و مدت پنجاه روز ملازم مصلی خود گشت
مدامشب که بگاه ضرورت خواب بر مصلی میخفت و در تمام آن ایام از لباس یک جبه بسر میبرد و آن را اصلاً
تبدیل نمی نمود مگر گاهی که برای ملاقات خواص خود بیرون می آمد در آنحال بر شعار سوده جامه سیاه می پوشید
و همینکه بمصلی باز میگشت برهنه پیکر دیده و آن جبه چرکین بر دوش می افکند از حجاج بن قتیبه نقل است که سلام منصور را
روزی نزد وی شدم و در آنوقت خبر بصره و فارس و اهواز بدو رسیده بود و کار ابراهیم و زیدیه قوتی
بنهایت داشت و بکوفه یکصد هزار شمشیر مقابل سپاه او آماده انتظار صیحه میبردند تا در ساعت او را با تمام
لشگرش درهم پیچند با آنهمه تواتر حوادث و توالی نوائب ثبات و قوتی در قلب منصور مشاهدت کردم که جای
شگفتی بود که گفتی شاعر در صفت وی گفته

نَفْسُ عِصَامٍ سَوَّدَتْ عِصَامَا   وَعَلَّمَتْهُ الْكَرَّ وَالْإِقْدَامَا
وَصَيَّرَتْهُ مَلِكًا هُمَامَا

یعنی خود گوهر عصام او را بزرگوار ساخته و در مورد جنگ و جلادت آموخته و او را پادشاهی بزرگ همت نموده
در تاریخ ابن اثیر مسطور است که در آن ایام دو زن از مدینه برای منصور آورده بودند یکی فاطمه دختر
محمد بن عیسی بن طلحة بن عبیدالله و دیگری ام الکریم بنت عبدالله از نژاد خالد بن اسید منصور بدیشان التفاتی نکرد
با او گفتند این دو منکوحه را که از خاندان اصیلند و دودمان جلیل تاب استغناء و ترک التفات نیست و اینک از تو
بدگمانند که چرا با ایشان صحبتی نمیداری گفت اینوقت نه زمان زنان است و صحبت ایشان مرا با اینحالت سر
همبستری نیست مگر آنگاه که سر ابراهیم را برای خود بینم و یا سر خود را برای ابراهیم وقتی که عیسی بن موسی از راه
حجاز در رسید منصور پانزده هزار کس در فرمان او کرد و گفت بیدرنگ آهنگ بصره نمای و حمید بن قحطبه را

باشد هزار کس در مقدمه عیسی بفرستاد و بهنگام وداع عیسی او را از حکمی که منجمین نموده بودند خبر داد و گفت این طایفه
گفته اند که چون تو با ابراهیم روبرو گردی و آغاز جدال کنی لشکر تو نخست جولانی بطریق هزیمت نمایند و قدمی چند
واپس گریزند ولی دیگر باره گرد تو مجتمع آیند و عاقبت فتح و ظفر ترا مرزوق گردد و بروایت مشهور ما بین مورخین
در آن ایام که ابراهیم مقیم بصره بود از واقعه برادرش نفس زکیه آگاه گشت و استماع آن خبر سه روز قبل از یوم عید
فطر افتاد ابراهیم بروز عید برای نماز فطر بمسجد آمد بر حالیکه آثار حزن و آیات انکسار از وجنات حالش آشکار
بود چون وظیفه صلوة ادا نمود بر منبر صعود فرمود و خبر شهادت نفس زکیه فاش ساخت مردم بصره و سایر زیدیه
از اصغاء آن واقعه بر تباعت و نصرت ابراهیم عزیمتی نافذ گماشتند و بر قتال ابوجعفر منصور زیاده حریص گشتند
پس در باب مقاتلت منصور با اصحاب خویش از زیدیه مشورت نشست بصریون گفتند صلاح آن است
که تو خود در بصره اقامت کنی و سپاهی آراسته بحرب ابوجعفر روانه نمائی که اگر سپاه را هزیمت افتد ایشان را بسپاهی دیگر
امداد نمائی و خراج ممالک متصرفی خود را گرد آورده در تهیه لوازم جنگ مصروف داری و هم جایگاه اقامت
تو که دار الملک تست در اندیشه خصم بمهابت و خوف موصوف آید کوفیون گفتند اصلحک الله در شهر کوفه صد هزار
مرد شمشیر گذار باشد که جملگی سودای نصرت و اعانت تو در سر گرفته اند پس اگر ترا برای العین مشاهدت کنند
جان خویش از تو دریغ ندارند و اگر ترا نبینند دواعی و موانع موجب تقاعد ایشان خواهد گشت پس رای آنست
که بجانب کوفه نهضت نمائی و بنفسه مباشرت حرب فرمائی مردی از اهل کوفه بر اعتضاد این تدبیر گفت یا امیر المؤمنین
تا ملک کوفه در تصرف تو نباشد بر منصور منصور نخواهی بود مرا اجازت ده تا بکوفه روم و نخست در خفا نشر دعوت کنم
آنگاه با یاران و همکیشان یکباره بیرون آیم چون ابوجعفر غریو خروج ما بشنود روی فرار در هامون گذارد و تا
حلوان بهیچ مقام جای توقف نیابد ابراهیم بشیر الرحال را که از معاریف اصحاب او بود گفت یا ابا محمد
در رد و قبول این سخن چگوئی گفت یا امیر المؤمنین اگر ما را بر اصابت رای این کوفی وثوقی بود البته از سخن او
تخلف روا نمیداشتیم ولی از کجا دانیم که اگر او را در کوفه فرستیم و او پس از دعوت بر ابوجعفر خروج کند البته
ابوجعفر فرار خواهد نمود لعل ابوجعفر غوغای خارجیان بشنود و از جای خود حرکت نکند و با قلیل جماعتی که همراه دارد
با آنگروه در اندازد و باز ماندگان ایشان را عرضه سیاست سازد و از آن روی جمعی بیگناه از کودکان و زنان
و پیران و ناتوانان بقتل آیند پس هم بارتکاب معصیتی رضا دهیم و هم از نیل مأمول محروم آئیم کوفی گفت آیا شما را
عزیمت آن است که با منصور ستیز کنید و از قتل صغیر و ضعیف پرهیز نمائید آیا حضرت مقدس نبوی نه آن بود
که سرایای مسلمانان باطراف میفرستاد و در جهاد ایشان آنچه بوقوع می پیوست باک نمیداشت بشیر الرحال
گفت آنان که اصحاب رسول با ایشان مقاتلت میکردند کفار و مشرکین بودند و اینقوم در عداد اهل قبله
و مسلمین معدودند عاقبة الامر رای مرد کوفی بپسندید و عزیمت کوفه را مصمم گشت گویند محمد بن عبدالله هنگام
وجوه مدینه و اشراف قوم را فراهم ساخت و بر آئین وصیت فرمود ایمردم گواه باشید که اگر در این ا

مرا آسیبی روی دهد امامت زیدیه بر برادرم ابراهیم مسلم است و اگر ابراهیم نیز بقتل آید این منصب ارجمند بر عیسی بن زید بن
علی بن الحسین مفوض است چون محمد بدرجه شهادت فائز گشت عیسی بن زید ببصره آمد و ولایت عهد محمد دعوی کرد و زیدیه را
بتبعیت خویش دعوت نمود گروهی او را اجابت گفتند بصریین از پذیرفتن داعیه او امتناع جستند و با ابراهیم گفتند
اگر اجازت فرمائی عیسی را از ملک خویش بیرون نمائیم که ما پس از نفس زکیه جز به پیشوائی تو رضا ندهیم ابراهیم گفت از
ما بین آنان و فرقه میانجیان باب مراودت گشودند و با طرفین گفتند اگر در میانه اختلاف افتد البته ابوجعفر بر ما
غالب آید وظیفه آنکه اکنون امر با ابراهیم تفویض کرده در دفع دشمن همگی همداستان باشیم چون خدایتعالی
ما را بر منصور ظفر بخشد در تعیین امام خویش نیک تامل نمائیم پس تمامت آنقوم بر امامت ابراهیم اتفاق نمودند
و بروایت برخی اصطلاح بر آن شد که ابراهیم بن عبدالله امام باشد و عیسی بن زید ولیعهد و بنقلی ضعیف عیسی
از ابراهیم مخالفت نمود و از بصره کناره گرفت جهة آنکه وقتی ابراهیم بگاه توقف بصره بر جنازه نماز گذارد
و بر آئین اهل سنت و جماعت چهار تکبیر آورد و عیسی حاضر بود بر وی اعتراض کرد که چرا تکبیر پنجم ترک کردی
و از طریقت اهل بیت خود مخالفت جستی ابراهیم در جواب گفت نخواستم در میان عامه همراهان خویش شبهه خلاف
اندازم و انبوهی که بر من فراهم آمده اند پراکنده سازم از ترک تکبیری که قلوب اهل مملکتی مجذوب است از دین
چه باک خواهد بود عیسی عذر وی نپذیرفت و از متابعتش کناره گرفت محققین مورخین اعتزال عیسی
از ابراهیم استوار ندانند چه او از آغاز خروج تا انجام امر همه جا با ابراهیم همراه بود و در غزوه باخمری میمنه
سپاه زیدیه بر وی اختصاص داشت و پس از قتل ابراهیم متواری شد و تا آخر عمر فرصت خروج نیافت ابن اثیر
در کامل آورده که ابراهیم در آنوقت که بجانب کوفه در نهضت بود شبی بپنهانی در معسکر خویش بگردش رفت
از اطراف لشکر آواز طنبور بسمع وی رسید بمقام خود برگشت و دیگر بار هوای سیر لشکر کرد دید همچنان بشغل لعب و ضرب
طنبور سرگرمند گفت مَا اَطمَعُ فِی نَصرِ عَسکَرٍ فِیهِ مِثلُ هذا یعنی از سپاهی که در آن صوت تنبور باشد طمع فیروزی نیست

پس در اشارت راه این ابیات از نظم قطامی شاعر انشاد میفرمود

اُمُورٌ لَو تَدَبَّرَها حَکِیمٌ　　اِذاً نَهی وَهَیَّبَ مَا استَطاعا
وَمَعصِیَةُ الشَّفِیقِ عَلَیکَ مِمّا　　یَزِیدُکَ مَرَّةً مِنهُ استِماعا
وَخَیرُ الاَمرِ مَا استَقبَلتَ مِنهُ　　وَلَیسَ بِاَن تَتَبَّعَهُ اتِّباعا
وَلکِنَّ الاَدِیمَ اِذا تَفَرّی　　بِلًی وَتَعَیُّباً غَلَبَ الصَّناعا

خلاصه مراد آنکه اگر زمام این امور در کف تدبیر حکیمی نهاده البته او بقدر استطاعت از اقدام آن بیم میداد
چون رای ناصح مشفق را عصیان آوری نتیجه مخالفت وی باعث آن گردد که بار دیگر پندش بپذیری
و کلامش بسمع قبول بشنوی رای ستوده و کار نیک آن باشد که چون بسوی آن نگرانی در طلبش سوء عاقبت
نیابی ولی پوست چون از کهنگی و عیبناکی شکافته گردد هیچ استادی ماهر اصلاح آن نتواند نمود اصحاب ابراهیم

چون لشکر این اشعار شنیده نه دانستند که او از مفارقت بصره و عزیمت کوفه پشیمان است چون نزدیک باخمری رسید
بروایت ابن ابی الحدید واقعه شهادت محمد شنید مفضل بن محمد گفت از استماع آن خبر رنگ سیمای ابراهیم دیگرگون گشت
و سرشک مبارکش آماده ریختن شد و از شدت غم و فرط غصه چنان گلوگیر گردید که آب دهانش فرو بردن نمی توان است
در آنحال دست بدعا برداشته گفت اللّهم ان کنت تعلم ان محمدا خرج یطلب مرضاتك و ینبغی طاعتك
و یؤثر ان تکون کلمتك العلیا و امرك المتبع المطاع فاغفر له و ارحمه و ارض عنه و اجعل
ما نقلته الیه من الآخرة خیرا له مما نقلته عنه من الدنیا یعنی بار الها اگر محمد را چنان دانستی که از خروج رضای تو
و طاعت تو میطلبید و اعلاء کلمه و ترویج امر تو میخواست پس ویرا رحمت کن و در غفران و رضوانت در آور و سرای آن که
بروی ارزانی داشتی بهتر از جهانی نمای که از او دریغ فرمودی آنگاه گریستن آغاز کرد و بدین اشعار
تمثل جست

ایا المنازل یا خیر الفوارس من — یفجع بمثلك فی الدنیا فقد فجعا
الله یعلم انی لو خشیتهم — او انس القلب من خوف لهم فزعا
لم یقتلوك و لم اسلم اخی لهم — حتی نعیش جمیعا او نموت معا

یعنی ای دلیر جنگجوی و ای سرآمد دلاوران هر کرا مصیبت مانند تو افتد بحقیقت مصیبت زده باشد خدای تعالی
داناست که اگر مرا از این قوم بیم قتل برادر میبود و در ایشان یارای کشتن وی می اندیشیدم هر آینه برادر را تنها باز
نمیگذاشتم و از او جدا نمیگشتم تا آنکه یا هر دو برادر زنده مانیم و یا هر دو با هم بمیریم مفضل گوید او را تسلیت دادم و بر او
جزعش عتاب آوردم فرمود ای مفضل سوگند با خدای من در اینحال چنانم که درید بن الصمه گفته

تقول الا تبکی اخاك و قد اری — مکان البکاء لکن بنیت علی الصبر
لمقتل عبد الله و الهالك الذی — علی الشرف الاعلی قتیل ابی بکر
و عبد یغوث او ندیمی خالد — و جل مصابا حثو قبر علی قبر
فاما ترینا لا تزال دماؤنا — لدی واتر یشقی بها آخر الدهر
فانا للحم السیف غیر نکیرة — و نلحمه طورا و لیس بذی نکر
یغار علینا و اترین فیشتفی — بنا ان اصبنا او نغیر علی وتر
بذاك قسمنا الدهر شطرین بیننا — فما ینقضی الا و نحن علی شطر

یعنی آن زن مرا گوید آیا بر برادر خویش نگریی که جای گریستن است ولی تو نا بصبوری نهاده گریه تو بر برادرت عبدالله
قتیل غطفان را باید و برادرت قیس قتیل آل ابی بکر بن کلاب و برادرت عبد یغوث قتیل بنو مره و برادرت خالد
قتیل بنی حارث بن کعب مصیبت بزرگ آن است که گوری آرزومند گور دیگر باشد اینکه می بینی همواره خونهای
برادران خونخواهی است بدبخت عجب نیست چه حالها قتضای شرف عنصر و مناعت گوهر ماهی بر دو گونه است

گاهی طعمه شمشیر اعدا باشیم و گاهی ایشان طعمه شمشیر ما واز اینده و گاه هیچیک را انکار ننمائیم روزی دشمنان بر ما غارت آورند
و سینه خود از کینه شفا دهند و روزی ما بر ایشان یغما زنیم و کینه دیرینه باز جوئیم ما روزگار بر این دو کار قسمت نموده ایم تا هنگامی
بر ما گذرد گراگه ناچار بر یکی از این دو حال باشیم پس این ابیات در مرثیت محمد بسرود

سابکیك بالبیض الرقاق و بالقنا — فان بها ما یدرك الطالب الوترا
و لسنا کمن یبکی اخاه بعبرة — یعصرها من جفن مقلته عصرا
و انا اناس لا تفیض دموعنا — علی هالك منا و لو قصم الظهرا
و لکننی اشفی فؤادی بغارة — الهب فی قطری کتائبها جمرا

یعنی ای برادر بر تو با شمشیر و نیزه بگریم که مرد خونخواه با تیغ جانسوز و نیزه دلدوز کینه خویش بجوید و من نه بسان آنکسان
باشم که در عزای برادر خویش سرشک ریزد و پلک دیده برای اشک درهم فشارد همانا مردی باشیم که دیده ما
بر گذشته خویش ریزش نکند هر چند از مرگ وی پشت ما بشکند بلکه من سوز دل خود بغارتی شفا دهم که از دو سوی
سپاه نیمائی شعله تاراج بیفروزد الغرض چون در طی طریق بباخمری رسید فرمان داد که آنجا را مضرب خیام و موقف
احشام قرار دهند لشکر زیدیه فرود آمدند و در آن سرزمین مقام کردند در تجارب الامم مسطور است که معاذ بن
قاسم جزری گفت چون در رکاب ابراهیم بباخمری رسیدیم نزد ابراهیم شدم و گفتم علی الصباح سپاه ابو جعفر
با عیسی بن موسی در رسند و با تو آغاز مقاتلت کنند و خود میدانی که با ایشان آلات حرب و اسلحه جنگ چندانست
که در حیز شمار نیاید و اصحاب تو مردمی باشند از ادوات قتال برهنه و از برگ و ساز جدال عریان پس مرا
دستوری ده که در شبانگاه مغافصة بر این سپاه لشکر برم و در زمان جمله را پراکنده سازم ابراهیم گفت من
از قتل اینجماعت کراهت دارم ابو الفضا گفت سبحان الله ترا اراده آن است که ملکی وسیع بچنگ آنی و خصمی منیع
بر اندازی و با این اندیشه خطیر از قتل نفوس و از هاق ارواح اجتناب فرمائی ابو الفرج اصفهانی گوید عبدالواحد بن زیاد
از اصحاب ابراهیم با وی گفت رخصت ده تا با لشکر عیسی شبیخون بریم زیدیان گفتند با چنین کار نخیم که اینکار عمل در دانست عبدالواحد گفت پس خود بر بصره ده که فرات
و ما را بگذار تا با لشکر عیسی جنگ کنیم اگر بر سپاه منصور ظفر یافتیم بنهایت آرزو رسیده ایم اگر منهزم گشتیم بامداد تو تسلط کردیم زیدیه گفتند یا امیر المؤمنین پس از ملاقات
دشمن مراجعت میکنی زینهار اینکار مکن که بزرگان اینچنین نکنند عبدالواحد گفت پس بر گرد لشکر خود خندقی
حفر نمای زیدیه گفتند اتجعل بینك و بین الله جنة آیا میان خود و خدای حایلی قرار دهی
سالم بن قتیبه حکیم بن عبدالکریم را در ورود باخمری نزد ابراهیم فرستاد و پیغام داد که تو در بیابان منزل گزیده
و مانند تو کسی باید در حراست وجود و پاس جنود بسی عنایت بکار بندد و از مغافصت دشمن ایمن نباشد
باری راه از گذرگاه عیسی بگردان و از طریق هامون قصد کوفه نمای و یا بر گرد لشکر خویش خندقی حفر کن
و روی حربگاه از یکسمت گشوده دار که اگر سخن پذیرفته نداری سپاه ستوده بکاهیکه روبروی تو کارزار جنگ
پردازند یک ناگاه گروهی از ایشان از دنبال تو بتازند و در ساعت تار و پود سپاه تو از هم بگسلند

برسر او ریختند و با شمشیر تنش پاره پاره نمودند و سرش بریدند و نزد ابراهیم بردند قسم بخدای که از صفوف لشکر عیسی احدی بجایت او بیرون نیامد مفضل گوید لشکر ابوجعفر حمله آوردند و با سپاه ابراهیم درآویختند ابراهیم دست در نیزه کرده و پیش تاخت و با مردی هم نبرد شده نیزه در اندامش فرو کوفت آنگاه بدیگری حمله برد و او را نیز بطعن نیزه بخست من پیش دویدم و عرض کردم یابن رسول الله ابناشر الحرب بنفسک والعسکر منوط بک یعنی آیا خود بجنگ مباشرت میفرمائی و حال آنکه وجود این لشکر بوجود تو منوط است هذا الیک عنی یا ابن ضبة بدور باش که همانا حال من در اینوقت چنان است که عویف القوافی در باره آنروز فزاری بنظم کشیده و گوئی خود در این روز مرا مشاهدت نموده و این اشعار سروده

المت سعاد والمامها ... احادیث نفس واحلامها
محجبة من بنی مالک ... تطاول فی المجد اعلامها
وان لنا اصل جرثومة ... ترد الحوادث ایامها
ترد الکتیبة مغلولة ... بها افنها وبها دامها

یعنی خیال محبوبه من سعاد در خاطر افتاد و در خواب نزول نمود و آن محبوبه محجوبه قبیلهٔ بنی مالک باشد که او را در نژاد عالی رایات بلند افراخته و براستی ما را در اصالت کوهریست تناور که ایام و قایع آن نوازل روزگار و حوادث دهر باز گرداند و لشکر دشمن بشکند و با کاستی و عیبها کی باز پس نشاند مفضل گوید دلیران از هر دو سوی روی آوردند و در هم ریختند و نائره حرب زبانه کشید و کار سخت شد ابراهیم فرمود ای مفضل مرا با شعار جلادت انگیز قوی دل کن و شعله عزیمتم افروخته ساز من اشعار چند از نظم عویف القوافی خواندن گرفتم که او نیز از اشعار دیگر انشاد فرموده بود گفتم

الا ایها الناهی فزارة بعدما ... اجدت لسیر انما انت ظالم
ابی کل حر ان یبیت بوتره ... ویمنع منه النوم اذ انت نائم
اقول لفتیان کرام تروحوا ... علی الجرد فی افواههن الشکائم
قفوا وقفة من یحی لا یخز بعدها ... ومن یخترم لا تتبعه اللوائم
وهل انت ان باعدت نفسک عنهم ... لتسلم فیما بعد ذلک سالم

یعنی الا ای آنکه قبیله فزاره را پس از آنکه در سیر همی کوشند از عزیمت خویش باز داری همانا تو مردی ستمگر باشی آزاد مردان کینه ستم نخواسته بخسبند و بوقتی که تو خفته باشی طایر خواب باندیشهٔ کینه جوئی بر انند با جوانان گرامی نژاد که بر تکاوران آهنین لگام شبانگاه همی راه سپارند گویم لحظه قدم استوار دارید و نامی نیک گذارید که پس از این لحظه پاینده مانید بی ننگ خذلان و یا بمیرید بی ملامت نسوان آیا پنداری که تو خود را از مردان میدان برکنار داری که بسلامت گذرانی تا ابد زنده مانی چون این بشنید فرمود دیگر باره این اشعار بخوان من از انشاد آنها

ابراهیم خواص اصحاب خود بخواند و پیغام سالم برایشان مکشوف ساخت گفتند اگر ما را بنای تحصن بود و بیم خندقی از باره بصره استوارتر بدست نمی افتاد اکنون که لشکر دشمن را استقبال کرده ایم و بر سر ابوجعفر تاختن میبریم از چه رو بخندق تحرز جوئیم لا والله چنین کار نخواهیم کرد بر حالتی که ابوجعفر در دست ماست اگر خواهیم او را بچنگال خویش بیابیم ابراهیم حکیم را گفت جواب سالم آن است که خود شنیدی حکیم گوید معاودت کردم بحالیکه بر ضعف و سستی امر ابراهیم یقین نمودم چه امور خویش بالکلیه برای اصحابش منوط میداشت ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه آورده که مفضل ضبی گفت در باخمری حاضر خدمت ابراهیم بودم که ناگاه سپاه منصور مانند انبوه ملخ نمودار شد ابراهیم از مشاهدت آن لشکر جرار باین اشعار تمثل فرمود

نبئت ان بنی جذیمة اجمعت ... امرا تدبره لتقتل خالدا
ان یقتلونی لا تصب ارماحهم ... ثاری ویسعی القوم سعیا جاهدا
ارمی الطریق وان رصدت بضیقه ... وانازل البطل الکمی الحاردا

یعنی خبر آوردند که پسران جذیمه تصمیم عزم داده همی تدبیر کار اندیشند تا خالد را بکشند اگر اینجماعت مرا بقتل آورند سپس برای کشتن انباز مرا جویند البته نتوانند یافت هر چند سعی بلیغ و فحص شدید کنند من چنانم که طریق پیمایک درهم نوردم و از مترصدان هلاکت خویش نیندیشم و با دلیران یگانه در اندازم مفضل گوید عرض کردم یابن رسول الله قائل این ابیات کیست فرمود خالد بن جعفر بن کلاب در یوم شعب جبله که قبیله قیس با طایفه تمیم مقابل شدند ابن اثیر گوید چون سپاه عیسی در مقابل سپاه ابراهیم صف کشیدند سالم با وی گفت لشکر خود را چندین صف قرار ده که اگر از ایشان گروهی منهزم شوند گروهی دیگر پای ثبات استوار دارند و هزیمتیان را امداد کنند و اگر تمامت لشکر یکصف بایستند از شکست یکجانب جانب دیگر نیز بهم برآید که جمله خود را هیکل واحد پندارند زیدیه گفتند ما لشکر خود را جز بر یک صف قرار نخواهیم داد چنانکه خدای تعالی فرموده الذین یقاتلون فی سبیله کانهم بنیان مرصوص یعنی لشکر اسلام که در راه حق جهاد می کنند گوئی بنیادی باشند بهم پیوسته پس ابراهیم سپاه خود را یک صف بیاراست و میمنه خویش با موتم الاشبال عیسی بن زید بن علی علیه السلام گذاشت آنگاه بروایت مسعود الرجال فرمود بگیاست حمزه پیری کوتاه قامت سواره پیش دوید چون نزدیک رسید در وی نظر کردم او را بشناختم که مردی بود در کوفه بدروازه بنی مسعود می نشست و بحرفه کلاه دوزی کسب می نمود ابراهیم بر علمی زرین که محاذی خیمه وی کوفته بودند اشارت کرد و فرمود یا ابا حمزه این رایت برگیر و بر میسره سپاه بایست و از جای خویش حرکت مکن آن پیر دلیر بیرق بستد و بجای خود از میسره بایستاد ابراهیم بن محمد جعفری روایت کرده که در یوم باخمری چون هر دو لشکر برابر یکدیگر صف زدند مردی بلند قامت ازرق چشم از لشکر عیسی خارج شده بانگ بر داشت که ای اصحاب ابراهیم والله که محمد بن عبد الله را من کشتم یاران ابراهیم چون این بشنیدند در حال چهار کرده از ایشان مانند بازهای شکاری که بر صعوه هجوم آورند

ابراه

پشیمان شدم که مبادا از انگیختن سورت شجاعت وی باعث هلاکش شده باشم گفتم شعر دیگر بخوانم گفت فی ملکه همین ابیات اعادت مای من بناچار تکرار نمودم پس پای در رکاب استوار ساخت و مرکب بجولان آورده خودرا در سپاه مخالف انداخت واز نظر من غایب شد واین آخر عهد من بود باآنحضرت ودیگر اورا دیدار نکردم علی بن ابی الکرم حکایت کند که در آنروز پردلان آزموده میان شیران درنده وپیلان دمنده بریکدیگر حمله کردند نیران حرب برافروخت بهادران بصره حملهای گران انداختند وجنگهای سخت پرداختند لشکر عیسی را توان ثبات نماند وناگزیر روی درگریز نهاده نخست حمید بن قحطبه با اصحاب خود شکست آنگاه سایر سپاه از دنبال وی منهزم گشتند ولی سردا مسوده عیسی بن موسی همچنان برجای خود استوار ایستاده بود وپیوسته بانگ همی زد که ایمردم بکجا گریزید وعار فرار مپسندید چون از قهر عتاب سودی ندید بلطف خطاب سوگند میداد که ای جماعت خدارا خود را عرضه تیغ وهلاک سازید واز اطاعت امیرالمؤمنین تخلف نورزید مردم بسخن وی التفات نکرده فرار می نمودند پس حمید بن قحطبه را ندا داد وگفت ترا بخدای سوگند وهم طاعت امیرالمؤمنین از دست مده حمید گفت این چه سوگند بی هنگام است وتکلیف بمقام منصور را درحال انهزام بر من چه طاعت است الغرض تمام سپاه منصور پشت بجنگ داده بگریختند الا قلیلی که با عیسی دور زده برجای ماندند بعضی از اصحاب عیسی چون دیدند که او از خبریکه بهنجین بمنصور داده اند از آن کر قبیح و هزیمت فاحش اصلا بدل نشده وهمی قوی قلب بایستاده انتظار فتح میبرد گفتند حالیکه از پیرامن یاران خویش تنها زیاری بجنید کام از انتقام باز پس رو دیگر سپاه شکسته مجتمع آید تا دیگر بار برخصم حمله کنیم گفت حاشا که من از این مکان قدمی دور شوم مگر آنگاه که یا کشته گردم ویا منصور آیم سوگند با خدای اگر از دشمن دودمان خویش شکست یابم دیگر باره روی من دیدار نخواهند کرد راوی گوید در آنحال چون کسی از نزد وی میگذشت میگفت مردم خاندان مرا اسلام رسان وپیغام من گذار که عیسی گفت هیچ چیزی عزیزتر از جان خویش نیافتم پس خودرا فدای شما نمودم ابوالفرج روایت کند که چون خبر انهزام سپاه عیسی بسمع منصور رسید زیاده مضطرب گشت وگفت ویلك یا ربیع کیف ولم تنلها ابناؤنا وابنائنا الصبیان یعنی لشکر ما چگونه شکسته شد وحال آنکه هنوز پسران ما بخلافت نرسیده اند وکودکان ما امارت نیافته اند منصور این حیرت از روی خبر حضرت ابوعبدالله امام جعفر بن محمد علیهما السلام میداشت که بر خلاف زید خلافت که در مجتمع ارض اقواء داده بود لشکر مسوده مغلوب شده باشد شرحی که اشارت رفت ابوعلی بن مسکویه حکایت کرده که چون اوائل منهزمین اصحاب عیسی داخل کوفه شدند منصور در پرده نجائب مقرر داشت که بهر دروازه از دربهای کوفه چارپایان بادپیما از شتر واسب آماده دارد که چون اصحاب ابراهیم از بابی بکوفه درآیند او از باب دیگر فرار نماید مع الحیله چون فرمان کارگذاران قضا بر نصرت منصور وشهادت ابراهیم رفته بود لاجرم سپاه مسوده پس از انهزام هزیمت دادند گروهی از آن جماعت را درحال فرار نهری گذار افتاد که عبره آن نتوانستند نمود وناچار از بیم تیغ مخالف بازگشتند از مراجعت ایشان

عسکر زیدیه چنان پنداشتند که مسوده همکرده بر عزیمت حمله آیند از این اندیشه ضعفی قوی بر ایشان مستولی شد یکباره روی از معرکه بر تافتند محمد وجعفر پسران سلیمان بن علی با موالی خویش آنجماعت را تعاقب نمودند دیگر هزیمتیان نیز چون اقبال یاران وادبار دشمنان نگریستند بدیشان درپیوستند واز دنبال زیدیان بتاختند شریف شهاب الدین در عمدة الطالب وشیخ عز الدین در کامل التواریخ مقدمه هزیمت زیدیه بروجهی دیگر آورده اند وگفته اند چون در لشکر عیسی شکست افتاد مردی بفرمان ابراهیم ندا در داد که ای جماعت زیدیه پنداشتند که ایشان را درکار فرارند پس دلیران عنان بگردانیدند زیدیه از معاینت معاودت دل بباختند وهزیمت یافتند حمید بن قحطبه بر سپاه خصم چیره شد واز ایشان هرکه در میغلطید سرش بر میگرفت ونزد عیسی میفرستاد انصار ابراهیم چنان پراکنده شدند که از آن لشکر جرار وعسکر بیشمار باوی جز ششصد وبروایتی چهارصد کس بیش نماند واو خود بر اقتضای نجدت موروث وجلادت مجبول وعلو نهاد وشرف نژاد در دفع هوان واباء ضیم با قلبی ثابت وقدمی راسخ همی بکوشید تا خدنگی بر مقتلش در رسید وحلق مبارکش بشکافت ورامی آن معلوم نگشت پس خودرا بگردن اسب انداخته از میان معرکه بکناری شد او را از مرکب بزیر آوردند بر سینه بشیر الرجال تکیه نموده فرمود وکان امر الله قدرا مقدورا اردنا امرا واراد الله غیره یعنی امر ایزد تعالی مقدر بوده ما امری خواستیم وخدای امری خواست سوای آن حواریان وخاصگانش از زیدیه برگردش دور زدند که دشمنان مصرع وی نبینند پس برگرد او با اعدا مقاتلت میکردند حمید بن قحطبه با یاران گفت بر آنجماعت حمله کنید وایشانرا از مجمع خود دور سازید تا سبب گرد آمدن ایشان در اینمکان مکشوف گردد پس حمید با دیگر جبابره عنید بر آنقوم حمله منکر آوردند وایشانرا از هم پراکندند ابراهیم را دیدند بر زمین افتاده وبر بشیر الرجال تکیه داده پس سر مبارک او را با سر شیعه وی بشیر ببریدند در خبر مسعود الرجال وارد است که در آنحال مرا بر موقف میسره زیدیان عبور افتاد دیدم آن شیخ که ابراهیم رایت مذهب باوی داد مانند جبل راسی برجای خویش ثابت است وهمچنان بیرق زرین در چنگ گرفته وآماده جنگ ایستاده گفتمش ای پیر سر خود گیر که امامت بتیر تقدیر از پای درآمد گفت حاشا معاذ الله که تا سر به پیکر دارم از مقام خویش قدمی بردارم چراکه امام ابراهیم مرا فرمود بجای خود بباش وفرمان او را عصیان نتوانم آورد وپس همچنان آغاز حرب نمود تا مرکبش را پی زدند از اسب بیفتاد وپیاده بر آنقوم حمله برده همی قتال کرد تا قتیل گشت حمید بن قحطبه سر ابراهیم را نزد عیسی فرستاد عیسی قتل وی باور نمیداشت از اینروی آنسر مطهر را با ابن ابی الکرام جعفری بنمود ابن ابی الکرام گفت آری خود رأس ابراهیم است عیسی در حال بر زمین افتاده سجده شکر بجای آورد وسر او را بجانب کوفه روانه داشت واینواقعه عظیم وحادثه جلیل روز دوشنبه بیست وپنجم ذیقعده از سال یکصد وچهل وپنج هجری افتاد واز عمر شریف او چهل وهشت سال برآمده بود از آغاز خروج تا زمان قتلش سه ماه گذشت الا پنجروز بروایت مسعودی چهارصد وبقولی پانصد نفر از شیعه وی در رکابش کشته آمدند در برخی از کتب سیر آورده اند والعهدة علی الراوی

در خلال آنحال که خبر هزیمت سپاه مسوده با منصور گفتند اواز در اضطرار عازم فرار گشت اتفاق را نوبخت منجم حاضر بود گفت یا امیر المؤمنین از اینخبر هیچ اندیشه مدار و حشمت و قرار از دست مگذار که مرا از آثار علوی و علائم فلکی شکست ابراهیم و فیروزی عیسی بیقین است منصور نوید نوبخت باور نداشت نوبخت گفت بفرمای مرا محبوس دارند پس اگر احکام استخراج و صدق استنباط من بر تو مشهود نگردید سرم بر گیر و گرنه پس هر چه حکم رانم رایم بپذیر راوی گوید منصور و نوبخت در این سخن بودند که پیک عیسی در رسید و خبر قتل ابراهیم برسانید منصور بلبان تفأل بدین بیت تمثل جست

فَأَلْقَتْ عَصَاهَا وَاسْتَقَرَّ بِهَا النَّوَى   كَمَا قَرَّ عَيْنًا بِالْإِيَابِ الْمُسَافِرُ

یعنی بر قصد اقامت عصای مسافرت بیفکند و بیارمید چنانکه دیده مسافر بمراجعت خنک شود پس منصور مساحت دو هزار جریب از نهر جوزه با نوبخت باز گذاشت که حاصل آنجا برسم اقطاع خاصه وی باشد گویند پس از قتل ابراهیم از حاجب منصور پرسیدند که منصور در اندیشه فرار آهنگ کدام بلد داشت گفت عازم آن بود که بملک ری گریزد و با پسرش مهدی در پیوندد مع الاجمال چون سر ابراهیم نزد منصور آوردند در میان سپری نهاده بود و هنگامی که منصور آنسر بنگریست زار زار بگریست چنانکه اشک چشم وی بر صفحه روی ابراهیم فرو ریخت آنگاه با آن سر خطاب کرد و گفت سوگند بخدای که من قتال ترا بس مکروه میداشتم ولی دریغ که تو بر من مبتلا شدی و من بر تو در آنحال حسن بن زید بن حسن السبط حاضر بود و بر منصور قیام داشت خود او گفته از مشاهدت سر ابراهیم بر من حالتی رفت که نزدیک هلاک شدم ولی جلادت کردم و خود را بر صبر بداشتم تا منصور بر انقلاب و اضطراب من پی نبرد پس منصور روی سوی من کرد و گفت یا ابا محمد آیا خود همان است گفتم آری یا امیر المؤمنین چه خوش بود که او طریق وفاق تو می سپرد و من سر وی را بدینحالت نمیدیدم گفت آری ای بو محمد من خود آرزوی این امر بیشتر از تو میبردم و اینک مادر موسی مطلقه است اگر ابراهیم از در مطاوعت بیگرائید از من بر خویشتن آسیبی ندیدی ولی افسوس که او در باره من سودائی بسر داشت که خود بدان گرفتار گشت و البته جان هر کس نزد خود عزیزتر از جان دیگران است پس منصور بمجلس عام نشست و جمهور مردم را بار داد خلق گروه گروه بقصد تهنیت وارد میشدند و خوشنودی او را در حق ابراهیم سخنان زشت می گفتند و او را از هتک احترام و هبط مقام بنی اعمام همی خاطری آزرده در خشم میشد و رنگش دیگرگون می گشت و از غضب هیچ نمیگفت و مردم بنشاط گرفته بسبب انقباضش پی نمی بردند تا آنکه جعفر بن حنظله دارمی داخل شد و بایستاد و گفت أعظم الله اجرك یا امیر المؤمنین فی ابن عمك وغفر له ما فرط فیه من حقك یعنی ای امیر خدای اجر تو در عزای پسر عمت ابراهیم عظیم دارد و از تقصیر او در رعایت حق تو درگذرد منصور را از این سخن تیرگی روی در انجلاء نهاد و نزدیک خویش مقامی برای جعفر معلوم کرد و گفت یا ابا خالد مرحبا واهلا هٰهنا مردم از معاینت آنحال تفرس نمودند که منصور را در آن مجلس آئین تعزیت منظور است نه رسم تهنیت پس هر که وارد میشد بر طراز سخن ابن حنظله آغاز میکرد گویند در آن اثنا مردی حرسی داخل شد و لختی خیو بر روی ابراهیم بیفکند منصور بر آن سفله حسود خشم گرفت و بفرمود تا غلامان او را بکشیدند

و چندان بر دماغ و رویش عمود گران بکوفتند تا استخوانهای سرش جمله درهم شکست و بعذاب جاوید واصل گشت آنگاه بروایت علی بن حسین مسعودی منصور آن سر بربیع حاجب داد و گفت بمجالس بنی حسن رو و این سر با عبدالله محض ده وقتی که ربیع بزندان رفت عبدالله مشغول نماز بود و ربیع سر را نزدیک دیگر بنی حسن بر زمین گذاشت یکی از برادران عبدالله گفت یا اخا در نماز خویش تعجیل کن عبدالله بسرعت نماز را بانجام برد دید سر ابراهیم است که ربیع آورده دست فراز برد و سر فرزند برگرفت و در کنار خویش نهاد و گفت أَهْلًا وَسَهْلًا يَا أَبَا الْقَاسِمِ وَاللَّهِ لَقَدْ كُنْتَ مَا فِي عَلِمْتُكَ مِنَ الَّذِينَ قَالَ اللَّهُ جَلَّ ثَنَاؤُهُ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ یعنی خوش آمدی ای فرزند بخدا سوگند که تو بر عقیدت پدرت از آن جماعتی که خدای سبحانه خبر داده که بر عهد یزدان وفا کنند و پیمان نشکنند ربیع گفت یا ابا محمد پسرت ابراهیم چگونه بود گفت بدانگونه که شاعر گفته

فَتًى كَانَ يَحْمِيهِ مِنَ الذُّلِّ سَيْفُهُ   وَيَكْفِيهِ سَوْآتِ الذُّنُوبِ اجْتِنَابُهَا

یعنی جوانی بود که او را تیغ پیدریغش از عار خواری نگاهداری مینمود و کرامت عنصرش از ارتکاب ذنوب و اقتراف آثام کفایت میکرد و بروایتی این بیت را بتغییری اندک حسن بن زید قرائت نمود بگاهی که منصور بر آئین تجاهل با وی گفت این سر کیست مقابل من نهاده است گفت

فَتًى كَانَ يَحْمِيهِ مِنَ الضَّيْمِ نَفْسُهُ   وَيُنْجِيهِ مِنْ دَارِ الْهَوَانِ اجْتِنَابُهَا

و کیفکان عبدالله روی با ربیع داشت و گفت قُلْ لِصَاحِبِكَ قَدْ مَضَى مِنْ بُؤْسِنَا أَيَّامٌ وَمِنْ نَعِيمِكَ أَيَّامٌ وَالْمُلْتَقَى الْقِيَامَةُ یعنی با ابوجعفر بگوی از روزگار شدت ما ایامی بپایان آمد و از عهد آسایش تو زمانی گذشت میقات ملاقات ما فردای رستخیز است ربیع گوید پیغام عبدالله بمنصور رسانیدم چندان متأثر و گرفته خاطر شد که من او را هیچگاه بدانحال ندیده بودم شیعه زیدیه بدن ابراهیم در باخمری بخاک سپردند مسعودی گوید شعرا بطفیل آن کالبد شریف ارض باخمری در مراثی خویش مذکور داشته اند بسان دعبل بن علی خزاعی که در قصیده تائیه گفته

مَدَارِسُ آيَاتٍ خَلَتْ مِنْ تِلَاوَةٍ   وَمَنْزِلُ وَحْيٍ مُقْفِرُ الْعَرَصَاتِ

قُبُورٌ بِكُوفَانَ وَأُخْرَى بِطَيْبَةٍ   وَأُخْرَى بِفَخٍّ نَالَهَا صَلَوَاتِي

وَأُخْرَى بِأَرْضِ الْجُوزَجَانِ مَحَلُّهَا   وَقَبْرٌ بِبَاخَمْرَى لَدَى الْغُرُبَاتِ

و غالب بن عثمان همدانی مرثیتی مطبوع در آنواقعه سروده که این ابیات انموزج آنست

وَقَتِيلٌ بِبَاخَمْرَى الَّذِي   نَادَى فَأَسْمَعَ كُلَّ شَاهِدْ

قَادَ الْجُنُودَ إِلَى الْجُنُودِ   تَزَاحُفَ الْأُسْدِ الْحَوَارِدْ

بِالْمُرْهَفَاتِ وَبِالْقَنَا   وَالْمُبْرِقَاتِ وَبِالرَّوَاعِدْ

فَدَعَى لِدِينِ مُحَمَّدٍ   وَدَعَوْا إِلَى دِينِ ابْنِ صَائِدْ

فرماهم بطل شجاع ... سابق الخیل وقائد
بالسیف یفری مصلتا ... هاماتهم باشد ساعد
فاتیح سهم قاصدا ... لفؤاده بیمین خاحد
فهوی صریعا للجبین ... ولیس مخلوق بخالد
وشددت انصاره ... وثوی باکرم دار واحد
نفسی فدائك من صریع ... غیر ممهود الوسائد
وفدتك نفسی من غریب ... الدار فی القوم الاباعد
ای امرء ظفرت به ... ابناء ابناء الولائد
فاولئك الشهداء ... والصبر الکرام لدی الشدائد
اقوت منازل ذی طوی ... فبطاح مکة فی المشاهد
والخیف منهم والجمار ... فوقف الظعن الرواشد
فحیاض زمزم والمقام ... فصادر عنها و وارد
فسویقتان فینبع فبقیع ... یثرب ذی الحدائد
امست بلاقع من بنی ... حسن بن فاطمة الاراشد

یعنی قتیل باخمری که مردم حاضر را بر آیین حق بخواند وصلای دعوت خویش بشنوانید ولشکرها سوی لشکرها کشید وشیران خشم آلوده را انگیخت شد باشمشیرهای بران ونیزهای لرزان وحربهای درخشان وتکاورهای غران پس وی آنقوم را بدین رسول خواند وایشان او را بدین دجال پس آن بهادر دلاور ودشمن کش لشکر کش تیغ بر آنگروه براند وبیار وی قوی بسی فرقها بشکست تا تیری از شست حق ناشناسی بجست وبر قصد روانش مقتل شریفش نشست از مرکب بر وی در افتاد چه هیچ آفریده پاینده نماند پس یارانش پراکندند وخود برای جاوید بپایید جانم فدای چون تو قتیلی که فرصت تمهید بساط نیافت جانم فدای چون تو غریبی که در میان بیگانگان تنها ماند افسوس که این کنیززادگان بر چه آزادمردی چیره گشتند حقا که او ویارانش در عداد شهیدانند ودر شدائد صبوران منازل وبیوت بنی حسن از جایگاه ذی طوی وبطاح مکه ومسجد خیف ومرمای جمر وموقف حاج وچاه زمزم ومقام خلیل وسویقه که ومدینه ومسکن ینبع وبقیع ومواطن سرزمین یثرب جمله از بنی حسن خالی ماند وآن بیوت شریف ومنازل کریم بی انیس گشت در کتب اخبار بر سبیل اسناد وارسال مروی است از حضرت امام ابوعبدالله جعفر بن محمد بن علی صلوات الله علیهم که فرمود پس از قتل ابراهیم در باخمری بفرمان ابوجعفر منصور ما معاشر بنی هاشم را که در مدینه می نشستیم از جوار مقدس رسول کوچ دادند ودر عراق ساکن داشتند مدت یکماه در کوفه مقیم بودیم وانتظار قتل میبردیم تا آنکه روزی ربیع حاجب بیرون آمد وگفت کجایند این سلسله علویه دو مرد

از عقلای خویش برگزینید تا بحضرت خلیفه فرستند امام فرمود پس من وحسن بن زید برخواستیم ونزد ابوجعفر شدیم همینکه قرار گرفتیم منصور روی با من داشت وگفت اَنْتَ الَّذِی تَعْلَمُ الْغَیْبَ یعنی تو آنی که بر غیبیات آگاهی گفتم لَا یَعْلَمُ الْغَیْبَ اِلَّا اللّٰهُ یعنی جز خدا یتعالی کس بر غیب آگاهی ندارد گفت اَنْتَ الَّذِی تُجْبیٰ اِلَیْکَ الْخَرَاجُ یعنی تو آنی که خراج مملکت نزد تو فراهم آورند گفتم بَلْ یُجْبیٰ الْخَرَاجُ اِلیٰ اَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ یعنی خراج ملک از جانب تو جبایت کنند گفت آیا میدانید شما را برای چه خوانده ام گفتم ندانم گفت برای آنکه قصد کرده ام خانهای شما را خراب کنم ودلهای شما را در هراس افکنم ونخلهای شما را قطع نمایم وشما را بر حالتی چنین نگاه دارم که احدی از عراقیان وحجازیان با شما رغبت ننماید که آمیزش انیزدم مورث فساد شما شده گفتم یا امیر المؤمنین اِنَّ سُلَیْمَانَ اُعْطِیَ فَشَکَرَ وَاِنَّ اَیُّوبَ ابْتُلِیَ فَصَبَرَ وَاِنَّ یُوسُفَ ظُلِمَ فَغَفَرَ وَاَنْتَ مِنْ ذٰلِکَ النَّسْلِ یعنی سلیمان نبی سلطنت عالم یافت وشکر نمود وحضرت ایوب بمحنت مبتلا شد وصبر فرمود ویوسف صدیق از برادران ستم دید واز ایشان درگذشت وتر اسرشت از این نژاد است وبنهادت از این اجداد منصور از این کلمات شکفته شد وتبسم نمود وگفت یا اباعبدالله اعد یعنی این سخن اعادت ده اعادت دادم گفت مِثْلُكَ فَلْیَكُنْ زَعِیمَ الْقَوْمِ یعنی مانند توکس باید سید قبیله وزعیم قوم باشد از شما طالبیین درگذشتم وگناه اهل بصره بخشیدم یا اباعبدالله حدیثی را که در زمان گذشته وقتی برای من از پدرت از پدرانش از رسول خدای صلی الله علیه وسلم روایت نمودی دیگر بار حکایت کن گفتم حَدَّثَنِی اَبِی عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ قَالَ صِلَةُ الرَّحِمِ تَعْمُرُ الدِّیَارَ وَتُطِیلُ الْاَعْمَارَ وَاِنْ کَانُوا کُفَّارًا یعنی پدرم از برادرانش روایت فرمود وایشان از علی علیه السلام واو از رسول صلی الله علیه وآله وسلم که حق رعایت ارحام که اوطان خانها آباد کند وعمرها بیفزاید هرچند کافر باشند منصور گفت مرا حدیث دیگر بود نه این حدیث گفتم حَدَّثَنِی اَبِی عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَآلِهِ قَالَ الرَّحِمُ مُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ تُنَادِی صِلْ مَنْ وَصَلَنِی وَاقْطَعْ مَنْ قَطَعَنِی یعنی رحم بر عرش الله آویخته است وهی خدا را بخواند وبگوید الها هر که مرا پیوند کند تو او را با خود پیوسته ساز وهر که مرا ببرد تو او را از خود گسسته دار گفت منظور حدیث دیگر بود نه این حدیث گفتم حَدَّثَنِی اَبِی عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ قَالَ اِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ یَقُولُ اَنَا الرَّحْمٰنُ خَلَقْتُ الرَّحِمَ وَشَقَقْتُ لَهَا اِسْمًا مِنْ اِسْمِی فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ وَمَنْ قَطَعَهَا قَطَعْتُهُ یعنی خدای عز وجل فرمود رحم را آفریدم واز نام خاص خود رحمن برای آن نامی برگزیدم هر که صله رحم کند من با او صله کنم وهر که قطع رحم نماید من او را قطع نمایم منصور گفت مقصود حدیث دیگر بود نه این حدیث گفتم حَدَّثَنِی اَبِی عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ اَنَّ مَلِکًا مِنَ الْمُلُوکِ فِی الْاَرْضِ کَانَ بَقِیَ مِنْ عُمْرِهِ ثَلَاثُ سِنِینَ فَوَصَلَ رَحِمَهُ فَجَعَلَهَا اللّٰهُ ثَلَاثِینَ سَنَةً یعنی ملکی را از پادشاهان روی زمین سه سال در کار حیات باقی بود صله رحم نمود خدای سبحانه آن سه سال سی سال فرمود زندگانیش یک بر ده بیفزود منصور چون این خبر بشنود گفت از نخست این حدیث میخواستم سوگند با آن قرابت وخویشاوندی که مرا با شما است وصل خواهم داد وانگاه توقف کرد ام بدر را خواهید گفتم جوار رسول را بهر جا از برای خوشتر است پس منصور اراده او را بپذیرفت وخدا یتعالی شر او را از ما کفایت فرمود

ابن درستویه عبدالله بن جعفر النحوی

از مشاهیر معربین و علمای عربیت بود ولادت وی در سال دویست و پنجاه اتفاق افتاده اصلاً از مردم ناحیه فسا از ملک فارس است و از اینجهة او را ابن درستویه فسوی خوانند قاضی احمد بن خلکان در ترجمت وی گوید کان عالماً فاضلاً اخذ فن الادب عن ابن قتیبة وعن المبرد وغیرهما ببغداد واخذ عنه جماعة من الافاضل کالدار قطنی وغیره یعنی علم نحو و عربیت از ابن قتیبه و مبرد و غیرهما آموخت و جماعتی از افاضل اعلام مانند دارقطنی از او فرا گرفته ملا جلال الدین سیوطی در کتاب بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین والنحاة آورده که ابن درستویه در مسائل فن اعراب و علم لغت بر طریق نحاة بصره میرفت و از مذاهب بصریین انتصار میکرد و از آراء کوفیین بسی اعراض مینمود ابن منده او را بوثاقت خبر و صدق روایت ستوده و مرویات وی را بصحت اسناد و حسن قبول وصف نموده ولی شیخ هبة الله الکائی گفته روایت ابن درستویه درست نیست و اخبار او ضعیف و از حلیه اطمینان عاطل است چه من شنیده ام که او را گفتند از عباس دوری حدیثی حکایت نمای و در ازاء این کذب یکدرم بستان او روایتی که از عباس نشنیده بود بگفت و درمی بگرفت اخبار اینچنین راوی متهم اعتماد را نشاید چه اینگونه جعل در سایر کلمات او نیز احتمال وضع پدید آورد جلال الدین گوید اما از خطیب بغدادی نقل است که او خود هبة الله الکائی را در اینباب طعن میآورده و او را در قدح ابن درستویه قدح مینموده و میگفته مرا این حکایت باور نیاید چه مقام علم و رتبت فضل ابن درستویه ارفع از آنست که جعل خبر کند و وضع حدیث نماید وفات ابن درستویه روز دوشنبه بیست و یکم یا بیست و چهارم صفر از سال سیصد و چهل و هفت هجری در بغداد اتفاق افتاد و این مصنفات بضبط مصنف روضات یادگار نهاد تفسیر کتاب الجرمی کتاب الارشاد فی النحو کتاب الهجاء شرح الفصیح الرد علی المفضل الضبی فی الرد علی الخلیل کتاب الهدایة کتاب المقصور والممدود کتاب غریب الحدیث کتاب معانی الشعر کتاب الحی والمیت کتاب التوسط بین الاخفش وثعلب فی تفسیر القرآن کتاب خبر قس بن ساعدة کتاب الاضداد کتاب اخبار النحویین کتاب الرد علی الفراء فی المعانی و او را مولفاتی چند است که بدانها شروع نموده و تمام نکرده کلمه درستویه را ابن سمعانی بضم دال و راء و سکون سین مهمله و ضم تا و سکون واو و فتح یاء و هاء ساکنه ضبط نموده و ابن ماکولا در کتاب اکمال بفتح دال و راء و تا و واو بیان کرده

ابو الفرج
علی بن الحسین بن الحسن بن هندو

از اساتید اطبای متمیزین و از اساطین حکمای طبیعیین است در روزگار خود بفنون علوم حکمیه و صنایع طبیه در زمره اقران و اشباه خود عدیل و شبیهی نداشت و در انشاء طرائف نثر و انشاد بدایع نظم او را بدیل و نظیری نبود مولد و منشای وی بغداد است و از تلامید خاص ابو الخیر بن الخمار است که شرح حالش مرقوم افتاد اطبای بزرگ

در مصنفات خود زیاده او را ستوده اند و بیانات وی را در مطالب طبیه شاهد کلمات خویش آورده اند چنانچه ابن رضوان که از فحول اطباء و از مسانید حکماست و بر بیشتری از اطبا رد و اعتراض دارد وی را در طب بسیار میستاید و در کتاب منافع که از کتب مبسوطه معروفه اوست اقوال وی را زیاد نقل میکند و بدانها استشهاد مینماید و همچنین امین الدوله بن تلمید و سایر اطبای بزرگ نیز او را توصیف نموده اند و کلمات و بیاناتش را در مولفات خویش ذکر کرده اند و این طبیب دانشمند در روزگار القائم بامر الله عباسی در بغداد لوای شهرت برافراشت و در نزد فضلاء او با قدر و مکانتی پیدا کرد و بجهة تلمذ و استفادت علوم حکمیه و طبیه گروه اندر گروه همواره بمدرسش حاضر میگشتند و از بیانات وی بهره کافی حاصل مینمودند آورده اند که ابو الفرج زیاده خوشخو و خلیق و عام و خاص در حفظ صحت و ازاله مرض با او رجوع مینمودند و پیوسته از حسن تدبیر و کمال حذاقت او جمعی از امراض مزمنه مهلکه بعافیت و صحت میرسیدند و ابن طبیب ادیب در کتاب مفتاح الطب که از کتب مبسوطه اوست آورده است که یکی از فضلای متکلمین بغداد در رد طب و بطلان معالجات اطبا کتابی تصنیف کرده بود و همواره بقدح اطبا زبان طعن کشودی و افعال و اعمال ایشان را در مورد رد آوردی در آن ایام آن متکلم را صداعی از جنس بیضه و خوده عارض گشت پس از چندی که طاقتش از دست برفت و از شدت مرض صبر و شکیبش نماند استعلاج را ناچار باطبا رجوع نمود و چون آن کتاب با صواب از وی مشهور بود هیچیک بر علاج وی اقدام نکرد ابو الفرج گوید روزی هنگام صباح در نزد استاد ابو الخیر بن خمار بمعالجت مرضی مشغول بودم آن متکلم قاروره خود را با شرح حال نوشته نزد استاد فرستاد و از او درخواست نمود تا معالجت نماید ابو الخیر چند روز را بمسامحه بگذرانید آن شخص الحاح را از حد بیرون برد استاد وی پیغام فرستاد کسی که عمر بر قدح اطبا زبان گشاید و از رد و اعتراض در حق ایشان چیزی فرو گذاشت ننماید بر معالجت چنین کس اقدام نمودن از عادات و آداب اطبا دور است اکنون میباید آن کتاب را که سراپا بیمعنی و یاوه است نابود کنی و بر بطلان کلام خویش اعتراف نمائی سپس اطبا که در علاج امراض دوست و دشمن را بیک نظر بینند و تقدیم و تاخیری در هیچ علاج قرار ندهند ترا معالجت خواهند نمود شدت درد آن متکلم فاضل را بر آن داشت که از سواد و بیاض آن کتاب را نزد استاد ابو الخیر فرستاد و بر بطلان کلام خویش در حضور اطبا اعتراف نمود پس آن طبیب دانشمند چند روزی بعلاج آن صداع پرداخت بکلی وی را بهبودی حاصل گردید بقیه عمر را آن متکلم برخلاف سابق بمدح اطبا تکلم مینمود ابو الفرج گوید روزی با آن متکلم کلامی در میان آوردم و او را بر غفلت خود آگاه ساختم بوی گفتم تو خود از اعلام علما و از اعیان دانشمندانی نه آخر خدای تعالی طاعت خویش را بر بندگان فرض نموده اتیان عبادت و تحمل طاعت بی صحت بدن و اعتدال مزاج میسر نگردد و هم معرفت الهی بی استقامت قوای دماغیه صورت نپذیرد و آنهمه بر اعمال طبیه موکول و منوط است کرد اینکه رسول خدای صلعم در حفظ صحت و علاج امراض امتان را دستور العملی تازه داده و در باب احادیث نبویه مانند لآلی منثوره در کتب اخبار متفرق بود یکی از اطبای دانشمند بجمع و ضبط آنها گرفته در رساله مضبوط و مدون کرده و آن رساله را طب النبی نام نهاده

وچون آن متکلم بر شنایع اعمال و فضایح اقوال خویش مستحضر گشت از گفته پشیمان و از کرده در افسوس شد و از خدا تعالی آمرزش گناهان خویش مسئلت نمود با قتضای الکلام یجر الکلام از حسین بن اسحق نقل کرده که در جوار من شخصی از افاضل فقها بود و بر خلاف سیرت اطبا در علاج مرض و حفظ صحت عمل مینمود قضارا بمرض خناق مبتلا گردید محض قرب جوار در رعایت جار او را عیادت نمودم چون مرا بدید پرسید بقانون طب در این مرض کدام خلط غالب و چه دوا نافع است گفتم سبب کلی این مرض دم است و علاج وی خوردن ماء الشعیر و آب انارین و رب التوت و سرکه و آب کاسنی و خیار شنبر و فصد قیفال است چون این معالجه از من بشنید روی با من کرد و گفت چگونه می‌بینی از برای من خوردن عسل و شیر و خرما را گفتم نعوذ بالله از چنین سخنان درگذر و هلاک خود را بدست خود مخواه پس روی تنبلا مید خود کرده و گفت من همواره بواسطه مخالفت رای اطبا با صحت کامل قرین بوده ام و اکنون نیز عقیدت من بر آن است که از خوردن آن دو چیز روی شفا بینم پس چنان کرد که خود میخواست چنین گوید چون چنان دیدم بپای خاستم و راه خانه خویش پیش گرفتم هنوز بخانه نرسیده بودم که آن فقیه وفات یافت آورده اند که ابو الفرج عمری زیاد کرد و چنانچه باید و شاید آن حکیم دانشمند را وسعتی در زندگانی نبود و بجهة حسن خط و انشائی که داشت در بدایت حال بخدمت دیوان مکاتبات را متقلد شد و چنانکه مرقوم افتاد در اواخر حال بطبابت خاص و عام ایام خویش را میگذرانید و در سنه چهارصد و پنجاه و پنج هجری بمرض ممتنع العلاج مرگ مبتلا شده در دل خاک را منزل گزید ابو منصور ثعالبی در کتاب یتیمة الدهر که از مؤلفات اوست و شرح حال فصحا و بلغا را مسطور نموده است منظوماتش را زیاده میستاید که در فن شعر فرید عصر و وحید دهر میداند و در مراتب فضل نظری دقیق و در مقامات بلاغت فکری عمیق داشت ما نیز چند شعر از اشعار وی در این مورد می نگاریم

قلبی وجد مشتعل علی هموم مشتمل ... قد کسبنی فی الهوا ملابس الصب الغزل

انسانة فتانة بدر الدجی منها خجل ... اذا زنت عینی بها فبالدموع تغتسل

یعنی تو گوئی قلب من از فرط وجد و حزن خود حزنی است افروخته و بر اصناف هموم فرا گرفته همانا کسوت عاشق مشتاق غزلخوانی بر قامت من پوشیده است آن دلبر جانانه فتانه که ماه تمام در شب تاریک از روشنی طلعتش شرمنده است هرگاه زنا کند چشمهای من با او پس با اشک خود غسل کند

یقولون لی ما بال عینک اذ رأت ... محاسن هذا الریم ادمعها هطل

فقلت زنت عینی بطلعة وجهها ... فکان لها من صوب ادمعها غسل

یعنی مرا گفته اند از چیست که چون چشم تو خط و خال این آهوی سیمین بدن را بیند سرشک بار و گفتم دیده من با طلعت عارضش فجور کند پس اشک ریزان مانند زناکاران غسل همی نماید

اخرج خیالک من ارض نضیت بها ... وجانب الذل ان الذل یجتنب

وارحل اذا کانت الاوطان منقصة ... فمندل الهند فی اوطانه حطب

یعنی چون ترا از مردم سرزمینی ستم رسد خرگاه اقامت از آنجا برکن و بجانب دیگر بلاد حمل ده زنهار بخواری و مذلت تن مسپار در وقتی که وطن نقصان بخشد طریق مسافرت پیش گیر و بشهر دیگر ارتحال جو زیرا که هیچکس در موطن خود قدر و قربی ندارد و نه بینی که عود و صندل تا در بیشه هندوستان توطن جسته جز هیزمی ناچیز نباشد ولی چون از بیت خویش بدیار دیگر حمل شود شمیم بخورش دماغ جانها معطر دارد

الا کم بین البلاد تجوالی ... فضور ما لی و طول آمالی

ان رحت عن بلدة غدوت الی ... اخری فما تستقر احمالی

کاننی فکرة الموسوس لا ... یبقی مدی لحظة علی حال

یعنی مرا دست کوتاه و آرزوی دراز پیوسته بگرد جهان جولان دهد هرگاه از مسافرت شهری آسوده میشوم برنج سفر دیگر گرفتار میگردم هیچگاه رحل ایام آسایش ندارد گویا فکرت مردم وسواس شده ام که بیک مقام قرار نگیرد و دمی از مطلوبی بمطلوبی انتقال میجوید

وحقک ما اخرت کتبی عنکم ... ولکن دمعی اذ کتبت مشوش

لاقوال واش او کلام محرش ... کتابی وما نفع الکتاب المشوش

یعنی سوگند بحق تو که تأخیر مکاتبات نه از ترس سخن رقیبان و نه از بیم سخن چینی مردمان بوده بلکه برای آن است که چون خامه برگیرم تا نامه برنگارم خاطر مشتاق چنان جوشش گیرد که از مجرای دیدگان سیلابی بر صفحه مکتوب فرو ریزد نامه ام سیاه و مقصودم تباه سازد آن مکتوب مشوش چه سود دارد

ما للمعیل وللمعالی انما ... کسب المکارم للوحید القادر

فالشمس تجتاب السماء فریدة ... وابو بنات النعش فیها راکد

یعنی آنرا که بکلفت عیال گرفتار است با معالی چکار زیرا که اکتساب کمالات و اقتناء فضایل مخصوص مرد یگانه ایست که جز خود نشناسد و با دیگران نپردازد آیا ننگری خورشید که خود کلی منحصر بفرد است محض تفرد و تنهائی همواره درجات بروج را طی کند و در هر گردش کمالی یابد ولی کوکب جدی که دختران نعش را پدر است محض کلفت عیال هیچگاه از قطب شمالی انتقالی نتواند نمود

فصبراً اذا الهم اسری الیک ... فلا الهم یبقی ولا صاحبه

یعنی هرگاه لشکر حوادث بر تو شبیخون آورد صبر پیشه کن و شکیبائی پیش گیر زیرا که مدبر امور از گردش حوادث هیچیک را باقی نگذارد

قالوا اشتغل عنهم یوما بغیرهم ... وخادع النفس فیهم وهی تنخدع

قد ضیع قلبی علی مقدار حبهم ... فالحب سوا هم فیه متسع

یعنی نصیحت گویان مرا نصیحت گویند که یکچند خاطر پریشان از ایشان برگیر و یاد دیگری مشغول کن و هوای

خویش را بدان تدبیر فریب ده گویم قالب قلب مرا باندازه ریخته اند که جز ایشان در آن نگنجد

عارضه ورد او ورد عارضه　　فاتفقا فی الحال واختلفا

یزداد بالقطف ورد وجنته　　وینقص الورد کلما قطفا

یعنی همانا محبوب از گل عارض با گل معارضت برخواست گل گلزار با گل رخسارت از راهی موافق و از جهتی مخالف شده اند زیرا که در آب و رنگ اتفاق دارند و در ازدیاد و نقصان اختلاف چه هرگاه از بوستان آن عارض بسیاری لب گلچینی نمائی چنان گلگون شود که گوئی گلی از پی گلی دمیده شده ولی هرگاه در گلزار گلی بچینی از گلهای آن گلبن کم می شود

عابوه لما التحی فقلنا　　عبتم وغبتم عن الجمال

هذا غزال ولا عجبنا　　تولد المسک فی الغزال

یعنی چون سبزه عذار معشوق در دمید مردم بی بصر بدان خال عیبش گفتند گفتم ای بیخبران چگونه بعیب لب گشائید با آنکه وی خود آهوی تاراست و شگفت نباشد که از غزالان تاری مشک پدید آید

یا من محیاه کاسمه حسن　　ان غاب عینی فلیس لی وسن

قد کنت قبل العذار فی محن　　حتی بدا فازدادت المحن

ما عیروا من عذاره سفها　　قد کان غصنا فاورد الغصن

یعنی الا ای دوستی که رخسار و جبینش مانند نامش حسن هرگاه از حضورت دور شوم خوابم از دیده گان غائب شود اگرچه پیوسته با محنت عشقت گرفتار بودم ولی از آنده م که سبزه خطت دمید محنتم افزوده گشته مردم بی بصر بحکم سفاهت شکوفه عارض ترا سرزنش آورده غافل از آنکه قامت دلارایت از بوستان جمال شاخه بودی که همی چمیدی و شاخه را از رستن گل گزیری نباشد

اری الخمر نارا والنفوس جواهرا　　فان شربت اذت طباع الجواهر

فلا تفضح النفس یوما بشربها　　اذا لم تثق منها بحسن السرائر

یعنی همانا باده آتشین چون شراره نار است و چون جرعه پیموده شود طبع گوهر وجود را فاسد سازد زنهار تا بحسن سریرت خویش مطمئن نشوی و پخته نگردی گرد آن سودای خام نگردد دامان خویش آلوده مساز

عجبت لقولنج هذا الامیر　　وانی ومن این قد جاءته

وفی کل یوم له حقنة　　تفرغ بالزب امعاءه

یعنی این امیر را عروض قولنج بس شگفت است و ندانم که آن مرض از کجا بروی عارض شد زیرا که او را الحقنه عادت است چون هر روزه محقنه قضیب بوی می سپوزند و امعاء را استفراغ کامل حاصل و با آن حال برای قولنج موجبی نباشد

اوصی الفقیه العسکری بان اکف عن الشراب　　فعصیته فالشراب عمارة البیت الخراب

یعنی شیخ شهر نصیحتم گفت که دامان تقوی را بشراب آلوده مساز از فرمانش سر زدم چه شراب خانه ویران را عمارت کند و خاطر پریشان و افسرده را نشاط بخشد کتب آن حکیم یگانه و دانشمند فرزانه از این قرار است کتاب مفتاح الطب که از برای متعلمین علم طب تصنیف نموده در ده مقاله ایضا مقاله موسومه در طب کتاب مخفی در علم طب کتاب الکلم الروحانیة من الحکم الیونانیة کتاب دیوان اشعار رساله هزلیه موسومه بالوساطة بین الزناة واللواطه پوشیده نماند که ابو الفرج طبیب که شرح حالش از کتب معتبره نقل شده غیر از ابو الفرج کاتب رازی است که در دیوان عضد الدوله دیلمی کاتب بوده بعضی از متقدمین اهل سیر مثل محمد بن شاکر و هم از معاصرین مثل صاحب روضات طریق خطا پیموده اند که اشعار ابو الفرج بن هندوی طبیب را در شرح حال ابو الفرج کاتب رازی نوشته اند چه از زمان ابو الفرج کاتب رازی تا زمان ابو الفرج بن هندو تقریبا یکصد سال متجاوز است و توضیح این مقال در شرح حال ابو الفرج رازی مسطور خواهد افتاد

ابان بن تغلب بن رباح ابو سعید البکری الجریری مولی بنی جریر بن عباد بن ضبیعه

که نسب شریفش به بکر بن وائل میرسد از اجله فقهاء و محدثین و از اعزه قراء و مفسرین بوده و در عداد وجوه ثقات معدود و در سلک معتمدین امامیه منظوم است در فن لغت و علم نحو امام عصر خویش گشت سیوطی در کتاب طبقات النحاة گوید که وی علم قرائت را از عاصم بن ابی النجود و طلحة بن مصرف و سلیمان اعمش فرا گرفته است و هم گوید که عاصم و طلحه و اعمش که از اعیان قراء و از اساطین فن قرائت اند هر سه نفر قرآن را ختم کرده اند و تمام آنرا بر ایشان بخواندند ابان بن تغلب از آن سه کس باشد که بدان مزیت اختصاص داشته و چنانچه آن فن شریف را از آن سه کس اخذ کرده است علم حدیث را از حکم بن عتیبه و ابو اسحق همدانی و فضیل بن عمرو و عطیه عوفی استماع نموده و جمعی دیگر چون شعبه و ابن عیینه و حماد بن زید و هارون بن موسی از وی استفادت کرده اند گویند وی را در وجوه قرائات و دلائل آن زیاده خبرت بود و شیخ ابو جعفر طوسی در کتاب فهرست بطریق خویش از محمد بن موسی بن ابی مریم حدیث کند که ابان از تمامت مردم روزگار خود قاری تر بود وجوه قرائت و تمامت قرآن از فاتحه تا خاتمه بر من بخواند و میگفت که ادای همزه از مخرج و وفای حق آن و تجویه قرائتش زیاده مشقت است و ابان را قرائت مخصوصه ایست که خود بدان طریقه انفراد داشته و قراء را بر آن اطلاع تمام است و چنانچه در تجوید حروف و تحسین کلمات رتبتی بلند یافت در تفسیر آیات و تحقیق محکمات و توضیح متشابهات نیز مقامی ارجمند داشت در اجاده لفظ و افاده معنی چنانچه باید و شاید بصیر و خبیر بود در فن تفسیر کتابی نوشت و غریب القرآنش موسوم داشت و در آن کتاب شریف در هر مقام که خود باستدلال و استشهاد محتاج بوده از اشعار عرب شاهد آورده است شیخ طوسی علیه الرحمه فرماید که عبد الرحمن بن محمد ازدی کتاب غریب القرآن که مؤلف ابان است و کتاب محمد بن سائب کلبی

وکتاب ابی روق عطیه بن الحرث را در نزد خود فراهم آورد وسطاوی آن سه کتاب را بعد از حذف مکررات در یک
کتاب مدون داشت و در هر مقام و هر مورد که ایشان را با یکدیگر مخالفت بود اشارتی آورده شیخ نجاشی گوید
که جامع این سه کتاب محمد بن عبد الرحمن بن فنتی بوده است باجمله ابان بن تغلب از بخت مساعد بفیض حضور
حضرت علی بن الحسین و امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهم السلام مستسعد شده و از شرف مصاحبت و ملازمت
ایشان گنجینهٔ خاطر را از لآلی احکام شرعیه و جواهر نوامیس الهیه مملو و مشحون ساخته شیخ ابو عمرو کشی و شیخ ابو العباس
نجاشی و شیخ ابو جعفر طوسی و دیگران بطرق خویش روایت کرده اند که حضرت باقر علیه السلام با ابان بفرمود
که یا ابان اجْلِسْ فی مَسْجِدِ المَدِینَةِ وَافْتِ النّاسَ فَاِنّی اُحِبُّ اَنْ یُرٰی فی شیعَتی مِثْلُکَ
یعنی ای ابان مسجد مدینه را مجلس کن و مردمان را فتوی گو چه من دوست دارم که در میان شیعیانم کسی چون تو
دیده شود محمد بن ابان گوید وقتی با پدر خود بمجلس حضرت صادق علیه السلام در آمدم چون آن جناب را بر پدرم
نظر افتاد بفرمود تا وساده آوردند و برای پدرم نهادند پس با پدرم ملاقات و معانقت فرمود و زیاده
ملاطفت کرد ابان خود گوید بحضرت صادق عرض نمودم هر گاه بمسجد در آیم مردمان بر من گرد آیند
همی مسائل حلال و حرام می پرسند اگر از جواب آنها زبان بر بندم معافم نمیدارند و اگر بدانچه از شما بمن رسیده
لب گشایم خود از آن معنی کراهت دارم حضرت فرمود توسن خیال در میدان محفوظات جولان ده و در بحر معلومات خود
غوص کن آنچه را که از قول ایشان دانی آنها را بدان اقوال جواب گوی و آن جناب فرمود معین
ناظِرْ اَهْلَ المَدینَةِ فَاِنّی اُحِبُّ اَنْ تَکُونَ مِنْ رُواتی وَرِجالی یعنی ای ابان مناظرت و مباحثت
مردم مدینه را چه من دوست دارم که تو از رواة و رجال من باشی پس آن بزرگوار بنشر احادیث و ذکر اخبار قامت
برافراشت و همی از زلال مواعظ و نصایح گمگشتگان وادی ضلالت را سیراب کرده بسرچشمه هدایت دلالت
میفرمود صاحب منهج المقال آورده هر زمان که وی در مدینهٔ منوره میامن قدوم ارزانی میداشت مجالس
و محافل پراکنده حوزه های افادت و حلقه های تدریس از هم گسیخته میشد و مردمان برای استفادت احکام و فهم
حلال و حرام در مسجد رسول چندان بگرد وی اجتماع مینمودند که در مسجد جز ستونی که تکیه گاه او بود خالی نمیماند
و هم در آن کتاب از عبد الرحمن بن حجاج روایت شده که روزی در محضر افادات ابو سعید ابان بن تغلب حاضر بودم
ناگاه جوانی در آمد و گفت ای ابو سعید خبر ده که مرا بعد از وفات پیغمبر چند نفر از اصحاب آن جناب دست متابعت
و چنگ تولا بدامان علی بن ابیطالب فرا بردند و در متابعت و پیروی آنجناب با قدم راسخ و نیت صادق بماندند
ابان گفت چنین پندارم که منظور و مقصود تو آن است متابعت اصحاب را برای علی بن ابیطالب فضل
و مزیت قرار دهی و فضل آنجناب را از متابعت ایشان بشناسی گفت بلی چنان است که دانسته ابان گفت
قسم بخدا افضل اصحاب را جز بمتابعت علی نشناسیم ابو البلاد که از جمله حاضران بود گفت عض بِبَظْرِ اُمِّهِ رَجُلٌ
مِنَ الشّیعَةِ فی اَقْصَی الْاَرْضِ وَاَدْناها یَمُوتُ اَبانٌ وَلا تَدْخُلُ مُصیبَتُهُ عَلَیْهِ یعنی ذلت و خواری با

فرح مادر شیعه که در اقصی و ادنی بلاد موت ابان بشنود و از آن مصیبت محزون و مغموم نشود آسیمتی
ابان گفت ای ابا البلاد آیا دانی شیعه چه کسان باشند شیعه آنانند که چون اختلافی از اقوال نبوی در خاطر
ایشان خطور کند کلام علی را مقدم دانند و هر گاه در بیانات علی اختلافی گمان کنند قول جعفر صادق را
اخذ نمایند باجمله وی کثیر الروایه و ثقه است ابان بن عثمان از حضرت صادق حدیث کند که آن جناب
بمن فرمود ابان بن تغلب سی هزار حدیث از من اخذ نموده در آن سی هزار حدیث مجال تأمل نیست و او
چندان بحلیه صدق و صحت آراسته است که هر قدر از آن احادیث از وی استماع کنی تو خود گوئی که از زبان
من استماع کرده تشریف این رخصت بر تو ارزانی میدارم با حکم صریح و اذن صحیح که در هنگام نقل بجای
نام ابان نام مرا یاد کنی و بگوئی صادق آل محمد چنین و چنان گفته است چه آنچه از زبان او شنیده
چنان است که از زبان من شنیده باشی و هم سلیم بن حبه گوید که من در آستان شرایع ارکان حضرت
صادق ملازم و معتکف بودم و از حضور ساطع النور آنحضرت مستفیض و مستسعد میشدم چون خواستم از عتبه
آن امام همام مرخص شده مفارقت جویم بدرود عرض رسانیدم که اینک از تقبیل آستان محروم گشته
طریق مسافرت پیش دارم استدعا آنکه از کلمات شافیات و فرمایشات معجز آیات توشه زندگانی و زاد راهی
کرامت شود فرمود نزد ابان بن تغلب شو و مقصود خویش از زبان او بشنو زیرا که او مجمع آثار و مخزن
اخبار ما اهل البیت است هر آن حدیث که از دهان او اصغا کنی با اعتماد کامل و اعتقاد راسخ آنرا از اقوال ما
بدان و چون خواهی آن مسموع را روایت کنی بشخص ما اسناد نموده نقل کن ابان گوید وقتی بر قومی بگذشتم
که مرا در روایت از حضرت صادق عیب میکنند و ملامت میکردند گفتم آیا ملامت میکنید مرا از روایت
کسی که هیچگاه از مسئله سؤال نکردم مگر آنکه در جواب من آنرا برسول الله اسناد نموده و هم ابان گوید وقتی
بر اطفالی گذشتم که این عبارت بر زبان می آوردند اَلْعَجَبُ کُلُّ الْعَجَبِ بَیْنَ جُمٰدیٰ وَرَجَبْ معنی آن کلام
از آن جناب پرسیدم فرمودند لِقاءُ الْاَحْیاءِ بِالْاَمْواتِ یعنی ملاقات زندگان و مردگان آنست
که عبارت از رجعت است تفصیل این تمثیل در انجام این شرح حال بیاوریم و هم گوید وقتی در محضر شریف
آن سرور بودم که ناگاه مردی از اهل یمن وارد شد سلام داد و جواب شنید حضرت فرمود مرحبا یا سعد
یمانی گفت همانا مادرم مرا بدین نام خوانده و دیگر مردمان کمتر بدین اسم مرا بشناسند حضرت فرمودند آری است
یا سعد المولی یمانی عرض نمود فدایت شوم بدین لقب مرا در میان مردم اشتهار است آن جناب
فرمودند در القاب خیری نباشد چه حضرت رب العزة در قرآن حمید فرموده وَلا تَنابَزُوا
بِالْاَلْقابِ بِئْسَ الْاِسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْاِیمانِ یعنی یکدیگرا بالقاب زشت و ناپسند مخوانید
چه بد اسمی است پس از درک فیض ایمان نامیکه متضمن معنی فسق باشد انتهی پس فرمود یا سعد اینک بگو
چه صنعت و حرفت داری یمانی گفت ما از دودمانی هستیم که ما را در علم نجوم نظر باشد و در تمامت بلاد یمن

هرآینه علم هم و در آن فن بفص بشیم پس حضرت فرمود آیا چیست در جبهه شتر ضیاء از قمر و عطارد و زیادت باشد
ی یمانی آیا کدام اختر است که چون طالع شود شتران مست شوند و بانگ کرسیل کنند آیا چه نام دارد آن ستاره
که چون طالع گردد گاوان بنر برآید و گاوان جنس خود بر جهند و آیا کدام گیاه ارستاره کان است که هرگاه طالع شود
سگان بهیجان و حرکت آیند یمانی هیچ لب باداری نگشود و آن جناب نیز بقصد تصدیق نفرمود سپس فرمود آیا شما را در میان
سیارات در زحل چه عقیده باشد یمانی عرض نمود آنرا نحس دانیم فرمود این گونه مقالات بزبان میاور
چه آن ستاره تابنده مخصوصاً علی بن ابیطالب است و آنرا با اوصیا تعلقی خاص است و نجم ثاقبی که خدا تعالی
در قرآن یاد فرموده زحل است یمانی عرض کرد ثاقب را معنی چیست و آن معنی را با زحل چه مناسبت است
چه مطلع آن کوکب آسمان هفتمست و نورش از جمیع حجب گذشته و از آنها ثاقب و نافذ شده و با آسمان دنیا برآید
و از سماء دنیا ظاهر گردد و روشنی بخشد از آن روی خداوند جل و علا آنرا ثاقب خوانده است پس آنجناب
فرمود یا اخا العرب آیا در میان شما کسی باشد که بزیور علم و حلیه فضل آراسته و از ذمیمه جهل پیراسته باشد
یمانی عرض کرد جعلت فداک گروهی از اهل علم در یمن باشند که هیچکس را پایه فضل بدان مقدار نباشد
چه ایشان را چندان مهارت و حذاقت هست که اگر ساعتی در حوادث ارضیه چون طیران مرغان و صیاح
ایشان تامل کنند و یا انکه در آثار اقدام و یا در اطوار و اوضاع فلکیه تفکر نمایند در آن یکساعت بر وقایع و حوادث
نه ماهه مطلع و واقف شوند که سوار تیزرو در یکماه قطع آن مسافت کند و از آن روی بدان وقایع جزم کرده
خبر دهند حضرت فرمود ای یمانی رتبه عالم مدینه از آن مقام که یاد کردی بسی برتر است چه عالم مدینه را
بی استعانت زجر و عیافه در یک لحظه علم و احاطت است بر حوادث و اوضاع مسیر شمس که در دوازده برج
و دوازده بیابان و دوازده دریا و دوازده عالم باشد یمانی سر بگریبان فکرت و حیرت فرو برده
سپس عرض کرد گمان ندارم که دیگر کس را چنین علم و احاطت باشد بالجمله ویرا از اینگونه روایات
بسیار است و از مخافت تطویل بدانچه یاد کردیم اکتفا رفت الغرض علما سنت و جماعت را در روایات
ابان بن تغلب زیاده اختلاف است گروهی از آن طایفه روایات ویرا ضعیف و بعضی دیگر چون احمد بن
حنبل و ابن معین و ابو حاتم احادیث وی موثق دانند و جمعی دیگر چون ابن عدی ویرا شیعی و غالی خوانند
ذهبی گوید اگر کسی ایراد کند چگونه توثیق توان نمود انکس را که غالی و مبتدع باشد و حال انکه توثیق
فرع تعدیل است و مبتدع هرگز عادل نباشد پس ذهبی خود از آن ایراد جواب آورده گوید که غالی
در تشیع و تشیع بلا غلو که جمیع ایشان بدین داری و ورع و صدق آراسته و موصوف بودند در میان تابعین
بسیار باشند اگر عیار روایات اینگونه مردم را از میزان اعتبار ناقص دانیم بسیاری از احادیث
نبویه مهمل و ضایع بماند و آن اخبار تماماً از میان برود و این خود مفسده بزرگ است ابان بن تغلب
در سال یکصد و چهل و یا چهل و یک هجری از دنیا گذشت رحمة الله علیه چون موت ابان بحضور ساطع النور

صادق

صادق آل محمد معروض داشتند آثار حزن و اندوه از آن حضرت ظاهر گشت پس فرمود
وَاللهِ لَقَدْ أَوْجَعَ قَلْبِي مَوْتُ أَبَانٍ یعنی قسم بخدا که مرگ ابان دل مرا بدرد آورد و ابان را تصانیف بسیار بوده
از انجمله است تفسیر غریب القرآن و کتاب فضایل و کتاب احوال صفین
برحسب وعده که سابقاً در بیان تبیش رفته بود اینک شرحی میاوریم صاحب کتاب مجمع الامثال آورده
که ابیده بن معشر حبشی که از مردمان فخام و اعیان عظام بود بر زوجه خنیفس بن جشرم شیبانی که مردی
شجاع و خونریز بود عاشق و فریفته گشته و ابواب مراوده درمیان ایشان مفتوح بود خنیفس که شبی
که ابیده در خیمه وی قدم نهاده تا با زوجه وی بوس و کناری بمیان آرد از فرط غیرت و شدت غضب
موی بر تنش علم گشت بیدرنگ نیزه برگرفت و بر اسب برنشست عنان بجانب خیمه خود منعطف کرد اتفاقاً
وقتی ابیده را دریافت که کام دل یافته و بعضی اشعار در ذم خنیفس بر زبان همی راند و بجانب منزل
همی تاخت خنیفس چون شیر غضبناک بر وی حمله آورد ابیده را چاره مسدود دید ناچار او را بحرمت
پدرش جشرم سوگند داد و آن سوگند عظیم بر وی اثری نبخشیده بروی تاختن آورد و بخونش در آغشت
چون این واقعه بسمع برادرش عاصم رسید جامه ژنده در پوشید تیغ برگرفت بعزم کیفر و انتقام آهنگ خیمه
خنیفس نمود و بسی سخت میشتافت چه آن روز آخر جمادی الآخره بود و از آن روی در بیم که مباد
رجب که از اشهر حرم است در آید و بناگزیر کار خنیفس معطل بماند پس با کمال عجلت خود را بخیمه خنیفس برسانید
از روی مکر و خدعه ندا در داد که مرا دریاب گفت هان مگر چه واقع شده است گفت مردی از بنی ضبه
برادرم بکشت و زنش را ربوده ببرد و مرا تاب مکافات و قوت کیفر نیست خنیفس بی تامل نیزه را برداشته
بیرون تاخت چون لختی از قوم و قبیله دور شدند عاصم شمشیر برکشیده سر خنیفس انداخته و نزد قوم خویش
باز شتافت همی اینکلام بر زبان میاورد العجب کل العجب بین جمادی و رجب

ابو العینا محمد بن قاسم بن خلاد بن یاسر اهوازی

اصلش از مردم یمامه است و در سال یکصد و نود و یک هجری در بلده اهواز از ظلمات رحم بفضای عالم قدم نهاد و در بصره
نشو و نما یافت و هم در آن بلده باکتساب علوم ادبیه و اقتناء احادیث نبویه روزگاری بپایان برد و در بصره
افاضت و افادت ابو عبیده و اصمعی و عتبی و ابو زید انصاری و غیر ایشان بسی اخذ فواید نمود و در فنون ادبیه
و شجون شعریه و ضبط احادیث رتبتی بلند یافت از احفظ ناس و افصح مردم روزگار خود بود و در عداد
ظرفای روزگار و از کیای عالم مقدار بشمار میرفت در نطاقی و حاضر جوابی از امثال خویش مقدم بود و ویرا
نوادر طریفه و اخبار ظریفه و وقایع ملیحه بسیار است از آنجمله قاضی ابن خلکان گوید روزی بمنزل یکی از وزرا
در آمد حاضرین از برامکه گفتگو بمیان آوردند و بسی از جود و بخشش ایشان سخن میکردند از آن جمع ابو العینا زیاده
از تمامت حاضرین در وصافی و مداحی ایشان بکوشید وزیر گفت یا ابا العینا چه قدر در وصف این طایفه

مبالغت مینمائی تمامت آنچه راکه در مدائح ایشان سخن کنی جز وصف دراتین و کذب سؤلفین نیست ابو العینا پدرنگ
باکمال جرات گفت ایها الوزیر چرا دراتین در حق تو بکذب سخن نکنند و در مدحت تو بدروغ و گزاف سخن نرانند
وزیر لب بربست و حاضرین از جرات و دلیری وی زیاده در شگفت آمدند گویند یکی از دوستان وی او را در وقت
ملاقات نمود و از سحرخیزی وی زیاده در شگفت آمد ابو العینا بفراست دریافت روی باوی داشته گفت اُشْرِکُکَ
فِی الفِعْلِ وَ تَفَرَّدْنِی فِی العُجْبِ یعنی همانا ترا در فعل باخود شریک می بینم و در عجب تنها وقتی بوی خبر دادند
که متوکل گفته اگر ابو العینا بفقدان چشم و عدم بصیرت مبتلا نبود هر آینه او را بمنادمت خود اختیار مینمودم و در
سلک ندیمان خود او را منخرط میکردم گفت اگر خلیفه مرا از رؤیت اهله و خواندن نقوش نگینها معذور دارد البته
بمنادمت و مصاحبت وی شایسته ام وقتی از وی پرسیدند که تاکی مردم را از زخم زبان برنجه آوری
و تا چند از بیان شیرین مذاق جانشان را محظوظ داری گفت مَادَامَ الْمُحْسِنُ یُحْسِنُ وَ الْمُسِیءُ یُسِیءُ
بَلْ اَعُوذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَکُونَ کَالْعَقْرَبِ الَّتِی تَلْسَبُ النَّبِیَّ وَ الذِّمِّیَّ یعنی مادامیکه
مردم محسن باب احسان مفتوح دارند و بدان طریق می سلوک کنند بلکه پناه میبرم بخدا از اینکه مانند عقربی باشم که نبی و ذمی را
بضرب نیش در آزار آورم و نیز با ابن مکرم پیوسته مداعبات و مطایبات بمیان بود گویند ابن مکرم شنید که
مردی میگفت که اگر کسی را نور چشم زایل شود البته حیله اش کم گردد ابن مکرم گفت شگفت دارم از تو که غافلی
از مراتب فضل ابو العینا چه با صره وی از حلیه بینش باز ماند و حیلهاش بزرگ شد روزی ابو العینا در بعضی از فقرات دعای خود
همی گفت یَا رَبِّ سَائِلُکَ یعنی ای پروردگار من سایل خود را اجابت کن چون ابن مکرم آن کلمات شنید گفت
یَا ابْنَ الْفَاعِلَةِ وَ مَنْ لَیْسَ سَائِلُهُ یعنی ای حرامزاده آیا کیست که سایل او نیست روزی ابن مکرم
با وی از در تعریض گفت از مردم دروغی ملک بصره چند کس است ابو العینا در دم گفت مِثْلُ عَدَدِ الْبَغَّاءِ
بِبَغْدَادَ یعنی مانند عدد زناکنندگان بغداد گویند وقتی یکی از عوام الناس بر بالای سر وی ایستاده بود
چون ابو العینا متفطن گشت گفت آیا کیستی گفت مردی از اولاد آدم ابو العینا گفت مَرْحَبًا بِکَ
اَطَالَ اللّٰهُ بَقَاءَکَ مَا کُنْتُ اَظُنُّ هٰذَا النَّسْلَ اِلَّا قَدِ انْقَطَعَ یعنی مرحبا بتو خدا ترا طول بقا موهبت کند
چه مرا گمان بود که این نسل از روی زمین منقطع گشته وقتی از ابو العینا پرسیدند که از عارضه کوری چه زیان دیدی
گفت یکی سبقت سلام مردم بمن چه مرا پیوسته هوای آن است که بر مردمان در سلام سبقت گیرم ولی بواسطه
عدم بینش میسرم نمیشود دیگری آنکه در مقام مباحثت و محادثت گاه باشد که مخاطب من روی ترش نموده
از من اعراض نماید و از صحبتم اظهار کراهت کند من بواسطه عدم بصارت بدان حرکت وقوف نیابم تا قطع
کلام نمایم گویند روزی با یکی از اطفال گفت آیا در نحو بکدام باب رسیده گفت بباب فاعل و مفعول ابو العینا
گفت هنوز بباب پدر و مادر خود باشی یکی با وی گفت انگشتری خود بمن ده تا هر وقت آنرا مشاهدت نمایم ترا
بیاد آورم گفت بهتر آنکه بواسطه نبودن آن مرا بیاد آوری گویند در سال دویست و چهل و شش هجری روزی بر متوکل در

در قصر معروف بجعفری متوکل گفت یا ابا العینا چه گوئی در وصف این عمارت و مدح این بنا ابو العینا گفت
اِنَّ النَّاسَ بَنَوُا الدُّورَ فِی الدُّنْیَا وَ اَنْتَ بَنَیْتَ الدُّنْیَا فِی دَارِکَ
یعنی براستی که مردم بنا کنند خانه های خود را در دنیا و تو دنیا را در خانه خویش عمارت نموده متوکل را آن کلام
زیاده مطبوع افتاد سید نعمة الله جزائری در کتاب زهر الربیع از ابو العینا حکایتی آورده که گفت من خود
کنیزکی را دیدم که با سگری سخن میکرد و تستم یاد مینمود که دیگر بجانب مولای خود برنگردم پس من از آن
کنیزک سبب این انکار پرسیدم گفت یَا سَیِّدِی اِنَّهُ یُوَاقِعُنِی مِنْ قِیَامٍ وَ یُصَلِّی قَاعِدًا
وَ یَشْتِمُنِی بِاِعْرَابٍ وَ یَلْحَنُ فِی الْقِرَاءَةِ وَ یَصُومُ الْخَمِیسَ
وَ الْاِثْنَیْنِ وَ یُفْطِرُ فِی رَمَضَانَ وَ یُصَلِّی فِی الضُّحٰی وَ یَتْرُکُ الصُّبْحَ
یعنی براستی که مولایم ایستاده با من جماع کند و نشسته نماز گذارد و با عراب درست دشنامم دهد و قرآن را
بغلط قرائت مینماید و روزهای پنجشنبه و دوشنبه روزه دارد و در رمضان افطار کند نماز ظهر را ادا
بجای آورد ولی نماز صبح را ترک نماید پس من گفتم خدا امثال او را در میان مردمان بسیار نکند وقتی ابو الصقر
اسمعیل بن بلبل وزیر معتمد داخل شد وزیر گفت یا ابا العینا سبب تاخیر چیست که دیر نیت ما را ملاقات تو میسر نمیشود گفت مرا سرقت حمار از درک
این فوز عظیم مانع آمده وزیر گفت آیا چگونه حمارت بدزدیدند گفت ایها الوزیر من با دزد همراه نبودم تا کیفیت سرقت حمار را خبر دهم گفت پس بچه چیز
برنشینی و زیارت ما ترک نمائی گفت قَعَدَ بِی عَنِ الشِّرَاءِ قِلَّةُ یَسَارِی وَ کَرِهْتُ ذُلَّ الْمُکَارِی وَ مِنَّةَ الْعَوَارِی
یعنی بچیزی و دست تنگی مرا از قیام و اقدام خریداری الاغ بنشاند و ذلت مکاری و منت عاریت را کروه
داشتم آورده اند که ابو العینا وقتی با مردی علوی مخاصمت کرد علوی گفت آیا با من مخاصمه میکنی و حال آنکه در هر روز میگوئی
اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ و من خود از آل محمد باشم گفت راست گفتی ولی من در ذیل آنکلمه طیبه
این عبارت نیز بر زبان میرانم اَلطَّیِّبِینَ الطَّاهِرِینَ و تو خود از آن گروه نیستی آورده اند ابن ثوابه را با
ابو الصقر وزیر معتمد سخنی بمیان آمد ابن ثوابه در میدان نطاقی و سخنوری گوی سابقت از وی بربود
ابو العینا پس از چند روز بر ابن ثوابه در آمده با وی گفت تمامت آنچه را که در میانه تو و ابو الصقر روی داد
شنیدم البته هیچ چیز او را از استقصای جواب و استیفای بیان مانع نیامد جز آنکه بعذر رفعتی از تو یافت
که آنرا بر زمین افکنده و مجد و بزرگی یافت تا آنرا ناقص نماید و از تمامت این مراتب گذشته وی از جرم
گوشت تو عفو و اغماض نموده و در ریختن خونت مسامحت کرده ابن ثوابه گفت ایزد داند که چه ترا چکار که خود را
در میان من و او نهی و شجاعت میداری ابو العینا گفت لَا تُنْکِرُ عَلَی ابْنِ ثَوَابَةَ قَدْ ذَهَبَ بَصَرُهُ
وَ جَفَاهُ سُلْطَانُهُ اَنْ یَعُولَ عَلٰی اِخْوَانِهِ فَیَاْخُذَ مِنْ اَمْوَالِهِمْ وَ لٰکِنْ اَشَدُّ مِنْ هٰذَا
مَنْ یَسْتَنْزِلُ الْمَاءَ مِنْ اَصْلَابِ الرِّجَالِ فَیَسْتَفْرِغُهُ فِی جَوْفِهِ فَیَقْطَعُ
اَنْسَابَهُمْ وَ یُعَظِّمُ اَوْزَارَهُمْ یعنی انکار میاور بر مرد بسار دستا

که روشنی از چشم وی زایل شده و سلطان عصر ستم بر وی روا داشته باشد تا آنکه بر برادران خود برای امر معاش خویش
تکیه نماید و از اموال ایشان اخذ نماید ولی از این کس بدتر آن کسی است که آبرا از پشت مردان فشرده و آورد و شکم خود
پس انساب ایشان قطع نماید و گناه ایشان بزرگ کند پس ابن ثوابه گفت بگومی و سب نمائید دو نفر جز آنکه لئیم
ترین ایشان غالب آید ابو العینا گفت همانا دیروز بدیهه بر ابو الصقر غلبه کردی پس ابن ثوابه از سخن لب بربست
و ساکت نشست گویند صاعد بن مخلد پیش از منصب وزارت از دین اسلام عاری بود و بکیش نصاری
میزیست چون بشغل جلیل وزارت سرفراز شد بقبول دین حنیف اسلام نیز مفتخر آمده بود روزی ابو العینا
قصد ملاقات وی نموده روان شد و همی آمد تا آنکه بدرب سرای وزیر رسیده اذن دخول طلبید یکی از ملازمان
گفت همانا وزیر بوظیفه نماز قیام نموده ابو العینا از در تعریض گفت لِکُلِّ جَدِیدٍ لَذَّةٌ یعنی همانا
هر چیز تازه را لذتی دیگر است گویند روزی از درب خانه عبد الله بن منصور میگذشت و در آنوقت عبد الله از عارضه
که و بهبودی حاصل کرده بود ابو العینا از غلام وی پرسید چگونه است حالت عبد الله آن غلام گفت
چنان است که تو دوست میداری ابو العینا گفت اگر چنان است که من دوست دارم پس چه باعث شده
که آواز گریه و نوحه از خانه وی نمیشنوم گویند ابو العینا روزی از پریشانی حال نزد عبید الله بن سلیمان بن وهب
که از وزراء و کتاب معتمد بن متوکل بود شکایت برده وزیر گفت آیا برای اصلاح امر تو با براهیم بن مدبر چیزی
ننوشتم ابو العینا گفت نعم قد کتبتَ الی رجلٍ قد قصّر من همّته طول الفقر
وذلّ الاسر ومعاناة الدهر فاخفق سعیی وخابت طلبتی
یعنی آری نوشتی بر دکه طول فقر و ذلت اسر و رنجانیدن روزگار همت او را کوتاه نموده پس سعی من بیفایده شده
و مرادوام نداد وزیر گفت تو خود او را اختیار کردی گفت وما علیّ ایها الوزیر فی ذلک
وقد اختار موسی قومه سبعین رجلا فما کان فیهم رشید واختار
النبی صلی الله علیه وآله وسلم عبد الله بن سعد بن ابی سرح کاتبا
فرجع الی المشرکین مرتدا واختار علی بن ابیطالب علیه السلام ابا موسی
الاشعری حاکما فحکم علیه یعنی ایها الوزیر مرا در این اختیار تقصیر و باکی نیست چه موسی علیه السلام هفتاد مرد
از میان قوم خود انتخاب نمود و در میان جمیع ایشان مردی راشد نبود پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم عبد الله بن
سعد بن ابی سرح را برای امر کتابت برگزید پس او مرتد شد و بجانب مشرکین بازگشت و علی بن ابیطالب
علیه السلام برای امر حکومت ابو موسی اشعری را اختیار کرد پس او بر ضرر آن حضرت حکم نمود قاضی ابن خلکان
گوید ابو العینا به نسبت ابراهیم را ذلت اسیری نسبت داده که علی بن محمد صاحب زنج چون داعیه
نبوت نمود و غلامان زنجی را بگرد خویش جمع آورده بر بصره استیلا یافت بعضی از مردم آن بلد را
عرضه شمشیر و برخی را اسیر نمود ابراهیم نیز در آن واقعه در جرگ اسرا و محبوسین منظوم آمد پس چندی در محبس

صاحب زنج بماند عاقبت نقبی از زندان به بیرون حفر داد و فرار نموده خود را بظل حمایت وزیر ابو الصقر
اسمعیل بن بلبل رسانید و نجات یافت سید مرتضی علم الهدی در کتاب غرر و درر از ابو العینا حکایت کند که گفت
زمانی که بر متوکل در آمدم بثنای وی لب گشودم و او را دعا گفتم وی مخاطبه مرا نیکو شمرد پس گفت یا محمد
شنیده ام که از وجود تو شری ظاهر است گفتم یا امیر المؤمنین اگر شر عبارت از بیان احسان محسنین و ذکر
بدی مسیئین است پس چگوئی در حق خدا تعالی که در مقام تزکیت فرماید نِعْمَ الْعَبْدُ اِنَّهُ اَوّابٌ
یعنی حضرت ایوب از بندگان خوب ما است و در مورد مذمت فرموده هَمّازٍ مَشّاءٍ بِنَمِیمٍ مَنّاعٍ
لِلْخَیْرِ مُعْتَدٍ اَثِیمٍ عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِکَ زَنِیمٍ یعنی مردمان را عیب کند و بر حالت سخن چینی و نمیمت
در میان مردم مشی نماید و عشیره خود را از دین اسلام که اعظم خیرات است منع کند مردی ظالم و معصیتکار و علاوه
مردی بدخلق و حرامزاده و نسب وی استوار نیست و همچنین شاعر گوید

اذا انا بالمعروف لم اثن دائبا ... ولم اشتم الجبس اللئیم المذمما
ففیم عرفت الخیر والشر باسمه ... وشق لی الله المسامع والفما

یعنی هرگاه عطای منعمین را از روی صدق ثنا ننمایم و مردمان پست فطرت بد را دشنام و فحش نگویم پس
بچه چیز خیر و شر بر تو ظاهر گردد و حال آنکه خداوند عالم دهان و گوش برای من شق فرموده تا آنچه از گوش بشنوم
بزبان بگویم متوکل روزی با وی گفت آیا تا چند مردمان را مدح و ذم گوئی گفت مَا اَحْسَنُوا وَاَسَاؤا
یعنی مادامیکه خوبی و بدی کنند روزی بر متوکل در آمد خلیفه گفت بخدا سوگند که بسیار شوق ملاقات تو را داشتم
ابو العینا گفت یا سیدی اشتیاق جز بر بندگان روا نباشد چه عبد را راه وصول بسوی مولای خود تنگ است
ولی مولی هرگاه اراده دیدار عبد نماید او را نزد خویش بخواند وقتی متوکل با وی گفت هر وقت ذکر تو در مجلس من
بمیان آید جز من همگان عیب و بدگوئی تو کنند وی این شعر بخواند

اذا رضیت عنی کرام عشیرتی ... فلا زال غضبانا علیّ لئامها

یعنی هرگاه بزرگان عشیره از من راضی باشند باک ندارم از اینکه لئیمان قوم پیوسته بر من غضبناک باشند
آورده اند که چون نجاح بن سلمه را بموسی بن عبد الله اصفهانی سپردند تا آنچه اموال که از بیت المال تلف نموده
استرداد و اخذ نماید موسی وی را در مقام سیاست آورده نجاح از ترس راه فرار در پیش گرفته برفت و آن واقعه
در روز دوشنبه بیست و دویم شهر ذی قعدة الحرام سال دویست و چهل و پنج هجری اتفاق افتاد و در همان شب
معتز بن متوکل از آن اطلاع یافت جمعی از مقربان دولت بگرد ابو العینا مجتمع شدند و در آن باب سخن میگفتند
معتز گفت یا ابا العینا از نجاح بن سلمه چه خبر داری گفت فَوَکَزَهُ مُوسٰی فَقَضٰی عَلَیْهِ یعنی موسی
چنان سیلی بر وی بنواخت که وی از دنیا رخت بآخرت کشید پس آن کلام بموسی رسید گویند روزی از راهی
میگذشت اتفاقا ابو العینا را ملاقات نمود زبان بتهدید و تخویف بر وی باز داشت ابو العینا گفت

أَتُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ یعنی آیا اراده نموده که مرا بکشی چنانکه در روز گذشته
قتل نفس نمودی ویرا با احمد بن ابی دواد زیاده مودت بود چنانکه محمد بن یحیی صولی گوید از ابو العینا شنیدم که گفت
سبب اتصال من با احمد بن ابی دواد آن بود که وقتی مردم بصره با من دشمنی خواستند و از طریق عناد دعاوی بسیار کردند
یکی از آنها این بود که می گفتند تو مردی رافضی میباشی پس کار بر من سخت شد مدتی خود را از انظار مستور داشتم
تا آنکه فرصتی یافته از بصره بجانب سر من رای روانه شدم ناچار خود را به پناه ابن ابی دواد برده و در خانه
وی نازل شدم هر روزه با وی در محکمه می نشستم پس از چندی خبر من فاش گشت معاندین بصره چون مکان من
دانستند جمعی بسراغ من بسوی سر من رای رخت بر بستند با قاضی گفتم قوم از بصره آمده اند بطلب من که بر من
دست و تسلط یابند احمد گفت يَدُ اللهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ گفتم ایشان در این باب مکرها کنند و حیلها
انگیزند گفت وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللهُ وَاللهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ گفتم ایشان را جمعیت بسیار است گفت كَمْ مِنْ فِئَةٍ
قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللهِ گفتم خدا خیر دهد قاضی را این حکایت بقول صموت
کلابی ماند که گفته

لِلّهِ دَرُّكَ أَيَّ جُنَّةِ خائِفٍ ومَتاعِ دُنْيا أَنْتَ لِلْحَدَثانِ
مُتَخَمِّطٌ يَطَأُ الرِّجالَ لِغِلْبَةٍ وَطْءَ الْفَنِيقِ دَوارِجَ الْقِرْدانِ
وَيَكُبُّهُمْ حَتّى كَأَنَّ وَدِاءَهُمْ مَأْمُونَةٌ يَخْطا لِلْغُرْبانِ
وَيُفَرِّجُ الْبابَ الشَّدِيدَ رِتاجُهُ حَتّى يَصِيرَ كَأَنَّهُ بابانِ

حاصل معنی آنکه خدایت خیر دهد که چه سپر محکمی مر خائفین را و چه سودمند متاعی حوادث روزگار را تو آن مرد
متکبر غالبی که مردان دهر را چنان بزیر پا سپری که اشتر نر بحیب آثار اقدام اسبان را و چنان ایشان را
بروی در افکنی که گویا سرهای ایشان تا مقدم دماغ شکافته گشته و سرهای خود را چندان بزیر آورند که گویا سر من
خود را بوسه میخواهند بدهند و باب تنگی و سختی در کوچک خود چنان مفتوح سازد که گویا بجای یک در دو در باز شده
پس ابن ابی دواد با پسر خویش ابو الولید گفت این ابیات را الساعه بنویس ابو الولید بفرموده پدر ابیات را
در حضور وی بنوشت صولی گوید همانا چنان خاطر دارم که ابو الصموت کلابی مردی شاعر بوده و لیکن
از وکیع چنان استماع کردم که گفت آن شاعر در حفظ من صموت کلابیه است بنا بر آنکه زنی باشد
با جمله وقتی ابو العینا بر حسن بن سهل در آمده و ثنای وی بجای آورد حسن بفرمود تا ده هزار درهم بوی عطا
کردند ابو العینا گفت ایها الامیر لَا تَسْتَكْثِرْ كَثِيرَكَ وَلَا تَسْتَقِلَّ قَلِيلَكَ یعنی ای امیر نه عطایی
بسیار تو زیاد باشد و نه بخشش کم تو قلیل است حسن گفت آیا چگونه است این گفت عطای زیاد تو بسیار نیست
چه تو خود در جود و بخشش از آن برتری و عطای کم را کم نتوان شمرد چه قلیل جود تو از بخششهای زیاد مردم
بیشتر است روزی عبید الله بن خاقان با وی گفت مرا معذور دار از ملاقات خود چه مرا شغل بسیار است

ابو العینا

ابو العینا گفت چون ترا فراغت حاصل آید مرا احتیاجی بسوی تو نیست عبید الله روزی با وی گفت یا عبد الله
شنیدم که نسبت بمن اظهار غضب فرموده ابو العینا گفت ایها الوزیر مرتبه و شأن شما برتر از آن است
که من اظهار غضب نمایم چه شخص بزیر دست خود غضب نماید و اما بر بالادست خود غضب نتواند آورد
ولی کوتاهی تو در حق من مرا محزون داشت و من حزن را غضب نام نهادم گویند روزی ابو الصقر وی را
بپهلوی خویش بخواند و زمانی او را از خود دور ساخت ابو العینا با وی گفت گاهی مرا چندان نزدیک خویش
میخوانی که گویا من عضوی از تو باشم و لحظه مرا چندان از خود دور نمایی که گویا من با تو خصمم روزی
عبید الله بن سلیمان از حالت وی بپرسید و اظهار مهربانی نمود ابو العینا گفت بودن من با تو بر حسب ظاهر
سبب غبطه مردمان شده و در باطن موجب حرمان گشته سید مرتضی اعلی الله مقامه گوید ویرا با ابو علی بصیر
پیوسته ظرایف و نوادر در میان بوده از آن روی ابو علی روزی با وی گفت آیا در چه وقت از مادر متولد
گشتی گفت پیش از بر آمدن آفتاب ابو علی گفت همانا بدان جهت است که بیرون آمدی بر حالتی که بخیل و سائلی
چه آن وقتی است که سؤال در آن وقت انتشار یابد هنگامی متوکل با وی گفت که آیا چه چیز شدید تر است
ترا برای زوال نور چشم گفت فقدان رؤیت تو با آنکه تمامت مردم از اقطار برای دیدن جمال تو گرد
آیند گفت مجالست ترا مایلم و مصاحبت ترا طالب ابو العینا گفت مرا طاقت اطاعت این امر نیست
اما خلیفه چنان گمان نکند که این کلام بدان جهت گفتم که شرافت آن محفل معلی و مجلس مبارک مرا پوشیده است
بلکه برای آن است که من مردی کور و نابینایم و این خود واضح است که اشارت شخص کور مختلف گردد و ایماء
مردم او را پوشیده ماند و همچنین ممکن است که من بکلامی تکلم کنم بر حالت غضب و آثار خوشنودی آن از روی تو
ظاهر باشد و یا خطائی از روی رضا آورم و علامات غضب از روی تو پیدا شود پس من چون این دو حالت
تمیز نتوانم کرد و حال بدین منوال بگذرد البته در ورطه هلاک افتم متوکل ویرا تصدیق نموده گفت راست گفتی و اغنب
در محاضرات گوید وقتی ابو العینا بمجلس متوکل حاضر بود که رسول سلطان روم در آمد و بساط شراب بگستردند ایلچی
با ابو العینا گفت آیا چه باعث شده که خداوند شراب و گوشت خنزیر بر شما حرام فرموده و شما
جام شراب در کشید و از گوشت خوک اجتناب کنید ابو العینا گفت چون خداوند گوشت خوک حرام نمود
بهتر از آن ما را میسر شود که از آن گناه کبیره مانند گوشت بره ولی خمر را بدلی که بر جای آن نشیند و خلیفتی که ما را از آن بی نیاز کند در خارج موجود نباشد
تا از آن نیز اجتناب کنیم متوکل روزی از وی پرسید که ترا در حق ابن مکرم و عباس بن رستم چه عقیدت است گفت هما الخمر و المیسر و اثمهما اکبر من نفعهما یعنی آن دو یکی
بجای شراب و دیگری بمنزله قمار است گناه وجود آن دو از نفع ایشان بزرگتر است متوکل گفت
شنیده ام که تو ایشان را دوست داری گفت لَقَدِ ابْتَعْتُ الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ
یعنی براستی که فروختم گمراهی را بهدایت و عذاب را بآمرزش روزی متوکل با وی گفت سعید بن عبد الملک
می بر تو بخندد ابو العینا گفت إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ

[illegible] یهود و نصاری [illegible]
[illegible] وَلَن تَرضَىٰ عَنكَ اليَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ
تَتَّبِعَ مِلَّتَهُم [illegible] وقتی دیگر
[illegible] يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا
اليَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَولِيَاءَ [illegible]
[illegible] آیت مجید بخواند لَا يَنهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَم يُقَاتِلُوكُم فِي الدِّينِ وَ
لَم يُخرِجُوكُم مِن دِيَارِكُم أَن تَبَرُّوهُم [illegible] از ایشان عدل بکار بید در امر دین با شما
[illegible] وقتی متوکل [illegible] یحیی بن
[illegible] سؤال [illegible] گفتم یا امیرالمؤمنین احمد بن ابی دواد [illegible] که من ایشان را اطاعت نموده ام
[illegible] متوکل گفت بخل وی چیست [illegible] گفتم وَ آيَتُهُ تَجرُهُ القَرِيبُ
كَالجُرمِ البَعِيدِ وَتَعتَذِرُ مِنَ الإِحسَانِ كَمَا تَعتَذِرُ مِنَ الإِسَاءَةِ
یعنی وی نزدیکان خود را مانند بیگانگان محروم سازد و از نیکویی فقدان چنان اعتذار جوید که از بدی عذر خواهد
پس متوکل در خشم شد و گفت آیا کسی که من او را بکار انداخته ام بسخا نسبت کنی و کسی که من او را برای امر کتابت کار فرمایم
در بخل نسبت دهی گفتم یا امیرالمؤمنین صدق در هیچ موضع در خور و ناخوش نیست چنانکه در حضرت تو است مردم
در نسبت نمودن احمد را بسخا راه غلط پیموده اند چه مردمان دیگری را که بسخا نسبت نمایند پس در حقیقت مدح
سخای امیرالمؤمنین رشید را نموده باشند و چون حسن بن سهل و فضل بن سهل را بجود نسبت کنند از روی واقع
ذکر سخای امیرالمؤمنین مأمون را کرده اند و هرگاه احمد بن ابی دواد را ببخشش نسبت دهند بیقین وصف جود امیرالمؤمنین
معتصم را نموده اند و هر وقت فتح بن خاقان و عبیدالله بن یحیی را بسخاوت تعریف نمایند البته از مکارم و بخشش تو
بیان نموده باشند و اگر چنان است که بموقف عرض رسانیدم پس چه باعث شده بود که این مردم قبل از آنکه
درک صحبت خلفا نمایند بسخا نسبت داده نشده اند پس متوکل گفت راست گفتی و مرا از این کلمات مسرور ساختی
مردی از ابوالعینا پرسید که خداوند چون از کسی چیزی بگیرد البته در عوض آن موهبتی نماید حال بگو تا بدانم که خدا
تو با صره از تو بستد در عوض چه عطا فرموده ابوالعینا گفت همانا ندیدن روی تو یکی از بزرگان ویرا چیزی
وعده داده بود در وفای آن مماطلت میکرد ابوالعینا بوی نوشت ثِقَتِي بِكَ تَمنَعُنِي مِنِ استِبطَائِكَ
وَعِلمِي بِشُغلِكَ يَدعُونِي إِلَىٰ إِذكَارِكَ وَلَستُ آمَنُ مَعَ استِحكَامِ
ثِقَتِي بِطَولِكَ وَالمَعرِفَةِ بِعُلُوِّ هِمَّتِكَ اختِرَامَ الأَجَلِ فَإِنَّ الآجَالَ
آفَاتُ الآمَالِ فَسَحَ اللَّهُ فِي أَجَلِكَ وَبَلَّغَكَ مُنتَهَىٰ آمَالِكَ وَالسَّلَامُ یعنی اعتماد و تکیه من
بر احسان تو مانع میشود اگرچه مماطلت کنی ولی علم بوفور مشاغل تو وادارم میخواند مرا بخاطر آوردن تو و اگر

توانگری

توانگری تو معتمد و بر بلندی همت معتقدم از رسیدن اجل ایمن نیستم چه آجال آفت آرزوها است خدا [illegible]
اجل تو وسعت دهاد و بنتهای آرزویت برساند گوید روزی در نزد ابوالجهم نشسته بودم که ناگاه مردی بروی [illegible]
و با وی گفت مرا وعده داده ای آیا وفای آن توانم مشاهدت کرد ابوالجهم گفت وعده را فراموش کرده ام گفت [illegible]
[illegible] سؤال [illegible] ابوالجهم گفت احسنت خدا پدرت را خیر دهاد پس حاجت وی [illegible]
برمن کوبی مبتلا گشت قاضی تنوخی از ابوسعید [illegible] روایت کرده که گفت یکی از اجداد ابوالعینا بشرف [illegible] حضرت علی [illegible] فائز شده [illegible]
خسته نمود پس حضرت دعا کرد تا خود و اولادش کور شوند بنتیجه هر یک از اخلاف وی که بینا شود صحیح النسب [illegible]
و ابوالعینا در زمانی که در بصره سکنی داشت بصیر بود و چون بجانب سرمن رای رخت بربست نور بصر از دیده
زایل شد و چندی در بغداد ساکن بود و پس از آنجا ببصره عود نموده در جمادی الآخره از سال دویست و [illegible]
نه یا دو راه سفر آخرت در پیش گرفت پسری جعفر نام از وی بماند و او روایت کرده که پدرم در چشم [illegible]
از سنه [illegible] درگذشت گویند وقتی وی با ابوزید انصاری گفت آیا چگونه عین را تصغیر نمایند گفت عیینه [illegible]
پس از آن وی بدین لقب مشهور گشت

ابو منصور موهوب بن ابی طاهر احمد بن محمد بن خضر الجوالیقی بغدادی

در زمره علمای سنت و جماعت بوثاقت حدیث و غزارت فضل و ملاحت خط و وفور عقل و کثرت ضبط مشهور و در زمره
ارباب لغت و ائمه ادب محسوب است در سال چهارصد و شصت و پنج و یا شش هجری در باب المراتب که یکی از
دارالسلام بغداد و بزرگترین آنها بود متولد گشت و هم در آنجا نشو و نما یافت بعد از بلوغ رشد و اوان تمیز عنان
عزیمت و زمام خاطر بجانب تحصیل کمالات بکشید نخست دقایق و نکات خط تحصیل نمود و بنیان آن به بنان خویش
چندان محکم و مشید داشت که مردمانرا دران رغبتی تمام و میلی وافر بود و همی در تحصیل آن بر سیاق خط ابن البواب
خویشتن را در ورطه تعب افکند پس مدت هفده سال حلقه افادات و مدرس افاضات خطیب ابوزکریای تبریزی
از فرایض دانسته از رنج ملازمت و مطالعت قوانین ادب محکم کرد و گوی مزیت از همسران در ربود و در آن
فنون از ائمه عصر معدود آمد و علم حدیث را از ابوالقاسم بشری و ابوطاهر بن ابی الصقر و ابوالحسین [illegible] و جمعی
نموده بساط تعلیم و تدریس بگسترانید و به نشر علوم بپرداخت ابوالفرج بن جوزی که در بغداد تلمذ وی بشمار رود
گوید احادیث غریبه و روایات مشهوره زیاده از وی استماع نمودم کتاب معرب و غیر آن از مؤلفات او
و پاره از لغت را بر وی قرائت کردم زمانیکه خطیب ابوزکریای تبریزی رخت از این جهان بربست علی بن محمد
فصیحی در مدرسه نظامیه مدرس گردیده پس از چندی ویرا بتشیع نسبت دادند و حقیقت حال از وی پرسیدند
گفت مذهب خود را انکار نمودن نتوانم پس وی معزول گشت منصب جلیل و شغل نبیل تدریس عربیت در مدرسه
بر عهده ابومنصور جوالیقی مفوض شد چندی روزگار بدان گونه بسر برده در آن وقت که المقتفی بامر الله [illegible]

مستقر کشت کشتزار امانی وی شاداب نموده در ظل عاطفت خویش بخواند و با مقش مخصوص داشت پیوسته در اوقات جمعه بوی اقتدا مینمود و نماز بجماعت میکذارد و خلیفه بعضی از کتب بروی قرائت کرد و جوالیقی کتابی در فن عروض برای وی تالیف نموده قاضی احمد بن خلکان در کتاب وفیات الاعیان آورده است اول بار که جوالیقی در مجلس خلافت قدم نهاد در مقام تحیت و درود بدین عبارت لب کشود اَلسَّلَامُ عَلَی اَمِیرِ الْمُؤمِنِینَ وَ رَحْمَةُ اللّٰهِ ابن تلمید صاعد بن هبة الله که از خاصان اطبا و ملازمان آن درکاه و ایستادکان خدمت خلافت بود بسی در شکفت آمده با جوالیقی کفت یا شیخ همانا با خلفا چنین طریقت مسلوک ندارند و چنان عبارات بر زبان نیارند جوالیقی بوی عنایت نیاورده روی با مقتفی داشت و کفت سنت نبویه و طریقه مصطفویه بدین کونه سلام و تحیت که من بجای آوردم ناطق است و حدیثی که در صورت سلام وارد بود روایت نمود پس کفت یا امیر المؤمنین هرکاه کسی سوکند یاد کند که نور هیچ علمی بر آن شیخ که باید بر قلب هیچ نصرانی و یهودی نتافته هر آینه کفاره حنث قسم و فسخ یمین بر وی نباشد چه خداوند تعالی خود بر قلوب اینجماعت مهر بر نهاده و هر کز مهر خدا بر نتوان کرفت جز بدست ایمان مقتفی ویرا بر آن کفتار و کردار تصدیق و تحسین فرمود هم او کوید که کویا ابن تلمید را با آن مراتب علمیه سنکی بر دهان نهاده بود که قدرت تکلم نداشت ابن جوزی در کتاب منتظم کوید ابومنصور جوالیقی با وجود ریاست و قرب خلافت هیچکاه در معاشرت و ملبوس جانب تواضع فرو نمیکذاشت در مباحثات علمیه اغلب زبان بلا ادری میکشود قلیل الکلام و کثیر الفکر بوده و از روی تحقیق سخن میکفت کوتیند ویرا در علم لغت خبرت و بصیرت از دیکر فنون زیادت بود و در مسائل نحویه مذاهبی غریب داشت از اسمعیل که انجب اولاد وی بود حکایت شده که کفت من در روز جمعه با پدرم بعادت همیشه در جامع قصر نماز کذاردم مردمان بکردش اجتماع نموده همی بروی قرائت میکردند ناکاه جوانی از آن میان مقابل پدرم ایستاده کفت یا سیدی دو شعر شنیده ام که از فهم آنها عاجزم مستدعی ام اینکه آن دو شعر از من استماع نموده حجاب خفا از وجوه معانی آنها بر کیری پدرم کفت انشاد نمای جوان کفت

وَصْلُ الْحَبِیبِ جِنَانُ الْخُلْدِ اَسْکُنُهَا	وَهَجْرُهُ النَّارُ یُصْلِینِی بِهَا النَّارَا
فَالشَّمْسُ بِالْقَوْسِ اَمْسَتْ وَهِیَ نَازِلَةٌ	اِنْ لَمْ یَزُرْنِی وَبِالْجَوْزَاءِ اِنْ زَارَا

اسمعیل کوید چون پدرم این دو شعر بشنید لختی در بحر فکرت شد پس روی با وی داشت و کفت ای پسر کُن من همانا فهم معنی و حل این منظوم جز بمعرفت نجوم و سیر کواکب نتوان کردن بیقین که فهم آنها از صنعت ادب و حرفت لغت بیرون است جوان با کمال یأس و نومیدی سر خویش کرفته برفت پدرم از کثرت شرم و حیا که چرا چیزی از وی پرسند و در فهم آن عاجز آید از حلقه برخواسته با خود شرط نمود که تا در علم نجوم نظر نماید و از تسییر درجات شمس خبرتی حاصل نکند بحلقه افادت ننشیند پس چندی در زاویه خمول بخزید و رنج فهم زیجات و معرفت تسییر درجات بر خود بخرید تا از آن فن خبرتی و از آن بحر معرفتی حاصل کرد پس جانب حلقه خویش کرایید و در مصطبه افادت مستقر کشت حاصل معنی آن دو شعر آنکه وصل دوستان مانند بوستان بهشت

جاوید

جاوید است که مرا هوای مسکن کزیدن آن است و هجران ایشان آتشی است که من بدان کباب شوم پس اکر آن دوست زیارتم ترک نماید شبها در کمال بلندی باشند و هرکاه بزیارتم آید بسیار کوتاه هند چه بودن شمس در برج قوس که آخر فصل خریف است کنایت است از طول شب و بودن آن در برج جوزا که آخر فصل ربیع است استعارت هست از قصر شبها یاقوت حموی کوید در سال پانصد و بیست هجری آدم بن احمد هروی که یکی از افاضل علمای ادب است قصد زیارت بیت الله و حج خانه خدا نموده چون ببغداد رسید و بار کشود اهل علم و ادب بوی کرد آمده مسائل نحویه و معضلات اخبار نبویه بسی بروی قرائت مینمودند اتفاقا روزی ویرا با ابومنصور جوالیقی مناظرت و مباحثت دینی در پیوست رفته رفته آن مناظرت بمنافرت کشیده هروی کفت هرکاه تو نفس خویش نسبت کنی نیکو و پسندیده نباشی چه جوالیق جمع است و چون خواهند جمع را نسبت کنند بایستی هیئت جمعیت شکسته کردد و بصورت مفرد خود عود کند پس آن مفرد نسبت داده شود و هم یاقوت کفته که در عبارت هروی یکنوع مغالطت هست زیرا که اکر کلمه بهیئت جمعیت علم کردد جایز است آن کلمه را با صورت جمعی نسبت کنند مانند مدائن که در صورت نسبت مدائنی کویند انتهی پوشیده نیست که جوالیق جمع جُوالق است بضم و یا بکسر جیم بهر تقدیر آن لفظ عجمی و معرب است چنانکه صاحب قاموس و صحاح و دیکران از اهل لغت تصریح کرده اند که جیم و قاف هر دو با هم در کلمه واحده در لغت تازی اجتماع نیابند هرکاه لفظی بدین صفت در کلام عرب یافت شود بیقین از مواد لغت ایشان خارج است و از الفاظ معربه بشمار آید و جوالق بضم جیم را بر جوالیق بهای جمع بستن از شواذ و از اصول قوانین عرب بیرون است چه مفرد آن بی یاء است و قیاس جمع آن کلمه بفتح فاء است چنانکه علاحل و عُلاحل و اُداحل و عُلاکد بضم فاء بر جَلاحل و علاحل و اَداحل و عَلاکد بفتح فاء جمع بندند بالجمله یاقوت خود نیز در اینمقام راه خطا پیموده چه وی جوالیق را مانند مدائن علم پنداشته و حال آنکه هر کس عامل و بایع و منزاول این جنس بوده باشد او را جوالیقی کویند و معروفین بدین لفظ بسیارند از آنجمله هست هشام بن سالم جوالیقی که انشاء الله شرح حالش در باب الهاء ذکر می شود که خود بایع و یا عامل آن بوده لهذا ویرا بدان اسم موسوم نمودند چنانکه شیخ ابوعمرو کشی در شرح حال وی کوید و یقال هشام بن سالم الجوالیقی ثم صار علّافا و همچنین کویند عمر بن علی بن ابیطالب در وقعه طف شب عاشورا راه فرار در پیش کرفت خود را در جوالی پنهان ساخت و از آن روی اولاد وی باولاد جوالیق ملقب شدند اکرچه ابوالفرج اصبهانی در کتاب عمدة الطالب کوید نجار برا عقیدت بر آن است که بجبتی دیکر اولاد وی باولاد جوالیق ملقب کشتند بهر حال هر یک از اینها بر ثبوت مدعای دلیلی واضح است قاضی ابن خلکان کوید یکی از شعرای معاصر ابومنصور جوالیقی وی و مغربی معبر را بدین اشعار هجا کفته و کمان آن است که آن شاعر حیص بیص بوده

کُلُّ الذُّنُوبِ بِبَلْدَتِی مَغْفُورَةٌ	اِلَّا الَّذِینَ تَعَاظَمَا اَنْ یُغْفَرَا
کَوْنُ الْجَوَالِیقِی فِیهَا مُلَقَّبًا	اَدَبًا وَکَوْنُ الْمَغْرِبِی مُعَبِّرًا

فابینُ لکنته تمیلُ فصاحَه — وَغفولُ فطنته تعبّرُ عن کرا

یعنی هر معصیت که در بغداد کرد آیه عاقبت آمرزیده شود جز دو گناه عظیم که پاداش آنها از اندازه مغفرت بالاتر باشد یکی تدریس ادبیات که طلبان جوالیقی پرداخته آید و دیگری تعبیر منامات که بفطانت مغربی نموده کرد پس گرفتار لکنت این یک خود از فصاحت ملول و بیزار شود و خاموشی فطانت آن دیگر از حالت خشکی حکایت کند باتجمله در روز یکشنبه نیمه شهر محرم از سال پانصد و سی و نه هجری در بغداد دست حوادث بنیاد عمرش خراب نموده قاضی القضاة زینبی در جامع قصر بروی نماز گذارده و در باب الحرب مدفون ساختند مصنفات مشهوره و مفیده وی از این قرار است

کتاب شرح ادب الکاتب — کتاب المعرب — تتمه درة الغواص — رساله در علم عروض

اَبُو بکر بن عیاش بن سالم الخیّاط

در نام وی اختلاف است بعضی سالم گفته‌اند و برخی شعبه و بقولی اسم و کنیت او یکی است هم مادرش بوبکر نام نهاده نژاد او بقبیله بنی اسد رسد مورخ اربل وفیات گوید کَانَ مِنْ آدَابِ الْحَدِیثِ وَالْعُلَمَاءِ الْمَشَاهِیرِ ابوبکر یکی از دو راوی عاصم بن ابی النجود بود که از قراء سبعه معدود شود و راوی دیگر ابو عمر بزاز است این دو راوی موثق فن قرائت از عاصم اخذ نموده برای مردم روایت کرده اند محمد بن سعد منیعی در ترجمت ابوبکر آورده که قَالَ بَعْضُهُمْ کَانَ لَا یَفْتُرُ مِنَ التِّلَاوَةِ قَرَأَ اثْنَا عَشَرَ أَلْفَ خَتْمَةٍ وَقِیلَ أَرْبَعَةً وَعِشْرِینَ أَلْفَ خَتْمَةٍ یعنی گفته اند که ابوبکر هرگز از تلاوت کلام مجید فتور و کسالت نیافت مدة العمر دوازده هزار بار کلام پروردگار ختم کرد و بقولی بیست و چهار هزار بار از نوادر و قایع وی حکایتی است که بر علو منزلت و حسن عقیدتش دلیلی محکم باشد و شاهدی عادل غواص بحار اخبار مجلسی در کتاب بحار الانوار و غیر آن از مصنفات خود از یحیی بن عبد الحمید حمانی روایت کرده که گفت در زمانیکه موسی بن عیسی الهاشمی حاکم کوفه بود نوبتی از منزل خویش بیرون آمدم و شیخ ابوبکر بن عیاش را دیدم که بر دراز گوشی نشسته همینکه چشمش بر من افتاد گفت یا یحیی بیا تا باهم نزدیک امیر برویم و من ندانستم که مراد او کیست ولی تعظیم ابوبکر را همراه شدم پس در رکاب او روانه گشتیم چون بخانه که بدار عبد الله بن حازم معروف است رسیدیم روی بسوی من کرد و گفت ای پسر حمانی تو را از آنجهت بزحمت مصاحبت انداختم که برانچه با این مرد طاغی گویم گواه گردی و ابلاغ حجت را گوش خویش اصغا نمائی گفتم ایها الشیخ کرا میگوئی گفت این کافر فاجر موسی بن عیسی را که والی این ملک است پس همی برفتیم تا بدر خانه موسی رسیدیم و ابوبکر همچنان سواره داخل شد با آنکه رسم آن بود که مردم چون بدرگاه سرای موسی میرسیدند پیاده میشدند حاجب موسی ابوبکر را بشناخت و از دخولش مانع نتوانست شد ولی مرا نگذاشت که وارد شوم ابوبکر ملتفت شد که مرا باز میدارند بانگ زد که ای ملعون او را مانع میشوی با آنکه بهمراه من آمده پس دربان بکناری شد و من از دنبال شیخ در آمدم و او جامه در بر داشت که تکمهای آن گشوده بود و بر همی دراز گوش براند تا داخل ایوان شد

موسی در صدر ایوان بر تخت خود نشسته بود و علی العاده از یمین و یسارش گروهی مسلح قیام داشتند چون دیده او بر ابوبکر افتاد مرحبا گفت و او را نزدیک خوانده در کنار خویش بر تختش نشانیده و مرا نگذاشتند که داخل ایوان شوم ابوبکر ملتفت من شد که در بیرون ایستاده‌ام عتاب کرد که ویحک نزدیک من آی من درون ایوان شدم و با پای افزار و پیراهن و ازار که در پای و بر داشتم پیش وی برفتم مرا روبروی خود نشانید موسی با ابوبکر گفت این همان است که نزد من شفاعت او نمودی گفت نی ملکه آوردن او برای شهادتست نه شفاعت گفت چه شهادت گفت چون آنچه تو با این قبر کرده بخبر بستم آمدم تا سخنی بر تو ابلاغ کنم و او بر اتمام حجت من گواه باشد گفت کدام قبر گفت قبر فرزند بتول سبط رسول حسین بن علی و موسی آنزمان زارعی چند فرستاده بود تا تربت شریف حضرت امام ابو عبد الله علیه السلام را شیار نموده تمامت ارض حائر را بکاشته بودند همینکه این کلام از ابن عیاش شنید چنان در خشم شد که نزدیک بود اندامش از هم بشکافد و گفت ترا با عمل من چکار است گفت بمان تا گویم زمانی چند از این پیش در واقعه دیدم که گویا من بعزیمت قبیله خویش در بنی غاضره از کوفه بیرون شدم همینکه بقنطره رسیدم ده خنزیر از پیشروی من بیرون آمدند و آهنگ من نمودند و خدای تعالی مرا بحمایت مردی از بنی اسد که خود او را میشناختم از صدمه تعرض آن جانوران نجات داد چون از آنجا گذشتم و بغرب شاهی رسیدم از جاده غافل ماندم پیاده راه بیابان گرفتم در اثناء سیر با پیرزالی برخوردم از من پرسید عزیمت کجا داری گفتم غاضریه گفت این وادی در پیش گیر که در انجام آن با راه در پیوندی من به نشانی که آن عجوز گفت همی راه سپردم تا به نینوا رسیدم ناگاه پیری کهن سال دیدم که در آنجا نشسته گفتم از کجائی ای شیخ گفت از مردم این قریه گفتم از عمر تو تا چند سال برآمده گفت ندانم ولی آنزمان مرا در خاطر است که حسین بن علی و همراهان او را از این فرات ممنوع داشتند بر حالتی که طیور هوا و وحوش صحرا از آن مینوشیدند ابوبکر گوید از این سخن عظیم در حیرت شدم و از در تحقیق گفتم ویحک تو خود آن ماجری بدیدی گفت آری سوگند با آفریدگاری که آسمان برافراخت من در آنزمان بودم و آن داستان بدیدم چنانچه اینزمان هستم و با چشمی نگران می‌بینم که تو و مردم عهد تو اعانت میکنید بر گناهی عظیم که اگر مسلمانی بر روی زمین باشد از نگریستن آن چندان بگرید که دیده‌اش مجروح گردد گفتم وای بر تو آن چه امر است گفت اگر سلطان این ملک را باز ندارید از فعلی شنیع و شغلی فظیع که بجای آورد آیا مزار فرزند رسول شخم و زراعت میشود گفتم مزار او کدام است گفت نزدیک همین جایگاه که تو ایستاده ولی خود مدفن آنحضرت نمودار نیست و کس آنرا نتواند یافت ابوبکر گوید مرا تا آنوقت هیچگاه بدان تربت عبور نیفتاده بود گفتم ای شیخ حالیکه آن قبر مطهر مستور است پس که مرا تواند بدان دلالت نمود شیخ چون این بشنید بر آنجانب روانه شد و من از دنبالش برفتم تا بر لب گودالی بایستاد و بر آن گودال دری استوار و حاجبی ایستاده و گروهی انبوه دیدم راه با حاجب نزدیک نمودم و بار خواستم تا بحضرت ابو عبد الله در آیم گفت رخصتی نیست گفتم چرا گفت از آنکه ابراهیم خلیل و جلیل او خواجه عالم و پیغمبر خاتم نزد آنحضرت اند و جبرئیل و میکائیل با جمعی فراوان از فرشتگان همراه ایشانند ابوبکر گفت پس بجستم و بیدار شدم بر حالتی که خوفی شدید

وانده‌ای عظیم بر خاطر من جای گرفته بود و از اینواقعه روزگاری مدید بگذشت چندانکه نزدیک آمد که من این داستان
فراموش کنم پس اتفاقاً مرا آهنگ قبیلهٔ بنی غاضره پیش آمد چه بر ذمهٔ مردی از آن طائفه وامی داشتم اقتضاء
دین را جانب آن قبیله گرفتم و مرا داستان خواب هیچ بخاطر نبود همینکه بقنطرهٔ کوفه رسیدم ناگاه ده کس
از عیاران راه زن بیرون آمدند و مرا از دیدن ایشان ماجرای واقعه بخاطر آمد ایشان بر من درآویختند و گفتند آنچه
با تو است بینداز و خود بسلامت بیرون رو و با من جز نفقه اندکی هیچ همراه نبود گفتم وای بر شما من ابوبکر عیاشم و از پی
طلب خویش میروم خدا را از من درگذرید و از راه خود باز ندارید که من میهمان بسی دوست دارم و از این جهت
تهیهٔ شرط ضیافات همی خواهم یکی از آن جماعت یاران بانگ زد که این مولای من ابوبکر است کس متعرض او نشود آنگاه
جوانی را گفت همراه وی باش تا براهش رسانی و من از تذکر واقعه و تعبیر خنازیر در شگفت بودم همینکه بخوار رسیدم
وَاللهِ الَّذِي لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ که پیری کهن سال بهمان شمایل که در خواب دیده بودم در بیداری یافتم
و با خود گفتم لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ این خود وحی بوده نه خواب آنگاه بهمان تفصیل که در واقعه سؤال و جواب شده بود
بی کم و بیش در میان ما بگذشت تا آنجا که مرا همراه خود بموضع مزار مقدس برد دیدم شیار کرده اند و زراعت
نموده اند از جزئی و کلی خواب خویش چیزی مختلف نیافتم بجز آنکه دو دربان را در بیداری ندیدم پس ای موسی
هرگز من هیچگاه از ذکر این حکایت و این ماجری زبان نبندم و نه از زیارت آن مرقد پای کشم مکانی که ابراهیم و پیغمبر
بزیارت آن روند و جبرئیل و میکائیل با قبایل ملائک در آن فرود آیند البته شایسته است که هر مسلمان بعزیمت
زیارتش همی رغبت و مراقبت کند چه ابوحصین مرا روایت کرده که رسول فرمود مَنْ رَآنِي فِي الْمَنَامِ
فَإِيَّايَ رَأَى فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَتَشَبَّهُ بِي یعنی هر که مرا بخواب بیند خود مرا دیده چه شیطان بصورت من
مانند نگردد یحیی گوید همینکه ابوبکر سخن ختم کرد موسی برآشفت و گفت ای پسر عیاش اینهمه گفتار دراز آوردی و من پاسخ
همی خاموشی گرفتم تا این خرافت و حماقت که از تو ظهور یافته بپای بری سوگند با خدای اگر از این پس بشنوم که این
خبر بجائی گفته باشی سر و را گردن زنم هم تو و هم آنکه بر من گواه آورده‌ای ابوبکر گفت سبحان الله خدا من
و او را از تو منع خواهد کرد که من نقل اینخبر جز رضای او هیچ نیت نداشتم گفت أَتُرَاجِعُنِي يَا مَاصَّ فَرْجِ أُمِّهِ یعنی ای آنکه عورت
ام خویش بمکی آیا مرا جواب باز پس دهی ابوبکر گفت أَسْكَتَكَ اللهُ وَقَطَعَ لِسَانَكَ یعنی ساکت شو
خدای خاموشت کند و زبانت ببرد پس موسی در غضب شد و بوبکر را از خویش بدور داشت و با غلامان گفت
بگیرید او را ابوبکر را از تخت بکشیدند و مرا نیز بگرفتند و کشان کشان از ایوان بیرون بردند قسم بخدا که
از کشیدن و زدن بر ما حالتی رفت که من هرگز باور نداشتم که ما زنده مانیم و بوجود خویش بر شمار مردم بپردازیم از تمام
آن ستم چیزی بر من سخت گران افتاد در اثناء حالتی که مرا از پای میکشیدند و سرم بسنگها کوفته میشد غلامی میامد و از
ریش من لختی میگرفت و میکند موسی همی نهیب میزد که بکشید و بکشید و ما را بی پرده بزنا منسوب میداشت و ابوبکر
همی گفت أَمْسِكْ قَطَعَ اللهُ لِسَانَكَ وَانْتَقَمَ مِنْكَ یعنی باز ایست خدا زبانت ببرد و کیفر ما از تو بگیرد

انگاه

انگاه باری غزاسم را بخواند و گفت اَللّٰهُمَّ إِيَّاكَ أَرَدْنَا وَلِوَلَدِ نَبِيِّكَ غَضِبْنَا وَعَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا
یعنی بار الها در اقتباب رضای تو خواستیم و برای فرزند پیغمبرت خشم گرفتیم و بحراست تو اطمینان جستیم پس ما را بزندان بردند
و ابوبکر در من نگریست که جامهایم تار تار شده و خون از اندامم فرو ریزد گفت يَا حِمَّانِي قَدْ قَضَيْنَا لِلّٰهِ حَقًّا وَ
اكْتَسَبْنَا فِي يَوْمِنَا هٰذَا أَجْرًا وَلَنْ يَضِيعَ ذٰلِكَ عِنْدَ اللّٰهِ وَلَا عِنْدَ رَسُولِهِ
یعنی حقی را که از خدا بر ما بود بگذاردیم و امروز بسزا پاداش اندوختیم و این عمل نزد خدا و رسول ضایع نگردد یحیی گوید
پس زمانی اندک بقدر غذا خوردن و خواب کردن موسی در محبس بودیم که پیک آن ملعون بطلب ما آمد دراز گوش
ابوبکر را خواستند پیدا نشد لاجرم همچنان پیاده روانه شدیم چون از رنج فراوان و زحمت بی پایان که بر ما گذشت
بس خسته بودیم تا آنکه بسرای موسی رسیدیم در تعب افتادیم ابوبکر از هر چند گامی که میسپرد بر زمین می‌نشست و لمحه آرام
میگرفت آنگاه روانه میشد مع القصه بسرائی وسیع که در پهنا و بزرگی باندازهٔ حیاطی بود درآمدیم موسی را دیدیم
که بر تخت قرار گرفته بود همینکه چشمش بر ما افتاد متوجه ابوبکر شد و بغلظت و خشونت سخن گفتن گرفت و زبان بتهدید دراز نمود
لَا حَيَّاكَ اللّٰهُ وَلَا قَرَّبَ مِنْ جَاهِلٍ أَحْمَقَ یعنی خدایت زنده ندارد و نزدیک نسازد ای نادان بیخرد
و یک ای بی پدر ترا چه افتاده که در میان ما بنی هاشم داخل کردی ابوبکر گفت کلام تو شنیده ام و خدای ترا کفایت
گفت بیرون رو خدایت زشت دارد و الله اگر بشنوم که این داستان شایع ساخته گردنت برگیرم یحیی گوید آنگاه بجانب
چشم انداخت و لب بدشنام گشود و گفت ای کلب زنهار بر حذر باش از آنکه اینخبر فاش کنی که اندیشه این دیوسار
شیطانیرا که در خواب با وی بازی کند بر چشمش مجسم ساخته بیرون شوید لعنت و غضب خدا بر شما باد یحیی گوید من
و ابن عیاش از بیم سطوت موسی جانی بسلامت بردیم با آنکه از حیات خویش نومید شده بودیم چون بمنزل
شیخ ابوبکر رسیدیم خواست که درون خانه خود در رود ملتفت من شد و گفت احْفَظْ هٰذَا الْحَدِيثَ وَاثْبِتْهُ
عِنْدَكَ وَلَا تُحَدِّثَنَّ هٰؤُلَاءِ الرَّعَاعَ وَلٰكِنْ حَدِّثْ بِهِ أَهْلَ الْعُقُولِ وَالدِّينِ
یعنی اینواقعه بخاطر بسپار و با این مردم زبون در میان نیار مگر با خداوندان دین و دانش انتهی خداوندان دین
و دانش میدانند که از این ماجری ابوبکر عیاش را جاهی عظیم موثق است و موسی بن عیسی را طغیان و جحیم محقق و چون از کینه
آن فرعون هاشمیان با فرزند رسول صلوات الله علیه چیزی نگاشته آمد لازم افتاد که وخامت عاقبت و سوء خاتمت او
نیز از در استطراد ایراد گردد چه این با آئین موالات موافق نیاید که نتایج اینگونه معادات در پردهٔ اهمال ماند
و آثار اینچنین عقاید در بوتهٔ اجمال گذرد بالجمله علامه محدث از امالی شیخ ابوجعفر محمد بن علی صدوق روایت آورده
که موسی بن عبدالعزیز گفت یوحنا بن سرافیون که طبیبی در نهایت حذاقت بود و بر کیش نصاری میزیست
مرا در شارع بواحمد بدید و گفت بایست که مرا از تو سؤالی است چون بایستادم گفت ترا بپیغمبر و دینت
سوگند که این قبر نزدیک قصر ابن هبیره که قومی از شما بزیارت آن همی روند از آن کیست آیا مدفن یکی از یاران
پیغمبر شما است گفتم آن مرقد شریف از اصحاب نیست بلکه از پسر دختر پیغمبر است آیا تو را داعی بر سؤال چه بود

گفت مرا بدین قبر دوستانی است طرفه گفتم برای من نقل کن گفت نوبتی سابور بزرگ خادم هرون الرشید شبانگاهی
از پی من فرستاد من حاضر شدم چون مرا دید گفت با من بیا باهم رفتیم تا بسرای موسی بن عیسی الهاشمی در آمدیم
موسی را دیدیم که عقل یکباره از وزایل شده و میان مردم مصروع بر بالشی افتاده و در پیش روی او طشتی است
که تمام احشا و امعاء وی در آن ریخته و او را آنزمان هرون از کوفه احضار داشته بود چون سابور آنحال دید
یکی از غلامان خاص او گفت ویحک براین چه گذشته گفت همین ساعت نشسته بود بر حالتی که در استقامت مزاج
و خورسندی حال بر تمامت مردم فزونی داشت و ندیمانش بر دور او نشسته بودند در اثنا صحبت از حسین بن علی
گفتگوئی رفت مردی از بنی هاشم گفت بر من مرضی سخت بود هر تدبیر معالجت خواستم مفید نشد تا آنکه
بسینه من گفت از تربت قبر حسین بن علی بگیر و بدان استشفا جوی من چنان کردم و خلاص یافتم موسی چون
این بشنید گفت آیا از آنخاک چیزی بنزد تو مانده است گفت آری پس کس فرستاده قطعه از آن حاضر داشت
موسی آنرا بگرفت و خواست تا با آن هاشمی استهزا کند و بر حسین بن علی توهین آورد آن تربت در دبر خویش
داخل کرد پس بیدرنگ صیحه کشید که النار النار الطست الطست همینکه طشت نهادند تمام آنچه می بینی
در طشت ریخت و ندیمان پراکنده شدند و مجلس انس محفل ماتم گشت یوحنا گفت سابور پس از استماع این ماجرا
روی با من داشت و گفت ببین تدبیری توانی کرد من شمعی خواستم و در طشت تامل کردم دیدم جگر و دل
و شش و سپرز او تماما بیرون آمده گفتم موسی را دیگر هیچکس نتواند علاج کرد مگر عیسی که مرده را زنده میساخت سابور
گفت راست گوئی ولی در همین جای بباش تا انجام امر مشهود تو گردد من تمام آنشب را در آنجا بیتوته کردم
و موسی همچنانکه افتاده بود برنخواست تا سحرگاه درگذشت راوی گوید سپس یوحنا بزیارت مشهد ابوعبدالله
میرفت و عاقبت مسلمانی گرفت و با حسن عقیدت درگذشت نقل است که ابوبکر بن عیاش گفت چون در سن شباب بر من مصیبتی وارد
میشد راه علاقت میکردم و خود را بالم صبوری رنج مینهادم و از این راه بر من سخت میگذشت چه کاری بود برخلاف عادت و اقتضای طبیعت
تا آنکه وقتی مردی اعرابی در کناره کوفه دیدم که بر شتری نجیب سوار است و این دو بیت انشاد کند

خَلیلَیَّ عوجا مِن صُدورِ الرَّواحِلِ　بِمَهجورِ حُزوی وَابکِیا فِی المَنازِلِ
لَعَلَّ انحِدارَ الدَّمعِ یُعقِبُ راحَةً　مِنَ الوَجدِ اَو یَشفی نَجِیَّ البَلابِلِ

یعنی ای دوستان بخاطر این عاشق مهجور زمام راحلها بگردانید و براین دیار گریستن آغاز کنید که باشد جریان سرشک
از دنبال اندوه راحتی آورد و ریختن سرشک از غم عشق آسایشی بخشد ابوبکر گوید پرسیدم این اعرابی کیست گفتند این
ذوالرمه شاعر است از پس آنزمان هروقت که مرا غمی و مصیبتی می افتاد بر آئین ذوالرمه رفتمی و گریستمی و از اندوه و حزن تنگ
داشتم آسوده شدمی چون این اثر در بکار عند الشده دیدم با خود گفتم قاتَلَ اللهُ الاَعرابِیَّ ما کانَ اَبصَرَهُ یعنی خدای
آن اعرابی را لعنت کناد که بر علاج اندوه تا چه حد بینا بود وفات ابوبکر بن عیاش بیجده روز بعد از فوت هارون الرشید در سال
یکصد و نود و سه بکوفه اتفاق افتاد و عمر او نود و هشت سال بود عیاش بفتح عین مهمله و تشدید یاء مثناة تحتانیه و شین معجمه است

ابن الاعرابی محمد بن زیاد الکوفی

از موالی عباس بن محمد بن علی بن عبدالله بن عباس بوده و برخی او را از موالی بنی شیبان دانند و ربیب مفضل
محمد ضبی است آورده اند که وی از مشاهیر لغویین و علماء عربیت معدود است جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة
گوید کانَ نَحوِیًّا عالِمًا بِاللُّغَةِ وَالشِّعرِ کَثیرَ السَّماعِ مِنَ المُفَضَّلِ مُحَمَّدٍ الضَّبّیِّ راوِیَةً لِلاَشعارِ حَسَنَ الحِفظِ لَها
از ثعلب حکایت شده که گفت خود از ابن الاعرابی استماع نمودم که میگفت در آن شب بدین دار فانی قدم نهادم
که ابوحنیفه بسرای باقی رخت برکشید و وفات ابوحنیفه چنانکه در شرح احوال وی نگارش یافت در شهر رجب
از سال صد و پنجاه هجری اتفاق افتاد مع الجمله در عنفوان زندگانی و ریعان شباب بهوای اکتساب مراتب دانش
و اقتباس مراسم بینش او را بر سر افتاده از مدرس آنی سعادت بنه ضریر و مفضل ضبی صاحب مفضلیات و قاسم
معن بن عبدالرحمن بن عبدالله بن مسعود و علی بن حمزه کسائی قوانین ادبیت و رسوم عربیت بیاموخت در
مدارج علمیه و مقامات ادبیت روزگاری دراز بسر برد و تکمیل علوم و تحصیل فنون را پای طلب در راه تعب نهاد
و محضر هر یک از مشایخ و اکابر قوم را مغتنم دانسته مقدمات عربیت را با سایر علوم ادبیت در اندک زمانی بسرحد
کمال رسانید پس از آن بفهم مسائل لغویه و ضبط دلائل آن بپرداخت در معانی الفاظ و مبانی لغات عرب
مهارتی تمام یافت و نزد تمامت اهل علم مسلم آمد و از کثرت علم و وفور دانش بر امثال و اقران خود فزونی گرفت
روزها برای تدریس و افادت نشسته افاضل و اعیان از اهل علم گرد وی مجتمع میشدند و از افادات آن ادیب
دانشمند استفادت مینمودند ابن خلکان آورده ابراهیم حربی و ابن سکیت و ابوالعباس ثعلب از تلامذه او
معدودند ذهنی دقیق و خاطری نقاد داشت و از آن روی بر علما و مصنفین مناقشات و اعتراضات چند
وارد نموده و گروهی از ائمه لغت را در مسائلی چند بخطا نسبت همی داد و همواره در مدرس افاضت خویش مکشوف همی داشت
که ابوعبیده و اصمعی را معرفتی کامل و بصیرتی وافی بعلم لغت نبوده و ویرا عقیدت آن بود که در کلام عرب
ابدال ضاد معجمه بظاء معجمه روا باشد و هر آنکس که یکی از این دو حرف در موضع دیگری نهد راه خطا نپیموده
و بدین بیت بر مدعای خود استشهاد می نمود

اِلَی اللهِ اَشکو مِن خَلیلٍ اَوَدُّهُ　ثَلاثَ خِلالٍ کُلُّها لی غائِضُ

چه این شاعر در کلمه غائض ظاء معجمه بضاد معجمه ابدال کرده و میگفت این بیت را بدین روایت از فصحاء عرب
استماع نمودم سیوطی از ابوالعباس ثعلب حکایت کند که گفت شاهَدتُ مَجلِسَ ابنِ الاَعرابِیِّ وَکانَ یَحضُرُهُ
زهاء مائة انسان وکان یسأل و یقرء علیه فیجیب من غیر کتاب و لزمته بضع
عشرة سنة ما رایت بیده کتابا قط ولقد رایته املی علی الناس ما یحمل علی اجمال
و لم یر احد فی علم الشعر اغزر منه
یعنی مدرس افادت ابن الاعرابی را مشاهدت کردم و عدد تلامذه او احصا نمودم صد تن از اهل علم و دانش

در مجلسش حضور داشتند بر مسائل ادبیت و لغات عربیت چندان استحضار داشت که هر مسئلهٔ از غوامض مسائل و یا حدیثی بر وی قرائت مینمودند از جودت فهم وحدت ذهن سائل را بدون رجوع کتب بهی جواب کفتی ده سال و اندیی ملازم حضرتش بودم در تمام آن مدت از محفوظات و مسموعات خویش بر تلامذه املا مینمود و هیچگاه نزدش کتابی ندیدم که از آن بر اصحاب درس قرائت کند و بر اشاهدت کردم که از نوادر اخبار و اصول و قواعد لغت بمقدار آنکه بر شتران حمل کنند بر مردمان املا نمود و در علم شعر و قواعد عروضیه او را نظیر و مانند نبود آورده اند روزی در مدرس خویش دو تن از تلامذه خود را دید که با یکدیگر همی بنجوی سخن کویند از منشا و موطن اصلی ایشان پرسش نمود یکی در جواب کفت از مردمان اسبیجابم دیگری کفت از اهل اندلسم ابن الاعرابی از روی تعجب

این بیت انشاد کرد

رفیقان شتی الف الدهر بیننا　　وقد یلتقی الشتی فیأتلفان

حضار مجلس بقیه ابیات از وی خواستار شدند کفت

نزلنا علی قیسیة یمنیة　　لها نسب فی الصالحین هجان

فقالت وارخت جانب الستر بیننا　　لایة ارض امنا الرجلان

فقلت لها اما رفیقی فقومه　　تمیم واما اسرتی فیمانی

رفیقان شتی الف الدهر بیننا　　وقد یلتقی الشتی فیأتلفان

حاصل معنی آنکه برزنی نجیب از قبیلهٔ قیس یمن وارد شدیم که او را سلسلهٔ نسب به نیکوکاران متصل بود و پس از دور اپتر از ما استفسار کرد که از کدام سرزمین ما را قصد نموده و بکدام قبیله از عرب انتساب دارید در جواب کفتم اما رفیق و صاحب مرا بقبیلهٔ تمیم نسبت دهند و من خود بیمن انتساب دارم ما را از جهت مولد و موطن اصلی کمال اختلاف و مباینت روزکار ما را با یکدیگر جمع نموده و مابین ما طرح دوستی و اتحاد انداخته چه کاهی باشد که دو مختلف یکدیگر را ملاقی کشته و مابین ایشان اتفاق و ائتلاف حاصل کردد　از اشعار او ست که ابو العباس ثعلب از کتاب امالی

نقل کرده

سقی الله حیا دون بطنان دارهم　　وبورك فی مرد هناك وشیب

وانی وایاهم علی بعد دارهم　　کخمر بماء فی الزجاج مشوب

یعنی خداوند رحیم از سحاب رحمت خویش سیراب نماید قبیله را که در زمین بطنان منزل کزیده اند و بر جوانان و پیران آن کروه افزونی و زیادتی بخشد همانا با آن بعد مسافت که مابین ما است دلم بهوای ایشان کرفتار و در اختلاط و آمیزش چون شرابی مانیم که بآب ممزوج شده باشد مخفی نماند که ابن خلکان را در معنی بطنان لغزشی روی داده زیرا که در ترجمه ابن اعرابی این ابیات ایراد کرده و در آخر ترجمه در مقام ضبط لغات کوید بطنان جمع بطن است و بطن زمین پست و مغاک را کویند و در اینباب بخطا رفته چه از بطنان در بیت معنی علی آن مقصود است

زیرا بصیغه جمع است مواضعی را بعینها چنانکه یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان بر تمامت آن مواضع تصریح کرده و پس از تعداد آن مواضع این دو بیت از ابن اعرابی سقی الله حیا ایراد کرده　جلال الدین سیوطی از صولی حکایت کند که کفت وقتی الواثق بالله عباسی با ندماء و خواص خود در مجلس انس نشسته مغنیان بسرودن اشعار طرب انکیز خاطرش مسرور و مبتهج داشتند یکی از مغنیان در غناء خود این بیت که از اشعار اخطل است انشاد نمود

وشارب مربح بالکاس نادمنی　　لا بالحصور ولا فیها بسوار

در کلمهٔ اخیره از مصراع ثانی مابین حضار نزاع و تشاجر در پیوست بعضی بسوار خواندند و برخی بسآر کفتند واثق بفرمود این اختلاف را حکمی از اهل خبرت و بصیرت باید تا هر آنچه در اینباب کوید قولش متبع و کلامش برهانی قاطع باشد و جز ابن الاعرابی احدی را در محاکمت این مسئله شایسته ندانم اتفاقا در آن ایام ابن الاعرابی در سر من رأی اقامت داشت کس نزد او فرستاده از صحت هر یک از آن دو قول استفسار کردند کفت هر دو وجه روایت شده و صحیح است زیرا که اکر بسوار خوانده شود مراد آن است که آن شارب عربده نکند و بر ندماء خود حمله نیاورد و هر کاه بسآر قرائت شود معنی چنین است که در قدح شراب بقیتی فرو نکذارد صورت جواب بواثق عرضه داشتند ده هزار درهم بر ابن الاعرابی مبذول داشت و توضیح عبارت ابن الاعرابی آن است که هر کاه بسوار خوانده شود مأخوذ است از سار الرجل الیک یعنی بر جهید و حمله آورد و وصف از آن سوار بر وزن شداد آید و سوار آنکس را کویند که از اثر شراب عربده نماید و بر حضار و ندماء خود حمله آورد بنابراین معنی بیت چنین است شاربی که از بادهٔ ناب همی مرا سود مند داشت منادمت نمود مرا در حالتی که در بذل شراب بخل ننمودی و پس از شرب او را عربده نبودی و اکر بسآر قرائت شود مأخوذ است از قول اهل لغت که کویند اذا شربت فاسئر　یعنی کاه شرب مقداری از شراب در ظرف باقی کذار و وصف از آن اسآر است کویند بغیر قیاس چه قیاس آن مسئر است و بر این تقدیر معنی چنین باشد که آن شارب از ذمیمت بخل پیراسته بود و از قدح شراب جرعهٔ کی باقی نمیکذاشت و نیز سیوطی از احمد بن ابی عمران حکایت کند که کفت در مجلس ابو ایوب احمد بن محمد بن شجاع بودم که یکی از غلامان خود را خواست بمنزل ابن الاعرابی فرستاد و او را طلب نمود پس از لمحهٔ غلام مراجعت کرد و کفت ابن الاعرابی کوید کروهی از اعراب در نزد من حاضرند چون از ایشان فراغت حاصل آید از آمدن مضایقت ننمایم غلام کفت من خود در محضر ابن الاعرابی کسی را مشاهدت ننمودم جز آنکه در پیشروی خود کتب چندی نهاده مطالعت مینمود احمد بن عمران کوید زمانی نرفت که ابن الاعرابی داخل شد ابو ایوب مراسم تعظیم و تبجیل او بجای آورده پس از لوازم تشریفات کفت در جواب فرستاده ما کشوف نموده بودی که جماعتی از اعراب در منزل من باشند و غلام مرا اعلام داد که ابن الاعرابی در مجلس خود نشسته در حالتی که منفرد بود و هیچکس نزد او مشاهدت ننمودم از پیغام تو و اخبار غلام زیاده در حیرت و شکفت باشم ابن الاعرابی بانشاد این ابیات لب کشود

لنا جلساء ما نمل حدیثهم　　الباء مأمونون غیبا ومشهدا

ولی در معنی کلام الله و حدوث و قدم آن اختلاف کرده اند و منشأ اختلاف دو قیاس متعارض است که هر یک را نتیجه بر خلاف دیگری است یکی از آن دو این است کَلامُهُ تَعالیٰ صِفَةٌ لَهُ وَکُلُّ ما هُوَ صِفَةٌ لَهُ فَهُوَ قَدیمٌ فَکَلامُهُ تَعالیٰ قدیم

قیاس دویم کَلامٌ مُؤَلَّفٌ مِنْ اَجْزاءٍ مُتَرَتِّبَةٍ مُتَعاقِبَةٍ فِی الْوُجُودِ فَکُلُّ ما هُوَ کَذٰلِکَ فَهُوَ حادِثٌ

فَکَلامُهُ تَعالیٰ حادِثٌ و چون حقیقت نقیضین از روی بداهت و حکم عقل ممتنع است ناچار هر کس یکی از این دو قیاس احتجاج جوید بایستی بر بعضی از مقدمات قیاس دیگر قدح آورد پس حنابله قیاس اول را صحیح دانسته کبری قیاس ثانی را منع نموده اصوات و حروف با توالی ایشان و تقدیم بعضی بر بعضی با آنکه حرف ثانی از هر کلمه مسبوق است بحرفی قائم بذات باریتعالی و قدیمه و کلام الله را مرکب از حروف دانند و در جهالت و نادانی ایشان همین کفایت بود که فرقه از آن قوم جلد و غلاف مصحف و برخی از ایشان جسم که حروف قرآن در آن مکتوب گردید قدیم دانند و کرامیه چون این گروه کلام الله عبارت از اصوات و حروف است ولی با آنکه حادث است آنرا قائم بذات واجب دانند زیرا قیام حوادث را بذات باریتعالی تجویز کنند و ایشان قیاس ثانی صحیح دانسته در کبری قیاس اول قدح آورند و معتزله چون کرامیه قیاس ثانی صحیح دانسته بر صغرای قیاس اول قدح آورده اند گویند کلام الله تعالی عبارتست از اصوات و حروف چنانکه حنابله و کرامیه گویند لیکن آن قائم بذات واجب تعالی نیست و مخلوق و حادث است و گویند که گونه تعالی متکلماً عبارتست از آنکه ایجاد حروف و اصوات مینماید در اجسام چنانکه بقدرت کامله ایجاد کلام در درخت کرد و حضرت موسی شنید و در آسمان ایجاد کلام کند استماع نموده ملک وحی را ایشان لامحاله حادث است اگرچه قدرت بر ایجاد آن عین ذات و قدیم است و اشاعره گویند کلام بر دو قسم است لفظی که عبارتست از حروف و اصوات مسموعه و نفسی که معنی است قائم بنفس متکلم که مدلول کلام لفظی است چنانکه اخطل گوید اِنَّ الْکَلامَ لَفِی الْفُؤادِ وَاِنَّما جُعِلَ اللِّسانُ عَلَی الْفُؤادِ دَلیلاً و گویند متکلم آن کسی است که کلام بدو قائم است نه آنکه موجد و خالق کلام است چه اهل لغت تصریح کرده اند که اَلْمُتَکَلِّمُ مَنْ قامَ بِهِ الْکَلامُ لا مَنْ اَوْجَدَ الْکَلامَ پس کلامی که قائم بذات باریتعالی است جایز نیست عبارت از حروف و اصوات مسموعه باشد زیرا که حروف و اصوات مسموعه حادث شوند و قیام حوادث بذات باریتعالی ممتنع است پس گونه تعالی متکلماً عبارتست از اتصاف او بمعنی ازلی قائم بذات که آن معنی مدلول حروف و اصوات مسموعه است و این معنی را کلام نفسی خوانند باعتبار آنکه آن معنی بذات باریتعالی قائم است و اصلاً تغیر نکرده و بالجمله از آن دو قیاس مذکور قیاس اول صحیح دانسته صغری ثانی را منع کنند معتزله و سایر فرق مسلمین بر اشاعره در این قول بسی انکار آورده گویند هر عاقل از لفظ کلام جز حروف و اصوات مسموعه فهم نکند و آنچه را که اشاعره کلام نفسی دانند غیر معقول است زیرا که کلام یا خبر است یا انشاء هرگاه از متکلم خبری صادر شود در آن سه چیز است یکی عبارات صادره از متکلم دوم علم متکلم به ثبوت نسبت خبریه و انتفاء آن سوم ثبوت آن نسبت در واقع و نفس الامر و انتفاء آن قسم دویم و سیم بالاتفاق از جنس کلام خارجند پس مکشوف گردد که کلام خبری عبارات صادره از متکلم و اگر از متکلم کلام انشائی مانند امر و نهی صادر شود در آن دو چیز است نخست عبارات صادره از متکلم دوم اراده و کراهت بنفس متکلم متعلقند بمامور به و منهی عنه اراده و کراهت بالاتفاق کلام نگویند پس کلام انشائی نیز همان عبارات صادره از متکلم است مع الجمله گویند اینگونه از کلام که اشاعره ادعا کنند نه خود تعقل آن کرده و نه دیگران فهم آن نموده اند با وصف آن چگونه آنرا برای واجب تعالی اثبات توان کرد و نیز علامه حلی که از اجله علماء امامیه است در کتاب نهج الحق

یُفِیدُونَنا مِنْ عِلْمِهِمْ عِلْمَ ما مَضیٰ	وَعَقْلاً وَتَأْدِیباً وَرَأْیاً مُسَدَّدا
بِلا فِتْنَةٍ تُخْشیٰ وَلا سُوءِ عِشْرَةٍ	وَلا نَتَّقی مِنْهُمْ لِساناً وَلا یَدا
فَاِنْ قُلْتَ اَمْواتٌ فَما اَنْتَ کاذِبٌ	وَاِنْ قُلْتَ اَحْیاءٌ فَلَسْتَ مُفَنِّدا

حاصل معنی آنکه ما را جلساء و ندیمان چندیست که حدیث ایشان ما را ملالت و کلال نیاورد و کروهی باشند که بحلیه عقل و زیور دانش آراسته در غیاب و حضور ما را با ایشان وثوق و اعتماد است از مصاحبت آنان بر اخبار گذشتگان آگه شویم و مناد قشان ما را رائی سدید و خردی استوار نتیجه بخشد در مرافقت و معاشرت ایشان بر چار بالش امن و راحت غنوده ایم زیرا که از دست و زبانشان در امان و از فتنه و سوء معاشرت مصون و مأمون باشیم اگر گوئی در عداد مردگان معدودند در این قول طریق صدق و صواب پیموده و هرگاه ایشان را از زمره احیا شناسی هم از راه خطا و غلط نسپرده براستی سخن گفته گویند ابن الاعرابی را اخلاق جمیله و خصال پسندیده بود در هر ماه از اجرت تعلیم هزار درهم بدو عاید شدی و تمامت آن در نفقه عیال و اقارب خویش مصروف داشتی ابو العباس ثعلب گوید روزی در مجلس وی شخصی درباره یکی از علما آغاز بدگوئی نمود ابن الاعرابی ویرا گفت لَوْ لَمْ تَقُلْ فینا ما قُلْتَ عِنْدَنا لَاَجْلَلْتَنا یعنی هرگاه از ما در مجالس دیگران نکوهش و بدگوئی نکنی عیب دیگران در محضر ما فاش نسازی مع الجمله در شهر شعبان از سال دویست و سی و یک و بقولی سی در سر من رای از این جهان فانی انتقال نمود و قاضی احمد بن ابی دواد ایادی بروی نماز گذارد و داورا مصنفات بدین شرح است

کتاب النوادر الالوان کتاب صفة النخل کتاب صفة الزرع کتاب النبات کتاب الخیل کتاب تاریخ القبائل کتاب معانی الشعر کتاب تفسیر الامثال کتاب الالفاظ کتاب نسب الخیل کتاب نوادر الزبیریین کتاب نوادر بنی فقعس کتاب الذباب و اعرابی بفتح همزه و سکون عین مهمله و فتح راء و بعد از الف باء موحده منسوب باعرابست ابو بکر محمد بن عزیز سجستانی در کتاب خود که غرائب قرآن در آن تفسیر کرده گوید اعجم و اعجمی آنکس را گویند که در لسان او لکنت است اگرچه از عرب باشد و عجمی بر آنکس اطلاق کنند که بعجم منسوب است اگرچه فصیح باشد و لفظ اعرابی بر بدوی گفته شود اگرچه از عرب نباشد و عرب منسوب بعرب را گویند اگرچه بدوی نباشد از کلمات اوست فَما رَاَیْتُ قَوْماً اَکْذَبَ بِاللُّغَةِ مِنْ قَوْمٍ یَزْعَمُونَ اَنَّ الْقُرْاٰنَ مَخْلُوقٌ یعنی قومی را دیدار نکرده ام که افتراء ایشان بلغت افزون باشد از آن جماعت که قرآن را مخلوق و محدث دانند و از این عبارت چنین مکشوف افتد که ابن الاعرابی در کلام الله طریقه اشاعره مسلوک داشته و آنرا قدیم و قائم بذات واجب تعالی دانسته از آن روی بر معتزله که کلام آنرا مخلوق دانند تشنیع آورده که ایشان بلغت افترا زنند و چون تبیین و توضیح مقصود ابن الاعرابی بشناختن معنی کلام الله و تحقیق آنکه قدیم یا حادث است موقوف بود لاجرم بر وجه ایجاز بتحقیق آن میپردازیم بدانکه تمامت ارباب ملل و اصحاب مذاهب متفقند بر اینکه باری تعالی و تقدس متکلم است

پس از اقامت برهان بعضی برحدوث کلام الله گویند در این مسئله اشاعره با عقلا طریق مخالفت پیموده کلام الله را قدیم دانند و گویند کلام الله صفتی است قائم بذات واجب و از ازل با واجب تعالی بوده و اثبات اینگونه کلام برای واجب تعالی ناشی از جهل و سفاهت است چه هرگاه یکی از ما در سرائی منفرد نشسته تکلم آغاز کند و گوید ایسالم برخیز ای غانم بزن ای اسعد اکل کن هرآینه او در عقلاء از زمره جهال دانسته و در عداد سفها درشمار آید آیا چگونه امثال این افعال که بر سفاهت و جهالت دلالت کند بباری تعالی نسبت توان داد و چگونه صحیح است در ازل خداوند عز اسمه یا ایها الناس اعبدوا ربکم و یا ایها الذین آمنوا اقیموا الصلوة و لا تاکلوا اموالکم و لا تقتلوا اولادکم و اوفوا بالعقود بفرماید در حالتیکه در حال تکلم باین خطابات مخاطبی موجود و مواجه نباشد و نیز بنا بر قول ایشان در اخبار منهیات کذب لازم آید زیرا در مقام اخبار خبر داده انا ارسلنا نوحا و انا اوحینا الی ابراهیم و اهلکنا القرون و ضربنا لکم الامثال با آنکه تمامت این آیات اخبار از گذشته است و اخبار از وقوع آنچه در ماضی واقع نشده محض کذب و خلاف واقع است بهر تقدیر هر یک از معتزله و اشاعره بر مدعای خود احتجاجات و براهین اقامت نموده و بر یکدیگر رد و تشنیعات آورده اند و ما از خوف اطناب از ذکر آنها اعراض کرده طالبان را بمطالعت کتب کلامیه حوالت دهیم

ابو الحسین بن غسان طبیب

در زمره فضلای اطبا معدود و در مرتبه دانشمندان این طبقه محسوب است صاحب تاریخ الحکما که در ضبط احوال افاضل و اعلام مورخی معتمد و عالمی موثق است در ذکر حالات او عباراتی آورده که مفادش بر این شرح است گوید که ابو الحسین در علوم اوائل و فنون فلسفه و مطالب یونانیین عموما احاطت یافت ولی خصوصا در علم طب چنان ممتاز و متفرد گردید که عدیل و نظیر نداشت و در خدمت سلاطین آل بویه رتبتی خاص و مزیتی مخصوص یافت علامه در نزد عضد الدوله فنا خسرو که از بدایت عمر با وی ملازمت داشت معززا و مکرما بسر برد از وفور خلوص و حسن عقیدت با ایشان طبابت درجه منادمت و مقام امانت اعتلا جست و با آنچه در نزد امرای وی احترام و عزتی فوق العاده و قدر و شانی بیش از اندازه داشت و آن پادشاه را در محل حفظ صحت و مورد معالجت معتمد و موثق بود نقل است در هنگامی که عضد الدوله بجهت رزم پسر عم خود عز الدوله بختیار از فارس بعراق عرب لشکر کشید و عز الدوله را مقتول ساخت ابو الحسین طبیب در آن سفر نیز بنا بر رسم دیرین و عادت مستمره بسعادت التزام فائز بود و چون رایات عز الدوله را سرنگون و آیات عضد الدوله را با ظفر مقرون دید این دو شعر که شعر بر هلاکت عز الدوله است انشا کرد

یوسن المالک دائی الملک	و یحفظها السید المحنک
فلعضد الدوله المحض لها	فقد ضیعین تش و تک

یعنی [illegible] پادشاه همین ممالک روی زمین سیاست کند و آن بزرگوار خردمند آنها را از فتنه

و آشوب نگهبان شود پس ای خسرو نیکبخت عنان عزیمت بجانب فتح بلاد منعطف کن که مملکت در میان شش و پنج تباه شده و چون عز الدوله در بازی نرد زیاد مولع بوده است باین مضمون بر وی تعریض کرده حاصل آنکه اصرار در قمار خرابی کار دهد و تباهی روزگار آورد و این دو شعر دیگر نیز از اشعار اوست که در همان وقعه گفته است

اقام علی الاهواز سبعین لیلة	یدبر امر الملک حتی تدمرا
یدبر امرا کان اوله عمی	و اوسطه البلوی و آخره مرا

یعنی بهوای سلطنت در ساحت اهواز هفتاد شب اقامت داشت و امر کشورستانی و جهانبانی را تدبیر میکرد در آن اندیشه بسر برد تا مدت عمرش بسر آمد غافل از آنکه انجاح امر برای کربت که اولش کوری و در وسطش بلوی و آخرش خباثت و آلودگی است پوشیده نماند که محض توضیح معانی آن اشعار از ذکر و بیان آنچه که گریزی نباشد آورده که عضد الدوله همواره منتهز فرصت بود که عز الدوله را از میان بردارد و بملاحظه اینکه پدرش رکن الدوله طرف برادر منظور میداشت و لحظ از حمایت و اعانت وی فرو گذاشت نمی نمود ناچار تهاون میکرد تا رکن الدوله وفات نمود چون امر سلطنت مستقلا بر عضد الدوله مستقر گشت عز الدوله از اطاعت وی سر باز زد و لشکر باهواز کشید و قریب هفتاد شب در آن بروز آورد و کماشته عضد الدوله گرفته مقید نمود عضد الدوله از شنیدن این خبر آتش خشمش شعله ور گردیده با لشکری بزرگ از راه بعراق عرب نهاد عز الدوله تاب مقاومت نیاورده و در هزیمت شده و از راه واسط ببغداد رفت و از آنجا با لشکر خود بسمت موصل نهضت کرد عضد الدوله او را تعاقب نموده بعضی از لشکریان وی را دستگیر کرده مقتول نمود و آن حبیب دانشمند تا آنزمان که عضد الدوله شربت مرگ در کشید محقق در بساط حیات متمکن بود و در اواخر مائه چهارم از هجرت وفات یافت

ابو سعید فضل الله بن ابی الخیر

در عصر خویش بفنون فضایل و انواع علوم ممتاز و آراسته و در زمره ارباب حال بزهد و تقوی مستثنی بود گرامی پدرش ابو الخیر در علم صنعت که معرفت بناتات است احاطتی تمام داشت و در شهر غزنین که موطن مالوفش بود و با آن حرفه معیشت میکرد همواره به ارکان دولت محمودی انیس و گاهی در بزم قرب سلطان جلیس گشتی در آن اوان سعادت اقتران از اقبال بوجود آن فرزند ارجمند مستسعد و مفتخر گشت و آن فرزند را در دامان و کنارش بپرورید تا قطره شبنم بوشید پس شور علم در سر و سوز عشق در دلش افتاده بتحصیل فنون کمالات و اقسام علوم کمر بست و در طریق فضایل صوری و معنوی قدم نهاد در علم تفسیر و احادیث رتبتی یافت که وی را بدیل و عدیلی نبود و در فن فقاهت منزلتی گرفت که نظیر و شبیهی نداشت در جمیع فنون چنان علامه دهر شد که خداوندان هر فن وی را از اساتید آن فن دانسته و در اقسام علوم چنان نادره عصر گردید که دارای هر علم وی را از اساطین آن علم شمرده و چون بفنون فضایل آراسته گشت و از کل علوم با بهره گردید از طریق شریعت بشاهراه طریقت قدم نهاد و از آن صراط مستقیم بسر منزل حقیقت رخت بربست بذوق محبت علم هر لذت فراموش کرد و از شوق آشنا رمیده از خویش بیگانه گردید از هر راه جویای دولت وصل بود و از هر جهت شهود حقیقت و اصل خواست گویند

ابوالخیر را سرائی منیع و کاخی عالی بود در صحن و حجره و در سقف و دیوار آن کاخ صورت سلطان محمود و اعیان و ارکانش
نقش کرده بود و همی خواست تا بدان وسیله قلوب ایشان بمحبت وی نقش پذیرد و مودت و دوستیش در دل ایشان
جای گیرد روزی ابوسعید پدر را گفت که مرا خانه در کار است ابوالخیر فراخور گشت برای وی خانه بخرید و هم از سرای
به آنجا منزل گزید بعد از چندی باشتیاق دیدن پسر بدان سرای درآمد ناگاه چشمش بنقوشی افتاد که یکسره از هوش برفت
تو هر سمت نظر کرد کلمهٔ لا اله الا الله دید و بهر سو التفات کرد یا هو یا من لیس الا هو بنظر درآمد پس از روی حیرت
و تعجب بدو گفت مگر آرایش دیگر ندانی که این سرای را از نگارش این کلمات نگار داده گفت کدام زیب و زیور
در مقابل و نظر خوشتر از نام دوست باشد تو در خانه خویش صورت سلطان محمود و چاکرانش نقش کرده که وقتی
بدان وسیله شرط دوستی بجای آرند من نیز در این سرای محقر این کلمات عظیم نوشتم تا نام خدای معبود در دلم نقش گیرد
و هم روزی بحالت من التفاتی کند و پدر از کردار آن پسر در عرق و از کرده پشیمان شد در آن روز همه نقشها که
در سرای خود کرده بود محو کرد و دل بر تربیت و کار شیخ نهاد پس برحسب اقتضای جبلت و اصرار پدر محض کسب معالی
و اکتساب معارف مسافرت اختیار کرده بمرو رفت و پنج سال در نزد عبدالله حصیری و قفال فقیه باستفادت
بگذرانید و چون از مطالعت و مباحثت فارغ گشتی بعبادت مشغول میشد و چون در آن مقام نخل امیدش چنانچه
خواستی ثمر نرسید کمالات صوری در صفای وجود اثری ندید لاجرم بسرخس بازگشود در نزد ابوعلی فقیه بتحصیل تفسیر
و فقه رغبت کرده لیلاً و نهاراً مشغول بود روزی بر تل خاکستری بگذشت که لقمان مجذوب بر آن تل نشسته چون از دور
وی را بدید نزدیک خود خواند گوید دیدم که پوستین خود بسط کرده و همی پاره بر پاره میدوخت اندکی در نزد وی ایستادم
پس بمن نگاهی کرد و گفت یا ابا سعید ترا خرمن خود چنین سوختم و با این رقعه بر پوستین دوختم آنگاه برپای خواسته دستم گرفت
با او همراه شدم تا بمکانی رسیدیم که خانقاه پیر دلیل ابوالفضل در آنجا بود لقمان بدان پیر بانگ زد که هان از خانقاه
قدمی بیرون گذار چون برآمد گفت این جوان را نگاه دار که از شامت این بگفت و مرا بدو سپرد و برفت پیر ابوالفضل
دستم گرفت و بخانقاه برد و مرا نزدیک خود بنشاند و کتابی بدست گرفت و نظر همی کرد چنانکه عادت اهل فضل است
بر آن شدم که دانم در آن کتاب چیست بصفای باطن دریافت و گفت پیغمبران که مبعوث برسالت گشتند بجز این کلمه
الله و لا سواه تا مردم را تجردی حاصل نگردد از کتب بهره نبرد و بحق واصل نشود شیخ گوید چون این حال و این مقال
از پیر شنیدم مرا حالتی دست داد شب را ختم علی الصباح بر رسم معهود و عادت مستمره بدرس ابوعلی فقیه
حاضر گشتم چون بنشستم و تلامیذ ابوعلی نیز حاضر شدند ابتدا این آیه برخواند قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ
چون این آیه بشنیدم حالم دگرگون شد ابوعلی در من نگاهی کرد حالتم نوعی دیگر دید بعد از فراغ درس نزد آمد
کار و روزگارم پرسید گفتم دوش بخانقاه پیر ابوالفضل بودم گفت برخیز و بدانجا شو که ترا در اینجا چیزی نیست در آن مقام
که ترا مقامات حاصل آید برخاسته نزد پیر رفتم چون مرا بدید این شعر برخواند حیران شده همی ندانی پس و پیش
هان گم نکنی تو این سررشتهٔ خویش گفتم اکنون پیر را منتظر فرمانم گفت بخانقاه درآ و بنشین و این آیه را که شنیدی

فراموش مکن و یکچند در خانقاه معتکف باش شیخ گوید مدتی در خانقاه پیر ابوالفضل بودم و هر چه میفرمودی اطاعت مینمودم
تا روزی نیز دمن آمد گفت اکنون مقام یقین بر تو حاصل گردید گفت باید بمهنه روی و خلوتی طلب کنی پس برحسب فرموده
بمهنه باز آمدم و در کنجی هفت سال بنشستم پنبه در گوش نهاده بعبادت مشغول گشتم هر گاه خوابی یا غفلتی بر من طاری گشت
کالبد سیاهی با حربه آتش از پیش محراب پدید آمدی و بانگ بر من زدی و گفتی قل الله گویند در مدت انزوا جامه
غیر از پیراهن پشمی نداشت در ایام جذبه هر وقت بدریدی پاره بر پاره زدی و همواره روزه داشتی و شب
یک کرده جوین روزه گشادی شب و روز نخفتی الا قلیل و پیوسته با طهارت بودی ابوالخیر گوید که من او را در سرای
معتکف کردمی و منتظر میبودم تا آنکه بخوابد چون سر خویش بر زمین مینهاد گمان میکردم که او را خواب در ربوده
آنگاه بخفتم وقتی در نیمه شب بیدار گشتم ابوسعید را در مکان خویش ندیدم برخاستم و طلب کردم در خانه نبود
چون صبح شد او را برسم معهود بر جای خود دیدم شب دیگر بیدار نشستم و گوش فرا داشتم نیمه شب زنجیر از خود برداشت
بیرون آمد و از خانه بیرون شد من بر اثرش رفتم بر باطی کهن برسید در آنجا مسجدی بود در فراز کرد و بدرون
مسجد رفت چوبی در پس در نهاد من از روزن نگاه میکردم در گوشه آن مسجد تا صبح بعبادت مشغول بود چون
چنین دیدم بخانه مراجعت کردم بخفتم صبح بر عادت سابق در منزل بود و چون چند شب مواظبت کردم چنان میکرد
که هر شب کردی چون دیدم که از قید او ثمری مترتب نیست قید را از وی برداشتم و بحالت خویشش گذاشتم گویند
در آن ایام اکراد را شکایت وی وادی شهر سرخس را جهت ساخته زمین در تحت اقدامش نوردیده شدی
و بحضور پیر شتافتی یکی از مریدان شیخ آن معنی را دریافته از آن راز پرده برداشت آن سر مکتوم را علانیه بشیخ
بازگفت وی را ناخوش آمده از مرید برنجید دید کارش را بیتر نفرین تا چنانکه دو هم در آن ایام پیر ابوالفضل ابوسعید را
از مهنه بخواست و نزد ابوعبدالرحمن سلمی فرستاد و یکچند در نزد او بماند مراتب تسلیم و مقامات رضا را بجای رسانید
که مورد الطاف پیر شد خرقه خود را بر وی ارزانی داشت بر تن بپوشید بحضور شیخ مشعوف گشت پس او را رخصت انصراف
بخشید نزد پیر ابوالفضل آمده برحسب فرموده بمهنه معاودت نمود باز جذبهٔ شوق حالت او را دگرگون کرده روی
بصحرا نهاد هفت سال در بیابانها جز گیاه صحرا نخورد و همنشینی غیر از سباع و حیوانات نداشت و چنان محو جلال و جمال
دادار خود بیخود بود که سرما و گرما در او اثری نمی کرد روزی بادی سرد وزیدن گرفت و از شدت سرما بدن شیخ در
لرزه و ارتعاد افتاد بحدی که نتوانست تاب پاورد لاجرم روی بآبادی نهاده بقریه وارد شد در آنجا مرد پیری
دید که آتشی افروخته و طعامی ترتیب داده است شیخ بر وی سلام گفت بعد از ادای سلام شیخ با ایشان گفت
ناخوانده مهمانی بدین سرای درآمده چه شود او را با طعام و اکرام نوازش کنید پس در نزد ایشان بماند و با ایشان
طعام بخورد و بیاسود و بخواب رفت در عالم واقعه پیری را دید بادی در میان او و رداء از خلق کناره کردن
کافی شده اینک در طریق مخالطت قدم نه و مایه استراحت طلب کن بمیان مردم رو تا از تو آسایشی بدلی رسد
پس بیدار شده برحسب اشارت مرشد بمهنه باز آمد ابواب مراودت و مخالطت بر مردم بگشود خلقی زیاد در وی گرد آمده

ارادت و طاعتش را کمر بستند و از یمن انفاس قدسیه او گروهی از اهل ملاهی و مناهی از معاصی دست کشیده و در دایره طاعت پا نهاده در اندک زمان بمقامات عالیه ارتقا جستند و تدریس علوم ظاهر را بساط بسترده و قومی در خدمتش استفاده مینمودند تا آنکه ثانیاً باشارت پیر ابو الفضل بساط علم ظاهر در نوردید بهوای شیخ ابو العباس بآمل رفت و مدت یکسال در خانقاه شیخ مقیم گشت و هر روزش بلطفی مخصوص و محبتی بی نهایت مینواخت و هیچگاه در حقش امر و نهی نمیفرمود گویند شیخ ابو العباس وقتی فصد کرده ناگاه عرق مفصود گشوده شد و ساعدش بلوث خون آلوده گشت محض تطهیر از صومعه بیرون شد ابو سعید را طلب کرده بفرمود تا ابریقی حاضر نموده شیخ را در غسل و طهارت معاونت کرد و چون جامه شیخ نیز آلوده بود از تن بیرون کرده جامه ابو سعید بپوشید پس ابو سعید آستین برزده جامهای شیخ از قذارت خون پاک کرده و خشک نموده در نوردیده نزد شیخ نهاد شیخ فرمود آنچه در تن من است من لایق تر و آنچه ترا زیب بدن گردیده تو شایسته تر است پس ابو سعید با جامه شیخ که در تن داشت بزاویه خود رفت بامداد که مریدان برخواستند جامه ویرا در تن ابو سعید و جامه او را در بر شیخ دیدند زیاده در تعجب شدند شیخ بصفای باطن از طویت ایشان مطلع شده حاضران را گفت دولت وقت نصیب این جوان مهنکی بود مبارکش باد ابو سعید گوید چون یکسال در نزد ابو العباس بماندم روزی بمن گفت اکنون بمهنه رو که از این پس میباید نوبت ارشاد بر در سرای تو زنند پس برحسب اشارت بدانجا شده و آنچه فرموده بود بپا داشت و هم از آنجا به نیشابور شتافت وقتی در آن شهر میگذشت بمکانی رسید پرسید این مکان را نام چیست گفتند درب دوست گفت از درب دوست نتوان گذشت در همان مکان فرود آمد و جایگاه ساخت تا آخر عمر در آنجا بماند نقل شده است از مشایخ ماوراء النهر پیری در مرو بود نام وی محمد حبیبی هیچگاه ابو سعید را ندیده وقتی خواجه ابوبکر خطیب که از ائمه مرو بود و در درس قفال شیخ را دیده بود بجهة شغلی قصد نیشابور کرد محمد حبیبی نزد وی آمد و گفت مرا سؤالی است خواهم از شیخ بپرسی ولی نداند که آن مسئله از جانب من بوی رسیده است چون بوی رسی از او بپرس که آیا آثار را محوی بود یعنی آثار طبیعت بالکلیه زائل گردد گفت بیم دارم از خاطرم محو شود بنوشت و بوی داد خواجه ابوبکر خطیب گفت چون به نیشابور رسیدم در رباطی فرود آمدم در آن اثنا دو کس بدانجا در آمدند و فریاد کردند امام ابوبکر خطیبی که در کاروان مرو بوده کدام است من خود آواز داده ایشان را بجانب خود خواندم گفتند شیخ ابو سعید سلامت میرساند و میگوید بنزد ما منزل گزینی از آن سلام و پیام حالتی عظیم بر من رخ نمود و یقین کردم از احوال من کسی او را خبر داده حالی در گرمابه شدم و چون بیرون آمدم آن دو تن را دیدم عود و گلاب در دست گرفته بپای ایستاده اند گفتند دیده شیخ بانتظار بر در است در صحبت ایشان بحضور شیخ شتافتم و چون مرا دید گفت

اَهلاً لِسُعدیٰ وَالرَّسُولِ وَحَبَّذا ‖ وَجهُ الرَّسُولِ لِحُبِّ وَجهِ المُرسِلِ

آنگاه گفت تو خود هرگاه رسالت آن پیر را خوار میداری نزد یک ما زیاده عزیز است از آن زمان که بیرون آمده بمنزل ما میشمردیم اینک باز گو آن پیر چه گفته است از هیبت شیخ سؤال از خاطرم رفته کاغذ را بیرون آوردم

بدو دادم گفت اگر جوابرا اکنون بگویم بر تو لازم است که باز گردی انجام کار را بده در وقت رفتن جواب بستان گوید همه شب در نزد شیخ بضیافت بودم چون خیال رفتن پدید گشت جواب آن سؤال طلبیدم گفت آن پیر را بگوی لا تبقی ولا تذر همین نمیماند اثر از کجا میماند سر در پیش افکندم و گفتم مفهوم نشد گفت به بیان دانشمندان مطلب در نیاید بلکه این دو بیت یاد گیر و باو بگوی

جسمم همه اشک گشت چشمم بگریست ‖ در عشق تو بی جسم همی باید زیست

از من اثری نماند این عشق از چیست ‖ چون من همه معشوق شدم عاشق کیست

گفتم شیخ بفرماید تا در جائی ثبت کنند حسن مؤدب را فرمود آن دو بیت بنوشت چون بمرو آمدم همان لحظه پیر محمد حبیبی [illegible] قصه را جمله بوی گفتم و آن بیتها برخواندم چون بشنید نعره بزد و بیفتاد و از مجلس بیرونش بردند دهم روز در خاک رفت شیخ را پرسیدند از معنی این خبر که تفکر ساعة خیر من عبادة ستین سنة شیخ گفت اندیشه یکساعت در نیستی خود بهتر است از عبادت یکساله در اندیشه هستی خود بعد از آن گفت

تا روی ترا بدیدم ای شمع طراز ‖ نه کار کنم نه روزه گیرم نه نماز

چون با تو بوم مجاز من جمله نماز ‖ چون بی تو بوم نماز من جمله مجاز

روزی یکی از تلامیذ شیخ گفت فلان بر روی آب رود گفت سهل است وزغ نیز رود گفتند فلان صوفی در هوا پرد گفت مگس نیز پرد گفتند فلان عارف در یکلحظه از شهری بشهری رود گفت کمالی نباشد چه شیطان در یکدم از مشرق تا مغرب سیر کند اینچنین مردان حق گروهی باشند که با خلق مخالطت کنند و معاملت نمایند و زن خواهند و فرزند آورند و یک لحظه از خدا تعالی غافل نباشند شیخ را پرسیدند که تصوف چیست گفت هوای نفسانی که در سر داری بنهی و حقوق الهی که بر ذمه داری بدهی و هر مکروه که بر تو آید از او بجهی و هم شیخ گفته ما بین خالق و مخلوق عرش و کرسی نتواند حجاب شد بلکه پندار و خودبینی که حاجب و حایل میشود از میان برگیر تا با خدای نزدیک شوی و هم شیخ قدس سره در تفسیر کریمه ولذکر الله اکبر فرموده بایستی خدا را چنان یاد کنند که خداوند بنده را هر آینه ذکر خداوند بزرگتر است فرموده است که جوانی نزد پیری شد گفت مرا سخنی گوی گفت هر چه غیر حق است شایسته انکار نیست و هر چه حق است سخن در نیاید ان الله تعالی اجل من ان یوصف بوصف او یذکر بلکه مردی مدت دراز نزد شیخ ابو سعید بود خواست تا جانب بغداد روانه شود گفت چون ببغداد روی ترا پرسند در خراسان چه دیدی و چه فایده بردی سؤال ایشان را چگونه جواب دهی گفت هر چه فرمائی همان کنم گفت هرگاه جویا شوند این ابیات تازی را انشاد کن

قَالُوا خُرَاسَانُ اَخرَجَت شَیئاً ‖ لَیسَ لَهُ فِی جَمَالِهِ ثَانِ

فَقُلتُ لَا تُنکِرُوا مَحَاسِنَهُ ‖ فَمَطلَعُ الشَّمسِ مِن خُرَاسَانَا

و هر کس زبان عربی نداند این رباعی پارسی برخوانم

ابو سعید ابو الخیر

۴۱۳

سبزی بهشت و نوبهار از تو برند | آنی که بخلد یادگار از تو برند
هم چینیان نقش و نگار از تو برند | ایران همه فال روزگار از تو برند

نوشته اند که شیخ را ریاضت تا چهل سالگی بوده بعد از آن زن گرفت و فرزندان بیاورد و در روزگار خویش مرجعیتی بی نهایت داشت و جمیع طوایف را با وی ارادت و اتحاد بود و از سلاطین عصر تحف و هدایا نزدش می آمد و فضلا و حکمای زمان را بر وی وثوقی تام بود مصنفات و مولفات خود را نزد وی میفرستادند و هرگونه تصرفی که مینمود مطبوع خاطر فضلا میگردید گویند خواجه ابوسعید را با شیخ الرئیس مباحثی اتفاق افتاد و خواجه نظر با آنکه در زمره اصحاب کشف و اشراقیین بر شیخ که از زمره اهل استدلال و مشائیین است انکار آورده گفت مدار براهین شما در رد و قبول مطالب بر شکل اول از اشکال اربعه است و آن شکل خود مستلزم دور باشد زیرا که علم نتیجه موقوفست بکلیه کبری بدون علم به نتیجه تمام نگردد مثلاً اگر کسی خواهد از بهر استدلال عالم شود بآنکه انسان جسم است برهانی بدینصورت تالیف کند که انسان حیوان است و هر حیوان جسم است پس هر انسان جسم است در این استدلال علم به نتیجه بالضروره موقوف بکلیه کبری است و تا بر جسمانیت انسان که خود نوعی از حیوان است مطلع نباشیم نتوانیم حکم نمود با آنکه هر حیوان جسم است و این خود دور مصرح است شیخ در جواب گفت آری چنین است که گفتی تا کسی احراز جسمانیت انسان نکرده باشد نتواند بر سبیل کلیت بگوید که هر حیوان جسم است ولی فرق است میان علم اجمالی و تفصیلی علمیکه در نتیجه مطلوبست و موقوف بر علم بکلیه کبری است علم تفصیلی است و علمی که در کلیه کبری بکار است و موقوف بدخول اصغر در تحت اکبر توقف دارد علم اجمالی است و این دو غیر یکدیگرند پس در برهانی که تو خود تالیف نموده حد وسط مکرر نشده پس خواجه ابوسعید کاسه بر داشت بهوا انداخت و ما بین هوا معلق بایستاد آنگاه روی بشیخ کرده گفت شما در علم طبیعی گوئید اجسام بالطبع مایل بمرکزند چگونه است این کاسه که خود از اثقال میباشد فرود نیاید و بمرکز میل نکند گفت ما این مقدمه را در صورتی گوئیم که مانعی از میل نباشد اینک توجه حضرت مانع از میل اوست و چون شیخ الرئیس از نزد او بیرون شد مریدان حال شیخ را از وی پرسیدند گفت هر جا که من با دیده نگران و چراغ فهم وران رفتم آن کور عصا کوبان خوش خوشان بر اثر ما همی آمد آورده اند که ابوسعید را چون زمان لقای دوست نزدیک شد و دانست وقت آن است که رخت از دار فانی بسرای باقی کشد مریدان و خاصان خود گفت اینک آثار مرگ در من ظاهر است چهار چیز را ودیعه در نزد شما میگذارم رفت و رو شستشوی گفتگوی جستجوی پس از آن ساعتی سر در پیش انداخت و بگریست آن جمع نیز بگریستند و برادری نشست در خانقاه که میرفت وداع میکرد این دو شعر را میخواند

خوشتر ز جهان از این چه بود کار | دوست بر دوست رفته یار بر یار
آن همه اندوه بود و این همه شادی | این همه گفتار بود و ینهمه کردار

ابن برهان نحوی

۴۱۵

وهم در آن ایام رنجور گشته در شب جمعه چهارم شهر شعبان چهارصد و چهل هجری وفات کرد در آنوقت از عمرش هزار ماه گذشته بود و در نیشابور مدفون گردید در بعضی کتب نوشته اند که در ایام وفات در میهنه بوده و هم در آنجا وفات نمود و بعضی از اشعار وی که دلیلی باهر بر فضایل و مقامات اوست در این کتاب ثبت میگردد

وله فی الرباعیات

بردارم دل گر از جهان فرمائی | برهم زنم ار سود و زیان فرمائی
بنشینم اگر بر سر آتش گوئی | برخیزم اگر از سر جان فرمائی

وله

مازادلی را که تو جانش باشی | معشوقهٔ پیدا و نهانش باشی
زان میترسم که از دل آزاری تو | دل خون شود و تو در میانش باشی

وله

ای تو که حال دل نالان دانی | احوال شکسته بالان دانی
گر خوانمت از سینه سوزان شنوی | ور دم نزنم زبان لالان دانی

وله ایضاً

راه تو بهر قدم که پویند خوش است | وصل تو بهر سبب که جویند خوش است
روی تو بهر دیده که بینند نکوست | نام تو بهر زبان که گویند خوش است

وله

غازی بره شهادت اندر تک و پوست | غافل که شهید عشق فاضلتر ازوست
در روز قیامت این بدان کی ماند | کاین کشتهٔ دشمن است و آن کشتهٔ دوست

وله

فردا که زوال شش جهت خواهد بود | قدر تو بقدر معرفت خواهد بود
در حسن صفت کوش که در روز جزا | حشر تو بصورت صفت خواهد بود

وله ایضاً

دل جز ره عشق تو نپوید هرگز | جز محنت و درد تو نجوید هرگز
صحرای دلم عشق تو شورستان کرد | تا مهر کسی در آن نروید هرگز

وله

سیمابی شد هوا و زنگاری دشت | ای دوست بیا و بگذر از هر چه گذشت
گر میل وفاداری اینک دل و جان | ور عزم جفا داری اینک سر و طشت

ابن برهان عبد الواحد بن علی

نامش عبد الواحد است و کنیتش ابو القاسم پسر علی بن عمر بن اسحق بن ابراهیم بن برهان نژاد وی بقبیله بنی اسد در قریه عکبرا وطن داشت از فنون علم در صناعت نحو استاد بود در بغداد کبراء متکلمین و عظماء مورخین نیز بسیار میرفت در احاطت دقایق فن اعراب و معرفت براهین اصول عقاید و روایت ملاحم ایام عرب

از شیوهٔ عهد محسوب میشد روزگار تلمذ در مدرس عبد السلام بصری و ابو الحسن سمسمی بسر برد و هم از محضر ابن بطه
و دیگر مشاهیر محدثین و اکابر اخباریین مستفید گشت در بدایت حال بصناعت ستاره شماری و اختر شناسی
اشتغال داشت و در وظایف تکلیف تابع طریقت احمد حنبل بود ولی پس از زمانی شغل تنجیم بعلم اعراب
تبدیل کرد و از تقلید ابن حنبل بمذهب ابو حنیفه تحول جست جلال الدین سیوطی در بغیه گوید کانَ اَوَّلَ اَمْرِهِ
مُنَجِّماً فَصارَ نَحْوِیّاً وَکانَ حَنْبَلِیّاً فَصارَ حَنَفِیّاً عز الدین بن اثیر در کامل گوید ابن برهان در اصول عقاید بر آیین مرجئه
معتزله میرفت و کفار در نار مخلد نمیدانست در صفت محاورت و معاشرت وی گفته اند که در مجالس افادت
خلقی خشن داشت و زبانی بذی شاگردان از اثناء مباحثت همی برنجانید و بشراست خوی و وقاحت وجه
خاطرها همی بیخست و در محافل معاشرت با اولاد اغنیا وادی مناعت و کبریا میسپرد و با غریبان و زیردستان
شیوه تواضع و خضوع میگرفت و طریقت ارباب فقر و اصحاب سلوک دوست میداشت و از این روی
بر شرایط صفت مروت و مراسم رعایت حشمت و آداب حراست شأن و عادات حفظ مقام اصلا
عنایتی نمیفرمود بل بر اسلوب قلندران بیباک و ژنده پوشان بی مبالات با سر برهنه می گشت و ازار
نمی پوشید جلال الدین سیوطی گوید اگر نه مردم رعایت تقوی و زهد ابن برهان مینمودند هر آینه او را
بسبب آن هیئات نا ملائم و زی غیر مناسب سنگسار میکردند گویند رسم وی چندان بود که همه روزه
اولاد رؤسا و احفاد کبرا از اهل بیوتات و خداوندان انساب بر در سرای او احتشاد میکردند چون
بیرون برمی آمد جمله از دنبال او روانه میشدند و او همچنان در طی راه با هر یک مسئله در میان آورده شرط تعلیم
میگذارد در سؤال مشکلات بکالمت وی افتخار میجستند آورده اند که چون عمید الملک وزیر طغرل بیک سلجوقی
وارد دار الخلافه شد ابن برهان در محضر وزیر چنان گفتار آورد که حاضران از بیانات بدیع و کلمات شیرینش
در اعجاب شدند و از خاطر وزیر مکانت قرب و موقع قبول یافت پس بفرمود تا رعایت حال آن دانشور
هنرمند را نقدی لایق بیاوردند و بر حضرتش تقدیم کردند او نپذیرفت و امتناع جست که بناء سلوکش با ارباب
مناصب و متعینین دنیا بر قاعده عزت بود و اساس مناعت لاجرم وزیر هنرپرور مصحفی بکتابت ابن بواب
خطاط با عصائی بصنعت استادان روم که برای وی از آن مرز و بوم ارمغان آورده بودند بر ابن برهان ایثار
نمود و تعظیم جانب او را بدان تشریف گرامی منظور فرمود ابن برهان مصحف و عصا برداشت و بمنزل خود
بازگشت پس ابو علی بن ولید متکلم را با ابن برهان اتفاق ملاقات افتاد ابن برهان ماجرای مجلس وزیر
با ابو علی در میان نهاد ابو علی از در توبیخ درآمد و گفت یا ابا القاسم آیا چون تو دانشمندی زاهد دنیا
و تارک ما فیها لایق است که هدیه وزرا و عطیه صدور بپذیرد و صلات ظلام و جوائز جائرین قبول نماید
لا والله در آیین عفاف نه رواست و در کیش انصاف نه جائز چه ذل امتنان ناموس زهد ببرد و شبهه
جوائز عرض تقوی را مباح سازد ترا قرآن و عصای وزیر چه ضرور است که برای تلاوت قرآن مجید

در حفظ

در حفظ داری و برای استناد عصائی مباح در کف آری ابن برهان از آن سخنان متأثر شد و در حال برخاست
و بر قاضی القضاة ابو عبد الله دامغانی در آمد و گفت ابو علی که بسال از من خردتر است مرا تنبیه می نمود
هر آینه بیم آن بود که در ورطه هلاک افتاده باشم پس ماجری شرح داد و التماس نمود که او مصحف و عصا را
بوزیر باز رساند قاضی القضاة مسئول وی قبول کرد مصحف و عصا باز پس برد و از وزیر عذر خواست
محمد بن شاکر در فوات الوفیات گوید ابن برهان با آن همه تقوی و زهد خواستار روی خوش بوده و دستدار
موی دلکش از نظر کردن ساده کان و بوسیدن ایشان هیچ پرهیز نداشت پسران اتراک و اولاد امرا را
در حضور پدران تقبیل میکرد ولی آن جماعت بر عقیدتی که بپارسائی او داشتند آن عمل بر اظهار مهربانی حمل مینمودند
و هیچ نمی گفتند در حلقه شاگردانش جوانی بود ملیح الوجه و صبیح المنظر که خود استاد از وی رموز محبت می آموخت
و کنوز عشق می اندوخت چنان افتاد که روزی چند از آن مجمع غایب گشت ابن برهان تفقد کرد و سبب غیبتش از
یاران گفتند عمید الملک وزیر بجرمی پدرش را محبوس داشته و او بتلاش و تکاپوی آن حادثه مشغول است
ابن برهان در زمان بپای خواست و روانه درب وزارت شد وزیر بدانوقت در باب المراتب بود
همینکه ابن برهان را از دور بدید با تمام همراهان او را پذیره کرد و بر وی سلام گفت ابن برهان وزیر را
بدین مصراع خطاب کرد که فِیکَ الخِصامُ وَاَنتَ الخَصمُ وَالحَکَمُ یعنی دعوی بر سر تست که خود هم
خصم منکری و هم داور وزیر خاموش شد و تفتیش را از حاضران خبر محبوسان پرسید گفتند فلان مجرم
که در زندان است پدر یکی از شاگردان شیخ ابو القاسم بن برهان باشد وزیر آمد و برعایت پسرش بر او
و هیجده هزار دینار که بر ذمه وی بود بر ابن برهان بخشید والعهدة علی الراوی از کلمات
ابن برهان است که

لَوْ کانَ عِلْمُ الْکِیمیاءِ حَقّاً لَمَا احْتَجْنا اِلَی الْخَراجِ وَلَوْ کانَ عِلْمُ الطَّلاسِمِ حَقّاً
لَمَا احْتَجْنا اِلَی الْجُنْدِ وَلَوْ کانَ عِلْمُ النُّجُومِ حَقّاً لَمَا احْتَجْنا اِلَی الْبَرِیدِ

یعنی اگر صنعت کیمیا ثابت بودی هیچگاه ما را در مصارف ملک بخراج نیاز نیفتادی و اگر فن طلسمات
صحیح بودی ما را در دفع دشمن هیچگاه لشکر ضرور نگشتی و اگر علم تنجیم راست بودی ما را در اطلاع اخبار هیچگاه
بپیک حاجت نشدی ابن برهان بادنجان را بر غالب خضراوات و فواکه رجحان مینهاد و از در شگفتی در صفت
آن نعمت عظیم و رزق عمیم می گفت اِنَّ النّاسَ یَأکُلُونَهُ ثَمانِیَةَ اَشْهُرٍ فِی الْعامِ وَهُمْ اَصِحّاءُ وَ
لَوْ اَکَلُوا الرُّمّانَ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ لَفُلِجُوا یعنی مردم یکسال هشت ماه تمام ادام طعام از بادنجان سازند و سالم
و اگر چهار ماه متوالی انار بکار برند هر آینه بفالج گرفتار آیند او را با چندین کمال طبعی موزون بوده این
سه بیت در فن غزل از اشعار او است

اَحِبَّتَنا یا بَنی اَنْتُمُو   وَسَقْیاً لَکُمْ اَیْنَما کُنْتُمُ

اَظَلْتُمْ عَذابِی بِاَبْعادِکُمْ … وَقُلْتُمْ تَزَوَّدُوا مَا تَزَوَّدْتُمْوا
فَاِنْ لَمْ تَجُودُوا عَلَی عَبْدِکُمْ … فَاِنَّ الْمُعَزّی بِهِ اَنْتُمُوا

یعنی ای دوستاران پدرم فدای شما باد بهر دیار که باشید از ابر رحمت سیراب گردید و از دوری خود زمان عذاب من دراز نمودید بعهد وصال و فا ننمودید اگر بنده خویش از مضایقت دولت دیدار هلاک سازید پس خود آماده و ماتم با کسیت مرگ و تعزیت هلاک او باشا گویند ابن برهان در جمادی اولی و بقولی اخری از سال چهار صد و پنجاه و شش

بغداد وفات یافت

ابو احمد عبد العزیز بن یحیی الجلودی

نامش عبد العزیز است پسر یحیی بن احمد بن عیسی از مشایخ علماء بصره بود و بر عقیدت امامیه میزیست رحمت وی در چندین مصنف از رجال اثنی عشر بنظر رسید بر وثاقت روایات وصحت عقاید او احدی قدح نیاورده و معبر خویش در فن تاریخ و علم اخبار میان شیعه قلیل المثل بل عدیم الشکل بوده چنانکه از فهرست تصانیف وتفصیل تألیفش روشن گردد جد اعلای وی عیسی جلودی از اصحاب حضرت امام ابو جعفر محمد بن علی الباقر علیه السلام بشمار میرود استاد الفقها علامه حلی در کتاب خلاصه گوید ابو احمد جلودی منسوب است بجلود با جیم مفتوحه ولام ساکنه و دال مهمله بعد از واو مفتوحه که نام قریه ایست در بحر و قومی گویند اسم بطنی است از ازد و این درست نباشد چراکه از علماء انساب وضباط قبایل احدی در بطون ازد از این اسم خبر نداده و سید جمال الدین بن طاوس نیز این نسبت بر وفق علامه از رجال ابن داود حلی نقل کرده اند که گفته این کلمه را بسکون لام خواندن غلط هست صحیح آنکه بضم لام قرائت شود صاحب ایضاح مطابق ابن داود ضبط نموده اگر واقع با سخن ایشان راست آید نه علامه و ابن طاوس پس نسبت ابو احمد مملک اسپانی خواهد بود و بنص محمد بن یعقوب فیروزآبادی که گفته جلود بوزن قبول قریه ایست در اندلس و کیفکان وفات وی در اوایل غیبت کبری اتفاق چنانکه در کتاب ایضاح مسطور است که بخط سید صفی الدین محمد بن معد موسوی دیدم که نوشته بود بر نسخه از کتاب مقتل حسین که از مصنفات ابو احمد جلودی است دیدم که نوشته شده بود ابو احمد عبد العزیز بن یحیی بن احمد بن عیسی بروز دوشنبه هفدهم شهر ذی الحجه از سال سیصد و سی و دو وفات یافت ابو الحسن بن غسال نعش او غسل داد و ابو جعفر علوی بر جنازه اش نماز گذارد و در روز هیجدهم که یوم الغدیر است بخاک رفت از مجامیع و مؤلفات وی در حدیث و فقه و تاریخ آنچه در کتب رجال خاصه منهج محدث استرابادی دیده شده ثبت افتاد بدین شرح کتاب مسند امیر المؤمنین کتاب جمل کتاب صفین کتاب الحکمین کتاب الخوارج کتاب بنی ناجیه کتاب حروب علی علیه السلام کتاب ما نزل فی الخمسه علیهم السلام کتاب الفضایل کتاب نسب النبی کتاب تزویج فاطمه علیها السلام کتاب ذکر حروب علی فی حروب النبی کتاب محب علی ومن ذکره بخیر کتاب من احب علیاً وابغضه کتاب ضغاین فی صدور قوم کتاب من سبه من الخلفاء کتاب الکنایة عن سب علی علیه السلام کتاب التفسیر عنه کتاب القرائت کتاب ما نزل فیه من القرآن کتاب خطب علی

کتاب شعره کتاب خلافة کتاب عماله وولاته کتاب قوله فی الشوری کتاب ما کان بین علی وعثمان من الکلام کتاب المرء مع من احب کتاب الشیعه بعد علی کتاب ذکر الشیعه ومن ذکرهم هو او من احب من الصحابه کتاب قضاء علی کتاب رسائل علی کتاب من روی عنه من الصحابه کتاب مواعظ کتاب ذکر کلامه فی الملاحم کتاب ما قیل فیه من شعر او مدح کتاب مقتله کتاب علم کتاب قنبر کتاب الدعا عنه کتاب اللباس عنه کتاب الشراب وصفته وذکر شرابه کتاب الذنب عنه کتاب النکاح عنه کتاب الطلاق عنه کتاب التجارات عنه کتاب الجنایز والدیات عنه کتاب الضحایا والذبایح والصید والایمان والنذور کتاب الفرایض والعتق والتدبیر والمکاتبة عنه کتاب الحدود عنه کتاب الطهارة عنه کتاب الصلوة عنه کتاب الصیام عنه کتاب الزکوة عنه کتاب ذکر خدیجه وفضل اهل البیت کتاب ذکر فاطمه با ابا بکر کتاب ذکر الحسن والحسین کتاب فی نصر الحسن کتاب ذکر الحسین کتاب مقتل الحسین الکتب المتعلقة بعبد الله بن العباس رضی الله عنه مسنده رضی الله کتاب التنزیل عنه کتاب التفسیر عنه کتاب المناسک عنه کتاب النکاح والطلاق کتاب الفرایض عنه کتاب تفسیره عن الصحابه کتاب القرآات عنه کتاب البیوع والتجارات عنه کتاب الناسخ والمنسوخ عنه کتاب نسبه کتاب ما اسنده عن الصحابه کتاب من رواه من رای الصحابه کتاب بقیه قوله فی الطهارة کتاب الصلوة والزکوة کتاب الذبایح والاطعمه واللباس کتاب الفتیا والشهادات والاقضیه والجهاد والعده وشرایع الاسلام کتاب قوله فی قتال اهل القبلة والکار الرجعه والامر بالمعروف کتاب فی الآداب وذکر الانبیاء واول کلامه فی العرب کتاب بقیة کلامه فی العرب وقریش والصحابه والتابعین ومن ذمه کتاب قوله من شیعه علی کتاب بقیة رسائله وخطبه واول مناظرته کتاب بقیة مناظره وذکر نسائه وولده آخر کتاب ابن عباس اخبار التوابین وعین الورده اخبار مختار بن ابی عبیده الثقفی اخبار علی بن الحسین کتاب اخبار ابی جعفر محمد بن علی کتاب اخبار المهدی کتاب اخبار زید بن علی کتاب اخبار عمر بن عبد العزیز کتاب اخبار محمد بن الحنفیه کتاب اخبار العباس کتاب اخبار جعفر بن ابی طالب کتاب اخبار ام هانی کتاب اخبار عبد الله بن جعفر کتاب اخبار الحسن بن ابی الحسن کتاب اخبار ابی عبد الله بن الحسن کتاب اخبار محمد بن عبد الله کتاب اخبار ابراهیم بن عبد الله بن الحسن کتاب اخبار من عشق من الشعراء کتاب اخبار لقمن بن عاد کتاب اخبار لقمن الحکیم کتاب مزح الفقهاء کتاب من خطب علی منبر بشعر کتاب اخبار تابط شرا کتاب اخبار الاعراب کتاب اخبار قریش والاصنام کتاب فی الجوابات کتاب قبائل نزار وحرب ثقیف کتاب الطب کتاب طبقات العرب والشعراء کتاب النحو کتاب السجع کتاب الطیره کتاب زجر الطیر کتاب ما رثی به النبی کتاب الرؤیا کتاب اخبار السودان کتاب العوذ کتاب الرقی

کتاب المطر کتاب السحاب والرعد والبرق . کتاب اخبار عمرو بن معدی کرب کتاب اخبار امیة بن ابی الصلت کتاب اخبار ابی الاسود الدئلی کتاب اخبار اکثم بن صیفی کتاب اخبار عبد الرحمن حسان کتاب اخبار خالد بن صفوان کتاب ابی نواس کتاب اخبار المذنبین کتاب الاطعمه . کتاب الاشربه کتاب اللباس کتاب اخبار العجاج کتاب النکاح کتاب صلوة فی الحمام کتاب اخبار رؤبة بن العجاج کتاب ما روی فی الشطرنج کتاب شعر عباد بن شبار کتاب اخبار ابی بکر وعمر کتاب ما اوصی شرحبیه کتاب من قال شعری فی وصیته کتاب خطب النبی کتاب خطب ابا بکر کتاب خطب عثمان بن عفان . کتاب النبی کتاب رسائل ابی بکر کتاب رسائل عمر کتاب رسائل عثمان کتاب حدیث یعقوب بن جعفر بن سلیمان کتاب الطیب کتاب الریاحین کتاب التمثل بالشعر کتاب قطایع النبی کتاب قطایع ابی بکر وعمر وعثمان کتاب الحیات کتاب الدنانیر والدراهم کتاب اخبار الاحنف کتاب اخبار زیاد کتاب الوفود علی النبی وابی بکر وعمر وعثمان کتاب اخبار العرش کتاب اخبار ابی داود کتاب مقتل محمد بن ابی بکر کتاب السخاء والکرم کتاب الاقضاء کتاب البخل والشح کتاب اخبار قنبره کتاب الالویه والرایات کتاب رایات الازد کتاب اخبار حسان کتاب اخبار عقل النساء کتاب اخبار سلیمان کتاب اخبار حمزة بن عبد المطلب کتاب اخبار الحسن کتاب اخبار صعصعة بن صوحان کتاب اخبار الحجاج کتاب اخبار الفرزدق کتاب الزهد کتاب الدعا کتاب القصاص کتاب الذکر کتاب المواعظ کتاب اخبار جعفر بن محمد کتاب اخبار موسی بن جعفر کتاب مناظرات علی بن موسی الرضا کتاب اخبار عقیل بن ابیطالب کتاب السید بن محمد کتاب اخبار بنی مروان کتاب اخبار العرب والفرس کتاب اخبار التراجم کتاب اخبار المحدثین کتاب اخبار سدیف کتاب مقتل عثمان کتاب اخبار ایاس بن معویه کتاب اخبار ابی الطفیل کتاب الغاز کتاب القرود

ابن معتز ابو العباس عبد الله بن المعتز بن المتوکل بن المعتصم العباسی

از خاندان خلافت ودودمان سلطنت بشرافت نسب ونبالت قدر وجلالت حسب ورزانت فکر موسوم است چهره اصالت ذاتی را باکتساب کمالات صوری واقتناء فوائد معنوی زیب وزینت داده وقامت قابلیت را بطراز علم بیاراسته ودر فنون عدیده مانند لغت وصرف واشتقاق ونحو ومعانی وبیان وعروض وقافیه وترسیم خطوط وترسیل رسایل وقرض اشعار وفهم تواریخ وعلم موسیقی سرآمد اهل روزگار خویش آمده ابو الفرج اصفهانی در ضمن اخبار وی گوید از جمله کسانی که در میدان هنرمندی گوی مزیت از عامت مردم روزگار خود در ربوده واز حیثیت فضل وادب وشعر وحسب وظرافت وشرافت ودیگر ادبیات از ابنای عصر تقدم جسته عبد الله بن معتز بوده است چنانچه فضایل وکمالات وی با قرب عهدش بزبان گوش زد خاص وعام است قاضی ابن خلکان در ترجمت وی گوید کانَ اَدیبًا بَلیغًا شاعِرًا مَطبوعًا مُقتَدِرًا عَلَی الشِّعرِ قَریبَ المَأخَذِ

سَهلَ اللَّفظِ جَیِّدَ القَریحَةِ حَسَنَ الاِبداعِ لِلمَعانی مُخالِطًا لِلعُلَماءِ وَالاُدَباءِ مَعدودًا مِن جُملَتِهِم یعنی ابن معتز مردی ادیب وسخن سنج وشاعری مطبوع وبا قدرت ونتایج طبعش با سهولت الفاظ وقرابت معانی آراسته است واو مردی خوش طبع وموجد معانی نغز بوده وهمی با اهل علم وادب آمیزش نمودی واز زمره ایشان معدود گشتی سید صدر الدین شیرازی المعروف بسید علی خان در عنوان کتاب انوار الربیع آورده اول کسیکه علم بدیع اختراع نمود عبد الله بن معتز عباسی است که از بدایع افکار بنیاد آن علم نهاد واز بار آن فن بسر انگشت رای صائب بعضی از اوراق بنگاشت وبنام بدیعش موسوم داشت چنانکه ابن معتز این عبارات در صدر کتاب خود نوشت وَما جَمَعَ قَبلی فُنونَ البَدیعِ اَحَدٌ وَلا سَبَقَنی اِلی تَألیفِهِ مُؤَلِّفٌ وَاَلَّفتُهُ فی سَنَةِ اَربَعٍ وَسَبعینَ وَمِائَتَینِ فَمَن اَحَبَّ اَن یَقتَدِیَ بِنا وَیَقتَصِرَ عَلی هٰذِهِ فَلیَفعَل وَمَن اَضافَ مِن هٰذِهِ المَحاسِنِ اَو غَیرِها شَیئًا اِلَی البَدیعِ وَلَم یَأتِ غَیرَ رَأیِنا فَلَهُ اِختِیارُهُ یعنی کسی فنون بدیع قبل از من جمع ننموده ودر هیچ مؤلفی در تالیف آن علم شریف بر من پیشی نگرفته من خود در سال دویست وهفتاد وچهار هجری تالیف آن علم بدیع نمودم پس اگر کسی خواهد که ما را پیروی نماید وبر آنچه نگاشتیم اقتصار کند باید ونش کردیم که بجای آورد واگر کسی خواهد بر این محاسن ویا غیر آن مزیدی بیاورد وآنرا به بدایع طبع ما اضافت سازد ودر ابداع نیز رای ما طلب کند پس وی در آن عمل مختار است صلاح الدین کتبی در کتاب فوات الوفیات گوید وی در شعبان سال دویست وچهل ونه هجری ولادت یافت علم ادبیه وقواعد عربیه را از معلم ومؤدب خویش احمد بن سعید دمشقی وآبو العباس مبرد وآبو العباس ثعلب بیاموخت ودر تقریض شعر وترسیل نثر نادره روزگار خود شد وچندان از بحر فکرت لآلی آبناک برآورده وجواهر آبدار از خزانه خاطر برشته نظم کشیده که اشعارش در هر محفل مذکور آید وبواسطه لطایف ومزایا وخصوصیات چندی که از حیثیت لفظ ومعنی بکار برده خنک خیالش از میدان نظم سابقین قاصر نیاید واز طرز واسلوب ایشان خارج ننماید بلکه بعضی از ادبا ویرا از فصحای جاهلیین ومخضرمین واسلامیین برتر دانند چه خاطر ایشان خرسند گردد بدیار مخروبه ووادی بی آب وعلف ابس نگرفته وجز در وصف ناقه وجمل وآهو وحمل وامثال آنها سخن نموده اند وبغیر از الفاظ وحشیه ومعانی درهم شعری نسروده اند وهیچگاه بزمی بوجود ندما وشمع روی شاهدان رعنا تکمیل نداده ومحفلی بفروش وبساطهای فاخره وآلات واوانی مختاره نیاراسته اند واز انواع ریاحین مشام جان معطر نساخته وباقسام ازهار دیده خویش روشن ننموده واز اجناس الحان گوش هوش شان التذاذ نیافته بالجمله ویرا در صنعت موسیقی مهارت تام بود وقتی در آن فن رساله بنگاشت وبجانب عبید الله بن عبد الله بن طاهر انفاذ داشت عبید الله در جواب آن رساله ابن معتز که در صنعت موسیقی وحرف الحان نگاشته بود پس از ستایش بسیار گوید لَقَد خُیِّلَ اِلَیَّ اَنَّ لِسانَ جَدِّکَ العَبّاسِ عَلَیهِ السَّلامُ یَنقَسِمُ عَلی اَجزاءٍ فَلَکَ اَعَزَّکَ اللهُ نِصفُها وَالنِّصفُ الآخَرُ مَقسومٌ بَینَ اَبی جَعفَرٍ المَنصورِ وَالمَأمونِ رَحمَةُ اللهِ عَلَیهِما وَلَو اَنَّ هٰذِهِ الرِّسالَةَ جُعِلَت لِاِبراهیمَ بنِ اِبراهیمَ المَهدیِ وَاِبراهیمَ المَوصِلیِّ وَاِبنِهِ اِسحٰق

وَهُم مُجتَمِعُونَ لَبُهِتَ مِنهُمُ النّاظِرُ وَاُخرِسَ النّاطِقُ وَلَاَقَرّوا لَكَ بِالفَضلِ فِی السَّبقِ وَظُهُورِ حُجّةِ الصِّدقِ ثُمَّ کانَ قَولُكَ لَهُم فَرقاً بَینَ الحَقِّ وَالباطِلِ وَالخَطاءِ وَالصَّوابِ وَاللهِ ما تَأَخَذُ فِی فَنٍّ مِنَ الفُنُونِ اِلّا بَرَزتَ فِیهِ بُروزَ الجَوادِ الرّابِعِ المُغَربِ فی وَجهِ کُلِّ حِصانٍ عَضَدَ اللهُ الشَّرَفَ بِبَقائِكَ وَاَحیا الاَدَبَ بِحَیاتِكَ وَجَمَلَ الدُّنیا وَاَهلَها بِطُولِ عُمرِكَ

حاصل معنی آنکه رسالهٔ تو چنان مرا بخاطر آورد که طلاقت لسان و فصاحت زبان جد بزرگوارت عباس بن عبد المطلب بجیدترین قسم گشته نصفی از تمامت آن اجزاء بشخص تو اختصاص یافته خدایت عزیز دارد و نصف دیگر میان ابوجعفر منصور و عبد الله مأمون تقسیم شده اگر این رساله با ابراهیم بن مهدی عباسی و ابراهیم موصلی پسر وی اسحق موصلی مقابل و مواجه گشتی در حالتی که ایشان در مجلسی بیکدیگر مجتمع میبودند تحت ناظرین مبهوت و متحیر و ناطقین گنگ و لال میماندند و بر مزیت سبق و برهان صدق تو اقرار مینمودند پس کلمات آبدارت ایشان را فارق حق از باطل و ممیز صواب از خطا باشد بخدا سوگند که در هیچ فنی از فنون اقدام ننمودی جز آنکه در میدان آن از تمامت امثال و اقران خویش مانند اسب خوب نجیب تقدم گرفتی و بر روی ایشان غبار پاشیدی مانند استان عزیز خداوند شرافت را ببقاء تو باقی دارد و بزندگانیت ادب زنده ماند و بطول عمر تو خدا اجمال دنیا و اهل آنرا جمیل سازد ابو الفرج اصبهانی در کتاب اغانی از یحیی صولی روایت کند که گفت زمانیکه موتضد خادم محمد بن عبید الله بن عبد الله بن طاهر را بر ریاست شرطهٔ بغداد بجای خویش نیابت داد عبد الله بن معتز این ابیات را در تهنیت بعبید الله نگاشت و بجانب وی وان داشت

فَرِحتُ بِما اَضعافُهُ دُونَ قَدرِكُم	وَقُلتُ عَسیٰ قَد هَبَّ مِن نَومِهِ الدَّهرُ
فَتَرجِعُ فِینا دَولَةٌ طاهِرِیّةٌ	کَما بَدَأَت وَالاَمرُ مِن بَعدِهِ الاَمرُ
عَسَی اللهُ اَن اللهَ لَیسَ بِغافِلٍ	وَلابُدَّ مِن یُسرٍ اِذا انتَهَی العُسرُ

یعنی خورسند و خرم شدم بخبری که چندین برابر آن از شأن و مرتبت شما پست تر است پس با خود گفتم امید است که چشم روزگار از خواب غفلت باز ماند و دولت طاهر بن حسین باعود کند چنانکه در اول نسیم اقبال وزیدن گرفت و کار بدانجا رسید که رسید چون خداوند از شائبهٔ غفلات و نسیان مبرا است امید است که رحمت آورد چون دست حوادث و نهایت تنگی فرا رسد لاجرم باران رحمت الهی از پی در آید و کشتزار آمال ما را سیراب کند

عبید الله از دیدن اشعار بسی مسرور شد قصیده در جواب بر نوشت که این دو بیت از آن است

وَنَحنُ اِذا ما نالَنا مِن جَفوَةٍ	فَنَحنُ عَلیٰ لَأوائِها الصَّبرُ وَالعُذرُ
وَاِن رَجَعَت مِن نِعمَةِ اللهِ دَولَةٌ	اِلَینا فَنَحنُ عِندَها الحَمدُ وَالشُّکرُ

یعنی چون ما را ظلم و ستمی رسد بر ماست که بر شدائد آن صبر نمائیم و در محن آن عذر خواهیم و اگر از الطاف الهیه

دولتی

دولتی بما بر گردد البته در مقام تشکر بر آئیم و اظهار حمد نمائیم پس از چند روزی محمد بن عبید الله برای اداء حق آن تهنیت نزد ابن معتز برفت قاضی بن خلکان گوید که پیوسته ابن معتز گفتی که چهار نفر از شعراء مضمون یقولون ما لا یفعلون بالشهم علیهم بالکریمه اعمال و افعال ایشان بر خلاف اقوال و اشعارشان بوده نخست ابو العتاهیه که در زهدیات شعر سرودی و خود بر جادهٔ الحاد قدم گذاشتی دوم ابو نواس که پیوسته از طرائف حرکات جوانان مهوش و لواطهٔ ایشان سخن راندی و خود از میمون زانی تر بود سیم ابو حکیمهٔ کاتب همی از فقد و عجز از جماع سخن میکرد و کی هیجان و حرص وی در جماع از بز نر زیادتر بوده است چهارم محمد بن حازم همیشه در قناعت شعر گفتی و لیکن از سگ حریص تر بودی قاضی ابن خلکان حکایتی از ابن حازم آورده که دلیل است بر توافق احوال و اشعار وی و آن خود با کلام ابن معتز مخالف است چه ابن حازم که با سعید بن حمید کاتب طوسی قرب جوار داشت سعید را بواسطه امری که در میانه ایشان روی داده بود هجا گفت سعید آن هجا بشنید با آنکه بر مؤاخذت قادر بود از آن جسارت اغماض کرد چون چندی بگذشت پریشانی حال ابن حازم را دریافته از جوار سعید انتقال جست و سعید از کیفیت آن واقعه باخبر گشته ده هزار درهم با چند جامه و آن از لباس و اسبی با ساخته و غلام و کنیزی برای محمد بن حازم روانه داشت و بوی نوشت ذو الادب تحمله ظرفه علی نعت الشیء بغیر هیئته و نعته فدرته علی وصفه بخلاف حلیته و لم یکن ما شاع من هجائك فی جا دبیا الاهذا المجری وقد بلغنی من سوء حالك و شدة خلتك ما لا عضاضته به علیك مع کبر همتك و عظم نفسك و نحن شرکاء فیما ملکنا و متساوون فیما تحت ایدینا و قد بعثت الیك بما جعلته و ان قل استفتاحا لما بعده یعنی صاحبان ادب را دانش ایشان بر آن وادر که اشیا را بغیر صورت و هیئت آن وصف نمایند و قدرتشان بر آن دارد که چیزها را بر خلاف اوصاف ستایش آورند همانا آنچه را که از هجو من گفته بودی و شایع گشت بیقین از این قبیل و از این مجری است که گفته آمد از پریشانی حال و شدت احتیاج و درویشی تو مرا آگاهی حاصل آمد و آن چیزی نیست که با آن بزرگی همت و عظمت نفس ترا ذلت و منقصت باشد و آنچه را که مالکیم من و تو شریک و سهیم باشیم و آنچه در تحت تصرف ما است مساوی میباشیم و برای فتح باب چیزکی انفاذ داشتم که نمونه و انموزجی است برای بعد ابن حازم چیزی از آن جوائز قبول نموده تمامت آنها را بوی بر گردانید یکی از ادبا در مدح وی گفته

لا یُبعِدُ اللهُ عَبدَ اللهِ مِن مَلِكٍ	سامَ اِلَی المَجدِ وَالعَلیاءِ مُذ خُلِقا
قَد کانَ زَینَ بَنِی العَبّاسِ کُلِّهِمُ	بَل کانَ زَینَ بَنِی الدُّنیا حِجیً وَتُقیٰ
اَشعارُهُ زُیِّنَت بِالشِّعرِ اَجمَعِهِ	فَکُلُّ شِعرٍ سِواها بَهرَجٌ دَلِقا

حاصل معنی آنکه خدا عبد الله بن معتز را از بزرگواری و عظمت دور نماید چه وی از ابتدای خلقت بسوی مجد و بلندی همی گرایید برای که پیوسته وی از حیثیت عقل و پرهیزکاری زینت جمیع بنی عباس بلکه پیرایهٔ رخسار دنیاست جواهر اشعار وی

قدر دیگر اشعار را کاسته و تمامت آنها را ناسره و بی قدر نموده پس جمیع اشعار جز شعر وی باطل و اندختنی است طرایف و نوادر اخبار وی بسیار است منجمله جعفر بن قدامه گوید روزی نزد ابن معتز بودم و شنیزی نیز در آن محفل حضور داشت چون زمان اداء فریضه در رسید شنیزی بپای خواست نمازی از روی عمد با کمال خفت و سرعت بجای آورد و پاره از اوراد و ادعیه بخواند پس سر بسجده گذاشت از روی عمد چندان طول داد که تا جمیع حاضرین بتنگ و کسل شدند ابن معتز همی از روی تعجب و حیرت بروی مینگریست تا آنکه سر از سجده برداشت این دو شعر ابن معتز در حق وی سروده

صَلوٰتُكَ بَينَ الوَرىٰ نَقرةٌ … كَما اختَلَسَ الجُرعَةَ الوالِغُ

وَتَسجُدُ مِن بَعدِها سَجدَةً … كَما خُتِمَ المِزوَدُ الفارِغُ

یعنی نماز تو در میان خلق چنان است که سگی از اطراف زبان بسرعت جرعه از آب برگیرد پس از اتمام صلوة سجده کنی مثل شخص بیکاری که توشه دان از مهر برنهد و از اشعار رایقه وی این چند بیت است

سَقَى المَطيرَةَ ذاتَ الظِّلِّ وَالشَّجَرِ … وَدَيرَ عَبدونَ هَطّالٌ مِنَ المَطَرِ

فَطالَما نَبَّهَتني لِلصَّبوحِ بِها … في غُرَّةِ الفَجرِ وَالعُصفورُ لَم يَطِرِ

أَصواتُ رُهبانِ دَيرٍ في صَلاتِهِمِ … سودِ المَدارِعِ نَعّارينَ في السَّحَرِ

مُزَنَّرينَ عَلَى الأَوساطِ قَد جَعَلوا … عَلَى الرُّؤوسِ أَكاليلاً مِنَ الشَّعَرِ

كَم فيهِمُ مِن مَليحِ الوَجهِ مُكتَحِلٍ … بِالسِّحرِ يُطبِقُ جَفنَيهِ عَلى حَوَرِ

لاحَظتُهُ بِالهَوى حَتّى اِستَقادَ لَنا … طَوعاً وَأَسلَفَني الميعادَ بِالنَّظَرِ

وَجاءَني في قَميصِ اللَيلِ مُستَتِراً … يَستَعجِلُ الخَطوَ مِن خَوفٍ وَمِن حَذَرِ

فَقُمتُ أَفرِشُ خَدّي في الطَريقِ لَهُ … ذُلّاً وَأَسحَبُ أَذيالي عَلى الأَثَرِ

وَلاحَ ضَوءُ هِلالٍ كادَ يَفضَحُنا … مِثلُ القُلامَةِ قَد قُدَّت مِنَ الظُفُرِ

وَكانَ ما كانَ مِمّا لَستُ أَذكُرُهُ … فَظُنَّ خَيراً وَلا تَسأَل عَنِ الخَبَرِ

حاصل معنی آنکه خدایتعالی ارض مطیره و دیر عبدون از قطرات مطر سیراب کند که قامت اشجارش بساط آن ملک را سایه افکن است چه روزگارها که عمر عزیز در آنمکان بسر بردم و از آواز رهبانان آن دیر که برای اداء فریضه در صبحی که پردهای ظلمت شب برچیده نشده بود و گنجشکان بال بپریدن نگشاده بودند مرا برای شرب صبوحی از خواب بیدار نموده چه راهبها که جملگی جامهای سیاه پشمینه در پوشیده و زنارها بر میان دارند و بر تارک خویشان از موی تاج و اکلیلها قرار داده اند و بوقت سحر آواز و نعرهای بمناجات بردارند و چه جوانان خوشگل ملیح در میان ایشان بوده که چشمهای خود بسرمه سحر مکحول نموده و آن چشمهای فتان و مژگان سیاه را از روی غمزه بر روی هم نهاده و چندان تیر نظر بجانب وی روان داشتم که عاقبت بدام خویش در آوردم و از گوشه چشم مرا وعده داد که بحکم انقیاد و اطاعتش بکشیدم پس چون پردهای شب فرو کشیده شده بپنهانی بوثاقم میشتافت و از خوف رقیبان و بیم حافظان همی بسرعت

کاهای

کامهای نرم بر میداشت و من خود برای تشریف مقدمش صورت بخاک میسودم و دامان خویش بر اثر وی بیکشیدم و بناگاه ماه نو چهره اش مانند شکل هلال چنان نرم مرا شور میساخت که نزدیک بود کار بفضیحت کشد و آن عمل بر سوائی انجامد هر چه شد آنچه شد که مرا قدرت و توان ذکر آن نیست ولی تو حسن ظن از دست مده و کمان بد مبر و از کیفیت آن واقعه سؤال منمای و هم از اشعار اوست

وَمُقَرطَقٍ يَسعى إِلى النُدَماءِ … بِعَقيقَةٍ في دُرَّةٍ بَيضاءِ

وَالبَدرُ في أُفُقِ السَماءِ كَدِرهَمٍ … مُلقًى عَلى ديباجَةٍ زَرقاءِ

كَم لَيلَةٍ قَد سَرَّني بِمَبيتِهِ … عِندي بِلا خَوفٍ مِنَ الرُقَباءِ

لَمّا اِنتَشى إِذ عَقَّدَ الشَرابُ لِسانَهُ … فَحَديثُهُ بِالرَمزِ وَالإيماءِ

نَبَّهتُهُ بِيَدي وَقُلتُ لَهُ اِنتَبِه … يا فَرحَةَ الجُلَساءِ وَالنُدَماءِ

فَأَجابَني وَالسُكرُ يَخفِضُ صَوتَهُ … بِتَلَجلُجٍ كَتَلَجلُجِ الفَأفاءِ

إِنّي لَأَفهَمُ ما تَقولُ وَإِنَّما … غَلَبَت عَلَيَّ سُلافَةُ الصَهباءِ

دَعني أُفيقُ مِنَ الخُمارِ إِلى غَدٍ … وَاِحكُم بِما تَرضاهُ يا مَولائي

حاصل ترجمت آنکه بسا سرو قد قبا پوشی که جامی از در سفید لبریز از شراب عقیق گون همی بجانب ندما محفل دور میداد در حالتی که ماه چهارده در آسمان لسان درهمی میماند که بر نیلگون پرندی افکنده شده باشد چه نیکو شبی که از مقدم خویش بزم ما رشک روز نموده و مرا مسرور داشت و از بیم رقیب در آسایش بودیم هرگز از خاطر نرهد وقتی را که زبان وی از شدت باده بسته شده بود و از آن روی با رمز و اشارت سخن کردی و او را با دست خویش بیدار ساخته گفتم ای پیروزی ندما و شادی جلسا بیدار شو پس وی در جواب لب شکرین باز داشته ولی مستی شراب و سکر باده ناب آواز وی پست نموده و از آن روی سخن در دهان همی گردانید مانند کسی که از تکلم فا عاجز باشد و آن حرف را بالکنت در دهان بگرداند که آنچه را با من گفتی فهم نمودم لکن کسالت شراب چندان حیرانم کرده که از جواب عاجزم اینک مرا بحال خود بگذار تا وقت صبح که خمار از سر بنهم و از مستی بهوش آیم و ای مولای من بدانچه خواهی حکم نمای

ابوالفرج از ابراهیم هاشمی حکایت کند که گفت روزی برابی عیسی بن متوکل در آمدم عبدالله بن معتز را برای وی دیدم که از در صلح در آمده بود و در آنوقت سن وی به بیست سال نرسیده پس در آن اثنا علی بن محمد بن ابی الشوارب قاضی وارد شد ابوعیسی بر شرایط اکرام و اعزاز وی قیام نموده پس از لمحه قاضی با ابوعیسی گفت در امری گرفتار گشته ام که مرا چاره جز به انگشت اعانت تو در انجاح آن مهم نیست ابوعیسی گفت آن واقعه کدام است گفت یکی از دختران طایفه خود را مردی از کسان خود نکاح نموده ام و او از طریقه با پرون شده و بسوء معاشرت روزگاری میگذراند و بیشتر از مأوی و مکان خویش را در منزل عیسی بن هرون قرار داده و پیوسته ما را از شر عیسی تهدید و تخویف مینماید آخر عیسی زبان دراز داشته نسبت بما بسی کلمات ناشایست و عبارات نا

و بسیار رعایت وی منظور داشت و ما را زیاده توهین کرد اگر قرابتی میان نبود که فخر او برای ما نفی است و عار
ما را ضرری هر آینه بانصاف و حق با وی سلوک میداشتم لاجرم در حل این عقده و رفع این مهم به پناه تو در آمدم ابوعیسی
گفت چون تو از نزد من باز گردی کس بجانب وی بفرستم و خود کفالت کنم که آن زد دیگر بجانب عشیره بیدی باز نگردد
و ضامن باشم که این داماد جز بطریق رضای خاطر تو قدم ننهد و موافقت تو از دست ندهد پس قاضی لوازم
شکر بجای آورده طریق خانه خود گرفت ابوعیسی روی با حاضران داشته گفت آیا در شگفت نمی آیید
از آنکه مردی با چنین فضل و بزرگواری و شرافت که در اینگونه ورطها انداخته میشود خوشا بحال کسی که دختر نداشته باشد
ابن معتز گفت ایها الامیر پسرت را در اینمعنی شعری است جماعتی که از جودت طبع و شاعری وی آگاهی داشتند
زبان بتحسین گشودند پس گفت عمت بغدادیت کدام است آن شعر گفت

وَبِكْرٌ قُلْتُ مُوْتِي قَبْلَ بَعْلٍ وَاِنْ اَثْرَى وَعُدَّ مِنَ الصَّمِيمِ
اَاَمْزِجُ بِاللِّئَامِ دَمِي وَلَحْمِي فَمَا عُذْرِي اِلَى النَّسَبِ الْكَرِيمِ

یعنی دختر دوشیزه خود را گفتم که پیش از رسیدن بوصال شوهری که بسیار با ثروت باشد و از عداد صاحبان نسب
و اصالت محسوب شود جهان را بدرود کن هرگز خون و گوشت خود را با مردمان لئیم مخلوط نسازم وگرنه مرا از فقدان نسب
کریم عذری نخواهد بود ابوعیسی چون این شعر بشنید طریق ملاطفت بپیمود و کلمات مطبوع زیاده بگفت گویند
عبدالله بن معتز را غلامی نشوان نام بود که در ملاحت صورت و حلاوت سیرت و بسر دون غا فتنه روزگار بود
و پیوسته ابن معتز بهوای نشاء وصال نشوان سرمست بودی وقتی آن غلام بمرض آبله مبتلا گشت و جابهای آبله
بر آب رویش ظاهر شد چون عبدالله را خبر افتاد از بن دهدل ناله جگرسوز برکشید و همی محزون بود تا پس از چندی
نشوان صحت یافت و اصلاً اثری قبیح از آن عارضه بر عارضش ظاهر نگشت جعفر گوید روزی بر ابن معتز در آمدم گفت
یا ابا القاسم نشوان از آن عارضه شفا یافت و بر حسن وی افزوده گشت و این ابیات انشاء کرد

لِيْ قَمَرٌ جُدِّرَ لَمَّا اسْتَوَى فَزَادَهُ حُسْنًا فَزَادَتْ هُمُوْمِي
اَظُنُّهُ غَنَّى لِشَمْسِ الضُّحَى فَنَقَّطَتْهُ طَرَبًا بِالنُّجُوْمِ

یعنی ماه من بمرض آبله گرفتار شد و چون صولت مرض و شدت آن فرو نشست حسن وی افزوده گشت و هموم من
زیادت کرد مرا گمان آنست که وی آفتاب عالمتاب را تغنی گفت پس خورشید از روی طرب خالهای نجوم بر
روی او نثار کرد چون این اشعار شنیدم زبان بتحسین بگشودم گویا یکی از شعرای هند این شعر را از نظم ابن معتز
اقتباس نموده است که

ماه من آبله رو یافت ولی خوش است روی پر آبله تیغی است که جوهر دارد

جعفر گوید پس از چندی نشوان غلام از عبدالله بن معتز اظهار کراهت و بی میلی نموده و چاره در اینباب نمیتوانست کرد
روزی بر وی در آمدم این ابیات را انشاد نمود

بِاَبِي اَنْتَ قَدْ تَمَادَيْتَ فِي الْهَجْرِ وَالْغَضَبِ وَاصْطِبَارِي عَلَى صُدُوْدِكَ يَوْمًا مِنَ الْعَجَبِ
لَيْسَ لِي اَنْ فَقَدْتُ وَجْهَكَ فِي الْعَيْشِ مِنْ اَرَبِ رَحِمَ اللّٰهُ مَنْ اَعَانَ عَلَى الصُّلْحِ وَاحْتَسَبَ

یعنی پدرم فدای تو باد براستی که در هجر و غضب طول دادی و حال آنکه فراق یکروزه تو مرا عجب است اگر روی
خود از من بپوشی مرا آرزوئی بعیش دنیا نیست خدا رحمت کند کسی را که بر اصلاح اعانت کند پس من بجانب غلام رفته
وا را در موافقت بروی در آمدم تا آنکه ویرا راضی نمودم و نزد عبدالله آوردم صلاح الدین کتبی و قاضی ابن خلکان
در ترجمت وی گویند که ابن معتز در طریق سنت و جماعت قدمی راسخ و عقیدتی ثابت داشت و بوحنیفه پیروی کرده
و این ابیات که خود از نتایج افکار او هست در عقیدت وی شاهدی عادل است که گفته

خَلِيْلَيَّ قَدْ طَابَ الشَّرَابُ الْمُوَرَّدُ وَقَدْ عُدْتُ بَعْدَ النُّسْكِ وَالْعَوْدُ اَحْمَدُ
فَهَاتِ عُقَارًا فِي قَمِيْصِ زُجَاجَةٍ كَيَاقُوْتَةٍ فِي دُرَّةٍ تَتَوَقَّدُ
وَقَتْنِي مِنْ نَارِ الْجَحِيْمِ بِنَفْسِهَا وَذٰلِكَ مِنْ اِحْسَانِهَا لَيْسَ يُجْحَدُ

یعنی ای دوست شراب گلگون چه پاکیزه است من خود پس از پارسائی بشرب چند عود نمودم و اینک از آن آب
آتش صفت مرا درده که در جام بلورین و جامه زجاجین چون یاقوتی ماند که در میان درّی بدرخشد چه آن باده مرا
بنفس خود از آتش جحیم نگاهداشته و انکار چنین احسانی از آن نتوانم کرد راغب در محاضرات گوید و سبب
شرب باده نتوشیدی و سبب گفتی که شرب شب نا فعتر است چه در شب خبر که قاطع هستی و سببی که مانع مستی
باشد نیاید که لذت باده برد ولی در روز زیان آن بسیار و موانع آن بیشمار است چنانکه در اشعار پارسی
لسان الغیب حافظ شیرازی سروده

روز در کسب هنر کوش که می خوردن روز دل چون آینه در زنگ ظلام اندازد

گویند وی از ذریه طیبه مصطفوی و سلسله علیه علوی منحرف بوده و همی تخم عداوت ایشان در دل میکاشت و پیوسته
در مفاخر خویش و مطاعن اعقاب اطیاب رسول مبالغت مینمود از آن جمله در قصیده بائیه خود گوید

وَنَحْنُ وَرِثْنَا ثِيَابَ النَّبِيِّ فَلِمْ تَجْذِبُوْنَ بِاَهْدَابِهَا
لَكُمْ رَحِمٌ يَا بَنِي بِنْتِهِ وَلٰكِنْ اَرَى الْعَمَّ اَوْلَى بِهَا
بِهِ نَصَرَ اللّٰهُ اَهْلَ الْحِجَازِ وَاَبْرَاَهَا بَعْدَ اَوْصَابِهَا
وَيَوْمَ حُنَيْنٍ قَدَاعِيْنُكُمْ وَقَدْ اَبْدَتِ الْحَرْبُ عَنْ نَابِهَا
فَمَهْلًا بَنِي عَمِّنَا اِنَّهَا عَطِيَّةُ رَبٍّ حَبَانَا بِهَا
وَاُقْسِمُ اَنَّكُمُ تَعْلَمُوْنَ اِنَّا لَهَا خَيْرُ اَرْبَابِهَا

یعنی ما سلسله بنی عباس ثیاب پیغمبر را وارثیم و شما گروه بنی فاطمه چرا بریشه ها و اطراف آن دست فرا برده اید
ای پسران دختران رسول شما را قرابت رحم است ولی عباس که عم پیغمبر باشد بآنجهت و بیا جامه پیغمبر اولی است

به بوی خدا اهل حجاز دادیاری نمود پس از تواتر و امراض بسیار ایشان را فرجه و صحت حاصل آمد و منقبتی جز با شدت
فزونت نه شما و سخن خویش آیت را نیز ای پسران عم من که این کرامت علیه از عطایای خداست و مرا بحکمیت
بر پس آنجناب او نوبت است و همچنین مروان بن ابی حفصه اشعاری بدین مضامین نظم آورده و حضرت رضا
علیه السلام وی را جواب داده که بعون الله در شرح احوال مروان نگاشته می آید کفی الدین حلی القصیده وابیات
بدین وزن و روی که ابن معتز را جواب گفته و بعضی از آنها را اینک ذکر نمائیم و هی هذه

اَلا قُل لِشَرِّ عِبادِ الإِلٰه — وَطاغي قُرَيشٍ وَكَذّابِها
وَباغي العِبادِ وَباغي العِنادِ — وَهاجي الكِرامِ وَمُغتابِها
أَأَنتَ تُفاخِرُ آلَ النَّبِيِّ — وَتَجحَدُها فَضلَ أَحسابِها
بِكُم باهَلَ المُصطَفى أَم بِهِم — فَرَدَّ العُداةَ بِأَوصابِها
أَعَنكُم نَفى الرِّجسَ أَم عَنهُمُ — لِطُهرِ النُّفوسِ وَأَلبابِها
وَقُلتُم وَرِثنا ثِيابَ النَّبِيِّ — فَلِم تَجذِبونَ بِأَهدابِها
وَعِندَكَ لا يورَثُ الأَنبِيا — فَكَيفَ حَظيتُم بِأَثوابِها
فَكَذَّبتَ نَفسَكَ فِي الحالَتَينِ — وَلَم تَعلَمِ الشَّهدَ مِن صابِها
أَجَدُّكَ يَرضى بِما قُلتَهُ — وَما كانَ يَوماً بِمُرتابِها
وَقَولُكَ أَنتُم بَنو بِنتِهِ — وَلٰكِن بَني العَمِّ أَولى بِها
بَنو البِنتِ أَيضاً بَنو عَمِّهِ — وَذٰلِكَ أَدنى لِأَنسابِها
فَدَع فِي الخِلافَةِ فَصلَ الخِلافِ — فَلَيسَت ذَلولاً لِرُكّابِها
وَما أَنتَ وَالفَحصَ عَن شَأنِها — وَما قَمَّصوكَ بِأَثوابِها
وَما ساوَرَتكَ سِوى ساعَةٍ — فَما كُنتَ أَهلاً لِأَسبابِها
وَكَيفَ يَخُصّوكَ يَوماً بِها — وَلَم تَتَأَدَّب بِآدابِها

وَدَع ذِكرَ قَومٍ رَضوا بِالكَفافِ
وَجاؤوا الخِلافَةَ مِن بابِها

یعنی شریرترین بندگان خدا و ستمکار قریش و کذاب آن سلسله و سرکش و نافرمان عباد و طالب عناد و آن
هجوکننده بزرگان و عیب‌های ایشان را بر گوی که آیا تو با آل پیغمبر اظهار مفاخرت نمائی و انکار فضل و مناقب
ایشان کنی آیا با شما بنی العباس حضرت رسالت بعزم مباهلت بیرون آمد و یا با اهل البیت خود و بدعای ایشان جهت
معاندین کفار را مباهلت داد آیا شما بنی عباس را از آلایش پاک فرمود و یا نفوس مطهره ایشان را
از قذارت رجس مصون داشت و اینکه دعوی نمودی که العباس رسول الله را بوراثت ما که گشتیم و شما بنی فاطمه

جز اطراف آنها چنگ در نزده‌ایم خود گوئیم در نزد تو که از اهل سنت و جماعتی و مذهب ایشان عقیدت داری
انبیاء بوراثت چیزی بر جای نگذارند پس چگونه گوئی که ما خط میراث آنجناب را رسیده‌ایم و تو به تخت
بالارث مالک شده‌ایم از عدم صحت و فقدان دانش شیرینی را از تلخی تمیز ندهی و ناچار هر یک از این دو قول کذب
انگیز کند و هرکدام مناقض دیگری باشد یقین جد تو عباس بدینگونه مقالات رضا نداده و زنگ شک
از این بیان من نزدوده است و اما آنکه گفتی که شما علویین از اولاد دختر رسول هستید ولی پسران عم بخلافت
تقدم است گوئیم که ایشان را قرابت نسب بیشتر است چه پسران دختران آنجناب اعقاب اعمام او نیز
ترا نرسد که از شان خلافت سخن کنی چه آن اسب جرونی است که ترا رام نگردد و لباس خلافت
بقامت تو راست نیاید پس هوای خلافت از سر بنه و از آن وادی فخر مکن چرا که جز ساعتی در حق تو
کنکاش نشده و تو خود از لیاقت آن برکنار بودی پس قومی که باندازه خود رضا دادند و خلافت را
از طریق آن درآمدند بکلمات ناشایست یاد مکن انتهی ابن اثیر جزری گوید چون در سال دویست و نود و
پنج هجری مکتفی بالله را عارضه موت دررسید و مرض وی اشتداد یافت عباس بن حسن که بمنصب
وزارت اختصاص داشت و مردی فاضل و ادیب بود در امر خلافت همی تفکر میکرد که آیا بعد از وی
چه کس را صلاحیت آن مسند منیع و شایستهٔ آن منصب رفیع است چون هر روز که طریق سرای خلافت
پیمودی یکی از این چهار نفر که بمنزلهٔ ارکان اربعه خلافت بودند اول ابو عبدالله محمد بن جراح دوم ابوالحسن
محمد بن عبدان سیم ابوالحسن علی بن محمد بن فرات چهارم علی بن عیسی در رکاب وی می‌بودند روزی
با محمد بن داود بن جراح در آن باب مشاورت کرده وی با ابن معتز اشارت نمود و از عقل و ادب و رای
رزین وی زیاده وصف کرد پس وقت دیگر آن شور با ابوالحسن بن فرات بمیان نهاد ابن فرات گفت
ایها الوزیر تاکنون هرگز عادت بر آن جاری نشده بود که در اینگونه کارهای بزرگ و امورات خطیر و تعیین خلفا
من طرف مشاورت باشم بلی در امورات عزل و نصب عمال مشاورت را شایسته‌ام و از بیان صواب
مضایقت نکنم وزیر در غضب شد و گفت بما این قطعی بارد و طفرهٔ حکمت چه من ترا بدین شور مخصوص داشته‌ام
و رای صحیح ترا پسندیده‌ام آنچه را که صواب دانی بیان کن ابن فرات گفت اگر وزیر در حق کسی رای زده و او را
شایسته و لایق مسند خلافت دانسته البته برقرار سازد و او را بگاه سلطنت مستقر دارد وزیر چون دانست
که مقصود وی از این کلام ابن معتز است چه خبر وی در میان مردم اشتهار داشت وزیر گفت بدین گفتار توقع دارم
مزید آوری که از تعیین مرادت آگاه شوم پس ابن فرات گفت فَلْيَتَّقِ اللهَ الوَزيرُ وَلا يَنصِبْ إِلّا مَن قَد
عَرَفَهُ وَاطَّلَعَ عَلى جَميعِ أَحوالِهِ وَلا يَنصِبْ بَخيلاً فَيُضَيِّقَ عَلَى النّاسِ وَيَقطَعَ أَرزاقَهُم
وَلا طَمّاعاً فَيَشرَهَ في أَموالِهِم فَيُصادِرَهُم وَيَأخُذَ أَموالَهُم وَأَملاكَهُم
وَلا قَليلَ الدّينِ فَلا يَخافُ العُقوبَةَ وَالآثامَ وَيَرجُو الثَّوابَ فيما يَفعَلُهُ وَلا يُوَلّي مَن قَد عَرَفَ نِعمَةَ هٰذا

وضيعة هذا او قرّب هذا ومن تدلّقى الناس ولقوه وعاملهم وعاملوه ويحسب نعم الناس وعرف وجوه ظلمهم وخرجهم
حاصل معنی آنکه ایها الوزیر از خدا بترس کسی که ترا اسجال اویشانی نیست بر سریر خلافت نصب مکن که وقتی که بر تمامت حالاتش
مطلع باشی وکسی را که بر ذیلهٔ بخل متصف است بر اریکهٔ خلافت مستقر مساز چه این کس فراخای عیش را بر مردمان تنگ
سازد و معیشت ایشان قطع نماید وشخصی که سرشت وجودش بآب طمع تخمیر یافته اختیار مکن چراکه چنین کس برای اخذ
اموال مسلمانان حریص باشد پس ایشان را برکرداند و اموال مردم بستاند و املاک ایشان ضبط کند وکسی که از دین
چندان بهره نداشته باشد بر چهار بالش امارت متکی مساز چه از عقوبت وگناه نترسد و دست تعدی باز دارد
واز خدا اندیشه ننماید واز افعال وکردار خود امید ثواب دارد و زمام اختیار مردم بدست کسی مده که نعمت و کفاف
هرکسی بداند واز ضیاع وعقار و بستان و باغ و اسب هرکسی بشناسد وهمچنین کسی که با مردم مخالط و معاشر باشد
و مردم او را دیده باشند واو با مردم معاملت و مردم با وی داد و ستد کرده باشند وهمی محاسب دهش نعم مردم
بشمارد و طرق دخل و وجوه خرج ایشان بداند بدان مقام بلندش مستقر مکن وزیر گفت راست گفتی آیا کرا
شایستهٔ این مقام و دارای این صفات دانی ابن فرات گفت جعفر بن معتضد وزیر گفت وای بر تو او طفلی خورد
سال است ابن فرات گفت راست گفتی ولی وی فرزند ارجمند معتضد است و هیچ مرد کاملی در مسند خلافت مستقر نشید
که برای اصلاح امور مملکتی بسوی ما احتیاج نداشته باشد پس روز دیگر از علی بن عیسی مشاورت کرد وی تصریح باسم
کسی ننمود گفت برای این مسند کسی را قبول کن که از خدا بترسد و دین و دنیای مردمان اصلاح کند وزیر از آن میان
رای ابن فرات بپسندید و وصیت مکتفی را بدان انتخاب واختیار ضمیمت واضافت کرد و پس از مکتفی جعفر را
بر اریکهٔ خلافت نشاندند و مردم با جعفر بیعت نمودند و بمقتدر ملقب شد چون در آن زمان سن وی سیزده سال بیش نبوده
همی مردم در آن باب سخن میکردند وزیر بر آن شد که وی را خلع نماید و محمد بن معتمد را بر جای او ثابت دارد و در جمع
اسباب بکوشید و مترصد وقت بود که محمد بواسطهٔ مرض فالج از دنیا درگذشت وزیر عزیمت گماشت که تا حسین بن
متوکل را بر خلافت مستولی کند پس از چند روز وی نیز از دنیا درگذشت پس در سال دویست و نود وشش هجری
طبقات مردم از وزراء و سرکردگان و قضاة ومستوفیان و قاطبهٔ بزرگان و اعیان و عباس بن حسن وزیر
بر خلع مقتدر و بیعت ابن معتز همت گماشتند و تمامت ایشان همعهد وهمعقیدت شدند نخست کس بجانب ابن معتز
فرستادند که ما را هوای خلافت تو بر سر است وهمی خواهیم که عقد بیعت و قلادهٔ اطاعت بر گردن نهیم ابن معتز
در جواب گفت بدین بیعت رضا دهم بشرطی که آتش جدال شعله نکشد و غبار فتنه برپا نشود و خون مسلمانان
بر زمین نریزد پس با وی گفتند که خاطر آسوده دار چه منازع و محاربی در میان نیست و تمامت آنمردمی را
که در این باب اتفاق است مقدم و روسای ایشان ایشانند عباس بن حسن وزیر و محمد بن داود بن جراح
واحمد بن یعقوب قاضی واز سرکردگان لشکر حسین بن حمدان و بدر اعجمی و وصیف بن صوارتکین ویز
با خود اندیشید که مقتدر را با من نهایت محبت و الفت است و بموجبی بدین کار نباید اقدام کردن

پس بنتیجه از کرده پشیمان شده و در فکر علاج برآمد حاضرین از اراده او آگاه شدند وقتی که وی با فاتک معتضدی بجانب
بستان خود میرفت حسین بن حمدان و بدر اعجمی و وصیف از پشت سر بر وی رسیدند نخست وزیر را عرضهٔ شمشیر کرده
سپس فاتک را نیز بخون خویش آغشتند پس حسین بن حمدان اسب خود بجانب حلبه که محله بزرگی است واقع در طرف
شرقی بغداد تاختن نمود چه وی را گمان آن بود که مقتدر در آن مکان چوگان بازی میکند تا او را بقتل آورد مقتدر
قبل از وصول وی بر حقیقت حال وقتل وزیر و فاتک واقف شده بود بعماریکه در آنجا بود متحصن گشت حسین
بر وی دست نیافت عود نموده فردای آن روز که بیستم شهر ربیع الاول بود مقتدر را خلع نمودند و تمامت
سرکردگان و مستوفیان و اعیان ملک سوای ابن فرات و بعضی از خواص مقتدر بر ابن معتز گرد آمده محمد بن سعید
ازرق متولی اخذ بیعت شده تمامی مردم با وی بخلافت بیعت نمودند واو را المرتضی بالله ویا الراضی بالله
ویا الغالب بالله ویا المنصف بالله لقب نهادند کیفکان وی محمد بن داود جراح را بشغل جلیل وزارت
مقرر داشت و دیوان رسائل واستیفاء را بر عهدهٔ علی بن عیسی بازگذاشت احکام وفرامین باطراف بلاد واکناف
امصار بدین عنوان رقم داد که من امیر المؤمنین المرتضی بالله ابی العباس عبدالله بن معتز بالله کذا وکذا
وکس بسوی مقتدر روان داشت که باید همین لحظه از دار خلافت بخانهٔ ابن طاهر انتقال کنی که اینک امیر المؤمنین
بدار الخلافه متوجه است مقتدر راز در تدبیر گفت بسر و چشم مرا تا شام مهلت دهید تا رخت بیرون کشم فرستادهٔ
ابن معتز بازگشته علی الصباح حسین بن حمدان بر اسب خویش نشست و بسوی دار الخلافه براند غلامان مقتدر
بمقاتلت برخاستند واز پشت استار و جدران بیشتر آنروز را قتال نمودند تا آخر روز حسین را برگردانیدند
چون غراب شب بال گشود مقتدر دید که کار بهجوم عام کشیده سوار شد با جمعی از خواص و خدم و اموال عزیمت
موصل نموده وهمی از آن فعل در تحیر سبب و علاج بر وی پوشیده بود واز سرکردگان جز مونس خادم و مونس
خازن با وی متابعت نکردند و بغیر از حواشی دار خلافت کس با وی نبود پس در آن حال مردم دو فرقه شدند
بعضی با بعضی گفتند که ما بدون عذر موجه خلافت بکسی تسلیم نکنیم جماعتی از آنخادمان که با ابن معتز بیعت کرده بودند
بمقتدر پیوستند و باهم همرای شدند که از طرف آب بر حرمسرای ابن معتز درآیند و او را بقتل آورند
مقتدر فرمود تا صلاح جنگ و اسباب حرب آماده داشتند پس جمعی در کشتیهای کوچک برنشستند و جانب
سرای ابن معتز براندند حواشی وی از دور چون آن کثرت مشاهدت کردند همگی از ترس روی بگریز نهاده
بعضی که بر روی یکدیگر می افتادند ابن معتز چون آن حال مشاهدت کرد بر اسب برنشست و با وزیر خود ردیف
بفرار نهاده یکی از غلامان وی از پیش روی او بآواز بلند همی گفت یا معشر العامة ادعوا لخلیفتکم
السنی البربهاری یعنی ای گروه سنت و جماعت خلیفه خود را که مردی سنی و بربهاریست دعا کنید ابن اثیر
جزری گوید آن غلام وی را برای آن بدین نسبت میخواند که مردم بوی رغبت کنند چه حسین بن قاسم بن عبدالله
بربهاری مردی از پیروان احمد بن حنبل وآنجماعت را مقدم بود و مردم عامه در حق وی عقیدتی عظیم داشتند

پس از آن وی مردم را استمالت میکرد ابن معتز با همان حالت و قلیل جمعیت راه پیش گرفت بگمان آنکه سپاهیان که او را بیعت نموده اند متابعتش کنند از آنجا بسر من رای نقل نموده تا سلطنت وی قوت گیرد احدی بوی ملحق نشد محمد بن داود از ترس و هراس بخانه خود مختفی شد و ابن معتز از اسب خویش بزیر آمده با غلام خود بمن نام بسرای ابی عبد الله بن جصاص پناه گزید و بیشتر متابعین ابن معتز پنهان شدند در آن اثنا مقتدر را اقتداری از نو پدید آمد و غبار فتنه در بغداد بالا گرفت نهب اموال و قطع اعمار دست باز داشتند مردم سفله و مردان عیار فرصت غنیمت شمرده خانهارا بسی غارت میکردند ابن عمرویه صاحب شرطه که از متابعین و مبایعین ابن معتز بود پس از فرار و اختفای ابن معتز از در مکر و غدر و تدلیس در آمده و شعار مقتدر مردم را میخواند مردم آواز بر داشتند که ای مرد کذاب ریاکار آیا چه قدر مکر نمائی با وی مقاتلی سخت نمودند ابن عمرویه راه فرار پیش گرفته خود را بجائی پنهان ساخت و اصحابش نیز متفرق شدند یحیی بن علی وی را بدین اشعار هجا گفت

بایعوه فلم یکن عند الانسوك الا التغیر والتخبیط	ذا نضیون بایعوا الضبـ الامه هذا لعمری التخلیط
ثم ولی من زعفة وتحامو	ه ومن خلفهم لهم تضریط

یعنی بیعت نمودند ابن معتز را و آن مرد احمق را این خبر تغییر و خبط نموده بجان خودم که بسیار شگفتی است که مردم را دفعی با صبی ترین امت بیعت کردند پس از شدت ترس برگشت و مردم قصد وی نموده از عقب وی ضرطها می روان داشتند انتهی در همان ساعت مقتدر ریاست شرطه را بمونس خازن مفوض داشت و خود با سپاه خارج شده بر وصیف بن سوارتکین و غیره دست یافته تمامت ایشان را عرضه شمشیر نمود پس علی بن عیسی و قاضی محمد بن خلف و قاضی ابو عمر را گرفته رها نمود و قاضی المثنی احمد بن یعقوب را حاضر نمودند اول بیعت مقتدر بوی تکلیف کردند احمد گفت من با طفلی بیعت نکنم خلیفه بقتلش فرمان داد پس مقتدر کس بجانب ابو الحسن بن فرات فرستاده او را از زاویه اختفا بخواند خلعت وزارت بر قامتش در پوشانید رتق و فتق امور ملکی بر عهده وی مقرر داشت در آن اثنا یکی از غلامان ابن جصاص که سوسن نام داشت بصافی حرمی خبر داد که البته ابن معتز با جمعی از خواص خود در سرای مولای من مختفی است بمحض انتشار این خبر غلامان مقتدر بیکباره بخانه ابن جصاص در آمدند و ابن معتز را گرفته بمحبس بردند تا شبانگاه در آنجا بسر میبرد چون شب در آمد دو خصیه وی را چندان بفشردند که روزگار عمرش بپایان رسید و جنازه اش را بپدر او رود کردند بنا بر روایتی گلوی وی چندان بفشردند که تا رخت بعالم بقا کشید بهر حال جسد وی را بر لیلوئی در پیچیده بسوی اهلش روانه داشتند و مالی وافر از ابن جصاص بگرفتند و محمد بن داود را که وزیر ابن معتز بود بقتل آوردند و علی بن عیسی بجانب واسط نفی شد پس از آنجا کس نزد ابن فرات فرستاده اذن عزیمت و اجازه هجرت که معظمه خواست وزیر اذنش داده وی از راه بصره بمکه پناه گزید و از قاضی ابو عمر صد هزار تومان بگرفتند پس عساکر منصوره در طلب حسین بن حمدان

از بغداد تا موصل بتاختند و بروی ظفر نیافته ببغداد مراجعت کردند وزیر بامیر موصل ابو الهیجا برادر حسین بن حمدان نگاشت که وی را گرفته بجانب ما فرست حسین راه فرار در پیش گرفته ابو الهیجا بر اثر وی براند عاقبت بروی ظفر یافته بعضی از اصحاب وی را اسیر نموده و ده هزار تومان از وی بگرفت و بجانب موصل برگشت و از موصل بسوی بغداد بتاخت برادرش حسین کس بسوی ابن فرات روان داشت که از من در گذر و در پیشگاه خلافت از من شفاعت کن که خلیفه از من و ابراهیم بن کیغلغ و ابن عمرویه و جمعی دیگر عفو و اغماض نماید شفاعت ابن فرات مقبول حضرت افتاده مقتدر از ایشان در گذشت پس حسین داخل بغداد شده برادرش ابو الهیجا تمامت آن مال که از وی ماخوذ نموده بود رد نمود تا بکلی آتش آن فتنه منطفی شد و ابن فرات بساط عدل و سفره احسان بگسترد و بنیاد ظلم و طغیان برچیده و کار مسلمانان از نو بنظام آمد قاضی بن خلکان گوید که ابن معتز مردی سیه چرده و گندم گون بود و صورتی درخشان داشت و ریش خود را بسواد خضاب میکرد و از کلمات اوست که میگفت البلاغة بلوغ المعنی

ومصنفات و مؤلفات وی بدین تفصیل است

کتاب الزهر و ریاض کتاب البدیع کتاب مکاتبات الاخوان بالشعر کتاب الجوارح و الصید کتاب السرقات کتاب اشعار الملوک کتاب الآداب کتاب حلی الاخبار کتاب طبقات الشعر کتاب الجامع فی الغنا کتاب فیه ارجوزة فی ذم الصبوح علی بن محمد بن بسام شاعر

این دو بیت در مرثیه وی سرود

لله درک من میت بمضیعة	ناهیک فی العلم والآداب والحسب
ما فیه لو ولا لولا تنقصه	وانما ادرکته حرفة الادب

یعنی خیر دهد خدا آن مرد را که در مراتب علمیه و آداب و حسب ترا از دیگر مردم کافی باشد لو و لولا که از کلمات ترجی در او نبود که گوئی اگر چنان بودی چنین میشد و اگر چنان نکرد چنین نمیشد بلکه بخت حرفت ادب وی دریافته بود

ابو سلیمان منطقی محمد بن طاهر بن بهرام

در فلسفه اولی و حکمت الهی و فن منطق و معرفت میزان رتبتی ارجمند و مقامی بلند داشت و در سلک حکمای نامی منظوم است تمامت آن علوم و جمیع آن فنون بر متی بن یونس و امثال وی از معاصرین قرائت کرد و بعلت غفلت دیلمی اشتهار یافته در بارگاه آن سلطان مکانتی رفیع و منزلتی منیع حاصل نمود عضد الدوله زیاده وی را گرامی میداشت ابو سلیمان بپاس نعمت و ادای حقوق وی شروحی باسم عضد الدوله بر کتب بسیار نگاشت گویند ابو حیان توحیدی که در عداد اصحاب وی بشمار میرفت در صحبت وی زیاده میکوشید و اسرار مجالس بزرگان بوی افشا مینمود و بهر گونه خبر که اطلاع یافتی با ابو سلیمان بمیان می آورد و از آرزوی کتاب الامتاع و المؤانسه برای وی تصنیف کرده و در آن کتاب بسیاری از اخبار مجالس عبد الله بن ذرعه شیرازی را که در آن

شغل جلیل وزارت صمصام الدوله بن عضد الدوله سرافراز آمد درج نمود قطب الدین اشکوری گوید اگر کسی بچشم تحقیق دوده و امضاف بدالکتاب بنگرد داند که تصنیف آنجناب جز بسر انگشت فکرت فاضلی محیط و عالمی ذیفنون صورت نبسته بالجمله ویرا نوادر سئوال و طرائف جواب و لطائف اخبار بسیار است آورده اند که وی مردی اعور بود جز یک چشم ادراک اشیا ننمودی لاجرم پیوسته از خلق کناره گرفتی و در گوشه انقطاع نشستی و ابواب مراودات با مردم مسدود داشتی جز طالبان علم و اهل استفادت برای وی بار نیافتند و منزلش خاصه اهل علم را محل آسایش و راحت بود یکی از شعرا که ان آن است که بدیهی شاعر باشد بدین اشعار ویرا هجا گفته

اَبُوسُلَیمانَ عالِمٌ فَطِنٌ	ما هُوَ فی عِلْمِهِ بِمُنْتَقِصٍ
لٰکِنْ تَطَرَّتُ عِنْدَ رُؤیَتِهِ	مِنْ عَوَرٍ مُوحِشٍ وَمِنْ بَرَصٍ
وَابْنُهُ مِثْلُ ما بِوالِدِهِ	وَهٰذِهِ قِصَّةٌ مِنَ القِصَصِ

یعنی ابوسلیمان مردی بزرگ و دانشمند و بهیچگاه مراتب فضلش را نقصانی راه نیافته لیکن چون ویرا دیدم که مردی بچشم موحش و بمرض برص مبتلا است در حیرت شدم و این از قصه‌های عجیب است که پسر وی نیز بعلل پدر گرفتار است یکی از ابوسلیمان پرسید که چگونی در حق نحو یونان و نحو عرب با اصول و قواعد آن دو گدایا محکم و مضبوط است وی در جواب گفت نَحْوُ الْعَرَبِ قَطْرَةٌ وَنَحْوُنا قَطْعَةٌ یعنی نحو یونانیان بمنزله قطعه ایست و نحو عرب مشابه قطره و این خود دلیل است بر آنچیزیکه در ترجمت ابوالاسود دئلی در قصه یحیی نحوی نگاشته آمد از اینکه مردم یونان را برای تصحیح کلمات و حفظ اعراب اصولی منضبط و قواعدی محکم بوده و آنرا نحو میگفته چون تاریخ ولادت و زمان فوت وی از محل معتبر دست نیامد لهذا بایراد آن مبادرت

ابناءِ اثیر الدین

باید دانست که عنوان این ترجمت نیز مانند عنوان بنی بابویه و ابناء طاوس از تشترکات است چه فرزندان اثیر الدین ابو الکرم محمد بن محمد بن عبد الکریم بن عبد الواحد شیبانی هر سه مابین العلما با بن اثیر اشتهار داده و در السنه ارباب ادب جز بدین عنوان مذکور نیاید و لعل بسیاری از مبتدیین و متوسطین محصلین آن سه دانشمند یا مانند را یکی بینه اند و نهایه ابن اثیر و کامل ابن اثیر و مثل السائر ابن اثیر هر سه را تصنیف یکعالم انگارند با آنکه هر یک از آنها تصنیف یکی از ایشان است پس تعیین مراد و رفع اشتباه را گوئیم بنی اثیر سه محقق بی نظیرند که در ادب و حسب مانند نسب و عصب برادرند در فنون فضل و شجون کمال سرآمد دانشوران عهد خویش بوده از معاصرین آن سه دانشور کلمات ستایشها در حق ایشان بنظر رسید شیخ شهاب الدین ابو الدر یاقوت حموی در ذیل جزیره ابن عمر گوید بنو الاثیر العلماء الفضلاء الادباء کل منهم امام قاضی شمس الدین احمد بن خلکان در ذیل ترجمت ابو الفتح

نصرالله گوید کانَ الاخوةُ الثلثة فضلاءَ نجباءَ رؤساءَ لکلّ واحدٍ منهم تصانیف نافعة مهتر ایشان ابو السعادات مجد الدین مبارک است که در غریب حدیث کتاب نهایه تصنیف کرده و کهتر از وی ابو الحسن عز الدین علی است که در ضمن تاریخ کتاب کامل تالیف نموده و کهتر از ایشان ابو الفتح ضیاء الدین نصرالله است که در صناعت انشاء کتاب مثل السائر نوشت و ولادت هر سه برادر در جزیره ابن عمر اتفاق افتاد چه ابو الکرم پدر ایشان در آنجا توطن و حکومت داشته و از نیرو هر سه را ابن اثیر جزری گویند و جزیره ابن عمر شهری است در سه منزلی موصل بر کنار دجله از آنکه آب بشکل هلال از سه جانب بر آن محیط شده علی الاستدره بنام جزیره اشتهار یافته اکنون بشرح اخبار آن سه عالم لبیب علی الترتیب اشتغال جوئیم و گوئیم مبارک بن محمد از اکابر اساتید و اعیان مشایخ است در بسیاری از فنون معقول و منقول در عداد مشاهیر فحول بشمار آمده مابین علما و امراء ریاست یافت و حشمت علم با شوکت منصب فراهم نمود ابو البرکات بن مستوفی مؤلف تاریخ اربل در حق او گوید اَشْهَرُ العُلَماءِ ذِکْراً وَاَکْبَرُ النُّبَلاءِ قَدْراً وَواحِدُ الاَفاضِلِ المُشارُ اِلَیْهِمْ وَفَرْدُ الاَماثِلِ المُعْتَمَدِ عَلَیْهِمْ یعنی نام مجد الدین مبارک در سلسله علما از جملگی مشهورتر بود و قدرش در صف رجال از همگان بزرگتر مابین افاضل عصر وحید بود و در جرگ معارف عهد فرید برادر وی عز الدین علی بن محمد در کتاب کامل التواریخ در صفت او چنین گوید کانَ عالِماً فی عِدَّةِ عُلُومٍ مِنْها الفِقْهُ وَالاُصُولانِ وَالنَّحْوُ وَالحَدیثُ وَاللُّغَةُ وَلَهُ تَصانیفُ مَشْهُورَةٌ فِی التَّفْسیرِ وَالحَدیثِ وَالنَّحْوِ وَالحِسابِ وَغَریبِ الحَدیثِ وَلَهُ رَسائِلُ مُدَوَّنَةٌ وَکانَ کاتِباً مُفْلِقاً یُضْرَبُ بِهِ المَثَلُ ذا دینٍ مَتینٍ وَلُزُومِ طَریقٍ مُسْتَقیمٍ رَحِمَهُ اللهُ وَرَضِیَ عَنْهُ فَلَقَدْ کانَ مِنْ مَحاسِنِ الزَّمانِ وَلَعَلَّ مَنْ یَقِفُ عَلیٰ ما ذَکَرْتُهُ یَتَّهِمُنی فی قَوْلی وَمَنْ عَرَفَهُ مِنْ اَهْلِ عَصْرِنا یَعْلَمُ اَنّی مُقَصِّرٌ یعنی وی بر فنون چند دانا بود مانند فقه و اصول فقه و اصول عقاید و اعراب و اخبار و لغت و در علم تفسیر و فن حدیث و صناعت نحو و معرفت حساب و غریب حدیث تصانیف پرداخت و از مکاتیب است که در یک دیوان فراهم شده منشی بدایع نگار بود که در آن صناعت بوی مثل زدندی بحسن عقیدت و استقامت طریقت اتصاف داشت رحمت و رضوان خدایش نصیب باد که بر استی جمال روزگار بود و لعل کسانیکه باین سخن من واقف آیند مرا در صفت وی بمبالغت و اغراق تهمت نهند ولی از مردم عصر ما آنان که بر مراتب فضل و هنر آن دانشور نامدار حق معرفت دارند دانند که من در مدح و ستایش وی تقصیر نموده ام و حق ثنا و تمجیدش کما ینبغی بجای نیاورده ام الحاصل ولادت ابن اثیر در احد اربعین از سال پانصد و چهل و چهار در جزیره ابن عمر چنانکه اشارت رفت اتفاق افتاد و در آن بلد نشو و نما یافت آنگاه از جزیره عزیمت شهر موصل کرد و در آنجا مقیم گشت و بکسب کمال و تعلم علوم اشتغال جست قوانین فن اعراب و اصول صناعت اشتقاق را از ابی محمد سعید بن مبارک بن دهان موصلی که شرح اخبارش نگارش یافت و یحیی بن سعدون قرطبی که تفصیل احوالش نگاشته خواهد آمد

حافظ جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة در ذیل ترجمت وی گوید ابن اثیر در مبادی اشتغال بفن حدیث هیچ نپرداخت
ولی در اواخر حال در تحصیل آن کمال سعی بلیغ نمود و در آن باب عبد الوهاب بن سکینه و گروهی دیگر از محدثین را تلمذ کرد و برای
تحصیل سایر فنون نیز مدتها از موطن مألوف دور ماند و در هر بلده ئی لائق اقامت نمود و در فن انشا نیز ممارست
تام و اجتهاد وافی بجای آورد تا آنکه در آن فن و در بسیاری از فنون مهارتی کامل و تبحری وسیع دریافت و در زمان خود
شهره بلاد و یگانه امصار گردید در کتب سیر مسطور است که چون دور حکومت اتابکان موصل که از جانب سلاطین آل سلجوق
در دیار بکر و حلب و حمص و غیرها حکم میراندند بسیف الدین غازی بن قطب الدین مودود بن عماد الدین زنگی رسید و ارکان
دولت مودود بر خلاف وصیت وی از فرزند بزرگترش عماد الدین زنگی که سمی جد و ولیعهد پدر بود روی تافته
با برادر کهتر او سیف الدین غازی بیعت نمودند و عم وی نور الدین محمود که بر بلاد شامات استیلا یافته بود
بموصل رفته ایالت برادرزاده خویش استوار داشت سیف الدین در تاریخ پانصد و هفتاد و یک هجری که بر قصد مجاهده
سلطان مصر صلاح الدین یوسف بن نجم الدین ایوب کردی عزیمت ملک شام کرد نیابت فرمانروائی موصل و سایر
ملک خود را با امیر مجاهد الدین قایماز که مدبری بیبدیل و مدبری بی انباز بود بازگذاشت و بدان عهد ابن اثیر که از
تحصیل کمالات فراغت یافته بود با نامی مشهور و صیتی مذکور بملک موصل بازگشت امیر مجاهد الدین وجود وی
مغتنم شمرده انواع لطف و عطوفت در حقش مبذول داشت و او را حسب لیاقت بوزارت دیوان رسایل
که منصبی ارجمند بود برگماشت و او از وفور فضل و فرط هنر بدان شغل خطیر چنان قیام کرد که نامش در حضرت سلاطین
و ملوک مسموع و معروف گردید و چون ده سال و اندی از فرمانروائی سیف الدین غازی برآمد و در سنه
پانصد و هفتاد و شش هجری ملک عاریت بدرود کرد و حکمرانی موصل و دیار بکر و حوالی آن ببرادر وی عز الدین مسعود
که بعد سیف الدین غازی مقدم جیوش بود انتقال یافت امیر مجاهد الدین در نیابت سلطنت و مبارک بن اثیر
در وزارت دیوان رسایل کماکان مستولی و مستقل بودند تا آنکه مردم عوان در حق امیر مجاهد الدین سعایت بر آغازیدند
و ابواب فساد و فتنه مفتوح داشتند بحدیکه عز الدین را خاطر بر مجاهد الدین برآشفت و در سال پانصد و هشتاد و نه
با خذ وی فرمان داد ابن اثیر همینکه مخدوم خویش در چنگ عز الدین گرفتار دید صلاح وقت را به رکاب آن اتابک
محتشم التجا جست و در قطار حاضران خدمت وی انتظام گرفت و شغل انشاء رسایل و فرامین و عمل وزارت دیوان
مکاتیب مفوض گردید و همچنان مراسم آن خدمت جلیل بر عهده کفایت و درایت او موکول بود تا آنکه در بیست و نهم
شعبان سال اخذ مجاهد الدین که پانصد و هشتاد و نه بود عز الدین مسعود ابن قطب الدین مودود سرای پنج
بدرود نمود و سریر فرمانفرمائی آن کشور بفرزند وی نور الدین ارسلانشاه که ملک عادل لقب داشت انتقال
یافت و در همانسال بجای پدر جلوس کرد و او حکمرانی باشهامت و ابهت بود ارباب هنر و خداوندان کمال را دوست
میداشت و از اینجهت ابن اثیر را زیاده از حد بنواخت و پایه منزلتش بیش از پیش برافراخت قاضی شمس الدین احمد گوید یافت
حَظِيَ عِنْدَهُ وَتَوَفَّرَتْ حُرْمَتُهُ لَدَيْهِ یعنی ابن اثیر در حضرت آن اتابک هنردوست مکانتی عظیم و حرمتی بوفور

در کامل التواریخ در سیرت نور الدین ارسلانشاه مسطور است که مجد الدین ابن اثیر گفتی مَا قُلْتُ لَهُ یَوْمًا فِی فِعْلِ خَیْرٍ
فَامْتَنَعَ مِنْهُ بَلْ بَادَرَ اِلَیْهِ بِفَرَحٍ وَاسْتِبْشَارٍ یعنی هیچگاه ارسلانشاه را بعمل خیری دلالت نکردم که از پذیرائی
آن امتناع نموده باشد بل هرچه من رای زده ام او بیدرنگ مبادرت جسته بر حالتی که خوشحال و خرسند بود
روزی مرا احضار داشت من برنشستم و سوی درگاه راندم چون بدرب دار الاماره رسیدم زنی دیدم که تظلم
و تشکی همی کند همینکه چشمش بمن افتاد نزدیک آمد و رقعه که در دست داشت بمن سپرد و التماس نمود که بر نظر اتابک
عرضه دارم چون بحضور درآمدم اتابک در باب مهمی آغاز سخن فرمود من گفتم مضمون این مکتوب بشرف لحاظ
رسانیدن بر انجام هر مهم مقدم باشد که از آن زنی است متظلمه که اکنون بدرب بارگاه ایستاده و انتظار
رفع شکایت و دفع تظلم همی برد گفت لَا حَاجَةَ اِلَی الْوُقُوفِ عَلَیْهَا عَرَفْنَا اَیْشٍ فِیهَا یعنی بمطالعه رقعه
حاجت نیست چه فحوای آن بفراست ملوکانه دریافتم و در آنوقت یکدو نفر از وزراء حاضر بودند ارسلانشاه
غضبناک ملتفت ایشان شد و با من گفت ببین این دو کس با این متظلمه چه رفتار کرده اند وی را پسری بود
که در موصل بیازرگانی اکتساب مینموده و درگذشته و مقداری قماش و دو بنده بازگذاشته چون
مردی غریب بود و کس وارث وی نمیشناخته کماشتگان بیت المال از در احتیاط ترکه او را حیازت کردند
و از تلف و ضیاع حراست نمودند و آن دو مملوک را نزد ما آورده مراتب را بعرض رسانیدند ما همی منتظر بودیم
تا مستحق آنها پیدا شود و مال خویش بستاند یکدو ماه و اندی از این پیش این زن پیدا شد و دعوی کرد که آن
بازرگان پسر من بود و بمال من تکسب مینمود آنچه از وی بازمانده از آن من است و تصدیق مدعا را سجلی از
حکومت شرع ابراز داشت بفرمودیم تا مال بدو سپارند و آن دو مملوک را این دو مرد بهائی موافق انصاف
برای ما بخرند اینها رفتند و بازگشتند و گفتند کاری نشد چه او قیمتی بگزاف خواست و ما دریغ داشتیم گفتیم
پس بندگان وی بخود او تسلیم دارید و تاکنون فزون از دو ماه است که ما را ازین داستان خبر بود
و چنان پنداشتیم که این دو مرد حسب الامر بندگان آن زن مسترد داشته اند حالی که تو عرضه وی آوردی
معلوم افتاد که هنوز مال آن متظلمه را نداده اند و هرکه از شکایت و استغاثت او آگاه شود چنان پندارد
که من مال وی از او بازداشته ام و بندگانش بستم و جور بگرفته ام و نداند که اینکار نکوهیده از این دو مرد
خائن سرزده که بر زوال ناموس عدل و داد باک نیارند و انقراض دولت انصاف و مردمی عظیم نشمارند
با ابن اثیر هم در ساعت بگفت هر دو مملوک بآن زن سپارند و در رفع ظلم از وی تاخیر روا ندارند ابن اثیر گوید
پس من از محضر بیرون شدم و فرمان اتابک بگذاشتم و آن زن را با دعا و شکر روانه داشتم القرض ابن اثیر
در خدمت ارسلانشاه همی بعزت و جاه ببود و در سوانح مهمات عقده امور بسرانگشت تدبیر میگشود و در
انشاء احکام و فرامین و ثبت مواضعات و مکاتیب حق هنر ادا مینمود تا آنکه مقدمات مرض فالج در اندامش
پدید گشت و رفته رفته اعضا و جوارحش استرخا و کلی گرفت و دست و پایش از کار در افتاد بماند و از حضور اتابک

[illegible]

[illegible]

ابو الحسن عز الدين علي [illegible] محمد الجزري المعروف بابن [illegible]

[illegible]

[illegible]

جزیره بود ولادت او در چهارم ماه جمادی الاولی از سال پانصد و پنجاه و پنج در جزیره ابن عمر که اشارت رفت
اتفاق افتاد پس از چند سال که از عمر وی برآمد همراه پدر و دو برادر مهتر و کهتر ابو السعادات مجد الدین مبارک و ابو الفتح
ضیاء الدین نصرالله بشهر موصل درآمد و در آن بلد از مشایخ و اساتید بر فن اقتباس علوم و تحصیل فضائل بود
و از محدثین موصل یافت ابو الفضل عبدالله بن احمد خطیب و سایر شیوخ اهل خبر که در آن طبقه بودند فن حدیث اخذ نمود
و در آن علم و چند رشته دیگر از فضائل مانند لغت و نحو و اشتقاق و فقه و حساب مهارت وافی یافت و شهرتی کامل
گرفت و با آن برادر در حضرت اتابکان موصل مقرب شد بانسان که چند نوبت از جانب ملوک آن طبقه بسفارت
مأمور و دارالخلافه [illegible] گردید و در حضرت خلفا شرط رسالت بگذارد و چند بار دیگر بنای عزیمت بیت الله از بغداد
عبور کرد و در این ورود و صدور از معارف محدثین دار السلام همچون ابو القاسم یعیش بن صدقه فقیه
شافعی و ضیاء الدین ابو احمد عبدالوهاب بن علی صوفی و جمعی دیگر فن خبر فرا گرفت و پس از طی این مقامات
در شهر موصل سرای خویش که محط رحال افاضل و مرجع ارباب کمال بود برای کار تصنیف خلوت گزید و از
دخالت مشاغل ملک و مراودت عامه حسن عزلت گرفت و تمام وقت خویش بمطالعت کتب و جمع و تألیف اخبار
و چند تصنیف دلپذیر بر نسق مصنف پرداخت منجمله کتاب انساب شیخ ابو سعید عبد الکریم سمعانی که مجموعی حجیم
و ضخیم بود و به اشتباهات فاحش و اغالیط شنیع اشتمال داشت تحریر و تهذیب کرد و اطناب و تطویل آن حذف
و در هر جای که مصنف را اهمالی و غفلتی افتاده بود بیفزود و هر خطا و خبط که در طی انساب و انشاء ابواب دید
تصحیح نمود و آن هشت مجلد مطول را در سه جلد مختصر پیراسته آورد و در فن تاریخ کتابی نوشت که بحسن ترتیب و نظم بدیع
و جودت تألیف و سبک و اتقان روایات و اخبار و ضبط قصص و آثار و استیفاء حوادث دهور [illegible]
و سیر در میان جمیع کتب معارفی از پارسی و تازی بنهایت ممتاز و بی انباز است نام آن کتاب کامل فی التاریخ
نهاده و از اول آفرینش شروع در نگارش نموده و از خلقت قلم و لوح و شب و روز و فرشتگان و پریان
و آوردن سخنان بدیع و کلمات نغز سروده آنگاه تفصیل هبوط آدم نبی و عمارت ارض و احداث بعد الی البشر
[illegible] در سلک نبوت [illegible] مرسلین و در سلسله سلطنت از ملوک
و سلاطین هیچکس را فرو نگذاشته و در ذیل این وقایع تفصیل ایام عرب و حروب جاهلیت که در علم تاریخ شطری از آن
[illegible] صناعت [illegible] نموده پس کیفیات اخبار و حفظ آثار عهد اسلام نوشتن گرفته و حوادث را
بترتیب سنین هجرت رسول تلفیق داده علی الجمله آن تصنیف منیف مقام [illegible] و حد کمال و استقامت سبک و جودت [illegible]
عز الدین امر بانی است عظیم و این هنگام که بنگارش نامه دانشوران اشتغال میرود المجموع محیط بمجلدات [illegible]
و دیر علوم [illegible] دانشمند موجود است و در ضبط سنین وفیات و شرح مستطردات حکایات از رنج صنع بسیاری
از کتب تواریخ کفایت دهد ابن اثیر خود در فاتحه کامل گوید از مدعیان معرفت و درایت جماعتی را که در حق خویش علم
و درایت ظن تبحر میبردند دیدم که صناعت تاریخ تحقیر مینمودند و تعلیم و تعلم آن اشتغال روا نمیداشتند بگمان آنکه

منتهای ثمره آن فن آموختن قصص و حکایات و شناختن احادیث و مسامرات هست بر این پایه نیست زیرا که
باشد که [illegible] از صورت بیش پی توانند برد و بمقصود نظر از قشر لباب توانند رسید ولی آنکس که [illegible]
و ذوقی سلیم بخشیده و نیک داند که فواید این فن شریف بسیار است و منافع هر دو جهانی آن بیشمار یکی از خواص [illegible]
آن که من [illegible] هم وسعت [illegible] عمر و فسحت زمان حیات [illegible] بدین معنی که هر که را ذوق معرفت سیر [illegible]
خبر باشد [illegible] مقصود آنست که چون کس بر اخبار [illegible] ماضیه [illegible] قرون خالیه و [illegible]
دول سالفه و وقایع قبائل قدیمه احاطت یابد [illegible] آنست که [illegible] حیاتی از ازل [illegible]
نقل دانش هیچ فرقی نیست [illegible] که هر کس متعلق علم خویش دیده و خود دلیل [illegible] مشاهدت یا [illegible]
دیا آنکه وقایع و احداث چندین هزار سال از عصر خویش را از متون [illegible]
و آثار [illegible] مشتمل است فرو خواند و چون [illegible]
و اخبار عهد ایشان [illegible] است که خود با جمع معاصر بوده و آنچه را [illegible]
دانستن حدیث [illegible] خواندن خبر [illegible] است [illegible] حیات ازل [illegible]
[illegible]
[illegible] ملوک و سلاطین [illegible] سیرت [illegible]
و مفاسد [illegible] سعادت [illegible] ایشان مترتب آمده [illegible] چون در ایالت [illegible] رعیت و حفظ
اموال [illegible] ذکر [illegible] عن سلف [illegible]
[illegible] البته از جور و ظلم اجتناب جویند و از عاقبت ذمیم و خاتمت وخیم آن بر حذر باشند
و چون [illegible] از سیرت ملوک عدل آگاه شوند و نتایجی را که از حسن معدلت و یمن انصاف [illegible]
فرو خوانند چون عمارت املاک و نماء اموال و ذکر جمیل و حسن حدیث که در صفحات کتب اخبار [illegible]
رجال روزگار است [illegible] البته عدل گیرند و جاده انصاف جویند و [illegible] سیر کتب [illegible]
[illegible] که در دفع حیل و مکاید اعداء و حراست ثغور و مصالح [illegible]
[illegible] سیر و تواریخ [illegible] معرفت [illegible]
در شرافت و امتیاز آن از بسیاری از علوم کفایت نمودی و دیگر از فواید تاریخ آن است [illegible]
اخبار سالفین و مطالعت آثار سابقین بسی تجربت امور و معرفت عواقب حاصل [illegible] و از قرائت حوادث
و روایت وقایع اشعه نور عقل را فروغی مستأنف و پرتوی جدید [illegible] گردد این [illegible]

رَأَیْتُ الْعَقْلَ عَقْلَیْنِ   فَمَطْبُوعٌ وَمَسْمُوعٌ
فَلَا یَنْفَعُ مَسْمُوعٌ   إِذَا لَمْ یَكُ مَطْبُوعٌ
كَمَا لَا تَنْفَعُ الشَّمْسُ   وَضَوْءُ الْعَیْنِ مَمْنُوعٌ

[illegible]

[illegible]

حالات [illegible] آدم

[illegible]

[illegible] که از [illegible] مهارت علم تاریخ و [illegible] فن [illegible]

حوادث که خود مشاهدت کرده و در [illegible] است که [illegible] حوادث سال [illegible]

[illegible] در مضافات این سال که من در [illegible] بودم [illegible]

[illegible]

تا آنکه این ظلمت حادث روی در انجلا نهاد و تیرگی آن طوفان بر کنار شد ولی عالم مسواد شب تاریک بود چون کواکب نیک مودار کردید از آثار علوی و علائم نجومی معلوم شد که از شب ثلثی در گذشته و از آن پس هر کس از هر طرف بموصل رسید از حدوث آن سانحه چنانکه دیده بودیم خبر داد و مکشوف افتاد که تلاطم آن طوفان بر عموم اصقاع و اکناف محیط بوده ابن اثیر را پس از تالیف کامل مسافرت شام افتاد و برای زیارت بیت المقدس وارد آن ملک شد و بر حسب التماس جمعی از علماء آن دیار کتاب اسد الغابه در اخبار و آثار صحابه تصنیف کرد و آن مجموع حافل در معنی خود تالی تاریخ کامل است در آثار و تراجم اصحاب رسول هیچیک از صنادید فحول و فتری چنان مبسوط و سودمند نیاورده اصول نوادر و امهات احوال و کیفیت اسلام و کمیت صحبت و حضور مغازی و ضبط انساب هفت هزار و پانصد کس از اصحاب در طی ابواب انتخاب درج نموده خود گوید علم شریعت و حکم اسلام بر قاعده دو امر عظیم نهاده شده کتاب خدا و سنت رسول اما طریق روایت کتاب از فرط کثرت ناقلین چندان وضوح و ظهور پذیرفته که هیچکس را حاجت بمعرفت رواة آن نیست زیرا که در نظریات از تواتر و اجماع که کتاب عزیز بدان ثابت شده بر مانی استوارتر نباشد و اما طریق اثبات سنت از معرفت احوال رواة و درایت اخبار ناقلین ناگزیر است و در اینطریق نخست اصحاب رسول باید شناختن که ایشان اول طبقات رواة باشند و بر هیچ خداوند خرد پوشیده نیست که شناسائی اسامی و احوال جمعی که در حفظ دین از موطن و میهن مهاجرت گزیدند و کسانیکه پیغمبر خدای در میان خود جا دادند و در اعلاء کلمه اسلام نصرت خویش مبذول داشتند و در جمله سفر و حضر با خواجه عالمیان همراه شدند کلمات آنحضرت اصغا نمودند و حالات وی مشاهدت کردند و برای دیگر طبقات مسلمین از تابعین باحسان و تبع تابعین نقل و حکایت کردند اهم معارف و الزم فنون است پس باید این طبقه را باسامیهم و انسابهم معلوم داشت چه از راوی مجهول حدیث نتوان اخذ کرد و خبر ناقل منکر نتوان قبول نمود اگرچه اصحاب رسول در جهت جرح و تعدیل از دیگر طبقات رواة ممتازند زیرا که ما جمله را بشهادت الهی عادل شناسیم و بتزکیه رسول از کذب مأمون شماریم ولی از حیثیت علم و جهل با سایر نقله اخبار و رواة آثار شرکت خواهند در قبول قول هر یک شناختن صحبت او واجب و اهم شئون تراجم این گروه در صدر اول که عهد رسول بود بتعویق گذشت و از مهاجر و انصار کس بحفظ و ضبط اسامی و احوال ایشان عنایت نیاورد و این اهمال دو موجب داشت یکی آنکه آغاز طلوع اسلام بود و اول سطوع حق کار غزا و جهاد کفار و نشر دعوت و قتال مشرکین از تقدیم بر هم امتناع داشت لاجرم تهیه کتاب از تمهید کتب مانع آمد و تدبیر عساکر از جمع دفاتر عائق گشت و دیگر آنکه در آن عهد میان مسلمانان امر خط و شغل کتابت رواجی نداشت زیرا که جز مردمی معدود و جماعتی قلیل کس را از نگارندگی بهره نبود و از اینجهة بسیاری از اخبار آن زمان و آثار آن عهد از میان برفت اگر اسماء یاران رسول مجموع و مضبوط می افتاد اضعاف آنچه علما نوشته اند میگردید و همچنین در طبقه تابعین و در تبع تابعین و باقی قرون نیز در اینباب اهتمامی نشد مگر آنکه چند کس از علماء متاخر اسامی جمعی کثیر را از کتب مغازی و مجامیع انساب و غیر ذلک بیرون آورده و فراهم نموده مانند ابو عمر بن عبد البر و ابو عبد الله ابن منده و ابو نعیم اصفهانی ولی هر یک از ایشان بر خلاف دیگری مشی کرده

واسامی بسیاری از اصحاب باهمال و غفلت فرو گذاشته و مرا عزم همی بر آن بود که این اختلاف از میان برگیرم و در اینباب کتابی جامع و دفتری نافع بنویسم ولی عوائق دهر و شواغل روزگار پیوسته از نفاذ این عزم مانع بود با آنکه بدانوقت در بلد خویش توقف داشتم کتب و اصول اینعمل فراهم بود تا آنکه سفر بیت المقدس پیش آمد و در بلاد شام با جماعتی از اجله اسلام دیدار افتاد از جمله سخنان علمی که در میان من و آن جمع گذشت صحبت صحابه بود و گفتند جمعی از علما که در ترجمت یاران رسول ذمهار پرداخته اند بس کلمات متناقض و اخبار متدافع رانده اند در اسامی و انساب و معارف و مشاهد کثیراً طریق خلاف پیموده اند حقیقت حال مجهول مانده و واقع امر مخفی گذشته پس عزم مرا انگیختن گرفتند و در اینباب کتابی مبسوط نگاشتن خواستند هر چند از در اعتذار گفتم من بملک شام از اسباب اینکار دورم و از کتابخانه خود ناگزیر ایشان بر طلب خود همی اصرار آوردند اتفاقاً جمعی از تلامیذ من که در موصل شاگردی من مینمودند در جمع اصحاب من بودند بشام حضور داشتند پس از آنجماعت برخی تقریرات خویش بکار گرفتم و ضمیمه سایر اسباب تالیف کردم و بر جمع این تصنیف همت گماشتم آنگاه پس از فصولی چند گوید علما را در معنی صحابی اختلاف است سعید بن مسیب گفته اَلصَّحَابَةُ لَا نَعُدُّهُمْ اِلَّا مَنْ اَقَامَ مَعَ رَسُولِ اللّٰهِ سَنَةً اَوْ سَنَتَيْنِ وَغَزَا مَعَهُ غَزْوَةً اَوْ غَزْوَتَيْنِ یعنی ما کس را از یاران رسول شماریم که لامحاله یکسال یا دو سال در صحبت پیغمبر گذرانیده و یک غزوه یا دو غزوه در رکاب آنحضرت پرداخته باشد احمد بن حنبل گفته اَصْحَابُ رَسُولِ اللّٰهِ كُلُّ مَنْ صَحِبَهُ شَهْرًا اَوْ يَوْمًا اَوْ سَاعَةً اَوْ رَآهُ یعنی هر کس که در خدمت رسول ماهی یا روزی یا ساعتی بسر برده یا دیداری دریافته باشد از اصحاب او بشمار رود قاضی ابو بکر محمد بن الطیب گوید علما لغت متفقند بر اینکه لفظ صحابی از ماده صحبت مشتق است و در صدق این لفظ و سایر کلمات مشتقه قدری مخصوص از معنی مصدر و مفهوم مبدء شرط نیست بلکه همان تحقق معنی مصدری خواه قلیل و خواه کثیر در صدق لفظ کافی باشد چنانکه گویند صَحِبْتُ فُلَانًا حَوْلًا وَشَهْرًا وَيَوْمًا وَسَاعَةً یعنی مرا با فلان سالی یا ماهی یا روزی یا ساعتی صحبت افتاد پس بر حسب وضع و قانون لغوی وقت مصاحبت را در مصادیق صحابه مقداری معین و زمانی مشخص نیست اما علماء ملت را در اینکلمه اصطلاحی طارف و عرفی جدید پدید گشته صحابی آن مسلم را خوانند که زمانی لایق و مدتی کثیر بسعادت ملازمت رسول فائز آمده باشد و اطلاق این اسم بر کسی که ساعتی همراه پیغمبر شده و یا قدمی با آنجناب برداشته جایز ندارند ولی اگر وثاقت و صدق اینچنین کس معلوم باشد روایتش مقبول و حدیثش معمول خواهد بود و مجرد عدم صدق صحبت قادح روایت و موجب رد آن نگردد بالجمله با آنکه در معنی صحبت اصطلاحاً قیدی افزوده اند و دائره مصادیق اصحاب را تضییق نموده اند هم صحابه پیغمبر از حیز شمار بیرون باشند چه هنگامیکه موکب همایون آنحضرت بغزاء حنین عزیمت گماشتند جز اتباع و نسوان از غازیان اسلام دوازده هزار در رکاب منصور سعادت التزام داشتند و قبیله هوازن جمیعاً بشرف اسلام ادراک حضور مبارک نمودند و اسیران خویش باز پس گرفتند و در آنحال مکه و مدینه نیز هر دو از مسلمین مملو بودند و تمامت قبائل و احشامیکه بر گذرگاه رسول خیام و بیوتات افراشته داشتند

داعی دین حنیف و حامی آیین شریف را لبیک اجابت گفته بودند و در غزوه تبوک و حجة الوداع از مسلمانان چندان
در حضرت اقدس نبوی انبوه بودند که هیچ دیوانی جحیم گنجایش ثبت اسامی ایشان ندارد و جمله این قبایل نامحصور و هم
غیر معدود مصادیق اسم صحابه بودند پس آنچه از معارف و مشاهیر ایشان در کتب مغازی و مقاتل و دفاتر احادیث
و انساب نگاشته آمده از بسیار اندکی و از صد یکی بیش نخواهد بود انتهی ابن اثیر این کتاب را اسد الغابة فی معرفة
الصحابه نام نهاده و اکنون که بجمع و تالیف این معجم مبارک اشتغال میرود نسخه از این کتاب در دست است
در اخبار فقها اصحاب بدان نسخه شریف مراجعت میشود در فاتحه این تصنیف مجملی جامع و مختصری نافع در شرح
احوال همایون حضرت رسالت پناه تقدیم نموده گوید محض آنکه در مقام تصور معرفت صاحب این معرفت محجوب
صورت بندد و بضبط جملی چند از تفاصیل حالات آنحضرت مبادرت رفت و گرنه آثار و مآثر آن خلاصه قرون و نتیجه
ادوار کالشمس فی رابعة النهار هویدا و آشکار است

لَقَدْ ظَهَرْتَ فَمَا تَخْفَى عَلَى أَحَدٍ　　إِلَّا عَلَى أَحَدٍ لَا يَعْرِفُ الْقَمَرَا

یعنی براستی اشعه انوار جمال و پرتو حسن رؤیت آنچنان تجلی کرده که بر هیچ دیده پوشیده نیست مگر بر دیده
آنکس که خود از تماشای روی ماه محروم است و از شناسائی قرص قمر بی نصیب قاضی شمس الدین احمد بن
خلکان اربلی گوید من در پایان سال ششصد و بیست و شش که بشهر حلب در آمدم عز الدین بن اثیر بر صورت مهمان
در نزد شهاب الدین طغرل اتابک طواشی میبود و طواشی مردی با اقبالی شایان و عقیدتی نیکو داشت بزیارت
ابن اثیر بخانه طواشی رفتم چون با وی ملاقات کردم او را مردی بعلم و هنر آراسته و بفضل و خلق پیراسته یافتم
پس مادام که در حلب بودم از راه مراودت و مجالست او پا نکشیدم او نیز از آنکه با پدر من انسی سابق و الفتی
لائق داشت در تعظیم و اکرام من بسی مبالغت میجست تا آنکه در اثناء سال بیست و هفت بعزم دمشق از حلب بیرون آمد
و در اثناء سال بیست و هشت دیگر بار بحلب مراجعت کرد کالسابق باب مراودت و ملازمت مفتوح داشتم زمانی
اندک در حلب بود و از آنجا بموصل عزیمت نمود و در شعبان سال ششصد و سی رحلت کرد رحمة الله علیه

ابن اثیر ضیاء الدین نصر الله

ابن اثیر نام و نسب و کنیت و لقب او گذشت پنجشنبه بیستم شعبان سال پانصد و پنجاه و هشت بجزیره ابن عمر متولد گشت و در آن بلد نشو و نما یافت
و بسن صبی حافظ کلام الله گردید از برادران بسال کهتر هست ولی از ایشان بکمال کلانتر در فنون چند لا سیما در تبیان بدیع خوش
مشار الیه بود و بصنعت انشاء پس از معاصرش قاضی فاضل وزیر سلطان صلاح الدین یوسف بن ایوب کردی نظیر نداشت
رسائل و مکاتیب وی از میان مترسلان عرب امتیازی تام دارد در ابتکار معانی و اختراع مضامین خداوند ملکه راسخ بود
و این خاطر فاطر او را از مداومت دواوین فصحا و ممارست افکار شعرا بدید گشته و از نثر وی بیشتر منشآت وی بصنعت منظوم
مشتمل است و در این باب کتابی پرداخته موسوم بالوشی المرقوم فی حل المنظوم خود در فاتحه آن کتاب

لو کنت حفظت من الاشعار القدیمة والمحدثة ما لا احصیه کثرة ثم اقتصرت
بعد ذلک علی شعر الطائیین حبیب بن اوس یعنی ابا تمام و ابی عبادة البحتری
و ابی الطیب المتنبی فحفظت هذه الدواوین الثلاثة وکنت اکرر علیها بالدرس مدة سنین حتی تمکنت من صوغ المعانی و صار الادمان لی خلقا

یعنی من از منظومات شعرا قدیم و جدید چندان از بر داشتم که شماره نیارستم و عاقبت از تمام اشعار عرب اکتفا نمودم به
دواوین سه کس که سرآمد فصحای عالمند ابو تمام و ابو الطیب و ابو عباده پس چندین سال این سه دیوان از حفظ درس گفتم
تا آنکه از مداومت بحث آنها بر سیاق معانی انشاء و سبک اسالیب کلام اقتداری یافتم و این صنعت برای من
طبیعت ثانوی گردید الغرض پس از آنکه در هنر و کمال رسید بمقامی که رسید در اول ربیع الاول از سال پانصد و هشتاد و
هفت نزد قاضی عبد الرحیم که رب النوع منشیان عصر بود رفت و بتوسط او بملازمت پادشاه مصر و شام سلطان
صلاح الدین ایوبی رسید و تا شهر شوال از آن سال در خدمت سلطان بسر برد آنگاه ملک افضل نور الدین علی ولیعهد
صلاح الدین او را از پدر خواستار شد سلطان وی را ما بین اتصال بحشم نور الدین علی و اقامت آستان خویش مخیر
ساخت و گفت اگر صحبت نور الدین اختیار کند مرسومی که از دیوان مبارک برای وی مقرر شده همچنان مستدام باشد
ابن اثیر صلاح خویش در التزام ملک افضل دانست و با وی در پیوست ملک افضل وجود فاضلی آنچنان عظیم غنیمت
شمرد و با آنکه هنوز در سن شباب بود منصب وزارت بر عهده وی تفویض نمود پس او با کفایتی نهایت بر حمل
اعباء وزارت اشتغال داشت تا آنکه صلاح الدین در صفر سنه پانصد و هشتاد و نه بشهر دمشق در گذشت و ملک
افضل که اکبر اولاد وی بود و بگاه وفات پدر بدار الملک شام مقام داشت بحکم ولایت عهد بر جای صلاح الدین
جلوس کرد و دمشق و ساحل و بیت المقدس و بعلبک و صرخد و بصری و بانیاس و هونین و تبنین و غیرها بالتمام
در حیطه تصرف آورد و مقالید حل و عقد امور این بلاد در کف کفایت ابن اثیر نهاد و او را وزیر مستقل و مشیر مختار
خویش گردانید و همچنان اعتبار و اشتهار وی باقی بود تا مملکت شامات از تصرف ملک افضل بیرون رفت
و از آن پس امر ابن اثیر در اضطراب افتاد و توضیح این مجمل آنکه بعد از انتقال صلاح الدین بدار مجازات و استقلال
ملک افضل بملک شامات ما بین آل ایوب اختلافی عظیم شد هر یک بخیال استقلال خویش و اختلال حال دیگران
افتاد چنانکه وزیر آن دودمان قاضی فاضل در حکایت آن اختلاف ها گفته وَأَمَّا هٰذَا الْبَيْتُ فَإِنَّ الْآبَاءَ
مِنْهُ اتَّفَقُوا فَمَلَكُوا وَالْأَبْنَاءُ اخْتَلَفُوا فَهَلَكُوا یعنی اما این خاندان پس پدران با یکدیگر اتفاق کردند و ملک
گشودند و پسران از هم اختلاف جستند و خویشتن هلاک نمودند برادر ملک افضل ملک عزیز عثمان که بگاه وفات پدر
والی مصر بود بر آن ملک مستولی گشت و برادر دیگرش ملک ظاهر غازی صاحب حلب در آن سرزمین
مستقل گردید و عم ایشان ملک عادل ابوبکر صاحب دیار جزریه در کرک استبداد یافت و هکذا الآخرون چون ملک افضل
علی الخلاف برادر کهتر ملک عزیز عثمان دید و از عمش ملک عادل ابوبکر آثار نفاق اندیشید رسولی بکرک فرستاد
و با ملک عادل پیغام داد که اگر بدرگاه حاضر نشوی کس بمصر فرستم و با عزیز هم داستان گردم و استیصال دولت تو

برعهده‌ی وی مفوض دارم همینکه ملک عادل این پیام شنید سخت بیندیشید چه مابین او و ملک عزیز صداقتی بود شدید پس بناچار راه دمشق گرفت و ملک افضل او را حرمت لایق نهاد و بعد از روزی چند از لشکر خویش گروهی همراه او ساخت و برعهده هواخواهان خود ملک ظاهر و صاحب حمص و صاحب حماة احکام نگاشت که ملک عادل را در حراست بلاد جزیره که عز الدین صاحب موصل قصد آن سرزمین داشت حمایت کنند و او را طالع قوی امداد نمود و خصمش قبل از تلاقی برد و دیگر سال ملک عزیز با سپاه بسیار بر سر دمشق آمد و برادر مهترش ملک افضل را محاصره کرد ملک افضل از ملوک اطراف استمداد نمود ملک عادل از بلاد جزیره و ملک ظاهر از حلب و ناصر الدین محمد از حماة و اسد الدین شیرکوه از حمص با کثرت و استعداد بدمشق آمدند که جمله از صاحب مصر ملک عزیز اندیشناک بودند همینکه ملک عزیز اتحاد ایشان را متفق الکلمه دید از در صلح درآمد بدین قرار که بیت المقدس و نواحی آن از اعمال فلسطین با ملک عزیز باشد و دمشق و طبریه و اعمال غور با ملک افضل و اقطاعی که ملک عادل را در ملک مصر بود همچنان برقرار ماند و سال دیگر که پانصد و نود و یک هجری بود ملک عزیز نقض عهد نموده و برخلاف صلح از مصر عزیمت تسخیر دمشق کرد خبر بملک افضل رسید خود بقلعه جعبر بنهضت جست و در آنجا ملک عادل را همراه خویش ساخت و از آنجا بحلب رفت ملک ظاهر را به برداشت و بدمشق بازگشت در این اثنا ملک عزیز با سپاه بمصر رسیده و شهر را در حصار گرفت ولی چون هنوز طالع ملک افضل قوی بود و بقول ابن اثیر صاحب جمعی از سرهنگان لشکر ملک عزیز که تعدی از وی رنجیده بودند بملک افضل و ملک عادل پیغام دادند که اگر از قلعه بیرون آیند ملک عزیز را گرفته بدست شما سپاریم ملک افضل جمله را بنوید ملوکانه دلخوش ساخت و بروز موعود بر معسکر ملک عزیز بتاختند اتفاقا مقارن آن حال خبر انحراف سرکردگان بملک عزیز رسید سراسیمه بر مرکب نشست و بفرار نجات یافت ولی تمام اموال و مراکب و اسلحه لشکر وی بدست سپاه افضل افتاد گروهی و اکثر سرداران بموکب ملک افضل در پیوستند عمال عزیز بفرمان افضل از بیت المقدس و اعمال آن مطرود گشتند همینکه ملک عادل شوکت و ابهت افضل را در ازدیاد دید سخت بترسید که مبادا در فرض استقلال باستیصال وی عنایت کند از اینجا براه نفاق رفت و بعزیز پیغام فرستاد که خود در ملک مصر مقیم باش و هیچ دغدغه بخاطر راه مده و سرداری را بسرحد بطام فرست که من در وصول موکب افضل تدبیری بصواب خواهم کرد که از تو را وهنی نرسد ملک عزیز از این پیام دلخوش گشت و سردار خویش فخر الدین ارکش را بمحافظت شهر بلبیس مأمور داشت چون شامیان بدانجا رسیدند و ملک افضل بتسخیر آن شهر عزیمت ساخت ملک عادل در معرض منع شد و گفت این لشکر که بدست تو و عزیز است همان مردم کارآزموده‌اند که برادرم صلاح الدین با استعداد ایشان با ملوک فرنگستان جهاد میکرد و منصور میگشت اگر شما برادران با یکدیگر در اندازید و سپاهی اینچنین مجرب را مستأصل سازید فردا با سلطان فرنگ چگونه جنگ خواهید کرد لشکر اسلام را برای دفع کفار بگذارید و از هم مگذرید القصه ملک افضل فسخ عزیمت نموده دیگربار بتوسط قاضی فاضل بیت المقدس

بملک عزیز تفویض یافت و بتدبیر سفیهان قرار بر آن شد که ملک عادل با عزیز در مصر باشند تا سپس مابین آن دو برادر اختلافی نیفتد قاضی زاده احمد بن نصر الله تتوی در تاریخ الفی چنین گوید در بیست و هفتم رجب پانصد و نود و دو هجری دیگر ملک عزیز باتفاق ملک عادل وزیر ملک افضل را با خود همداستان ساخته متوجه دمشق گردید و آن وزیر کافر نعمت که ملک افضل تمام اعتماد بر وی داشت در مقام نفاق شده آنچنان سپاه را از مخدوم خویش رنجانید که چون ملک عزیز و ملک عادل بحوالی دمشق رسیدند سپاه ملک افضل بدیشان پیوست ملک افضل چون این حال بدید دانست که کار از دست برفت بالضروره دمشق را بگذاشت و بیرون رفت و آن وزیر خائن چون کار زشتش بظهور رسانیده بود در خفا بجزیره که مولد او بود درآمد و از آنجا بجهنم رفت انتهی همانا از لفظ وزیر و میلاد جزیره و دیگر قرائن چنین بپندار رسد که باعث استیصال ملک افضل ابن اثیر باشد و این خبطی است فاحش چه آن منافق که بغش او تغلب خصم بر ملک دمشق گردید وزیر خبیث بود بنام عزیز بن ابی غالب حمصی علی ما نص به ابن الاثیر صاحب الکامل الغرض چون ملک از دست ملک افضل برفت حال ابن اثیر سخت پریشان شد و عظیم در اندیشه افتاد چه او با مردم دمشق سلوکی ناستوده کرده بود و عامه شهر خیال آن داشتند که او را در خلال آن شورش بقتل آورند محاسن بن عجم که صاحب او بود در استخلاص وی تدبیری بکار برد او را در صندوقی جای داد و بر آن قفل نهاد و بدان حالت او را از شهر دمشق بیرون آورد و چون از بیم هلاک نجات یافت راه صرخد گرفت چه ملک عادل و ملک عزیز پس از تصاحب دمشق آن قلعه را برای توقف ملک افضل باز گذارده بودند پس ابن اثیر در آنجا با مخدوم خویش در پیوست و تا سه سال با ملک افضل در آن قلعه مقیم گشت اشعار مشهوره ملک افضل باستغاثت خلیفه عصر الناصر لدین الله در این واقعه منظوم شده که

مَوْلایَ اِنَّ اَبا بَکْرٍ وَصاحِبَهُ عُثْمانَ قَدْ غَصَبا بِالسَّیْفِ حَقَّ عَلِی
وَهُوَ الَّذی کانَ قَدْ وَلّاهُ والِدُهُ عَلَیْهِما فَاسْتَقامَ الْاَمْرُ حینَ وَلی
فَخالَفاهُ وَحَلّا عَقْدَ بَیْعَتِهِ وَالْاَمْرُ بَیْنَهُما وَالنَّصُّ فیهِ جَلی
فَانْظُرْ اِلی حَظِّ هذَا الْاِسْمِ کَیْفَ لَقی مِنَ الْاَواخِرِ ما لاقی مِنَ الْاُوَلِ

یعنی ای خلیفه عهد ملک عادل ابوبکر و مصاحبش ملک عزیز عثمان حق ملک افضل علی را به تیغ عدوان بگرفتند با آنکه او را پدرش صلاح الدین بر ایشان برگماشت و چون بحکم ولایت عهد بسلطنت نشست امور جمهور مستقیم گشت پس برادر و عمش نقض پیمان نمودند و عقد بیعتش بگشودند در حالیکه نصب و نص وی آشکار بود ای خلیفه قسمت نام علی ببین که چگونه از ابوبکر و عثمان واپسین همان دید که از ابوبکر و عثمان نخستین گویند چون این اشعار بدار الخلافه رسید ناصر لدین الله در جواب نوشت

وافی کِتابُکَ یَا ابْنَ یُوسُفَ مُعْلِناً بِالْوُدِّ یُخْبِرُ اَنَّ اَصْلَکَ طاهِرُ
غَصَبوا عَلِیّاً حَقَّهُ اِذْ لَمْ یَکُنْ بَعْدَ النَّبِیِّ لَهُ بِیَثْرِبَ ناصِرُ

فَابْشِرْ فَاِنَّ غَداً عَلَیهِ حِسابُهُم　　وَاصْبِرْ فَناصِرُكَ الاِمامُ النّاصِرُ

یعنی ای پسر یوسف نامه تو برسید شعر بر اینکه موالات تو فاش و ظاهر است و گوهرت پاک و طاهر آری ابوبکر و عثمان حق علی را غصب کردند ولی بکابی که علی در یثرب نامرد داشت دل خوش دار که فردای بازپرس و حساب ایشان با علی است و صبور باش که امروز ناصر تو امام ناصر است مع الاجمال چون سال پانصد و نود و پنج رسید ملک عزیز بمصر وفات یافت برخی از امراء آن مرز کس در طلب ملک افضل بصرخد فرستادند واو وزیر خود ابن اثیر را همراه برداشت و طریق مصر گرفت و ملک منصور پسر ملک عزیز که از قبل پدر والی بود قبل از ملک افضل بمصر آمد و ملک افضل با ابن اثیر در هفتم ربیع الاول بشهر قاهره وارد گشت و قاعده بر آن قرار گرفت که ملک منصور پادشاه باشد و ملک افضل اتابک پس دو ماه واندی ملک افضل و ابن اثیر در مصر بودند و در صلاح امور و تقریر قواعد آن ملکت اشتغال داشتند در نیمه جمادی الاولی ملک افضل بقصد تسخیر دمشق همت گماشت و تا سوم رجب ظاهر قاهره مضرب خیام بود آنگاه که در نهضت آمد خبر ملک عادل رسید واو بمحاصره قلعه ماردین اشتغال داشت پسر خود ملک عادل را در جای خویش بگماشت و بعزم دمشق بشتافت دو روز قبل از وصول موکب ملک افضل داخل دمشق شد و بحسن جهت ملک افضل قریب شش ماه در اطراف شهر ماند و عاقبت مأیوساً راه مصر گرفت چون بثغر بلبیس در آمد خبر رسید که ملک عادل بقصد مصر در شتاب است و بدانوقت سپاه ملک افضل ببلاد خویش متفرق بودند هرچند سعی بلیغ کرد که عدتی فراهم سازد بدست نیامد و ملک عادل با سپاهی آراسته در رسید و در هفتم ربیع الآخره پانصد و نود و شش با وی مصاف داد واو را بشکست واو شبانه وارد قاهره گشت و آن شب بود که قاضی فاضل در آن شب درگذشت ملک عادل قاهره در حصار گرفت اکابر دولت میانجی شدند و صلح بر آن دادند که از تمامت ممالک آل ایوب میافارقین و حانی و جبل جور از ملک افضل باشد و باقی بلاد متصرفی با ملک عادل از طرفین بر این عهد سوگند یاد کردند ملک افضل در هیجدهم ربیع الآخر شبانه از مصر بیرون شد ابن اثیر از وی تخلف جست و همراه او نتوانست رفت چراکه جمعی از دنبال وی میگشتند و خیال قتل داشتند پس بضرورت مختفی شد و در پرده از آنکشور فرار کرد واو را در دیوان رسائلش در اینباب انشائی است بدیع که کیفیت خروج و احتیال فرار خویش از مصر در آن شرح داده مع القصه ابن اثیر از اینجهة مدتی اندک از حضور افضل باز ماند چون ملک افضل در سمیساط قرار گرفت ابن اثیر نزد وی مراجعت کرد و پس همی در خدمت مخدوم خویش بود تا سنین هجری ششصد و هفت رسید در ذیقعده این سال از ملک افضل بگسست و با برادرش ملک ظاهر پیوست و زمانی قلیل در حلب بخدمت او مشغولی کرد ولی مکانتی نیافت پس خشمناک از حلب برآمد و بموطن اولین خویش که موصل بود باز گشت و در آنجا نیز منزلتی ندید بشهر اربل رفت همچنان مقامی نگرفت ناچار بسنجار شد و از آنجا بموصل معاودت جست و در تاریخ ششصد و هیجده بدان بلد بار رحلت بگشود و عصای اقامت بیفکند صاحب موصل ناصر الدین محمود بن عز الدین مسعود دیوان انشاء بر عهده وی موکول داشت قاضی شمس الدین

احمد بن خلکان اربلی در ترجمت او از وفیات گوید زمانیکه ابن اثیر مقیم موصل بود من چند دفعه از اربل بموصل آمدم و همی خواستم که با وی در مجلسی فراهم آیم و از او فوائدی ببینم ولی چه ما بین او و والد مودتی اکید و محبتی شدید بود اتفاق نیفتاد پس از بلاد شرقی مفارقت کردم و بشام منتقل شدم و مدت ده سال در شام اقامت جستم آنگاه از شام بمصر رفتم و هنوز ابن اثیر در قید حیات بود تا آنکه در سال ششصد و سی و هفت هجری که در قاهره بودم خبر وفات وی بمن رسید که در جمادی الاولی یا ثانیه از آنسال در گذشته و بدانوقت از جانب صاحب موصل ببغداد آمده بود بسفارت ببغداد هنگام وفاتش در جامع قصر بر وی نماز گذاردند و بمقابر قریش در جوار مشهد حضرت موسی بن جعفر سلام الله علیهما بخاک سپردند ابو عبدالله محمد بن نجار بغدادی نوشته که او در یوم دوشنبه بیست و نهم شهر ربیع الآخر از آنسال در گذشت و او از من در اینباب بخبرت فزونتر باشد چه وی خداوند تاریخ بغداد است که ابن اثیر در آن وفات یافته بالجمله از وی پسری بر جای ماند فاضل و شاعر و منشی نامش محمد و لقبش شرف الدین تصانیف چند سودمند پرداخته من خود یکی از مجامیع ویرا که ملک اشرف پسر ملک عادل گردی فراهم ساخته بود دیدم و بس پسندیدم بر برخی از نظم و نثر خود و رسایل پدرش اشتمال داشت میلادش پسر شهر رمضان از سال پانصد و هشتاد و پنج است و فوتش در دوم جمادی الاولی و فوتش دوم جمیدی الاولی در ششصد و بیست و دو و انتهی کلام القاضی ابن اثیر با آنهمه قدرت خاطر و سماحت طبع که در ترسل نثر داشت شعر خوب نمی توانست نظم کرد و اشعارش هیچ ستوده نیست این دو بیت استشهاد را اینجا آوردیم

ثَلٰثَةٌ تُعْطِی الْفَرَحْ　　کَاْسٌ وَکُوبٌ وَقَدَحْ

مَاذُبِحَ الزِّقُّ لَهَا　　اِلّا وَلِلْهَمِّ ذُبِحْ

یعنی سه چیز فرح بخشد جام و سبو و قدح برای پر ساختن آنها هیچگاه حلقوم خیک خمر مذبوح نشد مگر آنکه نخست خود حلقوم هموم ذبح کرد گویند ابن اثیر این دو بیت از اشعار فقیه عماره یمنی بسیار میخواند

قَلْبٌ کَفاهُ مِنَ الصَّبابَةِ اَنَّهُ　　لَبّی دُعاءَ الظّاعِنِینَ وَمادُعِی

وَمِنَ الظُّنُونِ الْفاسِداتِ تَوَهُّمِی　　بَعْدَ الْیَقِینِ بَقاءَهُ فِی اَضْلُعِی

حاصل مراد آنکه مرا دلی است که در شیفتگی آن همین کفایت دهد که ندای یار سفر کرده را لبیک اجابت گفت و از دنبال قافله بشتافت بر حالتیکه دوست بحقیقت ویرا نخوانده و خود پنداردی ندا نمود و گمان سست آن است که من پس از یقین در بی دلی خویش توهم کنم که هنوز دل بجای خود باقی است و ما بین دو پهلوی من مقام دارد از ابن اثیر چند تصنیف بی نظیر بماند از جمله کتابی باشد مترجم بالمثل السائر فی ادب الکاتب والشاعر که بر قدرت طبع و حسن تصرف و لطف قریحت و مزید تدرب وی در علم بیان و صناعت انشا برهانی است باهر و حجتی ظاهر بگاه ترتیب این ترجمت نسختی از آن بطبع بولاق مصر بدست افتاد و مدتی لائق در مطالعت آن بسر رفت حقا عبارات بدیع و معانی دقیق آمیزه مغناطیس قلوب است و سحر عقول هر بار که برای مطالعت سطری معدود گشوده شد از حلاوت مضامین و ملاحت الفاظ

زبولی دست داد که بی تکلف اوراق چند پیموده آمد اگر نمی ترسیدم که اینهمه اقلیم نمی بود البته از تصنیفات لطیف خواری ... بیش از این ... اثبات ... کثرت ... از نقل بخیه دسته گذشته مختصر گزینیست در طی نقل انچه رمعنی که بعضی از الغاز بر حکم مسائل فقهیه داده آمد مانند الغازیکه شیخ ابو القاسم حریری در مقامات آورده وقتی از ابیات چند از من بکتابت سوال کردند و من در ساعت گشودم بدون انکه اضطرابی و فکر پدید آید و با

اعوجاجی در نظم سوال این بود

وَخَالَةٌ وَخَالُهَا ... وَلِي عَمَّةٌ وَأَنَا عَمُّهَا ... فَأَمَّا الَّتِي أَنَا عَمُّهَا ... فَإِنَّ أَبِي أُمُّهُ أُمُّهَا
أَبُوهَا أَخِي وَأَخُوهَا أَبِي ... وَلِي خَالَةٌ هَكَذَا حُكْمُهَا
فَأَيْنَ الْفَقِيهُ الَّذِي عِنْدَهُ ... فُنُونُ الدِّرَايَةِ وَعِلْمُهَا ... يُبَيِّنُ لَنَا نَسَبًا خَالِصًا ... وَيَكْشِفُ لِلنَّفْسِ مَا غَمَّهَا
فَلَسْنَا مَجُوسًا وَلَا مُشْرِكِينَ ... شَرِيعَةُ أَحْمَدَ نَاتَمُّهَا

خلاصه مراد انکه مرا خاله ایست که من خال اویم و عمه که من عم او و آن عمه چنان باشد که جد پدر من مادر اوست و پدر برادر من و برادر او پدر من و مرا خاله ایست که مادر وی خواهر من باشد و خواهرش مادر من آیا کجاست فقیهی که فنون دانش نزد او باشد و این چنین نژاد خالص بیان کند و غم خاطر من بر گیرد چه ما خویشاوندان نه مجوسیم و نه مشرک بلکه پیرو احمدیم صلی الله علیه و آله همانا سائل در این لغز از تصویرش اشتباه خواسته ابن اثیر در تصویر نخستین گفته اِنَّ رَجُلًا تَزَوَّجَ امْرَأَتَيْنِ اسْمُ اَحَدِهِمَا عَائِشَةُ وَاسْمُ الْاُخْرَى فَاطِمَةُ فَاَوْلَدَ عَائِشَةَ بِنْتًا وَاَوْلَدَ فَاطِمَةَ ابْنًا ثُمَّ زَوَّجَ بِنْتَهُ مِنْ اَبِي امْرَأَتِهِ فَاطِمَةَ فَجَاءَتْ بِبِنْتٍ فَتِلْكَ الْبِنْتُ هِيَ خَالَةُ ابْنِهِ وَهُوَ خَالُهَا لِاَنَّهُ اَخُو اُمِّهَا توضیح انکه مردی دو زن بخواست نام یکی عائشه و دیگری فاطمه از عائشه دختری پدید آورد و از فاطمه پسری انگاه آن دختر را در حباله پدر فاطمه کشید و از آن دو دختری در وجود آمد این دختر خاله آن پسر است که از عائشه بزاد و آن پسر خال این دختر و در تصویر دوم گفته وَاَمَّا الْعَمَّةُ الَّتِي هُوَ عَمُّهَا فَصُورَتُهَا اَنَّ رَجُلًا لَهُ وَلَدٌ وَلِوَلَدِهِ اَخٌ مِنْ اُمِّهِ فَزَوَّجَ اَخَاهُ مِنْ اُمِّهِ اُمَّ اَبِيهِ فَجَاءَتْ بِبِنْتٍ فَتِلْكَ الْبِنْتُ هِيَ عَمَّتُهُ لِاَنَّهَا اُخْتُ اَبِيهِ وَهُوَ عَمُّهَا لِاَنَّهُ اَخُو اَبِيهَا توضیح انکه مردیرا پسری بود و پسر اورا از مادر برادری انگاه آن پسر مادر پدر خودرا در نکاح آن برادر اولی در آورد و از آن دو دختری پدید آمد پس آن دختر عمه آن پسر گردد چه او خواهر پدر اوست و خود عم آن دختر شود چه برادر پدر او است بطناً و در تصویر اخیر گفته وَاَمَّا قَوْلُهُ وَلِي خَالَةٌ هَكَذَا حُكْمُهَا فَهُوَ اَنْ تَكُونَ اُمُّهَا اُخْتَهُ وَاُخْتُهَا اُمَّهُ كَمَا قَالَ اَبُوهَا اَخِي وَاَخُوهَا اَبِي وَصُورَتُهَا اَنَّ رَجُلًا لَهُ وَلَدٌ وَلِوَلَدِهِ اُخْتٌ مِنْ اَبِيهِ فَزَوَّجَهَا مِنْ اَبِي اُمِّهِ فَجَاءَتْ بِبِنْتٍ فَاُخْتُهَا اُمُّهُ وَاُمُّهَا اُخْتُهُ توضیح انکه مرا خاله ایست که مادر آن خواهر من است و خواهر آن خاله مادر من و وجه فرض آن است که مردیرا فرزندی باشد و آن فرزندرا خواهری صلبی پس آن فرزند خواهر خودرا بجد مادری خویش دهد و از ایشان دختری آید مادر آن دختر خواهر آن فرزند و خود خواهرش مادر وی و در اول

مقال اولی که برای ذکر مسافت لفظیه است کویا از صفات کلمه فصیح یکی آنکه باید وحشی نباشد معنی کلمه وحشیه بر جمعی از منتسبان صناعت نظم و نثر پوشیده مانده و پنداشته اند که مراد بوحشی هر لفظ مستقبح باشد و چنین نیست بلکه وحشی بر دو قسمت شود یکی غریب حسن و دیگری غریب قبیح چرا که این لفظ نسبت است باسم حیوان وحشی که در هامون بسر برد و با انس نگیرد خواه در طباع انسانی بصورت نیکو باشد یا زشت همچنین الفاظ وحشیه آن کلمات را گویند که ندرت استعمال و قلت استعمال الفتی نیابد خواه بیگانه نیک باشد یا زشت پس الفاظ بر اشتهار به بخش گردد مانوس و غریب حسن و غریب قبیح انچه در کلام الهی و حدیث نبوی از کلمات وحشیه واقع شده که آنهارا غریب القرآن و غریب الحدیث خوانند و در شرح و ترجمت آنها مصنفات پرداخته از قبیل غریب حسن است نه قبیح روزی از متفلسفه عصر یکی نزد من حاضر آمد ذکر قرآن مجید در میان آمد من آغاز ستایش کردم و در صفت فصاحت الفاظ و بلاغت معانی آن شرحی ادا نمودم آمد و گفت قرآن را چه فصاحت است با آنکه بر کلمات وحشی اشتمال دارد چون قِسْمَةٌ ضِيزَى آیا آنچه گوئی از طلاوت لفظ و فصاحت کلمه در ضیزی موجود است گفتم ای متفلسف بدان و آگاه باش که در زبان تازی استعمال الفاظ را اسراری باشد که نه تو خود آنها فهم کرده و نه بوعلی و فارابی که پیشوایان تواند و نه ارسطاطالیس و نه افلاطون که پیشوایان ایشانند همین لفظ ضیزی که تو استعمال آن مخل فصاحت پنداری آنچنان در موقع خویش افتاده که هیچ مرادف آن بجایش نتواند نشست آیا نبینی که سوره نجم را که لفظ ضیزی در نظام فواصل آن بسلک آمده از آغاز تا انجام بر حرف یا مسجوع است وَالنَّجْمِ اِذَا هَوَى مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى الی آخر السوره چون حضرت یزدان سخن آفرین داستان اصنام و قسمت فرزندان برغم کفار بیان نمود در معرض انکار فرمود اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثَى تِلْكَ اِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَى پس آن قسمت ناستوده را بلفظی موصوف آورد که بسجع با تمام فواصل آیات موافق است و از دیگر کلمات که در معاد ضیزی ردیف هیچکدام در آنمقام نتوانند واقع شد چنانکه اگر بر تقدیر تنزل با تو همرای شویم و لفظ دیگر از اخوات ضیزی را بهتر انگاریم سابق و لاحق کلام بر هم ضمیمت کنیم و گوئیم اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثَى تِلْكَ اِذًا قِسْمَةٌ جَائِرَةٌ یا قِسْمَةٌ ظَالِمَةٌ شک نیست که نظم سخن بر اسلوب نخستین نباشد و سیاق کلام ناتمام نماید گوئی هنوز لفظی در خاتمه کریمه خواهد پیوست که با الف مقصور مختوم باشد هرچند لفظ جائره یا ظالمه فی نفسها از کلمه ضیزی فصیح تر اند و از وصمت غرابت و نسبت وحش عاری ولی اقتضاء مقام مرجح استعمال غریب بر مانوس گردیده این نکته که گفتم بر خداوندان ذوق و سخن شناسان عالم پوشیده نباشد خود گوید همینکه فلسفی این سخن بشنید از جواب عاجز گشت و بجز عناد که مستندان تقلید نادقه است چیزی اظهار نمیتوانست نمود چون ابن اثیر از تالیف کتاب مثل السائر فراغت یافت علماء اطراف و ادباء آفاق از روی آن نسخها بر گرفتند مجلدی از آن بدار السلام بغداد رسید فقیه ادیب عز الدین ابو حامد عبد الحمید بن هبة الله بن محمد بن حسین بن ابی الحدید مدائنی که خود از مهره فن سخن بود و بفرمان خلیفه عهد در دیوان انشاء می نشست و رسائل و احکام خلافت مینوشت بمعرض رد الکتاب بر آمد و باقتضای اشتراک عنوانی بس مواخذت و اعتراضات بر ابن اثیر وارد آورد و آنطریقت

گاه با صاحب و صابی و عبد الحمید و ابن العمید و قاضی فاضل و دیگر سخنوران کامل پیموده بود ابن ابی الحدید باوی مسلک داشت و ردود خود را کتاب الفلک الدائر علی المثل السائر نام نهاده و چون تمامت الکتاب بپرداخت برادرش موفق الدین ابو المعالی احمد ابیاتی در تقریظ آن مصنف و تمجید مصنف آن بنظم کشیده بفرستاد

المثل السائر یا سیدی   صنفت فیه الفلک الدائرا

لکن هذا فلک دائر   تصیر فیه المثل السائرا

یعنی ای سید من اگرچه در مثل سائر فلک دائر پرداختی ولی بفلک دائر خود را مثل سایر ساختی و رکن الدین ابو القاسم محمود بن حسین بن امام ارشد الدین اصبهانی اصلا سنجاری مولدا که از شاگردان ابن اثیر است بر رد ابن ابی الحدید مجموعی نوشته مسمی بنشر الفلک الدائر و طی فلک الدائر و از جمله مصنفات ابن اثیر کتاب الوشی المرقوم فی حل المنظوم است که در صدر ترجمت اشارت رفت با کمال اختصار و وجازت در نهایت حسن و افادتست و دیگر کتاب المعانی المخترعه فی صناعة الانشا که او نیز در معنی خود تمام است و دیگر مجموعی است در حل شعر ابی تمام و ابو عباده و دیک الجن و متنبی و ابو البرکات بن مستوفی در تاریخ اربل گوید که این دو بیت از خط ابن اثیر نقل شده که در آخر آن مجموع نوشته بود

تمتع به علما نفیسا فانه   اختیار بصیر بالامور حکیم

اطاعته انواع البلاغة فاهتدی   الی الشعر من نهج الیه قویم

یعنی از مطالعت جمال این تالیف نفیس تمتع برگیر که خود مختار نظر دانشوری است چنانکه اقسام بلاغت ویرا اطاعت کرده و با انتخاب نظم طریقی قویم یافته و دیگر دیوان ترسل بمکاتیب و منشات او است که در چند مجلد تدوین شده و منتخبات آن در یک مجلد است قاضی احمد بن خلکان اربلی ملتقطات چند از آن دیوان در وفیات الاعیان نقل کرده و بر معانی سرقه برخی از فقرات تنبیه نموده از جمله رساله ایست که بحضرت مخدوم خویش فرستاده بگاهیکه در فصل زمستانی شدید

وینهی انه سار عن الخدمة وقد ضرب الدجن فیه مضاربه و اسبل علیه ذوائبه وجعل کل قرارة حفیرا وکل ربوة غدیرا وخط کل ارض خطا وغادر کل جانب شطا کانه یوازی ید مولانا فی شیمة کرمها والنثار نوب دیمها والمملوک یستغفر الله من هذا التمثیل الغادی عن فائدة التحصیل وفرق بین ما یملا الوادی نمائه ومن یملاء النادی نعمائه ولیس ما ینبت ذم ابله او ثمرا یاکله الخر کمن ینبت ثروة تقوله الاعطاء یا کل المربع والمصطاف استمر علی مسیر یقا الارض وحلها والسماء وجلها جاحتی اکثر و واصل اضحی و اسر حتی اتصل بالعقود وملنا المملوک لمع البواینا کما لمع الزند ولم یزل من قطر فی حد ومن ثنیة بروه

یعنی پیام میدهد که چون از خدمت همایون برفت و بعرصه هامون در آمد ابر تار خیمها بیفراخت و گیسوها بیاویخت و هر زمین هموار نهری ساخت و هر پشته بلند چاهی کرد از هر سوی خطی راند و از هر جانب شطی کند گوئی ابر باده با آن کف بخشنده برابری میخواست و با حضرت ملک رقابت بریزش و پاشش همسری میجست این بنده از این تمثیل

عاری از فائدت تفصیل آمرزش میطلبد چه مابین آنچه رود را بریزش مملو بسازد و آنکه محفل را بخشش مشحون دارد چه آن کلی بروباید که تا بنانش ببرد و یا میوه که خرانش بخورد و او ثروتی بخشد که بسی دوش و مرد یاراید و همی بربیع وصیف بکار آید پس بنده روی براه آورد و همی از زمین گلشن و آسمان باریش ببرد ابر تا چندان جود نمود تا اکثار کرد و چندان وصال داد تا اضجار آورد و چندان از حد بکذرانید تا کار بنافرمانی کشید بنده از بریق تیغهای آسمان بیم بکرد که از درخش برقها چو پستان تندل ابر از حیب دور شد تسیر دانمود گفته اند اب تجان و عبرة الیقظان ابن اثیر را ملامت کرده در این فقره که فوق بین ما یملاء الوادی نمائه و من یملاء النادی نعمائه و گفته اگر ابن اثیر از این کلمه باران اراده نموده و رجحان بذل مخدومش بر فیض خدای سبحانه خواسته همانا ترجیحی است وقیح چه تحقیر فضل و رحمت پروردگار بحکم شرع و عقل سزاوار نیست چنانکه آن شاعر این تجری ناستوده ارتکاب نموده گوید

مانوال الغمام وقت ربیع   کنوال الامیر یوم سخاء

فنوال الامیر بدرة عین   ونوال الغمام قطرة ماء

یعنی عطای امیر بگاه سخا با عطای ابر فصل بهار نسبت نیست که عطای امیر بدره است و عطای ابر قطره و نیز بدیع الزمان همدانی در شعر خود این طریقه نامحمود مسلوک داشته گوید

وکاد یحکیک صوب الغیث منسکبا لو کان طلق المحیا یمطر الذهبا

والدهر لو لم یخن والشمس لو نطقت   واللیث لو لم یصد والبحر لو عذبا

یعنی نزدیک بود که ابر بگاه ریزش مانند تو شود اگر شکفته روی میبود و زر نثار می نمود و همچنان دهر اگر خیانت نمیداشت و خورشید اگر سخن میگفت و شیر اگر شکار نمی شد و دریا اگر شور نمیشد آنگاه گوید بخدا یتعالی پناه میبرم از آنکه طریق خلاف رضای وی بپیمایم تا اینجا کلام یافعی بود اگرچه طرز تعرض او در نظر علیل بی دلیل نیست ولی اهل سخن میدانند که کلام خطابت از مقام حقیقت سواست و زبان شعر از عنوان شرع جدا یافعی از اینگونه تحقیقات بارد بسیار دارد و از جمله مکاتیب ابن اثیر رساله ایست که از جانب مخدوم خویش بدیوان خلافت نوشته در آن رساله در صفت دولت عباسیان و رنگ کسوت ایشان گوید ودولته هی الضاحکة وان کان نسبها الی العباس فهی خیر دولة اخرجت للزمن کما ان رعایاه خیر امة اخرجت للناس ولم یجعل شعارها لون الشباب الا تفاؤلا بانها لا تهرم وانها لا تزال محبوة من ابکار السعادة بالحب الذی لا یبلی والوصل الذی لا یصرم وهذا معنی اخترعه الخادم للدولة وشعارها وهو مما لم تحمله الاقلام فی صحفها ولا اجالته الخواطر فی افکارها یعنی دولت وی همی خندانست اگرچه نسبت آن از عباس اشتقاق یافته پس آن بهتر دولتی است که برای زمانه اظهار شده چنانکه رعایای آن بهتر امتی است که برای مردم اخراج کردیده و قرار شعار آن دولت از رنگ عهد شباب نداده اند مگر برای فال جوانی و اینکه آن دولت را از دوشیزگان سعادت حب ابدی نصیب افتد و وصل جاودانی و این مضمونیست که چاکر آستان برای دولت و لباس آن اختراع نموده و خود از معانی بکر بشمار میرود که نه خامه در سلک ذکر کشیده و نه خاطری بچنین فکر رسیده ابن خلکان گوید ولعمری

کابن اثیر در دعوی ابتکار این مضمون از جادهٔ انصاف انحراف جسته چه ابن تعاویذی را در این معنی بر وی فضل تقدم است چنانکه
در جملهٔ ابیات قصیدهٔ تهنیت جلوس خلیفه عهد الناصر لدین الله عباسی که در مستهل ذی القعده سال پانصد و
هفتاد و پنج بوده گفته

وَرَأَى الغَانِيَاتُ شَيْبِي فَأَعْرَضْنَ ‏ وَقُلْنَ السَّوَادُ خَيْرُ لِبَاسِ
كَيْفَ لَا يَفْضُلُ السَّوَادُ وَقَدْ أَضْحَى شِعَارًا عَلَى بَنِي العَبَّاسِ

یعنی زنان بی نیاز از پیرایه پیری من دیدند پس روی تافتند و گفتند سیاهی جوانی بهتر از سفیدی پیری است چگونه
رنگ سیاهی را بر دیگر الوان فزونی نباشد و حالی که خود شعار آل عباس گردیده هرچند ابن اثیر این معنی را
فال عدم زوال گرفته و دلیل دوام دولت آورده و از اینجهة نثر او را بر نظم ابن تعاویذی مزیت است که اختیار آن شعار سبب
رجحان سواد بر سائر الوان قرار داده و فقط ولی فتح ابواب و ارائت این طریق از ابن تعاویذی است انتهی ملخصاً و از جمله
مفردات وی عبارتیست در باب عصائی که پیران خمیده بران استناد کنند گوید

وَهَذَا المُبْتَدَى ضَعْفِي خَبَرٌ ‏ وَلِقَوْسِ ظَهْرِي وَتَرٌ
وَإِنْ كَانَ القَائِهَا إِقَامَةً ‏ فَإِنَّ حَمْلَهَا دَلِيلٌ عَلَى السَّفَرِ

یعنی این عصا مقدمات ناتوانی مرا بجای نتیجه است و کمان قامت خمیده ام را بمنزله زه والقاء عصا دلیل اقامت باشد چنانکه
حمل آن علامت رحلت و دیگر نامه که بنامه بشارت نوشته و بر هزیمت لشکر کفر اشارت کرده در صفت برهنگان
مقتولین انکروه گفته است

فَتَسَلَّبُوا وَخَاضَتْهُمُ الدِّمَاءُ عَنِ اللِّبَاسِ فَهُمْ فِي صُورَةِ عَارٍ وَزِيُّهُمْ
زِيُّ كَاسٍ وَمَا أُسْرِعَ مَا خِيطَ لَهُمْ لِبَاسُهَا المُحْمَرُّ غَيْرَ أَنَّهُ لَمْ يُجَبْ عَلَيْهِمْ
وَلَمْ يُزَرَّرْ وَمَا لَبِسُوهُ حَتَّى لَبِسَ الإِسْلَامُ لِبَاسَ النَّصْرِ البَاقِي
عَلَى الدَّهْرِ وَهُوَ شِعَارٌ نَسَجَهُ السِّنَانُ الخَارِقُ لَا الصَّنَعُ الحَاذِقُ
وَلَمْ يُغْنِ عَنْ لَابِسِهِ إِلَّا دِيمًا غَابَتِ البِيضُ فِي الطُّلَى وَالهَامِ وَأَلِفَ الطَّعْنُ بَيْنَ الأَلِفِ لَخَطَّادِ اللام

یعنی لباس کفار بر آوردند و در عوض کسوت خون بپوشیدند پس ایشان برهنگانی باشند در زی پوشیده کان
ای عجب که آن جامه سرخ با جبه شباب بر قامت آنقوم دوخته گردید ولی گریبان و تکمه گذارده نشد ابدان ایشان
وقتی بآن جامه پوشیده گشت که اندام اسلام بتشریف نصرت آراسته گردید و آن جامه ایست که با سر نیزه هایی
شکافنده منسوج آمده نه بدست استادان بافنده و از پیکر خدا و ند خویش بمقدار نایاب ماند که تیغها در گردنها و فرقها
نایاب بود و حمله های نیزه ها و جوشنها آشتی نمود خود در ذیل این فصول از کتاب مثل السائر گوید این معانی جمله بکر
و خوش آینده است و از آنها یکی را از شعر ابو عباده بحتری گرفته ام که گفته

سُلِبُوا وَأَشْرَقَتِ الدِّمَاءُ عَلَيْهِمُ ‏ مُحْمَرَّةً فَكَأَنَّهُمْ لَمْ يُسْلَبُوا

یعنی آنقوم برهنه شدند و بر اندامشان آنچنان خون درخشان گردید که گوئی برهنه نگشته بودند و دیگر در ضمن رساله مبسوط
که در مدحت ملک مصر نگاشته در صفت رود نیل گفته

وَعَذُبَ رُضَابُهُ فَضَاهَى جَنَى النَّحْلِ وَاحْمَرَّ صَفْحَتُهُ فَعَلِمْتُ أَنَّهُ قَدْ قَتَلَ المَحْلَ

یعنی شربت دهانش بسی شیرین آمد گوئی خود انگبین بوده و رنگ چهره اش سرخ وش گردیده پنداری
قحط را کشته ابن خلکان گوید اینکه سرخی گل آلود گی نیل را دلیل قحط قرار داده در نهایت حسن است ولی این معنی را
بلطف احتیال از اشعار بعضی عرب اخذ نموده که گفته است

لِلَّهِ قَلْبٌ مَا يَزَالُ يَرُوعُهُ ‏ بَرْقُ الغَمَامَةِ مُنْجِدًا أَوْ مُغْوِرًا
مَا احْمَرَّ فِي اللَّيْلِ البَهِيمِ صَفِيحُهُ ‏ مُسْتَبْحِرًا إِلَّا وَقَدْ قَتَلَ الكَرَى

یعنی شگفت دلی که همواره از برق بیمناک است خواه راه فراز نجد پوید یا نشیب غور همانا آن برق در شب
سیاه شمشیری باشد پهناور و سرخ که خواب را کشته و خلق آسایش بریده و ازاین معنی است شعر
عبدالله بن المعتز در غزل امردی ارمد

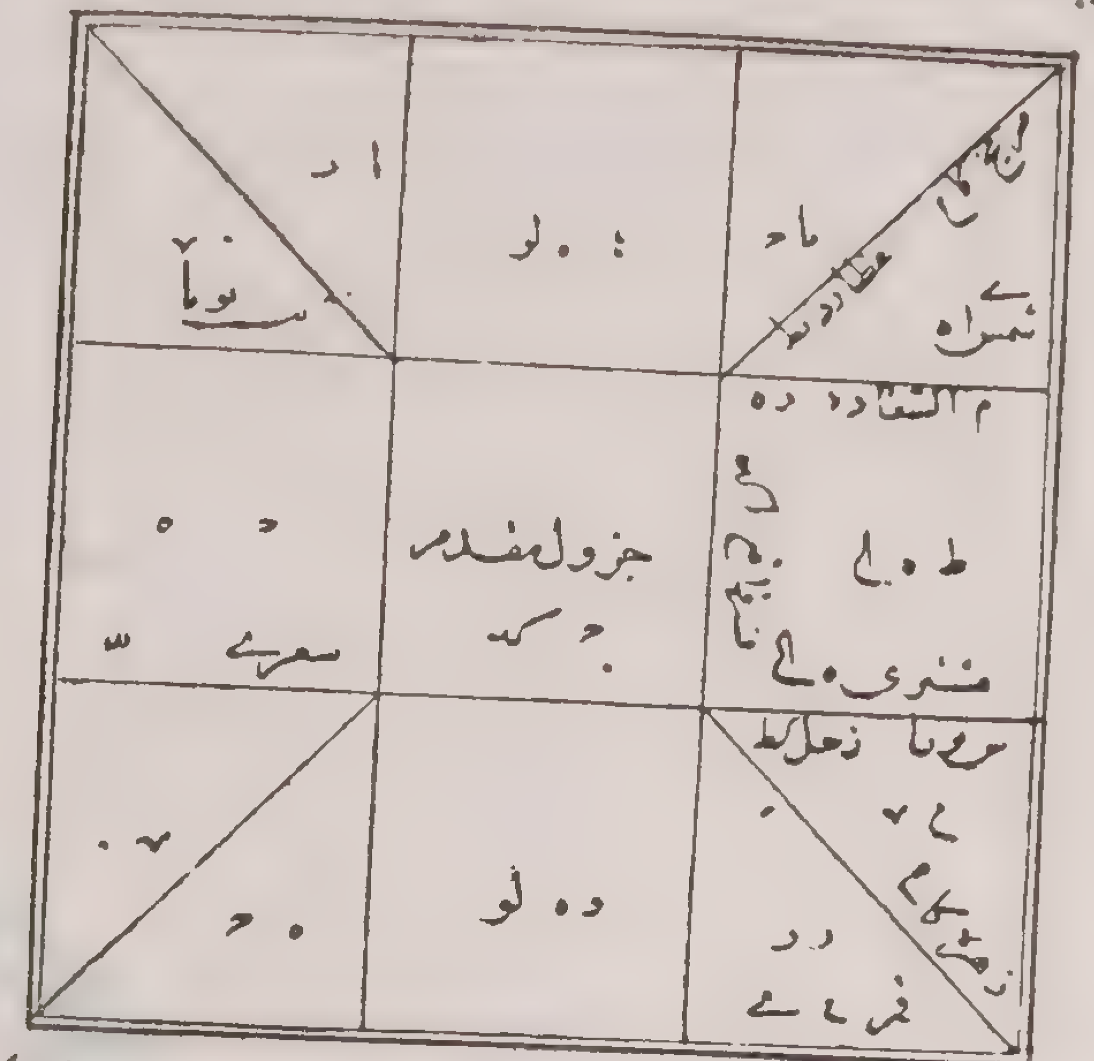
قَالُوا اشْتَكَتْ عَيْنُهُ فَقُلْتُ لَهُمْ
مِنْ كَثْرَةِ القَتْلِ مَسَّهَا الوَصَبُ
حُمْرَتُهَا مِنْ دِمَاءِ مَنْ قَتَلَتْ
وَالدَّمُ فِي النَّصْلِ شَاهِدٌ عَجَبُ

یعنی گفتند چشم یار بیمار شده گفتم بسکه اهل نظر کشت سرخی چشمش از خون عاشق است و خون بر شمشیر کاشف
گواه صادق

ابن رضوان ابو الحسن علی بن رضوان بن علی بن علی بن جعفر

از معارف و مشاهیر اطبای مصر است در عصر خود بی بدل و در فنون طب و فلسفه بی عدیل بوده خود گوید در شش سالگی
توسن طبع را برای کسب علوم رام کردم و بجانب تحصیل عطف عنان نمودم چون سنین عمر با عشره کامله رسید و شش
تعلم و اشتغال را وجهه همت ساخته از پی مقصود بمدینه عظمی مصر تاختم در طلب و تحصیل جد وافی و جهد کافی داشتم
و چون سنین عمر از حدود عشره چهارم مرحله تجاوز کرد در این اندیشه فرو شدم که بر ذمت همت انسانی لازم
و متحتم است که صنعتی شایسته و حرفتی پسندیده کسب نماید تا بآن واسطه امر معاش و معاد خویش اصلاح کند
لاجرم اجناس علوم و انواع فنون را در معرض فحص و بحث در آورده صناعت طب را برگزیدم چه دانای ...

شریف که خود تالی طالع است خیر دنیا و عقبی را در یافته است علاوه بر دلالت عقلیه دلایل نجومیه هم که در طالع من بود
چنانچه از این زایچه ملحوظ افتد گواهی دادی که پیشه من صناعت طب خواهد بود از تأییدات آسمانی شوری در

وشوقی در خاطرم پدید آمد که دقیقه از خیال تحصیل فارغ نبودم و لذت زندگانی در آن میدیدم که عمر گرانمایه را
بآن صناعت شریفه صرف کنم لاجرم ذیل مقصود در آستین بر زدم اوقات شبانروز را در آن مهم خطیر مصروف
داشتم بنحویکه در سعی و کوشش گوی سبقت از همگنان بر بودم تا آنکه پرگار وار یکپای در تحصیل آن دو علم استوار
وا زپای دیگر گرد سایر علوم سیر نمودم چندان نکات و دقایق طبیه آموختم و اندوختم که مقصود اعیان و محسود اقران
شدم و هم بر این منوال در اجتهاد و تعلیم آن علم روزگاری دراز بپایان بردم تا سنین عمرم بسی و سه رسید
در فسطاط که مقام و مسکنم بود صیت اشتهار و لوای اشتهار برافراختم و از کدیمین مبلغی خطیر بدست آورده بودم در آن
زمان از منافع و محصول و ضیاع و عقارم آنقدر حاصل آمدی که نیز املاک خریده ضمیمه اصل مینمودم و تاکنون که آخر سال
پنجاه و نه است در این شهر مرا چندان املاکی پربها و منفعت خیز فراهم است که هرگاه از الطاف الهی و فیض
فضل نامتناهی نعمت سلامت برقرار ماند توانم زمان شیخوخیت را بثروتی نیکو و وسعتی دلنشین معاش کنم و از سال
سی و دوم تا حال تحریر برای خویش دستورالعملی مقرر داشته که بر آن منوال میگذرانم و در هر سال تغییری در آن
کردار سید هم تا تأثیرات برجا باشد تفصیل آن اجمال این است که در هر روز ساعاتی چند از ارتکاب صناعت
کناره گیرم و ریاضت بمیان آورم و چندان در ریاضت مواظبت جویم که حفظ صحت برجای ماند و چون از ریاضت
فارغ شوم استراحت کنم غذائیکه با حفظ صحت مناسب بود بکار برم و در هر روز در آن اوان که خود مزاولت
علاج دارد و در کار مرضی مشغول است همواره رضای خدایرا در نظر داشته طریق تواضع و فروتنی از دست
نهم و در اعانت مظلوم و اغاثت ملهوف جهد وافی مرعی دارم و در دفع کروب و ستمدیدگان و رفع اندوه

مظلومان

مظلومان سعی بلیغ منظور دارم و در جمیع افعال و اعمال از خداوند مسئلت کنم که مرا بر تعقلات جمیله ظفر بخشد و مطالب عالیه را
بفهم من نزدیک کند و همواره آرامگاه خود را در آن مکان اختیار میکردم که از ادای طیور و تردد استران آسوده
میبودم و در اسباب معیشت اهتمامی تمام داشتم هرچه اصلاح و مرمت لازم داشت مینمودم و آنچه محتاج بتبدیل بود
بتبدیل آن میکوشیدم و در منزل خود از اصناف ماکول و مشروب هرچه لازم بود فراهم مینمودم مانند اطعمه
و اشربه و عسل و زیتون و حطب و جامهائیکه لازم بود برای خود خریداری میکردم و آنچه از مصارف لازمه
فاضل ماندی در راههای خوب و کارهای پرمنفعت بمصرف میرسانیدم مانند اعطای اهل و اخوان و همسایگان
و عمارت منزل و امثال آنها و هر قدر از غله املاکم جمع شدی آنرا ذخیره مینمودم تا هر وقت لازم شود بکار برم
و چون در علاج مرضی دوائی از تجربت بیرون آمدی و قطعی التأثیر شدی از کشف و اشتهار آن مضایقت
و دریغ مینمودم و هر طور میتوانستم بمسامع اهل علم میرسانیدم و هم او گوید همیشه جامهای خود را بشعار نیکمردان
نزدیک میکردم و در نظافت و خوشبوئی مراقبت مینمودم زبان را از عیوب مردمان و سخنان ناصواب
باز میداشتم و همواره جد و جهد میکردم تا ایمان خویش را حفظ کنم و از لهو و لعب بپرهیزم و هم او گوید
هیچگاه در مباحثات و مناظرات نخواستم بقدحی بر خصم غالب شوم و پیوسته از حرص و طمع اجتناب مینمودم
و چون امر سختی روی دادی که مال آنرا امید انستم بخدایتعالی استغاثه میکردم تا هر نوع خیر و صلاح منت
پیش آورد و در هر حال صفات ذمیمه را از خود دور میکردم حیلتها و نیرنگها از دست میدادم و در کارها طریق
اعتدال سلوک میداشتم از جبن و تهور احتراز مینمودم و هم او گوید اگر کسی از من چیزی بقرض الحسنه خواستی
میدادم و هیچ وقت به بیع سلف راضی نمیشدم چه آن بیع و شری را خلاف مروت میدانستم و اگر کسی
در اینباب اصرار آوردی آنچه خواستی مبذول میداشتم و عوض نمیخواستم و مقاله ارسطاطالیس را که در امر
معاش و معاد نوشته است مطالعت مینمودم و آنچه در باب معارف الهیه آورده است از یاد نمیبردم
و در هر صبح و شام وصایای اورا در برابر خود ممثل میکردم در هر روز ایام گذشته در خاطر میگذرانیدم
هرگاه امر جمیلی یا عمل خیری یا کار نافعی از من صادر میشد مسرور میگشتم و هرگاه شری یا قبیحی از من ناشی میشدی
مهموم و مغموم میگردیدم و با نفس خود در جنگ و جدال میشدم و پیمان سخت میگرفتم که دیگر بآن رذایل رجوع نکند
و از چیزهائیکه همواره بر خود لازم میشمردم ذکر پروردگار و تقدیس و تمجید خدایعالمیان بود و از
کتب و مؤلفات که علما و قدما جمع و تألیف کرده بودند از هر علم چند کتاب اختیار کرده با خود داشتم
و پیوسته بمطالعت آنها مشغول بودم مورخ خزرجی گوید تولد ابن رضوان در دیار مصر در جیزه اتفاق افتاد و خود
در فسطاط نشو و نما کرد و پدرش از بزرگان آن سرزمین و پیوسته علم و علما را دوستدار بود و چندان در علم احتساب
که ذکر محامد و محاسن او اطراف مصر را فرو گرفت و در نزد الحاکم بامرالله علوی مکانتی عظیم یافت بر جمیع
اطبای مصر ش منصب ریاست بخشید و هم او گوید که خانه ابن رضوان در شهر مصر در قصر شمع بوده و تاکنون

کرد

که بشهد و بنا است بهمان نام مشهور است و بدو منسوب ولی ارکان آن عمارت منهدم شده اندکی آثاری
برجا مانده است و ایضا آورده است که ابن رضوان را الی فرادان از کمین بدست افتاد چنانچه زیاده از
از کفاف مخارج او بوده و همی در کار صنایع و عقار صرف کردی و از آنها محصول بسیار عاید شدی چنانچه خود گوید
زاید را مصارف حسنه و خیرات جاریه مبذول میداشتم و در رعایت ارامل و ایتام سعی بلیغ مینمودم بالجمله در سنه چهارصد و
چهل و چهار هجری قحطی شدید در مصر و اطراف پدید گشت چنانکه گروهی انبوه را هر روزه شیرازه عمر از هم گسیخته میشد
جمعی از آن بی نوایان را بر سفره اطعام خویش پرورید و از آن میانه دختری انتخاب کرد و پیوسته در کنف تربیت
خویش میداشت و از هر جهت او را محرم راز و امین اسرار کرده از محل ذخایر و دفاین او مستحضر شده همواره
منتهز فرصت بود وقتی سرا را خالی و محل دیده جمیع اموال وی را از منقود و منقول برداشته برفت و هر چند
جستند نشانی از او نیافتند پس ابن رضوان را اختلاط عقل حادث و از آن حادثه اختلال بدن عارض شد
و هم بدان عارضه در سنه چهارصد و پنجاه و سه هجری درگذشت و این واقعه در ایام خلافت المستنصر بالله علوی بود
نوشته اند که ابن رضوان همواره با معاصرین خود از اطبا و سایر علما رد و اعتراض داشت و بر اقوال سابقین
مثل رازی و ابن بختیشوع و حنین و ابن طبیب پیوسته شکوک و ایرادات مینوشت چنانچه در شرح حال ابن بطلان باز
نمودیم گویند که وی را در صناعات طبیه استادی نبود و بزرگان خورده گرفتند محض رفع آن نقیصه رساله تألیف
کرده است و در آنجا استدلال کند که استنباط مطالب عالیه از کتب قوم زودتر و خوشتر بدست آید
و ابن بطلان بر فساد این عقیدت مقاله پرداخته و بچندین دلیل ثابت نموده که علم را از افواه رجال اخذ کردن
افضل است و ترجمه آن مقاله باختصار اینست دلیل اول آنکه الفاظ بمنزله ابدانند برای وصول معانی بسوی قوه مدرکه و حصول معانی در نزد آن قوه بسبب ارشاد باشد از برای تحقق مسائل
و مفاهیم و شکی نیست سبب که عبارت از معانیست از حیثیتی که الفاظ باشد زودتر و خوبتر حاصل آید و چون
معلم ذی نطق است هرگاه متعلم نیز ناطق باشد بواسطه قرینه که ناطق را با ناطقست فهم معانی را از سببی مناسب
و طریقی نزدیک فراهم آورده و اگر کتاب که خود جمادی بیش نیست انسانی را معلم شود بواسطه فرط بعدی که
فیما بین جماد و ناطق است متعلم فهم معانی را از طریقی بعید و سببی نامناسب اخذ نموده پس محقق شد که اخذ
از معلم اقرب و انسب است دلیل دوم آنکه معلم بالطبع و بالذات و بالفعل دارای رتبه تعلیم است کتاب
بالعرض و بالقوه دارای این رتبت شده و شکی نیست آنچیز که بالذات افاده تواند نمود در حصول مقصود احسن است
از آنچیزیکه بالعرض و بالقوه باشد دلیل سیم آنکه هرگاه متعلم درک معانی از الفاظ و عبارات مخصوصه نتواند نمود
معلم چندان ایراد الفاظ و تجدید بیان نماید که متعلم را معانی مقصوده حاصل گردد دلیل چهارم آنکه مقصود از تعلیم
و تعلم درک مفاهیم است و درک مفاهیم بالفاظ موضوعه لایقه میسر گردد و نقوش کتب مثال الفاظ باشند
و الفاظ مثال معانی پس الفاظ که مثال معانی باشند اقربند از کتب که مثال مثال معانی باشند دلیل پنجم آنکه
لفظ خود از مقوله اصوات است و اصوات را با قوه سامعه مناسبتی تمام است پس هر دو نامیده اند الفاظی که بواسطه

حس بصر بقوه عاقله رسند از طریقی بعید و نامناسب واصل شده و چون از طریق سمع بروی در آید از راه قریب مناسبتر
بود فعلی هذا فهم معانی از شنیدن الفاظ زودتر حاصل شود تا بدیدن الفاظ دلیل ششم آنکه اشیائی که در کتب یافت شود
که خود موجب عسر فهم و بعد تعلم باشد مانند تصحیف و اغلاط اعرابیه و غیر اینها و همچنین در کتب پاره الفاظ یونانیه که ناقل
بعینها نقل کرده است زیاده دشوار است پس معلوم شد متعلم چون علم را از معلم فرا گیرد از جمیع این تکلفات
آسوده باشد و اجماع مفسرین کلمات یونانیه بر آنست که هرگاه ارسطاطالیس امتیاز موجبه معدوله را از سالبه بسیطه
شفاها بشاگردان مثل ثاوفرسطس و اودیموس نیاموخته بود هرگز این مطلب فهمیده نمیشد پس بر هر طالب علمی واجب
و لازم است که طریق علم را بظن و گمان نپیماید چه بسیار باشد که از طریق صواب منحرف گردد و حق بروی پوشیده ماند
والله ولی التوفیق و بیده ازمة الامور علی بن رضوان گوید زمانیکه اسکندریه مجمع افاضل و افاخم و معدن فضل
و کمالات بود تمام مؤلفات جالینوس را تتبع و تصفح نمودند هر یک را در جای خود دریتیم یافتند و چون استقصا
جمیع مسائل از حیز امکان دور و درک جملگی غیر مقدور بود لاجرم بر آن شدند از جمیع کتب چند کتاب انتخاب نمایند
و بوضعی ترتیب دهند که معلمان و متعلمان را بکار آید و هفت نفر از اساطین فلاسفه و اساتید اطبا مانند [illegible] در
تصانیف قطب الطب خاتم الاطبا جالینوس را در میان گرفته اند از جمیع آن مؤلفات شانزده کتاب را اختیار کرده
بوضعی نیکو و ترتیبی پسندیده در هفت مرتبه مرتب داشتند از آن پس تفسیر و حل مشکلات آنها کردند و در آن روزگار
در مدرس طب آن سرزمین هنگام تعلیم صناعت طب و آموختن آن علم بدان ترتیب که خود مقرر داشته بودند آن
کتب را قرائت میکردند و کتب شانزده گانه که نخبه مؤلفات جالینوس بود بدین نحو در هفت مرتبه مرتب شده
بود مرتبه اولی چهار کتاب بوده است که میتوانیم ارکان اربعه طب بشماریم و هم در آن مرتبه نیز رعایت تقدم و تأخر را
از دست نداده اند اول کتاب فرق بوده که تمام مقصود خویش را در یکمقاله آورده است فرماید ازاله امراض
بدون علاج انجام نگیرد و علاج یا بتدبیر ضروریه یا باستعمال ادویه یا اعمال ید تفصیل پذیرد و هر یک از آن سه را قوانینی
و آن قانون یا از قیاس بدست آید یا از تجربه معلوم شود گروهی معالجات را بقوانین قیاس مزاولت کنند
و قومی با قواعد تجربه مباشرت جویند خود در انتخاب قوانین معالجات را بر رای اصحاب تجربه بیان کرده و بر
عقیدت ارباب قیاس شرح داده اطبائیکه در معالجات هم قیاس و هم تجربه را بکار میبرند بر جمیع قوانین قیاس
و تجربت احاطت بهم رسانند پس در هر جا قیاس و تجربه موافق باشد هر دو طایفه حق محض و عین صواب دانند
و هر جا در آن دو قانون مخالفت بینند هر طایفه بر حسب عقیدت خویش هر یک مقدم و بهتر میدانند بدان
قوانین راه علاج پیش گیرند و اگر طریقه قیاس قیاسی داشته قوانین قیاسی را اخذ کرده بکار برد و اگر تجربه
رفتار نموده قوانین تجربه فرا گرفته استعمال کند پس هیچ طایفه از آن کتاب بی بهره نمانند دویم کتاب
صناعت صغیر است که نیز مطالب خود را در یکمقاله جای داده تمام اصول جزء نظری و جزء عملی را بسبیل اجمال
ذکر فرموده سیم کتاب نبض صغیر که ایضا یکمقاله است هرچه معلمان را در استدلال نبض حاجت باشد

ودر تشخیص امراض بدان استدلال منتفع شوند در آن یک مقاله آورده است چهارم کتاب اغلوقن است که از برای
فیلسوفی ازرق فرستاده دو مقاله است و در آنجا بیان کند که شفاء امراض را چگونه تاتی کنند و از چه راه
درآیند و چون مرتبه اولی که بمنزله مدخل صناعت طبیه است متعلمان را معلوم شود آن طبیب نوآموز بسبب
دانستن آن چهار کتاب تواند اعمال جزئیه را از کتب طبیه گرفته مجری دارد پس دارای آن مرتبه مضطر و ناچار است از تعلم
قوای اغذیه و ادویه بشناسد از آنرو کتاب ادویه مفرده که یازده مقاله است و کتاب ترکیب ادویه که هفده مقاله است از مطالب و مسائل آنها مستحضر شود
و کتاب قوای ادویه مسهله که یک مقاله است کتاب قوای اغذیه که سه مقاله است ناگزیر تحصیل کرده و نیز مضطر و ناچار است که از اعمال بی بهره نباشد پس در اعمال
از مطالعه بعضی کتب تشریح و مشاهده اعمال اساتید ناگزیر خواهد بود پس مرتبه اولی اتباع طالبان و متعلمان نماید
و موجب تذکره کاملان و معلمان شود اما مرتبه دویم و آن چهار کتاب است اول کتاب اسطقسات است
از آن کتاب مستفاد میشود که بدن انسان و چیزهائیکه قوام بدن انسانی بدانها منوط است سریع التغییر و قابل استحاله
میباشند و از جمله آنها اسطقسات است که مابین آنها و بدن انسانی قرب تام است مانند اعضاء مفرده که عظام
و اعصاب و شرائین و عروق و اغشیه و گوشت و پیه و غیر آنهاست با اسطقسات آنها اخلاط اربعه است و اسطقسات آنها هوا و ماء و ارض است
پس مبدء تکون بدن انسانی از آن چهار عنصر است و مرجع و بازگشت و انحلال بدن نیز بآنهاست و چون
اسطقسات اربعه مستعد تغییر و قابل استحاله هستند لاجرم هر چیز که از آنها بوجود آید نیز سریع التغییر و قابل استحاله باشد
و این اول کتابیست که استکمال صناعت طب بدان کتاب مربوط و منوط است دویم کتاب مزاج است و آن
سه مقاله است شناخته میشود از آن اصناف مزاج و آن چیزهائیکه مایه قوام هر یک از آن اصناف خواهد بود
و آن چیزها که مایه استدلال و معرفت امزجه حادثه میشود سیم کتاب قوی طبیعیه است و آن نیز سه مقاله است
شناخته میشود از آن قوائیکه طبیعت بآلیت آنها تدبیر بدن مینماید و مستفاد میشود اسباب آن قوی و علاماتیکه
بواسطه آن علامات بر وجود آن قوی استدلال میکنند چهارم کتاب تشریح صغیر است در پنج مقاله و آن پنج
مقاله را جالینوس در مواضع متفرقه آورده بود و اطبای اسکندرانیون آن متفرقات را جمع کرده در یک کتاب
آورده اند و از آن کتاب شناخته میشود اعضای مفرده و عدد آنها و آن چیزها که اعضای مفرده را در وجود
و قوام بدان احتیاج است و از آن چهار کتاب که مرتبه ثانیه از آنها مؤلف و مرکب شده شناخته میشود
جمیع امور طبیعیه که قوام بدن و صلاح بدن بوجود آنها منوط است و طلاب علم طب بعد از اطلاع بر آن
چهار کتاب با شوق تمام ببسیار کتب که بآنها تعلق دارد رجوع خواهند کرد مثلاً چون کتاب مزاج را فرا گیرد
رغبت کند مقاله که در خصب بدنست و مقاله در سوء مزاج مختلف است و کتابی که در ادویه مفرده است بدست
آورده متعلم بمطالعت آنها مشغول شود و مطالب آنها را درک کرده عمل کند مثلاً چون کتاب قوی طبیعیه را
استفادت کند بصرافت طبع با میل تمام همی خواهد تا کتاب منی را ادراک کند و کتابیکه در آراء بقراط و افلاطون است
مطالعت نماید و مطالبیکه در کتاب منافع الاعضا است استنباط نماید و سایر کتبی که در باب قوی وارد و واح

وانفعالی

وانفعال تالیف کرده قرائت کند و مثلاً چون کتاب تشریح صغیر را بر خواند مایل و مشتاق شود که کتابیکه در عمل تشریح و اعمال آن
نوشته است تعلم نماید اما مرتبه سیم کتاب علل و اعراض است که مشتمل بر شش مقاله است و جالینوس آن مقالات را
در مؤلفات خود مانند لآلی منثوره متفرق فرموده بود و اطبای اسکندرانیون آن مقالات متفرقه را در یک کتاب
جمع کرده آنرا باسم علل و اعراض موسوم داشتند و شناخته میشود از آن کتاب امراض و اسباب آن
و اعراضی که از امراض حادث میگردد و این بابی است بزرگ که بنا بر آراء اصحاب قیاس تالیف شده
و هر کس این کتاب را فهم کند مسئله از مسائل طبیه بروی مخفی نماند اما مرتبه چهارم دو کتاب است نخستین معرفت
علل اعضای باطنه است که در شش مقاله آورده است شناخته میشود از آن کتاب تعریف هر علت از عللهائیکه
حادث میشود در اعضای باطنه چه امراض آن اعضا بعیان و شهود ادراک نشود زیرا که بر حواس ظاهره پوشیده باشند
لاجرم طبیب محتاج است بعلامائیکه تشخیص آن امراض کند و از رهگذر آن علامات بحدوث آن امراض
استدلال نماید و این معنی روشن است که چون علامات مشخصه بدست آید طبیب را بر مرض عضو باطن قطع و یقین
حاصل شود مثلاً ذات الجنب ورمی است که حادث میشود در غشاء مستبطن اضلاع و علاماتی که مقوم و مشخص آن مرض است
ضیق النفس و وجع ناخس و حمی و سعال است و چون طبیب معالج بر آن علامات واقف شود جزم کند که در غشاء مستبطن
اضلاع ورم حاری حادث شده است و اما در شناختن علل اعضاء ظاهره بتاسیس اساس و وضع کتاب حاجت
نباشد چه بنظر و عیان در آید و چون استادان امراض را بمتعلمین بنمایند ایشان را کفایت کند و بعد از آن در
هر جا چنان مرض بینند بشناسند پس بدانجهة جالینوس در آن باب کتابی تالیف نکرده است دویمین کتاب
نبض کبیر است و آن منقسم بر چهار جزء و هر جزء مشتمل است بر چهار مقاله جزء اول در شناختن اصناف نبض
و معرفت جزئیات هر صنف از آن اصناف است جزء دویم در طریق ادراک هر یک از اصناف
نبض است جزء سیم در تعریف اسباب نبض است جزء چهارم در تعریف منافع اصناف نبض است در
آن جزء بیان کند که بر فلان صنف از اصناف نبض چه منفعت مترتب خواهد بود پس طبیب بواسطه دانستن
آن منافع بر امراض و درجات قوت آنها بابصیرت شود و درجات شدت آنها با درجات قوت طبیعت
مقایسه کند و در معالجه باندازه قوت و ضعف هر یک باعمال طبیه مشغول شود اما مرتبه پنجم و آن سه کتاب است
اول از آن کتابیست در حمیات مشتمل بر دو مقاله و از آن کتاب طبایع اصناف حمیات شناخته شود و هم
چیزهائیکه بر هر صنفی از آن اصناف دلالت کند معلوم شود دویم کتاب بحران است که محتوی بر سه مقاله است
از آن کتاب اوقات امراض و مآل امر بیمار در هر یک از امراض شناخته شود تا آنکه در هر وقت هر چه موافق
داند و لایق شمارد بکار برد سیم کتاب ایام بحران است که محتوی بر سه مقاله است و از آن کتاب
اوقات بحران معلوم شود و ایام بحران و اسباب و علامات آن شناخته گردد اما مرتبه ششم و آن یک کتاب است
که آنرا حیلة البرء نامند مشتمل بر چهارده مقاله از آن کتاب قوانین علاج که بنا بر رأی اصحاب قیاس در هر یک

ازامراض بکار است استنباط شود و آن کتاب طالبان علم را بر آن دارد که در کتاب ادویهٔ مفرده و در کتاب ادویهٔ
مرکبه و در کتاب معجونات و امثال آن نظر کنند و تتبع نماید و بر مطویات آنها مطلع شود اما مرتبهٔ هفتم و آن یک
کتابیست که تدبیر الاصحا نامند و آن مشتمل بر شش مقاله است از آن کتاب مستفاد میشود چیزهائیکه در حفظ صحت
هریک از ابدان بکار آید و این کتاب متعلمین را بر آن دارد که در کتاب اغذیه و دیگر کتابها که در جودت کیموس
و رداءت آن تألیف شده و کتابها که در تدبیر ملطف فراهم آمده و در کتابها که در شرایط ریاضت آورده اند
تتبع کند و از مطالب آنها مستحضر گردد و پوشیده نماند که اطبای اسکندرانیون از جمیع مؤلفات جالینوس
شانزده کتاب را انتخاب کرده بودند و در تعلیم و تعلم صناعت طب تمام آنها را قرائت مینمودند و آن رفتار
بچندین جهة از طریق صواب دور بود چه هرگاه یک کتاب از آن کتب را بدون ترتیب بطالبان طب بیاموزند
هرگز طبیب معالج نتوانند شد پس بر آن شدند که آن شانزده کتاب را ترتیبی قرار دهند و هر یک را
در رتبهٔ خود بدارند تا قرائت مقدم بتأخیر نیفتد و تعلیم مؤخر مقدم نشود و پس آن کتب شانزده گانه را
بصورت جمل و جوامع در آوردند تا هر جمله در نیل مقصود فائده دهد و هر مجموعه برای متعلمان نفعی بخشد
و هر جامعه مشغل و مجمل را اثری آرد و هر مرتبه را چنان ترکیب کردند که متعلمان را نفع عاجل و خیر آجل دهد
چه متعلم و مبتدی که در آن کتب نظر کند بر مطویات آنها احاطت یابد براستی آن اطبای دانشمند نیکو
حیلتی انگیختند و الحق طرفه رنگی ریختند که مشتغل و متعلم بی مدد و تشویق بصرافت طبع و میل خاطر و شوق اصلی
در صناعت طب متبحر گردد و اخذ نکته از نکات طبیه را فرو گذار نکند مختار بن حسن بن بطلان گوید گروهی
از فلاسفه و اطبا که ست عشر را ترکیب و ترتیب نمودند و در حل مشکلات و دفع معضلات آنها تحقیق و تدقیق
بکار بردند هفت نفر بودند که هر یک نادرهٔ عصر خود بوده اند و اسامی ایشان بدین شرح است
اصطفن جاسیوس مارینوس اکلیلاوس انقیلاوس فودلادیوس اوسونیوس
که بنام یحیی نحوی خوانند و جمیع ایشان آئین مسیح و کیش نصاری داشتند برخی را عقیدت آن است
که انقیلاوس را در مراتب حکمت و مقامات طبیه بر ایشان رتبهٔ تقدم بوده و در ترتیب ست عشر الحکیم
اختصاص داشت و آن لآلی منثوره را او در عقد ترتیب در آورد و آن متفرقات را در یک رشته جمع نمود
و انتخاب شانزده گانه را جمل و جوامع گردانید تا اگر ضبط آنها آسان باشد و چون آن مهم بپرداختند
هر یک بتفسیر و ایضاح آن مقالات کمر بستند و از کل تفسیرات و شروح شرحی را که جاسیوس آورده
اجمع و انفع است برخی گویند که حکما و اطبا آن ترکیب و ترتیب را از آن رو انتخاب کردند که ذهن
متعلم از حشو و زوائد سایر کتب جالینوس محفوظ و مصون باشد و بعضی را عقیدت آن است که آنچه
با تشریح و قوی و افعال و اسطقسات در طبیعت تمام دارد طبیب را از معرفت آن گزیری نباشد
و تمام آن مسائل در کتب ست عشر مضبوط است ابوالفرج هندو که شرح حالش گذشت گوید که

اکثر

اسکندرانیون آن ترتیب را بدانجهة قرار دادند که معلم و متعلم را مستغنی گردانند از سایر کتب جالینوس و در مدارس
طلبه آنها را تدریس و تعلیم نماید و ایضاً علی بن رضوان گوید بقراط را عقیدت آنست که طبیب را از هفت خصلت
گزیری نیست اول آنکه خلقتی رسا و اندامی درست و هوشی نغز و اندیشه نیکو داشته باشد و یا آنکه فرزانه و مردانست
با طبعی خیر اندیش و نیکخواه با ابرار و درویش بود دوم آنکه پاکیزه لباس و پاک دامن و غالیه بو و نظیف تن گردد
سیم آنکه محرم بیمار و امین اسرار آید هرگاه مرضی مشاهده کند که مریض را از اشتهار و انتشار مضایقت است
فاشش نکند و با کسی در میان نیارد چهارم آنکه علاج بیمار را خوشتر داند از حصول درهم و دینار و پرستاری فقرا را
از معالجات اغنیا بهتر شمارد پنجم آنکه تعلیم علوم و آموختن مجربات را بر متعلمان دریغ ندارد و در منافع نیازمندان
مبالغه و الحاح کند ششم آنکه سلامت نفس و عفت نظر و صدق قول پیشه کند و چون در منزل بیماران از حلی
و حلل و تجملات دنیویه چیزی احساس کند رغبت ننماید چه جای آنکه طمع کند هفتم آنکه خود را بزیور تقوی و امانت آراسته
دارد و نفوس و ارواح را محترم شمارد و دوای قتال احدی را ندهد و نیندوزد و مسقط جنین بکار نبرد و
نیاموزد و دشمنان را همان معالجت آورد که دوستان را آورده است و هم او گوید بایستی در صناعت طب
کسی را بمعلمی برگزینند که با وجود استکمال صناعت شریفه بخصال هفت گانه آراسته باشد و هم در تعلم کسی را
لایق دانند که از طریق حدس و فراست دیدارش شهادت دهد که ویرا النفس زکیه و طبع خیرخواه است
و در اندوختن علم حریص و مولع است و هم افادات و افاضات استاد را در خاطر جا داده و پیوسته
بیاد آرد و هم او گوید چون خواهند انسانی را بیازمایند که ویرا بدنی سلیم است یا سقیم هر عضو از اعضای
او را با فعال خاصه و اعمال مخصوصه آن اختبار کنند و هر یک با فعال لایقه و اطوار متوقعه چنانچه باید و شاید
قیام و اقدام دارد و کمال سلامت و مبرا از آفت است پس بدن سالم آن است که هیات و سحنه و مزاج
و لمس بشره بحالت فاضله باشد مثلاً امتحان قوه سمع بدان است که او را از مکان دور ندا دهند و نیکو شنود
و اختبار بصر بآنست که مرئیات و مبصرات را از دور و نزدیک در برابرش دارند درست بیند و از آزمایش
لسان بآنست که در تکلم و گفتار بطرزی نیکو و لهجتی خوش سخن راند و آزمودن قوه بدن بآنست که چیزهای
سنگین را حرکت دهد و ضبط نماید و بر وضعی مخصوص نگاه دارد و از جائی بجائی حمل کند و هم او را گویند
تا چند قدمی مشی کند مقبلاً و مدبراً رفتار او را مشاهده نماید و هم بفرمایند تا بر پشت بخوابد و دو دست خویش
کشیده و جبین گذارد و رجلین را باعتدال و انتصاب دراز کند و چنانچه پرندگان بالهای خویش را
با یکدیگر نزدیک و از هم دور کنند دستها و پاها را بدان شباهت حرکت دهد و هم در آنحال احشای او را نظر کنند
تا معلوم شود که هر عضو در محل خویش واقع شده مثلاً هرگاه [illegible] بر فم معده یا در جنب ایمن یا جنب
ایسر باشد بجس و حبس معلوم سازند و هم در عانه و خاصره و سره و اعالی بدن تأمل کنند هرگاه بر خلاف
هیئات فاضله شکلی ببینند بر آفت آن بدن استدلال کنند و هم مزاج قلب او را بچاره اختلاق شکل [illegible]

داستعداد فرع واشال آن آزمایش نماید وهم مزاج کبد اورا بدین بول وملاحظه اخلاط باز نماید وهم عقل وخرد اورا بسولاتیکه خردمندان آنرا ترهات وخرافات دانند امتحان کنند وهم اطاعت وانقیادش از راه ادا مرو نواهی معلوم دارند وهم اخلاقش در معرض اختبار آورده واضح نماید که از کدام شیء در حرکت آید وازچه امر آرام گیرد وهرچه بحواس ظاهره ادراک شود بایستی شاهدت شود وآنچه اعضای باطنه است بعلامات خاصه وافعال مختصه آن در معرض امتحان آید وهر امر بسوال وپرسش معلوم گردد وسلت بکار برند تا مرض از صحت وآفت از سلامت جدا شود وهم از کلمات علی بن رضوانست گوید چون بر بستر بیمار قدم نهی ومرض را چنانچه باید وشاید شناسی وظیفه آنکه چیزهائیکه اجازت دهی که ضرر ندهد ومعالجات قویه را معوق داری تا حقیقت مرض معلوم شود وهم او گوید معرفت مرض آنست که معلوم دارند از چه خلط حاصل شده ودر کدام عضو ابتدا نموده وچون آن دو امر معلوم گردد ومرض شناخته شود آنگاه اعمال طبیه بکار برند وهم اوراست چون انسان را صناعتی باشد که از کد یمین در نصف روز کمترک یا بیشترک کفاف معیشت خود فراهم کند وهم رفع اسقام بندگان خدا نماید بهتر آن است که باقی روز را بطاعت وعبادت پروردگار بگذرانند ودر عالم ملکوت تفکر وتامل نمایند وآفریننده را حمد وسپاس گویند پس فرخنده حال وخجسته مآل کسی است که بدین کردار خیر دنیا وعقبی بدست آرد وکتب مصنفات ومؤلفات وشروح آن حکیم دانشمند وفیلسوف بیمانند از این قرار است

انچه از کتب جالینوس وغیره شرح کرده بدین تفصیل است

شرح کتاب نبض شرح کتاب اغلوقن شرح کتاب اسطقسات شرح بعضی از کتاب مزاج وشرح دیگر بر شرح جالینوس که بر فصول بقراط نوشته شرح مقاله فیثاغورس در هزار فصل شرح کتاب استبصار ارسطاطالیس در سی ونه مقاله شرح ناموس الطب بقراط شرح وصایای بقراط معروف بترتیب الطب

تعلیقاتیکه بر کتب جالینوس نوشته از اینقرار است

کتاب حیلة البرء کتاب تدبیر الصحه کتاب در شرایط فصد کتاب ادویه مفرده کتاب مسامیر کتاب اخلاط سایر کتب وی از مقالات ورسایل وغیره کتاب اصول در طب در چهار مقاله کتاب رد هفت مسائل حنین بن اسحق کتاب منافع در کیفیت صنایع طب در سه مقاله رساله در علاج جذام مقاله در اینکه جالینوس غلط نکرده در افادات خود که در شیر الاغ کرده چنانچه اطبا را گمان بر غلط وی رفته مقاله در دفع اشیاء ضاره بمناسبت امزجه وابدان اهالی مصر مقاله در سهر مقاله در شعیر وطریقه استعمال آن رساله در جواب مسائلیکه در باب شیر الاغ نوشته تعالیقی که نقل آنرا از کتب صیدله کرده مقاله در مذهب بقراط در تعلیم وتعلم طب کتاب در طعن ابو الفرج عبد الله بن طیب در پنج مقاله کتاب در نوع انسان بمذهب فلسفه مقاله در اقوال ابراهیم بن رقان وابن زرعه کتاب در ادویه مسهله کتاب در طریقه استعمال اشربه ومعاجین تعلیق بر کتاب بیتی در اغذیه وادویه تعلیق بر کتاب فوسیدوهوس در اشربه لذیذه

موافق ابدان اصحا فوایدیکه تعلیق بر کتاب فیلفوریوس کرده در اشربه لذیذه موافق ابدان مرضی در اوقات امراض مقاله در ادویه مسهله مقاله در اینکه هریک از اعضا را تغذیه از خلط صالح شبیه آن اعضاست مقاله در انواع حمیات کلام در قوی طبیعیه جواب مسائلی که در نبض نوشته رساله در جواب مسائل اورام که اطبا از وی سوال نموده اند رساله در علاج صبیان رساله در مرض داء الفیل وداء الاسد رساله در جواب ابو العسکر حسین بن معدان کتاب در حل شکوک رازی بر کتب جالینوس در هفت مقاله مقاله در حفظ صحت مقاله در انواع حمیات واسامی آنها مقاله در ضیق النفس رساله که بجهة ابن زکریا نوشته مقاله در فسخ وفروخ نوشته وابن بطلان او را رد کرده رساله در رد ایرادات بر ابن بطلان مقاله در جهل ابن بطلان واغلاط وی مقاله در اینکه ابن بطلان کلام خود را نفهمیده چه رسد بکلام غیر رساله بجهة اطبای مصر وقاهره نوشته کتاب در مسائلیکه میان او وابن هیثم گذشته در محرد مکان جوابی بر کامل الصناعه رساله در زمانهای امراض مقاله در ادوار حمیات ایضاً مقاله در اورام کتاب در ادویه مفرده در دوازده مقاله مقاله در شرافت طب رساله در کون وفساد مقاله مسمی بتسهیل العلاج مقاله در فضیلت فلسفه مقاله در بقاء نفس برای افلاطون وارسطو جوابهای مسائل منطقیه از کتاب قیاس مقاله در حل شکوک یحیی بن عدی مقاله در اثبات نبوت حضرت خاتم الانبیاء صلی الله علیه وآله از تورات وقواعد فلسفه مقاله در اینکه در وجود لفظ وخطوط طبیعی است مقاله در حدوث عالم مقاله در علم نجوم وموضوع آن مقاله در خط ضروری ووجود مقاله در اکتساب حلال از مال مقاله در فرق بین فاضل از ناس وغیر آن مقاله در سیاست رساله در سعادت کتاب در معاذیر ومنافقاتی که با اطبای نوآموز داشته مقاله در رد رازی در علم الهی وطبیعی کتاب در منطق سه مقاله کتاب در هیولی مسمی بکمال الکامل فواید وتعالیق بر کتب افلاطون تعالیق وفواید بر مدخل فرفوریوس تهذیب کتاب کناش تعلیقات در بیان خطای استوا کتاب بجهة جالوت طبیب فرستاده در چهار مقاله مقاله در هوای مصر مقاله در مزاج سکر مقاله در کلمات ابن بطلان ونسبت هذیان بوی رساله در دفع مضار اغذیه واشربه حاره

انتهی

ابراهیم بن عبده نیشابوری محدث

از اجله رواة شیعه است وافاضل شیوخ امامیه علمای رجال بعلو شان وعظم منزلت وی معتقد چه اولسان امامت ممدوح گردیده وحضرت امام ابو محمد عسکری صلوات الله علیه بتوثیق وتبجیل وی تصریح فرموده از وجوه شیعه که معاصرین ائمه اثنی عشر ارواحنا لهم الفدا بوده اند کمتر کس بجلالت قدر وکرامت محل او رسیده توقیعی که از موقف خلافت ومقر امامت بنام اسحق بن اسمعیل صدور یافته سند وکالت اوست در میان شیعه نیشابور چون نسخه

آن توقیع مبارک بر فنون چند معانی عالی مشتمل بود و برامانت و وثاقت صاحب ترجمت دلالت داشت ثبت تمامت عبارات آن نامه همایون بر شرف اینمجموع میمون مزید آوردیم شیخ جلیل ابو عمرو کشی گوید یکی از ثقات ده نیشابور مرا خبر داد که بنام اسحق بن اسمعیل توقیعی از ناحیت مقدسه حضرت ابو محمد حسن بن علی العسکری سلام الله علیها بیرون آمد بدین عبارت

بسم الله الرحمن الرحیم یا اسحق بن ابراهیم سترنا الله و ایاک بستره وتولاک فی جمیع امورک بصنعه قد فهمت کتابک رحمک الله ونحن بحمد الله ونعمته اهل بیت نرق علی موالینا ونسر بتتابع احسان الله الیهم وفضله لدیهم ونعتد بکل نعمة ینعمها الله عز وجل علیهم فاتم الله علیهم بالحق ومن کان مثلک ممن قد رحمه وبصره بصیرتک و نزع عن الباطل ولم یعم فی طغیانه بعمه فان تمام النعمة دخولک الجنة ولیس من نعمة وان جل امرها وعظم خطرها الا بحمد الله تقدست اسماؤه علیها یؤدی شکرها وانا اقول الحمد لله مثل ما حمد الله به حامد الی ابد الابد بما من به الیک من نعمته ونجاک من الهلکة وسهل سبیلک علی العقبة وایم الله انها لعقبة کؤد شدید امرها صعب مسلکها عظیم بلاؤها طویل عذابها قدیم فی الزبر الاولی ذکرها ولقد کانت منکم امور فی ایام الماضی الی ان مضی لسبیله صلی الله علی روحه وفی ایامی هذه کنتم فیها غیر محمودی الرای ولا مسددی التوفیق واعلم ایضا یا اسحق ان من خرج من هذه الحیوة الدنیا اعمی فهو فی الآخرة اعمی واضل سبیلا انها یا ابن اسمعیل لا تعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور وذلک قول الله عز وجل فی محکم کتابه للظالم رب لم حشرتنی اعمی وقد کنت بصیرا قال الله عز وجل کذلک اتتک آیاتنا فنسیتها وکذلک الیوم تنسی وای آیة یا اسحق اعظم من حجة الله علی خلقه وامینه فی بلاده وشاهده علی عباده من بعد من سلف من آبائه الاولین من النبیین وآبائه الآخرین من الوصیین علیهم اجمعین رحمة الله وبرکاته فاین یتاه بکم واین تذهبون کالانعام علی وجوهکم عن الحق تصدفون وبالباطل تؤمنون وبنعمة الله تکفرون او تکذبون فمن یؤمن ببعض الکتاب ویکفر ببعض فما جزاء من یفعل ذلک منکم ومن غیرکم الا الخزی فی الحیوة الدنیا الفانیة وطول عذاب فی الآخرة الباقیة وذلک والله الخزی العظیم ان الله بفضله ومنه لما فرض علیکم الفرائض لم یفرض ذلک علیکم لحاجة منه الیکم بل برحمة منه لا اله الا هو علیکم لیمیز الخبیث من الطیب ولیبتلی ما فی صدورکم ولیمحص ما فی

قلوبکم ولتسابقوا الی رحمته ولتتفاضل منازلکم فی جنته ففرض علیکم الحج والعمرة واقام الصلوة وایتاء الزکوة والصوم والولایة وکفاهم لکم بابا لنفتح ابواب الفرائض ومفتاحا الی سبیله ولولا محمد صلی الله علیه وآله وسلم والاوصیاء من بعده لکنتم حیاری کالبهائم لا تعرفون فرضا من الفرائض وهل یدخل قریة الا من بابها فلما من علیکم باقامة الاولیاء بعد نبیه صلی الله علیه وآله وسلم قال الله عز وجل لنبیه الیوم اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی ورضیت لکم الاسلام دینا وفرض علیکم لاولیائه حقوقا امرکم بادائها الیهم لیحل لکم ما وراء ظهورکم من ازواجکم واموالکم ومآکلکم ومشاربکم ویعرفکم بذلک النماء والبرکة والثروة ولیعلم من یطیعه منکم بالغیب قال الله عز وجل لا اسئلکم علیه اجرا الا المودة فی القربی واعلموا ان من یبخل فانما یبخل علی نفسه وان الله هو الغنی وانتم الفقراء الیه لا اله الا هو ولقد طالت المخاطبة بیننا وبینکم فیما هو لکم وعلیکم ولولا ما یجب من تمام النعمة من الله عز وجل علیکم لما اریتکم لی خطا ولا سمعتم منی حرفا من بعد الماضی الحیه وانتم فی غفلة عما الیه معادکم ومن بعد الثانی رسولی وما ناله منکم حین اکرمه الله بمصیره الیکم ومن بعد اقامتی لکم ابراهیم بن عبده وفقه الله لمرضاته واعانه علی طاعته وکتابی الذی حمله محمد بن موسی النیسابوری والله المستعان علی کل حال وانی اراکم مفرطین فی جنب الله فتکونون من الخاسرین فبعدا وسحقا لمن رغب عن طاعة الله ولم یقبل مواعظ اولیائه وقد امرکم الله عز وجل بطاعته لا اله الا هو وطاعة رسوله صلی الله علیه وآله وبطاعة اولی الامر علیهم السلام فرحم الله ضعفکم وقلة صبرکم عما امامکم فما اغر الانسان بربه الکریم واستجاب الله دعائی فیکم واصلح امورکم علی یدی فقد قال الله عز وجل جلاله یوم ندعو کل اناس بامامهم وقال جل جلاله وکذلک جعلناکم امة وسطا لتکونوا شهداء علی الناس ویکون الرسول علیکم شهیدا وقال الله جل جلاله کنتم خیر امة اخرجت للناس تامرون بالمعروف وتنهون عن المنکر فما احب ان یدعو الله جل جلاله بی ولا بمن هو فی ایامی الا حسب من انطوی لکم علیه من حب بلوغ الامل فی الدارین جمیعا والکینونة معنا فی الدنیا والآخرة فقد یا اسحق یرحمک الله ویرحم من هو ورائک بینت لک بیانا وفسرت لک تفسیرا وفعلت بکم فعل من لم یفهم هذا الامر قط ولم یدخل فیه طرفة عین ولو فهمت الصم الصلاب بعض ما فی هذا الکتاب لتصدعت قلقا خوفا من خشیة الله

ورجوعاً الی طاعة الله عزّ وجلّ فاعملوا من بعد ما شئتم فسیری الله عملکم ورسوله والمؤمنون
ثم تردون الی عالم الغیب والشهادة فینبئکم بما کنتم تعملون والعاقبة للمتقین والحمد
لله کثیراً ربّ العالمین وانت رسولی یا اسحق الی ابراهیم بن عبده وفقه الله ان یعمل بما ورد علیه
فی کتابی مع محمد بن موسی النیسابوری ان شاء الله تعالی ورسولی الی نفسک والی کل من خلفت ببلدک
ان یعملوا بما ورد علیکم فی کتابی مع محمد بن موسی ان شاء الله ویقرء ابراهیم بن عبده کتابی هذا
ومن خلفه ببلده حتی لا یسئلون وبطاعة الله یعتصمون والشیطان بالله عن انفسهم یجتنبون
ولا یطیعون وعلی ابراهیم بن عبده سلام الله ورحمته وعلیک یا اسحق وعلی جمیع موالی السلام
کثیرا سددکم الله جمیعاً بتوفیقه وکل من قرء کتابنا هذا من موالی من اهل بلدک ومن هو بناحیتکم
ونزع عما هو علیه من الانحراف عن الحق فلیؤد حقوقنا الی ابراهیم ولیحمل ذلک ابراهیم
ابن عبده الی الرازی رضی الله عنه او الی من یسمی له الرازی فان ذلک عن امری
ورای ان شاء الله ویا اسحق اقرء کتابی علی البلالی رضی الله عنه فانه الثقة
المامون العارف بما یجب علیه واقرءه علی المحمودی عافاه الله فما احمدنا له
لطاعته فاذا وردت بغداد فاقرءه علی الدهقان وکیلنا وثقتنا والذی یقبض من
موالینا وکل من امکنک من موالینا فاقرءهم هذا الکتاب وینسخه من اراد منهم نسخه
ان شاء الله ولا تکتم امر هذا عمن شاهده من موالینا الا من شیطان مخالف لکم
فلا تنثرن الدر بین اظلاف الخنازیر ولا کرامة لهم وقد وقعنا فی کتابک بالوصول والدعاء
لک ولمن شئت وقد اجبنا شیعتنا عن مسئلته والحمد لله فما بعد الحق الا الضلال فلا تخرجن من البلد حتی تلقی العمری
رضی الله برضاه عنه وتسلم علیه وتعرفه ویعرفک فانه الطاهر الامین العفیف القریب منا والینا فکل ما یحمل الینا من شیء من النواحی فالیه المصیر آخر امره
لیوصل ذلک الینا والحمد لله کثیرا سترنا الله وایاکم یا اسحق بستره وتولاک فی جمیع امورک بصنعه والسلام علیک وعلی جمیع موالی ورحمة الله وبرکاته وصلی الله علی سیدنا محمد النبی وآله وسلم
مختصر ترجمت توقیع رفیع آنکه ای اسحق بن اسمعیل خدای سبحانه ما و ترا بپرده خویش بپوشد و ترا بصنع خود بر تکالیف ما ساری بخشد
مکتوبت فهم کردم ما اهل بیتیم باشیم که بر حال دوستان رقت آوریم و باحسان و فضل خدای بر ایشان
خوشنود گردیم و در حق ایشان بشمول عواطف الهی عنایت آوریم پس حضرت باری نعمت حق بر تو و انباران تو
که برحمت یزدانی موهبت بصیرت یافته اند و از طریق باطل انحراف جسته اند تمام فرماید و تمام نعمت یزدانی آنست
که ترا در نعیم جاودانی در آورد و هیچ نعمتی نیست مگر آنکه حمد خدای تقدست اسمائه شکر آن ادا سازد هر چند
جلیل الامر و عظیم الخطر باشد و من حضرت ایزد سبحانه باندازه شکر تمام شاکرین الی الابد سپاس میکنم
از ورطه ضلالت ترا نجات داد و طی عقبه شبهت بر تو سهل فرمود سوگند با خدای که این عقبه بس مهیب
و مخوف است و سپردن آن سخت شدید و صعب پنج و قوف آنعقبه در کتب اولین نگاشته شده

او نیز

از شما شیعیان نیشابور بعهد حضرت ابو الحسن علی بن محمد و نصر من امور ناهنجار بظهور رسید که بفعل آنها ستوده نبوده
دان ای اسحق که هر که از این سرای نابینا بیرون رود و بسرای دیگر در گذرد نابینا خواهد بود دل کور است نه دیده
دیده ها کور نگردد دل ها کور شود چنانکه خدای عز و جل در وحی منزل بحکایت فرموده که مرد ستمکار بروز رستخیز گوید پروردگارا
چرا مرا نابینا محشور کردی و حالیکه چشم داشتم خطاب رسد زیرا که تو آیات مرا دیدی و از یاد بردی و امروز خود از یاد
برده شدی ای اسحق کدام آیت حق از حجت وی بر عباد و امینش در بلاد بزرگتر است که پس از اجداد و پدر از اینها
و پدر او از او مینا منصب موروث قیام دارد و پس کجا شما را سرگردان گذارند و کجا مانند ستوران سر خود در راه
آیا از حق روی متابید و بباطل روی آورید و نعمت خدا را ناسپاس بکنید آیا با بین احکام الهی تمسک نمایید
و برخی بکروید و از برخی سر باز زنید چنین کس جزای خواری دنیای دنی است و شکنج آخرت بلی بخدا سوگند خواری بر برخی
همین باشد خدای سبحانه بفضل و منت خود بر شما آنچه از فرایض مقرر فرموده نه از آنکه بعبادت شما نیاز
داشت بل محض رحمت و خالص منت تا بمحک محنت پلید از پاک تمیز بخشد و ما فی الضمیر هر کس بروز دهد و شما حیلت
در طلب رحمت بیکدیگر سبقت جوئید و باندازه طاقت در فضول جنت رحمان بیدو پس واجب ساخت بر شما حج و عمره و زکوة و صیام و ولایت که عبادت ولی
بگذارید و آل رسول دوست دارید خاندان رسالت برای فتح ابواب فرایض و علم وجوه تکالیف شما را کافی باشند اگر خود به علم و آل کرم
نبودند همه آینه شما چون چارپایان حیران میماندید و هیچ فرعی از فروض حق نمیشناختید آیا بی اثر بر دیهی از غیر باب آن در آیند تا شهرستان
از غیر طریق او میتوان داخل شوند حضرت پروردگار بر و ریکه ولی خود را بخلیفتی رسول بر گماشت این بشارت فرستاد الیوم اکملت که مردم
دین شما را کامل نمودم و نعمت خویش را بر شما تمام فرمودم و دین اسلام را برای شما بپسندیدم خدای عز و جل از برای اولیای خود بر شما حقی
فرض نموده که ادا کنید و شما را باداء آن حقوق مامور فرموده تا از اداء فروض حق و قضاء حقوق اولیا آن کردن مال از دوستان
خوردن و نوشیدنهای شما را حلال سازد و نمایش اموال و فزایش منافع را بر شما بشناساند و از شما آنانیرا که در نهانی فرمان وی
بردارند بداند خدای سبحانه با رسول خود خطاب فرموده که با امت خویش بگوی بر پیغمبری خود از شما پاداشی نخواهم جز دوستی اهل بیت
و بدان ای اسحق که بخل هر کس بر خود او خواهد بود و خدای بی نیاز است و شما نیازمند همانا در میان من و شما شیعه نیشابور سخن بدرازا کشید
و در تمیز طریق صواب و خطا مکاتیب من متواتر گشت و از آنجمله توقیعات هی عتاب نمودم تا حق اتمام نعمت و اقامت حجت که از جانب خدای
بر ولی عصر واجب است گذارده باشم و گرنه پس از عهد امام ابو الحسن علیه السلام که روزگار غفلت شما بود و پس از فرستادن رسول اینکه
و آن ز حمتی فراوان که از شما و سفارت نیشابور دیدم و پس از گماشتن من ابراهیم بن عبده دفعة لمرضاة بر شما و آن توقیع که بدست محمد بن موسی
النیشابوری فرستاده آمد نه جای آن بود که این خطی بینید و نه حرفی بشنوید و بر لسان شما را می خوانم در ذات باری تقصیر میکنید و از مردم زبانکار خواهید
گردید پس از رحمت حق دوری دهد کسی را که از طاعت کرد و کار روی تافته و پند اولیای وی نپذیرفته حضرت ایزد تعالی شما را بطاعت خود در سر
دانسته امور فرموده پس خدای رحم کند ناتوانی و ناشکیبی شما را از عقباتی که در پیش دارید آیا چه مغرورست انسان بپروردگار کریم خدا دعای مرا در حق شما
مستجاب دارد و امور شما را بدست من اصلاح نماید در قرآن مجید بروز قیامت صفت و در قیامت فرمود که آنروز هر قبیله را با پیشوای خود میخوانیم و در صفحات فرموده
گردید شما را گردانیدیم که شما بر مردم گواه باشید و رسول بر شما و در آیت دیگر فرموده شما بهترین امتی بوده که برای مردم برآوردم بر معروف فرمان دهید و از منکر باز دارید پس شما

که شما خدای تعالی را بحق من و یا یکی از پدران بخوانید مگر بآنگونه که من میخواهم آرزوهای هر دو جهانی دریابید و بهره و سرای با اهل بیت
باشید همانا ای اسحق برای تو بیانی آشکار کردم و تفسیری روشن نمودم و با شما مردم نیشابور بآنگونه رفتار آوردم که گویا آن کردار نابجا نکرده و در آن فرو رفته
اگر پاره‌ای از آنچه را که در این نامه هست سنگهای سخت بشنوند از خوف خدا و بازگشت بطاعت او هم بشکافند پس منعقد هر چه خواهید بکنید که خدا و رسول و ائمه کردار شما بینند انگاه بسوی او بر گشته
فاش آشکار و آنچه ابا کرده داد و شما را اعمال گذشته خبر دهد و عاقبت نیک پرهیزکاران است ای اسحق بن ابراهیم تو از جانب من رسولی بسوی ابراهیم بن
عبده وفقه الله که به آنچه در نامه که با محمد بن موسی نیشابوری است و نگاشته‌ام عمل نماید و هم از جانب من رسولی
بسوی خود و مردم نیشابور که جمله آن نامه کردار آورید ابراهیم بن عبده این مکتوب قرائت کند و دیگر مردم آن ولایت
نیز بخوانند تا پس سوال من نیازمند نباشند و بطاعت خدای سبحانه اعتصام جویند و از شیطان و نفوس
خویش بجد اجتناب نمایند و فرمان آنند و را عصیان آورند برابر ابراهیم بن عبده و تو و تمامت شیعیان من سلام
و رحمت ایزد باد هر که از مردم شهر نیشابور و نواحی آن که طریق موالات من میسپارد این نامه قرائت کند
و از پیغوله باطل بصراط حق بگراید باید حقوق ما اهل بیت را با ابراهیم بن عبده بپردازد و ابراهیم آن حقوق را
بدست رازی و یا کسیکه او نام ببرد بسپارد که این بفرمان و رای من است ای اسحق نامه من به بلالی رضی الله عنه
بخوان چه وی معتمد و امین است و امام خود را میشناسد و نیز این نامه بر محمودی عافاه الله قرائت نمای که او
بطاعت فرمانها بس ستوده است و چون ببغداد وارد شوی این مکتوب بر وکیل و این دهقان که مباشر اخذ
حقوق ماست از شیعیان بخوان و هر گرا ممکن باشد از موالیان این توقیع بر وی قرائت کن و هر که خواهد
از روی آن نسخه برگیرد و این مکتوب از کس پوشیده مدار مگر شیاطین مخالفین که گوهرهای با ارزش پیش خوکان فرو میاید
تحقیق در جواب مکتوب تو بوصول توقیع فرمودیم و برای تو و هر که خواهی دعا نمودیم و بجمیع شیعیانرا از مسئله که پرسیده بود جواب نوشتیم و با حق و ضلال نزدیکی
در کنند و بر گمراهی نبینه پنهان را از آنانکه پیروی ما کنند پس از آنکه شیعه عمر را دیدار نموده باشی خدای از وی خوشنود باد که رسیدم براد سلام کن و تو او را
و پارسا است و با اهل بیت نزدیک میباشد و هر چه از نواحی برای حمل داده میشود بدست او میرسد که او بار بسازد ای اسحق خدای ما و شما را بپرده
خویش بپوشد و ترا بصنع خود بر تکالیف مباشرت بخشد بر تو و تمام شیعیان ما سلام باد انتهی
از خواص شیعه آنحضرت که در این توقیع مندرج شده بدین شرح از اصول معتبره بدست افتاد
رازی محمد بن جعفر اسدی است شیخ الطایفه ابوجعفر طوسی گوید محمد بن جعفر اسدیرا کنیت ابوالحسین رازی
کوفی و او یکی از ابواب معدود بود بلالی محمد بن علی بن بلال است که از معاریف ابواب و مشاهیر سفرا
محسوب میشد گویند عقیدت وی عاقبت دیگرگون شد و مردود گردید محمودی محمد بن احمد بن
حماد است از مردم مرو شیخ ابوعمرو کشی از ابن مسعود روایت کرده که گفت محمودی مرا خبر داد که حضرت
امام ابوجعفر جواد علیه السلام بعد از وفات پدر من بمن نوشت قَدْ مَضَى أَبُوكَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ وَعَنْكَ
وَهُوَ عِنْدَنَا عَلَى حَالٍ مَحْمُودَةٍ وَلَنْ تَبْعُدَ مِنْ تِلْكَ الْحَالِ وهم در رجال کشی مسطور است که بخط ابوعبدالله
شاذانی دیدم که نوشته بود از فضل بن هاشم هروی شنیدم که میگفت چون شنیده بودم محمودی بسیار

حج گذارده از وی پرسیدم عدد حج تو تا چند بار رسیده از اظهار آن دریغ نمود و بعد گفت ذُرِّفَ خَیرًا
کثیرًا الحمد لله گفتم آیا تمام این زیارات از جانب خود گذارده گفت نه از حجة الاسلام هر چه حج کرده‌ام
از حضرت رسول صلی الله علیه و آله بوده و ثواب آن با ئمه اهلبیت علیهم السلام هدیه نموده‌ام و ثواب آن هدیه
بمؤمنین و مؤمنات بخشیده‌ام دهقان محمد بن صالح بن محمد است از مردم همدان علامه حلی فرماید
دهقان وکیل حضرت عسکری علیه السلام بود در ارشاد مفید مسطور است که علی بن محمد پسر دهقان گفت
چون پدرم در گذشت و شغل وکالت بر عهده من قرار گرفت برخی سفتجها بنام پدرم بر ذمه مردم بود از مال
حضرت قائم علیه السلام در اینباب عرضه بناحیت مقدسه فرستادم جواب رسید که مطالبه کن پس در مقام
اقتضاء بر آمدم جمله مدیونین وام خود بپرداختند مگر یکنفر که چهار صد دینار بر ذمه او بود و پس خود آغاز مماطله کرد
و پسرش بر من استخفاف نمود و مرا بسفاهت اسناد داد شکایت پسر بپدر بردم از در توهین گفت مگر چه شده
همینکه این بشنیدم ریشش بگرفتم و دست بپایش برده تا میان سرای بکشیدم پسرش چون این بدید بیرون دوید
و آواز داد که ای مردم بغداد مردی از رافضیان قم پدرم بکشت جمعی کثیر باستعانت وی انبوه شدند من بر اسب خود
سوار شدم و گفتم آفرین بر شما ای اهل بغداد داد غریب مظلوم نستانید و بر ظالم یاری دهید من مردی سنی
از اهل شهر همدانم و این ستمکار مرا بقم منسوب دارد و تهمت رفض بر من بندد بردن حق و خوردن مال من خواهد چون مردم
این بشنیدند بر آمرد حمله بردند و خواستند داخل دکه او شوند همینکه اینحال بنگریست بر من در آویخت و بطلاق
سوگند آورد که در ساعت وام من بگذارد پس من تسکین فتنه نمودم و حق خویش بستاندم سفتجه بالفتح
دادن مال خود را بشخصی در جائی و گرفتن آن مال را از آن شخص در شهر خود و این از بابت خوف طریق است
عمری عثمان بن سعید سمان است که بسن یازده سال خدمت امام ابوالحسن هادی علیه السلام میکرد و بعد
از آنحضرت بوکالت امام ابو محمد عسکری علیه السلام منصوب شد و بعد بسفارت حضرت قائم عجل الله فرجه رسید
و محتمل است که مراد از عمری حفص بن عمر باشد چه او را نیز بلقب عمری خوانند و برخی هر دو را یکی پندارند
و شرح آن از مظان خود باید جست و هم در کتب رجال ثبت است که این توقیع مبارک از جانب حضرت
ابو محمد عسکری صلوات الله علیه بنام ابراهیم بن عبده عز صدور یافته

وَكِتَابِي الَّذِي وَرَدَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَبْدَةَ بِتَوْكِيلِي إِيَّاهُ بِقَبْضِ حُقُوقِي مِنْ مَوَالِينَا هُنَاكَ نَعَمْ هُوَ
كِتَابِي بِخَطِّي أَقَمْتُهُ أَعْنِي إِبْرَاهِيمَ بْنَ عَبْدَةَ لَهُمْ بِبَلَدِهِمْ حَقًّا غَيْرَ بَاطِلٍ فَلْيَتَّقُوا اللهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلْيُخْرِجُوا
حُقُوقِي وَلْيَدْفَعُوهَا إِلَيْهِ فَقَدْ جَوَّزْتُ لَهُ مَا يَعْمَلُ بِهِ فِيهَا وَفَّقَهُ اللهُ وَمَنَّ عَلَيْهِ بِالسَّلَامَةِ مِنَ التَّقْصِيرِ بِرَحْمَتِهِ
یعنی نامه که من با براهیم بن عبده نگاشته‌ام و او را در باره اخذ حقوق من از شیعیان نیشابور گماشته‌ام از
نامه من است که بدست خود نگار داده‌ام ابراهیم بن عبده را بر موالی آنملک وکالت بخشیده‌ام حق نه باطل
پس آنجماعت چنانکه باید از خدا بپرهیزند و حقوق من از مال خود خارج کنند و بوی تسلیم دارند که من بوی تجویز نمودم

تصرفاتی که در آنها بجا آورد خدایش توفیق دهد و از تقصیر نگاه دارد و نیز حضرت امام حسن عسکری علیه السلام با بن توقیع
شریف وکالت او بعبدالله بن حمدونه بیهقی و دیگر شیعیان نیشابور و نواحی آن قوم فرمود

بسم الله الرحمن الرحیم

وبعد فقد نصبت لکم ابراهیم بن عبده لیدفع النواحی واهل ناحیتك حقوقی الواجبة علیکم الله
وجعلته ثقتی وامینی عند موالی هناك فلیتقوا الله جل جلاله ولیراقبوا ولیؤدوا الحقوق فلیس لهم عذر
فی ترك ذلك ولا تأخیره لا اشقاهم الله بعصیان اولیائه رحمهم الله وایاك معهم برحمتی الله انه واسع کریم
یعنی من ابراهیم بن عبده را برای شما نصب نمودم تا مردم ملك نیشابور واهل ناحیت بیهق همگی حقوق واجب مرا
باو سپارند که او را امور داعتماد و محل امانت خود کرد اینده ام بر شیعیان خویش که در آن کشورند پس از خدای
عز وجل بپرهیزند و مراقب امر حق باشند و حقوق امام خویش ادا کنند که سپس در ترك و تأخیر این تکلیف هیچ عذر
ندارند خدای سبحانه آن جماعت را بعصیان اولیاء خویش بدبخت نسازد ایشان و ترا از مهر رحمت من
برایشان رحمت کناد

العالم الربانی ابن میثم البحرانی

نامش میثم است ولقبش کمال الدین بانتساب جد بزرگوار اشتهار یافته فهو میثم بن علی بن میثم المعلی فیلسوف فقها بود
و فقیه فلاسفه در میان علماء بحرین بکثرتهم کس مانند او جامع معقول ومنقول نیاید در فنون شتی از حکمت و عرفان
و کلام و اصول و فقه و بیان بل عموم ادبیات وغیرها بدرجه اساتید رسید سلطان الحکماء نصیر الدین خواجه
طوسی از مجلس تحقیق وی فیوضات گرفته وکفی بذلك فضلاً میر محقق شریف استرابادی در اوائل
شرح فن بیان از مفتاح سکاکی خود را در سلك شاگردان او منظوم داشته بالجمله صنادید ارباب فنون وجهابذه
اساتید علوم بتقدم وی در اصول عقلی ونقلی اذعان آورده اند شیخ علامه سلیمان بن عبدالله بحرانی
در شرح احوال واخبار ابن میثم رساله پرداخته مسماة بالسلافة البهیة فی الترجمة المیثمیة و در مدح کمالات و فضایل
عباراتی آورده که بعضیها ثبت افتاد فرماید

هو الفیلسوف المحقق والحکیم المدقق قدوة المتکلمین وزبدة الفقهاء والمحدثین العالم الربانی
کمال الدین میثم البحرانی غواص بحر المعارف ومقتنص شوارد الحقایق واللطائف ضم الی الاحاطة
بالعلوم الشرعیة واحراز قصبات السبق فی العلوم الحکمیة والفنون العقلیة ذوقاً جیداً فی
العلوم الحقیقیة والاسرار العرفانیة کان ذا کرامات باهرة ومآثر زاهرة ویکفیك دلیلاً علی
جلالة شأنه وسطوع برهانه اتفاق ائمة الاعصار واساطین الفضلاء فی جمیع الامصار علی تسمیته
بالعالم الربانی وشهادتهم له بانه لم یوجد مثله فی تحقیق الحقایق وتنقیح المبانی والحکیم الفیلسوف سلطان
المحققین واستاد الحکماء والمتکلمین نصیر الملة والدین محمد الطوسی شهد له بالتبحر فی الحکمة والکلام

وتلمیذه العلامة فی اعلی مراتبه ولکن المحققین تطلعوا الی المسائل التی تعجزهم
ونظم غرر مدائحه فی ابلغ نظام واستاد البشر والعقل الحادی عشر سید
المحققین الشریف الجرجانی علی جلالة قدره فی اوائل فن البیان من
شرح المفتاح قد نقل بعض تحقیقاته الانیقة وتدقیقاته الرشیقة
وعبر عنه ببعض مشایخنا ناظماً نفسه فی سلك تلامذته مفتخراً بالانخراط
فی سلك المستفیدین من حضرته والسید السند الفیلسوف الاوحد
الامیر صدر الدین محمد الشیرازی
اکثر النقل عنه فی حاشیة شرح التجرید
سیما فی مباحث الجواهر والاعراض

از ابن میثم حکایتی طرفه مشهور است در افواه و قصص و مجالس و روضات مسطور که او در بدایت امر و عنفوان
حال همی در کنج انزواء و گوشه اعتزال بسر میبرد و خود را از مخالطت ابناء جنس و مراودت مردم سلسله طالع می‌باخت
علماء عراق که از مقام دانشوری و مراتب هنر اندوزی او خبر داشتند بوی نامه نگاشتند که یا ذا العجب چگونه است
حضرت شیخ اجل و فیلسوف اعظم را با این همه تدرب و توسع و مهارت و غزارت که در فنون فضل و شجون کمال
بدست فرموده صیتی کامل و شهرتی شامل نیست و با مشایخ اساطین که نه چون شیخ بر تحقیق معضلات معقول
ومنقول قادرند و نه در حل مشکلات فروع و اصول ماهر مع ذلك الحال در اقالیم ارض ذکری مذکور دارند
و در آفاق عالم اثری مأثور چون نامه عراقیان به ابن میثم رسید این دو بیت در جواب نوشت

طلبت فنون العلم ابغی بها العلی ... فقصر بی عما سموت به القلی
تبین لی ان المحاسن کلها ... فروع وان المال فیها هو الاصل

یعنی انواع علوم بیندوختم تا مقامی ارجمند گیرم و نامی بلند یابم ولی درویشی از نیل مأمول مانع آمد پس دانستم که
هنر بیمال سود نبخشد که تمامت محاسن فرعند و مال اصل افاضل عراق این نکته نپسندیده و تحاشی کردند
و دیگر بار نوشتند که ایها الشیخ ترا در این معنی زلتی افتاده کمال را بمال چه حاجت است و آموخته را بیندوخته
چه ضرورت چون مکتوب ایشان بنظر شیخ رسید استشهاد را این چند شعر حکیمانه از نتایج خاطر برخی از ارباب تجربت
رقم کرد و بعراق فرستاد

قد قال قوم بغیر فهم ... ما المرء الا باصغریه
فقلت قول امرء حکیم ... ما المرء الا بدرهمیه
من لم یکن درهم لدیه ... لم تلتفت عرسه الیه

یعنی قومی ندانسته گفته اند که مردی بزبان و دل است و من تجربه دار گفتم که مردی بمال و منال است آنرا که
دو درهم همراه نیست همخوابه اش را با او التفات نیست شیخ این مکتوب بفرستاد و خود از دنبال بیت

زیارت ائمه عراق راه آنملک گرفت تا پس از وظیفه زیارت صدق سخن خویش معاینت معلوم دارد چون وارد شد تبدیل جامه کرد و ثیاب کهن پوشید با همان هیئت موهون ولباس زبون یکی از مجالس تدریس که بارباب فضل وشیخه فنون مشحون بود درآمد وسلام کرده در ذیل محفل بنشست حاضران جواب سلامی بتکلف بازدادند در اثناء مباحثت علمی مشکلی سخت پیش آمد صدرنشینان مدرس از گشودن آن عقده فروماندند ابن میثم از صف نعال بزبان آمد و تازه جوابی لطیف بالبدیهه نطقی فصیح فرمود مستمعان عنایتی بیاوردند و اورا شایسته تخاطب ندانستند ویکی از ملبسان سخریت وتحکم گفت یا خلیلا طالب علم بالجمله وقت طعام رسید خوان بگستردند و بایکدیگر مشغول تناول شدند و برای شیخ قسمتی جداگانه درسفالی کردند و فرستادند چون مجلس بانجام رفت شیخ نیز از مدرس بیرون آمد دیگر روز جامه دیگرگون ساخت وخودرا بثیاب فاخر والبسه نفیس بیاراست عمامه عظیم برسر نهاد وعصائی طویل درکف گرفت و باچندین تکلف بدان محفل عزیمت فرمود همینکه حاضران هیئت وشکوه دیدند قبل الوقت بپای برخواستند وهرگونه پذیرائی بجای آوردند وشیخ را در دست اعلی مصدر ساختند چون گفتگوی علمی افتاد شیخ علی العمد سخنان فاسد واقوال کاسد تفوه نمود مستمعان از هر سوی بر آن افادات بارد وکلمات شارد آفرینها گفتند وتحسینها کردند همینکه هنگام طعام شد وسماط گسترده گشت شیخ آستین خویش درمیان ظرف طعام افکند و فرمود کُلی یا کُمّی یعنی بخور ای آستین یاران ازان سخن درحیرت شدند و بیکدیگر اشارت کردند که مگر دانشوری بدین حشمت را العیاذ بالله علتی در دماغ است ویا خللی درعقل شیخ چون استبعاد ایشان را دید روی سوی ایشان داشت وگفت این اجابت شمارا ازاین کردار چه انکاراست همانا این اکرام واطعام حق این آستین و جامهای قیمتین میباشد نه خود وجود من چه دیروز درکسوت فقر وهیئات زهد برشما وارد شدم واز درخضوع درپایان مجلس نشستم وتحقیقات عرشی آوردم وجز استهزا و توهین چیزی ندیدم وامروز بازینت متکبران وزی دنیاپرستان آمدم وسخنان سست گفتم همه را درست انگاشتید غنا وجهل را برفقر وعلم برجحان گذاشتید منم ابن میثم بحرانی که رتبت آثار علم بمال منوط دانستم ودراینمعنی بشما اشعاری نگاشتم که ستوده نداشتید ومرا تخطئه فرمودید چون انجمنیان باین مقام شهود ومجال انکار نیافتند اقرار آوردند واعتذار جستند وفات ابن میثم چنانکه شیخ بهاء الدین محمد درمجلد ثالث کشکول نوشته درسال ششصد وهفتاد ونه افتاده ودرقریه هلتا از قراء ماخوز بحرین مدفون گردید مزار جد وی شیخ میثم بن المعلی نیز درقریه دیگر از قراء ماخوز است مسماة بدونج کبیر از ابن میثم مصنفاتی ماند که همه متین ونفیسند منجمله شرح کبیر نهج البلاغه است که دردار السلام بنام دستور معظم خواجه علاء الدین عطاملک بن بهاء الدین محمد جوینی پرداخته واسم آن وزیر هنردوست را بتصنیف این شرح شریف درجریده ایام مخلد ومستدام ساخته نسخ آن دردین دولت جاوید آیت مصنفت وفوری تمام دارد براستی هیچ مطری از عهده مدح آن بیرون نتواند آمد همانا درجنب دیگر شروح نهج آنچنانست که کشاف

بین تفاسیر اگرچه استعارات لطیف ونکات عبارات شریف حضرت امام علی بن ابیطالب صلوات الله وسلامه علیه که خلاق کلام وامیر فصاحت است بفکرت عمیق ونظر دقیق شیخ جلوه ظهور وبروز نیافتی زینهار کس بغور آن نرسیدی شیخ اواه سلیمان بن عبدالله درصفت آن شرح فرموده وهو حقیق بان یکتب بالنور علی الاحداق لا بالحبر علی الاوراق ودیگر شرح وسیط نهج که بنظر رسیده بس جامع ونافع است ودیگر شرح صغیر نهج صاحب سلافه بهیه گفته من این شرح را در حدود سنه هزار وهشتاد ویک هجری دیدم بسی مختصر ومفید است ودیگر شرح اشارات که متن آن از استادوی شیخ جلیل قدوة الحکما علی بن سلیمان بحرانیست واین شرح برمشرب حکماء متالهین نگاشته شده ودیگر کتاب معراج سماوی که میر صدر الدین شیرازی از فوائد آن بسیاری التقاط نموده درتصانیف خویش گنجانیده است ودیگر شرح صد کلمه شیخ محدث یوسف بن احمد گوید من ازاین لطیف نسخه داشتم دربعضی از فتنهای بحرین بتاراج رفت وکتاب درمنثور چنانکه شیخ سعید علی بن محمد بن حسن بن زین الدین الشهید تصریح نموده وکتاب بحر الخضم وکتاب النجاة فی القیمة فی تحقیق امر الامامة وکتاب استقصاء النظر فی امامة الائمة الاثنی عشر ورساله دروحی والهام صاحب لؤلؤه گوید شیخ سلیمان بن عبدالله دررساله سلافه کتاب الاستغاثة فی مدح الثلاثة رانیز از مصنفات ابن میثم شمرده ولی بخطا رفته خود تفطن جسته ازاین نسبت رجوع کرده والکتاب از مصنفات ابو القاسم علی بن احمد کوفی است از قدماء شیعه ونام آنکتاب البدع المحدثة است چنانکه کشی دررجال خویش فرموده ولی در السنه بدان نام مشهور است

ابن ابی عمیر محدث ازدی

نامش محمد است وکنیتش احمد از موالی مهلب بن ابی صفره معدود وشدی وازاینروی اورا ازدی گفتند بعضی دیگر نسبا از آنقبیله نبود برخی انتساب ویرا بالولاء با بنی امیه گفتند وخود درعداد آل قحطان بشمار میرود وجا در مفاخرات قحطان وعدنان نام وی مذکور داشته ودردار السلام بغدادی نشست وبحرفت بزازان تکسب میکرد وجامه سابری میفروخت وآن نوعی است ازثیاب رقیق که ازناحیت سابور فارس درست میشود محمد ابن ابی عمیر حضور امام ابو ابراهیم موسی بن جعفر وحضرت ابو الحسن علی بن موسی وحضرت ابو جعفر جواد دراک نمود درنقل اخبار اهلبیت وروایت احادیث خاصه درحرک قدماء فقهاء اثناعشریه ورواة اخبار اهل بیت مقامی منیع منزلتی عالی دارد علم وعبادت او درمیان عامه وخاصه مشهور است از رجال شیخ نجاشی نقل افتاده که درترجمت حال وصفت کمال وی گفته

محمّد بن ابی عُمَیر زیاد بن عیسی ابو احمد الازدی من موالی المهلب بن ابی صُفرة وقیل مولی بنی امیّة والاول اصحّ بغدادیّ الاصل والمقام لقی ابا الحسن موسی علیه السلام وسمع احادیث وکنّاه فی بعضها فقال یا ابا احمد وروی عن الرضا جلیل القدر عظیم المنزلة

فینا وعند المخالفین الجاحظ یحکی عنه فی کتبه وقد ذکره فی المفاخرة بین العدنانیه والقحطانیه وقال فی البیان والتبیین حدثنی ابراهیم بن داحه عن ابن ابی عمیر وکان وجهاً من وجوه الرافضة شیخ الطائفه ابوجعفر طوسی درکتاب فهرست فرمود محمد بن ابی عمیر یکنی ابا احمد من موالی الازد واسم ابی عمیر زیاد وکان اوثق الناس عند الخاصة والعامه وانسکهم نسکاً واورعهم واعبدهم وقد ذکره الجاحظ فی کتابه فی فخر قحطان علی عدنان بهذه الصفة التی وصفناه وذکر انه کان اوحد اهل زمانه فی الاشیاء کلها وادرک من الائمة ثلاثة ابا ابراهیم موسی بن جعفر ولم یرو عنه وروی عن ابی الحسن الرضا و للجواد علیهما السلام وروی عنه احمد بن محمد بن عیسی کتب مائة رجل من رجال ابی عبدالله وله مصنفات کثیرة ذکر ابن بطه ان له اربع وتسعین کتاباً ابن ابی عمیر از مشایخی است که علماء رضوان الله علیهم اجماع کرده اند بصحت خبر که ایشان روایت نموده باشند واصحاب علی خلاف اسامیهم مبیت ویک وبقولی بیست ونفرند ودر حق ایشان گویند اجمعت العصابة علی تصحیح ما یصح عنه ودر معنی این عبارت مابین فقها اختلاف است مشهور آنکه اگر رجال سندی تا یکی از اصحاب اجماع بر شرط صحت مشتمل باشد این حدیث صحیح است و آثار صحت بر آن مترتب شود هرچند درمیان اسامی باقی رجال سند الی المعصوم نامی مجهول ویا ضعیف موجود باشد ویا اصل سند پس از اسم یکی از ایشان ملغی گردد که اینچنین حدیث را در عرف علما درایت مرسل خوانند پس ملاحظه حال روات جز پس از اسم اصحاب اجماع لازم نیست مسانید ومراسیل ایشان یکسان باشد فقها را در مراسیل ابن ابی عمیر اجماعی که در مرویات اصحاب اجماع نقل افتاده اختلافی است که شرح آن از مظان خود باید جست اسامی این مشایخ بزرگوار که مورد انعقاد اجماع عند در عنوانی دیگر خواهیم آورد وگرنه اسامی رجال در این ترجمت باذکر مشایخ وتلامیذ ابن ابی عمیر که از نتیجت ایشان گزیر نیست به درازکشد وسیاق این نامه از اسلوب دیگر مجامات بیرون افتد شیخ ابوعمرو کشی در نقل عبادت وتقوی وی گوید از کتاب ابوعبدالله محمد بن احمد بن شاذان که بخط خود نگاشته بود خواندم که از ابو محمد فضل بن شاذان شنیدم میگفت وقتی داخل عراق شدم شخصی را دیدم که رفیق خود را مخاطب ساخته از روی عتاب بوی میگفت تو مردی باشی عیال دار وبرای وجه معاش ونفقه عیال از کسب ناچار هستی دارم که از طول سجود چشمهای تو نابود گردد چون آن مرد در این باب سخن به درازکشانید ومبالغت از حد گذرانید صاحب او بوی گفت اکثرت علیّ ویحک لو ذهبت عین احد من السجود لذهبت عین ابن ابی عمیر ما ظنک برجل یسجد سجدة الشکر بعد صلوة الفجر فما یرفع رأسه الا زوال الشمس یعنی زیاد گفتی ولی بیهوده چه اگر از طول سجده دیده کس را گزند رسد بایستی ابن ابی عمیر نابینا شده باشد که از فریضه صبح سر بسجده گذارد

وبرندارد مگر گاه زوال آفتاب نیز در کتاب شیخ ابوعمرو کشی ودیگر مصنفات خاصه مسطور است که ابن ابی عمیر بسبب عقیدت تشیع از خلفاء عهد محنتها دیدند یکی آنکه حضرت امام ابوابراهیم موسی علیه السلام در حبس هرون بود مخالفان از در سعایت بسمع خلیفه رسانیدند که ابن ابی عمیر اسامی تمامت شیعه عراق میداند اگر امیرالمومنین بضرب وسیاست وی فرمان دهد البته او را باقرار آوریم رشید چون این سخن شنید در دم ابن ابی عمیر را احضار کرد ونام پیروان امام موسی پرسید وی انکار نمود پس بفرمود تا او را برهنه کردند وبیاویختند ویکصد تازیانه بکوفتند خود گفته چون شمار تازیانه بصد رسید از الم ضرب برمن حالتی رفت که بسیار صبرم از دست برآمد ونزدیک شد که نامهای یاران کشوف سازم در اثناء آن اندیشه آواز محمد بن یونس بن عبدالرحمن بگوش من رسید که گفت یا محمد بن ابی عمیر اذکر موقفک بین یدی الله عزوجل یعنی ای پسر ابی عمیر موقف بازپرس بیاد آر که در حضرت کردگار خواهی ایستاد من از این سخن قوی دل شدم وشکیب گرفتم واز گیرودار آن اقرار سالم ماندم از فضل بن شاذان روایت است که گفت ابن ابی عمیر را جهة تشیع زیاده از صد هزار درهم غرامت رسیده از پدرم شنیدم که میگفت بعهد هرون عباسی ابن ابی عمیر را یکصد وبیست چوب زدند ومباشر ضرب وی سندی بن شاهک بود کوتوال بغداد پس بیست ویک هزار درهم تسلیم کرد تا خلاص یافت از پدرم پرسیدم که محمد بن ابی عمیر صاحب ثروت بود گفت آری پانصد هزار درهم مال داشت چون دوره هرون بگذشت وخلافت بمامون رسید وامام علی بن موسی صلوات الله علیه در نشاء شهود بود او ودیگر شیعیان در امان میزیستند همینکه آنحضرت بعالم جاودانی انتقال فرمود آن عالم ربانی مغضوب مامون شد از اینکه میخواست او را منصب قضاوت دهد واو رضا نمیداد از نضر بن صباح منقول است که مامون عباسی پس از انتقال حضرت رضا علیه السلام ابن ابی عمیر را محبوس ساخت واو از ضرب وشکنجه وی محنتی عظیم یافت وآنچه داشت بدست عدوان مغضوب شد گویند عاقبت بقضاوت رضا داد وبحکم مامون بقضاء بعضی از بلاد گماشته آمد از رجال نجاشی چنین مستفاد میشود که بعهد خلافت هرون نیز او را در حبس داشتند تا قاضی شود وراضی نمیشد بالآخر اضطرار فرمان خلیفه پذیرفت ومنصب حکومت قبول کرد گویند عدد مصنفات وی نود وچهار مجلد رسیده بود ولی غالب آنها هم بعهد حیاتش نابود شد چه آنکه خواهرش در زمان حبس وی تمامت آن مجامیع از خوف تلف چون گنج در زیر خاک پنهان کرد همچنان پوشیده ماند تا پوسیده گشت وچون نجات یافت مصنفات خویش نابود دید از آنجمله چهل مجلد را که از بر داشت از سر نگاشت وبقولی ابن ابی عمیر آن مصنفات را در غرفه نهاده بود وبسبب باران ضایع گشت وبقولی تمامت آنها در ضمن سایر اثاث ومالیک وی بدست مامورین مامون تاراج شد وپس از ضیاع کتب تدریس حدیث واملاء روایت گاه عن ظهر القلب می نمود وگاه از مجامیع معدود که بدست مردم مانده بود ولذا مسانید تصانیف او در کتب رجال آنچه بنظر رسید ثبت افتاد کتاب مغازی کتاب بدا کتاب احتجاج در امامت کتاب مناسک حج کتاب فضایل حج

کتاب متعه کتاب استطاعه کتاب ملاحم کتاب یوم ولیله کتاب صلوة کتاب صیام کتاب اختلاف الحدیث کتاب معارف کتاب توحید کتاب نکاح کتاب طلاق کتاب رضاع گویند ابن ابی عمیر با آنکه در صحبت مشایخ عامه روزگاری بسر برده از محدثین آنجماعت هیچ روایت نیاورده از فضل بن شاذان روایت است که گفت پدرم با ابن ابی عمیر گفت که تو با بسیاری از مشایخ اهل سنت صحبت داشته چگونه است که از ایشان هیچ استماع خبر نفرموده گفت قد سمعت منهم غیر انی رایت کثیرا من اصحابنا قد سمعوا علم الخاصة وعلم العامة فاختلط عليهم حتى كانوا يروون حديث العامة عن الخاصة وحديث الخاصة عن العامة فكرهت ان يختلط ذلك علي فتركت ذلك واقبلت على هذا يعنى استماع حديث از ایشان کرده ام ولی چون بسیاری از شیعه را دیده ام که علم روایات عامه وخاصه فراهم داشته اند از در شبهت اخبار فریقین با یکدیگر آمیخته اند حدیث عامه را از خاصه روایت کرده اند وحدیث خاصه را از عامه پس احتیاط را ترک روایت عامه گفتم تا مرویات خویش از وصمت اختلاط صیانت نموده باشم اسامی اساتید ومشیخه روایات وی بدین شرح است که از کتب رجال التقاط واستخراج شد جمیل بن دراج هشام بن سالم ابان بن عثمان هشام بن الحکم حفص اخی درام علی بن یقطین ابی ایوب حفص بن البختری عبد الاعلی مولی آل سام عبد الله بن سنان الانصاری زید الشحام حسین بن عثمان بن شریک زید النرسی خلاد السندی سندی البزاز الکوفی عمر بن اذینه ابراهیم بن ابی زیاد ابراهیم بن هلال اسباط بن سالم اسمعیل بن سالم اسمعیل بن عبد الله الاعش اسمعیل بن محمد اسحق بن عمار الساباطی اسحق بن جریر عبد الحمید بن ابی العلاء بن عبد الملک الازدی صفوان بن یحیی ابو عبد الله زکریا بن محمد حسین بن عثمان الاحمسی عقبة بن محرز حماد بن عثمان محمد بن ابی حمزة الثمالی علی بن ابی حمزة البطائنی معاویة بن وهب معویة بن عمار رفاعة بن موسی حفص بن سوقه حسن بن مصعب الهمدانی هرون بن خارجه شبیب بن یعقوب شعیب بن اعین علی بن اسمعیل بن عمار سفیان بن صالح محمد بن طیر بن عبد العزیز محمد بن حمران یحیی بن عمران الحلبی حسین بن احمد المنقری علی بن زیات مهران بن محمد مثنی بن راشد عبید بن زراره عبد الله بن بکیر عبد الله بن فضل منصور بن یونس عیسی بن عبد الله القمی سیف بن عمیره قاسم بن عروه واسامی گروهی از رواة ومحدثین که از ابن ابی عمیر اخذ خبر نموده اند بدین شرح است ابراهیم بن هاشم کوفی ابو العباس عبد الله بن احمد بن نهیک ابو عبد الله جعفر بن عبد الله المجدی یحیی بن زکریا بن شیبان یعقوب بن یزید محمد بن الخالد البرقی فضل بن شاذان معویة بن حکیم ایوب بن نوح احمد بن هلال محمد بن حسین بن ابی الخطاب موسی بن القاسم البجلی عباس بن موسی الوراق حسن بن محمد بن سماعه موسی بن عمر علی بن اسمعیل التیمی عبد العظیم بن عمر بن یزید الحسینی رضی الله عنه سلیمان بن مقبل

قاسم بن عروه عبد الله بن مسکان حماد بن عثمان احمد بن محمد بن عیسی وفات ابن ابی عمیر در عهد مامون اتفاق افتاد در سنه دویست وهفده فائده صاحب این ترجمت را در کتب اخبار ومصنفات قوم جز ابن ابی عمیر که اشهر اعلام اوست چندین عنوان باشد برین تفصیل محمد بن ابی عمیر ومحمد بن زیاد وزیاد بن عیسی ومحمد البزاز ومحمد بن عیسی بیاع السابری وابو احمد ومحمد الازدی ومحمد بن زیاد الازدی نقش بذلک المحدث النیشابوری انتهی

ابو الصباح الکنانی العبدی

نامش ابراهیم است پسر نعیم از متقدمین رواة امامیه وموثقین اصحاب ائمه معدود شود وحضور همایون امام ابو جعفر محمد بن علی وامام ابو عبد الله جعفر بن محمد وامام ابو ابراهیم موسی بن جعفر صلوات الله وسلامه علیهم را ادراک نموده محدث نیشابوری گوید عده المفید فی رسالته التی رد فیها علی الصدوق من فقهاء اصحاب الصادقین والاعلام الرؤساء الماخوذ عنهم الحلال والحرام والفتیا والاحکام الذین لا یطعن علیهم ولا طریق الی ذم واحد منهم وهم اصحاب الاصول المدونة والمصنفات المشهورة من شیخ محمد بن محمد مفید ابو الصباح در کتابیکه بر شیخ محمد بن علی صدوق نگاشته از کسانی معدود داشته که در میان اصحاب حضرت امام محمد بن علی الباقر وامام جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام بفصاحت وریاست ممتاز بوده اند ومردم از ایشان اخذ احکام وفتوی حلال وحرام مینمودند وکس در وثاقت آنجماعت جای قدح وذم نیافته وایشان در تکالیف الهیه واخبار ائمه اصول صحیحه تدوین کرده اند ومصنفات معروف پرداخته اند عماد الاساطین علامه حلی رضوان الله علیه در کتاب خلاصة الرجال عبارتیست ضابط کیفیت ونسبت ابو الصباح وجامع وجوه مدح وعدالت وی گوید ابن نعیم بضم النون وفتح العین غیر المعجمة واسکان الیاء المنقطة تحتها نقطتین العبدی الکنانی ثقة اعمل علی قوله سماه الصادق علیه السلام المیزان قال له انت میزان لا عین فیه مکنی ابا الصباح بفتح الصاد غیر المعجمة وتشدیدها وتشدید الباء المنقطة تحتها نقطة کان کوفیا ومنزله فی کنانة نعرف به وکان عبدیا رای ابا جعفر الجواد علیه السلام وروی عن ابی ابراهیم موسی علیه السلام ترجمت عبارات باسقاط ضبط کلمات آنکه روایت ابو الصباح موثق وقولش مقبول است من خود بقول وی عمل کنیم حضرت صادق ویرا از اعتدال واستقامت میزان نامید وفرمود آن میزانیکه در کفه اش انحراف واختلاف نیست وی در کوفه می نشست بمحله بنی کنانه واز این روی او را کنانی گفتندی والا خود از آل کنانه نبود بلکه بقبیله بنی عبد القیس منسوبست خدمت امام ابو جعفر جواد رسیده واز حضرت ابو ابراهیم موسی بن جعفر حدیث آورده انتهی ظن قوی بل علم قطعی چنان است که لفظ الجواد باشارت الجواد قد یکنی از حضرت علامه بر غلط افتاده وگرنه از قلم نساخ ناشی آمده چه از علماء رجال وحفاظ رواة کس ابو الصباح کنانی را از اصحاب امام محمد جواد نشمرده واین اشتباه از اشتراک کنیت حضرت باقر وحضرت جواد پدید شده که هر دو را ابو جعفر خوانند شیخ نجاشی در رجال خویش گفته رای ابا جعفر وروی عن ابراهیم له کتاب یرویه عنه جماعة مراد آن است

که ابو الصباح سعادت حضور امام محمد بن علی الباقر دریافته و از حضرت امام موسی بن جعفر کاظم اخذ حدیث نموده او را
در مرویات خود کتابی است که جماعتی از محدثین آنرا باسناد از وی نقل کنند و شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی
در باب کنی از فهرست بر اسامی جماعتی را که مجموع ابو الصباح را روایت کرده اند تصریح آورده گوید ابو الصباح
له کتاب اخبرنا به ابن ابی جید عن ابن الولید عن الصفار عن احمد بن محمد عن محمد بن
اسمعیل بن بزیع والحسن بن علی بن فضال عن محمد بن الفضیل عن ابی الصباح و رواه صفوان
بن یحیی عن ابی الصباح اسامی معاریف رجالی که از ابو الصباح اخذ روایت کرده اند بدین شرح است
عثمان بن عیسی و علی بن حسن بن رباط و محمد بن اسحق خزاز و طریف بن ناصح ابو الصباح بواسطه یکی
از روات اصحاب ابو عبد الله صادق روایت نماید صابر و منصور بن حازم و ابن ابی یعفور شیخ ابو عمرو کشی
از محمد بن مسعود نقل کرده که احمد بن محمد از وشا و او از بعضی اصحاب ما روایت نمود که امام ابو عبد الله صادق
با ابو الصباح فرمود اَنتَ مِیزانٌ ابو الصباح عرض کرد جعلت فداک اِنّ المیزان ربّما کان فیه عَین
یعنی بسا ترازو است که بخفت کفه و ثقل کفه دیگر معیب باشد حضرت فرمودند اَنتَ مِیزانٌ لَیسَ فیه عَینٌ
یعنی تو آن میزان مستقیمی که از عیب ترجیح بری باشد محدث استرابادی در منهج المقال و قاضی نور الله شوشتری در مجالس
المؤمنین و غیرهما فی غیرها آورده اند ابو الصباح کنانی گفت روزی سدیر نزد من آمد و گفت زید بن
علی بن الحسین از تو تبری میکند من از استماع این سخن در خشم شدم و لباس خود پوشیده راه سرای زید گرفتم
چون در آمدم و سلام کردم گفتم یا ابا الحسین شنیده ام که تو بزعم خویش میگوئی ائمه چهار نفرند سه نفر از ایشان در گذشته
و چهارمین کسی است که با شمشیر کشیده خروج نماید گفت آری چنین گفته ام گفتم آیا یاد داری که بعهد حیات حضرت
امام ابو جعفر باقر علیه السلام در مدینه با من گفتی اِنَّ اللهَ تَعالیٰ قَضیٰ فی کِتابِه اَنّه مَن قُتِلَ مَظلوماً فَقَد جَعَلنا
لِوَلیّه سُلطاناً و اِنّما الائمّة وُلاة الدَّم و اَهلُ الباب و هذا ابو جعفر الامام فان حدث به حدث فان فینا خلفاً
یعنی خدای سبحانه در کتاب خود حکم رانده که هر که بظلم مقتول شود ولی دم او را سلطنتی بر قاتل فرموده ایم تا حق
کیفر بگذارد و همانا امامان اولیا و ما مسلمانان اند و کارشکنان باب حق این ابو جعفر امام وقت است و حجت عصر اگر
او را حادثه در رسد در میان ما کسی باشد که در جای وی نشیند پس اتمام احتجاج و انجام اعتراض از مجلس زید
بیرون آمدم و ساز سفر مهیا نمودم بمدینه رفته بر حضرت ابو عبد الله جعفر صادق علیه السلام وارد شدم و ماجری
باز گفتم فرمود اَرأَیتَ لَو اَنّ زَیداً ابتُلِیَ فَخَرَجَ مِنّا سَیفانِ آخَرانِ بِایِّ شَیءٍ تَعرِفُ ایّ السَّیفَینِ سَیفُ الحَقّ
وَاللهِ ما هُوَ کَما قالَ وَلَئِن خَرَجَ لَیُقتَلَنَّ یعنی مرا خبر ده اگر خدای تعالی زید را بخروج مبتلا سازد و از
خاندان دو شمشیر دیگر نیز بیرون آید آیا بچه برهان و حجت تمیز توان داد که شمشیر حق کدام است و شمشیر باطل کدام
بخدا سوگند که حقیقت امر نه آنچنان است که زید پنداشت چون خروج کند البته بقتل آید ابو الصباح گوید چون
از خدمت آنحضرت مراجعت کردم و بقادسیه رسیدم خبر قتل زید شنیدم از بریده عجلی روایت شده که گفت

ل

من و ابی الصباح کنانی در خدمت ابو عبد الله صادق شرفیاب بودیم فرمودند کان اصحاب ابی و الله خیراً منکم
کان اصحاب ابی وَرَقاً لا شَوکَ فیه وَ اَنتُم الیَومَ شَوکٌ لا وَرَقَ فیه یعنی سوگند بخدا که اصحاب
پدر من بهتر بودند تا شما ایشان جمله برگ بی خار بودند و شما خار بی برگ ابی الصباح معروض داشت جعلت فداک
و نحن اصحاب ابیک یعنی ما از اصحاب آن بزرگوار بودیم فرمودند کنتم یومئذ خیراً منکم الیوم
یعنی آنروز بهتر از این بودید که امروزید

ابن درید محمد بن الحسن درید

ابن درید استاد فن لغت است بنظم و نثر قدرتی غریب داشته از چندین صناعت حظ وافر یافته چنانکه در طی ترجمه
بظهور رسد نسب وی الی یعرب بن قحطان پدر عرب در طبقات ثبت است بدین سیاق ابو بکر محمد
بن الحسن درید بن عتاهیه بن حنتم بن حسن بن حامی بن جرو بن واسع بن وهب
بن سلمة بن حاضر بن اسد بن عدی بن عمرو بن مالک بن فهم بن غانم بن
دوس بن عدنان بن عبد الله بن زهران بن کعب بن الحرث بن کعب بن عبد الله
بن مالک بن نضر بن الازد بن الغوث بن نبت بن مالک بن زید کهلان بن سبا بن یشجب بن یعرب بن قحطان
جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة از خطیب ابو بکر مورخ بغداد در مدح ابن درید چنین نقل کرده که کان واسع
الحفظ جدّاً یقرأ علیه دواوین الادب کلّها او اکثرها فیسبقهم الی اتمامها یعنی ابن درید بسی وسیع الحفظ
جمع دواوین ادب یا اکثر آنها بر وی قرائت میشد و او در جمله از حفظ بر شاگردان سبقت می جست ابو الطیب لغوی
در کتاب مراتب النحویین گوید هو الّذی انتهت الیه لغة البصریین و کان احفظ الناس و اوسعهم
علماً و اقدرهم علی الشعر ما ازدحم العلم والشعر فی صدر احد ازدحامهما فی صدر خلف الاحمر و ابن درید
یعنی ابن درید آن دانشوری است که در علمای بصره فن لغت باو منتهی گشت در حفظ اشیاء و نظم اشعار و فنون ادب
از جمیع مردم فزونتر بود علم و شعر در سینه هیچکس آنچنان ازدحام نداشت که در سینه خلف احمر و محمد بن درید
ابن درید مدت شصت سال بر مسند علم مصدر نشست علی بن حسین مسعودی که با او سمت معاصرت داشت
در مروج الذهب آورده که کان ابن درید ببغداد ممن برع فی زماننا هذا فی الشعر و انتهی فی اللغة و قام
مقام الخلیل بن احمد فیها و اورد اشیاء فی اللغة لم توجد فی کتب المتقدمین یعنی آنمعاصر ما در بغداد در شعر
از اقران پیش افتاد و استاد جمله لغویین گردید و در احاطت لغت بجای خلیل بن احمد نشست در آن فن مواد بسی
اثبات کرد که در مصنفات قدما از آنها چیزی یافت نشود بالجمله ولادت ابن درید در سکه صالح از شهر بصره شد
بسال دویست و بیست و سه و در آن بلد نشو کرد و از مدرس ابو حاتم سجستانی و عبد الرحمن بن عبد الله برادرزاده اصمعی
و ابی عثمان سعید بن هرون اشنانداني صاحب کتاب معانی و گروهی دیگر اخذ علم و تحصیل کمال نموده و بیشتر از
حضرت شیخ ریاشی مستفید گشت چون فتنه زنج در بصره روی داد و ریاشی مقتول گردید باتفاق عم خود حسین

از بصره مسافرت جست و در عمان مقام گرفت و تا دوازده سال در عمان توقف گزید آنگاه بموطن مالوف بازگشت
و زمانی در بصره بسر برد پس دیگر بار از آنجا ارتحال نمود و در نواحی فارس بار گشود و با شاه محمد بن میکال و پسرش
عبدالله بن محمد و سبطش اسمعیل بن عبدالله در پیوست و ایشان بدانوقت از جانب مقتدر عباسی در ملک فارس
حکم میراندند پس کتاب جمهره برای ایشان تصنیف نمود و مقصوره خویش که از مشهورات قصاید هست در مدح
ایشان بنظم کشید و ایشان را حصافت عقل و براعت کمال او خوش آمد لاجرم دیوان قلم و نویش با وی
باز گذاردند پس مکتوبات فارس از رای او صدور می‌یافت و هیچ امری بدون توقیع وی نفاذ نمی‌پذیرفت
و در آن زمان اموال فراوان در دست او می‌آمد جمله را بذل می‌نمود چه ملکه سخا بر طبعش غالب بود و مرزبانی
از ابن درید حکایت کرده که گفت در زمان اقامت فارس وقتی از منزلی که داشتم افتادم و استخوان ترقوه‌ام
شکسته شد و از الم کسر بسیار متالم گردیدم چنانکه تمام آنشب نتوانستم خوابید مگر در پایان شب که لختی چشم بنهادم
و خفتم در واقعه مردی را دیدم که با قامتی دراز و ریشی کوسج و رنگی زرد داخل منزل من شد و دست بر دو سوی
در گذارده گفت از خمریات خویش نیکوتر شعری که در صفت مدام گفته کدام است انشاد کن گفتم ابو نواس در این معنی
برای کسی چیزی بر جای نگذارده گفت من از ابو نواس اشعرم گفتم تو کیستی گفت ابو ناجیه از مردم شام
پس این دو بیت بر خواند

وحمراء قبل المزج صفراء بعده ... اتت بين ثوبي نرجس وشقيق
حكت وجنة المعشوق صرفا فسلطوا ... عليها مزاجا فاكتست لون عاشق

خلاصه مراد آنکه مدام که اندام می ناب بود رنگ شقایق داشت و چون بمزاج آمیخته گشت رنگ نرجس گرفت نخست
سرخی از گونه معشوق حکایت کرد و لی عاقبت بزردی از چهره عاشق خبر داد ابن درید گوید یا ابا ناجیه همانا تو را
در بیت نخستین قدحی میرسد که مابین دو مصراع ترک ترتیب نموده چراکه در مصراع اول حمرت را بر صفرت مقدم داشته
و در مصراع ثانی نرجس را بر شقایق با آنکه مراد از ثوب شقایق لون حمرت است و مقصود از کسوت نرجس رنگ صفرت
کمال حسن شعر در آن باشد که از اینگونه ترک و لی پیراسته آید چون این بشنید گفت ای بغیض با انجال این چه انتقادی است استحکام را
و مرافی بی گاه این قصه بر وجهی دیگر نیز قریب بدین سیاق از شیخ ابو علی نحوی فارسی فسوی حکایت شده که گفت
ابن درید این دو بیت از اشعار خویش بر من انشاد کرد و گفت ابلیس در واقعه نزدیک من آمد و گفت اغرت علی
ابی نواس یعنی در مضمون این دو شعر دست غارت بر خمریات ابی نواس دراز کرده گفتم آری گفت
خوش گفته و لی در اختلاف ترتیب لونین در مصراعین بد کرده که برعایت ترتیب بر حسن استعاره می‌افزود و کیفگان آن
چون پسران میکال از ولایت فارس معزول شده بخراسان رفتند ابن درید نیز از آن ملک بیرون آمده راه عراق
گرفت و در تاریخ سیصد و هشت هجری بیغداد رسید علی بن محمد خواری او را در جوار خود منزل داد و با وی احسان
و نیکوئی کرد و در حضرت خلیفه عهد المقتدر بالله مقام او باز نمود و در صفت علم و کمال و شعر و هنرش فصلی مشبع بیان

مقتدر

مقتدر بغز سود تا در دیوان خلافت پنجاه دینار بصیغه شهریه برای وی برقرار دارند و این عطا تا حین وفات ابن درید
استمرار داشت در متون تذکرات ثبت است که علما حدیث مرویات ابن درید را اعتبار نگذارند چه او باستعمال خمر
و استماع طنبور مشهور بود ابن شاهین گوید

كنا ندخل عليه ونستحي مما نرى من العيدان المعلقة والشراب المصفى

یعنی بر ابن درید وارد می‌شدیم و از آنسازهای آویخته و شراب صافی که در منزلش میدیدیم شرم میکردیم
ابو منصور ازهری لغوی گفته دخلت عليه فرأيته سكران فلم اعد اليه یعنی بر ابن درید داخل شدم
دیدم مست است پس دیگر نزد او بازگشتم یاقتی گوید دارقطنی را از حال ابن درید پرسیدند که آیا موثق است
یا غیر موثق گفت قد تكلموا فيه یعنی نقادان اسناد در وثاقت وی گفتگو کرده‌اند
بعضی از محدثین در قدح روایات او گفته انه يتسامح في الرواية فيسند الى كل احد ما يخطر له
یعنی ابن درید در اسانید احادیث تسامح مینمود و هر خبر را بسند که بخاطرش میرسید نقل میکرد ازهری میگفته از جمله کسانیکه
در زمان ما تصنیف کرد و بجعل الفاظ و افتعال عربیت متهم بود ابوبکر بن درید است من خود ابراهیم بن عرفه را
از حال وی سؤال نمودم عنایتی بشان او ننمود و توثیقش ننمود و من خود او را بعهد پیری و کبر سن دیدم بر حالیکه
سکران بود و هیچگاه در شرب خمر تسامل نمیفرمود جلال الدین سیوطی از خطیب بغدادی حکایت کرده که وقتی سائلی
نزد ابن درید آمد و چیزی از وی سؤال کرد و او بدانوقت مالک شیئی نبود بجز خمی از شراب گفت این خم از آن تو باشد
سائل بر داشت و ببرد یکی از غلامانش اینکار ناهنجار بر وی انکار کرد و گفت آیا نبید تصدق کنی گفت چون بجز نبید
چیزی در دست نباشد چه تدبیر باید کرد آنگاه این کریمه قرائت کرد لن تنالوا البر حتى تنفقوا مما تحبون
یعنی به نیکی نرسید تا آنکه از آنچه دوست میدارید انفاق کنید اتفاقا بعد از این واقعه کسی ده خم نبید برای وی
هدیه فرستاد پس غلام را بخواند و گفت اخرجنا واحدة فجاءنا عشرة یعنی یک خم دادیم و بجزاء ده خم بگرفتیم
ابن خلکان گوید ابن درید را از اینگونه حکایات بسیار هست در بغیة الوعاة از یکی از شاگردان ابن درید نقل است
که گفت ابن درید را از خبط قراءات و غلط عبارات انضجاری عجیب دست میداد هر که در حضرتش عباراتی غلط گفتی
سخت بر وی آشفته میشد وقتی در جمع شاگردان جوانی صبیح و ملیح مشغول قرائت بود و همی در طی کلام
خبط مینمود و استاد می‌شنود و هیچ نمیفرمود حاضران از اینمعنی در تعجب شدند یکی از اهل مجلس آهسته اشارت کرد
لا تعجبوا فان في وجهه غفران ذنوبه یعنی عجب مدارید که در حسن جمالش آمرزش گناهش باشد چون
نوبت قرائت بصاحب المعذرت رسید استاد گفت هات يا من ليس في وجهه غفران ذنوبه
ای آنکه آمرزش گناهش در جمالش نیست حالی نوجوان حضار از صحت سمع ابن درید با کبر سن وی عظیم در عجب شدند
بعضی در اینباب این دو بیت انشاد کرد

من يكن للظباء صاحب صيد ... فعليه بمجلس ابن دريد

ان فیه لاوجها قبّد تبنی — عن طلاب العلی باوثق قید

هر کرا هوای صید آهوان است زنهار مدرس ابن درید را ملازم شود چه در آنجا بسی روبهان سکوت که مرادر تحصیل معالی بپای طلب قید نهاده اند واز کسب هنر بازداشته اند سیوطی گوید ابن درید در پایان عمر خویش از اعمال ناشایست پشیمان شد واز معاصی توبه کرد ایک سطری معدود از صنعت نظم وی بنگاریم مسعودی در مروج الذهب گوید وکان یذهب بالشعر کل مذهب فطورا مجزل وطورا یبرق وشعره اکثر من ان یحصیه

یعنی ابن درید در شعر هر گونه طریق بقدم خاطر قادر می نوردید گاه در سنگلاخ میرفت واشعار صعب می آورد وگاه طریق هموار می سپرد وابیات سهل میگفت محدث نیشابوری در رجال خود آورده که محمد بن وراق اشعری می گفت

ان ابا بکر بن درید اعلم الشعرآء واشعر العلماء یعنی او در سلسلهٔ ارباب طبع بدانش برتر است ودر سلک اصحاب دانش شعر از جمله فزونتر واو را دیوان شعری هست مشحون از اشعار بدیع ومنظومات بدیع منجمله مقصورهٔ مشهوره است که آنرا در مدح اولاد رئیس نیشابور گفته که این چند بیت از قصیدهٔ است

اما تری راسی حاکی لونه — طرّة صبح تحت اذیال الدجی

واشتعل المبیض فی مسودة — مثل اشتعال النار فی جزل الغضا

یعنی عجب مدار اگر بینی که رنگ موی سر من از رنگ پیشانی صبح خبر دهد که از زیر دامنهٔ تاریکی نمودار باشد سپیدی موی در سیاه آن افروخته شده بسان شعلهٔ آتش در سطر هیزم طاق ارباب ادب گفته اند که ابن درید در این قصیده اکثر کلمات مقصوره را استقصا کرده واز آنها چیزی برجای نگذاشته الا اندکی پسران میکال در جزای این مدیح بیمال ده هزار درهم بوی صله دادند از خداوندان طبع موزون بسیار کس در مقام معارضت این قصیده برآمده منجمله ابو القاسم علی بن محمد بن ابی الفهم انطاکی تنوخی است وابو المقاتل نصیر بن نصر حلوانی که در مدح محمد بن زید داعی صاحب طبرستان مقصوره بسلک نظم کشیده واز علماء ادب جمعی من المتقدمین والمتاخرین مقصورهٔ ابن درید را شرح نوشته اند از همه مبسوطتر شرحی است که فقیه ابی عبدالله محمد بن احمد بن هشام بن ابراهیم لخمی سبتی ترتیب داده وشرحی که امام ابو عبدالله محمد بن جعفر المعروف بقزاز صاحب کتاب جامع اللغه پرداخته این اشعار بدیع نیز از نتایج خاطر ابن درید است

غراء لو جلت الخدود شعاعها — للشمس عند طلوعها لم تشرق

غصن علی دعص تاود فوقه — قمر تالق تحت لیل مطبق

لو قیل للحسن احتکم لم یعدها — او قیل خاطب غیرها لم ینطق

وکاننا من فرعها فی مغرب — وکاننا من وجهها فی مشرق

یعنی ماه رویی که اگر پرتو جمالش بگاه تابش بر آفتاب فرو تابد آفتاب جلوهٔ طلوع نیابد ودر تحت شعاع پوشیده ماند همانا آن قامت چمان وسرین گران وروی تابان وموی پریشان چنان است که شاخی تر بر فراز تلی ریگ بجنبد

وبر فراز آن ماهی از نشیب شب تار بدرخشد اگر خود حسن را گویند از خوبان جهان یکی را بانتخاب نام بر از وی نگذرد واگر گویند با دیگری خطاب نمای سخن نخندد چون موی شکنجیم پنداری در شب تاریم وچون روی بینیم انگاری در روز روشنیم

سیوطی در طبقات گوید این چند بیت در وصف نرجس از ابن درید است

عیون مایلم بها الرقاد — ولا یمحوا محاسنها السهاد

اذا ما اللیل صافحها استهلت — ویضحکن حین یحسر السواد

لها حدق من الذهب المصفی — صیاغة من یدین له العباد

واجفان من الدر استفادت — ضیاء مثله لا یستفاد

علی قضب الزبرجد فی ذراها — لاعین من یلاحظها مراد

یعنی دیدگانی است که هرگز خواب در آنها در نیاید ودوام بیداری خوبی آنها نبرد همواره بشب درخشان باشند وبروز خندان حدقهٔ آنها بصنع آفریدگار از زر ناب رصیاغت شده وپلکشان از لؤلؤ شاهوار استعارت نموده وخود بر قامتی از زمرد ایستاده تماشای آنها هوای هر دیده است ومراد هر نظر عالم ربانی ابن شهر آشوب مازندرانی که از اجلاء علماء امامیه است رضوان الله علیهم ابن درید را در جملهٔ شعرای اهل بیت سلام الله علیهم معدود نموده ودر معنی این چند بیت بوی منسوب داشته

اهوی النبی محمدا ووصیه — وابنیه وابنته البتول الطاهره

اهل الولاء وانتی بولائهم — ارجو السلامة والنجی فی الاخره

ارجو بذاک رضا المهیمن وحده — یوم الوقوف علی ظهور الساهره

یعنی پیغمبر ووصی او ودو فرزند ودخترش بتول پاک را که اولیاء حقند همی دوست دارم واز موالات ایشان نجات آخرت امید دارم محدث عاملی در امل الآمل ابن درید را از علماء شیعه انگاشته باین دلیل که ابن شهر آشوب وی را از شعراء اهل البیت نگاشته میر معاصر در این استنباط قدح نموده که دلیل عام است ومدعی خاص وگفته مجرد مدح اهل بیت دلیل تشیع نتواند بود چه بسیار کس از شعراء وعلمائیکه علی التحقیق از اهل سنت وجماعت بوده اند آل رسول را بشعر مدح نموده اند علاوه اینکه مهاجات ومناقضه ابن درید با محمد بن احمد بن عبدالله البصری نحوی المعروف بمفجع که از متقدمین امامیه است بر تسنن وی دلالت کند چرا که عقیدت تشیع معارضت امامی استوار نیاید اگرچه این سخن از میر معاصر پسندیده است ولی مهاجات ابن درید را نیز با مفجع آیت تسنن پنداشتن اشکالی دارد الا اینکه دعوی خود را برهانی جداگانه دیده باشد که در کتاب روضات ثبت نیفتاده بهر حال چون روزگار ابن درید بنود سال رسید او را مرض فالج پدید گردید نخست آن بیمار را تریاقی نافع معالجت کرد وکار تدریس وتصنیف اشتغال جست وچون یکسال بر این گذشت دیگر بار آن علت عود نمود واز سینه اندامش الی القدمین بی حرکت ماند وهر دو دستش را نیز فتوری بهم رسید گویند در آنحال چون کسی نزد وی میآمد

هنوز ببالین او رسیده و سخت متألم میشد و چنان فریاد میکرد که گویا بر تمام اندامش سوزن فرو میزنند و از آن مرض در سایر خواطر وی اصلاً قصوری پدید نیامده بود و شاگردان کما کان او را از هر نوع ادب سؤال می‌نمودند و جواب صواب میشنودند ابو اسمعیل بن قاسم قالی بغدادی که از معاریف تلامید ابن درید است گفته چون استاد را بدان شدت گرفتار دیدم با خود گفتم همانا این بیت علی عقوبت شعری است که از مقصوره خویش در خطاب دهر نظم نموده و خویشتن را دلیرانه بجلادت و صبوری ستوده گوید

مارست من لو هوت الافلاک من جوانب الجو علیه ما شکی

یعنی ای روزگار با کسی در انداخته که اگر افلاک از هر سوی بر وی فرو ریزد نیروی شکیبش از دست نرود و شکایت نیارد استاد با این مرض مدت دو سال زندگانی نمود و من در آن مدت هر مشکلی که در فن لغت داشتم از وی سؤال میکردم و بیدرنگ پاسخ میشنیدم وقتی از معنی بیتی پرسیدم رفع شبهت و حل اشکال نمود و فرمود

لئن طفئت شحماتا عینی لم تجد من یشفیك من العلم

یعنی اگر نور این دو دیده من خاموش گردد و اجل مقدر در رسد کسی را نیابی که ترا در مسائل جواب شافی دهد آنگاه گفت یا بنی کذلک قال لی ابو حاتم وقد سئلته عن شیء ثم قال لی ابو حاتم وکذلک قال لی الاصمعی وقد سئلته یعنی ای فرزند وقتی از استاد خود ابو حاتم سؤالی کردم او نیز با من اینچنین گفت و هم ابو حاتم از استاد خویش اینچنین سخن نقل نمود ابو علی گوید پس تا حال ارتحال همی بسؤال اشتغال داشتم و در آنوقت او را از معنی شعری پرسیدم گفت یا بنی حال الجریض دون القریض یعنی ای فرزند اینگاه اندوه است نه وقت شعر و این واپسین کلامی بود که از وی استماع نمودم از این پیش پیش همی بدین شعر تمثل میجست

فواحزنی ان لا حیوة لذیذة ولا عمل یرضی به الله صالح

یعنی افسوس که مرا پس نه روزگاری عزیز باقی است که لذت آن یابم و نه کرداری ستوده که بدان رضای خدای جویم

انتهی کلام ابی علی القالی

ابن خلکان گوید ابن درید یوم چهارشنبه هجدهم شعبان سال سیصد و بیست و یک هجری ببغداد وفات کرد و در مقبره عباسیه از جانب شرقی پشت سوق السلاح نزدیک شارع اعظم بخاک سپرده شد و در آنروز ابو هاشم عبد السلام بن ابی علی جبائی نیز که شرح حال وی گذشت درگذشت مردم گفتند الیوم مات اللغة والکلام یعنی امروز بموت ابن درید علم لغت برد و بفوت بو علی فن کلام احمد بن جعفر برمکی المعروف بجحظه در مرثیت ابن درید اشعاری نظم آورد از آنجمله است

فقدت بابن درید کل فائدة لما غدی ثالث الاحجار والترب

وکنت ابکی لفقد الجود منفردا فصرت ابکی بفقد الجود والادب

یعنی چون ابن درید ثالث خاک و سنگ لحد گشت هرگونه فواید علمی نایاب شد از این پیش باستیصال نیاکان خویش همی بر فقدان جود میگریستم اینک هم بر صفت جود کریم و هم بر صنعت ادب ابن درید را چند تصنیف سودمند است منجمله کتاب جمهره در لغت صاحب طبقات النحاة گوید مصنف کتاب جمهره را از حفظ نوبتی در فارس بر مردم املا کرد

دو نوبت

حال الجریض الخ از امثال عرب است

و نوبت دیگر در بصره و بغداد چون تمام املاآت عن ظهر القلب اتفاق افتاد در میان نسخ پاره اختلافات پدید گردید و پس از وی تمامت آنها یکی عبد الله بن احمد تصحیح کرد و آنرا بر ابن درید قرائت نمود و از اینجهة آن نسخه از مجامیع سایرین باعتبار فزونتر آمد هم جلال الدین از بعضی مورخین نقل کرده که ابن درید در سال دویست و نود و هفت کتاب جمهره را از حفظ املا کرد برحالیکه در تمام آن هیچ کتابی از لغت رجوع نکرد مگر در باب همزه و لفیف آنگاه آن مورخ گفت ای عجب که عالمی اینچنین محیط و متدرب از طعن لسان مردم بسلامت نگذشت و در حق وی گفته شده

ابن درید بقرة وفیه عی وشره ویدعی من حمقه وضع کتاب الجمهرة وهو کتاب العین الا انه قد غیره

یعنی همانا ابن درید گاوی است گنگ و آزمند از غفلت خرد لاف آن زند که کتاب جمهره را او نهاده برحالیکه جمهره همان کتاب عین است جز آنکه ترتیب آن دیگرگون ساخته و دیگر کتاب الاشتقاق کتاب السرج واللجام کتاب الخیل الکبیر کتاب الخیل الصغیر کتاب الانواء کتاب المقتبس کتاب الملاحن کتاب رواة العرب کتاب اللغات کتاب السلاح کتاب غریب القرآن بانجام نبرده کتاب المجتبی کتاب الوشاح کتاب المقصور والممدود کتاب فعلت وافعلت کتاب تقویم اللسان کتاب ادب الکاتب کتاب المطر کتاب زوار العرب درید مصغر ادرد است و ادرد کسی را گویند که او را دندان نباشد از لفظ ادرد بر قانون تصغیر ترخیم حرف زائد را که همزه است حذف نموده بناء تصغیر کردند چنانکه در تصغیر اسود سوید گویند و در ازهر زهیر

ابو عمار ابراهیم بن یزید بن الاسود بن عمرو بن ربیعة بن ذهل بن سعد بن مالک بن النخع بن عمرو بن علة بن جلد بن مذحج الحارث بن ذهل بن سعد بن مالک بن خالد النخعی

از مشاهیر فقهاء تابعین است مادر وی ملیکه دختر یزید بن قیس است در سال چهل و شش یا چهل و هفت هجری در شبیکه حکم بن عیینه فقیه تابعی تولد یافت ابراهیم نیز از ملیکه متولد شد چون زمان رشد و اوان شباب رسید هوای تحصیل علوم و شوق کسب معارف در وی قوت گرفت پس در نزد دو خال خود عبد الرحمن و اسود پسران یزید بن قیس تلمذ کرد و هم از محضر علقمة بن قیس النخعی که عم آن دو فقیه و معاصر فقهاء سبعه بود استفادت نمود در تحصیل احادیث و اخبار و اکتساب منقول و منصوص رنجها برد تا حظ کافی و بهره کامل یافت و در شمار معارف فقهاء کوفه معدود گردید ابو زرعه گوید النخعی من اعلام الاسلام یعنی ابراهیم نخعی که از علمای دین حنیف است اگرچه خود عایشه را ملاقات نموده است ولی او را روایتی از وی دیده و شنیده نشده است در شرح حالات نخعی آورده اند هر سخن که غیر از نوامیس الهیه و شرایع مقرره بود بیهوده و لغو دانستی و بدانها التفات نکردی و اگر از آن قبیل سؤالی میشد بجواب آنها متصدی نشده بلکه بتعریضات لب میگشود چنانکه شخصی از اصحابش بدو گفت تو را حالت شبانروزی چون است در جواب گفت اگر رای آن داری که پریشانیم بجمعیت آوری یا قرضم ادا کنی یا عریانم بپوشانی اینک احوال خود بازگویم و اگرنه حالت من بجز از حال تو نباشد که خود حال مرا جویا شده و از خویشتن چیزی نگوئی و هم او را گفته

چه وقت تولد یافتی وکی قدم باین عالم نهادی گفت آنگاه که وجودم محل حاجت شد قدم باین عرصه گذاشتم و هم کسی
به وگفت تراانسب بکدام شخص میرسد گفت تراشناسائی نسب من بچه کار آید جد اعلای من خود بنام خویش
آگاه است جلالت قدر ورفعت شأنش درمیان اهل سنت وجماعت بحدیست که نعمان بن ثابت امام مذهب
ابوحنیفه بدرک حضورش مفاخرت کرده است وچهل و نه سال زندگانی داشته و در سال نود و پنج
یا شش هجری دار فانی را بدرود نموده آورده اند که چون آفتاب عمر را در معرض غروب دید و آثار سکرات در خود
مشاهدت نمود اضطرابی سخت وجزعی شدید بروی طاری شد بوی گفتند مگر ترا چه روی داده است که چنین آشفته
وپریشان گردیده گفت کدام حالت از اینحال که من دارم سخت تر باشد چه اینک از جانب رب العزة انتظار یکی دارم
که مرا بنجات نعیم بشارت آورد یا بدرکات جحیم خبر دهد بخدا سوگند که آرزو کنم تا روز رستخیز جان عزیز در حنجره ام
گردش کند واز کالبد بیرون نرود تا اعقاب هولناک که هرکس خواهد دید نه بینم فائدهٔ فقهاء سبعه
که در کتب رجال مضبوط شده اند فرقه از تابعین بوده اند که در مدینهٔ طیبه علم شرایع واحکام واحادیث
نبویه را از اصحاب رسول خدا فرا گرفته مسلمانان را تلقین وتعلیم مینمودند واسماء ایشان چنانکه در کتب معتبره مستفاد
شده اینست سعد بن مسیب بن حزن عروة بن زبیر العوام قاسم بن محمد بن ابی بکر عبد الرحمن بن الحارث
ابن هشام عبیدالله بن عبدالله بن عتبه خارجة بن یزید وسلیمان بن یسار ثقة الاسلام کلینی رضوان الله علیه
در کافی از اسحق بن جریر حکایت کند که ابوعبدالله امام جعفر صادق صلوات الله وسلامه علیه فرموده اند
سعد بن مسیب وقاسم بن محمد بن ابی بکر وابوخالد کابلی ورحضرت علی بن الحسین زین العابدین محل وثوق
واعتماد بوده اینحدیث شریف بر تشیع ایشان دلیلی واضح باشد

ابن رومیه ابو العباس نباتی احمد بن محمد بن مفرج بن ابی الخلیل الاموی الاندلسی

در شهر محرم الحرام سنه پانصد وشصت ویک وبقولی شصت وهفت هجری در شهر اشبیلیه تولد یافت واز اعیان فقهاء
ومحدثین واز ارکان اطباء ومعالجین است در فنون علوم فقه وحدیثش مقامی بکمال بود ودر صنایع علمیه واعمال عملیه
طبیه درجه اعلی داشت واین دو فن شریف را که اشرف علوم دانند بمنزله دو ذی فن کامل دارا بوده وکمتر کسی را
جز آن عالم بی نظیر در دوره اسلامیه چنین رتبت ومقامی بوده علم فقاهت وفن طبابت را بدرجه کمال باهم جمع
داشته باشد ومرجع ومعتمد هر دو طایفه از فقهاء واطبا گردد وآن دانشمند بیمانند در زمان سلطنت واقتدار
بنی هود که خود حالات آنها در کتب سیر مضبوط است ودر عداد ملوک الطوائف اندلس معدودند رایت فقاهت
وعلم طبابت برافراشت علامه مقری آورده است که وی در بدایت روزگار تحصیل در شهر اشبیلیه وسایر بلاد اندلس
باخذ مقدمات وعلوم ادبیه اشتغال ورزید ودر زمره تلامیذ ابو ذر خشنی وابن الجد وابن غفیر که از فضلاء وادبای
آنمملکت بودند درآمد پس از تحصیل مقدمات وتکمیل علوم ادبیت علم فقه را بر طریقه مالک که خود نیز آن طریقه را داشت

ابتدا

ابتدا از ابن زرقون ابی الحسین اندلسی اخذ نمود وسالها او را مصاحب ودر زمره تلامیذ خاصش مخصوص بود وپس
موافق بذل جهد واستفراغ وسعی که در طریق تحصیل وتکمیل فقه می نمود طریقه ظاهری اختیار کرد ودر میان فقهای
آنمذهب ابن حزم ظاهری فقیه را برگزید وسالها بقدم ارادت در زمرهٔ تلامیذ وی بتحصیل فقه اشتغال می ورزید
وچون در ترویج مذهب ظاهری جدی وافی وجهدی کافی داشت جمعی او را حزمی خواندند وبرهمین طریقه روزگارش
تا انقضای زندگانی میگذشت وما در ترجمه ابن حزم در این کتاب طریقه ظاهریرا خواهیم نگاشت ودر بعضی از کتب سیر
مسطور است که آنفاضل بیمانند پس از آنچه بتحصیل بجهة فرا گرفتن وتکمیل علم حدیث وپیدا کردن حشایش از اندلس
بمملکت دیگر رحلت نمود چنانکه علامه مقری در تاریخ خویش ترجمه او را در باب مرتحلین از اندلس آورده است
ودر ایام سیاحت ومسافرت یکچند در دمشق در نزد علمای فن حدیث مثل ابن حرستانی وابن ملاعب
وابن عطار وغیره باستماع واخذ احادیث مشغول گشت واز آنجا ببغداد مسافرت کرد وبدانقدر که شاید از معتبرین
علمای آن شهر نیز استماع احادیث نمود تا خود مقامی منیع ودرجه رفیع یافت وصیت فقاهتش گوشزد علماء وفقهاء
گردید واز آن روی در هر شهر که یکچند رحل اقامت می افکند جماعتی بمحضر وی حاضر گشتند از وی علم فقه وحدیث
استفادت مینمودند منجمله زمانی دراز در مصر بساط تدریس بگسترده ودر آن شهر گروهی از وی استماع احادیث
مینمودند ونیز علم فقه استفاضت میکردند چنانکه جماعتی کثیر در مدرس تدریس وی بدرجه کمال رسیدند واحمد بن
ابی اصیبعه که خود با وی معاصر بوده وملتزم است که جز آنان که در فن طب مهارت داشته باشند در تاریخ
خویش ننویسد در ترجمه وی آورده که او در فنون صناعات طبیه از علم وعمل بصیرتی کامل وخبرتی وافی
داشت خاصه در علم صیدله واتخاذ والتقاط ادویه که خود یکی از متفننین آن فن است وبیشتر از آن کسان
که در فن شناسائی ادویه مشهور ومعروفند بشاگردی وی موصوفند منجمله ابن بیطار است با آنهمه شهرت وشأن
که در نزد اطبای اروپا وایران دارد همواره باستعانت وی بیشتر از ادویه را پیدا کرده وتجربت نمود
وابن بیطار در مؤلفات خویش زیاده او را میستاید وبر اقوال وی استشهاد مینماید وکتبی را که در مفردات
ادویه پرداخته است بیشتر از تصنیفات او نوشته خاصه در جامع صغیر وکبیر که نقل اقوال متقدمین ومتأخرین را
نموده نام وی زیاده مذکور است واطبای اروپا که در تکمیل علم ادویه باقصی الغایه کوشیده اند در آن فن
او را ستوده اند وادویه را که بتجربت رسانیده بدان اعتماد تام دارند چنانکه توضیح آنرا در ذیل این ترجمه
آنچه در شرح حال وی در تاریخ الحکمای فرانسوی مسطور است مرقوم خواهیم داشت برزالی که یکی از
اساتید واساطین اطباءست ودر کلیه علم ادویه مفرده او را مهارتی بکمال است واز تاریخ اندلس چنان
مستفاد میشود که در ترجمه اطبا کتابی پرداخته است در حق وی زیاده بتوصیف وتعریف لب گشوده بجهة
وی مدتی متمادی بعد از تکمیل طب وتحصیل فقه بجهة اتخاذ وتجربت ادویه با کثری از بلدان رفته ودر هر شهر
جماعتی که از امکنه ومحل روئیدن حشایش وغیره اطلاع داشتند با خود یار کرده باخذ اقسام ادویه از خشب

داروها و اصول و بذور و تجربت آنها مشغول گردید و در همان ایام که بسیر بلدان و سیاحت ممالک میرفت کتابی مبسوط در ادویهٔ
مفرده برنگاشت که بدانگونه تالیف حسن ترتیب و جودت بیان و تحقیق عبارات و سلاست معانی از مؤلفات
متقدمین دیده نگشت و اسامی آنرا بترتیب حروف تهجی نهاد و بسیاری از ادویه را که خود پیدا کرده و تجربت رسانیده
بود در آنکتاب مندرج ساخت و هم ماهیت و خواص آنرا مذکور داشت و آنرا کتاب جامع نام نهاد و نقل است
در آن ایام که وی بجهت اتخاذ حشایش وغیره بسیر و سیاحت ممالک مشغول بود باسکندریه مصر گذار کرد و بیچند
در آنملک رحل اقامت افکند و آن اوان زمان سلطنت و حکمرانی ابوبکر بن ایوب ملک عادل بود و در مصر که مقر سلاطین
آنطبقه بود بلوازم پادشاهی قیام مینمود و چون صیت حذاقت و فضائل آن عالم بی نظیر در نزد آن پادشاه بعرصهٔ
ظهور و بروز رسید او را از اسکندریه بشهر قاهره طلب کرد و زیاده از اندازه اش بنواخت و اکرام بسیارش
بنمود و مکانی نیکو از برایش مقرر فرمود و نیز سایر حوائج او را در خور شان و رتبه اش مرتب داشت و شهریهٔ
کافی از جهه وی معین کرد از آنکه پادشاه را اگرچه میگذشت که استقامت مزاجش بانحراف تبدیل یافته بود از وی
رفع آنعلت را بخواست تا صحت و اعتدالش معاودت دهد و آنسلطان اصلاح مزاج خود را منوط بتهیهٔ آ
طبیه وی نمود بزمانی قلیل دیگر علتی در خود ندید و افعال بدنیه اش چنانکه اصحاء را باید بر وفق سلامت گردید
و آنفاضل یگانه چنانکه نگارش یافت در فن ادویه مفرده سرآمد اطبای عصر بود بفرمود تا چند وزن ادویه تریاق
فاروق را فراهم کرده ترکیب آن پردازد وی اطاعت آن امر را همت برگماشت و اصل ادویه را از هر قسم
از اقسام پیدا کرده و برسم معمول ترکیب کرد و چون ملک عادل بدان دوای بزرگ مداومت نمود بر مزاجش بارها
آمد زمانی بر نیامد که انحراف مزاجش باستقامت یافت ملک را در حق وی حسن اعتماد و اعتقادی تازه پدید گشت
هر لحظه بر احترامات و تشریفاتش می افزود پس اگرچه که در حضرت پادشاه بسر میبرد در زمان سیاحت وی بطول انجامید
بود از اقامت آنملک دلتنگ گردید در خصت انصراف بشهر خود حاصل نمود ملک او را رخصت داد و چون زمان حج نزدیک بود حج گذارده آنگاه بموطن اصلی معاودت کرد
و آنهنگام که دیگر باره بشهر اشبیلیه رفت زمان عمرش بهفتاد سال رسیده و چهل سال زمان سیاحت وی امتداد یافت در تاریخ اندلس نگارش یافته پس از آنکه ابن رومیه سیاحت را تکمیل کرده و بشهر اشبیلیه
بسلامتی رسید افادت بگسترد و از هر سوی بجهت اخذ علوم فقهیه و صنایع طبیه تلامذه روی بحضرتش بنهادند و در مجلس تدریس وی
استفادت مینمودند امراء و ارکان سلطنت هرچند خواستند که با وی مراودت و اتحاد پدید نمایند راضی نگشت
و همواره از مجالست آنطبقه احتراز داشت و تا معاش خویش فراهم کند دکانی بجهت فروختن حشایش در معبر عام
باز کرد و بعد از فراغ از مباحثت و تدریس در همان دکان به بیع حشایش وقت میگذرانید و هر گاه
مجال یافتی در دکه که در جنب دکان بود نشسته و بانتساخ کتب و تالیف خود را مشغول میداشت و با آنحال
در نزد عموم خلایق و جمهور امراء سلطان گرم و محترم میزیست و او را در انظار زیاده وقعی و مهابتی بود چنانکه
علامه مقری آورده است که امیر عبدالله بن هود پادشاه اندلس را میل زیاد بمجالست وی بود و او تمکین بر اودت
و رفتن نزد سلطان نمی نمود وقتی امیر با تجمل تمام و اسباب سلطنت بر دکه وی میگذشت و آن عالم بتمامه

بمطالعت کتب و انتساخ و جمع و تالیف اشتغال داشت چون امیر بدکه وی رسید و او را بشناخت اسب خویش نگاهداشت
بر وی سلام کرد او رد سلام کرد و از اشغالی که داشت خاطر منصرف ننمود و همچنان که سر بزیر داشت و مطالعت
کتب را مینمود سر بالا نکرد و توجه بسلطان و اصحابش نشد سلطان زمانی طویل اسب خویش نگاه داشت بلکه احترام
سلطنت را منظور کرده و پادشاه امکان خویش دعوت کند و آن امر سبب از برای مراودت و دوستی گردد
امیر چون از توبه وی مایوس گشت اسب خویش براند و از دکان او برگذشت پس از چند روز در یکی از مجالس
انس ذکری از وی رفت امیر زیاده او را بستود خاصان امیر بر آن مطلب انکار آوردند و بعرض رسانیدند
کسی که در نزد سلطان بدانسان طریقه ادب مرعی ندارد توصیف سلطانرا چگونه سزاوار باشد امیر گفت
مردان خدارا حالت این و طرز رفتار چنین است که بر تجمل ظاهری دنیا ایشانرا توجه و میلی نباشد گویند هم در آنزمان
امیر عبدالله بن هود مبلغی زر برسم هدیه نزد وی فرستاده آنعالم کامل از قبول آن سر بپیچید و گفت کسی را که منوت
از طریق کسب و رنج بازو فراهم گردد و نیز قناعت را شعار خود نموده و آفتاب عمرش قریب الافول باشد از او
دور است که خود را آلوده بزخارف دنیوی نماید فرستاده سلطان وجه را باز پس آورده و از نظر سلطان بگذرانید
و آنچه را که وی گفته بود بعرض رسانید امیر گفت او را بحالت خود گذاشتن بهتر است که بعضی از تکلیفات رنجه داشتن بالجمله
وی در این مرتبه که بشهر اشبیلیه معاودت نمود دیگر مسافرت اختیار ننمود و روزگارش بر همان وتیره که مسطور افتاد میگذشت
تا در سلخ ربیع الثانی سنه ششصد و سی و هفت هجری داعی حق را لبیک اجابت در داد موافق این تاریخ از عمر وی
هفتاد و شش سال گذشته بود صاحب نفح الطیب نوشته در آنهنگام که وی را اجل موعود در رسید از هر طبقه تلامیذ بسیار
داشته و در وفاتش مرثیتها گفتند و نیز در تعریف وی رسائل و کتب زیاد پرداختند و از موت وی ساکنین اندلس را اندوه
فراوان دست داد و در تشییع جنازه اش جمعی کثیر حاضر گشتند و در خارج شهر اشبیلیه مدفونش ساختند در تاریخ الحکمای
فرانسوی که تالیف دکتر لوسین لرک است در ترجمت آنفاضل بی نظیر شرحی از مقاماتش میگارد و چون آن ترجمت
برشئون فضائل و شئون طبیه او دلیلی محکم است حاصل بعضی از آن ترجمت را می نگاریم تا قدر و رتبه او در فنون علوم
بر چند کان مشهود و معلوم گردد چنین گوید که ابو العباس بن رومیه از اطبای [illegible] دوازدهم مسیحی است و به نباتیی
از آنروی معروف و مشهور گشت که در علم معرفت نباتات سرآمد امثال خویش که اقران عصر بود و بعضی از مورخین
که او را منسوب به نباتی کرده اند اشتباه لفظی نموده اند وی در شهر سویل در سنه پانصد و شصت و یک هجری مطابق با
هزار و صد و شصت و یک مسیحی تولد یافت و در جمیع فنون مختلفه علم طب از جزء نظری و عملی آگاه خاصه در فن شناسائی
ادویه که او را اکثر عدیل و نظیری نبوده قواعد و قانون اطبای متقدمین را نکو نهاده و از طریقه دیسقوریدس
و جالینوس وغیره انحراف جست و در تجربت ادویه طرزی دیگر و روشی تازه گذاشت و ادویه را که پیشینیان تجربه
رسانیده بودند بر اقوال آنها اعتماد ننموده خود چنانچه باید از اختلاف ماهیت و تجربت دقیقه فرو گذاشت نکرد و از
اسپانیا مخصوصا محض پیدا کردن ادویه مسافرت نمود و بسیاری از نکات نهاده شده را میدانیم که در آنجا بسیاری از نباتات را

دست آورده تجربت نمود و نیز گوید ابو العباس بن رومیه نباتی زیاده با فضل بوده و در فن شناسائی ادویه تلامیذ بسیار داشت
منجمله ابن بیطار است که یکی از اعاظم گیاه شناسان است و این فن بزرگ را از وی اخذ نموده و همواره با وی
بتفتیش نباتات وقت میگذرانید و جمیع طرق متعلقه بادویه را در نزد وی تکمیل کرد و در کتب خویش در همه مقام
ابو العباس را باستادی میستاید و چون بقدر یکه باید در اسپانیا تفتیش و تفحص در پیدا کردن نباتات کرد و از امور ممالک
در انعمل فراغت پیدا نمود بسمت مشرق زمین رحلت کرد و بسیاری از ادویه که الآن معمول و متداول بین اطباء است
پیدا نمود از جمله سورنجان که از دواهای بزرگ است در آنزمان یافت و در بسیاری از اوجاع مفاصل تجربت
کرده مفید افتاد و نیز دوائی دیگر که در خواص و ماهیت بابونه را میماند در بعضی از شهرهای مصر پیدا نمود و هم
در تونس نوعی از صدف پیدا کرد که زیاده در امراض عین مثل جرب و بیاض دمعه مفید گشت و از آنجا باسکندریه رفت
و ملک عادل او را بقاهره طلب کرد و زیاده احسان نمود و بجهة وی چند وزن از تریاق فاروق بساخت و هم طرز صنعت
و ترکیب آنرا بملک عادل بیاموخت در آن هنگام که وی بخیال مصر و شام و عراق بجهة پیدا کردن ادویه سیری کرد
ابن بیطار نیز با وی بود و در هیچ مقام از وی منفک نمیگشت تا ترقیات کامل حاصل نمود و هم او مسطور داشته که
ابن رومیه با کمال تقوی و قدس بود و علم احادیث را در نزد اساتید مختلفه فرا گرفت سپس بخیال تکمیل علم طب افتاد
و ابو العباس بن رومیه بشأنی در علم گیاه شناسی استاد قابل بود که هیچیک از گیاه شناسان چنان رتبه و مقام
حاصل نکردند و قبل از وی جماعت اعراب ادویه را باین نشان که در کتب قدما مثل جالینوس وغیره ماهیت و خواص
آن ضبط بود عمل مینمودند و او اول کسی است که در اعراب متقن قانون فن ادویه گردید و بسیاری از ادویه را که
اکنون معمول و متداول است پیدا کرده و بتجربت رسانید و اسامی آن دواها در تاریخ الحکماء فرانسوی مضبوط است
و در اطبای متاخرین که در میان اعراب ظهور و بروز نمودند مثل سلیمان بن جلجل وغیره که در ادویه مفرده کتب
پرداخته و در اسماء ادویه و مواضع آنها و اصل و بدل از ادویه تحقیقات نموده اند ولی غرض از آنجماعت نقل
از اقوال متقدمین بوده نه آنکه فی حد نفسه خود تجربتی نموده باشند یا آنکه در صدد پیدا کردن دوائی وقت خود را
مصروف نمایند و نیز گوید ابن رومیه علاوه بر آنکه اول شخص دانشمند و محققی بود در اعراب بسیاری از مطالب
در علم گیاه شناسی و هم بسیاری از اختلاف امزجه ادویه بواسطهٔ وی مکشوف گشت و بعد از مراجعت از سیاحت
در رفتن بسویل که پای تخت قدیم اندلس و شهر معمور و آباد بوده آنقدر از ادویه که در ایام سیاحت پیدا کرده
و تجربت رسانیده بود بنگاشت و آنرا کتاب الرحله نام نهاده و نیز در مفردات تالیفی دیگر نمود آنرا مسمی بکتاب
المسافره فی المشرق نموده و آن کتاب را بدست نیاوردیم ولی در نسخ و مؤلفات ابن بیطار آنچه از آن
کتاب نقل کرده دیده ایم بعلاوه آنکه از طب گفتگو مینماید بیانات مفیده دیگر نیز آورده است و بسیاری
از نباتات را که بطور تحقیق اطلاع از آنها نبوده وی ماهیت و خواص آنرا از روی تحقیق نگاشته و گیاهی را
که اکنون پاپروس از وی میسازند در یکی از بنادر ایطالیا پیدا نمود و نیز از این قبیل نباتات در بسیاری

از ممالک پیدا کرده که شرح آنها در تاریخ الحکمای فرانسوی مسطور است و در اینمقام از بیم اطناب نوشتن آن مبادرت نرفت
و آن فاضل طبیب بیماندرا در مطالب کلیه طبیه و معالجات امراض بیانات مفیده بسیار است در اینمقاله چند فقره از آنرا
که خالی از فائدتی نیست برشته تحریر درمی آوریم گوید هرگاه طبیب در مرض یرقان و علاج آن خواهد مریضش بحسن عاقبت
و صحت منتهی گردد در ابتدای مرض احتراز از مشروبات و حقن مبرده نماید چه اکثر حدوث این مرض را سبب سده در مجاری است
و گاهی از اعتقال طبع و تراکم ازثفلهای در امعاء پدید گردد و بساهست که التهاب و عطش مریض طبیب را بر آن میدارد
که استعمال مبردات نماید در اینصورت صاحب یرقان دوچار نخواهد شد الا بسوء عاقبت و وخامت خاتمت
پس بر طبیب لازم است که در بدایت امر ادویه ملطفه مفتحه بکار برد و عطش مریض را با آب گرم و عرق کاسنی و گاوزبان
بنشاند و نیز گفته در ابتدای هر جنس از اجناس حمی طبیب از استعمال ادویه از مشروب وغیره اجتناب کند و تا سه روز
غیر از اغذیه لطیفه و آب گرم و بعضی از اشربه معرقه استعمال نکند چه دفع منافی را طبیعت که خود مدبر بدنست مینماید و در اوایل
مرض که طبیب مبادرت در استعمال ادویه نمود طبیعت انسان از تحیر دست دهد و اگر مغلوب مرض نگردد لااقل اخلاط را
زمان نضج امتداد پیدا نماید و در اکثر این است که حمی متشبث بعضو شود یا آنکه منتقل ببعضی از اوجاع و دمامیل و بعضی از امراض
مهلکه گردد و نیز گفته است هرگاه در بدن آثار ورم ظاهر گردد اگرچه ورم دموی باشد طبیب در معالجت مبادرت بفصد نکند
چه خون کم کردن در اینمقام سبب از برای آن گردد که ماده در تحت جلد نضج نگردد و مایه فساد عضو و بعضی مفاسد دیگر شود
و نیز گفته طبیب را تا ممکن است در امزجه بیماران بحبوب مسهله و بعضی از ادویه قلیل المقدار معالجت نکند و تا تواند مطبوخات
استعمال کند از آنکه غالب مطبوخات کمتر از حبوبست و بسیار در بدن نمیماند بلکه بزودی اخلاط را قطع و غسل داده و با خود
دفع مینماید و باعث کرب و غشی و معاودت اسهال بعد از اتمام عمل میگردد و از نوادر حکایاتی که در کتب مؤلفات
خود آن دانشمند بیان آورده آن است که وقتی در هنگام سیاحت بخیال دیدن بعضی از حشایش یکی از بلاد افریقا
گذار کردم از آنکه مراد از آن رو نگار خیالی بجز تجربت و پیدا کردن حشایش نبود و هم بجهة آنکه معینی در کارهای خود داشته باشم
در خانه مردی صیدلانی که در فن شناسائی ادویه رتبتی بکمال داشت منزل نمودم از اتفاقات آنکه در آن ایام نوبهای
بلغمی و هم نوب مرکبه ردیه شیوعی داشت و در اکثر آنان که مبتلا میشدند از علامات ظاهره که مشاهده میکردم گمانم این بود
که اگر آن قسم از حمی منتهی بموت نگردد لااقل زمان مرض امتداد پیدا کند ولی یکدو روز که میگذشت بسیاری
از آنجماعت را که با رداءت حال و سوء احوال دیده بودم با صحت قرین و با سلامت توام میدیدم مرا از آن حال
تعجب دست داده چه این برخلاف رسم و قانون و قواعد طبیه بود از آنروی که دوره نوبه بلغمی و هم نوبه مرکبه را
زمان بسیار است پس در صدد تفحص و تفتیش آن برآمدم که رجوع اینجماعت بکیست و چگونه بدین قسم علاج میشوند
بالاخره پس از تجسس و تفحص معلوم گشت که رجوع آن جماعت در اینمرض بمردی خیاط است و بدستور و علاج وی
رفتار مینمایند آنگاه وی را طلب کردم و بمنزل و ماوایش پی بردم پس از ملاقات و مقالات دیدم که از علم طب
بهره ندارد و نسبی عام و بی ادراک است بعد از یکچند مرافقت و اتحاد وقتی را از وی سؤال نمودم از معالجتی که آنجماعت

انمرضی رامینمود چندروزی از گفتن انکار آورد و آخرالامر دانست که چون مراد از آنشهر خیال توقف نیست و در فرا گرفتن آنمعالجت جز فایده علمی غرضی ندارم گفت در معالجت اینگونه از نوب چنانکه مشاهده نمودید بیکونه است که در حوالی این شهر چشمه آبی است و جماعتی از اجداد من که در صناعات طبیه مهارتی کامل داشتند و تجربه رسانیدند که آب آن چشمه در نوبهای مرکبه بخصوص در حمی وایر بلغمی تاثیر کلی دارد و اکنون مرا از علم بهره نیست ولی انچنانکه سابق تجربت رسانیدند من نیز در همان مورد آن آبرا در مزاج این قبیل از مرضی تجویز مینمایم و از ترید و گل بنفشه سادی با عسل ترکیب کرده غبّ بدانها میخورانیم چنانکه دیدید اثری از آنمرض در مزاج آنکسان که بدین قسم از آن نوب مبتلا بودند نمیماند گوید چون این تقریر از آنمرد خیاط شنیدم از او درخواست کردم تا مرا بدانجا برد که آنچشمه را مشاهده نمایم وی قبول کرد برافقتاو بدانمکان شتافتیم دیدم آب آن چشمه زیاده از اندازه گرم و طعم آن در نهایت شوریست و نیم تخی از آن احساس میشود و در اطراف آنموضع شقایق بسیار روییده دانستم که آن تاثیر بواسطه ملح و گوگرد و اجزاء آسیبی مخمره است که در آب آن چشمه است پس از آن شخص معذرت خواسته و اظهار امتنان نمودم و منزل معهود مراجعت نمودیم و چون آن تاثیر را از آن آب دیدم و دانستم که منفعت آن در نوبه از چه راه است معلوم گشت که اگر ترکیبی بدین ترتیب از خارج شود همین تاثیر را خواهد داشت پس ترکیبی از گوگرد و نمک و جوز ائل مرتب نمودم بدین میزان نمک ده مثقال گوگرد ده مثقال جوز ائل چهار مثقال و هرسه دوا را مدبر کرده حب نمودم و بمقدار معین بهمان اشخاص که بنوبهای مرکبه و بلغمی مبتلا میشدند میخورانیدم و تنقیه خلط بلغم مینمودیم که ورزش نمیگذشت اثری از آنمرض در مزاج اشخاصی که بنوبه مبتلا بودند باقی نمیماند روزگاری دراز هرگاه اینگونه از نوب را که میدیدم بهمین حب معالجت مینمودم و فوائد کلی از این تجربت حاصل کردم هوالله الموفق والمعین

و از کلمات آنفاضل دانشمند است که گفته چون سه چیز در طبیب یابی بگاه عروض مرض از رجوع بوی در حذر باش اول آنکه حرصش بپیشی بجمع و زیادتی مال دویم آنکه مبتلا باشد بسوء افعال و اقوال سیم آنکه مقصدی بود نش مناصب و اشغال کتب مؤلفات و مصنفات آنفقیه و طبیب دانشمند در فقه و طب از اینقرار است کتبی را که در فقه و حدیث پرداخته اختصار کتاب موسوم بکامل که آن کتاب از احمد بن عدی بوده است در علم حدیث در حال کتاب موسوم بمعلم که در آن کتاب بعضی اضافات آورده از کتاب مسلم بخاری اختصار کتاب دارقطنی که آنکتاب در غرائب و مشکلات احادیث مالک بوده کتاب بحر الاثار در علم حدیث کتاب عیون الاخبار کتاب الحافل فی تکملة الکامل که بجهة ابن عدی تالیف کرده و آن کتابی است مبسوط در علم حدیث چنانکه ابن آبار که از فحول فقهاء بوده حکایت کرده است از شیخ و استاد خود ابو الخطاب بن واجب که گوید همواره شنیدم از وی تعریف و توصیف آنکتاب را و زیاده بحسن ترتیب و جودت تحقیق آن اعتماد و اعتقاد داشت و پیوسته بمطالعت آن کتاب میپرداخت ایضا اختصار کتاب کامل که بجهة احمد بن عدی نوشته در دو مجلد کتاب کنز الاخبار در حدیث کتاب الاستان

کتاب معیار الفقهاء کتاب البر در فقه کتاب الحج کتاب الصدقه و کتبی را که در علم طب و مفردات ادویه پرداخته بدین شرح است

کتاب در جزو نظری و عملی طب کتاب در علاج امراض صدر کتاب در خواص ادویه شلیثا کتاب در ادویه مرکبه کتاب جامع در ادویه مفرده بترتیب حروف معجم و اینکتاب از اجل تصانیف آن دانشمند فاضل است و بیشتر از ادویه مفرده را که بعد از وی اطبا در کتب خود مسطور داشته اند نقل آن از این کتاب شده و اطبای اروپا را نیز بر این کتاب اعتماد و اعتقادی تام بوده و هست و علامه مقری در تاریخ اندلس زیاده از این کتاب ستایش نموده و ابن بیطار در جامع کبیر خود که در ادویه مفرده پرداخته بسیاری از ادویه را از این کتاب نقل نموده کتاب الرحله در ادویه مفرده کتاب المسافره فی المشرق در ادویه مفرده کتاب در ادویه که خود پدید نموده کتاب در علم صیدله کتاب در ادویه که خود در بعضی از امراض تجربه کرده رساله در ادویه که در اطفال رضیع استعمال آنها جایز است رساله در منافع زیتون

ابن ابی العوجاء

نامش عبدالکریم است شیطانی بود در هیکل انسانی و زندیقی در کسوت اسلام وساوس و تسویلات او در عقاید مسلمین و مجاعیل و موضوعاتش در شرایع دین از کفر ابلیس مشهورتر است شاگرد حسن بصری متکلم ملک عراق بود و معاصر عبدالله بن مقفع مترجم کتب ارسطو در صناعت جدل چندان غرور داشت که چندین بار با حجت زمان و ولی عصر حضرت ابوعبدالله صادق صلوات الله علیه بمباحثت نشست و در هر کرت شبه حج داحضش بشهب براهین ساطع مرجوم گشت که بالبدیهه ظلمت را در ازاء نور قوام نیست و باطل را در مقابل حق ثبات از این سنخ مردم ملحد در قرون اول از دولت اسلام بسیار بهم رسید که بانواع حیل و الوان تزاویر توسلات کردند و بر جاده شرع براهزنی گذرانیدند و بیشتر باعث این فتنه در صدر اسلام بنص مشایخ اهل حدیث و ائمه فن تاریخ آن بود که چون لطف عمیم حضرت واجب جلت عظمته مقتضی تکمیل شرایع شد فخر کاینات خواجه عالم محمد بن عبدالله صلی الله علیه و آله و سلم را از میان عرب برانگیخت بالقب خاتم و شریعت ناسخ بعثت آنحضرت بر طباع ارباب ملل سخت گران افتاد و اهل کتاب بر تهم از مردم روم و فرس و غیرها بعداوت وی برخواستند چراکه او صلی الله علیه و آله در استیصال مقالات و نسخ شعار ایشان همی میکوشید و عقول حکماء ملل و علماء ادیان تسفیه میفرمود همینکه خورشید جمال نبوت بغروب رفت قبائل عرب یکباره راه ارتداد گرفتند و اعداء دین حنیف از هر جانب سر بر آوردند بدان تمنی که پس محمد بن عبدالله مقاله او را رواجی نخواهد بود و دیانت اسلام باطل خواهد گشت ولی عنایت الهی اصحاب رسول و بقایای مسلمین را چنان شامل شد که با اختلاف اهواء و تشتت آراء در غزاء مرتدین و مجادلت کفار یکدل شدند شمشیر بدانگروه کشیدند و نسیم نصرت از هر سوی بر رایات اسلام وزیدن گرفت و فتوحات متوالیه گشت بسی دولتهای قدیم برافتاد

وملتهای قدیم منسوخ آمد ازروسا ملت کلیم ومسیح وعبدهٔ اصنام وکواکب واصحاب هیاکل وپوست نیران وپیروان سایر
مه آبادیان بسیار کس یکره وعنف کلمهٔ توحید بر زبان راندند وبظاهر بدین پرستار سلمانی شدند اما چون حب کیش نخستین
وآیین آباء اولین مجامع قلوب ومجاری عروق ایشان را بجمله فرو گرفته بود ودر خلع ربقه اسلام ونزع قلادهٔ شریعت
نیز بیم جان میداشتند لاجرم در کیفر آنهمه ارغامات که از نسخ آیین وقتل واسار همکیشان دیرین دیده بودند برشقاق
ابلیس بنای تدلیس نهادند برخی در زی شیوخ محدثین اکاذیب اخبار رواج دادند وبعضی در کسوت مرتاضین
در احکام شرع احداث تأویلات نمودند مجملاً بهر حیلت که توانستند در خراب احکام حق بکوشیدند وبهر وسیلت
که دست آوردند ضعفهٔ عامه را بفریفتند تا کر بالقاء این شبهات وترویج این تشکیکات مزاج دین حنیف فاسد سازند
وبازار شرع شریف کاسد نمایند وَابَى اللهُ اِلَّا اَنْ یُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُونَ از اینجاعت است ابو الخطاب
محمد بن ابی زینب مولی بنی اسد وابو شاکر میمون بن دیصان صاحب کتاب میزان ومغیرة بن سعید مولی بجیله
وصالح بن عبد القدوس ازدی وعلی بن خلیل شیبانی ویحیی بن زیاد حارثی وحماد دون ثلث حماد راویه وحماد عجرد
وحماد بن زبرقان ومنقذ بن زیاد هلالی وجمیل بن محفوظ مهلبی وعبد الله مقفع فارسی وبشار بن برد طخاری واصحاب
عبد الله بن معویة بن جعفری مثل عمارة بن حمزه ومطیع بن ایاس وبقلی ندیم وقیس شرطی الی غیر هؤلاء
من القدماء ومن تولوهم ابن ابی العوجاء خال معن بن زائده شیبانی از کبار رؤس
این گروه است از ارباب طبقات وعلماء رجال هیچیک برای او عقد ترجمتی نکرده واقاصیص وی در کتب اخبار
وفقه وسیر وغیرها پراکنده بود با ترجمتی فراوان از آنها سطری لایق از کتب متقدمین ومتاخرین آوردیم مانند کافی
تصنیف ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی وتوحید فقیه الشیعه شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین قمی وغرر ودرر
مجموع شریف علم الهدی علی بن حسین موسوی واحتجاج تالیف شیخ اجل ابو منصور احمد بن علی بن ابیطالب طبرسی
وآثار الباقیه مجموع استاد الحکماء ابو ریحان محمد بن احمد بیرونی وکشف الغمه مصنف محقق مفضال علی بن عیسی الاربلی
وکامل التواریخ تالیف عز الدین علی بن محمد جزری وشرح اصول کافی تصنیف استاد فلاسفة الاسلام صدر الدین
محمد بن ابراهیم فارسی ووافی تالیف محدث عارف محسن بن مرتضی القاسانی وشرح کافی ترجمت فاضل نحریر
مولانا خلیل بن غازی قزوینی وشرح حدیث مفضل بن عمر عواص بحار اخبار علامه مجلسی وشرح آثار الباقیه وغیره
از تصانیف ملکزادهٔ دانشمند وزیر علوم شکر الله مساعیهم اجمعین آنگاه جمله آن بعینها نقل کردیم برشته کوه ترتیب
دادیم نخست در نقل مناظرات واخبار زندقه که از وی صدور یافته ودویم در ذکر حدیثی که در تمام ایام شهر صیام
ساخته واستطراوات آنخبر سیم در حبس وقتل وی که در پایان امر وانجام عمرش روی داده شیخ اجل ابو منصور
ابو منصور طبرسی از عیسی بن یونس حکایت کرده که گفت کَانَ ابْنُ اَبِی الْعَوْجَاءِ مِنْ تَلَامِذَةِ الْحَسَنِ
الْبَصْرِی فَانْحَرَفَ عَنِ التَّوْحِیدِ فَقِیلَ لَهُ تَرَکْتَ مَذْهَبَ صَاحِبِكَ وَدَخَلْتَ فِیمَا
لَا اَصْلَ لَهُ وَلَا حَقِیقَةَ قَالَ اِنَّ صَاحِبِی کَانَ مُخَلِّطاً کَانَ یَقُولُ طَوْراً بِالْقَدَرِ

وَطَوْراً بِالْجَبْرِ فَمَا اَعْلَمُهُ اعْتَقَدَ مَذْهَباً دَامَ عَلَیْهِ فَقَدِمَ مَکَّةَ تَمَرُّداً وَاِنْکَاراً عَلَى مَنْ یَحُجُّ وَکَانَ یَکْرَهُهُ الْعُلَمَاءُ لِمَجَالِسِهِ لِخُبْثِ لِسَانِهِ وَفَسَادِ ضَمِیرِهِ
یعنی ابن ابی العوجاء در بدایت حال از شاگردان حسن بصری بود عاقبت از اقرار توحید منحرف گشت او را گفتند از چه مذهب
استاد خویش بگذاشتی وعقیدتی بی اصل وحقیقت بگرفتی گفت استاد من سخنانی میآورد سخت درهم وپریشان گاه
بر آیین قدریه میرفت وگاه بر طریق جبریه نمی پندارم که او همی بر یک مذهب پاینده بود پس ابن ابی العوجاء از راه تمرد بمکه آمد
تا بر حاج مسلمین انکار کند وایشان را بکیش خویش ارشاد نماید علماء مجالست او را مکروه میداشتند وبا وی بمباحثت
نمی نشستند از آنکه زبانش پلید بود وعقیدتش تباه در اصول کافی از ابو منصور متطبب منقول است که گفت از یاران من
یکی حکایت کرد که وقتی در موسم حج بمکه بودم وبا عبد الکریم بن ابی العوجاء وعبد الله بن مقفع در مسجد الحرام صحبت
میداشتیم ابن مقفع اشاره بطوافگاه مردم کرد وگفت تَرَوْنَ هٰذَا الْخَلْقَ مَا مِنْهُمْ اَحَدٌ اَوْجَبُ لَهُ اسْمَ الْاِنْسَانِیَّةِ
اِلَّا ذٰلِكَ الشَّیْخُ الْجَالِسُ فَاَمَّا الْبَاقُونَ فَرَعَاعٌ وَبَهَائِمُ یعنی این مردم را می بینید از تمامت ایشان هیچیک شایستهٔ نام انسانی
نیست مگر آن بزرگواری که نشسته است وباقی جمله سفلگان وستورانند مرادش از شیخ جالس حضرت امام ابو عبد الله
جعفر بن محمد الصادق صلوات الله علیه بود ابن ابی العوجاء گفت کَیْفَ اَوْجَبْتَ هٰذَا الْاِسْمَ لِهٰذَا الشَّیْخِ دُونَ
هٰؤُلَاءِ یعنی چگونه این نام را بدین شیخ اختصاص وی دون سایرین گفت لِاَنِّی رَاَیْتُ عِنْدَهُ مَا لَمْ اَرَهُ
عِنْدَهُمْ یعنی از آنکه من در او چیزی دیده ام از علوم که در دیگران نیست گفت لَا بُدَّ مِنِ اخْتِبَارِ مَا قُلْتَ فِیهِ مِنْهُ
یعنی ناچار باید او را در اینکه گفتی بیازمود گفت لَا تَفْعَلْ فَاِنِّی اَخَافُ اَنْ یُفْسِدَ عَلَیْكَ مَا فِی یَدِكَ
یعنی گرد اختبار او مگرد که میترسم دلائل وحجج ترا یکباره تباه سازد گفت لَیْسَ ذَا رَاْیَكَ وَلٰکِنْ تَخَافُ
اَنْ یَضْعُفَ رَاْیُكَ عِنْدِی فِی اِحْلَالِكَ اِیَّاهُ الْمَحَلَّ الَّذِی وَصَفْتَ یعنی رای تو این نیست که من مغلوب او میشوم
بلکه باعث منع تو آن است که میترسی چون بر او چیره گردم عقیدت تو نزد من سست شود در اینکه او را در جایگاهی
که وصف کردی فرود آوردی گفت اَمَّا اِذَا تَوَهَّمْتَ عَلَیَّ هٰذَا فَقُمْ اِلَیْهِ وَتَحَفَّظْ مَا اسْتَطَعْتَ مِنَ الزَّلَلِ
وَلَا تُثْنِ عِنَانَكَ اِلَى اسْتِرْسَالٍ فَیُسَلِّمَكَ اِلَى عِقَالٍ وَسِمْهُ مَا لَكَ وَعَلَیْكَ یعنی حالیکه بر من اینچنین گمان میبری پس با هنگ
مجادلت او بخیز وتا بتوانی خویشتن را از لغزش نگاهدار بر حالیکه با وی در سخن ارخاء عنان ننمائی که او بر این تقدیر
زانوی تو خواهد بست وبر تو نشانی خواهد زد که ترا نه سود دهد بلکه زیان بخشد راوی گوید پس ابن ابی العوجاء برخاست
من وابن مقفع بنشستیم چون ابن ابی العوجاء برگشت گفت وَیْلَكَ یَا ابْنَ الْمُقَفَّعِ مَا هٰذَا بِبَشَرٍ وَاِنْ کَانَ فِی الدُّنْیَا
رُوحَانِیٌّ یَتَجَسَّدُ اِذَا شَاءَ ظَاهِراً وَیَتَرَوَّحُ اِذَا شَاءَ بَاطِناً فَهُوَ هٰذَا یعنی وای بر تو ای پسر مقفع این
نه از جنس انس است ومعشر بشر بلکه اگر در این جهان وجودی باشد روحانی که هرگاه خواهد همچنان آشکار مجسم شود
وهرگاه خواهد از انظار بسان مجردات از انظار مستور گردد همین خواهد بود ابن مقفع گفت وَکَیْفَ ذٰلِكَ
یعنی حقیقت این سخن که گفتی چگونه است گفت جَلَسْتُ اِلَیْهِ فَلَمَّا لَمْ یَبْقَ عِنْدَهُ غَیْرِی ابْتَدَاَنِی فَقَالَ اِنْ یَکُنِ الْاَمْرُ
عَلَى مَا یَقُولُ هٰؤُلَاءِ وَهُوَ عَلَى مَا یَقُولُونَ فَقَدْ سَلِمُوا وَعَطِبْتُمْ وَاِنْ یَکُنِ الْاَمْرُ عَلَى

ما تقولون ولیس کما تقولون فقد استوینا وهم یعنی نزدیک او نشستم همینکه مردم از گردش بپاشیدند ودر حضرت او
کسی نماند بجز من بمکالمت من آغاز کرد وگفت اگر حقیقت امر چنین است که این جماعت میگویند ودر واقع بر اینگونه است
که ایشان میگویند پس مسلمانان با حرازنفس الامر سلامت گذشته اند وشما گروه زنادقه هلاک شده اید واگر حقیقت
امر آنچنانست که شما میگوئید ودر واقع چنان نیست که شما میگوئید عاقبت حال طرفین یکسان خواهد بود وهیچیک به بهشت
میروید ونه بدوزخ پس چرا ایشان بهایم باشند وشما انسان گفتم یرحمک الله وای شیء نقول وای شیء
یقولون ما قولی وقولهم الا واحدا یعنی خدایت رحمت کناد ما چه میگوئیم وایشان چه میگویند عقیدت من
وایشان یکی بیش نیست گفت وکیف یکون قولک وقولهم واحدا وهم یقولون ان لهم معادا
وثوابا وعقابا ویدینون بان فی السماء الها وانها عمران وانتم تزعمون ان السماء خراب لیس فیها احد
یعنی چگونه معتقد شما وایشان یکسان باشد وحال آنکه ایشان میگویند برای ما پس از مردن بازگشتی است که در آن
بجزای عمل نیک وسزای کردار بد فرا رسیم ومعتقدند بر آنکه در آسمان خدا ئیست شایسته پرستش وخود آسمان بوجود
فرشتگان آباد باشد وشما پندارید که آسمان ویران است واجرام علوی از ارواح ونفوس وملایک هیچ ندارند
آنهارا با بیابانهای خالی اصلا فرق نیست مگر در اینکه افلاک بالطبع متحرک اند وصحاری بالطبع ساکن ابن ابی العوجا
گوید فاغتنمتها منه فقلت له ما منعه ان کان الامر کما یقولون ان یظهر لخلقه ویدعوهم الی
عبادته حتی لا یختلف منهم اثنان ولم احتجب عنهم وارسل الیهم الرسل ولو باشرهم بنفسه
کان اقرب الی الایمان به یعنی همینکه جعفر بن محمد زیاده بر وجود مدبر عالم دعوی تکلیف عبادت نیز نمود فرصت
غنیمت شمردم وگفتم اگر حقیقت امر چنین است که اهل طواف میگویند پس چرا آن معبود خود بحضرت بر بندگان نمودار نگشت
وایشان را الی توسط اغیار بپرستش خویش نخواند تا مکلفین یکباره بیقین شهود از شکوک غیب نجات یابند وهیچگاه از ایشان
دو کس باهم اختلاف ننمایند چرا از ابصار پوشیده ماند وبر مردم پیغمبران فرستاد با آنکه اگر خود مباشر دعوت وارشاد میشد
راه گرویدن مردم البته نزدیکتر میبود گفت ویلک وکیف احتجب عنک من اراک قدرته فی نفسک
نشوءک ولم تکن وکبرک بعد صغرک وقوتک بعد ضعفک وضعفک بعد قوتک و
سقمک بعد صحتک ورضاک بعد غضبک وغضبک بعد رضاک وحزنک بعد فرحک و
فرحک بعد حزنک وحبک بعد بغضک وبغضک بعد حبک وعزمک بعد اناتک واناتک بعد
عزمک وشهوتک بعد کراهتک وکراهتک بعد شهوتک ورغبتک بعد رهبتک ورهبتک بعد رغبتک ورجاءک بعد یأسک ویأسک بعد رجاءک
وخاطرک بما لم یکن فی وهمک وعزوب ما انت معتقده عن ذهنک یعنی وای بر تو چگونه از تو پوشیده ماند کسی که آثار توانائی خویش در ذات تو باز نموده چون
نموداری تو پس از نابودی ونمایش تو پس از کودکی ونیروی تو پس از ناتوانی وناتوانی تو پس از نیروی وبیماری تو
پس از تن درستی وتن درستی تو پس از بیماری وخورسندی تو پس از خشم وخشم تو پس از خورسندی واندوه تو پس از
خوشنودی وخوشنودی تو پس از اندوه ودوستی تو پس از دشمنی ودشمنی پس از دوستی ونشاط تو پس از سستی

وسستی تو پس از نشاط وهوس تو پس از ناپسندی وناخوش داشتن تو پس از هوس وشوق تو پس از بیمناکی وبیمناکی تو پس از
شوق وامیدواری تو پس از نومیدی ونا امیدی تو پس از امیدواری واندیشه چیزیکه یاد نداشتی وفراموشی
امرسی که از بر بودیی حاصل استدلال حضرت ابو عبد الله صلوات الله علیه بر نفی احتجاب واجب تعالی
آنکه نمایش هر شیء بر مشاعر خداوندان حواس بر دو گونه است یکی ظهور بالذات ودیگر ظهور بالاثر قسم اول خاص اجسام است
که دارای کیفیات محسوسه اند وذات اقدس باریتعالی از وصمت جسم وتبعات آن منزه است پس اینگونه ظهور در حق او
صورت امکان نبندد وقسم ثانی درباره واجب جلت عظمته صحیح است واو به الظهور بر مشاعر بندگان تجلی فرموده
چه ویرا بشهود توانائی وکردارش معاینت کنند وبابصار آثار ذات مقدسش احساس نمایند پس چگونه توان گفت
که او از انظار محجوب است واز عیون مستور بلکه بر اعلی درجات ظهور که در عهد تعلق ایشان بقوای بشری وابدان
عنصری امکان دارد ظهور نموده وتجلی فرموده واظهر تجلیاتش در وجود بندگان تعاقب احوال متقابله است
وتوالی هیئات متضاده مانند وجود بعد العدم وکبر بعد الصغر وقوت بعد از ضعف وعکس آن وصحت بعد السقم
وعکس آن ورضا بعد الغضب وعکس آن وغیر اینها از حالات نفسانیه وانفعالات قلبیه که در متن حدیث مبارک
بشرح رفت از اموریکه از تحت قدرت عباد بیرون است وخود هیچیک از آنها اختیار ندارند چه بالبدیهه بنده
اشتها شیئی مینماید وبقهر ممنوع میشود ودر امری رغبت میکند وبعنف محروم میگردد ودر چیزی امید می بندد وبجبر
مأیوس میشود وصحت میطلبد وباضطرار مریض میگردد وزندگانی میجوید وبکره میمیرد نه خود مالک سود است
ونه زیان بلکه کثیرا اراده دانش مینماید وناچار جاهل میماند وعزیمت تذکر میکند وناگزیر غافل میگردد وبسا کاره
امری است که خیالش در آن باشد ومشتهی چیزیست که هلاکش از آن آید الغرض همی بر نفس او که اقرب اشیاء است
بسوی عوارضی از عالم غیب وارد آید که او را در جلب ودفع آنها هیچ قدرت نیست چرا که جمله از سنخ احوال اضطراری
نه از جنس افعال اختیاریه چون اکل وشرب وقیام وقعود وغیرها پس بالضروره تمامت آن آثار از تجلیات واجب تعالی
معدود است وظهورات باری سبحانه وانسان با آنکه خود مورد این جمله هیئات متوالی واحوال متواتر است
چگونه حضرت حق جل وعلا را از حواس خویش محتجب واز مشاعرش مستور تواند گفت ابن ابی العوجا گوید فما زال
یعدد علی قدرته التی هی فی نفسی التی لا ادفعها حتی ظننت انه سیظهر فیما بینی وبینه
یعنی جعفر بن محمد در اثبات ظهور مدبر عالم از حالات قهریه وصفات قسریه که عارض نفس وطاری ذات من میگردد
چندان بشمرد که پنداشتم اینک خداوند این ظهورات مابین من واو آشکارا خواهد گشت محدثین در خبر عیسی بن یونس
که بصدد آن اشارت رفت آورده اند که چون ابن ابی العوجا بمکه رفت با جمعی از همکیشان بحضرت جعفر بن محمد
علیهما السلام در آمد وگفت یا ابا عبد الله ان المجالس بالامانات ولا بد لمن کان به سعال ان یسعل
افتاذن فی الکلام یعنی مکالمات مجالس منزله امانات است که همی از مسامع نامحرمان پوشیده باید داشت
اما هر که را در سینه سرفه ایست ناچار باید بسرفد پس اگر دستوری دهی سخنی که دارم بگویم حضرت ابو عبد الله

از در رخصت فرمود تکلم بما شئت گفت الی کم تدوسون هذا البیدر وتلوذون بهذا الحجر وتعبدون هذا البیت المرفوع بالطوب والمدر وتهرولون حوله هرولة البعیر اذا نفر من فکر فی هذا علم ان هذا فعل اسّسه غیر حکیم ولا ذی نظر فقل فانک راس هذا الامر وسنامه وابوك اسّه ونظامه یعنی تا چند دور این خرمن بقدم در نوردید وبحجر اسود که سنگی بیش نیست پناهید وانیخانه را که با آجر وکلوخ افراخته شده بپرستید وبسان شتر رمیده در گرد آن هروله نمایید براستی که در این مناسک اندیشه کند بیقین داند که بر این اعمال مردی بوده ناخرد ونابخشنده پس ای اباعبدالله هرچه پاسخ داری بیار که تو خود سر وکوهان این امری و پدرت اساس ونظام آن بود فرمود ان من اضله الله واعمی قلبه استوخم الحق فلم یستعذبه وصار الشیطان ولیه وربه یورده مناهل الهلکة ثم لا یصدره وهذا بیت استعبد الله به خلقه لیختبر طاعتهم فی اتیانه فحثهم علی تعظیمه وزیارته وجعل محل انبیائه وقبلة للمصلین له فهو شعبة من رضوانه وطریق یودی الی غفرانه منصوب الی استواء الکمال ومجمع العظمة والجلال خلقه الله قبل دحو الارض بالفی عام واحق من اطیع فیما امر وانتهی عما نهی عنه وزجر الله المنشئ الارواح والصور یعنی بحقیقت هرکرا خدای گمراه کند و دیده دلش ناپینا سازد حق را ناملائم پندارد وگوارا نشمارد وزمام اختیارش در کف شیطان افتد پس شیطانش در آبخور هلاک آورد وباز نگرداند این بنای مقدس خانه ایست که خدای سبحانه بندگان خود را بدان بپرستش خویش خوانده تا ایشان را در امتثال مثال واطاعت فرمانش بیازماید واز اینرو بی معشر عباد را بر تعظیم این بیت وزیارت آن تحریض فرموده وانیخانه مبارک را جایگاه پیغمبران وقبله نمازگذارندگان گردانیده پس این بنیاد مقدس شعبه از رضوان پروردگار است وطریقی بغفران کردگار بر استواری کمال منصوب شده وبهرگونه عظمت وجلال در آن فراهم آمده معمار ازل بدو هزار سال قبل از آفرینش زمین بنای آن بگذارده پس خداوندیکه انشاء ارواح وصور فرموده واز هرکسی که امر ونهیش پذیرفته شده با امتثال امر وانتهاء نهی سزاوارتر است ابن ابی العوجاء چون اینکلام معجز نظام شنید طبال مکابرت گفت ذکرت الله یا اباعبدالله فاحلت علی غائب یعنی نام خدای بردی وکار بر عهده ناموجود وغائب از انظار حوالت کردی فرمود ویلك کیف یکون غائبا من هو مع خلقه شاهد والیهم اقرب من حبل الورید یسمع کلامهم ویری اشخاصهم ویعلم اسرارهم یعنی وای بر تو چگونه غائب توان گفت کسی که با تمامت خلق خویش حاضر وبایشان از رگ گردن نزدیکتر است سخن جمله میشنود وکالبدشان می بیند وراز هاشان میداند گفت فهو فی کل مکان الیس اذا کان فی السماء کیف یکون فی الارض واذا کان فی الارض کیف یکون فی السماء یعنی از اینکه در نفی غیبت رب بیت گفتی او بتمامت آفرینش خویش لازم آید که در هر جای حاضر باشد واین ممکن نیست چه بگاهیکه در آسمان است در زمین نتواند حاضر بود وبگاهیکه در زمین است در آسمان نتواند یافت فرمود انما وصفت المخلوق الذی اذا انتقل عن مکان اشتغل به مکان وخلا منه مکان فلا یدری فی المکان الذی صار الیه ما

ماحدث فی المکان الذی کان فیه فاما الله العظیم الشان الملك الدیان فلا یخلو منه مکان ولا یشتغل به مکان ولا یکون الی مکان اقرب منه الی مکان یعنی اینکه گفتی صفت مخلوق است که چون از مکانی منتقل شود دیگر مکانرا مشتغل سازد ومکان نخستین از وجودش خالی ماند وخود بر حالیکه در مکان ثانی است از خبر مکان اول آگاه نباشد ولی ذات اقدس واجب سبحانه وتعالی آنچنان باشد که هیچ مکان از وی خالی نیست وهیچ مکان او را فرا نگیرد وهیچ مکان بوی از مکان دیگر نزدیکتر نباشد آنگاه بروایت صاحب کشف الغمه فرمود تشهد له بذلك آثاره وتدل علیه افعاله والذی بعثه بالآیات المحکمة والبراهین الواضحة محمد صلی الله علیه وآله وسلم جاءنا بهذه العبادة فان شککت فی شیء من امره فاسال عنه اوضحه لك یعنی آثار باری بر اینحضور گواهی دهد وافعال الهی بر این شهود دلالت کند واین عبادات مقرر ومناسك مفروض را برای ما محمد بن عبدالله صلی الله علیه وآله وسلم آورده که خدایش بمعجزات استوار وحجج آشکار برسالت برانگیخته اگر ترا در امری از نبوت رسول خاتم شکی است بپرس تا روشن کنم راوی گوید ابن ابی العوجاء حیران ماند وندانست که چه گوید پس برخواست وبازگشت وبایاران خویش گفت سالتکم ان تلتمسوا لی خمرة فالقیتمونی علی جمرة یعنی از شما خواستم برای من باده آماده بجویید در قطعه آتشم در انداختید گفتند اسکت فوالله لقد فضحتنا بحیرتك وانقطاعك ومارأینا احقر منك الیوم فی مجلسه یعنی ساکت باش بخدا سوگند که بحیرانی وفرو ماندگی خود ما را رسوا کردی هیچگاه ترا اینچنین زبون ندیده بودیم که امروز در محضر ابوعبدالله جعفر بن محمد گفت الی تقولون هذا انه ابن من حلق رؤس من ترون یعنی آیا این سرزنش بمن نمایید آیا جعفر بن محمد نه فرزند آن دانشور فرزانه است که سرهای اینهمه حاجیان سترده در مجلد یازدهم از بحار الانوار بنظر رسید که صاحب کتاب خرائج روایت کرده که ابن ابی العوجاء وسه کس از دهریه در مکه با یکدیگر همداستان شدند برانکه هرکدام با ربعی از کلام مجید معارضت کنند ودر موسم دیگر خود را بمکه حاضر سازند اینقرار بنهادند وبرفتند چون سال بگردید وموسم دیگر رسید در مقام ابراهیم فراهم آمدند یکی گفت من چون باین آیه رسیدم که وقیل یا ارض ابلعی ماءك ویا سماء اقلعی وغیض الماء از تحری معارضت باز ایستادم دیگری گفت همچنین من وقتی که این آیه را در یافتم که فلما استیئسوا منه خلصوا نجیا از توان معارضت نومید شدم در پرده این سخن باهم می گفتند که ناگاه حضرت ابوعبدالله برایشان بگذشت وروی بسوی ایشان داشت وبسان اعجاز این کریمه تلاوت فرمود قل لئن اجتمعت الانس والجن علی ان یاتوا بمثل هذا القرآن لا یاتون بمثله گوی ای پیغمبر که سوگند بخدای اگر تمامت مردمان وپریان باهم شوند برانکه مثل این قرآن بیاورند نتوانند آورد ایشان از شنیدن این آیت عظیم در حیرت شدند ومبهوت بماندند در مجلد دوم از بحار الانوار ودر رساله ترجمت توحید از کتب علامه مجلسی رضوان الله علیه مسطور است که محمد بن سنان حکایت کرده که مفضل بن عمر گفت کنت ذات یوم بعد العصر جالسا فی الروضة بین القبر والمنبر وانا متفکر فیما خص الله به سیدنا محمدا من الشرف والفضائل وما منحه واعطاه وشرفه به وحباه

مما لا يعرفه الجمهور من الامة وما جهلوه من فضله وعظم منزلته وخطر مرتبته فاني لكذلك
اذ اقبل ابن ابي العوجا فجلس بحيث اسمع كلامه فلما استقر به المجلس اذا رجل من اصحابه
قد جاء فجلس اليه فتكلم ابن ابي العوجا فقال لقد بلغ صاحب
هذا القبر العز بكماله وحاز الشرف بجميع خصاله ونال الحظوة في كل احواله

يعني روزی پس از نماز عصر در روضه مبارك مابين قبر و منبر نشسته بودم برحالیكه اندیشه می نمودم در خصایصی كه
حقتعالی پیغمبر ما محمد بن عبد الله صلی الله علیه و آله را بدانها از تمامت آفرینش ممتاز فرموده مانند شرافت عنصر مقدس
و مزایای ذات اقدس و دیگر عطایا و فضائل وی كه عموم امت از شناسائی آنها غافل و بر كم و كیف جمله انها جاهل
میباشند پس من در این دریای بی ساحل غوطه میخوردم كه ناگاه ابن ابی العوجا بیامد و نزدیك من بجائی نشست
كه من سخن او میشنیدم همینكه در محل خویش قرار گرفت از یارانش یكی پیدا شد و نزدیك او نشست پس ابن ابی العوجا
بضریح مقدس رسول اشارت كرد و گفت همانا خداوند این گور بكمال عزت فرا رسید و هر گونه كرامت
فراهم نمود و در همه حال خویش منزلتی لایق یافت مفضل گوید آنمرد در جواب ابن ابی العوجا گفت انه كان

فيلسوفا ادعى المرتبة العظمى والمنزلة الكبرى واتى على ذلك بمعجزات بهرت العقول
وضلت فيه الاحلام وغاصت الالباب على طلب علمها في بحار الفكر فرجعت خاسئات وهي حسير
فلما استجاب لدعوته العقلاء والفصحاء والخطباء دخل الناس في دينه افواجا فقرن اسمه باسم ناموسه
فصار يهتف به على رؤس الصوامع في جميع البلدان والمواضع التي انتهت اليها دعوته وعلت بها كلمته وظهرت فيها حجته برا وبحرا وسهلا وجبلا في كل
يوم وليلة خمس مرات مرددا في الاذان والاقامة ليتجدد في كل ساعة ذكره ولئلا يخمل امره يعني صاحب این قبر حكیمی بود فیلسوف كه دعوی مرتبتی بلند و مقامی بزرگ نمود
و بر طبق دعوی خویش معجزاتی چند آورد كه عقولرا مغلوب ساخت و قلوب را در ضلال انداخت و بسی مردم
بجز واز پی جستجوی دانش او در دریای فكر فرو شدند و عاقبت باز مانده برگشتند و همینكه ارباب عقول
و خداوندان سخن دعوی وی بپذیرفتند دیگر طبقات مردم فوج فوج از در تسلیم در آمدند و گروه گروه
راه اسلام گرفتند آنگاه نامش با نام خدای خویش ضمیمت كرد پس در تمامت بلاد و مدنی كه در آنها دعوی او
پذیرفته آمده و برهانش ظهور یافته از بیابان و دریا و كوه و صحرا در هر روز و شب پنج نوبت بر فراز صوامع
و درون مساجد نامش بانگ بر میدارند و همی در اذان و اقامت مكرر میسازند تا در هر ساعت یاد وی
تازه شود و امرش خامل نگردد ابن ابی العوجا گفت دع ذكر محمد فقد تحير فيه عقلي وضل في امره فكري
وحدثنا في ذكر الاصل الذي نمشي به يعني داستان محمد بگذار كه عقل من در امر او حیران است و در اصلی سخن گوی كه محمد
كار خویش بطفیل وی رواج داد مفضل گوید پس آن دو زندیق در وجود مدبر عالم با هم گفتگوی كردند و رشته سخن
بنفی صنع كشیدند كه این جهان را صانعی نیست بلكه این افلاك و اقالیم و ما فیها بذات خود پدید آمده و با قتضاء طبیعت
تكوین شده نه اشیاء را موجدیست مدبر و نه صانعی حكیم مرا از شنیدن آن كلمات مزخرف یكباره ثبات از كف برفت

واز فرط غضب خویشتن داری نتوانستم نمود لاجرم بانگ زدم كه يا عدو الله الحدت في دين الله وانكرت الباري
جل قدسه الذي خلقك في احسن تقويم وصورك في اتم صورة ونقلك في احوالك حتى بلغ
بك الى حيث انتهيت فلو تفكرت في نفسك وصدقك لطيف حسك لوجدت دلائل الربوبية وآثار صنعته فيك قائمة وشواهده
جل وتقدس في خلقك واضحة وبراهينه لك لائحة
يعني ای دشمن خدا در دین حق ملحد شدی و وجود صانعی انكار نمودی كه ترا به بهترین هیكلی بیافرید و در تمامتر پیكری نمودار ساخت
و همی ترا در اطوار مختلف و احوال متفاوت سیر داد تا بدین حد كمال و پایه استوارت منتهی ساخت پس اگر در دل خود اندیشه
نمائی و بعقل خویش باز گردی هر آینه دلائل ربوبیت و آثار صنع در وجود خویش بر پای بینی و شواهد خلقت و براهین وی
در تركیب بشری آشكار یابی ابن ابی العوجا گفت يا هذا ان كنت من اهل الكلام كلمناك فان ثبتت لك حجة
تبعناك وان لم تكن منهم فلا كلام لك وان كنت من اصحاب جعفر بن محمد الصادق فما
هكذا يخاطبنا ولا بمثل دليلك يجادل فينا ولقد سمع من كلامنا اكثر مما سمعت فما افحش في
خطابنا ولا تعدى في جوابنا وانه الحليم الرزين العاقل الرصين لا يعتريه خرق ولا طيش وينقطع العذر
ولا نستطيع لجوابه ردا فان كنت من اصحابه فخاطبنا بمثل خطابه يعني ای مرد اگر خود از متكلمان عصری با تو در فن كلام سخن كنیم پس
اگر حجتی بر ما قائم ساختی پیروی تو اختیار نمائیم و اگر از اهل علم نیستی بحث و جدال ترا سودی نباشد و اگر از اصحاب
جعفر بن محمد هستی خود جعفر با ما اینچنین خطاب نمیكند و در میان ما بدین وتیره احتجاج مجادلت نمینماید همانا از سخنان ما
بیشتر از اینكه تو شنیدی شنیده و در خطاب بدشنام لب نگشودی و در جواب از اندازه بدر نشدی براستی صاحب بردباری
و رزانت است و خداوند خرد و متانت هیچگاهش طیش و غضب عارض نگردد و همی سخن ما گوش كند و حجت ما
نیك بشناسد تا آنگاه كه ما از تقریر دلیل خویش فارغ شویم و خود در ابروی چیره پنداریم برهان ما به بیانی اندك و كلامی
كوتاه باطل سازد و ما را بدلیل الزام دهد و عذر ما چنان بگسلد كه رد جواب او نتوانیم پس اگر از اصحاب وی باشی
بهراز وی سخن كن و بر آئین او خطاب نمای مفضل گوید چون مابین من و آن ملحد این معارضت در افتاد اندوهگین
از مسجد بیرون آمدم برحالیكه اندیشناك بودم در ابتلاء اسلام و اهل آن بكفر زنادقه و نفاق ملحده پس براه افتادم
بمولای خویش حضرت ابو عبد الله سلام الله علیه در آمدم همینكه مرا بر حال انكسار نگریست فرمود ما لك يعني ترا
چیست من ماجری عرضه نمودم فرمود يا مفضل لابينن لك من حكمة الباري جل وعلا وتقدس
اسمه في خلق العالم والسباع والبهائم والطير والهوام وكل ذي روح من الانعام والنبات
والشجرة المثمرة وغير ذات الثمر والحبوب والبقول المأكول من ذلك وغير المأكول ما يعتبر منه المعتبرون ويسكن
الى معرفته المؤمنون ويتحير فيه الملحدون يعني زنهار برای تو بیانی كنم از حكمت و اسرار یكه حضرت آفریدگار در موضع خویش
بكار برده از جهان و درندگان و چارپایان و پرندگان و حشرات و جانوران و نباتات و درختان میوه دار
و غیر آن و حبوبات و سبزهای خوراكی و جز آن كه مایه عبرت معتبران و طمأنینت مؤمنان و حیرت ملحدان گردد
الغرض صدر و ذیل این خبر مفضل كه در لسان علما بتوحید مفضل مشهور است از بروز الحاد و ظهور زندقه ابن ابی العوجا

وکفر او بر استحکام اصول اسلام بیفزود چراکه این حدیث مبارک یکی از آیات باهره است و معجزات ظاهره شبهتی نیست که اگر بمثل
جمیع حکما سلف و خلف همداستان کردند تا از دقایق اسرار و لطایف حکمی که در صنع باری سبحانه مدبر شده عشری از آنچه را
که صادق آل محمد سلام الله علیه بدون تدقیق فکرت و تشحید نظر در طی اینخبر مکشوف داشته بشرح آورند البته نتوانند
و از اندیشه بازمانند در باب سی و هفتم از کتاب نکاح کافی مسطور است که نوح بن شعیب و محمد بن الحسن هردو روایت
کردند که ابن ابی العوجا از هشام بن الحکم سوال کرد الیس الله حکیما هشام جواب داد بلی هو احکم الحاکمین
گفت فاخبرنی عن قوله عز و جل فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی و ثلاث و رباع فان خفتم ان لا تعدلوا
فواحدة الیس هذا فرض یعنی پس مرا خبرده از این کریمه که خدای فرمود آنانکه برای شما حلال شده اند از زنان
نکاح در آورید دو دو و سه سه و چار چار پس اگر بیم آن داشته باشید که در میان ایشان آئین عدل بخیرید فزون
از یکی اختیار نکنید ای هشام آیا اینکلام بیان دو حکم جداگانه دیده یکی صورت امکان عدل و دیگر صورت
خوف ظلم گفت بلی فاخبرنی عن قوله عز و جل ولن تستطیعوا ان تعدلوا بین النساء ولو حرصتم فلا تمیلوا کل
المیل فتذروها کالمعلقة ای حکیم یتکلم بهذا یعنی خبرده مرا از آیه دیگر که خدای فرموده هرگز در میان
زنان عدالت نتوانید هرچند بسی بعدل آزمند باشید پس تمام هوس زن نکنید تا منکوحه خویش را باقتضای
ترک عدالت چون آویخته بازگذارید که نه با شوئی همخوابه باشد و نه بطلاق رها شده ای هشام آیا کدام حکیم
بدینکلام متناقض نطق نماید که یکباره بر اثبات قدرت حکم راند و یکباره نفی استطاعت کند راوی گوید هشام بن حکم
از جواب فرو ماند و از کوفه بیرون آمد و جانب مدینه گرفت و بر امام ابو عبدالله جعفر علیه السلام وارد شد
حضرت فرمود یا هشام فی غیر وقت حج ولا عمرة یعنی رحلتی بی هنگام کرده که نه در موسم است گفت
نعم جعلت فداک لامر اهمنی ان ابن ابی العوجا سئلنی عن مسئلة لم یکن عندی
یعنی آری فدایت گردم برای امری احرام کعبه حضور بسته ام که مرا سخت اندوهناک داشته بتحقیق ابن ابی العوجا
مرا از مسئله پرسیده که در نزد من چیزی در جواب آن نبود فرمود وما هی یعنی آن مسئله چیست راوی گوید هشام
تناقض کریمتین بپایان برد امام فرمود اما قوله عز و جل فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی
و ثلاث و رباع فان خفتم الا تعدلوا فواحدة یعنی فی النفقه واما قوله لن تستطیعوا
ان تعدلوا بین النساء ولو حرصتم فلا تمیلوا کل المیل فتذروها کالمعلقة یعنی فی المودة خلاصه تاویل آنکه
تناقض کلامین بوحدت قید منوط است و در یکانگی جهة مشروط و در آیتین چنین نیست چه در کریمه نخستین مراد
آنست که اگر شوی در نفقات ما بین زوجات عدل تواند نمود تا چهار دایه تواند گرفت و گرنه فزون از یکی
روا نباشد واما آیت دیگر ارشاد بدان است که چون ما بین ازواج هرچند بکوشید در محبت نتوانید
عدالت نمود پس زن کردن بسیار هوس نکنید و همخوابگان خویش را سرگردان بازنگذارید چون در باب
اتفاق عدالت نمودن باختیار زوج است و خود البته در آن تسویت تواند نمود لاجرم حکم بر دوگونه نازل شده

صورت امکان عدل و صورت ترک آن که هردو مقدور مکلف باشد ولی در دوستداری عدالت نمودن نه باختیار زوج است
چه بالضروره از زوجات هریک را که فزونتر خواست دیگران را با او نتواند برابر داشت فلهذا در ارشاد این مصلحت تردید نشده
چه بر یکصورت مزید نباشد الحاصل همینکه هشام این الهام دریافت بعراق برگشت و جواب ابن ابی العوجا باز داد
ابن ابی العوجا گفت والله ما هذا من عندک یعنی بخدای که این جواب نه از نزد تو است شیخ بهاء الدین
علی بن فخر الدین عیسی بن ابی الفتح اربلی این خبر مرسلا از ابو هاشم جعفری روایت کرده که با امام ابو محمد حسن بن
علی العسکری علیه السلام گفتند ما بال المرئة المسکینة الضعیفة تاخذ سهما واحدا و یاخذ الرجل سهمین
یعنی از چه در میراث زن را که بیچاره و ناتوان است یکسهم دهند و مردان را دو سهم فرمود ان المرئة لیست علیها
جهاد ولا نفقة ولا علیها معقلة انما ذلک علی الرجال یعنی برای آنکه از زن برخی تکالیف چون حضور
غزوات و اداء نفقات و قضاء دیات در شرع ساقط است بخلاف مرد که از کلفت این احکام گریز ندارد
راوی گوید از شنیدن اینجواب در دل خود گفتم همانا شنیده بودم که ابن ابی العوجا حضرت امام جعفر بن محمد را
از سر این حکم پرسید و همین جواب بشنید همینکه اینخاطر از قلب من بگذشت حضرت ابو محمد صلوات الله علیه با من
توجه نمود و فرمود نعم هذه مسئلة ابن ابی العوجاء والجواب منا واحد اذا کان معنی المسئلة واحدا
جری لآخرنا ما جری لاولنا واولنا وآخرنا فی العلم سواء ولرسول الله علیه واله
السلام ولامیر المؤمنین فضلهما یعنی آری این مسئله ابن ابی العوجا است و جواب ما امامان یکی بیش نباشد از هر
که از ما اهلبیت مسئله باز پرسند جوابیکه واپسین امام از ما گفته همان خواهد بود که امام نخستین فرموده بشرط که
مراد هردو سائل یکی باشد ما مردم خاندان نبوت جمله بعلم یکسانیم جز آنکه رسول الله و امیر المؤمنین را بر دیگران
رجحان است شیخ بزرگوار محمد بن علی الصدوق گوید پدرم علی بن حسین بن موسی بن بابویه و استادم محمد بن حسن بن
احمد بن ولید رحمهما الله گفتند که احمد بن ادریس و محمد بن یحیی ما را خبر دادند از محمد بن احمد از سهل بن زیاد از
محمد بن حسن از علی بن یعقوب از مروان بن مسلم که گفت ابن ابی العوجا بحضرت ابو عبدالله جعفر علیه السلام درآمد
و گفت الیس تزعم ان الله خالق کل شیء یعنی آیا نه تو پندار یکه آفریننده هرچیز خداست فرمود بلی گفت
انا اخلق یعنی من نیز توانم آفرید فرمود کیف تخلق یعنی چگونه بیافرینی گفت احدث فی الموضع
ثم البث عنه فیصیر دوابا فاکون انا الذی خلقها یعنی در جائی پلیدی آورم و یکچند در کمین نایم تا کرمهای
جنبنده از آن پدید گردد پس من آنها را آفریده خواهم بود فرمود الیس خالق الشیء یعرف کم خلقه
یعنی آیا نه آن است که آفریدگار میداند که چند مخلوق آورده گفت بلی فرمود یعنی پس آیا تو نرینه آن
لتعرف الذکر منها من الانثی وتعریف کم عمرها
کرمها را از مادینه آنها شناسی و مقدار زندگانی هر کدام بدانی ابن ابی العوجا از گفتار باز مانده و خواموش
نشست هم ابن بابویه بسند دیگر آورده که ابن ابی العوجا قصد مجلس امام ابو عبدالله بازگشت و ساکت
بنشست حضرت با وی فرمود کانک جئت لتعید بعض ما کنا فیه یعنی گویا برای اعادت برخی از سخنان

دیروز آمده گفت اردت ذلك یابن رسول الله یعنی آری قصد اینچنین بود ای پسر پیغمبر خدای فرمود
ما اعجب هذا انكر الله وتشهد انی ابن رسول الله یعنی چه شگفت است اینکه خود خدایرا انکار نمائی
و مرا پسر پیغمبر وی شناسی گفت العادة تحملنی علی ذلك یعنی اینکه ترا فرزند رسول الله خوانم بر حسب رسم
و عادت نه اقرار و شهادت فرمود فما یمنعك من الكلام یعنی پس ترا از سخن چه باز داشته و بچه
خاموشی گفت اجلالا لك ومهابة ما ینطق لسانی بین یدیك فانی شاهدت العلماء وناظرت المتكلمین
فما داخلنی هیبة قط مثل ما داخلنی من هیبتك یعنی سطوت و جلال تو زبان مرا از گفتار فروبسته براستی من بسی
دانشمندان دیده ام و با بسی متكلمان بجدل نشسته ام و از هیچیک در ضمیر خود ان مهابت نیافته ام که از تو فرمود
یكون ذلك ولكن افتح علیك بسؤال یعنی چنین است ولی اکنون من در سؤال بر تو میگشایم راوی گوید
پس روی بسوی وی نمود فرمود مصنوع انت او غیر مصنوع یعنی تو خود ساخته آفریده کاری
یا بطبع خویش پدیداری گفت غیر مصنوع فرمود فصف لی لو كنت مصنوعا كیف كنت تكون
یعنی اینکه گفتی من غیر مصنوعم پس بیان کن که اگر مصنوع بودی بر چه صفت بیمودی ابن ابی العوجا زمانی خاموش ماند
و پاسخی نراند و بچوبیکه در پیش روی او بود اشتغال جسته همی گفتی طویل عریض عمیق قصیر متحرك ساكن
كل ذلك صفة خلقه یعنی اگر مخلوق بودم دراز و پهنا و کوتاهی و جنبیدن و آرامی میداشتم که اینجمله
صفت صنع است امام فرمود فان كنت لم تعلم صفة الصنعة غیرها فاجعل نفسك مصنوعا لما تجد فی نفسك
مما یحدث من هذه الامور یعنی حالیکه برای صنع و خلقت نشانی جز این صفات ندانی از چه
خود را مصنوع نخوانی چه تمامت این اعراض را که علامات خلقتند و امارات صنع در ذات خویش پیاپی
ابن ابی العوجا گفت سألتنی عن مسألة ما سألنی عنها احد قبلك ولا یسألنی احد بعدك عن مثلها
یعنی مرا از مسئله پرسیدی که مثل آنرا نه پیش از تو کسی از من سؤال کرده بود و نه پس از تو کسی سؤال خواهد نمود
فرمود هبك علمت انك لم تسأل فیما مضی فما علمك انك لا تسأل فیما بعد علی انك
یا عبد الكریم نقضت قولك لانك تزعم ان الاشیاء من الاول سواء فكیف قدمت واخرت یعنی پنداشتم ترا که دانستی
این مسئله را در زمان پیش از تو نپرسیده اند اما اینکه پس نیز از تو نخواهند پرسید از کجا گفتی علاوه اینکه این کلام
منافی مقاله تواست چرا که بر زعم تو اشیا از ازل همه یکسانند و در پدیداری ترتیبی ندارند پس در نفی سؤال
تقدیم و تأخیر چگونه آوردی آنگاه فرمود یا عبد الكریم ازیدك وضوحا ارایت لو كان معك كیس
لیس فیه جواهر فقال لك قائل هل فی الكیس دینار فنفیت كون الدینار فی الكیس فقال
لك قائل صف لی الدینار وكنت غیر عالم بصفته هل كان لك ان تنفی كون الدینار عن
الكیس وانت لا تعلم یعنی در ردّ جواز نفی صنع سخن بر تو روشنتر کنم خبر ده که اگر با تو کیسه که در آن گوهرهای
چند است باشد و کسی از تو پرسد که آیا در این کیسه دینار هست تو در جواب گوئی نیست پس دیگری با تو گوید

آیا

آیا صفت دینار چیست و تو دینار را نشناسی و از علامات آن هیچ ندانی آیا با اینفرض که بر صفت دینار دانا نباشی
ترا روا است که از کیسه آنرا نفی نمائی و با جهل بدینار گوئی در این کیسه دینار نیست ابن ابی العوجا گفت لا یعنی عقلا
روا نیست که با جهالت موضوع از هر جهة حکمی نفیا یا اثباتا بر آن حمل شود فرمود فالعالم اكبر واطول واعرض
من الكیس فلعل فی العالم صنعة من حیث لا تعلم صفة الصنعة یعنی فضای جهان بزرگی و درازی و پهنا از کیسه فزونتر است
پس شاید در اینجهان وسیع و عریض خلقتی باشد که تو بر صفت آن جاهلی و با فرض اگر خود صفت صنع را بدانی
و چنانکه در آغاز سخن بظهور رسید آیا چگونه آنرا از اینعالم و ما فیه یکباره نفی نمائی بر حالیکه در پایان کلام بر عدم جواز
اینچنین نفی اقرار کردی راوی گوید از تقریر این برهان بدیع ابن ابی العوجا خود از جواب عاجز گشت و پیروانش
بر دو گروه شدند برخی مسلمانی گرفتند و برخی از دنبال او برفتند چون روز سوم رسید ابن ابی العوجا از
جیرگی بر حضرت جعفر بن محمد علیهما صلوات الله در آمد و گفت ما الدلیل علی حدوث العالم یعنی
چه برهان است بر اینکه عالم حادث باشد نه قدیم فرمود انی ما وجدت شیئا صغیرا ولا كبیرا الا
اذا ضم الیه مثله صار اكبر وفی ذلك زوال وانتقال عن الحالة الاولی ولو كان قدیما
ما زال ولا حال لان الذی یزول ویحول یجوز ان یوجد ویبطل فیكون بوجوده بعد
عدمه دخول فی الحدث وفی كونه فی الازل دخوله فی القدم ولم یجتمع صفة الازل والعدم فی شیء واحد
یعنی برهان حدوث آن است که من در عالم هیچ چیز بزرگ و کوچک نیافتم مگر اینکه چون مثل آنرا بدان ضمیمت کنند
البته از اندازه پیشین کلانتر گردد و در اینکار هم زوال است و هم انتقال زیرا که از آن شیء خوردی حال نخست
زائل شود و خود بکلانی حال دیگر منتقل گردد و اگر قدیم بودی اصلا زائل نگشتی و دیگرگون نشدی چه اگر تغییر
پذیردی شبهه بر اقتضاء این صفت هم قابل پدیداری باشد و هم نابودی پس همینکه نابود شد و آنگاه
پدید آمد بالضروره حادث خواهد بود و اگر بر حسب دعوی تو صفت ازل میداشت البته داخل قدیم می گردید
و این باطل است چه بالبدیهه هیچگاه ازل و عدم در یک چیز فراهم نیاید ابن ابی العوجا گفت هبك
علمت فی جری الحالتین والزمانین علی ما ذكرت واستدللت علی حدوثها فلو بقیت الاشیاء علی صغرها
من این كان لك ان تستدل علی حدوثها یعنی پنداشتم که این دلیل در فرضی که نمودی از حال صغر سابق و حال کبر لاحق
حجت حدوث تواند شد پس اگر در شیء اینده و حال در دو زمان بهم نرسد آیا بر حدوثش از کجا توانستی
استدلال کرد فرمود انما نتكلم علی هذا العالم الموضوع فلو رفعناه ووضعنا عالما آخر كان لا شیء
ادل علی الحدث من رفعنا ایاه ووضعنا غیره ولكن اجیبك من حیث قدرت ان تلزمنا
ونقول ان الاشیاء لو دامت علی صغرها لكان فی الوهم انه متی ما ضم شیء منه الی مثله كان
اكبر وفی جواز التغیر علیه خروجه من القدم كما ان فی تغیره دخوله فی الحدث لیس لك وراءه شیء یا عبد الكریم
یعنی در اینجهان مشهود که موضع کلام ما است این احتجاج بدون استشعار رواج دارد و اگر اینجهان را که برتست

نهاده شده از جای برگیریم و جهانی دیگر که بالفرض مجرای این دلیل نتواند شد وضع نمائیم پس در حدوث جهان مرفوع و جهان موضوع بهیچ احتیاج محتاج نباشیم چرا که خود رفع جهان سابق و وضع جهان لاحق بر اثبات حدوث از هر حجت در دلالت فزونتر است و هرچند با این برهان ترا دیگر مجال طلب دلیل نیست که مدعا بالعیان ثابت شد ولی هم از طریقی که در طی آن فرض الزام ما و غلبه خویش مینمودی ترا جواب دهم و گویم اگر اشیاء علی الفرض در طرف خارج همی بخودی خود جاوید باشند و با نضمام مثل مزید نیابند لامحاله در مجال احتمال از پذیرفتن اینگونه تغییر ناگزیر خواهند بود و بجواز ترکیب و قبول تضاعف البته تحمل توانند نمود و خود این تغییر نسبت منافی قدم و مناسب حدوث راوی گوید رشته محاجه ابن ابی العوجا از این برهان باهم گسیخته گشت و بجواری برفت چون موسم دیگر رسید هم در حرم از مقابل امام جعفر بن محمد علیه السلام برآمد یکی از شیعیان عرض نمود که همانا پسر ابی العوجا از اسلام بازگشته و مسلمانی گرفته حضرت فرمود او نابیناتر از آنست که قبول اسلام کند پس ابن ابی العوجا امام ابوعبدالله را بدید و پیراهن نمود که یا سیدی و مولای حضرت ملتفت او شد و فرمود ما جاء بك الی هذا الموضع یعنی چه ترا باینجایگاه آورده گفت عادة الجسد و سنة البلد و لنبصر ما الناس فیه من الجنون و الحلق و رمی الحجارة یعنی عادت بدن و رسم وطن و هم برای تماشای حالاتی که این مردم در آنند از دیوساری و بیهوده کاری بسان سر ستردن و سنگ پرانیدن امام فرمود انت بعد علی عتوك و ضلالك یا عبد الکریم یعنی تو هنوز بر گردن کشی و گمراهی خویش باشی ابن ابی العوجا رفت تا سخن گوید حضرت فرمود لا جدال فی الحج یعنی در حال احرام جدال حرام است این بفرمود و دامن از کف آن ملحد بیفشاند و گفت ان یکن الامر کما تقول و لیس کما تقول نجونا و نجوت و ان یکن الامر کما نقول و هو علی ما نقول نجونا و هلکت یعنی یا ما و شما یکسانیم و یا ما ناجی و شما هالکید راوی گوید ابن ابی العوجا را حال دیگرگون شد و روی با همراهان خود کرد و گفت وجدت فی قلبی حرارة ابرة فردونی یعنی در دل خویش سوز زخمه سوزن همی یابم مرا بازگردانید شیخ صدوق در انجام این روایت که آنرا بیک واسطه از کلینی نقل کرده چنان آورده که فردوه و مات لا رحمه الله یعنی پس او را بازگردانیدند و از آنحال درگذشت و این فقره بظاهر منافی کلمات مورخین و دیگران است که کیفیت موت وی را بر وجه دیگر آورده اند توضیح اینجمله تلفیق کلام ابوریحان بیرونی و ابن اثیر جزری و غیرهما آن است که چون قصه الحاد ابن ابی العوجا فاش گردید و خبر زندقه وی بسمع عامل کوفه محمد بن سلیمان رسید کس فرستاده او را بگرفت و در حبس بداشت دوستان و هواخواهان وی در حرکت آمدند و مردم را در حضرت منصور بشفاعت برانگیختند تا وسائط اطلاق و وسائل استخلاص او متواتر گشت منصور ناگزیر با عامل کوفه مکتوب کرد که دست از پسر ابی العوجا بدارد و در تعرض او مترصد فرمان باشد ابن ابی العوجا از کثرت شفعا خبر داشت و همی انتظار مکتوب منصور میبرد چون تقدیر بر قتل وی رفته بود وقتی با ابو الجبار که از آشنایان خاص او بود گفت ان اخرنی الامیر

ثلثة ایام فله مائة الف درهم یعنی اگر امیر قتل مرا سه روز تأخیر اندازد یکصد هزار درهم از برای او خواهم بود ابو الجبار این خبر با محمد گفت محمد گفت ذکرتنیه و قد کنت نسیته فاذا انصرفت من الجمعة فاذکرنیه یعنی ابن ابی العوجاء را بیاد من آوردی و من سخت او را فراموش کرده بودم وقتی که از نماز جمعه باز گردم وی را بیاد من در انداز ابو الجبار پس از مراجعت محمد بن سلیمان علی العهد ام او بیرد محمد در حال او را بخواند و بقتلش حکم راند ابن ابی العوجا چون بقتل خویش یقین کرد بروایت ابن اثیر و ابوریحان و علم الهدی و غیرهم زبان بجحود و الحاد و اقرار بنمود و گفت والله لئن قتلتمونی لقد وضعت اربعة الاف حدیث احرم فیها الحلال و احلل فیها الحرام والله لقد فطرتکم یوم صومکم و صومتکم یوم فطرکم یعنی حالی که مرا بکشتید فاش بدانید که بجد چهار هزار حدیث جعل کردم که در تمامت آنها یا حلالی را حرام نمودم و یا حرامی را حلال سوگند بخدای که هم روزه شما را در یوم صوم بخورانیدم و هم جمله را در روز عید فطر روزه دار ساختم چون این بگفت سیاف تیغ براند و گردنش بپراند مکتوب منصور وقتی رسید که کار گذشته بود منصور از استماع این واقعه عظیم در خشم شد و گفت لقد هممت والله ان اقیده به یعنی بخدا اگر بر کیفر این عمل عازم قصاص آنگاه عمش عیسی بن علی را احضار کرد و با او گفت همانا اینکار که بی رضای من از محمد صدور یافته از سوء عمل تست که مرا بتولیت این جوان ناآزموده اشارت کردی ورقی مشتمل بر تهدید و عزل وی مکتوب کرده ام اینک بر آن عزمیم که آنرا بکوفه فرستم گفت یا امیر المؤمنین محمد پسر ابی العوجاء را برای الحاد و ارتداد بقتل آورده پس اگر در این عمل طریق صواب پیموده ثمر آن ترا عاید شود و اگر راه خطا رفته وبال آن خود او را فرا گیرد اکنون چون او را از جهت قتل ابن ابی العوجا بیم دهی و از ایالتش معزول داری عامه مردم درباره تو سخن نراشند مگر بمذمت و قدح و در حق محمد لب نگشایند مگر بثنا و مدح منصور از استماع این کلمات آنمکتوب را با آب دهان محو نمود ولی در عزل محمد یکدل شده او را از کوفه بخواند و عمل وی با عمرو بن زهیر ضبی بازگذارد چون خبر

قتل ابن ابی العوجا بعبد الله بن مقفع رسید او را بدین اشعار مرثیت گفت

رزینا ابا عمرو و لا حی مثله	فلله در الحادثات بمن وقع
فان تك قد فارقتنا و ترکتنا	ذوی خلة ما فی سداد لها طمع
فقد جر نفعا فقدنا لك اننا	امنا علی کل الرزایا من الجزع

یعنی بمصیبت ابو عمرو عبد الکریم گرفتار شدیم و او در میان زندگان مانند نداشت ای عجب که خدنگ حوادث چه دانشوری را رسید یا ابا عمرو اگر از ما جدا شدی در وجود ما رخنه انداختی که در فراهمی آن طمع نیست باک نداریم که فوت تو سود امن بسوی ما کشید چرا که پس از تو ما را عزیزی نیست که پیوسته بر مرگ او بیمناک باشیم و از نزول حادثات همی بترسیم همانا کلام ابن ابی العوجا در هنگام قتل که گفته صومتکم فی یوم فطرکم و فطرتکم فی یوم صومکم اشاره است بانکه اخبار دوام نقص شعبان و تمام رمضان را

وی ونظرای وی وضع کرده اند ودس در احادیث نموده اند پس مدارک قائلین عدد مجعول وادله ایشان معلول خواهد بود وتحقیق این سخن آنست که علماء اثنی عشر امامیه رضوان الله علیهم اختلاف کرده اند که آیا مراد از اول رمضان یوم فطر در لسان شرع روز سی ام از غره شعبان وسی دیکم از اول رمضان است یا آنکه اول رمضان روزی باشد که در لیله آن هلال رمضان مرئی کردد وعید فطر یومی که در لیله آن هلال شوال ابصار شود بعبارة اخری آیا مناط در آغاز وانجام فرض صیام عدد ایام است بر وجه مخصوص یا رؤیت هلال بر عادت معهود پس اکر در لیله یوم سی ام از غره شعبان هلال مرئی کردد فریقان صوم آن یوم واجب دانند بالاتفاق چه در اینفرض اخبار عدد واحادیث رؤیت تطابق نموده خواهند بود واکر هلال در آنشب مستور باشد نزاع در ابتداء صیام واختتام آن بظهور رسد چه بامداد آن لیله را قائلین عدد بحکم اخبار شمار غره قرار دهند وقائلین رؤیت باقتضاء صوموا للرؤیة سلخ شعبان ویوم شک انکارند وهمچنین است حال در هلال شوال که اکر ابصار شود هردو قبیل افطار کنند الا آنکه اهل عدد دیکر وز از ایام سنه روزه دارند بتصانقص المیثین واکر هلال پوشیده ماند اهل عدد روز سی دیکم آغاز اسلام خویش عید فطر قرار دهند واهل رؤیت روز سی ودوم از اول روزه داشتن ایشان را این تقریر بدان تقدیر است که قائلین عدد رؤیت هلال را معتبر شناسند چون شیخ صدوق علی المشهور که بر اخبار عدد وقتی استناد کند که هلال در استتار ماند واکر نمودار شود از آن اخبار هیچیک را مناط اعتبار نشناسد اما بقول کسانیکه در تعلق وجوب صوم رمضان وحرمت صوم فطر جز بر ایام حساب معتبر ندانند وهمی باخبار عدد تمسک جویند اکرچه هلال مرئی شود چنانکه در غنیه وناصریه وخلاف بر اینعقیدت تصریح شده نزاع بر وجه اظهر معلوم کردد از تقریر فائده خلاف بوضوح رسید که قائلین عدد نیز بر دو کروهند در عبایر فقها بر ذکر فریقین تصریح شده وهم در کتب حدیث وفقه در عدد اخباری بعنی دیکر روایت شده که شرح آن بمفصلات کتب استدلال وغیرها حوالت است الغرض قومی بعدد قائلند وجمهوری برؤیت قائلین عدد معدودی از متقدمینند مانند ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه وابو القاسم جعفر بن محمد بن قولویه وابو محمد هرون بن موسی تلعکبری وجمعی از متاخرینشند که خود را بشیخ محدث عارف احمد بن زین الدین احسائی منسوب سازند واز دیکر علما بلقب شیخیت ممتاز کردند دلیل این جماعت چند خبر میباشد یکی روایت ثقة الاسلام محمد بن یعقوبست بسند خود از محمد بن اسمعیل واو از بعضی اصحاب خویش که کفت حضرت امام ابو عبد الله علیه السلام فرمود ان الله جل وعز خلق الدنیا فی ستة ایام ثم اخترلها من ایام السنه فالسنه ثلثمائة واربعة وخمسون یوما شعبان لا یتم ابدا وشهر رمضان لا ینقص والله ابدا ولا تکون فریضة ناقصة ان الله تبارک وتعالی یقول ولتکملوا العدة وشوال تسعة وعشرون یوما وذو القعدة ثلثون یوما یقول الله عز وجل وواعدنا موسی ثلثین لیلة واتممناها بعشر فتم میقات ربه اربعین لیلة وذو الحجة تسعة وعشرون یوما ثم الشهور بعد ذلک شهر تام وشهر ناقص یعنی حضرت کردکار اینجهان را در شش روز بیافرید

وآن شش

وآن شش روز از تمام ایام سال بر بدید پس یکسال سیصد وپنجاه وچهار روز است ماه شعبان هرکز تمام نشود وماه رمضان بخدا هرکز ناقص نکردد وهیچ فریضه کاستکی نپذیرد خدای سبحانه در تمام ایام صیام فرماید زینهار عدد را کامل کنید وشهر شوال بیست ونه روز است وذو القعده سی روز وخدای عز وجل در شمار وعده کلیم که در ذو القعده بود فرماید موسی را سی شب وعده دادیم وآن مدت را باده شب دیکر تمام نمودیم پس زمان دیدار پروردکار وی چهل شب کامل کردید وذو الحجه بیست ونه روز است آنکاه از دیکر شهور یکی تمام باشد ویکی ناقص ودیکر روایت ابن بزیع است از محمد بن یعقوب از پدرش یعقوب بن شعیب که کفت باحضرت ابو عبد الله صلوات الله علیه کفتم ان الناس یروون ان رسول الله صام من شهر رمضان تسعة وعشرون یوما اکثر مما صام ثلثین یعنی عامه روایت میکنند که بعهد رسول نقصان رمضان بیش از تمام آن اتفاق افتاد وآن حضرت ماه بیست ونه روز فزونتر روزه داشت تا سی روزه فرمود کذبوا ما صام رسول الله الا تاما ولا تکون الفرائض ناقصة ان الله تبارک وتعالی خلق السنة ثلثمائة وستین یوما وخلق السموات والارض فی ستة ایام فحجزها من ثلثمائة وستین یوما فالسنة ثلثمائة واربعة وخمسون یوما وشهر رمضان ثلثون یوما یعنی دروغ کفته اند پیغمبر هیچکاه روزه نکرفت مکر تمام وفریضه هرکز ناقص نشود بدرستیکه حضرت آفریدکار سال را سیصد وشصت روز تقدیر نمود وجمله آسمانها وزمین را در شش روز ایجاد فرمود آنکاه زمان آفرینش را از ایام سال بکاست پس سیصد وشصت سیصد وپنجاه وچهار کشت ماه رمضان در میان شهور همی سی روز باشد ودیکر حدیث معاذ بن کثیر است که کفت با صادق آل محمد سلام الله علیهم کفتم ان الناس یروون عندنا ان رسول الله صام هکذا وهکذا وهکذا اکثر مما صام هکذا وهکذا وهکذا یعنی از عامه مردی که در نزد ما میباشند میکویند رسول خدا اینچنین بیشتر روزه کرفت تا اینچنین راوی کوید معاذ در اشارت نخست هر بار انکشتان هردو دست بیفراشت ویکبار یکی را خوابیده داشت ودر اشارت دیکر سه بار پیاپی تمام اصابع را بیفراخت کنایت از آنکه کویند پیغمبر رمضان بیست ونه روزه بیشتر روزه کرفت تا رمضان سی روزه فرمود ما صام رسول الله اقل من ثلثین یوما وما نقص شهر رمضان من ثلثین یوما منذ خلق الله السموات یعنی هیچ سال پیغمبر از سی روز کمتر روزه نداشت واز آنکاه که خداوند آسمانها را آفریده هرکز ماه رمضان کسر ونقصان نیافته ودیکر روایت ابن رباح است از حذیفة بن منصور از معاذ بن کثیر بر وجه آخر که کفت با امام ابو عبد الله جعفر کفتم ان الناس یقولون ان رسول الله صام تسعة وعشرین یوما اکثر مما صام ثلثین فرمود کذبوا ما صام رسول الله منذ بعثه الله الی ان قبضه اقل من ثلثین یوما ولا نقص شهر رمضان منذ خلق الله السموات من ثلثین یوما ولیلة یعنی بدروغ سخن کرده اند پیغمبر از وقتی که خدایش برسالت برانکیخت تا کاهیکه روح مبارکش بکرفت هیچ سال کمتر از سی روز روزه نداشت وشهر رمضان از کاهیکه خدایتعالی آسمانها را بیافرید

ازسی روز وسی شب هرگز کم نخرد وید و نیز ابن رباح از ابی عمران المنشد از حذیفة بن منصور روایت کرده که گفت حضرت جعفر بن محمد سلام الله علیهما فرمود لا والله لا والله ما نقص شهر رمضان ولا ینقص ابدا عن ثلثین یوما وثلثین لیلة ابوعمران گوید بحذیفه گفتم لعل حضرت ابوعبدالله ثلثین لیلة وثلاثین یوما فرموده بتقدیم لیل بر یوم چنانکه مردم میگویند که لیل قبل از نهار است گفت انچه از ابوعبدالله شنیدم همان است که برای تو روایت کردم و دیگر خبر محمد بن سنان است از حذیفة بن منصور از امام ابوعبدالله جعفر که فرمود شهر رمضان ثلثون یوما لا ینقص ابدا و روایت ابوبصیر است که گوید از ابوعبدالله صادق سؤال نمودم از تفسیر ولتکملوا العدة فرمود ثلثون یوما و دیگر روایت یاسر خادم است گوید با امام ابوالحسن علی بن موسی گفتم آیا شهر رمضان بیست و نه یوم میشود فرمود ان شهر رمضان لا ینقص من ثلثین یوما ابدا از اینگونه اخبار در کتب حدیث بسیار بنظر رسیده که با اسناد مختلف و متون متقارب روایت شده شیخ اجل علی بن بابویه الصدوق علیه الرحمه در کتاب من لا یحضره الفقیه پس از نقل احادیث عدد چنین گوید قال مصنف هذا الکتاب من خالف هذه الاخبار و ذهب الی الاخبار الموافقة للعامة فی ضدها اتقی کما یتقی العامة ولا یکلم الا بالتقیة کائنا من کان الا ان یکون مسترشدا فیرشد و یبین له فان البدعة انما تمات و تبطل بترک ذکرها یعنی صاحب این کتاب گوید هر که مخالف این اخبار جوید و جانب اخبار دیگر که بر خلاف اینها و موافق مذهب عامه است گیرد از او باید چنان پرهیز کرد که از عامه و نباید با وی سخن گفت جز بتقیه هر که باشد مگر آنکه راه حق جوید و طریق رشد پوید که بر این تقدیر باید او را ارشاد کرد و واقع را بیان نمود و خاموشی در سوای این صورت برای آن است که در سخن البته از اخبار دیگر که موافق بدعت رؤیت روایت شده ذکری خواهد شد و این روا نیست چه بدعت را می باید پست شد و بترک ذکرش ناچیز نمود هم صدوق در مثل انتقام از کتاب خصال گوید قال مصنف هذا الکتاب خواص الشیعة و اهل الاستبصار منهم فی شهر رمضان علی انه لا ینقص عن ثلثین یوما ابدا والاخبار فی ذلک موافقة للکتاب و مخالفة للعامة فمن ذهب من ضعفة الشیعة الی الاخبار التی وردت للتقیة فی انه ینقص و یصیبه ما یصیب الشهور من النقصان والتمام اتقی کما یتقی العامة یعنی صاحبان فرق شیعه و خداوندان بصیرت از ایشان بر آنند که ماه رمضان هرگز از سی روز ناقص نگردد و احادیثی که در این معنی رسیده تماما موافق قرآن است و مخالف سنیان پس از ضعیفان شیعه کسانیکه باخبار رؤیت عمل کرده اند و رمضان را بسان دیگر شهور گاه تمام دانسته اند و گاه ناقص با آنکه صدور آن اخبار از راه تقیه بوده باید از ایشان تقیه نمود مثل عامه انتهی اما قائلین برؤیت از حد شمار بیرونند چه جمهور علما اسلام سلفا و خلفا بر این مذهب رفته اند و بر طبق احادیث رؤیت فتوی نوشته اند و صنادید رواة امامیه و جهابذه اصحاب ائمه مثل فقهاء اصحاب امام ابوجعفر محمد بن علی و امام ابوعبدالله جعفر بن محمد و امام ابوالحسن علی بن محمد و امام ابومحمد حسن بن علی بن محمد و سایر روسای شیعه و

و اساطین شرعیه از ارباب اصول مدونه و اصحاب مصنفات مشهوره که هر یک در ترویج احکام و تعلیم حلال و حرام مرجع طالبان رشد و ملجا پیروان حق بوده اند جمیعا بر سبیل نقل و عمل اتفاق نموده اند بر آنکه شهر رمضان مانند سائر شهور گاه تمام باشد و گاهی ناقص و عید فطر گاه روز سی ام و گاه روز سی و یکم از آغاز ایام صیام شود و گاهی سی ام مستند این گروه از اخبار بسیار است و جمله بصحاح اسانید و عدول محدثین روایت شده و در اصول موثق و کتب معتمد ثبت افتاده یکی خبر محمد بن مسلم است از حضرت ابوجعفر محمد بن علی که فرمود شهر رمضان شهر من الشهور یصیبه ما یصیب الشهور من النقصان یعنی ماه رمضان یکی از شهور است آنرا از نقصان همان برخورد که دیگر شهور را هم محمد بن مسلم مثل این خبر از حضرت ابوعبدالله علیه السلام روایت کرده و در ذیل آن وارد است که فاذا صمت تسعة وعشرین یوما ثم تغیمت السماء فاتم العدة ثلثین یعنی هر گاه بیست و نه روز روزه داشتی و در شب سی آسمان با بر پوشیده گشت و از رؤیت هلال مانع شد سی روز تمام روزه بدار و دیگر روایت مسعدة بن صدقه است از عمار بن موسی الساباطی از صادق اهل البیت که فرمود یصیب شهر رمضان ما یصیب الشهور من النقصان یکون ثلثین یوما و یکون تسعة وعشرین یوما یعنی رمضان نیز چون سایر شهور گاه تمام باشد و گاه ناقص و دیگر حدیث ابی احمد بن عمر بن ربیع است که گوید از امام جعفر بن محمد سؤال کردم از اهله فرمود هی اهلة الشهور فاذا رأیت الهلال فصم واذا رأیته فافطر یعنی حکم برؤیت هلال منوط است چون هلال رمضان را رؤیت کردی روزه بدار و چون هلال شوال ابصار نمودی افطار کن راوی گوید عرض کردم ارأیت ان کان الشهر تسعة وعشرین یوما اقضی ذلک الیوم یعنی بفرمای که اگر هلال رمضان دیده نشد و چون بیست و نه روز روزه داشتم هلال شوال مرئی گشت آیا باید قضای غره رمضان بجای آورم گفت لا الا ان یشهد لک عدول انهم راوه فان شهدوا فاقض ذلک الیوم یعنی قضاء اول سی روز واجب نیست مگر آنکه عدول مؤمنین رؤیت نموده باشند که چون بابصار خویش گواهی دهند باید قضای صوم آن یوم بجای آری و در همین مضمون است خبر ابوالصباح کنانی از ابوعبدالله علیه السلام که فرمود اذا رأیت الهلال فصم واذا رأیته فافطر ابوالصباح گوید عرض کردم ارأیت ان کان الشهر تسعة وعشرین یوما اقضی ذلک الیوم قال لا الا ان یشهد بینة عدول فان شهدوا انهم رأوا الهلال قبل ذلک فاقض ذلک الیوم و دیگر حدیث عبدالاعلی بن اعین است که گفت از حضرت ابوعبدالله جعفر بن محمد الصادق صلوات الله وسلامه علیهما شنیدم که فرمود اذا صمت لرؤیة الهلال وافطرت لرؤیته فقد اکملت الشهر وان لم تصم الا تسعة وعشرین یوما الشهر هکذا وهکذا وهکذا وهکذا یعنی چون هلال رمضان را رؤیت نمودی و روزه گرفتی و هلال شوال را دیدی و فطر قرار دادی شهر رمضان را کاملا روزه داشته اگر چه بیست و نه روز روزه گرفته باشی راوی گوید امام در نخست به لفظ هکذا انگشتان مبارک را برداشت

وبسی روز اشارت فرمود آنگاه در دو هکذا تمام اصابع بلند نمود و در سیم یک انگشت فرو خوابانید و از بیست و سه
نه روز کنایت آورد و دیگر خبری است که محدث کاشانی رضوان الله علیه در وافی از تهذیب آورده بدین عبارت
وعنه عن احمد عن الحسین عن حماد بن عیسی عن عبد الله بن سنان عن رجل لنبی حماد اسمه
قال صام علی علیه السلام بالکوفة ثمانیة وعشرین یوما شهر رمضان فرأوا الهلال فامر
منادیا ینادی اقضوا یوما فان الشهر تسعة وعشرون حاصل ترجمت متن انکه امیر المؤمنین علی علیه السلام سالی
در کوفه بیست و هشت روز از شهر رمضان روزه بداشت و در لیله روز بیست و نهم از ایام صیام عید قرار داد
ونفرمود تا در کوفه ندا دادند که رمضان این سال بیست و نه روز بوده قضای غره شهر را که بعذر عدم رویت سلخ شعبان انکاشته
شد بجای آورید و دیگر وزه بدین نیت روزه بدارید و دیگر روایت ابن ابی عمیر است از حماد بن عثمان از یعقوب که گفت
از جعفر بن محمد علیه السلام پرسیدم که شهر رمضان تام ابدا فرمود لا شهر من الشهور و جمعی کثیر از مشاهیر بدین عبارت
بعینها ونظیر آن اخبار بسیار روایت کرده اند که در ضمن ترجمت باسامی ایشان اشارت آید الغرض ادله رویت
از حیز عدد بیرون است و در اینمقام بدینقدر اکتفا کنیم جمهور مجتهدین و کبرا و محدثین اخبار عدد را عموما و خصوصا
بوجوه چند جواب داده اند منجمله در رد روایت محمد بن اسمعیل عن بعض اصحابه که شیخ کلینی آنرا در باب نوادر
از کتاب کافی آورده گفته اند که اینخبر از شواذ روایات است و راوی آن معلوم نیست چنانکه حضرت ثقة الاسلام
نیز آنرا در عداد نوادر ثبت کرده و حدیثی بدینصفت اگر در اثبات عملی بلا سند وارد آید باید در فحوی آن توقف کرد
و در فتوی احتیاط نمود چه جای آنکه بر خلاف کتاب و سنت و اجماع علما ملت ورود یافته باشد و بر شماری
دلالت کند که نه با حساب هیچ ملی راست شود و نه ذمی و نه با عقیدت مسلمی درست آید و نه منجمی علاوه انکه
در متن آن تعلیلی است علیل که گفته لا تکون فریضة ناقصة چرا در صورت نقصان شهر هم فریضه تمام خواهد بود
بدینجهة که فریضه آنعمل را خوانیم که مکلف باتیان آن بر وجه وجوب مامور باشد پس اگر شهر رمضان تمام افتاد
فریضه روزه سی روزه است و اگر ناقص شد بیست و نه روزه و هر دو عدد فریضه را نقصانی نرسیده
و حضرت شارع در رمضان ناقص زیاده بر بیست و نه روز واجب نفرموده بلی اگر ماه کامل شد فریضه را
ثقیله گوئیم و اگر ناقص گشت خفیفه خوانیم و علی التقدیرین خود فریضه را ناقصه گفتن روا نیست چنانکه صلوة
در سفر با آنکه نسبت بصلوة حضر نصف است کس آنرا صلوة ناقصه ننامد و در کتب استدلالیه مبرهن شده
که چون کس در کفاره ظهار دو ماه متوالی روزه گرفت و آن دو ماه پنجاه و هشت روز افتاد تکلیف بر وجه تکمیل
پرداخته است و پس بر ذمت وی از حکم صیام شهرین چیزی نباشد و هم احتجاجی که برای اتمام شهر بکریمه
ولتکملوا العدة شده قادح دیگریست در صحت روایت چرا که این آیه در قضاء صوم رمضان نزول یافته
و مفاد آن بالصراحه چنان است که مریض یا مسافر باید بشمار ایامی که بعذر افطار نموده روزه بدارد و قضاء
فایت را کامل نماید و از آن عدد که میداند هیچ نکاهد چنانکه فرماید فمن شهد منکم الشهر فلیصمه ومن کان مریضا

او علی سفر فعدة من ایام اخر یرید الله بکم الیسر ولا یرید بکم العسر ولتکملوا العدة
ولتکبروا الله علی ما هدیکم ولعلکم تشکرون پس صریح آیه در بیان تکمیل قضاء است بعدد ما فات من الصوم که چون
مسافر مقیم گردد و مریض شفا یابد بقدر یکه در زمان سفر یا حال مرض از ایام رمضان افطار کرده روزه بدارد
و اینحکم را ربطی بتمام ایام شهر صیام نیست بلکه بفحوی آیه اگر در جمله رمضان مسافر بوده یا مریض تکمیل عده نیز بیست و نه روز
خواهد بود بشرط که خود شهر رمضان نقصان پذیرفته باشد محمد بن یعقوب کلینی اینحدیث را با برخی از اخبار عدد ذکر نموده
بعضی از فقها بتقریبی توهم کرده اند که او نیز در این مسئله از قائلین رویت بشمار شده غافل از آنکه خود درج این اخبار
در عنوان باب نوادر علامت رد است و امارت اعراض چه نادره در عرف اهل حدیث روایتی است که موقع
قبول نیابد و مضمون آن معمول نیفتد چنانکه شریف علم الهدی در ضمن امالی بدین اصطلاح تصریح نموده علاوه انکه
در کتب مبسوطه فن فقه که مبنای آنها بر نقل اقوال مختلفه و حکایت آرا متشتته است هیچ یک از اساتید این عقیدت
بکلینی نسبت نکرده اند و در جواب حدیث محمد بن یعقوب بن شعیب گفته اند که این روایت از حلیه صحت عاطل است
و در عداد نوادر اخبار و شواذ آثار بشمار رود بعضی از قرائن ضعف دلالت که در متن حدیث سابق گذشت
در اینخبر نیز جاریست با زیادت دو وجه استحسانی که بر ضعف سند آن نیز قرینه تواند شد یکی آنکه محمد بن یعقوب
از پدرش بجز این حدیث هیچ روایت نیاورده اگر او را سند بیعقوب متصل میبود هر آینه عادة بایستی
خبر دیگر نیز از او روایت نموده باشد تا بر این یکحدیث که غیر او را در روایت آن شرکت نیست اقتصار نیفتد و دیگر آنکه
محمد بن یعقوب را اصلی است که تمامت مرویات خود را از حضرت ابو عبد الله در آن فراهم ساخته و این حدیث
در آن اصل ثبت نیفتاده است پس اگر براستی این از مرویات وی بود بحکم عادت میبایست در آن اصل موجود باشد
و در جواب خبر محمد بن سنان گفته اند که اینحدیث زیاده بر وصمت شذوذ و ضعف متن در طعن سند مردود است
چه در سلسله روات آن نام محمد بن سنان افتاده و او باتفاق جمهور محدثین و نقادین رجال بکذب متهم است
در احکام الهی و فروع ملت بروایت مثل وی استناد نشاید محدث کاشانی از استبصار و تهذیب دو تصنیف
شریف رئیس الطایفه ابوجعفر طوسی نور الله تربته القدسی حکایت کرده که شیخ فرموده مضمون این اخبار که
در عدد وارد شده عمل نمودن روا نیست بچند دلیل از جمله آنکه عموما از مطاوی معتبرات اصول و موثقات
مجامیع بیرونند و از ارباب حدیث هر که از آنها خبری روایت کرده بعنوان ندرت و شذوذ آورده
و دیگر آنکه خصوصا حذیفة بن منصور را که یکی از روات این اخبار است اصلی مشهور بدست باشد در صحاح مرویات
خود را تماما در آن درج کرده و از این قبیل احادیث هیچ در آن اصل نیست و دیگر آنکه روایت ابن رباح از حذیفة بن
منصور سخت مختلف اللفظ و مضطرب المعنی است زیرا که حذیفه گاه روایت را بحضرت ابو عبد الله نسبت ساخته
بلا واسطه و گاه بواسطه و گاه راوی آنرا از جانب خود فتوی داده و این تلون البته آیت وضع است و امارت
جعل و دیگر آنکه بر تسلیم سلامت این روایات از وجوه متدح و آثار طعن لا محاله در جمله اخبار آحاد معدود باشد

که نه موجب علم خواهند بود و نه عمل و مقرر است که با آحاد سنت بر ظواهر قرآن و متواترات احادیث اعتراض
جائز نیست و هم تعلیلاتیرا که در طی این روایات مندرج شده و لالت دیگر است بر اینکه اینگونه احادیث
از ائمه هدی صادر نیافته مانند تعلیل بوعد موسی برای اتمام ذو القعده چه این علت بر کمال ذو القعده در جمیع
ازمنه سابق و لاحق دلیل نتواند باشد بل منتهای اشارت آن بر آنست که خود ذو القعده مخصوص که زمان
وعد موسی بود نقصان نیافت و البته اتفاق دلیل اطراد نگردد با آنکه روایت ابن وهب صریح است که نقصان
در ذو القعده بیشتر افتاده تا دیگر شهور و تعلیل باینکه فرائض هیچگاه ناقص نگردند و نقصان شهر از ثلثین
موجب نقصان فریضه است درست نیست چه علماء اسلام طبیان واحد فرموده اند که اگر زن در اول ماه
مطلقه گردد و تا سه ماه که بعضی از آنها ناقص باشد عده بدارد البته فرض الهی را کاملا ادا نموده خواهد بود
همچنین است حال کسی که صوم شهری را بنذر بر خود واجب نماید و از رؤیت هلال روزه بدارد فریضهٔ خود
بپرداخته و بنذر وفا نموده هر چند آن ماه بیست و نه روز شده باشد و هکذا تعلیل بانخزال ستة ایام
من تمام السنة چه منتهای اقتضای این علت آن است که پس از کاستن ستة ایام خلقت عالم حول کامل بسیصد و پنجاه و
چهار روز برقرار شد و اینموجب آن نیست که از شهور یکی تمام و یکی ناقص گردد علی الترتیب بل اگر دو یا سه ماه متوالی
سی روز شود و دو یا سه ماه بیست و نه روز و در مجموع شش ماه کامل و شش ماه ناقص گردد هم انخزال ستة ایام
صادق خواهد بود و همچنین تعلیل بقول سبحانه ولتکملوا العدة برای اکمال عدد بتقریبی که اشارت شد محقق اول
در کتاب معتبر قول او را ببعضی از حشویه اسناد داده گنجور فقاهت شیخ محمد حسن در سلک این مسئله از کتاب جواهر الکلام
که براستی گنجینه احکام است فرموده شاید مراد محقق از بعض حشویه شیخ صدوق باشد ولی از وی اینگونه تعبیر سزاوار نیست
که خود از اجلاء فرقه امامیه است و خزان آل محمد و خود دیده اند که از آنچه نوشته چه اراده نموده اگر چه از او قولی عظیم از این صادر شده از جواز
سهو نبی و ائمه صلوات الله علیهم و وقوع آن با آنکه خلاف بقول ضروری مذهب شیعه است تا اینجا خلاصه مراد شیخ بود شیخ مهذب الدین
در ذیل عبارت صدوق که گفته من خالف هذه الاخبار و ذهب الی الاخبار الموافقة بالعامة فی ضدها اتقی
کما یتقی العامة گوید یکی از معتمدین از خط یکی از موثقین حکایت کرد که علی بن بابویه والد الصدوق در رساله مشهور خویش
چنین آورده که شهر رمضان ثلثین یوما و تسعة و عشرون یوما یصیبه ما یصیب الشهور من التمام و
النقصان والغرض فیه تام ابدا آنگاه گوید مقتضای عبارت سابق و لاحق آنست که صدوق از پدر خویش تقیه واجب شمرده
و باوی آمنعالت ماید که آحاد عامه انتهاء کلام المهذب هانا مقصد محدثین و محققین اصحاب در اخبار عدد و روایات
حساب تاویلات چند آورده اند که هیچیک خالی از تعبد نیست و بعضی از آنها جز در بعضی از اخبار جاری نتواند شد مثل اگر
شیخ طوسی رضی الله عنه در خبر ما صام رسول الله اقل من ثلثین یوما فرموده این در رد زعم عامه است که گفته اند
در رمضانات عهد رسول ناقص بیش از تمام اتفاق افتاد پس سیاق حدیث برای افادت آن خواهد بود که
در زمان نبی نقص در شهر رمضان هیچ پدید نگشت و آنحضرت بر حسب اتفاق همی سی روزه روزه بداشت نه آنکه

درمستقبل

در مستقبل نیز رمضان همواره تام باشد و اصلا نقصان نپذیرد و صاحب وافی گوید این تاویل با ذیل کلام منافات تمام دارد
که فرموده و لا نقص شهر رمضان منذ خلق السموات من ثلثین یوما و ثلاثین و هم شیخ در خبر لم یصم رسوله
اقل من ثلثین یوما گفته این در بیان غالب افراد رسیده و افادت آن میکند که صوم شهر رمضان در آن زمان
غالبا کمتر از سی روز نبوده چنانکه مخالفون اوهام نمودند شیخ حر عاملی در کتاب وسائل از شیخ طوسی تاویلی دیگر نقل
کرده در آیه ولتکملوا العدة و گفته حکم اکمال عدت در وقتی است که هلال شوال بغمام پوشیده ماند و مرئی نگردد آنروز را
باید از رمضان معدود نمود و عدد ایام صیام را کامل ساخت و صاحب وسائل خود گوید روایاتی که بر نفی نقصان
شهر رمضان دلالت میکند ممکن است بر این حمل شود که اگر فی الواقع شهر رمضان سی روز باشد مکلف باید
در صوم و فطر برؤیت عمل نماید و در صورت نقص خود را بقضاء یکروز مامور داند که دلیلی استوار ندارد و در روایتی
در آن نرسیده و هم ممکن است که بر نفی جواز اسناد نقصان شهر رمضان محمول شود بدین اراده که رمضان خود
اشرف شهور است و ایام آن افضل ایام پس هر ماه نسبت بآن در کمال ناقص خواهد بود و اسناد نقصان
که موهم ذم است و مشعر عیب بشهر الله المبارک روا نیست و هم احتمال دارد که ورود این اخبار در ترغیب مسلمین
و حث مکلفین باشد بر صوم یوم شک تا با سلخ شعبان معاملت غره رمضان کنند و در روزه آنروز راه احتیاط
سپارند جمال الدین علامه اعلی الله مقامه در حدیث شهر رمضان لا ینقص ابدا بسبیل تاویل گفته نفی نقصان
ابدی وارد آمده و مراد آن است که شهر رمضان همیشه ناقص نیست بلکه زمانی تمام است و زمانی ناقص فاضل
مدقق خلیفة السلطان حسین الحسینی اعلی الله مقامه گفته محتمل مراد از این اخبار آن باشد که ثواب شهر رمضان
هرگز و هیچ نقص نپذیرد که اگر مردم بیست و نه روز صائم باشند هم اجر سی روزه در خواهند یافت و لا یخفی
که این کلمات جمله توجیهات بعیده و تفسیرات غریب و فحول مشایخ اینهمه تاویل علیل ارتکاب نفرموده اند
مگر محض اولویت جمع از ترک سخنی که عقل سلیم بپسندد و ذهن مستقیم بپذیرد همان است که شارح آثار الباقیه
ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه گفته که آنچه مرا بنظر میرسد آن است که این احادیث را از مجعولات
ابن ابی العوجاء میدانم و گذشته از ارشاد استاد ابو ریحان و اعراض کبراء شیوخ دلیل استحسانی مؤید این دعوی
دارم آنکه احادیث رؤیت از اغلب ائمه اطهار روایت گردیده و اخبار عدد بجز یک رضوی جمیعا بحضرت
ابو عبد الله صادق علیه السلام اسناد داده شده و ابن ابی العوجا از زنادقه عصر حضرت جعفر بن محمد علیه السلام بود
بلکه آنحضرت بعلم امامت از آغاز ظهور او خبر داد چنانکه علامه مجلسی در مجلد یازدهم از بحار الانوار آورده که حماد بن
عثمان گفت سمعت اباعبد الله یقول تظهر الزنادقة فی سنة ثمانیة و عشرین و مائة و ذالک انی نظرت فی
مصحف الفاطمه یعنی از لسان مبارک حضرت صادق آل محمد شنیدم که میفرمود زنادقه در سال یکصد و بیست و
هشت هجری ظهور خواهند کرد و اینخبر در مصحف فاطمه سلام الله علیها دیدم مجلسی در بیان این حدیث گوید
لعل المراد ابن ابی العوجاء و اضرابه الذین ظهروا فی اواسط زمانه یعنی ممکن که اینکلام اخبار از بروز ابن ابی العوجا

و امثال وی باشد که در اواسط عهد حضرت صادق آشکار شدند الغرض اینگونه موضوعات را ابن ابی العوجا و نیز
دانش محض عداوت اسلام در لسان روات انداختند تا بدین وسیله در بنیان شرع رسول رخنه پدید آورند و در
اعیاد و ایام و مواسم و اعمال اختلال اندازند انتهی چون رشته سخن بدینجا کشید لازم افتاد که برای اشباع
کلام و اسباغ مرام بخلاصه آنچه که استاد الحکما ابوریحان در این مسئله آورده و ملکزاده دانشمند در شرح آن گفته
اشارت کنیم قال الاستاذ ابوریحان محمد بن احمد البیرونی والعرب مبتدئون بالشهر من عند
رؤیة الهلال وکل شرع فی الاسلام کما قال الله تعالی یسئلونک عن الاهلة قل هی مواقیت
للناس والحج ثم منذ سنین نبتت نابتة وبحثت ناجمة وتبعت فرق جاهلیة فنظر
الی اخذهم بالتاویل وولوعهم بسبب الاخذین بالظاهر بزعمهم وما لوا الی الیهود و
النصاری فاذا لهم جداول وحسابات یستخرجون بها شهورهم ویعرفون منها صیامهم و
المسلمون مضطرون الی رؤیة الهلال وتفقد ما اکتساء الفمی من النور واشترک بین
نصفه المرئی ونصفه المستور ووجدوهم شاکین فی ذلک مختلفین فیه ومقلدین بعضهم بعضا بعد
استفراغهم اقصی الوسع فی تامل مواضعه وتفحص مغاربه ومواقعه ثم رجعوا الی اصحاب علم الهیئة فالفوا زیجاتهم مبنیة علی
معرفة اوائل ما من شهور العرب بضروب الحسابات وانواع الجداول فظنوا انها معمولة لرؤیة الاهلة واخذوا بعضها ونسبوها الی جعفر الصادق وزعموا انه سر من اسرار النبوة
یعنی عرب اوائل شهور را از رؤیت هلال گرفتندی چنانچه در آیین اسلام نیز اینچنین مشروع گشت خدای سبحانه
فرمود ای محمد ترا از هلال پرسند بگو آنها مردم و موسم را اوقاتی است محدود بنای شرع در آغاز همی بر رؤیت بود اما
از بدایت سالی چند از این پیش که بدعتی حادث بظهور رسیده و گروهی جاهل پدید آمده که در احکام اسلام سبیل
تاویل جویند و در حق کسانی که بزعم ایشان بظاهر متجمدند بسی طعن گویند اینگروه بر آیین جهودان و ترسایان مایل شده
پس دیدند که ایشان را جدولها و حسابهای چندی است که شهور خویش از آنها استخراج کنند و ایام صیام شریعت
کلیم و مسیح از آنها تعیین نمایند و مسلمانان را یافتند که در اینباب برؤیت هلال و جستجوی نورانی جرم قمر از مظلم آن
مضطرند و بدینجهة همواره شکوک و اختلافات گرفتارند و با آنکه در طلب رؤیت هلال و تفحص مغارب قمر استفراغ
نهایت طاقت نمایند هم عاقبت بتقلید یکدیگر گذرانند پس اینقوم چون از اختلافات پیروان اسلام و حسابات دیگر
اهل کتاب آگاه شدند علاج واقعه را بخداوندان علم هیات رجوع کردند و دیدند که ایشان در مبادی زیجها و کتابها
معرفت اوائل شهور را جدولها و حسابها آورده اند پنداشتند که این جداول و حسابات برای رؤیت هلال برقرار شده
پس برخی از آنها را گرفتند و بحضرت جعفر صادق منسوب داشتند و سری از اسرار پیغمبری انگاشتند ملکزاده دانشمند
در مطاوی شرح اینعبارت گفته ابن عم بزرگوار حاج محمد کریمخان قاجار در اینمسئله بحساب قائل است چه در این
ایام که جمادی الاولی از سال یکهزار و دویست و هفتاد و پنج هجریست برای شرفیابی حضور اعلیحضرت قدر قدرت
شاهنشاهی ناصرالدین شاه قاجار خلد الله ملکه بدار الخلافه باهره آمده محرر اوراق را با ایشان ملاقات واقع شد

دار

دار قضایای اتفاقیه در شرح همین موضع از کتاب آثار الباقیه بود از آنجناب استفسار نموده که عقیده شما در صوم شهر رمضان
برؤیت است یا بحساب چنانکه از تصانیف شما بر می آید فرمودند رای من همان است که در تصانیف من مذکور است
باعتقاد و اجتهاد من عمل برؤیت غلط است و باید رمضان را سی روز داشت و احادیثی که در رؤیت وارد شده محمول
بر تقیه است ثانیا سؤال کردم که اگر در غروب روز بیست و نهم هلال رؤیت شود شما یوم فطر را صائم خواهید بود
فرمودند چون اخبار بسیار در حرمت صوم آن روز وارد و رسیده افطار میکنیم ولی یکروز در مدت یازده ماه غیر رمضان
روزه میدارم و بر این اعتقاد قائم هستم کلام این است که احکام ائمه اطهار بر حساب باشد که یکماه را سی روز و یکماه را
بیست و نه روز ابتدا از محرم الحرام و مقصود از این کلام نه این است که رؤیت هلال در رمضان بعد از سی روز
میشود بلکه صوم رمضان سی روز است و بعد از ظهور امام عصر صاحب الزمان عجل الله فرجه این حکم آشکار شود تا آنکه
سؤال کردم که گذشته از حس و عقل و نقل که رؤیت را دلالت دارد امام علیه السلام آنقدر تاکید در لازم نبودن روزه
سی روز فرمودند که شیخ حسن بن الحر العاملی در وسایل چندین حدیث نقل کرده فرمودند تمام اینها محمول است
بر تقیه و مجتهد را از وجه اجتهاد سؤال نشود چون سخن بدینجا کشید با خود گفتم انعت انعت عبارت الشرح
ملا محمد علی صاحب فتنه زنجان که وقایع طغیان وی در تواریخ و روزنامجات دولت جاوید آیت بتفصیل ثبت است
از آن پیش که از ملت حنیف ارتداد جوید و بشاهنشاه اسلام عصیان آورد و بر آیین شیخیه سیرت و با علماء عهد تعصبها میکرد
و مانند فاضل معاصر حاج محمد کریمخان بعدد قائل بوده و در این مسئله بنام سلطان مبرور محمد شاه غازی اعلی الله درجته
رساله پرداخته مسماة بریحانة الصدور از آن رساله نسخه در خزائن کتب ملکزاده دانشمند وزیر علوم موجود است
این روزها که این مسئله را مینوشتیم از آن نسخه اجزائی چند مطالعت شد و پایه فضیلت مصنف معلوم گردید از جمله دو دلیل
بر اخبار رؤیت آورده همان است که شارح آثار الباقیه از ابن عم بزرگوار نقل نموده ملخص عبارت وی این است
احادیث رؤیت وارد شده بر تقیه از مخالفین زیرا که مذهب ایشان اعتبار رؤیت است و آن را هیچ ضابطه
ضبط نمی کند گاهی در زمان کمال متحقق میشود و گاهی در حین نقصان و دلیل بر آن اولا اعراض مثل ثقة الاسلام
از آنها با کثرت آنها بلکه تواتر آنها و آن اعرف است بحقیقت اخبار و مذاهب ائمه اطهار و شیعیان حیدر کرار زیرا که
وی رئیس امامیه بعد از عترت طاهره و ملاذ فقهای اثنا عشریه بعد از غیبت کامله و بروایات او استفاده مواد است
شیعه و بکتب او اذعان نموده است فرقه محقه با قرب عهدش بزمان حجج بالغه و وجودش در اوان سفرای امام
و هر یک از قریب و حاضر مطلع میشود بچیزیکه مطلع نمیشود بآن بعید و غائب و ثانیا اعراض رئیس المحدثین صدوق
رضی الله عنه و حملش آنها را بر تقیه و آن نیز اعرف است از شیخ و اتباعش بحقایق روایات ائمه اطهار و کثرت ورود اخبار بتخمینی که
که مملو نموده است خافقین را تا اتوی شاهد است بر زیادتی احاطه اش و غایت بصیرتش و ثالثا مضمون بعض آنها منافی منصب امامت است بنا بر مذهب شیعه
که عصمت در امام معتبر است و مضمون بعض دیگر صریح است در ورود بر تقیه و مضمون بعض ثالث تنبیه میکند بر ورود آن در مقام شبهه ضعفای شیعه
از قول مخالفین و لازم است تقیه بر امام در مثل مقام انتهی
هم ابوریحان در طعن قائلین حساب گفته فلما قصدوا استخراج اول الصوم واول الفطر بما خرجت قبل

او واجب بیوم فی اغلب الاحوال فارتکبوا جهنذ و ولوا ظرفا من قول النبی صلی الله علیه واله صوموا للرؤیة وافطروا للرؤیة فقالوا ان معنی قوله صوموا للرؤیة صوموا الیوم الذی یری الهلال فی عشیة کما یقال تهیؤا لاستقباله فینقد التهیؤ للاستقبال فاولوا ان شهر رمضان لا ینقص عن ثلثین

حاصل مراد آنکه چون ارباب امثال این جداول خواهند که آغاز صوم و یوم فطر بعمل خویش بیرون آورند غالب آن است که یکروز پیش از رؤیت افتند پس همینکه مخالفت جدول با صریح خبر نبوی بنگرند که فرموده صوموا للرؤیة وافطروا للرؤیة بر سبیل تاویل گویند مراد رسول آنست که روزه بدارید در روزیکه در شبانگاه آن هلال نمودار گردد و بکذا در فطار چنانکه عرب گوید تهیئوا للاستقباله یعنی برای پذیرائی فلان آماده شوید پس دخول لام در زمان آتی خواهد بود و ماه رمضان هیچگاه از سی روز نکاهد ملکزاده دانشمند در ضمن شرح انیمقام پس از نقل اخبار عدد و جواب آن قوم و تاویلات علما و قدح اسانید گفته و بالفرض که رواة اینحدیث تمام از ثقاة باشند اعراض اغلب اصحاب ایه وهن در خبر است چنانکه وقتی با ابن عم بزرگوار باز سخن اتمام رمضان رفت این بر ما باز ابیان نمودم فرموده بود باعتبار و تعدیل رواة و تاکید بقسم کجا جای این احتمال است عرض کردم اعراض اصحاب اگر در حدیث ضعیف باشد میگوئیم سبب اعراض ضعف رواة است اما چون این احتمال نرفت اعراض ایشان بر وهن وی افزاید خاصه دیده باشند که مؤکد بقسم است با اعراض کرده مزید وهن وی است و اگر شخص دانا با دقت نظر در این روایات بنگرد با ذوق سلیم داند این روایات جز مجعولات ابن ابی العوجا نخواهد بود زیراکه معایب چند از عدم فصاحت و عدم استحضار از سنین و اختلاف ازمنه عبادات واجبه و مسنونه در این روایات مندرج است والعیاذ بالله که چنین نسبتی بکلام ائمه اظهار داده شود که عالم بعلم ماکان و ما یکون هستند و کلام ایشان در فصاحت فوق کلام مخلوق و دون کلام خالق است و از اخبار ایشان طرق ضلالت و جهالت مرتفع است و آن معایب که ذکر شد این است که در این روایات همه جا یوم بر لیل در ذکر مقدم است و این منافی بیشتر آیات و احادیث است که ذکر یوم و لیل شده و در هر مقام لیل بر یوم مقدم است بر سبک کلام و عقیده عرب و شرع که لیل را مقدم بر یوم میدانستند از این بود که ابو عمران در حدیث مذکور بر حذیفة بن منصور بحث کرد که شاید حضرت بعکس فرموده باشند و اگر یوم مقدم باشد در حالت اتمام با بیست و نه شب میشود یا آنکه شب فطر داخل رمضان است و این خلاف مقصود و از جمله روایات ذکر سنه است که در اصل سیصد و شصت روز بوده و شش روز بجهة خلقت آسمان و زمین موضوع شده باقی سیصد و پنجاه و چهار روز را بر شهور تقسیم کرده نمیدانم سیصد و شصت روز کدام سال از سنین قصد شده اگر شمسی است از این زیاده است و اگر قمریست از این کمتر واحدی سال را جز این دو نیز بچیزی نسبت نداده و آنچه خلل در عبادات وارد می آورد این است که بیشتر این روایات شامل این مطلب بود که باید مانند شهور وسطی اهل تنجیم یکماه بیست و نه روز فرض کرده و یکماه را سی و قطع نظر از شهر رمضان اگر باینقاعده عمل کنیم اغلب ازمنه متبرکه مثل نیمه رجب و نیمه شعبان و یوم ترویه و عرفه و اضحی و سایر محل بعد میشود و لازم بود که از ائمه اطهار

یکحدیث

یکحدیث وارد شده که رؤیت هلال ذیحجه را در اعمال آن معتبر ندانید ذیقعده را سی روز فرض کرده روز بعد غره ذیحجه است و مقصود این است که چنین حدیث در سئوال از اعمال حج وارد شده باشد یا عبادات سایر ازمنه و ادعیه ماثوره در آن ایام و حال آنکه اثری از چنین اخبار نیست مثلاً از ائمه اطهار روایت شده چون هلال محرم را دیدند محزون شده و بماتم خامس آل عبا پرداختند و بسیار میشود در ماه ناقص نزد وی هلال رؤیت میشود و این میتواند دلیل باشد که آنسال ذیحجه تمام بوده پس یکروز از مصیبات غفلت فرمودند و عاشورا در یازدهم شد و حال آنکه این نسبت خلاف محض است و عیب دیگر وارد می آید و آن این است که اگر عمل بعد شود یکماه را تمام و یکماه را ناقص فرض کند البته هیچ ضبط کبیسه نخواهد شد بعلت آنکه معمول رواة امام است و ذکری از ضبط کبیسه نشده گذشته از عدم فهم و علم عرب باینقاعده و شهور مرئیه با شهور معدوده در سی سال یازده روز تفاوت واقع میشود و باندک زمان یکماه تفاوت واقع شده مثلاً در ذیقعده حج نموده و اورا ذیحجه مینامیم مانند عمل نسیئ که از رسوم جاهلیت بود سوای این بود که در غیر ذیحجه مینامیدند و در آن حج میکردند و منسوخ شد بآیه مبارکه انما النسیئ زیادة فی الکفر و برخلاف سوالاتی که خارج از تمامیت شهر رمضان است مثلاً شوال از یوم الشک شده و جواب فرمودند و اورا موقوف بر شهادت عدلین داشتند با آنکه شهود رؤیت هلال را سئوال کرده اند حدی مقرر داشته اند و بکلی این جواب و سئوال لغو خواهد بود علی ای حال

ذکر حق پایان ندارد هیچ حق　　این زبان بر بند و برگردان ورق

هم ابوریحان در رد تاویلی که قائلین بعدد و عاملین جدول در حدیث نبوی ارتکاب نموده اند گفته

فاما قولهم ان مقتضی الخبر الماثور تقدیم الصوم والفطر علی الرؤیه فباطل وذلک ان حرف اللام یقع علی المستأنف کما ذکروه ویقع علی الماضی کما یقال کتب لکذا مضی من الازمن ای من عند کذا فلام متقدم انکشف الماضی من الشهر وهذا هو مقتضی الخبر دون الاول الا تری الی ما روی عنه انه قال نحن قوم امیون لا نکتب ولا نحسب الشهر هکذا وهکذا وهکذا وکان یشیر فی کل واحدة منها باصابعه العشر یعنی تاما ثلثین یوما ثم اعاد فقال هکذا وهکذا وهکذا وخنس ابهامه فی الثالثه یعنی ناقصة تسعة وعشرین یوما فنص علیه السلام نصا لا یخفی علی احد ان الشهر یکون تاما مرة ویکون ناقصا اخری وان الحکم جار علیه بالرؤیة دون الحساب بقوله لا نکتب ولا نحسب فان قالوا عنی ان کل شهر تام فان تالیه ناقص کما یحسبه منجموا التواریخ کذبهم العیان ان لم یکن

یعنی تاویلی که اینقوم در خبر مروی نموده اند صحیح نیست چه لام در لغت عرب هرچند گاه بر مستقبل آید چنانکه اینجماعت در معنی اینحدیث پنداشته اند و گاه بر ماضی چنانکه گویند کتب لکذا مضی من الازمن یعنی نوشته شد بوقتی که فلان مقدار از زمان درگذشته بود ولی مقرر است که در اینخبر باستعمال ثانی آمده چه دیگر اخبار که در اینمعنی از آن حضرت رسیده قرینه تعیین است مثل آنکه فرموده ما مردمی امیم بیاموخته که چیزی

انکار توانیم داد و نه چیزی شمار توانیم نمود ماه گاهی سی روز است وگاهی بیست و نه روز پس آنحضرت باشارت صلاح که بکس پوشیده نماند تصریح نمود که شهر تاره تمام باشد و تاره ناقص وبکلمهٔ لا نکتب ولا نحسب تنقیص فرمود که مناط حکم شرع برؤیت است نه عدد واگر اینقوم گویند اینکه رسول صلی الله علیه وآله گفته ماه تاره سی روز است و تاره بیست و نه روز مؤید مذهب ما میباشد گوئیم گاه تمام است وگاه ناقص چه مراد آنحضرت نیز رجب تواتی و ترتیب باشد در جواب گوئیم پس لازم آید که پیغمبر حکمی برخلاف عیان بیان فرموده باشد زیرا که رؤیت گاه دو ماه بل بیشتر ناقص کرده وگاه دو ماه و بیشتر تمام کرد که اینگروه خود عیانا نیز انکار کنند وهم ابوریحان در بیان این عنوان گفته لو کان شهر رمضان تاما ابدا ثم عرف اوله لاستغنی به عن الرؤیة لشوال وجری قوله فی افطروا للرؤیة مجری حشو المفسد غیران العصبیة تعمی الاعین البواصر وتصم الاذان السوامع وتدعو الی ارتکاب ما لا یسامح باعتقاده العقول ولولا ذلک لما تجاسر قلوبهم هذا التهجم مع ما کتب الثقة الزبد جزاهم الله جماعتهم فی الآثار التی صححها منتحلوهم رضوان الله علیهم یعنی اگر ماه رمضان چنانچه بمقتضای اخبار شما است همیشه تمام بودی اول آن معلوم شدی پس در ماه شوال برای استهلال فائدتی نماندی و کلام رسول که فرمود افطروا للرؤیة در عداد حشو مفسد شمار آمدی که البته مخل معنی مراد خواهد بود الا آنکه عصبیت دیده‌های بینا را کور کند و گوشهای شنوا را کر نماید و بارتکاب امری بخواند که عقل باعتقاد آن مساحت ننماید و اگر تعصب اینگونه فضاحتی در خاطر اینقوم بیندیشد و با وجود آن اخبار که در کتابهای شیعه مثبت است و معتبرین آنها جمله آن روایات را از جهت سند وغیره تصحیح نموده‌اند هم اوگفته وقد جری بینی وبین اهل هذه الفرقة کلام فی الخبر المسند فالزمتهم ما سبق هذه اللوازم المذکورة فاظهر فی آخر الامر ان ذلک من موجبات اللغة وبینها وبین الشریعة ونوامیسها فرق فقلت لهم ان الله تعالی وعد رسوله خاطبنا الله ورسوله الا باللغة المتعارفة بینا بین العرب وانما نبلک ونعرفها لم ان اعرب نونا بعد ما بل اسمع علم الشریعة بمنزلة یعنی وقتی میان من و یکی از قائلین عدد در خبری سخن رفت من او را بدان لوازم فاسده که بر تقریر ایشان وارد است ملزم ساختم عاقبة الامر گفت اینها که تو بیان کردی بر قوانین لغت درست آید نه قواعد شریعت و پس فرق است میان وضع لغوی و حکم شرعی گفتم ما را که صاحب شرع با حکمی جز بلغت عرب گفته باشد همانا بتوان فهم لغت بدوری بلکه از علم شریعت یکباری هم ابوریحان گوید والعجب من سادات المتوسمین

عترة الرسول علیه وعلیهم السلام انهم صاروا یصغون الی ذلک ویقبلونه تالیفا لقلوب جمهور متشیعهم ولا یقتفون اثر جدهم امیر المؤمنین فی اعراضه عن استمالة الضالین المعاندین بقوله ما کنت متخذ المضلین عضدا یعنی از سادات ما که عترت رسولند عجب است که چگونه محض تالیف قلوب مردمی که دعوی تشیع ایشان کنند باین سخنان گوش فرا دهند و گفتار ایشان را بپذیرند و بر آئین نیای بزرگوارشان امیر المؤمنین صلوات الله علیه نروند که از استمالت خاطر ستمکاران اعراض نمود و در جواب کسانیکه بر عدم عزل معاویه رای میزدند ما کنت متخذ المضلین عضدا فرمود ملکزاده دانشمند در اثناء شرح اینعبارت گفته که شبی در منزل برادر اجل اکرم نواب اشرف والا الملی فی بیل جلیل قاجار ابو الملوک که آراد گر باز با ابن عم بزرگوار سخن از تمام شهر صیام در میان آمد گفتم از شیخ مفید روایت در رؤیت بسیار دیده ام شما او را چگونه از قائلین عدد محسوب داشته گفتند که از شیخ مفید رساله دارم که در آن رساله نوشته اینک علمای عصر ما بدان فیهم قائل بتمام شهر صیام هستند

و مسکری در اینباب نیست و پس از مدتی معتمد الدوله فرهاد میرزا در رجال ابو علی اصفهانی دیده بود که نوشته شیخ مفید را رساله ایست در رد صدوق و آنجا تصریح کرده که شهر رمضان مثل سایر شهور است و بر حدیث حذیفة بن منصور اعتبار نیست چه بیشتر از احادیث تمام صیام را حذیفة بن منصور روایت کرده پس آن کتاب را نزد مؤلف فرستادند دیدم بر خلاف فرمایش ابن عم بزرگوار است و در همان کتاب باحوال حذیفة بن منصور رجوع کردم دیدم ابو علی در حال او تاملی کرده که بعضی او را از موثقین رواة نمی دانند و بالغرض اگر از ثقات بوده احادیثی که در صیام روایت کرده در کتاب او یافت نمیشود تا اینجا خلاصه کلام ملکزاده دانشمند بود ومن العجب که بعضی از اجله فقهاء و جله علماء نیز مفید را از ارباب قول عدد نگاشته‌اند و این خطائی است فاحش چرا که او در طعن اصحاب این عقیدت و اثبات مذهب رؤیت دو تصنیف مستقل پرداخته و با شیخ صدوق در آنها بسی نقض و ابرام فرموده اگرچه از آن دو مجموع ما بین متأخرین اصلا رسمی نیست ولی اسم کتاب مصابیح النور فی علامات اوائل الشهور در فهرستهای تصانیف او مسطور است و رساله رد صدوق در معاجم رجال دانسته فحول شهور و هر دو را بالاتفاق از مفید میدانند و چون بنای تحریر این دفتر محیط بر استقصاء فوائد است و استقراء شوارد لاجرم بگاه نگارش این ترجمه در تحصیل احدی الرسالتین بسی تکاپوی رفت و از خزان کتب اوائل چندین جستجوی شد تا اتفاقا از کتابخانهٔ فقیه متبحر مجتهد العصر جمال الدین محمد بروجردی متع الله الاسلام بعمره مجموعی شگفت بدست افتاد مترجم بتحفه ذخائر کنوز الاخبار فی بیان ما لعله یحتاج الی التوضیح من الاخبار تصنیف شیخ مهذب الدین احمد بن عبد الرضا البصری الشیعی الامامی از آن دو رساله یکی در ضمن جزء دوم آن کتاب بارشاد آنجر بخریدة الله ایام افاضاته پدید آمد مشتمل بر اصول اخبار عدد و امهات ردود آنها در کمال جودت تحریر و نهایت حسن تحبیر انشا نه که خواستیم بشیخ بزرگوار مهذب الدین احمد تأسی نمائیم و آن نسخه نادر در رساله نایاب در اثناء کتاب بیاوریم ولی چون مظنهٔ اطناب بود و مئنهٔ اسهاب از اثبات آن بکلیها اعراض شد و نمونه را بدرج تفصیل اکتفا رفت تا پس کس مانند آن فاضل معاصر مفید را از اهل عدد نخواند و تصنیف او را یکباره در خلاف آنچه پرداخته نداند قال رضوان الله علیه بعد سطور شتی فی عنوان المسألة فصل اعلم ایدک الله تعالی ان العمل فی هذا الباب علی استقصائه یطول وقد علمت فیه کتابا سمیته مصابیح النور یکون فی ارباع المصون بخط متوسط فی نحو خمسین ومائة ورقة فان ظفرت به اغناک عما سواه فی معناه ان شاء الله تعالی غیر انی اثبت لک بکراسة تعتمد علیها ما یحتاج الیه الی ان یسهل الله تعالی ظفرک بالکتاب المذکور ان شاء الله تعالی فاقول القرآن نزل بلسان العرب ولغتهم قال الله عز اسمه بلسان عربی مبین وقال تعالی قرآنا عربیا غیر ذی عوج وقال ولو جعلناه قرآنا اعجمیا لقالوا لولا فصلت آیاته أأعجمی وعربی فاذا ثبت ان القرآن نزل بلغة العرب وخوطب المکلفین فی معانیه علی اللسان وجب العمل بما تضمنه علی مفهوم کلام العرب دون غیرهم والاشهر عند العرب انما سمیت بذلک لاشتهارها بالهلال قال الله عز اسمه ان عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهرا فی کتاب الله یوم خلق السموات

والارض وقال تعالى شهر رمضان الذي انزل فيه القرآن هدى للناس وبينات من الهدى والفرقان فسمى الله الاشهر بما
لها من الغرة التي بها تبين انها وضعها للشهر من حيث انه اشتهر بالهلال وكان الهلال علامته وليلة الهلال انما سمي
الهلال لارتفاع الاصوات عند رؤيته بالتكبير والاشارة اليه ومن ذلك سمي استهلال الصبي اذا بكى وصاح فقيل
استهل الصبي يعنون ظهر صوته بالبكاء ونحوه فاذا كان الشهر هو ما اشتهر بالهلال ثبت انه دليله دون ما سواه وذلك
ابطال قول اصحاب العدد في علامات الشهور ونخرج بالحساب ودفع هم بذلك الحاجة الى الاهلة ويؤيد ما ذكرناه قول الله تعالى
يسئلونك عن الاهلة قل هي مواقيت للناس والحج يريد انها علامات الشهور واوقات الديون وايام الحج وشهوره وهذا بالضد مما
ذكره اصحاب العدد في علامات الشهور وخالفوا نص القرآن ولغة العرب وفارقوا بمذهبهم فيه كافة علماء الاسلام وباينوا اصحاب علم
النجوم فلم يصيروا الى قول المسلمين في ذلك ولا الى قول المنجمين الذين اعتمدوا الرصد والحساب وادعوا علم الهيئة
فصاروا مذبذبين لا الى هؤلاء ولا الى هؤلاء واحدثوا مذهبا غير معقول ولا له اصل يستقر على
الحجاج وعملوا جدولا باطلا اسندوه الى الصادق عليه السلام لم اجد احدا من علماء الشيعة
وفقهائها واصحاب الحديث منها على اختلاف مذاهبهم في العدد والرؤية الا وهو طاعن فيه ومكذب لرواته

والظاهر انکه مراد استاد ابوریحان از سادات ائمه عترة الرسول ائمه اسمعیلیه باشند زیرا که او بجای دیگر از آثار الباقیه
در نظیر اینمقام از اینقوم بالفرقة المدعیة للبواطن تعبیر آورده و در کتب مقالات و نحل و مجامع دیانات و ملل
ثبت است که شیعه اسمعیلیه در احکام شرع تاویلات میکردند و برای هر یک از ظواهر تکالیف باطنی ابتداع مینمودند
و از اینجهت بلقب باطنیه اشتهار یافتند آنعبارت چنین است که در تقریر حساب قائلین عدد گفته وعلى ما ذكرنا
عملت الفرقة المدعية للبواطن المنتحلة لتشيع الآل فاوردت حسابا زعمت انه من اسرار النبوة وهو هذا
اذا اردت ان تعلم اول رمضان فخذ سني الهجرة التامة واضربها في اربعة وزد على ما اجتمع من الضرب خمس سني
الهجرة وسدسها فان بقي من كلا القسمين كسر فاجبره بالايام يوما ان كان احدهما او مجموعهما اكثر
من نصف مخرج احد الكسرين ثم زد على المجتمع اربعة واطرح ما بقي اسابيع فما بقي دون سبعة فهو علامة
شهر رمضان وهو مبني على ما ذكرناه فان ايام كل سنة من سني القمر وهو ثلثمائة واربعة وخمسون
يوما اذا القيت اسابيع بقي اربعة فاذا ضرب سني الهجرة في اربعة صار كانه طرح ايام كل سنة اسابيع و
جمع بواقي ذلك واذا اخذ خمس سني العرب وسدسها صار كانه اخذ لكل واحد من السنين خمس
يوم وسدسه فان اخذ خمس السنين وسدسها عوض ضربها في خمس يوم وسدسه وقسمتها على مخرجيهما
فاذا القي الجميع اسابيع وعد ما بقي من يوم الجمعة الذي هو اول الهجرة انتهى الى علامة المحرم
واذا زدنا عليه سنة وعد المجتمع من يوم الاحد آل الى معنى واحد وانما زاد هؤلاء اربعة
لانه اذا اخذ الشهر يومين والشهر يوما كان الذي يجتمع الى اول شهر رمضان خمسة و
اذا زادها على علامة المحرم انتهى الى علامة شهر

رمضان وقد كان زاد للمحرم سنة
تجتمع اليه للخمسة اللازمة الى شهر رمضان
فصار الجميع احد عشر والقى منها سبعة فبقي اربعة
وهو ما يبقى عن مجموع الزيادتين

حاصل مراد و خلاصه مقصود از سابق و لاحق بترجمه نوشتن دوران و کیلر ایران ابوریحان ثانی نجم الملک
عبد الغفار اصفهانی آنکه اگر خواهیم در تاریخ هجری اسامی روزهای اول سالها و ماهها را موافق تاریخ بدست آوریم
قاعده آنست که عدد سالهای تامه هجری را بگیریم و در سه موضع بنویسیم و اولی را ضرب کنیم در ۳۵۴ چهار روز
و دومی را ضرب در ۲۲ دقیقه و سیمی را در یکثانیه و بر عدد دقایق همیشه سی و چهار دقیقه بیفزائیم و اسر کدام را
رفع نمائیم بمرتبه بالاتر خویش پس دقایق اگر از ٥ ا تجاوز باشد رفع کنیم آنرا یک واحد از مرتبه بالاتر و اگر
کمتر باشد اسقاط میکنیم پس آنچه حاصل شد ایامی است که از اول هجرت گذشته تا روز اول آنسال پس
پنج بر آن بیفزائیم و هفت هفت از آن طرح کنیم آنچه کمتر از هفت باقی ماند علامت روز اول محرم است پس اگر
روز اول ماهی دیگر غیر از محرم را خواسته باشیم از ماههای تامه قبل از آنماه برای یکماه دو روز میگیریم و برای یکماه یکروز
و مجموع آنچه شد بر علامت محرم می افزائیم و از حاصل هفت هفت طرح میکنیم آنچه باقی ماند علامت آنماه مطلوب است
بحساب تواریخی که بنایش بر سیر وسطی قمر باشد و در استخراج علامت اوایل سنین و شهور هجری فرقه از مدعیان
عالم باطن بر وفق قاعده مذکوره نرفته اند و حسابی آورده اند که بعقیده ایشان از اسرار نبوت است و آن اینست
که هرگاه بخواهید روز اول رمضان را معلوم کنید سالهای هجری تامه را بگیرید و در چهار ضرب کنید و بر حاصل بیفزائید
خمس سنین هجری و سدس آنرا که عبارتست از ۲۲ جزو از شصت جزو سنین هجری پس اگر از هر کدام از آن
دو قسم کسری باقی ماند آنکسر را یکروز اعتبار میکنیم بنابر آنکه یکی از آن دو کسر یا مجموعشان بزرگتر باشد از نصف مخرجشان
و بعد بر مجموع هم بیفزائیم و هفت هفت طرح کنیم آنچه باقی ماند کمتر از هفت علامت ماه رمضان است و اینقاعده مبنی است
بر آنچه ذکر نمودیم زیرا که ایام هر سالی از سالهای قمری ۳۵۴ شبانروز است و چون هفت هفت طرح کنیم
باقی میماند چهار و چون سنین هجریرا در چهار ضرب کنیم این عمل در حکم آنست که از ایام هر سال هفت هفت طرح کنیم
و باقی مانده ها را جمع نمائیم و چون خمس سنین هجری و سدس آنرا بگیریم این عمل در حکم آنست که برای هر سال خمس
شبانروزی و سدس شبانروز بگیریم پس گرفتن خمس سنین و سدس آن در عوض ضرب آن سنین است
در خمس شبانروز و در سدس آن که هشت ساعت و چهل و هشت دقیقه کسر سال قمری باشد و بعد قسمت نمودن
آنها بر مخرجشان پس چون از حاصل هفت هفت طرح کنیم و باقی را از روز جمعه که اول سال هجرتست بشماریم میرسیم بعلامت
محرم و هرگاه شش بر آن عدد باقی بیفزائیم و حاصل را ابتدا از یکشنبه بشماریم باز بهمان نتیجه میرسیم و اینجا در قاعده
مذکوره فوق همیشه بر آن حاصل چهار بیفزاید زیرا که هرگاه بعد از طرح هفت هفت برای یکماه ابتدا از محرم

دوره و بجریم و برای یکماه بحرد تا اول رمضان انچه جمع شود پنج است و چون آنرا بر علامت محرم بیفزائیم علامت رمضان
بدست میاید و ما برای محرم ۳ افزودیم و چون ۵ بر آن افزوده شود حاصل میشود ۸ و بعد از طرح هفت باقی یک
همان چیزیست که از مجموع دو افزایش باقی مانده و علامت رمضان است هم الحکیم متشرع که روانش شاد باد
پس از ورقی گذشته از عبارت گذشته گفته وقد وجدت عند احمد بن محمد بن شهاب وكان
احد المعدودين من اهل الجزائر وكبار الدعاة جدولا زعم ان العمل به ان يؤخذ سنو
الهجرة التامه ويزاد عليها اربعة ويطرح ما اجتمع ثمانية ثمانية فما بقي اقل يدخل به في
سطر العدد ويأخذ ما بحياله من اي شهر اراد هو اوله من الاسبوع وهو لعمري مستخرج من هذا
الجدول لو اخذ وآمل لتبين فيها راجعه الى يومها من الاسبوع وينقص كل دور منها اربع ساعات الا ان
هذا الجدول المجرد الصحيح الا انا ادار دور الثمانية مرارا عند تطاول المدة فيضطرب اضطرابا فاحشا
حاصل مراد آنکه در نزد احمد بن محمد بن شهاب جزائری که از بزرگان دعات بود جدولی یافتم که از این قرار استعمال میشود
سالهای تامه هجریه را میگرفت و چهار بر آن می افزود و هشت هشت طرح میکرد و آنچه باقی میماند بآن راضی میشد
در سطر عدد و ما بازاء آنرا در برابر ماه مطلوب میگرفت اسم روز اول آن ماه بود بحسب ایام هفته و هر آینه باید دانست
که این جدول خلاصه است که استخراج شده از جدول مجرد صحیح ما و هر گاه شخص تامل نماید در دوره هشتگانه که بنای
جدول را بر آن قرار داده ملتفت میشود که بعد از هر دوره اول سال عود میکند بهمان روز هفته که اول دوره هشت
چهار دقیقه شبانروزی از تمام دوره ناقص است پس اینجدول خلاصه را اختلافی با جدول مجرد نیست جز آنکه دوره هشتگانه
چون بدور زمان تکرار شود اضطراب فاحش در آن راه یابد و آن وقت لابد از اتمام دوره هشتگانه عدول نموده ارقام ایام دیگر

جدول الشهور												
	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ا	[illegible]	[illegible]	و	ا	ب	[illegible]	ه	[illegible]	ا	[illegible]	[illegible]	د
ب	[illegible]	ب	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ا	ب	[illegible]	ه	[illegible]	ا	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	ا	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ب	[illegible]	ه	[illegible]	ا
[illegible]	ب	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ا	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ب	[illegible]	[illegible]	ه
ه	[illegible]	ا	ب	[illegible]	ه	[illegible]	ا	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ه	ب
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ا	ب	[illegible]	ه	[illegible]
[illegible]	ا	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ب	[illegible]	ه	[illegible]	ا	ب	[illegible]
ج	[illegible]	ا	ب	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ا	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ب

باقی دارد تا هفت شود و بکلی طرح رود پس اگر این چهار دقیقه باقی نبود عدد ایام هشت سال قمری وسیطه باضافهٔ کسوری که دارد بعد از طرح هفت هفت که ایام اسبوع است هیچ باقی نداشت و میتوانستیم دوره را هشت بگیریم چنانچه در جدول مختصر همین طور نموده ولی بملاحظهٔ چهار دقیقه کسر باقی اختلاف بعد از مدتی شدید خواهد شد و اگر بخواهیم در این عمل هیچ تقریبی نباشد و اختلافی بروز نکند باید دوره را دویست و ده سال تامه بگیریم چنانچه از روی جدول مصحح معلوم میشود که در اواخر هیچ چیز باقی نمانده و درست هفت هفت طرح شده

و از آنچه ذکر شده معلوم میشود که دوره را کمتر از هشت نمیتوان گرفت [illegible] ... نقل شد [illegible] علیه لا اعتماد [illegible] ... احوال ابن ابی العوجاء [illegible] ... [illegible]

هذا هو الجدول المصحح

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]

از چه روی برای پسر ابی قحافه اقتدا میکرد و در دنبال آن خلیفه باطل فریضه حق میگذارد ابو الحسن بجدی با هزل آمیخته گفت حضرت اقامت
دراز در محراب نماز بشابه ستون مسجد می‌انگاشت و در پیرامن آن شرط عبادت میگذاشت گفتند اگر علی دیگر خلفاء را مفترض الطاعه نمیدانست
چرا ولید بن عقبه را حد شرب خمر زد گفت از آنکه اقامت حدود وظیفه او بود اگر امام خود بسیاست عصاة مباشرت فرماید از نهایت عنایت و تمام
اهتمام کرده باشد پس حراست حوزه خلفا از چه میکرد و ایشان را در مشاورت لشکرکشی و کشورگشائی و سایر مصالح جمهور و حل و عقد امور ارشاد
مینمود گفت چون حفظ بیضه اسلام و پاس ناموس شرع حق خود میشناخت از مباشرت صوری دیگران روا نبود که ثغور مسلمین و حدود ملک
برای رزین مسه و دونمایه امام را لازم هست که وظایف منصب خویش بهر تدبیر مهمل نگذارد و هرچند مباشرین آنها اغیار باشند و تمهید مصالح عامه
و منافع کلیه بهر وسیله جاری سازد هرچند در ضمن مشاورات غاصبان و ارشادات بیگانگان باشد چنانکه حضرت یوسف علی نبینا و علیه السلام
خود نیابت ملک مصر طلب کرد و نیز اصلاح عموم عباد و تعدیل احوال بلاد در ضلالت وزارت او بر پای بود دیگر پرسیدند چرا علی بن ابیطالب
در طلب حق خویش با خلفا جهاد نکرد گفت چه حال وی آنوقت حال حضرت هارون بود که با سامری قتال نفرمود و با موسی گفت یا ابن ام
إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي یعنی ای پسر مادر من بنی اسرائیل مرا مقهور ساختند و کشتن من خواستند و حال حضرت نوح که با قوم خویش
جدال نتوانست عرض کرد رَبِّ إِنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ یعنی پروردگارا امت من بر من چیره شده‌اند و داد من از ایشان بستان و حال حضرت لوط
که با امت خود فرمود لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَىٰ رُكْنٍ شَدِيدٍ یعنی کاش مرا با شما توان جدال و نیروی قتال بودی و یا بر رکنی
استوار پناهیدن توانستمی و حال حضرت کلیم که عرض نمود رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي یعنی الها در جهاد اینجماعت جز خود
و برادرم هرون مالک کس نیستیم و نیز پرسیدند که چرا امیرالمؤمنین علی با مردم ناشایست در مجلس شوری داخل گشت گفت تا حجت خود بر ایشان ابلاغ نماید
چه یقین میدانست که اگر حاضران شوری در براهین خلافت و حجج امامت وی بدیده انصاف نظر کنند البته دیگران را بر وی مقدم نسازند و اگر بغرض میل نمود
و ابلاغ حجت نمی‌نمود لازم می‌افتاد که در عقیدت اهل بصیرت القا شبهه تساوی کرده باشد از اینجاست که آنحضرت در یوم شوری فرمود
الْيَوْمَ دَخَلْتُ فِي بَابٍ إِنْ أُنْصِفْتُ فِيهِ وَصَلْتُ إِلَىٰ حَقِّي یعنی امروز از دری درآمدم که اگر در آن انصاف ورزند بحق خویش
رسیدمی و دیگر بار وی گفتند چرا امیرالمؤمنین دختر خود بعمر بن خطاب داده گفت عمر بن الخطاب بظاهر موحد و مسلم بود و دو شهادتین
بلسان اعتراف میکرد و حضرت لوط تکلیف تزویج بنات خود با قومی میفرمود که در قطار کفار و از مشرکین بودند که گفت
هَٰؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ یعنی ایشان دختران منند و برای شما از این عمل
پلید پاکیزه‌ترند و مرا در پیش مهمان من رسوا مسازید آیا از شما مردی نیست که راه رشد جوید و سبیل صواب پوید ارباب طبقات و اصحاب تذکرات
آورده‌اند که روزی ابوالحسن هیثمی وارد مجلس حسن بن سهل وزیر مأمون شد حسن یکی از ملاحده را از در تعظیم بکنار خود جای داده بود و دیگر حاضران یک یک بجای خویش
جلوس داشتند ابوالحسن از مشاهدت آنحالت بر آشفت و در طعن عقیدت الحاد ملحد گفت در بیرون امری شگفت دیدم گفت چه بود یا ابالحسن گفت سفینه دیدم که مردم را
از جانبی بجانبی حمل و نقل میکرد بی ملاح و لنگر ملحد چون سخن ابوالحسن شنید از استبعاد بیقرار گردید و روی با وزیر داشت و گفت همانا در عقل وی خللی است ابوالحسن گوید گفتم یا هذا
این سخن را بر خفت عقل من چه دلالت است گفت یا ذا العجب چه بیچاره که بی تیر و سیار نباشد چگونه سیر بری بدون تسلط ذهاب و ایاب ممکن باشد گفتم عجب آنکه سیاه کار و انکار دیگر
سحاب و امطار و صانعی حکیم بر روی ارض جریان و نزول کند و نباتات بکار کند ... تا چه دانست سخن ابوالحسن تمهید طریق در عقیدت ملاحده که وجود عالم
و وقوع حوادث را باقتضای طبیعت نهاده‌اند ... و صانعی حکیم از تصنیف وی اینچند مجموع بنظر رسیده کتاب الامامه کتاب التجمل لی الاسلام کتاب الخلف کتاب الطلاق کتاب متعه
کتاب کامل کتاب استحقاق

ابن ابی جمهور محمد بن علی بن ابراهیم بن حسن بن ابی جمهور احسائی

در سلک دانشمندان فرقه امامیه و در عداد متکلمین فقها و محدثین عرفا و متبحرین علما بشمار است در شهر احساء متولد گشت و در
همان بلد نشو و نما یافت علوم رسمیه و فنون ادبیه را در نزد علمای بلد خویش فرا گرفت و در اندک زمانی قصب السبق از همگنان
در ربود و پس گران عزیمت را جانب عراق عرب تاختن آورده شهر نجف را محل اقامت قرار داد و بساط تحصیل در مجلس
تدریس و مدرس افادات شیخ شرف الدین حسن بن عبدالکریم فتال مجاور مشهد مقدس حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام
بگسترانید چندی اوقات بکسب فضائل در خدمت وی بگذرانید پس در سال هشتصد و هفتاد و هفت هجری
عزم زیارت بیت الله نموده در اثنای راه مدت یکماه در خدمت شیخ الاسلام علی بن هلال جزائری در کرک نوح
اقامت کرد و در طول آنمدت خدمت آن شیخ را غنیمت شمرده باستفادت مشغول بود گویند پس از زیارت
بیت الله و اداء مراسم حج بدیار خود عود نموده چندگاه در آنجا بسر برد باز زیارت مشاهد مشرفه ائمه عراق را تصمیم
عزم کرد پس از فوز بسعادت تقبیل آن مشاهد متبرکه بیکران همت بر گماشت و راه خراسان در پیش گرفت
در عرض راه بتالیف رساله زاد المسافرین در اصول دین بپرداخت و در مشهد مقدس رضوی سید میرمحسن
رضوی را ملاقات نموده در سال هشتصد و هفتاد و هشت هجری بالتماس میرمحسن آن رساله را شرحی ترتیب داد
و بکشف البراهین موسومش نمود جمعی از اهل علم بروی گرد آمدند و بهمین طریق استفادت می‌نمودند میرمحسن را از علی
رشته روایات بوی منسوب باشد آورده‌اند در آن زمان مردم شیعی از شدت خوف در کار خویش تقیه میکردند
چون خبر قدوم شیخ بعلمای سنت و جماعت هرات رسید یکی از ایشان که در تمامت فنون علم و دانش سرآمد
همگنان بود بمشهد مقدس درآمد و ایشان را در باب حقیقت و حقیت مذهب شیعه مناظرت و مباحثت در پیوست
سه مجلس با یکدیگر مناظرت نمودند در هر یک از آن مجالس ابن ابی جمهور بر فاضل هروی غالب آمد و دعوی خویش
براهین قاطعه ثابت نمود و ابن ابی جمهور صورت آن مناظرات و مجالس را رساله ترتیب داده اینک ما حاصل
هر یک از آن مباحثات را مشروحاً در این نامه مبارک نگارش دهیم مجلس نخست آنکه ابن ابی جمهور گوید روزی
سید محسن جمعی از سادات و برخی از طلاب را بضیافت بخواند فاضل هروی نیز از زمره ایشان بود چون
تمامت ایشان حاضر آمدند و هر یک بر محل خود قرار گرفتند فاضل روی با من داشت نخست از اسم من پرسید
گفتم مرا پدر محمد نام نهاده گفت موطن تو کدام یک از بلاد عرب است گفتم بلاد هجر که باحساء مشهور است
پیوسته از شمع وجود اهل علم و دین آن بلد را فروغی تمام بوده است گفت از مذهب خود کشف حجاب کن
گفتم از اصول یا فروع گفت از هر دو برگوی گفتم اما در اصول عقاید من آن چیزی است که ادله و براهین
بر آن قائم شده باشد و اما در فروع مرا فقهی است که باهل البیت علیهم السلام منسوب است گفت
همانا کلام آن است که مذهب امامیه داری گفتم آری گفت آن طایفه میگویند که علی بن ابیطالب بعد از حضرت
ختمی مرتبت بلافاصله جانشین و امام است گفتم آری چنین است من نیز بر آن عقیدت میباشم گفت بر صحت

دوره بجز محرم و برای یکماه یکروز تا اول رمضان آنچه جمع شود پنج است وچون آنرا بر علامت محرم بیفزاییم علامت رمضان بدست میاید و ما برای محرم ۳ افزودیم وچون ۵ برآن افزوده شود حاصل میشود ۸ و بعد از طرح هفت باقی میماند ۱ و آن چیزیست که از مجموع دو افزایش باقی ماند و علامت رمضان است تم الحکیم متشرع که روانش شاد باد پس از ورقی گذشته از عبارت گذشته گفته وقد وجدت عند احمد بن محمد بن شهاب وكان احد المعدودين من اهل الجزائر وكبار الدعاة جدولا زعم ان العمل به ان يؤخذ سنو الهجرة التامه ويزاد عليها اربعة ويطرح ما اجتمع ثمانية ثمانيه فما بقى اقل يدخل به فى سطر العدد ويأخذ ما بحيا له من اى شهر اراد هو اوله من الاسبوع وهو لعمرى منتخرج من هذا الجدول لو اخذ واثل السنين فيها راجعة الى يومها من الاسبوع وينقص كسورها اربع دقائق فانه لولا انها هذا الجدول المجرد جدول المصحح الا اذا دار دور الثمانية مرارا عند تطاول المدة فى يضطرب اضطرابا فاحشا

حاصل مراد آنکه در نزد احمد بن محمد بن شهاب جزائری که از بزرگان دعات بود جدولی یافتم که از اینقرار استعمال مینمود سالهای تامه هجریرا میگرفت وچهار برآن می افزود و هشت هشت طرح میکرد آنچه باقی میماند بآن راضی میشد در سطر عدد و ما بازاء آنرا در برابر ماه مطلوب میگرفت اسم روز اول آن ماه بود بحسب ایام هفته و هر آینه باید دانست که این جدول خلاصه است که استخراج شده از جدول مجرد صحیح او هر گاه شخص تأمل نماید در دوره هشتگانه که بنای جدول را بر آن گذارده ملتفت میشود که بعد از هر دوره اول سال عود میکند بهمان روز هفته که اول دوره هشت چاره دقیقه شبانروزی از تمام دوره ناقص است پس اینجدول خلاصه را اختلافی با جدول مجرد نیست جز آنکه دوره هشتگانه چون بدور زمان تکرار شود اضطراب فاحش در آن راه یابد و آنوقت لابد ارقام دوره هشتگانه را بدل نمود بارقام ایام دیگر

جدول الشهور

	محرم	صفر	ربیع الاول	ربیع الآخر	جمادی الاولی	جمادی الآخره	رجب	شعبان	رمضان	شوال	ذی القعده	ذی الحجه
ا	ج	ه	و	ا	ب	ج	ه	ز	ا	ج	ج	و
ب	د	ب	ج	ه	و	ا	ب	ج	ه	ز	ا	ج
ج	ه	د	ا	ج	ج	و	ز	ب	ج	ه	و	ا
ج	ب	ج	ه	د	ا	ج	ج	و	د	ب	ج	ه
ه	د	ا	ب	ج	ه	د	ا	ج	ج	د	د	ب
و	ج	ج	د	ب	ج	ه	و	ا	ب	ج	ه	د
د	ا	ج	ج	د	ز	ب	ج	ه	د	ا	ب	ج
ج	د	ا	ب	ج	ه	د	ا	ج	ج	و	د	ب

انگاه گوید وذكر هذا الداعى المموه ان الجدول من علم جعفر بن محمد الصادق حين علم رضى الله عنه ما كان الناس فيه من الخلاف والشك فى شهر رمضان فقال رضى الله عنه والذى بعث محمدا بالحق نبيا ما فارق امته حتى اقتضى الينا علم ما كان وعلم ما يكون الى آخر الدنيا وان من ذلك علم الصوم فى كل سنة وفى كل يوم منها وانه كان يقول ما تم شعبان قط ولا نقص رمضان من ثلثين يوما ولقد افترى هذا الظالم على ذلك السيد العالم افضل الاشراف واعلم الائمة صلوات الله عليهم حين اضاف اليه شيئا غير جائز فى دين جده وقد قام البرهان على صحة ضده وكان ذلك الامام الورع ابعد من ان يتلوث باقاويل امثال هؤلاء ويتدنس بانتمائهم بغيا اليه صلوات الله عليه

یعنی احمد بن شهاب گفت اینجدول از مخترعات حضرت امام جعفر صادق علیه السلام است در آنوقت که میان مردم در خصوص ماه رمضان اختلاف وشک دید پس فرمود که سوگند بنام کسی که حضرت محمد را براستی مبعوث بنبوت نمود آنحضرت دست از امت خود نکشید جز آنوقت که باو سپرد علم ما کان و ما یکون را تا آخر دنیا و کمتر از همه علم صوم است در هر سال و در هر روز سال و آنحضرت میفرمود که ماه شعبان هرگز تمام نیست و رمضان هرگز ناقص نمیشود از سی روز ویقین است که این شخص ظالم افترا زده است برآن سید عالم که افضل اشراف است و اعلم ائمه صلوات الله علیهم در آنچه نسبت داده است بآنحضرت چیزیرا که در دین جدش جائز نیست باید دانست که بنای آنجدول مختصر بر قاعده ایست که منجمین از روی سیر وسطی قمر در ایام ماه وضع نموده اند که یکماه را سی روز میگیرند و یکماه را بیست و نه روز و از قرار بهز یجوح اد وط ذیحجه را کبیسه میکنند چون روز اول سال هجرت موافق احادیث جمعه بوده و ماه وسطی ۲۹ شبانروز است ۱۲ ساعت و ۴۴ دقیقه پس ابتدا از جمعه ماه محرم سی و پنج روز میشود و غره صفر یکشنبه و از ۲۹ روز میگیرند غره ربیع الاول دوشنبه میشود و هکذا تا آخر سال غره ذیحجه دوشنبه میشود و عدد ایامش ۲۹ روز پس اول سال دوم که یکسال تامه گذشته باشد سه شنبه میشود و بطریق مذکور غره محرم سه شنبه میشود و غره صفر پنجشنبه و هکذا تا ذیحجه غره اش جمعه میشود و غره محرم سال سیم که دو سال تامه گذشته شنبه و غره ذیحجه سه شنبه و چون این سال کبیسه می شود سلخ ذیحجه چهارشنبه است و غره محرم سال چهارم که سه سال تامه گذشته پنجشنبه و هکذا تا آخر سال هشتم تامه که غره ذیحجه او شنبه میشود و چون سلخ ندارد غره محرم سال نهم ناقصه باز سه شنبه میشود وقس علیهذا و بنابر اینقاعده شعبان همیشه ناقص است و رمضان تام اما شرح جدول مجرد مصحح اینست که چون سال قمری وسطی سیصد و پنجاه و چهار شبانروز است و هشت ساعت و چهل و هشت دقیقه و با عوض کسور ساعات بکسور ستینی شبانروز بیست و دو دقیقه اضافه بر ۳۵۴ شبانروز است پس بعد از طرح هفت هفت باقی میماند ه کب این باقی را بازاء سال اول نوشته در سال دوم بعد از تضعیف کسر و طرح هفت باقی میماند ا مد و در سال سیم بعد از تثلیث کسر و طرح هفت باقی میماند ز و هکذا تا سال هشتم باقی ماند د نو و آن چهار دقیقه

باقی دارد تا هفت شود و بکلی طرح رود پس اگر این چهار دقیقه باقی نبود عدد ایام هشت سال قمری وسیطی باضافه کسوری که دارد بعد از طرح هفت هفت که ایام اسبوع است هیچ باقی نداشت و میتوانستیم دوره را هشت بگیریم چنانچه در جدول مختصر همین طور نموده ولی بملاحظه چهار دقیقه کسر باقی اختلاف بعد از مدتی شدید خواهد شد و اگر بخواهیم در این عمل هیچ تقریبی نباشد و اختلافی بروز نکند باید دوره را دویست و ده سال تامه بگیریم چنانچه از روی جدول صحیح معلوم میشود که در اواخر هیچ چیز باقی نمانده و درست هفت هفت طرح شده و از آنچه ذکر شده معلوم میشود که دوره را کمتر از هشت میتوان گرفت تا اینجا ترجمت استاد ممجد نجم الملک بود که بسیبا از روی خط وی نقل افتاد فلعهده علیه لا علینا اذ نحن بنجمه اهتدینا

همانا شرح واستان ابن ابی العوجا بسبب اجزاء ترجمت ابن ابی العوجا منتهی شد و این از روی عمد افتاد بل تناسب اخبار و ائتلاف آثار حیث که تا انتظر موجب این اکثار گردید

د هذا هو الجدول الصحیح

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ا	۲	کـ	لا	ب	کـ	سا	۳	کـ	صا	٥	کـ	دنا	۲	کـ	قا	۱	کـ	فما	د	کـ
.	۱	۴	لـ	و	۴	سـ	۲	۴	صـ	ب	۴	نکـ	۱	۴	فنـ	٥	۴	ـه	۲	۴
ج	د	و	لج	۲	و	سج	ب	و	صج	۴	و	فکج	٥	و	فج	۲	و	نج	۱	د
۲	٥	لح	لد	۱	لح	سد	و	لح	صد	۲	لح	فکد	ب	لح	قد	۱	لح	قد	■	لح
■	۴	ه	له	٥	ه	سه	۲	ه	صه	۱	ه	فکه	د	ه	صه	۴	ه	صه	ـ	ه
و	٥	سـ	لو	۲	سـ	سو	۱	سـ	صو	د	سـ	نکو	۲	سـ	فو	ب	سـ	ضو	۱	سـ
ز	ب	له	لز	۱	له	سر	٥	له	صر	۲	له	نکر	۱	له	قر	د	له	نعر	۲	له
ح	د	نو	لح	۲	نو	سح	ب	نو	صح	۱	نو	نکح	٥	نو	فح	۲	نو	نح	۱	نو
ط	۲	ع	لط	ب	ع	سط	د	ع	صط	٥	ع	نکط	۲	ع	صط	۱	ع	فط	د	ع
ی	۱	م	م	د	م	ع	۲	م	ف	ب	م	ل	۱	م	سر	٥	م	فر	۲	م
یا	و	ـ	ما	۲	ـ	ما	ـ	ب	قا	۱	ب	فلا	٥	ب	قا	۲	ـ	فما	۱	ب
یب	۲	کد	ـ	۱	کد	ـ	و	کد	ـ	۲	الد	فلب	ب	الد	نس	۱	الد	ـ	٥	الد
یج	۱	مو	ج	٥	مو	ج	۲	مو	فج	۱	مو	فلج	و	مو	فسج	د	مو	فمج	ب	مو
ید	٥	ح	ید	۲	ح	ید	۱	ح	فد	و	ح	ظد	۲	ح	فسد	ب	ح	فصد	۱	ح
یه	ب	لـ	مه	۱	لـ	عه	٥	لـ	فه	۲	لـ	فله	۱	لـ	فسه	و	لـ	فصه	۲	لـ
یو	و	نب	مو	۲	نب	عو	ب	نب	فو	۱	نب	فلو	٥	نب	فسو	د	نب	فصو	۱	نب
یز	۲	له	مر	ب	له	عر	۱	له	فر	٥	له	فلر	۲	له	فسر	۱	له	فصر	د	له
یح	۱	لو	مح	و	لو	عح	۲	لو	فح	ب	لو	فلح	د	لو	فسح	٥	لو	فصح	د	لو
یط	٥	ع	مط	۲	ع	عط	۱	ع	فط	د	ع	فلط	۲	ع	فسط	ب	ع	فصط	۱	ع
ک	٥	ک	ک	۱	ک	ف	و	ک	ف	۲	ک	فر	ب	ک	فع	۱	ک	...	٥	ک
کا	۱	صب	نا	٥	صب	فا	۲	صب	فا	۱	صب	قا	۲	صب	ضا	۲	صب	دا	ب	صب
کب	٥	۲	نب	۲	۲	فب	۱	۲	فب	و	۲	قب	۲	۲	قب	ب	۲	دب	۱	۲
کج	ب	کو	ج	۱	کو	ج	٥	کو	مج	۲	کو	فج	۱	کو	فج	د	کو	دج	۲	کو
کد	و	ح	ند	۲	ح	ند	ب	ح	مد	۱	ح	قد	٥	ح	قد	۲	ح	دد	۱	ح
که	۲	ـ	نه	ب	ـ	فه	۱	ـ	ضه	٥	ـ	قه	۲	ـ	ضه	۱	ـ	ده	د	ـ
کو	۱	لـ	نو	و	لـ	فو	۲	لـ	فو	ب	لـ	قو	۱	لـ	ضو	٥	لـ	دو	۲	لـ
کز	٥	ند	نر	۲	ند	فر	۱	ند	فر	و	ند	قر	۲	ند	ضر	ب	ند	در	۱	ند
کح	۲	نو	نح	۱	نو	فح	و	نو	فح	۲	نو	قح	ب	نو	ضح	۱	نو	دح	٥	نو
کط	۱	لح	نط	٥	لح	فط	۲	لح	فط	۱	لح	قط	و	لح	ضط	۲	لح	زط	ب	لح
ل	٥	۱	[illegible]	۲	۱	[illegible]	۱	۱	[illegible]	و	۱	فل	۲	۱	[illegible]	۱	۱	نك	۱	۱

اینک شعری چند که بشار بن برد در هجای وی نظم کرده بیاوریم و کلام بانجام بریم گوید

قل للعبد الکریم یا ابن ابی العوجاء بعت الاسلام بالکفر موقا لا تصلی ولا تصوم فان صمت فبعض النهار صوما دقیقا

لیت شعری غداة حلیت فی الجسد حنیفا حلیت او زندیقا
لا تبالی اذا اصبت من الخمر عتیقا ان لا تکون عتیقا

یعنی پسر ابی العوجاء را بگوی که همانا از روی سفاهت و بیخردی کالای اسلام بیهای کفر فروختی از آنکه نه نماز گذاری و نه روزه بداری و چنانچه علی الرسم بنیت صوم باشی ببرخی از روز و امساکی اندک اکتفا نمائی و هرگاه با می دیرینه برخوری هیچ باکانه باشامی و باکیت از آتش دوزخ آزاد نباشی هیچ مبالات نیاری کاش دانستی که چون مشرف سپاه بامداد عرض لشکر دهد ترا در شمار مسلمانان آورد یا در قطار زندیقان کشد

ابو الحسن میثمی علی بن اسمعیل

از احفاد میثم تمار است که در جمله تابعین صحابه رسول صلی الله علیه و آله و خواص اصحاب امیر المؤمنین علی صلوة الله و سلامه علیه بشمار میرود و به دو واسطه بمیثم میرسد فهو علی بن اسمعیل بن شعیب بن میثم بن یحیی الاسدی اصلا کوفی است و مسکنا بصری در میان قدماء شیعه امامیه مقام اختصاصی معروف دارد زیرا که او از متکلمین اثنی عشریه نخستین عالمی است که باب علم کلام مفتوح داشت و با مخالفین احتجاج فرمود و در مسئله امامت تصنیف پرداخت چنانکه جمال الدین حلّی در صفت او گوید اوّل من تکلّم علی مذهب الامامیّة وصنّف کتابا فی الامامة کان کوفیا وسکن البصرة وکان من وجوه المتکلّمین من اصحابنا کلّم ابا الهذیل العلاف والنظّام علماء رجال او را در عداد اصحاب حضرت امام ابو الحسن علی بن موسی الرضا شمارند روایتش مقبول و حدیثش معمول است و اینجماعت از وی اخذ خبر نموده اند علی بن مهزیار محمد بن علی بن محبوب سلیمان بن سماعه حسن بن راشد صفوان بن یحیی سکونی عبد الله بن جاهم داود بن مهزیار بالجمله در دوره خاطر و حدت فواد و فن جدل و آداب مناظرت طرفه عصر بود و اختصاص علی بن راشد داشت چه اکثر سلاطین وقت علم بودند و از بزرگان اهل بصیرت محسوب میشدند سمعانی در کتاب انساب گفته بنی میثم جماعتی باشند از مشایخ شیعه مناظرات و مباحثات ابو الحسن میثمی در کتب رجال و تراجم متکلمین ثبت است از آنجمله اینچند کالمت بر وجه اختصار حکایت افتاد روزی در اثبات کمال که از شروط امامت است با ابو الهذیل گفت آیا میدانی که ابلیس از هر خیری نهی کند و بهر شر امر نماید گفت آری گفت پس ابلیس بتمامت وجوه خیر و طرق شر عالم خواهد بود ابو الهذیل گفت چنین گفت آیا امامی که بعد از حضرت رسالت بوی اقتدا نمائی بر تمامت وجوه خیر و طرق شر محیط است گفت نی گفت پس باقرار خویش ابلیس را از امام خویش اعلم شناسی پس ابو الهذیل مبهوت شد و فرونشست نوبتی با ابو الهذیل گفت آیا چگونی در شهادت کسی که بکذب خویش اعتراف نموده باشد گفت مردود است و بر شهادتش ترتیب اثر نخواهد شد گفت انصار دعوی امارت برای خود کردند و گفتند منا امیر و منکم امیر آنگاه تکذیب خویش نموده در حضور جمهور باستحقاق ابوبکر شهادت دادند پس شهادت ایشان بر سزاواری و شایستگی ابی بکر مسموع نخواهد بود که بکذب خود در دعوی امارت و طلب خلافت اعتراف آورده اند گویند وقتی در مجلس علی بن ریاح ابو الهذیل با ابو الحسن گفت ترا چه حجت است بر اینکه علی بن ابیطالب در خلافت رسول اولی از دیگران باشد گفت اجماع اهل قبله بر آنکه امیر المؤمنین هنگام وفات سید کاینات مؤمن کامل و عالم مسائل بود و چنین اجماع درباره ابوبکر محقق نیست ابو الهذیل گفت درباره ابی بکر نیز این اجماع منعقد است کیست که مخالفت حجت باشد گفت من با تمامت اسلاف و جمهور صحابه خویش سابقا و لاحقا گفت پس تو با تمامت اسلاف و جمهور صحابت گمراه باشید ابو الحسن گفت پس اینجا مجلس دشنام است نه بحث کلام از کتاب مغنی نقل است که یکی با ابو الحسن میثمی گفت امام تو علی بن ابیطالب

اوچه روی برای ابن ابی قحافه اقتدا میکرد و در دنبال آن خلیفهٔ باطل فریضهٔ حق میگذارد ابو الحسن بجدی با هزل آمیخته گفت حضرت آن قامت
دراز در محراب نماز بمثابه ستون مسجد می انگاشت و در پی این آن شرط عبادت میگذاشت گفتند اگر علی دیگر خلفا را مفترض الطاعه نمیدانست
چرا ولید بن عقبه را که شرب خمر زد گفت از آنکه اقامت حدود وظیفهٔ او بود اگر امام خود بسیاست عصاة مباشرت فرماید از نهایت عنایت و تمام
اهتمام گفتند پس جرأت حوزهٔ خلفا از چه میکرد و ایشان را در مشاورت لشکرکشی و کشورگشائی و سایر مصالح جمهور و حل و عقد امور ارشاد
مینمود گفت چون حفظ بیضهٔ اسلام و پاس ناموس شرع حق خود میشناخت از مباشرت صوری دیگران روا نبود که ثغور مسلمین و حدود ممالک
برای رزین مهمل و نفرماید امام را لازم است که وظایف منصب خویش به تدبیر مهمل نگذارد و هر چند مباشر آن اغیار باشند و تتمیم مصالح عامه
و منافع کلیه بهر وسیله جاری سازد هر چند در ضمن مشاورات غاصبان و ارشادات بیگانگان باشد چنانکه حضرت یوسف علی نبینا و علیه السلام
خود نیابت ملک مصر طلب کرد و نیز اصلاح عموم عباد و تعدیل احوال ایشان در ضلالت وزارت او بر پای بود دیگر پرسیدند چرا علی بن ابیطالب
در طلب حق خویش با خلفا جهاد نکرد گفت چه حال وی آنوقت حال حضرت هارون بود که با سامری قتال نفرمود و با موسی گفت یا ابن ام
إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي یعنی ای پسر مادر من بنی اسرائیل مرا مقهور ساختند و کشتن من خواستند و حال حضرت نوح که با قوم خویش
جدال نتوانست و عرض کرد رَبِّ إِنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ یعنی پروردگارا است من بر من چیره شده اند داد من از ایشان بستان و حال حضرت لوط
که با امت خود فرمود لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَىٰ رُكْنٍ شَدِيدٍ یعنی کاش مرا توان جدال و نیروی قتال بودی و یا برکنی
استوار پناهیدن توانستمی و حال حضرت کلیم که عرض نمود رب إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي یعنی الها در جهاد و انجاحت جز خود
و برادرم هرون مالک کس نیستم و نیز پرسیدند که چرا امیر المؤمنین علی با مردم ناشایست در مجلس شوری داخل گشت گفت تا حجت خود بر ایشان تمام ابلاغ نماید
چه یقین میدانست که اگر حاضران شوری مدبر این خلافت و حجج امامت وی بدیدهٔ انصاف نظر کنند البته دیگران را بر وی مقدم نسازند و اگر تعرض ننمود
و ابلاغ حجت نمی نمود لازم می افتاد که در عقیدت اهل بصیرت القاء شبهه تساوی کرده باشد از اینجاست که آنحضرت در یوم شوری فرمود
الْيَوْمَ دَخَلْتُ فِي بَابٍ إِنْ أُنْصِفْتُ فِيهِ وَصَلْتُ إِلَىٰ حَقِّي یعنی امروز از دری در آمدم که اگر در آن انصاف دیدمی بحق خویش
رسیدمی و دیگر باری گفتند چرا امیر المؤمنین دختر خود بعمر بن خطاب داده گفت عمر بن الخطاب بظاهر موحد و مسلم بود و بشهادتین
لسان اعتراف میگشود و حضرت لوط تکلیف تزویج بنات خود با قومی میفرمود که در قطار کفار و آیین مشرکین بودند که گفت
هَٰؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ یعنی ایشان دختران منند و برای شما از این عمل
پلید پاکیزه ترند و مرا در پیش مهمان من رسوا مسازید آیا از شما مردی نیست که راه رشد جوید و سبیل صواب پوید ارباب طبقات و اصحاب تذکرات
آورده اند که روزی ابو الحسن میثمی وارد مجلس حسن بن سهل وزیر مأمون شد حسن یکی از ملاحده را از در تعظیم بکنار خود جای داده بود و دیگر حاضران یک بر جای بنشسته
جلوس داشتند ابو الحسن از مشاهدهٔ آن حالت بر آشفت و در طعن عقیدت الحاد ملحد گفت در بیرون امروز شگفت امری دیدم گفت چه بود یا ابا الحسن گفت سفینه دیدم که مردم را
از جائی بجائی حمل و نقل میکرد و ملاح و لنگر نداشت ملحد چون سخن ابو الحسن بشنید از استبعاد بیقرار گردید و روی بوزیر داشت و گفت همانا در اعتدال عقلش خللی است ابو الحسن گوید گفتم یا مرد
این سخن از جهت عقل من چه دلالت است گفت یا دا العجب چگونه چیزی را که تیر رفتار است چگونه بی مدبری بصیر شغل ذهاب و ایاب ممکن باشد گفتم عجب آنکه سیاه بکاو و اختلاف
سحاب و امطار و صانعی حکیم بر وجه ارض جریان و نزول کند و نباتات بکارنگ برویاند آری گوید وی مبهوت گشت چه دانست سخن ابو الحسن تمهید طریق از عقیدت ملاحده که وجود عالم
و وقوع حوادث را باقتضای طبیعت نهاده اند بموجدی قدیم و صانعی حکیم از تصنیفات او انچه مجموع منظر رسیده کتاب امامت کتاب الاشام کتاب نکاح کتاب طلاق کتاب متعه
کتاب کامل کتاب استحقاق

ابن ابی جمهور محمد بن علی بن ابراهیم بن حسن بن ابی جمهور احسائی

در سلک دانشمندان فرقهٔ امامیه و در عداد متکلمین فقها و محدثین عرفا و متبحرین علما بشمار است در شهر احسا متولد گشت و در
همان بلد نشو و نما یافت علوم رسمیه و فنون ادبیه را در نزد علمای بلد خویش فرا گرفت و در اندک زمانی قصب السبق از همگنان
در ربود پس گران عزیمت را جانب عراق عرب تاختن آورده مشهد نجف را محل اقامت قرار داد و بساط تحصیل در مجلس
تدریس و مدرس افادات شیخ شرف الدین حسن بن عبد الکریم فتال مجاور مشهد مقدس حضرت امیر المؤمنین علیه السلام
بگسترانید چندی اوقات بکسب فضائل در خدمت وی بگذرانید پس در سال هشتصد و هفتاد و هفت هجریه
عزم زیارت بیت الله نموده در اثنای راه مدت یکماه در خدمت شیخ الاسلام علی بن هلال جزائری در کرک نوح
اقامت کرده در طول آن مدت خدمت آن شیخ را غنیمت شمرده باستفادت مشغول بود گویند پس از زیارت
بیت الله و اداء مراسم حج بدیار خود عود نموده چندگاه در آنجا بسر برده باز زیارت مشاهد مشرفهٔ ائمهٔ عراق را تصمیم
عزم کرد پس از فوز بسعادت تقبیل آن مشاهد متبرکه بیکران همت بر گماشت و راه خراسان در پیش گرفت
در عرض راه بتالیف رساله زاد المسافرین در اصول دین بپرداخت و در مشهد مقدس رضوی سید میر محسن
رضوی را ملاقات نموده در سال هشتصد و هفتاد و هشت هجری بالتماس میر محسن آن رساله را شرحی ترتیب داد
و بکشف البراهین موسومش نمود جمعی از اهل علم بروی گرد آمدند و بهمین طریق استفادت می نمودند میر محسن را از علو
رتبهٔ روایات بوی منسوب باشد آورده اند در آنزمان مردم شیعی از شدت خوف روزگار خویش بتقیه میگذرانیدند
چون خبر قدوم شیخ بعلمای سنت و جماعت هرات رسید یکی از ایشان که در تمامت فنون علم و دانش سرآمد
همگنان بود بمشهد مقدس در آمد و ایشان را در باب حقیقت و حقیت مذهب شیعه مناظرت و مباحثت در پیوست
سه مجلس با یکدیگر مناظرت نمودند در هر یک از آن مجالس ابن ابی جمهور بر فاضل هروی غالب آمد و دعوی خویش
براهین قاطعه ثابت نمود و ابن ابی جمهور صورت آن مناظرات و مجالس را رساله ترتیب داده اینک ما حاصل
هر یک از آن مباحثات را مشروحاً در این نامهٔ مبارک نگارش دهیم مجلس نخست آنکه ابن ابی جمهور گوید روزی
سید محسن جمعی از سادات و برخی از طلاب را بضیافت بخواند فاضل هروی نیز از زمرهٔ ایشان بود چون
تمامت ایشان حاضر آمدند و هر یک بمحل خود قرار گرفتند فاضل روی با من داشت نخست از اسم من پرسید
گفتم مرا مادر محمد نام نهاده گفت موطن تو کدام یک از بلاد عرب است گفتم بلاد هجر که باحسا مشهور است
پیوسته از شمع وجود اهل علم و دین آن بلد را فروغی تمام بوده است گفت از مذهب خود کشف حجاب کن
گفتم از اصول یا فروع گفت از هر دو برگوی گفتم اما در اصول عقاید من آن چیزی است که ادله و براهین
بر آن قائم شده باشد و اما در فروع مرا فقهی است که باهل البیت علیهم السلام منسوب است گفت
همانا گمانم آن است که مذهب امامیه داری گفتم آری گفت آن طایفه میگویند که علی بن ابیطالب بعد از حضرت
ختمی مرتبت بلا فاصله جانشین و امام است گفتم آری چنین است من نیز بر آن عقیدت میباشم گفت بر صحت

دعوی

دعوی خویش ودلیلی اقامت نمای گفتم مرا بذکر دلیل و بیان حجت احتیاج نباشد چه من با تو در باب امامت و خلافت علی بن
ابیطالب اتفاق داریم که آنجناب بعد از حضرت رسول امام است لیکن من نفی وسایط میکنم و تو آنرا مثبتی و این خود
در میزان سخنوری و قواعد مناظرت مقرر است که نافی را نفی کافی است و مثبت از اقامت دلیل ناگزیر باشد
پس تو اینک باید یکی از دو شق اختیار کنی یا خرق اجماع نموده امامت آنجناب را بالکلیه منکر شوی تا من ناچار دلیل
اقامت کنم و یا دعوی خویش ثابت داری فاضل گفت پناه میبرم بخدا از اینکه من منکر امامت آنحضرت باشم
ولی میگویم که او رابع خلفا است گفتم پس لابد شق ثانی اختیار کن و در اثبات وسایط که مرا با تو موافقت نیست
دلیل ذکر نمای حاضران مرا تصدیق نمودند و باوی گفتند که درین دعوی تو مدعی و او منکر است و هر مدعی
در اثبات ادعای خود محتاج گواه است چون خود را در اینباب ملزم دید گفت مرا بر این دعوی دلایل و حجج بسیار است
گفتم از تمامت آنها یک دلیل مرا کافی است گفت اجماع امت واقع شده بر اینکه ابوبکر بعد از حضرت پیغمبر بی فاصله
و واسطه خلیفه و جانشین او است و اجماع در شرع مطهر حجت است گفتم اگر ترا مراد از این اجماع آن است
که اکثر و اغلب مسلمانان در آن وقت قائل خلافت ابوبکر بوده اند و مخالفان امامت ابوبکر نیز موجود بوده اند ولی
نظر بکثرت ایشان قلیل مینموده اند اینچنین کثرت و اجماع حجت نباشد چه خداوند تبارک و تعالی فرموده وَقَلِيلٌ
مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ یعنی کمتر از بندگان من بزیور شکرگذاری آراسته اند بلکه کثرت در بسیاری از امور مذموم آمد
چنانکه در این کریمه فرموده لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ یعنی نیکی نیست در بسیاری از راز و نجوای ایشان
و هم فرموده كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ
یعنی چه گروه اندکی که غالب و فایق آمدند گروه بسیار را باذن خداوند و خدا با جماعت صبر کنندگان است
و اگر مراد تو از آن اجماع اجماعی است که در روز وفات پیغمبر صلی الله علیه وآله از اتفاق اهل حل و عقد حاصل آمد
مرا در ابطال آن دو طریق است یکی طریقی است که استقامت آن در مذهب من بیقین پیوسته ولی بآن ترا الزام
نتوانم کردن و آن این است که اجماع در نزد ما حجت نباشد الا بدخول معصوم و هر اجماعی که خالی از آن باشد برما
حجت نیست چه بر هر یک از آحاد اهل اجماع خطا جایز است پس بر کل آنها نیز خطا جایز باشد چه کل مرکب از همان
آحاد است دوم ابطال آن بطریقیکه نزد شما مستقیم است و آن این است که اجماع چنانکه گذشت اتفاق اهل حل و عقد است
از امت پیغمبر بر امری از امور دینیه و این معنی در خلافت ابوبکر در روز سقیفه حاصل نیامد بلکه فضلا و زهاد صحابه و علماء و اشراف سادات غائب بودند و در سقیفه حاضر نبودند
باتفاق است که علی و عباس و عبدالله بن عباس و زبیر و مقداد و عمار و ابوذر و سلمان و جماعتی
از بنی هاشم و غیر ایشان از صحابه بمصیبت حضرت رسول و تجهیز او اشتغال داشتند بصاحب شغل حضرت امیر بمصیبت پیغمبر و عدم التفات او در الخلافت دیگر
پس برای نظم امور خود در سقیفه بنی ساعده اجتماع نمودند و در تعیین امیری نظر انداختند ابوبکر و عمر و ابوعبیده
جراح و جمعی از طلقا که با ایشان پیوسته بودند چون خبر اجتماع انصار را در سقیفه شنیدند بدانصوب دویده بحثت
با ایشان مشغول مجادلت و مخاصمت ورزیدند تا آنکه انصار ناچار زبان بصلح گشودند گفتند مِنَّا أَمِيرٌ وَمِنْكُمْ أَمِيرٌ

ابوبکر و اصحابش بدان رضا ندادند و متمسک شدند که حضرت پیغمبر فرموده الائمة من قریش سعد بن سعد را که یکی از رؤساء
انصار و بمرض حسد سعد بن عباده که فرخه اختیار امارت انصار بر آن افتاده بود گرفتار بود فریب داده با خود
یار ساختند لاجرم ابوعبیده و عمر باستظهار بشیر بیعت ابوبکر مبادرت نموده دست بر دست او زدند و گفتند
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا خَلِيفَةَ رَسُولِ اللَّهِ پس از اینجا معلوم میشود که بیعت ابوبکر در روز سقیفه از روی مکر
و حیله و عجله و غلبه و قهر بود فلهذا عمر گفته بيعة أبي بكر فلتة وقى الله المسلمين شرها فمن عاد الى مثلها فاقتلوه
یعنی بیعت ابوبکر ناگهانی و بر خطا بود خداوند مسلمانان را از شر وی نگاه دارد پس اگر کسی بچنان امری معاودت کند
او را عرضه هلاک دارید هرگاه فضلای صحابه و زهاد و ذوی الاقدار مهاجرین و انصار در آنجا حاضر نبودند
و به ابوبکر بیعت نکردند پس چگونه اجماعی که مدعای شما است بهم رسد فاضل هروی چون آن مقدمات شنید
گفت تمامت آنچه را که ذکر نمودی مسلم است لیکن آن جماعت که در سقیفه حاضر نبودند بعد از آن در بیعت
ابوبکر موافقت نمودند و بخلافت او راضی شدند نهایت آنکه اتفاق ایشان یکباره واقع نشده باشد
و آن در اجماع شرط نیست گفتم حصول موافقت و رضای ایشان بعد از آن چنانکه تو گمان برده حجت نمیشود
زیرا که احتمال اجبار و اکراه و تقیه را در آن مجال است چون اشراف علما و زهاد دیدند که متصدیان امر خلافت
عوام را از روی عدم بصیرت با خود یار ساخته اند و بزرگان را باستمالت تقلید امور و وعده تفویض ایالت بلاد
و ثغور داده اند ناچار از مخالفت ایشان بر جان خود ترسیدند و از روی تقیه و اکراه تابع ایشان گردیدند تو خود
میدانی متابعت و انقیادی که از روی اکراه باشد بالاجماع مبطل اجماع است فاضل گفت از کجا دانسته که ایشان
از روی تقیه و اکراه تابع شدند تا مدعای تو درست آید گفتم مگر نمیدانی که در علم میزان مقرر است که اذا قام الاحتمال
بطل الاستدلال یعنی چون پای احتمال بمیان آمد استدلال باطل شود با آنکه امارات اکراه در ضمن بسیاری
از روایات ظاهر میشود از آنجمله ابن ابی الحدید معتزلی که امام اهل سنت و جماعت است در باب فضائل عمر گفته
که عمر هو الذي وطأ الامر لابي بكر و قام فيه حتى انه وقع في صدر المقداد و كسر سيف الزبير
وكان قد شهره عليه یعنی بنیان خلافت ابوبکر بتمهید عمر استوار گشت تا آنکه از کثرت مجادلت و ابرام بر سینه
مقداد افتاد و شمشیر زبیر را گرفته بشکست و این خود کمال اکراه است و هم از براء بن عازب روایت آورده که گفت
چون حضرت رسول وفات یافت حزن و اندوه زیاد بمن روی داد پس از خانه بیرون شدم که ببینم مردمان
در چه کارند ناگاه دیدم ابوبکر و عمر و ابوعبیده از کوچه میروند جماعتی از طلقا در بین و یسار ایشان بودند
عمر شمشیر خویش برهنه داشت و بر هر یک از مسلمانان که میرسیدند میگفتند که با ابوبکر بیعت نمائید مانند آنکه
دیگران بیعت نموده اند ناچار بدین طریق از مردم بیعت میگرفتند چون آن حالت مشاهدت نمودم حالتم دیگرگون شد
نزد علی بن ابیطالب شدم و ماجری بوی باز گفتم در حالتی که قبر منور حضرت پیغمبر صلی الله علیه وآله را هموار میکرد
پس بیلی که در دست داشت بر زمین نهاده گفت

بسم الله الرحمن الرحیم الم احسب الناس ان یترکوا ان یقولوا امنا وهم لا یفتنون
یعنی آیا گمان میکنند مردمان اینکه بگویند ایمان آوردیم وا گذاشته شوند در حالتی که ایشان امتحان نشده باشند قیاس نیز
در آنجا حاضر بود گفت ای جماعت بنی هاشم دست شما از زیر دست شد تا انقضای روزگار و قیام قیامت این روایت
نیز دال است بر اکراه و حال آنکه عباس و علی برای خود متوقع خلافت بودند دیگر آنکه مشهور است که سعد بن عباده
بواسطه مرض و بیماری در روز سقیفه از بیعت ابابکر امتناع نمود ابوبکر با اهل خود گفت لکد مال کنید سعد را
و روایتی دیگر آن است که گفت اقتلوا سعدا قتل الله سعدا و هم این روایت معروف است که چون
ابوبکر در روز جمعه اول ایام خلافت خود بر بالای منبر رفت دوازده نفر از مهاجرین و شش مرد از انصار بر پای خواستند
چندان با وی عتاب آوردند که بر بالای منبر مبهوت بماند و جواب گفتن نتوانست پس عمر از جای برخواست
و با ابوبکر آغاز درشتی کرد و گفت یا لکع اذا کنت لا تقوم بحجة فلم اقمت نفسک هذا المقام
یعنی ای لئیم هرگاه حجتی بر اثبات مدعای خود نتوانی آوردن چرا در این مقام جای گزیده آنگاه دست ابوبکر را گرفته
از منبر بزیر آورد و بخانه برد چون جمعه دیگر رسید با جمعی کثیر مانند سعد بن وقاص و خالد بن ولید که هر یکی
از ایشان با صد نفر همراه بودند همگی با شمشیرهای کشیده بمسجد در آمدند چون عمر را نظر بحضرت علی و جماعتی از صحابه
مانند سلمان و دیگران افتاد با ایشان خطاب آورده گفت قسم بخدا ای اصحاب علی اگر یکی از شما امروز
تکلم کند بدانچه در جمعه سابق متکلم شده بود چشمهای او را از سرش بیرون خواهم کرد سلمان بر پای خواست
و گفت صدق رسول الله انه قال بینما اخی وابن عمی جالس فی مسجدی اذ وثب
علیه طائفة من کلاب النار یریدون قتله ولا شک انکم منهم
یعنی راست گفت پیغمبر در اینکه فرمود وقتی باشد در اثنای آنکه برادر و پسر عم من در مسجد من نشسته باشد ناگاه
طایفه از سگان جهنم بر او قصد و حمله کنند و شما بی شک از آن طایفه باشید پس عمر شمشیر کشید علی با عمر در آویخت
و او را بر زمین کشاند گفت یا ابن الصهاک الحبشیة ابا سیافکم تهددونا و بجمعکم
تکاثرونا والله لولا کتاب من الله سبق وعهد من رسول الله تقدم لاریتکم اینا اقل
عددا واضعف ناصرا یعنی ای پسر صهاک حبشیه آیا بشمشیرهای خود ما را میترسانید و بجمعیت خود با کثرت ما برابری میکنید
قسم بخدا اگر نه آن بودی که از جانب خدای تعالی حکمی گذشته بود و از جانب رسالت مآب عهدی بسته شده بود
هر آینه ظاهر و معلوم میساختم شما را اگر کدام یک از ما و شما بحسب عدد کم و از حیثیت یاور ضعیفترند و بعد از آن
با اصحاب خود گفت اینک از مسجد بیرون روید پس از تمامت این روایات ظاهر میشود که این جماعت
در روز سقیفه از بیعت ابوبکر تخلف نمودند و آن اجماعی که مدعای تو بود دلیل بر وجود آن قائم نشد پس
تو خود از اثبات واسطه در میانه حضرت پیغمبر و علی بن ابیطالب عاجز ماندی فاضل هروی گفت مرا بر اثبات
مدعای خود دلیلی دیگر است گفتم آن کدام است گفت حضرت رسول صلعم در مرض موت مردم را امر فرمود

که تا در دنبال ابی بکر نماز گذارند و این خود دلیلی واضح است بر تقدیم او بر سایر صحابه چه تقدیم در نماز اولی است بر غیر آن
از امور و قائلی بفرق نیست گفتم آثار وهن و ضعف بچند وجه بر وجنات این دلیل ظاهر است اول آنکه بنا بر عقیدت تو
اگر تقدیم ابوبکر در نماز صبح بودی و آن نیز بر امامت او دلالت داشتی پس بایستی در روز سقیفه با این دلیل ضعیف
که الائمة من قریش متمسک نشوند بلکه باید همان نص را حجت آرند و طریق الزام انصار بان سپرند و خلافت را
با چندین خلاف و کشیدن شمشیر موقوف ندارند پس عدول ایشان از چنان نصی که موجب سهولت بود بچنین امری دشوار
معلوم میشود که ایشان را در آن باب حجتی نبوده دیگر آنکه تقدیم در نماز دلالت ندارد بر خلافت و امامت عامه که عبارت
از ریاست در امور دین و دنیا است بنیابت پیغمبر چه خاص را دلالتی بر عام نیست خصوص بنا بر طریقه و مذهب شما
که امامت فاسق را در نماز جایز شمارید و در خلافت عدالت را ما و شما شرط میدانیم و شما میگویید اگر فسقی از خلیفه
صادر شود عزل او واجب است پس چگونه چیزی را که محتاج بعدالت نیست حجت قرار دهید در چیزی که مشروط بعدالت است
دیگر آنکه روایت تقدیم حضرت ختمی مرتبت ابوبکر را در نماز متفق علیه نیست چه آنچه نزد ما بصحت پیوسته این است
که چون بلال آمد و از رسیدن وقت نماز خبر داد و عایشه حضرت را از شدت مرض بیخود یافت با بلال گفت که با
ابوبکر بگوی تا امامت نماز مردم کند بلال ابوبکر را بهمان وجه خبر داد ابوبکر پیش ایستاده و تکبیر نماز بگفت در آن اثنا
حضرت بهوش آمد و آن آواز بشنید فرمود این کیست که با مردم نماز میکند گفتند ابوبکر است پس امر فرمود زود مرا
بمسجد برید که در اسلام سخت فتنه حادث شد آنگاه بر علی و عباس و فضل بن عباس تکیه نموده جانب مسجد خرامید
چون بمحراب رسید ابوبکر را دور نمود و خود بنفس نفیس بامامت مردم پرداخت اما دعوی اهل سنت که امامت
ابوبکر را بامر حضرت میدانند از چند جهة باطل است نخست آنکه اتفاق است در اینکه آن امر که ببلال شده
بمشافه حضرت نبوده بلکه آن امر بواسطه میانجی بود و بالاتفاق آن واسطه معصوم نبوده است پس در صورتیکه
در میان واسطه غیر معصوم باشد احتمال کذب در آن قائم است چه محتمل است که آن واسطه از نزد خود تکلم کرده باشد
چنانکه سرعت خروج حضرت و عزل ابوبکر و بنفس نفیس امامت مردم کردن بر آن دلالتی تمام دارد پس چون
چنین احتمال در دلیلی راه یابد البته آنرا اعتباری باقی نماند دوم آنکه اگر امامت ابوبکر بامر حضرت باشد
هر آینه آنرا با خروج آنجناب با شدت مرض و دور نمودن ابوبکر و متولی شدن خود نماز را اکمال تناقض است
که لایق شان نبوت نیست اگر بگوئیم در اول بار بدان امر فرموده بود پس خروج حضرت و عزل نمودنش ابوبکر را
امارت وی باطل کند بعلاوه میگوئیم که عزل نبی او را بنا بر عقیدت شما بعد از تقدیم وی برای آن بوده که نقص و عدم
صلاحیت او را در امری از امور بر تمامت امت ظاهر سازد که این شخص صلاحیت امامت نماز نداشته که شما آنرا
از برای فاسقی تجویز مینمائید پس چگونه صلاحیت داشت که امام انام و رئیس کل باشد و همچنین است داستان سوره برائت
و عزل او و سپردن لوای اسلام بدو در روز خیبر چه بسیار عجب است که شما از پیش نماز ابی بکر که باتفاق امت حضرت رسول
او را عزل نمود بر خلافت وی استدلال کنید اما خلافت علی را در مدینه که دار هجرت است که پیغمبر او را بر جای خود نشانید

وعزل آن ثابت نشد برخلافت وی دلیل بخرید ابن ابی جمهور گوید چون رشتهٔ کلام بدینجا پیوست سفرهٔ طعام سید محسن حاضر کردید مباحثت و مناظرت قطع شد همگان بخوردن طعام مشغول شدند در بین تغذی کلام سنخی در خاطر رسید بر آن صبر ننمودم از فاضل هروی استجازت سخن کرده گفتم آیا چگوئی در این حدیث شریف مَنْ مَاتَ وَلَمْ يَعْرِفْ اِمَامَ زَمَانِهِ مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً آیا صحیح است یا نه گفت بلی گفتم پس بگو که امام تو کیست گفت حدیث بر ظاهر خود محمول نیست بلکه مراد از امام قرآن است و تأویل آنچنان است که هرگاه کسی بمیرد و نشناسد امام زمان خود را که قرآن است مثل مردگان اهل جاهلیت باشد گفتم بنابراین لازم آید که تعلّم قرآن بر هر یک از مردمان واجب عینی باشد با آنکه احدی قائل آن نیست گفت مراد جمیع قرآن نیست بلکه فاتحة الکتاب و سوره است که قرائت آنها شرط صحت نماز و دانستن آن بر هر مکلفی واجب عینی است باجماع گفتم حضرت در این حدیث امام را بزمان خود اضافه و تخصیص داده و تخصیص امام باهل زمان دلیل است بر اینکه هر زمانی باید با امامی مخصوص باشد که معرفت او بر مردمان واجب است و اگر مراد فاتحه بودی این تخصیص را فائده نمی بود گفت بنابر مقتضای این حدیث در این زمان حال من و تو مساویست گفتم حاشا که چنین باشد چه مرا در این زمان امامی است که بدلیل او را شناخته و اعتقاد دارم و تو چنین نیستی گفت آن امامی که تو بر امامت او اعتقاد داری هرگز او را نمی بینی جاه و مقام او در بندانی و فتوی مسائل از او نشنوی و در دین از او بهره نمی بری پس در این حکم من و تو باهم شریکیم گفتم هرگز آن حدیث دلالت ندارد که باید جاه و مقام امام را دانست و فتوی مسائل از او شنید بلکه اینقدر دلالت میکند که باید او را شناخت الحمد لله من او را میشناسم و دلائل واضحه بر وجوب وجود و امامت و لزوم متابعت او و تجویز ملاقات و ظهور او را در هر وقت بر خود و سایر امت مینمایم و تو را عقیدت بر آن است که امام نداری و زمان تو خالی از امام است گفت من نیز در طلب معرفت امام شنیده ام که در ولایت یمن مردی دعوی امامت میکند میخواهم خود را باو برسانم هرگاه صحت دعوی او بر من واضح شد او را تابع شوم گفتم پس اینزمان ترا امامی نیست و در این وقت تو را از مردمان جاهلیتی و اگر بمیری در زمرهٔ مردگان زمان جاهلیت محشور باشی با آنکه طلب ملاقات امام خلاف مذهب تو و اصحاب تو است چه ایشان بوجود امام قائل نیستند و بوجود او هر زمان حکم نمی کنند پس فاضل ساکت بماند و از سخن لب بربست حاضرین از طعام خوردن دست کشیده هر یک راه منزل خود پیش گرفتند فاضل نیز با ایشان برفت اما شرح مباحثت مجلس دویم چنین آورده که در روز عید اضحی همرای سید محسن بعزم تقبیل آستان حضرت رضا علیه آلاف التحیة والثناء و ملاقات برادران دینی از منزل برآمده پس از فوز آن سعادت عظمی برسم دیدن طلاب مدرسه شاهرخ که در جنب همان مرقد شریف است درآمدیم مجلسی بوجود فاضل هروی و ملا غانم مدرس و برخی از اعیان مشهد آراسته یافتیم من و سید نیز در آن مجمع درآمدیم ملا غانم را با برخی از طلاب صحبت علمی بمیان بود چون ویرا بما نظر افتاد دست از مناظرت بداشت و خاموش نشست فاضل هروی روی با من کرد و گفت شما فرقهٔ امامیه را در باب ولد الزنا چه عقیدت باشد آیا او را به پدر و مادرش منسبت کنید یا نه گفتم علمای امامیه

ولد الزنا را ولد شرعی ندانند و به پدر و مادرش منسوب نسازند چه ایشان را عقیدت بر آن است که نسب جز بنکاح صحیح و یا بوطی شبهه حاصل نگردد گفت پس از این بیان تو لازم آید که ولد الزنا با مادر و خواهر خود محرم نباشد و ایشان را مانند اجنبیان نکاح تواند کرد و هم جایز باشد پدری دختر خود را که از زنا بوجود آمده وطی نماید و حال آنکه هیچیک از فرق اسلام این معنی تجویز نکنند گفتم اگرچه بحکم شرع ولد الزنا از عداد اولاد بیرون است لیکن بمقتضای لغت از زمرهٔ اولاد محسوب آید و ما از اینجهة بحرمت وطی حکم کنیم و در سایر احکام بحکم شرع عمل نمائیم گفت تمامت آنچه را که در اینمقام گفتی خلط و خبط بود چرا که یکدفعه ویرا ملحق به پدر نموده احکام فرزندیرا و جاری سازی و دیگربار نفی نسب از وی نموده احکام اجنبی بر او مترتب نمائی و هر یک از این دو حکم مناقض دیگریست گفتم این مناقضه نیست چه من از حیثیتی حکمی اثبات داشته و از جهة دیگر نفی آن نموده ام و این خود محال نیست که شئی واحد بر حسب حیثیات متعدده موضوع احکام مختلفه گردد گفت شما را چه بر آن داشته که در تمامت احکام ولد الزنا را تابع لغت ندانسته شرع و لغت را در خصوص این ماده از یکدیگر جدا سازید و حال آنکه پیوسته شرع تابع لغت گفتم همیشه شرع تابع لغت نیست اگرچه اکثر الفاظ علی الدوام در لسان شرع بدان صورت مستعملند که در لغت ولی شرع و لغت را در بسیاری از الفاظ مخالفت و مغایرت معنوی ظاهر است چنانکه صلوة لغة بمعنی دعا و زکوة بمعنی نمو است و این الفاظ را در شرع چنان استعمال کنند که در لغت مستعمل بوده اند اما شرعاً صلوة عبارت از ارکان مخصوصه و زکوة اخراج معینی است علاوه آنکه مذهب ما در اینمقام مبنی بر احتیاط است زیرا که اگر بر حسب نفی نسب بجواز نکاح فتوی دهیم از شبهه حرمت که مقتضای صدق معنی لغویست ایمن نباشیم لهذا در صورت دوران امر بین الحرمة والجواز جانب احتیاط رعایت نموده بحرمت فتوی دهیم ابن ابی جمهور گوید چون سخن بدینجا رسید فاضل عنان کلام از میدان این مسئله بگردانید کتابی در دست من بود گرفته گفت یا شیخ این چه کتاب است گفتم کتاب نهج الحق و کشف الصدق و از مصنفات شیخ جمال الدین بن مطهر حلی است و او از اجله و فحول مشایخ شیعه اثنا عشریه معدود بوده و در این کتاب از صحیح مسلم حدیثی آورده میخواهم آن حدیث بر تو قرائت نمایم گفت آن حدیث کدام است گفتم نخست با من بازگوی که آیا مرویات صحیح مسلم در نزد شما بزیور وثاقت آراسته و مسلم است یا نه گفت آری تمامت احادیث و مرویات آن کتاب در نزد ما قرین صحت است گفتم مسلم در صحیح خود و حمیدی در کتاب جمع بین الصحیحین از عبد الله بن عباس حدیث کرده اند که چون رسول صلی الله علیه و آله را زمان رحلت در رسید جمعی از اصحاب شرف اندوز خدمت آنجناب بودند فرمود کاغذ و قلمی آماده و حاضر دارید تا چیزی رقم کنم که بعد از من هرگز شما امت من گمراه نشوید پس یکبار عمر از در انکار درآمد گفت إنّ الرَّجُلَ لَيَهْجُرُ یعنی همانا پیغمبر از شدت مرض هذیان میگوید حاضران دو فرقه شدند جمعی در آن گفتار و کردار با عمر همراه شدند و برخی بر فرموده حضرت تصدیق آوردند و از طرفین غوغای تشاجر بلند گشته بالا گرفت حضرت همینکه آن حال بنگریست فرمود از مجلس من بیرون روید فاضل گفت این حدیث صحیح است ولی عمر را

طعنی وارد نیاید گفتم بچندین طریق ابواب طعن بر روی عمر و کسانیکه با وی شریک بودند مفتوح است نخست آنکه مانع آمدن ایشان حضرت را و باز داشتن از مراد خود و قبول نکردن امر وی خود گناهی عظیم و معصیتی کبیر است واز قانون ادب برکنار باشد چنانکه حق سبحانه و تعالی فرموده وما آتیکم الرسول فخذوه وما نهیکم عنه فانتهوا یعنی آنچه را که پیغمبر بیاورد فرا گیرید وازآنچه نهی فرماید باز ایستید و هم فرماید لا تقدموا بین یدی الله و رسوله یعنی بر خدا و رسول پیشی نگیرید و بر ایشان تقدم نجوئید و هم فرموده لا ترفعوا اصواتکم فوق صوت النبی ولا تجهروا له بالقول یعنی صداهای خود را بر آواز پیغمبر بلند نکنید و نزد وی بجهر سخن میارید عمر با آنکه از مضمون تمامت این آیات مخالفت جست زبان جسارت نیز دراز داشت و با آنحضرت بدشنام تکلم نمود گفت امیزد هذیان میگوید و حال آنکه خداوند در حق وی خبر داد که ما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی یعنی پیغمبر از روی هوا و خواهش تکلم نمی کند و زبان جز بوحی الهی نگشاید دویم آنکه مقصود آنجناب ارشاد مردمان و تالیف ایشان بودی و خواستی تا آنکه اصول اختلاف و عروق عداوت از میانه براندازد عمر ویرا از چنین اراده بزرگ مانع آمد با آنکه عمر با تمامت مسلمانان مامور بمتابعت آنحضرت بودند چنانکه خداوند عز اسمه فرموده وما کان لمؤمن ولا مؤمنة اذا قضی الله و رسوله امرا ان یکون لهم الخیرة یعنی هیچ مرد مومن و زن مومنه را نرسد که هرگاه از خدا و رسولش در امری حکمی نافذ گردد ایشان خود را در قبول آن مختار دانند پس جایز نبود که عمر حجاب منع چنان مقصود بزرگ شود و از آنروی بود که ابن عباس هر وقت حدیث منع را روایت نمودی سحاب دیدگانش چندان قطرات اشک بر صفحه زمین بریختی که سنگها تر شدی فاضل گفت اینکه شما کلام عمر را بدشنام آنجناب حمل نمودید به وجهت از راه تسلیم و قبول دو ممنوع است اول آنکه عمر را جلالت قدر و نبالت شان از آن برتر بوده که معنی ظاهر این لفظ ارادت کند و یا آن معنی ناصواب بخاطر آورد اگر گوئی پس چرا در میان الفاظ بدین لفظ خشن تکلم نموده بلی آنکه معنی آن ارادت کرده باشد گوئیم چون وی بخشونت کلام و بذائت لسان و تندخوئی وسخت گوئی معتاد و مجبول بود بچنین کلام درشت لب گشود دویم آنکه کلمه لیهجر مشتق است از مهاجرة و معنی قول اخیر این است که رسول هجرت میکند و اینکه گوید عمر آنحضرت را از نبشتن وصیت مانع گشت و در میان وی و مرادش حایل و حاجب شد در جواب گوئیم همانا این منع از روی اجتهاد بود و امثال عمر را جایز است که اجتهاد نموده واز آنروی عمل کنند و او چنان رای زد که ننوشتن وصیت دین و مسلمین را اصلح و اولی باشد اگر گویند که وی در آن اجتهاد راه خطا سپرده مورد طعن نباشد زیرا که مجتهد مخطی معاقب نیست پس عمر را از این باب تشنیع نتوان آورد ابن ابی جمهور گوید گفتم تمامت آنچه را که در مقام جواب گفتی اصغا نمودن نتوان نخست آنکه گفتی قول عمر دشنام به پیغمبر نبوده این خود دلیل است بر قلت معرفت و کمی دانش تو بلغت عرب و مصطلحات ایشان چه هرگاه یکی از عرب بلفظی پست تر از این کسی را مخاطب سازد البته غبار کینه در میان ایشان برخیزد

و موروث عداوت و مایه دشمنی شود چه رسد بچنین لفظی تشنیع و من از اینجهت ترا ملامت نکنم زیرا که تو از زمره عرب نیستی و محاورات و مکالمات ایشان خبرتی نداری دویم آنکه گفتی عمر ظاهر آن لفظ را اراده نکرده بود این خود اعترافی است بآنکه ظاهر آن لفظ منکر بوده ولی عمر آن معنی منکر اراده نکرده این خود آشکار است که عمر از روی عمد باین لفظ تکلم کرد و هر لفظی که از روی عمد گفته شود البته ظهور دارد بر اینکه متکلم ظاهر آن لفظ را اراده نموده است و اینکه میگوئی در این عبارت عمر ظاهر آن لفظ را اراده نداشت قبول این دعوی موقوف است به بیان دلیل و اقامت برهان سیم آنکه اعتذار جستی که عمر آن لفظ را از راه خشونت طبع گفت این عذری موجه و مسقط تکلیف نیست چه هر مکلفی با آنکه باقتضای طبیعت مایل شهوات است مکلف باشد که عنان نفس از انهماک شهوات باز داشته طریق نیکوئی و احسان بپیماید پس عمر را مانند سایرین واجب بود که طبع خشن نرم و نفس سرکش رام کند و عادات مرذوله ترک نموده منقاد امر پیغمبر و تابع حکم آنسرور باشد و ترک مامور به ننماید و بر روی پیغمبر مبادرت و مسارعت نجوید و بلفظ منکر زبان دراز نکند مگر آنکه گوئیم وی عالم بتکالیف خود نبوده است چهارم آنکه گفتی لیهجر مشتق از مهاجرة و معنی آنست که پیغمبر هجرت میکند این قول هم از جهة لفظ و هم از حیثیت معنی مردود است اما لفظا بعلت آنکه هیچیک از اهل عربیت بدین اشتقاق قائل نشده اند شیخ گوید چون سخن بدین مقام رسید ملا غانم مدرس روی با فاضل هروی داشته گفت شیخ راست میگوید این اشتقاق بر وفق قوانین عربیت نیست بلکه لیهجر مشتق از هجر است نه از مهاجرت اگر این لفظ را معنی چنان باشد که شیخ میگوید ایراد وی بر تو وارد خواهد بود پس فاضل بر خطای خود اعتراف نمود و باعتذار برخاست پس گفتم اما معنا بجهة آنکه در آنوقت ابدا هجرت پیغمبر مفید نبود چه مهاجرت که رفتن از بلدی به بلاد دیگر در آنوقت پیغمبر را متصور نبود زیرا که وی در حال احتضار بود پنجم آنکه گفتی منع نوشتن کتاب از روی اجتهاد بود قولی است که آثار ضعف و علامات وهن بسی بر آن ظاهر است یکی آنکه در اینگونه مسائل اجتهاد جایز نباشد دویم آنکه اجتهاد در حضور شارع مقدس از طریق عقل بیرون است چه جمیع خلق را واجب بود که در حضور آنحضرت تابع نصوص او باشند چنانکه خداوند عالم در کریمه وما آتیکم الرسول فخذوه وما نهیکم عنه فانتهوا بدین معنی اشارت فرموده پس چگونه جایز بود عمر را که از نص آنجناب عدول نماید و برای اجتهاد خویش عمل کند با آنکه هیچگاه آنجناب بخواهش نفس سخن نگفتی و کاش منع خود اکتفا نموده بود و زبان بچنین دشنام باز نمیداشت و لفظی که ظاهر و باطنش منکر است نمی گفت ششم آنکه گفتی عمر میدانست ننوشتن کتاب برای دین و مسلمین اصلح بود خلاف عقل و نقل است چه امر پیغمبر خالی از دو شق نیست یا برای افساد حال مردمان بوده یا اصلاح حال ایشان اما شق اول موجب کفر است پس معین میشود که حضرت آن لفظ از جانب خدا برای اصلاح حال مردمان گفته باشد و لازم قول شما این است که عمر از خدا و رسولش بصلاح دین اعلم باشد با این حال اگر این عقیدت اختیار نمودن خواهی مختاری و مرا با تو حرفی نیست فاضل گفت هرگاه اینگونه کلمات که از مردمان بزرگ که شایسته تعظیم و تشریفند صادر آید بر صاحبان عقل سزاوار است که آنرا بر ظاهر حمل ننمایند

بلکه بوجهی جمیل و معنی نیکو حمل کنند چنانکه در خشک سالی مردی از عرب خداوند عالم را مخاطب نموده
گفت

قد کنت تسقی الغیث ما بدا لکا　　　انزل الغیث علینا لا ابا لکا

یعنی پیش از این هر گاه خواستی باران رحمت خویش فرو ریختی آیا اینک قطرات باران از ما باز داری پدر مباد ترا آنفهی
اگرچه کلمه لا ابا لک ظاهر در ذم و در اینمقام کفر است ولی چون جمعی از اعراب آن شعر بشنیدند آنرا بر وجهی صحیح و طریقی
پسندیده توجیه نمودند و گفتند مراد شاعر از کلمه لا ابا لک در این استعمال معنی حقیقی و اخباری است نه دعائی و انشائی
بنابراین بر هر کس شایسته است که اقوال مانند عمر را اگرچه بر حسب ظاهر استوار نباشد بر وجه صحیح حمل کنند و راه قدح
و طعن سلوک ندارند اینکه گفتی اجتهاد مقاوم و معارض نص نمی تواند شد و عمر را جائز نبود در اینمقام اجتهاد نماید قولی است
که بغیر آنحال اختصاص دارد چه پیغمبر در حال احتضار بود و مرض بر او مستولی گاه بهوش و گاه بیهوش بود محتمل است
در آنزمان که امر میفرمود بنوشتن کتاب غیر حالت صحت بوده و در چنان وقتی اجتهاد جائز است و از همین جهت
عمر اجتهاد نمود و اجتهادش مؤدی شد بر اینکه از نص رسول روی تابد و آن بحال مردمان اصلح بوده است
گفتم حمل و توجیه در وقتی است که کلام لا اقل محتمل دو وجه بوده باشد مانند کلام اعرابی ولی کلام عمر جز بدین معنی ناصواب
احتمالی ندارد اگر ترا ممکن است که آنکلام بر معنی دیگر حمل داری بیان کن عجب اینکه براهین عقلیه و دلائل نقلیه
بر عصمت انبیا صلوات الله علیهم قائم است و شما آیاتی چند که بظاهر بر عصیان و خطای ایشان دلالت کند
از مؤدای ظاهر مصروف نسازید و در مقابل حجج و ادله بسیار که از طریق عقل و نقل رسیده تخطئه پیغمبران روا دارید
با اینکه شما تمامت آن آیات را بوجوه مستقیمه و طرق صحیحه حمل توانید نمود و بر عصمت و تنزیه رسل معتقد توانید شد
ولی کلام خلیفه خویش با اینکه بچندین درجه از رتبت انبیا نازلتر است بظاهرش حمل نمودن جایز نشمارید و طمع برید
که مردم آنسخن سست دلیل از معنی ظاهر بتاویلات بعیده و توجیهات بارده حمل نمایند خوشتر اینکه طریق انصاف
پیش گیرید و از جاده تعصب کناره گیرید و لا اقل عمر را با انبیا برابر و مساوی دانید چنانکه تصحیح کلام عمر واجب
شمارید در اصلاح شئون انبیا نیز محتوم شناسید اما اینکه گفتی عمر برای آن معارض امر نبی شد که مرض بر وجود
مبارکش مستولی بود کلامی بس سخیف است چه حضرت رسول در آنحال خالی از این جهت نبود که یا عاقل
و امرش با اراده جازمه بود یا اینکه عقل نداشت و آنچه میگفت از روی اراده نبود قسم دویم بتصریح کریمه
وما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی باطل است و قول امام تو عمر که گفت رسول هذیان می گوید
دلالت دارد بر بی عقلی پیغمبر و ما از اینروی گوئیم آنقول منکر و بد است و ناچار با وی در اینمقام در اعتراضیم چون
شق دویم باطل شد صحت قسم اول ثابت میشود و پیرا امتثال امر و انقیاد فرمان آنحضرت واجب است اگر کسی امری
از آنحضرت رد کند چنان است که جمیع اوامرش را رد نموده باشد و رد پیغمبر خود کفر محض است شگفت اینکه دعوی کنید
که آنحضرت در حال مرض فرموده است که ابا بکر با مردم نماز کند و از اینروی بر امامت و خلافت وی استدلال کنید

واورا

و او را واجب الاطاعه دانید ولی امر کتابت را که موجب اتفاق و هدایت امت و مورث نفی اختلاف و ضلالت ایشان
بوده بهذیان و بیهوده حمل نمائید و گوئید جائز است عمر در مقابل آنحضرت اجتهاد نماید با اینکه شما را عقیدت بر آن است
که آن دو امر هر دو در حال مرض از آنجناب سر زد چگونه است که یکی را مردود و دیگری را متبع شناسید بر این تفکیک
چه دلیل قائم است و بر این تفریق چه قرینه دلالت کند شگفتتر از آنها اینکه شما بر امامت عمر بن الخطاب استدلال کنید
بر اینکه ابوبکر در حال مرض بر امامت و خلافت او تصریح نموده و در آن باب کتاب نوشت و با اینکه کریمه وما
ینطق عن الهوی در شان ابی بکر نازل نگشته معهذا قول او را هذر و بهذیان نسبت نکنید پس باید ابوبکر را
از رسول خدا اکمل شناسید چه خوش گفت شاعر

اوصی النبی فقال قائلهم　　　قد ظل یهجر سید البشر
واری ابا بکر اصاب ولم　　　یهجر وقد اوصی الی عمر

حاصل معنی اینکه پیغمبر خواست وصیت کند عمر بن الخطاب گفت سید بشر بیهوده سخن کند ولی ابوبکر چون بخلافت عمر
وصیت نمود نه مختل بود و نه بیهوده سرود شیخ گوید چون مرا سخن بدینمقام رسید هروی را از غضب موی بر تن علم شد
و آثار خشم از وی ظاهر گشت گفت نهایت امر این است که عمر ترک مندوب و خلاف اولی نموده از اینجهت
خطائی بر وی لازم نیاید چه شما طایفه عرب به بی ادبی موصوفید و این خود مورث هیچ منقصت نیست
گفتم الحمد لله اعتراف کردی که صدور این لفظ از عمر از سوء ادب بوده و طایفه عرب بکمی ادب موصوفند
ولی من میگویم سوء ادب بشخص عمر اختصاص داشت و جز او کسی بدان رذیله موصوف نبود چه کبار اصحاب
همگان از پرتو تربیت رسول و صفات شریفه و آداب ستوده وی باخلاق پسندیده آراسته بودند و آنملکات کریمه
از پیغمبر خدا که مخاطب کریمه انک لعلی خلق عظیم است اخذ نموده بودند چه آنجناب خود فرمودند که من
مبعوث شدم برای اتمام مکارم اخلاق و کریمه خذ العفو وامر بالعرف نیز شاهد این مقال است
پس چگونه توان بود که عمر خود را در این طول مصاحبت نبی از ذمیمه سوء خلق و رذیله خشونت طبع پیراسته و بحلیه
آداب و زیور مکارم آراسته نداشته باشد و هم چگونه توانی با اینکه وی را بعظمت شان معروف دانی بقلت ادب
و سوء خلق موصوف کنی پس از تمامت این بیانات واضح گشت که صدور آن کلام از در مخالفت دین
و ترک آئین بوده و بجز برای رسیدن آمال دنیوی تابع آنجناب نگشته بود چه اگر متابعت وی برای رعایت
دین بودی بایستی مانند سایر اصحاب بآداب آنجناب مؤدب و باخلاق آنحضرت متخلق باشد و از آن
اعترافی که تو خود در حق امام خویش نمودی ظاهر میشود که وی از جمله اتباع پیغمبر نبوده بلکه قاعده ایمان
و عقیدتش نیز استحکام نداشته ابن ابی جمهور گوید مردی حیدری در آنمجلس حضور داشت چون این کلمات
از من بشنید گفت والله شیخ عرب راست میگوید مردی که مدت بیست سال شرف اندوز خدمت چنین پیغمبری
باشد و از اخلاق و آداب وی هیچ بهره مند نگردد البته از جرگه آدمیان معدود نباید حاضران

بیکبار در خنده شدند هروی خجل گشته سر در پیش افکند من دیگر باره روی باوی داشتم گفتم اینکه گفتی شما طایفه عرب بقلت ادب موصوفید ندانم ترا از ادب مراد چیست اگر مراد تو از ادب آن رسوم و تکلفاتی است که عجمان برای خود اختراع کرده اند راست هست ما طایفه عرب آن رسوم و آداب چنانکه باید ندانیم و چیزی که شرع مقتن آن نباشد متابعت آن لازم نشناسیم و اگر مراد تو آداب شرعیه است مسلم ندارم که طایفه عرب از سنن و رسوم شرعیه تجاوز جویند بلکه آن آداب و رسوم از عرب بدیگر طوایف رسیده چه لسان شرع بلغت عرب جاری شده و عجمان شریعت را از ایشان فرا گرفته اند و تو جماعت تازیان را چگونه بی ادب دانی و حال آنکه خود بلاد عرب ندیده و با ایشان صحبت نداشته هروی را از این سخنان عرق تشویر بر جبین نشست و جماعت زبان لطیفه گوئی و سخریه جوئی بروی دراز نمودند پس گفتم همانا قلت ادب مخصوص عرب نیست بلکه بسیاری از عجم نیز بدان ذمیمت موصوفند زیرا که افراد بنی آدم در اخلاق و طبایع متفاوت و مختلفند از جمله بی ادبان عرب بحکم اعتراف تو امام و صاحب تو بوده هروی سخن از سر گرفته گفت از کجا صاحب من بدین صفت موصوف بوده و از چه روی آن ذمیمه بروی ثابت نمائی گفتم بشهادت تو گفت آن لفظ از روی اجتهاد گفته بود گفتم آن اجتهاد نبوده بلکه کفر بوده است گفت بچه دلیل آنرا کفر دانی گفتم بنص رسول که دشنام بجناب علی بن ابیطالب کفر است چه وی فرموده که هر که مرا سب کرد و کسی که مرا سب نماید چنان است که خدا را سب نموده باشد و کسیکه خدا را سب نماید او را بروی باتش دوزخ اندازد پس کدام کفر باین تواند رسید هروی دیگر باره سخن را عود داده گفت از کجا عمر پیغمبر را دشنام داده باشد گفتم تو بکلام عرب عالم نیستی تا بدانی که آن لفظ دشنام است یا نه در کتب عربیه بدشنام بودن آن کلمه تصریح شده هروی گفت مثل تو کسی با این مراتب علمیه شایسته نیست که بکفر چنین شخصی بزرگ حکم کنی بلکه سزاوار بود چون آن کلام شنیدی یکماه و دو ماه بلکه یکسال و دو سال چشم تحقیق بگشائی و سخت تأمل کنی تا محمل نیک بیابی اگر پس از امتداد زمان و طول آن فکر آنرا بوجه صحیح حمل نمودی کرده آنگاه بایستی گفت که آن لفظ دشنام است گفتم ترا گمان آنست که من این لفظ را تاکنون ندیده ام و در آن تأملی نکرده ام و ندانسته ام و در آن غوص ننموده ام الحال آنرا شنیده ام و بی تأمل سخن میکنم اگر چنین گمان کرده باشی گمانی باطل است چه الآن عمر من که بچهل سال رسیده بیست سال میشود شنیده ام که این لفظ از ایشان بالنسبه بنبی سر زده و در آن تأملها نموده ام و با مردمان دانا بمیان آورده ام مرا محمل نیک بدست نیامد و برهان مرا ثابت گشت که آن دشنام هست و از این روی بکفر قائل آن حکم کردم تو هم جد و جهد نمودی که محملی نیک برای آن بدست آوری مقدورت نشد و آنچه ذکر نمودی آنرا بادله ظاهره و براهین قاطعه چنان برهم زدم که هیچکس را در آن شبهه نماند لکن تو تابع حق نمیشوی شیخ گوید چون سخن بدینجا رسید فاضل لب بست و سر در پیش افکند سید محسن دست من بگرفت و از مجلس بپای خواستیم و بیرون شدیم که مبادا فتنه بپا خیزد

شیخ گوید در یکی از جمعات با سید محسن نشسته و از هر جا سخن میگفتیم که ناگاه فاضل هروی وارد مجلس شد

گفت یا شیخ امروز مجلس از وجود اغیار و بیگانگان خالی و مرا با تو سر گفتگو است گفتم هر چه خواهی بگوی گفت احوال باقی خلفاء اسلام نقل کن و عقیدت خویش در حق ایشان مکشوف دار تا با تو مناظرت کنم چون بیان ظلم و جور و افعال شنیعه سایر خلفا مبتنی بر اصول احوال خلفا ثلاثه است و در باب خلیفه اول آغاز سخن کرده گفتم اما کردار و رفتار ابوبکر از بیان مجلس اول واضح گشت که با آنکه خدا و رسولش ویرا در آنمحل جای نداده بود نه چگونه بر مسلمانان تقدم جست و بچه تدبیر خلافت را از آل پیغمبر بگرفت ترا در شناسائی احوال وی اگر انصافی باشد همینقدر کافی است که وی برای تحصیل ریاست مصیبت موت چنان پیغمبری بزرگ و بزرگ عظیم بنیاد و بتجهیزش حاضر نشده چون دید بنی هاشم بمصیبت آنجناب مشغولند از لوازم تجهیز جنازه رسول و شرایط اقامت تعزیت آنحضرت روی تافته خود را با عجلتی تمام بسقیفه رسانید و در باب خلافت بمشاجرت و منازعت برخواست پس ترک تجهیز و تغسیل و نماز و دفن رسول دلیل است بر بی احترامی و نامبالاتی آنجناب رسول و قرینه ایست بر آنکه اظهار ایشان اسلام را و پیروی پیغمبر برای تحصیل ریاست و نیل آمال دنیوی بوده و همچنین است حالت مهاجر و انصار و دیگران که در سقیفه گرد آمده بودند چه هر مسلمانی انجام مهمات دیگر بر مراسم مصیبت پیغمبر مقدم بدارد البته در دین خود ناقص و در عقیدتش متهم است لاسیما کسی که خود را در مرتبه خلافت داند چه احترام آنجناب در حال حیات و ممات یکسان باشد پس بایستی ابوبکر و دیگر مسلمانان مصیبت پیغمبر عظیم شمرده بر تجهیز و تشییع آنحضرت قیام کنند و از وظایف تعظیم و تکریم آن جنازه مبارک هیچ فرو نگذارند و پس از دفن در ماتمکده بسوگواری بنشینند و یکدیگر را تعزیت گویند و تسلیت دهند پس بمهمات دیگر خویش از قبیل عقد خلافت و استحکام بیعت بپردازند هروا آنا داند که این سخنان من موافق مقتضای عقل و قوانین شرع و رسوم ادب است ولی آنگروه بدینها اکتفا نکرده بعد از تمهید خیالات دیرینه خود بتخت دست تعدی و عدوان بجانب خاندان رسالت که ذوی القربی بودند دراز نموده بر ایذاء خاطر مبارک فاطمه سلام الله علیها برخواستند با آنکه در میان ذوی القربی از فرزند رسول نزدیکتری نیست و خدای سبحانه مودت ذوی القربی را اجر رسالت قرار داده فرموده قل لا اسئلكم علیه اجرا الا المودة فی القربی یعنی بگوی ای پیغمبر که من از شما جز دوستاری اقربا خود مزد رسالت را مزدی نخواهم و پیغمبر بالخصوص در حق فاطمه فرموده فاطمه عضوی از پیکر من است کسی که او را بیازارد چنان باشد که مرا آزار رساند و کسی که مرا بیازارد چنان است که خدا را آزار رساند ای هروی تو خود میدانی که صحت این حدیث در نزد خاصه و عامه متفق علیه است و کسی انکار صحت آن ننموده و ابوبکر آنحضرت را از میراث پدر بزرگوارش منع نمود بحدیثی که خود از رسول خدای نقل کرد و گفت من از رسول شنودم که فرمود ما گروه انبیا میراث نگذاریم آنچه از ما بر جای ماند صدقه است و این خبر خود از مجعول اخبار و اکاذیب آثار بشمار رود بدلیل آنکه مخالف کلام الله است چه حضرت رب العزة فرمود وَوَرِثَ سُلَیْمٰانُ دٰاوُدَ و هم در حکایت داود فرمود یَرِثُنِی وَیَرِثُ مِنْ آلِ یَعْقُوبَ هان ای هروی گمان نبرید که مراد از ارث در اینمقام حکمت و نبوت است نه مال و ثروت چه حق سبحانه

بعد از آیه مذکوره فرموده واجعله رب رضیا یعنی ای پروردگار آنفرزند مرا مرضی و پسندیده فرمایی
پس اگر مراد ارث نبوت بودی بدعای واجعله رب رضیا حاجت نیفتادی چه کسی وارث نبوت نتواند بود
جز آنکه مرضی و معصوم باشد و هم خدای عز و جل بخطاب عام فرماید یوصیکم الله فی اولادکم للذکر مثل حظ
الانثیین یعنی وصیت مینماید خدا شمارا در ارث فرزندان شما که ذکور را نصیب دو اناث دهید ابوبکر بخلاف
نصوص قرآنیه فاطمه را از فدک و عوالی منع نمود با آنکه آیه وآت ذا القربی حقه نازل گشت آن املاک
بفاطمه بخشید و متصرف وی بود تا آنگاه که ابوبکر وکیل آنحضرت از آنجا خارج کرده دست تصرفش کوتاه
داشت پس فاطمه در آن باب آغاز سخن فرموده گفت یا ابابکر از چه راه تو میراث پدر خود میبری
و من میراث پدر خویش نبرم آیا نه این نخلستان را پدرم بمن بخشیده تو چگونه آنرا از من باز گیری و مرا از آن
ممنوع داری ابوبکر بخلاف قانون شرع در اثبات این دعوی از وی شاهد طلبید چه در احکام شرعیه
مقرر است که اقامت بینه بر مدعی باشد نه بر ذو الید معهذا فاطمه علی و حسنین علیهم السلام و ام ایمن را
شاهد آورد ابوبکر شهادت ایشان مردود داشته و آنچنان شهود را که از بزرگان اسلام بودند بکذب
تهمت نهاد تمامت آنچه من در اینمقام بیان کردم بر صحت آنها فریقین متفق و طریقین متحدند و جمیع آنها از
روایاتی است که کسی را مجال انکار نیست والبته خود در صحاح و غیره خوانده و دانسته که فاطمه در مرض موت
وصیت نمود که او را در شب دفن نمایند و ایشان بر جنازه وی نماز نگذارند و در آنوقت از ابوبکر سخت آزرده
و دلتنگ بود و حضرت ختمی مرتبت فرموده اند یا فاطمه خداوند عز اسمه بغضب تو غضب میکند و برضای تو راضی
میشود آیا کسی که با اهل بیت رسالت چنین رفتار نماید چگونه خواهد بود حالت وی با سایر مردمان و با چنین حال چگونه
وی را میان خود و خدا واسطه قرار توان داد و اگر خواهم تمامت مطاعن وی برشمارم ترا فرصت استماع نماند
بلکه تعداد جمیع آنها متعذر است اما خلیفه ثانی چیزهائیکه از وی در حال حیات رسول واقع آمد در مجلس دویم
ذکر شد و تو دانستی پس از آنکه بر مقر خلافت بنشست همی بر خلاف صواب عمل نمودن گرفت و بدعتها در دین آغاز
نهاد متعه را که در سنت نبویه امرش ثابت بود منع کرد با آنکه خدا و رسولش آنرا حلال و بر فعلش امر فرموده بودند
و در زمان پیغمبر و عهد ابوبکر و لختی از زمان وی نیز معمول بود و در منع آن با کلام خدا و سنت رسول و اجماع امت
راه مخالفت پیمود و برای خلافت ابوبکر چندان با مردم اظهار خشونت و تهدید و تخویف نموده همی گفت
هرکس از بیعت ابوبکر سر بپیچد باید سرش بر داشت چون علی و بعضی از بنی هاشم از بیعت ابوبکر امتناع نمودند
اراده سوختن خانه فاطمه نمود و مصراع در چنان بپهلوی وی بفشرد که حملش سقط شد و غلام او قنفذ بفرمان
مولای خود تازیانه بر فاطمه بکوفت که اثر آن بعد از وفات بر بدن مبارکش ظاهر بود دیگر شناعت افعال وی
در کتب فریقین مذکور است ابن ابی جمهور گوید چون کلام من بدینمقام پیوست پس فاضل هروی گفت
این سخنان غریب که بیاوردی در طرق و روایات شما واقع شده است و بر غیر شما حجت نتواند بود گفتم

حدیث ارث و داستان فدک و خبر عوالی را واقدی و موفق بن احمد و غیر ایشان از علمای شما نقل نموده اند و حدیث نهی
و منع متعه در کتب و السنه علمای شما معروفست و بعضی دیگر را مانند اراده احراق واقدی حدیث نموده تو گر در
کتب اینجماعت سیر کرده باشی و اما خلیفه سیم با آنکه بر شناعت افعال وی خاصه و عامه را اتفاق است و مجال
شرح و بسط نیست بعضی از آنها را برای تو ذکر میکنم از جمله آنکه مصحف عبدالله بن مسعود بسوخت و دیگر ابوذر غفاری
که حبیب رسول الله بود از مدینه براند و حکم بن عاص را که طرید حضرت رسول بود بمدینه بخواند و رتبتش بلند
ساخت و مهمات خویش بدو بازگذاشت و در زمان طرد و اخراج حکم بن عاص بر پیغمبر طعن آورد و خویشاوندان
فاسق خود را بر بلاد اسلام و رقاب مسلمین مسلط ساخت و مسلمانان چون از جمله بدعتها و شنایع کردار وی
قصد کشتنش نمودند بخانه وی ریختند عیال و اطفال او را عرضه شمشیر کردند کسی بر ایشان انکار ننمود و اگر کشتن
وی جایز نبود بایستی امیرالمومنین علی که در مدینه حاضر و از کشتن وی آگاه بود از آنحادثه کبری و بلیه عظمی او را
یاری دهد پس از اینجا معلوم میشود که کشتن وی جایز بوده اگر گوئی قتل عثمان متجوز نبود و دفع آن غائله بر علی
واجب بود و آنحضرت ترک واجب فرمود گوئیم این سخن بچند دلیل باطل است نخست آنکه آنحضرت را در آنوقت
موافقین بسیار و معاندین اندک بودند بالاجماع در صورت استطاعت و قدرت ترک واجب روا نبود
عموم مسلمانان بسنجر رای وی متابعت مینمودند و با چنین حال ترک واجب از آنحضرت جهت نداشت دویم
آنکه بایستی آنحضرت پس از کشته شدن وی امر بدفنش نماید و تا مدت سه روز جسد وی در میان خاک و خون
نگذارد سیم آنکه با آنجناب پس از قتل وی که بر مسند خلافت مستقر گشت قاتل وی را قصاص کند چه او
در آنوقت نافذ الحکم و مبسوط الید بود هروی گفت تنها آن است از این سه کس بگذری و از غیر ایشان
سخن کنی گفتم پس از آنکه حال این سه نفر که اصل خلافتند بر تو ظاهر شد از تو سوال میکنم که آیا نه چنین است
که امیرالمومنین علی در ملکه عدالت و صفات کمال و خصال ستوده و اطوار پسندیده بمرتبه بود که هیچکس را
در حق وی مجال طعن نیست گفت آری چنین است که میگوئی در حق امیرالمومنین علی بدین اوصاف عقیدت
دارم و بدین عقیدت امید نجات میبرم گفتم پس چه میگوئی در باب آن شکایتها که آنحضرت از ایشان نمود
در باب غصب حق و ظلم کردن بوی و شکایت آنجناب با عدالت آنجماعت تنافی دارد زیرا که امیر از کسی
که ظلم بر وی نکرده باشد هرگز شکایت نفرماید گفت حاشا که علی از ایشان شکایت نموده باشد گفتم این
تحاشی است تشکی آنجناب در متون کتب فریقین بسر حد تواتر انجامیده و خطبه شقشقیه که در کتاب نهج البلاغه
از آنجناب روایت شده ترا بر صدق آن معنی کافی است گفت خطبه شقشقیه کدام است که من تا کنون آنرا
نشنیده ام گفتم شریف رضی باسناد خود از ابن عباس روایت کند که گفت روزی در جامع کوفه شرف
خدمت و ملازم صحبت امیرالمومنین علی بودم که از امر خلافت سابقین سخن بمیان آمد امیرالمومنین
بدین عبارات آغاز خطبه کردن نمود که والله لقد تقمصها فلان الخ و آنگاه تا پایان خطبه بخواندم

گفت آیا از اصحاب ما کسی تصحیح سند این خطبه نموده است گفتم آری ابن ابی الحدید معتزلی که بر نهج البلاغه شرح نوشته آن خطبه را تصحیح نموده گوید بعضی را عقیدت آن است که این خطبه از کلمات شریف رضی باشد که بلسان امیرالمؤمنین انتحال نموده و این عقیدت خود خطائی واضح و خبطی ظاهر است مشایخ و اساتید ما از معتزله نیز بچندین سال پیش از آنکه سید رضی در اینعالم قدم گذارد این خطبه ضبط و ثبت کرده اند چون ابن ابی الحدید مجال انکار آن نمانده لاجرم بتاویل مضامین عالیه آن پرداخته گوید چون حضرت از آنجماعت افضل و احق بتقدیم بود و با وی طریق اولویت و رعایت استحقاق سلوک نداشتند کسی برا و تقدم جست که در مراتب فضایل با وی مساوات نداشت لاجرم آنحضرترا از آن رهگذر ملالتی پدید آمده بر ترک اولی که از ایشان بظهور پیوست شکایت آغاز کرد علمای شیعه براین توجیه اعتراض آورده اند که حضرت در این خطبه از افعال ایشان بنهب و غارت تعبیر فرماید و ایشانرا بغصب میراث و اخذ حق نسبت دهد خود اسلوب و سیاق عبارات عالیات بدینمعنی دلیلی مبین و برهانی متین است و هم گویند عدول ایشان از اولی آیا برای مصلحت دینی بود یا محض هوای نفسانی اگر گوئی که آن فعل برای مصلحت دینی بود لازم آید که تظلم و شکایت علی بیجا باشد و اگر مصلحتی منظور نشده بود باب طعن بر ایشان مفتوح گردد هروی گفت مسلم ندارم که ابن ابی الحدید از اصحاب ما باشد بلکه او از مردم شیعی است و خود را علی المنزلة در سلک اهل سنت و جماعت منظوم داشته گفتم گمانم آنست که ترا در علم رجال معرفتی نباشد چه وی از مشاهیر مردم سنی و مشایخ معتزله است بلکه خود در بعضی از تصانیفش بعقیدت و مذهب خویش تصریح نموده گفت باید کتاب نهج البلاغه را من خود مطالعت کنم تا از حقیقت حال نیک دانا گردم پس کتابی بوی دادم این خطبه و بعضی خطب دیگر را لختی مطالعت نموده گفت من از عقیدت و مذهب خود که در حق خلفای ثلاثه دارم هرگز منحرف نگردم گفتم پس ترا با طریق حق عناد است گفت ای شیخ ترا در حق مانند فخرالدین رازی و اثیرالدین ابهری و جارالله زمخشری و سعدالدین تفتازانی و فاضل سمرقندی و دیگر فضلای اهل سنت و جماعت چه عقیدت است با آنکه فواید مصنفات و صیت فضایل هر یک از ایشان اطراف بلدان و اکناف امصار فرا گرفته و مشهور است آیا گمان تو است که تمامت ایشان در ورطه ضلالت باشند اگر ایشانرا بر حقیت اینمذهب و راستی این طریقت دلیلی واضح و برهانی قاطع نبودی بیقین قدم در این طریقه استوار نداشتندی و بر خلافت و امامت خلفای ثلاثه اذعان و ایمان نیاوردندی من خود از ایشان استفاده علم نموده ام و از کتب ایشان اخذ فواید کرده ام و بر صدق کلمات و صحت عقیدت و حسن طریقت ایشان اطمینانی کامل و اعتقادی جازم دارم چگونه رواست که از طریقه ایشان منحرف شده مذهب قومی گیرم که مرا بر صدق و ارادت ایشان اطلاع نیست گفتم ایها القاضی ما در باب اصول عقاید سخن کنیم و در اینباب کس بتقلید علما و متابعت اسلاف تمسک جوید که یکباره از اصطلاح علما و اصول کلامیه بیخبر باشد از این تقریر تو ظاهر میشود که خود قلاده تقلید فخر رازی یا سعد تفتازانی بر گردن داری

و از راه استدلال و نظر بیرونی و با صریح این دو آیه مخالفت نمائی یکی کریمه قل فأتوا بکتاب من قبل هذا او اثارة من العلم ان کنتم صادقین یعنی بگوای پیغمبر که اگر شما راست گوهستید کتابی پیش از این کتاب آرید و یا بقیه از علم و دیگر آیه قل انظروا ماذا فی السموات والارض یعنی نظر کنید در آسمانها و زمین و بدانید که چه عجایب در آنهاست پس تو از وجوب نظر عدول نموده بتقلید که عامل آن در اینمقام مذموم است چنانکه خداوند عالم از کفار حکایت فرموده انا وجدنا آبائنا علی امة وانا علی آثارهم مقتدون یعنی کفار گفتند براستی که ما بآثار پدران خود اقتدا نموده ایم چه یافتیم ایشانرا بطریق امتی و دیگر اذ تبرء الذین اتبعوا من الذین اتبعوا ورأوا العذاب وتقطعت بهم الاسباب یعنی بیزاری کنند آنها که متبوع بودند از آنگروه که تابع بودند در انوقت که اسباب را قطع و عذاب را معاینه بینند پس گفتم آیا بر تو رواست در مسئله امامت استدلالی که مأموربه است ترک نموده بتقلیدی که بنص قرآن منهی عنه است رجوع نمائی گفت در اینمسئله تقلید جایز است چه امامت از اصول دین نیست و ما آنرا از فروع شماریم لهذا من در اینباب بتقلید قناعت کرده ام گفتم تقلید در اینمسئله جایز نیست اولا بدلیل آنکه امامت مسئله اعظم اصول اسلام و اشد ارکان دین است چه در حفظ شریعت و انتظام ملت و بقای نوع انسان در معاش و معاد قائم مقام نبوت است و با آنکه نبوت خود از اصول دین باشد پس امامت نیز که قائم مقام آنست از اصول دین بشمار آید ثانیا اگر مسلم داریم که امامت از فروع دین است ترا صحیح نباشد که در آن مقلد باشی زیرا که آن تقلید در فروع وقتی جایز است که بر اجتهاد و اقامت برهان قدرت نباشد چه تکلیف بغیر مقدور تعلق نگیرد اما کسی را که استدلال و احتجاج حاصل باشد در هیچیک از اصول عقاید و فروع آن تقلید از وی صحیح نیست و تو عجزی از استدلال نداری و اجتهاد توانی کرد اینک برهان بر تو قائم و حجت بر تو تمام گشت که خلافت آن سه کس باطل است و بر تو واجب شد که از مذهب خویش برگردی و طریق دیگر اختیار کنی چه ترا توانائی نقض و ابطال مقدمات براهین من نماند پس با این حال تقلید از تو مقبول نیفتد و لو سلمنا که تقلید از تو صحیح باشد از چه روی تقلید آنجماعت اختیار نموده زیرا که در مذهب ما نیز از فحام علما و کبار مشایخ کسانی هستند که اگر دعوی اعلمیت و افضلیت درباره ایشان کنیم لامحاله با آنجماعت تکافو و تساوی توانند نمود مانند خواجه نصیرالدین طوسی که وی محقق و امام فن تو مشکک است و شیخ مفید ... موسوی که در جمیع فنون از همه کس گوی سبقت ربوده و شیخ محمد بن نعمان که از کثرت افادات در السنه عامه و خاصه بمفید ملقب گشت و شیخ ابوالفضائل طبرسی که در علم تفسیر و دیگر علوم سرآمد روزگار بوده و شیخ جعفر [illegible] که مقام تحقیقش در میان علما فریقین مانند آفتاب عالمتاب است و شیخ جمال الدین مطهر حلی که مصنفاتش [illegible] اصقاع انتشار دارد و میر سید شریف حسینی که در علم کلام استاد جمیع دانشمندان محسوب شود و [illegible] حجه جامی و نصیرالدین کاشی و غیر ایشان از [illegible] که مصنفاتشان در جمیع [illegible]

در السنه والافواه چون مثل سائر جاری است وتمامت ایشان بر حقیت مذهب شیعه وابطال خلافت ثلاثه ادله قطعیه
وبراهین عقلیه اقامت نموده اند ومصنفات پرداخته اند از آنجمله شیخ جمال الدین مطهر حلی کتابی در حقیت مذهب ما
پرداخته که مشحون است بدو هزار دلیل هزار دلیل برای خلافت علی بن ابیطالب وهزار دلیل دیگر بر ابطال
خلافت دیگران واز اینروی آن کتاب را الفین نام نهاده پس با این حال ترا چه باعث شده که تقلید اینان
نمائی فاضل هروی ملزم کشته لختی ساکت بماند پس زبان التماس کشوده کفت تمنا دارم که احوال باقیه
خلفای اسلام بیان کنی واز آن سه خلیفه لب فرو بندی من ملتمس وی قبول نمودم کفتم در کتب
فریقین مسطور است که رسول خدا صلی الله علیه وآله با علی فرمود یا علی حرب تو حرب من است
وسلم تو سلم من است آیا تو اینحدیث انکار توانی کرد کفت نی کفتم بنابر مضمون اینحدیث معاویة بن
ابی سفیان در صفین باید با حضرت رسول محاربه نموده باشد وباتفاق کل امت چنین کس کافر است
کفت معاویه باجتهاد خود با علی حرب نمود طعن وعقابی برای مجتهد نیست کفتم طرفه داستانی است که یکجا
در امر خلافت بعد از رسول دست از اجتهاد کشیده مقلد میشوی ودفعه دیگر میکوئی معاویه را اجتهاد جائز
بود در محاربه با کسی که حرب او حرب با پیغمبر است وباجماع امت علی در آنوقت امام کل بوده آیا نه آنست
که علی بن ابیطالب بعد از عثمان باتفاق اهل حل وعقد خلیفه وجانشین نبی بود کفت بلی چنین است کفتم آیا
نه آن است که معاویه در مخالفت با علی خلاف اجماع امت نموده ومخالف اهل حل وعقد کافر است وهم
در فن اصول مقرر است که در مقابل اجماع محقق اجتهاد روا نیست معاویه با چنان اتفاق قوی چکونه طریق اجتهاد کرفت
وفتنه عظیم در میان مسلمانان در انداخت که رؤساء امت وبزرکان ملت بقتل وغارت یکدیکر برخاستند ومانند
عمار بزرکواری در میانه مقتول شد که رسول در حق وی فرمود عمار جلدهٔ میان دو چشم من است واو را لشکر بغی
بقتل میرساند چون این خبر در میان لشکریان مشهور بود واز شهادت عمار بظهور رسید مراد از اهل بغی که پیغمبر فرموده
معاویه وعسکر وی باشند از اینروی اضطرابی سخت در لشکر شام پدید آمد معاویه در تسکین آن فتنه حیلتی اندیشید
وکفت مصداق اهل بغی مردم عراقند چه ایشان عمار در معرض قتل در آوردند پس ایشان که او را بصفین آوردند
قاتل وی باشند همینکه این سخن کوشزد ابن عباس شد کفت قاتل الله معاویه اکر کسی مسلمی را بجهاد دعوت کند
وآن مسلم در معرکه شهید شود قاتل وی شده باشد لازم آید که پیغمبر را قاتل حمزه وعبیده خوانیم وهکذا سایر شهداء
بدر را مقتولان آنحضرت دانیم دیکر از شنایع احوال معاویه سب امیر المؤمنین علی علیه السلام بود که در بطون
محاریب ورؤس منابر بآن ناسزا لب کشود وحال آنکه پیغمبر فرمود کسیکه علی را سب کند مرا سب نموده وکسی که
مرا سب کند خدا را سب نموده آیا کسیکه قاعدهٔ اسلام بشمشیر وی بنیاد وامر امت بتدبیر او نظام کرفت
واحکام شریعت بعلم وی استوار کشت ورسول در حقش فرمود علی با حق است وحق همی با علی دور زند چکونه شایسته
سب کردن بود ای هروی مرا کمان آن بود که ترا در کفر معاویه هیچ شکی نباشد سعد تفتازانی وقتی که از اینحال

واقف

واقف کشت از معویه تبری جست ودر [illegible] خراسان [illegible]
چه توقف باشد آیا در باره یزید چه عقیدت داری هروی کفت یزید مستحق لعن میباشد واز وی بیزارم چه او
حسین بن علی را بکشت کفتم انصار را نیز قتل عام کرد وبرخانه خدا منجنیق بست کفت چنین است ومثل وی شقی
واجب باشد کفتم آیا نه باعث خلافت وی پدرش معویه شد کفت چرا کفتم پس معاویه در معاصی وفسوق که
از او سر زند دخیل بود بلکه خود در قتل فرزند رسول نظیر او است چه معویه حسن بن علی را مسموم ساخت چنانکه
یزید حسین بن علی را شهید نمود هروی کفت داستان سم حسن سخت شبهه نمود کفتم این قضیه محل تأمل نیست چه
اکابر مورخین واساتید محدثین بلفظ فصیح تصریح نموده اند هروی کفت پس معویه نیز بر این تقدیر مثل یزید
مستحق لعن باشد کفتم باعث خلافت معویه عثمان بن عفان شد که او را بر ملک شام بکماشت وحکومتش
استقلال بخشید که طغیان وی بدعوی خلافت وقتل وغارت انجامید پس چنانکه معویه را بحکم سببیت در عمل یزید
سهیم دانستیم عثمان را نیز در افعال معاویه شریک شناسیم بلکه خود عمر بن الخطاب را در شهادت حسین بن علی
دخیل دانیم کفت این دعوی کران از کجا کوئی کفتم از آنکه اکر او امر خلافت بشوری حوالت نکردی هرکز عثمان
بامامت نرسیدی وبا وجود مثل علی بن ابیطالب که عثمان در فضل وشرف وعلم وزهد وجهاد وسبق اسلام
با وی هیچ طرف نسبت نبود بر مسند رسول ننشستی پس شورای عمر سبب خلافت عثمان وعثمان سبب حکومت
معاویه ومعاویه سبب خلافت یزید شد واز این مقدمات شرکت عمر در شهادت حسین وقتل انصار وتخریب کعبه
بیک بوضوح رسید هروی کفت سلمنا که عمر باعث خلافت یزید شد اما شنایع کفر آمیز آن شوم خونریز بچه دلیل
بر عمر نسبت کنی کفتم بدلیل آنکه علما معقول مبرهن داشته اند که سبب سبب سبب است کفت چنین است ولیکن
عمر جزء علت تامه بوده نه سبب تام کفتم الحمد لله که انصاف دادی وبجزء سبب بودن اعتراف کردی علما کفته اند
که جزء سبب نیز در اسناد اثر حکم سبب دارد زیرا که تأثیر سبب بدون وجود آن جزء تحقق نیابد کفت حالی از خلفای بنی عباس
سخن کوی کفتم اکرچه خلافت آن سلسله از فروع خلافت آن سه اصل است وبا انهدام اصل فرع برجای خود نپاید وبر بطلان
امامت ایشان هیچ احتجاج حاجت نیفتد ولی ملتمس تو قبول کنم ودر مطاعن آن جماعت سخن رانم اولا کوی که ترا در حق امام
علی بن موسی که بدینخاک مقدس مدفون است عقیدت چیست کفت آنحضرت را ذریت رسول میدانیم ومودتش
واجب میشناسیم ودر علم وعمل بر دیکر مردمش مقدم میشمارم کفتم پدر وی موسی بن جعفر سلام الله علیهما را چکونه دانی کفت
او نیز مانند پسرش بود کفتم چکوئی درباره خلیفه که موسی بن جعفر در حبس بداشت وبسمش بکشت وخلیفه که علی بن موسی را
بولایت عهد بکماشت وبزهرش مقتول ساخت کفت ایشان کیانند کفتم هرون موسی را در خانه سندی بن شاهک
محبوس نمود وپس از مدتی دراز او را مسموم ساخت وپسرش مامون پسرش علی را ولیعهد کرد وعاقبت
بزهرش درکذرانید کفت اکر بدین سخنان کواهی از کتب فریقین داری اقامت کن کفتم اما در مصنفات شیعه
بسیار است مثل ارشاد مفید وعیون ابن بابویه وکشف الغمه اربلی اما در [illegible]

موجود بود من قصه هرون و امام موسی را از دیگران بگشودم و بروی نمودم چون هروی آن کردار و دیگر کارهای رشید از آنجناب بدید از قبیل قتل و حبس بنی هاشم و تفریق ایشان در بلاد نداد داد که لعنت خدای بر رشید باد سید محسن کتاب العاقبه که تصنیف بعضی از شافعیه بود حاضر ساخت من بسیاری از فسوق و فجور بنی عباس در آنکتاب پیدا کرده بنمودم مزید تبری و بیزاری هروی گردید و گفت الها ترا گواه میگیرم که من از عباسیان و بنی امیه دوری میجویم و بدین عقیدت امید قرب تو میبرم من دیگر باره کتاب العالم شافعی تصفح کردن و از پی کلامی مناسب مجلس تفحص نمودن گرفتم از قضا انحدیث پیدا کردم که مصنف بسند خود روایت آورده که روزی امیر المومنین علیؑ در میان جمعی از اصحاب خویش نشسته بود فرمود انا اول من یجلس بین یدی الله للخصومه مع الثلثه یعنی من نخستین کسی باشم که در برابر خدای عزوجل نشسته با آن سه کس آغاز مخاصمت کنم چون بدین خبر دست یافتم روی با هروی کرده گفتم آیا از انحدیث که این عالم شافعی آورده مراد چیست گفت مراد از این سه نفر چنانکه مصنف کتاب نیز تصریح کرده عتبه و شیبه و ولید بن عتبه است که بروز بدر با نخصرت و حمزه و عبیده در آویختند گفتم این تاویل از اذهان قویه و ارباب سلیقه سخت بعید است بدو دلیل یکی آنکه شکایت با این سه نفر اختصاص بآنحضرت ندارد چه حمزه و عبیده را نیز با ایشان حق خصومت و عرض شکایت ثابت است پس مناسبتی ندارد که حضرت خود را بدین تشکی اختصاص بخشیده فرماید من اول کس باشم که آغاز خصم کنم دلیل دویم آنکه با امثال این سه کس خصومت نمودن تصوری صحیح بنظر نرسد چه ایشان را آنحضرت و حمزه و عبیده در آن جنگ بکشتند و از ایشان تعدی و ستمی که معنی خصومت و مصداق شکایت تصحیح کند بر امیر المومنین وارد نگشت و اگر محض مقابلت و مبارزت ایشانرا با آنحضرت ظلم و عدوان خوانیم دایره مخاصمت او بسی بی اندازه پدید آید چه اقران امیر المومنین در حروب زیاده از حد تعداد است اگر کس با خاطری غیر مشوب و نظری غیر ناوف در انحدیث تامل کیرد بیقین اذعان آورد که مراد از ثلثه جز خلفا کسی نباشد چه اسباب خصومت و موجبات شکایت چندان از ایشان بآنحضرت رسید که کس را مجال منع و مقام انکار نیست ابن ابی جمهور گوید چون این استدلال انجام دادم احتجاجی دیگر آغاز نهادم و گفتم ایها القاضی چگوئی در حدیثی که رسولؐ با امیر المومنین علی فرمود یا ابا الحسن زود باشد که امت من هفتاد و سه فرقه متفرق شوند از آنجمله یکفرقه ناجی و باقی هالک هروی گفت این حدیث صحیح دانم گفتم فرقه ناجیه جز شیعه اهل بیت رسول کس نتواند بود بدلیل آنکه اهل بیت که امه این گروهند بنص قرآن حمید از هر آلایش ظاهر و باطنی منزهند چه خدا تعالی در حق ایشان فرموده انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس و یطهرکم تطهیرا یعنی مشیت الهیه چنان اقتضا نموده شما خاندان رسول را از چرک گناه و پلیدی عصیان پاک دارد و این آیت باتفاق امت در شان علی و فاطمه و حسنین نزول یافت و رسول هنگام نزول آن آیه آنچهار نفر را بکسای خود بپوشانید و فرمود اللهم هؤلاء اهل بیتی فاذهب عنهم الرجس و طهرهم تطهیرا یعنی بار الها اهلبیت من اینانند پس رجس از ایشان ببر و جمله را پاک فرمای

و هم در داستان مباهله خدای سبحانه فرموده قل تعالوا ندع ابناءنا و ابناءکم و نساءنا و نساءکم و انفسنا و انفسکم ثم نبتهل فنجعل لعنة الله علی الکاذبین بالاتفاق همین چند بزرگوار را برای مباهله همراه داشت چون باین چند دلیل معلوم شد که مراد از اهل بیت کیانند مراد از اهل بیت در نبوی دیگر هم ایشان خواهند بود که فرمود مثل اهل بیتی کمثل سفینة نوح من رکبها نجی و من تخلف عنها غرق و هلک حاصل مراد آنکه اهل بیت من بمثابه کشتی نوح باشند هر کس متابعت ایشان گیرد نجات یابد و هر کس مخالفت ایشان کند هلاک گردد ایفاضل هر دانای منصفی که اینمقدمات مسلمه را باهم ترکیب دهد و از آنها برهانی تالیف کند ویرا در نتیجه آن که نجات امامیه و هلاک هفتاد و دو فرقه دیگر است هیچ شبهه نماند زیرا که نه در اختصاص نجات بفرقه واحده که مدلول نص نبوی است تشکیک توان نمود و نه در نجات متابعین اهل بیت و هلاک مخالفین ایشان که منطوق نبوی دیگر است تامل توان کرد و نه در اعتقاد امامیه بخلافت اهل البیت که مسلم مسلمین است توان اشکال جست پس اگر آلایش بغض و حب مخالف و موالف از لوح خاطر فرو شوئی و بانظری سالم از تهمت غرض در این استدلال بنگری هم در ساعت بآئین ائمه روی و کیش امامیه گیری ای هروی انصاف ده آیا همراه جماعتی باشی که پیروی اهل بیت نموده اند اولی است یا متابعت جماعتی کنی که مخالفت آل رسول گرفته اند و از طریقت ایشان انحراف جسته اند من خود بیقین گویم پیروی مذهب امامیه بچند جهة اولی و انسب است نخست آنکه این جماعت شرایع و احکام دین از ینابیع علم و مصابیح حکمت و معادن عصمت فرا گرفته اند و در مناقب و مفاخر و علم و زهد و عصمت ایشان کتابها پرداخته اند و هم علمای شما در فضایل ایشان مصنفات و مولفاتی نموده اند مانند کتاب غایة السول فی مناقب آل الرسول از ابن مغازلی شافعی و کتاب ابوبکر بن محمد بن مومن شیرازی که از دوازده تفسیر استخراج نموده و کتاب موفق بن احمد مکی و غیر آنها پس البته در میزان عقل کسانی که مخالف و موافق در مدایح و مکارم ایشان اتفاق دارند متابعت ایشان شایسته تر است از اشخاصی که مخالف را در حق ایشان مثالب و مطاعن است بلکه موافقین آنها نیز منکر شنایع و قبایح اعمال ایشان نیستند دویم آنکه حضرت رسالت بر امت خود تبعیت و اقتدای اهل بیت خود واجب نموده و من خود در اینمقام از طریق خویش حدیث نکنم که چندان روایات و احادیث در اینباب وارد و مشهور است که عامه را نیز مجال انکار آنها نیست و علمای شما اغلب آن روایات را از طریق خود در کتب مصنفه خویش آورده اند از آنجمله است روایتی که در جمع بین صحاح سته نقل شده که رسول صلی الله علیه و آله فرمود رحم الله علیا اللهم ادر الحق معه حیثما دار یعنی خدا علی را رحمت کند بار الها حق را بدان نهج دور ده که علی دور زند و هم احمد بن مؤثر از آنجناب حدیث کند که گفت الحق مع علی و علی مع الحق لن یفترقا حتی یردا علی الحوض یعنی حق با علی و علی با حق است و هرگز جدا نگردند تا آنگاه که در نزد حوض بر من وارد شوند و احمد بن حنبل در مسند خود از جابر روایت کند که پیغمبر با علی فرمود یا علی من و تو از یک درخت خلق شده ایم من اصل آن درختم و تو فرع آن حسن و حسین شاخهای آن درختند

پس هرکس بشاخه از شاخهای آن درآویزد در بهشت جاوید منزل گزیند و هم او از سعد روایت نموده که حضرت رسول گفت ای امت من دو چیز بزرگ در میان شما ودیعت نهم اگر بآنها چنگ در زنید هرگز گمراه نشوید یکی کتاب خدا که ریسمانیست از آسمان بزمین آویخته و دیگری اهلبیت وعترت من الته همی این دو باهم باشند و از یکدیگر جدا نشوند تا در نزد حوض بر من درآیند و مسلم در صحیح خود در دو موضع از زید بن ارقم حدیث نموده که گفت پیغمبر در میان مکه و مدینه خطبه نمود و در آن خطبه فرمود ایمردم نزدیک است که رسول پروردگار من بر من درآید و من اجابت وی نمایم پس در میان شما ودیعت نهم دو چیز بزرگ یکی کتاب خدا و دیگری اهلبیت خود و سفارش میکنم شمارا در حق اهلبیت خود و جارالله زمخشری باسناد خود از آنجناب روایت کند که فاطمه سرور دل و میوه دل منست و شوهرش نور چشم من است و ائمه از اولاد او امنای رب منند و رشته باشند که در میان خدا و خلق او کشیده شده اند کسی که در رشته ولای ایشان چنگ در زند نجات یابد و هرکس که از ایشان کناره گیرد و در کذرد باطل گردد و ثعلبی در تفسیر خود و حمیدی در جمع بین الصحیحین نیز قریب بدین مضمون از آنجناب روایت کرده اند و در مسند احمد بن حنبل از رسول الله روایت است که فرمود نجوم و ستارگان امان اهل آسمانند هرگاه نجوم برطرف شوند آسمان معدوم شود و اهل بیت من امان اهل زمینند هرگاه ایشان فانی گردند اهل زمین نیز برطرف شوند موفق بن احمد مکی نیز این حدیث ذکر نموده و در دو موضع از صحیح بخاری از جابر بن عیینه روایت است که آنجناب فرمود کار مردم درگذر است مادام که دوازده خلیفه بر ایشان والی باشند و تمامت ایشان از قریش باشند و در روایت دیگر است که فرمود که پیوسته اسلام عزیز بپاید از دوازده خلیفه که همه ایشان از قریش باشند و در صحیح مسلم از رسول الله روایت است که فرمود همی اسلام بپاید تا قیامت در حالتی که والی باشند بر مسلمانان دوازده نفر خلیفه که از قریشند و در صحیح ابی داود و در جمع بین الصحیحین و در تفسیر سدی روایت شده که چون ساره زوجه حضرت ابراهیم از هاجر اظهار کراهت نمود خداوند عالم بابراهیم وحی فرستاد که ای ابراهیم باید اسمعیل و مادرش را بجائی بری که آنرا ارض تهامه گویند پس من ذریت اورا منتشر کنم و مسلط نمایم ایشانرا بر کسانی که بمن کافر شوند و پیغمبری بزرگ از ایشان برانگیزانم مسروق روایت کند جوانی نزد عبدالله بن مسعود رفت و از وی پرسید که آیا حضرت رسول را چند نفر خلیفه و جانشین باشند ابن مسعود گفت تاکنون از من کسی چنین سوالی نکرده بود هان بدان که حضرت فرمود دوازده نفر بعد از من خلافت کنند و جانشین من باشند بعدد نقبای بنی اسرائیل که ایشان نیز دوازده تن بودند بالجمله اینگونه روایات در کتب شما بسیار است اگر بذکر تمامت آنها پردازم رشته سخن دراز گردد چندان وسعت وقت نیست تو خود میدانی که هیچیک از فرق اسلام خلافت را بدوازده نفر حصر نموده اند جز طایفه امامیه که معتقدند بر امامت دوازده نفر که مراتب علم و زهد هریکت در نزد کل امت مشهور است پس از حاصل مضمون کل این روایت بظهور پیوست که سلوک طریق امامیه و تحصیل عقاید ایشان واجب است سیم آنکه هرکس را که بر اصول و فروع مذهب اسلام اطلاع باشد

ویقید

ویقید تقلید وغبار شبهه ویرا مانع نباید ظاهر است که بهترین عقاید در اصول و فروع آن است که مذهب امامیه بر آن اشتمال دارد و مذهب ایشان نیکوترین مذاهبی است که امت اختیار نموده اند و ایشانند مصداق قول خدایتعالی که فرموده فَبَشِّرِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ وَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ یعنی پس مژده ده ای پیغمبر آن بندگان مرا که میشنوند اقوال حقه را و متابعت میکنند بهترین آنرا که ایشان کسانی هستند که خدا هدایت نموده ایشانرا و ایشانند صاحبان عقل و خرد چه امامیه تنزیه مینمایند خدارا از تشبیه و رؤیت و اتحاد و حلول و نسبت قبایح و دروغ و خلق افعال عباد و بودن افعال او بدون غرض و فایده و میگویند خداوند کاری را بمالایطاق تکلیف نمیکند و بکفر و فسق ایشان راضی نمیشود و اعتقاد نموده اند که ذیل عصمت انبیا علیهم السلام از اوان مهد الی زمان لحد از آلایش صغایر و کبایر و خطایا و زلل و نسیان منزه است و میگویند که امام باید در حسب از رعیت افضل و در نسب اشرف باشد اما اهل سنت و جماعت خلاف تمامت اینهارا بر خدا و انبیا اثبات مینمایند و بر پیغمبر خود رذیلت و دنیتی چند ثابت دروا دارند که بر دنائت و خساست و پستی وی دلالت کند منجمله روایت میکنند که رسول الله نماز ظهر را در حضر بدو رکعت گذارد پس بعضی از اصحاب ویرا بدان واقف نمودند انشاءالله شرح آن در احوال ذوالیدین نگاشته آید و دیگر حدیث کنند که آنجناب در حال جنابت بمسجد درآمده با مردم نماز بجای آورد و لعب مینمود و غنا می شنید وایستاده بول میکرد و در بازی با آستینهای خود رقص میکرد و چیزهای چند دیگر که صدور هریک از آنها از مردمان پست قبیح است و شما بر خلفاء که واجب الاطاعه میباشند صدور خطا و وقوع عصیان تجویز میکنید و هم میگوئید که لازم نیست امام بر جمیع مایحتاج امت عالم باشد و تجویز کنید که امام در فتاوی برعیت تواند رجوع نمود و از ایشان استفاده کند و لازم نیست که از حیثیت حسب و نسب افضل و اشرف و در رتبه بالاتر باشد پس بنای اصول مذهب امامیه محکمترین بناها است و فروع ایشان مشیدتر و دین ایشان تمامتر از ادیان است چه ایشان مانند اهل سنت بقیاس و استحسان عمل نمیکنند آیا نمی بینی که اهل سنت و جماعت بچهار فرقه متفرق شده اند و هریک از آنها رشته روایات بجماعتی وصل نمایند که فسق و تعمد کذب ایشان ظاهر شده و هر فرقه طایفه دیگر را تکفیر می کنند و طوق متابعت خلفائی بر گردن نهاده اند که ارتکاب معاصی و خطا بر ایشان تجویز مینمایند و از اهل البیت منحرف گشته اند و در شرع تصرفها نموده حرام خدارا حلال و حلال خدا را حرام کرده اند بسی بر خلاف عقل و نقل فتوی دهند همانا مبنای تمامت این اختلافات آن است که احکام و فرایض از معصوم فرا نگرفته اند بیقین فرقه ناجیه شیعه امامی است چنانکه ابوبکر بن محمد شیرازی که از اعاظم علمای شما است در کتاب خود که از دوازده تفسیر استخراج نموده روایت کند که چون رسول الله فرمود بعد از من امت من هفتاد و سه فرقه خواهند شد یکفرقه رستگار و باقی در آتش باشند علی بن ابی طالب گفت یا رسول الله آیا فرقه رستگار کیانند فرمود آنانند که بتو و اصحاب تو متمسک شوند پس این حدیث صریح است که تابعان آنحضرت ناجی و سایر فرق هالکند

مؤید آن مقال حدیث مشهوریست که پیغمبر فرموده اند اهل بیت من مانند کشتی نوحند هرکس در ولای محبت ایشان درآید از غرقاب مهالک نجات یابد وکسیکه تخلف جایز شمارد البته درگرداب هلاک غرق آید فاضل گفت تمامست این روایات که ذکر نمودی در وجوب متابعت اهل بیت وانیکه فرقه ناجیه اتباع ایشانند کل آنها خبر واحد واشباه بر سامع است چه اهل سنت نیز در حقیت مذهب خود زیاده از آنچه گفتی ادله اقامت کنند وائمه خود را مدائح آورند ومذاهب غیر خود را ابطال نمایند حضرت رب العزة فرموده کل حزب بما لدیهم فرحون پس طریق انصاف آن است که باب مدح وذم مسدود داریم وایگونه سخن نکنید ابن ابی جمهور گوید چون اینکلام شنیدم مصلحت وقت چنان اقتضا نمود که تصدیق وی نمودم پس گفتم معهذا برهان دیگر نیز برحقیت مذهب شیعه وبطلان مذهب غیر ایشان داریم وآنرا اکثر دیده اند وبحدی مشهوراست که مجال انکار نیست گفت کدام است گفتم همیشه اوقات خاصه در غره رجب جمعی کثیر وجمی غفیر از شیعه وسنی از حاضر وبادی نزدیک ودور که بعلت کوری وفالج وبرص وجذام مبتلا هستند بزیارت مشهد مطهر حسین بن علی علیهما السلام حاضر میشوند وهریک از صاحبان مرض با خلوص نیت از مذهب اهل سنت تبری میجویند ومتوسل بآنحضرت میشوند واز آن علت شفا مییابند وکسانیکه تبری نکنند بهمان مرض باقی میمانند واین دلیلی است واضح برحقیت مذهب امامیه وبطلان طریق اهل تسنن گفت آیا کسی هست که این معجزت مشاهده نموده باشد سید محسن گفت این متواتر است وهیچکس انکار آن نمیکند خصوص جماعتی از اهل دین وصلاح در آنجا خود مشاهدت نموده بودند بمن نقل کرده اند فاضل گفت اگر چنین است آن حجتی ظاهر است بر اثبات دعوی وحقیت مذهب شما ابن ابی جمهور گوید چون سخن بدینجا رسید مؤذن آغاز اذان جمعه گرفت ما هریک برای نماز برخواستیم ودیگر با وی ملاقات نکردم لکن بعد از چند روز سید محسن با وی ملاقات نموده بود ومیگفت فاضل را در مذهب متردد یافتم میگفت من قصد زیارت حسین بن علی علیهما السلام دارم اگر صدق مقال شما بر من ظاهر شود البته از مذهب اهل سنت تبری کنم ومذهب شیعه اختیار نمایم پس از آن دیگر از حالت وی اطلاع حاصل نکردم بالجمله وی راوی احادیث بود وسلسله روایات خود را بجمعی از علما مانند سید شمس الدین محمد وزین الدین علی وشیخ حرز الدین وسید عبد الله مستند دارد در کتاب مجلی که یکی از تألیفات او است میانه کلام وتصوف جمع نموده ودر کتاب عوالی اللآلی جمله احادیث جمع ساخته خوب وبد در آن آمیخته واشته [illegible] روایات عامه را زیاده در آن ضبط نموده لهذا محدث نیشابوری گوید مشایخ ما رضوان الله علیهم را بر مرویات آنکتاب اعتمادی نیست مؤلفات ومصنفات سید بدین تفصیل است کتاب غوالی اللئالی کتاب المجلی فی المنازل العرفانیه کتاب نثر اللآلی کتاب الاقطاب کتاب معین المعین کتاب زاد المسافرین وشرح آن کتاب شرح الفیه شهید کتاب شرح حادی عشر رسالة العمل باخبار الاصحاب رسالة المناظره

ابن شجری ابو السعادات هبة الله بن علی

از سادات شریف النسب حسنی واز سلسله نبیله بنی شجر است واعقاب عالیمقدارش بصریح بغیة الوعاة وکتب انساب وطبقات بدین ترتیب بحضرت امام حسن علیه السلام اتصال یابد علی بن محمد بن علی بن عبد الله بن حمزة بن محمد بن عبد الله ابی الحسن بن عبد الله الامین بن عبد الله بن الحسن بن جعفر بن عبد الرحمن بن قاسم بن حسن بن زید بن الحسن بن علی بن ابیطالب علما نسب را در نسبت وی بشجره وتسمیه اش باین نام اختلاف است جلال الدین سیوطی از شهاب الدین یاقوت حموی نقل نموده که وی از طرف مادر به بیت الشجری منسوب است واز جماعتی دیگر روایت کرده که ابو السعادات بدانجهة ابن شجری موسوم گشت که در آن بلد جز در خانه وی درختی نبوده وقاضی احمد بن خلکان اربلی در ذیل ترجمه وی گوید شجره بفتح شین معجمه وجیم وبعد از آن راء اسم دیهی است از اعمال مدینه وهم اسم مردی است وجمعی از علماء وغیر علما بوی منسوبند وهم او گوید من خود ندانستم که این شریف آیا منسوب بآن قریه است ویا بیکی از اجداد که بشجره موسوم بوده شهاب الدین احمد بن علی حسنی ویرا بعبد الرحمن شجری منسوب ساخته وگوید عبد الرحمن خود منسوب است بقریه شجره که آن در قرب مدینه واقع است صاحب لباب الانساب گوید اول کس از بنی الحسن که بدان نام موسوم شده قاسم بن حسن بن زید بن امام حسن علیه السلام است شهاب الدین یاقوت حموی در معجم البلدان آورده که شجره بلفظ واحد شجر بفاصله شش میل از مدینه در ذی الحلیفه واقع است وحضرت رسول صلی الله علیه وآله از مدینه بدانمکان فرود می آمدند واز آنجا محرم میشدند فی الجمله وی سیدی عالیشان وعالمی رفیع المکان وامام نحو ولغت بوده اشعار واحوال وایام عرب را نیکو دانستی واحادیث نبوی خوب فهم کردی در طبقه نحاة وسلسله محدثین منظوم است باتفاق اهل طبقات در رمضان سال چهارصد وپنجاه هجرت از معبر رحم بمسکن عالم مقر گرفت بقدم استعداد قطع منازل وطی مراحل از زمان همی نمود تا آنگاه که بمنزل تمیز وتحصیل رسید اوقات شریف باخذ فواید وفهم قواعد علمیه صرف کرد وبرای اخذ ادبیات محضر جمعی از اعیان علما ومدرس گروهی از افاضل ادبا را ملازم گشته مانند علی بن فضال وخطیب تبریزی وسعید بن علی سلماسی وابی المعمر بن طباطبائی وچون در نزد ایشان مبادی آنفن محکم ومبانی آن علم شید داشت پس کسب احادیث وفهم اخبار را وجهه همت ساخت ودر نزد جماعتی از شیوخ چون ابو الحسن مبارک بن عبد الجبار صیرفی وابو علی محمد بن سعید بن شهاب کاتب قرائت نمود واز اقسام فنون وانواع فضائل بحری زخار گشته از حضیض استفادت باوج افادت ارتقا جست فرش افاضت بگسترد طلبه علم برای فهم نکات ودقایق ومعرفت مشکلات وحقایق وتمیز صواب از خطا وتبیین حق از باطل بگرد وی اجتماع کردند صلاح الدین کتبی وهم دیگران آورده اند که ابن الشجری مردی خوش کلام وشیرین لفظ وفصیح المنطق بود نقد مطالب عالیه ومسائل غامضه را با الفاظی سهل وعباراتی نغز بفهم تلامیذ نزدیک وحل میساخت سیوطی گوید هفتاد سال بتدریس نحو اشتغال داشت جماعتی چون تاج کندی وغیره از مدرس وی

املا فوائد نموده در هشتاد و چهار مجلس کتاب امالی را در ادب بر شاگردان املا کرده مطالب آنرا برشته تحریر کشید و آنرا برابیاتی از شعر متنبی خاتمت آورد و آنچه را که شراح در حل آن ذکر نموده بودند و تحقیقاتی که خود از بحر فکرت برآورده بود بر آن افزوده الحق انتخاب در اشتمال بر فوائد فنون ادبیه بحریست پر از لآلی و درّ اریبی آورده آنکه چون ابن شجری خاطر از املاء کتاب امالی بپرداخت عبدالله بن خشاب بروی درآمد و استماع آنرا ملتمس گشت وی مسئولش قرین اجابت نساخت پس ابن خشاب از در عناد و طریق عداوت عنان قلم را سست نموده چندین موضع آنکتاب را بجراحت ردود و شکوک بخست و در آن موارد وی را بخطا نسبت کرد ابو السعادات بر آن ردود تفطن جسته آنها را بهترین طریق ردّ کرده وجوه اغلاط ابن خشاب بشرح آورد و آنرا مدون و مجموع نموده بانتصار موسوم ساخت و انتخاب خود با صغر حجم کثیر النفع است و دیگر مؤلفات وی را در پایان ترجمت برسم دیرین نگارش دهیم قاضی شمس الدین بن خلکان از مضمون کلمات ابو البرکات عبدالرحمن بن انباری نحوی که در کتاب مناقب الادبا نقل نموده روایت کند که علامه زمخشری در یکی از اسفار که قصد حج داشت ببغداد درآمد ابن الشجری چون از مقدم وی خبر یافت بزیارتش شتافت و من نیز در خدمت وی برفتم زمانیکه شریف وی را ملاقات نمود بر حسب تمثل این شعر متنبی برخواند

واستکثر الاخبار قبل لقائه فلما التقینا صغر الخبر الخبر

یعنی پیش از فوز ملاقات محامد اخبارش زیاده استماع شد چون دیدارش نمودم صاحب آنحکایت تمامت آن اخبار خرد شمرد پس از آن این دو بیت که بنص قاضی احمد بن خلکان از ابی القاسم محمد بن هانی اندلسی است که در مدح جعفر بن فلاح گفته و اگرچه بغیر او نیز نسبت کرده اند بسرود

کانت مسائلة الرکبان تخبرنی عن جعفر بن فلاح احسن الخبر
ثم التقینا فلا والله ما سمعت اذنی باحسن مما قد رای بصری

یعنی اخبار خوب و حکایات مرغوب از جعفر بن فلاح همی بوساطت مکالمت شترسواران بشنودم پس از سعادت دیدار قسم بخدا همانا آنچه را که در وصف وی شنیده بودم بهتر از آن نبود که با چشم خود مشاهدت کردم ابن انباری گوید زمخشری گفت از حضرت پیغمبر صلی الله علیه و آله نقل است زمانی که زید الخیل که یکی از اشراف اصحاب و سر خیل اطایبست در وفد طی بشرف صحبت آنجناب فائز گشت حضرت با وی فرمود یا زید ما وصفت لی احد فی الجاهلیة فرایته فی الاسلام الا رایته دون ما وصفت لی غیرک یعنی ای زید هیچکس در زمان جاهلیت برای من چنانکه وصف شده بود در اسلام بدانصفت نیافتم جز ترا ابن انباری گوید پس از محضر ایشان بیرون شدم بر حالتیکه زیاده شگفت داشتم که چگونه ابن شجری بشعر و زمخشری بحدیث استشهاد نمود با آنکه زمخشری خود مردی عجمی است با جمله ابن شجری از جانب پدر خویش در کرخ نیابت نقابت طالبیین یافت و در نظم اشعار عربی قادر داشت این چند بیت از قصیده ایست که در مدح وزیر نظام الدین ابو نصر مظفر بن علی ابن

محمد بن

محمد بن جهیر بسرود

یا صاحبیّ ما ملا حیتما وسنحی یا رکما الملا الخ
ادمی بدت لعیونها ام ربرب ام خرد اکناسهن دوا ملح
ام هذه مقل الصوار رنت لنا خلال البراقع ام قنا و صفائح
لم یبق جارحة وقد واجهننا الا وفیها للهوی جارح
کیف ارتجاع القلب من اسر الهوی ومن الشقاوة ان یراض القارح
لو لا ملاحظة [illegible] صارح شربه ما ازت الوجدیه نوائح

حاصل ترجمت آنکه خدا [illegible] وا [illegible] بته [illegible] که آیا آنچه [illegible] دیده [illegible] گشت [illegible] از بزرگ [illegible] این [illegible] هیچ [illegible] شمشیر [illegible] مواجهه با تیر مژگان و نوک سنان مجروح ساخت آیا چگونه قلب را از قید اسیری عشق بر گردانید و این از عجایبات که [illegible] نداشت [illegible] آب [illegible] در [illegible]

[illegible]

هل الوجد خاف والدموع شهود وهل مکذب قول الوشاة جحود
وحتی متی تخفی شؤونک بالبکا وقد عز [illegible] السهاد [illegible]

یعنی آیا [illegible] است [illegible] دل [illegible] شد [illegible] [illegible] که [illegible] گریه [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] ابو [illegible] [illegible]
فقوما فقوما بالمعز [illegible] ولا تحسا [illegible]
ولولا هو [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

یعنی [illegible] و قبیله [illegible] و [illegible] و یا [illegible] [illegible] ولی صورت و [illegible] و [illegible] [illegible] بود [illegible] [illegible]

دور عهود و مواثیق خیانت و مکر روا داشت پس نشان رحمت و علامت سلامت بر شما دو نفر باد آیا کسی که یکسال تمام بر این مصیبت قیام کند معذور نباشد و هم ابو تمام حبیب بن اوس طائی بشعر لبید اشارت نموده

ظعنوا فکان بکای حولا بعدهم ثم ارعویت وذلک حکم لبید

یعنی یاران بار سفر بر بستند و من بعد از ایشان یکسال بگریستم و بحکم لبید از این خیال بر گشته صبوری پیشه نمودم گویند ابن شجری را با محمد بن حسن بن کلیسنای بغدادی که یکی از شعرای معروف بود ابواب معادات مفتوح گشت چنانکه این طریقه در میان مردم اهل این صنعت مسلوک است محمد چون اشعار ابن شجری استماع کرد این دو بیت در هجو وی برشته نظم در آورد

یا سیدی والذی یعیذک من نظم قریض یصدا به الفکر
مالک من جدک النبی سوی انک ما ینبغی لک الشعر

حاصل معنی آنکه ای آقای من براستی که پناه میدهم ترا از نظم اشعاری که قوت فکر بدان جهت از پیرایه زندگی و رویت عاطل ماند همانا ترا از جدت رسول الله خیر نبرده‌ای جز شعر دیگر چیز سزاوار نیست قاضی شمس الدین بن خلکان در وفیات الاعیان از ابو السعادات ابن شجری روایت نموده که ابو اسمعیل حسین طغرائی این ابیات شریف از خویش هم انشاد نمود

اذا ما لم تکن ملکا مطاعا فکن عبدا لمالکه مطیعا
وان لم تملک الدنیا جمیعا کما هو فاترکها جمیعا
هما سببان من ملک و نبل ینیلان الفتی الشرف الرفیعا
فمن یقنع من الدنیا بشیء سوی هذین عاش بها وضیعا

یعنی چون ترا سر بر سلطنت فراهم نیاید و مطاع خلق نباشی پس مالک آن مسند را مطیع فرمان باش و هرگاه تمامت دنیا ترا مملوک نگردد و بر حسب دلخواه میسر نشود ناچار باید از جمیع حطام آن چشم پوشی چه ثروت و کرامت انسان را از حضیض ذلت باوج شرف رساند پس کسی که از دنیا جز بدین دو قناعت نماید همانا بعیشی پست زندگی نموده باشد بالجمله در روز پنجشنبه بیست و ششم از شهر رمضان سال پانصد و چهل و دو هجری از دنیا در گذشت و در روز دیگر در خانه خود در کرخ بغداد بزیر خاک مستور گشت و این کتب از نتایج طبع وی بر جای ماند کتاب حماسه که شبیه حماسه ابی تمام است و از اشعار ملیح و مضامین بدیع زیاده در آن مخزون داشته کتاب ما اتفق لفظه واختلف معناه شرح لمع ابن جنی شرح تصریف ملوکی چون در ضمن شرح حال ابن شجری از نقابت سخنی رفت لهذا در معنی و مصداق آن بطریق اجمال سخن کنیم که نقیب در لغت بمعنی کفیل و امین و ضامن و شناسانده قوم است و در کریمه و بعثنا منهم اثنا عشر نقیبا بدین معنی محمول است یعنی از هر سبطی از دوازده سبط بنی اسرائیل شخصی معین داشتیم که کفیل بر آن سبط باشد چنانکه روایت است حضرت رسول صلی الله علیه و آله

در لیلة العقبه با اصحاب خود که هفتاد مرد بودند فرمود با اصحاب که دوازده نفر از خود منتخب نمایند که هر یک از ایشان قوم خود را کفالت کنند چنانکه حواریین مر عیسی بن مریم را و من خود بر قوم خویش کفیل باشم پس چنان کنم پس دوازده نقیب منتخب نمودند که از جمله ایشان است سهل بن حنیف و بعضی دیگر گفته اند که ماخوذ است از این معنی که جمل نقیب و نقاب در وقتی که شخص مردی فطن باشد و امور غریبه و اسرار خفیه را از من شق و تفتیش توان کرد چنانکه گفته شده اوس بن حجر مردی جواد و شجیع و نقاب بوده یعنی امور خفیه و اسرار غریبه از وی بخوبی ظاهر میشد و همچنین وارد شده است و کان ابن عباس نقابا یعنی نقابا من الامور و محدثا یحدث نفسه بحجر جادا بصیب فلا یخطی یعنی ابن عباس بمی نقاب از چهره امور مستوره بر میداشت و اصابت ناصرش هرگز برنگ خطا آلوده نمیگشت و مراد از نقیب که در سادات استعمال مینمایند آنکسی باشد که امور ایشانرا کفالت نماید و انساب ایشان حفظ کند از اینکه کسی از آن سلسله خارج شود و یا خارجی داخل گردد و صاحب لب اللباب از انساب گوید اول کسیکه نقیب را تعیین نمود و باب این طریق مفتوح ساخت و برای ریاست آن سلسله نقیبی برقرار ساخت معتضد بالله عباسی بود و سبب آن خوابی است که از وی نقل نمایند چنانکه ابن الجوزی در حوادث سال دویست و هشتاد و دو هجری آورده است که در این سال محمد بن زید علوی سی و دو هزار دینار زر مسکوک از مرز طبرستان نزد محمد بن ورد عطار روانه داشت که وی مدت آن مبلغ به اهل بیت او که در کنین بغداد و کوفه و مدینه اند تقسیم نماید و سهم هر یک را برساند بعضی سعایت وی را بعرض معتضد رسانیدند خلیفه حکم نمود تا محمد را نزد وی حاضر کردند بعد تصدیق آن کار از وی پرسید محمد اقرار کرد و گفت هر ساله محمد بن زید این مبلغ را نقد انفاذ میدارد و من در میان عشیره وی متفرق میسازم پس معتضد باز گفت معتضد گفت آیا بخاطر داری رویائی را که تو خبر داده بودم مرد گفت یا امیر المومنین خبری از آن بیاد ندارم معتضد گفت در خواب دیدم که گویا با سپاه خود بسوی نهروان عزیمت داده ام و در آن اثنا بر مردی گذشتم که بر بالای تلی ایستاده نماز میگذارد و هیچ بجانب من التفاتی نمیکرد و من از وی زیاده متعجب شدم چون از نماز فراغت یافت با من گفت نزد من آی بسوی وی شتافتم پس گفت آیا مرا میشناسی گفتم نی گفت من علی بن ابیطالبم و اشارت کرد بتیشه که در مقابل او بود و فرمود بردار این تیشه را و بر زمین فرو کوب پس من آن تیشه را بر گرفتم و چندین بار بر زمین کوفتم پس با من گفت زود است که از اولاد تو بعدد این ضربات بر امر خلافت مستولی شوند پس ایشانرا در باره اولاد من باحسان و نیکوئی وصیت کن من در الحال از خواب بیدار شدم ای مرد محمد را با آن مال رها کن پس معتضد حکم نمود که بصاحب طبرستان محمد بن زید نامه کنند که آنچه خواهد از مال ظاهر انفاذ دارد و هم محمد ظاهراً بسادات متفرق سازد و به کار نمیرود

عمل کرد
ابو الحسن ابن ابو القاسم بن عبد العزیز بن محمد باقر بن نعمة الله الطهرانی

مقام مدتی در وطن اصلی ایشان مازندران بوده در اوایل سلطنت کریمخان زند اجدادش از آنسامان به دار الخلافه طهران
مسکن گزیدند ابو القاسم پدرش در زمره اصحاب قدس معدود و در سلک ارباب علم منظوم بود در چاردهم
صفر المظفر سال یکهزار و دویست هجری ابو الحسن در طهران از صلب وی بوجود آمد در عهد طفلی و خوردسالی
آثار رشد و تمیز و آیات هوش و ذکا از ناصیه اش پدیدار آمد از آنروی پدر بر تربیتش همت گماشت از مواد علوم
و فواید فنون حظ وافر یافته مدرس افاضل را شایسته گشت در محضر حاج سید آقا که خود از سلسله جلیله سادات
اخوی و حاوی معقول و منقول و مدرس مدرسه آقا رضا بود باکتساب اصول و تحصیل فروع اقامت گزید
چندی گذشت که از همگنان در طی مقامات فضل و ادب گذشت چون در آن اوان دار السلطنه اصفهان
بوجود اعیان فقها و ارکان اصولیین و افاضل حکما مجمع عموم و مرجع طلاب بود لاجرم توقف آن سامان
نصب العین کرده باصفهان فرود آمد در خدمت حاجی محمد ابراهیم کلباسی باخذ معارف و اکتساب معالی
مشغول گشت یکچند بدان منوال بسر برد بعد از آن بتقبیل عتبات عالیات سعادت اندوز گردید در آنجا که
که سرچشمه علوم است حضور آقا سید علی اعلی الله مقامه را اختیار کرد و یکدو سال در آنحضر شریف بسر برد
و چون اسباب اقامت فراهم ندید دوباره بسوی اصفهان بازگشت عهد تحصیل و تکمیل را در بساط افادات
حاج محمد ابراهیم تازه کرد و دقیقه از طلب ننشست تا رتبه اجتهاد یافت با اجازت نامه بوطن و مسکنش رخصت
انصراف بخشید چون در دار الخلافه بساط حکومت و قضاوت بگسترانید جمعی اجتهادش را انکار نموده خاطر عوام را
بدان شبهت آلوده کردند مردم دار الخلافه محض تحقیق از ماجری شرحی بجناب حاج محمد ابراهیم نوشته روانه داشتند
آنجناب در جواب علمای قوم فرمودند که اجتهاد را درجات بسیار است آقا ابو الحسن طهرانی از حضیض تقلید
و تجزی رسته باوج اجتهاد قدم نهاده است و در نزد من معتمد و مقبول القول است بعد از حصول جواب
بیش از پیش در انظار عموم مردم وقعی یافته مرجع خاص و عام شد بدان پایه که اکثر مرافعات و مشاجرات
در محضر وی میگذشت هر کس صحبتش دریافته است میداند که احکامش بهوای نفسانی آلوده نبوده زهد بسی
خشک داشت و پیوسته بامر معروف و نهی از منکر اقدام مینمود چنانکه هر گاه اوباش و مقامر در شوارع و معابر
ویرا میدیدند فرار میکردند در ایام رمضان یکی از اوباش طهران که با قرنیچون میخواند در خوردن روزه
متجاهر کرد ویرا او را خواسته تعزیرش تهدید نمود وی سرکشی نکاه یکی از حضار برخواسته آلوئی که در دهانش بود
بیرون آورد حضار مجلس گفتند دیگر جای جواب و سوال نماند باید تا زیانه شرعش تعزیر نمود و گفت مطلبی را
حاضرین گوش فرا داشتند گفت من مردی پیرو بی دندانم هر روزه چند دانه آلو در دهان میگذارم تا نرم شود
که وقت افطار خوردنش آسان باشد بالجمله ملا ابو الحسن در اواخر عمر با حالت عزلت و انزوا خوش بود
و از مراودات و مرافعات کناره میجست در سنه هزار و دویست و هفتاد و دو هجری در دار الخلافه
وفات یافت نعشش حمل بنجف اشرف شد در وادی السلام بین هود و صالح علیهما السلام مدفون گردید

در ترجمه [illegible] ذکرش ابن جعفر [illegible] و آقا محمد حسین [illegible] شیخ موسی [illegible]
حاج شیخ محمد [illegible] تالیفات وی کتابی در اصول نوشته [illegible]
[illegible] در سنه [illegible] هجری [illegible]

ابن آثال نصرانی طبیب

مسیحی مذهب و معالج بود [illegible]
[illegible] علم طب [illegible]
[illegible]
[illegible] در ایام معاویه [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] معاویه [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] مصاحبت [illegible]
[illegible] و چون ابن آثال بر خواص ادویه [illegible]
و معاویه [illegible] ریاست [illegible]
[illegible] مصاحبت و مجالست [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
سعادت شهادت [illegible] ابن آثال [illegible]
[illegible]
[illegible] حضرت امیر المؤمنین علی [illegible] حکومت مصر [illegible]
[illegible] امیر المؤمنین علیه السلام

حکومت مصر را بمالک بن اشتر داده و به انصویش اجازت توجه داد و مالک تهیه سفر مصر را دیده از کوفه بیرون رفت
چون خبر حکومت مالک بگوش معویه رسید دود حسرت بکاخ دماغ او متصاعد نمود و زیاده از حد پریشان خاطر شد
چه میدانست که هرگاه شاه ولایت پناه با لشکر کوفه و مالک اشتر از جانب مصر متوجه او گردند در دمشق مجال
اقامتش نماند لاجرم از خوف و ترسی که بر ضمیرش استیلا یافته بود بخیال افتاد که راه چاره بجهة آن کار پیدا نماید
پس امر را منحصر بر آن دید از سمی که ابن آثال ترتیب داده بود نیز نزد مردی دهقان که از دوستان و هواخواهانش
محسوب میشد و در یکی از قراء که از منازل طریق مصر بود توطن داشت فرستاد و نامه نوشت مضمون آنکه
مالک اشتر متوجه ولایت مصر است و چاره جز آنکه از منزل تو عبور کند ندارد و باید که او را استقبال نموده و شرط
خدمت بجای آورده ضیافت نمائی و در وقت فرصت این سم را در هر غذائی که توانی و هر قسم که توانی بوی
بخورانی که احسان بی نهایت از من خواهی دید دهقان چون نامه بخواند آن مطلب قبول کرده مقارن آن حال
مالک با جماعتی از ابطال رجال که همراه وی بودند بدان مکان رسیدند دهقان که منتهز فرصت بود مالک را
استقبال کرده و شرط خدمت بجای آورد و بعرض رسانید که من در این منزل بجهة آنکه جماعتی از خوارج
در اطراف آن میباشند بر حیات تو ترسانم اگر با یک دو نفر از خواص بخانه من در آئید امشب را شرایط خدمت
بجای آرم و طریق محافظت و حراست از دست ندهم مالک قول آن مرد محیل را صدق پنداشته دعوتش را
اجابت کرد در منزل وی پیاده گشت دهقان در ظاهر بلوازم خدمت قیام نموده آن سم معهود را
با عسل بیامیخت و در نزد مالک بر زمین گذاشت آن قدوه مسلمین از آن عسل قدری تناول فرمود ساعتی نگذشت
که آن سم قوی در بدنش تاثیر کرده جان خویش بجان آفرین تسلیم کرد و روحش در شاخسار جنان منزل نمود
و این خبر وحشت اثر در کوفه بامیرالمؤمنین ع رسید زیاده از حد اندوه بر خاطر مبارک آنحضرت استیلا یافت
و بر منبر کوفه بر آمد و خطبه که خود معروف است برخواند و ایالت مصر را بدستور سابق بمحمد بن ابی بکر باز گذاشت
و آن دهقان پس از آنکه انجام کار چنانکه دلخواه او بود فیصل یافت تفصیل را نگاشته بقاصد سبک سیر داده بشام
روانه اش داشت چون معاویه از آن امر که سالها در آرزوی آن بود اطلاع یافت زیاده از حد مسرور گشته
بزرگان و معارف دمشق را بخواست و گفت واقف باشید که مالک اشتر نخعی بدعای شما معدوم گشت
و خیال از دغدغه وجود او فارغ آمد انّ لله جنودا و منها العسل خداوند تبارک و تعالی را لشکرهاست
و یکی از آنها عسل است و نیز چنانکه احمد بن ابی اصیبعه خزرجی در طبقات الاطبا مسطور داشته امام ثانی
امام حسن مجتبی علیه السلام نیز بسم ابن آثال شهید گشت و تفصیل آن قضیه جابجاه این است که چون معاویه
چنانکه در تواریخ مضبوط است بعد از مصالحه با حضرت مجتبی در امر خلافت مستقل و مستقر گردید و چند سال
از این بر گذشت خاطر بر آن قرار داد که یزید را ولیعهد کند اما این مرحله را میدانست که این امر با وجود
امام حسن علیه السلام تمشیت نپذیرد زیرا که یکی از شروط صلح آن بود که معاویه در وقت موت خلافت را

بشوری گذارد و از آن میترسید که در حیات حضرت امام حسن وفات نموده عمل ریاست از خانواده او انتقال
بجای دیگر کند پس همگی همت را مصروف بر آن داشت که آن مسند نشین ایوان امامت را بقسمی از اقسام
که مردم را بر آن اطلاع پیدا نگردد شهید کند بالاخره ابن آثال را بر آن داشت که سمی قوی ترتیب داده که در ذایقه
طعم آن چندان معلوم نمی گشت پس آن سم را بمدینه رسول نزد مروان بن الحکم فرستاد با صد هزار درهم
و گفت باید بهر قسمی از اقسام هست یکی از زوجات آنحضرت را بدین مال و مواعید دیگر فریب دهی تا در وقت
فرصت بهر طریق که داند این سم را بآنحضرت بخوراند پس مروان جعده بنت اشعث بن قیس را که از سایر
زوجات آنحضرت تفوق و برتری داشت و حضرت امام حسن ع را بروی اعتماد و وثوقی بی نهایت بود پیغام
معاویه را بدو رسانید آن زن بدان مواعید مستظهر گشته و قبول کرد که آن امام عالیمقام را مسموم نماید
تا وقتی که حضرت در حجره او بود و هنگام چاشت رسید فرصت غنیمت کرده و غذائیکه بجهة حضرت ترتیب
داده بود سم را بدان غذا بیامیخت حضرت از آن غذا تناول فرموده آثار سم در بدن مبارکشان ظاهر گشته
بمعالجت پرداختند بهبود حاصل گشت ولی تاثیر آن بکلی از بدن زایل نگشته برنجوری میزیستند و عطشی مفرط
بر آنحضرت طاری گشته بود و آب بسیار مینوشیدند تا شبی را در آن ایام رنجوری عطش بر آنحضرت
مستولی گشت از جعده آب خواست وی فرصت غنیمت دانسته از آن سم که همراه داشت در آب ریخته
به آنحضرت داد چون آب را نوشید مزاج مبارکشان که از سم سابق رنجور بود اینده نیز معین بر آن گشت فی الحال
در انقلاب و اضطرابی شدید افتاده و بتفصیلی که در کتب مبسوطه مضبوط است روح مبارکشان بجنات عدن
منزل گرفت و تفصیل مسموم شدن و شهادت آنحضرت را در کتب تواریخ وغیره باقسام دیگر نیز مسطور داشته اند
و ما آنچه را که در ترجمه ابن آثال طبیب نوشته اند بدان اقتصار نمودیم و نیز مورخ خزرجی آورده که چون جعده
کار خویش بر وفق دلخواه معاویه انجام داد از مروان چیزهائیکه معاویه ملتزم شده بود بخواست مروان
آن تفصیل بمعاویه نگاشت معاویه از تعهدات خود سر باز زده بمروان نوشت بر چنین زن که چنان کار قبیح
از او صادر گردد چه جای اطمینان است مروان پیغام معاویه را بجعده باز رسانید جعده دانست که تمام
آن مواعید بجهة آن بود که از کار امام حسن ع خاطر فارغ نماید و امانی و آمال خود را بجای آرد از کثیر بن
عباس روایت شده که پس از شهادت حضرت و سر باز زدن معاویه از تعهدات خود جعده از کرده نادم
و پشیمان گشته بدین دو شعر بر آنحضرت رثا کرد

یا جعدةُ ابکیه ولا تسأمی　　بکاء حق لیس بالباطل
لن تستری البیت علی مثله　　للناس من حاف ومن ناعل

حاصل معنی آنکه ای جعده تا توانی بروزگار خود گریه کن و هیچگاه از ناله و زاری و گریه و بیقراری ملول مشو
چه آن گریه گریه حق است و نیست باطل از آن روی که نخواهی خرید مثل آنخانه که داشتی و هم صاحب آنخانه را

از تمام گروه خلایق از حافی و ناعل که مراد از این دو لفظ تمام گروه خلایق است که در حقیقت از این دو قسم خارج نیستند
یعنی آنان که برهنه پا و کفش پوشیده هستند و چند روزی نگذشت که بعد از شهادت آنحضرت جعده از بسیاری اندوه
و گریه روزگار حیات را وداع گفت و در کتب تواریخ و غیره حالات جعده را بعد از شهادت آنحضرت باقسام دیگر
نوشته اند در اینمقام چون نوشتن تمام آن خارج از سبک این بیان است از جمله بهمین قدر اکتفا نمود و نیز ابن ابی اصیبعه
مسطور داشته از کسانی که بسم ابن آثال مسموم شد عبدالرحمن بن خالد بن ولید بود و تفصیل این اجمال آنکه چون معویه
از کار امام حسن علیه السلام فراغت حاصل کرد عزمش بر این قرار گرفت که یزید را ولایت عهد دهد ابتدای آن
خواست از اهالی شام در اینباب امتزاجی حاصل کند که راه بجهة این امر او را بدست آید از آنروی مجمعی بزرگ
فراهم کرده معارف و مشاهیر شام را از هر طبقه در آنمجلس حاضر نموده و خود بر پای خواست و خطبه خواند
پس گفت سالهای دراز من در میانه شما براستی و درستی زیست کردم و همواره رضای شما را منظور داشتم اکنون مرا
پیری دریافته و کبر سن ایام در آورده و روزگار عمرم بآخر رسیده هر کس را که منظور دارید و خواهید اختیار نمائید که بعد از من شما خلیفه و امیر باشد
اکابر شام کلام معویه را بر صحت و پاکی نظرش حمل نمودند پس همگی متفق اللفظ گفتند اگر این اختیار بدست ما باشد عبدالرحمن خالد بن ولید که بصفت دیانت و حسن
سیرت و شجاعت آراسته است او را خواهیم معاویه در ظاهر آن امر را تمکین کرده ولی در باطن زیاده بر طبعش گران آمد
چه او را غرض از این حرف آن بود که اهالی شام یزید را خواهند پس معاویه آن حسن اعتقاد و میل طبع که از اهالی
شام نسبت بعبدالرحمن دید در باطن قتل او را همت گماشت پس این راز با ابن آثال نصرانی در میان نهاد
و گفت تا عبدالرحمن بن خالد در حیات است و آن میلی که اهالی شام را نسبت با او است کار ولایت عهد یزید
تمشیت نخواهد گرفت ابن آثال متقبل گشت که در وقتی مخصوص بسمی قوی او را از پای در آورد و پس بجهة انجام
آن کار بامری متمسک گشته بحمص رفت چه عبدالرحمن بن خالد در آن ایام بحکومت آن دیار اشتغال داشت
و بعضی از اهل سیر نوشته اند که در آن ایام او در دمشق بود بهر حال ابن آثال از در مودت و دوستی با عبدالرحمن
در آمده و چندی با وی طریق منادمت و مصاحبت پیمود تا شبی فرصتی بچنگ آورد و از آن سم قوی که با خود داشت
بطعام مخصوص وی بیامیخت و چون عبدالرحمن از آن غذا بخورد بدون درنگ سفر آخرت پیش گرفت ابن آثال
چون کار خود بساخت نزد معاویه شتافت و از آن کار او را آگاه ساخت معاویه زیاده از حد مسرور گشته
و در ظاهر حکم نمود که از برای عبدالرحمن مجلس عزائی برپا نمایند و بانجام آن امر که در باطن داشت افتاد
و خبر مسموم شدن عبدالرحمن بدست ابن آثال در شام انتشار و اشتهار یافت و در مکه مسموع خالد بن مهاجر
برادرزاده عبدالرحمن گردید اگرچه مهاجر بن خالد از اصحاب امیرالمؤمنین بود و خالد نیز متابعت پدر میکرد
و از اشیاع معویه منضجر و متنفر بود ولی قرابت و خویشی بحالتش تغییر کلی داده در خیال آن بود که بوسیله از قاتل
کین عم خود از ابن آثال کشد تا روزی عروة بن زبیر و خالد بن مهاجر در مکانی با هم نشسته و از هر دری صحبت
در پیوسته بودند در اثناء صحبت عروة بن زبیر بخالد گفت آیا راضی میشوی که ابن آثال زنده باشد

در صورتیکه عموی ترا مسموم نموده و تو در مکه بکمال آسایش زیست مانی خالد بن مهاجر هر چند بر ظاهر خودداری کرد
و در باطن زیاده از آن حرف تغییر بحالتش راه یافته قتل ابن آثال را عزم جزم نمود و بعد از صحبت عروة بن زبیر
بیدرنگ برخاسته بخانه خویش رفت و او را غلامی بود مسمی بنافع که زیاده شجاع و دلیر بود نزد خویش خوانده
و گفت مرا از رفتن دمشق و قتل ابن آثال گریزی نیست اگرچه جان خویش در سر این کار نهم ترا در این امر
همرای من رای چیست نافع گفت تا مرا جانی در بدن است از همراهی در این امر و یاری تو دست برنخواهم
داشت پس در همان شب از مکه بیرون آمده و بعد از طی طریق بدمشق رسیدند و ابن آثال را چنانکه
باید شناختند خالد در هر روز منتهز فرصت بود که او را بقتل رساند تا روزیکه وی از نزد معاویه مراجعت نموده
از محلی عبور میکرد خالد فرصت بچنگ آورده شمشیر برکشید و بیک ضرب کار او بساخت که شکمش
که مستحفظ سر بر بودند چنان جراتی که از وی دیدند اطراف او را گرفتند خالد بنافع غلام خود گفت تو اطراف را
محافظت نمای تا من اینجماعت را از خود دور سازم خالد پس از زد و خورد بسیار خود را بکوچه تنگی رسانیده
جماعتی که خیال داشتند او را دستگیر نمایند متفرق نموده این خبر بمعاویه رسید گفت او خالد بن مهاجر است
و جماعتی را بر گماشت که در کمال سرعت خود را بدو رسانیده دستگیرش نمودند و نزد معاویه اش بردند
معاویه چون چشمش بر خالد افتاد زیاده برآشفت و گفت لا جزاك الله من زائر خيرا خداوند چون
تو مهمانی را جزای خیر ندهد چه بود ترا که طبیب مرا کشتی و هیچ از سطوت من نترسیدی خالد گفت مأمور را
کشتم و آمر باقیست معاویه گفت طبیب مرا کشته اکنون بدین گونه مزخرفات لب میگشائی خالد زیاده
با معاویه سخنان درشت گفت آنگاه از نافع غلام جستجو کرده چه معاویه او را میشناخت که دلیر وی با کیست
خالد از بودن وی انکار آورد معاویه گفت دروغ میگوئی او ترا بدین جرات باز داشت پس معاویه
کاشتگان خود را گفت نافع را جستجو کرده نزد وی آوردند حکم کرد خالد را بزندان برده و نافع را بکصد تازیانه بزدند
و او را نیز بزندان فرستاد مدتی خالد و نافع در حبس معاویه بودند تا آنگاه که بنی مخزوم دوازده هزار درهم
دیه ابن آثال را داده خالد و نافع را معاویه رها کرد ششهزار درهم به بیت المال برده و ششهزار دیگر که
سهم خود بود ضبط نمود مورخ خزرجی مسطور داشته که تا زمان عمر بن عبدالعزیز این نقره معمول بود که نصف دیه
ذمی را به بیت المال برده و نیم دیگر را خلفا بجهة خود ضبط مینمودند عمر بن عبدالعزیز تمام دیه ذمی را
حکم کرد به بیت المال بردند سپس خلفا همین طریقه را جاری و مستمر داشتند پس خالد و نافع بمکه رفته
عروة بن زبیر چون او را بدید زیاده بر تحسین و آفرینش لب گشود مع الاجمال قتل ابن آثال نصرانی
بدست خالد بن مهاجر در پنجاه و پنج از هجری اتفاق افتاد و در بعضی از کتب طبیه بنظر رسیده
که او کتابی در ادویه مفرده از زبان یونانی بعربی ترجمه کرده

ان الله عالم بحقایق الامور

ابن هیثم ابو علی محمد بن حسین بن حسن بن سهل بن هیثم

باید دانست که نام و نسب این حکیم بزرگ را در بعضی از کتب سیر بطبعی دیگر مسطور داشته‌اند ولی آنچه در تاریخ احمد بن ابی اصیبعه خزرجی برشته تحریر در آمده و از مؤلفات معتبرین اطبا و حکما استفاده میشود آن حکیم بزرگ نامش محمد است و کنیت وی ابو علی و ابن هیثم معروف است جماعتی از آنانکه در ترجمت اطبا و حکما همت گماشته‌اند باشتباه نام حکیم ابو علی مهندس مصری را بجای نام وی نگاشته‌اند و صاحب تاریخ الحکما که در عهد شاه سلیمان صفوی آن کتاب را برشته جمع و تالیف در آورده از عدم تتبع و کمی استقصا در حالات اطبا و حکما چنانکه باید نام و کنیت ویرا صحیحاً ضبط ننموده و الحکیم دانشمند را نام و کنیت و نسب صحیح همان است که در عنوان ترجمت مسطور افتاد بهر حال آن فیلسوف بیمانند و فاضل کامل را مسقط الراس بصره است و هم در آنشهر نشو و نما یافت و در اواخر ایام زندگانی در مصر توطن و اقامت گزید و سالهای دراز در آنملک بتدریس و تالیف مشغول بود و چون بیشتر از ایام زندگانیرا در مصر گذرانید و هم در آنملک روزگار زندگانیش بسر آمد از آنروی صاحب طبقات الاطبا اورا در طبقه اطبا و حکما مصریین مسطور داشته و تفصیل این بیان در ضمن ترجمت بوضوح خواهد پیوست آورده‌اند که وی در بدایت ایام تمیز و اوایل روزگار جوانی از فضلاء و علمای بصره اکتساب فضایل و اقتباس کمالات نمود و در مقدمات علوم و فنون ادبیت یگانه دهر و سر آمد فضلای عصر گردید و آن دانشمند را زمان شهرت و اوان ترقی در علوم با روزگار خلافت و اقتدار الطایع لله و القادر بالله عباسی مقارن بوده و در آنوقت صیت حکمت و آوازه فضائلش باطراف بلاد و اکناف آفاق برفت نقل است که وی در اوایل ایام تحصیل از میانه علوم علم طب را اختیار نموده و در آنفن از علم و عمل بصیرتی تام و خبرتی تام پیدا کرد چنانکه خزرجی در حق وی آورده است کان خبیراً باصول صناعة الطب و امور ها الکلیة پس از تحصیل و تکمیل علم طب بچند سعد لجت را بمباشرت نیز نمود وقتی در معالجت یکی از مرضی اورا خطائی رفت ابو سعید یامی که در آن روزگار ریاست اطبا بوی مرجوع بود و تفصیل حالش مشروحاً مسطور خواهد افتاد اورا مواخذت کرده و از مباشرت عمل منعش نمود پس که چنین امری از برای وی اتفاق افتاد در پی تحصیل علوم حکمیه رفت روزگاری دراز در بغداد و نواحی بصره آنفن را تکمیل کرد و در علم هندسه و حساب بمقامی رسید که هیچیک از اهالی آنعصر را چنان درجه و مقام حاصل نگشت و او را حظی خویش و در تالیف و تصنیف بیانی دلکش بود و هیچگاه از مطالعت و انتساخ و جمع و تالیف و ترتیب کتب فراغت نداشت و دلیل این بیان از قطب الدین لاهیجی در شرح حال وی آورده است کان فاضل النفس قوی الذکاء متفننا فی العلوم الحکمیة وفاق اهل زمانه بحسن الخط وجیداً المعرفة بعلوم الادبیة و در اخبار وی مسطور است که چون آوازه دانش و صیت فضائلش گوشزد علما و فضلا شد در میانه آنجماعت آنان که طالب تحصیل و راغب تکمیل علوم حکمیه از اصول و فروع آن بودند جماعتی کثیر بمدرس تدریس او روی نهادند و از بیانات و افادات وی بهره‌ها حاصل مینمودند و او با شیخ الرئیس و برخی دیگر از حکمای بزرگ که شرح حالاتشان مشروحاً

مسطور

مسطور افتاد معاصر بوده و شیخ الرئیس در بعضی از مؤلفات خود او را نام میبرد و بفضل و حکمت میستاید و نیز ابن رضوان را کتابی است در حکمت که شرح بر بیانات اوست و در آن کتاب زیاده از اندازه اورا ستوده است غرض از تفصیل این مقدمات و اطناب این مقالات آنست که شهرت وی اگرچه مثل سایر حکما نیست ولی در شئون علمیه کمتر از هیچیک از حکمای بزرگ نبوده چنانکه مؤلفات و مصنفات وی در ذیل ترجمت مسطور گردید دلیلی محکم بر این بیان است و در تاریخ الحکمای قفطی مسطور است که چون شهرت وی در فنون حکمت از اصول و فروع آن خاصه در هندسه باطراف و اکناف بلاد رفت در نزد فضلا و حکمای مصر فضایلش زیاده بدرجه قبول رسید و آن ایام در مصر زمان خلافت و اقتدار الحاکم بامر الله علوی بود و چون خلیفه علوی زیاده طالب و راغب فضلا بود و همواره جستجوی خداوندان دانش را مینمود شمه از فنون حکمیه و برخی از فضائل ویرا در پیشگاه خلیفه علوی بمعرض ظهور و بروز آوردند بخصوص شرحی از علم هندسه وی بیان نمودند و نیز بعرض رسانیدند که در بصره در مجالس عدیده و محافل کثیره مذکور داشته که من توانم بقواعد و قانون هندسیه در اکثر از مواضع رود نیل تصرفی نمایم که آب آن بر بیشتری از اراضی لم یزرع جاری شود و در ایام نقصان آب با هنگام طغیان در آبادانی و منفعت فرقی ننماید و بدانواسطه در منافع مملکت مبلغی گزاف عاید گردد خلیفه الحاکم بامر الله را از آنکه شوق زیاد با بادانی ملک بود از شنیدن اینخبر علاوه بر آنکه از جهت فضل او را طالب ملاقات بود میلی دیگر بملاقات او پیدا نمود و هر لحظه بر دیدن او میلش زیاده میگشت از آنروی یکی از خواص خود را در نهان نزد وی فرستاد تا اشتیاق خلیفه را بملاقات او گفته برفتن مصرش ترغیب و تحریص کند پس گماشته خلیفه علوی با وضع غیر معمول ببصره شتافت و بخدمت آنحکیم فائز گشت و شوق خلیفه را بملاقات او ظاهر ساخت حکیم در بدایت امر از رفتن امتناع جست سپس با صرار و ابرام گماشته خلیفه برفتن مصر رضا داد و فرستاده تهیه که شایسته و در خور شان آنحکیم بود فراهم کرد از بصره بعزم مصر در حرکت آمدند بعد از طی طریق و سپردن صحاری و دشت نزدیک شهر قاهره بار گشودند خلیفه را خبر شد که آنمطلوب و مقصود که او را منظور بود بدانجای رسیده است حاکم از فرط شوقی که بملاقات او داشت با وزراء و خواص خویش و تجمل تمام باستقبال از شهر بیرون شتافت و در قریه موسومه بخندق که در ظاهر شهر قاهره بود با آن حکیم دانشمند ملاقات نمود و آنچه از توقیر و احترام بود درباره وی مرعی داشت پس بفرمود در منزل مناسب فرود دش آوردند و ما یحتاج و سایر ملزومات او را چنانکه لایق و سزاوار بود مهیا نمودند پس از آنچند که از رنج راه بیاسود خلیفه او را نزد خود خواند و با وی در فنون علوم سخن بمیان آورد زیاده از اندازه اش دانا خاصه در علم هندسه و حسابش ماهر و توانا دید لاجرم از وی درخواست نمود آن تصرفات و مهندسی که باید در آب رود نیل بعمل آورد و همواره قبل از آن مدان وعده میداد بجای آرد پس ابن هیثم انجام آن امر را انگشت قبول بر دیده نهاد و با جماعتی از ارباب صنایع و آن کسان که از قواعد هندسه ربط کلی داشتند بسمت اعالی رود نیل از پی تعیین محل انهار شتافته و چون سراسر صحرا ها دارا فی

مصر را مساحت نمود و آثار متقدمین را از صنعتهای محکم و هندسهای نیکو با رعایت اشکال طبیعیه و صور هندسیه
مشاهده کرد و دانست که آنچه را در خارج پیش خود تصور کرده بود غیر از آنست که اکنون آنرا می‌بیند و جاری
کردن نیل را بر اراضی بی‌آب امری بنهایت صعب و دشوار دید و بروی ظاهر گشت که اگر این امر دشوار میبود
و باسانی ممکن بودی گذشتگان از اهل فضل و هندسه از ظاهر کردن آن صنعت و امر بزرگ و آن فایده کثیره
نمی‌گذشتند و آنچه را از صنعت که متعلق بجریان آب بود باراضی مصر از نظر ایشان غائب نمی‌گشت
لاجرم عزمش در آنکار سخت سستی گرفت و قلبش منکسر گردید ولی بنظاهران امر پوشیده میداشت دیگرباره از باب
امتحان و اطمینان در موضع موسوم بجنادل واقعه در قبله اسوان که از آنجا آب رود نیل منحدر باراضی مصر میشود
و جریان پیدا میکند بیچند توقف نمود و از هر جهة آن مأثر که باید بعمل آورد و چیزی فرو گذاشت نکرد و چون
دریافت نمود که خیالات علمی وی با محل مطابقه نخواهد کرد و آنچه را که در ضمیر داشت بظاهر متمشی نمیگردد
و بوعده که کرده بود نمیتواند وفا نماید خجل و منفعل گردید پس از آنکه از خیالات خود بکلی مایوس گشت و آن
کار را نتوانست انجام دهد در نزد خلیفه علوی ببعضی از عذرها معتذر گشت بقسمیکه خلیفه در ظاهر عذرهای او را
پذیرفت و با او موافقت نمود سپس خلیفه از بابت آنکه او را بیکار و دانشمند بجای آورده بود متصدی
منصبی از مناصب دیوانیش نمود و حکیم اگرچه در باطن بدان امر راضی نبود ولی از بیم آنکه مبادا بوی
آسیبی رسد قبول نمود چه خلیفه الحاکم بامر الله سریع الاستحاله و متقلب الاحوال بود و بجزئی خطائی
و ادنی لغزشی که از چاکران و امرای خود میدید براهراق دماء اقدام نمودی بیچند آن اعمال که بوی مفوض بود
متصدی گشت و از هر سوی بجهة خویش راه چاره فراهم میکرد و اندیشه خلاص خود را مینمود بالاخره بجز اظهار
جنون و فساد عقل چاره ندید بنای کار بر آن نهاد یکدو روز بر نیامد که جنون وی شهرت کرد و بر هر کس آن امر
ظاهر گشت پس بحکم خلیفه اموال او را جمعی از گماشتگان خلافت بتصرف گرفتند و شخصی را از برای خدمت و نگاهداشت
برقرار داشتند و بقدر کفاف خود و آن کسی که مباشر خدمات وی بود وجهی معین نمودند روزگاری بدینحال میگذرانید
تا الحاکم بامر الله علوی چنانکه در تواریخ مضبوط است مقتول گردید و فرزند وی الظاهر لدین الله علوی که بر سریر
پدر مردی رؤف و مهربان و صاحب حسن سیرت و نیکوئی سریرت بود قائم مقام پدر گشت و بساط عدل و داد بگسترد
و دست جود و مهربانی بر خلق خدای بگشاد از آنروی حکیم را خاطر آسوده گردید اندک اندک اظهار عقل کرده
تا آنکه بکلی علی الظاهر بحالت اصلی معاودت نمود گماشتگان خلافت اموال ورا رد کرده و در آن مکان که او را
باز داشته بودند رخصت خروج یافته و بجامع ازهر که از جوامع مشهور قاهره بود منزل گزید و بعبادت
مشغول گشته و بقناعت روزگار میگذرانید پس از فراغ بال و آسودگی احوال بجمع کتب پرداخته بتصنیف
و تالیف مشغول گشت از یوسف بن اسرائیل حکیم ساکن حلب حکایت شده است که آن حکیم دانشمند
پس از آنکه خود را بدان وسیلت که مسطور گشت از شغل عمل آسوده کرد در عرض یکسال سه کتاب برشته تالیف

و تصنیف

و تصنیف در می‌آورد یکی اقلیدس و دیگر متوسطات و مجسطی و یکسال دیگر نیز اوقات خود صرف تصحیح آن
مینمود و آنگاه که شروع در تصنیف آن سه نسخه میکرد مهیا بود کسی که صد و پنجاه دینار مصری میداد که بعد از
اتمام از آن وی باشد و معاش خویش از آن وجه میگذرانید و او را کفایت بودی در شرح حال وی مسطور است
که آن حکیم دانشمند عمری دراز یافت و بر همین طریق که مرقوم گشت میگذرانید تا در حدود سنه چهارصد و سی هجری
در قاهره مصر وفات کرد در بعضی از کتب وفات ویرا در واسط نوشته‌اند ولی قول اول بصحت اقرب است
والله اعلم و آن حکیم دانشمند در بعضی از آراء خویش در حکمت و طب و غیره متفرد بوده
از جمله او را عقیده‌ایست در باب نور قمر از زیادتی و نقصان که قطب الدین محمد اشکوری در کتاب محبوب القلوب
در ذیل ترجمت ابن هیثم نقل کرده و چون خالی از غرابت و تازگی نبود در اینمقام او را مینگاریم چنین گوید که آنچه
در نزد جمهور اهل نجوم مشهور است آن است که قمر جسم صیقلی است و کسب نور از شمس مینماید و بدر و هلال را
سبب از اینروی دانند ولی بر قطع و جزم این امر که نور وی از شمس مستفاد میگردد دلیلی محکم ندارند الا
اقوال اهل رصد و آنکسان که در نزد خود بدلیل سخن رانده‌اند و چنانچه از آثار و علامات و امارات علمیه و بعضی
از ادله عقلیه و نقلیه بر می‌آید قمر از جمله کواکبی است که نصف آن نورانی و نیمه دیگر ظلمانی است و او را در
فلک خویش بر طبیعت خود فی حد نفسه حرکتی است باین معنی که چون موافق اصطلاح با شمس اجتماع کرده در محاق افتد
نیمه نورانی وی بجانب آسمان باشد و نصف ظلمانی بطرف زمین و چون فلک وی بحرکت خاصه خود بتوالی
حرکت کند و بمقدار چند درجه از شمس دور شود قمر نیز بمقدار قلیلی از طرف نورانیش روی بزمین حرکت کند
و مانند هلالی بنظر آید و همچنین حرکت کند تا ربع از طرف نورانی و نصف ظلمانی روی بزمین نهد و چون
مقابله با شمس کند در شب نیمه ماه جمیع نصف نورانیش روی بزمین کند و تمام نصف ظلمانی روی بآسمان نماید
و چون ماه از نیمه بگذرد باز برخلاف ایام تزاید بمقدار مسطور بتدریج طرف نورانیش روی بآسمان کند
و سمت ظلمانیش روی بزمین مثلاً اگر فلک حامل قمر سه ربع دور خود را طی کرده باشد قمر نیز سه ربع دور خود را بحرکت
بنفس خود طی کرده باشد قمر نیز سه ربع دور خود را بحرکت بنفس خود طی کرده نصف از نیمه نورانی و ظلمانیش
روی بزمین باشد و هکذا الی ان ینتهی الامر ثانیا الی الاجتماع ذلک تقدیر العزیز العلیم
صاحب طبقات الاطبا نقل کرده است که بخط وی دیدم در علوم متقدمین کتابی از تصنیفات آن حکیم دانشمند که تاریخ
اتمام آن مطابق با اواخر سنه چهارصد و بیست و هفت هجری بود و شرحی از حالات خود از اوان تمیز تا زمان
ترقی در علوم در آخر آن انتخاب مندرج نموده و نیز مؤلفات خود را تا آن تاریخ مسطور داشته و در اینمقام حاصل
تمام آن ترجمت را که مشعر بر فضائل و کمالات معنوی اوست برشته تحریر در می‌آوریم چنین گوید که در اوان
زمان صباوت تا اوائل سن تمیز و بیچند پس از آن همواره در عقیدت طوائف اهل اسلام و فرق دیگر از
صاحبان مذاهب مختلفه در شک بودم با آنکه از یقین خود که در حقیت مذهب اسلام داشتم تردید و شکی بجهة من حاصل نبود

برهمین طریق روزگار خود را یکچند بفکرت میگذرانیدم تا آنکه در زمان تحصیل که اندک کمالی و عقلی از برای من ظاهر گردید
از این خیال که مراد ضمیر بود لحظه طبیعت انصراف نمیجست پس در اثنای همان حالات دست توسّل بدرگاه خداوند زده
و همواره مسئلت مینمودم که طریق حق از برای من منکشف گردد و بجهة این امر شب و روز روی نیاز بدرگاه خالق بی نیاز
آورده لحظه غفلت نمی ورزیدم و درخواست مینمودم که صدق رای هر فرقه از فرق و بطلان قول هر طائفه از
طوائف بر من واضح گردد پس چون بذل جهد من در این امر بحد کمال رسید اوّلاً بر من مکشوف گشت که باید همواره
پس از آنکه رضای خالق را منظور داشت و طاعت و تقوی را شعار خود ساخت و در صدد تحصیل علم برآمد که از آن
بسر منزل مقصود برسم پس یکچند بر همین طریق روز خود را مصروف باخذ علوم میداشتم و از تحصیل و تتبع در کتب آنی
فراغت نداشتم تا وقتی را چنان اتفاق افتاد که بمطالعت کتاب حیلة البرء جالینوس پرداختم مقاله سابعه آن بنظر رسید
در فصلی از آن که یکی از تلامید خود خطاب کرده بود بدین قسم که نمیدانم چگونه اینحالت از برای من پدید گشت که
ملتفت شدم در زمان صباوت آن امر را که بدانوسیلت بمقامات عالیه توان رسید این التفات را بهر قسم
از اقسام که خواهی نام نه یا آنرا الهام از جانب خداوند میدان یا آنکه در طبیعت انسان چیزی بودیعت نهاده اند
که آن بمجاهدت کشف گردد پس از آنحالت که مرا روی داده دانستم که بهیچ مقام در دنیا و آخرت نتوان رسید الا
بتحصیل علم و ظاهر ساختن عمل هم او گوید چون بر بیانات و تحقیقات جالینوس اطلاع یافتم پس همواره در طلب علم
و تحصیل معارف همت میگماشتم و آنی تغافل نمی ورزیدم و تتبع در طرق مذاهب و انواع علوم دینیه مینمودم پس از
بسیاری تحصیل و پی بردن بانواع علوم بر من معلوم گشت که آنچه را در اوایل تمیز در صدد دریافت آن بودم
و در طلب آن کوشش میکردم بدان نتوانم رسید مگر بتحصیل و اخذ آن علوم که ماده و اصول آن امور یست بدیهیه و حسیه
که صورت ترتیب آنها اشیائی است عقلیه پس بمطالعت و تتبع در کتب حکما همت برگماشتم و آن مقامات را که طالب آن
بودم بدست آوردم و در هیچیک از کتب مؤلفات حکما آن ترتیب و قانون را که توان از تحصیل آن بمطالب عالیه
از علوم پی برد نیافتم الا در کتاب جامع ارسطاطالیس که ابتدا از منطق و طبیعیات و الهیات سخن رانده است
و بعد از آن شرح داده است الفاظ و اصطلاحات منطقیه را و تقسیم فرموده است آنها را باجناس اولیه
که کلیات خمس باشد پس ذکر نموده است معانی و الفاظ مرکبه را که از آنها کلام مفهوم حاصل آید یعنی حدود و معرفات
پس منفرد و ممتاز نموده است از این اشیاء مرکبه قضایا و اخبار را که آنها اصل و بنیان و عنصرند از برای قیاس
منقسم نموده است قضایا را باقسام و فصول و خواص ممیزه بعضی از بعض که لازم می آید از این ذکر صدق و کذب
قضایا و مطابق شود با معنی اتفاق و اختلاف و تضاد و تناقض آنها پس ذکر نموده است بعد از باب قضایا
مبحث قیاس را و تقسیم نموده است مقدمات قیاس را و بیان نموده است اشکال قیاسیه را و نوع نوع
نموده است آن اشکال را و تمیز داده است و جدا کرده و از این انواع اشکالیه آنچه را لازم نمی آید از وی نتیجه نظام
و ترتیب را و از آنچه که لازم دارد یک نظام و ترتیب را آنگاه بیان نموده است نتایج لازمه از آنها با اقترانات مختلفه

نموده

و اموریکه واجب است و ممتنع و بیان نموده است وجوه اکتساب مقدمات قیاس ضروریه و اقناعیه را و آن چیزهائیکه
شناخته میشود بدان از طریق اولویت و اشبهیت و اکثریت و هرچه را که لازم از بابت [illegible] ات و اصطلاحات و سایر
امور قیاسیه را بیان فرموده و صور آنها را فصول از تفصیل داده و شرح داده است انواع او را پس از بیان مباحث
منطقیه شرح داده است حکمت طبیعی را که در آنجا بحث کرده میشود از احوال جسم طبیعی و ابتدا شروع کرده است
در بیان سماع طبیعی که مسمی بسمع الکیان است و در آن گفتگو میشود از امور کلیه اجسام مثل حرکت و سکون و نهایه
و لانهایه و زمان و مکان و حیز و غیره و توضیح و تصحیح فرموده است در این کتاب امور معلومه مشخصه طبیعی را که محتاج نباشد
چندان بدلیل و برهان بلکه وجدانی هستند از استقراء و تتبع و قسمت و تخمین و برهان آورده است در اثبات
بر بطلان اعتراضاتی که بر مطالب علمیه وی کرده اند و توضیح و تصریح فرموده است اغلاط هر کسی را که تشکیک نموده باشد
در شیئی از این امور معلومه و مدار ترتیب و جمع و بیانش در این فصل از کتاب بر شش امر است اوّلاً ذکر آن اموریکه آنها را
مبادی و اسباب نامند و ذکر طبیعت و بیان مکان و خلاء و بعد غیر متناهی و زمان و بیان حرکت و ذکر محرک
اول پس کتاب سماء و العالم است که در آنجا احکام اجسام بسیطه علویه و سفلیه را برشته تحریر در آورده پس
ذکر فرموده است کتاب کون و فساد را که در آن گفتگو میشود از ارکان و عناصر و تبدیل صور بر مواد مشترکه
پس ذکر نموده است در کتاب دیگر آثار علویه را که در آن گفتگو میشود از اسباب و علل حوادث ارضیه و هوائیه
مثل سحاب و ذوات اذناب و ریاح و امطار و رعد و برق و صواعق و مطر و زلازل و انفجار عیون و سایر اشیائیکه
از این قبیل باشند آنگاه بترتیب کتاب معادن پرداخته و در آنکتاب ذکر فرموده است اقسام معادن را
و کیفیت تولد آنرا و بطلان علم اکسیر را پس ذکر نموده است کتاب نبات را که در آنجا ذکر شده است احوال
اجسام نامیه و نفوس و قوت و کیفیت تغذیه و نمو آن پس کتاب حیوان است و در آنکتاب گفتگو نموده است
از احوال اجسام متحرکه بحرکت ارادی آنها و مبادی حرکات و نفوس و کیفیت تولد آن و از این قبیل چیزهائیکه
متعلق بآن اجسام است و دیگر کتاب نفس است و در آنجا گفتگو فرموده است از احوال نفس ناطقه انسانیه
و کیفیت تدبیر و تصرف آن نفس در بدن انسانی و بعد از اتمام کتاب نفس علم ما بعد الطبیعه را بیان فرموده است
که آنرا ما قبل الطبیعه و فلسفه اولی نیز گویند و آن کتابیست مبوحه در الهیات که در وی اثبات نموده است
ذات باریتعالی را که واجب الوجود است و نیز اثبات نموده است تفرد و وحدانیت او را و بیان
بجمیع صفات کمال و تنزه او از جمیع سمات نقص و زوال و بیان نموده است که خدای عالم جل شانه واحد است
و او است حکیمی که جهل از وی ناشی نگردد و او قادری است که عاجز نباشد و بخشاینده ایست که هرگز بخل ننماید
پس محکم نموده است برهان قواعدی را که طرق بسیار از آن قواعد بسوی حق بدست آید گوید چون از بذل جهد
و استفراغ وسعی که مرا بود بتحصیل و نیز در پی آن بودم که از چه علم طلب معارف توان نمود و بکتاب ارسطاطالیس
چنانکه مذکور شد پی بردم بر من معلوم گشت که از علم فلسفه که ریاضی و طبیعی و الهی باشد توان ادراک مدامی نمود

ودانستم که چون زمان پیری در رسد انسان را قوی روی بضعف و ادراک روی بانحطاط گذارد از آنروی در عنفوان
شباب بتحصیل مقدمات و مبادی این علوم پرداختم سپس براخذ اصول و فروع فلسفه همت برگماشتم تا بر تمام آن علوم
از الهی و طبیعی و ریاضی قادر گشتم بحدی که بر تدریس و تألیف و تصنیف آنعلوم مهیا گردیدم و در کتب متقدمین و متأخرین
که در این علم نگاشته بودند تتبع وافی نمودم ابتدا مختصر نمودم بدانقدر که باید از طبیعی و الهی و ریاضی را و برشته
تصنیف و جمع در آوردم باندازه وسع و طاقت و نیز آنچه را که بدانها اطلاع یافته بودم براین علوم پس از تکمیل
شروح مبسوطه بر آنعلوم نگاشتم و تصنیف نمودم از فروع این اصول آنچه را جاری مجرای تصحیح ایضاح باشد
از غوامض ریاضی و طبیعی و الهی و انتهای زمان این تصنیفات که اکنون ذکر میشود مطابق است با ابتدای شهر ذیحجه
سنه چهارصد و بیست و هفت هجری موجب و باعث براینکه در مدت حیات همت براینگونه از امور علمیه نمودم
سه چیز شد اول طلب حق و آنعلوم که از تحصیل آنها نفس انسانی را در دنیا کمالی باشد و نیز بعد از ممات
مایه درجات انسانی گردد دویم آنکه چون دیدم قوه و ذکاوت و صلاحیت خود را که توانم از عهده تکمیل اینگونه
علوم معقول برآیم و غوامض مسائل آنرا باسانی حل نمایم از آنروی همت بتحصیل آن گماشتم سیم آنکه
چون زمان پیری در رسد و قوای انسانی را دیگر قوتی نماند که تواند از عهده مطالعت و جمع و تصنیف برآید
بنابراین این تألیف و تصانیف خود را ذخیره زمان شیخوخیت نمودم و در اینعمل مبالغت نمودم قول جالینوس را
که در مقاله سابعه از کتاب حیلة البرء میگوید که قصد کردم از این تألیفات خود سه چیز را اول آنکه طالب علم را
از مطالعت درک مطالب و اخذ مسائل باسانی دست دهد دویم آنکه در جمع و تصنیف و تألیف جمیع قوای
ظاهر و باطن در کار است و بی رنج لازم آن خواستم پیوسته طبیعت را بریاضت عادت دهم تا قوت حیوانی را
قوتی برجای نماند سیم آنکه ذخیره باشد که در زمان جوانی از برای پیری کرده باشم که در پیری انسان را هیچ امری
از امور میسر نگردد بخصوص مطالعت و جمع و استنساخ کتب و تفصیل کتب الحکیم دانشمند را که از خط خود او نقل
شده است بدین شرح است مسطور میگردد گوید مؤلفات و مصنفات من با این سال که مطابق با تاریخ مسطور است
در ریاضی و طبیعی و الهی از اینقرار است از جمله کتبی را که در ریاضی نگاشته است بدین تفصیل است
شرح مبسوط بر اصول اقلیدس در علم هندسه و علم عدد و دیگر کتابیست که در آن مندرج و جمع نموده ام
اصول و قوانین هندسیه و عددیه را از کتاب اقلیدس و ابلونیوس حکیم شرح مجسطی و تلخیص آن در یکمجلد
کتاب در علم مناظر که نقل مسائل آن از کتاب اقلیدس و بطلموس شده کتاب الحسب که در آن از علم
سخن رانده است کتاب المساحه در اصول حساب و علامات آن و کتاب جامع در جواب سؤالاتیکه
خداوندان فضل در علم حساب کرده اند مقاله در اجارات حقوق و ابنیه و کتابی دیگر در حل غوامض
مسائل هندسیه کتاب در حل مسائل شکل عددیه تلخیص مسائل و مقالات ابلونیوس حکیم مقاله
در حساب هندیان مقاله در استخراج سمت قبله کتاب در آن مسائل هندسیه که امور شرعیه را

بدان احتیاج است رساله باسم یکی از رؤسای نحویین در جیب برعمل اهل رصد ایضا کتاب جامع در مسائل حساب
تلخیص مقالات ابلونیوس حکیم در قطوع مخروطات کتاب مدخل در علم هندسیه و توضیح بعضی از مسائل آن
که در وی بعضی از فضلا اشکال نموده بودند کتاب دیگر در تحلیل و ترکیب هندسیین کتاب در آلت ظل گرفتن
مقاله در استخراج بعد ما بین دو بلد مقاله در استخراج اصول مسائل عددیه و تحلیل آن مسائل مقاله در حل
شکوکی که بر کتاب اقلیدس کرده اند رساله در برهان از برای شکل در قسمت زاویه بسه قسمت که مبرهن نشده بود

آنچه را که در علوم طبیعیه و الهیه برشته تصنیف در آورده و مسطور داشته از اینقرار است

کتاب تلخیص مدخل فرفوریوس تلخیص بعضی از کتب ارسطاطالیس در حکمت کتاب موسوم باربعه منطقیه
ایضا اختصار تلخیص مدخل فرفوریوس بر طبیعیات ایضا تلخیص بعضی از کتب ارسطاطالیس بر طبیعیات
ایضا کتاب در منطق موسوم بسبعه منطقیه رساله در صنایع شعریه که نقل نموده است او را از زبان
یونانی بعربی تلخیص کتاب نفس از ارسطاطالیس مقاله در مشاکله و مناسبت انسان که عالم صغیر
نامیده شده با عالم کبیر رساله مبسوطه در قیاس منطقی و اشیائیکه مشابهند بوی مقاله در برهان
مقاله در ذکر عالم از بابت مبداء و علة و طبیعت آن که از چه رو بحد کمال میرسد مقاله در مبادی موجودات
مقاله در هیئت و وضع عالم کتاب در رد بر یحیی نحوی که در بعضی از مسائل حکمت نوشته بود مقاله
در سماء و العالم کتاب در رد بر ابوالحسن علی بن عباس مقاله در فضل و فاصل مقاله در تشویق
انسان بسوی موت موافق کلام حکمای متقدمین رساله دیگر نیز در همین معنی مذکور بر حسب اقوال حکمای
متاخرین رساله در بطلان اقوال طایفه متکلمین بر عقیدتی که آنها راست که خداوند سبحانه در لمیزل
غیر فاعل بوده است سپس فاعل فعل شده مقاله در رد کتاب بر ابوهاشم رئیس معتزله که برد کتاب
سماء و العالم ارسطاطالیس نوشته بود تلخیص مسائل طبیعیه ارسطاطالیس رساله در بعضی تحقیقات علمیه
نزد بعضی از علما فرستاده رساله در اینکه جهة ادراک حقایق اشیاء و شناسائی اشیاء را جهة یکی است
مقاله در اینکه برهان آوردن بر معانی در علوم فرقی باهم ندارند الا در امور هندسیه که باید محسوس باشد
مقاله در دو طبیعیه هر یک از الم و لذت در طبایع حسیه و نطقیه و معاویه مقاله در متفق بودن حیوان ناطق
بر طریق صواب باختلاف ایشان در مقاصد و اغراض خود کتاب در اثبات مطالب نجومیه و رد بر
احکام آن رساله در اعمار و آجال انسان رساله در طبیعت و ماهیت عقل کتاب در علم و صنعت
کتاب بر طریق متقدمین مقاله در اینکه فاعل عالم جل جلاله عالم بذات خود باشد از جهة فعلش
رساله در تلخیص بعضی از اقوال و رای ارسطاطالیس در قواعد کلیه از جمله تحقیق در قوه مدبره
بدن انسان است که در قلب است رساله در جواب مسائلیکه ابن سمح بغدادی منطقی از وی
سؤال نموده در هندسیه کتاب در تقویم صناعات طبیه که منظوم نموده است از جمل و جوامع جالینوس

کوشش برچه کتاب بوده کتاب در براهین طبیه کتاب در تشریح کتاب در قوی طبیعیه کتاب در مینی
کتاب در صوت کتاب در علامات و اعراض امراض کتاب در حمیات کتاب در بحران
کتاب در نبض کتاب در مزاج کتاب در ادویه مفرده کتاب در قوی ادویه مرکبه و طریقه ترکیب آن
کتاب در مواضع اعضای آلیه اختصار کتاب حیلة البرء جالینوس کتاب در حفظ صحت کتاب در جید بودن
کیموس و ردائت آن کتاب در امراض جنین کتاب در اینکه قوی نفسانیه تابع باشند از برای امزجه
ابدان انسان کتاب در مزاج مختلف و منتظم کتاب در تقدمة المعرفه کتاب در اوقاتی که فصد از برای
مزاج انسانی لازم است چه در اوقات مرض و چه در ایام صحت کتاب در دمامیل کتاب در افضل بودن
هیات و حالات بدن که در چه وقت و چه زمان است کتاب در اغذیه که جمع نموده است از کلام بقراط
و جالینوس و حنین بن اسحق تا اینجا بود آن کتبی را که تا اواخر سنه چهار صد و بیست و هفت برشته تحریر درآورد
و هم او مسطور داشته کر این سوی رسایل و مصنفات عدیده است که در بصره و اهواز برشته تصنیف و تالیف
درآوردم و شغله زیاده و کثرت اسفار مرا از انتساخ و تصحیح آن مانع آمد و چون نسخه منحصر بود انتشار نیافته بود
و هم بدست جماعتی افتاد که اهل دانش و تمیز نبودند از میان رفته و ضایع گردید چنانچه بسیاری از علما
و حکما را نظیر حالت من اتفاق افتاده منجمله از متقدمین از برای جالینوس هم چنین امری روی داد چنانکه
در بعضی از مصنفات خود ذکر فرموده است که من برشته تالیف و تصنیف درآوردم بسیاری از کتب را بجهة
بعضی از برادران خود که صاحبان علم و خداوندان دانش بودند نزد آنها فرستادم تا از آنها انتفاع علمی
حاصل کنند و فوائد کلی برند دیگر فراغتی مرا بجهة جمع و انتساخ و ترتیب آنها دست نداد و همچنان اثری
از آن مصنفات بر صفحه روزگار نماند و هیچکس را معلوم نگشت که مولف و مرتب و مصنف آنها کیست انتهی
و هم او گوید پس اگر مرا در عمر بقائی باشد مصنفاتی خواهم پرداخت از علوم حکمیه و غیره که خداوندان دانش را
بکار آید و طالبان علوم را اخذ مطالب از آن سهل و آسان باشد و مرا در مدت حیات اینهمه تالیف و تصنیف
میسر گردید نبود مگر از توفیق و تائید خداوند تبارک و تعالی و الا کسی را چگونه جمع و ترتیب اینهمه مطالب علمیه
میسر گردد و عمده مقصود و غرض از پرداختن آنهمه رسائل و کتب نبود الا آنکه مذاکره باشد طالبان علوم
و فضلا و حکما را و آسان باشد بر مطالعه کنندگان فهم و درک مطالب علمیه و فوائد حکمیه پس واضح و هویداست
انعالی را که تالیف و تصنیف نیکو بر صفحه روزگار بماند بعد از وفات او را مرده نه‌دانند نامش همواره بر زبانها
ساری و جاریست و جاهلی که زنده باشد او را در عداد مردگان معدود نمایند چه بر زندگانی او اثری
و ثمری مترتب نیست شاهد این بیان را وزیر ابوالقاسم علی بن احمد جرجانی که در عداد اجلاء فیلسوفان
روزگار بشمار آید وصیت کرد که بر سنگ مزارش این دو بیت را که هم از اشعار اوست
مکتوب دارند

رُبَّ مَیْتٍ قَدْ صَارَ بِالعِلْمِ حَیّاً　　وَمُبْقیً قَدْ مَاتَ جَهْلاً وَغَیّاً

فَاطْلُبُوا العِلْمَ کَیْ تَنَالُوا خُلُوداً　　لَا تَعُدُّوا البَقَاءَ فِی الجَهْلِ شَیْئاً

و گوید که خطاب من از این دو شعر بجمیع مردمان نیست بلکه بفضلای عصر و خداوندان دانش است چنانچه جالینوس هم
در کتاب نبض در عنوان آن میگوید که خطاب من در این بیانات بهمه مردم نیست بلکه از جمیع ناس بعد و دیی
از خداوندان دانش و فضل است که نیست ادراک این بیانات الا فضلا و اهل دانش را این بود حاصل معانی
آن چیزیکه واجب بود ذکر نمائیم از بیان ما صنفه و اختصره من العلوم الاوائل فصدقت به مذاکرة الحکماء
والافاضل من الناس وَاللّٰهُ یَفْعَلُ مَا یَشَاءُ وَیَحْکُمُ مَا یُرِیدُ. وَبِیَدِهِ مَقَالِیدُ کُلِّ شَیْءٍ
وَهُوَ المُبْدِئُ وَالمُعِیدُ و کتبی را که تا اواخر چهار صد و بیست و نه هجری تصنیف نموده و بخط خود نوشته از اینقرار است
تلخیص کتاب سماع طبیعی مقاله در زمان و مکان رساله در علم عدد و معانی آن رساله در علوم طبیعیه و الهیه
که بعضی از فصول آن از کتاب الهیات و نبوت محمد بن زکریای رازی نقل شده مقاله در ابطال رای متکلمین
به جزء لا یتجزی که جوهر فرد باشد رساله در اثبات نبوت و رد آنکسان که عقیدت بر نبوت انبیا ندارند
و فرق مابین نبی و متنبی رساله بجهة محمد بن حسن نوشته در ایضاح و رد بیانات ابوعلی جبائی که او ایراد
نموده است بر بعضی از کتب ابن راوندی و لازم آمدن ایرادات بر جبائی بر عکس آنچه از ایرادات
که بر ابن راوندی وارد نیست کتاب در تاثیرات لحنهای موسیقیه در نفوس حیوانیه مقاله در اینکه
دلیلی که استدلال کنند متکلمون بر حدوث عالم دلیلی است فاسد و نکرده اند استدلال مگر برهان
اضطراری و ناچاری در قبول و قیاس حقیقی مقاله در رد بر طائفه معتزله در معتقدات آنها بر حدوث
صفات باریتعالی ایضاً رساله برد معتزله در بعضی از مسائل علمیه رساله در جواب مسائل هندسیه
که از وی سؤال کرده اند بعضی از فضلاء بغداد مقاله در ظاهر نمودن غلط انجائیکه تصریح نموده اند
که خداوند سبحانه و تعالی غیر فاعل است در افعال عباد مقاله در علم ابعاد اجرام سماویه و تعیین
صغر و عظم آنها رساله در تلخیص کتاب آثار علویه از کتاب و بیانات ابلونیوس حکیم تلخیص کتاب
ارسطاطالیس که در حیوان نوشته مقاله در علم مرایا و توضیح و تصحیح آن و اینمقاله غیر از آن رسائلی است
که در اینعلم مسطور داشته مقاله در استخراج جزء عملی از کتاب مجسطی مقاله در جوهر بصر و کیفیت وقوع
ابصار مقاله در رد بر ابوالفرج عبدالله بن طیب در قوی طبیعیه که آیا در چه عضو از اعضای انسان است
و اینها کتبی که بخط وی دیده شده که تاریخ اتمام و تصحیح آنها مطابق با اواخر سنه چهار صد و بیست و نه
هجری بوده مقاله در هیئت و وضع عالم بطریق جواب و سؤال مقاله در شرح برمصادرات کتاب
اقلیدس کتاب در جزء نظری طب در هفت مقاله مقاله در کیفیت ارصاد مقاله
در کواکب حادثه در جو مثل ذو ذنب و ذو ذوائب رساله مبسوطه در نور قمر که بر چه وجه است

مقاله در معرفت سمت قبله که در هر بلدی از بلدان که خواهند تعیین نمایند مقاله در اختلافی که عارض میشود در ارتفاعات کواکب را مقاله در حساب معاملات مقاله در رویت کواکب کتاب در پرکار قطوع در دو مقاله مقاله اول در دانستن مراکز اثقال مقاله دویم در اصول المشاجر مقاله در مساحت جسم مکانی ایضاً مقاله خطا در مرایا مقاله مختصره در اشکال هلالیه ایضاً مقاله مبسوطه مستیفیه در اشکال هلالیه مقاله مختصر در پرکار دوایر مقاله مشروحه در پرکار دوایر عظام مقاله در رسم هندسه مقاله در استشهاد بر مواضعی که غلط کرده اند در کیفیت رصد مقاله در اینکه فضای کره اوسع است از سایر اشکال مجسمه مقاله در مناظر بر رای بطلمیوس حکیم کتاب در تصحیح اعمال نجومیه در دو مقاله مقاله در استخراج چهار خط که بر دایره رسم شود و تقاطع بر یکدیگر نمایند مقاله در تربیع دائره مقاله در استخراج خط نصف النهار در جمیع بلدان و اجزای ارض مقاله در اختصاص قطع مکانی ایضاً مقاله در خواص قطع زاید مقاله در نسبت زمانیه سوی ارتفاع آن مقاله در کیفیت اصول هندسه مقاله در اینکه آنچه دیده میشود از نصف فوقانی از آسمان اکثر است از نصف تحتانی مقاله در حل شکوک مقاله اول از مجسطی مقاله در ایرادات هر یک از حکما که بر مجسمات کتاب اقلیدس کرده اند کتاب در قسمت مقدار مختلفی که ذکر نموده است در ایراد اول از مقاله عاشره از کتاب اقلیدس مسئله در اختلاف منظر مقاله در استخراج خط نصف النهار بر ظل واحد مقاله در قسمت خط بر طریق ارشمیدس حکیم که در کتاب کره و استوانه ذکر نموده قول در استخراج مقدار ضلع المسبع مقاله در عمل مخمس و مربع مقاله در اضواء کواکب از ثوابت و سیارات مقاله در آثار و کلفهائیکه بر روی قمر و سایر کواکب باشند ایضاً مقاله در مسائل عددیه ایضاً مقاله در بعضی از مسائل اعداد مقاله در کره متحرکه بر سطح مقاله در تحلیل و ترکیب مقاله در معلومات بعضی از علوم مقاله در حل بعضی از مسائل مقاله دوازدهم از کتاب اقلیدس که بر آن مسائل بعضی از حکما ایراد نموده بودند ایضاً مقاله در حل شکوک کتاب اقلیدس مقاله در حساب هندیان مقاله در جواب بعضی از مسائلی که در مساحت از وی کرده بودند مقاله مختصر در سمت قبله مقاله در اضواء مقاله در حرکت ارض مقاله در رد آنکسانیکه در حقیقت مجره اختلاف کرده اند مقاله در شکوکی که بر بطلمیوس حکیم کرده اند مقاله در جو و فضای غیر متناهی مقاله در خطوط ساعات مقاله در فرسطون مقاله در مکان قول فی استخراج عمل جبال مقاله در علل حساب هندیان مقاله در اعمال مثلثات مقاله در اجزای دائره مقاله در استخراج ارتفاع قطب مقاله در عمل کره مقاله در کرات منحرفه ایضاً قول در مسائل هندسیه مقاله در صورت کسوف بر غیر آنچه مشهور است مقاله در اعظم خطوطی که منقسم میسازد دایره را از هم مقاله در حرکت قمر مقاله در مسائل تلاقی دو خط مقاله در شرح ارثماطیقی مقاله در شرح بعضی از کتب حکمیه مقاله در مقامات موسیقی مقاله در شرح بر قسمت منحرف کلی

درسیاست

درسیاست در پنجمقاله کتاب مبسوط در استخراج مسائل عددیه کتاب در جزو نظری و عملی و معالجات

کتاب در اصطلاحات صنعتیه حواشی بر کتاب احمد بن سرخسی

اسوان بضم الف و سکون سین و واو و الف و نون شهریست بزرگ در مصر و هم قریه ایست در آخر صعید مصر و اول دو نیل و برخی از اهل جغرافیا اسوان را بحذف همزه اول و ضم سین خوانده اند جنادل موضعی است در فوق اسوان بفاصله سه میل در آخر صعید مصر نزدیک بلاد نوبه

ابو اسحق ابراهیم بن احمد بن محمد طبری

در عداد فقهای اهل سنت و جماعت معدود بوده و از مذاهب اربعه آنجماعت بمذهب مالک بن انس میزیست و از علمای معاصر خلیفه القادر بالله عباسی بود ابو الفرج بن جوزی در کتاب منتظم در ذیل شرح حالات وی گوید قرأ القرآن و سمع الکثیر من الحدیث و کان فقیهاً علی مذهب مالک من المعدلین و کان شیخ الشهود و متقدمهم و کان کریماً مفضلاً علی اهل العلم حاصل معنی آنکه ابراهیم در زمره قراء و محدثین و فقهای مذهب مالک و معدلین ثقات ایشان منظوم بود و بر مشایخ عصر و افاضل عهد رتبت تقدم و برتری داشت بکرامت اخلاق و افضال بر اهل علم موصوف است جمعی از افاضل و ارکان معاصرین از مدرس افادتش اخذ احادیث کرده اند از آنجمله دارقطنی پانصد جزء احادیث بر وی قرائت نمود شریف موسوی محمد بن حسین که ملقب برضی است قرآن مجید بر وی قرائت کرد اصحاب سیر آورده اند در آنزمان که شریف شرایط تلمذ بپرداخت روزی ابراهیم با وی گفت ایها الشریف این مقامک یعنی ای شریف آیا مقام تو در کجاست شریف گفت در سرای پدرم که درباب محول واقع است ابراهیم گفت مثلک لا یقیم بدار ابیه یعنی چون توکسی را شایسته نباشد که در سرای پدر خویش مقام گیرد ابراهیم سرائی در برکه در محله کرخ بود با سید رضی بازگذاشت که در آن دار منزل گزیند سید رضی از قبول آن امتناع نموده گفت لم اقبل من غیر ابی قط شیئاً یعنی تاکنون از غیر پدر خود چیزی قبول ننموده ام ابراهیم گفت مرا بر تو حقی است بس عظیم زیراکه کلام الله مجید را بر تو تعلیم نموده ام تا آنکه آنرا حافظ شدی و از آنروی بایستی این عطیه محقر در پذیری شریف لابد قبول کرد گویند ابراهیم وقتی از بغداد که مسکن وی بود ببصره مسافرت جست پس از مراجعت مردم از هر طرف دسته دسته تهنیت مقدمش برای وی میشتافتند و از بوستان اخلاقش فواید میبردند ابو الحسین بن سمعون واعظ که شرح حالش نگارش یافت در یکی از جمعات عزیمت ملاقات ابراهیم کرده و بجامعی که ابراهیم بعادت مستمره برای ادای فرض جمعه در آن مسجد قدم مینهاد در آمده و در نزد محراب بنشست بر حالتی که ابراهیم وارد نشده بود چون ابراهیم بیامد ابن سمعون برای تشریف از جای برخواسته بسلام مبادرت جست پس بنشستند و ابن سمعون این ابیات در تهنیت قدوم و مدح وی انشاد کرد

القبر الا عنک مجهود والعیش الا بک منکود

ابراهیم طبری

ویوم تأتی سالماً غانماً یوم علی الاخوان مسعود

مذ غبت غاب الخیر من عندنا وان تعد فالخیر مردود

یعنی تمنی صبر جز در فراق تو گوار است وزندگی بی وجود تو سخت تنگ روز قدومت سالماً بر تمامت برادران نیک است از آن وقت که از ما غایب شدی جمیع خیرات از ما مستور گشت چون تو عود نمودی خیرات نیز با ما باز گشت انتهی

در حدود سال سیصد و نود و سه هجری در دار السلام بغداد

بساط زندگانیش برچیده گشت

و از اینجهان درگذشت

لله الحمد والمنة که مجلد اول از کتاب مستطاب نامه دانشوران ناصری بحسن مراقبت و تنقیح ولطف مواظبت و تصحیح جامع فضایل صوری و معنوی ادیب نحریر و اریب خبیر جناب آقا میرزا حسن طالقانی زاد الله توفیقاته در مطبعه استاد ماهر عالیشان سعادت نشان علی قلیخان قاجار بزیور طبع آراسته

بید احقر الکتاب والحجاج قدراً ابن حاج میرزا حبیب الله

متخلص بقاآنی شیرازی اصلاً و محلاتی مسکناً

میرزا محمد رضا متخلص بصفا

اتمام پذیرفت

فی پانزدهم شهر شعبان المعظم سنه یکهزار و دویست و نود و شش از هجرت

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
دیباچه ۵	۱	وزارت علیه	دیباچه ۸	۲۳	اطیان نطنز	دیباچه ۹	۹	دبیتیر						
۲	[illegible]	رضوان الله علیه	۳	۱۰	حسین بن روح	۳	۱۴	جعفر بن اسود	۳	۱۴	حسین بن روح	۳	۱۶	حسین بن روح
۳	۸	محمد بن حسن	۳	۲۱	علی بن	۳	۲۲	حسین بن	۳	۲۶	نبوت	۴	۳	علی بن بابویه
۴	۸	ابو الحسن بن بابویه	۴	۱۵	ابو الحسن بن بویه	۴	۱۶	کتاب الرد علی الرافضه	۴	۱۹	درباب الکنی	۴	۱۹	بسیار زند
۴	۱۹	یحیی بن نعیم	۵	۲۱	دستشیح	۵	۲۶	زیاد بن	۶		عدد ترک شده است	۶	۲	مجیبت
۶	۴	زیاد بن	۷	۶	دربصره بقیه الله بن	۷	۱۱	نحو	۷	۱۳	انخ	۷	۱۹	دار ابیروی
۷	۱۷	انجزل	۸	۳	خلیفه بن خیاط	۸	۶	سویة بن ابی سفیان	۸	۹	معاذ الله	۸	۱۰	واقای ما
۹	۵	عبید الله بن	۹	۱۳	علی بن	۹	۱۷	علقه	۹	۱۹	وقلیل	۹	۲۰	تو دلو خویش
۱۰	۶	خدای تیز	۱۰	۵	انا او ایاکم	۱۰	۹	ورسعی	۱۰	۱۶	خفش کوید	۱۰	۲۰	ویل بن
۱۰	۲۱	علی بن	۱۲	۴	یحیی بن اکثم	۱۲	۱۱	حبشه	۱۲	۱۹	احمد بن ابی دواد	۱۲	۲۵	ابی دواد در نزد
۱۲	۲	سیکرد و بهموار	۱۳	۲۶	ایتاخ حاجب	۱۴	۱۴	اندک کرفته زیاد ابست	۱۴	۲۷	حجاج بن	۱۴	۲۵	فبعمرک
۱۴	۲۶	نوائب	۱۵	۱۷	جاحظ	۱۶	۱۲	دیرباز امیر المومنین	۱۸	۲۴	بکذار ودم	۱۹	۹	درو غنم
۱۹	۱۵	نجانه برد	۲۱	۲۳	بر بهر و سم	۲۲	۴	بوضوح پیوندد	۲۲	۲۵	الملک	۲۳	۸	اندوده
۲۳	۱۰	حاسی	۲۳	۱۰	آورده	۲۴	۱۷	التناد	۲۵	۶	لقب	۲۵	۱۰	محمد بن حمه
۲۶	۲۰	یحیی بن	۲۷	۱	وسقی	۲۷	۱۱	ناشر ثابت	۲۷	۱۹	علی بن الحسین	۲۷	۲۶	رادی ندا شته
۲۷	۲۷	آثار	۲۸	۲۳	وابس دانی	۲۹	۱۱	بالتفویض	۳۱	۱۹	حدیده مجاة	۳۰	۱۶	بعوید
۳۰	۲۵	کلیت	۳۱	۱۲	ماه و بهمان روز	۳۲	۲۱	سعید بن مخنف	۳۲	۲	تالف من نقله	۳۳	۱۴	بشمار آورده ا…
۳۴	۱۱	کس وصد کس	۳۵	۵	وتفصیل هم برند	۳۵	۱۴	یاد میشود	۳۶	۱۲	دور عرصه	۳۶	۱۸	نظامی عروضی
۳۸	۶	قابوس بن	۳۸	۱۷	نصوب صواب	۳۸	۲۱	سیاحت وی	۳۹	۱۳	ثابت بن قره	۳۹	۱۶	ابوالخیر بن خمار
۴۲	۱۱	ابطال جزء لا یتجزی	۴۲	۲۴	برجندی	۴۲	۲۷	اشرف السلام	۴۳	مصنفات	نهایات الاماکن	۴۳	۲۶	دقاق مضامین

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
۷۶	۵	پیت	۷۶	۲۵	پیشینیان و ممالک	حاشیه ۷۷		کرخ و موضعی است بغداد	۷۸	۲۲	بالنجات	۷۹	۲	قصیده
۸۰	۴	وتورفکاه	۸۱	۲	انتی	۸۱	۴	برمراتب	۸۱	۴	وحکمرانیت	۸۱	۷	نمایدول
۸۵	۱۸	زهره	۸۵	۲۲	جرم زهره	۸۷	۴	اشارات	۸۷	۲۲	بین المشرقین و المغربین	۸۹	۹	افتد
۹۲	۶	هرتایش را	۹۲	۲۲	علی سنة	۹۵	۲۷	الثانی عشر	۹۵	۲۷	والائمة	۹۶	۱۱	بحار الانوار
۹۶	۱۲	گردکار رسانیدم	۹۶	۱۶	شناساشوم	۹۶	۱۹	مطلب	۹۷	۱۴	استبداد	۹۷	۱۹	باسه ابی
۹۸	۱۵	ونیز ایشان را	۹۹	۹	بعض الاقاویل	۱۰۰	۲۳	قبول کنی	۱۰۱	۱۳	مرا نزاد	۱۰۹	۱۷	ازخوف مخالفین در دیباچه کتاب …
۱۱۰	۸	اختلاف سند	۱۱۱	۱	سهم السریع	۱۱۱	۱۲	اعقاب امام کرسی است	۱۱۱	۱۲	طبعی موزون	۱۱۱	۲۲	انشای نثر
۱۱۴	۲۱	خلکان اربلی	۱۱۶	۱	ونظم	۱۲		تجسر	۱۲۰	۱۸	نحن بحری	۱۲۰	۲۲	جیران
۱۲۱	۲۵	بلغت	۱۲۷	۲۵	وتلخیص	۱۲۸	۲۰	زنبوریه	۱۳۰	۸	الی العقم	۱۳۰	۹	الی السقم
۱۳۳	۲	رنجیده خاطر	۱۳۳	۲۱	نزیک تاتی	۱۳۳	۲۴	فالبس	۱۳۴	۸	از میتاشان	۱۳۵	۱۰	عبدالله بن عمر
۱۳۵	۱۱	کلام المجلسین	۱۳۶	۱۱	لغرض	۱۳۶	۱۱	احد	۱۳۶	۲۰	نصب	۱۴۱	۷	که او را در آیات
۱۴۵	۲۱	لا اغذ	۱۴۷	۱۲	من رحیس	۱۴۷	۱۳	من وخباتها	۱۴۸	۱۶	وعمرو	۱۵۲	۱۷	والاسطرلاب
۱۵۲	۲۶	فایده	۱۵۶	۱۰	الخراة	۱۵۷	۸	کوسعدان	۱۵۷	۸	ای سعدان	۱۵۷	۱۲	یا سعدان
۱۵۷	۲۲	صالح درخور	۱۵۷	۲۵	بنیامد	۱۵۸	۱۱	امتناع	۱۷۰	۲۱	عتاب	۱۷۲	۱۳	که چند پیرهن ابن است
۱۷۲	۱۵	اوانذر	۱۷۶	۹	بمکالمات	۱۷۷	۱۵	درایت است	۱۷۸	۱۳	خواستند با توکل	۱۷۹	۷	در آن هنگام
۱۸۱	۲۰	که هفتاد	۱۹۳	۱۴	طبیب را	۱۹۳	۱۶	بحدرصانب	۱۹۴	۱۵	الطایع لله	۱۹۵	۵	علت بزرگی
۱۹۵	۴	باعنرم	۱۹۵	۱۴	وفات یافت	۱۹۹	۲۱	نفذ و ونسری	۲۰۰	۷	وان یمین	۲۲۰	۶	آراسته باشد
۲۲۷	۲۶	محط رحال	۲۲۸	۳	آورند	۲۲۹	۲۰	از رهکذر	۲۳۰	۱۳	استیفاء	۲۳۰	۲۲	تربت
۲۳۶	۳	بشنید	۲۳۶	۲۴	شیعه هند	۲۳۷	۳	بازکشتی	۲۳۸	۲۵	ومحللات بی شمار	۲۳۹	۱۳	سلافه
۲۴۳	۷	ابی مرة بن	۲۴۹	۳	جنید المعرفة	۲۴۹	۴	محمود الطریقة	۲۴۹	۴	شکور المعالجة	۲۵۱	۲	بغداد و از

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
۳۴۲	۱۱	وازان تاثر	۳۴۸	۱۷	اضغاث اعلام	۳۵۶	۲۷	بوداین خلیفه	۳۶۵	۱۱	ازاو فراگرفت	۳۶۵	۲۲	واشنعت
۳۶۶	۱	تااورا	۳۶۶	۴	ازاواینک	۳۶۶	۱۳	وازخصها	۳۶۶	۲۷	والدهر	۳۶۷	۲۷	مُحَلّل
۳۶۷	۲۷	مَصَلّل	۳۶۹	۹	مصلّل	۳۶۹	۱۱	لحومها	۳۷۰	۱	شراب نوشیدند	۳۷۰	۲۴	باآنکه
۳۷۰	۲۳	وازوراها	۳۷۱	۲	لن عقول	۳۷۱	۲۷	سفاهة	۳۷۲	۱۳	غمرت	۳۷۳	۱۹	اِخوانی
۳۷۳	۲۵	اشعاروارد	۳۷۴	۸	وانت	۳۷۴	۲۱	رسم قناعت	۳۷۶	۱۵	سبجاحمد	۳۷۸		عماد دهی
۳۸۰	۲۳	واوحدزمانه	۳۸۴	۲۳	شادن	۳۸۸	۱۹	خوداین	۳۹۳	۱۱	بازی فطیره	۳۹۶	۲۱	باتکار ومعارضت
۳۹۷	۱۸	پنج است وحروف	۴۰۴	۸	کربرشمار	۴۰۴	۱۳	کلِه	۴۰۵	۲	خرخبت	۴۰۶	۲۲	وسایر سخنان سنبت بدان مقالات است
۴۰۸	۱۹	خداوندا	۴۱۲	۲	ملاحتی	۴۱۲	۴	وتن مبلغ	۴۱۳	۴	وان کان	۴۱۴	۲۷	مستولش
۴۱۶	۱۴	برسبیل اندرز	۴۱۹	۱۱	خبایت	۴۲۲	۲۳	بهینکونه	۴۲۸	۳	خالدین مانند	۴۲۸	۱۵	وابن الاثیر
۴۳۳	۱۵	کماضحک	۴۳۶	۲۷	سؤالات مضحکه	۴۴۳	۲۷	وپیپازسی	۴۴۴	۱۹	اغانی درمذاق	۴۴۶	۱۳	مرده باشد
۴۴۷	۲۶	نجوی بهت	۴۴۸	۱۲	واهیه	۴۴۸	۲۰	قفطی	۴۵۰	۱۶	تجار کرخ	۴۵۱	۶	فیحالا
۴۵۶	۲	فاسضو	۴۵۶	۱۰	ونهیون	۴۶۰		ازاهم امور	۴۶۱	۴	تاآنکه	۴۶۳	۱۱	شداد
۴۶۲	۴۱	عزیمت حج	۴۶۳	۲۱	باهفتاد	۴۶۷	۲۵	تیم وجدیس	۴۷۰	۲۵	الطایع لله	۴۷۳	۵	لمعبد
۴۷۸	۲۴	باآنحضرت	۴۸۵	۶	علی عهدکم	۴۸۵	۲۶	کذاک الحمیر	۴۹۲	۶	کفتم دو اسمی	۴۹۵	۵	باابوعمرو کفت
۵۰۴	۸	فهم ساطع	۵۰۴	۸	قاطع	۵۰۴	۲	فهم وقادش	۵۰۶	۱	مؤثر عالم ناسوت	۵۰۹	۱۹	سرزنش کنندکان
۵۱۳	۴	حرکتی کبند	۵۱۳	۱۲	یابثره	۵۱۴	۱۵	موزونست	۵۱۴	۲۴	والشیب للمرء	۵۱۹	۳	تیرسعه
۵۲۱	۱۵	زینت خلق	۵۲۴	۷	کنده نعل	۵۳۰	۴	آل حمدان	۵۳۰	۱۴	عبدالله محض بن	۵۴۲	۱۰	وامر بصبر
۵۶۴	۱۲	والغیظ والکآبة	۵۷۵	۱۰	فنطح که	۵۷۶	۴	ازپدرانش	۵۷۷	۱۳	الکائی را	۵۷۹	۲۶	ان الذل
۵۸۵	۶	مخصوص علی	۵۸۵	۷	مناسب آفزمود	۵۸۶	۲	موت ابان	۵۸۷	۳	ازجرات ودلیری	۵۸۸	۲۱	واستیفای سان
۵۹۲	۲۳	عباس بن رستم	۵۹۷	۱۱	الی النجود	۵۹۹	۲۷	واتقم	۶۰۵	۳	متقشداً	۶۰۶	۳	کلام مؤلف
۶۰۷	۴	درشمار آرند	۶۰۸	۷	استقلال	۶۱۶	۲۴	یاابالقاسم	۶۲۵	۱۳	عقیق کون	۶۲۷	۲۱	رحم
۶۲۸	۶	عبادالله	۶۲۸	۹	فرد	۶۲۸	۱۶	لاأنفاسها	۶۴۰	۲۴	درخزانه کتب	۶۴۵	۲۵	دررکاب
۶۷۰	۴	شمار آنها	۶۷۳	۱۱	اسطقسات آنها	۶۷۶	۲۶	دراین دولت	۶۷۷	۹	ازاین تصنیف	۶۸۱	۱۴	الاساطین
۶۸۴	۲۶	آشنانداني	۶۸۸	۲۱	بفوت پوربوعلی	۶۹۷	۲۱	براهیکل انسان	۶۹۷	۲۴	پس ازمحمد	۶۹۹	۹	بهایم
۶۹۹	۲۷	عتبتم	۷۰۴	۲	رجل	۷۰۵	۷	بنیت لناحجه	۷۰۸	۴	عادت هست	۷۰۸	۱۹	ببک
۷۱۰	۲	احتجاج محتاج	۷۱۰	۲۲	پیرونی	۷۱۱	۱۹	عمل عازم	۷۱۳	۲۶	ولیلة	۷۱۴	۹	متقارب
۷۱۴	۱۵	لاتخیره الفقیه	۷۱۴	۱۷	بیرانند	۷۱۵	۱۴	عانیت	۷۱۵	۱۴	لرؤیته	۷۱۷	۲۵	مستندساخته

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
۷۱۹	۳	ولاتنقص	۷۱۹	۴	ادعانمودند	۷۲۰	۱۷	بظاهر منجمنه	۷۲۱	۱۳	آورد برآئین	۷۲۱	۲۱	بزمان حج
۷۲۳	۱۰	درغیره منجه وکجه	۷۲۴	۱	نکارتوانیم	۷۲۵	۱۶	نادر دررسائه	۷۲۵	۲۷	فی کتاب اد	۷۲۷	۷	چهار زاید است
۷۲۸	۱۱	بان داخل شد	۷۳۷	۴	بآن سپرند	۷۵۷	۲۰	والی المعمر بن طباطبا	۷۶۰	۳	ووذاک	۷۶۰	۱۶	بنیلان
			۷۶۰	۱۹	وبرحسب	۷۶۱	۱۵	نبرزه بذر	۷۶۱	۲۵	وبدر			
						۷۸۰	۲	غاب انجیر						